ZEKİ VELİDİ TOGAN

Hâtıralar

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları : 298

Hâtıralar
Prof. Dr. Zeki Velidi TOGAN

ISBN : 978-975-389-355-8

4. Baskı, Şubat 2019, Ankara, 500 Adet

© Bütün Yayın Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.
Bu eser; Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Danışma Kurulu'nun 25.05.1996/7 sayılı kararıyla uygun görülmüş ve Mütevelli Heyeti'nin 11.06.1996 tarih ve 812-4/a sayılı kararıyla basılmıştır.

Yayıncı Sertifika No : 15402

BASKI: TDV
YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE
Serhat Mah. 1256 Sokak No:11
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Hâtıralar
Prof.Dr. Zeki Velidi TOGAN
4. Baskı Ankara - Türkiye Diyanet Vakfı
Şubat 2019 16.5x24 cm (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları:298)
ISBN:978-975-389-355-8

Levent Şahverdi Arşivi

HÂTIRALAR

TÜRKİSTAN VE DİĞER MÜSLÜMAN DOĞU TÜRKLERİNİN MİLLÎ VARLIK VE KÜLTÜR MÜCADELELELRİ

Prof. Dr. Zeki Velidi Togan

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Sözbaşı

(İkinci Baskıya)

Babamız Zeki Velidi Togan ömrünün son yıllarında yayına hazırladığı bu eseri kaleme alırken, kendisinin de söylediği gibi (§335) eserin son kısımlarını kardeşim Sübidey Togan'a ve bana yazdırmıştı. Bu işi yaparken o, daha çok, elindeki ufak notlara bakar, olayları hatırlamağa çalışır, daha doğrusu onları yeniden yaşayarak bize söyler ve defter kâğıtlarına yazdırırdı. Sonradan bunlar daktilo edildi ve eser ortaya çıktı. Babamız bize bu satırları dikte ederken bizler, çok uzak bir dünyanın olaylarını anlamadan yazıyorduk. *Hâtıralar*'ın ilk baskısının yapıldığı 1969 yılından sonra dünyada meydana gelen değişiklikler sonucunda ise, *Hâtıralar*'daki olayların çoğunun geçtiği yöreler yakından tanıdığımız yerler oldu.

Başkurdistan'da önce 1990 Aralık ayında Zeki Velidi Togan'ın 100. doğum yılı kutlandı, sonra sıra ile doğduğu köy olan Küzen Avulu'nda eski evleri, o sırada daha hayatta olan kızkardeşi Sare Halamızın yol göstermesi ile yeniden yapıldı ve müze haline getirildi. Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da Milli Kütüphane "Başkortostan Respublikahının Ahmet-Zaki Validi ismindeki Milli Kitaphanahı" adını aldı. Dünya Başkurtları Kurultayı 1995 yılında toplandığı zaman da, Başkurdistan Cumhurbaşkanı Murtaza Rahimov, Zeki Velidi Togan'dan Başkurt Devletinin ilk kurucusu olarak söz etti. Bütün bu gelişmeler sonucunda da babamız Zeki Velidi Togan'ın doğduğu ve yetiştiği çevre onun evlâtları, yakınları, dostları ve okuyucuları için yalnız hakkında hikâyeler duyulan veya *Hâtıralar*'dan okunarak öğrenilen yerler değil de, gidip görülen, ziyaret edilen, tanışılan ve yeni dostlar edinilen yerler oldu.

Daha 1990 yılında Başkurdistan'da, her yıl Zeki Velidi Togan'ın eserlerinden birini yayınlama kararı alınmıştı. Bunun sonucu olarak *Hâtıralar* önce başkurtçaya çevrildi, *Akidil* dergisinde tefrika şeklinde, sonra da kitap olarak *Hatireler* adıyla 1996'da yayınlandı. Başkurtçaya çeviriyi gerçekleştiren Emir Yuldaşbayev, şair Gazim Şafikov ile beraber eseri rusçaya da çevirdiler; eserin ilk yarısı 1994 yılında *Vospominaniye* (*Hâtıralar*) adı altında yayınlandı; ikinci kısmı ise 1998'ün ilk yarısında çıkmış oldu. Bu çalışmaları dolayısıyla yakından tanıdığımız Emir Yuldaşbayev artık genişleyen ailemizin bir ferdi oldu ve bu yakın mesaiyi *Hâtıralar*'ın bu yeni baskısı sırasında da devam ettirdik.

Levent Şahverdi Arşivi

Öte yandan Özbekistan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsünden Şirali Turduyev de eserin kısaltılmış bir şeklini özbekçe olarak yayınladı (1997). Bu arada Moskova'da, V. B. Feonova tarafından yapılan eserin rusça çevirisi ve S. M. İshakov'un açıklamalarıyla birlikte basıldı (1997). İshakov eser ile ilgili yazdığı açıklamalarda, Rusya İlimler Akademisinden Şamil Muhammedyarov'dan destek ve yardım görmüştür. Şamil Muhammedyarov ise bir taraftan tarihçi olarak, diğer taraftan da, babası Fatih Muhammedyarov'un Zeki Velidi Togan'ın Kazan'da Kasımiye Medresesindeki riyaziyat (matematik) hocası olması dolayısıyla, eserle yakından ilgilenmiştir. Bütün bu değişiklikler çerçevesinde *Hâtıralar* artık bize bilmediğiniz bir dünyayı anlatmıyor, kendi babamızla birlikte yakından tanıdığımız dostlarımızın da ata babalarını anlatıyor.

Eserin Hazırlanış Safhaları

Zeki Velidi Togan *Hâtıralar*'ın önsözünde (1969) eserin ilk taslağının 1924'te Berlin'de yazıldığını söyler. Öte yandan kendisi "Rusya'da iken dahi ara sıra hâtıralarımı yazmak âdetimdi" der(§72). Ancak bunlar çoktan artık, onun elinde değildi. Berlin'de (1924) ilk taslağı nasıl hazırladığını da, gene bu eserde ayrıntılı olarak anlatır (§ 304). Zeki Velidi Togan hep hâtıralarını yazmak fikrinde olduğu için, Türkiye'de yaşarken iki çeşit not defteri tutardı. Bunlardan birisi günlük işlerin kaydedildiği ufak not defterleri idi ki, bunun için genellikle *Ece Ajandası* kullanırdı. Bir de daha çok bir olayla ilgili düşüncelerini yazdığı el büyüklüğünde not defterleri vardı. Kısacası hâtıralarla ilgili malzemeyi o, sistematik olarak toplamış ve hayatı boyunca devamlı olarak günlük notlar tutmağa devam etmiştir.

Ancak bu konuda ilk ciddi adım 1956 yılında Amerika'daki bir yayıncının (Robert Speller and Sons) "Tarih Yapanlar" serisi içinde Zeki Velidi Togan'ın hâtıralarının yayınlamak istemesi ile başlar. Zeki Velidi Togan 1957 yılında Columbia Üniversitesine misafir profesör olarak gider ve o yıl Amerika'daki kütüphanelerde, özellikle Hoover Enstitüsünde eski gazete koleksiyonları ve Türkiye'de bulunmayan Sovyet yayınları üzerinde çalışır ve böylece ana malzemeyi oluşturur. Bir yıl sonra takriben 140 sayfalık ancak şimdilik elimizde bulunmayan bir İngilizce metin hazırlanmıştır. Bu konudaki notlardan bu İngilizce metnin avukat İsmet Tümtürk tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Bundan sonra eser gittikçe genişleyen bir şekilde üç defa daktiloya çekilmiştir. Bunların birincisi 1965 yıllarında hazırlanmış ve 212 daktilo sayfası uzunluğundadır. Bu nüsha kendisinin yakın mesai arkadaşları olan Abdülkadir İnan ve Abdullah Battal Taymas'a okutulmuş ve onlardan görüş alınmıştır. Sonra 18 Şubat 1967'de Uludağ'da biz çocuklarına dikte ederek bitirdiği ve daktiloya çekilince de 463 sayfa olan ikinci nüsha hazırlanmış-

Levent Şahverdi Arşivi

tır. Bu nüsha Türkçesi açısından şair ve yazar Orhan Şaik Gökyay'a okutulmuştur. Demek ki *Hâtıralar* içerik açısından son şeklini 1967 yılının başında almıştır. Bundan sonra, matbaa dizgisine esas olan ve *Orijinal* adını verdiğimiz 490 sayfalık en son nüsha hazırlanmıştır ki, bu nüsha ile yapılan karşılaştırmalar, bu ikinci baskıda kısaltma ile *O:* şeklinde gösterilmiştir. Bu *Orijinal* nüshanın son kısımlarında, ek düzeltmeler ve bazen de ilaveler yapılmıştır. Bunlardan da eserde "Matbaa Tashihi" diye söz etttik.

Hâtıralar' ın basılması 1969 yılında tamamlanmış oldu. Prof. Dr. Tuncer Baykara'dan öğrendiğimize göre, Zeki Velidi Togan basılan her formadan (her biri 16 sayfa) 10 nüsha alarak, bunları yakınlarına vermiştir. Bu cümleden Tuncer Baykara, Orhan Şaik Gökyay, kardeşim Sübidey Togan ve ben eseri böylece forma forma okumuştuk. Bu arada, Zeki Velidi Togan kendisi için de böyle formalardan meydan gelen bir nüsha oluşturmuştur. Bu nüsha üzerinde de elle düzeltme ve ilâveler yapmış ve özellikle eserin ikinci yarısındaki bir çok pasajın kontrol edilmesi gerektiğini sayfa kenarlarına yazmıştır. Biz bu karşılaştırmayı yaparken *Orijinal* nüshayı esas aldık, değişiklikleri köşeli parantezle gösterdik. Böylece kaynak gösterilmeden yapılan düzeltmeler, Zeki Velidi Togan'ın kendisine aittir. Bu arada 1969 baskısında zaman zaman *Orijinal*'den farklı ifadelerle karşılaşınca, bunların artık elimizde olmayan ve o günlerde dizgiden sonra, karışmasın diye ortadan kaldırılan "Matbaa Tashihleri"nden geldiğini farkettik. Zeki Velidi Togan'ın kendi el yazısı ile kontrol edilmesini istediği yerlerin de genellikle, yapılan değişikliklerin "Matbaa Tashihler"inden *Orijinal* nüshaya aktarılmış yerler olduğu görüldü. *Orijinal*'deki bu ilâvelerin daha çok ya annem Nazmiye Togan'ın ya da o zamanlar Zeki Velidi Togan'ın fahri asistanı olan Tuncer Baykara'nın el yazısını taşıdığı görülür. Diğer bir deyişle, Zeki Velidi Togan 1969'da yayınladığı bu son eserinin daha sonraki yayın ve baskıları için gerekli hazırlıklara, 1970'deki ölümünden önce, bizzat kendisi sistematik bir şekilde başlamıştı. Biz de eserde genelde bu yolu izledik, ilâve veya sadeleştirmelere girmeden, eseri olduğu gibi korumağa dikkat ettik.

Yukarıdaki zaman cetvelinden görüleceği üzere 1956'larda başlayan çalışma Şubat 1967'de tamamlanmış ve ondan sonra son nüshanın hazırlanması ve dizgiye geçilmesi ile kitabın basılması arasında çok kısa bir süre geçmiştir. Önsöz 18 Şubat 1967, sonsöz ise 20 Temmuz 1969'da yazılmıştır. Eserin böyle kısa bir süre içinde hazırlanması dolayısıyla da, 1969 baskısında bir çok daktilo ve dizgi hataları bulunmakta idi; biz öncelikle bunları düzelttik. Öte yandan özel isimlerin gerek daktilo gerek dizgi işlerini yürütenlere yabancı olması dolayısıyla, aynı ismin çok değişik imlâlarla yazıldığı görülüyordu. Bu konudaki düzeltmeleri yaparken de, bu işi onun yazım şekillerinin dışına çıkmadan, onun verdiği şekillerden birini seçerek yapmağa özen gösterdik. Bütün bu çalışmalar, bir dizin hazırlığı şeklini

Levent Şahverdi Arşivi

alınca da, esere bir dizin eklemeği düşündük ve öyle de yaptık. Zaman zaman anlatım kolaylığı sağlamak için bazı ilâveler yapıldı, bunlar da köşeli parantez içinde İ.T. (İsenbike Togan) şeklinde belirtildi.

Oldukça ayrıntılı olan dizin, görüleceği gibi, bir şahsın değişik isimlerini veya o şahsa nasıl farklı şekillerde hitap edildiğini gösteren, farklı şekilleri aynen koruyarak hazırlanmıştır. Biz genellikle yazı dilinde bir kişiden bir şekilde söz ederiz. Halbuki, Zeki Velidi Togan kişisel hâtıralarını, üzerinde konuşulmayan bir devrin tarihini canlandırmak için yazdığı için, tarihi canlandırma işinde sözlü gelenek yöntemleri kullanmış ve böylece iki sayfa içinde bir şahıstan söz ederken, değişik hitap şekilleri kullanmıştır. Biz de bu yeni baskıyı hazırlarken, dizinde şahıs isimlerinin arkasına kısa bir açıklama ekleyerek, o şahsın nereden olduğu ve ne işle meşgul olduğu hakkında kısa bilgiler verdik. Bu işleri yaparken açıklamalarda eserin içinde verilen ifadeyi kullanmağa özen gösterdik, onun için de meselâ bilginlerden doğu bilimci olarak değil de, şarkiyatçı olarak söz ettik. Gerek bazı kimselerin isimlerinin yazılışında, gerekse yaşadıkları zaman konusunda karşılaştığımız güçlükleri Harvard Üniversitesi Aga Khan Kitaplığı müdürü Andras Riedlmayer'in yardımı olmaksızın nasıl çözerdik bilmiyorum. Böylece *Hâtıralar*'da Zeki Velidi Togan ile çağdaş olmamış, yani tarihin başka dönemlerinde yaşamış şahsiyetler de yaşadıkları yüzyıllarla belirtilmiş oldu. Bir de eserde geçen bazı değişik terim ve deyimler de ayrı bir lügatçede toplanmamış, dizin kapsamına alınmıştır. Rusça isimlerin imlâsında da Zeki Velidi Togan'ın çoğu kere bu isimleri telâffuz ediliş şekillerine göre yazmış olduğu görülür. Vurgusuz "o"lar, "a" olarak, "e"ler de "ı" olarak yazılmıştır. Bu gibi durumlarda biz bu isimleri rusça yazılış şekilleriyle yazdık ve yaptığımız değişikliği neye göre nasıl yaptığımızı dipnotlarda belirttik. Bu konularda ileride yapılacak araştırmalara kolaylık sağlamak üzere rusçadan çeviri yazı yaparken Zeki Velidi Togan'ın kullandığı transkripsiyonu da kısmen korumağa çalıştık. Rusça da gırtlaktan bir "h" şeklinde telâffuz edilen "x" harfini ve "ı" için kullanılan "y" yi ise rusça isimlerden yapılan çeviri yazıda aynen bıraktık. Rusça isimlerin sonuna gelen ve rusçada iki "i" ile yazılan soyadı eki de, onun yazdığı gibi -kiy şeklinde kaldı.

Zeki Velidi Togan Türkiye'de oturduğu 44 yıl içinde hep kendisine özgü bir telâffuzla konuşur, öğrencileri başlangıçta kendisini anlamakta güçlük çekerdi. Bu konuşma dilinin bazı özellikleri yazısına yansımıştır. Orhan Şaik Gökyay'ın düzeltmediği bu özellikleri biz de düzeltmedik. Bunlar arasında "vasitasiyle, manâsiyle" veya, "gelmiyeceğini, söyliyeceğini" gibi şekiller ve meselâ "onun tabi olması şartıyla" yerine "onun tabi olmak şartiyle" gibi "-mek" ile biten ifadeler bulunmaktadır. Öte yandan Zeki Velidi Togan bütün dil adlarını sıfat gibi telâkki ederek, küçük harfle arapça, farsça diye

Levent Şahverdi Arşivi

yazmıştır, bunları da aynen bıraktık. Ancak genç kuşaklar bilmedikleri kelimeleri lügatten bakabilsinler diye, kelimelerin yazılışında *TDK İmlâ Kılavuzu*'na uyduk.

Şahıs isimlerinin dışındaki isimlerde ise başka bir yol takip ettik. Coğrafyaya ait adlarda, Zeki Velidi Togan'ın 1943 yılında *Türkili haritası ve ona ait izahlar* adı altında yayınladığı haritayı ve yer isimlerinin bu haritadaki yazılış şekillerini esas aldık. Bu haritanın üzerinde yazıldığı gibi, harita 1941 yılında hazırlanmışsa da, aslında 1918 senesi siyasî vaziyetini göstermektedir. Bu açıdan da bu eserde adı geçen yerler için uygun bir rehber teşkil etmektedir. Yayınevi de haritayı esere eklemeği kabul edince, dizinde bu yer isimlerini, harita üzerindeki yerlerini gösterir şekilde belirledik. Türk ve İslâm tarihi ile ilgili isimlerin imlâsında ise, Zeki Velidi Togan'ın *Tarihte Usul* adlı eserinde kullandığı transkripsiyona uyuldu. Ancak bir istisna ile: *Tarihte Usûl*'de "x" ile gösterilen (خ) harfi, haritada "kh" ile gösterilmiş olduğu için, transkripsiyonda "kh" şekli kullanıldı. Haritada (ق) için kullanılmış olan "q" harfini sadece Türkiye türkçesine aşina olmayan isimlerde kullandık. Meselâ hürmet ifadesi olan "qarı" gibi kelimeler "q" ile yazıldı.

Son olarak bir de üslûp meselesine değinmek istiyorum. Orhan Şaik Gökyay'ın el yazısı ile yapılan düzeltmelerden görüldüğü kadar, o, hocası Zeki Velidi Togan'ın kendine has üslûbuna dokunmamış, ancak ufak tefek kelime değişiklikleriyle yetinmiştir. Bu üslûp kendini yalnız dildeki arapça, farsça kelimelerle göstermez, bazen yazarın türkçeyi kendi alıştığı şekilde kullanmasından, ama çoğu kere yazılan bir cümlenin içinde, bir çok fikrin bir arada ifade edilmesiyle kendini gösterir. Bazen bir kelime ile ifade edilen meselelerden bir çoğu da özellikle Türkiyeli okuyucuya yabancıdır. Bu yüzden Türkiyeli okuyucu eseri okurken zaman zaman karşılaştığı anlama problemlerinin anlatım dilinden kaynaklandığı zehabına kapılır. Bu çerçevede, 2. baskı üzerinde çalıştığımı duyan bir çok kişi eserin dilini sadeleştirip sadeleştirmediğimi sormuştur. Biz burada böyle bir yola girmedik. *Hâtıralar*'ı bir tarihi eser olarak ele aldık. Dolayısıyla eserin anlatım diline hiç müdahale etmedik. Bu baskıda iki türlü değişiklik yapılmıştır:

1. Bunlardan birincisi, eserin *Orijinal* diye adlandırdığımız daktilo nüshasından baskıya verildikten sonra, Zeki Velidi Togan'ın kendi eliyle baskı nüsha üzerinde yaptığı değişiklerin, köşeli parantezle [ ] gösterilmesidir.
2. İkincisi ise, bir şahıs veya yer ismi değişik şekillerde yazıldığı zaman, bu değişik şekillerden birisi, hangisi doğru olabilir diye araştırılarak seçilip o adın kullanılmasıdır. Ayrıca, şüpheli durumlarda, Başkurt isimleri için başkurtçaya (kısaltmayla B), Rus isimleri için Moskova 1997 baskısına (kısaltmayla M) bakarak daktilo ve matbaa dizgi hataları düzeltilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir de bu eserin değişik taraflarına serpiştirilmiş şiirlerin transkripsiyonu meselesi vardır. Zeki Velidi Togan kendi yetiştiği çevre ve ailesinin kültür bağlarını anlatırken, bu çevrenin hangi sözlü gelenekler içinde yoğrulmuş olduğunu da göstermişti. Tabii ki bu sözlü geleneklerin büyük bir kısmı aslında yazılı geleneklere dayanıyordu. Kültürün manevi damarları gibi karşınıza çıkan bu şiir parçalarını transkripsiyon, daktilo ve dizgi hataları açısından gözden geçirirken, bazı yerlerde kelimelerin düşmüş olduğu görüldü. Ayrıca zaten Zeki Velidi Togan'ın 1969 baskısı üzerinde kendi eliyle yaptığı düzeltmelerden biri de gene bir şiirin düşmüş mısraları ile ilgili idi (1969:40). Söz konusu bu düzeltmeyi hakkıyla yapabilmek için, şiirin yazılı hâlini bulmamız gerekiyordu. İşte Şems-i Tebrizî'nin "mestî selâmet mi küned" şiiri ile başlayan çalışma, sonunda bulabildiğimiz şiirlerin Arap harfleriyle asıllarını eserin arkasına eklememize yol açtı. Bu şiirlerin arapça metinleri Prof. Ramazan Şeşen'in bizzat ilgilenmesi ile tam olarak asıl şekilleriyle, kitapta bulundukları yer ile gösterilebildi. Vaktiyle Zeki Velidi Togan'ın öğrencisi olmuş olan Ramazan Beyin Arap edebiyatı ile ülfeti, bize arapça şiirleri ve alıntıları bir bütün halinde kazandırdı. Metin içindeki arapça şiirleri Ramazan Şeşen metnine dayanarak, Zeki Velidi Togan'ın transkripsiyonunu bozmadan gözden geçirmemiz konusunda, Prof. Yasin Ceylan'ın yardımlarını esirgememiş olması bizi bir güçlükten kurtardı. Böylece arapça şiirler üzerinde Ramazan Şeşen metni ve transkripsiyonuna göre bazı onarmalar yaptık.

Farsça ve Çağatay edebî dilindeki şiirler, kısmen sözlü geleneklere dayandıkları için bu baskıda bir bütün olarak metin şeklinde verilememiştir. Buralarda şiirlerin yazılı şeklini bulabildiğimiz nisbette metinlerini verdik ve bu metinleri bulmakta bize yardım eden kimselerin adını da şiirin altına yazdık. Ancak gerek farsça metinlerin bulunmasında, gerekse transkripsiyonların gözden geçirilmesinde Ankara Farsça Öğretim Merkezi müdürü Nüsetollah Ziyaiy Beyden gerçekten çok yakın ilgi ve yardım gördük. Eksiklerin gelecek baskılarda telâfi edileceğini umuyoruz.

Eserin arkasına eklenen bu şiir metinleriyle beraber, evvelce "resimler" hanesinde var olarak gösterilmiş ama kendisi, her hâlde son anda bulunamamış olan bazı resim ve belgelerden birkaçını bulabildik ve sona ekledik. Bu resim ve belgelerin metnin neresine ait olduklarını sayfa numarası ile değil de, paragraf numaraları ile işaret ettik. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*'ı küçük sahnelerden oluşan bölümler halinde yazmıştır. Her bölüm daha çok bir şahsı veya bir grubu ele alır, ama bazı şahıslara birden fazla bölümlerde rastlanabilir. Zeki Velidi Togan ise, bütün bölümleri birbirine bağlayan kişidir. Kitabı bu şekilde örerken, o, ayrı ayrı başlıklar altında toplamış olduğu hikâyeleri, eski yazma eserlerdeki başlıklara benzer şekilde ufak kutularla belirlemiştir. Öte yandan bu başlıkların herbiri ayrı bir olayı anlat-

Levent Şahverdi Arşivi

maktadır. Bu çerçevede daha şimdiden önümüzde olan değişik çevirilere gönderme yapabilmek için en iyi yolun, başlıklara paragraf işareti koyarak çözümleneceğini düşünerek, esere paragraf numaraları ekledik.

Bütün bu çabalar ve yaptığımız bu çalışma, bu tarihî metnin mümkün olduğu kadar daha temiz bir baskısını hazırlamak yolunda ve söz konusu meseleleri ayrıntısıyla anlamak isteyen okuyucuya yardımcı olmak üzere yapılan bir ön çalışmadır. Onun için bu baskıda, metin dışında notlar bulunmamaktadır. Moskova çevirisinde, özellikle rusça isimler için ayrıntılı notlar bulunmaktadır. Japonya'da da H. Komatsu ve M. Yamauchi eserin birinci bölümünü notlayarak, bir dergide yayınlamışlardır. Bu Japonca çeviri, Türkiye'de Zeki Velidi Togan'ın öğrencisi olmuş olan K. Koyama'nın çalışması ile başlamıştır.

Zeki Velidi Togan'ın kendi düzeltmelerini de içeren bu baskı ile metnin daha kolaylıkla istifade edilebilir bir biçimde ortaya çıkmış olduğunu ümit ediyoruz. Açıklamalı notlar bundan sonraki çalışmalara kalmaktadır. Her işte olduğu gibi, Zeki Velidi Togan' ın *Hâtıralar* metnini ortaya çıkarma işinde de, benden yardımlarını esirgemeyen *hudûd al-'âlam* dostları yakın mesaî arkadaşlarıma ve ODTÜ Tarih Bölümünden araştırma görevlisi Evrim Binbaş'a minnetlerimi ifade etmek isterim.

Bu vesile ile kardeşim Sübidey Togan ve ben *Hâtıralar*'ın ikinci baskısını gerçekleştiren Türkiye Diyanet Vakfı yetkililerine ve baskıya hazırlama sırasında ortaya çıkan sorunlarda her zaman sabırla bize destek olan Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'ndeki ilgili arkadaşlara teşekkürü borç biliriz.

Gözden kaçmış olan hataların gelecek baskılarda düzelmesi dileğiyle...

İsenbike Togan
25 Temmuz 1998
Ankara

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

Sözbaşı (İkinci Baskıya) V
İÇİNDEKİLER XIII
ÖNSÖZ XXV

I. GENÇLİĞİM

§1. Ailemiz 1

§2. **AİLEMİN KÜLTÜR BAĞLARI** 6

§3. Cedlerimizin Askerlik Hatıraları 6
§4. Buhara ve Khiyva Tipi Mollalar 8
§5. Arif Sayranî ve Hızır Molla 8
§6. Kazan Mektebinin Tesirleri 10
§7. Mollagul Divana 10
§8. Rusça Öğrenişim 14
§9. Ütek'te Tahsilim (1902-1908) 15
§10. Babamın Şahsiyeti 16
§11. Babamın Medresesi 19
§12. Bir Kere Daha Annemden 19
§13. Annemin Bir Şiiri ve Freud 21
§14. Dayım Habib Neccar'ın Verdiği Terbiye 22
§15. Yaz Aylarını Nasıl Geçiriyordum 24
§16. İbrahim Kaçkınbay 26
§17. Diğer Arkadaşlarım 29
§18. Babamın Troytsk'a Seyahatları 30
§19. Kazaklar ve Sibirya (Tümen) Tatarları ile Temaslarımız 31
§20. Babamın Tasavvufu 32
§21. Sonbaharda Hayatımız 34

UZAKLARDA TAHSİL DÜŞÜNCESİ 36

Levent Şahverdi Arşivi

§23. Muhitimi Bırakıp Tahsil İçin Uzaklara Gidersem Nerelerde ve Ne Tahsil Etmeliyim? 40

II. 1908-1916 YILLARI–İLK İLMÎ ÇALIŞMALARIM

§24. Orenburg'a, Oradan Kazan'a Gidişim 42
§25. Meleviz'de Din Hürriyeti Bayramı 43
§26. Konakbay Güzeli 44
§27. Orenburg'a Gelişim ve Hüseyniye Talebeleri 46
§28. Kemal Bay'ın İmtihanı 47
§29. Rizaeddin Fahreddin 48
§30. Astarkhan Seyahatı ve Abdurrahman Ömeroğlu 49
§31. Mercanî ve Eserleri 51
§32. Kazan'da Islahçılar 52
§33. Musa Carullah ve Kadı Abdürreşit ile Tanışma 53
§34. Hususî Olarak Rusça ve İslâm İlimleri Tahsili 54
§35. Katanov ve Aşmarin ile Tanışmam 55
§36. Köyde Yaz Tatili 56
§37. Gözlük Takmak İcap Etti 57
§38. Babamla Bazı Fikir Ayrılıkları 58
§39. İkinci Astarkhan Seyahati 59
§40. Abdurrahman Molla ile Dostluğumuzun Temelleri 61
§41. Vapurumuzun Kaptan Yardımcısı 63
§42. Kazan'da Muallimliğim ve Rus Muhiti 64
§43. İslâm Milletlerinin ve Türklerin Tarihte Gerilemelerinin Sebeplerini Öğrenişim 66
§44. Dinî Telâkkilerimde Gelişmeler 68
§45. Ahmetsani ve Mansur'un Tahsilimi Rusya'da Yapmam Yolundaki Tavsiyeleri 73
§46. Ural Dağlarında "Surat Kahvehanesi" 76
§47. Fikir İnkılâbının Sancıları 78
§48. Din Üzerindeki Münakaşalardan al-Biruni'ye İntikal 85
§49. İbrahim Akçurin ile Temaslarım 86
§50. İlk Tarih Kitabımı Nasıl Yazdım 87
§51. Rus Şarkiyatçıları ile Tanışma 89
§52. Türk Tarihine ait Eserimin Akisleri 90
§53. Nüğüş Sahasında Avcılık 92
§54. İstanbul'u Ziyaret İştiyakı 94
§55. İbrahim Kaçkınbay'ın Vefatı 96
§56. Bürcen Başkurtları Etnografyasına ait Yazılarımın Tesiri 97

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİSTAN'A İLMÎ SEYAHATİM 98

§57. Türkistan'a İlk İlmî Seyahatim 98
§58. Manas Destanı ile Yakından İlgilenmeme Sebep Olan Bir Hadise 101
§59. Mühim Bir İlmî Kütüphaneyi İstanbul'a Aldırdığımın Hikâyesi . .102
§60. İbn Haldun'un Felsefesini Öğrenişim 103
§61. Türkistan'a Yaptığım İkinci İlmî Seyahat 106
§62. Şarkî Buhara'da Seyahatim 107
§63. Laqay'larda Paramın Çalınması 108
§64. Seyahatlarımın Neticeleri 110
§65. Petersburg'da Müsteşrikler Çevresindeki Çalışmalarım 111

III. 1916-1918 YILLARI SİYASÎ HAYAT

§66. 1913-1916 Senelerinde Yaptığım Siyasî Temaslar 114
§67. Ufa'dan Petersburg'a Gönderilmem; Duma Müslüman Fraksiyonundaki Çalışmalarım 117
§68. İlmî Kariyere Bağlılık 117
§69. Petersburg'da Siyasî Çalışmalar 118
§70. Rus Eşrafı 119
§71. Maksim Gorki 120

§72. **1917 İNKILÂBI** 122

§73. Kadetler ve Türkiye 124
§74. Rusya İslâmları Umumî Kongresi Hazırlıkları 125
§75. Taşkent'te Toplanan İki Kongrede Mücadeleler 126
§76. Türkistan Millî Şûrası ve Türkistan Muhtariyeti 128
§77. Federatif Sistem ve Müslüman Mümessillerinin İdarî Müesseselere Girmesi 129
§78. Moskova Kongresine İştirakim 131
§79. Taşkent'te Ünitarizmle ve İrtica ile Mücadele 134
§80. "Türkistan Ülke Komitesi"nde Rus Partileri ile Mücadele 135
§81. Tek Seçim Kanunu ve Tek "Türkistan Meclisi" İçin Mücadele . . .137
§82. Vâli-i Umumî Sosyal - Demokrat Nalivkin Nasıl Aldatıldı? 139
§83. İlk İnkılâp Aylarının Güzel Hatıraları 140
§84. Orenburg'da İlk Başkurt Kurultayı 142
§85. Sıhhiye Vekili Olacakmışım 143
§86. Meşhur Plexanov'la Görüşmem 144
§87. Seyitgerey Alkin'le Çekişme 145
§88. Moskova'da Şûra-i Devlet 147
§89. İkinci Başkurt Kurultayı 148

Levent Şahverdi Arşivi

§90. Köyümüzü Ziyaretim 148
§91. Mirzakay Köyündeki Toplantı ve Ziyafetler 150
§92. Taşkent'te Belediye Meclisi Münakaşaları 151
§93. Nalivkin ve Koroviçenko ile Konuşmalarımız 152
§94. Şerif Manatov'un Marifetleri 153
§95. Rusya Kurucular Meclisi Seçimleri İçin Başkurdistan'daki Mücadeleler 155
§96. Başkurdistan Muhtariyetinin İlânı 156
§97. Üçüncü Başkurt Kurultayı 157
§98. Orenburg'un Bolşevikler Tarafından İşgali ve Başkurdistan Hükûmeti Azalarının Tevkifi 160
§99. Hapisten Kaçışımız 162
§100. Ufa Toplantıları 164
§101. Qatay İlinde Başımıza Gelenler 165
§102. Tamyan'da Faaliyet ve Çete Teşkilâtı 167
§103. Tüngatar ve Yalan Uluslarındaki Faaliyet 170
§104. Qustanay Toplantısı 173
§105. Çekoslavak İsyanı ve Başkurt Hükûmetinin Yeniden Kurulması 174
§106. Minhac'ın Ölümü 176
§107. Başkurdistan Hükûmetinin ve Millî Ordumuzun Yeniden Kurulması 176
§108. Niyaz Maksudov 177
§109. İlk Kurulan Alaylar 177
§110. Askerî Hareketler 178
§111. Kaşirinlerle Mücadele 180
§112. Batı Sibirya ve Alaş Orda Hükûmetleri ile Temaslarımız 182
§113. Orenburg'a Taşınmamız ve Güney Ural'ın Kızıllardan Temizlenmesi 183
§114. Bir Daha Kaşirinlerle Karşılaşma 184
§115. Emir Qaramış'ın Vefatı 185
§116. Samara Hükûmeti ve Başkurdistan 185
§117. Orenburg'daki Teşkilât İşleri 186
§118. Buhara ve Khiyva ile Temaslarımız 187
§119. Monarşistlerin Başkurt Ordusunda Fesat Çıkarma Teşebbüsleri 189
§120. Millî Ordudaki Çalışmaların Cazip Tarafları 190
§121. Samara ve Ufa Müşavereleri 193
§122. Orsk'in İşgali 196
§123. Üçüncü Alayın Vaziyeti 197
§124. İşlerin Bozulması 199
§125. Nazikleşen Vaziyette Alınan Tedbirler 201
§126. Yermolayevka'da Toplantılar ve Alınan Kararlar 203

Levent Şahverdi Arşivi

IV. SOVYETLERLE ON BEŞ AY İŞBİRLİĞİ (1919-1920)

§127. Sovyetlerle Barış Kararları ve Savaşlara Devam 206
§128. Sovyetler Cephesine Geçişimiz 210
§129. Moskova'ya Seyahat 213
§130. Doğu Cephesinde Vaziyetin Karışması 217
§131. Frunze ile Görüşmelerim 219
§132. Saransk'taki Hayatımız 220
§133. Lenin'in Türkistan'a Telsiz Emri 221
§134. "Erk" Sosyalist Partisi Meselesi 223
§135. Kıt'alarımızın Türkistan Yerine Ukrayna'ya Sevki 224
§136. Tekrar Başkurdistan'da Faaliyet 225
§137. Başkurtlarda Millî Muhtariyet İdealinin Salâbeti 227
§138. Beyazlarda Kalan Alaylarımızın Bize Tekrar İltihakı 228
§139. İzdivacım 229
§140. Sahib İbn Abbad'ın Düğünde Okunan Bir Şiiri 230
§141. Orenburg'a Dönmek İçin Teşebbüsler 233
§142. Rıza Kadı, Zakir Remey 234
§143. Türkiyeli Esirler 235
§144. Başkiropomoşç 236
§145. Petrograd'da Faaliyetimiz 237
§146. Tekrar İsterlitamak ve Tekrar Moskova 239
§147. Şalyapin ile Görüşmem 241
§148. Lenin'le Görüşmeler 241
§149. Başkurdistan'la Kazakistan'ın Birleştirilmesi Davaları 243
§150. Buhara Meselesi 247
§151. Tekrar Ayaklanma Düşünceleri 248
§152. Trotskiy ile Konuşmalar 249
§153. Senek İsyanı 250
§154. Trotskiy'nin Hatıraları 252
§155. Erkebay ve Kondratyev'in Bu Hadiselere Dair Yazıları 252
§156. Başkurdistan'ın İlk Komünist Kongresi 254
§157. Rus Uşağı Olan Müslüman Komünistler 255
§158. Dört Panislâmistin İsterlitamak'ta Misafir Kalmaları 256
§159. Başkurdistan Başkentin'de Moskova Misafirleri 258
§160. "Başkurdistan'a Yardım" ve Müstahkem Mevkiler 261
§161. Büyük Cidal Sırasında Bir İlmî Konuşma 262
§162. Moskova Mümessillerinin Desiseleri 264
§163. Müftü Alimcan Barudi ile Görüşme 266
§164. "Başkurtlar'a Yardım"ın Nisan Kongresi 267
§165. Anahtar Meselesi ve Lenin 269
§166. Başkurdistan'dan Ayrılışımız 270

Levent Şahverdi Arşivi

§167. Lenin'in Ahlâk Anlayışı 272
§168. Gizli Teşkilât İşi 275
§169. Türkiyelilerle Temaslarımız 275
§170. Ukrayna Cephesine Gidiş 277
§171. Lenin'in Milliyet ve Müstemleke Meselesine Dair Tezleri Üzerinde Münakaşa 278

V. TÜRKİSTAN'DA MÜCADELELER

§172. Moskova - Bakû - Ashabad Yolunda 281
§173. Neneke-Can 282
§174. Deniz Yoluyla Bakû'ya 284
§175. Ashabad'da Geçirdiğimiz Günler 285
§176. Bakû Kongresi 287
§177. RKP Merkez Komitesine 12 Eylül 1920 Tarihi ile Yazmış Olduğum Mektup 290
§178. Dağıstan'dan Horezm'e 293
§179. Qoñrat Şehrinde Birkaç Gün 295
§180. Eski Arkadaşım Hürmetullah İdilbayev 296
§181. Haris'le Ayrılışımız 298
§182. Kühne Ürgenc'de Türkmen Basmacıları 300
§183. Kât Şehri Harabeleri 302
§184. Khiyva'da Türkiyeliler, Taşkentliler ve Başkurtlar 304
§185. Khorezm'den Ayrılmam 306
§186. Türkmen Basmacılarda Misafirlik 307
§187. Çarcuy'daki Macera 308
§188. Buhara'da İlk Günler 309
§189. Buhara'da Teşkilât İşi 312
§190. Oğlum Iris'ın Ölümü 313
§191. Halmurad "Serf" Değil 314
§192. Şair Çolpan ve Prof. Samoyloviç 315
§193. Şeyh Ata 316
§194. Tip Olarak Feyzullah ve Molla Bekcan 316
§195. "Erk" Partisinin ve "Cedid"lerin Programları 318
§196. "Türkistan Milli Birliği"nin Kurulması ve Onun İlk Kongresi 320
§197. Cemal ve Halil Paşalar 322
§198. Semerkand'a Taşınmak 324
§199. Kurban Bayramı 325
§200. Haris Sisenbay 325
§201. TMB Altıncı Kongresi 326
§202. Başkurdistan Hadiseleri 328

Levent Şahverdi Arşivi

§203. **ENVER PAŞA TÜRKİSTAN'DA** 328

§204. Enver Paşanın Buhara'ya Gelişi ve Onunla Görüşmem 330
§205. Enver Paşa ile Müteakip Görüşmelerim 333
§206. Sitare-i Mah-i Hassa'da Feyzullah ile Görüşmem 335
§207. Enver Paşanın Basmacılar'a İltihakı 337
§208. Basmacılar Safına Katılmamız ve Kızıllarla İlk Müsademe 339
§209. Birdhevn-i Khutteli 340
§210. Şair Racî 340
§211. Cebbar Qorbaşı 341
§212. Sıtma ve Şamanizm 342
§213. 28 Aralık Kararlarının Tahakkuku, Başkurdistan Subayları 343
§214. Enver Paşanın Mümessilleri 345
§215. Semerkand Tarafında İşlerin Bozulması 346

§216. **AZERBAYCANLI PANİSLÂMİST AHUND YUSUF** 348

§217. Muhiddin Mahdum'a Nasıl Aldanacaktık 350
§218. Semerkand Basmacıları 352
§219. Çilek Savaşları 354
§220. Yaryaylak Yaylalarındaki Toplantılar 355
§221. Millî Kültür Meselelerine Dair Gece Sohbetleri 356
§222. Mustafa Çokayoğlu'na Yazılan Mektup 361
§223. Kurban Bayramı Günleri 363
§224. Ahund Yusuf'un Bir Marifeti 364
§225. Oratepe Maça Yolu ile Enver Paşaya Gitmek Niyetimiz 365
§226. Davul Savaşları 366
§227. Usmet ve Semerkand Konuşmaları 367
§228. Usmet Savaşları 368
§229. Usmet'te Alınan Kararlar 369
§230. "Akdağ" Zirvelerinden Görünen Zerefşan Havzası 370
§231. Maça Yollarından Qızıl Qum Yoluyla Taşkent'e 372

TAŞKENT KONGRESİ TÜRKİSTAN DAVASI DÜNYA MESELELERİ ARASINDA YER TUTMALI 378

§232. Taşkent'te Gizli Hayat 378
§233. Beyaz Atın Ölümü 380
§234. 7 nci Türkistan Millî Kongresi 381
§235. Evhadi İşmurzin'in Esir Düşmesi 382
§236. Taşkent'te Son Gece 383
§237. Taşkent'e Veda 384

Levent Şahverdi Arşivi

§238. Semerkand'a Veda 385
§239. Sisenbay 387
§240. Daha Bir Defa Türkmenistan'a 388
§241. Enver Paşanın Şehadeti 389
§242. Merv'den Gelen Misafirlerimiz 391
§243. Rudzutak'a Mektubum 392
§244. Lenin'e Yazdığım Mektup 393
§245. Bazı Arkadaşlarıma Yazılan Veda Mektupları 396

VI. İRAN HORASAN'INDA YEDİ HAFTA

§246. İran'a Geçiş 401
§247. Abbas Kulihan'ın Misafiriyiz 402
§248. İmam Gazzali'nin Vatanında 403
§249. Meşhed 403
§250. Hakimov 403
§251. Türkmen Cebbarberdi 404
§252. Rıza Hanla Muhabere 404
§253. Türkiye Şehbenderinin Meşhed'e Gelişi 406
§254. Sadullah Hoca 406
§255. Teymurilerin Eline Geçmemek İçin Alınan Tedbirler 407
§256. Mühim Eserlerin Keşfi 408
§257. Tahran'dan Gelen Cevap 409
§258. Türkiye'ye Gönderilen Raporlar 410
§259. Meşhed'deki Azerbaycanlılar 413
§260. Meşhed'den Herat'a 414

VII. AFGANİSTAN'DA BEŞ AY

§261. Herat'ta Temürlü Devri Âsârı 415
§262. Herat'ta Yazma Eserler 416
§263. Herat'ta Rus Kuryeleri 416
§264. Hezarecat 416
§265. Rus Kuryeleri ile Yarış 418
§266. Kâbil 419
§267. Fahreddin Paşa 419
§268. Hacı Sami'nin Türkistan'dan Ayrılışı 420
§269. Gelecek Faaliyetlerimiz İçin Aldığımız Kararlar 421
§270. Afganistan Hükûmetine Yazdığımız Yazılar 422
§271. Tuhaf Bir Tesadüf 427
§272. Maarif İşleri Hususunda Tavsiyelerim ve Amanullah Hanın Cevabı 428
§273. Haşim Şaik ve Küçük Parmağım 429

Levent Şahverdi Arşivi

§274. Şirmemet Bek 431
§275. Kâbil'de Yaptığım Diğer İşler 431
§276. Hariciye Veziri ile Son Görüşmem 432
§277. Hacı Sami'ye Mektubum 434
§278. Abdülhalik Konısbay 435
§279. Merasim ve Buhara Emiri 437
§280. Abdurresul Hanın Ziyafeti 438

VIII. HİNDİSTAN - TÜRKİYE

§281. Peşaver 441
§282. Haşim Şaik ve Abulfadl-ı Allâmi'nin Bir Şiiri 443
§283. Evhadi'nin İdamı 444
§284. Sir Olaf Caroe 445
§285. Çağataların Düğünü 446
§286. Bombay 446
§287. Müstakbel Kütüphanemin Temel Taşları 447
§288. Muhammed İkbal 448
§289. Türkistan - Hindistan Münasebetlerinin İstikbali 450
§290. Müstakbel İlmî Çalışmalarımın Plânı 451
§291. Bohça Kültürü 452
§292. Zibunnisa 453
§293. Peygamberimizin Vatanı Hicaz 455
§294. Akdeniz Sahilleri 457
§295. İstanbul Limanında 458

IX. AVRUPA'DA GEÇİRDİĞİM ON SEKİZ AY

§296. Paris ve Mahmud Tarzî 460
§297. Son Ferğane Hükümdarının Torunu 461
§298. Mustafa Çokayoğlu 461
§299. Sadri Maksudi Bey 462
§300. Ali Merdan Topçıbaşı 462
§301. Rusyalı Muhacirlerin Siyasî Teşekkülleri ile Temaslar 464
§302. Fransız Bilginleri 464
§303. Paris'te Gördüğümüz Diğer İşler 468
§304. Berlin'deki Hayatımız 469
§305. Kincekey Bayarı 471
§306. Taqizade 473
§307. Berlin'de Tanıştığımız Müsteşrikler 473
§308. İngiliz Âlimlerinin Teklifleri 476
§309. Lehli Bir Zatla Konuşmalarım 476
§310. Berlin'deki Türkistanlı Talebeler 477
§311. Doğudaki Arkadaşlarımla ve Ailemle Temaslarım 479
§312. TMB'nin Avrupa'da Toplanan İlk Kongresi 480

Levent Şahverdi Arşivi

§313. Finlandiya Müslümanları 481
§314. Burhan Şehidî 482
§315. İnkılâpçı Sosyalistler Kongresi 483
§316. Çokayoğlu ve Sosyalizm 484
§317. Alman Sosyalistleri ve Kautsky ile Görüşmeler 487
§318. General Schleicher ile Görüşme 488
§319. İran Azerbaycanlıları ile Konuşmalarımız 489
§320. Doğuda Kalan Arkadaşlarımla Haberleşmelerimiz 490
§321. Türkistan Tarihi Yazmak Meseleleri 495
§322. Türkistan'a Ait Mecmua Neşri Meselesi 495
§323. Rusya İlimler Akademisi ile Münasebet 497
§324. Finlandiyalı Prof. Janson 497
§325. Dr. Rıza Nur Bey 498
§326. Çingiz Hana ait Konferans 499
§327. Türkistan'ın İktisadi Tarihi ve Kazanlı Ünitaristler 500
§328. Muhtelif Konferanslar 502
§329. TMB'nin Berlin'de Toplanan İkinci Kongresi 503
§330. Rus Sefiri Krestinskiy ile Görüşmem 504
§331. Fince Kur'an Tercümesi 505
§332. Hoca Sadreddin 508

X. AVRUPA'DAN TÜRKİYE'YE

§333. Avrupa'dan Türkiye'ye 510
§334. Budapeşte 511
§335. Köstence 513
§336. İstanbul'da Buluşmalar 514
§337. İstanbul'da İlk Konferansım 516
§338. Küçükyalı'da Ziyafet 517
§339. Muallim Cevdet ve Ferit Bey ile Sohbetler 517
§340. Mustafa Şakuli 519
§341. Türkiye Tabiyeti 521
§342. Ankara'da Girişti̇ğimiz Bazı Teşebbüsler 522
§343. Celâl Ünsî Bey 523
§344. Prof. Samoyloviç 524
§345. Hüseyin Gazi Dağı 527
§346. Gazi Mustafa Kemal'i Ziyaret 528
SONSÖZ 529
2. Baskıya Notlar 557
Dizin 561
Transkripsiyonlu Metinlerin Orijinalleri 621

HARİTA

Levent Şahverdi Arşivi

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan

Levent Şahverdi Arşivi

BU HÂTIRALARIMIN VÜCUDA GELMESİNDE BANA YARDIMCI OLAN,
SEVGİLİ EŞİM NAZMİYE UNGAR TOGAN'A İTHAF EDİYORUM.

Levent Şahverdi Arşivi

ÖNSÖZ

Bu hâtıralara kaynak olan malzeme bizim 1923 başında Türkmenistan'dan İran'a geçmemizden önce Buhara'nın Kâbil Elçiliği ve Muhammedâbad'a giden tüccarlar vasıtasiyle dışarıya çıkarılmıştı. Birçok kıymetli vesikalar hemşehrim Osman Tukumbet tarafından aynı sene Finlandiya'ya çıkarıldı. Vaktiyle şifre mahiyetinde yazılarak muhtelif yollardan çıkarılan kayıt ve vesikalar, 1943'te Almanya'ya esir düşen ve hâdiselere vakıf hemşehrilerimizle birlikte okundu ve onlardan Berlin'de ayrıca pek çok malûmat alındı. Bunları da Berlin Büyükelçimiz merhum Saffet Arıkan Bey Türkiye'ye getirdi. 1957'de Amerika'da Stanford'da "Hoover Harp Kütüphanesi"nde F. A. Kerenskiy tarafından toplanmış olan Rus gazete koleksiyonlarından, bu zatın müsaadesiyle ve aslen Lehli olan kütüphane müdürü Prof. W. S. Sworakowski'nin yardımı ile geniş mikyasta istifade edildi. Berkeley Üniversitesi'nden Mr. Richard Pierce'in Rusya'ya gidip itina ile toplamış olduğu Türkistan gazetelerinin mikrofilm koleksiyonundan yine bu zatın bizzat yardımı ile istifade edildi. Burada bu zevata karşı minnettarlığını belirtmeliyim.

Verilen malûmatın doğruluğunun temini için bu malzeme arkadaşlarım Abdülkadir İnan, Kocaoğlu Osman, Abdullah Taymas ve mücahitlerden Şirmehmet Bek ve Kırgız rehberi Parpı Hacı gibi hadiselere bizzat karışan zevata okutuldu.

Eserin ilk taslağı 1924'te Berlin'de yazıldığı halde münasip naşir bulamadığım için geç yayınlandı. Nihayet bir lise talebesi iken çalışıp sermaye toplayan ve millî neşriyata yardımda bulunmak imkânını elde eden, burada adının verilmesini istemiyen bir hemşehrim bu hâtıraların neşrini temin etti. Kitabın Doğu Türk şiveleri tesiriyle yazılmış olan aslını Türkiye türkçesi bakımından gözden geçirmek ve baskı tekniğinin başarılı olmasını temin etmek zahmetini de edip ve şairimiz Orhan Şaik Gökyay üzerine aldı. Her ikisine de samimi teşekkürlerimi sunarım.

Kitabın metninde gösterildikleri halde birkaç resim baskı esnasında tedarik edilmedi. Bunun için özür dilerim.

18 Şubat 1967

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

I

GENÇLİĞİM

81 **Ailemiz** Hayatımın başlangıcında, bu kitapta anlatacağım gibi, Uralların ve Orta Asya'nın son yüzyıl büyük siyasî hareketlerine, Türk milletinin çok geniş bir kitlesinin kurtuluş mücadelelerine rehberlik edeceğim, diğer taraftan milletlerarası Şark tetkikatında söz sahibi bir şahsiyet olacağım kestirilemezdi.

Ural dağlarının güney kısmında bir yanı dağlık ve ormanlık, öteki tarafı bozkır olan bir köyde, hayvan beslemekle, biraz ziraatle ve orman işleri ile geçinen Başkurt ve Tatarların, tamamiyle orta çağlı denilebilecek basit hayatı, beni de, bugün oralarda Sovyet kolhoz çiftliklerindeki akrabalarım gibi mütevazi ve uysal bir köylü olarak gün geçiren birisi halinde bırakabilirdi.

Bununla beraber bu dağ ve yaylalardaki çok mütevazi görünen hayatımız, bilhassa onun tarihteki cilvelerinin, küçüklüğümde dinlediğim, hâtıralarda yaşayan yankıları, bu çevreye mensup olanları her türlü maceralara atacak, Türk ve İslâm âleminin bugününe ve geleceğine ait plânlar ardına düşmeğe sevkedecek mahiyette idi. Bunları düşününce, hayatım, halkın içinde yaşayan bu tarihî hâtıraların bir mantıkî neticesi olarak kabul edilebilir. Yalnız bu vaziyeti aydınlatmak için, okuyucularıma ilk bakışta hiç meraklı görülmeyecek bazı teferruatı anlatmak gerekecektir.

Ekseriyeti geçen yüzyılın ortalarında gelip yerleşen Tatar, Mişer ve Müslüman Çuvaş göçmenlerinden ibaret olan köyümüzün asıl mayasını sayıca belki 30 ve 40 haneyi geçmiyen Soqlı-Qaylı ve Uñgut ismindeki iki boy teşkil eder.

Bu kabileleri biraz tanıtmak için ilâve edelim ki, Başkurtlar, diğer Türk kabilelerinde "z" ve "ç" sesleri yerine "dh" ve "s" seslerini kullanmakla, onlardan az çok ayrılırlar ve dört zümrediler:

1) Dağ Başkurtları (Bürcen, Üsergen, Tamyan), 2) Yalan (Ova-bozkır) Başkurtları (Yurmatı, Küdey, Geyne, İrekti, Yeney, Tanıp urugları). Bu iki zümrenin Milâd sıralarından beri Urallarda yaşadığı tesbit edilebilmektedir. Dağ Başkurtları "s" yerine "h", Yalan Başkurtlarının çoğu ise "th", sesini kullanır. Fakat bu sonuncuların batı ve kuzeybatı bölgelerinde yaşayanları

Levent Şahverdi Arşivi

epeyi tatarlaşmışlardır. 3) Üçüncü zümre muhtelif asırlarda Başkurtlara doğudan gelerek katılan: Qıpçaq, Qañlı, Suvun, Uran, Qaylı, Qatay, Baylar (yani Bayat), Kerey (Kerayit), Çuras, Nogay, Qırğız, Merkit gibi uruğların parçalarından ibarettir. Bunların Dağ Başkurtları arasında yerleşenleri tam Başkurtça konuşur, batı mıntıkalarına yerleşenlerinin çoğu Tatar şivesi tesiri altındadırlar. Bu üç zümre, bildiğimiz son yüzyıllarda hepsi Başkurt ordusunda bulunmuşlar ve Rusya'ya ödedikleri vergiler de aynı olmuştur. 4) Dördüncü zümre batıdan, Bulgar ve Kazan taraflarından, oraları Rus istilâsına uğradıktan sonra Başkurdistan'a gelen mülteci Tatar (yahut Tipter, yani Osmanlıcadaki "Defterlü"), Büler (Bulgar), Mişer ve Müslüman Çuvaşlardır. Batıda Kazan Hanlığı sahasından gelen bu mültecilere Ruslar "Başkiry Pripuşçenniki", yani "içeriye alınan Başkurtlar" adını vermişlerdir.

Adı geçen bu dört zümrenin ilk üçü yarı göçebe olup, geniş topraklara ve yaylalara sahip idiler ve kabile teşkilâtını muhafaza etmişlerdi; dördüncü zümre ise, eskiden beri çiftçi olmuş köylülerdir, kabile teşkilâtını, tarihî destanları ve gelenekleri bilmezler.

Benim mensup olduğum Soqlı-Qaylar ise üçüncü zümredendirler. Ellibeş yıldan beri bir tarihçi sayıldığım hâlde en az bildiğim konu kendi uruğumun tarihidir. Ak-Edil ırmağına akan Yigen nehrinin bir kolu üzerinde oturan ve köyümüzün temelini teşkil eden Soqlı-Qay ve Uñgut uruğları daha 1800 senelerinde atalarımız olan Küzen ve Baku'ye mensup olarak iki tepede ve Yakub'a mensup olarak da kuyu başında dağınık oturan 12 haneden ibaretmişler. On sekizinci yüzyıl savaşlarında bunlar çok telefat vermiş, toprak boş kalmış, boş kalan yerlere, sonra 1860'da, babamın doğum yılında, Çar hükûmeti, bizden gasp ettiği yerlere kalabalık "Minzele Mişeri" denilen Batı Başkurdistan köylülerini getirip ayrı mahalle halinde yerleştirince, köyümüz birden büyümüştür. Yigen nehri kolları üzerinde oturan Ermit, Ütek ve Togay ismindeki köyler de, 18. yüzyıl sonlarında çok küçük Başkurt köyleri imiş, Ütek ve Tükün köyleri, Selim Ümitbayev'in "Yadigâr" adlı eserinde yazdığına göre, "Kiçi Tabın" kabilesindenmiş. "Ermit"lerin ismi "Erbit" diyerek de yazıldığına göre, bir vakitler Batı Sibirya "Tümen"lerine dahil olmuş olsalar gerek, hangi kabileye mensup olduklarını bilmiyorum. Bunların da toprakları alınarak Batı Başkurdistan'dan sürülen göçmenlere verilmiştir. Toprakların alınmasına bunların "Küsük Sultan", "Murad Sultan" ve "Sultan Gerey" ismindeki sergerdelerin idaresinde Rusya'ya karşı isyan etmiş olmaları sebep olmuştur. Bizimkiler, bunlardan "Küsük Sultan" isimli çok hürmet ettikleri birisinin idaresinde doğuda Tobul havzasında Erqaragay, doğu Ural'da İrendik ve Çubarköl denilen yerlerde de yaşarlar, yazın sıcaklarında Akbiyik adlı dağlarda yaylarlarmış. Küsük Sultan'ın idaresinde, Kemelik, Kuban taraflarına gitmiş, Ruslarla savaşmış imişler. Komşumuz "Qatay" Başkurtları da bizimkilerle müttefik imiş, fakat komşu köylerden

Levent Şahverdi Arşivi

"Arlar" bu sultanı kabul etmemişler imiş. Bu Arlar bizden kız alıp vermezler; "küsük" aynı zamanda "küçük köpek" demek olduğundan Arlar halkı: "sizin sultanınız it küsük olmuş" diye bizimle alay ederlerdi; biz de onlara: "yılan yutmuş Ar" derdik. Bizim diğer akrabamız doğu Ural'daki "Küsi", "İsmail" ve "Nogay" köyleri ile Yurmatı ulusunda "Mukas" köylerinde yaşamışlardır. Küsi ve Nogay köyleri evvelce bizim köyümüzün doğusunda Yigen nehrinde "Küsi-Yurtu" denilen yerde olmuş imiş, bizden oraya gidenler Ural'a, İrendik mıntıkasına göç etmişler, bizimkiler ise yerlerinde kalmışlardır. Fakat arada izdivaç münasebetleri devam etmiştir. Akbiyik yaylalarının doğusunda "Bitire" adında bir nehir var. Timeç kasabasına giderken yol bu nehirle pek çok defalar kesişir. Bundan belki 150 yıl önce biri bizden Küsi'ye giden, diğeri Küsi'den bize getirilmekte olan iki gelin alayı karşılaşır. Bizden giden gelin, "türkün" dediğimiz ana evinden uzaklaştığını belirten sonsuz geçitleri geçmekten bıkmış ve "Bitire bitire tib eytesidh, bitmez Bitire bulur mı?" yani "bitiyor, bitiyor diyorsunuz, fakat sonu gelmiyen Bitire olur mu?" diye ağlarmış. Küsi'den gelmekte olan gelin de: "Bitire" nehri geçitlerinin sonu gelmesini istemediğini ve şimdi gelmekte olduğu "Yigen" nehri havzasında da kendisini nelerin beklediğini bilmediğini ifade etmek üzere "Bitireler bitip yüreğim yansa, söndürür Yigen bulur mu?" yani "Bitire nehri geçitlerinin sonu gelip yüreğim yanarsa, acaba bunu Yigen nehrinin suları söndürebilir mi?" diyerek gözyaşlarını akıtırmış. Ben daha 14 yaşımdan itibaren İrendik'teki Küsi ve Nogay köylerine birçok defa gitmiş, eski dost ve ablalarımızda kalmış, bizim de bildiğimiz "Muradım" (Edige [Mirza oğlu Nuradin])'ı yazmış ve kendi rivayetlerimize eklemiştim. Benim ilk ilmî araştırmalarımdan biri bu destana ait, 1911'de neşrettiğim makalelerimdir. Bizim yılkılarımız ilkbaharda, atalarımız zamanından beri alışmış oldukları Akbiyik yaylalarına kendi başlarına sürücüsüz giderlerken, Küsi'lerin de yazın sıcak günlerinde yılkılarını alıp Akbiyik'e gitmek âdetleri olduğunu, bana onlar söylemiş ve o devri yaşatan şarkılarını nakletmişlerdi. Bu şarkılarda ezcümle şöyle deniliyordu: "Akbiyik gibi bir dağı Tanrı bize beyaz tirme (keçeden çadır)lar kurarak yaylamak için vermiş. Onun (kısrak hergelerinin) tayları yile'ye (yani kısrakları sağmak için taşların bağlandığı ipten ağıllara) koşup oynaya oynaya (yılkı sahiplerine) 'bizi quruq (yani yılkı yakalamak için kullanılan halkalı ipleri) kullanmaksızın (yani zahmetsizce) bağlayın' diyerek kendiliklerinden gelirler"[1]. Yani burasının havası [yazın] sıcak zamanlarda dahi çok serin olduğundan taylar ağıllarda bağlı kalmaktan hoşlanırlar.

Bu yayla bizden [doğuda] belki yüz kilometre kadar uzaktadır. Babalarımız, biri ötekinden çok uzak olan yaylak ve kışlaklarda yaşamışlar ve yine

(1) Aqbiyik key tavnı Teñri bergen°Aq tirmeler qurup yeyle tip
Öriş'inden oynap qulun kile°quruqsıdh uq yileğe "beyle" tip.

Levent Şahverdi Arşivi

biri öbüründen uzak savaş meydanlarından ölmüşlerdir. Bazılarının mezarları malûmdur. Birisi hakkında o "Kuban'da ölmüş" derlerdi. Bu da Kuzey Kafkasya'nın Kuban nehridir. Başka bir atamız hakkında Tümen'de Mansil'e gitmiş ve Ural dağının doğusunda Çubarköl namındaki göl mıntıkasında Kalmuklar ve Ruslarla savaşta şehit düşmüş olduğu söylenirdi. İhtiyarlardan büyük amcam Veli Molla ve Uñgutlardan Gussam Ağa eski destanları çok iyi bilirlerdi. Bu destanlar Altın Orda devrine ait manzum hikâyelerdi (Edige, Cirence, İsaoğlu Emet v.s.). Eskiden atalarımızdan bu destanları pek iyi bilen biri sıfatiyle, mezarı köyümüzden üç kilometre uzaklıkta Qarlı Bülek denilen yüksek yaylada bulunan "Allahberdi" anılırdı, ki buna "Allaberdi Nogay" ve mezarına da "Allaberdi ölüğü" denilirdi. Güya atalarımız içinde uzun boylular çok bulunduğu için babam bu Allaberdi'nin mezarını açarak gerçekten uzun boylu olduğunu tesbit etmiş ve mezarda kılıç parçaları bulmuştur. Allaberdi ile çağdaş Nogay beyi olarak Burnaq isminde bir bey hatırlanır ve Nügüş nehri üzerinde Akbiyik'e yakın bir yaylak yeri ona nisbet edilirdi. Diğer Nogay beyleri Kuban havzasına göçtüklerinde, bu Burnaq ile Allaberdi burada kalmışlarmış. Bir de İsterlitamak şehrinde ulemadan "Nogay oğulları" vardı ki, Nogay mirzaları neslindenmişler. Bunların atalarından biri de bu "Allaberdi ölüğü" ne gömülmüş. Babamın ve amcalarımızın hocaları bunlar olmuş. Bunlar bize misafir gelirlerdi, ulemadan olmalarına rağmen içki müptelâsı idiler. "Küzenoğulları"ndan olan beşinci ceddim İştogan (bundan benim soyadım "Togan") da bizden çok uzak Kemelik mevkiinde Ruslarla yapılan savaşlarda ölmüş. Köyümüzün etrafında "Urıs ölgen" (Rus ölmüş) ve "Urıs qırılgan" (Rus sındığı, Ruslar yok edilmiş) gibi isimler taşıyan yerler vardır, buralarda çift sürülürken silâh kalıntıları bulunurdu.

Bütün bunlar uruğumuzun geçmişine ait sözlü rivayetlerden ibaret olmakla beraber benim yetişmemde müessir olmuşlardır. Bunlar gösteriyor ki benim atalarım komşu köylerin Başkurtlarına nisbetle çok daha cevval bir askerî göçebe unsurdur, bizce "Tübek" denilen anayurdumuz "Yigen boyu" bölgesi olmakla beraber, Akbiyik yaylaları ve Doğu Başkurdistan'da İrendik mıntıkası da onların yurtları olmuş, hayvanları ile bu mıntıkalarda göçüp dolaşmışlardır; fakat hanlar, bey ve mirzalar maiyetinde Batı Sibirya'da Mansil, Tobul'da Erqaragay, Batı Başkurdistan'da Kemelik, Kuzey Kafkasya'da Kuban nehri arasında cereyan eden bütün siyasî hâdiselere katılmışlar; Ruslarla olduğu gibi, Kalmuklarla da savaşmışlardır. Köyümüze komşu küçük [Qalmaq] (Kalmuk) köyü halkı babalarımızla birlikte, gayri-müslim (budist) Kalmuklarla savaşlar neticesinde şimdiki yerlerine gelmişlerdir. Fakat önderler olarak anılan kişilerden Küsük Sultan'ın ve cedlerimizden Burnaq Biy, Allaberdi ve Küzen Biylerin kim oldukları bilinmiyordu. Ancak büyüyüp de rusça öğrenip 1912'de Ufa "Arazi Tahdid Komisyonu" arşivlerinde çalışmaya ve Batı Sibirya tarihine ait Rus neşriyatını ve "Başkurt şecerele-

Levent Şahverdi Arşivi

ri (genealogi)"ni öğrenmeye başladıktan sonra, "Küsük Sultan"ın Batı Sibirya hanı meşhur Küçüm Hanın 17. asırda yaşıyan torunu ve Ablay Sultan'ın oğlu "Küçük Sultan"; Burnaq ve Allaberdi Beylerin de 16. yüzyılda yaşamış Nogay Beyleri olduğunu; atalarımızın bu Küçük Sultan'ın maiyetinde asker olarak bu prens ve onun kardeşleri Abağa ve Qansuvar Sultanlarla birlikte Batı Sibirya'da, Astarkhan ve Kuban taraflarında Ruslarla savaşmış olduklarını, bunlar, bu prenslerin dağınık askerî iktalarından geçindiklerinden arazi hisselerinin de muhtelif mıntıkalarda dağınık olduğunu öğrenebildim. Küçük Sultan'ın 1663 senesinde bir Başkurt beyine verdiği türkçe ferman, Başkurdistan İlimler Akademisi "Tarih Materyalleri"nde 1943'de neşredildi. Ecdadımızın bu prensin harekâtına iştiraki Askar köyünde Hidayet Sufi adlı zatın elindeki "şecere" de yazılmıştı. Burnaq ve Allaberdi beylerin bize yakın Mukas köyünde bugün hayatta olan torunları "Nogay Yurmatı"ların şecereleri de 1960'da Başkurdistan İlimler Akademisi tarafından neşredilen şecereler arasında yayınlandı. Küçük Sultan'ın 1664'te Ruslarla savaşlarında yanında 6400 Nogay askeri bulunduğu(2), ona tâbi Başkurtların "Küçük Han nasıl müstakil bir devlet kurmuşsa, biz de aynı istiklâli elde etmek için savaşıyoruz" dedikleri(3) Rus kaynaklarında kayıtlıdır. İsyanlarda sergerdelik edenlerden "Sultan Murad", bu "Küçük Sultan"ın oğlu olup Kırım'a ve İstanbul'a gidip Sultan'ı görmüş, Dağıstan'daki savaşlarda Ruslar tarafından esir edilerek idam edilmiş. "Sultan Gerey" dedikleri sergerde ise Küçük Sultanın yiğeni olup, Ruslardan kaçıp gizlendiği zamanlarda "Kara Sakal" ve "Şuna" isimlerini taşımıştır. Köyümüze ismini vermiş olan büyük atamız "Küzen Qart"ın ne zaman yaşadığı belli değildir, yalnız köyümüzün yanındaki bir dağ onun ismini taşımaktadır. Bu Küzen'in torunlarından Aydaq ile Çuraq'ın Yurmatı uruğu Teltim oymağının 42 beyi içinde, yani onlarla birlikte, 1577'de İsterli nehri başlarında kendilerine ait araziyi Sait (Qargalı) Tatarlarına sattıklarını bildiren mukavelenin türkçe ve rusça nüshalarının fotoğrafları 1956 senesinde Başkurt İlimler Akademisi tarafından "Başkurdistan Tarihine Ait Materyaller" serisinde neşredilmiştir (Resim N.1). Arazi ve ensaba ait diğer evrak bizim aile evrakımız arasında mevcuttu. Dedelerimize sergerdelik eden "sultan"ların isimleri "Sultan Murad", "Bahti Gerey", "Sultan Gerey" son zamanlara kadar bizim tarafta çocuklara en çok konan adlardandır.

Asıl uruğumuz Soqlı-Qay; yine bize yakın Senekli-Qay, Yürektav-Qay, Tavlı-Qay zümreleri gibi Qay yahut Qaylı uruğunun şubeleridir. Bu uruğun şimdiki yerlerimize gelmeden önce Doğu-Ural'ın İrendik mıntıkasında oturmuş oldukları rivayet olunur. Qay (Qaylı) aşiretinin kalabalık kitleleri Batı Başkurdistan'da bulunmaktadır. İset nehri üzerindeki "Yalan Qatay" ve bize yakın "Orman Qatay" aşiretlerinin hanlar zamanında askerî zümreler

(2) Akty istoriçeskiye IV, 331.

(3) Dopolnenya k Aktam istoriçeskim, IV, 284: "Byt sebe tsartsvom, Kak bylo pri Küçüme Tsare".

Levent Şahverdi Arşivi

teşkil etmiş oldukları 17. yüzyıl başlarından beri tarihlerde görülmekte olan "Qatay Kalesi" (Katayski Ostrog) ve "Kay Kalesi" (Kay-Gorod) mevkilerinden malûm olmaktadır. Köyümüzdeki diğer uruğ Uñgut aşiretidir ki; bu kabile Çingiz Han zamanında "Ak-Tatar" ismiyle de maruf idi. Qay, Qatay aşiretlerinin Başkurtlara Karahitaylar devrinde; Tabın ve Uñgutların ise, Moğollar devrinde iltihak etmiş olacaklarını zannederim. Qatay aşireti, Çingizlilerden Şiban oğullarının esas dayanıçlarından olduklarından, onlara Maveraünnehir'i işgâllerinden sonra da "Qatay Hanları" denilmiştir. Bunu 16. yüzyılda Alman elçisi Herberstein nakletmiştir. Babam kendi köyümüzün batısındaki Başkurt köylerini az bilirdi; bütün ihtilâtları Doğu Başkurtları ile olmuştur. Bunlar hep Küçüm Han ve oğulları zamanında Rusya'ya karşı aynı safta savaşmalarının neticesidir. Babam beni daha 14 yaşımda iken Yayık nehri üzerinde yaşıyan Tüngevir Başkurtlarından Hacı Mehmet Yakşimbetoğlu'nun kızı ile nişanlamıştı.

82 AİLEMİN KÜLTÜR BAĞLARI

Mensup olduğum muhitin hayatını kültür bakımından ele alacak olursak, soyumuzdan ilimde veya başka sahalarda şöhret sahibi hiçbir kimsenin çıkmamış olduğunu görürüz. Böyle iken dahi, memleketimizin aydın çevreleri içinde Soqlı-Qayların rolü olmuştur. Büyük ceddim Velid Bay'ın evi 19. yüzyılın ilk yarısında çevremizdeki toplantıların yapıldığı, umumî ziyafetlerin verildiği merkezî bir yer olduğu gibi, Başkurt kanton reisleri, Rus generalleri, valileri, büyük molla ve şeyhler de onun misafiri olmuştur. Evimizdeki bir eski "kımız ayağı" ile birçok eski yırtık halının altıncı ceddimize herhangi bir bey tarafından hâtıra olarak verilmiş olduğu söylenirdi.

83 **Cedlerimizin Askerlik Hâtıraları** Ailemizle dostluk münasebetlerinde bulunanların çoğu eski Başkurt ordusunda babalarımızla birlikte bulunmuş kimselermiş. Bunların başında köyümüze altı kilometre uzaklıkta olan Makar köyünden Qarmış-oğulları, Alagoyan köyünden Kaçkınbayoğulları gelmektedir. Kaçkınbayoğlu Şemseddin Molla ile büyük amcam Veli Molla askerlikte başçavuş olarak beraber hizmet etmişler. Qarmış-oğullarından Ömer Hacı isminde çok yaşlı birisi Kanton reisi, [yani askerî mutasarrıf] imiş. Veli Molla'nın ve babamın mahrem dostu bu aileye mensup çağdaş muallim ve subaylar bizim millî hareketimizde ve ordumuzda ön safta bulundular. Bu Qarmış-oğulları ailesinden mayor (binbaşı) rütbesinde Yusuf Karamışev isminde bir subay çıkmış. Halkımız bu Yusuf Mayor namına çıkarılan şarkıları söyler ve onun güftelerini her vakit neyde dinlemekten hoşlanırdı. Bu besteleri [Rybakov ve] arkadaşım merhum Dr. Tagan ve Prof. Jansky, Viyana İlimler Akademisi neşriya-

Levent Şahverdi Arşivi

tında yayınlamışlardır. Askerî hizmet vesilesiyle bu ailelerde rusça öğrenen kimseler de çıkmış. Veli Molla bunlardandır. Askerlikten önce medrese tahsili gören Veli Molla askerliğini Sır Derya havzasında, babam da Dağıstan'da yaptıklarından arapça ve farsçayı iyi öğrenmek fırsatını bulmuşlar. Veli Molla'nın arapça ve farsça yazdığı eserleri vardı; ben ise, daha genç olduğumdan ondan ancak Edige, Cirence, İsaoğlu Emet gibi türkçe millî tarihî destanlarımızı öğrendim. Babam Kafkasya'da Şeyh Şamil'in karargâhı olan Gunib'te hizmet ederken bu şeyhin kâtibi olan Dibr al-İndi isminde bir âlim zatla tanışmış, onunla ve biraderi ile 1905 ihtilâline kadar arapça mektuplaşmıştır. Amcamın ve babamın arapçayı iyi öğrenmiş olmalarının başka sebepleri de olmuştur, fakat onları öğrenemedim. Yalnız, babamın askerliğini bitirdikten sonra da Dağıstan'da bir yıl kalıp orada arapça derslere devam ettiği, büyük ceddim Velid'e her sene Ömer Akay isminde bir Dağıstanlının geldiği ve oğullarına (o cümleden Veli Molla'ya) arapça ve farsça dersler verdiği söylenirdi.

1860'a kadar Başkurt ordusunda, sadece Rus kıt'alarında hizmet eden ve askerî mekteplerde tahsil gören Başkurtlar arasında Rus kültürüne karşı meclûbiyet eseri görülmemiştir. Yusuf Mayor ve benzeri subaylar hizmet dışında köylerine gelirken resmî Rus askerî kıyafetlerini giy[me]mişler, Rus musiki ve şarkılarını benimsememiş, raks ve oyunlarına aslâ yanaşmamışlardır. Qarmış-oğullarının evlerinde batı ve Rus mefruşatından bir şey yoktu, ev ve bahçeleri hep Sır Derya havzasındaki Türkistan usulü idi. Sovyet devrinde neşrettikleri eserlerinde bazı Başkurt tarihçilerinin böyle bir meclûbiyetten bahsetmeleri ancak, bugünkü Rus telkini neticesidir. Yoksa çağdaş teknikte Rus üstünlüğü şartsız kabul olunduğu hâlde, manevî kültür bakımından diğer Müslümanlar gibi Başkurtların üstünlüğü de umumî ve kat'î bir kanaattı. Aramıza bakkal yahut demirci filân olarak yerleşen Ruslar hemen dilimizi öğrenir ve çoğu vakit çocukları İslâmiyetin tesirinde kalır, bazen de Rus kanununun yasak etmiş olmasına rağmen, Müslüman olurlardı. Ruslardan, Başkurtların hayatını orijinal telâkki ederek eser yazanlar olduğu gibi, 19. yüzyıl ortasında Orenburg askerî valisi olan aslen Lehli general Tsiyolkovskiy de Makar köyünde Yusuf Mayor'a misafir olduğu vakit Başkurt hayatının orijinalliğine meftunluğunu izhar etmiş ve Başkurt musikisini çok beğenmiş ve Başkurtlara kendi âdetlerini muhafaza etmeleri hususunda tavsiyede bulunmuştur. Kendi mazisini eski zamanda dahi Batı hayranlığı içinde geçmiş gibi zannetmek Türkiyeli aydınlarda da vardır. Türk aydınlardan bazılarının Fatih Sultan Mehmet'i Avrupa, bilhassa İtalya Rönesansı âşığı görmek istemeleri de tarihe uygun değildir. Fatih, kendi mensup olduğu İslâm medeniyetinin tam bir mümessili idi, o Avrupalıların medeniyetine nasıl yukarıdan bakmış ve kendi medeniyeti ile gurur duymuşsa, 18-19. yüzyıllarda Rus kültür muhiti ile ister istemez temas etmiş olan Başkurt münevverleri de böyle olmuşlar, menşe itibariyle Orta Asyalı olan kültürü kendi millî kültürleri bilmişler ve bununla öğünmüşlerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

84 **Buhara-Khiyva Tipi Mollalar**

Ailemizin en çok kaynaştığı zümre mollalar zümresi olmuştur. Bunlardan İsterlitamak'tan Nogayoğulları Şerefüddin ve Kemal, Sayran köyünden Abselâm ve oğlu Bekbulat Molla, Yumagoca köyünden Sultan Gerey, Kunşak köyünden Allam, İsterlibaş'tan Nimetullah ve Zeynullah, Ural doğusundan Mollakay köyünden Seyitoğlu Abdullah, Kulbaktı'dan Hannan ve Troytsk'dan Zeynullah İşan ismiyle maruf şeyh başta gelirler. Bunlar arapça, farsça bilen, dinî ilimlere vakıf, tasavvufta Buhara'nın Nakşbendî tarikatine mensup, medrese sahibi, kitap okur zevattı. Gerek Veli Molla, gerekse babam, mollaların cahil, mutaassıp olanları ile pek temas etmezlerdi. Bu şeyhlerden en âlimi Troytsk'dan Zeynullah ile Mollakay Abdullah idi. Buhara'da tahsil etmiş olan Abdullah, din ilimlerinde otorite, arapça ve farsça şiir yazabilen bir üstad idi, ve tasavvufta Nakşbendiliğin Hindistan'daki "Müceddid-i Halidî" şubesine mensuptu. Bunların medreseleri Buhara, bilhassa Khorezm usulünde kurulmuştu. Fakat bunlar, meselâ Kazan taraflarında Qışqar ve Tünter mollaları ve Başkurt ilindeki birçok "İşanlar" gibi mutaassıp insanlar değildirler. Hepsi siyasetten haberdar şuurlu kişilerdi.

85 **Arif Sayranî ve Hızır Molla**

Bunlardan ailemiz üzerinde en çok tesiri olan İsterlitamak Nogayoğulları idi. Bunlar kendilerini Kırım'dan gelen Nogay Oybaktı Mirza neslinden saymışlar, Kazan'da Qursavî, Mercanî, Batı Sibirya'da Çardaklı Hakim gibi âlimlerle ve Buhara ile temas halinde bulunmuşlardır. Siyasî düşünceleri de varmış. Amcam Veli Molla ile babam bunların medresesinde tahsil etmişler. Bunların çevresinden bazı fikir adamları da yetişmiş, riyaziyat ve tarih gibi ilimlere de kıymet vermişler. Nogayoğulları medresesinde yetişen seçkin şahsiyetlerden biri de komşumuz olan Sayran köyünde adı geçen Bekbulat Molla'nın biraderi Arif Sayranî olmuştur. Bu zat, Kuruç köyünden Qatay uruğundan Nizameddin ile birlikte Nogayoğulları medresesinde tahsil ederken Kazanlı Mercanî'nin İslâmiyetin o zamana göre "modern" anlayışını telkin eden "al-Tariqat al-muthlâ" ismindeki eserinden ilham alarak riyaziyat ve felsefeye merak sarmış ve bu yolda bilgilerini arttırmak maksadiyle geçen yüzyılın ilk yarısında Buhara'ya gitmiştir. Orada bu nevi ilmin tereddi etmiş olduğunu görünce çok müteessir olarak arapça yazdığı bir mektubu hediye olarak babasına yahut büyük amcama gönderdiği bir "'Aqaid Nesefî" kitabının sonunda ekli bulunmakta idi. Babam bunu Tatarların büyük âlimi Rizaeddin Fahreddin'e ve tarihçi Murad Remzi'ye vererek neşrettirdi. Arif aynı mealde, Buhara ulemasını, "başlarındaki sarıkları dağlar gibi yüksek, iddiaları denizler kadar geniş, fakat cahil ve naçizler" diye tarif eder. Diğer bir arapça mektubu Kazanlı tarihçi Şehabeddin Mercanî'nin eserinde neşredilmiştir. Bu zat ateşli arkadaşı Nizameddin ile birlikte yine ilmî araştırmalarda bulunmak maksadiyle Buhara'dan Herat'a ve Kâbil'e, oradan ilmî araştırmalarda

Levent Şahverdi Arşivi

bulunmak maksadiyle İran yolu ile Bağdad'a gitmiş, fakat orada da hayal kırıklığına uğramış, her ikisi 1856 sularında sefalet içinde ve intiharı andıran bir şekilde vefat etmişlerdir. Hakiki ilim ve içtimaî hayatta inkılâp arayan bu iki zatın macera ile dolu hayatları, nihayet İslâmın Buhara, Herat, Rey ve Bağdad gibi merkezlerinde fikir hayatının çok aşağı olduğunu görmeleri neticesinde uğradıkları hayal kırıklığı o zaman büyük bir facia teşkil etmiştir.

Mensup olduğumuz Yurmatı uruğunda İslâm medeniyetinin müsbet taraflarına karşı alâka yalnız Arif Sayranî'ye münhasır kalmamıştır; nitekim, köyümüzden dört kilometre uzak bulunan "Büce" köyünden Hızır isminde bir imam pek güzel hendese bilirdi. Babam bana da ondan hendese dersi aldırmıştı. Bu zat, Semerkand'da Temürleng'in torunu eski riyazî Uluğ Bek'in "Rub-i mucayyeb (astronomical quadrat)"ini tatbikle camilerin kıblesini tayin ederdi. Fakat bu, çağdaş Türkiye'de ve Rusya'da gelişen riyaziyat ile ilgisi [pek] azalmış olan bir ortaçağ bilgisi idi. Bu imam, çevremizin yüksek dağları olan Ülkün ve Alatav dağları zirvelerinin irtifalarını da basit âletleri ile tesbit etmiş imiş. Hızır Molla hayatının sonlarını Bacık adlı köyde imam olarak geçirdi, benim rusça öğrenmemden hoşlanıyor ve mühendis olmamı istiyordu. Ölümünden sonra, ben de bazı yeni yapılan camilerin kıblelerini onun usulü ile tesbit ettim.

Güney Ural Başkurtları üzerinde Khiyva'nın tesiri benim gençliğimde millî hayatın birçok hususlarında dahi bariz olarak devam etmekte idi. Meselâ düğünlerde "Khiyva çapanı" dedikleri elbise hediye edilirdi. Bizde kışın giyilen, kumaşla kaplı olmayan sarı kürklerin şekil ve desenlerinin tam Khiyva-Khorezm tarzı olduğunu ve sakal bıyık traş tarzının aynı olduğunu, 1920'de kışın Khorezm'de bulunurken görerek hayret etmiştim. Sözün kısası: babamın mensup olduğu muhit tam manasiyle Buhara ve Khorezm kültürü tesiri altında kalan, fakat yarı göçebe hayatından ancak 19. yüzyılda ayrılmış, yahut daha tam olarak ayrılmamış bir muhitti. Bu muhitin göze çarpan kültür merkezi, bizim yedi kilometre güneyimizdeki Sayran köyü ile, yine o kadar mesafede ve kuzey-doğusunda olan Makar köyü idi. Yani Arif Sayranî ile Yusuf Mayor'un köyleri idi. Ruslar emperyalist maksatlarla Çin'le Tibet arasındaki geniş sahaları köylerine varıncaya kadar öğrendikleri hâlde, Ural sahalarını tamamiyle ihmal etmişlerdi. Orenburg'da kurdukları Coğrafya Cemiyeti ancak Güney Başkurdistan'ın kültür ocaklarından Ziyançura kasabasını öğrenmiş ve bazı yazılar neşretmiş ise de bu nevi araştırma bizim taraflara kadar yayılmamıştır. Başkurdistan ve Tataristan'da "Sayran", "Şelci", "Yapancı", "Sart Hasan" gibi bazı seçkin şahsiyetler yetiştiren, yahut tarihî kitabeleri bulunan kasabalar Batı Türkistan'daki "Sayram", "Şelci" ve "Yafenç" gibi tarih boyunca maruf medeniyet merkezlerinden kopmuş insanların memleketimizde yerleşmiş olduklarını göstermektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

96 **Kazan Mektebinin Tesirleri** Babam, köyümüzün 15 kilometre şimalinde Ütek adındaki Başkurt ve Tipter karışık köyde imam olan Satlıkoğlu Kâfî isminde bir zatın kızı (annem) Ümmülhayat ile evlenince (Resim N. 2), öteki muhitten biraz farklı olarak, Buhara ve Khiyva ile teması bırakıp Kazan'la temas kuran başka bir muhite girmiştir. Ütek'te öteden beri değerli ilim adamları çıkmış; bunlardan 1826'da vefat etmiş olan Koçkaroğlu Emirhan adı ile tanınmış âlim bir zat, Dağıstan'da, İstanbul, Mısır ve Hicaz'da tahsil etmiş, kendisi ve Ahmetcan isminde çok âlim bir teolog olan oğlu, İslâm teolojisine bazı yenilikler getirmiş, Hac'dan dönerken Kazan taraflarında bir yerde imam olup orada kalmıştır. Anne tarafından akrabamız olup Ütek köyünde medrese sahibi olan Öteguloğlu Abcelil Hazret ki 1859'da vefat etmiştir. Khiyva'da Yeni Ürgenc şehrinde tahsil etmiş, annemin babası olan Satlıkoğlu Kâfî (ölümü 1900) de Buhara'da ve Khiyva'da bulunmuş ve her ikisi de farsçayı iyi öğrenmişlermiş. Köyümüzde önceden mevcut bu farisî kültürü, annem vasıtasiyle biraz daha gelişmiştir. Babam bana arapça öğrettiği gibi, annem de farsça öğretiyordu. Fakat Kazan taraflarında imam olarak yerleşmiş olan Emirhan ve oğlu Ahmetcan'ın Ütek köyündeki akrabalarını tahsil için Kazan'a davet etmeleriyle, bizim taraflarda Buhara ve Khiyva'ya rakip kesilen "Kazan taraftarları" bu Ütek köyünden çıkmıştır. Bunun baş mümessili de 11 yaşıma geldiğimde beni kendi medresesine alan dayım Satlıkoğlu Habib Neccar olmuştur. Kazan'ın yetiştirdiği Mercanî, bizim taraflarda "Şihab Hazret" ismiyle maruftu, kendisinin İslâmî akidelere ait serbest fikirleri, adı geçen "Buhara tipi mollalar" arasında dahi hoş karşılanmış ise de, tarihe ait eserleri Kazak ve Başkurtlar hakkında, bu kavimleri küçümseyen ibareleri ihtiva ettiğinden hiç sevilmezdi. Bu cihetten Habib Neccar'a dahi "Şihab Molla'nın uşağı" nazariyle bakılmıştır. Mercanî, Arap seyyahı İbn Fadlan'ın bir şamanî "tös" denilen put (fetiş)lara ait bir sözünü yanlış izah etmiş ve Başkurtlar da "Phallus" kültü olduğuna dair yazılar yazmış olduğundan arapça çok iyi bilen Mollakay Abdullah Hazret, babamın huzurunda Mercanî'nin "Müstefâd al-Akhbâr" ismindeki eserini ateşte yakmıştır. Benim yetişmemde bu üç çevreden ayrı bir takım başka kimseler de müessir olmuştur. Bunlardan biri de Mollagul Divana'dır.

97 **Mollagul Divana** Annem farsçayı yalnız dil olarak değil, 13. yüzyıl İran sufî şairi Attâr ile 18. yüzyılda Buhara'da türkçe ile birlikte farsça da yazan Sufî Allahyar'ın telkin ettikleri mistik fikirlerin dili olarak benimsemişti. Bu hususta o, bize çok defa gelip giden Mollagul Divana ismindeki –ben küçükken elli yaşlarında olan– bir dervişin çok tesiri altında bulunuyordu. Sengim Kıpçak uruğundan olan bu derviş "Türkistan" (Sır Derya'da "Yesi") şehri ve civarında yaşamış ve bizde pek maruf olmayan Yesevî tarikatine mensup olmuştu. Zikirleri, sesle dinî neşideler okuyarak

Levent Şahverdi Arşivi

başını öne ve arkaya sallamaktan ve zıplamaktan ibaretti. Babam zikirleri ağız içinden sessiz söyleyen Nakşbendî tarikatine mensup idi ise de, ötekilerin "cahrî" denilen zikirlerinden hoşlanır ve Mollagul'a namaz sonlarında arapça sufî düsturlarını[4] hatırlatarak onun "ya hu" diyerek dönüp zıplamasına sebep olurdu. Raksa benzeyen bu zıplamalara, başı öne ve arkaya atarak hareketler yapmaya farsça "erre", yani "bıçkı zikri", türkçede "çapkın" derlermiş. Annem, Mollagul'un camiye gitmeyip evimizde kıldığı namazların sonunda yapılan bu zikirlerden çok hoşlanırdı. Annem bu dervişin türkçe ve farsça okuduğu şiirlerini ezberler, bazılarını yazar ve bana da ezberletirdi. Bunlar hep dinî, ahlâkî şiirlerdi. 12nci yüzyılın büyük Türk sûfisi Ahmet Yesevi'den naklettiği sufiyane şiirler heyecan verici idi. Meselâ:

"Yolunu bulmuş erenlerden yolunun ne olduğunu sorsam • Onların dizine başımı koyup yüzümü sürsem olmaz mı? • Yüksek dağların tepesine çıkıp çilten (zahid) olsam, • Bulutlara karışarak yere sonsuz yağmurlar yağdırsam, • Kurumakta olan ağaçları diriltip bostanlar vücuda getirsem olmaz mı? • Şunkar kuşu olarak bulutlara değdikten sonra • İnip canavarları avlasam, avcı olsam, • Serçe kuşlarına katılıp Allahın adını doksan bi[n] kere söylesem, • Bülbüllere katılarak sağa sola uçsam olmaz mı?[5]

Hiç de unutmam, Mollagul bir bayram günü bizde idi. Peygambere ait bir hikâyeyi daha evvelce bizlere ve halka (o yahut babam) anlatmış olsalar gerek. Her hâlde herkes bunu biliyordu. Hikâyenin mazmunu şu: Peygamber bir bayramda süslü develere binerek gelen zengin çocuklarını görüp "kâşki benim de devem olsa" diye ağlayan bir fakir yetim çocuğu sevindirmek için kendisini deve yapmış, omuzuna alarak toplum içinde hoplayıp dolaşmış. Abu Bekir bu iş size yakışmaz deyince, Peygamber "O hâlde çocuk, altındaki deveyi satın alıp serbest bıraksın" demiş. Abu Bekir çocuğa altı ceviz vererek Peygamberi serbest bıraktırmış. Mollagul de cami yanında toplanan cemaat yanında beni omuzuna alıp manzum hikâyeyi şarkı olarak söylemiş, bana da babam altı ceviz vererek deve vazifesini gören Mollagul'u serbest bıraktırmıştı. Şems-i Tebrizî'ye nisbet edilen bu türkçe şiiri babam bana okuyup:

Bilse idi ol sabi, ol tevenin[1] yükünî

On sekiz mîñ âlemni berse de bermes idi ya

mısraını coşmuş bir hâlde belki on defa tekrarlamıştı. Bu bir küçük tiyatro parçası gibi idi. "O çocuk, altındaki adamın kim olduğunu bir sabi olduğun-

(4) "Ya Hu ya men Hu "Cered al-emre (?) illa Hu" ve saire.

(5) Yolga kirgen eren'den • Yolun sursam bulmas mı • Başım qoyıp tizine • Yüzüm sürsem bulmas mı? • Çıksam tağlar başına • Çilten bulsam bulgay mu • Aq bulutlar agdırsam • Sansız yağmur yağdırsam • Quru derekhtler ündürüp • Bostan qılsam bulgay mu • Bulutlarnı uçlasam • Şunqar laçin quşlasam • Sansız canvar quşlanıp • Sayyad bulsam bulgay mu • Turgaylarga qoşulsam • Toqsan ming yadın aytsam • Bülbüllerge qoşulıp • Cevlan qılsam bulgay mu.

Levent Şahverdi Arşivi

dan bilemedi, bilseydi tekmil dünya ve kâinatı bile verseler satmazdı" manasındaki bu söz beni de ağlatmıştı, çünkü burada Mollagul, Peygamberin; babam da Abu Bekir'in rolünü oynamışlardı.

Mollagul bazı dinî neşideleri şarkı şeklinde söyleyip "quray" denilen ney ile çalardı. İslâmî gelenekleri o bu şekilde büyükler ve küçükler huzurunda canlandırırdı. Onun öğrettiğine göre farsça şiirler söyleyen meşhur sufi Şems-i Tebrizî aynı zamanda türkçe şiirler söylemiş, raksları, neşideleri ile Müslümanları coşturan bir ateşli dervişti [ve Kıpçaklardandı].

Mollagul, Rus-Japon savaşı zamanında vefat etti. 1918 senesinde ihtilâl zamanında bir bölük askerle eve geldiğimde Mollagul'a ait bir defterin bizde mahfuz kaldığını gördüm. Babam ve annem ondan işittikleri farsça ve türkçe şiirleri de bu deftere o öldükten sonra yazmış, ilâve etmişler. Bu şiirleri babam da Mollagul ile birlikte söylerdi, çoğu vakit yalnız olduğunda da söylerdi. Bunlar o kadar akıcı, cevval şiirlerdi ki insanın hafızasına kendiliklerinden yerleşir kalırdı. Mollagul'un garip halleri olurdu. Meselâ, bazen babamın bir şeyini çalardı. Babam da "alsa alsın" derdi. Fakat bir defasında Mekke'den hediye gelen gümüş cep saatını çalmıştı. Babam onu yakalamış ve dövmüştü. İri vücutlu olmasına rağmen "almadım Mollam [almadım], dost malı diye [taladım] (beğendim)" diye ağlamış ve "Kuyumcu altını ne kadar döğerse, altın da o nisbette güzelleşir" mealinde bir farsça şiiri[6] tekrarlamıştır. Gerçekten Mollagul bir hırsız değildi, fakat yakın ve dost gördüğü insanların öte berisini sormadan alır giderdi.

O bize yaz aylarında geldiğinde evimizin medrese tarafındaki "alaçık" denilen yazlık koğuşta kalırdı. Yazlık mutfağımız da burada idi. Biz çocuklar da yazın hep orada kalırdık. Mollagul'un bir gelişinde annem burada keçi kestirmiş, kazana atmak üzere eti hazırlamış. Mollagul da bu etin bir kolunu "bu da Mahmay'ındır" diyerek, bu isimdeki köpeğimize peşkeş çekmiş. Buna da annem kızıp Mollagul'un başına kepçe ile vurmuş. Burada da Mollagul bu hale uygun bir farsça şiir söylemiş ve bizden belki 150 kilometre mesafede bulunan karısına hitap ederek "Rehile, Ustabike beni döğüyor" diye bağırmış. "Ustabike", "Ustad bike" muallime demektir. Onun bu kepçe hâdisesinde söyleyip tekrarladığı farsça şiiri de annem unutmamış, Mollagul'un defterine yazmıştır. Manası: "Beni o koku içeriye (mutfağa) çekti, o da kepçeyi başıma kondurdu[7]". Bu onun o saatte uydurduğu bir şiiri değilmiş, ezberindeki binlerce şiirden o hâdiseye uygun olanını o dakikada alıp kullanmış.

Kur'an ayetlerini dahi böyle çok usta kullanırmış; bunları bazen ben de, onun kullandığı yerlerde kullanmaya çalışırdım. Mollagul beni çok severdi

(6) Zer her demi khûşter şeved • Az zakhmi k-ân zerger zened
(7) Mî keşid ân bû merâ • Ân kefçe-râ zed ber serem

Levent Şahverdi Arşivi

ve daha küçüklüğümde bana türkçe ve farsça ahlâkî şiirler ezberletmişti. Ez cümle "Gelen misafiri açık yüzle karşılarsan Allah sana sayısız nimetler ihsan eder[8] ve "Ey oğul, insanları dilinle incitme ki Allahı kendinden bezgin etmiş olursun"[9]. Bir de "havadaki kuşlara balığı yem olarak veren Allah, küçücük bendesine de hükümdarlık devleti bahş edebilir"[10]. Fakat son şiirin manasını söylemedi, büyüdükten sonra öğrenirsin dedi. Ben de kurcalamadım. Babam bazen dövdüğü hâlde Mollagul için, evliyalardan olması mümkün derdi. 1918'de Başkurdistan'da hükûmete riyaset ettiğimde babam "Mollagul'un şiirinin manasını şimdi anladın mı?" dedi ve söylediği şiiri hatırlattı. Onun ağızdan naklettiği bu gibi parçaları ben, İran edebiyatını pek mükemmel olarak bilen Azerbaycanlı Ahund Yusuf Talipzade'ye (1922'de) naklettiğimde, bunların hepsinin, 12-13. yüzyıl İran şairleri olan Attâr'dan ve Celâleddin Rumî'den alınmış olduklarını bir bir anlatmıştı. Mollagul tarihten de haberdarmış. Meselâ Selçuklu hükümdarı Sencer ile Karahanlı Arslan Hakan'ın o zaman Sır Derya havzası merkez olmak üzere bir nevi "Türk mistiği" yayan Şeyh Ahmet Yesevi'ye her vakit gelerek kapı halkasını çaldıklarına ve eşiğindeki toprak gibi [yatıp], şeyhin ayağını öptüklerine dair bir şiir hatırlardı, ben bunu uydurma derdim. Fakat bu da Rumî'nin eserlerinden alınmış imiş[11]. Mollagul'un çok genç olmama rağmen bana öğrettiği şiirleri o zaman hiç ciddiye almadığım hâlde, hepsinin ona büyük şahsiyetlerden intikal etmiş olduğunu öğrendim. Üstadım Zeki Halife de, ben de, Mollagul'un annem tarafından kepçe ile dövüldüğü zaman memleketinde, yani uzaklarda bulunan karısına işittirmek isteyip, bağırmasını bir sahtekârlık sanır, kendisini hırsız telâkki ederdik. Babam ise onu âlim ve belki "eren"lerden sayardı, bana onun "alkış"ını yani duasını almamı, "kargış"ından yani bedduasından kaçınmamı tavsiye ederdi. Ben de onu komşu köylerdeki dostlarına kendi at ve arabamızla götürürdüm. Her hâlde Mollagul'un, bana Fars ve Çağatay edebiyatını öğrenmekte ve Yeseviliğin İslâmiyetin halk içine, halkın malı olarak nasıl yayıldığını anlatmakta büyük yardımı olmuştur. O, resmiyetçi, samimiyetsiz kimselere kat'iyen yanaşmazdı. Babamın da din yolunda fazla resmiyetçilik yolunu tutmasını şiddetle tenkit ederdi. Meselâ, daha çocuk olan beni sabah namazına kaldırmasını tecviz etmezdi. "O daha çocuk, daha namazın tadını almamış, niye onu zorlarsın" derdi.

Yine bir hikâye: Ben kendimi hatırlıyabildiğim zamandan beri "agöy" dediğimiz misafir evimizin duvarında büyük bir levha asılı dururdu. Bunun kenarlarına Yesevi'den, Attâr'dan ve başka mutasavvıflardan alınmış sufiya-

(8) Ân ki mihmân-râ be rûy-i tâze did • Ez Khuda eltâf-i bi endâze did
(9) Ey pusar qasd-i dilâzâri mekûn • Ve-z khudâ-i khish bizâri mekûn
(10) Ân ki be murg-i havâ mâhi dihed • Bendegân-râ devlet-i şâhi dihed
(11) Khâk-i dereş Khâqân buved • Halqa-i dereş Sancar zened

Levent Şahverdi Arşivi

ne türkçe ve farsça şiirler basılmıştı. Orta kısımlarında ise, hatırımda kaldığına göre, üç dervişin başı tersim edilmişti ki gözlerinden ırmaklar teşkil ederek mavi renkli yaşlar akıyor, göl teşkil ederek köyü basıyor gibi gösterilmişti. Bu dervişler "ah'un min al-işq" yani "ah bu aşk" Allah Allah diye bağırırlarmış. Ben Mollagul'e "Amca bu nedir? Allah ortada yok, nerede olduğu bilinmez, ona âşık olunur mu, Allah bir 'Leyla' mıdır ki 'Mecnun'lar ona âşık olsun. Göz yaşlarının ırmaklar teşkil etmesi de saçma, bu böyle olur mu?" diye sormuştum. Bu sorum yüzünden babam beni tokatlamış, "ha domuz seni" diye azarlamıştı. Mollagul hemen araya girdi: "Molla ne yapıyorsun? Çocukta tasavvufu anlamak kabiliyeti yok, tasavvuf zorla elde edilir bir şey midir, Allah onu öyle yaratmış ki, o 'arif' olabilir, 'sufi' olamaz, o olsa olsa bir 'starşina' olur, 'şeyh' yahud 'mürid' olamaz" demişti. "Starşina" rusça nahiye müdürü ya da askerde "mayor" demektir. Babam onun bu gibi müdahalelerine hiç itiraz etmez ve kabul ederdi, bu da benim için iyi oluyordu. Mollagul İslâmlıkta "ulema-i rusûm" denilen resmî tip mollaları hiç sevmezdi. Mollalıktaki fazla resmiyetçiliği yüzünden dayım Habib Neccar'a ve köyümüzdeki Buhara tipi mutaassıp Keşşaf Molla'ya hiç yanaşmazdı. O öldüğünde ben ancak 14 yaşındayım, kıymetini takdir edememiştim, onu ancak vefatından sonra bana ezberlettiği şiirlerden annem ve babam vasıtasıyle az çok öğrendim. Anne ve babamın iç düşüncelerini dahi ben ancak, 1918'de Mollagul'un bunların elinde bulunan defterini ve ona babamın eklediği notları incelerken daha yakından öğrenmiş oldum.

Rusça Öğrenişim

Ben daha altı-yedi yaşlarında arapça ve farsça ile birlikte rusça öğrenmeye başladım. Bu üç dili bu kadar erken öğrenmem hayatımda bana çok vakit kazandırdı. Bana büyüdükten sonra, vaktimi bu dilleri öğrenmekle uğraşmak yerine, başka mevzularla uğraşmak imkânını bahşetti. Neden rusçaya bu kadar erken başladım? Bunun sebebi var. Babam askerlikte rusça bilmediğinden çok çekmiş ve oğlu olursa, ona her şeyden evvel rusça öğrettireceğini kestirmiştir. Bunu şöyle anlatırdı: Müslümanlıkta "ihtilâm" (pollution, rüyada inzal-i meni) vaki olursa boy abdesti "gusul" alınır; babamın başına da askerlikte bu hal gelmiş. Fakat geceleyin "gusul" yaparken nöbetçi subay tarafından yakalanmış. Askerî doktorun talebi üzerine, bölük kumandanı olan subay babamı hapsetmiş ve saatlarce kum torbası altında bulundurmak suretiyle cezalandırmış. Babam, üzerindeki kum torbasının acısına dayanamıyarak ah çekerken, Dağıstanlıların Rus ordusu mensubu olan ve "şamhal" denilen beyleri kalın üniformaları ile babamın yanından geçer. "Bu nedir?" diye genç Rus subayından sorar. Kumandan da hâdiseyi anlatır. Şamhal da kumandana: O hâlde bu er cezasını benim yanımda çeksin diye kendi kıt'asına götürür. Fakat rusça bilmeyen babam onunla arapça konuşunca Şamhal çok memnun kalmış ve ceza müddeti geçip babamı bölüğüne iade ederken Rus

Levent Şahverdi Arşivi

kumandanına "Bu iyi gençtir, sen bunu çavuş yap" der, böylece babam çavuş olur, ama rusça bilmediğinden bu çavuşluk ona çok ağır gelir, çok dayak yer.

İşte o vakit babam, memleketine dönüp evlenir ve oğlu olursa ona her şeyden evvel rusça öğrettirmeyi kararlaştırır. Köyümüzde rusça öğreten mektep yoktu, komşu Makar köyünde vardı ama oraya göndermek istemedi, kendi medresesinde "Rus Şehir Mektebi"ni (Rüşdiye) bitiren Abdurrahman Menglibayev isminde bir Tatar talebesi vardı, onu bana rusça ders vermekle vazifelendirdi, iki sene sonra Ahmar köyünden babamın dostu olan bir zatın, yine "Rus Şehir Mektebi"ni ikmal etmiş olan oğlu Şahibek Özbekov babamın medresesine geldi. Abdurrahman gidince bana bu zat rusça dersleri verdi. On bir yaşıma geldiğimde Şahibek ilk mektepte okunan diğer dersleri öğretip yazın imtihanı vermeye hazırladı. Kışın Makar'daki mektebe bir kaç defa gittim. İlkbaharda orada imtihan verdim. Mektebin öğretmeni Miftah Karamışev bu imtihanı verdiğime dair bir şehadetname de verdi ve dört sene hususî dersle rusçayı kendi talebelerinden daha iyi öğrenmiş olduğumu söyleyip beni İsterlitamak'taki rusça şehir mektebine göndermelerini tavsiye etti. Ben de bunu ısrarla istedim. Fakat babam ve annem beni Rus mektebine vermeye aslâ razı olmadılar, sonbaharda (1902) Ütek'te dayımın medresesine götürdüler. Şu mutaassıp Keşşaf Molla'nın: "Molla Ağa oğlunu Rus mektebine veriyor," diye dedikodu çıkarması benim İsterlitamak'a gönderilmeme mâni oldu.

89

Ütek'te Tahsilim (1902-1908)

Bu köy bizimkinden 14 kilometre mesafede idiyse de dayımın çevresi bizimkinden çok farklı idi. Ben çoğu zaman dayımın evinde çok zengin olan kütüphane kısmında yatıp kalkıyordum.

Annebabam Kâfî Satlık'ın beş oğlunun hepsi imam ve üç kızıyle evlendirdiği talebeleri de hep imamlardı. Büyük oğlu olan dayım Habib Neccar (Resim N. 3) zikri geçen Qoçqaroğlu Emirhan'ın zengin tüccar olan oğlu tarafından Kazan'a götürülüp, o zamanın en büyük üstadı ve mütefekkiri, maruf tarihçi olan Şehabeddin Mercanî'ye talebelik etmiş, sonra onun medresesinde şöhretli bir halifesi, yani müderris muavini olmuş, İslâm tarihine ait "Miftâh al-Tavârîkh" yani 'tarihlerin anahtarı' adlı türkçe eserini yazıp bastırmış ve İslâm metafiziğine ve felsefesine ait maruf medrese kitaplarına arapça şerh yazmıştır. Bu arapça haşiyeleri, kitaplar basılırken tashih yolu ile yazmış, kitapların müelliflerinin hâl tercümelerini yine arapça olarak yazmıştır. Bu gibi kitap haşiyelerinden bir çoğunu dayımın arkadaşı olan Hamid Şengari yazmış. Bir de dayımın Arap edebiyatından tercüme ettiği "Qalyubi" anekdotları da matbudur. Habib Neccar siyasetten de haberdardı. Kırımlı Müslüman Türk aydını İsmail Gasprinskiy'nin neşrettiği "Tercüman" gazetesini ilk çıktığı yıldan, yani 1833'den başlayarak okumuştu, so-

Levent Şahverdi Arşivi

fulukta da zamanın terakkiperver şeyhi olan Tüngatar uruğundan Şeyh Zeynullah'a mürit idi. Bu zat, yani Habib Neccar Türkiye'den de yeni neşriyatı getirtip okurdu. O da babam gibi arap dili ve bu dilin felsefî ve ahlâkî eserleriyle meşgul olurdu. Fakat ikisinin dünya görüşlerinde ayrılan noktalar vardı. Dayım dünyanın yuvarlaklığını okuduğu Flamaryon tercümesinden öğrenmişti. Heyet ve riyaziyatı, çağdaş manasiyle bilirdi. Babam ise bu meseleye yegâne mürşid saydığı 12. yüzyıl İslâm mütefekkiri al-Gazzali'nin görüşü ile bakardı. Yerin yuvarlaklığına, ayın yerden küçük ve yere yakın, güneşin yerden büyük ve ondan uzak olduğuna inanır, güneş ve ay tutulmasının ne olduğunu bilir, fakat dünyanın dönüşüne inanmazdı. Gazzalî, kendi üzerinde müessir olan Ptolomey'e uymuş ve geocentrik fikirde bulunmuştur. Babam vaazlarında Gazzali'nin "İhyâ al-ulûm al-dîn" yani "Din ilimlerini diriltme" adlı eserinden heyecanla naklederdi, fakat aynı eserin bazı yerlerini yatakta uyku getirmek için okurdu. Ben babama: "aynı eser nasıl hem heyecanı mucip olur, hem uyku getirir," diye sorardım. O da "bu eserde her iki işe yarayan yerler var oğlum" derdi. Sonraları Fransız âlimi G. Bosquet'nin, bu kitabı tahlil ederek yazdığı eserinde aynı sözleri okuyunca babamın haklı olduğunu anladım. Ben Gazzali'nin tekrarlanmış rakamlarla ifade olunan ölüm tarihini (hicrî 505-Milâdî 1111) daha belki de on yaşımda iken bilmişimdir. Babam Gazzalî gibi, yahut Peygamberimiz gibi altmış üç yaşında ölmek isterdi. Ama bu dileği yerine gelmedi. Bolşeviklerin elinde çok eziyetler çekip öldüğü vakit 80 yaşını geçmiş bulunuyordu. Babam da Kırımlı muharrir Gasprinskiy'nin gazetesini muntazaman alırdı, fakat ancak mühim havâdisi okur, muasır fikir cereyanlarını belirten makaleleri iyice anlayamaz, ilânlardaki resimlere, meselâ saç ilânında resmi bulunan Anna Chilag adlı uzun saçlı kadına hakikatmiş diye inanırdı. Böylece babamın önce mensup olduğu muhit taassuptan uzak olmakla beraber, fazla muhafazakârdı. Habib Neccar'ın çevresi ise münevver ve terakkiperver bir muhitti. Bu husus, beni babamdan çok dayıma bağladı.

Babamın Şahsiyeti

Fakat ben çok sönük görünmekle beraber birçok hususlarda babamın mensup olduğu çevreyi tercih ediyordum. Dayım ile babam dostlardı, fakat karakterleri ve dünya görüşleri gerçekten farklı idi. Dayım, Mercanî'nin diğer iki "halife"si, Abbas ve Sadri ile birlikte Kazan'da ilimde birinci olmakla beraber, çok taşkın hayat geçirmişler; çok içer ve rezalet çıkarırlarmış. Bunlara dair,

*"Neccar, Abbas hem Sadri * kendileri talebe imiş ama *
cümbüşte başarı gösterirler * gözleri de kızlarda"*[12],

diye başlanan bir hicviye (beyit) de çıkarılmış. Abbas, İstanbul'a gitmiş, orada da bu taşkın hayatı bırakmamış ve hicviyeler de onu izlemiş. Şöhreti bu

(12) Neccar, Abbas hem Sadri * Şekirt iken özleri * Tiptireler bek usta * Tetilerde közleri

Levent Şahverdi Arşivi

hicviyeler dolayısıyla İstanbul'a kadar gelen Neccar ise, köyünde imam ve nihayet şeyh olmuş, fakat, hayatı bence muamma idi, evinde yaşadığım hâlde, "acaba Molla Baba hâlâ içiyor mu?" diye düşünürdüm. Babam ise, sade ve tam olarak samimi bir insandı, benim için hiçbir gizli tarafı yoktu. Dayım talebesine karşı fazla azametli idi, babam ise otoriter olmakla beraber talebelerine ve oğullarına karşı arkadaş ve hakiki bir baba olarak hareket ederdi. Bir suç işlendiğini görürse mutlak cezalandırır, fakat çoğu zaman suçları görmemezlikten gelirdi. Hayatında ağzına müskirat almamıştı, ailede namaz mecburî idi; fakat o yokken namaz kılmadığımızı bilirdi, takip etmezdi. Fevkalâde disiplinli idi. Ailemizde ve hayvan sürüleri peşinde uğraşırken hepimizi çok sıkı tutardı. Kendisi eğerine "köpçik" denilen minder kordu; bize ise, elli kilometre uzağa gitsek bile, ancak eğerin kayış örtüsü üzerine oturtur, başka hiçbir yumuşak şey koydurmazdı. Geceleyin örtümüz evde ve seferde "sekmen" (çekmen) denilen yün kaputtu. Yazın sürülerin çobanları olduğu hâlde, kaybolan veya hastalanıp geri kalan inek ve koyunlar için çobandan çok bizi, oğullarını mes'ul tutardı. Evdeki atlarımız beşten eksik olmazdı. Akşamları bizi "qunalga"ya, yani bu atları otun iyi yerlerinde otlatmaya gönderirdi. Kaçmak âdeti olan atı kazığa uzun iple bağlardık ve gece kalkıp kazıkların yerini değiştirirdik. Sabah namazında atları eve getirirdik. Güneş kalkıncaya kadar yatarak atları geç getirecek olursak babam bizi muhakkak tokatlardı.

Kendisi eski örf ve âdetlere son derece bağlı idi. Mişer, Tipter ve Tatarlarda bulunmıyan âdetler yüzünden muavini olan imam Keşşaf Molla ile daima ihtilâflı idi. Bu zat babam hakkında, onun arkasından "şeriat yerine zakon'u tercih eden molla" dermiş. Buhara'da tahsil etmiş olan Keşşaf Molla'nın "zakon" yani Rus resmî kanunları dediği, Başkurtların şeriate pek uymayan âdetleri idi. Bu da miras meselelerinde ve "inçi" (insi) denilen âdette ve "bal" içkisinde görülürdü. "İnçi" (inçu) mal ve mülkün aile efradı arasında kadın-erkek eşitliği esasında taksimi ve hayvanların buna göre damgalanması demektir. Dinî Kurban ve misafire ziyafet olarak hayvan kesmekte, zekât vermekte ve miras işlerinde şeriatle "inçi" aile hayatını tanzim eden bir temel nizamdı. Köyümüz "arı" beslemekle "bal" istihsal etmekle ve "acı bal" denilen içkiyi çok kullanmakla marufmuş. Akrabamız olan Ehil Molla isminde yaşlı imam çok vakit içkili olurmuş ve içkili halinde halka namaz kıldırırmış. Keşşaf Molla: "bunun arkasında namaz kılınmaz" dermiş, babam ise ancak: "şüphelenen varsa namazını evinde kaza etsin" der ve ihtiyar mollayı bu acı bal meselesi yüzünden hiç de kırmazmış. Annem de babamdan gizli olarak bu acı balı yapar, içerdi. Fakat babam o acı balın bulunduğu "kürege" denilen ağaçtan mamûl yayığı görür, ama görmemezliğe gelirdi. Hatta kovanlardan çıkarılan balın "ekmekli" denilen cinsinden mum yapmak için yıkarken çıkan ballı suyunu anneme "çıkarıp dök" diye verir,

Levent Şahverdi Arşivi

annem ise onu dökmez, "kürege"sine kordu ve en kuvvetli bal da bu olurdu. Babam bunu da sezmemişten gelirdi. Keşşaf Molla ise bunu duyar ve çok hürmet ettiği babam hakkında "Molla Ağa'nın evinde haram bal eksik olmaz" dermiş. Keşşaf Molla ise şeriate harfiyen riayet edilmesini isterdi; Tipter ve Mişerler arasında müritleri vardı. Onlar babamın aleyhinde dedikodu ederlerdi. Babam köy hayatında da eski âdetleri esas tuttuğundan meseleler çıkardı. Onca köyün esas meşgalesi, hayvan beslemek ve mera temin etmekti. Ziraati, ancak "bişmet" ve "yilen" denilen cübbesinin eteğine koyduğu "darı"yı elle ektiği saha olurdu. Yıllık ziraatın tohumu iki üç eteği geçmezdi, ekilen yeri hayvanlardan korumak için "kerte" denilen çitle çevirirlerdi, zaten herkesinki böyle idi, fakat Mişerler gelince Rus usulünde, köyü bir çit dairesi içine almışlar, buna rusça "ukalsa" (okolitsa) demişler, mera kalkmış, bütün meralar tarla olmuş. İşte o vakit hayvan besliyenler ile tarlacılar mücadele etmiş. Babam sonbaharda dağlardan, yayladan dönen hayvanlarımızın tarlalara hücumunu normal bulmuş, karşısına Mişerler, Tatar ve Ruslar dikilmiş. Mişerler ve Ruslar bizim hayvanlarımızın kışlık ağıllarını yaz olunca patates ekmek için kiralıyorlardı; bizimkiler bu patatesleri pislikte yetişmiş diye yemezlerdi. Mişerler de Ruslar gibi sebze ekerler, bunu çitlerle çevirirlerdi. Komşumuz Sıddık Mişer, bir tane hıyar çaldı diye beni dövmüş, babama: "oğlunu hırsızlığa alıştırıyorsun" demiş, arada büyük bir mesele çıkmıştı. Halbuki babam tarlada yetişen hıyar ve nohut yüzünden insan dövme hakkını bunlara tanımazdı. Fakat babam bütün bu eski göçebe örf ve âdetlerine sadakati ile beraber, hayata intibak etmeye "bir örfün diğer örfe icabına göre uyması" nazariyle bakardı. Yani hayata intibakta ana[2] mihver örf'tü, sabit olan şeriat değildi. Bu bakımdan o yalnız Keşşaf Molla değil, dayım Habib Neccar'a nisbetle de daha terakkiye müsaitti. Seneler geçti, o hayvan ağıllarını kendisi patates için kullandı ve bize de iri patatesler yedirdi. Burada lâhana bile yetiştirdi, kendi akrabalarını da patatese alıştırdı. Hayata intibakta o, bahçede bazı meyva ağaçları dikmekle, buna sahip olmayan Keşşaf Molla'yı geçti. Ben büyüyünce onu, tarlamızı beş-on hektar (desatine) genişletmeye kandırdım. Biz evvelce tırpanla ot biçerdik, fakat orak belimizi ağrıttığından, bu işte Tatarlar'ı, yahut Rusları gündelikle çalıştırdık. Zamanla kardeşlerim orağa da alıştılar, makineye de. Evvelce hayvanlarımızı kışın dahi açık ağıl (kerte)de beslerdik. Zamanla Mişerlerinki gibi "ahur"lar, "saray"lar yani (ambar)lar yaptırdık. Evimizin yanında iki odadan ibaret olan Başkurt köy okulu Tatar kasabalarında olduğu gibi mükemmel medrese şeklini aldı. Yani babam, benim küçüklüğümde tamamiyle ortaçağ usulünde olan hayatımızı hızla zamana uydurdu. Ben 18 yaşımda köyümüzden ayrılıp uzaklara tahsile gittiğim seneye kadar geçen on yıl zarfında hayatımızda yüzyılların görmediği inkılâplar oldu. Bu hususta babamın "din" ile "hayat" işlerini ayrı tutabilmesi ve "hayat" işlerine şeriatı karıştırmayıp, ancak örf'e tâbi olması başlıca amil olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

811 **Babamın Medresesi** Babamın medresesi dört binadan ibaretti. Yüz elli, belki yüz kadar talebesi olurdu. Bu talebelerin ekseriyetini dağ Başkurtları, uzaklardan gelen çocuklar teşkil ederdi. Bunlar dört ay tahsil ettikten sonra, karlar erimeden köylerine giderlerdi. Babamdan gizlice bal ekşiterek Başkurt usulünde içki meclisleri kurar, Perşembe akşamları güreş ve rakslar yaparlardı. Aralarında gayet sıkı disiplin vardı. Acı bal âlemine ait haberler babama kadar gitmezdi, ben de hiç söylemezdim. Burada "kadı" denilen reis sonbaharda medrese açılır açılmaz intihap olunurdu. Onu beyaz keçe üzerine oturtarak dört kişi yukarı kaldırır, diğer talebeler onu çimdiklerler, hatta bazen ötesine berisine "biz" batırarak ağlatırlardı. Ama o da sonra acısını çıkarırdı. Bu eski Türklerin "Han" yani hükûmdar intihabı âdeti idi. Medreselerde "kadı" intihabının tamamiyle Khorezm âdeti olduğunu sonradan öğrenmiş olduk. Medresenin resmî müdürü babam idiyse de, fiilen idaresi bu seçilmiş "kadı"nın elinde idi, medresenin iç davalarını "müderris" denilen medrese sahibine aksettirmemek "kadı"nın marifeti sayılıyordu. Babamın marifeti de duyduklarını duymamış görünmek olurdu. Bu şekilde medrese hayatı bizim camiamızın ve onun tarihinin tam bir aynası idi. Bunda "Usul-i Cedid" denilen yeni terbiye sisteminden hiçbir eser yoktu. Yalnız babam riyaziyat ve coğrafyayı isteyenlere öğretmekle "Zeki Halfe" ismindeki bir yardımcısını vazifelendirmişti. Burada isteyenlere rusça öğretmek için de bu işi yapabilecek talebeleri vardı, fakat babam Rus hükûmetinin medrese yanında bir rusça ilk mektep açmak teklifini kat'î olarak reddetti. Ben de medresede bir "köy kütüphanesi" bile açmıştım. Nahiyemize hükûmet komiseri (zemskiy naçalnik) olarak gönderilen hukukçu Başkurt Sultanov, Ufa'daki müftü Sultanov'un oğlu idi, hükûmet tabibi olarak gönderilen Tatar kızı Zeyneb Abdurrahmanova gibi o da, Petersburg Üniversitesi'nde tahsil etmişti. Her ikisi de bize sık sık gelir, siyasetten ve maarif işlerinden konuşurlardı. Ortaçağ göçebeleri zihniyetinde bir köy imamı olan babamın bir ıslahatçı şeklinde gelişmesinde belki de bu iki zatın da tesiri olmuştur. Ben babamın medresesinde kendisinden arapça ve dinî dersler, Zeki Halfe'den ve Keşşaf Molla'dan farsça, Abdurrahman ve Şahibek'ten rusça ve riyaziyat öğrenmiş oldum. Fakat en çok zevkle yaptığım iş talebeye ancak perşembe günleri müsaade edildiği hâlde bizde her akşam yapılan güreşlere demirbaş olarak katılmam idi. "Bal âlemlerini"de ihmal etmedim. Işık söndürülüp uykuya gidinceye kadar da halk hikâyeleri söylenirdi, onlardan da çok hoşlanırdım.

812 **Bir Kere Daha Annemden** Çünkü, 1918'de Orenburg'da Sovyetler ve 1944'te Türkiye'de İsmet Paşa tarafından hapse atıldığım, okunacak her şeyden mahrum edildiğim vakit en çok annemden öğrenmiş olduğum şiirleri ve Yesevi'nin "Şeb-i Yeldâ" ünvanlı münacaatını okurken üzerimde annemin tesirinin ne kadar mühim olduğunu gör-

Levent Şahverdi Arşivi

düm. 1944 hâdiseleri zamanında babamın hâtıraları çoktan unutulmuştu, fakat annemin hayali "hafıza ferişte"si denilen melek gibi yanımda bulunuyordu. Ben bazen, memlekette yaptığım gibi, kendimi annemi kokluyormuşum gibi hissederdim. Onun cazibesi, şiirlerle dolu olan ahlâk telkinlerinde idi. Ben annemin, hayatında hiçbir vakit en küçük bir günah işlemediği ve bana karşı sonsuz samimi olduğu kanaatındayım. Onun bana öğrettiği farsça ve türkçe şiirler yalnız ahlâkî parçalardan ibaret değildi; bunların arasında edebî estetik şiirler de vardı. Onun bana Nevaî'den ezberlettiği "gazel"ler, sonradan bu şairin külliyatını baştan sonuna kadar okuduğumda gördüm ki, seçme parçalardı. Anneme bunları kim öğretmiştir, bilmem. Çünkü "Divan"ın bu parçaları ihtiva eden kısımları bizde yoktu. Öte yandan öğrettiği ahlâkî şiir ve hikâyeler de bir "xrestomatiya (antoloji)" şeklinde bir araya toplanmış şeyler idi, onların çoğu annemin hafızasında idi. Bunlar başlıca Attâr'dan, Celâleddin Rumî'den, Nevaî'den, Yesevi'den, Sufi Allahyar'dan derlenmiş parçalardı. 1957 senesi başında Pakistan'ın Lahor Üniversitesi'nin misafiri idim. Burada Fars edebiyatı profesörü olan dostum Muhammed Baqır'ın evinde 19. yüzyılda Haydarabad Nizamı'nın ordu kumandanlarından aslen Buharalı Özbek olan birisinin de oğluna, aynı annemin bana okuttuğu kitapları ve şiirleri bizzat okutmuş olduğunu görünce bu talim programının 19. yüzyıl Türkleri arasında dahi ne kadar yaygın olduğunu görerek hayret ettim.

Bana öğretilen şiirlerin farsça olanlarının kimlere ait olduğunu annemin bilmediğini zannederim, bunların seçme parçalar olduğunu, bunların annemden öğrendiğim telaffuzunun da düzgün olduğunu ancak sonradan öğrendim. Muasır İran hükümdarı Muhammed Reza Şah, iki defa huzurlarında bulunduğumda farsçayı nerede öğrendiğimi sordu. "Annemden" deyince "Yoksa anneniz İranlı mı idi?" dediler. Çünkü Şehinşah benim telaffuzumun Buhara tacikçesinden farklı olduğuna dikkat etmişlerdi. İhtimal ki babamın arapçası gibi annemin farsçası da Küzenoğulları ve Satlıkoğullarına daha 18. asırda muallimlik etmiş olan Dağıstanlı üstadlar tarafından aşılanmış edebî farsça idi. Namaz "niyet"lerini de annem farsça olarak öğretmişti. Bana Orta ve Yakın Şark'ın hayatını çok yakından öğrenmek, o diyarlarda çok samimi dostlar kazanmak imkânını vermiş olan fars dilini severek öğrettiği için anneme daima minnettar kaldım. Annemin siyasetten kat'iyen haberi yoktu. Gelen gazetelere bakmazdı. Yalnız içinde Allah'ın ismi yazılmış olmasın diyerek onların ayak altında kalmasına veya bir şey sarmak için kullanılmasına müsaade etmezdi. Çok dindardı. Namazını hiç bırakmaz ve babam gibi gün doğmadan kalkardı. Şiirden haz alan annemin konuşması çok fasihti. Hemen her cümlesini atalar sözü ile teyit ederek, veya araya bir vecize sokarak konuşurdu.

Levent Şahverdi Arşivi

813 **Annemin Bir Şiiri ve Freud** Annem yazı yazmasını bilir, talebelerine dualar okuturken onları yazardı, fakat mektup yazmazdı, yalnız 1908'de babamın bana dargın olduğu bir sırada, Kazan'da iken bir-iki mektup yazmıştı. Bununla beraber, babama yazdığı şiirleri vardı. Bunlar babamın kitapları arasında dağınık hâlde bulunuyordu. Bizde mal "inçi"si ara sıra mesele çıkarırdı. Annem "türkün" dediğimiz baba evinden getirdiği hayvanlara karşı çok hassastı. Bu hayvanlardan bir tanesi annemin tam rızası alınmadan satılınca babama küsmüştü. O vakit babam annemin üzerine ikinci bir kadınla evlenmek istemiş, yahut bu yolda bir tehditte bulunmuş. İşte bu münasebetle annem

"Senden özge söygeli yar bitmegendir mi dediñ
Özgeni yar etmegeyniñ özgelendiñ mi öziñ
La'l-i lebim tadın algan mührümi bozgan öziñ
Ecnebî bigâneziñ mi, bu lâtîfe ne söziñ?"

diye bir şiir yazmıştır. Manası: "Senden başka sevilecek yar mı bitmiş dedin (bugüne kadar) başkalarını yar etmemiştin, yoksa değiştin mi? Yakut gibi (kırmızı) dudaklarımın tadını almış olduğun gibi, mührümi bozmuş olan da sensin, yabancı biri misin, bu lâtifen ne demektir?" İhtimal son iki mısra'ı başka bir şairden alınmıştır, fakat annem o mısra'ı çok yerinde kullanmıştır. Manası tamamen malûm olan bu şiir hatırımda kalmıştı. Amma büyüyünceye kadar bunda, karı-koca arasındaki cinsî münasebetlerin zikr edildiğine hiç dikkat etmemiştim. Umumîyetle annem ile babam arasında cinsî münasebet olup olmaması biz çocukların hatır ve hayalimizden geçmezdi. Halbuki onlar bize cinsî münasebeti tanzim eden İslâmî talimatı okuturlardı ve aman şu inekler kısır kalmasın diye onları bazen bizim yanımızda çiftleştiriyor, yahut kışın ev içine sıcağa alınan koyunların, yazın kısrakların doğumunda hazır bulunurduk. Bunlar bizce normal ve tabii işlerdi. Bu yüzden annemizin şiirini güzel bir parça olarak ezberlemişiz. Belki de bu ve buna benzer parçaları kız kardeşim Sare ile birlikte söylediğimiz vakitler de olmuştur. Fakat Viyanalı filozof Dr. Freud için bu sadece böyle değildir: 1935 senesinde Viyana'da tahsilde iken Şarkiyat Seminerine ve Prof. Strzygowski'nin San'at Tarihi Enstitüsüne yakın olsun diye Berggasse N. 9'da bir oda tutmuştum. Benim bulunduğum katın altında bir enstitü bulunduğunu biliyordum, fakat Freud'un Psiko-analiz Enstitüsü'nün bulunduğunun farkında değildim. Bir gün ev sahibi olan kadın: "Bizim altımızdaki katta oturanlar geceleyin çok sert yürüdüğünüzden şikâyet ediyorlar, terlikle yürüseniz olmaz mı" dedi. Ben de pek iyi dedim, ama hergün bunu unutuyordum ve bu tenbih tekrarlanıyordu. Bir akşam ev sahibi kadın: "Sizi profesör istiyor" dedi. Bu zat kendisinin Dr. Freud olduğunu, enstitüsünde bazı hassas âletler bulunduğunu söyledi; bu yüzden odamda mümkünse terlikle gezmemi çok rica etti. Ben, Freud'u hiç görmemiştim; yalnız Suriyeli bir

Levent Şahverdi Arşivi

Ermeni talebe bu Freud'un yanında çalışıyormuş; o bana bu zatın bazı kitaplarını vermişti, kimisini okumuştum ve felsefesini hiç de beğenmemiştim. Ben de Freud'a "ben Asya bozkırlarından gelen birisiyim, aceba ayaklarımı bu şartlara uydurabilirmiyim" dedim. Freud beni odasına davet etti ve orada daha altı-yedi yaşındaki bir kız çocuğun, babasına şehvet nazariyle baktığına dair yazdıklarının Başkurt ve Kazaklar için varid olmadığını kendisine söyleyerek annemin öteki şiirini ona tercüme ettim ve bu şiirde "mührümü bozgan" sözü ile cinsî bir mevzua temas edildiğine ancak Dr. Freud'un risalelerini okuduktan sonra intikal ettiğimi söyledim. Ben onunla bundan sonra da birkaç defa görüştüm. O zaman Arap seyyahı İbn Fadlan'ın eski Oğuzlarda cinsî münasebet anlayışının diğer İslâmlardan ve Araplardan tamamen farklı olduğunu belirten yazılarını tahlil etmiş ve bunu Herodot'un eski Skitlerde cinsî münasebete ait kayıtları ile karşılaştırmıştım. İkinci görüşmemizde bunları Dr. Freud'a anlattım. Hatta ben ona: "Siz bir mühim ve enterasan ilim olan psiko-analizi bu broşürlerinizdeki 'felsefe'nize çevirmekle ancak yazdıkları romanlarda kız kardeşlerini çıplak hallerinde anahtar deliğinden seyrettiklerini utanmadan hikâye eden 'pervers' (sapık)lara okunacak eserler vermiş oluyorsunuz," dedim. Bu sözlerime hiç de kızmadı. O benimle bu mevzuda çok konuşmak istiyordu, fakat ben Avusturya'dan Almanya'ya geçtiğimden görüşmek mümkün olmadı.

814

Dayım Habîb Neccar'ın Verdiği Terbiye

Dayımın medresesi yedi binadan ibaretti; üç yüzden fazla talebesi vardı. Bunların bir çokları babamınkinden farklı olarak senede altı-yedi ay tahsil ederlerdi. Yaz aylarında dahi tahsile devam eden talebeler olurdu. Ben ise bu medreseye geç gelir ve erken köyümüze dönerdim. Çünkü köyde alıştığım bazı işler vardı ki onlar (meselâ ilkbahara doğru hayvanları "utar" denilen orman evlerimize götürmek, onların yanında kalmak) Ütek'te yoktu, yahut ders zamanı olduğundan yapılmazdı. Babam da hayvanları bakma işi için beni erken eve dönmeye mecbur ediyordu. Böylece ben, Mart ayı ortalarında eve gelmiş oluyordum. Medresede tahsilim çok sürse dört ay sürerdi. Bununla beraber ben medreseden ayrılmam dolayısıyla eksik kalan dersleri evde babamla yapardım. Ben Ütek medresesinde Arap dili ve edebiyatı öğrenirdim. Arapça iyi bildiği hâlde babamın Arap edebiyatından haberi yoktu. Dayım bu dersleri bana bizzat öğretirdi, çünkü çoğu onun evinde kalırdım. Kendisinin o zaman hiç çocuğu olmadığından beni kendi çocuğu gibi itina ile okuttu. Başka talebelerden ayrı olarak evinde ders verirdi. Bilhassa Arap belâgati demek olan "beyan-u bedi" ilmine, bilginlerin ve meşhur şahsiyetlerin hâl tercümelerine ehemmiyet verirdi. Bu yolda ben onun mektebinden ayrılıncaya kadar belâgate ait "Mutavval" kitabını okumuştum. O bana hâl tercümelerinden de İbn Khallikan, Taşköprüzade, Hindistanlı Abdulhay al-Luknevî gibilerin eserlerini ve yine babamın dostu Mu-

Levent Şahverdi Arşivi

rad Remzi tarafından yazılıp neşredilen Orta Asya sufileri hâl tercümesine ait "Reşahat" adlı eserin arapça tercümesini muhtelif yerlerinden okuttu. Ben de bu hâl tercümelerini okumaktan ve onları "Reşahat"ın yine dayımın kütüphanesinde bulunan farsça aslı ile karşılaştırmaktan çok hoşlanırdım. Dayım bana fıkıh, kelâm gibi ilimleri, arapça öğrendikten sonra kendi kendime de öğrenebileceğimi söylerdi ve medresesinde okuttuğu bu derslerden beni büsbütün muaf tutmuştu. Bu ilimlerden ben, kendim de kaçtım. Bunun sebebi, dayımın masası üzerinden alıp okumaktan hoşlandığım bir türkçe kitaptı. Bu kitap Türkiyeli bir siyasî ve bir bilgin olan Mehmet Arif Beyin neşrettiği "Binbir Hadis" adlı eserdi. Bu kitapta Arif Bey, Peygamberimizin "Yâ Rabbi, faydasız ilimden ve makbul olmıyacak amel ve ibadetten sana sığınıyorum" mealindeki hadisini şerhederken İslâm milletleri için belâ kesilen kelâm gibi skolastik, mantık gibi faydasız ilimleri fuzuli saymıştı. Bu hadis bende çok kesin bir tesir yaptı. Arap dilini ve edebiyatını, arapça tarih kitaplarını okumayı ise çok severdim, ona ehemmiyet verdim.

Bir de babamın medresesinde tahsil eden Şahibek Özbek de dayımın medresesine taşınmıştı. Ben ondan rusça öğrenmeye devam ettim. Sonraları Başkurt ordusunda subay olan bu arkadaşım, biz 1919 yılında Sovyetlerle barış yaparken buna razı olmayıp benim müsaademle Ukrayna'ya giderek general Vrangel ordusunda hizmet etti. Sonra Kırım'da yaralanıp İstanbul'a geldiğini ve orada vefat ettiğini işittim. İşte bu Şahibek'ten ben rusça tahsilime devam ettim. 1904 yılında Rus-Japon muharebesi başlayınca Rusya'nın yenilmesine sevinen dayım her gün İsterlitamak'a bir atlı gönderip getirttiği telgraf bültenlerini bana okutturdu. Bu benim rusçamın ilerlemesine ve siyasî meselelerle ilgilenmeme vesile oldu. Burada Toktamışoğlu Gerey isminde bir terzi vardı. Rusça iyi tahsil etmiş, çok kitap okumuş bir zattı. Dayım bana onunla çalışarak rusçamı ilerletmemi tavsiye etti. Ben onunla beraber çalışarak Puşkin'in "Pugaçov İhtilâli" tarihini ve Kur'an'ı taklit eden ve Peygamberimizi anlatarak yazdığı şiirlerini o zaman edebî dil olarak kullanmakta olduğumuz çağatay türkçesine tercüme ettim. Bu tercümeleri dayım dikkatle okurdu. Rus şairinin "Vadduha" sûresinin tercümesini aslı ile karşılaştırırken "harfiyen tercüme etmemiş, bazı şeyler ilâve etmişse de sûrenin manasını bizim birçok müfessirlerimizden daha iyi anlamış" demişti. Sonra dayım, Puşkin'in "Büyük Petro'nun Arabı" unvaniyle ailesinin tarihine ait yazılarını bana tercüme ettirdi ve bu Arapoğlu muhakkak ki Kur'an'ı seviyordu demişti.

Ütek'te tahsilde iken çoğu dayımın evinde kaldığımı zikretmiştim. Onun çok hayvanları, ağıl ve ahırları vardı. Ben kışın dahi at sürülerine ot vermekten hoşlanırdım. Yazın hayvanlar için toplanan kuru otlar arasında, bizde pek çok kurumuş çilek bulunurdu. Ahır üzerine toplanmış olan kuru otlar arasından bu çilekleri toplayıp yemekten ve hayvanları seyretmekten

Levent Şahverdi Arşivi

hoşlanırdım. Umumîyetle ben hayvanları çok severdim. Derse girmezsem dayım: "gidiniz 'kerte'dedir (yani ahırdadır) getiriniz" dermiş. Ben bir de riyaziyatla meşgul olur ve dayımın İstanbul'dan getirttiği kitapları okurdum. Ernest Renan'ın, Amerikalı Dr. W. R. Draper'in, Alman Schopenhauer'in din ve ilim mevzularına ait eserlerini hulâsa ve tetkik ederek İstanbul'da neşredilen eserleri ve yine din ve İslâm içtimaiyatı meselelerine dair Mısırlı Muhammed Abdu ve Ferit Vecdi gibilerin arapça eserlerini daha 16-18 yaşlarında iken okuyup istifade ettim. Beni, Renan ve Draper'e karşı yazılan reddiyelerden çok, asıl onların kendi mütalâaları yakından alâkadar ederdi. Bende, onların mufassal asıllarını okumak arzusu yerleşti. Türkiye matbuatının tesiriyle bende sigara içmek hevesi de uyanmıştı. İlk içtiğim sigara izmaritini dayımın ikinci karısı bulup kocasına vermişti. Bu yüzden dayımdan dayak yemiştim. Fakat yine ara sıra sigara içtiğim olurdu.

Yaz Aylarını Nasıl Geçiriyordum

İlkbaharda medreseden köyümüze hayvanlarımız için dönerdim. Çünkü yazın hazırlanan ot, Mart ayı başlarında tükenir "yıla" denilen bir nevi ağacın dallarını ormandan kesip getirerek hayvanlara verirdik. Karlar eriyince hayvanları kardan açılan yerlere götürüp otlatırdık. Kendimiz de kardan açılan yerlerde çıkan ve "sarana" denilen yabani patates ve bazı diğer kökleri toplayıp pişirir ve yerdik. Bu şekilde tabiatla ve hayvanlarla başbaşa kalmayı medreseye tercih ediyordum. Nisanın ilk yarısında Tatar köylerinde sıra ile tertiplenen "saban toyı" denilen çiftçilik bayramlarına, Mayısın sonlarında Başkurt köylerinde tertip edilmesi âdet olan "yıyın" denen bayramlara atlı olarak gidip bazen atlarımızla koşulara girer, güreşleri seyreder, gençlerin güreşlerine bizzat katılırdım. Daha Nisan sonlarında arılarla meşgul olurduk, yüzden fazla kovandan ibaret olan ve "umartalık" denilen arı bahçemiz, köyümüzden dört kilometre uzakta Qarlı Bülek'de eski yayla ve mezarlık yerlerimizde bulunurdu. Orada "alaçık" denilen yayla evi ve kışın kovanların muhafazası için tahsis edilen "izma" denilen bina bulunurdu. Bir de büyük ağaçların yukarı dalları arasına yerleştirilmiş kovanlarımız, arı göçlerini yakalamak maksadiyle çam ağaçlarına oyulmuş "suluq" denilen kovanlarımız vardı. Bunlar bizden yüz kilometreye kadar uzanan sahada her yerde dağınık bulunuyordu. Nisanda bazıları büyük babalarımızdan miras kalan bu "suluq"ların içlerini temizleyip balmumu koyarak yabani arıların konmasına hazırlamak işi vardı. Bu işi ben, yeğenim Nur Muhammed ve İbrahim Kaçkınbay ismindeki arkadaşlarımla birlikte yapardım. İbrahimlerin suluqları da bizimki kadar çoktu.

Bu zaman bizim yılkılarımız (ki bunlar dört hergele sürüsü olurdu) artık çoktan yaylalarda bulunurdu. Arazi ve meralarımız Rus hükûmeti ta-

Levent Şahverdi Arşivi

rafından müsadere edilip hazineye alındıktan sonra bizimkiler yayla hayatını çoktan bırakmışlardı. Yalnız köydeki evlerimizin yanında "Han Yeylevi" ve "Qarlı Bülek" dağında yayla "alaçık"ları bulunurdu. Hayvanlarımız ise bu yayla hayatından aslâ vazgeçmemişlerdi. Onlar, daha Nisan başında bizden izin falan almadan Mesim ve Akbiyik yaylalarına giderlerdi ve orada sonbahara kadar kalırlardı. Bu eski yaylalarımız adı geçen İbrahim Kaçkınbaylar'ın, yani onların "Alagoyan" denen köyünün mülkü idi.

Köyümüzdeki Mişer göçmenlerinin ziraat ve köy hayatı bizimkine nisbeten muntazam idi. Çok ekin ekerler, sebze yetiştirir, bütün sene köyde kalan hayvanlarını kışın örtülü "abzar" dedikleri[13] ahırlarda barındırırlar ve mahsulü satıp iyi geçinirlerdi. Bizim iki uruğun ziraati ise dediğim gibi bir kaç "etek" darıdan ibaret olurdu, hayvanlarımız ise kışın eski İran dillerinden bize geçen tabirlerle "kerte" denilen açık ağıllarda, yazın köye uğramayıp dağlarda kalırdı. Bu cihetten biz ziraat için ve ahırların yapılması için vakit sarfetmezdik, hayvanlarımız yazın dağlarda iken ailemizin yükü çobanlığını en çok ben yapardım. Ekin işini hiç sevmezdim; hayvanlar için ot biçmesi benim için bir zevk, fakat ekin biçmek (orak) ise fazla eğilmek icap ettiğinden bir azaptı, onu yapamıyordum. Bütün işimiz ormanda geçerdi. Bizden 35 kilometre kadar yerde eskiden bizim uruğumuza ait olduğu hâlde hazineye alınmış olan "Aygır Ölgen" denen yerde hazine bize her sene bir miktar orman verir, biz onları keser, köye ve pazar yerlerine götürüp satar, ayrıca ıhlamur ağaçlarının kabuklarını akan suya koyup çürütüp "salabaş" denilen ıhlamur elyafı çıkarır ve satardık. Bu işler bitince ot biçme zamanları gelinceye kadar ben yine hayvanlarımızın peşinden "Akbiyik" taraflarına, yaylalara gider, onlara bakar, tuz verir, kadınların hazırladığı kımızı içer, başkalarına kımız içmeğe gider, yayladaki oyunlara iştirak ederdim. Haziranda "teke zamanı" denilen koyun kesme zamanı gelince, babam ve bazen annem gelirler ve hayvanlarımıza bakan ailelerde kalırdık. Bu zamanın en zevkli işi arıcılıkta "bilem qarav" denilen bir işti. Bu kalın çam ağaçlarının yukarı taraflarında oyulup yapılmış olan "suluq" denilen kovanlara "serbest arı" göçlerinin gelip yerleşip yerleşmediklerini veya bu yabani arı ailelerinden yeni ayrılan ailelerin keşif kollarının kovanları ne derece beğenip beğenmediklerini at üzerinde bir "ağaç"tan diğerine koşarak gözetlemektir. Halbuki bize ait bu "ağaç"ların her biri bir dağda veya bir derede olduğundan günde en iyi at üzerinde 30-40 kilometre koşulduğu hâlde, ancak 10-15 tanesini görmek mümkün oluyordu. Her sene aşağı-yukarı 15 gün süren bu "bilem qarav" işini ben her sene dostum İbrahim Kaçkınbay ile beraber yapardım.

---

(13) "Abzâr", farsça "ab-zâr"dan. Başkurtlarda "Azbâr", yahut eski khorezmceden gelen "kerte" kelimesi kullanılır.

Levent Şahverdi Arşivi

816 **İbrahim Kaçkınbay** İbrahim, "Alagoyanbaşı" köyünün imamı olan Şemseddin Kaçkınbay'ın benden iki yaş büyük olan oğlu idi. Boyu iki metreye yakın olan Şemseddin ile yine kendisi gibi uzun boylu olan amcam Veli Molla, Başkurt süvari alayında birlikte hizmet etmişler ve yukarıda adı geçen Yusuf Mayor Karamışev'in maiyetinde Rus ordusunun Sır Derya havzasında Khoqandlılara karşı yaptığı seferlerde beraber bulunmuşlar. Veli Molla gibi Şemseddin Kaçkınbay da arapça, farsça ve rusça iyi bilirdi ve her ikisi de Çağatay edebiyatına, bilhassa, Ahmet Yesevi, Nevaî ve Sufî Allahyar gibilerin eserlerine bihakkın vakıf olmuşlardır. Bürcen Başkurtları arasında Seyitoğlu Abdullah ismindeki şeyh ile bu Şemseddin Kaçkınbayev kültürleri tam olan insanlardı. Her ikisi de Sır Derya havzasında bulunmuşlar, bizim komşularımız olan Makar köyünden Yusuf Mayor Qaramış ve Sayram köyünden Bekbulat Molla gibi orasının kültürünü Başkurdistan'a getirmişlerdi. Bunlarda arapça ve farsça yazma eserler de bulunurdu. Şemseddin Mollanın kitapları arasında "Mihr ve Müşteri" isminde birbirini seven iki gencin manzum hikâyesi vardı. Molla benimle oğlu İbrahim'i, bu "Mihr ve Müşteri"ye benzeterek bu kitaptan bazı şiirler okurdu. Bu eserin resimlerle süsletilen mükemmel bir nüshasını 1958'de Washington'da "Freer Gallery of Art"da gördüm.

Şemseddin, oğlu İbrahim'i, benim babamın medresesinde okutuyordu. Benim gibi İbrahim de arapça ve farsça ile birlikte rusça da öğrenmişti, bu dili bana nisbetle daha iyi bilirdi ve bunlarda bize nisbetle daha kuvvetli olan bir Fars ve Buhara kültürü hâkimdi. İbrahim fevkalâde yakışıklı idi. İnce, zarif vücutlu ve çok zeki bir gençti. Üstümüzdeki elbiselerimiz, "belbav" denilen uzun ipek kuşaklarımız, yüksek ökçeli çizmelerimiz, at göğüslükleri, kuşkunları, üzengileri, bel ve karın kayış bağlarının tokaları hep Dağıstanlı (Kübeçi'li) seyyar kuyumcular tarafından gümüşlenmiş olan "kaş"ları ve "arka"ları kakmalı olan eğer takımlarımız, kemerlerimiz, hatta kamçılarımız her ikimizin aynı idi. Bize bunları İbrahimin annesi yaptırmıştı, süslü kuşakları kendi eliyle dokumuştu. İbrahim ile kış aylarında Ütek'ten döndüğüm vakitlerde ve yazın Mayıs, Haziran ve Eylül aylarında, onlarda kaldığım aylarda beraber bulunurduk. Babasının vefatından sonra, annesi, "yalnız kaldım." diye, İbrahim'i evlendirmişti. Bu yüzden tahsiline devam edemeyip zengince olan ailesinin ev işlerine bakmak mecburiyetinde kalmış olmasından dolayı, daima üzüntü duyardı. Yılkıları çok muteber bir cinstendi. Bunlara "şülgen" cinsi diyorlardı. Güya kısrakları, efsaneye göre Şülgen adındaki köyün yakınındaki mağara ve gölden çıkan aygırlardan gebe kalmışlarmış. İbrahim en iyi koşan atlardan birisini ve bir kısrağı bana hediye etmişti. Biz de bu kısrak geldikten sonra hergelelerimize bir "asil cins" girdi diye iftihar eder olmuştuk. İbrahim tahsili bıraktı ise de kitap

Levent Şahverdi Arşivi

okuma zevkini muhafaza etti, gerçekten çok okurdu. Onun da rusçadan en sevdiği Lermontov, farsçadan Attâr ve Allahyar, türkçeden Nevaî ve "Muhammediye" idi. Aramızda çok samimi mektuplaşmalar olurdu. Bu mektuplar, sonraları Buhara'da gördüğüm usulde küçük ve uzunca tomar şeklinde gelirdi. Çok vakit bu mektuplar halk şiirleri veya eski edebiyattan alınmış şiirlerle süslenmiş bulunurdu. Birisini hatırlıyorum. Kar yağdığı hâlde, köye ve ağıla gelmeyen iki yılkımızı, bizim bu taraftan, onların da o taraftan karşılıklı aramamızı rica etmek için yazdığım bir mektuba karşılık, "baş üstüne, yaparım" diyecek yerde şu mealde bir parça yazmıştı: "İnsan dostunu sultan, kendisini onun kölesi, dostunu ruh, kendisini ancak vücut diye bilmeli, dost börk isterse, baş vermeğe ve canını isterse, onu da feda etmeğe hazır olmalı"[14]. Filhakika o, bizden belki 80 km. uzak dağlarda uşakları ile birlikte bir kaç gün arayıp yılkılarımızı bulup evimize kadar getirdi. Başkurtların yaz hayatı, tembel bir hayat gibi gözükür ama, hayvan besleme işine, orman işlerine, arı yetiştirmeğe ve askerliğe gelince, onlarda tembellikten hiçbir eser görünmez. İbrahim bunların bir misali idi. Yılkılarımızı buluncaya kadar dağlarda bekleyip her hâlde 200 kilometre atlariyle koşmuşlardı. İbrahim'in babası ona Nevaî'nin ve Osmanlı edebiyatından Yazıcıoğlu "Muhammediye"sini ve Kemal Ümmî divanının pek çok yerlerini, farsçadan Attâr, Hafız Divanı'nı ve Temürlüler zamanında çok muteber olan "Nüzhet al-arvâkh" kitabının içindeki manzum hikemiyatı ezberletmişti. Ben bu son eseri daha hiç okumamıştım. Sonra 1913'de Buhara'ya gelince bu eseri arayıp buldum, müteaddit defalar okuyup İbrahim'i hatırladım. Daha sonra da bu eserin minyatürlü nüshalarını gördüm. Şemseddin Molla'nın bir kaç farsça el yazma eserleri vardı. Fakat bunlar ne gibi kitaplardı, sonradan onlar ne oldu, bununla ben o zaman ilgilenemedim. İbrahim ile ben kımız meclislerinde Çağatayca ağır manzum eserlerden neşideler okur, sarhoş olunca da, onları bırakıp halk şarkıları söylerdik. Dostum İbrahim "quray" denilen Başkurt neyinde sayısız havalar çalardı. Sesi son derece tiz ve berraktı. Söylediği havaların yankısını duymaktan hoşlandığı için, karşısında başka dağlar bulunan Takya-Susak denilen dağa çıkıp kayalarda şarkı söyler ve ney çalardı. Burada Yaruv ve Karaağaç yaylalarında iken Kaçkınbaylar at üstünde koşarken, yerden kamçı kapmak oyunlarını oynarlardı. Kamçıyı kaldıramıyanlar şiddetli kamçı yerlerdi; bunu yememek için kaçar, bu defa ötekisine kamçı atar, koşarken kapamazsa, bu defa kamçıyı o yerdi. Ali Şir Nevaî de Sarı-tula isminde aslen Rum (yani Anadolu) Türklerinden bir dostu ile gençliğinde böyle atlı koğuşmaları olduğundan bahseder.

---

(14) Özini qul yanın sultanı bilse • Özini ten refikin canı bilse •
Tilese börkini, bermek kerek baş • Eger can istese qaytarmagay qaş

Levent Şahverdi Arşivi

"Ben Sarıg-tula ile birlikte yola çıksak,
Dağ, düz, ova, mamur yer veya çöl olduğunu fark etmeden,
Yırtık kepenek'den kolumu çıkararak,
O kaçsa da ben koğsam, ben kaçsam da o koğsa"[15]

İbrahim, bu mealde şiirleri hep okurdu. Delikanlıların atlı kızlarla koğuşmak âdeti de vardı, koşamayan yiğit, kızdan kamçı yediği gibi, koşamayan kızı öpmek de bizden önceki nesillerde mübah sayılırmış. İbrahim'in akrabası olan Urqiye isminde bir kız bunlardandı. Onun karısı "Ak-gelin" bu müsabakaya seyirci olarak karışırdı. Bizim köyümüzde, ailemizde küçüklüğümde, Mühiye ve Külsüm ismindeki ablalarımız süvarilikte erkeklerden geri kalmazdı. Fakat köyümüzün göçmen Tatarları Müslüman kültürüne fazla kapılmış bir camia teşkil ettiklerinden, onların tesiriyle bizimkilere de azıcık kapalı kadın kültürü girdi. Bürcenler'de ise yer yer bu âdetler hâlâ yaşıyordu. Çok güzel rahvan atı olan Urqiye arkasından yetiştiğimde, cezasını çekse de eski destanlarda söylenen "Kara yurga" şarkısını güya altındaki ata söylüyormuş gibi "Ne üzerindeki bayanı öptürür ve ne de onu koçtururum"[16] diye kendisi söylüyordu. Bu şiirde "mademoiseselle" mukabilinde, "beyin-kızı" manasiyle "bikeç" denilmiştir, fakat Kaçkınbayların ağzında bu kelime umumî Başkurt şivesine uygun olarak "bekesti" değil, "bikeçni" şeklinde söylenirdi. Her hâlde söyledikleri ve "qobayır" dedikleri halk şiirleri Nogay şivesi tesirinde söylenmiş şeylerdi. Ben ancak sonradan bunun farkında olabildim. Bu koşuşlar sırasında ben bazen Urqiye'nin arkasından yetişirdim, bileğinden tutardım, fakat öpmezdim, çünkü bizim neslimizde kızı alenen öpmek olmazdı. İhtiyarlar ise, biz öpüyorduk, sen de öp, diye gülüşürlerdi, şaka ederlerdi. Bazen de kız Urqiye bana yetişir ve beni kamçılardı. O zaman Ak-gelin "hıdhır şol Tatardı" yani "kamçı ile derisini koparın bu Tatarın" diye bağırırdı. Çünkü biz, Tatarlara göre Başkurt, Bürcenlere göre Tatardık. Kaçkınbayların ailesinde kımızın en âlâsı içilir, sonbaharda ise bal şarabı Alagoyan nehrinin Ak-Edil nehrine karıştığı yerde vaki olan sadece "Idhma"da denilen Alagoyan Tamağı isimli kışlaklarına taşındıktan sonra içilirdi ve çok canlı danslar yapılırdı. Namaz hiç bırakılmazdı, sarhoş sarhoş yine namaz kılınırdı. Ramazanda oruç tutmayan insanın bulunması tasavvur edilemezdi. Bana halk destanlarına, millî oyunlara, koşulara sevgi aşılayan büyük amcam Veli Molla ile bu Kaçkınbaylar olmuştur. İbrahim'in yine bir erkek gibi olan annesi de, karısı da molla kızları olduklarından okur yazar idiler.

---

(15) Bir Sarıq-tula u men tutsaq yol
Nı tag u nı tüz desek nı âbâd u nı çol
Yırtıq kepenekden çıqarıp yalan qol
Ol qaçsa u men qovsam u men qaçsam u ol (qovsa)

(16) Öptirmem de bikeçni, quçturmam da bikeçni

Levent Şahverdi Arşivi

817 **Diğer Arkadaşlarım** Benim gençliğimde en mahrem arkadaşlarım köyümüzde yeğenim Nur Muhammed ile komşu Makar köyünde bir imamın oğlu olan Aziz ve rusça ilkokul öğretmeni Miftaeddin'in oğlu olan Emir Qaramış (Karamışev) idi. Nur Muhammed tahsile devam etmedi. Onunla orman işlerini beraber görür, davalarımıza beraberce bakar, beraber avcılık yapar, kış başlayınca beraberce kayaklarla tavşan avcılığı yapardık. Bazı eserler de yazmış olan Aziz ise Troytsk'daki şeyhin medresesinde ve aynı zamanda Rus mektebinde tahsil etmekte olan çok zeki ve şair bir gençti. Sonradan meşhur şair olan Mecid Gafuri ile birlikte Troytsk şeyhinin medresesinde tahsil ediyorlardı. Her ikisi birlikte Kazaklara giderek yazın muallimlik ederler ve sonbaharda her ikisi köylerine dönerken Azizlere uğrarlardı. Aziz şairlik bakımından Mecid'e nisbeten daha büyük istidada malik idiyse de, basılmış eseri belki yoktu. Mecid'in ise bir iki küçük şiir mecmuası çıkmıştı. Ben bu topal şairle (ihtimal 1907'de) ilk defa görüştüm, sonra Aziz'le birlikte bir kaç defa bize geldiler. Her ikisi şiirlerini okurlardı, babam ve annem bundan çok hoşlanırlardı. Mecid o matbu eserinde "Başkurtlar, Edil ve Dim nehri boylarında kendi başlarına hür camialardı, yabancılar geldi onları esir etti" mealindeki şiirlerini o zamanlar söylemişti. Mecid benden belki sekiz-dokuz yaş, Aziz zannederim beş yaş büyüktüler. Emir ise benden bir-iki yaş küçüktü. Buna rağmen o da şiirden anlar, Mecid ve Aziz'in şiirlerini ezberden söylerdi. Emir sonradan rusça tahsil yoluna girdi ve askerî mektepte tahsil etti, nihayet 1917 millî hareketlerinde kendisi ile birlikte teşkil ettiğimiz ilk askerî kıt'alardan ilk süvari alayının kumandanı, sonra tümen kumandanı oldu.

Emir'in mensup olduğu Karamışevler ailesi efradı tahsil görmüş insanlardı. Bunlar 18.-19. yüzyılda Başkurt ordusunda subay ve sivil idarede "kanton (sancak) reisi" olarak mevki işgal etmişler, benim büyük dayılarım da yukarıda zikr ettiğimiz gibi Yusuf Mayor'un idare ve kumandaları altında bulunmuşlar. Bunlar da göçebe hayatını çoktan bırakmıştı, fakat medenî köy hayatları muntazamdı. Evleri badanalı ve etrafı bahçeli idi, bahçelerinde meyvalar, bilhassa elma bulunurdu. Yusuf Mayor'un Sır Derya havzası köy hayatı istatistiğine ve Kazakların içtimaî hayatına dair matbu rusça yazıları vardı. Bunlardan ailemize ve Kaçkınbaylara en yakın olan Ömer Hacı isminde zengin yaşlı bir zattı. Bu zat eskiden Başkurdistan muhtarı olduğu zamanda kanton reisi olmuş, Türkiye'yi, Hicaz'ı görmüştü. Troytsklı Zeynullah İşan'ın en yakın dostu idi. Bu Karamışevlerden Ahmet adında birisi birçok seneler Almanya imparator ailesine mensup birisine kımız yapmak için, kısraklarıyle ve karısıyle birlikte Almanya'ya gitmişti. Dolayısıyla biraz almanca öğrenmişti. O bize Almanya'nın güzelliklerinden bahseder, resimler gösterir, yani Alman propagandası yapardı. Fakat bizim en çok sevdiğimiz zat Karamışev'in babası rusça muallimi Miftah idi. Bunların çoğu sonra Başkurdistan muhtariyet hareketinde askerî ve idarî işlerde benim

Levent Şahverdi Arşivi

yanımda vazife aldılar. Diğer yakın arkadaşlarım köyümüzün güneyindeki Sayran, Arlar köylerinde Bekbulat Hazret, Nuri Müezzin ve Osman Hacı İlyasoğlu aileleri idi. Bunların oğulları babamın medresesinde okumuşlardı. Bunlar da 1917'den sonraki hâdiselerde bizim hareketlerimizde muhtelif vazifelerde bulundular. O cümleden biri de Abdullah Kanton İlyasov idi ki ileride bahsi geçecektir.

818 **Babamın Troytsk'a Seyahatları**

Temmuz sonlarında İremel denilen yerdeki meralarda ot biçmek ve toplamak için babam tarafından tertiplenen imece (üme)ler çok zevkli olurdu. Bu imecelere kabilemizin "Elçiktemir" şubesine mensup köylerin ekserisi gelir, çok hayvan kesilirdi. Bu bizim ailemizin bir bayramı gibiydi. Bu iş bitince babam, dostlarının ve şeyhlerinin ziyaretine giderdi. Bu seyahat Troytsk şehrindeki piri Şeyh Zeynullah'ı ziyaretle biterdi. Yolda Karagay, Kıpçak, Bürcen uruğlarına mensup dostlarının ve şeyhlerinin yaylalarında ziyafetler olurdu. Bunlarda ilmî, dinî hatta bazen siyasî meseleler konuşulurdu. Dönüşte babam kendilerini destan kahramanı Çora Batır'ın ahfadı sayan Mehdi ve Emin köyü Müslüman Kazakları, Tüngevir, Tüngatar, Tamyan ve Qatay kabileleri yolu ile döner, oradaki dostlarını ziyaret ederdi. Bu seyahat bir buçuk ay sürerdi. Her sene tekrarlanan bu seyahatlerin üçüne, ben de, daha ziyade at ve arabaya bakmak üzere katıldım. Her seyahatın benim fikrî hayatımda iyi tesirleri olmuştur. 1904 yılındaki seyahatimiz, Rus-Japon savaşı, 1905'de Rus inkılâbı günleri, 1906'da Rus "Duma"sı mücadelesi zamanına tesadüf etmişti. Ben tasavvufu hiç sevmezdim. Riyakâr saydığım şeyhlere karşı nefret hissi duyardım, bununla beraber, aralarında Mollakay Abdullah Hazret, Kulbaktı Abdulhannan Hazret ve babamın piri olan Troytskli Zeynullah Hazret gibi, samimî insanlara, ahlâk ve fazilet nümunesi olanlarına hürmet ederdim. Adını verdiğim bu üç şeyhten bazen güzel şeyler de öğreniyordum. Ezcümle, 1906'da gittiğimizde Zeynullah İşan bana çok iltifatlarda bulundu. Bana küçük olmama rağmen muhtelif sualler sorup onlara verdiğim cevapları dikkatle dinledi ve irşat mahiyetinde sözler söyledi, her hâlde beni yokluyordu. Bir gün sabah çay meclisinde yine bir şeyler sordu, bildiğim kadar cevaplandırdım. Sonra herkesin huzurunda: "al oğlum, belki bir şey alırsın," diye elime on liralık altın para sundu. Ben de bu paraya "Hizmet" ismindeki Tatar kitapçı dükkânından Gazzalî'nin teolojiyi tenkit eden bir eserini, Mısır'da ve İstanbul'da basılan ve İslâm içtimaiyat ve felsefesine ait neşriyatı, hey'et ve fiziğe ait kitapları, Tolstoy'un "Kreiytserova Sonata" kitabının ve diğer bazı Rus romanlarının arapça tercümelerini, fransızca öğrenmek için türkçe "Mükâleme-i Franseviye" kitabını ve bir Rus kitap dükkânından da Tolstoy'un memleketimizden ve 1891'de benim doğduğum yıldaki büyük açlıktan bahseden "Açlık Yılları" adlı eserini satın aldım.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir kaç gün sonra şeyh benden, paramı nereye harcadığımı sordu. Ben de aldıklarımı birer birer anlattım. Tahsin etti, "rusça biliyorsun, şimdi fransızca da öğrenirsen çok iyi olur" dedi. Fizik ve hey'et kitaplarını almamı da beğendi. Hele Tolstoy'un açlık yıllarına ait hâtıralarını anlattığımda, iyi bir kitap almışsın, dedi. Meğer ki şeyh on lirayı beni tecrübe etmek için vermiş imiş. Sonraki meclislerde tekrar kitaplardan hangisini okuduğumu ve bunlarda neler yazıldığını da sordu. Gazzali'nin "al-Munqidh min al-dalâla", yani "yanlış yollara sapmaktan kurtarıcı" ismindeki eserini aldığımı söyleyince şeyh "bunu daha anlayamazsın ki" dedi, ben de: "bu nevi kitapları arapçamı ilerlettikten sonra okurum diye aldım" deyince, arkamdan okşadı, daha da para verdi. Benim daha 15 yaşımda olmama rağmen kitap intihabında isabet ettiğimi Şeyh daha başka meclislerinde de zikretmiş, bunu işitince göğsüm elbette kabardı. Muhitimizin çok hürmet ettiği bu zatın hakkımdaki müsbet sözleri benim için çok teşvik edici mahiyette idi. Böyle teşvikler olmasaydı hayatım belki ilimden başka yönlere dönebilirdi. Nasıl ki Kazanlı şair Tokay'da buna işaret eder "Bu fakirin başına neler gelmedi, yalnız milletim başımı okşayarak bana yükselme hevesini verdi"[17] demiştir. Eğer Şeyh'in bu okşaması olmasa idi ben de 15 yaşımda ticaret işlerinde memur (prikazçik) olabilirdim.

819

Kazaklar ve Sibirya (Tümen) Tatarları ile Temaslarımız

Bu seyahatler bize yalnız orta ve Doğu Başkurdistan bölgelerinin değil, Kazaklar arasında dahi temaslar temin ediyordu. Bunun, 1917-1918 Başkurdistan millî hareketini teşkilâtlandırmak işinde büyük faydası olmuştur. Çar hükûmeti Başkurdistan'la Kazakistan arasına bir Rus vilâyeti sokmak için Yayık (Ural) nehrinin doğusunda milyonlarca hektar Kazak arazisini gasp ederek Kazak Türklerini oradan çıkarmıştı. Fakat 1904 ve 1905 senelerinde bunlar, bilhassa Kıpçak aşireti hâlâ Başkurtlarla bitişik sahalarda yaşamakta ve hayvan beslemekte devam ediyorlardı. Bunlar arasında babamın dostları olan Nayza ve Nurpey Hacı isminde çok zengin iki aileyi ziyaret etmiş ve onlarda bir kaç gün misafir kalmıştık. Bu Nurpey Hacı, babamla aynı yaşta imiş, sonradan babam, onunla beraber hacca gitti. Bunlar Troytsk'un daha doğusunda adı geçen Erqaragay bölgesine yakındı. Bu Kıpçaklar, 18. yüzyıl isyanlarında buraya iltica eden Başkurtları himaye etmişlerdir. Nurpey Hacı çok destanlar biliyordu ve büyük bir şairdi. Kendisinden birçok şiirler yazıp almıştım. Sovyetler, kendi lehlerine propaganda yapan yaşlı Kazak şairi sıfatiyle Nurfeyz Bayganin isminde bir şairden bahsederler. Onun bazı eserlerini yayınladılar bile. Sonra tesadüfle öğrendim ki, bu Bayganin bizim Nurpey Hacı'mız imiş. Bu zat çok mil-

(17) Az mı qaqqannı ve soqqannı küterdi bu yetim,
Azgına üstirdi mini söygelep bu milletim.

Levent Şahverdi Arşivi

liyetçi ve Müslüman bir zattı. "Qublandı" ismiyle maruf büyük destanın en mufassal rivayeti bu zatın söyledikleridir. Bu seyahatlerde babamın eski dostlarından Tipter köyü Ahun'dan[3] Musa Hacı'nın Tüngatar Başkurtlarından İsa Ahun isminde bir zatın, Tamyan'da Saqmagus köyünde Abdüllatif Hazret denilen bir şeyhin oğulları ile yakından tanışmıştım. Bunlar hep münevver insanlardı. 1917-1918 senesinde millî hareketlerde hükûmette mühim vazifelerde bulundular; Tamyan'dan Murtazanın oğlu Musa, bizde ikinci Tümenin kumandanı oldu.

1907'de babam, dayım Habib Neccar ile birlikte demiryolundan Ufa, Çelyabinsk yolu ile Troytsk şeyhine gittiler. Ben onları Devleken demiryolu istasyonuna getirdim ve o vakit 15 yaşımda iken ilk defa olarak demiryolunu gördüm. Karanlıkta trenin fenerleri uzaktan göründü, sonra ışık gittikçe büyüdü. Atlarımız ürküyordu. Hele lokomotifin şiddetli gürültüsünü duyunca atlarımızı hiç tutmak kabil olmadı; araba duvara çarptı. Ancak evlerin arkasına geçtikten sonra atları bin belâ durdurduk. Babam ile dayım arabada bulunduğundan büyük bir kaza atlatıldı. Bu sefer babam Troytsk'dan dönerken Sibirya'da Mansil kasabasında bulunan Nimetullah Hacı'ya gitmiş ve oradan meşhur Sibirya muhtariyetçisi ve eski Türk Orhun abidelerinin kâşifi olan Yadrintsev'in "Müstemleke Olarak Sibirya" ve "Sibirya'daki Rus Olmayan Milletlerin Vaziyeti" ismindeki iki siyasî eserini getirmişti. Oğlunun (yani benim) rusça bildiğini söyleyince, Nimetullah Hacı bu iki eseri hediye etmiş. Bu en büyük bir hediye idi. Her iki eserdeki makalelerden anlayabildiklerimi ben babama ve dayıma bir bir tercüme ederek anlatıyordum. Bunlarda, Rus olmayan milletlerin inkıraza mahkûm unsurlar olduğuna dair söylenen fikirler reddolunuyor, bu milletlerin hayat ve müsavat hakları müdafaa ediliyordu. Her iki eserin benim siyasî sahada gelişmemde büyük tesiri oldu. Bu Mansil köyüne babamdan evvel büyük dayım Veli Molla da gitmiş imiş. Her hâlde cedlerimizin bu Batı Sibirya Tümen Tatarları ile münasebetleri olmuş olacak.

820 **Babamın Tasavvufu** Babam seyahatten döner dönmez "Fazkan'a gidelim" dedi. Fazkan dediğimiz Alagoyanbaşı köyünde Kaçkınbaylardan biri idi. "Fazkan"da ihtimal Fazlullah yahut "Fazıl Han" demektir. Sufîmeşrep, rind, cömerd ve yiğit bir adamdı. "Ahmetşah" şeyhinden "işanlık" alırsa (yani "şeyhlik" derecesini elde ederse) ilk "mürîd"i ben olacağım dermiş. Şimdi bu sene Şeyh Zeynullah babama şeyhlik rütbesini vermiş, yazılı icazetnamesini de almış. Fakat babam dedi ki "zaman artık tasavvuf zamanı değildir, o zaman geçti; İşan (yani şeyh) verince aldım ama, kimseyi 'mürîd' olarak kabul etmiyeceğim ve kendime 'işan' denilmesine de müsaade etmem, yalnız Fazkan'ı alacağım, çünkü ona söz vermiştim" dedi. Fazkan az çok serveti olan bir köylü idi. Mollakay Hazret'in talebesi idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Farsça ve biraz da arapça bilirdi. O bizden belki 100 kilometre mesafede idi, ona geldik, babamın attan inmesine yardım etmek için yanına geldim, evde ses, hatta gürültü vardı, fakat kimse çıkmadı. Nihayet birisi geldi. Fazkan'ın kendisi idi, muhakkak sarhoştu. Babamın üzengisini öptü. Babamı attan indirdi ve eve götürdü. Evin içi "acı bal" kokuyor, hem de müthiş kokuyordu. Babam "ha domuz! içmişsiniz" dedi. Gerçekten bunlarda bugün büyük bir cümbüş varmış. Fazkan da: "küregeler (yani bal fıçıları) senin geldiğini duyunca urunduk (sedir) altına, konaklar (misafirler) da pencereden kaçtılar" dedi. Biraz sonra ikindi namazı kıldık. Fazkan çok ağladı. Babamla Fazkan, Yesevilerin sevdiği "Sufî naqş olduñ velî hergiz Müslüman olmadıñ", yani görünüşte Sufisin ama daha hiç Müslüman olmadın neşidesini Mollagul'un "Mesti selâmet mi küned, pinhan piyâmet mi küned" neşidesini hep beraber okudular, coştular. Yukarıda da bir defa zikrettiğim ve aslı Şems-i Tebrizî-Mevlâna'dan gelen bu çıldırtıcı şiirlerin manası şu idi: "Bir sarhoş sana selâm veriyor; kalbini çalmış olduğun bu adamın canı sana uşak[4] olarak hizmet ediyor. Sen yoğu var ve varı yok etmesini bilirsin, sarhoşun selâmını dinle; bu öyle bir sarhoş ki her iki elini senin kapanına kaptırmış. Sen her dudağın tadısın, her mezhebin kıblesisin, gökteki ay ise her gece senin evinin etrafında muhafızlık ediyor. (Bu maşuk) bir bakarsın sana kanat veriyor, uçuyorsun; bir bakarsın senin geminin demiridir, kımıldamıyorsun; bir lahza senin sabahın, diğer lahzada ise senin karanlık gecendir. O seni bir lahza titretiyor, bir lahza şak-şak güldürüyor, bir bakarsın seni mest ediyor, bir bakarsın seni cansız cam, taş gibi yapmış. Zarar yok, ten (beden) olamazsam can olurum, gevher olamazsam [dahi], gevherlerin kânı olurum; ey gönül, fena şöhretin çıkmasından aslâ korkma, bu sayede iyi şöhret kazanacaksın"[18]. Bunların böyle sofuluk cezbesine dalıp dünyayı unutmalarına canım sıkıldı. Babamı bu delice hareketlerden alıkoymak için "baba, atlara su vereyim mi?" dedim. "Ver" dedi, bu münasebetle beni övdü, "işte Ahmet Zeki bizi uyandırdı, o huşyardır, cezbeye dalmak hiç caiz değil, ben tasavvufu ve şiirlerini severim amma, sofuluğunu sevmem, kalkalım" dedi. Bununla beraber babam o akşam Fazkan'ı mürit olarak kabul etmiş ve kendisi de şeyhlikten tevbe etmiş.

---

(18) Mesti selâmet mi küned pinhân peyâmet mi küned
Anku (an ke u) dileş-râ burde-i cân hem gulâmet mi küned
Ey nist-kerdi hest râ bişnev selâm-i mest-râ
Mesti ke her du dest-râ pâ bend-i dâmet mi küned
Ey çâşini-i her lebi ey qible-i her mezhebi
Meh pâsibâni her şebi ber gerd-i bâmet
Yek lahza-et per mi dihed yek lahza lenger mi dihed
[Yek lahza subhet mi küned yek lahza şamet mi küned]
[Yek lahza mi lerzâned yek lahza mi khandâned]
[Yek lahza mestet mi küned yek lahza câmet mi küned]
Pes ten nebâşem cân şevem gevher nebâşem kân şevem
Ey dil meters ez nâm-i bed ku (ki o) nikmâmet mi küned (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

İkinci gün Fazkan, babamın şerefine kısrak kesip bütün komşu köy mollalarını ve halkı çağırdı, mükemmel bir şölen verdi. Bu ziyafet Kaçkınbayoğullarının bize karşı nesilden nesle devam edip giden sonsuz dostluklarını ebedileştirmek için verilmişti. Ben akşam İbrahim Kaçkınbay'da kaldım, vaktimizi bal içmekle geçirdik, bunu babam biliyordu, fakat görmemek için bizim semtimize uğramadı. Kaçkınbayların, Kazakların Kıpçak uruğu ile çok sıkı münasebeti vardı, İbrahim bana evvelce olduğu gibi bu sefer de Kazak şairi Seydalin'in şiirlerini, "Kızcibek" destanını çok okudu. Çünkü merhum babası Troytsk'da yaşayan Kazak muharriri Seydalin (Seydalioğlu) ailesi ile yakın dosttu, onun Rus şairi Puşkin'den tercüme olan şiirlerini de İbrahim iyi bilirdi. İbrahim bana bu sefer öyle dostluklar gösterdi ki, hayatımda bunları ve "Fazkan'ın müritlik bayramı"nı hiç unutmadım. Fazkan da "Molla şeyh oldu, kimseyi mürit olarak kabul etmedi, fakat beni aldı" diye iftihar edermiş. Bu da Mollagul gibi acaib bir insandı. Hoş-sohbetti. Çok şiir ve destan bilirdi. Arasıra adamakıllı içtiği hâlde hiçbir zaman namazını bırakmamıştır, çok sevdiği Allah'a karşı da bazen, sürahisindeki şarabı döken Tanrısına karşı, "sen sarhoş musun yâ Rabbi?" diyen Anadolu dervişi kadar[19] pervasızdı. Babam bir gün başka bir köydeki dostuna gitmişti. Ben Fazkanlarda belki bir hafta kaldım. Fazkan bir gün Ağustos sıcaklarında biçilmiş kuru ot toplamaktan yorgun, akşam evine gelmişti. "İkindi namazını unutmadın mı?" dedim. "İkindi neme lâzım, iş olunca onu kerte (duvara)'ye vurur gidersin. Allah bekler, fakat biçen (kuru ot) beklemez, namazı kaza kılarsın, biçenin kazası yok, bunu Allah'tan çok ben bilirim" demişti. Babam yegâne müridi olarak aldığı Fazkan'ın böyle küfürlerini bilirdi. "Fazkan, ön dişlerini 'zemlemer (Rus ziraat mühendisleri)'le ile savaşta kaybetmiş, hayatında Müslümanlara ancak iyilik yapar, Allah onun ara sıra söylediği küfürlerini affeder. O benim çağdaşım olan en samimi Müslümandır, o Allah'ın en sevgili kullarından biridir" dedi. İşte babamın sofuluğu ve Müslümanlığı anlayışı böyle idi. Bununla beraber Fazkan bu tarihten sonra içmemiş. Babam da: "Benim şeyhliğimin tek faydası, Fazkan'ı içkiden alıkoymak oldu" diye kahkaha ile gülerdi. Babamın kahkahaları ne yamandı, ne kudretli idi.

821 **Sonbaharda Hayatımız** Sonbaharda ben köydeki arı sahalarından olduğu gibi, dağlardaki "suluq" kovanlarından da bal toplamakla meşgul olurdum. Bunu da Qulguna köyündeki dostum Mehmet Kâfî ve Bürcen'de İbrahim Kaçkınbay ile bebaber yapardık. Bir de ben sonbaharda, evde fizik ile uğraşırdım. Troytsk seyahatlerimde fizik âletleri almıştım. Bu cihetten babamın medresesinde bir oda güya benim "laboratuarım" olmuştur. Bunda bana Makar köyünden adı yukarıda geçen Aziz isimindeki ağabeyim yardım ediyordu. Elektrik istihsali ve telgraf işiyle de

(19) İbriq-i [mey-i] merâ şikesti Rabbi * Khâkem ba-dehen meger ke mesti Rabbi (Bâbâ Afdal)

Levent Şahverdi Arşivi

meşgul oluyordum. Evimiz ile medrese arasında mors çalıştırıyordum. 1907'de ilkbaharda posta yolu ile Ufa'dan yahut Troytsk'dan ödemeli olarak bir globus [küre] getirmiştim. Bunu bizden 35 kilometre uzakta bulunan İsterlitamak postasından gidip almak icap etmişti Babamdan kaçak olarak atlanıp, gidip gelmiştim. Medresede talebelere heyetten ders veriyordum. Bu dersleri Ahmet ve Sait isminde iki zatın sual ve cevapları şeklinde yazmıştım. Flamaryon'dan bir de Huseyin al-Cisr isminde bir Suriyeli âlimin eserinden istifade etmiştim. Bunlar memleketimizde yeni şeylerdi, talebe için meraklı idi. Bu benim yazdığım ilk ilmî eserimdi. Babam bu derslerden hoşlanmıyordu, çünkü zikrettiğim gibi arzın hareketine inanmıyordu. Ben globusun daha büyüğünü yapmıştım. Güneş etrafında arzın seyrini karanlıkta lâmba etrafında seyr ettirerek talebeye gösteriyordum. Ben, yer yuvarlağını yaparken, zamk yerine hamur kullanmıştım. Yazın medresedeki odamda bıraktığım bu büyük küreyi, fareler bu hamur yüzünden yemişlerdi ve benim bunca emeğim boşa gitmişti. Babam ise bundan memnun oldu; "arzın dönüşüne fareler bile inanmıyorlar," demişti ve kıs kıs gülmüştü. Bende fiziğe ait rusça ders kitaplarından başka, bunların İstanbul'da basılan türkçeleri de vardı. Bunları Troytsk'dan almıştım.

Arı terbiyesinden çok hoşlandığımı bir kaç defa söyledim. Buna ait kitapları, bilhassa "Pçelovodstvo" (Arıcılık) adlı bir rusça mecmuadan öğrendiklerimi kendi arılarımızda tatbik ederdim. Sonbahar gelince kovanları kışlık izbelerimize bizzat kendim yerleştirirdim. Bu arılar bana hiç dokunmazlardı, kendi dostları bilirlerdi.

Sonbaharın meşgalelerinden biri de yılkı hayvanlarından satılık olarak yetiştirdiklerimi İsterlitamak'a götürüp satmak ve evde kışlık et hazırlığını yapmaktı. Belki de sonbaharın en güzel, en eğlenceli işi kış için hayvan kesip et hazırlamak oluyordu. Buna "suğum" denilirdi. Bundan çok sucuk (qazı) yapılırdı. Bu münasebetle, karşılıklı olarak birçok ziyafetler verilirdi.

Bal hasılatından köyde çok bal şarabı yapılırdı. İslâma uydurulan bu şarabı bazı Başkurt imamları da içerdi. Bizim akrabamızdan bir imam vardı, Ehil Molla'yı anlatmıştım. Halktan "öşür" diye bal alır, hepsini içip bitirirdi. Ona uyarak namaz kılan cemaat da kendisi gibiydi ve onlar Ehil Molla'yı babama nisbeten daha çok severlerdi. İmam Efendimizin bu hareketleri Alişir Nevaî'nin ve Kazak şairi Abay'ın fikir ve görüşlerine de uygun geliyordu. Onun zamanında da "suğum" günlerinde çok şarap içilirmiş. Alişir diyor ki: "Güneş batıp şafak sararıncaya kadar meclisine şarapla revnak vermelisin. Ne Tanrı'yı unut ve ne de şarabı bırak, çünkü Allah kerimdir, yarın seni affeder"[20].

(20) Ol dem ki quyaş battı u sargardi şefaq
Bezminge şefaqgun mey ile ber revnaq
Ni Haq-ni unut, ni mey-ni qoygil mutlaq,
Kim tañla erür Tañr-ı kerim, u birur haq

Levent Şahverdi Arşivi

Hulâsa ben sonbaharda dağlardaki "suluq" ballarını kendi elimle toplayıp, onları satarak biraz para toplamadan, arı kovanlarını kışlık izbelere yerleştirmeden, ilk karlarda arkadaşlarımla tüfek ve doğan alıp at üzerinde ormanlara, dağlara dalıp, çil tavuğu, sülün (qırgavul) ve tavşan avcılığına çıkmadan medreseye gitmezdim. Hayvanlarımız kar derinleşmeden aslâ köye ve ağıllara dönmezlerdi. Onlar "tebin"den, yani otu kar altından ayakları ile kazarak yemekten hoşlanırlar, bizi uzaktan görünce kaçarlardı. Bu serkeş hayvanları derinleşen karlı ormanlarda bulmak için de kayaktan istifade edilirdi. Kar çok kalınlaşınca onlar zaten ormanlardaki "keben" denilen ot yığınlarına gelirlerdi, fakat aralarında belki atalarımızın Ural'ın doğusunda bulundukları zamandan kalan "tebin" ananelerini taassupla yaşatanlar, biz kendilerini kuru ot yığınlarında yakalarken yine kaçmak isterlerdi. Biz onları yakalar ve adamakıllı döğerek uslandırırdık, nasıl ki bizim Başkurtlar sevdikleri kadınlarını da böyle döğer ve yola getirirler.

UZAKLARDA TAHSİL DÜŞÜNCESİ

822

Türkiyeli Arif Beyin, Bir Amerikalının, Murad Remzi'nin ve Arap Filozofu Ma'arri'nin Üzerimdeki Tesirleri

Dayımın hususî itinası sayesinde 18 yaşıma kadar Ütek'te epeyi şeyler öğrenmiştim. Dayım, İslâm tarihi kaynaklarının başlıcası olan İbn al-Asir'i baştan sona kadar okumuş, bir kısmını türkçeye tercüme ederek bastırmış, Türkiye tarihinden de Cevdet Paşa tarihini hemen ezberlemiş, tarih âşığı bir âlimdi. O, 1877 Rus-Türk muharebesini bütün teferruatiyle biliyordu, hatta Gryaznov isminde bir Rus'un bu savaşın tarihine ait eserini elde etmişti ve bunu bana arasıra okutuyordu. Türklerden adı yukarıda geçen Mehmet Arif Beyin bu savaşa ait "Başımıza Gelenler" unvaniyle neşrettiği hâtıratını tekrar tekrar okumuştu. Ben de bu eseri Japonların Rusya'yı mağlûp ettiği harbin intibaları altında bulunduğumuz sıralarda okumuştum. Bir Amerikalının Mısır Hidivi Tevfik Paşaya yazdığı ve bu eserin sonunda münderiç mektubunda "Siz yedi milyon insan iki-üç bin İngilizin boyunduruğuna nasıl tahammül edersiniz? Sizde hamiyet yok. Siz üzerine elbise giydirilmiş odunlarsınız" mealinde yazdığı sözlerini Rusya İslâmları için de ibret olması gereken sözler telâkki ediyordum. Bir taraftan adı geçen Yadrintsev'in eseri, diğer taraftan Mehmet Arif Beyin kitabı, benim üzerimde büyük bir tesir yapmıştı. Memleketimizin Murad Remzi isminde bir âlimi Hicaz'da yaşamakta idi. Bu zat hem babamın, hem dayımın dostu idi. Yaz aylarının birinde bize misafir olmuştu. Bu zat Kazan Türkleri ve Rusya Müslümanları tarihine dair iki ciltlik arapça bir eser yazmıştı. Bu eserin birçok kısmını dayım daha müsvedde halinde okumuştu. O eser 1907-1908 kışında Orenburg'da neşrolundu. Babam bu kış

Levent Şahverdi Arşivi

hacca gitmiş ve medresesini, daha on yedi yaşımı doldurmamış olmama rağmen bana ve bir halifesine bırakmıştı. Ben bütün kış bin üç yüz sahife tutan bu kitabı okumakla geçiriyor ve talebelerden şuurlu olanlarına, bilhassa İbrahim Kaçkınbay'a bunun münderecatını anlatıyordum. Bunda Türklerin mazisi büyük bir gururla, Rusların mezalimi büyük bir acı ile anlatılmıştı. Babamın medresesinin bir köşesinde "Halk Kütüphanesi" ismiyle bir kütüphane açmıştım. Buna kitap almak için para topladım. Gazetelerin getirilmesini temin ettim. Bazı gazeteler kendilerine haber gönderdiğimden parasız gönderiyorlardı. Böylece Petersburg'da çıkan "Ülfet" ve arapça "al-Tilmîdh", Kazan'dan "Beyân al-Haq" ve "Yulduz", Orenburg'dan "Vaqıt", Astarkhan'dan "Edil", Bakû'dan "İrşad" gazetesi ile "Füyuzat" mecmuası geliyordu. Kırım'dan "Tercüman" gazetesini ise babam eskiden beri alıyordu. Bir de rusça "Birjeviye Vedomosti" gazetesi ve "Niva" dergisi geliyordu. Bunları köyümüzde ben ve amcam Alikerrar Molla okuyorduk. Bu zat çok yıllar Kazaklar arasında muallimlik etmiş olduğundan konuşmasında dahi Kazakça karışık konuşuyordu. O bende Kazak dil ve edebiyatına karşı alâka uyandırıyordu. Onun tesiri ile Kazan'da basılmış bütün Kazakça kitap ve risaleleri kütüphanemize getirttim. Zaten babamda da eski ailevî ananeler neticesi olarak Kazakçaya karşı sevgi vardı. Kendisi Kazaklar arasında yaşamamışsa da bunlardan Nurfeyz Hacı ve Nayza Bay gibi dostları vardı. Hacca da onlarla beraber gitmişti.

Kütüphanemize kitap getirtmek işi yüzünden Orsk'da "Şark" ve Taşkent'te "Sredniaya Aziya" adındaki kitap dükkânları ile temas kurdum. "Şark" kütüphanesi sahibi Ahmet İshaki münevver bir zattı. Babası İshak Hazret babamın dostu idi. İhtimal ki o Türkiye'de tahsil etmiştir. Türkiye'de ve Mısır'da çıkmakta olan "modern" neşriyatı getirtip satardı. İslâmlığa ait rusça yayınları dahi tedarik ediyordu. Bu zatın bana çok yardımı dokundu. Muntazam kataloğlar neşrediyor ve yeni neşriyat hakkında mektupla da haber veriyordu. Onun vasıtasiyle İstanbul'dan "Malûmat" mecmuasını getirttim. Taşkent'ten getirttiğim kitaplar meyanında Rusya'ya karşı isyan eden Kazak Sultanı Kine Sarı ile oğlu Sıddık Sultan'ın rusça hâl tercümesi, keza Afgan Emiri Abdurrahman Hanın hâtıraları ve general Kuropotkin'in "Kaşgar Seyahatnamesi" gelmişti. Abdurrahman Han hâtıralarının farsça aslı ve rusça tercümesi vardı. Kuropotkin'in Kaşgar'da Yakub Bek nezdinde Rus sefiri bulunduğu vakit yanında bizim tanıdığımız Suyergulov[5] adlı Başkurt eşraf ailesinden bir subay da bulunmuş olduğundan, benim için enteresandı. Bu kitapta Suyergulov'un yazıları da vardı. Bu vesile ile Kaşgar ahvalini öğrenmiş oldum. Emir Abdurrahman Hanın hâtıraları ise bir Orta Asyalı milletin istiklâli için yaptığı mücadelenin canlı tarihini ihtiva ediyordu; fakat bu eserin farsçası ile rusçasını karşılaştırarak okuduğumdan bu iki dili öğrenmek bakımından da faydalı idi. Ben, Kazan'da matbu "Kine Sarı",

Levent Şahverdi Arşivi

"Nevruzbay" destanını biliyordum. Kine Sarı'nın oğlu Sıddık Sultan'ın yine destan konusu olan ve dalgalı hayatını tasvir eden hâl tercümesini ise Murad Remzi de kendi tarihine almıştı. Çünkü Murad Remzi, Sıddık ve biraderi Ahmet Sultanların yanında muallim sıfatiyle senelerce kalmış bir zat olmakla, kitabında onlardan medh ve sena ile bahsetmişti. Murad Efendi bizde misafir olduğunda bana bunlardan kitabına girmeyen malûmatı da vermişti. Kine Sarı ve Sıddık Töre milletimizin bağımsızlığı yolunda mücadele etmiş kahramanlardı. Zikri geçen amcam Alikerrar Molla da onlara ait şiirleri bana öğretmişti. Meselâ şu parçayı hiç unutmazdım:

Düşmana her taraftan, fırtınalı kar gibi saldırdık

Abılay, Abılay! nidasıyle (yani kahraman Abılay Hanın ruhundan yardım isteyerek) *atlarımızı koyuverdik ve onları çevirdik, ezdik*

Yadında (yani kalbinde) *Tanrı olmazsa canın nerede rahat eder?*

Gözünle gördüğün bir hür devletin [servetin] olmazsa gönlün nasıl huzur bulur?(21)

Alikerrar amcam yalnız bunları öğretmekle kalmaz, ezberletirdi.

"Halk Kütüphanesi"ne getirttiğim kitaplar arasında Khiyva Hanı Ebülgazi Hanın "Türk Şeceresi" ismindeki kitabının Petersburg tab'ı da vardı. Bu kitaplardan Abdurrahman Hanın hâtıralarını kendileri de Buhara'da tahsil etmiş olan Sayran imamı Bekbulat ile babamın yardımcısı olan Keşşaf Hazret daima okurlardı. Murad Remzi ve Kine Sarı bize Rus esaretinden kurtuluş fikrini telkin ettikleri gibi Arif Bey ve Emir Abdurrahman da dünya davaları arasında bizim de millî davamız olacağı fikrini veriyorlardı. Emir Abdurrahman Han zamanımızın adamı idi, birçok sözleri hayatî dertlerimize sürülmüş merhem gibi gelirdi. İngilizler Afganistan'ın içişlerine karışınca o İran tarikiyle Khiyva'ya gelmiş, burasının Hanını, beylerini ve halkını beğenmiş. Oradan Buhara'ya gelmiş, ne Emirini, ne de halkını beğenmiş. Semerkand'ı işgal etmiş olan Ruslarla İngilizlere karşı anlaşacağını düşünerek maiyeti ile birlikte Semerkand'a gelmiş. Ruslar onu ilkin iyi karşılamışlar, fakat Türkistan'ın istiklâlini koruyan Kazak Sultanı Sıddık Töre ve Özbek Kineges uruğu beği Cüre-Bek gibilere karşı sempatisini duyunca onu güya müzakere için diye gece yarısı Taşkent'e alıp götürmüşler. O, Ruslardan hayır gelmiyeceğini görünce kendi başına iş görmek ümidiyle memleketine gitmeyi kararlaştırmış ve Rusların görmemiş gibi hareket edeceklerine güvenerek Maça dağları, Hisan ve Bedehşan yoluyla memleketine dönmüş, yerli Katagan ve sair Özbeklerin yardımı ile Balkh'ı, sonra Kâbil'i İngilizlerden

(21) Javdı jasqab japırıp • Javgan qar day boradıq •
Abılay'lap at qoyıp• Düşpandın aldın oradıq
Canıñ qayda cay tabar • Cadında Cabbar bolmasa
Könliñ qayda cay tabar • Körüvge deviet bolmasa

Levent Şahverdi Arşivi

kurtarıp şimdiki Afganistan'ı yeniden kurmuştur. Hür fikir ve terakki taraftarı olduğundan memleketine bazı fabrikalar ve matbaa kurmuş, garp usulü tıp, garp askerî üniforması sokmuş, dünya siyasetini uzaktan, dikkatle ve feragatle takip etmiştir. O, başta İngiliz düşmanı sıfatiyle Rusya tarafına geçmiş ise de, oradan bir Rus düşmanı olarak memleketine dönmüştü. Onca, Asyalılar Rusya'nın Asya milletlerini yutarak büyümek yoluna girmiş, netice itibariyle Asyalıların canına kıyan bir millet olduğunu ergeç anlayacaklardır. O, İngilizlerin siyasetini beğenmemekle beraber, Asya milletleri için yegâne necat yolunun Rusya ile değil, Garp milletleri ile birleşmek olduğuna inanmıştır. Dayım ve babam Rus inkılâbından sonra Mısırlı Mustafa Kâmil'in gazetesini okuyarak İngilizlere karşı menfi fikir hasıl etmişlerdi. İngilizler hilekâr bir kavim sayılıyordu. Bu yüzden dayım ve babam, Abdurrahman Hanın İngilizlere meyil etmesini beğenmiyordu. Ona ve babama göre, Türklerin ve Asya milletlerinin müstakil yol tutması şarttı. Bütün ümitleri Japonya'da idi; bu yüzden, 1907'de Japon İmparatorunun din aranmakta ve İslâmiyete meyletmekte olduğuna ve Türkiye'nin de oraya bir heyet gönderdiğine dair haberlere ehemmiyet veriyorlardı. Babam benim Puşkin ile, Yadrintsev'in eserleri ile çok uğraşmamı beğenmiyordu. Bununla beraber Puşkin'in Pugaçov isyanı tarihine dair eserlerinden Başkurtlar için, Yadrintsev'in Altaylılar ve Kazaklar için söylenmiş okşayıcı sözlerini bana tercüme ettirip dinler ve İngilizler arasında Afgan ve Mısır tarafını tutanlar olduğu gibi, belki Rusya'da da "Yadrintsev gibiler çoğalırsa bize faydaları dokunur" der ve galiba Gazzali'den "Zalimin çocuğunun âsâbına dokunan nâle ve feryad mazlumun yardımına yetişir" mealinde bir Arap vecizesi nakleder ve Yadrintsev için dua ederdi.

1906-8 senelerinde "Halk Kütüphanesi"ne getirttiğim gazete, mecmua ve kitaplar benim okuduğumu anlattığım eserler, babam ve dayımın yanında yapılan bu gibi konuşmalar daha 16 yaşındaki bana bir nevi "Weltanschaung" vermişti. Bunun neticesinde ben bilgimi rusça vasıtasiyle ilerletmek istiyordum. Rus muallim mektebine (uçitelskaya şkola) gitmeyi, İslâm kaynaklarından öğrendiğim tarihî malûmatı Rus kaynaklarının verdiği malûmat ile karşılaştırmayı kendime gaye edinmiştim. Bu fikri bana bilhassa Murad Remzi telkin etmişti. Onun, o yıllarda basılmakta olan tarih kitabının bazı kısımlarını babama ve dayıma okuttuğunu söylemiştim. O isimlerini bildiği Rus tarih kitaplarının bilhassa kendisinin istifade edemediği Solovyev'in tarihlerini öğrenmemi arzu ediyordu. Bilhassa Yadrintsev'in eserleri onun çok hoşuna gitmişti.

Bu kış yani (1907-1908) babamın medresesinde Arap dili dersi ve Peygamberin hayatına dair "Nûr al-yaqîn" ismindeki arapça eserden bazı dersler verdim. Arap edebiyatına karşı beslediğim, doğrusu dayımdan devr aldığım sevgi, bana yalnız rusça ile daha yakından uğraşmaya yol vermiyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Musa Carullah Efendinin eserlerini okumam bendeki Arap edebiyatı sevgisini bilhassa artırıyordu. Bu sene bu zatın Arap şairi ve filozofu Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin "Al-Lüzûmiyyat" ismindeki eserinde münderiç felsefî fikirlerini izah ve neşreden kitabı, daha önce adı geçen Ahmet İshaki tarafından neşredilmişti. Ben bu eseri Arap edebiyatının şaheseri sayıyor ve fikirlerine, bilhassa din hakkındaki serbest düşüncelerine meftun oluyordum. Fakat Musa Carullah bu eserin ancak "D" harfine kadar gelen kısmını neşr etmişti. Ahmet İshaki vasıtasiyle kitabın Hindistan'da litograf olarak ve kenarında şerhlerle basılmış bir nüshasını getirttim. Şerh ve izaha muhtaç olan eseri tam olarak anlıyamayınca Arap dilini tam olarak öğrenmek hevesi bende bir daha arttı. Güçlükleri yenmek arzusu bende hâkim olduğundan Ma'arrî'nin "Hakikatlerin ve definelerin itina ile gizlenmiş olması ancak benim onları aramak ve halletmekteki ısrarımı arttırır" sözüne zihnim büsbütün takıldı. Din hususunda onun bilhassa şu sözü hoşuma gitmişti: "Her dinde inanılan birçok batıl akideler vardır, zaten hakikate vasıl olmakla imtiyaz bulmuş tek kavmi gösterebilir misin?"(22)

823

Muhitimi Bırakıp Tahsil İçin Uzaklara Gidersem Nerelerde ve Ne Tahsil Etmeliyim?

Sonradan New York'ta imam olup, 1956'da orada vefat eden Niyaz Maksudov, o zaman Beyrut'da Amerikan Kolejinde okuyordu. Beni oraya çağırıyordu. Ben de Rusya'da kalmayıp, dışarı çıkar ve Beyrut'a kadar gidersem bir taraftan Arap edebiyatının derinliklerine kadar inebilirim, diğer taraftan ingilizce öğrenirim, diyordum. Babam Hac'dan dönüşünde, Arap diyarından ve İstanbul'dan benim için çok mühim olan eserler getirmişti. İlkbaharda Küzen ve Ütek köylerine artık sığmıyacağım fikri bende yerleşmiş bulunuyordu. Bir yere gitmeyi ve geniş mikyasta tahsile devam etmeyi kararlaştırmış bulunuyordum. Babam ise beni kendisine halef olarak camiye imam ve medresesine müderris yapmak istiyordu. Fikrince ben rusça da bildiğim için siyasi işlere karışan "Zemstovo"ya (kaymakamlık veya vilâyet idaresi şûralarına), hatta Duma'ya aza olabilecek malûmatı olan bir imam olursam milletimize daha faydalı olacakmışım. O beni bu maksatla hemen evlendirmeyi istiyordu Gerçi Ural'ın doğusunda Hacı Mehmet Yakşimbetov ismindeki dostunun kızı Nefise ile evlendirmek için sözleşmiş bulunuyorlardı. Fakat şimdi Mirzakay köyünde aslen Qatay uruğundan Abdurrahman adında bir zengin Başkurt'un güzel olduğunu işittiğim, fakat daha hiç görmediğim kızı ile evlendirmek istiyorlardı. Hatta çeyiz falan da almışlardı, bunda babamın çok yakın dostu olan Mirzakay imamı Sabir Hazret'in de tesiri vardı. Fakat beni rızam hilâfına evlendiremiyeceklerini anneme söyleyince, onlar-

(22) Fî kull-i din-in abâtil-un yudân-u bihâ
Va hal tafarrada yavm-an bi'l-hudâ cil-u

Levent Şahverdi Arşivi

da da, belki başka yerlere gidip tahsil etmek fikrine kapılmış olacağım hakkında bir şüphe uyanmış oldu. Annem, Nur Muhammed ve Aziz bu hususlarda bana hak veriyorlardı. İlkbaharda Ütek'ten eve döndüğümde bize babamın dostu ve Duma (Rus Parlamentosu) azası Şahşerif Metinov geldi. Bana, babamın huzurunda rusça tahsiline devam tavsiyesinde bulundu, muallimlikten ne çıkar dedi. Rusça iyi bilen bu zat, bu sefer Ukrayna'da muhtariyet hareketleri hakkında Prof. Gruşevskiy'nin ve milletlerin hukuku mevzuu üzerine Prof. Maksim Kovalevskiy'nin eserlerini hediye etti. Bununla bu zat, beni kendi sahasına, yani siyasete çekmek istiyordu.

Mayısta ben Alagoyanbaşı'na İbrahimlere gittim. Bir gün alaçık denilen yayla kulübelerinin önündeki birbirine yakın iki çam ağacına dayanmıştık. Ben ona bütün esrarımı söyledim. Niyaz Maksudov'un beni Beyrut'a davet ettiğini, Dr. Zeyneb Abdurrahmanova'nın ve Şahşerif Metinov'un Rusya'da kalıp rusça yüksek tahsile teşvik etmekte olduklarını bir bir anlattım. O beni Rus muhitine girersem kendisi için kaybolacağımı düşünüyordu ve Hacı Muhammed'in kızı ile hemen evlenmemi ısrarla tavsiye ediyordu. Babamı bu iş için kandıracağını söyledi. Orada "qurut" (peynir) kaynatan kadını "Ak-gelin" bizi dinliyordu. Kocasına "tahsile devam etmek isteyene engel olunur mu?" dedi. Ben de "Hay Allah razı olsun" dedim. Annem ve İbrahim, Nur Muhammed ve Aziz ısrar ederlerse, evlenmeyi kabul edecektim, annem razı olmadığı takdirde, uzak memleketlere gitmek fikri ortadan kalkacaktı. Çünkü o güne kadar hayatımda babamın bana kızdığı zamanlar olurdu, fakat annemi hiçbir zaman kırmış değildim. Ak-gelin'in bu müdahalesiyle hayatımın büyük dönüm noktasına girmiş oldum. Çünkü İbrahim, babam üzerine de tesir icra edebiliyordu. Haziran sonunu geçirmeden Orenburg istikametinde yola çıkmayı kararlaştırdım.

Ben kendi köyüm olan Küzen ile Aliekber, Alagoyanbaşı, Ak-biyik yaylaları muhitini sevdiğim hâlde, maddî medeniyet bakımından çok geri kalmış olduğundan küçümsüyordum, fakat Rus muharrirlerinden Tolstoy ile Aksakov'un Başkurt hayat felsefesini idealize etmekte haklı olduklarını ancak sonradan anlayabildim. Bu muhitin manevî önderi olan münevver tabaka, beni Türk, Arap ve Fars kültürleri ve birçok garplı ve şarklı mütefekkirler ile tanıştırmış, bana sonradan tadiline hiçbir suretle muhtaç olmadığım bir ahlâk terbiyesi ve siyasî ideal vermişti.

Levent Şahverdi Arşivi

II

1908 – 1916 YILLARI
İLK İLMÎ ÇALIŞMALARIM

824 **Orenburg'a, Oradan Kazan'a Gidişim**

18-26 yaşlarımdaki hayatım büyük güçlükler, tahsil, muallimlik, ilmî araştırmalarla önce vatanım Başkurt-ili ile Kazan, sonra Ferğane ve Petersburg-Buhara arasındaki seyahatlerle, araştırmalarla, nisbeten geniş bir muhitte tedricen açılmakla geçti. Bu muhite ben 29 Haziran 1908'de köyümüzden ayrılmakla yavaş yavaş girdim. O gün babam ve annem başka bir köyde misafirlikte iken ben yayan olarak ve evden tek kuruş para almadan sırtımdaki torba içinde bir yuvarlak ekmek, bir kangal qazı, bir cumak kuru peynir (qurut) ve bir miktar çay olduğu hâlde ayrıldım. Babama "tahsil azmindeyim, evlenemem" diye mektup yazdım. Bunda "vaktinden evvel evlenen kimse, kuyruğuna süpürge takmış sıçana benzer ki deliğine giremez"(1) mealinde eski bir arapça vecizeyi ilâve ettim. Darılmamalarını, duada bulunmalarını rica ettim. Köyde kimseye söylemedim. Çok sevdiğim arkadaşım ve daima geceleri at otlatmağa beraber girip meralarda hep beraber kucaklaşarak uyuduğum yeğenim Nur Muhammed'e ise daha önce söylemiştim. Fakat hangi gün hareket edeceğimi ona da söylemedim. O zaman çok sevdiğim güzel komşu Mişer kızı Leylibedir annemin çok istidatlı talebesi idi, beraberce farsça ve türkçe din ve ahlâk kitapları okumuştuk. Bizim kuyumuzdan su almak için gelirdi. Hemen gideceğim saatte o geldi, ona da, ağlatmayayım diye söylemedim. Bu işten tek haberdar olan kardeşim Abdurrauf ile birlikte ikimiz tek ata binerek, üzerindeki patika yollardan istifade etmek hiç de mutad olmıyan "Toqız-qır" dağ sırtından hareket ettik. Kardeşim beni 10 kilometre uğurlayacak ve dönecekti. Attan indik, ikimiz de çok ağladık. Çünkü bu benim hâlâ sürüp gitmekte olan maceralı hayatımın başlangıcı idi. Bunu İbrahim Kaçkınbay gibi Abdurrauf da aynı korku ile karşılamışlardı. Ben yayan gittim, Abdurrauf ise ben kayboluncaya kadar bakıp ağlayıp kaldı. Yakın köylerin hepsince tanınmış bir genç olduğumdan, yolumdaki Sayran köyüne de uğramadan kır yollarını takip ediyordum. Bu

(1) La tadkhulu 'l-fa'rat-u fi hucrihâ * 'Ulliqat[-u] al-miknasat[-u] fi dubriha

Levent Şahverdi Arşivi

son köyden Ömer Kırav isminde bir Başkurt'a rastladım. "Nereye böyle yayan?" dedi. Ben de: "At arıyorum," dedim, o da "atlarınızın tübeği (mutad otlama yerleri) burası değil ki" dedi. Ben de "misafirlerimizin atlarını arıyorum" dedim. Bu zat şüphelendi. Ben vedalaşıp yoluma devam ettim. Fakat bu adamın beni nerede gördüğünü babama haber vereceğini düşündüm. Babamın beni takip etmesini ise, aslâ istemiyordum. Yolumu tamamen başka tarafa çevirdim.

Bugün Hristiyanların "Troitsa" (Trinity) denilen "Küçük Paskalya" yortusu günü idi. Verxotor adlı Rus köyüne bitkin bir hâlde geldim. Ruslar "bez Troitsi dom ne stroitsya" yani "küçük paskalya olmadan ev yapılmaz" derler; yani bu bayram Rusların akidesine göre işlerin başlangıcı olmak üzere iyi bir gün idi. Küçük torba sırtımda olduğu hâlde Rus kızları ile dansettim. Evvelce de Ruslardan işitmiş olduğum "vo sadu li v ogorode devuşka gulyala" gibi köylü şarkılarını beraberce söyledim, kızlar da beni kucaklayıp, "başkiryonok" (başkurtçık) diye öpüyorlardı. Ben de içimden, ne günahlar işliyorum, eğer böyle giderse işim harap, diyordum. Bir delikanlı votka içmeye zorladı, içmeyip kadehini dökünce üstüme votka döktü. Buna ağladım. Çünkü küçüklüğümden beri bal içtiğim hâlde, votkayı içmek şöyle dursun, elbiseme bir damlasının dökülmesine tahammül edemezdim, çünkü khamr Kur'an'a göre "rics" (necis) idi. Rus kızları torbayı sırtımdan çıkarıp gizlediler. Ben bunların niyetlerinin kötü olduğu fikrinde idim. Anne ve babamdan ayrı bu küffar arasında nasıl geçinirim, diyordum. Nihayet beni sarhoş hâlde yeşil otlar üzerine yatmış olan bir Başkurt çobanının yanına yatırdılar. Bu da sarhoş olmasına rağmen hâdiseyi seyretmiş, "Onların dilini biliyorsun, onlarla dans ediyorsun, elbette torbanı da kaçırırlar, üstüne votka da dökerler, niye ağlarsın, yat uyu" dedi. Torbamı da getirip başımın ucuna koymuşlardı. Ertesi sabah güneş doğmadan buradan hareket ettim.

825 **Meleviz'de Din Hürriyeti Bayramı**

Üç gün sonra Meleviz adlı kasabaya geldiğimde oradaki Müslümanların Bayramına gelen bir Başkurt muallim, Ömer Kırav'ın beni gördüğünü ve babama haber verdiğini, babamın hemen atına binip beni takibe koyulduğunu, fakat Aznay köyünde Kadı isminde bir zengin Başkurt dostuna geldiğinde, bu zatın babamı, beni takip eylemek ve geri çevirmek fikrinden vazgeçirebildiğini söyledi. Bunları işitince ben de rahat ettim. Bu Meleviz'de Çarlık tarafından zorla Hristiyan yapılan bir kısım Tatarlar vardı. Bunlar kalben Müslümandılar. 1905 inkılâbının verdiği nisbî hürriyetten istifade ederek açıkça Müslümanlığa dönüp büyük bir cami bina ettirmişlerdi. Şimdi burada bu camiin açılış merasimi vardı. Buraya birçok köylerden imamlar, Tatar ve Başkurtlar arasında muteber zevat çağırılmıştı. Birkaç yüz koyun ve birçok öküz, inek kurban kesilmişti. Birçok zevat etraf köylerden kı-

Levent Şahverdi Arşivi

mız getirmişlerdi. Beni mollaların sofrasına oturttular. Japonya'da İslâmiyetin geniş mikyasta yayılmakta olduğuna dair "Âlem-i İslâm" adlı gazetede yazılan haberler konuşulurken, söz, Japonlar Müslümanların hakk mezheblerinden birine intisabı kabul etmezlerse de Müslüman sayılabilirler mi? mevzuuna intikal etti. Ben, mezheplerden üstün, daha temiz bir İslâmiyet olduğunu isbat zımnında İslâm ulemasından İbn Taymiye, İbn Qayyum al-Cavzî adlı zevatın eserlerinden sözler naklettiğimde, mutaassıpların hücumuna uğradım. Halbuki bana mezhep ve tarikatlar farkının İslâmlar için zararlı olduğunu söyleyen ve bana taraftarlık edenler de vardı. Benim sözlerim bu fikri benimseyen İlac (İlaceddin) Bayezitov isminde bir Tatar tüccarının dikkatini çekmişmiş. O beni evine çağırdı ve buradaki münakaşalarda açık ve ileri fikirli oldukları anlaşılan imamları da çağırmıştı. Anlaşıldı ki İlac Ağa bu mevzu üzerinde ilim ehillerinin serbestçe ve etraflıca konuşmalarını temin etmek istemiş. Çok güzel sohbetler oldu. Gelen mollalar benim, tahsil maksadiyle dış memleketlere gitmek niyetinde olduğumu öğrenmişlerdi. Bunlar bana İslâm ilimleri sahasında tahsilimi genişletmek üzere Mısır'a gitmemi tavsiye ettiler. Başkurdistan'ın bu ücra köşesinde de İbn Taymiye'nin fikirleriyle ilgilenen bir tüccarın bulunması, o zaman Tatar ve Başkurtlar arasında gelişmekte olan millî kültür hareketinin müsbet bir tecellisi idi. Bu zat bana dört-beş lira para da verdi.

126 **Konakbay Güzeli**

Meleviz'den yayan çıktım. Babamın takip etmesinden sakınarak şose yolundan gitmedim. Geceleri dahi ekinler arasında uyudum. Böylece Konakbay ismindeki bir küçük köyün kenarında bir "alaçık" yani yazlık eve uğradım. Burada yemek yiyecektim, ama çok fakirlerdi. Evde büyükler yoktu, 12-14 yaşlarında kız ve erkek iki kardeş bana su kaynatıp verdiler, ekmekle çay içtim. Her ikisi de fevkalâde güzel bir yaradılışta idiler. Bir dilenci ölmüş imiş, bunun pis, yırtık "çapan" (kaput)ından yorgan yapacaklarmış. Yarabbi bu insanlar ne kadar fakir, bunlar nasıl geçiniyorlar, dedim. Bununla beraber güzelliklerine cidden hayran kaldım. Torbamda bulunan ekmek, kurut ve sucuk (qazı)ları verdim. Dönüp bu ne güzellik, bunun karşısında bu ne fakirlik, diye kendime soruyordum. Celâleddin Rumî Türk hayatında görülen garip tezadı belirterek şu şiirleri söylemiştir: "Keçeden mamur çadır ne kadar siyah ve fakir ise onun içindeki Türk güzeli de o nisbette ay gibi parlar"[2]. Bunların bir tane keçileri var, onu sağar, sütünü içerler. Fakat Başkurtlarda cömertlik bazen haddini aşar, ki bu iki kardeşin babası, eğer çok aziz bir dostu, yahut kendisine "mürşid" bildiği bir "işan", şeyh "qonaq" (konuk) olarak kulübesine gelmiş olursa ailesi rızkı olan bu keçiyi kesip misafirlerine takdim edebilir.

(2) Besi khargâh (siyâh) bâşed • Derân Türki çu mâh bâşed

Levent Şahverdi Arşivi

İçimden, şayet tahsil niyetiyle bu seyahate çıkmamış olsaydım, bu kızla evlenirdim, diyordum. Kardeşi alaçık etrafındaki otlakta otlattıkları keçinin otlak yerini değiştirmek için alaçıktan biraz uzaklaştığımda bu kızı öpsem mi, dedim; fakat bunu fiiliyata koymadan çekildim. O bana "seneye bir daha gelir misin?" diye sevgi ile sorduğunda, uzak yerlere tahsil için gitmekte olduğumu anlattım. O da "madem ki uzak yollara gidiyorsun, işine yarar" diyerek bana bir miktar beyaz ip ve iğne verdi. İhtimal bu bir âdetti, belki de bir tefe'üldü. Şoseden biraz daha kenarda Musa ismindeki Tatar köyünde babamın dostu olan zengin Nebi Hacı'ya misafir oldum. O çok şişman bir adamdı. Babam takip ederek gelecek olsa dahi kendisine vermeyip beni kaçıracağını söyledi. O da benim köy çevresine kısılıp kalmamı istemiyormuş, hatta bunu babama söylemiş, buna tahsil imkânları vermek lâzım, demiş imiş. Ertesi gün buradan hareket ederken, beni Kargalı köyüne getirmek üzere bir araba verdi. Biraz da yol parası verdi. Bir de bana bir elbiselik kumaş verecek oldu, "bunu Orenburg'da diktirirsin," dedi. Ben de kendisine Konakbay köyü kenarında alaçıkta yaşamakta olan ailenin fakirliğini anlattım ve kendilerine benim tarafımdan hediye edilmiş gibi göstererek iki yorgan göndermesini ve bana vereceği kumaşın yerine bu işi yapmasını rica ettim.

Hacı'dan ayrılıp arabasında giderken hep zihnim Züleyha ismindeki o kıza ve biraderine bağlandı kaldı. Neyse, fırsattan istifade ederek onu öpmedim, diyordum, daha bizde köyde böyle bir âdet yoktu, bu öpüş bana, her hâlde okuduğum romanlardan gelmiş bir işti, iyi ki yapmadım, dedim. Zamanlar geçti, 1913'de posta atları ile Orenburg'dan İsterlitamak'a giderken Konakbay köyüne yakın yerden geçtim. O yıllarda öğrenmiş olduğum almancada Goethe'nin Züleyha ismindeki kıza hitaben söylediği şiiri benim Züleyham'a söylenmiş gibi hatırladım. Goethe'nin "Aşkın yüzünden kâfir oluşumun vicdan azabını bir öpücüğün tadıyle yok etmeye müsaade edin, taptığın fetişlerin biri de kalbinde bana karşı sevgi besleten tılsım olsun"[3] sözündeki belki bu "fetiş" (yani batıl akideye göre yapılan küçük put) dediği de benim Züleyhamın bana verdiği beyaz iple iğne idi, dedim. Ben posta istasyonunda gördüğüm bir Konakbaylıya köyünüzün kenarında yazın alaçıkta yaşıyan Züleyha isminde bir kız ile kardeşini görmüştüm, onlar ne hâlde diye sordum, o da bunların her ikisinin de evlenmiş olduklarını ve ilk evlâtlarının da doğduğunu söyledi ve bir zamanlar onlara bir 'şekirt' (talebe) misafir olmuş ve iki yorgan göndermişti, yoksa sen o kişi misin?" diye sordu. Ben de aşktan hiç bahsetmeyip "çok fakirlerdi, Nebi Hacı vasıtasiyle onlara bu hediyeleri göndermiştim" deyince bu zat "fakat sen de bir fakir şekirt (talebe) imişsin ve biz de o kıza 'Züleyha Huluv' derdik," dedi.

(3) Lass die Renegatenbürde, mich in deinem Kuss verschmelzen,
Denn ein Fitzliputzli würde Talisman an deinem Herzen.

Levent Şahverdi Arşivi

827 **Orenburg'a Gelişim ve Hüseyniye Talebeleri**

Param pek az olduğundan, onu ancak yemeğe sarfediyordum. "Biçen (ot) pazarı" camiinin müezzininin müsaadesiyle bu camiin odaya benzeyen bir köşesinde yatıp kalkıyordum. Sabah namazına kalkıyor, yatsı namazından sonra yatıp uyuyordum. Üstüm çok kirlenmişti. Sabun satın alıp Sakmar nehrine çamaşırlarımı yıkamağa gittim. Fakat bunları yıkarken tek olan gömleğimi nehir aldı götürdü. Başka bir gömleğim vardıysa da getirmemiştim. Gömleği yakalayım derken nehrin girdabına kapıldım. Artık bitmiştim. Fakat bir ağacın su içine uzanmış damarı beni kurtardı. Ona yapışarak dışarı çıktım. Su beni epeyi yer sürüklemişti. Çamaşır gitti, fakat kurtuldum, diye Allaha şükrediyordum. Sahilde kalan elbisemin yanına gelirken Hüseyniye medresesinde tahsilde bulunduklarını kendilerinden öğrendiğim talebeler yanıma geldiler. Onlar yaz tatilinde burada 'Roşça' yani ağaçlık, koru denilen sayfiye yerinde, yazlıkta oturuyorlarmış, beni girdabın sürüklediğini görmüş ve koşuşmuşlar. Aralarında isminin Bektemir olduğunu sonradan öğrendiğim ve hayatımızda uzun zaman ve onun ölümüne kadar dost kaldığımız bir Başkurt genci yanıma geldi: "Allah seni kurtardı, şükret," dedi. Ben de "Evet, yüzmeyi iyi bilmediğim hâlde kendimi deryaya attığım için Allah beni cezalandırdı, fakat yine acıdı, bir ağacın damarını ölüm saatimde elime uzattı" dedim. O da "Korkma, ben sana yüzmeyi öğretirim" dedi. Oturdukları barakalara götürdü ve benim gömleksiz kaldığımı görünce temiz bir gömlek verdi. Onlarla yemek yedik. Arkadaşlarından bazıları, o cümleden sonra tanıştığım muharrir Abdullah Battal'ın biraderi Kavi, zamanımızın tabiriyle "âsi gençlik", o zamanın tabiriyle "dehrî" tipinde idiler. Bu hâdiseden sonra onlarla dost oldum. Onlar benim kıyafetime gülüyorlardı. Çünkü üzerimde ancak Başkurt köy elbisesi vardı. Başımda da bir "qırpuvlı börk" ve "taqıya", üstümde de "bişmet" ve "yilen" denilen cübbeler, ayağımda "sitek" (mesih) ve "qata" denilen ayakkaplar vardı. Köyden getirdiğim yedek gömlek "ıngırbavlı" denilen Başkurt gömleği idi, pantalonsuz, "uçkurlu" keten don giymiştim. Bir gün bu yaramaz gençlerden birisi arkadaşlarının yanında bulunduğum sırada "usqur" denilen don bağımı çekti, beni rezil edecekti. Herkes gülüştü. Bunları burada artık giyme, dediler. Bektemir bana şehir terzilerinde diktirilmiş bir pantalon verdi. Bu benim hayatımda ilk defa giydiğim "Avrupa biçimi" yazlık pantalondu. Bizde pantalonu ancak kışın giyerler. Kıyafetim yüzünden bunlar bana çok takılıyor ve bir sade köylü nazariyle bakıyorlardı. Aralarında biraz rusça bilen ve sosyalizmden bahsedenler de vardı. Onlar benim arapça, farsçayı iyi ve rusçayı da kendilerine nisbeten çok iyi bildiğimi öğrenince hayret ettiler. Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin "Al-Lüzûmiyyat", Rus âlimi Yadrintsev'in "Polojenye inorodtsev Sibiri" kitapları, Attâr'ın "Pendname"si evden alıp torba içinde getirdiğim yegâne eserlerdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir Rus kitapçısında Arap Cavzî'nin Rus-Arap lügat kitabını buldum. Param pek az olduğundan eldeki paramı vererek bu kitabı alayım mı, almayayım mı diyerek dükkâna üç gün gidip geldim. Nihayet aldım. Bu benim için büyük nimetti. Bundan istifade ederek arasıra oturup Yadrintsev'in kitabından ayrı bahisleri tatarcaya (çağatayca) tercüme eder ve Bektemir'e okurdum. Ezcümle bu kitaptan "Gayrirusların inkıraz etmelerinin sebepleri ve onların kültür hayatına istidatları", "Göçebe hayatın beşer medeniyet tarihindeki ehemmiyeti" adlı iki faslını anlıyabildiğim kadar tercüme etmiştim. Bu sayede benim bu "asî gençlik" arasında itibarım arttı. Bektemir hali vakti yerinde bir köy imamının oğlu idi. O bana kendisinin giydiği bir pardesüsünü de verdi. Bu yolla ben epeyi şehirliye benzedim. Bu "şekirt" (talebe)lerden bazıları kendilerine bana arabiyattan ve rusçadan ders vermemi istediler. Ben de, bilgim başkasına öğretecek kadar değildir diye ders vermekten çekindim. Yanlarına gelip onlarda kalmamı teklif ettiler, fakat ben aralarında içki içen ve kumar oynıyanlar da bulunan bu gençlere katılmayı münasip görmedim. Camiden çıktım ve köyümüzdeki Mişer Türklerinden olan ve burada ufak ticaretle meşgul bulunan birinin evine yerleştim. Bektemir de bana yüzmeyi adam akıllı öğretti. Sakmar nehrinin girdaplı olmıyan yerlerinde hemen hergün yıkanır ve yüzerdik. Bu talebeler bana ne yapacağımı sorarlardı, ben de: "Daha bilmiyorum, fakat muhakkak tahsil edeceğim." diyordum.

828 **Kemal Bey'in İmtihanı** Hemen o günlerde Türkiye'de inkılâp olmuştu. Tatarların açtığı kıraathaneye giderdim ve Jön Türklerin Paris'te çıkarmakta oldukları "Şûra-i Ümmet" gazetesi nüshalarını orada okurdum. Rus gazeteleri de inkılâba ait mufassal malûmat veriyorlardı. Bu hâdise beni bir daha Türkiye tarafına çekti. Musa Hacı'nın tavsiyesine uyarak Kemal Bay Ubaydullin isminde bir Tatar zenginı ile tanışmıştım. O, benim İstanbul'a, Beyrut'a ve Mısır'a gitmek istememi ilgi ile karşıladı. Fakat birden beni kendi bilgisine göre imtihan etmeye başladı. Dedi ki "Kırk farzı bilir misin?" Ben buna namaz, zekât, oruç ve Hac'tan başka "farz"ları bilmediğimden hiç cevap veremedim. Sonra bazı duaları sordu, onları da bilemedim. Çünkü dayım bana ancak arabiyat öğretmiş, dinî dersleri sonra kolaylıkla öğrenirsin, demişti ve ona da fırsat gelmemişti. O liberal fikirli bir zat olduğundan namazda ancak farz olanlara ehemmiyet vermiş, sünnet olanları öğretmeyi ihmal etmişti. Kemal Bay da bu sünnetleri sordu. Onları da iyi cevaplandıramadım. Burada kendisinin işlerine bakan "upravliyayuşçiy"si de vardı. O da bana kötü kötü baktı, "Kur'an'ı Kerim'de Müslümanlara helâl edilen dört hayvana bir yerde dört çift, diğer yerde sekiz çift denilmiş, arapça biliyormusun anlat bakalım," dedi. Ben de Kur'an'ı kısmen anlarım ama, "esbab-ı nüzul"ü ve "ahkâm"ı bilmem dedim. Sonra

Levent Şahverdi Arşivi

Kemal Bay bana dedi ki "Senin daha İstanbul ve Mısır'a gitmeden önce burada çok öğreneceklerin var. Burada Zahid Hazret Medresesine git, bu sene orada tahsil et, ben yardım ederim. Fakat İstanbul'a gitmen için bu sene yardım edemem, büyük inşaatın var," dedi. Ben bunları işitince Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin "Bu dünyada insanların en fakiri büyük ve kudretli ordular kurmak için paraya muhtaç olan padişahlardır"(4) mealindeki şiirini hatırladım. Kemal Bay'dan ayrıldıktan sonra içimden dayıma kızdım, işte bana Molla Camî, Taftazanî gibi âlimlerin "Mutavval"ı, "Nehc al-Belâga" şerhi gibi nahiv, edebiyat, belagat kitaplarını okuttun, İbn Khallikan gibi tarihleri okumaya teşvik ettin ama, "Kırk Farz"ı okutmadın, yüzüm kara oldu diye için için acındım ve hâdiseyi dostum İbrahim Kaçkınbay'a mufassalen yazdım. Kemal Bay ve "Upravliayuşçi" bana kendilerini ara sıra ziyaret edebileceğimi ve yardımda bulunacaklarını söylediIerse de ben Orenburg'dan ayrılıncaya kadar onların semtine uğramadım. Fakat Kemal Bay'ın beni haşlaması benim, Mısır ve Beyrut taraflarına gitmek fikrinden vazgeçmeme sebep oldu. Zira, onca, benim dayımdan öğrendiklerim hiçti. Ben de içimden, işte ben, artık senin "Kırk Farz"larınla uğraşmayacağım, dedim.

829 **Rizaeddin Fahreddin**

Orenburg'da bu sene büyük âlim Rizaeddin Fahreddin'in idaresinde "Şûra" isminde bir edebî mecmua neşredilmeğe başlanmıştı. Bu zat yine bu sene benim çok takdir ettiğim Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin hayatı ve felsefesine dair çok güzel bir eser neşretmişti. Ben bu kitabı daha köyümüzde iken okumuştum. Babamın çok iyi dostu olan Rizaeddin Hazreti ziyaret ettim. O beni yaşlı bir adammışım gibi kabul etti. O, mecmuanın naşirleri olan Remeyevlere ait tek katlı bir evde oturuyordu. Onunla tarihe ve edebiyata, bilhassa al-Ma'arrî'ye ait çok şeyler konuştuk. "Kırk Farz" kıssasını tabii ki ona söylemezdim. Tahsil derdimi anlattım. Kendisi az çok rusça biliyormuş, bana da bazı rusça tarih kitapları ve Solovyev Tarihi'ni gösterdi. Bu da bir nevi imtihandı. Rus mekteplerine gitmek veya Suriye'ye gitmek gibi iki dilemma arasında bulunduğumu söyledim. O, bana memlekette kalmamı tavsiye etti. Bu zat 1926'da hacca giderken bir müddet İstanbul'da da bulundu ve Samatya'daki ikametgâhımda misafir oldu. 1908'de Orenburg'da görüştüğümüzü ve beni rusça tahsiline tergip ettiğini hatırladı ve "Rusya'da kalmanız çok yerinde bir işti, çünkü Suriye'ye gitmiş olsaydınız, doğu Türkleri arasında bu inkılâp senelerinde yaptığınız tarihî işleri yapmamış olurdunuz. Türkiye'ye gelen münevverlerimizden Yusuf Akçura ile Ahmet Ağaoğlu'ndan başka şahsiyetini muhafaza ile bu muhitte bir iz bırakan kimse görülmüyor," dedi. Ben "Şûra" mecmuasının naşirlerinden şair Zakir Remeyev'i de evinde ziya-

(4) Va afqar ün-nas-i fi dünyahum melik-ün
Yad[u]ha ilâ 'l-[luhab al]-carrar-i muhtaca[tu]

Levent Şahverdi Arşivi

ret ettim. Bu zatı 1906 senesinde Troytsk'a giderken İrendik Dağları şarkındaki "Sultan" denilen altın maden ocaklarında, babamla birlikte ziyaret etmiştik, yani tanışıyorduk. Şiirleri çok güzeldi, Çagatay edebiyatına vakıftı. Orenburg'a geldiğim sırada "Şûra" mecmuasının kabında Alişir Nevaî'nin bir eserinde naklolunan "Sevgilimin yüzünde ben yaratmış olan Tanrı, onun saçlarını da boyu kadar uzun yaratmıştır." mealindeki iki mısraı (ki bu aslında 14 üncü asır Altın-Ordu şairi Khorezmî'nin şiiridir) dört mısra yapıp çok güzel bir şekil vererek neşretmiş bulunuyordu. Ben Zakir Bayın elinde bu parçanın daha güzel bir şekil aldığını söyledim[5] ve Nevaî'nin hatırımda kalmış bazı diğer şiirlerini naklettim. O da bunları hemen defterine kaydediyordu. Ezcümle "Gurbette insan sevinemez, el ve âlemin şefkatinden de hayır göremez, eğer altın kafes içinde kızıl gül yetişecek olsa [dahi], bülbül için bir diken kadar yuva işini göremez"[6] mealindeki şiiri çok hoşuma gitti. O, bu şiirin benim halimi beyan ettiğini her hâlde biliyordu. Ben ona Kazan'a gideceğimi ve rusça muallim mektebine girmek niyetinde olduğumu söyledim, o da bunu makul buldu. Fakat maddî vaziyetimden bahsetmedim. Mamafih o, "Vaqıt" gazetesi idarehanesinde Yarullah Veliyev ismindeki muharriri görmemi tavsiye etti. Bu da ertesi gün bana Zakir Bay namına 50 lira para verdi. Zakir Bay'ın konuşmaları çok samimi idi. O bana Nevaî'nin eserlerini nerede okuduğumu sordu. Ben de "Divan"ının babamda ve Alagoyan'da Kaçkınbaylarda, matbu "Hamse"sinin Sayran köyünde Bekbulat Hazret'de bulunduğunu söyledim. Demek Zakir Bay, o vakit daha Nevaî'nin "Hamse"sini ve "Divan"ını görmemişti, ancak "Muhakeme"sini okumuştu.

830 **Astarkhan Seyahati ve Abdurrahman Öncaoğlu**

Ben Nebioğlu Musa Hacı'nın ve Zakir Remey Bay'ın verdiği para ile ilkönce Astarkhan'a, sonra Kazan'a gitmek üzere Orenburg'dan bir yük treniyle hareket ettim. Yolda Buzavlıq şehrinde inip Aliasgar Çağatay ismindeki imam ve muharrirle görüştüm. Bu zat liberallik iddiasiyle Peygamber'in zevcesi Ayşe'yi lekeleyip bir eser çıkarmıştı. Konuşmamızdan kendisinin bu mevzua ait yazdıklarını Rus misyoner eserlerinden almış olduğunu, evinde İslâm tarihi kaynaklarından hiçbirisinin bulunmadığını gördüm. Samara'da "İktisat" isminde bir mecmua neşretmekte olan imam Fatih Murtazin'le görüştüm, münevver bir zattı. Bununla millî hayatımıza dair çok samimî sohbetlerimiz oldu. O bana iktisat ilimleri tahsil etmek ve yalnız rusça muallim mektebine girmekle iktifa etmeyip üniversiteye girmenin yolla-

(5) Anıñ kim al eñinde meñ yarattı
Teni birle seçini teñ yarattı

(6) Gurbetde garip şadımân bolmas imiş
El ana şafiq u mihruban bolmas imiş
Altın qafes içre qızıl gül bûtse
Bülbülge tiken dek aşiyan bolmas imiş.

Levent Şahverdi Arşivi

rını ararsam iyi olacağından, yaşım ilerlemiş 18'e gelmiş olduğundan, imtihanlar için hususî hazırlanmam icap edeceğinden bahsetti. Bu tavsiyeyi bana nahiyemizde Dr. Zeyneb Abdurrahmanova ve avukat Sultanov da söylemişlerdi. Fatih Hazret'in de aynı fikirde bulunduğuna hayret ettim. Buradan vapurla Astarkhan'a hareket ettim. Bu şehre seyahatimin yegâne sebebi orada, "Edil" isminde gazete neşrine başlamış olan Abdurrahman Ömerov ile görüşmekti. Kara-Nogay Türklerinden olan bu zat Kazan'da Mercanî medresesinde dayım Habib Neccar'ın talebesi olmuş, ben küçükken bir defa hocasını arayıp bizim köyümüze kadar gelmiş, amcam Veli Molla ile ve babamla bütün yukarı Ak-Edil ve Yayık boylarını gezip eski Nogay destanlarında zikredilen yerleri, Eremel, Şıqmamay ve sair yaylaları ziyaret etmişler. Molla dayımla ve babamla daima mektuplaşırlardı. Bu zat Astarkhan'ın "Tirek" nam varoşunda yaşıyormuş. Evinde misafir etti, Astarkhan civarındaki Nogay köylerini gezdirdi. Bu zat da eski Türk destanlarının âşığı idi. Bu yolda hazırladığı eserleri de vardı. Bir kısmını risale şeklinde neşretmişti. Arap dil ve edebiyatında bilgisi de çok mükemmel idi. "Kâfiye" ismindeki arabî nahiv kitabını türkçeye tercüme ve neşretmişti. Ben tahsilim hususunda onunla istişare ettim, fakat o yazı yazmak istidadımı bildiğinden, kendi gazetesinde muharrir olarak Astarkhan'da kalmamı ve orada evlenmemi teklif etti. Fakat ben Kazan'a gidip tahsil yoluna devam etmek fikrinde olduğumu söyledim ve buradan da vapurla ayrıldım.

Bir vapurun yükleri arasında yarı kaçak hâlde Kazan'a hareket ettim. Fakat Kazan'a gitmeden önce yolda bir yerde kalıp biraz para kazandıktan sonra gidecek oldum. Saratov'u geçince, Balakov nam iskedelede inerek vapurda birisinin tarif ettiği Proxorov namında bir Rus'un çiftliğine yayan olarak gittim. Sırtımda Astarkhan'da yaptırdığım kışlık elbiselerim ve kitaplarım vardı. Otuz kilometrelik yol imiş. Ayaklarım kabardı. Akşam üstü bu çiftliğe geldim, bir çayhaneye girip İbrahim Kaçkınbay'a ve anneme birer mektup yazdım. Çekmekte olduğum zahmetleri anlattım, mademki tahsil edeceğim, bunlara katlanacağım, dedim. Babama mektup yazmaya cesaret edemedim, çünkü biliyordum ki dargındı. Bu çiftlikte harman makinesinde 15 gün çalıştım. Bu çalışmalar bir taraftan benim için bir nevi eğlence mahiyetinde idi. Belki 25 gün kalırım, demiştim, fakat çiftliğin müdürü (upravlyayuşçiy) harman makinesinde görülen bir arıza yüzünden bana kızdı. Buna çok canım sıkıldı. "Hakaret görerek kazandığım para haram olsun" diye hesaplarımı istedim. Müdür kendisinin haksız olduğunu görünce, bana 16. gün için de ücret verdi. Ben, kazandığım para harcanmasın diye yaya olarak Balakov iskelesine döndüm. Burada bir gün vapur beklemek icap etti. Derken Kemelik Başkurtlarından Guzeyir isminde bir Başkurt, atlı arabasıyle kendi köyüne dönecekmiş, "beni alır mısın, ben de şu Kemelik boyunu (yani Kemelik nehri havzası Başkurtlarını) bir göreyim, çünkü eski ec-

Levent Şahverdi Arşivi

dadımdan İştogan orada ölmüş imiş," dedim. O da memnuniyetle beni oraya aldı götürdü. "Solak" isminde bir yere, sonra şimdi isimlerini unuttuğum Başkurt köylerine geldik. 1917 senesi Başkurdistan hareketinde bu Kemelik Başkurtlarından çok değerli zevat bizim hareketimize katıldılar. Bu seyahatim, bu tarihten dokuz sene sonra vaki olacak işler için faydalı oldu. Ertesi günü yine iskeleye gelecek birisi ile Balakov'a geldim. Vapura yetişemedim, başka bir vapuru beklemek icap etti. Ben de bu fırsattan istifade edip anneme ve İbrahim'e, Rus çiftliğinde çalışmamı ve Kemelik seyahatini anlatarak uzun bir mektup yazdım. Ben hiç şiir yazmadığım hâlde, bir maceradan bahseden bu mektubu vezinli olarak yazdım. Sonra bu mektubun birçok tanıdıklarımız tarafından okunduğunu ve istinsah edildiğini öğrendim. Vapurda Puşkin'in "Pugaçov İsyanı" nam eserini tercüme ile meşgul oldum.

831 **Mercani ve Eserleri** Kazan'a gelir gelmez dayımın üstadı olması dolayısıyla Şehabeddin Mercanî'nin medresesini ve oğlu Burhan Mollayı ziyaret ettim. Medresesindeki müderris Safî Hazret ve halifeleriyle konuştum. Mercanî muhakkak son asırlarda Rusya İslâmları arasında yetişmiş en büyük âlim olmuştur. O Rus müsteşrikleri arasında da tanınmıştı. Onların ilmî kongrelerine iştirak etmişti. Fakat onun medresesini idare etmekte olan Safî Hazret beni tatmin etmedi. Kasım Hazret ve maiyeti ile münasebetim iyi idi. Fakat dayımın terbiye gördüğü bir çevre olduğundan Mercanî muhitini kendi muhitim bilirdim. Onun oğlu Burhan Molla'nın ve Kazanlıların büyüğü olan Alimcan Barudi'nin kütüphanelerinde Mercanî'nin daha basılmamış olan "Vafiyât al-Aslâf" isminde sekiz ciltlik arapça tarih kitabını okurdum. Bu eserin mukaddemesini teşkil eden bir cildi basılmıştı. Arap filosofu İbn Haldun'a uyarak yazdığı bu "Mukaddeme"sinde Mercanî birçok liberal fikirler ortaya atmıştır. Mercanî bu büyük eserini, 1881'de neşrettiği "Muntahab al-Vafiye" adlı arapça hülâsasında da belirttiği gibi Halifeler tarihine, İslâm âlimlerinin hâl tercümelerine tahsis etmiş, son ciltlerinde ise Volga sahası, Türkistan ve Osmanlı âlimlerini yazmıştır. Bu büyük eser hakkında çocukluğumdan beri birşeyler işitmiş olduğumdan, kendisini okumak benim için büyük bir zevk teşkil ediyordu. Bugün bu büyük eserin Kazan Üniversitesi kütüphanesinde mahfuz bulunduğunu Rus İlimler Akademisinin Kazan Şubesi neşriyatından öğreniyorsak da eserin hiç olmazsa bir rusça hulâsası yapılmadığını, fihristinin bile tertip edilemediğini aynı Rus Akademi neşriyatından öğreniyoruz. İstanbul Üniversitesi'ne bu eserin fotokopisini getirtmek yolundaki Türkiye'nin Moskova elçisi Prof. Ali Muzaffer Bey vasıtasiyle müteaddit defa yaptığım teşebbüsler de bir netice vermedi. Ben 1908-1909 senelerinde bu sekiz ciltlik eseri baştan sonuna kadar okuyup, bir cilt de türkçe hulâsasını yapmıştım.

Levent Şahverdi Arşivi

Mercanî 1915 yılında vaki olan 100 üncü doğum senesinde Kazan Üniversitesi'nin Arkeoloji Cemiyeti bu hulâsadan hulâsa yaparak bir tebliğ yapmış ve bu da o zaman rusça olarak basılmıştı. Doğu Türkleri arasında, geçen asırda vücuda getirilen bu çok mühim kültür tarihi kaynağını okuyup kontrandusunu yapacak bir kişi çıkmamış olması hayreti mucip bir iştir. Her hâlde Kazan Tatarları arasında bu son zamanlarda arapçaya lâyıkıyla vakıf bir tarihçi yetişmemiş olacak.

832 **Kazan'da Islahçılar** Kazan Tatarları arasında bu sıralarda millî sahalarda geniş ıslahat yapılmasını isteyen bir zümre, mekteplerin reformu fikriyle meşgul bir gençler muhiti vardı. Umumîyetle Kazan'da çok kişi ile ihtilât etmiyordum. Onlar "al-Islah" diye bir gazete çıkarıyorlardı. Ben bu zevatla görüştüm. Fakat kendilerini plânsız, müteredditt, fikirlerinin bir çoğunu da temelsiz buldum. Bunlar okumakta oldukları Tatar medreselerini hem gimnazyuma, mühendis mektebine, hem de üniversiteye çevirmek isterlerdi. Bence hakikaten eskimiş olan bu medreselerden ancak iki tip orta mektep kurulabilirdi. Bir kısmı Hristiyanlarda olduğu gibi "teoloji seminerleri", diğer kısmı "muallim mektepleri" şekline sokulabilirdi. Bu hususta "Beyân al-Haq" ismindeki Tatar gazetesinde bir makale yazmıştım. Bu fikir, münevverlerden öteki tip "Islahatçı"ların hoşuna gitmedi. Şair Abdullah Tokay bu makale münasebetiyle bir şiir, Fatih Emirhan nam muharrir bir iki makale neşrettiler. Fakat onlar, bu makaleyi Abdullah İsmeti isminde bir zatın yazmış olacağını zannetmişlerdi. Yazıları tezyif mahiyetinde idi. Abdullah Tokay ise benim yazımı tezyif maksadiyle "ol ziyalıdır, bilemsin marifet hikmet sata" mısra'iyle başlayan hicviyesini yazmıştı. Bu şair bir az sonra kendisi ile tanıştığımda bu yazıyı yazanın Abdullah İsmeti olmayıp ben olduğumu öğrenince hicviyenin birçok noktasının isabetsiz olduğunu anladı. Bu şairin dahil bulunduğu zümre, (Fatih Emirhan zümresi) içki ve kumar müptelâsı olduklarından yanlarına pek gitmedim. Abdullah Tokay'ı şahsen Bulgar otelinde ikamet ettiği odasında sık sık ziyaret ederdim. "Qaf" harfiyle başlayan qazı, qozı, qız, qaz ve qımız'dan bahseden şiirinin aslının Şaybaq Handan geldiğini anlatmam dolayısıyla Çağatay edebiyatına merak etmişti, düşüp kalktığı arkadaşlarını ilgilendirmediğinden bu iş yürümedi. Abdullah "al-Islah" gazetesinde neşrettiği şiirinde benim maksadımı yanlış anlamış olduğuna dair bir makale yazmıştı. Gazete sahibi olan Fatih Emirhan mütekebbir ve mağrur bir kişi olduğundan benim tenkitlerime gücenmiş ve Tokay'ın bu makalesini neşretmedi. Sonradan kendileri de öğrendiler: makalenin yanlış anlaşılmasının sebebi, arada bir sütunun Beyân al-Haq sahibi tarafından atılmasından ileri gelmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

§33 **Musa Carullah ve Kadı Abdürreşit ile tanışma**

İslah gazetesi idarehanesinin üst kısmında meşhur İslâm âlimi Musa Carullah yaşıyordu. Kendisi ile tanıştım. Arap edebiyatına karşı meftunluğum hoşuna gidiyordu. Al-Ma'arrî'nin bazı fikirleri ve kendisinin arapça neşrettiği "al-Tilmîdh" gazetesinde yazdığı fikirleri hakkında konuştuk. Onun evinde meşhur seyyah ve muharrir Abdürreşit İbrahim ile tanıştım. Babamı eskiden tanırmış, hac yolculuğunda beraber bulunmuşlarmış. O beni Kazan'ın "Yeni Biste" mahallesinde oturduğu evine götürdü. Ben ona tahsil hususundaki derdimi anlattım, onun fikirleri de Rizaeddin Fahreddin'inkine benziyordu. "Arabiyat tahsili için Suriye ve Mısır'a gitmemin lüzumu yok, buraya Mağrip ulemasından Arap dilinin en büyük üstadlarından Ahmed Şinqiti misafir olarak gelmiş, Kasım Damolla'nın evinde oturuyor, burada bir sene kalacaktı. Arabiyatı ondan ve Musa Carullah'dan okuyun, rusça tahsili için Rus Muallim mektebine girmeyin, orası fesat ocağıdır, hususî olarak öğrenin, imtihan verirsin, belki de Gimnaziyum imtihanına hazırlanırsın, Qustanay Tatarı Abdullah İsmeti de böyle yapıyor" dedi. İkinci gün meseleyi Musa Carullah'a açtım, o da aynı fikirleri söyledi. Bununla beni iki yıldan beri işgal eden mesele, yani Rusya'da kalarak mı, yahut İslâm memleketlerine giderek mi tahsil etmem meselesi kati olarak Rusya'da kalmak ve rusça tahsil etmek şeklinde kararlaştı. Umumîyetle ben hayatımda dönüm noktası olacağını bildiğim teşebbüsler hakkında her vakit güvendiğim şahsiyetlerle danışmayı âdet edindim. Bundan da daima hayırlı neticeler elde ettim.

Param olmadığı için Kasımiye Medresesine girdim. Medresenin dersleri beni ilgilendirmiyordu. Bundan ancak muallim Fatih Muhammedyarov'un riyaziyat derslerine devam ettim. Ahmed Şinqiti'ye gidip Arap edebiyatı dersleri almağa başladım. Arab edibi Harirî'nin anekdotlarını okudum. Gerek Ahmed Şinqiti ve gerekse Musa Carullah ve Kasım Hazret bana ayda muayyen bir miktar para ile de yardım ediyorlardı. Musa Efendi'den arapçadan Arap şairi Tarfa ibn al-'Abd'ın divanı, İbn Durayd ve şairenin kasidelerini okudum. Musa Efendi, benim rusçamı da yokluyor ve faydalı kitaplar veriyordu. Kendisi beni o aralık tabettirmekte olduğu arapça eserlerin (Al-Muvâfaqât ve İfadat al-Kirâm)ın matbaa tashihlerine baktırır, bunun için ayrıca ücret verirdi. Abdürreşit Efendi'nin oğlu Münir Bey "Beyân al-Haq" gazetesinin yazı işlerini idare ediyordu, o da bana bu gazetede ilmî mahiyetteki yazıların tashihini yaptırıyor ve bunun karşılığı olarak ücret verdirtiyordu. Bir de "Beyân al-Haq" gazetesinin sahibi olan Muhammedcan Saydaşev bu gazeteye ek olarak yayınlamakta olduğu "Malûmat" isimli yıllık almanağa yazı yazmakla tavzif etmiş, burada basılmak üzere rusçadan, arı beslemesine dair yazılar hazırlamıştım. Bir gün bu Muhammedcan Saydaşev, Abdürreşit Efendi'nin oğlu Münir Beye beni, güzel rusça, arapça, farsça biliyor, fakat köy elbisesi ile dolaşıyor, kendisine bir elbise yaptıracağım, diye

Levent Şahverdi Arşivi

söylemiş, sonra da beni çağırdı ve bana Tatar biçiminde güzel bir takım elbise yaptıracağını söyledi. Ben de "artık şehirli Tatar kıyafeti de taşımıyacağım, Rus elbisesi giyeceğim," deyince darıldı. Ben de hemen o gün Kazan'ın eski elbiseler satan bit pazarına giderek Rus biçimi siyah elbise aldım. Muhammedcan Saydaşev idarehaneye bu yeni elbise ile geldiğimi görünce, çalışmalarımın karşılığı olarak vermekte olduğu parayı da kesti. Bu Saydaşevler son derece mutaassıp insanlardı.

834

Hususi Olarak Rusça ve İslâm İlimleri Tahsili

Kasımiye Medresesinin yanındaki "Gayri Rus Muallim Mektebi" muallimlerinden Yemelyanov'dan da Rus tarihi ve edebiyatı dersleri alırdım. Fakat Kazanlılar bu mektebe girenleri tanassur namzedi telâkki ettiklerinden, mektebe değil, evine giderek ders alırdım. Kazan'da zamanımı (1). Mercanî'nin basılmamış eserlerini okumak, (2). Arap edebiyatı dersleri almak, (3). rusça muallimler imtihanına hazırlanmakla geçirdim. Hiç geriye bırakmak istemediğim diğer bir işim de vardı: o da mensup olduğum İslâm din ve kültürünün esasları olan Kur'an ve Fıkıh'ı rusça tercümelerinden öğrenmek ve bunları iyi bilen birisine devam edip, arapça asılları ile de karşılaştırarak bir umumî ve doğru malûmat elde etmekti. Bunun için Kur'an'a tefsir yazmış ve bastırmış olan İmam Sadık İmankuli'nin münasip olacağını yine Abdürreşit Efendiden öğrendim. Dayım bana "esaslı olarak edebiyat öğren, Kur'an ve Fıkıh'ı sonra öğrenirsin" demişti. Bu yüzden İslâmiyatın bu temel bilgilerinden habersiz kalmakta idim. Halbuki bende dinimiz hakkında umumî ve toplu bir malûmat elde etmek arzusu vardı. İmam İmankuli bana hususî ders vermeyi kabul etti. Haftada iki gün Kur'an ve Fıkıh'dan "Hidâye" dersleri verdi. Kur'an'ı rusça Sablukov tercümesinden, Hidâye'nin ibadata ait olmıyan kısımlarını da Taşkent'te basılmış rusça tercümesinden okuyup geliyor ve bunları İmam Efendi ile birlikte karşılaştırıyorduk. Üç ay süren bu karşılaştırma neticesinde ben bir taraftan Buhara'da tahsil etmiş olan Sadık Molla'nın bilgisinin derde derman olacak genişlikte olmadığını, diğer taraftan da dinimizi arapça esas kaynaklarından derinliklerine inerek öğrenmenin benim işim olmadığını, bunun çok vakit istediğini, bu yüzden benim için imkânsız olduğunu, bu işle meşgul olursam rusça muallimliği ve lise imtihanları için hazırlanmayı bırakmam icap edeceğini gördüm. Zaten Kur'an'la Fıkıh'ın derinliğine inip "doğru" malûmat elde etmekle ne kazanacaktım. Üç ay sonra bu işi haftada bir saate indirdim, sonra tamamiyle bıraktım. Sablukov'u ve "Hidâye"nin rusça tercümesini kendi başıma okuyup mevzular hakkında umumî malûmat elde etmekle iktifa ettim. İslâmî bilgim kısır olmasına rağmen İslâm tarihini, kültürünü, tarihî coğrafyasını, muhtelif devirlerin iktisadî vaziyetini iyi bildiğim için 1935-1939 senelerinde Almanya'da Bonn ve Göttingen Üniversitelerinde "İslâm İlimleri" profesörlüğü ve İstanbul Üniversitesi'nde kendi mesaimle kurulmuş olan "İslâm Araştır-

Levent Şahverdi Arşivi

maları Enstitüsü"nün müdürlüğünü yaptım. Asıl ihtisasım Türk tarihi olduğu ve çalışmalarımı ona hasretmek istediğim için ben İstanbul'da İslâm Enstitüsünün müdürlüğünü 1953'de ancak altı ay için kabul etmiş idiysem de hâlâ bir münasip müdür ve profesör çıkmadı. Her hâlde benim bu Enstitü'de müdürlük yapmam Türkiye'de İslâm ilimlerinin son zamanlarda çok geri kaldığını gösteren bir emaredir. Gerçekten İslâm kültürü sahasında üniversite profesörlüğü yapacak şark ve garp dillerine vâkıf bilginler Türk illerinde azdır. Meselâ Hindistan'da Muhammad Shafi', Zakir Hüseyin, İran'da Taqizade tipinde âlimler nasılsa bizde yetişmemiş. Gerçi ben 1925'de Türkiye'ye yeni geldiğimde İsmail Saip, Babanzade Naim Beyler, Hamdi Aksekili gibi güzide âlimler vardı. Derken üniversite de, onların bildiği teoloji yerine İslâmın kültürünü tedris etmek yolunu tuttuğundan o tipte âlimler hayatta olsalar dahi işe yaramazlardı. Muasır manası ile doğu ve batı dillerine ve problemlere vakıf islâmologlar bizde ancak şimdi yetişmeye başlamıştır.

Yine Kazan'a dönelim. Ahmed Şinqiti'den ise çok istifade ettim. Arap ediplerinden Harirî'nin "Maqamat"ının büyük kısmını, Cahiz'in "Türklerin Faziletleri"ni ve eski "Cahili" şairlerinden "On Maqâma"yı ondan okudum. Bir de bu zatın tavsiyesine uyarak Kazanlı âlim Şehabeddin Mercanî'nin hayatı ve eserleri hakkında 32 sayfalık bir arapça eser yazıp bu üstada takdim ettim. Şinqiti benim Türk tarihi ile çok severek meşgul olduğumu biliyordu. Memleketine döndükten sonra bana, Arap edebiyatında Türklere ait yazılan şiirlerden bir çoğunu yazıp gönderdi; ezcümle şu meâldeki şiir yâdımda kalmıştır:

O (bozkırlarda) Türk giyik yavrusu (gazal) seksevul ağaçı otlamış; meğer ki giyiğin kanı hemen misk olivermiş(7).

Bu şiiri bana Rawalpindi Kongresi'nde Filistin Müftüsü Muhammed Emin al-Hüseynî de okudu. Her hâlde Arap edebiyatında maruf bir şiirin parçası olacak.

835 **Katanov ve Aşmarin ile Tanışmam**

Zikri geçen Yemelyanov, beni aynı "Rus Olmayanlar Muallim Mektebi"nde muallim olan müsteşrik Nikolay Aşmarin ile ve nihayet Prof. N. F. Katanov ile tanıştırdı. Bu sayede ben Kazan'daki müsteşrikler muhiti ile de tanışmış oldum. Nikolay Aşmarin'in kendisi Çuvaş Türklerindendi. Nikolay Katanov ise Altay'ın Sagay Türklerindendi. Her ikisi de Rus Şarkiyat Enstitülerini bitirip Rus müsteşrikleri muhitine katılan zevattı. Bu iki zattan çok istifade ediyordum. O sene Aşmarin'in, Rus Maarif Vekâleti Mecmuasında

(7) Ra'hâ (fihâ) ghazâl(-ul) al-turk-i şukhan * Fa-sâra al-misk-u ba'd-u dam al-ghazâli.
"Şih" seksevul. Türkistan çöllerinde yetişen yapraksız, fakat çok yağlı olduğundan teshin kuvveti çok yüksek olan bir cins ağaçtır.

Levent Şahverdi Arşivi

basılmış olan "Tatar edebiyatı" adlı makalesini, rusçadan tatarcaya tercüme ettim. Bu tercüme sonra Orenburg'da "Vaqıt" matbaasında bir risale olarak basıldı. Hulâsa, ben bu kış Kazan'da çok yüklü idim, çok okudum, çok istifade ettim. Fakir bir hayat yaşadım. Mart ayında babamdan 70 Rus rublesi, İbrahim'den 40 ruble para geldi. Annem ve İbrahim'in annesi de birçok şeyler, çamaşır ve saire göndermişlerdi. Bunlarla rahat nefes aldım, kitap satın almak ve Muallim Mektebi imtihanlarına hazırlanmak için ücretle muallim tutmak imkânları hasıl oldu. Aşmarin de bana Gluxarev isminde bir muallim buldu. Ben de Rus edebiyatı, matematik ve pedagoji derslerine devam ettim.

836 **Köyde Yaz Tatili** Mayısta (1909) vapurla dönerken Ufa'ya geldim. Orada medrese açıp millî davalar yolunda çalışan Ziyaeddin Kemali adlı genç müderrisle ve diğer bazı zevatla görüştüm. Bu benim vilâyet şehrimizi ilk görüşümdü. Burada bir de Başkurtların tarihiyle ciddi surette meşgul olan Filonenko isminde Rus muallimi ile tanıştım ki, bu zat bir kaç sene sonra bu çalışmalarının neticesini bir kitap şeklinde neşredecektir. Köyümüze geldiğimde, babam ve dayım dargınlıklarını tamamiyle unutmuşlardı. Babam evde otoriterdi, ondan korkar ve onu sayardık, fakat suallerine kabasaba cevap verilirse hoşlanırdı. Benim Kazan'da arabiyat tahsil ettiğime inanmaz, yalnız rusça tahsil ettim zannederdi. İlk görüştüğümüzde: "Ruslardan iyi ve kötü olarak öğrendiğin şeyleri anlat," dedi; ben de "iyisi ayak üzerinde su dökmek, kötüsü boynumuza hamut takmak" dedim, çok hoşuna gitti. Benim bir sene zarfında, Ruslardan öğrendiklerimin bir taraftan yeni bir şekilde su dökmek ve diğeri yaka ve boyun bağı takmaktan ibaret olduğunu şaka tarzında başkalarına da söylermiş. Çünkü babama göre bizim hayat tarzımız ve medeniyetimiz o kadar mükemmel idi ki, Ruslardan ve Avrupalılardan teknikten başka öğrenilecek bir şey yoktu. Sigara içmeye alışmış olduğumu onlar elbiselerimin kokusundan sezmişlerdi. Ruslara benzer elbise giymemi de hoş karşılamadılar. Sigara kokan bu elbiseler, babamın ve annemin içini bulandırıyordu. Onlar bu elbiseleri sonbaharda köyden ayrılıncaya kadar giymemek üzere çatı arasına astılar. Eski elbiselerimi giydim. Eve dönüşümün sabahında, sevdiğim "Kula" (yağız) atla etrafı gezdim. Dönüşte evimizin arkasından akan küçük nehirde, eskiden sevdiğim Mişer kızı Leylibedir'i çamaşır yıkar gördüm. Birisiyle nişanlı olduğunu öğrendiğim bu güzel kız, beni görünce kaçtı. Kendisine karşı samimi sevgim hiç değişmemişti. En küçük biraderimle şu mealdeki halk şarkısını yazıp gönderdim: "Nehir üzerinde çamaşırlar yıkarken acaba onun bilekleri yorulmuyor mu? Komşu olarak yaşarken, beni arasıra görürken acaba onun yüreği yanmıyor mu?"(8) Oda bana bir kâğıt üzerine: "Giydiği pantalo-

(8) Su boyında kirler yuva, talmay miken bileği?
Körşi turup köre yürüp yanmay miken yüreği?

Levent Şahverdi Arşivi

nun paçaları dar; meğer ki Kur'an öğretilen medreseye gelip tütün içiyormuş; pis kokudan köylüler aksırıyor, uyuyamıyor, hiç olmazsa bu herifin ağzı, bıyığı yansın da köy yanmasın" mealinde bir şiir (cır) yazıp cevaplandırdı[9]. Böyle manzum cevabı, irticalen şiir uyandırmakta maharetleri olmayıp ancak "taqmaq" denilen şarkıları bilen bir Mişer kızı yazamazdı; sonra anladın ki bunu yeğenim Mühiye yazmış imiş. Yani tütün içmek o zaman bizde o kadar menfur ve bayağı iş idi ki, kız hemen bunu yüzüme vurdu. Ben sigarayı temelli olarak bırakmak istedimse de bu kararımı ancak 15 sene geçip Almanya'ya geldikten sonra tahakkuk ettirebildim. Mamafih bu seneki yaz tatilinde kendisini ara sıra görmekten çok hoşlandığım bu Leylibedir'in tevbihinin tesiriyle bu tatil esnasında gizli olarak dahi sigara içmedim.

937 **Gözlük Takmak İcap Etti** Birkaç gün evimizde kaldıktan sonra beni çok özleyen yağız (kula) atıma binerek Yaruv ve Karagas yaylalarına, İbrahim Kaçkınbaylara gittim. İbrahim'e ne kadar derin bir sevgi ile bağlı olduğumu ancak bu bir senelik ayrılıktan sonra anladım. Yolda çok vakit Nevaî'nin "Çehresi melek olan ve insanlar arasında benzeri bulunmıyan bir yiğit gönlümü aldı" mealindeki şiirini[10] hatırlar ve söylerdim. Ben "Karagas Yurt"a gelince İbrahim koyun kesip dostlarımızı çağırdı. Bunlar benim yaşımda (qurdaş) oldukları hâlde hepsi evli idiler, herkes geceleyin karısının yanına gitmeyip bu bir sene içinde neler görüp öğrendiğime dair haberleri dinlerlerdi. Ağaçkakan avcılığı, "bilem qarav" için atlar üzerinde dağlarda koşuşmak ve muhtelif yaylalara gidip kımız içmekle vaktimizi hoş geçiriyorduk. Bir talihsizlik oldu, Nügüş nehrinde çırağ ile ve çatalla yapılan gece balık avcılığında kendimi fena hâlde üşüttüm. Zatürree olmasın diye korkuldu, yaylayı bırakıp bir arabada yastıklar üzerinde köye döndüm. Bir ay, belki daha fazla hasta yattım. Babam bir Müslüman âlimi olduğu hâlde, annemin Ayneddin isminde bir "bağuçı (yani baqşı, şaman)"yı çağırarak o usulde tedavi ettirmesine müsamaha gösterdi. Bu hastalıktan yatakta yatarken "Birjeviya Vedomosti" gazetesinin roman ilâvelerini okumuştum. Murad Remzi'nin yukarıda adı geçen iki ciltlik tarihi, Rusya'nın İslâmlara yaptığı mezalim hakkında acı bir lisanla tasvirleri ihtiva etmiş olduğundan, satışı Çar hükûmetince menolunmuştu. Eserin tab'ı masrafını babamın şeyhi olan Troytskli Zeynullah İşan vermişti. Kitabın müsadereden kaçırılan nüshalarının bir kısmı ise bize ve dayıma gönderilmişti. Bunları öteye beriye dağıtma işini de babam yapıyordu. Bazı menfi fikirleri ihti-

(9) Kütine kiygen salbannıñ balakları tar iken
Qur'en üyü medresede temeki tartar iken
Kisegi sasıq yesine kürşi-külem tüskürüp
Avdhı yansın qurugurnıñ il yanmasın teriken

(10) Könlim aldı bir peri peyker melek sima yegit
Kim beni ademde andaq bulmamış peyda yegit

Levent Şahverdi Arşivi

va etmekle beraber, beni Türk kavimlerinin tarihiyle derin bir ilgi ile meşgul olmıya sevkeden bu eserin birçok yerlerinin Çar hükûmetini kızdırmış olması dolayısıyla tekrar tekrar okumuştum. Meğer ki, hasta hâlde yatakta gözlerimi zorlamakla miyop olmuşum. Bunu hastalıktan kalktıktan sonra eskiden alıştığımız ok oyununda anladım. Oku evimize yakın camiin minaresindeki hilâlin üstünden geçirirdik. Ben bu işin ustasıydım. Bu sefer ok atmak istediğimde hilâli göremedim. Halbuki hilâl eskisi gibi yerinde imiş. Sonra ormana gidip kuş avcılığı yaparken de gözümün uzaktan iyi görmez olduğunu öğrenmiş oldum. Bunun neticesinde ben üç-dört ay sonra gözlerime hiç sevmediğim gözlüğü takmak mecburiyetinde kaldım.

838 **Babamla Bazı Fikir Ayrılıkları**

Her sene köyümüze dönerken Kazan'da yahut Ufa'da tanıdığım arkadaşlarımdan birini beraberimde getirir, yahut onlar dinlenmek için bize gelirlerdi. Bu sene Kazan'dan dönüşümde Ufa'da o zamanın ileri gelen İslâm bilgini ve babamın dostu olan Hayrullah Ahund Osmanovlarda bir kaç gün kalmıştım. Bunun oğulları Abdülbari ve İbrahim, Rus mekteplerinde tahsilde idiler. İbrahim, Moskova'da, Lazarev Şark Dilleri Ensitütüsü'ne yazılmıştı. Biraz sonra bu İbrahim Ufa'dan çok uzak olmamıza rağmen bize geldi. Maksadı, Şarkiyat tahsili hususunda Ufa'da başladığımız konuşmalara devam etmek ve dinlemekti. Babası o sene Mısır'da İslâm teolojisine ve içtimaiyatına dair bir arapça eser neşretmişti. İbrahim bundan bir nüsha babama getirmişti. Bu eserde ileri sürülmüş olan, şimdi teferruatını unuttuğum bazı meseleler üzerinde babamla münakaşalar oldu ve bundan aramızda fikir ayrılıkları bulunduğu görüldü. Bu fikir ayrılığını babam gibi annem de rusça tahsilinin menfi neticesi telâkki ediyorlardı. Bizden sekiz kilometre uzakta bulunan Sayran köyünde Bekbulat Hazret, tasavvufta büyük bir üstaddı. Babam onunla güzel sohbetlerde bulunurdu. Senelerden beri beli ağrıyordu. Buhara'da Şeyh Bahaeddin Nakşbend'in türbe kapısındaki ağaca belini dayarsa iyileşeceğine inandığından Buhara'ya kadar gidip meşhur şeyhin mezarlığında bir müddet kalarak köyüne dönmüştü. Babam ve annem onu, Buhara'dan gelmiş olması dolayısıyla, Mekke'den gelen hacı gibi telâkki etmiş ve ziyaretine gitmişlerdi. Ben, Bekbulat İşan "belimde hiçbir hastalık kalmadı" deyince gülmüştüm. Çünkü tasavvufa ve kabirleri ziyaretin faydalı olacağına inanmazdım. Annem ve babam buna çok gücendiler. Babam: "evvelâ yaşlı şeyhin sözüne gülmen küstahlık, saniyen inkâr yoluna girmeni beğenmiyorum" dedi ve benimle o gün hiç konuşmadı. Bu sene böyle "telâkki" farkları birçok defa görüldüğünden, babam ve annem epeyi kaygılı idiler. Hastalıktan kalktıktan sonra daha zayıf olmama rağmen bir daha Alagoyanbaşı'na gittim. Fakat İbrahim de benim birçok hareketlerimden ve sözlerimden kuşkulandı. "Senin çizme sargısını soldan bağladığını ve ilk önce sol çizmeyi giydiğini görmüşler," dedi ve Şişkov isminde bir Rus yazarı-

Levent Şahverdi Arşivi

nın nihilist fikirlerini, Çarlık ve din aleyhinde mütalâalarını ihtiva eden bir kitabını okumamı beğenmedi, kendisinin cidden samimî dostluğuna gölge düşürecek bir işin benden sadır olmasını hiç istemiyordu ve "dışarıdaki hayat senin üzerinde böyle tesir yaparsa, yıl geçtikçe artar, aramızda bir uçurum hasıl olur" dedi.

839 **İkinci Astarkhan Seyahatı**

Sonbaharda babam beni demiryolu istasyonuna kadar uğurladı. Dayım ise, bu sene bir daha Astarkhan'a gitmemi tavsiye edip, Abdurrahman Ömerov'a verilmek üzere bazı hediyeler ve bir fıçı bal verdi. Bu sene babam ve İbrahim Kaçkınbay birer at satıp parasını bana vermişlerdi. Annem de ayrıca para vermişti, bu cihetten Astarkhan seyahatim hoş geçti. Eski-Saray şehri harabelerini ziyaret edecek olmuştum. Molla'nın vakti olmadı, ben de vazgeçtim, neşretmekte olduğu "Edil" gazetesinde yazılar yazdım. Bunlar gazete makalesi olmakla beraber, benim ilk ilmî eserlerimdi. Evvelâ ben Murad Remzi'nin yukarıda zikri geçen eserini tahlil ve tenkit ederek bir makale neşrettim. Bu müellif, Mercanî'ye haksız hücumlarda bulunmuştu. Ben Mercanî'yi bir ileri fikirli müctehit, Murad Remzi'yi ise bir gerici saydığımdan Mercanî'yi şiddetle müdafaa ettim ve makalemi "birisinin hareketleri hoş görülüyorsa, onun ayıplarına da göz yumarlar, birisine dargın iseler, onun kirli çamaşırlarını aramaya başlarlar"(11) mealinde bir arapça şiirle bitirmiştim. Bu yazım Mercanî'nin talebeleri ve dostları arasında çok iyi karşılandı.

Abdurrahman Molla yine Astarkhan'daki Abdurrahman İlekov[1] ve Mehmet Sadık isminde diğer iki imamla birlikte "Maarif" isminde bir mecmua çıkarmaya başlamışlardı. Beni bu derginin neşir işini idareye memur etmek istediler. Bir gün Sadık ve Abdurrahman mollalar beni Astarkhan'a yakın bir yerde Sungur Tübe isminde bir tarihî yeri göstereceğiz, diye götürdüler. Bir zengin Nogay hacının evinde mükemmel Nogay millî yemekleri hazırlanmıştı. Bu zatın pek güzel bir kızı varmış, göstereceklerini ve dikkat etmemi söylediler. Birazdan benim oturduğum açık pencerenin önüne iki tekerlekli, üstü örtülü "köyme" dedikleri müzeyyen arabadan millî Nogay elbisesi giymiş çok güzel bir kız indi. Bu fevkalâde bir manzara idi. Tam canımın çektiği bir kızdı. Sonradan öğrendim ki Astarkhanlı muharrir Necip Asrî'nin pek iyi bildiği bir ailenin kızı imiş.

Astarkhan'a dönünce "Maarif" mecmuasının idaresini üzerime almamı ve Astarkhan'da kalmamı ısrarla teklif ettiler. Abdurrahman Molla'nın bu seferki teklifi geçen sene yaptığına nisbetle çok amirâne idi. Ben kabul edemiyeceğimi söyleyince aramızda soğukluk hasıl oldu. Ben de Abdurrahman Molla'nın evinden bir otele taşındım. Molla Astarkhan'dan ayrıldığım zaman

(11) Va 'ayn ur-ridâ[an kulli] 'ayb-in kalîla-tun
Kamâ anna 'ayn as-sakht-i tubdî 'l-masâviyâ

Levent Şahverdi Arşivi

bana vapur bileti almak zahmetine de katlanmadı ve teşyi için iskeleye gelmedi. "Edil" gazetesinde yazdığım makalelerin ücretini de vermedi. Fakirliğimi biliyordu ve ihtiyaç içinde bulunmamdan istifade etmeye ve beni mecmua muharriri yapmaya kalkıştılar, halbuki ben aslâ Astarkhan seviyesinde bir "muharrir" olarak bir yere saplanmak niyetinde değildim. Bunları Astarkhan'dan gittikten sonra Abdurrahman Molla'ya bir uzun mektupla anlattım. Çok müsait şartlarla yaptıkları tekliflerini reddedişimin başlıca sebebi [olarak—İ.T.], derginin naşirlerinin en çok dinî mevzu ile ilgilendiklerini ve bu sahada da geri fikirli insanlar olduklarını, bazı meseleler üzerinde mezbuhane münakaşa ettiğimizi, onları benim islâh edemiyeceğimi, bunları ve çok sevdiğim babamla dayıma dahi fikir sahasında kafa tutan bir adam olduğumu bildiği hâlde, Ömerov'un bana âmirane hitaplarda bulunmasının sebebini anlayamadığımı bildirdim.

Abdurrahman ve Muhammed Sadık Mollaların bana Astarkhan'a yakın bir Nogay köyünde bir zengin hacının evinde gösterdikleri kız hiç hatırımdan çıkmadı. Tamamiyle Nogay millî elbisesi ile süslenmiş olan bu harikulâde kız, türkçe tahsil görmüş bir okur-yazar olduğundan, kendisine mektup yazmayı ve önümüzdeki sene bir daha Astarkhan'a gelmeyi çok ciddi olarak düşündüm. Fakat Arapların meşhur kumandanlarından Muhalleb ibn Abi Sufra'nın, "elde ettiğin muvaffakiyetleri (yani Horasan fütuhatı gibi büyük fütuhatı) ne ile elde edebildin?" diye sorulduğu zaman "her işte hazm'a itaat etmek, heva ve hevese isyan etmekle" diye verdiği cevabı[12] o kadar hoşuma gitmişti ki, kıza mektup yazmaktan vaz geçtim. Ben tahsil etmek ve ilerlemek istiyorum, evlenmek değil.

Bu ikinci Astarkhan seyahatimin başka bazı meraklı neticeleri de olmuştu. Burada Cemil ismindeki köyün imamının elinde ilk İslâm tarihine ait olmak üzere milâdî 889 yılında vefat eden İbn Qutayba isminde bir zatın telifi olarak tanınan "al-İmama va'l-siyasat" adlı eserinin yazma nüshasını bularak mezkûr "Edil" gazetesinde makale yazdım. Bu eserde bizce kötü hükümdarlar olduklarına inandığımız Emevî halifeleri medhedilmiş, bizce isimleri kudsiyet halesine bürünmüş bazı sahabeler tenkit edilmiş olduğundan çok hoşuma gitmişti. O zamanın büyük âlimi sıfatiyle yukarıda zikri geçen Rizaeddin Fahreddin bu eserin Astarkhan'da bulunmasını garip görmüş ve bu mühim eserin nüshasının memleketimizde bulunduğuna inanmak istememiş, belki başka bir eseri yanlışlıkla bu eser olarak kabul ettiğimi sanmış ve kitabın nüshasını ariyet olarak kendisine getirtmiş, tetkik etmiş ve hükmümün doğruluğunu, eserde imamet hakkındaki fikirleri de "Edil" gazetesinde doğru hulâsa etmiş olduğumu görünce, bana karşı, kendisinde hiçbir zaman sarsılmayan bir itimat hasıl olmuştu. Bunu kendisi bana 1926 yılında İstanbul'a geldiğinde, evimde misafir iken anlattı. Ben bu

(12) Qâlû: "bimâ nilta mâ nilta"; qâla: "bi-tâ'at-i 'l-hazm-i va isyân-i 'l-hava'.

Levent Şahverdi Arşivi

iki makale ile bir taraftan Türk kavimleri tarihine, öte yandan da İslâm tarihine ait araştırmalara bilfiil başlamış oldum.

840 **Abdurrahman Molla ile Dostluğumuzun Temelleri**

Abdurrahman Molla da 1926'da Rizaeddin Fahreddin ile birlikte İstanbul'a gelmişti. O da evimde misafir oldu. Bir müddet Bursa kaplıcalarında beraber kaldık. "Astarkhan'a iki defa geldiniz, her ikisinde size karşı hürmette kusur ettim" diye özür diledi. "Bana çok hürmet etmiştiniz, nesi eksik olacak" dedim. "Eksiklikler vardı, sizi iyi tanımamıştım. Eski-Saray haberlerini ve başka tarihî yerleri size yoldaş olarak ziyaret ettiremedim. Üstadım Habib Neccar'ı ve babanı çağırıp bir iki ay misafir edip gönüllerini almayı düşünmedim. Epeyi servetim vardı, hepsi ite kuşa yem oldu, hiç olmazsa bu serveti dostlarımızla birlikte yiyemedim diye üzülüyorum," ve çok iyi bildiği al-Ma'arrî'nin şu mealdeki şiirini nakletti: "Ölümden çok korktuğumuzdan hayata çok düşkünüz; hırs yüzünden eşkıya oluyoruz ve hiç samimî dost kazanamadan bu dünyadan ayrılıyoruz, [çünkü onlar bir gün evvel bizim çevremizden ayrılmış olmuşlardır]"[13] ve ağlayarak dedi ki: "Sen de o memleketten gittin, bizim için ölmüş gibisin, zaten yaşamakta olduklarını bazen işittiğimiz dostlar da benim için artık ölmüşlerdir, kollektif bir hayattan bahsederler, hakikatte aynı kollektive dahil her Sovyet tebaası diğerinden Çin seddi ile ayrılmış, biri diğerinden manen tamamiyle tecrit edilmiş insanlardır". Abdurrahman Ömerov çok bedbindi, işittiğime göre memleketine döndükten sonra çok geçmeden ölmüştür.

Abdurrahman Molla'nın "hürmette kusur ettim" dediğini Astarkhan'a ilk gelişimde bana Eski-Saray harabelerini, Başkurt ve Nogay rivayetlerinde Bosquncaq ve Buzan şeklinde zikredilen yerleri beraberce gidip görmek istediğim hâlde bana gösterememiş, giderken vapur bileti alıp vermemiş, teşyi etmemiş olması, yol parası kazanmak için Bulkov'da bir Rus çiftliğine gidip çalışmak mecburiyetinde kalmış olamı Molla'nın acınarak hikâye ettiğini, onun Kazan Üniversitesi'nde okuyan Sahip Gerey ismindeki bir talebesinden daha evvel duymuştum. Yani ben maruf bir şahsiyet olduktan sonra o bunu söylermiş, halbuki ben bunlara ehemmiyet vermemiştim ve Molla'nın bana ve ailemize karşı bu kadar içten bağlılığının farkına varmamıştım. Molla bir de dedi ki "ben senin, Astarkhan'da bir dergi muharrirliğini küçümsemiş olmakta haklı olduğunu 1917 Moskova Kongresindeki 'Rusya İslâmlarının Etnografyası'na ait nutkunu dinlerken anlamıştım, sonra daha büyük işler yaptın, Rıza Hazret ve ben senin daha çok işler yapacağına kaniiz. Astarkhan'a geldiğin sıralarda ben kendimi senin ikinci baban zanne-

(13) Nuhibb-u 'l-'ayş-a buğdan li'l-manâyâa
Va nahnu bimâ havaynâ 'l-aşqiyâ'u
Yamût-u 'l-mar'u laysa lahu safiyun
Va qabl 'l-yavm-i azza 'l-asfiyâ-i.

Levent Şahverdi Arşivi

diyordum. Çünkü ben kendimi hocamın (yani Habib Neccar'ın) ailesinden sayarım, sana karşı 'amirane' hareket etmiş olmam bu yüzden oldu, çünkü senin, benim sözümden hiç çıkmayacağına ve köyde gösterdiğimiz Nogay'ın güzel kızına mutlak tutulacağına kani idim" dedi.

Şimdi ben düşünüyorum:

Ben ne için 1908 ve 1909'da iki defa arka arkaya Astarkhan'a, Abdurrahman Molla'ya gittim? O benim uzaktan dahi olsa akrabam değildi, bize geldiğinde ben daha çok küçük olduğumdan kendisini şahsen tanımıyordum bile. Astarkhan bizden belki bin km. uzakta bir yer, neden ben müstakbel hayatım ve tahsilim meseleleri hususunda bu Molla ile istişare etmek ihtiyacını duydum? Elbette Mercanî medresesinde dayımın sevgili talebesi olduğunu ve mektuplaştıklarını biliyordum. Fakat babama olan münasebeti, kendisinin severek meşgul olduğu eski Kara-Nogay destanlarında zikri çok geçen "Edilbaşı İremel Tav", "Yayıkbaşı Karaorman" ve sair yerleri bizim ülkemizde babamla birlikte gidip görmüş ve "Veli Molla Küzenov" diye andığı büyük amcamdan öğrendiği Başkurt rivayetlerindeki Bosquncaq ile Buzan'ı Astarkhan'a yakın yerler sıfatiyle babama ve Veli Molla'ya izah etmiş olması ile başlamıştır. Abdurrahman Molla, Kara-Nogayların eski destanlarında hâlâ hatırlanmakta olan eski vatanlarını bizim ülkemizde ve Başkurt rivayetlerinde zikr olunan Bosquncaq ve Buzan gibi yerlerin Astarkhan taraflarında olduğunu gözü ile görüp tesbit edince bizi kendilerinin uzaklarda kalan akrabaları olarak benimsemiş, babamla devamlı mektuplaşmıştır. Molla, kendi Nogaylarının 16. yüzyılda Yayık havzasında, güney ve doğu Ural ve Aral gölü sahalarında yaşadıkları zamanlara ait şiir ve destanları bol miktarda toplamış, bunlardan bir kısmını 1909'da bir risale şeklinde neşretmişti. Daha da neşredecekti, ömrü vefa etmedi. Kara-Nogaylar Başkurt Hanı Küçük Sultan'la oğlu Murad Sultan'a ait destanları yaşatmışlar, bunların bir kısmını 1883'de Muhammed Osmanov ismindeki bir Nogay bilgini Petersburg'da neşretmiştir. Murad Sultan 1708'de Kırım ve Türkiye'ye giderken bizden pek uzak bulunmayan Allaguvat köyü, kendisine nisbet edilen Yedisan kabilesi Nogaylarının beği Allaguvat Mirza onu Volga'ya kadar teşyi etmiştir. Abdurrahman Molla bize geldiğinde bu köye ve Mukas köyüne gidip buralarda yaşayan ve aslen Nogay olduklarını daha unutmamış olan Başkurtlarla görüşmüştür. Abdurrahman Molla ve onun Astarkhan'da görüp konuştuğum fikirdaşları ve destancılar için Nogayların vatanı Dağıstan'da Yakhsay ve Kuban'dan başlar, Batı Sibirya'ya ve Aral'a kadar uzanırdı. Bunlar buralarda cereyan etmiş hâdiseleri dün olup geçmiş gibi canlı olarak hatırlardı. Babam ve büyük amcam Küzenoğlu Veli Molla'nın coğrafyaları da şarkta Tobul, şimalde Çubarköl ve Miyes nehri, batıda Kemelik nehri, cenupta Bükeyorda'daki Bosquncaq ve Astarkhan'ın Buzan'ına ve Kuban'a kadar uzanmıştı. Bu hâtıralarda Astarkhan'a yaptığım iki seyahat

Levent Şahverdi Arşivi

ve Abdurrahman Molla ile münasebetlerimiz üzerinde durmamın sebebi, uruğumuzun çok ananeperest olduğunu, tarihte doğuda Tobul havzasında ve batıda Astarkhan ve Kuban taraflarında ecdadımız kadar cevval göçebe uruğlar ile birlikte geçirmiş oldukları tarihî hâdiselere candan bağlılık gösterdiklerini tebarüz ettirmektir. Orta Asya'da ve Ural mıntıkasında yaşayan muhtelif zümrelerin ve bu zümrelere mensup benim gibi kimselerin hayatları ancak bu gibi noktaların izahı ile anlatılabilir.

841 **Vapurumuzun Kaptan Yardımcısı**

Ben bu Astarkhan seyahatimi hep Mercanî'nin talebeleri arasında bu büyük âlimin zamanına ait hâtıraları dinleyerek geçirdim. Volga nehri üzerinden vapurla Kazan'a dönerken vaktimi Mercanî'nin İslâm İlimlerine dair bütün fikirlerini hulâsa ederek "Büyük yol" (al-Tariqat al-Muthlâ) adlı eserini okumakla doldurdum. Bir de yanımda bu yaz aylarında okuduğum rusça eserlerden Dr. J. W. Draper'in "Din ile ilmin çarpışması"na dair (Conflict between Religion and Science) eserinin rusça tercümesi, Prof. Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin "Rus Aydınlarının Tarihi" adlı eseri bulunuyordu. Soğuklar erken başladı. Kar yağdı ve vapurumuz buz tuttuğundan geceleri yürümez oldu. İyi ki bu eserleri yanıma almışım. Draper'in eserlerinde münderiç liberal fikirleri ben evvelce Türkiye'de Ahmet Mithat Efendi'nin neşriyatı meyanında öğrenmiştim. Bu defa rusçasından öğrenmiş oldum. Türkçesi mufassaldı, rusça tercümesi Katolik düşmanlığı ile yapılmıştı. Bu kitap ve Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin kitabı, hayatımda, üzerimde en iyi tesir yapan eserlerdendir. Yolda Saritsin (şimdiki Stalingrad)'ta satın aldığım bir sandık "enis" denilen tatlı küçük elmalar işime yaradı. Fakat oturduğum üçüncü mevkiin kamaraları yoktu. Soğuktan titriyordum. Vapurda kaptan yardımcısının yanımdan geçerken, okumakta olduğum kitaplara göz attığını görüyordum. Bir gün beni yukarıya, kendi kamarasına çıkardı. Müslümanlardan bu kitaplarla ilgilenen kimseyi görmemiştim, gelin burada kalın, diye beni bir matros'un yanındaki sıcacık odaya yerleştirdi. Meğer Mişkin ismindeki bu kaptan çok münevver bir zatmış, bu kitaplar onda da varmış, okumuşmuş. Simbirskli imiş ve oradaki Tatarlardan Akçurinleri iyi tanırmış. Okumakta olduğum arapça eserin neden bahsettiğini de sordu. Adresini verdi. Bana sonra P. Milyukov'un "Rus Medeniyeti Tarihi" kitabını ve Draper'in "Avrupa Aydınlık Hareketlerinin Tarihi" adlı eserinin rusça tercümesini ve Çernyşevskiy'nin bir iki kitabını hediye olarak gönderdi. Bu zat benim Simbirsk'deki İbrahim Akçurin adındaki münevver zatla tanışmamda da vasıta oldu. Sovyetler devrinde vefat etmiş olan İbrahim Bey, rusça'dan başka almanca, çağatayca ve uygurca bilirdi. Bir sene sonra ben Simbirsk'e gidip bu İbrahim Beyde misafir kaldım. 1923'de Rusya'dan ayrılıncaya kadar çok vakit görüştüğüm ve Uygur harfleri ile mektuplaştığım bu İbrahim Bey ve ailesi üzerimde en iyi tesir bırakan insanlar olmuştur. Bu aile ile tanışmama

Levent Şahverdi Arşivi

vasıta olmasından dolayı kaptana daima minnettar kaldım. Vapurumuz buzları kıra kıra bin belâ Kazan'a geldi, orada muhabbetle vedalaştığımız sevimli kaptanı ben maalesef bir daha göremedim.

842 **Kazan'da Muallimliğim ve Rus Muhiti**

Bu ders yılı (1909-1910 kışı) beni Kasımiye medresesine Türk tarihi ve Arap edebiyatı tarihi muallimliğine tayin ettiler. Kazan'ın Rus mahallerinde Şalygin adlı bir büyük çiftlik sahibinin evinde pansiyonlu oda tuttum, aile çok kalabalıktı. Yakından dost olduğum oğulları Nikolay (Kolya) tıp talebesi idi. İkimiz bütün kış aynı odada yaşadık. Onlar bana şaka ederek domuz eti yedirmek istiyorlar, fakat muvaffak olamıyorlardı. Ben de bana gelen at etini onlara, kaz eti diye aldatıp yedirmekte muvaffak oldum sanmıştım. Meğer ki bunlar benim verdiğim etin at eti olduğunu bilerek yiyorlarmış. Annem bana kışın posta ile ve çok miktarda hazır yapılmış "pilmen" denilen Tatar böreğini donmuş hâlde gönderiyordu. Ben, bu ailede iki sene yaşadım. Çok iyi geçiniyorduk. Bunlar Kazan'a ancak kışın, çocuklarını okutmak için geliyorlardı. Ben ders kitabı olarak "Türk Tarihi" adlı eserimi yazmaya başladım. Tarihi tetkik ve te'lif usulünü Prof. Kareyev'in bu mevzua ait bir eserinden öğreniyor ve bu mevzua dair dersler veriyordum. Muahharen öğrendim ki bu eser, Alman profesörü E. Bernheim ile Fransız tarihçisi Seignobos'ın tarih metedolojisine ait eserlerinden hulâsa edilerek yazılmış bir kitaptı. Sonradan (1950'de) "Tarihte Usûl"e dair bir eseri bu iki batılı âlimin eserlerinden de istifade ederek yazarken Prof. Kareyev'in tarih ilmini doğru anlatmakla ve bu iki âlimi daha 40 sene evvel tanıtmakla bana çok vakit kazandırmış olduğunu hatırladım. Petersburg'da yaşayan meşhur müsteşrik Prof. Barthold'un Orta Asya tarihine ait taş basma notlarını okuyordum. Bu defa millî tarihimize ait malûmatı ihtiva eden Karamzin ve Solovyevlerin Rus tarihine ait eserlerini ve Rus vaka'nüvislerini mütalâa ettiğim gibi, Fransız âlimi Leon Cahun'un ve İngiliz âlimi Henry Howorth'un Türk ve Moğol tarihine ait eserlerini rusçalarından okudum. Leon Cahun'un eserinin E. Lavisse et Rambaud tarihinde kısa şekli rusça neşredilmiş ve tamamı da Başkurtlardan yetişmiş meşhur avukat Aliasgar Sırtlanov tarafından rusçaya tercüme edilmişti. Bunu Ufa'da general Şeyhali ailesinden almıştım. Howorth'un eserinin Çingiz Hana ait kısmının rusçası Taşkent'te "Ortaasya" mecmuasında neşredilmişti. Bunlarla ben bu yıl Türk kavimleri tarihini öğrenmek için tam doğru yola girmiş bulunuyordum. Prof. Katanov'un yardımıyle Garp'te, Londra ve Leiden'de, diğer taraftan Taşkent'te ve Bakû'de şark kitapları satan kitapçılardan tarihe ait matbu kaynakları getirtmeye başlamış oldum. Aynı Katanov'un yardımı ile ben Londra'da kitapçı Luzac'tan farsça Mirkhond ve Khondemir tarihlerini ve Bâbur Mirza hâtıratının faksimile edilmiş nüshasını getirttim. D'Ohsson ve Howorth'ın Moğol tarihine dair eserlerinden rusça çıkarılan hulâsalar bana

Levent Şahverdi Arşivi

bir gün, bu gibi eserleri bizzat okuyabilmek için pek az bildiğim fransızcayı ilerletmem ve ingilizceyi de öğrenmem gerektiğini telkin ediyorlardı.

Ben medresede muallim olarak çalışmalarımın yanında hem "Gayri Rus Muallim Mektebi"nin hem de lisenin programlarına göre imtihan vermek için hazırlık derslerine devam ettim. Liseye imtihan veremezsem hiç olmazsa rusça muallimi olurum diyordum. İmtihan hazırlığı dersleri veren latince, almanca ve riyaziyat öğreten iki zat (Rklitskiy ve Arbakov) Rus münevverleri muhitiyle tanışmakta bana yardım ettiler. Ben bunlarla sık sık Rus şehir tiyatrosuna giderdim. Bu benim için yeni bir alemdi. Bir defa operaya gidip, şehre misafir olarak gelen Şalyapin'den "Kral Lir"i dinledim. Sonra ben bu büyük sanatkârı 1934 senesinde Avusturya'da Kitzbühl'de gördüğümde kendisine, ilk defa dinleyişimin intibalarını anlattım. Evlerinde kaldığım Şalygin ailesi de birçok Rus münevver aileleriyle tanışmam için vesile oldu. Bu ailenin kızlariyle müsamerelere gider ve dans ederdim. Kızları Tatyana ile Kaban gölü üzerindeki buz sahalarında patinaj yapardık. Şalygin ailesinin bütün efradı benden çok hoşlanırlardı. Fakat aramızdaki din farkı bu dostluğu daima bir sınır üzerinde bırakırdı. Ben içki kullanmazdım, onlar bana hiçbir vakit içki teklif etmediler. Bunların aile kütüphanesinde Rus klasikleri tam olarak mevcuttu, bunlardan geniş ölçüde istifade ediyordum. Medresedeki mesaim de yapıcı mahiyette idi. Bu medresede benden evvel ne Türk tarihi, ne de Arap edebiyatı bir ders olarak okutulmuştu. Fakat getirdiğim bu yenilikten herkes memnundu. Epeyi talebem vardı ve bunlar da yalnız tahsillerinden değil, bana yardım etmekten hoşlanırlardı. Talebeden birisi kendi köyünden Temür-oğulları zamanında yaşayan Semerkandlı Türkmen beği Devletşah'ın farsça, "Şairler Tezkiresi"nin, müellifin hayatına yakın zamanda yazılan pek güzel bir nüshasını getirip hediye etti. Astarkhan'da İbn Qutayba'nın arapça ve burada Devletşah'ın farsça eserlerini bulmak bana memleketimizde İslâm, bilhassa Orta Asya medeniyeti eserlerinin aranırsa bulunacağını hatırlattı ve bende yazma eserleri aramak düşüncesini uyanırdı ki, bu da sonradan beni bu yola sürüp götürmüştür. Zaten Tatar âlimi Şehabeddin Mercanî ile Kazan'da yaşayan Alman müsteşriki Gottwald, geçen asır bu muhitte bir kaç mühim eser bulmuşlardı. Ben talebelerime bu gibi eserleri köylerde görürlerse bana haber vermelerini tavsiye ettim ve Kasımiye'de dört sene süren muallimliğim esnasında epeyi eserlerden haber aldım veya onları, gidip veya getirtip gördüm.

Müsteşrik Ch. Fraehn daha 1840'da İslâm ülkelerinde aranmaları gereken İslâm kültür tarihi kaynaklarını sayıp bir eser neşretmişti. Bu da bana rehber oldu.

Bu sene ben almanca muallimim Rklitskiy'nin almancayı arapçadan yahut farsça ve türkçeden almancaya tercüme edilen eserleri, hikâyeleri karşılaştırmak yoluyla öğrenmenin çok faydalı olacağını söylemesi üzerine rus-

Levent Şahverdi Arşivi

çayı öğrenmekte de tutmuş olduğum bu usulü takip edecek oldum. Prof. Katanov da bana bu usulün faydalı olacağını söyledi ve türkolog Radloff'un "Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Nümuneleri"ni ve "Kutadgu Bilig" kitabını ele almamı tavsiye etti. Bu beni doğrudan doğruya Türk kabileleri destanları ile meşgul olmaya sevketti. Aynı zamanda Prof. Pozdneyev'in "Moğol Kabileleri Halk Edebiyatları Nümuneleri" kitabını da tetkik ettim. Bu da öğrenmelerimi yalnız Türk değil, Moğol kavimleri üzerine de teşmil etmeme sebep oldu. Bu mesai neticesinde "Türk Kavimlerinde Dört Mısralı Halk Şarkıları" mevzuuna dair ilk ilmî eserim vücuda geldi. Bir sene sonra bu araştırmalarımın neticelerini "Şûra" mecmuasında neşrettim. Prof. Katanov benim bu mesaimden çok çok memnun kalmıştı.

843

İslâm Milletlerinin ve Türklerin Tarihte Gerilemelerinin Sebeplerini Öğrenişim

1910-1911 kışın yine Şalygınlerde kaldım. Bunların evinde pansiyon kalan Rus "İlâhiyat" (Seminer) talebeleri, Prof. Krymskiy'nin Rusya İslâmları'nın mukadderatını çok karanlık gösteren eserini okumakta olduğumu görünce seviniyorlardı. Hollandalı Prof. Dozy'nin türkçeye tercüme olunan "İslâmiyetin Tarihi" adlı eseri de bende büyük şüpheler doğuruyordu. Ben Kasımiye'de tarih tedrisatımda şu iki soruya kesin cevap bulmaya kendimi mecbur sanıyordum:

1) İslâmların bilhassa Türklerin gerilemesinin hakiki sebepleri ne idi?
2) Bunun başlıca sebebinin İslâmiyet olduğuna dair mütalâalar doğru mudur?

Ben İslâm tarihine ait felsefî fikirleri Mercanî'nin "Mukaddimetü Vafiyât al-Aslâf" ismindeki eseri yoluyla İbn Haldun'a intikal ederek az çok öğreniyordum. Bu asırda tarihî hâdiselerin tenkidî surette öğrenilmesi zaruretine, teokratizmin zararlarına, milliyet prensibinin tarihteki ehemmiyetine ait fikirler hoşuma gidiyor idiyse de diğer fikirlerin hayatta ve bugünkü ilimde tatbiki mümkün olmayan eskimiş şeyler olduğunu hemen anladım. Ben en çok Draper'in "Avrupa'nın Fikrî İnkişafı" ve Milyukov'un "Rus Medeniyeti Tarihi" kitaplarını beğeniyordum. Bu kitapları okuyunca Kaptan Mişkin'e minnettarlığımı bildirerek mektup yazdım. Hatta Draper'in kitabından "İman devrinin Şarkta sona ermesi" faslını (ch. IX) rusçadan tatarcaya tercüme bile etmiştim. Çünkü İslâmların gerilemesinin sebeplerine ait fikirleri bana orijinal görünmüştü. Fakat riyaziyat ve fizik muallimim Arbakov beni sosyal demokrat Plexanov'un eserleri ("Tarihin Materyalist Anlayışı", "Tarihte Şahsiyetin Rolü") ile tanıştırınca ben tarihi iktisadî bakımdan öğrenmenin, dertlerime daha çok deva olacağını gördüm. Bu zatın "Rusya'da İçtimaî Fikir Cereyanlarının Tarihi" adlı eseri ile takma Beltov adıyla neşrettiği "20 senelik hayat" ve "Bizi Tenkit Edenleri Tenkit" adlı eserlerinde "Hayatı insa-

Levent Şahverdi Arşivi

nın şuuru değil, insanın şuurunu hayat tayin eder"[14] tezinin izahları beni zaten mütemayil bulunduğum sosyalizm fikrine bağladı. Plexanov bu eserinde, Rusların P. Struve ve Kareyev gibi sağa mütemayil âlimlerinin fikirlerini cerh eden bahislerinden çok hoşlandığım hâlde, sonradan Çek Cumhurreisi olan Prof. Masarik'in materyalizme ve marksizme karşı esaslı tenkitlerine cevaplarını mukni bulmadım. Rusların büyük müttefiklerinden Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin "Rus İnteligentsiyası Tarihi" ismindeki eseriyle yaz aylarından beri uğraşmıştım. Mukaddemelerinde edebiyatı esas alan bu zatın Plexanov (Beltov)un nazariyelerini cerh ve tenkitlerini pek isabetli bulmuştum. Umumiyetle benim fikrî inkişafımda, bilhassa "Garp" ile "Şark" dünya görüşünün farklarını idrak etmekte müessir olan bu Ovsyaniko-Kulikovskiy, materyalizmi ancak tarih tetkikinde işe yarıyan ve Garb'ın sanayi memleketlerine has bir ideoloji olduğundan Şark hayatında tatbiki güç bir nazariye diye anlamamda amil olmuştur. Plexanov ve Ovsyaniko-Kulikovskiy Şark meseleleriyle meşgul olan ve onu Draper kadar kavrayan zevat değillerdi. Bu hususta Rus müsteşrikleriyle eserleri rusçaya tercüme olunan garplı müsteşrikler bana daha faydalı olabilmeli idiler. Fakat, Kazan'da sayıları çok olan Rus misyonerleri tamamiyle boş propagandacı ve mutaassıp insanlardı. Hatta Alman Prof. August Müller'in rusçaya ve Hollandalı Prof. Dozy'nin türkçeye tercümeleri neşredilen İslâm tarihine ait eserleri, sonraları dostluğundan istifade ettiğim Ukraynalı Prof. Krymskiy'in Araplar, İran ve Türkiye edebiyat tarihlerine ait üniversite kursları beni katiyyen tatmin etmiyordu. Şarkiyatçılar arasında beni ancak tarihimizle içtimaî ve iktisadî doktrinlere vukuf sahibi olarak meşgul olan iki liberal âlimin Baron Viktor von Rozen ile Prof. V. Barthold'un araştırma tarzları, esas itibariyle Plexanov ve Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin fikirleriyle de bağdaşabildiği için, tatmin ediyordu. Her iki âlimin bilhassa Garp'te intişar eden Şark'a ait eserleri tanıtan ve tenkit eden makaleleri çok mühimdi ki bunlar "Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi Zapiskileri" nde yayınlanmıştı. Ben bu mecmuanın o güne kadar çıkan 19 cildini koleksiyon halinde satın aldım. Barthold'un, Leon Cahun, Grum-Grjimaylo, Aristov gibi müelliflerin Türk kavimleri tarihine ait eserlerinin tenkitleri çok mühimdi. Ona göre İslâm milletlerinin gerilemesinin sebebi akideleri değil, 16. yüzyıldan başlayıp, deniz yollarının açılması, eski kara ticaret yollarını hükümsüz bırakması ve bu vaziyetin Avrupalılara dünyada iktisadî üstünlüğü sağlamasıdır. Ben de tarih tedrisatımda ve yazmaya başlanmış olduğum Türk tarihi kitabımda Plexanov'la Barthold'un iktisadî görüşlerini esas alarak kabul etmişimdir. Ben bu iktisadî tarih anlayışına 1910'da olduğu gibi 1940 Türkistan tarihine ait Mısır'da, "Umumî Türk Tarihine Giriş" ve "Tarihte Usûl" mevzularına dair 1946 ve 1950'de İstanbul'da neşrettiğim eserlerde de sadık kaldım. Ya-

(14) Ne soznanye opredelyayet bytye a bytye opredelyayet soznanye.

Levent Şahverdi Arşivi

ni tarih tetkik metodunda Rusya'da iken benimsediğim fikirleri sonradan değiştirmem icap etmedi.

844 **Dini Telâkkilerimde Gelişmeler**

Ben iki seneden beri akidelerim hususunda, hayatımda ve fikrî hayatımda babamın murakabesinden uzak bulunuyor isem de devamlı olmamakla beraber namaz kılıyor, birçok düşünce ve hareketlerimde babamın ve annemin dinî telâkkilerinin tesiri altında kalıyordum. Bu husus Kur'an'da (V. 104; XLIII. 21) Arapların "cahil ve gafil olmuşlarsa da bize babalarımızdan öğrendiklerimiz kâfidir" şeklinde; yine İncil'de (Yohanna, VIII, 41) kendilerini İbrahim neslinden bilen Yahudilerin ana değil de babalarının hatalı yollarını takip etmelerinin bu kavimlerin büyük ahmaklığı şeklinde tasvir edilmiştir. Abû'l Alâ al-Ma'arrî de "İnsanlar babalarının akidelerine körükörüne intisap etmekle biri birlerinden din perdesiyle ayrılmışlardır" demiştir. Aynı odada yattığım Kolya Şalygin ile konuşmalarımızda "babalarımızdan miras kalan akideler olmasa arada münaferete hiç vesile olmazdı," diyorduk. Kolya Hristiyanlıktan tam olarak soğumuştu. Bana Şişkov isminde bir Rus yazarının İsa'nın tarihî bir şahsiyet olmadığına, onu yalnız papazların uydurduğuna dair gizli risalelerini okuturdu. Ben de ona Abû'l Alâ al-Ma'arrî "Ben Brahmen padişahlarının ve taraftarlarının yüzlerini inek sidiği ile yıkamalarına şaşarım; Hristiyanların da, başka insanlar kendisini çarmıha gerdikleri zaman buna karşı koyamıyan ve kimsenin de kendisine yardım edemediği bir âciz insana Allahın oğlu demelerine de şaşarım; başka bir kavim de Şeytana taş atalım diyerek uzak memleketlerden Mekke'ye toplanıyorlar; aceba bütün bu insanların gözleri kör mü"[15] yahut aynı al-Ma'arrî'nin "İsa geldi ve Musa'nın şeriatini iptal etti, Muhammed beş vakit namaz getirdi diyorlar ve kendisinden sonra başka bir peygamber gelmiyeceğini söylüyorlar, şöyle ki insanlar sabahla akşam arasında yollarını kaybettiler"[16] mealindeki şiirleri çok hoşuma giderdi ve onları Kolya Şalygin için rusçaya tercüme ederdim.

Ben şuurlu insanların başbaşa verip müşterek bir din bulabileceklerini düşünürdüm. Türklerin ecdadının Şamanizmi bize bir millî din olabilir mi diye düşünürdüm. İhtimal onun bir tabiat dinî olması bakımından "kitap dinleri"nden daha iyi tarafları vardır, fakat Sami kavimler gibi gelişmiş edebiyata malik olmadığımızdan bu iptidai akideler bir muntazam din şeklini alamamış diyordum. Şamanizme ait Radloff, Mixailov, Verbitskiy ve başkalarının bilhassa Çokan Sultan Velihanov'un tetkikatını okurdum. Çokan Sultan'ın külliyatı elimden düşmezdi. O da Şamanizmi idealize etmişti, bil-

(15) Acibtu li-kisrâ va aşyâ'aha • Va gasl-i 'l-vücûh-i bi bavl-i 'l-baqari •
Va qavl-i 'n-Nasârâ 'an ilâhin • Yudâmu ve yuzlamu hayyen ve la yuntasarı-u]
Va qavmun atav min aqâsi 'l-bilâd-i• Li-ramy-i 'l-hicâr-i [va] latm-i 'l-hacar

(16) Atâ 'Isâ fa-batala şar'u Musâ • Va câ'a Muhammadu bi-salât-i khamsin •
Va qâlû lâ nabiyya ba'da hadhâ • Fa dalla 'l-qavmu bayna gâdin va amsin

Levent Şahverdi Arşivi

hassa bu dindeki feragat ve tabiat sevgisi hoşuma gidiyordu. Altay Türklerinin ve Kazakların şaman dualarını arapça İslâmî dualardan daha çok biliyordum. Fakat bu iptidai akidenin Türk milleti gibi milyonları bulan geniş kitleyi ve münevverlerini çeken tarafı yoktu. Muntazam bir dinî sistem şeklini alamamıştı.

1908'den beri Tevrat ve İncil'i okurdum. Fakat mütecavize karşı pasif bulunmayı öğrettiği hâlde müntesiplerine, bilhassa benim iyi bildiğim Ruslara bir türlü benimsetemiyen, aleyhtarlarını cezalandırmaktan âciz kalan bu din, beni hiç tatmin etmiyordu. Hele İncil'de (Yohanna VIII, 1-15) kocasına ihanet eden bir zaniyeye karşı o gün yürürlükte olan kanun maddelerini tatbikten çekinmesini, hatta İsa'nın "siz ancak cisme göre hükmediyorsunuz, ben ise kimseye hükmetmem" demiş olduğunu okuyunca, bana bunlar bir riyakârlık eseri, âciz bir camianın felsefesi gibi görünüyordu. Zaten Hristiyanlık, Draper'in dediği gibi, başta Romalıların zulmü altında inliyen bir kısım Yahudilerin yaşattığı bir dindi. İncil, hikâyeler toplamından ibaret olup insanın iç ve dış hayatını tanzim eden mecburî talimatı ihtiva etmiyor. [İslâmiyet] insanın iç ve dış hayatını tanzim etmeyi başlıca gaye edinen bir dindir. "Cana can, göze göz, kulağa kulak, dişe diş" prensibi, mücadeleci, savaşçı bir milletin ruhiyatını aksettirmesi ve hayatiyeti itibariyle ruhuma uygun geliyordu. Bununla beraber İslâmiyetin bir enerjik askerî caminanın dini olması tarafı, zamanla ona insanın iradesi, içtihadını daraltıcı şekil vermiş, münakaşalarda taassup üstünlük almıştır. İslâmiyet ile Hristiyanlığı çekiştiren İsveçli Pfander'in "Mizân al-Haq" ve Hindistanlı Rahmetullah Dihlevî'nin "İzhar al-Haq" isimleriyle neşrettikleri eserler böyle bir manzara arzeder. Bu gibi mutaassıplardan babamın pirlerinin piri Bahaeddin Nakşbend (öl. 1389) ve Heratlı teolog Ali al-Qari (öl. 1605), ellerine silâh geçerse bence Papa Pius II.'den daha fazla şiddet gösterirlerdi.

Ben felsefe muallimim Davydov'un[2] getirdiği Sosyal Demokrat Partisi neşriyatı meyanında, Allahı ve dini tamamiyle inkâr eden eden müteaddit eserler okudum. Fakat kâinatın muhtelif şekiller alarak şuurlu ve müdebbir bir varlık tarafından vaz edilen tabii kanunlarla idare edilmekte olduğunu inkâr edenlerin yazıları hiçbir vakit beni tatmin etmedi. Allah ve din, beşeriyet üzerinde hakim bir gerçektir. Bunu inkâr eden kimse, milletinden tecerrüt ederek kendi başına yaşamak mecburiyetindedir. Hele muasır İslâm memleketlerinde milletine içtimaî ve siyasî sahalarda faydalı olmak isteyen devlet adamları, dine şeklen olsa dahi hürmet etmek, ölünce dinî merasimi ile defnedileceğine milletini kandırmak mecburiyetindedirler. Bu hâlde dinsizliği teşhir ederek amme hizmetinden çekilmek ile, halkın içinde bulunarak ona faydalı olmanın, hangisini tercih etmek lâzım geldiği düşünülmesi icap eden konudur. Ben bir devlet adamı değil, sadece bir öğretmenim, ben kendimi niye sıkarım? O hâlde samimi konuşursam benim dinim nedir?

Levent Şahverdi Arşivi

1910 Mayıs 1'de böyle düşünüyordum. Ve o gün beni ziyaret eden talebem Osman ile şimdi ismini unuttuğum diğer talebem bunu bilmeyi çok istediklerini söylediler. Verdiğim cevap şu idi: İnsan, kâinatın hâlikına karşı hayranlığını şu veya bu dinin merasimine uygun bir surette ifa eder, müşkül saatlarda ona sığınır, bunu baba ve annenin öğrettiği merasimle yapmak, dinî mevzular hakkında hür düşünüşe mâni olmamalı. İnsan; dinin, hayatı tanzimde fazla ileri gitmesine, iradesine fazla karışmasına yol vermemeli, kendisini onun pençesine kaptırmamalı; İslâmiyeti de bir maneviyat dini olarak almalı, Kur'an'ın "Eğer dünyadaki denizler yazı mürekkebi olsa, Allah ile bağlı kâinatın esrarını yazmak icap ederse bu denizler tükenir, amma kâinatın esrarı tükenmez" dediği haktır. Benim dinle alâkam, deist olan Dr. Draper'inki kadar; Müslümanlığım Kur'an'ın "mahlûk" olduğunu bilen Abbasî halifesi Me'mun'unki ve liberal Mutezilelerinki kadardır.

Din ve İslâmiyet hakkında bu şekilde düşündüğüm hâlde ben kendimi onun geniş müdahalelerinden kat'î olarak korumayı düşünüyordum. Namaz ve muharremat benim için ağır yük olmuştu. Ben bu sene Mayıs 10'da Kazan'ın "Taş Ayak Yerminkesi" denilen panayırını ziyaret ederken bu yükü üzerimden atıp ondan nihaî şekilde kurtulmayı kararlaştırdım. Hava çok sıcak olduğu hâlde o güne kadar hiç uğramadığım Rus meyhanelerinden birine giderek o güne kadar haram bildiğim ve sakındığım yemekleri yedikten başka, içki de aldım. Şalyginlerin Sukonoye mahallesinin üst tarafında bir yüksek yerde olan evlerine dönerken tepeye çıkışımda düşecek hâlde idim. Zorla eve gelebildim, kendimi odamda yere atmışım. Bana talebemden çok sevdiğim Osman isminde birisi gelirdi; o, "şehir mektebi" denilen Rus rüştiyesinde okumuş ve ziraat mektebine girmiş bir gençti. Rus mektebinden çıkıp İslâmî tahsilini ikmal etmek maksadıyla Kasımiye Medresesine gelmişti. Benden medresedeki tarih derslerinden başka evime gelerek Arap edebiyatından ilâve ders alırdı. Çünkü güya o da benim gibi tahsil için Beyrut'a gidecekti. Ders için geldiğinde beni mutad olmayan bir şekilde elbiselerimle yerde uyumuş görmüş. Fakat beni kaldırmamış, ben kalkıncaya kadar bahçede beklemiş. Bana ne olduğunu sorunca, hakikati ona anlattım. Ona Nevaî'nin şu beytini okudum:

"Senelerdir şeyhin sözlerini dinledim, fakat bu sözler ne gönlüme bir zevk, ne de ruhuma bir heyecan verdi; fakat şarap satan gâvuroğlu bir yudum içki vermekle canıma neva saldığı gibi, gönlümü de cuş u huruşa getirdi[17]."

O akşam her ikimiz kitabı bir yana bırakarak dinimizin bize o güne kadar yasak ettiği zevk ve sefaya daldık. Osman bu hususta benimle aynı fikirde

(17) Yıllar tutuben şeykh maqâlâtıga gûş
Ni könlimge zevq yetti, ni canımga cûş
Canımga nevâ saldı u könlimge khurûş
Bir cur'a mey bile mugbeçe-i bâde furûş

Levent Şahverdi Arşivi

idi. Aynı ızdırapları geçiriyorduk, zaten bu hususlarda bir kaç defa konuşmuştuk. Kendi kendisine bu istikamette bizzat telkinlerde bulunuyor ve benim kararlarımdan hoşlanıyordu. Tatarların bir dinî medresesinde muallim olduğumdan din hudutlarını atlamış olduğumu bildiremeyeceğimi söyledim. Her ikimiz de güya akidelerimizi ancak baba ve anneden öğrenmiş olmıyalım diyorduk, fakat bu fikrin tamamiyle tatbiki kabil olmadığına, insanların fikrî esaretten ve taklitten kurtuluş yolu, ancak ilim yolu olduğuna kani idik. Biz Mayıs'ın 1 1'inde Osman'la birlikte Volga üzerinde vapur seyahatine çıkacaktık ve beraberce bize, Ural dağlarına gidecektik. Samara vilâyetinde Melekes adındaki kasabada yaşayan ve Arap dili gramerine ait manzum "Elfiye" ismindeki eseri türkçeye tercüme etmekle meşgul olan Ataullah Molla ile haberleşmiştik. Ondan bu kitabı öğrenecektik. Beraberce oraya gittik, yolda eski Bulgar şehri harabelerini ziyaret ettik. Melekes'de Jilobin[3] isminde bir Rus ailesinde kaldık ve Ataullah Molla'dan bir ay ders aldık. Evvelce de Ahmed Şinqiti'den bir kısmını öğrenmiş olduğum "Elfiye" kitabının kalan kısmını bu molladan okuyup onu ezberledik.

Hareket etmemizden bir-iki gün önce burada bir hâdise oldu:

İhtiyar Jilobin, oğlu, karısı ve gelini müthiş içiyorlardı. Oğlu Stepan, kumar müptelâsı idi. İçerlerse bunlar her şeylerini satarlarmış. Bu defa Stepan kendi eşyası ile beraber benim Kazan'da satın aldığım çizmelerimi de satmış. Oğluna nisbetle çok sağlam olan ihtiyar Jilobin gelinini mal edinmişti. Bunu pek iyi bilen oğlu babası ile döğüştü. Biz bu halleri görünce Osman'la ikimiz oynamakta olduğumuz iskambil oyununu bırakıverdik ve birbirimizin gözüne baktık. Ne demek istediğimizi her ikimiz biliyorduk. "Babamız ve annemiz tarafından telkin edilen boş inançlarla karışmış da olsa yine Müslümanlığa sadık kalalım. Onların baba ve annelerinden öğrenmiş oldukları kendilerinin olsun." Burada yine bu gibi bizim muhitimizde vukuu mümkün olmayan bazı hâdiselere şahit olduk. Ben hemen bu aileden ayrılmak, başka bir eve çıkmak, yahut Melekes'den ayrılıp hemen Başkurdistan'a gitmek kararını verdim. Ertesi gün bu son şıkkı tercih ettim. Çünkü Rus şehir halkına nisbetle Rus köylüsü dindar görünmekle beraber, Tanrı huzuruna sorumluluk bakımından daha az meşbuttu. Hristiyanlık da İslâmiyet gibi yeniden dirilmeğe ve Tanrı huzurunda hesap verileceğini telkin ettikleri hâlde, Hristiyanlıkta gelecek hayata inanç, İslâmda olduğu gibi "insan bu dünyadan ayrıldıktan sonra da kendisinin başıboş bırakılacağını mı zannediyor"[18] demek derecesinde bir bedâhet olarak düşünülmüyor, o yüzden din insanın iç hayatını tanzimde İslâm kadar müessir olamıyor. Bunu burada bizimle arasıra konuşan papaz dahi kabul ediyor.

---

(18) A yahseb-u 'l-insan-u en yutraka sûdâ. Kur'an, LXXV, 36.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir gün pencerede otururken Alişir Nevaî'nin şu şiirini arka arkaya okuyup tekrarladığıma Osman dikkat etmiş:

"Ey gönül yarimizden ayrıldık, biz onu darıttık, başka bir yâr arayalım, dağları da bozkırları da gezelim, yeni bir dost, yâr bulalım. Fakat ... aramaktan ne çıkar. Arayıp da kimi bulacağız? En iyisi şu eski dostumuzu yeniden arayıp bulalım da onun gönlünü kazanmaya çalışalım[19]."

Osman çok beğendiği bu parçayı benden öğrenmişti, manasını biliyordu. Dedi ki burada "ey könül" diyerek muhakkak ki beni kasdediyorsun, "eski müşterek dostumuz"da İslâmiyet. Bu çirkin işleri görünce tekrar İslâmiyeti aramaya başladın değil mi? dedi. Ben de "evet ama hem de tam evet değil, dedim. Tam evet değil, çünkü İslâmiyet bize artık o eski şeklinde gelmiyecektir" dedim. Bu sözüm Osman'ı çok meraklandırdı. İslâmiyeti yeni anlayışımın ne olacağını bugünlerde çok defa sordu. Bize geldikten sonra Ural dağlarında dolaşırken, daha birçok defalar bu meseleyi soracaktır. Anladım ki beni ilgilendiren meseleler onu da aynı derecede ilgilendirmiş ve bunlara cevap bulamamış, şimdi de o cevapları benim vereceğimi zannetmiş. O da benim gibi, mevcut dinlerin, Abû'l Alâ al-Ma'arrî'den ve Rus yazarı Şişkov'dan, ecdadın akidelerine, körükörüne uymaktan ibaret olduğunu öğrenmiş oldu. Münevver insan bunlardan kurtulmalı, mealindeki sözlerini yeni bir din ve akide aramak gibi düşünmüş. Şimdi de Alişir Nevaî'nin şiirini çok içli bir şekilde tekrar okumamı, o fikirlerden vazgeçerek eski ecdadımızın akidelerine tekrar dönmeyi düşündüğümü zannetmiş. Fakat benim düşüncelerim ne öyle idi, ne de böyle. Onu en fazla meraklandıran da bu oldu. Hulâsa: Bizim ecdat dininden ayrı bir akide arıyan konuşmalarımız Mayıs ve Haziran aylarında ancak iki ay devam etti. Aranmalarımız neticesinde biz yine İslâmiyete sadık kaldık. Fakat biz ona kendi anlayışımıza göre bağlı kalacağız. Bu hususta, Osman da benimle beraberdi. Arasıra oynadığımız iskambili artık hiç oynamıyacağız. Müskiratı da ancak ölçü ile kullanacağız, namazı ancak gönlümüz istediği zaman kılacağız. Ben bu kararlarımdan bundan sonra da ayrılmadım. Zannederim ki Osman da böyle yapmıştır.

Biz buradan, yani Melekes köyünden Temmuz başlarında ayrılarak Samara yoluyla benim memleketime gittik. Gitmeden önce Ataullah Hazreti

(19) Ey könnil kel kim ikev bulib nigarni közleli
Serv qadni istiben simin gadharni közleli
Yar deb köz tutqanımız közledi çün özge yar
Bizde hem köz bar barıb bir özge yarnı közleli
Seyr-i deşt u bağ etermiz hem yine bir yar üçün
Bağ sarı közleli u deşt-i sarı közleli
Belki bir fayda bulur maqsadga arman qalmasın
Khas u gam içre qıla alganca barı közleli
Ey Nevai bulmaguñ andin munıñ birle khalas
Kel ki hem vaslın tileb sabr u qararnı közleli

Levent Şahverdi Arşivi

görüp yazın bu sıcak aylarında işini gücünü bırakıp vaktini bize ders vermeye hasrettiği için teşekkürler ettik. Jilobin ailesinde gördüklerimizi anlatarak Hazretin böyle bir muhitte, aynı köyde yaşamaktan sıkılıp sıkılmadığını sordum. Dedi ki, "biz kendimizi onlardan tam olarak tecrit etmişiz". Gerçekten ben hayatımda Müslüman-Türk ve Hristiyan-Rus muhiti arasındaki tezadın kendisini bu kadar bariz gösterdiği bir yeri bundan sonra da görmedim.

Havalar çok güzeldi, vapurla Samara'ya, bir gün sonra oradan Şafran istasyonuna geldik. Her tarafta mahsül çok güzeldi. Buradan evimize 150 kilometre kuvvetli rüzgârda, yerlere kadar eğilip kalkan ve bir daha eğilen buğday ve çavdar tarlaları arasından geçtik. Meğer ki evimizde kimse yokmuş. Babamın ot biçmek için her sene yakın nahiyelerden adamları çağırıp yapmakta olduğu mutad "imece" günü imiş. İmecenin yapıldığı "İremel" meralarına gittik. Her taraftan babamın dost ve akrabası kımız ve koyun getirmişler, babam da bir kaç öküz kestirmişti. Ekserisi genç yüzlerce Başkurt şarkı söyliyerek güle oynaya ot biçiyordu. İkindi sıralarında ot biçme bitti. Kesilmiş koyun ve öküzler pişti, yemekten sonra babam, meydanı oyuncu, şarkıcı, güreşçilere bırakıp eve gitti. Biz gece yarısına kadar eğlendik. Bu da Osman'ın hiç işitmediği ve görmediği bir sahne idi. O ancak bütün milletin eti ve "salma" denilen yufkaları hep elle yemelerini garipsemişti.

Evimizde sabah namazına kaldırıyorlardı. Ancak babam evde bulunmadığı zaman kendimizi namazdan muaf tutabiliyorduk. Evimizde bir kaç gün kaldıktan sonra Osman'la birlikte diğer köylerdeki akraba ve dostlarımızı görmeye gittik.

845

Ahmetsani ve Mansur'un Tahsilimi Rusya'da Yapmam Yolundaki Tavsiyeleri

Az sonra bize Koçkaroğlu Ahmetsani ile Kılıçoğlu Mansur isminde eski gençlik arkadaşlarım geldiler. Ben ve Osman bunları atlara bindirerek bizden 30 kilometre uzakta bulunan Aygır Ölgen yaylasına götürdük. Ahmetsani ve Mansur İstanbul'dan gelmişlerdi. Yaylada kımız içmek istiyorlardı. Ahmetsani Ütek köyündendi, asılları bir "seyyar" âlim-ulema neslinden geliyordu. Bu köyde 18. yüzyılda Khorezm ve Karakalpaklar arasından geldiği görülen Koçkar ve Ötegul isminde iki şeyhin evlâdı kâh Khorezm, kâh Dağıstan, kâh Kazan, kâh İstanbul taraflarında dolaşarak İslâm ilimlerinde büyük ihtisas kesbetmiş, türlü yerde medrese kurmuşlardır. Bu aileden Emirhan, Kazan'ın Mamadış muzafatında Kopka köyünde imamlık ettikten sonra bu köyden ve Bahtiyar köyünden bazı Tatarları birlikte getirmiş, bunlardan "müezzinlik" eden bazıları bizim köyümüzde yerleşmiş. Emirhan'ın bazı çocukları tekrar Kazan'a gitmiş, bir kısmı Ütek'te kalmış. Kazan'da yerleşenleri ticaretle meşgul olarak zengin olmuş ve asıl vatanları saydıkları Ütek'te mescit ve

Levent Şahverdi Arşivi

medrese bina etmişler ve burada akraba ve dostlarının çocuklarını Kazan'a götürerek tahsil ettirmişler. Hulâsa, bu Koçkar ve Ötegul sülâlesi, bizim taraftaki imam ve şeyh ailelerinin Khorezm, Kazan, Dağıstan, İstanbul, Mısır ve Mekke ile temaslarına sebep ve vesile olmuşlardır. Burada bahis konusu olan Ahmetsani, İstanbul'da da tanınan büyük âlim ve arapça eserler sahibi Ahmetcan'ın torunu idi. Zengin akrabalarına yardımı ile başta Ütek'te dayımın medresesinde, sonra Kazan'da tahsil etmişti. Sonra İstanbul'a gönderilerek, oradaki "Sultaniye"ye girdi. Dayımın medresesinde iken ahbap olmuştuk. Gerey isminde bir zattan beraberce rusça okumuştuk. İstanbul'a gittikten sonra fransızca da öğrenmişti. Ahmetsani (Türkiye'deki ismiyle Ahmet Emirhan) benim için İstanbul ile temas vasıtası idi, oradan kitaplar gönderirdi. Şimdi o liseyi bitirmişti, Darülfünun'a girecekti. Akrabalarını ziyaret için bu sene köyüne gelmişti. Ütek ile bizim köyümüzün arası ancak 14 km. olduğundan her vakit görüşüyorduk. Ben ondan İstanbul'un vaziyetini öğreniyordum. O da kendisinin tahsilini ne yolda devam ettirmek daha faydalı olacağı hakkında eski bir dostu sıfatiyle bana danışıyordu. Ben ona coğrafya tahsilini tavsiye ediyordum. İstanbul'a dönünce Edebiyat fakültesinde bu ilim üzerinde tahsilini ikmal etti. Liselerde Tarih ve Coğrafya hocalığı yaptı, evlenmedi. O her vakit İstanbul'dan Ütek'e giderek dönmeyi ve amcasının vasiyetine uyarak Türkiye'de öğrendiklerini Ütek'teki medresesinde tedris etmeyi düşünmüş, fakat 1914 yılında başlayan harp ve ondan sonraki Rus inkılâpları onun bu plânlarının gerçeklemesine mâni olmuştur. 1925 yılında İstanbul'a geldiğimde görüştük. Evlerimiz beraber bulunsun diye hem Erenköy'de hem Adapazarı doğusundaki dağlarda bitişik arsalar almak için uğraştık. Parası olduğu için her sene Avrupa'ya gider, bilgisini artırırdı, kültürlü bir zattı. 1951-1953 yıllarında Göztepe'de komşu yaşadık. Nefes darlığı hastalığına tutulmuştu. Cenup iklimi daha iyi olur ümidiyle Medine'ye giderek 1958 yılında vefatına kadar orada yaşadı. Bankadaki parasını, arsa ve emlâkini kendi hemşehrilerinin tahsili için vakfetmişti. Tahsilin ikmali veya evlenme ile sona erecek olan bu vakıflardan istifade edecekler arasında benim iki çocuğum da zikredilmişti. Ahmetsani'nin yakışıklı, ince vücudunda güzel, zarif cübbesi, başındaki fesi, ayakkabıları benim için çok cazip görünürdü. Bize Mehmet Emin Yurdakul'un ve emsali "Türkçü" şairlerin şiirlerini okurdu.

Ahmetsani ile beraber gelen Mansur ise Ufa taraflarında Yumran adlı Başkurt köyünün imamı olan Numan Kılıç'ın oğlu idi. Babamın dostu olan imam, oğlu Mansur'u tahsil için Mekke'ye götürmüş. Mansur burada ve İstanbul'da medrese tahsilini yapmış, hafız, müfessir ve muhaddis olarak yetişmiştir. Bu genç âlimin arabiyattaki vukufu çok mükemmeldi. Akidelerinde mütaassıp olmakla beraber Avrupalıların İslâmiyete ait tetkikatını öğrenmekten hoşlanırdı. O cümleden Avrupa'da neşrolunan arapça metinleri

Levent Şahverdi Arşivi

Mekke'deki hususî kütüphanesinde muntazaman toplamakta olduğunu da kendisinden öğrenmiştim. Mansur'un babası bize hemen her yıl yaz aylarında bazen oğlu ile birlikte geldiğinden kendisi ile daha küçüklüğümden tanışmıştım. O da 1910 senesinde Mekke'den ailesini ziyaret maksadiyle köyüne gelmişti. Zaten Ahmetsani ile anlaşarak beraberce memlekete dönmüşlerdi. Her ikisinin gayesi Başkurdistan'da Ütek'te bir muasır "İslâm Külliyesi" açmaktı. Külliye demekle Hristiyanların dinî seminarı yahut teoloji fakültesi, demek istiyorlardı. Çünkü her ikisinin fikrince artık "medrese" devri geçmişti. Mansur Efendi de o sene Ahmetsani ile birlikte Türkiye'ye döndü, fakat her ikisi vatana dönmek azminde idiler. Birinci Cihan Harbi başlayınca Mansur Mekke'de kaldı. Fakat bu harbin sonunda Mekke Şerifleri Türkiye'ye ihanet ederek İngiliz tarafını iltizam edince Mansur Efendi de "ben burada oturmam" diyerek şimdiki Hatay vilâyetindeki Dörtyol'a geldi. Ben Türkiye'ye gelince kendisiyle birkaç defa görüştüm. 1951 yılında İstanbul'da toplanan Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne ve onu hazırlıyan Komiteye riyaset etmiştim, çok yorulmuştum, kongre dağılınca Dörtyol'a giderek Mansur Efendi'nin evinde birkaç gün misafir kaldım, eski zamanları andık. Beni evinde misafir etmekten haz duyduğunu mükerreren söylediği gibi, benim için de gençlik arkadaşlarım olan Mansur Kılıç ve Ahmet Emirhan ile 1925'de İstanbul'a gelince Türkiye'de tekrar buluşmamızın ne kadar büyük saadet olduğunu söyledim. Fakat Mansur Kılıç Ahmetsani'den bir veya iki sene önce Dörtyol'da vefat etti. Evlâdı yine oradadır.

İşte hâl tercümeleri bundan ibaret olan Ahmetsani ile Mansur Kılıç 1910'da yaz aylarında bizde, sonbaharda onların köylerinde görüştüğümüzden sonra Türkiye'ye döneceklerdi. Osman'la ben Melekes'de iken tahsilimizi Rusya'da yapmaya karar vermiş isek de, bu defa bu iki arkadaşım geldikten sonra bu meseleyi bir daha gözden geçirmeyi düşündük. Aygır Ölgen'e geldikten sonra ilk konuşma mevzuumuz bu oldu. Her ikisi İstanbul'da ve Hicaz'da hep vatan hasreti çektiklerini, gelip gitmenin çok masraflı olduğunu, bir defa Türkiye'ye gelirseniz geri vatana dönmek zorlaşır, mademki vatanda çalışmak istiyorsunuz, o hâlde burada kalın, Beyrut Amerikan Koleji de bir ilim müessesesi olmaktan ziyade bir misyoner mektebidir, oraya gidip misyoner mektebine girmek Rusya'da Ortodoks misyoner mekteplerine devam etmekten farksızdır; Rusya'da Rus mekteplerinde tahsilden sonra Türkiye'ye hicret etmiş olan Musa Akyiğitzade de bize 'Rusya İslâmlığına faydalı olmak isteyenler orada kalmalı, orası sizin gibi münevverlere daha çok muhtaçtır. Türkiye'nin münevverlere ihtiyacı büyük ise de bu ihtiyacı buranın aydınları kapatmaktadır' şeklinde tavsiyede bulunmuştu" dediler ve her ikisi bana ve Osman'a Rusya'da kalarak Rus mekteplerine devam etmek tavsiyesinde bulundular. Bunun neticesinde Osman ve ben Beyrut'a gitme fikrinden vazgeçtik, ben üniversiteye, Osman da Rus Yüksek Ziraat

Levent Şahverdi Arşivi

Mektebine girmek için lâzım gelen imtihanlara hazırlanmağa karar verdik. Bundan sonra ben Arap edebiyatı ile uğraşmayı da bıraktım. Telif etmiş olduğum "Arap Edebiyatı Tarihi" kitabını neşretmekle de meşgul olamadım. Ahmet ve Mansur Beylerin bu yaz bize misafir olmaları benim hayatıma yeni istikamet vermek bakımından ehemmiyetli oldu.

846

Ural Dağlarında "Surat Kahvehanesi"

Biz Aygır Ölgen yaylasına geldiğimizde benim eskiden tanıdığım Samaralı Rus mühendisi Nikolay Moşkov'u da orada Ferey Molla'da kımız içer bulduk. Bu zat verem değilse de, vücutça çok nahifti. Birkaç sene önce de buraya kımız içmek için gelmiş ve bir iki ay kalmıştı. Aygır Ölgen, Ürik nehrinin üzerinde fevkalâde güzel bir yerdi. Arazimiz elimizden alınıncaya kadar burası cedlerimizin yaylalarından biri olmuş, fakat şimdi de biz bu malikânelerin ormanlarından istifade etmek, senede muayyen miktar çam ağacı kesmek, kurumuş ağaçları kesip kütük olarak pazarlara götürüp satmak, çam ağacından ve kayın ağacı kabuğundan katran çıkarmak, ıhlamur kabuklarından elyaf istihsal etmek, çam ağaçlarında "suluq" denilen arı kovanları kazmak, meralarda ot biçmek ve kışın hayvanları beslemek için "utar" denilen muvakkat kışlalar yapmak gibi haklar muhafaza edilmiş olduğundan her yıl buraya gelir ve çalışırdık. Bu yüzden ben şahsen bu mıntıkanın bütün dere ve tepelerini avucumun içi gibi bilirdim. Benim misafirlerim Osman, Ahmetsani ve Mansur Kılıç, kımıza daldılar, ben ise Moşkov'la evvelki senelerde yaptığım gibi geyik avcılığına gidiyordum. O "Sosyal Revolusyoner Partisi" azası idi. Bana siyasî fikirlerini anlatırdı. Moşkov Rus sosyologu Çernyşevskiy'nin yanımda getirdiğim "Prolog" ismindeki romanını okumamdan hoşlanıyordu ve onun başka eserlerinden, bilhassa "Ne Yapmalı?" ismindeki romanından bahisle onu okumamı tavsiye ederdi. Umumîyetle bu zat Çernyşevskiy'e candan bağlı idi. "Güzel" ve "Çirkin" mefhumuna ait bu Rus mütefekkirinin sözlerinin İslâmlarda da "hüsün" ve "quruh" şeklinde bahis ve münakaşa konusu olduğunu Mansur Efendi'den öğrenerek hoşlandı. Hulâsa Moşkov ilgisi geniş ve tolerans sahibi bir aydındı. Onunla yaptığım avcılık sahneleri Rus muharriri Turgenev'in "Bir Avcının Hâtıraları" kitabındaki hikâyelerini andırıyordu. Moşkov da bizim avcılığımıza dair notlar alıyordu. Kendisi yazılarıyle iştirak ettiğini öğrendiğim Rus gazete ve mecmualarında bunları makaleler şeklinde belki neşretmiş olabilir. Ben ise arkadaşlarımıza, vurduğumuz geyik etlerini yedirmekten büyük zevk alıyordum. Moşkov biraz tatarca biliyordu. İçtimaî ve dinî anlayışlarında çok gelenekçi olan Mansur Kılıç, Moşkov'un sosyalist fikirlerini reddederek konuşuyordu. Bununla beraber benim, okumakta olduğum rusça kitaplardan ve Moşkov'la daima rusça konuşmamdan kuşkulanırdı. Moşkov dinsiz olduğundan birçok hür fikirler söylerdi. Reddettiği dinler arasında İslâmiyet hakkında müsbet fikirler de söylediğinden Mansur Efendi onu hris-

Levent Şahverdi Arşivi

tiyanlıktan ayrılmış ve Müslümanlığa temayül etmiş bir Rus gibi telâkki ederdi. Bu meseleler nihayet arkadaşlarımızla Moşkov arasında devam edip gelen dinî münakaşalar şeklini aldı, bu benim için çok enterasandı. Mansur Efendi dinler tarihini ve İslâm mezheplerini, Mısır'da ve Hindistan'da İslâmiyeti müdafaa maksadiyle yapılan neşriyatı mükemmel bilirdi. Ben ve Osman bu fırsattan istifade ederek Mansur'dan kendimizi ilgilendiren bütün meseleleleri sorardık. Kazan Rus misyonerlerinin 'İslâm Aleyhtarı mecmua'larından dinimize isnad olunan tadsız şeyleri Osman bir bir kendisine anlatır ve verdiği cevapları muntazam not ederdi. Bu dinî münakaşalar Ferey Molla'nın "alaçık" denilen yazlık evini "Surat Kahvehanesi"ne çevirmişti. Surat, Hindistan'da bir ticaret limanıdır. Rus yazarı Leon Tolstoy bu limanın kahvehanesinde tesadüfen toplanan, muhtelif ırk ve din mensupları ve deniz yoluyla gelen insanlar arasında cereyan eden din münakaşalarını, bu mevzuu kendisinden önce yazı konusu yapan Fransız yazarlarından da istifade ederek güzel bir hikâye şeklinde yazmıştır. Surat Kahvehanesindeki münakaşalar muhtelif dinlere mensup şahıslar arasında bir anlayış doğurmuş gibi tasvir edildiği hâlde, Aygır Ölgen'deki münakaşalar Mansur Efendi'nin fazla taassupla konuşması neticesinde bir karşılıklı anlayış husule getirmedi. Mamafih Osman bu münakaşaları durmadan not ederdi. Ahmetsani ile Mansur birçok meselelerde kendileriyle fikirdaş olmadığımızı duymuşlardı. Fakat ben güzel atları çok bulunan Ferey'in atlarından istifade ederek yalnız başıma Yaltıran ve Kebes yaylalarında tanıdıklarımız arasında dolaşırdım. Buna bazen Osman da iştirak ederdi. Fakat ata binmesini beceremediğinden çok vakit hastalanırdı. Vücudu yaralanır ve ata binemez olurdu. 20 gün sonra Ahmetsani ve Mansur buradan ayrıldılar. Osman bu zevatla konuştuğumuz dinî mevzular hakkında bana mütemadiyen sualler sorardı. Nihayet ben, bu mevzuları yazılı olarak izah etmeyi üzerime aldım. Bu yazı sonradan başıma çok iş çıkardı ise de faydası da oldu. Osman, Tatarlarınkinden farklı olan yemeklerimize pek alışamamıştı. İmtihanlara hazırlanmak için memleketine gidecek oldu. Köyümüze gelince onu İsterlitamak'a götürdüm. Oradan bir araba kiralayıp yoluna devam etti.

Ben babamla birlikte hayvanlarımıza bakmak üzere Akbıyık tarafına gittim. Karaağaç yaylasında dostum İbrahim'e misafirdik. Buna babam benim Osman'la beraber gezilerimde gördüğü ve yerli âdetlerimize uymıyan bazı hareketlerde bulunduğumu gördüğünü üzülerek anlatmış. Meselâ Osman'ın atın sağ tarafından yani sol ayağını kaldırarak binmiş olduğunu söylemiş. İbrahim de benim namaza abdest almadan gittiğimi annesinin gördüğünü söyledi. Babam ise aynı İbrahime "Arkadaşı Tatar Osman'la birlikte İsterlitamak'ta bir Rus lokantasında içinde sucuk bulunan Rus yemeği yemiş ve rakı içmiş olduğumu Tatarlar anlattı, bakalım bu işleri nereye müncer olacak?" demiş. Ben babamdan böyle bir şeyi bana söylemeden başkasına söylediğini hayatımda hiç görmemiştim. Ben de buna üzüldüm,

Levent Şahverdi Arşivi

kendisine hiçbir şey söylemedim. Zaten Mansur Efendi ile münakaşalarımız da hoşuna gitmiyordu, onun fikrince hepimiz Müslüman, sünnî ve hanefî olduğumuz hâlde dinî mevzuların teferruatına dair münakaşalar müsbet bir netice vermez. En iyisi bu meseleleri basit şekillere irca etmekti. Onun fikrince Abû'l Alâ al-Ma'arrî'nin şu sözlerinde büyük bir hakikat hissesi vardır: "Hayatın sırrını, insanların yaşamaktan maksatları ne olması gerektiğini öğrenemeden bu dünyadan ayrılıyoruz, semavi kitaplar ve âlimlerin yıldızlara dair rasat tetkikleri bize gereken bilgileri veremiyor".(20) İmam al-Haremeyn Cüveynî de "Hayatım hep dinî kelâmla uğraşmakla geçti, hiçbir neticesi olmadı, nihayet Nişapur'daki ihtiyar kadınların akideleriyle ölüyorum" demiş, en doğru söz de budur dedi. Zaten babamın "Kelâm" bilgisi hiç yoktu, bildikleri ve okuttukları hep ahlâk, fıkıh ve tasavvuftan ibaretti. Kur'an ve hadiste bilgisi de parçalar halinde idi, medresesinde hiçbir vakit tefsir ve hadis okutmadı. Fakat arkadaşım Osman böyle değildi. İlâ dinî meselelerin derinliklerine inmek isterdi, o ısrarla istememiş olsaydı ben de başıma dert çıkaran yazıları aslâ yazmamış olurdum.

847 **Fikir İnkılâbının Sancıları**

Osman'ın bu aylarda konuştuklarımızı hulâsa ederek bana yazdırdığı yazılar, o gidince ailemiz içinde büyük bir sarsıntı doğurdu. Kendisine yazıp verdiğim yazıyı bir kitabın içine koymuş ve bunu İsterlitamak'ta Qalem Kütüphanesi sahibinin evinde unutup gitmişti. O aralık Orenburg'dan misafirliğe gelmiş olan ve Mısır'da yahut Beyrut'ta tahsil etmiş bir Tatar muallim Sunatullah Bekbulat ile birlikte bu yazıyı okurken orada yabancı birisi hazır bulunmuş, o da bunu başkalarına söyleyerek hakkımda birçok dedikodu çıkmasına vesile olmuştur. Bundan benim artık İslâm çerçevesinden çıkmış olduğumu söyleyip babamın da bulunduğu bir ziyafette onun kalbini fena surette kırmışlar. Bu yüzden babamın bana karşı davranışı birden değişti. Sebebini ve yazının Qalem Kütüphanesi sahibinin elinde bulunduğunu, bunu yok etmem gerektiğini bana annem anlattı. Ben ata binerek koşa koşa İsterlitamak'a geldim. Qalem Kütüphanesi sahibinden o yazıyı aldım ve böyle bir yazıyı ne görmüş ve ne de okumuş olduğunu söyleyeceğine ondan söz alarak eve geldim. Hâdiseyi anneme anlattım ve babamı teskin eylemesini rica ettim. Fakat bu işle kolaylıkla hallolunmadı. Ben bir gaf yaptım, yazıyı yırtıp yok ettim, demedim. Babam "nerede o yazı?" deyince ben de ona karşı hiç yalan söylemediğim için çıkardım verdim. Bununla aramız büsbütün bozuldu. Benimle artık hiç konuşmaz oldu. Sabah namazlarına da kaldırmaz oldu. Annemi çok vakit ağlar görürdüm. Kardeşlerime bir şey sızdırmadılar, ama arada bir şey olduğunu ve ailemiz içinde bir yabancı vaziyetine düştüğümü

(20) Nufâriq al-'ayşa lam mazhar bi-ma'rifatin • Ay al-ma'âni li-ahl-i al-ardi maqsûdu • Lam tu'tinâ al-'ilm-a akhbâr-un yaci'u bihâ • Nabi-un va lâ kavkab-un fi'l-ardi marsûdu

Levent Şahverdi Arşivi

bunlar da seziyorlardı. Babam Ütek köyüne bir kaç defa gidip geldi. Elbette ne yapacaklarını kararlaştırmışlardı. 1920 yılında dayım bu yazıları bulup bana hâtıra olsun diye getirip verdi.

Burada adı geçen Ahmetsanî'yi dayım çok severdi. Hatta o dayımın mahremi idi. Ona benim mektubumu vermiş, o da bunu istinsah etmiş. Bu yazıyı kendisiyle birlikte İstanbul'a getirmiş ve Üsküdar'da yaşayan Kazanlı Dr. Sıbatulla Devletgeldi'ye vermiş. Sonra, Ahmet bu yazıyı bu zattan alıp bana verdi. Benim için büyük bir kazançtı, çünkü dayımın bana 1920 yılında verdiği nüsha Başkurdistan'daki evrakın içerisinde kalmıştı. Yedi sahife tutan bu yazıda serdolunan fikirlerin hulâsası şudur:

"Münevver insanlar için din, kâinatta bir şuurun hakim olduğuna, onun bir şuurlu varlık tarafından tedvir olunduğuna, insan hayatının beden içinde geçirdiği devreye münhasır kalmayıp, ruh sıfatiyle fanî vücuttan ayrı bir hayatı olacağına inanmasından ibarettir. İnsaniyet bu yüksek varlıkla temas yollarını aramıştır. Avam ise Allah'ı kendi dilinde konuşan bir insan gibi telâkki eder, hatta ona kendi dilinde, yahut İbranî yahut Süryanî dillerinde söylenen sözler atfeder. Avam dünyada taşıdığı vücut ve kemikleri ile birlikte mezarından kaldırılarak mahkemelerde olduğu gibi, Allah tarafından istic'vap edileceğine inanır. Halbuki arz gibi daha kaç milyar, belki de hiç sayısız âlemleri yaratan ve onları idare eden Allah'ın ancak vazettiği kanunları, tabiat nizamları vardır. Karıncaların kavgasiyle olduğu gibi Ahmet'in, Mehmet'in işleriyle, ayrıca uğraşmak onun işi değildir, bu onun vazettiği tabiat nizamının işidir. İnsanlar arasından zuhur eden peygamberler hayatın ve kâinatın mebde'i ve sonu, moral ve gelecek hayat meseleleri üzerinde çok düşünen uzun murakabeleri neticesinde başka insanların bilemediği birçok şeyleri öğrenen, kendilerini kâinatın esrarına vakıf ve Allah'a karabet hasıl eden mümtaz insanlar diye tanırlar. Fakat iptidaî kavimlerde bizim Türklerin 'Kam' ve 'Şaman'ları gibi dinî ayinlerin rehberleri şeklinde zuhur ederler. Diğer kavimlere nisbeten daha medenî olan Samî kavimlerde bunlar peygamberler zümresini teşkil etmişlerdir. Çoğu okuma yazma bilmeyen ve avam tabakasından çıkmış ve kültür seviyeleri itibariyle avama çok yakın olan bu dinî rehberler, insanlara fikir ve ideler telkin ederken tarihî hikâyeleri halkın bildiği ve inandığı şekillerde nakletmişlerdir. 'Büyük emellere malik insanlar iradelerini işletmek sayesinde neler yapmazlar' fikrini telkin ederken, Kur'an'da zikrolunan 'Çifte Boynuzlu' cihangir Zülkarneyn kısası getirilmiştir. Halbuki mağrible meşriki birleştiren bu fatih, sadece Makedonya kralı Filip'in oğlu Aleksandr'a ait destanın Araplarca naklolunan bir rivayetindeki kahramanından ibarettir. Bizzat Kur'an birçok darbımelleri nakletmiş olduğunu Bakara suresinde olduğu gibi başka yerlerde de 24 defa söylemiştir. Elbette peygamber'in kendi zamanına ve kendisinden bir asır evvel Yemen'in aslen Habeşli olan valisi Abraha'ya ait verilen malûmat, hat-

Levent Şahverdi Arşivi

ta İsa peygamber için 'Onu Yahudiler ne öldürdü ve ne de astılar, yalnız hâdise onlara öyle göründü' demesi gibi ifadeler elbette darbımesel değil, tarihtir. 'Kur'an'ı Tanrı, harfleri ve kelimeleriyle mi inzal etmiş, yoksa yalnız manasını mı?' mevzuu üzerinde âlimler türlü fikirler söylemişler. O cümleden Mutezileler, 'Allah yalnız bunun manasını inzal etti' demişlerdir. Hakikatte ise yalnız harf ve kelimeler değil, Kur'an'daki peygamber kıssa ve darbımeselleri dahi bir anlamın peygamber zamanındaki Araplara muayyen manaları anlatmak için kullanılmış ifade tarzlarından ibarettir. Yani manalar Arapların inandığı kıssa, destan ve mesellerle ifade edilmiştir. Kur'an'daki kıssaların hangisinin ifade üslûbunu teşkil eden Arap darbımeselleri, hangisinin hakiki tarihî hâdiselerin tavsifi olduğu ilmî olarak tesbit olununca eski İsrailî rivayetlerin Ahd-i Atik ve Cedid'deki şekillerini bir hakikat olarak kabul eden hristiyan misyonerlerin isnatlarının boş olduğu kendiliğinden anlaşılır."

Mukaddes kitaplarda o cümleden Kur'an'da naklolunan kıssalara dair 20 yaşımda iken yazdığım bu fikirlerin doğruluğuna bugün dahi kaniim. Çünkü Samî kavimlerin anlayışında bugün Baalbek'in ayakta duran üç Roma sütunu ve direklerinden ibaret olan "İrem kıssası" Kur'an'da Arapların bildiği ve anladığı tavsiflerden ibarettir. Kur'an'daki "İbrahim ve İsmail, Kâbe'nin temellerini kurarken" şeklinde tam kat'î bir ibare ile anlatılan hâdise de sırf onların destanının bir parçasıdır. Maksat ise peygamberimizin telkin ettiği dinin ve Müslümanlığın çok eski olduğunu, yani peygamberin kendisi tarafından uydurulmuş şeyler olmadığını ifade etmektir. Kur'an'ı bu şekilde anladıktan sonra İslâmiyet benim için çok daha sevimli bir din olmuştur. Avam gibi, aydınlar da bu kıssalara ister tarihmiş gibi inansınlar, isterlerse harf ve kelime üzerinde durmayıp, ancak manası üzerinde düşünsünler, bu iki zümreden birinin diğerini tekfir etmelerine lüzum kalmaz. Celâleddin Rumî Kur'an'ın türlü ifade tarzlarını pek iyi bildiği için kendisinin Mesnevî'sine yeni yeni hikâyeler sokmuştur. Fakat bu hikâyelerin tarihî hakikatlere uyup uymadığı onu ilgilendirmemiş, yalnız bunlarla ifade etmek istediği manalar üzerinde durmuştur. Şayet bizim Türklerden de peygamberler zuhur etmiş olsaydı, onlar da muayyen manaları ifade etmek için Türk destanlarında, meselâ tab'an hain olan insanları belirtmek için Oğuz destanındaki Külerkin Yabgu'nun karısına dair kıssaları, adaleti ifade etmek için Edige destanındaki "Edigenin devesi"ni, "Kurkur'un halısı"nı Türklerin inandığı şekilde nakletmiş olurlardı. Son zamanlarda İngiliz âlimlerinden Kenneth Cragg'in "Muasır İslâmlığa Dair Dersler" unvanıyle neşrettiği eserinden Kur'an'daki kıssaların Arap âleminde ve Batıda birçok âlimleri ciltlerce eser yazmaya sevkettiğini öğrendiğimde 1910 senesinden beri bu mevzular üzerinde kafa yormaya, bu mevzua dair kitaplar okumaya mecburiyet hissetmediğim [ve] başka mevzularla uğraşmak imkânını bulmuş olduğumdan dolayı kendi kendime şükür ettim.

Levent Şahverdi Arşivi

Fakat babam bu meselede başka türlü düşünüyordu. Bunları belirten yazımı okuduktan sonra babam benim Müslümanlıktan tam olarak ayrılmış olduğuma inanmıştı, fakat ailemiz içinde bir facia şeklini alan bu mevzuu kimseye anlatmaz ve bana karşı duyduğu derin nefretini kimseye hissettirmezdi. Sabah namazına kaldırmadığı hâlde başkalarının hazır bulunduğu yerlerde namaza iştirak eylememi istiyordu. Bunu annem vasıtasiyle bana ulaştırmıştı. On beş gündür, hayatımda babamdan hiç duymadığım ağır tiksinti ve nefret hissi içinde yaşıyordum. Kalkıp Kazan'a gideyim dedim, fakat böyle bir hareket ailemle alâkayı büsbütün kesmek demek olacaktı, annemi çok üzecekti, sabredeyim, belki dayım bir hal çaresi bulur diye düşündüm. Bir gün babam bana "kalk dayına gideceğiz" dedi. Beni arabasına bindirmek istemediğinden atlı olarak gideceğimi söyledi. Ütek köyüne gelip dayım Habib Neccar'ın evine girdiğimiz vakit bütün akrabalarımızın, annemin Taş-büken, Yalgızqayın, Yanıs köylerinde ve Ütek köyünün kendi mahallerinde imam bulunan büyük küçük biraderleri ve enişteleri ve hanımları gelmiş bulunuyordu. Ben hakkımda bir aile mahkemesi kurulacağını zannettim. Fakat konuşmalardan, gelenlerden ancak bazılarına bu meselenin hafif bir şekilde anlatılmış olduğunu hissettim. Bazıları soğuktu, bazıları ise benimle şakalaşıyorlardı. Akşam namazından sonra yemek yendi. Bundan sonrası artık adamakıllı bir aile mahkemesi oldu. Babam çok sert konuştu. Ben ona "la'in lam tantahî le'ercümanneke" yani "bu fikrinden vazgeçmezsen seni taşla vurup öldürürüm, demek mi istiyorsun baba?" dedim. Kur'an'dan alınan bu arapça söz İbrahim peygamberi tehdit eden babasına atfedilen sözdür. Babam "Hayır oğlum, seni daima kendimizden bildiğim için söylüyorum, sen âlimsin, işte karşıma Kur'an'ı koydun" dedi ve ağlamaya başladı ve konuşamadı. Kebir Molla ismindeki enistem de "Yazı bir kâğıttır, bakalım onun hepsi kendisinin fikirleri midir?" diyerek beni müdafaa etti. Dayım bana hitap ederek dedi ki "Oğlum, yabancı muhitlerde dolaşıyor ve çok okuyorsun, elbette fikirlerinde değişiklikler olacaktır, bunu babana da söylüyorum, senin daima Müslüman kalacağına ve Kur'an'ı sevdiğine inanırız, yalnız bir şey var; kafana gelen ve milletin kavrıyamıyacağı garip sözleri bu memlekette kimseye söylemeyin, hele hiç kâğıt üzerine yazmayın, bundan düşmanlarımız istifade ederler, bunlar dönüp dolaşıp babana, bana ve bütün bu ailemize dokunuyor. İşte Şahşerif Metinov (eski Duma azası) senin rusçayı bu kadar kavradığına, bir avukat gibi dilekçeler yazmasını bildiğine hayran. Biz hepimiz, yaşın müsait olunca, senin "zemstovo"ya (belediye) ve hatta "Duma"ya bu vilâyetten aza seçilmeni istiyoruz, bunu herkes isteyecektir. Yalnız hakkında kötü dedikodu çıkmasına sebep olacak sözleri buralarda söylemeyin, inan ki, sen bizim gözümüzün bebeğisin". Sonra "yatsı" namazı oldu. Bunda bütün aile vardı. Dayımın her iki karısı da çok güzel insanlardı, her ikisi de tahsilli idi, büyük annem mübarek, âlim bir kadındı. Bunlar beyaz çarşafları namaz için serdiler. Bu bir aile na-

Levent Şahverdi Arşivi

mazı, münevver insanların namazı idi. Böyle Kur'an'ı anlayan, arapçadan haberi olan aile efradımızın, kadınlar arkada olmak üzere kıldıkları namazdan çok hoşlanırdım. Kış aylarında annemin ve babamın birader ve enişteleri, hanımları ve çocuklarıyle birlikte, evlerimizi doldurarak üç-dört gün misafir kalırlardı. Diğer namazlar için yanımızdaki camiye giderler, fakat "yatsı" namazını böyle çarşaflar üzerinde erkek kadın beraber ve dayım imam olmak üzere kılardık. O da Kur'an'ın seçme ayetlerini okurdu. Bu defa da öyle oldu. Dayım namazda mutat olmayan bir şekilde Kur'an'ın "al-Hicr" suresini okudu. Bunda şu sözleri yavaş yavaş okudu: "Emir edildiğin işi açıkça telkin ve izhar et, müşriklerin dediklerine iltifat etme. Biz seninle istihza edenlerin haklarından geliriz. Biz biliyoruz ki onların söyledikleri kötü söz ve gıybetlerinden canın sıkılıyor, fakat sen Allah'a hamd et ve ona yükünenlerin biri ol"(21). İkinci rekâtta "Fussilat" suresinden "Rabbimiz Allah'dır diyen sonra bunda sebat ve istikamet gösteren insanlara ferişteler kendi kendiliklerinden inerler, ta ki onlar korkmasın ve kayırmasınlar. Ferişteler onlara dünya ve ahiret hayatında dost ve muhafız kalacaklarını söylerler. 'Ben elbette Müslümanlardan biriyim,' diyen ve Tanrı'sına dua eden kimseden daha güzel sözlü kim var? İyilikle kötülük müsavi değildir, kötülüğe iyilikle muamele edersen düşmanlarını dahi dost olarak kazanabilirsin"(22) ayetlerini okudu. Dayım bu ayetlerle bana hitap ediyordu. Çünkü o babama nisbetle daha liberal fikirlere malikti. Namazdan sonra âdeti üzere bize yüzünü döndü ve namazda okuduğu ayetlerle ilgili sözler söyledi. Duadan sonra bana hitap ederek dedi ki: "İstikamet" nedir? Bu soruya kendisi cevap vererek devam etti: "Hak diye bildiğin yolda tereddütsüz devam etmektir, istikamet, boş işleri kenara bırakarak büyük yoldan yükseklere çıkabilmektir. İslâmda istikamet, vicdanın şuuru gayeyi bilerek hayatta yolunu bulmaktır. Sen de yüksek tahsil istediğinde imanla ve istikametle devam edersen maksatlarına muhakkak nail olursun" dedi. Sonra hayatta gayeyi bilerek kimseye bakmadan yoluna devam etmenin faydasına ve tereddütlerin zararına dair birçok arapça vecizeler, hadisler nakletti. Namaz, dua, nasihatler bitince babam dedi ki "İşte dayın bütün meseleleri halletti". Dayım dedi ki: "İslâm tarihinde en büyük simalardan Emevî Velid ibn Muaviye Kur'an'ı yırtıp atmış ve ona hitap ederek 'Git, kıyamet gelince sahibin olan Allah'a söyle, Velid beni yırtıp attı diye söyle' mealinde şiir söylemiş, Emevî Mervan ibn Muhammed ile Halife Me'mun'a hür fikirler taşıdıkları için zındık demişler, Emir Temür'ü de, Mutezileleri tercih ettiği ve dört mezhep

(21) Fasda' bimâ tu'mar ve a'rız 'an 'il-muşrikin
İnnâ kafaynâka 'l-mustahzi-'in. Vala-qad
Na'lam-u annaka yadıq-u sadruka bi-ma yaqulûn
Fa-sabbih bi-hamd-i Rabbika ve kun min al-sâcidin

(22) Ve man ahsanu qavlen mimmen da a ilâ'llâhi va 'amila sâlihen ve qâla innen-i min al-muslimin ve la tastavi 'l-hasanat-u va lâ's-sayyiat-u, idfa' bi'l-lati hiya ahsan. Fa idhan alladhi baynak-a ve bayna h-u adavat-un kaannah-u valiy-u[n] hamim.

Levent Şahverdi Arşivi

Müslümanlarına Mutezileleri imam kılmak için zorladığı için, Şamlılar kâfir diye ilân etmişlerdi: oğlumuz bunlardan daha kötü bir Müslüman değildir. Kafasına bazen garip fikirler geliyormuş, böyle fikirler her düşünenin kafasına gelebilir. Müslüman âlimleri arasında Zulkarneyn'in Yunan hükümdarı İskender-i Kebir olduğunu söyleyenler olmuştur." Babam dedi ki: "Fakat oğlumuz, Ahmet Mithat'a değil, gâvur Draper'e, hristiyan Araplara ve her okuduğu Rus kitabına inanıyor ve fikir değiştiriyor". Dayım da buna karşı "Fikir değişmesin diye kitap okumaktan kaçınmak da olmaz ya" dedi. Bu sözlerden ve namazdan sonra bütün ailemizin kalbinde bu buhranı tamamiyle bertaraf eden büyük bir inşirah husule geldi. Dayım dedi ki "Sultanların üstadı olan Hızır Bey oğlu Sinaneddin de böyle olmuş; tereddütler geçirmiş, fakat Şeyh Vefa'nın yardımıyle yolunu bulmuş ve Fatih Sultan Mehmet'e muallim olmuş. İnşaallah Ahmed Zeki de yolunu bulur". Babam dedi ki "Bari bunun Şeyh Vefa'sı bir hristiyan ya bir dinsiz olmasın". Dayım "Hayır, hayır öyle şey olmaz, burada bir hata var, kafasına o anda gelmiş olan fikirlerini kâğıda yazmış ve dedikoduya yol açmış. Artık böyle şeyleri yazmamalı".

Beni muhakeme eden ailemizin aramızda büyük ıztıraplar doğuran elim bir hâdiseyi bir namaz esnasında Kur'an'dan nakledilen bir ayetle tatlıya bağlıyabilmesi fevkalâde bir işti. Burada ilk defa olarak ve kat'iyetle malûm oldu ki dayım tam manasıyle liberal fikirli bir şahsiyetti. O benim fikirlerimin hemen hepsine iştirak etmiş, onları bir fikir olarak takdir bile etmiş. Fakat burada en mühim nokta onun taktikteki mahareti idi. O birçok hususta benim düşündüğüm gibi düşünüyor, fakat onları kimseye söyleyip kendi başına dert açmıyor. Babamın hatırı için beni muhakeme altına almış, fakat hakikatte beni korumuş, beni korurken de kendi nokta-i nazarını taassupla ve şiddetle müdafaa eden babamın hatırına binaen beni müdafaa ediyormuş gibi bir fikir gelmesine yol vermemiş, işi Kur'an'a bırakmış ve babamın boynunu bükmüştür. Kur'an'dan okuduğu ayet ile babamı teskin ettiği gibi, beni de taşımakta olduğum fikirler yüzünden muaheze etmek şöyle dursun, bilâkis bu yolda düşmanların dedikodularına aldırış etmeden yürümem için teşvik bile etmiştir.

Bu muhitin daha çok faziletleri vardı. O birbirine samimi olarak bağlı, hürmetkâr, her işinde azimkâr, canlı, fakat ölçülü, bütün azaları istisnasız istidat sahibi, taassuptan, sarhoşluktan ve her türlü anormalliklerden tamamiyle uzak olan bir muhitti. Bana hiç olmazsa Peygamberin "yol üzerinde insanlara zarar ve eziyet verecek şeyleri kaldırmak da imanın bir cüz'üdür"[23] fikrini verdi, biz ormanda yol üstüne bir ağaç yıkılmışsa kaldırır, taş düşse kenara atar, lâşe görürsek kazıp yere gömerdik. Bugün da-

(23) İmâtat l'adhâ 'an-i 'l-tariq.

Levent Şahverdi Arşivi

hi yolda insanların otomobillerin lâstiklerini patlatabilecek boynuz, şişe kırıkları görürsem yoldan uzağa atmaktan hoşlanırım. Mensup olduğum muhit hiç kimseye eziyet vermemiş, insanların hatırlarını rencide etmemiştir. Bu muhit birçok değerli insan yetiştirecekti. Fakat Rus inkılâbının milletimiz üzerinde görülen kötü tecellisi buna yol vermedi. Kızıl Ruslar, okuma yazmayı ancak kendilerinin öğretmekte olduklarını dünyaya ilân eyledikleri hâlde, hakikatte ise yüksek kültüre malik bu muhiti kökünden kuruttular. Bu hâdise olmadan evvel misafir talebem Osman'la birlikte muhtelif köylerde dağınık yaşayan bu ailemiz mensuplarını bir bir ziyaret etmiştik. Dayım, Osman'ı ziraat mühendisliği tahsiline azmetmiş olması dolayısıyla tebrik ederken "Ailemiz hep muallimler ve imamlardan ibaret, milletimize ancak bu yolla Çar'dan "ukaz" (berat) alarak hizmet edebiliyoruz. Gördüğün çocuklarımızın çoğunu mühendis, hukukçu olarak yetiştireceğiz, bir kaçı da Ahmet Zeki gibi tarih, edebiyat ve felsefeyi, Garp ve Şark'ı ilim mahsulleriyle karşılaştırabilecek şekilde öğrensin. O zaman burasını bir ilim ve irfan merkezi yapabilirsiniz" demişti. Maksadı kendi köyünde muasır bir ziraat mektebi açmaktı. Osman'ın da hoşuna gitmişti. "İşte mektebi ikmâl edersen belki bir gün burada böyle bir mektep açma işini eline alırsın, 'zemskiy naçalnik' Sultanov da buna taraftar" dedi. Diğer taraftan dayım Ahmedsanî ile Mansur Kılıç'ın Türkiye'den memleketlerine dönüp gelince bir "külliye" açmak niyetlerini de çok iyi karşıladı. Bir matbaa taslağı tesisini de düşünüyordu. Böylece Ütek bir kültür merkezi haline gelecekti. Bu muhakeme hâdisesinden sonra dayımla olduğu gibi babamla da daha samimi olduk. Ben şimdi Ahmetsanî ile konuşmalarımda babamın huzurunda "Kur'an bir insana telkin ve vahy edilmiş talimat olmak itibariyle Allah'ın sözü; fakat bir insan tarafından bir milletin dilinde onun folklorunu ve kültür seviyesini aksettiren edebî eser olmak itibariyle Peygamberimizin sözü" dediğimde babam hiçbir infial ve taassup eseri göstermedi. Kur'an'da Peygambere yakın zamanlara ait gerçek tarihî hâdiseler gibi, Arap fesahat üslûbu gereğince folklor yolu ile eski rivayetlerin Arap varyantları da aks ettiğine dair muasır âlimlerden Muhammed Halafullah ve Cevad Ali'ye benzer zevatın fikirleri de zamanla babama malûm olmuştu. 1920 kışında Moskova yoluyla bize gelen Hintli bilgin Abu Said al-'Arabî ile babamın, Kur'an'daki "İrem bahçesi" ve Yunan destanı olan "Uyuyan Yedi Kişi" kıssalarına, İrem ve Efesus kazmalarına dair münakaşalarına şahid oldum. Ütek'te cereyan eden "aile muhakemesi" babam üzerinde iyi tesir bıraktı.

Benim ancak istediğim vakit namaz kılmak hakkım onlarca tanınmış oldu. Babam beni artık sabahları namaza kaldırmaz oldu. Hakkımda diğerlerine: "O artık kendi içtihadiyle hareket ediyor, büyümüştür, kendisi bilir" diyormuş. Babamla dinî ve felsefî mevzular üzerinde hiç münakaşa etmez olduk. Zaten bundan sonra bu gibi mevzular üzerinde kimse ile münakaşa et-

Levent Şahverdi Arşivi

medim, kimsenin akidesine dokunmadım ve dayımın "insanlarla konuşurken Peygamberin, insanlarla akıllarına sığdırabildiklerine göre konuşunuz[24] dediğini aslâ unutmayın" sözünü hiçbir vakit hatırımdan çıkarmadım. Dayım arabiyatı tam olarak öğrendikten sonra dinî ilimleri okursun demişti. Şimdi o da kaldı. Bana teoloji, akaid ve fıkh'ı okutmadı, hiçbir dua ve formül ezberletmedi; Kazan'da Sadık Molla'dan da ancak "Hidâye"nin "muamelât" kısmını okudum, "ibadet", "nikâh", "talâk" gibi kısımlarını okuyamadım. İslâmiyet'in ancak kültür tarihi ile meşgul oldum. Bu hususta yine dayımın tavsiyesine uyarak Georg Zeydan'ın "İslâm Medeniyeti Tarihi"ni nümune olarak aldım. Zaten dayım arapça tarih ve hâl tercümeleri kitapları okuma zevkini aşılamıştı. İbn Khallikan, Taşköprüzade (Şaqayıq), hanefî ve şafiî âlimlerinin hâl tercümelerine ait İstanbul ve Mısır'da basılmış eserleri okumuştum.

848

Din Üzerindeki Münakaşalardan al-Biruni'ye İntikal

Ağustos ayı sonlarını dağlarda ve ormanlarda "biçen" yani kışlık için kuru ot hazırlama işiyle işçilerle beraber geçirdim. Kışın bir kısım hayvanlarımızın barınacağı "utar" denilen kulübeyi ve ahırları tamir ettim. "Ürik" nehri boyunda kalıyorduk, burada "suluq" dediğimiz yaşayan ağaca oyulmuş arı kovanlarımız vardı. Bunların birkaçını kendim oymuştum, bir kısmı da amcamız Veli Molla'dan kalmıştı, bunlara bu sene büyük bir talih eseri olarak hep yabani arı aileleri konmuştu. Belki 50 suluqtan 35'ine konmuştu, bunu oradaki Başkurtlar benim için bir talih eseri olarak tefsir ediyorlardı. Ben arkadaşlarımdan birisi ile birlikte muhtelif dağ ve derelerde dağınık olan bu suluqlardan bal topladım, çünkü babam bu yabani arı kovanlarından ne kadar bal toplarsam satıp kendime mal edeceğimi söylemişti. Ben onları hemen oraya gelen Tatar tüccarlarına sattım. Ferey Molla'nın karısı bu balların siyah olanlarını ayırarak bal şarabı yaptı, ben de arkadaşlarımla burada bir kaç gün tam bir zevkusefa içinde geçirdikten sonra köyümüze dönerek hemen Kazan'a hareket ettim.

O günlerde Türkiye'ye hareket edecek olan Ahmetsani ile birlikte Yumran köyüne Mansur Efendiye uğradık. Ahmetsani bu zata benim başımdan geçen hâdiseleri ve aile muhakemesini biraz anlatmış imiş. O mutaassıp bir teolog namzedi olduğu hâlde skandal mevzuu olan yazı dolayısıyla aslâ ürpermedi. Bilâkis Zülkarneyn'in Makedonyalı Aleksandr olduğunu söyleyen âlimlerin bulunduğunu anlattı, dedi ki: "Fîrûz Abadî 'Qamûs'unun Zülkarneyn maddesinde ve al-Biruni 'al-Asâr al-Baqiyya' ismindeki eserinde bu meseleyi izah etmiştir." Ben bu al-Biruni'nin kitabını nerede bulacağımı sor-

(24) Kallimû 'l-nâsa 'alâ qadr-i 'uqûlihim.

Levent Şahverdi Arşivi

dum. Bunun Avrupa'da basılmış olduğunu bu defa ondan öğrendim. Mansur Efendi bu kısa ifadeleriyle benim için yeni bir ufuk açmıştı. Çünkü ben bununla İslâm tarihinin en büyük ilim ve kültür adamı olan al-Biruni'yi öğrenme yoluna girmiş bulunuyordum. Bu araştırmaları o tarihten bugüne kadar geçen 55 sene zarfında muvaffakiyetle devam ettirdim. Kazan'a gelince hemen Prof. Katanov'a gidip al-Biruni'nin bu kitabını tedarik etmesi hususunda yardım etmesini rica ettim. Çünkü bu Zülkarneyn = Büyük İskender, benim için büyük bir izzeti nefis meselesi olmuştu. Profesör de, "Ben bu kitabı sana Almanya'dan getirtirim, fakat o kitap benim kendi kütüphanemde de var," dedi. Benim yardımıma yetişen bu al-Biruni'yi profesör'den alarak büyük bir zevkle okudum. Leipzig'de basılan bu arapça kitabın baş tarafında belki 30-40 sahifelik bir almanca mukaddemesi vardı. Ben bu mukaddemede al-Biruni'nin hayatı ve eserlerinin bahis mevzuu edildiğini profesörden öğrenince almanca dili derslerini çoğaltmaya karar verdim. İşte Mansur Efendi'ye ben, bana al-Biruni'yi, eserlerini, almancayı öğrenmeye sebep olması dolayısıyla artık bütün hayatımca minnettar oldum.

Netice olarak bu 1910 senesi yaz ayları benim için çok feyizli oldu:

1) İslâm alemini saran taassupla savaşta tam zafer kazandım.
2) Aygır Ölgen'de din üzerinde İstanbul'dan ve Mekke'den gelen hemşehrilerimle münakaşa neticesinde din ve İslâmiyet hakkında elde ettiğim kanaatlar bu tarihten sonra dinî mevzularla uğraşmayıp hayatımı İslâmî ve beşerî kültürün başka sahaları içine dalmak imkânını bahşetti.
3) Bu münakaşalar beni al-Biruni'yi ve,
4) Almanca'yı öğrenmeye sevketti.

849 **İbrahim Akçurin ile Temaslarım**

Vapurla Samara üzerinden Kazan'a giderken Simbirski'ye uğradım. Bir sene önce bir vapur kaptan muavini vasıtasiyle tanıştığım İbrahim Akçurin beyle mektuplaşmıştım. "Bu yazın muhakkak gelin" diye çağırıyordu. Ona gittim. İstanbul'da "Türk Yurdu" mecmuasını idare eden Yusuf Akçura'nın akrabası olduğunu öğrendiğim bu zat, bir kat ahşap, fakat geniş evde oturuyormuş, bunun bir tarafında büyükçe bir kütüphane, diğer tarafında da bir marangozhane bulundurumuş. Çok kitap okuyan ve dillere vakıf bir zattı, kitap okumadığı vakit marangozluk yapıyormuş. Burada iki gün kaldım. Lenin'in doğduğu yer olan Simbirsk şehri o zaman çok tenha idi, sokaklarında biten, bazı yerlerde halı manzarası arzeden yeşil ot buna bir köy manzarası veriyordu. İbrahim Beyin lisede tahsilde bulunan kızları ile epeyi dolaştık. İbrahim Bey "Kutadgu Bilig" kitabının Radloff tarafından okunuşunu çok hatâlı buluyor ve bunları tashih ediyordu. Bana da Çağatay şairi Mir

Levent Şahverdi Arşivi

Haydar'ın "Temür ile Karınca" ismindeki manzum hikâyesinin Paris'te basılan uygurcasını verip bunu arap harfleriyle yazıp kendisine göndermemi istemişti. Yani bu bir nevi imtihandı. Kaptan yardımcısı Mişkin artık burada yoktu. İbrahim Beye bu yazın Çernyşevskiy'nin bir romanını okuduğumu ve "Ne yapmalı?" adlı diğer romanını görmek istediğimi söylemiştim. Meğer ki Çar tarafından yasak edilen bu eserin nüshası kendisinde varmış ve okuyunca posta ile değil, elden iade etmemi istedi. Fabrikatörlük eden akrabaları Akçurinlerin ticaret mümessili sıfatiyle dış memleketlere çok gidip gelen İbrahim Bey meğer ki kendisi hiç de "kapitalist" değilmiş, bilâkis Rus ahrarının memnu eserlerini okuyan hür fikirli bir insanmış. Benim de bu gibi neşriyatla ilgilenmemden hoşlandı. Kendisi Kazan'a geldiği vakitlerde de ilmî mevzularla birlikte siyasî meseleler üzerinde de konuşuyorduk. "Ne yapmalı?" romanında baş kahraman "Rahmatov" isminde aslen Tatar olan bir idealist inkılâpçı idi. Ben onu Tatar muharriri (sonra İstanbul'da gazeteci ve muallim) Musa Akyiğitzade'nin romanındaki "Molla Hüsameddin"e benzetiyordum ve kendim de ona benzemek istiyordum. Ben, Rusya'dan ayrıldıktan sonra son günlerini sefaletle geçirerek Ufa'da öldüğünü işittiğim İbrahim Akçurin, üzerimde en iyi tesirler yapan insanlardan biri olmuştur.

İlk Tarih Kitabımı Nasıl Yazdım

1910-1911 tedris senesi tekrar Şalygınlerde kaldım. İmtihan hazırlıklarına devam ettim. Bilhassa almanca ve lâtince ile uğraşmam icabediyordu. Profesör Katanov'un tavsiyesiyle Kazan Üniversitesi Filoloji Fakültesinde dinleyici olarak derslere devam etmeğe başladım. Başlıca şarkiyattan Katanov, umumî ve Rus lisanıyatından Profesör Bogoroditskiy, umumî tarihten Profesör Xvostov ve Xarlampoviç'lerin derslerine devam ettim. Türk tarihine ait derslerimi kitap şeklinde yazmağa devam ettim. Profesör Xvostov bilhassa Roma tarihi ile meşgul oluyordu, bana Prof. Kareyev'in "Sosyal İlimlere Giriş" ve "Cihan Tarihinin Tahlili" ünvanlı eserlerini de okutur ve ve bu mevzular üzerinde konuşurdu. Katanov ise bana Sibirya Türkleri lehçelerini okutur, aruz meselesiyle uğraştırır, Türk tarihine ait kaynakları kendi kütüphanesinden ariyet verirdi. Bununla tarih kitabımı yazmayı muvaffakiyetle ve kolaylıkla ilerlettim. Ben bu eseri biri 16. yüzyıla kadar, diğeri ondan sonraki zamana ait olmak üzere iki cilt halinde bu kış yazdım. Bu yıl içinde Türk ve Moğol kavimleri halk edebiyatına ve etnografyasına ve umumiyetle etnografyaya ait eserler okudum. N. Aristov adlı âlimin Türk kavimleri etnografyasına ait eseri ile meşgul oldum. Ayrıca Radloff'un ve Potanin'in Türk kavimleri etnografyasına ait eserlerini öğrenmeye devam ettim. Aynı zamanda üstadım Prof. Bogoroditskiy ile "Experimental Fonetik" üzerinde seminer mesaileri yaparak "Başkurt ve Tatar şivelerinde ton, vibrasyon"una dair bir etüdümüz vücude geldi. Tarih kitabımı yazmak dolayısıyla lise olgunluk imtihanı bu sene de muntazam yapılamadı. Yalnız riyaziya-

Levent Şahverdi Arşivi

ta, almancaya ve lâtinceye devam ettim. Muallimim Rklitskiy bir Ukraynalı idi. Bunun yardımı ile Radloff'un "Altay Türklerinde şiir vezni" (Über die Form der Gebundenen Rede bei den altaischen Tataren) mevzuuna ait eserini almancadan türkçeye tercüme etmiştim. Bu eserin bir nüshasını meğer ki vaktiyle "Türk Yurdu" mecmuasında neşredilmek üzere Yusuf Akçura Beye göndermiş imişim. Birçok transkripsiyon işaretleri isteyen bu yazı basılamamış, İstanbul'a gelince Yusuf Bey bunu bana geri verdi. Ben de bu sene aruz meselesi dolayısıyla Radloff'a mektup yazıp münasebet tesis etmiştim. O da bana birçok eserlerini hediye olarak gönderdi. Radloff'un Şamanizm'e ait yazılarını da tatarcaya tercüme ettim.

Bu sene yazın Orenburg'da Hüseyniye medresesi müdürünün Rus gimnazyumunda tahsilde bulunan oğlu İbrahim köyümüze gelerek bir müddet misafir kaldı. Onu da dağlara, yaylalara götürdüm. Çok genç olmasına rağmen içki ve kumar müptelâsı olmuştu. Bizde ve dağlarda bu işte kendisine yar olacak birisi bulunmadığından memleketine gitti. Onu kendi atlarımla teşyi etmek üzere İsterlitamak şehrine geldiğimde burada "Kalem Kitabevi" sahibi, Tatar yazarlarından Abdullah Battal ile Alimcan İbrahim'in buraya geleceklerini söyledi. Ben Tatar muharrirlerini takdir ettiğim için bu iki yazarı da köyümüze getirip misafir etmek için babamın müsaadesiyle iyi atlarımızı koşup İsterlitamak'a gittim ve bizde birkaç gün misafir kalmaları için davet ettim. Fakat o zaman daha hiç şöhretim olmadığından, çoktan şöhret sahibi olan bu iki muharrire samimi davetimi kabul ettiremedim, Battal Bey, Tahirov adlı Tatar'ın çıngıraklı resmî posta arabasına binerek şehirden ayrıldı. Hâlâ İstanbul'da eski dostum sıfatiyle her vakit buluştuğumuz Abdullah Battal (şimdiki soyadıyla Taymas) ve muhterem refikası Azize Hanımı otomobilime alıp gezdirdiğim vakit "Hani o zaman 'Başkurt arabasına binmem' diye yamcı Tahirov'un posta arabasiyle gitmiştin, şimdi niye bu arabaya bindin?" diye lâtife edip eski davetimi hatırlattığımda "Sen o zaman köyden gelen ve köylü kıyafetli bir Başkurt muallimi idin; senin bir gün böyle tanınmış bir şahsiyet olacağını nereden bilirdim" diye izhar etti.

Abdullah Battal gittikten sonra Alimcan İbrahimov ile orada epeyi konuşmuş ve ona basılmakta olan tarih kitabımdan bahsetmiştim. O çok zeki bir zattı. Bu eserin adı "Türk Tarihi" idi, fakat Alimcan, kitabın adının "Tatar Tarihi" olması gerektiğinin üzerinde durdu. Kitabı Kazan'ın İdrisov ismindeki kitapçısı bastırıyordu. Bu zat da "Türk Tarihi" ismini beğenmiyordu ve bu sene (1911) sonlarında eserin basımı bittiğinde kendi bildiği gibi ona "Türk-Tatar Tarihi" ismini vermiş, ben de "Türk-Tatar" şeklinde bir isim olamaz, hiç olmazsa "Türk ve Tatar Tarihi" diyelim diye, yaptıkları emrivakiye uydum, o da böyle yaptı. Yalnız sonunda Kazan Hanlığına ait kısmı biraz genişletmemi istedi. Alimcan kitabın basılmış formalarını İdrisov'dan almış, okumuş ve beğenmişti. O da "Yulduz" gazetesinde 1911 senesinde

Levent Şahverdi Arşivi

millî kültürümüze ait yapılan en mühim bir eser diye tavsif ederek kitabımdan medh-ü sena ile bahsetti. Bu da beni teşvik eden bir jest olmuştu.

Rus Şarkiyatçıları ile Tanışması

1911-1912 tahsil senesinde yine Kazan Üniversitesi'ndeki dersleri dinlemeğe ve aynı zamanda lise imtihanlarına hazırlanmağa devam ettim. Bu sene bilhassa Garp oryantalistlerinin İslâmiyete, Arap, Fars ve Türk edebiyatına ait eserleriyle meşgul oldum. Petersburg Şark Fakültesinde doçent İgnatiy Kraçkovskiy[4] ile mektupla tanışmıştım. O bana bol bol mektuplar yazar ve kitaplar gönderirdi. Onun "Va'va' Dimaşqî" nam Arap şairine ait büyük bir eseri çıkmıştı. Bu zatın muasır Arap kültür hayatına ait diğer makalelerini zevkle okurdum Avrupa kütüphanelerinde mevcut yazmaların katalogları ile meşgul oldum. Daha evvelce başlamış olduğum fransızcanın üzerine biraz da almanca öğrenmiş olmam bu dilde neşrolunan eserlerden az çok istifade etmemi mümkün kılmıştı. Profesör Katanov'un yardımıyla K. Brockelmann'ın Arap edebiyatı tarihine ait eserini, "İran Filolojisi Temel Kitabı"nı (Grundriss der Iranischen Philologie), İslâm Ansiklopedisi'nin almanca neşrinin o güne kadar çıkan cüzlerini getirttim. Macar müsteşriki Goldzieher'in "İslâmiyete Ait Dersler"inin rusça tercümesi bu sene neşrolunmuştu. Onun Rus müsteşriki Baron Rozen'in tenkitleri vasıtasiyle tanıdığım "İslâm Tetkikleri" (Muhammedanische Studien) adlı kitabını, almanca kâfi derecede bilmediğim hâlde tedarik etmiştim. Kitap tedariki hususunda İstanbul'da Zaman, Mısır'da Emin Khançi ile ve diğer kitapçılarla temas tesis ettim, şimdi bu sene Avrupa'da Luzac, Brill ve Harrassowitz gibi şarkiyata ait kitapları neşreden kitapçılarla temas ettim. Ben, tarihe ait eserimin doğurduğu müsbet intiba neticesinde Türk ve İslâm tarihi ile uğraşan müsteşriklerin yoluna girmekte olduğumun farkında idim. Prof. Katanov beni bu yolda teşvik etmekte idi. O benim lise imtihanlarına hazırlanmamı da destekliyordu ve bana muhakkak üniversite tahsilini bitirip profesörlük yoluna girecek birisi gözüyle bakıyordu.

Bu sene (1912) profesörün ellinci doğum ve yıldönümü günü olmuştu. Bu münasebetle evine davet ettiği dostları meyanında ben de vardım. Yemek ve içki çoktu. Bilhassa profesör kendisi çok içmişti. Geç vakit misafirler dağılırken bana, "sen biraz kal" dedi. Herkes gidince kütüphane odasında benimle tek başıma kalıp çok konuştu. Meğer ki profesörümüz misyonervari bir Hristiyan ve sansör olmasına rağmen Rus arkadaşları tarafından sıkıntılar çekiyormuş. Kendisi Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji Cemiyetinin senelerden beri reisi olduğu hâlde bu sene bu vazifeden atmışlar veya atacaklarmış. Dedi ki: "Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi, Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben (Katanov) intisap etmiştik, biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi ver-

Levent Şahverdi Arşivi

dik, ben Şamanîlikten ayrılıp Hristiyan oldum, onlara hizmet ediyorum. Dorji ile Çokan 35 yaşlarına gelmeden votkadan öldüler. Çünkü Rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka bir şey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun, bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde de yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrik olmalısın." Katanov bunları söylerken votkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu. Kendisinin "Urankhay (Üreñqay) Türkleri Dili"ne ait büyük eserini küçümseyerek yazılan tenkitlerden, bilhassa Melioranskiy'nin[5] tenkitlerinden son derece müteessir olmuştu. Her hâlde Rus arkadaşlariyle kendi arasında benim bilmediğim başka hâdiseler de olagelmiş olsa gerek. Katanov bunları söylerken votkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu. Katanov bundan sonra da benimle bazı samimi konuşmalarda bulundu. O her hâlde görünüşteki Katanov'dan bambaşka bir adamdı ve o, ilme karşı da soğuyor ve kendi çekirdeğine çekiliyor gibiydi. Onun bana söylediği sözler ve davranışları beni çok endişeye düşürüyordu. Yoksa bu zat bir gün intihar mı edecek diyordum. Bu konuşmalardan sonra ben, Kazan Üniversitesi'ne mensup profesörlerin müsteşrik tanınanlarına karşı fazla çekingen oldum ve en çok Bogoroditskiy ve Xvostov gibi şarkiyatçı olmayanlarına daha yakın durdum. Katanov'un sözleri bende derin tesir yaptı, her hâlde çok içmiş olmasaydı belki de bu sözleri söylemezdi. Ben, Kazan'da şarkiyatçı geçinen Rus âlimlerine fazla yanaşmak caiz olmadığını, onlarla temaslarımda ihtiyatlı olmam gerektiğini anlamıştım. Tarih kitabım babamı, dayımı ve dostlarımı çok memnun etmiş olduğundan her vakit bu eser hakkında fikirlerini belirten birçok mektuplar gelmiş, bu yaz konuşmaların mevzuunu çokça bu eser teşkil etmiştir.

852 **Türk Tarihine ait Eserimin Akisleri**

Türk tarihine ait eserim filhakika beni hiç de beklemediğim bir şekilde bir kaç ay zarfında meşhur etti. Eserimi Türkiye'de Yusuf Akçura "Türk Yurdu" mecmuasında, Kırım'da İsmail Gaspıralı "Tercüman" gazetesinde, Kazan'da Prof. Katanov ile müsteşrik Yemelyanov Rus ilmî mecmualarında takdirle karşıladılar. Almanya'da müsteşrik Martin Hartmann, Macaristan'da Profesör Vambery, Orenburg'da münteşir "Vaqıt" gazetesi idaresi vasıtasiyle beni çok teşvik eden takdir mektupları yazdılar. Eserimin takdir nişânesi olarak "Kazan Üniversitesi'nin Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti", beni kendisinin aslî azalığına intihap ederek merasimle bir diploma verdi. Merasimde Üniversite profesörlerinden Xarlampoviç beni çok teşvik eden sözler söyledi. Eseri nümune ittihaz ederek İstanbul'da Rıdvan Nafiz, Khoqand'da Yunuscan Hacı Ağalıqoğlu, Türk tarihine ait eserler yazdılar. Azerbaycan'da Hüseyinzade Ali Bey, Orenburg'da Rizaeddin Fahreddin, İstanbul'da Köprülü Fuat Bey beni yazılarında "Türk müverrihi" diye telkip ettiler. Bu eser

Levent Şahverdi Arşivi

Türklerin tarihî mukadderatını şark ve garp kaynaklarını muassır ilmî metodlara uygun bir surette bir araya getirip tasvir eden toplu bir eser olarak tanıtıldı. Simbirsk'de yaşıyan ve ismi bu hâturalarda geçen İbrahim Akçurin, Kazakların Çingiz evlâdı büyüklerinden o zaman Samara'da bir banka memuru olarak yaşamakta olan Alihan Bükeyhan ve Bükey Orda'dan Şahingirey Sultan Bükeyhan ve Ufa'da adı geçen Selimgerey Sultan Cantürin, yine Ufa'dan aslen Derbendli General Şeyhali beni kendi evlerinde misafir etmek için çağırdılar. Semerkand'da muharrir Mahmud Hoca Behbudî ve Ufa Medrese-i Osmaniye Müdürü Hayrullah Hazret beni kendi medreselerinde Türk tarihi tedrisi için iyi maaşla muallim olarak çağırdılar. Ben Alihan Bükeyhan'ın ve Selimgerey Cantürin'in davetlerine icabetle Mayıs ayında Kazan'dan Samara'ya ve oradan Ufa'ya hareket ettim. Alihan Bükeyhan ile Selimgerey Sultan'ın heyecan ve şevkleri fevkalâde idi. Alihan'da üç gün misafir kaldım. Yanımda hep kitabımı okuyor ve daha ne gibi ilâveler yapılması gerektiğini anlatıyordu. Selimgerey Cantürin ise Samara vilâyeti Rus zâdegânından eski Duma azası Knyaz Kuguşev'i çağırmışmış. Bu zat da aslen Altın Orda Tatar mirzalarından olduğu için umumîyetle Türk ve Moğolların tarihi ile çok alâkadar olurmuş. Onunla çok konuştuk. O, kitabımın rusça olarak neşrini temin edecek oldu. Ufa'da General Şeyhali ise damadı merhum Aliasgar Sırtlanov tarafından Leon Cahun'un Türk ve Moğollar tarihine ait fransızca eseri (Introduction à l'histoire de l'Asie)nin rusça tam olarak yapılan tercümesinin defterlerini bana verdi. Bana başka hediyeler de verdi. Eseri ilmî bakımdan takdir ederek benimle en samimi temaslara giren Prof. Barthold olmuştur. Barthold "İslâm Âlemi" adı altında bir mecmua neşretmekte olması dolayısıyla bu sene (1912) yazın Rusya İslâmları arasında bir tetkik seyahati yaptı. Ben de bu münasebetle Orenburg'da münteşir "Vaqıt" gazetesinde (N. 125) onun ilmî mesaisini ve ilmî değerini belirterek uzun bir makale neşretmiştim. Bunu okuyan Barthold kendi eserlerini kâmilen okuyup istifade eden birisi sıfatiyle Barnavul Müslümanları içtimaında hakkımda çok takdirkâr bir beyanatta bulunmuş. Bu da mezkûr "Vaqıt" gazetesinde basıldı. Bana da beni Petersburg'a davet etmek için uğraşacağını bildirerek mektup yazdı. Benim eserimle hem ilmî yönden, hem de kendileri menşe itibariyle Türk olmak hasebiyle ilgilenenler Prof. Katanov ve Aşmarin olmuştur. Bunların her ikisi de Rus sansörü oldukları hâlde eserde Ruslara dokunan yerleri aslâ silmeyip kitabımın olduğu gibi çıkmasını sağladılar. Katanov ise Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti umumî toplantısında bir tebliğde bulunarak beni Türk tarih ve etnografyasına ait tetkikatta bulunmak ve yazma kaynaklar ve vesikalar aramak için Ferğane'ye göndermek teklifinde bulundu. Milletimin ve müsteşrik âlimlerin bu şekilde teşvik etmeleri beni tamamiyle Türk tarihine bağlanmağa sevk etti. Bu da beni nihayet siyasete de sevk edecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Eserimin milletimizce takdirinin en mükemmel nişanesi Türkistan'da tarihimizle meşgul Aşur Ali Zahirî ve Yunuscan Hacı Ağaliyev isminde iki zatın kitabımı okuduktan sonra köyümüze kadar gelmiş olmaları olmuştur. Bunlar Ferğane'de Khoqand şehri ahalisinden idiler. Aşur Ali orada muallim imiş. Yunuscan Hacı eskiden Khoqand hanları nezdinde "ağalık" mansıbında bulunan, eşraftan bir aileye mensup zengince bir zat imiş. Yunuscan'a babalarından birçok yazma tarihî eserler kalmış. Sonra kendisi de satın almış ve böylece epeyi kıymetli bir koleksiyon vücude getirmiş. Her ikisi Ferğane hanları tarihini yazmak istiyorlar, fakat nereden ve nasıl başlıyacaklarını, Rus kaynaklarından nasıl istifade edeceklerini öğrenmekte, keza Ferğane'nin Türk ve Türkistan tarihindeki mevkiini tayinde güçlük çekiyorlarmış, benim Türk tarihindeki hâdiseleri yerli yerine koyan, buna bir düzen veren kitabım onların bu müşkülâtını halletmiş. Orenburg, Kazan ve Ufa taraflarına seyahate çıkmışlar. Ufa'da benim adresimi almış, bana mektup yazmışlar, bu şehre yakın Dim nehri boyunda bir müddet kımız içtikten sonra araba kiralayıp bize kadar gelmişler. Temmuz ayının sıcakları Türkistan'dan gelen bu aziz misafirler için serin geliyormuş. Bunlar bizde 10-15 gün kaldılar ve eserimin Türkistan'da yaptığı güzel intibaı anlatarak beni ve babamla dayımı sevindirdiler. Bunlar eserin ikinci tab'ında, Türkistan tarihine geniş yer ayrılması gerektiğini ve bu işte kendilerinin yardımda bulunacaklarını anlattılar ve beni Ferğane'ye davet ettiler. Bu iki zat hakikaten hayatlarının sonuna kadar benim en samimî arkadaş ve dostlarım olarak kaldılar. Bu arada Kazak Sultanlarından adı geçen Alihan Bükeyhanov'dan da benim geç kalmadan Samara'ya gelmemi istiyen bir davetiye geldi. Ben bu misafirleri kendi at ve arabamızla bizden 120 kilometre uzakta bulunan Devleken demiryolu istasyonuna götürdüm. Oradan da Samara'ya gittim. Misafirlerim oradan Ferğane'ye hareket ettiler. Ben ise Alihan Bükeyhanov ve onun misafiri olan Ahmed Baytursun'un yanında bir kaç gün kalarak Türk tarihine ait esere Kazak Hanlarını da almak hususunda sohbetlerde bulundum. Bu ise eserimin tertip edilmekte olan ikinci cildi ile meşgul olmak demekti. Bu konuşmalardan sonra ben tekrar köyüme döndüm. Biraz ev işleriyle ve hayvanlarımıza bakmakla meşgul olduktan sonra, başlanan etnografik çalışmalara devam edip, Başkurt şecereleri üzerinde çalıştım. Bu sene bütün yaz ayları ilmî çalışmalarla geçti, dağlarda biraz daha dinlemek istedim. Bu yüzden sonbaharda Kazan'a gitmekte acele etmedim, niyetim İbrahim Kaçkınbay'a gidip "ağaç"lardan bal toplamak ve avcılık yapmaktı.

853 **Kügüş Sahasında Avcılık**

Eylül ayında sadece "agas" (ağaç) dediğimiz "suluq"larımıza konan yabanî arıların balını toplamakla meşgul olup, onları pazara getirip satıp epeyi para topladım. Dediğim gibi, babam her sene bunları bana veriyordu. Bu sene de suluqlarımıza çok arı yerleşmişti (bizde buna "qurt qondı" denir). Babam bundan "tefe'ül" ederek,

Levent Şahverdi Arşivi

"sen tahsilinde muhakkak muvaffak olacaksın, çünkü benim hayatımda bizim suluqlarımıza bu kadar arı konmazdı" dedi. Ben Alagoyan Tamağı köyüne geldiğimde benim o taraflardaki suluqlarımın balını İbrahim toplamış bulunuyordu. O benim tarih kitabımın neşri dolayısıyla en çok sevinen arkadaşımdı.

Kış erken geldi, ilk kar yağınca babamın üç talebesi Aliekber köyünden Vildanoğlu Süleymen, Alagoyan'dan Kaçkınbaylardan Gilmeddin ve İbrahim bunların besledikleri lacin (şahin) ve qarçıga (atmaca)ları, av köpeklerini ve av tüfeklerimizi alıp Nügüş nehri yukarılarında babamın en aziz dostu olan Vildanoğlu Hamid Molla'ya ait kışın mallarını beslemek için kullanılan ve bizce "utar" denilen eve geldik. Buraya hayvanlar ancak köydeki kuru ot bittikten sonra getirildiği için kimse yoktu. Burada ne yatak yorgan, ne de erzak bulunur. Fakat İbrahim ben gelmeden bir kaç gün kalmak için gereken her şeyi göndermiş imiş, yani bu benim için mahsus tertiplenen bir avcılıkmış. Biz burada beş gün avlandık. Bu da hayatımda Ural dağlarında geçirdiğim ve hâtırası hiç unutulmaz safalı günlerdi. Balı ve şarabını zaten İbrahim yanında getirmişti. Gece gündüz hep "qırgavul" dediğimiz sülün ve yabanî tavuk yahut tavşan etleri yiyerek geçirdik. Suluqlardan elde edilen balları da ekşittiler. Gündüzleri güzel atlarımız, kuş ve köpeklerimizle avda, akşam yemeklerinde acı bal şarabı, "quray" dediğimiz neyi dinlemek ve şarkılar söylemekle geçerdi. Fakat beş vakit namaz hiç bırakılmazdı. Memleketimizde Yesevi tipi dervişliğin sanatı avcılık olmuş, şeyhler müritleri ile av avlamışlar, beylerin eğlendiği başlıca eğlence zaten bu olmuş, ailemizde eski "kuşlanma"lardan hâtıra olarak ancak lacin kuşunu elde tutmak için kullanılan "taralğı" dediğimiz gümüşle süslü kayışlar kalmıştı. Avcı kuşları besleyen kimse kalmamıştı. Fakat ben nerede bildiklerinizi tarafından bu türlü avcılık tertip edilirse giderdim. İbrahim bu sene çok "içli" (bizim tabirimizle "muñlu") idi, "Hemit Molla utarı"nda geçirdiğimiz bu avcılıkta hep Başkurt derviş şairi Şemseddin İzek'in şu parçalarını okurdu:

Bu dünya pazarının ticareti bugün kârlıdır, sen bu ticareti yap,
Çünkü pazar bir daha böyle kârlı olmaya bilir.
Altında güzel atın var, koş ve bu dünyanın sınırlarını tesbit et;
Çünkü bazen öyle olabilir ki bu at senin altında bulunmayabilir.
Atmaca elinde iken gel bu gönlünün gönlünü al (gönlünü sevindir)
Çünkü olabilir ki bu atmaca başka bir gün senin çağırmana icabet etmiyebilir.
Ruh ile iman ikisi birleşerek tek bir evde bal içerler,
Fakat olabilir ki bu ikisi bu bir evde birleşmeyebilir[25].

(25) Bu cihannıñ şehriniñ bazarınıñ sevdası köp,
Qıl bu sevdanı yene bazarı bolgay bolmagay.
At senin astıñdadır yürgil bu yerniñ heddin al,
Nâgehân ol at seniñ astıñda bolgay bolmagay.
Qarçıga qoliñdadır avlan bu könliñ könlin al
Nâgehân ol qarçıga öndevge kelgey kelmegey.
"Can" ile "iman" ikevle bir üyde bal içer,
Nagehân ol ikisi bir üyde bolgay bolmagay

Levent Şahverdi Arşivi

İbrahim güya benimle son defa dostluk safasını geçirmekte olduğunu biliyormuş gibi idi. Ben de ömrümde şiir söylemedim desem olur. Fakat bu meclislerde büyük amcam Veli Molla'dan işittiklerimi sırası gelince söyleyip arkadaşlarımı hoşlandırdım. Ezcümle bunlar şahin akşam uykuya dalınca kaldırmak istediklerinin başına "biyeley" denilen eldiveni sokup bağırtırlardı. Ben de Veli Mola'dan işittiğim şu parçayı nakletmiştim:

"Eldivenli elini sıkı tutarsan, doğan kuş ipten kurtulayım diyerek kıpırdayamaz; iyi insanlarla birlikte çok içerek sarhoş olmak, birçok değersiz insanlarla ayık kalmaktan hayırlıdır(26)."

Kendileri sofu ve tarikata mensup oldukları hâlde Başkurtların Şemseddin İzek ve Veli Molla tipindeki mollaları dostları ile birlikte bal içip sarhoş olmaktan hoşlanmışlardır. İyi tahsili olan Süleyman da bunlardandı. İbrahim gibi Süleyman da uzun boylu insanlardı ve her ikisi de şairdi. Eser yazmadılar, fakat her mecliste orası için münasip en güzel "yır"ları, (yani halk usulünde şiirler) söylerlerdi. Burada da avcılık ile ilgili kaç şarkı söylediler. Bu cemiyetin 1912 sonbaharında ilk karda son defa toplanmakta olduğunu bilmiş olsaydım, irticalen söyledikleri bütün bu "yırları" yazıp almış olurdum. Beş gün süren avcılıktan sonra herkes eğerlerine alabildiğine "qırqavul", "qur" ve "aguna" denilen yaban horozlarını yükleyip köyüne gitti. Ben de tek başıma "Qalgasav" denilen köye geldim. Eve dönünce çok kalmadan Kazan'a hareket ettim. İbrahim'in Şemseddin İzek'ten hemen her gün tekrarladığı şiirinde "can" ile "iman" sözünden kendisi ile beni kasdettiği aşikârdı. Onun böyle "belki de bir evde oturup bal içemeyiz" mısraını ben de yolda çok defa tekrarladım. Ben yolda bir daha Samara'ya Alihan'a uğradım. Babam bu sene Hacca gidecekti. Bu da bana İstanbul'a temas temin bakımından iyi bir fırsat olacaktı.

854 **İstanbul'u ziyaret İştiyakı**

İstanbul'u ben, ora Darülfünununda tahsilde bulunan hemşehrim Ahmetsani Emirhan vasıtasiyle öğreniyordum. Fakat İstanbul kütüphanelerinde beni ilgilendiren sayısız yazma kaynakların bulunduğunu Katanov'un kütüphanesinde gördüğüm İstanbul kütüphaneleri "Defter", yani fihristlerinden öğrendim. Bu "Defter"leri "Zaman Kütüphanesi" vasıtasiyle kendim de tedarik ettim. Bunlar bana yeni bir dünya açtılar. İstanbul "Müze-i Hümayun"unda meskûkat zenginliğini de öğrenmiştim. Oradan boyuna kitap getirtiyordum. Dayım bana bu hususta maddi yardımlarda bulundu, bu sene epey para verdi. Köyden Kazan'a gelirken bir kaç gün Ufa'da İbrahim Osmanovlarda kaldım. İbrahim ve ağabeysi Abdülbari benim tarih kitabımı, Ufa'da mal mülkü bulunan eşraftan Meryem Sultan'a vermişlermiş. Ufa'da iken bu hanımla tanış-

(26) Biyeleyli qolnı nıq tutsañ • Ilasın quş his talpınmas bavınnan
Yakhşılar bilen isip esirseñ • Yakhşı bulır köp yamannıñ savınnan

Levent Şahverdi Arşivi

tun. Bu hanım bana tarih tetkikatı ve kitaplar tedariki için her türlü yardımda bulunacağını söyledi, hemen de bir miktar para verdi. Ben de bu yardımlarla garpta intişar eden arapça, Bombay ve Calcutta'da neşrolunan farsça tarih metinlerini, Mirkhond ve Khondemir'in eserlerini, "Bâburname" gibi eserleri ve Garp kütüphanelerinde mevcut Şark yazma eserlerinin kataloglarını getirttim ve yavaş yavaş kütüphane vücuda geleceğini düşünerek genişce bir oda tuttum. Şöyle ki ben, Meryem Hanımın yardımıyle artık kütüphane sahibi bir tarihçi oldum. Fakat bu kütüphaneyi Kazan'da değil, Ufa'da bulundurmayı münasip gördüm.

Babama, Hacca gidişinde Hicaz, Suriye ve İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlere dair bazı araştırmalarda bulunmak üzere bir plân vermiştim. O bilhassa Khorezmli al-Birunî'nin isim ve unvanları malûm olduğu hâlde meydanda bulunmıyan eserlerini arayacaktı. Babama yapılan bu siparişi ve aranılan eserlerin fihristini 1940'da Delhi'de basılmış olan "Biruni's Picture of the World" ismindeki eserimin mukaddemesinde zikrettim. Bir de babama yeni çıkan "Türk ve Tatar Tarihi" kitabımdan bir nüshasını Mekke'de Şeyh Murad Remzi'ye verilmek üzere verdim. Remzi kitabımı takdir ederek bana mektup yazdı. Babama da İstanbul'da Fatih Kütüphanesinde Hafız Abru'nun Temür tarihini benim için istinsah ettirmesini tavsiye etmiştir. Bu benim Şeyh Murad'a ebediyyen minnettar kalmamı icap ettiren bir tavsiye idi. Babam Mekke'den İstanbul'a gelince bu kitabın mühim bir kısmını istinsah ettirmiş. Al-Birunî'nin eserlerinden de coğrafya tetkikleri usulüne dair kendi eliyle yazılmış ve Fatih Kütüphanesinde mahfuz tek el yazmasından bir babını ve mukaddemesini getirdi. Bana bu eserlerden istihraçlar yapan zat Abdullah Efendi idi. Bu zat Türkiye'de "ders-i âm" vazifesi gören âlim hemşehrimizdi. O bana Süleymaniye Kütüphanesinde Altın Orda tarihine dair Kırımlı Hacı Abdulgaffar'ın eserini de istinsah ettirip göndermişti.

Bunlar benim için dünya kıymetinde eserlerdi. Bu eserler bana İstanbul'un millî tarihimizin en büyük kaynak hazinesi olduğu fikrini verdi. Yazma eserleri ancak İstanbul'a gidilirse lâyıkıyla tetkik etmek mümkün olacağını biliyordum. Babamın getirdiği notlar ancak devede kulak gibi idi. Nasıl ki 1925'de ilk defa İstanbul'a geldiğimde ilk iş olarak Esad Efendi ve Fatih kütüphanelerini ziyaret ettim. Mevcudiyetlerini o güne kadar ancak "Defter"lerden öğrenmiş olduğum eserleri görüp okumaya başlamak benim için en büyük bir saadet oldu.

1912-1913 kışı tekrar olgunluk hazırlıklariyle geçti. Fakat en çok Türkistanlı ve Kazak dostlarımın isteklerine uyarak 16-19. yüzyılda Maveraünnehir, Kaşgar, Kazak Hanları ve Nogay ülkesi tarihine ait, yani "Türk Tarihi" kitabının ikinci cildi için materyal toplayıp onları tanzim etmekle geçirdim. Aynı zamanda Arap filozof ve müverrihi İbn Haldun'un eserleriyle uğraştım. Kasımiye'de Türk tarihi, Arap edebiyatı tedrisatına eskisi gibi devam ettim.

Levent Şahverdi Arşivi

İbrahim Kaçkınbay'ın Vefatı

1913 yaz aylarında tekrar köyde idim. Bu sefer Tatar yazar ve aydınlarından Fuat Toktarov, istirahat etmek ve kımız içmek için benimle beraber gelmişti. Bu zat matura imtihanlarına hususî hazırlanarak muvaffak olmuş ve Kazan Üniversitesi'nin hukuk fakültesine yazılmıştı. Bana da yaz aylarında bu imtihanlara hazırlanma işinde yardım edecek olmuştu. Fakat bize gelince muhitimize uyamadı. Evvelâ yemeklerimizi, elle yemek usulünü, beğenmedi. Sigara içmeyecekti, onu da ara sıra içti. Halkımızın tenbelliğini, hayat istidatları olmadığını açık tenkitler şeklinde tekrarladı durdu. Kendisi bir Rus kızına âşık olmuştu, ondan gelen mektupları bütün gün belki kırk defa okurdu. Üstünden üniformasını hiç çıkarmadı. Halbuki bizde hep yere oturmak icap ediyordu. Başkurt hayatı ona tamamiyle iptidaî, barbar hayatı gibi geldi. Dağdaki yaylalara götürecektim. Bu arada dostum İbrahim Kaçkınbay'ın fena surette hasta olduğuna dair haberler geldi. Doktor yoktu. Köyümüzde eski Başkurt ordusu "Fildşerler"[6] (yani askerî tabib yardımcısı) ailesinden Fildşer Allam vardı, bu zat, adı hâtıralarda bir kaç defa geçen Alikerrar Molla'nın babası idi. Onu götürecek oldum, fakat içki müptelâsı olan ihtiyar, uzak mesafelere at üstünde gidemedi, onu götürecek araba olmadığı gibi, bazı yerlerde araba yolu dahi yoktu. Onu yarı yolda bir köyde bırakıp Fuat Toktar'la birlikte at üzerinde yolumuza devam ettik. Fakat Fuat da ata alışkın değildi. Eyer vücudunu hırpaladı. Onu da bir köyde bırakıp bize 120 km. mesafedeki köyünde yatakta olan İbrahim'e gittim. Fakat ben geldiğimde o bu dünyadan ayrılmıştı. Defin merasimine dahi yetişemedim.

İbrahim'in vefatı benim hayatımda değişikliği mucip oldu. O olmayınca ben artık yaz aylarında yabanî "ağaç" arıcılığına devam edemedim. Manası kalmadı. Akbiyik yaylalarında yaz aylarını geçiren yılkılarımızın peşinden bu dağlara, yaylalara gelmenin de manası kalmadı. İbrahim'i kaybedince pek çok ağladım. Buna Fuat Toktar kızıyor, "Kadınlar gibi hıçkırıp, böyle ağlamak ayıp değil mi?" diyordu. Fakat bizde bu onun dediği gibi değildi, bizde gereken yerde çok ağlayıp boşalmak hiç ayıp değildi. Ben köyde büyük babam Uzun Ahmetcan'ın ve büyük annem Muhib'in mezarlarına bazı arabî cümleler yazıp taşlar dikmiştim. Burada öyle yontmaya müsait taş ve kazma araçları da bulamadım. Sadece çekiçle arapça cümlelerden sonra kendisinin çok sevdiği ve şu mealdeki halk şarkısını kazdım:

"Kırlangıç kuşu yuvasında bulunuyor, yuvası da türlü renklerde boyanmış bulunuyor. Bu fanî dünya kimlerden geri kalmamıştır. Gidenlerden kiminin malı, kiminin sevdiği yarı kalmıştır[27]*."*

(27) Qarlugas quş-tar ay uyala • Uyaları anıñ day buyala
Kimderdiñ malı, kimderdiñ yeni • Kimderden qalmay ğani dünya la.

Levent Şahverdi Arşivi

Ben, İbrahim kadar aziz ve gençlik dostum olan Miralay Dr. Alimcan Tagan'ın mezarına da 1948 senesinde Hamburg'da vefat ettiği zaman yine aynı şarkıyı hakkettirdim. O da bu şarkıyı söylerdi ve dostu Prof. Jansky ile birlikte bu şarkının havasını Viyana İlimler Akademisi yayınlarında neşretmişti.

İbrahim'in 1900 senelerinde vefat eden babası Şemseddin Kaçkınbayev'in pek mükemmel farsça ve rusça bildiğini zikretmiştim. Büyük amcam Veli Molla ve büyük babam Ahmetcan, boyları uzun olmakla orduda "husar" sınıfına ayrılan askerdenmişler. Şemseddin ile Veli Molla'nın hangi askerî mektepte okuduklarını öğrenemedim. Şemseddin'in dostu olan Kazak aydını Muhammedcan Seydalin'in anlattığına göre Şemseddin Kaçkınbay "Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti"nin Orenburg şubesinin azası imiş. Fars edebiyatı hususunda Moldakay Abdullah Seyyidoğlu'nun talebesi olmuş. İbrahim'in annesinin ve karısının anlattığına göre zatürree'den vefat eden İbrahim'in bütün ümidi "uzaklarda tahsil" olmuş, bu hususta beni takip edememesi yüzünden çok üzülmüştür. Zengindiler, fakat daima "gayem mal bakıp köyde kalmak değildi" der imiş. İbrahim, Hafız ile Sa'di'yi ve Nevaî'yi çok iyi bilenlerdendi. Puşkin'i de anlardı. Hayatta olsa ve 1908'de beni takip etmiş olsaydı, hayatımızı belki beraber geçirmiş ve aynı sahada ikiz kardeşler gibi yetişmiş olurduk. Hâturalarıyla beni bütün hayatımda takip eden başka birisi olmamıştır.

Fuat Toktar iki ay kaldıktan sonra bizim hayatımıza epey alıştı. Cuma namazına gidip babamın o sene başlayan Balkan Harbi dolayısıyla Rusya çarlık hükûmeti aleyhinde söylediği vaazları severek dinlerdi. Onun fikrince Tatar muhitinde bir imamın bu şekilde açıkça Çar aleyhtarı sözler söylemesi ve dinleyenler tarafından jurnal edilmemesi imkânsızdı. O bunu Kazan'a döndükten sonra "Yalt-Yulî" ismindeki Tatar dergisinde de yazdı. Ben buna cidden acınmıştım ve Fuad'a "Dediğin belki doğrudur ama, bir dergide neşredilen bu sözler babamın aleyhinde takibatın açılmasına sebep olabilir" demiştim. Fakat Fuat Başkurdistan'da bir gizli siyasî hareket yaşatılabilir kanaatına varmıştı ve Tatar muharriri Kayyum Nasirî'nin "Eğer Süyünbike Başkurtların memleketinde olmuş olsaydı onu Başkurtlar hiçbir zaman Moskoflara vermezlerdi" sözünün doğru olduğunu söylerdi. (Nasırî'nin bu sözlerini o zaman "Şûra" dergisinde neşrolunan bir hâtırada okumuştuk.)

856

Bürcen Başkurtları Etnografyasına ait Yazılarımın Tesiri

Fuat Toktar bizde tatilini geçirdikten sonra Kazan'a döndü. Ben bu aralık "Şûra" mecmuasında neşrolunmak üzere "Bürcen Başkurtları" mevzuu üzerinde makaleler yazdım. Bu yazılarım dört makale halinde bu derginin 1913 yılının 19-22 sayılarında neşrolundu. Ben burada Başkurtların çok zengin olan folklorunun Tatarların ve Rusların tesiriyle fakirleşmek yoluna girdiğini, fakat eski Türk kültürünün birçok hususlarını en iyi muhafaza edenlerin Bürcen Başkurtları olduğunu, millî musiki ve

Levent Şahverdi Arşivi

destanların, bilhassa Edige ve oğlu Nureddin (Muradım) hakkındaki destanların buralarda yaşamakta olduğunu tasvir etmiştim. Askerî disiplin, Başkurtların kanına işlemiştir, onlar rehberlerin arkasından tek bir kuvvet olarak hareket etmesini bilirler. At üstündeki Başkurtlar at ve eyerleriyle tek bir heykel şeklini almaktadırlar. Bunlar cesaretle silâh kullanmakta ve ata binmekteki mahareti hâlâ muhafaza etmiş olmakla eski Türk tarihi askerî ruhunu yaşatmaktadırlar diyerek, bu hususların Mesim ve İrendik dağlarındaki Başkurtlarda nasıl yaşadığını tasvir etmiştim. Bu yazılar Başkurt aydınları arasında çok müsait intiba bıraktı. 1917 yılından sonra Başkurt millî hareketine fedakârlıkla katılmış olan Habibullah Abid ve Sabircan Kurmuş, aynı "Şûra" mecmuasında (No. 23-24) bu makalelerden aldıkları heyecanı belirterek makaleler neşrettiler. Müteaddit zevat da bana şahsen mektuplar yazdılar. Bu makaleler bu tarihten dört sene sonra Başkurt siyasî hareketlerine giriştiğimiz zaman faydalı olmuştur.

TÜRKİSTAN'A İLMÎ SEYAHATİM

857 **Türkistan'a İlk İlmi Seyahatim** Kazan'a geldiğimde Prof. Katanov, beni "Kazan Üniversitesi'ne Mülhak Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti" tarafından tarihî ve etnografik tetkikatta bulunmak üzere Türkistan'a, Ferğane vilâyetine göndertmek yolundaki teşebbüslerinin tam müsbet netice vermiş olduğunu haber verdi. Beni Kasımiye'de muallimlikten ve matura imtihanları hazırlıklarından alıkoyacak olan bu seyahati memnuniyetle kabul ettim. İlk defa olarak geldiğim Taşkent'te hemen o gün babamın tasavvuf silsilesinde mühim yer tutan Taşkentli Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın ceddi Şeyh Havend Tahur'un (vefatı 1360) hayat ve siyerine ait o güne kadar meçhul kalan mufassal menakıbini, farsça ve türkçe şiir ve vecizelerini buldum. Sahhaflardan satın aldığım bu yazma eseri Bağıstan köyünün Nakşbendî şeyhlerine fazla mutekit olan babama ve komşumuz Bekbulat Hazret'e hediye olarak gönderdim. Eserdeki şiir ve vecizelerden şunlar hoşuma gitti:

Seven dostu yanında olmadıkça bir dilber güzel olamaz • İçinde inleyerek öten bülbülü olmıyan bahçe, insanların gezip eğlendiği yer olamaz • Gönlünü ancak kendi gönlünü de sana verebilecek olan kimseye bağla • Canını ancak onu satın alabilecek kimseye ver[28] *• Eğer küfürde sadık değilsen, zünnarı risva etme*[29].

(28) Mahbûb be cuz habîb zibâ nebuvad
Her bâgçe be cuz bülbül-i nâlân cây- tamâşâ nebuvad
Dil-râ bâ kesi bibakhş dildâde buvad
Cân-râ bâ kesi deh ki kharîdâr buvad.

(29) Der küfr eger sâdiq ne-i • Rusvâ makûni zünnâr.

Levent Şahverdi Arşivi

Şimdi aradan 53 sene geçtikten sonra işitiyorum ki, Taşkent'teki camilerin çoğu yıkılmış, yok edilmiş, fakat Şeyh Havend Tahur'un (Şeykhantavır) türbesi merkez yerde olduğu gibi nümune olarak yerinde kalmış. 1914 senesi Mart'ına kadar devam eden bu seyahatte ben Ferğane, Semerkand ve Buhara vilâyetlerinde yazma eserleri, hususî ellerdeki vesikaları, memleketin iktisadî, tarihî coğrafyası bakımından çok mühim olan vakıf vesikalarında bazı dinî müesseselerin varidat listelerinde kıymet dalgalarını belirten kayıtları, Ferğane Özbek aşiretlerine dair etnografik materyali topladım. Bu seyahatim "Bir Türk âlimine karşı gösterilen takdir nişânesi" olarak Türkiye matbuatında (Türk Yurdu) bahis konusu edildi. Ekserisi 16. yüzyıldan sonraki zaman tarihiyle edebiyat tarihine ait birçok meçhul eserler keşfettim. Mart ayında Taşkent'e geldiğimde "Türkistan Arkeoloji Cemiyeti"nin tertip ettiği bir içtimada seyahatime dair konferans verdim. Orada hazır bulunan Türkistan umumî vâlisi General Suxomlinov beni takdiren iyi sözler söyledi ve "İşte bizim, Müslümanlar arasında maarif neşri yolundaki teşebbüslerimizin hayırlı neticesi" dedi. Resmî "Türkestanskiye Vedomosti" Vâlii Umumî muavini Aleksandr Aleksandroviç Semenov, bana Taşkent'te bir memuriyet vererek orada alıkoymak istedi. Ben, daha tahsilime devam edeceğimi söyleyip itizar ettim. Fakat o benim seyahatimdeki muvaffakiyeti Petersburg'a bildirmişti. Neticede "Rus İlimler Akademisi" ile "Beynelmilel Orta Asya Tetkik Cemiyeti"nin beni daha geniş tetkiklerde bulunmakla tavzif edeceklerine dair bir mektup aldım. Bunda âmil olanlar İlimler Akademisi azalarından Prof. Barthold, Radloff, K. Zaleman olmuştur. Ben de Kazan Arkeoloji ve Tarih Cemiyetine raporumu verdikten sonra Petersburg'a geleceğimi bildirerek cevap verdim. Mart sonunda Kazan'a geldim. Biraderlerim Abdülbari ve Abdurrauf bu sene Kazan'da "Muhammediye Medresesi"nde tahsilde idiler, bir müddet onlarla meşgul oldum. Arkeoloji Cemiyetine de raporumu verdim.

Ben bu seyahatimde Taşkent, Ferğane, Semerkand ve Buhara'da birçok yeni dostlar kazandım. Bunlardan bir çokları bana bu tarihten itibaren Türkistan kültür hayatına ve daha sonra siyasî hayatına iştirakimde faydalı olmuşlar ve her biri ile dostluğum birçok tatlı hâtıralar bırakmıştır. Bunlardan Çar ordusunun eski subaylarından olan aslen Başkurt Miralay Ebubekir Divayev'dir ki Kazak-Kırgızların etnografyasına ait çok faydalı eserler neşretmiştir. Bu zat beni Taşkent'te yine Çar'ın Başkurt subaylarından Küçükov ve Tatarlardan General Yenikeyev, Semerkand'da Kırgız General Kolçanov ve Mirbedelov ve Başkurt Akimbetovlarla tanıştırmıştı. Ben nereye gidersem oraya "Ebubekir Ağa"nın beni tarif ve takdim eden mektuplarının gelmiş olduğunu gördüm. Kazaklardan daha lise talebesi olan ve sonradan komünist Nezir Türekul (Turekulov), Taşkent'te Petersburg Üniversitesi hukuk talebesi Mustafa Çokayev, Özbeklerden muahharen şair Endicânlı Ab-

Levent Şahverdi Arşivi

dülhamit Süleyman (Çolpan), yine Taşkent'te Nogaylardan tarihçi Polat Salî, Özbeklerden Münevver Qarî ve Ubeydullah Hoca, Semerkand'da Mahmud Hoca Behbudî, Buhara'da Ahmetcan Mahdum, yine Kırgızlardan yüksek okul talebesi olan Canızakoğlu İbrahim bu cümledendir.

Türkistan'da bu sene tanıştığım şahsiyetler sırasıyle zikredilenler meyanında Nezir Türekul ile Abdülhamit Süleyman, şairlik mahlasıyle Çolpan, üzerlerinde ayrıca durmak gereken arkadaşlarımdı. Nezir'in babası Türekul, Ferğana valisi yanında tercüman idi. Bazı kıymetli yazma eserler toplamıştı. Nezir, eline geçen kitabı okur, okuduğu müelliflerin tesirinde kalırdı. Ben ise ona, insan kısa ömründe, öğrenmeyi ve kitap okumayı bir prensip ve plâna tâbi kılarak yaptığı zaman bir müsbet netice elde edilebilir diyordum. O benim bu fikirlerimi daha 15 yaşında bir çocuk olan şair Çolpan'a aşılamağa çalışır, kendisi fazla hassas ve sebatsız olduğundan böyle bir yolu takip edemiyeceğini, disipline tâbi olamıyacağını söylerdi. Hakikaten o, o zaman bir müfrit Türkçü idi. İstanbul'da çıkan "Türk Yurdu"nu okurdu. Sonra komünist oldu. Cidde'de Rus Konsolosluğunda bulundu, Türk dili meselelerine dair makaleler neşretti, fakat yine millî kültüre sadık kaldı. Bu yüzden Sovyetlerin imha dalgalarında yok edildi.

Sonraları Özbeklerin en büyük muasır millî şairi olan Çolpan o zaman belki 15 yaşında idi. Bana, tarih kitabımı okutmaktan ilham aldığını ve gıyaben takdirkârım olduğunu bildiren bir mektup yazmış ve Endicân'a evlerine davet etmişti. Ben, Nezir Türekul'la birlikte evlerine geldiğimde büyük ve zengin bir tüccar olan babası Süleyman, bizi: "Bir çocuk, babasından müsaade almadan misafir çağırabilir mi?" diye soğuk, hatta serzenişle karşıladı. Abdülhamit evde yoktu, sonra geldi. Fakat hakikaten daha bir çocukmuş, halbuki biz onu yetişmiş bir adam zannetmiştik. Biz otele gidecek olduk. Babası "O hâlde yemekten sonra gidersiniz" dedi. Abdülhamit, babasına bir söz diyemedi. Fakat yemek esnasında biz babasıyle konuşurken o da yanındaki arkadaşı ile konuşuyordu, buna babası kızdı. Ben ise Mevlâna'nın bir sözünü, "gerçi bülbülân guzînend * murgân-i diğer khâmuş ne neşînend", yani "bülbüller güzide kuşlar ise de o öterken başka kuşlar da susmuyorlar" dedim. Zeki adammış, bundan çok hoşlandı ve bize karşı çok soğuk olan Süleyman Ağa, fikirlerini hemen değiştirdi ve "siz artık oğlumun değil, benim misafirim olacaksınız" dedi. Otele gitmemize müsaade etmedi. Büyük bir Türk şairi çıkacak olan Çolpan'ın babası daha ziyade farsçaya hürmet edermiş. Ona kendimi tanıtmak üzere kartvizitimi verdim. Böyle bir şey görmemiş imiş. "Demek bu sizin isminiz, demek siz bunu tabettirmişsiniz" dedi ve sonra kartı iade etti. İşte büyük modern Özbek şairi ile ve tamamiyle ortaçağdan müstebit bir zengin olan babasıyle böyle dost olduk. Nezir Türekul da bir türkçü olduğu hâlde, fars edebiyatına vâkıf ve ona düşkün idi. Ben annemden öğrendiğim farsçadan bu senelerde ne kadar istifa-

Levent Şahverdi Arşivi

de ettim. Her vakit annemi içimden şükranla yadettim. Süleyman Ağa'nın kendilerinden ayrılırken uğurlıyarak bana armağan ettiği kumaşları anneme götürdüm.

858 **Manas Destanı ile Yakından İlgilenmeme Sebep Olan Bir Hâdise**

Kırgızların Manas destanı ile 1910'dan beri ara sıra meşgul oluyordum. Fakat bu sene Kazan'da iken bu destan ile ciddî surette meşgul olmamı icap ettiren bir hâdise oldu. Ben bu sene başlıca matura hazırlıkları ile meşgul olacaktım. Param da vardı. Babam bir kısrak (biye) satıp parasını bana verdi. Bal parası zâten benimdi. İbrahim Kaçkınbay'ın annesi de, bir aygır satıp parasını bana verilmek üzere babama vermiş. Ben tiyatrolara, balolara, talebe müsamerelerine devam ediyordum. Taşkent'te böyle bir münasebetle Kırgız aydınlarından İbrahim Canızakov ile yakından tanışmıştım. Kazan'da da onlardan Sarıkulakov isminde bir "manasçı" talebe (student) ile tanıştım. Bu da bir garip tesadüf neticesinde oldu. Prolomnıy caddesinde devam ettiğim talebe lokantasında birisi çiçek bozuğu Kırgız, diğeri sarışın bir Rus olan iki talebe sarhoş olmuşlar, aralarında bazen Kırgız yahut Kazak şivesiyle de konuşuyorlar, sağa sola küfrediyorlardı. Benim yemek yediğim masa bunların karşısında idi. Kendilerine bakıyorum zannederek bana sataştılar. Ben hiç cevap vermedim, bu hareketim onları daha fazla sinirlendiriyordu. Lokanta sahibine şikâyet ettim, "Ya bana başka bir yer verin, ya bunları buradan uzaklaştırın," dedim. Zaten başkaları da bunu istiyorlardı. Lokantacı bunları çıkarmak istedi. Derken bunlar bir daha üzerime çullandılar. Ben de "Def olunuz" dedim. Çiçek bozuğu Kırgız'a hitaben, kendi Kırgız şivesiyle "Ket değende it kitet, Elmembet Qalmıq ne gitpeyt" dedim. Yani "git dersen köpek de gider, fakat Elmembet ismindeki Kalmuk niye gitmiyor?" Manas destanından alınan bu beyti işitince Kırgız talebe durakladı. "Affedin, sen kimsin, Manas'ı nereden biliyorsun?" dedi. Böylece tanıştık. Herifin sarhoşluğu da geçti. Meğer ki benim ismimi de duymuş, hatta tarihe ait kitabımı da okumuş imiş. İkinci günü bu zat aynı lokantada bana gelerek özür diledi. Artık ikimiz Manas üzerinde beraber çalışacak olduk. Bu destanın Radloff tarafından neşrolunan maruf rivayetinden tamamen farklı ve 19. yüzyılda Arap harfleri ile yazılmış mufassal bir rivayetini bana Taşkent'te adı geçen Ebubekir Divayev vermişti. Çok yeri okunaksızdı, fakat Sarıkulakov'un tesbit ettiği gibi bu fevkalâde usta bir manasçının ağzından yazıp alınmış bir nüsha idi. Bu destan sekiz sene benim elimde kaldı. 1921 senesinde Canızakov, Bakû Şark Kongresi esnasında bu nüshayı benden isteyip ariyet aldı, fakat o, bir sene sonra Sovyetler'e karşı isyan hareketlerinde Ferğane'de şehit olunca bu yazma da ortadan kayboldu. Kırgızlar, 9. yüzyılda Moğolistan'da büyük devlet kurarak Çinlilerle savaştılar. Manas destanı Kırgız uruğunun o tarihte ve sonra-

Levent Şahverdi Arşivi

ki devirlerde bu kavmin başından geçen hâdiseleri ve millî efsaneleri aksettiren eski Yunan destanları çapında bir destandır. Radloff, Rus memuru olduğundan bu destanı yazıp alırken Kırgız manasçıları onun hoşuna gidecek ilâveler yapmış; "Ak-Padşa" diyerek Rus Çarını da araya karıştırmışlardır. 1924 senesinden beri Sovyetler bu destanı kendi siyasetlerine uygun bir şekle sokmak için uğraşmaktadırlar. Benim elimdeki rivayetler, Türkistan'a Rus istilâsından az önce Khoqand hanları zamanında yazılmış bir nüsha idi, 60.000 mısra kadardı. Sarıkulakov'la ikimiz bu eseri Arap harfleri ile neşretmek istiyorduk. Canızakov'un isteği de bu idi. Fakat her iki idealist Kırgız aydını, Ruslarla mücadelenin kurbanı oldular. Beraberce kurduğumuz Manas neşri plânlarımız da tahakkuk edemedi.

859

Mühim Bir İlmî Kütüphaneyi İstanbul'a Aldırdığımın Hikâyesi

Bu arada bir hâdise oldu. Prof. Katanov'un karısı kitap ve kütüphane düşmanı idi. Kocasına: "ya ben, ya kütüphanen" demiş. O zaman toz temizlemek için elektrik süpürgeleri de olmadığından kadınlar için toz almak, bilhassa kitapların tozlarını almak çok can sıkıcı bir iş oluyordu. Bu yüzden ve başka sebeplerden anlaşamadılar. Evlâd annesi olan bu hanımın yüzünden Prof. Katanov, kütüphanesini satmayı kararlaştırdı. Bu kütüphanenin bir anahtarını bana vermiş ve istediğim gibi istifade etmeyi mümkün kılmış olduğundan kıymetini biliyordum. Profesör bu kütüphaneyi satmakta benim vasıta olmamı istedi. Ben de "bir müsteşrikın büyük kütüphanesi satılacaktır" diye "Vaqıt" gazetesinde makale yazarak bunun Kazan ve Orenburg gibi bir yerde Müslümanlara has bir ilim müessesesi vücude getirmek üzere satın alınmasını tavsiye ettim. Fakat Tatarlardan ses çıkmadı. İstanbul'da "Türk Yurdu" muharriri Yusuf Akçura'ya yazdım. O da bunu Türkiye'nin Evkaf Nazırlığına söylemiş, kütüphaneyi satın alıp İstanbul'a getirmeyi kararlaştırmışlar. Bunu Yusuf Akçura bana haber verdi. Evkaf Nezareti memuru Nail Reşit ve aslen Tatar olan subay Ömer Terigul beyleri bir mektupla bana Kazan'a gönderdiler. Ben bu kütüphaneyi 8.000 Rus rublesi karşılığı olarak Türkiye için satın aldım. Sonra da sandıklara koyup Türkiye'ye, İstanbul'a gönderdim. Fakat bu kütüphanenin eksikleri çoktu. Onları doldurmak işini Petersburg'a giderken yapacağımı, Türkiyeli misafirlerimize bildirdim. Petersburg'a gelip Barthold ve diğer Akademi azaları ile Radloff'un evinde toplanarak, Türkistan seyahatime ait tebliğde bulundum. Akademinin bana yeni tetkikatta bulunmak ve yazma eserler satın almak için külliyetli meblâğ verebileceği anlatıldı. Bu arada ben Petersburg'un kitapçılarından ve müesseselerinden Katanov kütüphanesinin eksiklerini tamamlamak üzere o aralık Kazan'dan Petersburg'a gelmiş olan Nail Reşit Beyin elindeki para ile 7.000 Rus rublesi kıymetinde kitap satın aldım. Akademiden, enstitülerden Şark'a ait mecca-

Levent Şahverdi Arşivi

nen kitaplar topladım. Bunları da yine sandıklara koyup İstanbul'a gönderdik. Birinci Cihan Harbi başlamadan bu kütüphane sağ selâmet İstanbul'a gelmiş ve şimdi İstanbul Üniversitesi'ne bağlı "Türkiyat Enstitüsü"nün temelini teşkil etmiştir ki, 1925'de Türkiye'ye geldikten sonra bu kütüphane benim için baha biçilmez bir hazine olmuştur. Eğer bu kütüphanenin ihtiva ettiği Rus ilmî neşriyatı olmasaydı benim İstanbul'daki tarihî neşriyatım yalnız şark ve Avrupa kaynaklarına dayanacak ve eksik olacaktı.

Petersburg'da ben, Akademinin Asya Müzesinde Avrupa kütüphanelerinin kataloglarını tetkik ederek Fraehn'in 1845'de neşrettiği nadir İslâm eserleri fihristine ilâveten kendim için bir İslâm yazmalarının ihtisaslara ayrılmış fihristini tertip etmekle meşgul oldum. Aynı zamanda Başkurt ve Nogayların tarihine dair materyal toplamak üzere İlimler Akademisi arşivinde çalıştım. İlk Türkistan seyahatime ait raporlar üzerinde çalıştım ki bunlar Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Şark kısmı "Zapiski"lerinde intişar etti. Barthold bana, lise imtihanlarını verebilirsem verdim, veremezsem yine bir yolunu bularak Petersburg Üniversitesi'nin Şark Fakültesine getirteceğini kendi idaresinde kurulmuş "Beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesi"nde çalıştıracağını ve batı Avrupa memleketlerinde İslâmî eserleri tetkik etmek üzere göndereceğini vaat ediyordu. Böylece ben 1914-1917 senelerinde Almanya, Avusturya, Paris ve Londra'da çalışabilecektim. Araya harp girdiği için, o zaman tahakkuk edemeden kalan bu plânlar beni istikbal için tasavvurlarda bulunmaya sevk eden bir ideal oldu. Yani Türk kavimleri ve İslâm kültürü tarihi üzerinde çalışan bir müsteşrik olacağım. "Niye ben Howorth'un tarihimize ait ingilizce kitabını, neden müsteşrik Fraehn'in yine tarihimize ait lâtince eserlerini okuyacak derecede ingilizce ve lâtince öğrenmiyeyim?" diyordum. 1914 ilk baharında aldığım kat'î karar bu idi.

860

İbn Haldun'un felsefesini öğrenişim

Bu kış Manas'la birlikte Arap filozofu İbn Haldun'la epiy meşgul oldum. Bu âlimin altı ciltlik tarihi ve onun türkçeye de tercüme olunmuş olan "Mukaddime"si dayımın kütüphanesinde İslâm tarihi kaynaklarından İbn al-Asir ile aynı yerde bulunuyordu. Dayım bana İbn al-Asir'den verdiği gibi, İbn Haldun'dan da ayrı pasajları okutur, yahut okumamı söyler, sonra bu bahisleri benden sorardı. İbn Haldun'un "Mukaddime"sine gelince, bu felsefî eser, Mercanî'nin Kazan'da basılmış "Vafiyat al-Eslaf Mukaddime"sinde de geniş mikyasta istifade edilmiş olduğundan bana dayım ve babam vasıtasiyle ana hatları ile malûm idi ise de dayım onunla şimdilik meşgul olma, aklın ermez derdi. Çünkü içtimaiyatla daha hiç meşgul olmamıştım. Bu sene üstadım Prof. Xvostov, Prof. Kareyev'in içtimaiyata ait eserini izah ederken arapça bildiğimden beni İbn Haldun'un içtimaiyata ait fikirlerini hulâsa etmekle vazifelendirdi. Ben eserde devlet teşkilâtına ve milliyetin rolüne

Levent Şahverdi Arşivi

ait bahislerini Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti oturumlarında okunmak üzere bir tebliğ olarak hazırladım. O zaman İstanbul'da "Türk Yurdu" dergisini çıkarmakta olan Yusuf Akçura Bey benden mecmuası için makaleler istiyordu. Ben de bu tebliği Türk okuyucularına uygun bir şekilde değiştirerek İstanbul'a gönderdim. Akçura da bunu o zaman Tevfik Rüştü ve Celâl Sahir beylerin idaresinde neşrolunmakta olan "Bilgi" mecmuasında (1914, sayı 7) neşretmiş. Bunu ancak 1925 Haziranında Almanya'dan İstanbul'a geldiğimde öğrendim. İstanbul'a geldiğim günlerde Muallim M. Cevdet adında bir zatla görüştüm, sonradan ahbap olduğumuz ve büyük bir kütüphaneye mâlik olan bu zat benim kulağıma bir söz fısıldadı. Dedi ki: "Aman, İbn Haldun'a ait makaleniz bahis mevzuu olursa benim ismimi zikretmeyin". Ben de sordum "Hayır ola, ne var?". Dedi ki "Sizin makaleniz Bilgi dergisinde çıkınca ben İstanbul'da neşretmekte olduğumuz 'Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası'nda sizin fikirlerinizi tenkit ederek iki makale neşrettim, şimdi ise memlekette sizin ileri sürdüğünüz fikirler revaçtadır, benimkiler iflâs etti". Kendi makalemi ve M. Cevdet beyin makalelerini de okudum. Ben yazımda teokratizme muhalif olduğum hâlde, M. Cevdet buna taraftar olduğundan bana "Şimal müverrihi Zeki Velidi bizim Türkiye Türklerinin devlet idaresi meselesinde ne arar?" mealinde şiddetli tenkitlerde bulunmuş. Benim bu makalede ileri sürdüğüm fikirler şunlardı: "Teokratizm, Türkler için baş belâsı olan bir zihniyettir". "Teokratizm İslâm camiasının öz sıfatı değildir". "Biz garp medeniyetine iltihak ederken İslâmiyet de ona uymalıdır". "Zaten Türkler tarihte her vakit saltanatı hilâfetten ayırmışlardır". "Türk ve Moğolların idare sisteminde din ile bağlı bir şey yoktur. Çingiz'in Yasa sisteminin tatbiki İslâm âleminde yeni bir devir açtı. Bu Yasa Türkiye'de izler ("Yasaq-i Osmanî" ve "tamga" sistemi) bıraktı. "Din ile hükûmet tamamiyle ayrı olmalıdır". "Kur'anın ahkâmı dünyevî ahkâmla tadil edilmelidir". "Bir şarklı milletin, insan camiası olmak itibariyle Avrupalılardan farkı yoktur. Mısırlı Müftü Muhammed Abdu, Türkiyeli Mahmud Esad, Rusyalı Musa Carullah efendilerin İslâmiyeti ıslahla bunu muasır kanunlara esas etme yolundaki çabaları boş şeylerdir. Orta Asyadaki İslâm memleketlerinin Rusya'ya esir olmalarının başlıca sebebi bunların Çingiz Yasasından ayrılarak Şeriate dönmeleri olmuştur. Buhara'nın (18. yüzyıl son çeyreğindeki) hükümdarı Mangıt Şah Murad Bek derviş olmuştu, namazı terk edenleri öldürüyordu". "İbn Haldun büyük tarihini yazdığı zaman Türk âleminde büyük hâdiseler zuhur etmişti. O Şam'da Temür'le görüştü. Onun Türk kavmiyle ilk hakiki teması bu suretle başladı ve ayrı kitap yazıp bu hâtıratı tesbit etti, Temür, memleketini Yasa ve Tüzükle idare etti".

1 Şubat 1930'da Ankara'da Çankaya'da, köşke davet edilmiştim. Atatürk'ün sofrasında siyasî meseleler gibi, ilmî meseleler de konuşulurdu. Atatürk, Siirt Mebusu Mahmud Beye hitaben "Profesörün makalesini geti-

Levent Şahverdi Arşivi

rin" dedi. Az sonra Mahmud Bey, Atatürk'ün kütüphanesinden "Bilgi" dergisini getirdi. Gördüm ki Atatürk bu makaleyi gayet itina ile okumuşlar. Bir de şimdi Mahmud Beye okuttu. Makalenin bir yerinde "Çingiz'in dehası sayesinde vücuda getirilen fevkalâde muntazam askerî idare, İran'ın kırtasiye usulünü ortadan kaldırdı" sözünü izah etmemi istedi, "bunda bir hatâ olacağını zannederim" dedi. Ben de hemen "Hakkınız var Paşam, burada her hâlde Yusuf Bey yazımı Osmanlıcalaştırırken "teokratizm usulünü" şeklindeki sözümü "bürokratizm usulünü" diye okumuş ve frenkçe kelimeyi 'kırtasiye' ye çevirmiş". Atatürk "Ben de öyle zannettim, çünkü burada diğer yerlerde 'teokrasi' diye tasrih ederek hilâfet aleyhinde yazmışsınız" dedi. O mecliste mecmuanın sahibi Tevfik Rüştü, Celâl Bayar, Yusuf Akçura, Afet Hanım ve başka birçok zevat vardı. Yusuf Bey "kırtasiye" kelimesinin kendisi tarafından hataen yazıldığını itiraf etti. Atatürk'ün bu kadar dikkatine hayran kaldım. Bana hitaben dedi ki "Görüyorsunuz ki siz daha buraya gelmeden yazılarınızı okumuşuz. Buraya gelmeden önce memleketimize iyi bir mesaj göndermiş oluyorsunuz" dedi. Atatürk'ün bu yazı dolayısıyla M. Cevdet tarafından yazılan tenkidi de okumuş olduğu anlaşıldı. Fakat bu yazı dolayısıyla Atatürk'ün bana gösterdiği bu iltifat benim için iyi olmadı. Çünkü Atatürk'ün mukarreplerinden olup o mecliste hazır bulunan Prof. Şemseddin Günaltay daha 1914'de benim makalem neşrolunduğu sıralarda M. Cevdet ile aynı fikirdeymiş, bu yolda neşriyatı varmış. Fakat Atatürk'ün o meclisinde hazır bulunan Günaltay'ın benim bu makalede serdettiğim fikirler takdir olunurken yüzünün bozulduğunu sonradan Yusuf Akçura Bey anlattı. Her hâlde, 1912-1913 kışında İbn Haldun'la meşgul olmam neticesinde yazdığım bu yazının Türkiye fikir ve siyaset adamları tarafından ciddiyetle okunmuş olduğunu öğrenerek sevindim. Sonraları gördüm ki benim bu yazım Prof. Ziyaeddin Fahri tarafından İbn Haldun'a dair 1922'de yazılan bir eserde de Atatürk'ün yaptığı gibi takdirle zikredilmiş imiş. Nasıl ki İbn Haldun'un "Mukaddime"sinin en mükemmel ingilizce tercüme ve izahlarını 1961'de neşreden Amerikalı Prof. Franz Rosenthal[7] dahi benim İbn Haldun'a ait bu mütalâalarıma temas etmiştir.

14. yüzyılda tarih felsefesi ve içtimaiyat ile meşgul âlimlerin yalnız Akdeniz ve İspanya sahasında yetişen İbn Haldun gibi garplı İslâm âlimlerine mahsus kalmadığını, bu fikrin aynı Temür zamanında Semerkand'a gelmiş olduğunu 1913 kışın Buhara kütüphanelerindeki yazma eserleri tetkik ederken öğrenmiştim. Bu eser İbn Haldun'un çağdaşı olduğu hâlde onu görmeden aynı felsefî fikirlere vasıl olan Şems İcî'nin eseri idi. Temür zamanında ve onun emriyle tarih felsefesine ve Türk kanun ve devlet idare sistemlerine tahsis edilerek yazılan ve Temür'e takdim olunan "Tukhfa" ismindeki bu büyük eseri ben ancak İstanbul'a geldikten sonra, Yenicami kütüphanesinde buldum. "Şeriat" yerine "Yasa" ya ve "din" karşısında "riyazî ilimlerin

Levent Şahverdi Arşivi

neticelerine" ön verilmek gerektiğinden bahseden bu eserden bu sohbet esnasında Atatürk'e de bahsetmiştim, o da "Yaman bir Türk bu Temür" dedi. Müteakiben ben bu eseri 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresine arzettim. Şimdi Yale'de Prof. Franz Rosenthal bu esere ait bir tetkik yazısı yayınlamıştır.

861 **Türkistan'a Yaptığım İkinci İlmi Seyahat**

Benim, Rusya İlimler Akademisi tarafından ilmî araştırmalar için Türkistan'a izam edilmekte olduğumu duyarak sevinen dostlarım arasında İbrahim Akçurin başta gelmekte idi. Bu hâtıralarda bir kaç defa adı geçen bu zat Simbir vilâyeti fabrikacı Akçurinlerin akrabası ve onların ticaret vekiliydi. O bana nisbetle epeyi yaşlı idiyse de bana kendisi de aynı yaşlardaki bir dostu nazariyle bakardı. Uygurca öğrenmişti. Ben Petersburg'da iken kendisi de burada bulunan bu zat bir gün bana Uygur harfleriyle yazılmış bir davetiye gönderdi. Grand Hotel'e yemeğe çağırmıştı. Bana çok muvaffakiyetler diledi ve istasyona kadar teşyi etti. Buhara'ya gelince Başvekil Nasrullah Quşbegi'yi gördüm. Çünkü bu sefer en çok Buhara vilâyetlerinde çalışacaktım. Mahalli valilere bana yardım etmeleri hususunda tavsiye mektupları yazdırdı. Nereye gelsem, bu mektupların benden önce gelmiş olduğunu gördüm. Qarşi şehrine geldiğimde, beni Çarın Petersburg'dan gelmiş bir büyük memuru farzederek hariciye konağı demek olan "Elçihane" ye indirdiler, çok izaz ve ikram ettiler ve yanıma bir mihmandar da verdiler. Şehrisebz'e geldiğimde ise bu vilâyetin valisi (beği) Türk ve Müslüman olduğumu bildiği hâlde bana tercüman vasıtasiyle rusça hitap ederek sözlerini tercüme ettiriyordu. Bunun fuzuli olduğunu ve rusça konuşmıyacağımı bildirdim. Hoşnut oldu. Mayıs ayında Qarşi'de iken pazarda bir attarın ilâçlar sarmak üzere kullandığı evrak meyanında, eski türkçe bir kaç yaprak gördüm. Bunların öteki parçası nerede? dedim. O yaprakları bir kitaptan koparmış imiş. Bu, Kur'an'ın "Sub'i" yani yedide birinin türkçe tercümesinden ibaretti, bunu 20 Buhara "pul" una satın aldım. Sonra bu eserin Türk dilinin İslâmlık devrinde yazılan en eski ve onuncu yüzyıla ait bir abidesi olduğu anlaşıldı. Müsteşriklerden Barthold ve Zaleman bu hususta yazılar yazdılar. Sonra bunun 14. yüzyılda İran'da İlhanlılar ve Altın Orda'da Cuçioğulları devrinde yazılan nüshaları İstanbul'da keşfedildi. Sonra ben bu eski Kur'an tercümelerine ait İngiliz dilinde bir eser neşrettim. Buhara Hanlığındaki araştırmalarımı bitirip Taşkent'e geldiğimde Vâlii Umumî muavini A. A. Semenov bunu büyük bir para karşılığı olarak kendisine satmamı teklif etti. Ben de: "İlimler Akademisi için almışım ve ona vereceğim," dedim. A. A. Semenov'un benim bu hareketimi senâ ederek Barthold'a yazmış olduğunu sonradan öğrendim. Belki de para düşkünü olup olmadığımı öğrenmek istemişti. Her hâlde kendisinin güzel yazma eserler koleksiyonu vardı ve bu-

Levent Şahverdi Arşivi

na çok para harcıyordu. Yakınlarda vefat eden Prof. Semenov, Tacikistan İlimler Akademisinde çalıştı ve Türkistan'ın eski İranlı sekenesi tarihine dair çok mühim eserler neşretti. Rusların böyle ilimle ilgili olan diğer bir yüksek memuru da o zaman Semerkand'da yaşamakta olan mühendis Kastalskiy ile Vyatkin'di. Bunlar da çok kıymettar eserler toplamışlardır. Qarşi'de satın aldığım bir eser de, Mahmud Vasıfî isminde birisinin 16. yüzyıl başında Temürlüler devrinde Herat'ın içtimaî ve medenî hayatını tasvir ederek yazdığı büyük bir eser idi. O zamanki cemiyetin hayatını bilhassa şair Alişir Nevaî'nin ve çevresinin hayatını en küçük teferruatına kadar tavsif eden bu eser içtimaiyat ve kültür tarihi ile uğraşan âlimler için sonsuz bir kaynak işini görmektedir. İçinde çok da pornografik hikâyeler bulunan bu kitabı Rus İlimler Akademisi neşretti. Şehrisebz'e gelince buradaki Temürlü devrine ait binaların kitabelerini kopya ettim. Bunların tam tavsifini yazdım. Ruslar Buhara'yı işgal edeli 50 yıl geçmiş olduğu hâlde Türkistan'ın en büyük mimarî abidelerini teşkil eden bu eserlerin daha hiçbir fotoğrafı çekilmemişti. Ancak birçok eserler harap olduktan sonra akılları başlarına geldi. Bu eserleri ilk defa neşreden de Cohn-Wiener isminde bir Avusturyalı olmuştur.

862 **Şarki Buhara'da Seyahatim** Haziran başında Guzar'a geldiğimde emirin amcası olan vali Seyyid Ekrem Töre beni çok hürmetle karşıladı. Bu zat hükümdar olan yeğeni Emir Alim'den memnun değildi. Maiyetinden Mustafa Mirahor, Qavçın, kabilesinden idi. O da hâkim kabile olan Mangıtları şehirli İranlılara, yani Taciklere fazla yüz verdiler diye sevmezdi. Seyyid Ekrem Töre bana kendi sarayında oğullarına muallimlik etmemi ve rusça öğretmemi teklif etti. Sarayından birkaç güzel yazma eser verdi[8]. İngiliz subayları Conolly ve Studdard'ı öldüren büyük babası Emir Nasrullah'ın (1828-1860) Ruslar tarafından yapılmış bir resmi olduğunu duymuş, bunu bulup göndermemi rica etti. Ben de Xanykov'un bu resmi muhtevi olan eserini sonra kendisine gönderdim. Bu zat Rusları hiç sevmezdi. Buradan Serasiya'ya giderken bizim destanlarımızda, "Yideli Baysun" tesmiye olunan ve destan kahramanı Alp Bamsı Böyrek (Alpamsa)nın Böyrek ve Qoñrat aşiretlerinin asıl vatanları sayılan Baysun'un Qoñrat kabilesine mensup beği bir günde altı türlü pilâv yedirdi. Müthiş sıcaklarda bu yemekleri hazmedemeden boğuluyordum. Tüpeleng Derya nehrini geçtiğimiz yerde ormanlıktan çıkarak üzerime hücum eden ve atımı ürküten büyük bir yabanî domuz (qaban)ı tabanca ile öldürmüştüm. Domuz, ayağımdaki çizmeye dişini geçiriyordu, yalnız üzengi kurtardı. Burada domuz çok olduğunu kitaplarda da okumuştum. Yanımda bana refakat eden Baysun mihmandarı bunu, güya bir arslan öldürmüş gibi yolda rastladığımız herkesi durdurup mübalağa ile anlattı. Münevver bir genç olan Serasiya beği

Levent Şahverdi Arşivi

(valisi) İshak Bek, bana eski Türk sufilerinin ve Ahmet Yesevi'nin eserlerinin o güne kadar görmediğim bir eski ve çok mükemmel külliyatını verdi. Bunu şahsıma verdiği için İlimler Akademisine vermemiştim. Şimdi zayi oldu. Keşke oraya vermiş olsaymışım. Bugün Tacikistan Cumhuriyetinin merkezi olan Düşembe'de Buhara Emirinin eski Başvekili Evliyakul Quşbegi, genel vali idi. Kendisi "Hüseynî" mahlasıyla şiirler yazmış ve tabettirmiş imiş. Bunlardan hiç haberim yoktu, bu divanın ekserisi farsça olan şiirlerini bana bizzat okudu. Bazı yakınlarına beni "İşte, Rus tahsili görmüşse de Müslüman kalmış" diye gösterirdi. Düşembe'nin yakınında "Hazret-i Mevlâna" isimli köye gittim. Burası Türkistan'ın büyük sufilerinden Yakub Çarkhî'nin mezarı olmakla bu ismi almış. Temür tarihlerinde köyün ahalisi Moğol sayılıyordu. Şimdi de öyle, 1555'de burasını Türkiye'nin denizcisi Seydi Ali Reis ziyaret etmişti. Düşembe (eski ismiyle Şuman) 7-8nci yüzyılda Budizm'in merkezlerindendi. Fakat bunlardan kalmış hiçbir esere rastlamadım. Buralarda yaşıyan Türk Laqay =(İlâqî) ve Qarlıq aşiretlerinin etnografisi hiç kimse tarafından tetkik olunamadığından birkaç yere gidip lisan ve folklor nümuneleri topladım. Eski Eftalitlerin bakiyesi olan bu kabilelerin halk edebiyatı, örf ve âdetleri beni candan ilgilendiriyordu.

863 **Laqaylarda Paramın Çalınması**

Evliyakul Quşbegi'ye meseleyi anlattım. O da kolaylık gösterdi ve bunların idaresi ile memur "emlâkdâr"ın yani kaymakam'ın bulunduğu yere gittim. Laqayların beylerinin yaşadığı Köktaş denilen yere gidecektim. Kaymakamın bulunduğu geniş duvarlarla çevrilmiş bahçede bana bir çadır kuruldu. Ben çadıra Laqay ve Qarlıqları, çağırarak eski rivayetleri bilenlerinden eski destanları not ediyordum. Kaymakamın odasında duvarda asılı kalan ceketimden bir şey almağa gittiğimde, cüzdanın içindeki paraların çalınmış olduğunu görüp Kaymakama haber verdim. Beş yüz elli beş Rus rublesi ve bir kaç yüz Buhara tenkesi ile ceman 800 ruble çalınmıştı. Kaymakam belki birkaç hektar yer tutan bağın tütün kapılarının kapandığını ve bağın duvarı içinde bulunan bütün köylülerin nezaret altına alındığını ilân etti. Çalınan para Buhara hesabiyle dört bin Buhara tenkesi demek olduğundan bu bütün Köktaş Kaymakamlığının senelik vergisi demekti. Kaymakam bu vaziyeti Vâlii Umumî Evliyakul Quşbegi'ye derhal posta göndererek bildirmiş ve Quşbegi de bu çalınan para bulunmadığı takdirde Köktaş Kaymakamlığının vergisine ek olarak alınacağını yazmış. Hükûmet konağının bahçesinde bulunan bütün insanların, arada Qarlıq ve Laqay'ın ünlü adamlarının mevkuf bulunmaları büyük bir hâdise oldu. Birçok kimseler, çalınan para ile ilgileri olmadığını Kur'an üzerine yeminle teyit etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu büyük heyecanı mucip oldu. Kabile reisleri kaymakama gelerek hakkımda "Belki de bu adamın parası çalınmadı, yalnız çalındı diye isnat etti, pa-

Levent Şahverdi Arşivi

rası çalınmış olsa müteessir olurdu, ihtimal yalnız çalındı diye isnatta bulunarak kabilemizden bu kadar para çekmek istiyor" demişler ve Hacı Ali isminde bir imam, halkın fikrine tercüman olarak kaymakama dedi ki: "mademki bu zat kendisini Müslümanım diyor, biz bu parayı çalmadığımızı teyit için yemin ettik, o hâlde bu misafir de parasının çalındığına dair bizim huzurumuzda Kur'an üzerine yemin etsin". Ben de sekiz yüz ruble için yemin etmiyeceğimi, kayıp olmuşsa bunun için kabile üzerine vergi tarhına da razı olmıyacağımı söyledim. Bu da hazır bulunanların şüphesini arttırdı. Fakat kaymakam bu parayı araştırmak yolunda başka birçok çarelere de tevessül etmiş, fazla şüphe ettiklerini Buhara usulüyle işkenceye maruz kılmış. Neticede bu paranın kendi hademelerinden biri tarafından çalındığı tahakkuk etmiş. O da itiraf etmiş. Herkesin yüzü güldü. Buradaki Özbekler, "Biz olsak bir tek Buhara pulu için kaç defa yemin ederiz, bu zat dört bin tenkesi kaybolduğu hâlde bunu teyit için yemin etmekten çekindi ve bu münasebetle yüzünde hiçbir teessür eseri göstermedi, bilâkis bundan feragat ettiğini ilân etti" dediler ve bana karşı sempatilerini bildirdiler.

Bunlar beni Kaymakamın bulunduğu yerden, dağlara, Köktaş yaylasına ziyafete çağırdılar. Ben atıma binerek onlarla gidecek oldum, fakat kapıya gelirken atları üzerinde bulunan kabile reisleri toplanarak "Ey efendi, sen bize misafir gidiyorsun, fakat bizde hırsız çok, şu çalınıp da bulunan parayı herkesin huzurunda kaymakama emanet bırak" dediler. Ben de pekâlâ diyerek herkesin huzurunda bu parayı cebimden çıkarıp kaymakama teslim ettim. Öylece dağa gittik. Meğer ki bunlar daha biz kaymakamın yanında iken adam gönderip koyun kestirmiş, yemek hazırlamışlar. Kımızları da bol bol mevcutmuş. Çok güzel sohbetler yaptık. Ben daha iki üç gün burada kalarak destanlar ve halk rivayetleri topladım. Onlar benden dünya siyasetine dair çok şeyler sordular. Yakında Rusya ile Almanya arasında harp çıkacağına dair şayialar onlara kadar gelmişti. Yalnız "Halife (yani Türkiye) hangi tarafı tutar?" diyorlardı. Siyasetle bu kadar yakından alâkadar olduklarına doğrusu hayret ettim. Onlara bildiklerimi anlatıyordum. Kendilerinden ayrılırken onlar beni bir süvari taburu gibi atlı gruplar halinde kaymakamın yanına kadar teşyi ettiler.

Hayatımda birçok garip tesadüfler oldu. Bu da onlardan biridir. Bu Köktaş hırsızlığı hâdisesi, sekiz sene sonra millî mücadele zamanında işime yaradı. Sovyetler'e karşı isyan hareketleri sırasında bu Qarlıq ve Laqaylar Enver Paşayı belki bir sahte adamdır, Enver değildir diye, aynı Köktaş mahallinde benim de bulunduğum İbrahim Beyin evinde nezaret altında bulundurdular. Ben, Paşanın nezaret altında tutulduğu günlerde (1922 Ocak) Buhara'nın Guzar mıntıkasında Taldı ismindeki yerde Cebbar Qorbaşı adlı bir Özbek çete reisi yanında bulunuyordum. O zaman Cebbar Bek'e Laqaylılardan mümessiller geldi. Maksatları Qarşi ve Guzar taraflarındaki çeteci-

Levent Şahverdi Arşivi

lerle irtibat tesisi idi. İşte bu gelenlerden birisi beni tanıdı. Eski, para çalınma hâdisesini anlattı. Cebbar Bek'e "Bu adam Çar'ın büyük memuru ve merhum Evliyakul Quşbegi'nin dostu idi. Dört bin tenke parası çalındı, dâd demedi (yani feryat etmedi), bizde misafir kaldı, harp çıkacak, Türkler Almanlarla bir olacak, Çar mağlûp olacak dedi, sözleri doğru çıktı" demişler. Ben bunlarla çok sohbetlerde bulundum. Enver Paşaya dair söylediklerini de dinledim. Bu sırada ben: "Öyle ise Köktaş'ta mevkufunuz bulunan Paşanın Türkiyeli meşhur Enver Paşa olduğunu tasdik ederim. Gidin ona itimat edin, ona hizmet edin" dedim. Onlar da gittiler. Bir kaç gün sonra Paşanın maiyetinde bulunan Halil Bey isminde bir subay geldi. Paşanın nezaretten kurtulduğunu bildirdi. Elbette Paşanın kurtuluşu, yalnız Cebbar Bek'e gelen Laqayların sözü ile olmamıştır. Mamafih benim sözlerimin bu kabilenin bundan sonra Paşa'ya hizmet etmelerine sebep olduğu muhakkak. Bunu onların 1923 Ağustosu'nda Kâbil'e gelen mümessilleri açıkça söylediler. Laqayların hakkında söyledikleri sözler sayesinde benim, Cebbar Bek nazarında da itibarım arttı.

Ben Köktaş'tan dönüp geldiğimde (Haziran sonu 1914) Evliyakul Quşbegi de bu hâdiseden dolayı bana karşı sempatisini bildirdi ve "iyi ki para bulundu, bulunmasaydı Buhara ile Petersburg arasında bir mesele olurdu," dedi. O zaman "Şarkî Buhara" tesmiye olunan bu ülkede tarih için kaynak olabilecek mühim kıymetli eserler bulamadım. Bir kaç edebî ve dinî eser, vakıf vesikaları bulundu. Pek çok tarihî kitabeler ve çok kıymetli etnografik malûmat topladım. O cümleden olarak Çin'in daha milâddan evvelki "Han Sülâlesi" tarihinde ve milâdî 7nci ve 8inci yüzyıl Arap kaynaklarında ve muahhar İran edebiyatında medhedilen "Khuttal Bek atları ("al-barâdhin al-bîkîyye)" hakkında malûmat topladım. Bunlar gölden çıkan ve mağaralarda gizlenen aygırların neslinden türeyen efsanevî atlara dair rivayetlerdir. Meğer ki bu rivayetler hâlâ "Cildiköl" etrafında ve Qarateğin yanında yaşıyan Türkmen ve Qarlıqlarda yaşıyormuş. Bunları tam olarak tesbit edebildim, bu atlardan Marco Polo dahi bahseder.

14 Temmuz'da Qarşi'ye geldiğimde, Alman-Rus harbinin ilân edilmiş olduğunu öğrendim. Ben seferber edilen yaşlara dahil idiysem de Petersburg'dan memuren izam edilmiş olmam dolayısıyla acele etmedim. Buhara'da çalışmalarıma devam ettim. Buhara (Kâgân)daki Rus konsolosluğundan bunu müeyyit bir vesika da aldım. Herkes gibi ben de bu harpte Türkiye'nin Almanya yanında yer almasını istiyordum. Bu hususlarda genç Buharalılarla çok konuşmalarımız oluyordu. Nasrullah Quşbegi Emirin sarayına götürüp bazı kitapları gösterdi, fakat hiçbir yerde bu hususta yazmamamı ve kimseye söylememi tenbih etti. Bana hükûmet divanhanesinin bir

Levent Şahverdi Arşivi

köşesinde kendi eliyle pilâv yapıp yedirdi ve hil'at giydirdi. Bir miktar da para verdi. Sarayda bulunduğunu öğrendiğim bir uygurca "Tarih-i Yasa" kitabının Kermine'de, yani bizzat Emir'in elinde olacağını ve bunun için başka bir zaman gelmem icap ettiğini söyledi. Buhara'da bulduğum eserlerden mühim olan birisi on yedinci yüzyılda Kâsanlı Mahmud b. Veli tarafından yazılmış mufassal bir coğrafya kitabı idi ki 1920 yılında Sovyetler Buhara'yı bombardıman ederken zayi olmuştu. Zerefşan ve Qaşqa Derya havzalarındaki iska sistemlerine ait mufassal malûmat ihtiva eden bu eserden çıkarmış olduğum kısa notları Rus Arkeoloji Cemiyeti "Zapiski"lerinde (c. XXIII) neşrettim. 1964'te Karaçi'de Pakistan Tarih Cemiyeti merkezinde misafirken bu yazmanın bulunmuş ve Özbekistan İlimler Akademisi kütüphanesinde mahfuz olduğunu öğrendim. Özbekistan hükûmeti Pakistan Tarih Cemiyetine bu eserin tam fotoğrafını çıkartıp dört büyük cilt halinde hediye etmiştir. Orada bir kaç gün kalarak eseri bir daha tetkik ettim. Bundan başka da Buhara ve Horasan'ın 17nci yüzyıldan sonraki tarihine dair birçok meçhul eserler buldum. Bunlardan biri de on yedinci yüzyılda Buhara'da İmamî isminde bir Özbek şairi tarafından telif olunan ve "Hanlar Tarihi" yahut "Hannâme" adı verilen eski Türk destanlar mecmuası idi ki, bunun 1948'de İstanbul'da bulunan farsçası hakkında almanca bir tebliğ yazıp 1954'te Cambridge Müsteşrikler Kongresine arz ve Hollanda'da neşretmiştim. Bu seyahatim de, evvelki Ferğane seyahatim gibi çok faydalı oldu, fakat harbin başlaması dolayısıyla kısa sürdü. Ben daha 1912'de Ufa'da Osmaniye Medresesine, Türk tarihi muallimi olarak davet edilmiştim. Her sene talik ediyordum. Bu sefer oraya gidip tâyinimi tasdik ettirdim. Biraz istirahat için köye gelmiştim. Harp havası ve askere çağrılmam endişesi olduğundan bir kaç gün kımız içmek maksadiyle gittiğim yaylalardan köye geldim ve orada da kalmadan Petersburg yolunu tuttum. Oraya gelir gelmez seyahatim hakkında raporumu İlimler Akademisine ve Beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesine verdim.

865 **Petersburg'da Müsteşrikler Çevresindeki Çalışmalarım**

Bu rapor da evvelkisi gibi Rusya Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi "Zapiski"lerinde intişar etti. Barthold ve Radloff bu seyahatimden çok memnun oldular. Barthold İlimler Akademisine "Yerli halkın tam itimadını haiz olan yerli âlimlerin zayi olmakta olan yazma eserleri, arkeolojik ve etnografik malûmatı ve materyali kurtarmakta ne kadar faydalı olduğu Zeki Validov'un seyahatleri ile sabit olmuştur", mealinde malûmat vermiştir. Barthold beni Petersburg'da Müsteşriklerin tertip etmekte oldukları toplantılara çağırırdı. Böylece Rus İmparatorluğu Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyetlerinin ve müsteşrik Radloff'un evinde her hafta toplanan "Radloff Derneği" (Radlovsky Krujok) içtimalarına iştirak ettim. Barthold'un "Te-

Levent Şahverdi Arşivi

mür'ün Hindistan Seferi"ne ait metinleri basılıyordu, onların tashihlerine bakıyordum. Uluğ Bek'in hayatına ait eserinin yazılışında ve kaynakların okunuşunda ona yardım ettim. Temür'ün Suriye, Şam ve Anadolu (Rum) seferine ait Şihabeddin Münşî ismindeki bir zatın eserini bu sene Ferğane'de bir hususî koleksiyonda bir kaç saat zarfında görmüştüm. Sahibi bu eseri Ruslara göstermek istemedi, çok uğraştığım hâlde ele geçiremedim. Bu sene Barthold ile olan çalışmalarım benim için çok faydalı olmuştur.

O aralık, "Türk Tarihi" kitabımın ikinci cildi üzerinde çalışıyordum. Türklerin Rusya'ya karşı kıyam hareketlerinin, Rusların hukukî ve iktisadî tazyik tedbirlerinin tarihi, bilhassa Nogayların ve Başkurt isyanlarının tarihi ile uğraşıyordum. Barthold benden kendi mesai plânlarım hakkında Radloff Birliğinde malûmat vermemi istedi. Memnuniyetle yapacağımı söyledim. 12.12.1914 toplantısında söylediğim maruzatımda "Bugün Rusya mahkûmu olan Hazar Denizi ötesinde ve kuzeyinde yaşamakta olan Türk kavimlerinin 16. yüzyıldan sonraki tarihini bugünkü hayatı esas edinmek üzere öğrenmekte olduğumu, bunun için istep kavimlerine ve Başkurtlara ait kanunları ve tadilâtını, arazi meseleleri tarihini, bilhassa Kazak, Kırgız ve Tarançı arazi meselelerine dair Şçerbina, Kuznetsov, Rumyantsev, Skryplev, Perepletçikov gibi zevat tarafından toplanmış olan ve o güne kadar 40 cildi çıkmış ve mühim kısımları dahi "Muhaceret idaresi" arşivlerinde yazma halinde mahfuz olan materyalleri öğrenmekte olduğumu ve tarihi, bugünkü hayattan eski devirlere doğru öğrenmek yolunu tuttuğumu, bozkır içtimaî hayatı ve etnografisi hakkında kendilerinden istifade etmek istediğimi anlattım. Bu mesele etraflıca konuşuldu. Bana yardım edeceklerini, bilhassa Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyetinin etnografyasında, Rus idaresindeki kavimlerin etnografi haritasını tertip eden komitede çalışmamı tavsiye ettiler. Zaten Başkurtların yaşamakta oldukları bütün vilâyetlerin istatistik ve etnografyasına ait malûmatı toplamıştım. Ben de bundan sonra bilhassa Prof. Samoyloviç ile birlikte Coğrafya Cemiyetinin etnografya şubesinde hususî olarak, fakat onların tam yardımı ile çalıştım. Bu defa dört beş ay süren bu mesai benim için çok faydalı oldu. Ben o işe 1916 yılının sonbaharında Petersburg'a geldikten sonra da devam ettim ve İlimler Akademisi arşivinde Başkurt, Kazak ve Nogaylara ait arşiv evrakını tetkik ettim. Kitabımın ikinci cildinin plânına ait raporumun bir suretini o zaman kendisiyle devamlı temasta bulunduğum Ramstedt'e göndermişmişim, bunu da o 1937'de Helsinki'de evinde misafir olduğumda verip beni sevindirdi. Fakat "Umumî Türk Tarihine Giriş, cild II" ismiyle taba hazırlanmış olan bu eser ve Türk etnografiyasına dair araştırmalarım hâlâ neşredilemedi.

Barthold beni askerlikten kurtarmak için çok gayret sarfetti, imparatoriçenin himayesinde bulunan "Şark Dilleri Mektebi"ne lektör olarak tayin ettirmek için Çariçe tarafından niyabeten bu mektebi idare eden General Pi-

Levent Şahverdi Arşivi

sarev ile tanıştırdı. Bu zat nedense bana karşı ilgi gösterdi, bir kaç defa evine çağırdı. Bu tanışma neticesinde ben Petersburg'un Şark'la ilgili bazı Rus eşraf aileleri ile muarefe peyda ettim. Bazı balolara gittim. Meşhur Çokan Sultan Velihanov, Petersburg'daki eşrafla Dostoyevskiy ve arkadaşlariyle az zamanda geniş muarefe peyda ettiği gibi, ben de "Şark Dilleri Mektebi"nde lektör olursam bu muhite girebileceğimi gördüm. Çünkü aralarında Şark'a karşı cidden sevgi ile ilgi gösteren insanlar vardı. Fakat tayin muamelesi imparatoriçe tarafından tasdik olunmadan hükmi kuvveti haiz olamıyordu. Yine Barthold'un teşviki ile ben, Kazan'a gidip "Gayri Rus Seminarı"nda rusça muallimliği için eski dostlarım Aşmarin'in yardımı ile çabucak imtihan edildim. Buna çoktan hazırlanmış olduğumdan bu iş benim için kolaydı. Fakat bir yere muallim olarak tayin olunmadığımdan sade şehadetname bir şey ifade etmiyordu. Barthold çarlık için harbi hiç sevmediği gibi bana "manasız bir harpte top lokması (puşeçnoye miaso) olmak sana yakışmaz" diyordu. Fakat o aylarda bir kaç talebesini cephede kaybetmiş olan Barthold'un ve Prof. Samoyloviç'in gayretlerinden bir netice çıkmadı. Beni askere aldılar. Fakat asker sıfatiyle kışlaya yerleştiğimden 15 gün sonra gayri Rus mekteplerindeki muallimlerin askerî hizmetten muafiyetine dair kanun çıktı. Benim de beklediğim bu fermandı. Ufa'ya döndüm ve muallimliğe başlayıp askerî muafiyet kâğıdı aldım. Ben bu mektepte tedris mevzuları olan Türk tarihi ile Türk kavimlerinin edebiyat tarihi dersini almıştım. Arada çok değerli talebelerim vardı ki sonraki siyasî hareketlerimde faydaları olmuştur. Ben hâlâ lise imtihanlarına hazırlanmakta devam ediyordum. Fakat bu iş olacak mı, bilmediğimden bunu herkese bildirmiyordum. Çünkü Abdullah İsmeti ismindeki hemşehrimin imtihanlarda muvaffak olamaması dedikoduya vesile oluyordu. Halbuki bir işe azmeden insan ilk defasında muvaffak olmazsa belki beşinci defasında muvaffak olur. Lavrov isminde bir lise muallimi ile karısından ders alırdım. Daha Kazan'da başladığım lâtince dersleri bana zor geliyordu. Mamafih müsteşrik Ch. Fraehn'in Başkurtların ve Hazarların tarihine dair İbn Fadlan'dan alıp neşretmiş olduğu lâtince makaleleri rusçaya çevirmiştim ve Lavrov da bunları kontrol etmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

III

1916 – 1918 YILLARI SİYASÎ HAYAT

866 **1913-1918 Senelerinde Yaptığım Siyasi Temaslar**

Ufa'da 1915 yılında muallimlik yaparken tarih kitabımı evvelki tab'ında naşir İdrisov tarafından "biz Tatarları ilgilendirmez" diye çıkardığı Şark Türkleri tarihini de ilâve ederek bu eserin bir resimli muhtasar şeklini ve "Ferğane Hanlarının 18. yüzyıl tarihi"ne dair elime geçen yeni vesaike müstenit tarihi rusça olarak "Türkistan Arkeoloji Cemiyeti Zabıtları"nda neşrettim. Ufa'da iken kendi uruğum Elçiktemir nahiyesi hesabına Küzenoğullarının arazi davalarına ait evrakı ziraat idareleri arşivinde tetkik ediyordum. Bu belki bir asırlık arazi davaları idi. Bu karışık işi tetkikle beni kendi uruğum tavzif etmişti. Harp esnasında siyasî meselelerle epeyi uğraştım. Evvelâ burada bazı Sosyal Demokrat ve Sosyal Revolüsyoner zümreler vardı. Benim arkadaşım olan Ömer Terigulov bunların birincisine ve diğer bazıları da ikincisine dahil idiler. Bunların kanaliyle çarlık hükûmeti aleyhine yapılan birçok yasak neşriyat elime geçiyordu. Bu neşriyat vasıtasiyle Rusya haricindeki Rus ihtilâlcileri arasında gelişmekte olan cereyanları da öğreniyordum. İhtilâlci fırkalara girmek yolunda teklifler vaki oluyordu ise de bu iş bensiz de yapılır, bu işe karışıp tevkif edilecek olursam ilmî mesaim geri kalır diyerek, bu partilere aza olmadım ve herhangi bir aktif siyasî faaliyetten çekindim. Zaten ben sosyalizmle bu devirde ancak nazarî olarak ilgileniyordum. Kazak sultanlarından Cantürin'in Ufa'da evi vardı. Kendisi kışın Petersburg'da otururdu. Kış aylarında onun Ufa'daki bu evinde bazı siyasî konuşmalar yapardık. Türkistan'daki siyasî hareketlerle az çok temasım vardı. Bunda müessir olan haricî amillerin biri, bir Macar âliminin, diğeri Ferğane Rus vali muavininin eserleri idi. Macar âlimi Vambery'nin Orta Asya memleketlerine dair neşriyatının, bilhassa 1905 inkılâbında, Rusya İslâmlarında görülen siyasî hareketlere ait risalesinin rusça tercümeleri üzerimde müessir olmuştur. O 1913'te vefat edince hayatı ve eserleri hakkında uzun bir makale neşretmiştim ki Kazan'da "Mektep" ve Türkiye'de "Türk Yurdu" dergilerinde de yayınlandı. Ferğane valisi Nalivkin ile Samara'da Alihan Bükeyhan vasıtasiyle tanıştım. Bu zat türkçe ve farsça güzel

Levent Şahverdi Arşivi

bilirdi, tarihimizi esas orijinal kaynaklarından öğrenen bir tarihçi idi. Khoqand Hanlığı tarihine dair neşrettiği eseri fransızca olarak da yayınlandı. Bir de 1908'de "Eskide ve Şimdiki Hâlde Yerliler" (yani Türkistanlılar) isminde çok güzel ve Türkistanlılara karşı sevgi hisleri ile yazdığı bir eseri vardı. Eşi de "Yerli (Özbek) Kadınlarının Durumu" unvanıyle çok mühim bir etüd neşretmişti. Nalivkin valiliğe kadar yükselmiş bir asker olmasına rağmen "Sosyal Demokrat Partisi"ne dahildi, bu sıfatla Duma'da aza oldu. 1913'de kendisiyle görüştüğümde Müslümanların teşkilâtlandırılması lüzumunu söylemişti. O yıl yaptığım Ferğane seyahatimde oradaki "Sosyal-Revolüsyoner"lerden Vadim Çaykin'le müteaddit defalar konuştum, hep Müslümanları teşkilâtlandırmak mevzuları üzerinde konuştuk, hem rusça, hem türkçe "Türkistan Sesi" (Golos Türkistana) unvanıyle bir gazete neşrini kararlaştırdık. Bunun türkçesi hakkında Taşkent'te avukat Ubeydullah Hocayev, muallimlerden Münevver Qari ve Khoqand'da muallim Aşur Ali Zahiri ile konuşarak, onları Vadim Çaykin'le yakından tanıştırdım. Gazete çıkarılırsa bunun ideolojisinin ne olacağı tarafımdan şu üç madde ile tesbit edilmişti, bunları arkadaşlarım ve Vadim de kabul etmişlerdi: 1) Sibirya demiryolu hattı ile Afganistan ve İran sınırları arasında yaşayan bütün yerli ahalinin hukuk ve vergilerde Ruslarla müsavatı, 2) Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden, köy ve şehirlere toprak verilmeden önce Rus muhaceretine yol verilmemesi, 3) Çağdaş maarifin yayılması. Bu programı kabul etmiş olan Sosyalist Çaykin gazetesini Endicân'da ve Ubeydullah Hocayev de Taşkent'te çıkarmağa başladılar. Ben her ikisinde müste'âr isimlerle bilhassa Türkistan'da belediye ve vilâyet idareleri (Zemstovo) kurulmasına dair makaleler neşrettim. Aynı 1913 senesi sonunda Khoqand'da hem millî, hem de siyasî maksatlarla tesis olunmuş olan "Gayret Kütüphanesi" kuruluşunda da dahilim olmuştur. Çok vakit, köyünde kalan Aşur Ali'nin "mantı" denilen yemeği yapan bir dükkânın üstündeki odası hem benim ikametgâhım, hem de siyasî konuşmalar yeri olmuştu.

Ferğane seyahatim esnasında yerli aydınlarla benim ihtilâtım Rusların dikkatini çekmiş olacak ki Skoblev de, Ferğane valisi aynı zamanda müsteşrik olan Gippius'un yanında kalarak tarihe ait olmak üzere topladığı yazma eserleri tetkik ederken, o da, seyahatim esnasında siyasî konuşmalarda da bulunup bulunmadığımı gayet dostane bir tarzda soruşturdu. Bundan da ben belki takip edilmekte olduğum manasını çıkardım. Ben de siyasî işlerle meşgul olmadığımı, bununla beraber zikri geçen üç maddeye inandığımı, fakat bunların gizli olmayıp o sene intişar edecek olan özbekçe gazetede bahis mevzuu edileceğini anlattım. Bu zat da ilmî çalışmalarımın çok mühim olduğunu, bunların milletimin mukadderatı bakımından da faydalı olacağını söyleyip gizli siyasî hareketlere yanaşmamamı tavsiye etti. O bana bu sözleri nasılsa bir vali olarak değil, bir dost gibi anlatmıştı. Yoksa bu zat da

Levent Şahverdi Arşivi

içinden bir inkılâpçı mı idi, diye düşünürüm. Zaten Alihan Bükeyhan'ın ve Barthold'un tavsiyeleri de bu yolda idi. Ufa'da muallimlikte bulunduğum vakit bunları katiyen hatırımdan çıkarmadım. Ben her hangi siyasî hareket olursa olsun bunun ilmini yapmak ve imkân dahilinde yapmak fikrinde idim.

Fikrimce Başkurtların ayrı bir siyaseti olamaz. Tarihî mücadelelerde ve arazi meselelerinde, Rus muhacirleri ile mücadele hususlarında Kazak, Kırgızlarla bir olduklarından siyasî teşebbüslerinde de umum Türkistan ile bir olmaları gerektiği kanısında idim. Zaten 18. yüzyıl mücadeleleri neticesinde Amu Derya deltasına gidip yerleşmiş olan Qatay Başkurtları ile Sır Derya havzasındaki Qatay-Kıpçak kabilesi bu mücadele ideolojisinin hâlâ ayakta duran hamilleri idiler. Bunların maruf bey ve sultanları neslinden Haydar Mirza Sırtlanov ve Kilim köyündeki çiftliklerinde bulunan Sultan Selimgerey Cantürin'le 1915 sonbaharında bir kaç gün beraber bulundum. Sırtlanovlardan Aliasgar Sırtlanov vaktiyle Rus ve Japon harbi kahramanlarından General Stessel'i müdafaa eden Rusya ölçüsünde mühim bir avukattı. Aslen Derbend beylerinden gelen kayınbiraderi Davut Şeyhali tarafından öldürüldü. Bunda Rusların parmağı olduğunu söylerlerdi. Aliasgar merhum da, Selimgerey Cantürin de, 1905-1907 inkılâplarında şarkî Türk kavimleri -ki biz bunlara o tarihte sadece "Müslüman" diyorduk- için "territorial otonomi" fikirlerini müdafaa etmişler ve Abdürreşit Kadı İbrahimov onların teşvikiyle "Autonomia" unvanıyle bir risale neşretmişti. Ben bu fikri cidden benimsemiş olduğumdan yine Alihan Bükeyhan'ın tavsiyesiyle Sibirya otonomisi taraftarlarından meşhur Orta Asya araştırıcısı Gregoriy Potanin'le temas tesis ettim. Belki 80 yaşına gelmekte olan bu zat, Sibirya Rus Kozaklarından bir subaydı, sonra ilim yoluna girmiş, fakat o da Macarlardan Turancıların tarihine dair 14 cilt eser yazan Baratuşi-Baloug ve bizden 12 cilt eser yazan Dr. Rıza Nur Bey gibi, Sibirya ve Orta Asya kavimleri kültürü, tarihi, etnografyası ve destanları ile ilmî maksatlardan çok, ilim zevkiyle olduğu kadar bu kavimlere karşı sevgi şevkiyle çalışmıştır. Birçok Slav ve Avrupa destanlarının, hatta Hristiyanlardaki "Allahoğlu" idesinin Türklerin "Erke" kültünden alındığına dair eserler neşretmişti. Ben de bunları Prof. Barthold'un bedbince tenkitlerine rağmen lezzetle okumuştum. O benim Sibirya otonomisi meselesine karşı ilgimi hoş karşıladı ve buna dair müteaddit mektuplar yazdı. Titrek olan ellerinden çıkan mektuplarını okumak zordu, fakat ben bu ihtiyar idealist âlimden mektuplar almaktan haz duyar ve onları tekrar tekrar eline alıp okurdum. Çünkü onun arkadaşı olan Yadrintsev'in eserlerini daha önce okumuştum. Ben bu mektupları Selimgerey Cantürin'e de okurdum. Bu zata biz, 18. asırda Başkurtlara dayanarak Rus istilâsına karşı büyük millî savaşları yaşatan Kazak hanları neslinden olduğu için prens manasında "sultan" diyorduk. 1915'te Kilim köyü yanındaki

Levent Şahverdi Arşivi

çiftliğinde misafir bulunurken, Sibirya otonomisinin tahakkuku ve evvelce Sibirya (Küçüm) hanlarına tâbi olan şarkî Başkurdistan'ın da bu Sibirya otonomisine ilhakı mümkün olacağına dair fikirler söylediğimde, "zamanla bir fırsat çıkarsa o da olabilir" cevabını almıştım. Selimgerey Sultan benim kış aylarında kalmak üzere Petersburg'a gelmemi ve Rusya'da gelişmekte olan ihtilâl hazırlıkları ile tanışmamı çok istiyordu. O başbaşa konuştuğumuz bir sırada beni siyasetin derinliklerine inmek istidadına malik bir genç olarak tanıdığını da söylemişti.

867 **Ufa'dan Petersburg'a Gönderilmem; Duma Müslüman Fraksiyonundaki Çalışmalarım**

Derken bana siyasetle ciddî bir surette meşgul olmak fırsatını veren bir iş çıktı. Çarın tadil ettiği seçim kanunu, Kazanlılara Duma'ya beş mebus, Azerbaycanlılara da bir mebus çıkarmak imkânını vermişti. Diğer Türkler, Türkistanlılar Duma'da mümessil bulundurmak hakkından mahrum edilmişlerdi. Mevcut azalardan Ufa vilâyeti mebusu olan Kutlukay Mirza Tevkilev çok namuslu ve malûmatlı bir zat idiyse de çok ihtiyardı. Aynı zamanda Rus muhitinde yetişmiş birisi olduğundan Müslümanlara ait meseleleri teferruatıyla bilmezdi. Ufa vilâyetinden seçilen diğer mebus İbniyemin Ahtyamov, yüksek tahsil görmüş bir hukukçu olmakla beraber, ufak işlere saplanıp kalmış bir zat olduğundan, çalışmaları semereli olamıyordu. Orenburg vilâyeti mensubu olan İsa Mirza Yenikeyev ise evvelce bir muallim olduğundan maarif meseleleriyle meşgul oluyorduysa da, çok cahil, çok müteredditve korkak birisi olduğundan Duma'da Müslümanları maariften başka meselelerde temsil edemiyordu. Duma'daki Müslüman azaların teşkil ettiği "Fraksiyon"da çalışarak mevcut resmî azalara yardımda bulunmak ve Duma'nın session (devreleri) müddetince orada kalmak için Ufa vilâyetinden bir mümessil göndermek meselesi ortaya çıktı. Kutlukay Tevkilev bunu çok istiyordu, çünkü kendisinin eksiklerini müdrikti ve bunları açıkça itiraf edecek kadar feragat sahibi idi. Bazı namzetler ileri sürüldü ise de Tevkilev ile Selimgerey Cantürin, merhum Aliasgar Sırtlanov'un Ufa ve Petersburg'daki Müslüman aydınları arasında nüfuzu büyük olan karısı Emine Sırtlanova ve Ufa Vilâyet Şûrası azası Ömer Terigulov beni göndermeyi tavsiye etmişler. Şöylece ben 1915 senesi sonlarında Ufa Müslümanlarının toplantısında bu işle vazifelendirilerek Petersburg'a gönderildim.

868 **İlmî Kariyere Bağlılık**

1909'dan beri matura imtihanları için yaptığım hazırlıklar, yani üniversite davası bununla geriye bırakıldı mı? Aslâ. Ben bu siyasî faaliyetin geçici olacağına inanıyordum. Beni üniversite için yetiştirmek isteyen hocalarım Prof. Katanov, Prof. Barthold ve Prof. Bogoroditskiy ve almanca, lâtince muallimim Rklitskiy'e he-

Levent Şahverdi Arşivi

men şu mealde mektuplar gönderdim: "Ufa Vilâyeti Müslümanları bana, siyasî vazife verdi, fakat üniversiteye girme için çabalarım, ilmî mesaime devam etmek işi bir gün dönüp gelecektir. Yani bu vazifem geçici olacaktır. Sizin beni ilim sahasında mevki ve söz sahibi görmek isteyişiniz benim için daima bir destek olacaktır. Bugüne kadar gösterdiğiniz ilgi ve yardımlarınız benim akademik kariyere bağlı kalmam için rehine olacaktır". On bir sene süren siyasî faaliyetten sonra ben 1925'te İstanbul'a gelerek bu yola girdim, 1930'da Viyana Üniversitesi'ne girerek 1935'te Real Gymnasium ve doktora imtihanlarını verip, "promosyon"dan sonra Bonn Üniversitesi'ne İslâm ilimleri fahrî profesörlüğüne getirildim. 9 Haziran 1935' te Prof. P. Kahle ve O. Spies başta olmak üzere "Orientalisches Seminar" mensuplarının beni ortalarına alarak çıkarttıkları resmi Kazan'da Prof. Katanov ile Prof. Bogoroditskiy'e "İşte sözümde durdum, size karşı minnettarlığım bakidir ve sonsuzdur" mealinde rusça mektuplarla gönderdim. Bu sırada Prof. Barthold çoktan ölmüştü, meğer ki Katanov da o aralık vefat etmiş imiş. Prof. Bogoroditskiy'den ise "molodest" (yani bravo) sözünden ibaret bir tebrik aldım.

869 **Petersburg'da Siyasi Çalışmalar**

1915 sonlarında Petersburg'a geldikten sonra "Müslüman Fraksiyonu"nun Duma'ya yakın "Tavrıçeskaya ulitsa"da bulunan ikametgâhı civarında bir sosyal demokrat Gürcü eşrafı ailesinde oda tuttum. Kış aylarını her sene Petersburg'da geçirmekte olan Selimgerey Cantürin'in "Spalernaya" caddesindeki evi de oraya yakındı. Kutlukay Mirza da çok vakit oraya geldiğinden meselelerin de çoğu orada konuşuluyordu. Kutlukay Mirza, Duma'da müzakere edilecek ve Müslümanlara taallûku olan meseleleri hep Fraksiyona anlatırdı. Diğer Tatar azalardan çok cahil olan Bayterekov[1] ve Miñlialiyev ortada hiç görünmezlerdi. Sonradan Fraksiyona seçilip gönderilenler Şimali Kafkasya'dan Ahmet Salikov, Türkistan'dan Mustafa Çokayev, Kırım'dan İsmail Lemanov idiler. Ahtyamov resmen Fraksiyon sekreteri idi ise de, işler bilfiil, Büronun reisi seçilen Ahmet Salikov'un eline geçti. Lemanov da Büronun kâtibi idi. Azerbaycanlılar devamlı aza bulundurmamakla beraber Ali Merdan Topçıbaşı ve Halil Hasmamedov gibi büyüklerini sık sık Petersburg'a gönderirler. onlar da Fraksiyon mesaisine iştirak ederlerdi. Ben hukukçu olmadığım hâlde Duma'ya Müslüman Fraksiyonu tarafından yapılacak birçok beyanatların işlenmesinde bilfiil çalıştım ve Mustafa Çokayev ile birlikte o zaman cepheye amele olarak alınan Türkistanlıların meselesi ile meşgul olup bu hususta en çok, mebus Kerenskiy ile birlikte çalıştık. Kerenskiy'nin babası Taşkent'te maarif müfettişi olduğundan orada büyümüş bir adam olması ve Sosyal-Revolüsyoner bir hatip sıfatiyle hükûmeti devamlı tenkit etmesi dolayısıyla Türkistanlılar tarafından sevilirdi. Bilhassa Mustafa Çokayoğlu ona bağlıydı. Mustafa Çokay'la ben bu Kerenskiy'nin yardımı ile bir iki defa bu amelelerin vaziyetini teftiş etmek için harp cephesine gidip geldik. Hâlâ

Levent Şahverdi Arşivi

hayatta olan N. F. Kerenskiy'i 1958 Şubatında Amerika'da Stanford'da kendi zamanının tarihini yazmakta olduğu Hoover Library'de müteaddit defalar görerek eski zamanlara ait hâtıraları karşılıklı birbirimize anlattık. Tesadüf eseri olarak "Turkestanskiye Vedomosti" gazetesinin Kerenskiy zamanına ait nüshalarının filmi de Berkeley'deki Dr. Richard Pierce'ın elinde bulunuyormuş, onları Kerenskiy ile birlikte Hoover Library film okuma makinalarında zevkle okuduk. Kerenskiy beni görünce Türkistan'a ait hâtıralarını tazeledi ve Kütüphane lokantasında beraberce yemek yerken Taşkent'ten hatırında kalmış olan "ezan"ı bir Özbek müezzini edasiyle sesle okudu. Biz onunla 1916'da Türkistanlı "cephe ameleleri" vaziyetini tetkik ettiğimiz günleri canlandırdık. O ihtiyarlığında artık fazla Rus patriyotu kesilmiş, bizim "istiklâl" sözlerimizi işitmek istemiyor. Olsun, biz de bir şey demeyelim, fakat 1916 Duma muhitinde ve 1917'de onun hükûmet reisi olduğu zamanda geçirdiğimiz demokrat Rusya hâtıratı bizi yine barıştırmıştı.

870 **Rus Eşrafı** Ben bu 1915-1916 kışında Duma hayatını, muhtelif partilerin ve grupların faaliyetini yakından öğreniyor ve müzakereleri dinlemek için gidiyordum. Kutlukay Mirza beni bazı dostları tarafından tertip olunan ziyafetlere götürdü. Bir defasında Mirza beni Duma azalarından biri tarafından tertiplenen, birçok büyükler, ezcümle Duma reisi ve bazı parti erkânı da bulunan bir bahçe ziyafetine götürmüştü. Muahharen (1954'de) Londra'da Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Beyin maiyetinde Kraliçe Elizabeth'in Buckingham sarayında verdiği ziyafete gittiğimde olduğu gibi, bazı Rus ministerlerinin de geldiği bu ziyafete başıma silindir şapka, üzerime de redingot kiralayıp gitmek icap etti. Burada çıkarılan resmi babama göndermiştim. Babamın dostu ve eski "İkinci Duma"nın azası olan Şahşerif Ahund Metinov bu resimde beni Rus eşrafından kendisinin tanıdığı, Knyaz Koçu Bey ile yan yana, üzerimde de kendisinin beğenmediği acaip kıyafetle görünce, bundan hoşlanmadığını ifade ederek bir mektup yazmıştı. Çünkü bu Knyaz Koçu Bey, Metinov'un Duma azâsı bulunduğu zaman Başkurt arazisi ve Rus muhacirleri mezuuna dair projelerini reddettirmiş idi. Ben de ona yazdığım cevapta bunları fazla ciddiye almamamı gerektiğini belirterek kendisinin de bildiği farsça bir rubai'yi yazdım ki meali şudur: "Elinden gelirse büyük adamların sırasında yer al, işret meclisinde sultanların maiyetinde bulun; Müslüman kıyafeti ile, içinden kâfir olmaktan ne çıkar; bari kâfirler kıyafetinde, içinden bir Müslüman ol"(1).

Petersburg'da General Pisarev'in ve Kutlukay Mirza'nın tanıştırdığı bu eşrafı öğrenmek benim için enteresandı; fakat bunlarda iş yoktu. Bildikleri iş benim hiç sevmediğim kumar idi. İnkıraza mahkûm bir sınıf oldukları hatır ve hayallerinden geçmezdi.

---

(1) Tâ betuvâni dar safî-ı merdân bâş • Der bezm taraf-ı harîf-i sultân baş •
Der perde-i islâm çe bâşi kâfir • Der perde-i kâfirân müslümân bâş.

Levent Şahverdi Arşivi

871 **Maksim Gorki** Benim hoşlandığım muhit, bu eşrafın karşısına dikilmiş ve çoğu Sosyalist olan hür düşünceli münevverler ve bilhassa Sosyal-Revolüsyonerlerdi. Bu çevreden tanıştığım bir zat da Maksim Gorki idi. Onun neşretmekte olduğu "Russkiy Letopisetz" mecmuasında çalışan bazı başka muharrirler ve fikir adamları ile tanıştım. Gorki, Rusya mahkûmu milletlerin kültürünü tebarüz ettirmek üzere bunların edebiyatlarının "Sbornik" (yani Manuele)lerini neşretmeyi kararlaştırmıştı. Ukrayna, Fin, Ermeni, Gürcü edebiyatları ve tarihi yazılıyordu. "Rusya Müslümanları" "Sbornik"ini yazmayı Gorki bana havale etmişti. 1916 yılının kışında bu işle çok meşgul oldum. Bunun için Petersburg Umumî Kütüphanesi'nde mevcut, Rusya'da basılmış Müslüman neşriyatını, meselâ İsmail Gasprinskiy ve Azerbaycan'da Hasan Bek Melikov, Fettah Ahundov ve şairenin tekmil neşriyatını ve Rusların Türkistan'daki neşriyatını gözden geçirdim. Bu hususta bana bu kütüphanenin Şark Şubesi müdürü olan ihtiyar Prof. Vasiliy Dmitriyeviç[2] Smirnov çok yardım etti. Çünkü kendisi de bu meselelerle, Rus noktai nazarından olmak üzere, meşgul olmuştu ve oluyordu. Ben ise eserimde Rusya İslâmları tarafından yazılıp da basılmadan kalan eserleri de Smirnov'un yardımiyle gözden geçirdim. Bu eser büyük bir cilt oldu. 1916 sonbaharında rusça olarak yazdığım bu eserin müsveddesini Gorki'ye verdim. O da üslûp bakımından gözden geçirmek için Ukraynalılardan Guryeviç'e[3] vermişti. Sonra araya inkılâp girdi. Bu eser ihtilâlden sonra Ukrayna'da Maarif Vekili olduktan sonra öldürülen Guryeviç'in elinde kaldı.

Bu eser üzerinde çalışmam, bana Gorki ile çok yakından tanışmak ve eserlerini okumak fırsatını verdi. Bir defa Gorki beni Petersburg'un Finlandiya yolunda vaki Mustamiyaki'deki sayfiyesine çağırmıştı. Gayri Rus milletlerin hukukları hakkında çok liberal fikirler söylüyordu. Ruslar arasında hakkımızda böyle müsait fikirler taşıyan büyük bir zat sıfatiyle Prof. Maksim Kovalevskiy'i tanıyordum, çünkü o 1905 inkılâbı senelerinde "Kanun Nazarında Milliyet Meselesi ve Tebaaların Hukukî Müsavatı" namiyle bir eser de neşretmişti. Bu eseri bana bir kaç sene evvel Duma azası Şahşerif Metinov vermiş ve okutmuştu. Maksim Gorki bana eserimi yazarken istifade etmem tavsiyesiyle M. Kovalevskiy'nin bu eserini ve başka bazı yazılarını verdi. Prof. Kovalevskiy Rusya'da mahkûm olan her milletin istedikleri gibi yaşama haklarını, millî kültürlerini istedikleri gibi inkişaf ettirmelerini talep ediyor, Ermenilere Bagrat'lar devrindeki büyük Ermenistan'ı ihya etmek hülyasiyle Azerbaycanlılarla amansız mücadeleye girişmek ve medenî dünyayı velveleye vermek yerine kendi dil ve dinleri, esasında millî kültürlerini inkişaf ettirmeyi teklif etmiş ve bu yolla Kafkasya Müslümanlarının sevgisini kazanmıştı. Prof. Maksim Kovalevskiy kitabını, Baltık denizinden Pasifik'e kadar uzanan Büyük Rusya'nın artık Müthiş İvan zamanındaki zihniyet ile yaşatılmıyacağını, Kafkasya, Türkistan, Ural ve Altayları kendi-

Levent Şahverdi Arşivi

sine ilhak eylemesinin bir medenî hareket olduğu hakkındaki iddialarının yalan olduğunu, hak ve hakikat sözlerinin ancak bu milletlere millî hakları tam olarak verildikten sonra Rus milletine de tanınabileceğini yazmıştı. İnsanlara hayat hakkı, şahsiyet ve cemiyetlere refah içinde inkişaf hakkı vermiyen Rusya için St. Augustin'in "Quid sunt regna sine justita, nisi magna latracinia" (yani adaletsiz hükümranlık büyük çapta yol kesenlik yapmaktan başka bir şey değildir) sözünü tekrarlamaktan başka yol yoktur sözü ile bitirmişti. Ben de "Rusya İslâmlarının Edebiyat Manuele"ini Maksim Kovalevskiy'nin bu sözü ile bitirmiştim. Maksim Gorki de kitabıma güzel bir mukaddeme yazmıştı. Fin ve Ermenilerin Sbornikleri çıktığı hâlde benimki çıkmadan kaldı. Mamafih bu çalışmaların Türkistan'a ait kısmı sonradan benim "Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi" kitabıma girmiştir. Yalnız öteki kitapta Kırım, Kafkasya ve Kazan da vardı. Yani daha geniş bir plânla ele alınan bir eserdi.

Gorki, Tatar ediplerinden Musa Carullah Bigiyev'in fikirleri üzerinde Rus ve Garp âlimlerinden başka eski Endülüs âlimlerinden Abu Bekir 'Arabî (ölümü 1148) ve İbrahim Şâtıbî (ölümü 1388) ve Hindistan mütefekkirlerinden Nimetullah Dihlevî (ölümü 1774) gibi zevatın tesirleri altında kalmış olduğunu yazdığım yere takıldı. Tatarların bu kadar uzak ülkelerle kültür bağları olduğunu hiç de bilmiyordum, dedi.

1915-1916 yılında Petersburg'daki hayatımda siyasî işlerle uğraşmakla beraber Rus müsteşriklerinden tanıdıklarımla temaslarımı da devam ettirdim. Bilhassa "Asya Müzesi"nde ve "İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti"nde çalıştım. Diğer taraftan ben, Petersburg'da kalabalık olarak toplanmış olan Müslüman aydınlarıyle ve talebeleriyle çok iyi vakit geçirdim. Selimgerey Cantürin merhumun, Aliasgar Sırtlanov'un hanımı Emine Sırtlanova'nın evlerinde ve "Petersburg İslâmları Cemiyeti Hayriye"sinde üniversite talebeleriyle çok buluşurduk. Sonra inkılâp zamanında beraberce çalıştığım Mustafa Çokayoğlu, İlyas Alkın, Azerbaycanlı Ali Ekber Topçıbaşı, Türkmenlerden Qaqacan Berdiyev, Kazaklardan İsa Kaçkınbay, Tatarlardan Sultanbek Mamliyev, Mustafa Şahkulu o zaman Petersburg'da dost olduğumuz gençlerdendi. Bundan başka millî davalar dolayısıyla muktedir Müslüman siyasî adamları gelirdi. Bunların dışında Azerbaycanlı Ali Merdan Topçıbaşı ile Kazaklardan Alihan Bükeyhan'ı zikretmeliyim ki bana Rusya İslâmları, hassaten Türkistan davalarını yakından öğrenmekte yardımda bulunmuşlardır. Rusya'nın harbi kaybetmesi, memlekette ihtilâl ve inkılâp emareleri doğurmuştu. Benim, evinde oda tuttuğum mütekait Gürcü subayı aslen eşraftan olmakla beraber Tsereteli ve Çxyeidze[4] gibi Gürcü Sosyal Demokratlarına pek yakın idi. İnkılâp hazırlıklarını ilk kaynaklarından öğreniyordu. Derken büyük inkılâp da geldi çattı.

Levent Şahverdi Arşivi

Ev sahibim olan Gürcü, 16 Şubat akşamı, ertesi sabah harekete geçilmesi mümkün olduğunu söylemişti. Bizim evimiz "Preobrajenskaya Kazarma" kışlasının tam karşısında idi. Benim pencerem buraya bakıyordu. Belki silâh sesleri gelir mi? Belki hükûmet hâdiseden haberdar olur da, askerleri buradan atar mı? diye düşünüyordum. Ama asıl isyanın bu kışlanın kendisinde çıkacağını tasavvur etmiyordum.

Sabah çok erken kalktım. Biraz sonra silâhlanmış askerlerin askerî nizama uymıyan gruplar hâlinde kapıdan çıkmakta olduğunu, pencere dibinde dirseklerimi dayayıp başımı ellerimin arasına almış bir vaziyette seyrettim. Bu, kışladaki askerlerin isyanı demekti. Allaha, "Yarabbi bundan benim milletimie de bir halâs yolu aç" diye yalvarıyor ve ağlıyordum. Giyinip hemen sokağa çıkmak istediğimde kapıcı "Çıkma, ateş ediyorlar" dedi. Buna rağmen çıktım. Azası bulunduğum Fraksiyon Bürosunun bulunduğu tarafa gittim, askerler gruplar halinde silâhlarını gayri muntazam şekilde tutarak, bazen ateş ederek bir tarafa gidiyorlardı. Rusya'da iken dahi arasıra hâtıralarımı yazmak âdetimdi. Rus inkılâbına ait yazdıklarım şimdi elimde bulunmıyor, ama Kazanlı muharrir Alimcan İbrahim bunları nasılsa ele geçirmiş ve kendisinin "Büyük Oktyabr İnkılâbı" adlı eserinde (s. 21) benim hâtıralarımdan şu cümleleri nakletmiştir: "İnkılâp başladığı sabah erken evimden çıkıp Müslüman Fraksiyonuna gittim. Kapı kapalı idi. Zili ısrarla çalınca nihayet kapıyı açtılar. Girince ne göreyim, bizim Müslüman deputatlar bütün gece kart oynamışlar. Bütün odalar sigara dumanı içinde idi. Ben, 'işte kıyamet kopuyor, siz burada kumar oynuyorsunuz,' diyerek bir rezaleti yüzlerine vurunca İbniyemin Ahtyamov, 'burada ne gibi inkılâp olabilir, hâdise sadece saldat (yani asker)lerin bir "putç"ından ibarettir, işte size yarın Protopopov gösterir' dedi. Arkadaşı avukat Necip Kurbanaliyev aynı sözleri söyledi ve beni azarladı. Ben bunları bırakıp kendisini İnkılâpçı Sosyal Demokrat gösteren Ahmet Salikov'a döndüm, onda da inkılâba inanç görmedim. Bunları bu inkılâp karşısında nasıl bir vaziyet almamız gerektiği hususlarını konuşmaya ikna edemeyip, kendi başıma hareket etmeye karar verdim."

"Fraksiyondan küfr ede ede çıktıktan sonra aynı evin bir kat aşağısında ikamet etmekte olan arkadaşım Mustafa Çokayev'in bulunduğu dairenin zilini çaldım. Bu da uyuyormuş. Onu kahvaltı etmeden dışarı çıkmaya ikna edemedim, kendi başıma sokağa çıktım. Aradan bir saat bile geçmemişti, hâdiseler büyümüştü. Biraz sonra, öldürülmüş büyük polis memurlarının kaputlarını telgraf direklerine astıklarını, müdeaddit generallerin Duma'nın bulunduğu "Kırım Sarayı" (Tavriçeskiy Dvorets) kapısına kamyonlara doldurularak getirilip oraya hapsedildiklerini gördüm. Bunlar arasında tanıdı-

Levent Şahverdi Arşivi

ğun Şark Dilleri Mektebi Müdürü General Pisarev ile Knyaz Koçu Bey de vardı. İnkılâpçı ameleler Çarın diğer büyük memurları ile birlikte bu iki generalin yüzlerine toprak karışık kar attılar. Bu Koçu Bey, maruf 'Risâle'si sayesinde 'Osmanlı Montesquieu'sü diye tanınan Arnavut Mustafa Koçu Beyin Türkiye'ye ihanet ederek Çarların hizmetine geçen ve tanassur eden biraderi Hurrem Beyin ahfadındandır. Gayet iri yapılı, davudî sesli bir zattı. Beni ona bir ziyafette mebusumuz Kutlukay Mirza Tevkilev takdim etmişti. Ben de Koçu Beyin risalesini Prof. V. Smirnov'un neşrinden okumuş olduğumdan şahsına karşı ilgi göstermişti. Şimdi bu zatın böyle tahkire maruz kaldığını görünce çok acıdım. Belki de, onu o gün öldürmüşlerdir. Her taraftan silâh sesleri geliyordu. Buna rağmen bir defa Fraksiyona gidip o binada ikamet etmekte olan arkadaşım Çokayoğlu ve hukukçu Şahlahmedov'u da aldıktan sonra hep sokaklarda kaldık. Nevskaya caddesinde silâh satan dükkânları kırdıklarında bana hem tüfek hem de tabanca vermişlerdi. Ben ancak tabancayı aldım. Ama bunu kullanmak icap etmedi. Bir yerde bir şey yedik. Akşama kadar, polisler ve Çar memurları ile çarpışmakta olan inkılâpçılar arasında caddelerde inkılâbı seyrettik. Akşama doğru ihtilâlin seyrini bildiren kâğıtlar çıkmaya başladı. Ben bu inkılâbın asıl kaynağı olan Preobrajenskaya Kazarma'da başlamasını gözümle gördüğüm için kendimi mes'ut addediyordum".

İnkılâbın hemen ilk haftasında Kazan, Kırım, Kafkasya ve Kazakistan'dan Müslüman siyasî mümessilleri gelmeğe başladı. Herkes Fraksiyondan Rusya İslâmlarının bir umumî kongresini toplamasını istiyordu. Fakat bu kongrenin hangi esaslara göre dâvet edilmesi gerektiği ve çalışma programı hakkında herkesin kafasında ayrı ayrı fikirler hâkimdi. Daha Fraksiyon Bürosunun ilk celselerinde bunun en faal azası ve reisi olan Ahmet Salikov, Ahtyamov, İsmail Lemanov ve Çokayoğlu Rusya'nın bir tek demokrat cumhuriyet olması fikrini, ben ve Selimgerey Cantürin Rusya'nın cumhuriyetler federasyonu olması fikirlerini ileri sürüyorduk. Ben, vilâyetlerden mümessiller gelinceye kadar, müstakbel kongre işlerine dair fikirlerimi yazıp hazırlamak üzere Finlandiya'nın merkezi olan Helsingfors'a gittim. Bu da kongreye Rusya İslâmlarını müsavat esasında ve nüfus sayısıyle mütenasip şekilde toplanmasının plânı idi. Dört beş gün zarfında bu plânları hazırladım.

Burada bugün dahi Helsinki'nin imamı olan Veli Molla Hakimov'u gördüm. Meğer ki bizim köyümüzden birisi o gün buradaki Rus garnizonunda nefer olarak bulunuyormuş. Veli Molla ona: "Zeki Velidi'yi tanıyor musun?" demiş. O da: "Nasıl tanımam, biz ona Ahmedheki deriz. O haydutun biri, ağzının iki köşesinden iki cigara çeker, yüz rublelik kâğıdı mendil yerine göğüs cebine yerleştirir, kimseye metelik vermez, sokak ortasında böyle gezer. İşte Çarın işi bozuldu. Ahmedheki'nin günü geldi. Şimdi o bizim çalınmış

Levent Şahverdi Arşivi

meralarımızı, ormanlarımızı geri alır; bizde herkes, bir iş çıksa ondan çıkar der" demiş. Biz bu tarife çok güldük. Çünkü Çarın zulümlerinden bîzar olan bir Başkurt köylüsü için tipik ve benim için teşvik edici bir tarifti. Petersburg'a döndüğümde Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçıbaşı, Kazan'dan Sadri Maksudi, Seyitgerey Alkin, Kazakistan'dan Alihan Bükeyhan gelmişlerdi. Bunlar evvelce Rusların "Kadet" (konstitutsionnıye demokraty) fırkasına dahil iseler de Topçıbaşı ile Bükeyhan ayrılmak niyetinde idiler. Sadri Maksudi ve bir takım başkaları Kadetçilere ve bir takımları da doğrudan doğruya "Kadet Partisi"ne sadık kalmak hususunda kararlı idiler.

873 **Kadetler ve Türkiye**

Maksudi Bey, Kadet Partisinin Petersburg'da toplanan kongresinde (Mart 25) Rusya Müslümanlarının bu fırkaya sadık kalacaklarını beyan etmek, aynı zamanda Harbiye Nazırı Rodiçev'in harbi devam ettirmek, Boğazları ve İstanbul'u işgal edip müstakil Türkiye'yi yok etmek hakkındaki plânlarını ilân ederken rey vermemekle beraber, kongreye devam etmek gafilliğini gösterdi. Petersburg'da bulunan Müslüman mümessillerinin kendisine "Russkaya Volya" (Resim 4a) ve "Delo Naroda" (Resim 4b) gazetelerinde (28 Mart) fena bir protestoda bulunmasına sebep oldu. Sadri Beyin İstanbul'un işgalinden Müslümanların rencide olacağını söylerken 30 milyon Müslümanın harbin tam zafere kadar devam ettirilmesini istediğine dair sözleri ve "Russkaya Volya" gazetesinde "Türkiye'nin perişan edilmesine razı olmayışımız bizim Rus vatanperveri olmamıza mâni değildir" şeklinde çıkan beyanatı büyük bir infial doğurdu. Sadri Beye karşı protestoyu imzalayanların başında Ahmet Salikov ile ben, sonra Seyitgerey Alkin, Selimgerey Cantürin, Şeyh Şamil'in ahfadından Zahid Şamil, Kırım'dan Badaninskiy, Kazanlılardan Ayaz İshaki, Musa Carullah, eski mebuslardan Kelimullah Hasanov'un isimleri vardı. Gerçi "Petersburg İslâmları Cemiyeti Hayriyesi" binasında toplanıp Sadri Bey aleyhinde heyecanlı nutuklar söyleyen gençleri teskin ederken: "Maksudi bu nutukları ancak mensup bulunduğu Meşrutiyetçi Demokrat (Kadet) Partisinin Rusya'da yegâne hakim parti olacağına dair yanlış tahminleri neticesinde söylemiştir, yoksa 30 milyon Müslümanın, Kadet Partisine sadakat ilân etmediğini ve Sadri Beye de böyle söz söylemek için vekâlet vermediğini ve Rusya için harbe devam etmek istemediğini o da biliyor" mealinde söylediğim nutuktan dolayı bana minnettardı, fakat protesto edenler arasında bu protestoyu Fraksiyon Bürosu reisi Salikov'dan sonra ikinci şahsiyet olarak benim imza etmiş olmamı Sadri Bey hiç affetmedi. Sadri Bey Federasyon ve Rusya'nın muhtar cumhuriyetlere ayrılması fikrine karşı da inkılâbın ilk günlerinden başlayıp çok ciddi surette ve taassupla mücadele ediyordu. Biz ise federalizm fikrine yanaşmıyan ve harbin devamını isteyen hiçbir partiye Müslümanların yanaşmamaları gerektiği mealinde teşvik ediyorduk.

Levent Şahverdi Arşivi

874 **Rusya İslâmları Umumî Kongresi Hazırlıkları**

Fraksiyon Bürosu 27 Mart'ta "Katerina Kilisesi" yanındaki bir caddede bulunan "Petersburg İslâmları Hayır Cemiyeti" binasında Moskova'da toplanacak olan kongreye ne kadar aza ve kimlerin davet olunacağı ve program meselelerini müzakere etmek üzere geniş bir toplantı yaptı. Salikov riyaset ediyordu. Ben bütün Müslüman kavimler ve zümreleri sayıları ile mütenasip olmak üzere altı yüz kadar aza davet olunmasını teklif ederken Rusya İslâmlarının istatistiği ve etnografyası hususunda malûmat verdim. Helsinki'ye gidip tertip ettiğim maruzatı okudum. Fakat Salikov, muharrir Ayaz İshaki ve başkaları böyle olursa federasyon fikri kabul olunacağından korkarak, cahil ve gafil insanları niye çağıralım, işte Kazanlıları çağırırız, yarısından fazlası onlar olsun dediler. Beni susturmağa çalıştılar. Fakat ben, böyle olursa bütün İslâm zümrelerine mektuplar yazıp vaziyeti bildireceğimi söyledim. O gün ve akşam fasılasız çalışarak bu mektupları yazıp gönderdim. O cümleden Azerbaycan'da Bakû'ya Mehmet Emin Resülzade'ye de yazarak Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan otonom cumhuriyetlerini programlarına ithal eylemelerini ve Moskova, Taşkent kongrelerine Azerbaycan federalist mümessilleri göndermelerini rica ettim. Başkurtları, Kazak ve Özbekleri organize etmek üzere 28 Mart'ta Taşkent'e hareket ettim. Münevverlerimizin inkılâptan istifade etmek yolunda ileri sürülen radikal fikirlere karşı bedbin, hatta muhalif davranmaları son derece can sıkıcı idi. Cemiyeti Hayriye binasındaki toplantıda beni Tatarlardan Lutfi İshaki, Sultanbek Mamiyev, tıbbiye talebesinden Kazak İsa Kaçkınbayev candan desteklediler. Bir çokları bana karşı hücumlarında çok ileri gittiler. Ahmet Salikov ise Fraksiyon Büro reisi olması dolayısıyla hakkımda cezrî tedbirler almak yolunu tuttu. O günlerde Petersburg'a gelen gidenin olaganüstü çoğalmasından dolayı, şehirden çıkacakların mensup oldukları devlet müesseselerinden devlet demiryolu idarelerine "mühim bir iş için gidiyor" diye vesika ibraz etmeleri mecbur edilmişti. Salikov, Fraksiyon Bürosundan bana böyle bir vesika vermekten istinkâf etti. Mebus Ahtyamov da onu destekledi. Fakat ben Taşkent'e demiryolu biletini Tsarskoye Selo'dan gidip aldım. Bileti oradan alacağımı bilselerdi oranın demiryolu idaresine, bana bilet verilmesin diye yazarlardı.

Yolda Orenburg'daki Başkurt münevverlerinden Sefer Ali İdilbayev'i görüp ona, subay ve üniversite talebesi olan oğullarına her tarafa gönderilmek üzere mektuplar yazdırdım. Bu sırada Turgay vilâyeti valiliğine tayin olunan Alihan Bükeyhan'ı ve başka Kazak münevverlerini görerek onlardan da Moskova'ya kâfi miktarda aza göndermelerini temin ettim. Bütün bu iş yarım günde yapıldı. Nisan dörtte Taşkent'e geldim. Hemen burada toplanacak olan kongrelere yerlilerin düşünebilenlerinin tam kadro olarak gelmelerini temin etmek için teşebbüse geçtik. Bizim için mühim olanları 9-16 Nisan'da toplanan "Umumî Türkistan İcra Komiteleri Ülke Kongresi" idi. Ülke

Levent Şahverdi Arşivi

Kongresi Ruslarla Müslümanların diğer milletlerle müşterek kongresi idi. Ben Fraksiyon Bürosu azası sıfatiyle bu teşkilât işlerinde salâhiyet sahibi birisi idim. Umumî Türkistan Kongrelerinde de Müslüman Kongresinde federasyon fikrini geçirmek için tedbirler aldım. Bir kaç gün sonra Mustafa Çokayoğlu ve avukat Şahlahmedov da Petersburg'dan geldiler. Çokayev Kadetlere, Şahlahmedov Sosyal Demokratlara bağlı olduklarından federasyon fikrine kat'iyen yanaşmadılar, fakat beni kıracak bir tavır da takınmadılar. Taşkent'teki Rus gazeteleri bu iki zattan federasyon fikri aleyhinde makale elde etmek istedilerse de bunlar vermedi ve Çokayoğlu, kongrelerde halkın fikri muhtariyet lehine tebellür edince yavaşça bizimle birleşti.

875 **Taşkent'te Toplanan Dai Kongrede Mücadeleler**

Şimdi burada bahis mevzuu olan "İcra Komiteleri Ülke Kongresi"nde alınacak kararların "Ülke Müslümanları Kongresi" üzerine ve Türkistan Kongrelerinin federasyon aleyhine alabilecekleri kararın Moskova'daki umum Rusya İslâmları Kongresi üzerine tesir edeceği bizi düşündürüyordu. Bu yüzden çetin mücadelelere giriştik, aleyhimizde bulunan dostlarımızı da kırmak icap edecekti. Taşkent'in eski Belediye Reisi ve Kadet Partisi liderlerinden olan Prof. Malletskiy[5] ile çetin mücadelede bulundum. Bunda beni Semerkandlı muharrir ve müftü Mahmud Hoca Behbudî ve Es-Er'ler bilhassa eski dostlarım Vadim Çaykin ve müsteşrik Lev Zimin desteklediler. Münevverleri Kadetler kandırabildikleri hâlde, köyden gelen sağlam kafalı Özbek, Kazak ve Türkmenler, Kadetlere karşı çok uyanık davrandılar. Mahmud Hoca Behbudî'nin fasih konuşmaları bunlar üzerinde müessir oldu ve taşradan gelen Müslüman delegeleri istisnasız federasyon fikrine çevirebildik. "Rusya tek demokrat cumhuriyet olsun" fikri yani "ünitarizm" mağlûp oldu.

Fakat bu kongrede en mühim mesele, asıl Türkistan'ın vilâyet ve şehirlerinin idaresi, ülke parlımanının, vilâyet ve şehir temsilî meclisleri (Zemstovo)nin kuruluşu meselesi idi. Rus münevverlerinin ekserisi Kadet Partisine mensuptu. Bunların reisleri de adı geçen Belediye Reisi Malletskiy idi. Çok kurnaz ve yerli münevverlere daima şüphe ile bakan bir Rus emperyalist milliyetçisi olan bu zat ülke kongresi reisliğine getirildi. Kadetlerin ülke idaresine ait plânları teksir edilmiş kâğıtlarda yazılmıştı. Bunlar şehir idarelerinin Rus kısmının, diğeri de yerli (tuzemnıy) kısmının belediyeleri olmak üzere ikiye ayrılıp, bütün idareyi Rus kısımları belediyelerine yükletmek, Türkistan'ın umumî temsilî meclisine azaların çoğunu Rus kısmı belediyeleri yoluyla gönderip oraya yerlilerin az gönderilmesini ve kadınların intihabata karıştırılmamasını temin etmek kararında idiler. 13 Nisan toplantısında bu mesele Malletskiy tarafından uzun bir maruzat şeklinde anlatılıp kararname şekli de teklif olunduğu vakit, ben hazırlayıp getirdiğim

Levent Şahverdi Arşivi

plân ve kararnameleri arzettim. Bunları başta türkçe, sonra rusça anlattım. Bu Rus Kadetlerin beklemediği bir iş oldu. Çünkü ben, Rusların bu Türkistan belediye ve Zemstovolarına dair bir kaç sene evvel başlanan neşriyatlarını lâyıkıyla öğrenmiştim. Bunlar İngilizlerin Hindistan'da tatbik etmekte oldukları idare sistemini, yani müstevli ekaliyetin, mahkûm ekseriyet üzerinde hâkimiyetini temin eden kanunlarını ve esbabı mucibelerini rusçaya tercüme ederek bir kaç cilt şeklinde neşr etmişlerdi. Ben 14 Nisan toplantısına bu kitapları da getirmiştim. Dedim ki: "Umum Rusya temsilî ve icraî idare müesseseleri için ne gibi prensip tatbik edilecekse, Türkistan için de böyle olacaktır. Türkistanlıların ekseriyet teşkil eylemelerinden korkmamalıdır. Yerli kadınlar da intihabata Rus kadınları gibi iştirak edecekler, bunda da hiçbir mahzur ve tehlike yoktur". Tercüme etmiş ve hazırlamış oldukları, İngilizlerin Hindistan kanunlarının Türkistan için tatbiki kabil olmadığını misalleriyle gösterdim. Fakat Malletskiy ve Sosyal Demokrat Dorrer yerli münevverlerden yegâne hukukçu Özbek olan Taşbulat Bek Narbutabekov'u ve Kazaklardan Mustafa Çokayev'i aldatabilmişlerdi. Bunlar kürsüye çıkıp aleyhimde konuşmaya cesaret etmedilerse de "Müslüman delegeleri arasında eski ve yeni şehirlerde iki ayrı temsilî meclis kurmak otonomi demektir. Ülke temsilî meclisinde çalışacak bilgili adamlarımız yoktur, tabii ki biz idarede sayıca az olacağız. Rusça tahsil edenler çoğalırsa, ülke meclisinde de sayımız artar" mealinde propaganda yaptılar. Fakat Mahmud Hoca Behbudî ile ben, Türkistan parlımanında (parlâmentosunda) ancak rusça söyleneceğini zannetmek yanlıştır. Türkçe ve rusça hukukta müsavi olmalıdır ve olacaktır," dedik. Ben bu meselenin müzakeresi dolayısıyla eski dostum Mustafa Çokayev ile çarpışmak mecburiyetinde kaldığımdan müteessir oluyordum. Ülke Kongresine riyaset eden Malletskiy 15 Nisan oturumunda Zemstovo meselesini tekrar ele alarak kendi görüşlerini bir daha izah etti. Ben tekrar karşısına çıktım. Malletskiy tekrar söz alarak: "Yerli halkların sayıca çoğunluk teşkil etmesi bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da ülke idaresinde temsilî usulün tatbikini güçleştirecektir, bu bir hakikattir" diye mukabelede bulundu. Ben de karşılık olarak "Şimdi hürriyet devri gelmiştir, dört unsurlu (açık, müsavi, vasıtasız ve cins farkı gütmiyen) intihap hukukunu kimse ve hiçbir mülâhaza ile Rusya mahkûmu milletlerden, yahut sınıflardan birinden esirgeyemez. Devlet idaresinin cahil insanların eline geçeceğine dair iddialar yersizdir, çünkü memuriyet ve idare işleri için tahsil şartı konulmakla bu mesele kendiliğinden halledilecektir. Türkistan'a Hindistan'daki İngiliz müstemleke usullerini tatbik etmek emeliyle bu kalın kitapları ingilizceden rusçaya tercüme etmişsiniz, bunun yerine müstemlekelerde hâkim millet ile mahkûm milletin ayrı intihap hukukundan eşitlik esnasında istifade eylemekle nasıl mes'ut yaşıyabileceklerini anlatan eserleri Rus ve Türk dillerine tercüme edip neşretmiş olsak daha iyi

Levent Şahverdi Arşivi

etmiş olurduk" dedim. Bir heyecan başladı, Es-Er'lerden Vadim Çaykin ve müsteşrik Zimin beni şiddetle müdafaa edince Malletskiy'nin sözünü dinleyen olmadı. Malletskiy reislik mevkiinde bulunmasından istifade ederek o gün meseleyi halledilmeden bıraktı. Malletskiy kendi davasını takviye ederek resmî "Turkestanskiya Vedomosti" gazetesinde sıra makaleler neşrettiği hâlde benim nutkum ve Behbudî'nin nutukları bu gazetenin 16 ve 26 Nisan nüshalarında ancak hulâseten neşredildi. Vaziyeti ben ve Mahmud Hoca Behbudî 16 Nisan'da toplanan "Türkistan Müslümanları Umumî Kongresi" riyaset heyetine gidip anlattık. "Umumî Ülke Kongresi"ndeki Kadetler yerli ahalinin ülke parlâmentosunda Müslümanların sayılariyle mütenasip temsil edilmelerine engel olacak karar çıkaracak olurlarsa Ülke Müslüman Kongresinin bunu şiddetle protesto etmesi gerektiğini ileri sürdük. Tekrar "Umumî Ülke Kongresi"ne gidip görüşlerimizi bir daha izah ettik. Neticede delegelerin ekseriyeti ve Es-Er'ler, Parlâmento ve Zemstovo müesseselerinin Ruslar ve yerliler için ayrı ayrı olmayıp bütün ahalinin nüfus adedine göre teşkil edilmesi, yani temsilî mümesseselerin tek olması, ve icra müesseseleri intihabı için tahsilin şart tutulması fikri kabul edildi.

876 **Türkistan Milli Şûrası ve Türkistan Muhtariyeti**

Ben bugünlerde Taşkent Es-Er fırkasına kaydolunmuştum. Bu mücadelede onun da faydası oldu. Mustafa Çokayoğlu Sır Derya vilâyet idaresinin ziraat kısmında Kadetlerin yardımı ile vazife almıştı. O onlara mütemayildi. Halbuki Kazaklardan Sencer İsfendiyarov Sosyal Demokratlar ve avukat Şirali Lapin, monarşistler teşkilâtına dahildiler. Böyle Rus fırkalarına girmenin zararını göz önünde bulundurarak bu Müslümanları bir tek "Türkistan Millî Partisi" etrafında toplamak için beş-altı kişilik içtimalar yaptık. Fakat içtimaî mevzularda anlaşamadık. Mamafih birleşmenin bu mevzuların haricinde olması gerektiğini kabul ederek Müslüman Kongresinde "Türkistan Millî Şûrası" kurmayı teklif edecek olduk. 16 Nisan'da "Türkistan Müslümanları Kongresi" başladı ama program yoktu. Onu ben şahsen 15 Nisan akşamı yazıp "Turkestanskiya Vedomosti" gazetesine verdim. 16 Nisan'da ilân olunan bu programı herkes emrivaki olarak kabul etti. O günlerde Kadet Lvov hükûmeti tarafından tertip edilen bir "Türkistan Muvakkat İdare Heyeti" gelmişti. Buna İslâmlardan General Abdülaziz, Sadri Maksudi ve Kazaklardan Mehmetcan Tınışbayev katılmışlardı. Sadri Maksudi Bey Müslüman medrese ve vakıf işlerine bakacaktı. Heyetin reisi Kadet Şçepkin idi. Bu zat açılmış olan Müslüman Kongresini tebrik etti. Kongreye presidyum azaları münavebeyle riyaset ediyorduk. Devlet idaresi ve idare teşkilâtı meselelerinde raportör bendim, federasyon fikirlerini etraflıca ve tarihî deliller ile isbat ettim. Mahmud Hoca Behbudî ve Kazaklardan Mühendis Mehmet Tınışbayev de bu fikri müdafaa ettiler. Orada Sadri Mak-

Levent Şahverdi Arşivi

sudi Bey söz alarak federasyon aleyhinde konuştu. Bir hükûmet azası tavrı ile konuşması hoşa gitmedi. Es-Er'lerden misafir olarak gelen, doğrusu tarafımdan davet edilen Vadim Çaykin de federasyon fikrini şiddetle müdafaa etti. Nihayet bu esas kabul olundu. Memleket idare sistemi ve "Zemstovo" yani belediyeler ve vilâyet şûraları meselesinde de raportördüm. Bunda Türkistan sekenesinin nüfus sayısı ile mütenasip olarak seçilecek mahallî idareler fikri kabul edildi. "Türkistan Millî Merkez Şûrası" için bir nizamname tertip etmiştim. O da kabul olundu ve hemen bastırıldı. Burada "Turkestanskiya Vedomosti"de neşrolunan "Kongre Gündemi ve Programı"nın, "Umum Rusya Devlet İdare Sistemine ait Rapor"un, "Türkistan Memleket İdaresi ve Zemstovo Meselelerine ait Rapor"un, "Türkistan Merkez Şûrası Nizamnamesi"nin tarafımdan yazıldığını ve okunduğunu zikretmeliyim. Bu bir hakikattir. Çünkü yerli münevverler üzerinde Kadetlerin nüfuzu tam idi. Bu cihetten federasyon fikrini ve Türkistan'da "Tek parlamento, tek zemstovo" fikrini, kabul etmiyorlardı. Kongreye gelen delegelerin yüzde doksanı rusça bilmiyordu. Sadri Maksudi Bey ve Tatarlar adına söz söyleyen Kebir Bekir, Kerkili bir Mişer tüccarı ve başkaları hep federasyon aleyhinde olup, "tek demokrat Rusya Cumhuriyeti" fikrini şiddetle ileri sürdüler. Bu vaziyet karşısında Münevver Qarî, Ubeydullah Hocayev gibi aydınlar dahi başta federasyona yanaşmadılar, bunu hayal mahsulü telâkki ettiler. Bu mesele ancak Mahmud Hoca Behbudî'nin ve Khoqandlı Abidcan Mahmudov'un tereddütsüz benim tarafımı kabul etmeleriyle müsbet bir şekilde hallolundu. "Türkistan Merkez Şûrası Nizamnamesi"ni de kimse yazmadı, gene benim projem tek bir proje olduğundan kabul olundu. Zaten bunu müzakerenin ikinci gününde matbaada bastırmıştık. Bunu Khoqandlı Abidcan Mahmudov (Çataq) bastırdı. Bu zat bu hususta da Behbudî gibi beni tuttu. Beni tutan nüfuzlu arkadaşlardan biri yine Khoqandlı Aşur Ali Zahirî idi. Türkmenlerden Berdi Hacı ve Kazaklardan Tınışbayev ve Abdurrahman Urazayev idiler. Bunlar olmasa idi 17 Nisan'da Rusya idaresinin federatif olması icap ettiğine dair karar aslâ çıkamazdı. Çünkü bir taraftan Şçepkin idaresindeki "Türkistan Muvakkat Komitesi", onun Devletşin ve Maksudi gibi Müslüman azaları bütün güçleriyle bu kararı çıkartmamaya çalıştılar. Kazanlı münevverler Orenburg'da çıkan "Vaqıt" gazetesi muharriri Kebir Bekir'in etrafında toplanarak federalizm aleyhinde bir dağ gibi durdular.

877

Federatif Sistem ve Müslüman Mümessillerinin İdari Mücadelelere Girmesi

Yalnız bu değil, Petersburg'da oturan Ahmet Salikov dahi Mustafa Çokayev'e telgraflar göndererek benim teşebbüslerimi akim bırakmak için uğraştı. Bu karar ve Türkistan'ın idare şekli hakkındaki karar ancak kongrenin kahir ekseriyetini teşkil eden tahsilsiz yahut az tahsilli Özbek ve Kazak delegeleri üzerine Beh-

Levent Şahverdi Arşivi

budî, Abidcan Çataq ve Abdurrahman Urazayev gibi zevatın tesirleri sayesinde kabul edildi. "Türkistan Muvakkat Komitesi" azasından Kazak mühendis Mehmetcan Tınışbayev de arkadaşları olan general Devletşin ve Maksudi'den farklı olarak federasyon fikrini tuttu ve kongreyi bu yolda alınan karar dolayısıyla tebrik etti. Ülke ve Müslüman Kongreleri tarafından "Federatif Rusya" prensibinin kabul olunması, münevverler arasında bu fikre Rus arkadaşlarının bilhassa Kadetlerin hatırı için muhalif olanlar görüşlerini değiştirdiler ve kendileriyle "cahil avam" nazariyle baktıkları köylüler arasında bir fikir ayrılığı bulunmadığını sırası gelince toplantılarda söyler oldular. Federasyon aleyhtarlığında ısrar edenler ise halkın gözünden düşüyordu. Vaktiyle Duma'da Müslümanların mümtaz mümessillerinden olan Sadri Maksudi'nin "Birjeviya Vedomosti" gazetesinde Müslüman Kongresi açıldığı gün 16 Nisan'da çıkan beyanatında "Sartlar için muhtariyet fuzulidir" mealindeki sözleri kendisi aleyhinde kötü bir hava yaratmıştı. Bir haftaya yakın süren bu "Türkistan Müslümanları Kongresi" çok adamların, bilhassa Kadetlerin beklemedikleri şekilde muntazam ve olgunluk havası içinde geçti ve Türkistanlıların olgunluğunu gösterdi. Kongre, Moskova'da Mayıs'ta açılacak olan "Umumî Rusya Müslümanları Kongresi"ne iştirak etmek üzere 12 kişilik bir heyet ve Türkistan Müslümanlarının davalarını müdafaa etmek, seçimlere hazırlık görmek üzere "Türkistan Müslümanları Merkez Şûrası"nı intihap etti, ben her iki heyete seçilmiş bulunuyordum. Türkistan Müslümanları Merkez Şûrası'na Mustafa Çokay, reis; ben de sekreter; Münevver Qarî, Abidcan Mahmud, Mahmud Hoca Behbudî, Ubeydullah Hoca ve saire aza seçilmiştik. Ben bu merkezin ve onun vilâyetlerde ve kazalarda açılacak olan şubelerinin "nizamname"sini yazdım, idare heyetince kabul edilerek dört sayfa olarak basıldı. Taşkent Komitesi de kurulmuştu, bunun reisleri Münevver Qarî ile Sadreddin Han idiler. Khoqand ve Semerkand şubelerini de hemen o günlerde Çokayoğlu ile bu şehirlere gidip kurduk. Merkez Şûra'nın naşir-i efkârı olmak üzere "Kengeş" isminde bir gazete neşrine başladım. Bu gazetenin imzasız çıkan baş makaleleri bana ve Münevver Qarî'ye aitti. Kadetlerin Şçepkin idaresindeki "Muvakkat Türkistan Komitesi" çok kalmadı, Moskova'ya döndü. Bunun Müslüman azaları olan Devletşin ile Maksudi daha erken ayrılıp gittiler. Kerenskiy hükûmeti tarafından yeniden kurulup gönderilmiş olan "Muvakkat Türkistan İdare Heyeti" içinde Kazaklardan mühendis Mehmetcan Tınışbayev bizimle her hususta aynı fikirde olan zattı. Onun ve Es-Er fırkası mümessillerinin gayreti ile bu hükûmet heyeti yanında bir müşavir heyet sıfatiyle "Türkistan Ülke Şûrası" (Krayevoye Soveşçaniye) kuruldu, buna da "Türkistan Merkez Şûrası"ndan Çokayoğlu, hukukçu Narbutabekov ve ben mümessil olarak gönderildik. Bundan başka Çokayoğlu ve ben "Türkistan Arazi İşleri Komitesi" (Pozemel'nıy Komitet)de aza seçildik. Hulâsa ve bu kongreler dolayısıy-

Levent Şahverdi Arşivi

la başımdan aşan vazifelerle tavzif edilmiş oldum. Arkadaşım Çokayoğlu ise daha Sır Derya vilâyeti idaresinde bir şube müdürü idi ki, bu vilâyetin valiliğine eski dostumuz müsteşrik ve eski Duma azası Nalivkin tayin edilmişti. O zaman 66 yaşında bir ihtiyar olan Nalivkin beni Sır Derya vilâyeti idare meclisine de bir kaç defa çağırdı. Hulâsa hummalı bir faaliyet vardı, ve çok tatlı idi. Bu arada Rusya'dan Taşkent'e gönderilen erzakı şehir ahalisine taksim meselesinde Es-Er'ler diğer Rus fırkaları ile birleşince ben de onların partisinde olan kaydımı sildirdim. Çaykin ve Zimin gibi eski arkadaşlarıma samimi teessüfümü bildirdim.

878 **Moskova Kongresine İştirakim**

Moskova'da açılacak olan "Rusya İslâmlarının Umumî Kongresi"nde Türkistan'ı temsil etmek üzere intihap olunan 12 mümessil hep beraberce oraya hareket ettik. 7 Mayıs'ta bu kongrenin açılış gününde Moskova'ya yetiştik. Başkurt ve Kazak-Kırgızlardan dahi umumî nüfus sayıları ile mütenasip miktarda aza göndermek yolundaki çalışmalarımız tamamiyle muvaffak olmuştu. Yalnız Başkurdistan'dan 50 kadar mümessil gelmişti. Birçok kazalar dahi temsil olunmuştu. Buna karşı Ahmet Salikov, Şakir Mehmetyarov ve Ayaz İshaki gibilerin ekserisi federalizm aleyhtarı olacağını zannettikleri Kazanlıları sayı nisbetlerinden fazla getirmişler, fakat tekmil Azerbaycanlıların ve Kırımlıların da Türkistanlılar gibi federasyon taraftarı olduğunu ve kalabalık olarak gelen diğerlerini görünce bana ve Mehmet Emin Resülzade gibilere karşı küfür savuruyorlardı. Ben federasyon fikrinin muhakkak galip geleceğini görünce huzur duydum. Moskova Kongresi Taşkent Kongresinden farklı olarak federasyon fikrinin başlıca önderleri elinde idi. Taşkent Kongresi riyaset mevkiine ünitaristler kâfi miktarda sokulmuşlardı, Moskova Kongresinde ise Merkez Müslüman Şûrasını temsil etmek üzere Ali Merdan Bey Topçıbaşı seçildi. Bu zat Mehmet Emin Resülzade, Kırımlı Cafer Seyid Ahmed, Kazaklardan Cihanşah Dostmuhammed gibi bariz federalistler çok kuvvetli nutuklar söyleyip kahir ekseriyeti, federasyon lehine kazandırdılar. Bana bu mevzu üzerinde Taşkent Kongresinde yaptığım kadar fazla konuşmak ve mücadeleye girişmek lüzumu kalmamıştı. Benim tebliğim Rusya mahkûmu Türklerin mukadderatı meselesinde tarih, etnoğrafya ve istatistikden nasıl istifade edileceğini belirtmek üzere "Rusya İslâmlarının etnik teşekkülleri ve onun siyasî hayatta ehemmiyeti" mevzuu üzerinde oldu. İçtimaa riyaset eden Ali Merdan Topçıbaşı nutkum dolayısıyla memnuniyetini beyan ettikten sonra kürsüye kadar gelerek elimi sıktı. Bu tebliğ hakkında Almanya'da çıkan "Der Neue Orient" mecmuasının Ağustos nüshasında Rusya Müslümanlar Kongresinde okunan ilmî rapor sıfatiyle medh ederek yazmışlar, bunu sonradan gördüm. Ali Merdan Bey de aradan on yıl geçtikten sonra Paris'te neşrettiği bir yazısında bu nutku hatırlatmıştı. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

nutuk zaten benim bugüne kadar yaptığım mücadelenin esas programını teşkil ediyordu. Muhtariyet ve federasyon fikri 271'e karşı 446 rey ile kabul edildi. "Rusya Müslümanları Merkez Şûrası" (İhtisaren İKOMUS) kuruldu. Buna Türkistan mümessilleri olmak üzere avukat Ubeydullah Hoca, avukat Cihanşah Dostmuhammedoğlu, ben, avukat Velithan Tanaçoğlu ve Kazakların kadın yazarı Akkağıt Dostcan kızı, hepsi on kişi intihap olunduk. Kazak ve Başkurtların arazi meselelerine ait teklif olunan kararnamelere karşı Kazanlılar "Bu Kazak ve Başkurtlara has bir meseledir" diye itiraz ettiklerinden ve umumiyetle Kazanlı mümessiller Rusya İslâmları Konferansını bir dinî mesele, müftülük, şeyhülislâmlık ve maarif meseleleri konuşulacak bir toplantı addettiklerinden, Başkurtlar kendi aralarında toplanarak muhtariyet ve arazi meselelerini konuşmak üzere Orenburg'da kongre toplamaya karar verip, bu hususta Kazaklarla da anlaştıktan sonra, bu işi icra etmek yani kongreyi toplamak üzere Seyit Mirasoğlu, Allahberdi Caferoğlu ve Zeki Velidi'den ibaret olmak üzere üç kişilik bir heyet intihap ettiler. Almanlardan G. von Mende Rusya İslâmlarının millî mücadelelerine ait eserinde bu kongrede Başkurtların rolü, bazı Kazanlıların verdiği yanlış malûmata göre, tamamen yanlış olarak, bunların azınlıkta kalarak bu kongreyi terkettikleri mealinde anlatılmıştır. Başkurtlar ve Azerbaycanlılar bu kongrede hâkim ekseriyetin esas unsurlarını teşkil ettiklerinden onların herhangi bir celseyi terk etmelerini icap ettiren hiçbir hâdise vaki olmamıştır. Muhtariyet meselesinde metanet tavsiye ederek Azerbaycan mümessillerine bir mektup sundular. Moskova Kongresinin altı yüz sayfa tutan zabıtları ancak türkçe olarak intişar ettiği, rusça veya başka bir dilde çıkmadığı için bunun cereyanı ve çıkarılan kararlar hakkında birçok yanlış yazılar çıktı. Bunda başlıca G. von Mende'nin zikri geçen eseri kaynak olmuştur. Prof. B. Spuler (Der İslâm, 1949, 186) ve Amerika'daki Lehli muhacir Prof. S. Zenkovsky ("Panturkism and Islam in Russia", 1961, 196-7) benim için şahsen okşayıcı sözler sarfederek Başkurdistan topraklı muhtariyet hareketinin sırf benim şahsî tesirimle ileri sürülmüş bir hareket olduğunu söylemişler, hatta bu son müellif beni istikbal için çok şeyler vadeden bir müsteşrik sayarak Başkurdistan otonomi hareketine de ilmî esaslara göre bir plân vermiş olduğuma dair mütalâalarda bulunmuştur. Fakat ben Moskova Kongresinde Başkurdistan muhtariyeti fikrini ileri sürmedim. Ben o zaman ancak Türkistan muhtariyeti fikrini ileri sürüyor, Volga havzasının Rus nüfusu kesifleşen mıntıkaları için medenî muhtariyet söz konusu olacağını, ancak bu ülkenin Türk nüfusu çoğunlukta olan doğu bölgelerini (ki bunlara sonradan "Küçük Başkurdistan" denilmiştir) Türkistan ve Kazakistan'daki topraklı muhtariyet hareketlerine ilhak etmek mümkün olacağı fikrinde idim. Kongre zabıtlarında dahi bu sözlerim böyle basılmıştır. Diğer taraftan Zenkovsky Moskova Kongresine gelerek tebrikâtta bulunan Rus-Kadet Partisi

Levent Şahverdi Arşivi

mümessilinin sözlerini hatırlatan mütalâalarda bulunarak bu kongreye Kazanlılar tarafından yapılan teklifler kabul edilmiş olsa daha iyi olmuş olacağını ve Başkurtlar ile Kazakların bizim topraklı muhtariyet programımızda Rus ve Ukraynalı muhacirleri hemen memleketimizden koğup çıkarmak fikirleri bulunduğunu yazmıştır. Bütün bunlar her hâlde Lehli müellifin Slav birliği fikirleri tesiriyle hatırına gelmiş olsa gerektir. Moskova Kongresine gelen Başkurtlar, Başkurdistan meselelerini inkılâptan istifade ederek halledebilmek için bir heyet seçtiler ve beni de bu heyete ithal ettiler. Moskova Kongresinde bizzat Başkurdistan'la ilgili olarak hakkımda çıkarılan karar bundan ibarettir.

Ben Moskova'dan Taşkent'e dönüşümde Orenburg'da kaldım ve "Başkurt Ülke Şûrası"nı kurduk. "Vaqıt" gazetesinin 19 Mayıs nüshasında Başkurt Merkez Şûrası'nın kurulduğunu ve 20 Temmuzda ilk Başkurt Kurultayının Orenburg'da toplanacağını ilân ederek halka bir hitap name neşrettik. "Başkurt" ismiyle bir gazete neşrine başladık. Bunun ilk nüshasındaki imzasız makaleyi ben yazdım. Bunda Başkurtların Türkistan ile Volga sahası arasında bir köprü işini gördüğünü, Başkurdistan'da muhtariyet kurulmasının ekseriyeti bu davaya karşı olan Kazanlıların da Rusya doğusundaki büyük kurtuluş hareketine katılmalarına vesile olacağını yazmıştım. Bu makale o zaman şuurlu Müslümanların, bilhassa Orenburg'da yaşıyan Kazanlı âlim Rizaeddin Fahreddin ve şair Zakir Remi gibilerin çok hoşuna gitmişti. Fakat adı geçen "Vaqıt" gazetesi başyazarı Fatih Kerimi, muhtariyetin çok zehirli düşmanı idi. Bu zat Türkistan'la Edil havzası yollarının bir birinden tamamiyle ayrı olduğuna, benim bir gün Taşkent'te, diğer bir gün Orenburg'da, bir gün Özbek ve Kazak, diğer gün Başkurt ve Tatarlarla konuşup bir büyük siyasî hareket yaratmak istememi iki ayağı ile iki kayığı idare etmek isteyen insanın hareketine benzeterek bir makale neşretmişti. Muharrirlerinden biri ise bu gazetede (23 Mayıs) "Başkurt" ismini tamamen ortadan kaldırmak ve Başkurtları da Tatar ismini kabule mecbur etmek yolunda makale neşretti. Bunlar ise bize yolumuz üstünde Rustan başka kendi aramızda da büyük manialar çıkacağını, bunlarla mücadeleye çok kuvvet ve vakit harcamamız lâzım geleceğini gösteren acı hallerdendi. Orenburg'da bulunan Kazak münevverleriyle bu hususta çok konuştuk. Tatarlar üzerinde müessir olmasını ümit ederek Rizaeddin Fahreddin'i bir iki defa ziyaret ettim. O davamızı mukaddes addettiğini, fakat artık ihtiyar olduğundan elinden çok iş gelmiyeceğini, Abdurrahman ve Abdürreşit ismindeki oğullarına Başkurdistan muhtariyeti hareketine yardım etmelerini vasiyet ettiğini söyledi. Bu benim için iyi bir kazançtı. Ben Tatarlar arasında hareketimize taraftar olanların bulunacağına emin olarak Taşkent'e hareket ettim.

Levent Şahverdi Arşivi

879 **Taşkent'te Ünitarizmle ve İrtica İle Mücadele**

Temmuzun 20'sinde Başkurdistan Kurultayı açılıncaya kadar bir buçuk ay Taşkent'te çalıştım. Gerçi Başkurt Merkez Şûrası ülkemizi teşkilâtlandırma işini bana yüklemişti. Fakat muhtariyet hareketi asıl Türkistan'da hallolunmadıkça, Başkurdistan ve Kazakistan'da revaç bulamazdı. Evvelâ Kazaklardan Rus "Kadet" Fırkasına dahil olan Alihan Bükeyhan ile Mustafa Çokay müştereddit idiler. Özbeklerden bu fikri tahakkuk ettirmeye bel bağlıyan zevat Semerkandlı muharrir Mahmud Hoca Behbudî ile Khoqandlı Aşur Ali ve Abid Mahmud (Çataq) idiler. Taşkentli Münevver Qari, bazen tereddüt etmekle beraber Mahmud Hoca'nın ve benim sözümüzden çıkmazdı. Ben, Behbudî ve genç Özbek şairi Çolpan ve Taşkentli muharrir Talipcan ve Tatarlardan Nogayqorganlı Tahir, Semerkandlı Hakimzade ile kâh şehirlere gidip içtimalar tertip eder, kâh diğer şubelerdeki münevverleri Türkistan Merkez Şûra'sına davet ederdik. Muhtariyet fikrinin asıl düşmanı olan Taşkent'teki Kadet Fırkası itibarını kaydediyordu. Temmuz başına kadar yapılan ciddî mücadeleler neticesinde muhtariyet fikri her tarafta rağbet görmekte idi. Bu ise Rusya Kurucular Meclisi intihabatına muayyen bir millî program etrafında toplanarak gelebileceğimizi gösteren bir keyfiyetti. Türkistan Merkez Şûrası'nın teşkilât işlerini bana yüklemişlerdi, bana ilâve olarak Şûra'nın naşir-i efkârı olan "Kengeş" gazetesinin baş muharrirliğini yapıyordum. Kazaklar, Mustafa Çokay ve Sultanbek Hocayevlerin idaresinde neşrine başladıkları "Birlik Tuvu" gazetesi etrafında toplanıyorlardı. Özbeklerde ise rusça bilen, zamana uygun bir neşriyat yapabilecek zevat bulunmuyordu. Üniversite bitiren ve siyasî işlere karışan tek bir Özbek kendi tabiriyle "Sart" Taşbulat Bek Narbutabekov idi. Neşriyat yapma iktidarında değildi. Yardım eden Münevver Qari ile onun yetiştirdiği ve ancak türkçe bilen münevver gençlerdi. Bunların arasında cidden fedakâr olanları vardı. Kazanlı muharrirlerden Abdullah Battal, topraklı muhtariyet fikrinde idi. O Taşkent'e gelerek bir müddet Merkez Şûra'da çalıştı. Orenburg'dan "Vaqıt" gazetesi muharrirlerinden Kebir Bekir, Nisanda Türkistan Kongresi esnasında gelerek muhtariyet aleyhinde şiddetli mücadelelerde bulunmuştu, fakat sonradan fikrini değiştirerek muhtariyet tarafını tuttu ve Türkistan'da kaldı. Bizim ricamıza uyarak Azerbaycan Müsavat Partisi bir iki Azerbaycanlıyı göndermişti. Bunlar çok müsbet çalışmalarda bulundular. Asıl mesele, Rusya Kurucular Meclisine toplu ve müteşekkil bir Türkistan ve Doğutürk grubu halinde gelmekti. Çünkü bir taraftan Es-Er'lerin Türkistan'daki Rus muhacirlerini tutarak yerliler nazarında itibarlarını kaybetmelerinden Bolşevikler istifade ediyorlar ve sola mütemayil gençliği kendi taraflarına çekiyorlardı. Bunlardan Sencer İsfendiyar, Nezir Türekul gibi tanıdıklarım o tarafa meyletmişlerdi. Diğer taraftan bizim gibi, milliyet ve muhtariyet programı etrafında toplanmak isteyenleri Es-Er'lerle bir göstererek Müslümanların sağa mütemayil zümrelerini Rusların

Levent Şahverdi Arşivi

eski Semerkand vâlisi Lykoşin'in rehberliğindeki monarşist zümrelerine çeken kuvvetli bir Ulema Fırkası meydana geldi. Kazaklardan Şirali Lapin isminde yaşlı bir münevverin onlara avukatlık etmesi vaziyeti tehlikeli bir şekle sokuyordu. Bu mürteci ulema tabakasının solunda bulunan zümrelerin partiler şeklinde teşkili büyük bir mesele idi. Münevver Qari, Behbudî ve Buhara "Cedid"leri, Rus Kadetlerine olduğu kadar sosyalizme de muhalif idiler. Halbuki Özbeklerden Nizamhocayev ve Kazaklardan Külbey Tügüsov solcu sosyalizm taraftarı idiler. Merkez Şûranın teşkilât işleri müdürü sıfatiyle daha kurulmamış, fakat kurulacak olan bu partileri kurmak ve onların kötü ellere geçmemesi uğrunda çalışmak gibi ağır ve mesul vazifelerin uhdemde olduğunu müdriktim. Bana derlerdi ki "Partiler kendiliğinden kurulur, o, anlaşma ve ısmarlama ile olmaz", ben de: "İşte biz bunu anlaşarak, ısmarlama da olsa yapmalıyız, partiler Rusya Kurucular Meclisi Müessesan toplantısından evvel kurulmalı" derdim.

880

"Türkistan Ülke Komitesi"nde Rus Partileri ile Mücadele

Ben inkılâptan evvel, daha 1911'den başlayıp sosyalizmi öğrenmiş ve onu az çok benimsemiş olduğumdan Rusya Muvakkat Hükûmeti başına Es-Er Kerenskiy'nin geçmesini ve Sır Derya vilâyeti vâliliğine eski sosyal demokrat Nalivkin'in getirilmesini sevinçle karşılamış ve bir müsteşrik olması dolaysiyle kendisi ile 1913'den beri iyi tanıştığım Nalivkin'i bizzat gidip tebrik etmiştim. Ben Rusya'da seçimlerde Sosyalistler çoğunluğu kazanacak diye sevinir ve bundan milletime hayır gelecek diye inanırdım. Petersburg'dan "Türkistan Muvakkat Komitesi" olarak gönderilen Kadetler çok geçmeden itibarlarını kaybettiler, Sadri Maksudi ve Aziz Devletşin de dahil olmak üzere Rusya'ya döndüler. Türkistan Komitesi partilerin ve diğer siyasî teşekküllerin iştirakiyle bir koalisyon şeklinde Sır Derya vâlisi Nalivkin'in riyaseti altında yeni bir şekil aldı. Bundan evvelki komitenin bazı azaları, Şendrikov, Şkapskiy[6] ve Müslümanlardan Mehmetcan Tınışbayev, yerlerini muhafaza etmişlerdi. Adaletin herkesin hakkı olduğuna inanan sosyalist ve iyi bir insan olması dolayısıyla Nalivkin'in eski Türkistan Vâli Umumîliği yerine getirilmesine de çok sevinmiştim. Bu münasebetle kendisini bir daha tebrik ettim. Ben Türkistanlıları mecburen askerliğe almak ve bunları polis vazifelerine ve demiryolu işçiliğine celbetmek hususlarını Nalivkin'e, fırsat düşünce söylüyordum. O da buna taraftardı ve birkaç Müslümanı polis idaresinde mühim vazifelere tayin ettirdi.

Ben şahsen sosyalizmin bazı inkılâpçı tedbirler almadan tahakkuku zor olacağına inandığımdan, aynı zamanda sosyalizmi büyük sanayiye, nakil vasıtalarına hasrederek köylünün hususî mülküne dokunmamak taraftarı olduğumdan Es-Er Partisine ancak Nisan ayında girmiş ve az sonra Mayısta çıkmış olmama rağmen, bu partinin o aralık beliren sol kanadına samimî

Levent Şahverdi Arşivi

olarak mütemayildim. Türkistan Müslümanları arasında siyasî partiler kurmak isteyen, fakat neresinden başlamak gerektiğini daha kestiremiyen aydınlarını 9 Haziran akşamı Regina Oteline çağırdım ve kendimin Sosyalist Parti kurmak taraftarı olduğum hâlde "Rusya Kurucular Meclisi" seçimleri bitirinceye kadar partilere ayrılmadan tek bir "Müslüman Şûraları" namına hareket etmemiz gerektiğini, fakat Rusya Kurucular Meclisine gelir gelmez partilerimizi kurmak için şimdiden hazırlanmamız icap ettiğini, Türkistan'da biri sosyalizmi kabul etmiyen progressist münevverlerin, diğeri sosyalistlerin olmak üzere iki parti kurmak, bundan fazlasından kaçınmak gerektiğini, fakat kurulacak partilerin arasında müşterek çalışma programını da şimdiden tesbit etmek icap ettiğini arzettim. Toplantı, bu fikirleri kabul etti ve Kurucular Meclisi seçimlerine kadar iktisadî meselelerin ayrılığı icap ettiren hususlarına temastan çekinmeyi ileri sürdü. Aynı zamanda Es-Er, Sosyal Demokrat Bolşevik ve bizim sosyalist olmayan aydınlarımızın anlaşabileceği demokrat Rus zümreleri ile temas ederek bunları lâyıkıyla öğrenmeyi de karar altına aldı. Ubeydullah Hoca ve ben Es-Er Partisi ile, Nizam Hoca Sosyal Demokratlarla temas halinde kalacak olduk. Ben bir aralık yine Es-Er Partisine dönecek oldum, fakat bu Partinin Taşkent merkezine müracaat ettiğim günlerde benim tekmil Rus inkılâbı senelerinde Rus Sosyalist partilerine münasebetimi tayine imkân veren bazı hâdiseler zuhur etti. Bu da, Rusya'dan gelen erzağın Türkistan'ın Rus ve Müslüman ahalisi arasında taksimi ve Türkistanlılara demokratik seçim haklarından istifade meseleleri üzerinde Rus partileri ile münakaşalarımızdı.

Daha Nisan ayında Müslümanlar Kongresi ile aynı zamanda devam eden "Türkistan Amele ve Asker Sovyetleri Kongresi"nde bu erzak meseleleri çıkmıştı. Rusya'dan erzak gelmez olmuş, Türkistan'ın kendi hububatı tükenmiş olduğundan ülke ahalisi tam bir açlık karşısında bulunuyordu. Erzak taksimi için müşterek komisyon kuruldu. Müslüman Şûrası tarafından bu komisyona gönderilen mümessiller arasında ben de vardım. Bu komisyonda Rus partileri ile Yahudilerin "Bund" Partisi, gelen erzakı ancak Avrupalılara vermek, yerlilere "eski şehir"lerde dağıtılmak üzere ancak pek az bir şey ayırmak, ya da hiç vermemek hususunda anlaşmışlardı. Ubeydullah Hocayev ve Kazaklardan avukat Abdurrahman Urazayev çok şiddetli münakaşalarda bulundular. Bolşevik Partisinden olduğunu az sonra öğrendiğim Sosyal Demokrat Amele Teşkilâtı reisi Perşin bu toplantımızda "yerliler zaten inkıraza mahkûm unsurdur, onları Rusya'dan gelen hububat kurtarmaz" dedi, ve bu kabilden pervasızca sözler söyledi. Turar Rıskulov'un matbu bir eserinde anlattığına göre o zaman Taşkent'te pek faal olan bolşevik Tabolin dahi aynı sözleri söylemiş. Perşin bu sözü söyleyince ben bunlarla temas ederek fikirlerini ciddî olarak öğrenmeyi kararlaştırdım. Zira erzak, demiryolu amelesi, bu zatın elinde idi; bizim komisyon lâftan ibaretti. Anlaşıldı ki Perşin erzak taksimi işinden Sosyal Demokratların bu bolşevik züm-

Levent Şahverdi Arşivi

resini amele ve "Avrupalılar" arasında popüler yapmak için de istifade ediyormuş. Bunu bildikleri hâlde bizim dostlarımız olan Es-Er'ler bir şey demiyorlardı. Ben hemen Es-Er Fırkasına yaptığım müracaatı geri aldım. Ben fikir arkadaşlarımıza hiçbir Rus Sosyalist Partisine girmiyeceğimizi, Kurucu Meclisten hemen sonra "Türkistan Sosyalist Partisi"ni kuracağımızı söyledim. Zaten onlar da o fikirde idiler. Perşin'le hiçbir münakaşaya girmedim, onunla bir kaç defa görüştüm. Temmuz ayı sonlarına kadar bu temaslar devam etti. Anlaşıldı ki Es-Er'ler arasında bize otonom Türkistan'ın müstakbel sahipleri nazariyle bakanlar olduğu hâlde, Bolşevikler Türkistan'ın istiklâlinde yerlilerin her hangi bir faal rolü olacağını düşünmüyorlardı bile. Onlara göre müstakbel Türkistan, ancak onların "rehberliği" altında kurulacak bir "sosyalist diktatörlüğünün şark sektörü" olarak kalacaktı. Onlar yerlilere ancak kendi partilerine "iltihak" teklifinde bulunuyorlardı. O zaman sayıları azdı, fakat hepsi Ruslardı, bunlar daha o zaman Türkistan'da "Parlamentarizm"i ancak "Amele Sovyetleri Diktatörlüğü" şeklinde düşünüyorlardı. Onların daha açık söylemedikleri hâlde parlamentarizm aleyhtarı olduklarına şüphe yoktu. Bunlar kendilerini "Enternasyonalist" gösteren "Rus sosyalist diktatörleri" olduklarından kendileri ile konuşulacak bir mesele bizim için kalmamakta idi. Halbuki ben, Lenin'in "Akına Karşı" ismindeki eserini okumuştum ve milliyet meselesindeki müsbet görüşleri hoşuma gitmişti, hatta Es-Er'lerin rehberi Viktor Çernov'un o günlerde Rusya'ya dönmüş olan Lenin'i kötüleyerek "Delo Naroda" gazetesinde yazdığı yazıları haksız bulmuştum. Fakat Türkistan'daki Bolşevikler (Perşin, Tabolin, Kolesov v.s.) ile tamamiyle hayatî meseleler üzerinde bu yaz aylarında yaptığımız temaslar bunların, sözleri tatlı, işleri kötü insanlar olduğundan, liderlerinin tatlı sözlerine bakarak mahallî teşkilâtlarına güvenmeye gelmiyeceğini açıkça gördük. Menşevik fırkası ise bizim toplantılarımızda Dr. Fitterman gibi Yahudiler ve Yahudi Sosyal Demokratları "Bund"un mümessili olan Broydo[7] gibi zevat tarafından temsil olunmuştu. Sosyal Demokratlardan Mansırov isminde birisi iyi bir insandı, o da benim gibi, Bolşeviklerle işbirliğinin kendi varlığını feda etmek olduğu fikrinde idi. Bir de Ukraynalı Pavliyuçenko[8] vardı, belki Ukraynalı olması yüzünden Türkistan muhtariyeti fikrine taraftardı, fakat partilerinde nüfuzu yoktu. Umumîyetle Menşeviklerin ekseriyeti "Enternationalizm"i millî davalara aykırı zannettiğinden bize karşı bakışları Kadetlerinki ile aynı idi.

881

Tek Seçim Kanunu ve Tek "Türkistan Meclisi" İçin Mücadele

İkinci mühim mesele, seçim kanununun Türkistan'da tatbikine dair Ruslarla münakaşalarımız idi. Bu hususta hükûmetin "Ülke Şûrası"nda (Krayevoye Soveşçaniye) Türkistan'da biri Rusların, diğeri yerlilerin olmak üzere "iki Duma"sı olması gerektiği hakkında Rusların teklifleri, Nisanda "Ülke İcra Komiteleri Kongresi"nde

Levent Şahverdi Arşivi

bilhassa Behbudî ve ben başta olmak üzere Müslüman aydınları ekseriyetinin şiddetli itirazlarına uğramasına ve reddedilmesine rağmen bir daha canlandı. Vâlii Umumî mevkiinde bulunan Nalivkin, Müslümanlara aykırı bir kararı kabule taraftar olmadığı hâlde kesin bir şekilde bizi tutmadı, biz de "bu mesele hakkında fikrimizi tasvib ettiğinizin Türkistan Vâlii Umumîsine bildirilmesini rica ediyoruz" mealinde Petersburg'da Kerenskiy hükûmetine telgraf gönderdik. 20 Haziran'da Kerenskiy hükûmetinden de "bunu kendiniz halletmelisiniz" mealinde dört maddeli bir telgraf gelince bu mesele bir daha alevlendi. Ben Pavliyuçenko'nun teklifi üzerine kendimize bazı taraftarlar kazanmak fikriyle "Amele ve Askerler Sovyeti"ne gitmiştim. Menşeviklerden Broydo ve Bolşeviklerden Tabolin gibilerin "Ülke Parlımanı"nı Sartların (yani Kent Özbekleri) eline vermek büyük felâket olur, ulemayı görüyorsunuz" mealinde nutuklar irat etmekte olduklarına şahit oldum. Bu yerli Sovyetlerde ekseriyetin aleyhimizde rey vereceği aşikârdı. Nisanda toplanan "Ülke İcra Komiteleri" ve "Türkistan Müslümanları Kongreleri"nin her ikisinde Türkistan Parlamentosuna ve belediyelerine azalarının nüfus sayısı ile mütenasip seçileceğine dair kararlar kabul edilmiş olmasına rağmen, Kadetler ve Sosyal Demokratlar "İki Duma" prensibini kabul ettirmek ve ülkenin nakliyat ve sanayiini bilfiil ancak Rusların elinde bırakmak, yerlilere ancak şehirlerin Müslüman mahallelerinin idaresini vermek için zorlanıyorlardı. O günlerde mutaassıp Müslüman ulemasının Rus monarşistleri ile birlikte faaliyete geçmiş olmasını hep kendi davaları için bir hüccet ve delil olarak kullanıyor, hatta ulema tehdidinin daha da artmasını istiyor ve bunu etek altından körüklüyorlardı bile. Petersburg'dan sözü geçen 20 Haziran telgrafı gelince Nalivkin "Ülke Şûrası"nı topladı. "Türkistan Müslüman Şûrası"ndan Ubeydullah Hoca, Narbutabekov ve ben gelmiştik. Çokayoğlu, Kadetlerle yapılacak tatsız münakaşaya karışmaktan kaçınarak bu oturuma gelmemişti. Narbutabekov ise Kadet ve Menşeviklerin fikrine meyliyordu. Ben davayı müdafaa ederken ulema hareketlerini olduğundan fazla kabartmak demagoji olur, bunu söyleyenlerin bir çoğu zaten Müslüman Şûrasının itibardan düşmesini ve ulemanın kuvvetlenmesini istiyorlar, halbuki ulema çağdaş teşkilâtı bilmez, Taşkent şehrinde Rus dostlarının yardımı ile çoğunluk kazanabilseler dahi vilâyetlerde ve umumî Rusya Kurucular Meclisi intihaplarında kazanamazlar, onların zamanı geçmiştir deyince muhalifler bana karşı taarruza geçtiler. Bunlardan birisi (belki Fiterman) Çokayoğlu ile Narbutabekov'un kendilerine meyletmesini kasdederek "Yerli Türkistan münevverleri bizimle hemfikir oldukları hâlde, bu Başkurt her vakit karşımıza çıkıyor" dedi. Buna karşı Ubeydullah Hoca ve hükûmet "Muvakkat Komitesi" azası olan Kazak mühendis Mehmetcan Tınışbayev çok güzel cevaplar verdiler. Tınışbayev: "Şu mecliste Rus ismiyle iştirak edenlerin hangisinin Velikorus, Ukraynalı veya Yahudi olduğuna biz hiç bakmıyoruz, siz neden aramıza kabile farkı sokmak istersiniz? Bizde de siz-

Levent Şahverdi Arşivi

de olduğu gibi partiler farkı olacaktır, kabile farkı değil. Milliyet itibariyle biz tek bir milletiz. İşte ben Yedisu vilâyetinden bir Kazağım, ben de Velidov'la aynı fikirdeyim, Müslüman münevverleri ile birlikte ben de sayı ile mütenasip seçim kanununun bizde de hiçbir değişikliğe uğratılmadan tatbik edilmesini istiyorum" dedi. Tınışbayev'in sözünü müteakip Narbutabekov da bizimle aynı fikirde olduğunu anlattı ve Müslümanlar cephesinde tam birlik hasıl oldu. Es-Er'ler bizimle bir olunca ekseriyet hasıl oldu, seçim kanununun Türkistan'da değişiksiz tatbiki esası kabul olundu. Bu elbette Petersburg'a haber verildi ve 16-30 Temmuz'da tekmil Türkistan'da mahallî seçimler yapılacağı hükûmetçe ilân olundu.

Bu bizim, bilhassa benim için büyük bir zaferdi. Gerçi Bolşevikler iş başına geçince bunların hükmü kalmadı, ama o zaman için bu büyük bir kazançtı. Türkistan Muvakkat Komitesinin buna dair kararını Ubeydullah Hoca ve ben beraberce türkçeye tercüme ederek Arap hurufatiyle resmî "Turkestanskiya Vedomosti" gazetesine verip bastırdık. Bu da Türkistan'ın rusça resmî gazetesinde ilk defa olarak Arap harfleriyle basılan ilk türkçe resmî yazı idi.

Bu son meselede Müslümanların tarafını tuttuklarından dolayı Es-Er Partisinin Müslümanlar arasında itibarı arttı. Biz Kurucular Meclisi seçimlerinden sonra "Cedid"ler dahil olmak üzere, bir "Radikal Parti" ve bir "Sosyalist Parti" kurmak hakkında katî karar aldık ve hazırlıklar gördük. Ben, Sosyalist Partisi programını yazmakla meşgul oldum. Gerek erzak taksimi ve gerek seçim kanununun Türkistan'da tatbiki meselelerinde Rus partileri ile münakaşalar neticesinde biz bu partilerin mahiyetlerini tam olarak anlamış bulunduk, bizzat benim için bu büyük bir ders ve bütün inkılâp senelerindeki faaliyetimde işime yarıyan bir tecrübe oldu.

882

Vâlii Umumi Sosyal Demokrat Nalivkin Nasıl Aldatıldı?

Ben, Bolşeviklerin has isteklerinin ne olduğunu burada öğrendim. Onların hep kumanda mevkilerine, esnaf teşkilâtlarına sokulmalarının ve Müslümanlar arasında, bizi kendi lehlerine kullanmak istemelerinin manası anlaşılıyordu. Haziranın son haftasında "Türkistan Sosyal Demokrat Partisi Kongresi" oldu. Mansırov'un teşviki üzerine ben bunun bazı oturumlarına gittim. Türkistan Vâlii Umumîsi yerinde bulunan Nalivkin'in sola kaymakta olduğu "Turkestanskiya Vedomosti"de neşrettiği makalesinden anlaşılıyordu. O "yerli proletaryat"dan bahsediyordu. Şimdi bu "Menşevikler Kongresi"ne giderek, geçmiş Devlet Dumasının Sosyal Demokrat Fraksiyonu adına bu kongreyi tebrik etti. Amele, esnaf teşkilâtı merkezi adına, tebrik eden bolşevik Tabolin de Sosyal Demokratlar arasında, yeni Bolşevikler de dahil olduğu hâlde işbirliği lüzumundan bahsetti. Mansırov, Bolşeviklerle işbirliği imkânsızlığını, onları

Levent Şahverdi Arşivi

Sosyal Demokrat Partisinden ihraç etmenin lüzumunu anlattı, mamafih kongre, Bolşeviklerle işbirliğine karar verdi.

Bu hâdiseden sonra ben Nalivkin'e gittim, sayıları daha pek az olan Bolşevikleri idare müesseselerinden çıkarmazlarsa idarenin onların eline geçebileceğini, onlarla işbirliğinin diğer partileri feshetmek ve onları mahvetmek demek olacağını söyledim. O ise Tabolin'in ancak sola mütemayil bir Sosyal Demokrat olduğunu, ondan korkmadığını söyledi. Ben, Broydo ve Fiterman gibi Yahudi sosyalistlerinin, sosyalistlikten ziyade siyonist olduklarını, o aralık Han Cuneyd adlı Türkmen sergerdesi idaresinde Khiyva'da başgösteren hâdiseleri tetkik etmek için göndereceği heyete Broydo'yu ithal etmesinin hatalı olduğunu söylediğimde uzun sakalını karıştırmakla iktifa etti. Yalnız kendisinden ayrılırken "Sizinle bu gibi meseleler üzerinde konuşmanın faydalı olduğuna inandığıma inanın" dedi. Benim Tabolin'in bir kopyası olarak tanıdığım Broydo'ya karşı sözlerim tesir etmişti, onun aleyhine kuvvetli bir cereyanın mevcut bulunduğu, gazetelere de aksetti, fakat Nalivkin yine Sosyal Demokrat diyerek onu gönderdi, halbuki o pek alâ bir Bolşevikti ve bunların esas gayeleri demokrat Kerenskiy hükûmetini yıkmaktı. Ben Nalivkin'in Türkistan'da demokrasiyi oportünistlikle baturacağına kani idim. Bu öyle de oldu. Ekim ayında idare Bolşevikler eline geçince inandığı Tabolin ve Kolesov tarafından takip edilmekten ve öldürülmekten korkan, kaçan ve bir müddet gizli yaşadıktan sonra Rus mezarlığında vaktiyle benim de pek iyi tanıdığım karısının kabri üzerinde tabanca ile intihar etmiş olan bu oportünist sosyalist Sovyet Vâlii Umumîsinin trajedisi, cihan mikyasında ehemmiyeti haiz bir hâdise idi. Sonradan da gördük ki Bolşevikler nerede bir nüfuz sahibi oportunisti görürlerse onu poh-pohlayıp lehlerinde işler yaptırırlar, sonra onun da başını yerler.

883 **İlk İnkılâp Aylarının Güzel Hâtıraları**

Rusya'nın bu ilk inkılâp ayları çok güzel bir zamandı. Birbirimize samimî olarak inandığımız, samimî, candan arkadaşlarım vardı. Çok vakit arkadaşça söylediğim fikirler bu arkadaşlarım tarafından bir makale veya bir şiir olarak ortaya çıkardı. Şair Çolpan seçim kanunu meseleleri üzerindeki mücadelelerimizi çok güzel bir manzume olarak yazmıştı. Kazaklardan hukukçu Sirkbay Akayev adında bir arkadaşım vardı. O aşağı Sır Derya havzasını Kazak ve Özbeklerin beraberce iskân ederek burasını Türkistan'ın idarî ve medenî merkezi haline getirebileceklerine inanıyordu ve buradaki eski Cend ve yeni Kent Oğuzları medeniyetinin tarihine dair verdiğim bir konferansı da "Birlik Tuvu" adlı Kazak gazetesinde benim müsaademle kendi makaleleri olarak neşretmişti. Bu yazının sonradan Kazakistan merkezinin "Qızıl-Orda" namiyle Aq-meçit (Perovski) şehrinde kurulmasına sebep olduğunu bilirim. Khoqand'da dostum Aşur Ali Zahiri ile birlik-

Levent Şahverdi Arşivi

te "Yurt" isminde bir kültür mecmuası neşrine başlamıştık, burada "Türk milletinin manevî kültürü" mevzuuna dair neşrettiğim makalenin müsbet tesirlerini 1920 senesinde Buhara Cumhuriyeti Reisi olan Mirza Abdülkadir Muhiddinov'un bu makaleyi arkadaşlarımızın yanında ezberden söylemesinde gördüm. Hulâsa: ne yaparsam sonunda bir müsbet neticesi görülüyordu. İnsan iradesinin hür olarak işlemesinin, Türkistan'da ne gibi müsbet neticeler vereceği gözle görülüyordu. Petersburg'daki "Duma Müslüman Fraksiyonu Bürosu" yerini Mayıs'ta Moskova'da toplanan "Rusya İslâmları Kongresi"nce seçilen ve Petersburg'da faaliyete geçen "Rusya Müslüman Birliklerinin İcra Komitesi" (kısaltma ile "İKOMUS") tutmuştu. Benim Duma Fraksiyon Bürosundan almakta olduğum maaşı bu İKOMUS'un azası sıfatiyle buradan almam icap ederken bunun yerine Taşkent'te kurduğumuz "Türkistan Müslüman Şûrası"ndan almayı tercih ettim. Temmuz ortalarında Ufa'daki muallim arkadaşlarımdan "Nerede çalışırsanız çalışın işlerinizin hep hayırlı olacağını düşünerek buradaki dostlarınız Fraksiyon Bürosu azası sıfatiyle aldığınız maaşı size göndermekte devam edeceklerdir" şeklinde bir mektup aldım ve o zaman Petersburg'dan Ufa'ya dönmüş olan Selimgerey Cantürin bana iki ay için 1000 Rus rublesi kadar para gönderdi. Arkadaşım Ubeydullah Hoca bir hukukçu sıfatiyle "belki intihabatta da gayri menkûl emlâk kayıtları konulabilir, bir mülk al" deyince, Taşkent'in Ahengeran nehri havzasında Ablıq denilen yerin yukarısında karlı Çatqal dağlarına bakan güzel bir yerde, bir bahçelik ve ev satın aldım. Bana burasını 1917'de gidip görmek nasip olmadı ise de 1922 senesinde Basmacı harekâtına katılmak üzere Başkurdistan'dan gelen yiğitler burada aylarca kalmışlardı, ben de manzarası mükemmel, meyvası ve suyu bol olan bu bahçeye gelip bir kaç gün kalabilmiştim. Belediye intihabatında şehirler için namzet listeleri yapıldı, ben Taşkent şehir idaresi azalığına namzet gösterilmiştim. Kadetlerin lideri olan Prof. Malletskiy arkeoloji ile ilgili bir zat olduğundan, siyasî sahada rakibim, hatta düşmanım olduğu hâlde şahsen kendisi ile iyi idim, bazen şakalaşırdık. Bir gün bir toplantıda bir Özbek kadınının siyasî propaganda yaptığını Malletskiy ile beraberce seyrettik. Ben ona "Bak, inkılâbın beşinci ayındayız, seçime katılmaları ile medeniyeti tahrip edeceğini söylediğiniz Özbek kadını şimdi sahneye çıkıyor ve o, hem belediyeye, hem de Rusya Kurucular Meclisi'ne seni değil, beni seçecektir" dedim. "Görürüz" dedi. Gülüştük. Bu inkılâp aylarının her günü, geçmiş devirlerin yıllarına muadil idi. Bir gün dostum Prof. Lev Zimin'in evinde yemekte idim. Bir daha Es-Er Partisine dönmem icap ettiğine beni kandırmak istiyordu. Ben dedim ki: "Artık Rus partilerine girmeye hacet kalmadı. Sen bile yerliler siyasî parti kuramazlar diyorsun, bak şimdi kuruluyor; bir kaç ayda inkılâp bizi bir kaç batında elde edemiyeceğimiz gelişmelere mazhar etti."

Levent Şahverdi Arşivi

984 **Orenburg'da İlk Başkurt Kurultayı**

Temmuzun 21'inde Başkurdistan'ın ilk kongresine iştirak etmek üzere Orenburg'a geldim. Ben geldiğimde kongre açılmış bulunuyordu. "Başkurt Merkez Şûrası"nın teşkilât şubesi müdürü ben idi isem de, Taşkent'te bulunduğundan kongre toplama işini bizzat idare edememiştim. Fakat Türkistan Millî Şûrası ile Başkurt Merkez Şûrası'nın nizamnameleri benim eserim olduğu gibi, her iki şûrada idare azaları ülküdaş arkadaşlarım olduğundan ben bulunmazsam dahi işler mükemmel yürüyordu. Orenburg'a geldiğimde arkadaşlarım Seyit Miras ve Allahberdi Caferoğlu'nun hem Başkurdistan kazalarında kurulmaları nizamnameye göre kararlaştırılan "Tübek Şûrası" dediğimiz kaza şubelerinin kuruluşunu, hem milletten bu masraflar için para toplama işini, hem kongreye her taraftan azaların istenilen şekilde seçilip gönderilmesini mükemmel surette temin etmiş olduklarını görünce sevindim ve onları öğdüm. Kazakların ilk kongresinin de bizimki ile aynı günlerde Orenburg'da çağırılmasına ait kararlar alınmıştı. Onların kongresi de bizimki ile aynı günlerde 20-25 Temmuz'da toplandı. İki kongrede karşılıklı tebrikler oldu, ve alınan kararlar da birbirine uygundu. Türkistan Kongresinde de gündemdeki "Devlet idaresi" ve "Arazi Meseleleri" maddelerinde raporcu ben idim. Burada "Başkurtların doğu ve güneydoğu tarafındaki muhtariyet yoluna giren geniş Türk uruğları ile birleşerek muhtariyet almak" kararı, oy birliği ile ve alkışla kabul edildi. Eski Başkurt ordusunun ihyası da karar altına alındı. Argayaş vilâyeti Başkurtları arasında Kurbanaliyev ailesi vardı. Zengin arazi sahipleri idiler. Benim arazi meselesine dair okuduğum rapor sosyalizm ve büyük arazinin hemen taksimi tezlerini ihtiva ettiğinden karşıma çıktı, fakat fikri kabul olunmadı. Eskiden fazla muhafazakâr ve yenilik aleyhtarı olmakla tanınmış olan bu ailenin mümessili olan Abdülhay Kurbanali tek başına muhalif fikirler söyledi ve her şeyden önce dini müdafaa etmeyi Merkez Komite programına almak icap ettiğini ileri sürdü. Kendi tarafından Şerif Manatov isminde bir üniversite talebesini getirerek onu yeni seçilen Başkurt Merkez Şûrası İdare Heyetine intihap ettirdi. Ben, Taşkent'te çalışacağımdan Şûra reisliğini üzerime almayıp, ancak teşkilât işleriyle meşgul olmayı deruhte ettim. Riyasete avukat Yunus Bikbov'u seçtik, fakat o bu aylarda gelemiyecek olduğundan ona Şerif Manatov niyabet edecek oldu. Bu bir milliyetçi gençti. Petersburg'da Psikonevroloji Enstitüsü talebesi iken Balkan Harbi çıkmış, dolayısıyla Türkiye'ye gitmiş, harp bittikten sonra İsviçre'ye gelmiş, orada Lenin'le tanışmış. Sergüzeştçi tabiatı vardı; davranışlarında muvazene yoktu. Sola mütemayil olduğu hâlde en sağ mürteci Kurbanaliyevlerin mümessili olmak gibi garip kılıkları vardı. İtimat telkin etmeyen bu gençte bir teşkilâtçılık istidadı da bulunmadığından, aramıza sokulmuş olmasından hiç de memnun değildik. Arkadaşlarım Sait ve Allahberdi bu fikirde idiler. Elinden bir iş gelmiyordu; rusçası çok zayıftı. Bütün projeler ve mesuliyetli yazılar bana kalıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Kazakların rehberi olan Alihan Bükeyhan, Turgay vilâyetinin vâlisi idi. Kadet Fırkasından daha ayrılmamıştı. O yüzden Kazak Kongresi muhtariyet hakkında kat'î bir karar almayıp buna ancak prensip itibariyle taraftarlık gösterdi. Ama Orenburg ve Ural Rus Kozak (Cossaq) ları kendi ülkelerinin muhtariyetini ilân etmek fikrinde olduklarından bizim muhtariyet ilânı fikrimizi tebrik ettiler. Bu bizim için iyi bir destek oldu. Çünkü onlar da Başkurt Kongresinde olduğu gibi, kendi ordularını kurmayı kararlaştırmışlardı.

Başkurt Kongresi bize Azerbaycan ve Ukrayna gibi muhtariyet taraftarı milletlerle temas etmek salâhiyetini verdiği gibi, beni ve Osman Kuvatov ismindeki üniversite talebesini ve İlderhan Mutin adlı bir aydını, Başkurt arazi hukuku ve Çar zamanında toplanıp gelen "Başkurt kapitalleri" ve Orenburg'daki Başkurt ordu binaları, park ve bahçeleri ve camii (Kervan-saray) meseleleri hakkında Kerenskiy hükûmeti ile görüşmek ve nesillerden beri sürüp gelen bu meselelerin hal çaresini bulmak için Petersburg'a gönderdi. Ben şahsen 10 Mayıs'ta Moskova'da toplanan kongrede Türkistan mümessilleri arasından İKOMUS'a (Rusya Müslüman Şûraları İcra Komitesi) aza seçilmiş olduğumdan oraya davet edilmiş bulunuyordum. Osman Kuvatov çok genç bir tıp talebesi olmasına rağmen, Başkurt arazi hukuku meselelerini anlıyordu. Bize hükûmete arzetmek üzere verilen talimatnamede Başkurdistan'a muvakkaten Rus muhacirleri sevkine dair 9 Kasım 1906, 19 Kasım 1910, 20 Mayıs 1911 kanunlarının tadili ve feshi, Cihan harbi zamanında Rusyanın batı vilâyetlerinden sevkolunan muhacirlerin memleketlerimizden geri alınmaları ve onların yerine iç Rusya'da kalan Tatarların gelip yerleşmelerine müsaade edilmesi talepleri vardı.

Giderken Kazan'a uğrayıp 31 Temmuz'da kapanacak olan Kazan Türkleri Kongresi rehberlerini görüp, kendileri muhtariyete muhalif iseler de Başkurdistan muhtariyetine muhalif olmamalarını rica ettik. Kuzey Kafkasya kahramanı Şeyh Şamil'in torunu Zahid Beyin evinde yapılan konuşmalarda Kazan rehberleri bilhassa Sadri Maksudi buna aslâ yanaşmadılar.

885 Sıhhiye Vekili Olarak[illegible] Petrograd'a geldik. İKOMUS'un oturumlarına iştirak ettik. Bunun neşretmekte olduğu "İzvestiya" adlı rusça gazetede benim Kerenskiy hükûmetinde azalığa alınmam, Sıhhiye Vekâleti gibi bir vazifeye getirilmem istenildiğini okuyup hayret ettim. Çünkü bu hususta bana hiçbir şey yazmamışlardı. Ahmet Salikov ve arkadaşlarının bundan maksatları beni büyük bir işe celbetmek bahanesiyle Doğu Türkleri arasında muhtariyet hareketlerini teşkilâtlandırmak işinden uzaklaştırmak olacağını zannettim. Kırımlı İsmail Lemanov da bu fikrimin doğru olacağını dostça söyledi. Biz Ziraat Nazırı Çernov'la konuştuk. Sosyal Revolüsyoner Partisinin asıl rehberi ve nazariyatçısı olan bu za-

Levent Şahverdi Arşivi

tın. 18. yüzyılda Doğu Kazak-Kırgızların Hanı olan "Bobı Töre" hakkında "Konuşsa, sözü bitmeyen bir fasih hatip, fakat kaç gün konuşsa bir toklının (yani bir yaşındaki koyunun) davasını halledemiyen bir naçiz" denildiği gibi pratik bir adam olmadığını, işten çok nazariyatla uğraştığını gördüm. İşimizden çok kendisinin nazariyelerini anlattı. Mamafih Kervan-saray meselesinde lehimize bir emir verdi. Kervan-saray, Başkurt ordusu Rus ordusunun müstakil bir kısmı olduğu zaman, Orenburg vâlisi general Perovskiy'in emriyle 1825-55'te bu şehre gelen Başkurtlar için yaptırılmış bir handır. Bunun geniş parkı ve güzel bir camii vardır. Bunu bu general, Başkurtların isteğine uyarak Orta Asya uslûbunda yaptırmıştı. Kervan-saray binası için bütün Başkurt Kanton (sancak)larında para toplanmış ve Kervan-saray bir millî bina sıfatiyle büyük merasimle açılmıştı. Onun bize verilmesinin halkımız nazarında ehemmiyeti büyüktü. Bu Başkurtların gasp olunmuş haklarının iadesinin başlaması telâkki olunacaktı. Hükûmete verdiğimiz yazıda bunlar tebarüz ettirilmişti ve Çernov da bu yazı okunurken dikkatle dinlemişti.

Viktor Çernov 1918'de Orenburg'da bize misafir bulunduğunda "Demek Validov'un bize iade ediniz talebiyle Petersburg'a kadar gelip istediği Kervan-saray dediği bu imiş, keşke bir gün bizim de bu binada Başkurtların konuğu olacağımızı önceden bilmiş olsaydım, buna bazı diğer binalar da ilâve etmiş olurdum" diye şakalaşmıştı. 1929'da Prag'da her ikimiz Çekoslovak Lejyonları'nın misafiri bulunduğumuzda ve Lejyon'un tertiplendiği toplantıda ve daha sonra Paris'te buluştuğumuzda bu Kervan-saray'a ait hâtıralarını bir daha tekrarladı. Şakacı, hoş adamdı. Es-Er'lerin "Kapital"in yerini tutmak maksadiyle neşrolunan "Constructive Socialism" kitabının müellifi ve o zaman Rusya'da en nüfuzlu "Delo Naroda" gazetesinin başyazarı da bu zattı.

886 **Meşhur Plexanov'la Görüşmem**

Ben, Petrograd seyahatimiz esnasında Es-Er'lerin beğenmedikleri Plexanov'u da ziyaret ettim. Okuduğum eserlerindeki bazı noktalara ait izahat aldım. Bu izahatı ihtiyar Plexanov memnuniyetle verdi ve Bolşevikleri kötüleyen sözler söyledi, Lenin'in samimiyetsizliğine dair hikâyeler anlattı. Çernov'dan Orenburg'da Başkurdistan'a ait tarihî binaların, bize devredilmesi icap ettiğine dair emir alabildik. Bu iş Es-Er hükûmetinin bize yaptığı bir iyilikti.

Kazak aydınlarından Cihanşah Dostmuhammedov da İKOMUS'un celselerine iştirak etmek üzere Petrograd'a gelmişti. Moskova Kongresinde otonomi hareketinin kudretli müdafilerinden olan bu avukat ile birlikte gördük ki, Kongrenin o günlerde basılıp bitmiş olan zabıtlarında benim ve Cihanşah'ın unitaristlere karşı söylediğimiz sözler, hatta Başkurdistan muhtariyeti sözü çıkarılmış. Ahmet Salikov ve Ayaz İshaki, Moskova Kongresinde

Levent Şahverdi Arşivi

tam hezimete uğramış olmalarına rağmen, bu Kongrenin kararlarını fiiliyatta iflâsa uğratmak fikriyle İKOMUS'a girmişler ve hatta Salikov bunun başına geçmiştir. Ahmet Salikov Kafkasya Osetin Müslümanlarındandı. Rusçadan başka dil bilmezdi. Rusya İslâmlığını tek bir camia diye tanır ve bunu da "Müslüman Rusyalılar" şeklinde düşünürdü. Onca, Puşkin Rusların olduğu kadar Müslüman Rusyalıların da şairi idi. Federasyon demek, Müslümanların bu kültürden ayrılmaları demekti. Tatarların muharriri Ayaz İshaki de Rusya Müslümanların üzerinde Kazanlıların rehberliğini temin etmek mülâhazasiyle Salikov ile her hususta beraber hareket etti. Her ikisi de muhacerette de beraber bulundular. 1924 yılında Berlin'de Ahmet Salikov Kerenskiy tarafından çıkarılan "Dni" gazetesinin 22 Ağustos, Ayaz İshaki aynı gazetenin 10 Eylül nüshalarında "Millî Hisleri Tahrif" mevzuu altında makale yazarak kendilerinin Rus demokrasisinin vahdeti ve unitarizm yolunda kendi Müslüman kardeşleriyle çarpıştıklarını iftiharla yazdılar. Moskova Kongresi zabıtlarında lehlerine yaptıkları tadilât dolayısıyla Cihanşah bunlara karşı sahtekârlar diyerek son derece şiddetli konuşmalarda bulundu. Ben ise artık olan olmuş diye, kışkırtıcı sözler söylemekten çekindim. Yalnız bu tadilâtı bilfiil yapan Şakir Muhammedyarov ile çarpışmalarım oldu. Bu tadilât dolayısıyla en çok üzülen zat Azerbaycanlı Ali Merdan Bey Topçıbaşı olmuştur.

887 **Seyitgerey Alkin'le Çekişme** Bu aralık hastalık bahanesiyle Taşkent'ten Petersburg'a dönmüş olan "Türkistan Muvakkat Komitesi" azası general Abdülaziz Devletşin'i görmeğe gitmiştim. Orada Kazanlı avukat Seyitgerey Mirza Alkin'i gördüm, ki bir işi için Petrograd'a gelmiş. Bu Seyidgerey Mirza, Kazan'ın muteber mirzalarından, eşraftan, dinine ve milletine bağlı bir aileden gelmektedir. Bunları Şehabeddin Mercanî de medhetmiştir. Mirza inkılâbın başında (Mart ayında) Petrograd'a Rusya İslâmlarının inkılâptan nasıl istifade edebileceklerine dair geniş bir proje ile gelmişti. Fakat bu proje Rusya İslâmlarının bir teokratik devlet sıfatiyle bir idare altında birleştirilebileceğine aitti, realiteye dayanmıyordu. Mirzanın istatistikten kat'iyen haberi yoktu. O zaman bu proje Fraksiyon Bürosunda müzakere edilirken sertçe tenkit etmiştim. Bununla Mirzanın plânlarının reddedilmesine sebep olmuşum ve o da bu yüzden bana çok gücenmiş. Bunu o, bu muhasebe esnasında açıkladı. Fakat Abdülaziz Devletşin beni haklı gördü ve bu münasebetle hiç mi hiç beklemediğim bazı sözler söyledi ve dedi ki: "Zeki Bey ve arkadaşları milletin bu inkılâplardan nasıl istifade edebileceğinin yollarını bizden daha iyi bilirler; çünkü halkın içinden yetişmişlerdir. Ben yazın Taşkent'e geldiğimde ülkenin üç-dört kongresi aynı zamanda devam ediyordu. Konuşulan mevzuları birden kavramak müşküldü. Her şey bir sinemada görebileceğimiz bir sür'atle akıyordu. Halbuki Zeki Bey bu karışık meseleleri süratle kavramakla kalmamış, o

Levent Şahverdi Arşivi

kongrelerde okumak üzere hazırladığı raporlarla ve Müslümanların menfaati bakımından teklif edilmeleri gereken ve halkça da kolay anlaşılan kararname (resolutio) şekilleriyle gelmişti. Ben, Türkistan'da çok seneler yaşadım, fakat bu memlekete İngilizlerin Hindistan idaresi için kurdukları plânların ve kanunların ne maksatla rusçaya tercüme edilerek neşredildiğinin farkında değildim. Bu eserleri görmemiştim bile. Zeki Bey, Ülke Kongresinde ve Ülke Şûra'sında (Krayevoye Soveşçaniye) bu eserlerin hakiki mahiyetini tam vukufla ortaya koydu ve ülkenin müstakbel idaresi meselelerinin müzakeresine millî istikamet verdi. Ben bidayette federasyon fikrine muhalîftim, şimdi federalistlerin plânlarını daha mantıkî buluyorum. Şimdi sizin teklif ettiğiniz şekilde şeriate dayanan bir teokratik devlet, topraksız olsa dahi kurulamaz. Validov size itirazlarında haklıdır". Generalin bu sözleri benim için hiç beklenmiyen şeylerdi. General Abdülaziz aslında Bürü mıntıkasındandır, büyük babası Adilşah İşan geçen yüzyılın başında bize yakın İsterlibaşı'nda imam ve şeyh olmuştur. Onun oğlu olan Devletşah İşan, Buhara'da imam ve şeyh olmuştur. Onun oğlu olan Devletşah İşan, Buhara'da tahsil etmiş, türkçe, farsça eserler yazmış ve Orenburg vilâyetinde Çibinli köyünde medrese açmış, bunun oğullarından Abdullah Molla, Çilebi taraflarında İçkin'de imam iken nasılsa Ruslara yanaşmış ve Başkurtlara Kanton başlığı mansıbına tayin olunmuş, Rusya hükûmetine yaranmak için meşhur şair Akmolla'yı ve Zeynullah İşan'ı sıkıntıya sokmuş, sürgün edilmelerine sebep olmuş. Bu zat, oğlu Abdülaziz'i medrese tahsilinden sonra Rus askerî mektebine vermiş, bu da kurmay olmuş, Türkistan'da general Kuropotkin maiyetinde yüksek askerî memuriyette bulunmuş. Sonra Petersburg'da Rusya Erkân-ı Harbiyesinde Asya şubesini idare etmiş. Bu zat imparator Wilhelm II. Türkiye'yi ziyaret ettiğinde Rus Erkân-ı Harbiyesi tarafından Suriye'ye gönderilmiş. Oradan dönüşünde yazdığı "Mahrem raporu" o zaman basılmış. Bu kitap ancak bu 1917 senesi inkılâbı günlerinde satılığa çıkarılan "Gizli vesaik" arasında elimize geçti. Hanımı bir cahil Rus karısı idi. Petrograd'da Müslümanlara pek karışmaz ve Müslümanlardan onun evine giden de pek bulunamazdı. Yani tamamiyle Rus hizmetinde yetişip büyümüş bir generaldi. İslâmî bilgisi iyi idi. Farsça da güzel biliyordu. Buna rağmen Müslüman işlerine karışmazdı. Şimdi o bu inkılâp zamanında milliyetçi oldu. Devletşah İşan'ın diğer oğlu Ahmetşah, Buhara'da Qarşi şehrinde yaşadı. Kendisinde "Seyyitlik" şeceresi uydurarak "Hoca" lâkabını aldı. Bunlardan Ömer Hoca isminde birisiyle 1921'de Qarşi'de görüşeceğiz. Bu Ahmetşah'ın diğer bir oğlu Abdülalîm Orenburg'un İlek şehrinde, daha bazıları Çibinli'de imam idiler. Onlardan Fatih Molla Devletşin de bahis konusu olan bu birinci Başkurt Kongresine iştirak etmiş ve Başkurdistan'ın "Önparlıman"ına aza seçilmişti. Orenburg'da aktif olarak Başkurt Şûrasında çalıştı. Bir taraftan diğer oğlu Buhara Emiri yanında "Seyyid" ve "Hoca"lar meyanında yer tutan, muhtelif yerlerde ve imam ve şeyh olan Devlet-

Levent Şahverdi Arşivi

şinler son derece oportünist ve intibakçı bir aile teşkil ediyorlardı. General Abdülaziz bu sene Kadetlerin yardımıyle Rusya inkılâp hükûmeti tarafından "Türkistan Muvakkat Komitesi" azası olarak Türkistan'a izam olunmuştu. Şimdi Kadetlerin yıldızının sönmeye yüz tuttuğunu görünce rahatsızlık bahanesiyle Petrograd'a dönmüş ve bize dediğine göre, tekrar Taşkent'e dönmek fikrinde değildi. Benim bu konuşmalardan çıkardığım netice generalin milliyetçiliğe "iman etmiş" olması değildir, ancak bizim tuttuğumuz federalistler ve otonomistler yolunun en hayatî yol olduğu kanaatinin bu oportünist kafalarda yer tutmuş olması idi. Ben ve Osman Kuvatov bu meclisten pek memnun olarak ayrıldık. General Devletşin bir müddet sonra bizden, eski Başkurt ordularının tarihini yazmayı vazife olarak aldı. Seyitgerey Alkin'in hukukçu ve subay olan oğlu İlyas Alkin de bir sene sonra Başkurdistan'a gelecek ve bizim hareketimize iltihak edecek ve babasından bana selâm getirecektir.

888 **Moskova'da Şûra-i Devlet**

Hepimiz 25-28 Ağustos arasında Moskova'da toplanacak olan "Rusya Devlet Kongresi"ne gidecektik. Orada Rusya İslâmları adına verilecek beyanat hakkında ve federasyon için konuşulması gerektiğini, Ukraynalılar ve Beloruslarla bulunmamız lüzumunu ve beyanatı Moskova Kongresine riyaset eden federalist Ali Merdan Topçıbaşı'nın söylemesi icap ettiğini ileri sürdük. Moskova'ya geldikten sonra Azerbaycanlı zengin Asadullayev'in mektebinde bu konferansa gelen bütün Müslüman delegelerle konuşarak onlara da Ali Merdan Beyin konuşması fikrini kabul ettirdik. Ahmet Salikov ve Ayaz İshaki'nin kurdukları plânlar bozuldu. İshaki kendisinin Moskova'da çıkarmakta olduğu "İl" gazetesinde (N. 39) hakkımda şu sözleri yazdı: "Zeki Velidi rusça olarak uzun bir nutuk söyleyip biz de Finler ve Ukraynalılar gibi birleşelim, kendi işlerimize kendimiz sahip olalım, şimdilik kuvvetimiz az ise de istikbal bizimdir; biz konferansta tam topraklı muhtariyet isteyelim" dedi (Resim N. 5). Fakat Duma azası (İbniyemin) Ahtyamov "Burası Başkurt bozkırlarındaki bir miting değildir, biz Finler, Ukraynalılar gibi muhtariyet davalarına karışamayız" diye cevap verdi. Bu sözleri nakleden Ayaz İshaki gazetesinde bu muhtariyet davası ile hatta Ukraynalıların davaları ile alay edip "Müstakil Xoxlandiya yapacaklarmış. Biz Rus milleti ile tarihen bağlı olduğumuzdan bu yola gidemiyoruz. Dört kişilik bir heyet olarak (Sadri Maksudi, İslâm Şahlahmedov, Ayaz İshaki ve Şakir Muhammedyarov) hükûmet reisi Knyaz Lvov'a gidip "biz Maloruslar (yani Ukraynalılar) gibi sizden ayrılmak istemiyoruz. Biz sizinle beraber olmak istiyoruz diye ilân ettik" diye yazdı.

Moskova Devlet Şûrasında Topçıbaşı bizim davalarımızı Çin hududuna atılan, sonra oradan dönen Kırgızlardan 83.000 kişinin öldürülmesi facialarını güzel anlattı. Fakat "ex orient lux" (Işık Doğudan geliyor) cümlesi ile bi-

Levent Şahverdi Arşivi

tirdiği nutkunda ötekileri kırmayacak ibareler kullanmayı da ihmal etmedi. Bu konferansta Rusyanın bütün meşhur zevatı, bütün inkılâpçılar, Plexanovlar, Kuropotkin, Çaykovskiy ve başkaları hazır bulundular. Dava, Rusya Kurucular Meclisi'ne kadar gelebilmekti. Kerenskiy, general Kornilov ve saire hep bunu söylediler. O aralık bir inkılâp tecrübesi yapmış olan Bolşevikleri Rozanov temsil etmişti. Onun davası zorbalık davası idi. Rusya İslâm münevverlerinin son defa toplu olarak bir araya geldikleri içtima da bu konferans oldu. Sonra herkes dağıldı ve eski Rusya ölçüsünde bir araya gelerek görüşemedik. Ben bu kongreden sonra tekrar Petersburg'a gidip bazı işlerimizi takip ettim. Bir daha general Devletşin'i ziyaret ettim. O Başkurt arazi ve emlâki meseleleri hususunda Kerenskiy hükûmeti devirlerinde takip edilecek işleri yapabileceğini vadetti.

889 **İkinci Başkurt Kurultayı** 28-29 Ağustos'ta Ufa'da İkinci Başkurt Kongresi toplanmıştı. Petrograd ve Moskova'ya giden bizler ancak son gününe yetiştik. Bunda dava 23.XII.1917'de açılacak olan "Rusya Kurucular Meclisi"ne intihap olunacak azaların tesbiti idi. Fakat bu kongrede Tatarlardan "toprakçı" (yani territoryal muhtariyet taraftarı) ve "sosyalist" olanlar bizimle intihabat hususunda birleştiği hâlde "unitarist" olanlardan Hâdi Atlasi, Zakir Kadiri ve diğerleri onları fikrinden vazgeçirmek için ellerinden geleni yaptılar. Ben Ufa, Orenburg, Perm vilâyetlerinden namzet gösterilmiştim.

Başkurt Kongresini müteakip "Ufa Vilâyeti Müslümanları Kongresi" oldu. Bunda benim riyaset ettiğim bir celsede Sadri Maksudi Bey söz alarak muhtariyetçiler aleyhinde şiddetle konuştu. Ben riyaseti başka birine bırakarak söz aldım ve onu bütün hayatında unutmadığı, hatta Türkiye'de başkalarının kitaplarında (meselâ Hüseyin Namık "Türk Dünyası"nda) tahrif ederek bahsettirdiği nutkumu söyledim. Başkaları da aynı mealde söylediler. Bu yolla bu kongre Tatar unitaristlerinin Ufa vilâyetinde tam bozgununa sebep oldu. Ufa Vilâyet Kongresi onlar için bir mezar oldu. Bütün propagandaları neticesiz kaldı, Kurucular Meclisine de seçilemediler.

890 **Köyümüzü Ziyaretim** Ben buradan Orenburg'a gidip oradaki "Başkurt Merkez Şûrası" işleriyle uğraştıktan sonra, orada Kazakların İkinci Kongresine ve Taşkent'te Eylül ortasında toplanacak olan Türkistan Müslümanları İkinci Umumî Kongresi'ne iştirak edecektim. Babamı ve dayımı görmek isteyip çok yağmurlu havalarda gece ve gündüz resmî posta atlarıyle koşarak köyümüze geldim. Evde bir kadın ırgattan başka kimse yoktu. Annem ve babam Ufa'dan geldiğim yolun hemen yarısında olan Yilim Karan adlı köyde akrabamızdan imam Cemaleddin Bayiş'a misafir olarak gitmişler. Biraderlerim ot hazırlamak üzere bizden uzak yerlere

Levent Şahverdi Arşivi

dağlara gitmişler. Hemen atları koşturup Yilim Karan'a gidecek oldum. Fakat atların köyde olmayıp, meralarda, ormanda olduğunu söylediler. Onları buluncaya kadar bir-iki gün beklemek icap eder, dediler. Filvaki, başı boş dolaşan hayvanları bazen bir günde de bulup getiremezler. Köy elbiselerimi giydim. Amcam Şayahmet'in evine gittim. Eski dostum olan oğlu Nur Muhammed de kuru ot (biçen) toplama işine dağa gitmişti. Evde hep kadınlar kalmış. Bunlar da evin arkasında "ırdın" dediğimiz harman yerinde ekin döğmekte meşgul imişler. Onlara gittim. Neler görüyorum? Harmanda Mahub ve Mühiye ismindeki abla (apa)larım ile Leylibedir ismindeki gençlik zamanımın kızları çalışıyorlar. Bunlar şimdi evlidirler. Mühiye, Şayahmet amcamın kızı idi. Köyümüzde Başkurt ve Mişerlerin âdetleri farklı idi. Başkurt aslından olan kızlar açık gezerler, ata binerler ve hareketleri erkeğinki gibi olurdu. Bu Mühiye de onlardandı. Hatta eyersiz ata binmiş diye (çünkü bizce ayıptır) evlenirken aleyhinde tezvirler yapılmıştı. Mahub ise evlendiği erkekle güreşir ve mağlûp ederse ayrılırdı. Şimdi ise Qalgasav köyünde bir kuvvetli erkeğin karısı olmuştur. Leylibedir ise bize komşu "Mişer" taifesinden birinin kızı idi. Küçüklüğümüzde annemin yanında beraber tahsil etmiştik. Bundan yukarıda da bahsettim. Mişer taifesinin kızları erkeklerden kaçar ve ata binmezlerdi. Mamafih Mühiye ona benden kaçmaya yol vermedi. Ben de ekin döğümüne iştirak ettim. Bir aralık saman üstüne uzanmıştım. Mühiye oraya küme edilmiş olan ve "külte" denilen ekin demet yığınlarını hop diye üzerime yıktı. Bu külteler altında kaldığım esnada bana: "Niye evlenmiyorsun, niye dolaşıyorsun, evlenmeye söz vermezsen külte altından çıkamazsın" diye şakalar yaptılar. Eve gittik çay içtik. Erkek az, ekseriyet hep kadındı. Köyde herkes tarlada idi, yahut da ormanda ot biçmekle meşguldü. Bu kadınlar, apalar, teyze ve gelinlerle eskileri hatırlayıp çok sohbet ettik. Ben bazı küçük çocukları yanıma aldım, köyün dışındaki mezarlığa gittim. Bunların taşlarını kendim oyup arapça kitâbelerini de kendim yazmıştım. Ağaçlarını da ben dikmiştim. Hepsi yerinde, hepsi büyümüş. Babam bunlara bakmış. Çabucak yemek de hazırlamış olan Mühiye'den köye ait bütün haberleri, kimin hangi hayvanlarının öldüğünü, yahut kesildiğini, benim, bizce "yiren" denilen kumral renkteki atımın da ayağı kırılıp kesildiğini, daha neler neler öğrendim. Meğer ki bu at "ızıq" olarak evimizin arkasındaki harman yanına gömülmüş. Beni götürmek üzere arabaya koşulacak atlar da geldi. Fakat apa, teyze ve gelinlerimiz, gitme, bugün kal diye ısrar edip razı olmayınca, koşulacak atların takımlarını saklamışlardı. Bunları aramak, bulmak beni çok eğlendirdi. Benim nerelere gidip neler yapmakta olduğumla hiç ilgilenmeyip, ancak sağlığımı, zindeliğimi işiterek sevinen ve beni aralarında bulundurmayı candan isteyen kardeş ve akrabalarım arasında ve sevdiğim köyümde bir kaç tatlı saat geçirdikten sonra vaktin geç olmasına rağmen hareket ettim. Fikrim hep evde akrabalarımda, teyzelerimde takıldı kaldı. Köyümde bu kadar sevilmekte olduğu-

Levent Şahverdi Arşivi

mu öğrenmek benim için mühim bir hâdise idi, milletim de beni öyle sevsin diyordum.

891 **Mirzakay Köyündeki Toplantı ve Ziyafetler**

Annemin köyü ve benim tahsil yerim olan Ütek'te büyük annemin yanında uyudum. Dayım da Mirzakay adlı köyde Hasan oğlu Sabir Hazret denilen âlim ve zengin zata misafir gitmiş imiş. Ben Yilim Karan köyüne ancak ikinci gün geç vakit geldim. Meğer ki babam, annem ve Cemaleddin Molla Bayişev hepsi Mirzakay köyüne Sabir Hazret'e gitmişlermiş. Memleketimizin şairi Mecid Gafuri bu Yilim Karan köyündendi. Onun evinde misafir kaldım. O benden biraz büyüktü. Dayım Habib Neccar'ın ve üstadı Zeynullah İşan'ın talebesi idi. Evinde o akşam birçok şiirlerini okudu. Sabahleyin biz onunla birlikte Mirzakay'a gittik. Benim de geldiğim duyulunca oraya başka köylerden de birkaç zevat geldi. Bu ziyafetler çok samimi ve tatlı oldu. Bundan şairimiz Mecid Gafuri de mülhem oldu. Şiirlerini okudu. Bugün bu şairin eserlerini yüz binlerce nüsha bastıran Sovyetler onu güya kendilerindenmiş gibi gösterirler, halbuki o, ancak bir milliyetperverdi. Fakir bir aileden yetişmişti. Benim Orenburg Başkurdistan Kongresinde söylediğim nutuklar buralarda çok iyi intiba bırakmıştı. Bunu burada işittik. Meğer ki dayım Habib Neccar Başkurdistan muhtariyeti yolundaki teşebbüslerimizin muvafık olacağını belirten bir rüya görmüş imiş. Şeyhin böyle bir rüyası bu taraflarda bir kaç bin nüsha bastırıp dağıtılan propaganda neşriyatından daha müessirdi. Mademki dayım böyle bir rüya görmüş, o hâlde babamın ve Sabir Hazret'in fikrince Başkurdistan muhtariyeti artık olmuş bitmiş bir işti. Babam bunun, beni cennetlik edecek bir büyük sevap işi olduğundan bahsediyor ve bu ilâhî mükâfatı da güya yarın tahakkuk edecek bir iş gibi anlatıyordu. Alman şairi Goethe'nin "Hakiki Müslüman, cennetten öyle konuşur ki güya o orada bir zamanlar bulunmuştur" şiiri[2] herkesden ziyade babam ve Sabir Hazret için varitti. Biz burada onlarla ve dayıma uyarak onun seçme âyetlerini dinleyerek bol bol namaz kıldık, çok kımız içtik. Bana 1908'de kızını verecek olan Abdurrahman ismindeki zenginin evinde misafir kaldık. Sabahleyin buradan kalkıp akşam üstü dayımın köyü olan Ütek köyüne geldik. Buraya Sabir Hazret ve başka zevat de geldi. Buradaki sohbetler de bir kongre, netice itibariyle Ufa'daki kongreden daha mühim bir kongre mahiyetini aldı. Mirzakay ve Ütek'teki toplantılarıda resmî bir şekil almayıp, ancak dost ve akrabaların ziyafetleri şeklinde olsa dahi hiçbir kâğıda yazılıp tesbit edilmeyen güzel kararlar alındı. Ben buradan köyümüze uğrayıp ancak bir gün kaldım. Orada ve Sayran köyünde birçok zevat toplandı. Bu toplanmalar ve 18. yüzyıldaki Başkurt isyanları sırasındaki

(2) Der echte Muslime spricht vom Pradiese
Als ob er einst alda gewesen waere.

Levent Şahverdi Arşivi

toplantılara benziyordu. Bu sohbetler bana milletimin bu hareketleri samimiyetle tutmakta ve bu yolda ölmeğe hazır olduğu kanaatını verdi. Ben de Meleviz adlı kasabadan posta arabasiyle fasılasız koşarak Orenburg'a geldim, vaziyeti yakın dostlarıma anlattım. O aralık İkinci Genel Kongrelerine toplanan Kazaklardan Alihan Bükeyhan ile görüştüm. Orenburg'daki Başkurt Merkez Şûrasında teşkilât işleriyle iki-üç gün meşgul olduktan sonra Taşkent'e hareket ettim. Zannederim, 15 Eylülde Taşkent'te idim.

892

Taşkent'te Belediye Meclisi Münakaşaları

Ubeydullah Hoca'nın riyaset ettiği bu II. Genel Türkistan Kongresinin rehberlerine İKOMUS'taki konuşmalar, Devlet Şûrası, Ufa Kongresi ve Kazakların kongresi hakkında malûmat verdim. Burada Kurucular Meclisine namzetler gösterildi. Beni de bir yerden namzet kıldılar. Ama neresi olduğunu şimdi unuttum. Çünkü Başkurdistan listesinden geçeceğime emindim. Burada bu intihabata hazırlık propagandası için Müslüman zenginlerinden iane toplamaya karar verildi. Haziranda seçim kanunu münakaşalarında Kadetleri kırmamak için "Ülke Şûrası" (Krayevoye Soveşçaniye) meclisine gelmemiş olmasından dolayı Mustafa Çokay'a dargındım, şimdi onlar unutulmuştu. İki ahbap Endicân'a giderek Mirkâmil ismindeki milyonerden iane istedik. Çok soğuk karşıladı. Ancak yüz lira kadar verince biz: "Kendinin olsun, dilencilere zekât olarak verin," dedik. Ben de kızgın bir hâlde: "İşte Bolşevikler gelirse pekâlâ verirsin, hepsini verirsin," dedim. Herif anlamadı, çünkü daha Bolşeviklerin ne olduğunu öğrenmemişti, para ve emlâkin müsadere edileceğini duymamıştı. İki ay sonra Taşkent'i ele geçiren Sovyetler, zenginlerin bankalardaki paralarını müsadere edince bu Mirkâmil "Müslüman Şûrası nerede?" diye adam göndererek: "Paralarımı, Taşkent ve Asake istasyonlarında vagonlara yüklü pamuklarımı kurtarabilirlerse bunun yüzde onunu onlara veririm" diye haber göndermiş. Ubeydullah Hoca da: "Malının yüzde yüzü kendisinin olsun" diye cevap vermiş. Biz Mustafa ile Semerkand'a gittiğimizde orada da bir hayırlı netice elde edemedik. Büyük zenginlere nisbeten orta halli tüccarlardan epeyi para toplandı. Potelyaxov isminde bir Yahudi milyoneri de epeyi para verdi.

Bu aralık Taşkent belediye toplantıları oldu. Ben de aza olduğumdan bu toplantılara iştirak ettim. Ekseriyeti kazanmış olan ulema ve mürteci Ruslar çok mütehevvir idiler. Biz reye konulan meselelerde mağlûp olunca celseyi bırakıp gidiyorduk. Bir gün bir oturumda yine bir Rus monarşist, "belediye kuruldu, artık kanunsuz kurulan teşkilât dağıtılmalı" mevzuunu müdafaa ederken, ulemadan evvelce tanıdığım, şimdi ismini unuttuğum birisi kalkıp "Müslüman Şûrası"nı da, dağıtılmaları gereken teşkilât meyanında sayınca yerimden arapça olarak: "Tebbet yedâ ebî-leheb" diye bağırdım. Bu yüzden bu adam müthiş bozuldu, sözüne devam edemedi. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

da, Muhammed Peygamberin düşmanı olan münafık Abu Leheb adlı Arap hakkında Kur'an'dan bir âyetti ki manası: "Abu Leheb'in her iki eli kurudu" demektir. Belediye Meclisinde bağırdığım bu üç arapça sözün "ya sen, münafık ellerin kurusun" demek olduğunu o herif biliyordu. Bunu söylememe sebep, bu adamın vaktiyle "Müslüman Şûrası"na da gelip giden birisi olması idi. Belediye Meclisi toplantıları sonrasında ulemadan tanıdıklarımla konuştum. Cahil insanlardı, izah edince anlıyanları da oluyordu, öteki "damolla"nın yani Müslüman papazının bir Müslüman teşkilâtının dağıtılmasını Ruslardan rica etmiş olmasını kötülediler. Eskiden de bu "damolla" hakkında kendi akranı arasında "münafık" diyenler olmuş imiş, bu cihetten benim "Abu Leheb'in elleri kurusun" meâlindeki âyeti zikretmem ulemadan bazılarının hoşuna gitmişti.

893

Nalivkin ve Koroviçenko ile Konuşmalarımız

İş başında hâlâ Nalivkin bulunuyordu. Onu gördüm. "Ulemanın ancak Taşkent'te ekseriyet kazanabileceğine, başka yerlerde kazanamayacağına dair kehanetiniz doğru çıktı ama, Taşkent'te onlar size çalışmak imkânını vermeyecekler," dedi. Ben de "Kurucular Meclisinden sonra 'Ülke Duması' (yani Türkistan Parlemontusu) kurulursa seçimi yenileyip Taşkent Belediyesini yok ederiz," dedim. Nalivkin, Taşkent Sovyetlerinin nüfuzu altında idi. Onlar aleyhinde söz söyletmek istemiyordu. Ben "Demokrasinin düşmanları yalnız ulema değil, bu Sovyetleri münhasıran kendilerine mal etmek isteyen Bolşeviklerdir. Onları uzaklaştırırsanız iyi edersiniz," dedim. Meseleleri sonra "Türkistan Müslüman Merkez Şûrası"na anlattım. Şûra, şehirdeki Sovyetlerin ve amele esnaf teşkilâtının ulemayı bahane ederek diktatörlük tesis etmek istediğini, bunu önlemek için ordu göndermesi gerektiğini bildirerek Kerenskiy'e telgraf gönderdi. Kerenskiy bu telgrafı alınca ordu kumandanlarından general (yahut miralay) Koroviçenko'yu[9] Orenburg'dan Taşkent'e gönderdi. Sovyetler onu getirtmemek için ellerinden geleni yaptılar. Mamafih 25 Eylül'de bu general, bir kısım askerî kıt'anın başında olduğu hâlde Taşkent'e geldi. Gelir gelmez istişarelere başladı. Bilhassa kendisinin gönderilmesine sebep olan "Müslüman Şûrası" azaları ile görüştü. Bir taraftan bolşevikleşmekte olan mahallî amele Sovyetinin, diğer taraftan sağcı belediyenin tehditleri karşısında ne yapmak gerektiğini soruyordu. Ben şu sözleri söyledim: "Eğer ciddi tedbir almak isterseniz şehir sovyeti ve amele esnaf teşkilâtı başına geçmiş olan Bolşevikleri bu memleketten uzaklaştırıp, iç Rusya'ya gönderin, onlar şimdilik 15-20 kadar ise, ihmal edilirse 20 bin olabilirler ve milyonlarca insanın üzerine diktatörlük tesis ederler. Ulema meselesinde seçimleri yenilemekten başka çare yoktur, çünkü umumî ve kanunî seçim neticesinde iş başına gelmişlerdir. Bir de Müslümanlardan gönüllü asker almalı ve polis teşkilâtına Müs-

Levent Şahverdi Arşivi

lümanları çok almalısınız. Eğer ülkenin büyük başkanı olan Nalivkin, Sovyetler'e karşı harekete geçmemize mâni olacak olursa onu başkası ile değiştirmesini Kerenskiy'den telgrafla rica etmeli. Bu gibi cezrî tedbirler isteyen zamanlarda tereddüdün sonu kötüdür" dedim. Bu sözleri söylerken Koroviçenko'nun yanında bizden başka bir kimse yok idiyse de onun yanından ayrılınca arkadaşım Çokayoğlu, "Ne yaptın, dostun olan Vladimir Petroviç'i (yani Nalivkin'i) niye karıştırdın, şimdi sana da, bana da darılır" dedi. Ben de "Bu gibi devlet işlerinde hususî dostluk bahis mevzuu olamaz, Nalivkin defolup gitmelidir. Kerenskiy'e telgraf göndererek bunu kat'î surette isteyelim," dedim. Fakat bu işe ne Çokayoğlu ne de Ubeydullah Hoca yanaştılar. Şimdi muhacerette Kerenskiy'i gördüğüm vakit Nalivkin hakkında düşündüklerimizin çok doğru olduğunu, o zatın solculuğa karşı oportünistlikte Türkistan'ın Bolşevikler eline geçmesini temin ettiğini söyledi. Eğer Taşkent'teki Müslüman Şûrası, Nalivkin'in değiştirilmesini telgrafla istemiş olsaymış anlaşılan Kerenskiy bunu yapacakmış. İşte hatâlar yalnız Nalivkin'de değil, bizde de oldu. Kendi askeri arasında Bolşevik propagandası almış yürümüştü, kendisi kıt'alarına Müslümanları celbetmeye de ya korktu, yahut da salâhiyeti kâfi değildi. Neticede Taşkent'te çalışmalar tatsızlaştı. Kat'î tedbirler almayınca müteredddit unsur hem çoğalıyor, hem de öteki tarafa geçiyordu. Ben, millî bir ordu kurulmayınca millî devlet kurulamayacağını bildiğim için üzülüyordum. Başkurdistan'da ise bu mümkündü. Sovyet istilâsı tehlikesi karşısında Koroviçenko'yu buna ikna etmek mümkündü. Fakat arkadaşlarım bunun tahakkuk ettirilebileceğine inanmıyorlardı. Ekim ayı başlarında Başkurdistan Merkez Komitesi beni telgrafla Orenburg'a çağırdı. Seçim hazırlığı için vilâyet kongreleri toplanıyordu. Oralarda davalarımızı müdafaa etmeli idim, oraya gittim.

894 **Şerif Manatov'un Marifetleri**

Arkadaşlarımın beni telgrafla çağırmalarının sebeplerinden biri Şerif Manatov'un marifetleri olmuş imiş. Bu zat Yalan Kantonluğu'ndan bir köy imamının oğludur, menşei, formasyonu malûmdur. Türkiye'deki faaliyeti dolayısıyla matbuatta çok ismi geçen Manatov, kendisini Sovyetler tarafından öldürülmesinden az önce Rusya'da görüp tanıyan İsmail Soysallıoğlu'nun dediği gibi "bir hain değil, bir avantürye" idi. Balkan Harbi zamanında Türkiye'ye gelen idealist gönüllülerdendi. Türk Ocağı mefkûresini canlandırmaya matuf yazıları kendisini lekelemek isteyen diğer komünistler tarafından istifade edilmiştir. 1917 İnkılâbının müteakip (Moskova Kongresi sonunda) Başkurt Merkez Komitesine gelerek beraberce çalışmak arzusunu bildirdi. Bikbov ve Kuvatov gibi münevver Başkurt aileleri bidayette Başkurt otonomisi hareketine karşı çekingen davrandıkları için biz de Manatov'u aramıza aldık. O iç teşkilât işlerinde faydalı olamadı, İsviçre'de yıllarca kalmış, fransızca ve

Levent Şahverdi Arşivi

almanca biliyor diyerek ona dış münasebet işleri ile, ve bazen elimize geçen ecnebi matbuat ile meşgul olmayı tavsiye ettik. Ukrayna, Kafkasya, Finlandiya, Buhara ve Khiyva ile temas tesisi yolunda çalıştı. Başkurdistan'ın, Türkistan'ın bir parçası olmasını şart koştu. Fakat gözü riyasette olduğundan kendisini aramıza bu maksatla soktuğunu düşünen ve riyaset makamına avukat Yunus Bikbov'u getirmek için uğraşan Seyit Miras, Allahberdi Caferoğlu ve Hürmetullah Edilbay ile araları açılmış. İkinci Başkurt Kurultayında Başkurdistan'daki en mutaassıp, monarşist, reaksiyonerlerle birleşerek kendisini bu kongrenin başkanlığına ve nihayet Merkez Komite başkan yardımcılığına seçtirmiş. Başkurtlardan Rusya Kurucular Meclisine seçilecek namzetler listesine de kendisini ben soktum. Fakat bu kongre sonunda Orenburg'daki çalışmalar esnasında (ki bu vakit ben Taşkent'te idim) diğer Komite azaları ile arası çok açılmış, kendisi solcu olduğu hâlde monarşistlerle iş görmesini her vakit yüzüne vurmuşlar, "sen aramıza bizim birliğimizi bozmak için gelmişsin," demişler. En büyük muhalifi Hürmetullah Edilbay idi. Lise bitirmiş olan Hürmetullah çok okumuş, hele klasik Batı ve Rus edebiyatına cidden vakıf, fransızca da bilen bir aydındı. Tevazuu yüzünden Merkez azalığını kabul etmemişti, fakat her vakit orada idi, o, Şerif'in hiç fransızca bilmediğini tesbit etmiş, onu bir sahtekâr ve şarlatan bilmiş. Mesai odamız Kervan-saray'ın büyük bir salonu idi. Herkes aynı odada bulunurdu. Hürmetullah gelir, bir pencere dibine oturur, herkesi tenkit ederdi. Rus edebiyatını bilen arkadaşlarına bu edebiyattan birer lâkap takmıştı. Bana, fazla ilimle meşgul oluyor diye Faust'tan "Doktor Wagner", Şerif Manatov'a Dostoyevskiy'den "Raskolnikov", Allaberdi'ye tenbel diyerek Griboyedov'dan "Oblomov" adlarını ve saire vermişti. Şerif de güya klâsikleri biliyor gibi konuştuğundan, Hürmetullah da onun klâsiklerden ancak kulak dolgunluğundan istifade ederek bahs ettiğini arkadaşları yanında teşhir etmekten hoşlandığından, Şerif gün geçtikçe itibarını kaybediyordu. Hürmetullah gelir "Şerif Agay, Dante'nin cehennemi tasvirinde Şark tesiri var mı?" Başka bir gün "Faust panteistlikte samimi idi?" Daha başka bir gün "Nietzsche ne için Zaratustra'sında kadınlara karşı menfi vaziyet almış?" sorularını kor, cevap bulamaz, Şerifin bu eserleri okumuş gibi söylemesinin yalan olduğunu teşhir eder. Bir gün Hürmetullah, Manatov'a der ki "Ben sana Raskolnikov diyecektim, ama o hiç olmazsa vezneden para çalarken, çaldığı paraları dikkatle sayıp alırdı, sen ise para gişeden çıkar çıkmaz kapıp cebine dolduruyor ve çabucak kaybolayım derken yakalanıyorsun, yoksa senin, Kurbanaliyev ve Minhaclarla ne işin vardı" der. Manatov, Hürmetullah'ı tokatlamak istemiş, yapamamış. Ve Komiteyi bırakıp gitmek istemiş, ötekiler git demişler, o da gitmemiş, o vakit ona ötekiler, sen yüzsüzsün, demişler. Ben Taşkent'ten geldiğimde bu çekişmeler hâd safhasına girmiş bulunuyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

895 **Rusya Kurucular Meclisi Seçimleri İçin Başkurdistan'daki Mücadeleler**

Burada dört zümre ile iş görülüyordu. Kerenskiy'nin Orenburg vâlisi Arxangelskiy, Orenburg Rus Kozakları, Müslüman Kazaklar ve Orenburg Tatar Teşkilâtı; Rus Kozakları ile Müslüman Kazaklar, federasyon ve muhtariyet taraftarı olmakla bizimle müttefik idiler. Rus vâlisi ise bize çok düşmandı. Başkurtların 18. yüzyıldan kalmış millî ve askerî bir binaları ve bahçeleri olan Kervan-saray'ın bize verilmesi hakkında Petersburg'a gidişimde merkezî hükûmetten emir aldığımız ve general Devletşin de Petersburg'da bu işi takip ettiği hâlde içi arşivlerle dolu diye bize devretmek işini hep talik ettiler. Tatarlar ise bir "Müslüman Komitesi" vücuda getirmişlerdi. Bunlar o Arxangelskiy ile beraber idiler. Bunlar "Orenburg Vilâyeti Müslümanları Kongresi"ni topladılar. Biz de iştirak ettik. Tatarların "Vaqıt" gazetesi yazar-sahibi Fatih Kerimi Başkurdistan muhtariyet hareketini baltalamak için çok uğraştı ve bu kongrede de çok konuştu. Benim bu mevzuu Orenburg vilâyeti Tatarlarına izah ederek ve ithamlara cevap vererek söylediğim nutkum dört saat sürdü. Hayatımda söylediğim en uzun nutuk bu olmuştur. Tatar unitaristlerinin maksadı Orenburg vilâyeti Başkurtlarına Kurucular Meclisi seçimlerinde Başkurdistan listesine rey verdirmeyip ünitaristlerin listesine verdirmekti. Fakat seçimde Tatarların çoğu dahi bizim listeye rey verdiler. Bize bu mücadelede en zehirli muhalif olanlar Fatih Kerimov, Burhan Şeref adındaki muharrirlerle eski Duma azalarından Kelimullah Hasanov idi.

Kazakistan büyükleri, muharrir Ahmed Baytursun, Çingiz evlâdından çok muhterem bir ihtiyar olan Bükey Ordalı Şahingirey Sultan Bükeyhanov, Taşkent'ten Mustafa Çokayoğlu, Oyil'dan Cihanşah Dostmuhammedov ve daha başkaları, Turğay vâliliği binasında vâli Alihan Bükeyhan'ın odasında Ekim sonu ile Kasım ayının ilk günlerinde toplandılar. Ben de bunun birçok oturumlarında hazır bulundum. Sovyetlerin birçok yerlerde muvaffak olduğu, Kurucular Meclisi seçimlerini sabote ettikleri, diktatorya fikrinin yayıldığı günlerdi. 26 Ekim'de Ufa şehri Sovyet usulüne geçti. 28 Ekim'de "Ufa Vilâyeti Müslüman (Tatar) askerî Şûrası"da Sovyetler tarafına geçti. Alihan o zamana kadar ismen olsa da kayıtlı kaldığı Kadet Partisinden resmen ayrılmış olduğunu ve Kazakistan'ın "Alaş Orda" ismiyle otonomyası fikrini kat'î olarak kabul ettiğini ilân etti. 28 Ekim'de Taşkent'te Sovyetler idareyi bilfiil ele almış olduklarından Mustafa Çokayoğlu Orenburg'da kalmak istiyordu. Kazak büyükleri bana bu vaziyet karşısında Başkurt işleriyle meşgul olmayı ve Çokayoğlu'na da Taşkent'e girmesini ve oradan ayrılmamasını tavsiye ettiler. İki gün süren bu müşavere bizim mukadderatımızın kat'î yolunu gösteren bir toplantı oldu. Demokrasi ve Kurucular Meclisi fikrine sadık kalacak ve Bolşevikleri aslâ kabul etmiyecek, Ukrayna'da tahakkuk ettirilmiş olan ülke otonomisi yolunu tutacak ve Aralık

Levent Şahverdi Arşivi

ayı sonunda umumî Kazakistan (Calpı Qazaqıstan) ve Başkurdistan Kongrelerini aynı günlerde Orenburg'da toplıyacak, Türkistan'da da muhtariyet yoluna gidilecekti. Fakat federasyon fikrini kabul eden Rus muhitlerinin ve partilerin keza Orenburg ve Ural Rus Kozakları ayrı Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan muhtariyetlerini tecviz ettikleri hâlde, bizimle birleşerek tek cumhuriyet olmamız hususunda kat'iyen yanaşmadıklarından ve hareketi baltalayacaklarından şimdilik bu meseleyi ortaya çıkarmıyacak olduk. Bunlar 1917 inkılâbında aldığımız en mühim kararlardı.

Başkurdistan'ı, eski Başkurt ordusu zamanındaki idarî "Kanton" taksimatını hâtıra olarak ülkeyi sancak karşılığı olan "Kanton"lara taksim etmiştik. Bunlarda "tübek" (kaymakamlık) komiteleri kurulmuştu. Kurucular Meclisi seçimlerini bunlar hazırladılar ve idare ettiler. Seçimlerde kelimenin tam manasıyle muzaffer olduk. Federasyon ve otonomi aleyhtarı olan Tatar münevverlerinin hiçbiri seçilmedi. Onlardan ancak topraklı muhtariyet ve sosyalizm fikrinde olanlar seçildi. Ben Ufa, Orenburg ve Perm vilâyetlerinden seçilmiştim. Ufa vilâyeti mümessilliğini tercih ettim.

1918

Başkurdistan Muhtariyetinin İlânı

Bolşevikler Petersburg'da hâkimiyeti ele alır almaz Rusya mahkûmu milletlerin istiklâl haklarını tanıyorlarmış gibi göstererek 2 Kasım tarihli bir deklarasyon ilân ettiler. Başkurt Merkez Şûrası bunu müzakere etti ve bundan istifadeyi düşünmedi ve halkın bu nevi propagandaya aldanmaması gerektiğini bildirerek 11 Kasım tarihiyle "1 numaralı ferman" (Prikaz No. 1) bastırıp neşrettik. Sonradan Sovyet edebiyatında aleyhimizde çok istifade edilen ve muhtar Ukrayna'ya mümessil gönderdiğimizi kaydeden bu fermanda ezcümle şu sözler yazılmıştı: "25 Ekim'de Rusya muvakkat hükûmeti ortadan kaldırıldıktan sonra, artık Rusya'da vatandaş harbi devri başlamış oldu. Biz, Sovyetleri kabul etmeyiz. Çünkü kendi hak ve hukukumuza malik olmak azmindeyiz. Biz otonomiyi Sovyetler elinden almıyacağız, çünkü biz kendi ülkemizde insanın hak ve iradesinin kendi elimizle çiğnenmesine razı olmayız". Sovyetlerle sulh akdettikten sonra Lenin bizzat benden bu fermanı sordu. Ben de: "Evet o fermanı yazan ben idim, fakat o, halkımızın o zamanki millî hâkimiyetinin ifadesi idi. Bundan daha mühimi, Rusya'da anarşi hâkim olduğu bahanesiyle muhtariyetimizi ilân etmekti. Çünkü Müslümanlardan daha hiçbir ülke muhtariyetini ilân etmiş değildi" dedim. Hakikatte de vaziyet böyle idi. Bu fermanın ilânından dört gün sonra 16 Kasım (Avrupa hesabiyle 29 Kasım) Başkurdistan'ın muhtariyetini resmen ilân edip millî hükûmeti kurduk. Kantonlarda da millî ordunun nüvelerini kurmaya başladık. Halkımızdan yetişen hukukçu Yunus Bikbov'u hükûmet reisi intihap ettik. Bana da dahiliye ve harbiye işleri verildi. Bu münasebetle halka hitaben bastırdığımız deklarasyonda Ukraynalılarla anlaştığımızı

Levent Şahverdi Arşivi

ve oraya mümessiller göndermiş olduğumuzu ilân ettik. Ukraynalılara ve Don Kozaklarına yazdığımız yazıda bugünden tam 210 yıl evvel Ukraynalıların Mazepa idaresinde ve Don Kozaklarının da Bulavin idaresinde, Başkurtların Murad Sultan ve sonra İbrahim Sultan idaresinde Büyük Petro'ya karşı isyan'da ittifak akdetmiş olduklarını hatırlatmıştık. Bu yazıların çok güzel intiba bıraktığını sonradan öğrendim. Başkurdistan'dan sonra Kırım, sonra da (eski 11 / yeni 24 Aralık) Türkistan ve daha sonra Azerbaycan ve Kazakistan Cumhuriyetleri ilân olundu. Bu muhtariyet ilânından önce Kasım ayı başında Kazak münevverleri ile yukarıda zikri geçen müşavere lerimiz esnasında biri büyük diğeri küçük olmak üzere Başkurdistan haritası, diğeri "Şarkî Rusya Muhtar Müslüman Ülkelerinin Birliği" unvaniyle üç harita tertip etmiştim. Onu muhtariyet ilânı esnasında tabettirmiştik. Bu son haritayı M. Bennigsen 1964'te Paris'te neşrettiği "La Presse et le Mouvement national chez les Musulmans de Russie" adlı eserinde fotoğraf olarak yayınladı (Resim N. 6). 1918'de Samara'da Başkurdistan ve Kazakistan hükûmetleri mümessillerinin toplantısı dolayısıyla yine bastırdık. Benim için çok mühim bir hâtıra olan bu haritaları Türkiye generallerinden Nuri Conker Paşa, Rusya'da bulundukları zaman elde etmişler. Sonra Ankara'da bana hediye ettiler. Ben de bunlardan sonuncusunun yani Samara'da ve 1921'de Buhara'da tesbit edilen şeklinin fotoğrafını "Türkistan Tarihi" kitabına (s. 371) dercederek neşrettim (Resim, N. 7). Biz muhtariyet ilânında Başkurdistan'ın Müslüman nüfusunun yüzde yetmişten aşağı olmıyan şarkî kısımlarını aldık ki "Küçi Başkurdistan" ismiyle maruftur. Müslüman nüfuzu az olan yerlerdeki Başkurt ve Tatarları bu ülkeye ve Türkistan'a hicret ettirmeyi düşünmüştük. Küçük Başkurdistan 79.560 km2 bir arazi olup, 1917'de nüfusu 1.259.059 idi. Tekmil nüfusun yüzde yetmiş ikisi Müslüman idi. Plânımıza göre Başkurdistan ile Batı Kazakistan'ın ve Orenburg Kozaklarının merkezi Orenburg'da olacaktı. Sonra Başkurdistan'la Batı Kazakistan resmen bir ülke halinde birleşirse Rus Kozakları da ona dahil olacaklardı. Kozaklar arasında bu fikri tereddütsüz kabul eden dostlarımız vardı. Ben de yarı yarıya Türk olan bu Kozakların bizimle iyi geçineceklerini umuyordum. Bizde büyük heyecan doğuran bu muhtariyet ilânı millî şairlerimizden Seyitkerey Magaz'ın, Şeyhzade Babiç'in birçok şiirlerinin mevzuu olmuştur. Başkurtlar ve Ural'ın doğusundaki Mişerler daha geçen yüzyılın son çeyreğine kadar "Kantonluklar" şeklinde bir askerî millî idareye malik olduklarından arazî hudutları malûm askerî millî muhtariyet fikri bunlar arasında kendiliğinden anlaşıldı. "Kanton" İsviçre'den gelen bir tabirdi.

197 **Üçüncü Başkurt Kurultayı** Kasım ayı başında Kazak münevverleriyle birlikte aldığımız karara uygun olarak Başkurdistan'ın Üçüncü Kurultayını 20 Aralık 1917-4 Ocak 1918'de Kervan-sa-

Levent Şahverdi Arşivi

ray'da toplanmak üzere çağırdık. Bu kongre, ülkemizin bir Müessisan Meclisi yerini tutacaktı. Gerçi hükûmetimiz azalarından çoğu o aralık Petersburg'da açılacak olan Rusya Kurucular Meclisinin azaları idiler. Fakat Bolşeviklerin bu meclise yol vermiyeceklerini ve memlekette çalışmamızın daha faydalı olacağını düşünerek oraya gitmedik. Bilâkis kendi kongremizi ötekinin açılış günlerinde topladık. Buna kongreye rahat ve engelsiz bir çalışma temin etmek için Başkurdistan'ın muhtelif yerlerinden kendi at ve erzaklariyle muhafız olarak gelmeyi teklif edenler oldu. Biz ancak 10 gün için 24 muhafız askerin gelmesini münasip gördük. Bu tedbirimiz şehirdeki Tatarlar Komitesinin ve Orenburg'un ismen vâlisi Arxangelskiy'nin çok düşmanca vaziyet almaları karşısında çok yerinde oldu. Kazakların kongresi bizden biraz evvel başlamış ise de azalarının çoğu daha dağılmamıştı. Kongremizde Kazaklardan Seyitazim Kıdırbayev ve bizden 10 gün sonra Khoqand'da teşkil olunan muhtar Türkistan hükûmetinin hariciye Nazırı Mustafa Çokayev müşahit sıfatiyle hazır bulundular. Ben de bir iki defa Kazakların kongresinde müşahit olarak bulundum. Her iki kongre tebrik mübadelesinde bulundular. Bu kongrede Argayaş Kantonluğu Başkurtlarından Abdülhay Kurbanaliyev ile Minhac adındaki arkadaşı monarşist Ruslarla birleşmiş bir zümre sıfatiyle bir nevi opozisyon teşkil etmeğe uğraştılar. Kendisini sosyalist gösteren Şerif Manatov, hükûmetimizde zımnen o zümreyi temsil ediyordu. Kurbanaliyev bu Manatov'u Başkurdistan hükûmeti reisi yapmak istiyordu, biz ise avukat Yunus Bikbov'u istiyorduk. Kurbanaliyev halka göstererek Manatov'a mükellef bir kürk hediye etti, fakat kongrenin kahir ekseriyeti adına bana Tokçuran Kantonluğu Başkurtlarından üzerinde eski zamandan kalma bir tarihî eyer bulunan bir koşu atı, aynı zamanda üzerinde altın-gümüş karışık, Arap harfleriyle yazılar yazılmış olan gümüş çay takımı ve yine üzeri altın yazılı bir el çantası hediye ettiler. Tepsisinin arkasına güzel şiirler yazılmış olan bu hediyelerin bana bildirilmeden çok evvel hazırlanmış olduğu görüldü. Bunlar bana hayatımda milletim namına verilen en samimi mükâfatlardı. Atın eyerinin her tarafına akikler oturtulmuş, üzengilerinin üstleri altın karışık gümüştendi. El çantasını çok vakit yanımda taşıdım. Nihayet yaver Muhliya'nın askerleri İran'a geldiklerinde satmak mecburiyetinde kalmışlardır. Benim için Başkurt hareketlerinde rehberlik etmek sonradan gelen bir işti, yani ben bu harekete önderlik edeceğimi düşünmemiştim. Taşkent'i Sovyetler ele geçirmiş olmasaydı ben hep Orenburg'la Taşkent arasında savaşmış olacaktım. Hulâsa bu kongre Başkurdistan muhtariyetini kanunlaştırdı. Resmî hükûmet kuruldu. Yunus Bikbov reis oldu, ben eskisi gibi dahiliye ve harbiye işleri müdürü oldum, subaylardan Emir Qaramış da bana harbiyede muavin olmuştu. Diğer azalar İlderhan Mutin (maliye), Tatarlardan Abdullah Edhemov (maarif), Ayıtbayev (ziraat) vekili idiler. Harbiye eski Başkurt ordusunda olduğu gibi "Başkurt Askerî İdaresi" (Başkirskoya Voyskovoye Upravleniye) tesmiye

Levent Şahverdi Arşivi

olunuyordu. Kongre Başkurt millî ordusu kurmayı karar altına almıştı. 5 Ocak 1918'de subaylarımızdan Muhtar Qaramış, Abdullah Miras, Abdullah İdilbay, Umran Magazov ve Lehli subaylardan Britz ve bunun bir iki arkadaşı Orenburg Kozak hükûmetinden bir miktar silâh alarak Baymak mevkiine ilk Başkurt alayını kurmak için gönderildiler. Hükûmet cihazını kurmak ve memurlara maaş vermek ve alayı beslemek için paramız yoktu. Bunun için vergi topladık ve Üsergen Kantonluğunda Çarın harb-i umumî esnasında rakıyı yasak etmesiyle pek çok miktarda rakı depo edilmiş olan Samakin rakı fabrikasını işgal edip bütün rakılarını Ruslara satmak kararını verdik. Bu taraftaki bütün Rus köyleri, hatta Orenburg Kozak köylerinden Ruslar oraya çaydanlıklar, şişeler, kovalar, damacanalar ve fıçılarla koştular. Ucuz fiyata satıldı. Bundan yarım milyona yakın Rus rublesi toplandı. Memurlara maaş olarak vilâyetlere gönderildi. Burada hâdiseler oldu. Rusların çoğu orada fabrikada içip yerlere serildiler. Bardakla içmekle doyamıyacaklarını anladıklarından kimisi fıçıların musluklarına ağızlarını koyup o şekilde içmeğe başlamışlar. Başka birisi bir kaç metre yükseklikteki büyük fıçının üzerine çıkmış, fakat sarhoş olduğundan fıçının içine düşerek boğulmuştur. Başkurt askerleri, diğer Ruslar duyarsa bu fıçıdaki rakı satılmaz diye bu Rus'un burada boğulduğunu kimseye söylememişler. Sarhoş Rus'un ölüsünü çıkarıp gömmüşler. Başkurtlar rakı, votka içmezlerdi. O zaman belki Rus'tan alıp içen olmuştur, fakat hiçbir Başkurt rakı almak için fabrikaya gelmemiş ve askerlerden hiçbirisi bu rakılara dilini dokundurmamıştır. Sarhoş Ruslar ise yollara dökülmüşler, bazen atlarına bile içirmişlerdir. Sonradan Ruslar "Validov gibi bizim Rus milletine ziyafet çeken kimse çıkmamıştır," demişler. O aralık Kantonlardan vergi de toplandı, öteki rakı fabrikasının parasına muhtaç olmadan ordu masraflarını temin edebildik. Ordu için halk her türlü fedakârlığa katlanıyordu. Yalnız Bürcen Kantonluğunda toplanan para bir alayı epeyi zaman yaşatacak erzak almaya kâfi gelmişti. Fakat gün geçtikçe Bolşeviklerin işleri ilerledi. Bu arada Şerif Manatov meselesi çıkmış. Zaten kongre tarafından Komitede mesul bir vazifeye tayin edilemediğinden dolayı çok üzgündü. Gericiler tarafından kendisine kürk hediye edilmiş olmasını da arkadaşlarımız her vakit onun yüzüne vururlardı. Tamamen tecrit edilmiş vaziyette idi. Şimdi Kurucular Meclisi azasıyım, oraya gideceğim, deyince Hürmetullah ona "Sen Kurucular Meclisine değil, onu ve umumen demokrasiyi yıkmak işinde arkadaşın Lenin'e yardım etmek için gidiyorsun. Burada bizim aramızda da Monarşistleri temsil ederek bunu içten yıkmak için çalıştığından dolayı onlar memnun olmuşlardır" demiş. Merkez Komite ve Hükûmet ona kendi bildiğine göre hareket edersin, dedi, Başkurdistan'ı temsil hususunda kendisine hiçbir vekâlet vermedi ve öyle gitti ve bizim muhalifimiz olan Komünist Mollanur Vahidov'un Komitesine girdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Orenburg'un Bolşevikler Tarafından İşgali ve Başkurdistan Hükûmeti Azalarının Tevkifi

İki buçuk aydan beri Ufa ve Samara vilâyetlerini ellerinde bulunduran Bolşeviklere karşı ancak Orenburg Kozakları general Dutov'un idaresinde mukabele ediyorlardı. Kozaklar arasında da Kaşirin isminde-ki subay ailesi komünist olmuş ve Başkurdistan'ın tam arkasındaki Verkhniuralsk mıntıkasını nüfuzları altına almış ve Orenburg'da birçok nüfuzlu Kozaklar Sovyetler'e gizlice muhabereye geçmiş olduğundan şehrin dayanması imkânsızdı. Bizim de hem alayımız hazır olmadığından hem de sağlam olmadığı için bu işe iştirak etmedik. Nihayet Sovyetlerin bu yıl başından beri kabul ettikleri Avrupa takvimi ile 18 Ocak'ta (1918) Sovyetler Orenburg'u işgal ettiler. Turgay vilâyeti vâlisi Alihan Bükeyhan ve diğer Kazak münevverleri şarkî Kazakistan'a, Semipalat'a kaçtılar. Biz Orenburg'da kaldık. Teşkiliyle meşgul olduğumuz alaya ve muhtariyetimize dokunmazlarsa Baymak denilen yere giderek oradan ülkemizi idareye çalışmayı kararlaştırdık. Reisleri Zwilling başta olmak üzere gelen Bolşevikler bize karşı mülâyim davrandılar. "Sovyet hükûmetine muhalif olmadıkça siz kendi ülkenizi muhtar bir ülke sıfatiyle, fakat dış siyasette Sovyetler'e tâbi olmak şartiyle idare edebilirsiniz. Komünist Partisi doktrinlerini kabul etmeniz şart değildir," dediler ve bunu yazılı olarak bildirdiler. Kurmakta olduğumuz alayı da bu esaslara razı etmek için benim de oraya gitmeme müsaade ettiler. Ben ve Allahberdi Caferoğlu oraya gittik. Subaylar Üsergen Kantonluğunda Kadırşah adlı köye gelmişlerdi. Biz orada Kazaklar gibi kalkıp Çin hududuna gidemiyeceğimizi Sovyetlerin oraya da gelebileceklerini düşünerek alay adına, iç işlerimizde muhtar olmak şartiyle Sovyetlerin yüksek hâkimiyetini kabul etmekte olduğumuzu bildirerek 27 Ocak'ta Moskova'ya bir telgraf çektik. Başkurdistan'da inkılâp tarihini yazan komünist Ş. Tipeyev, oradan Moskova'ya tehditleri muhtevi telgraf göndermiş olduğumuzu yazmışsa da yalandır. O zaman kimseyi tehdit edecek vaziyette değildik. Askerlerimize sabır ve temenni tavsiye ederek yine Sovyetlerin müsaadesiyle yanlarına dönüp geleceğimiz ümidiyle Orenburg'a döndük. Zwilling çok memnun göründü. Bir kaç defa meclislere çağırdılar. Bu meclislerde Tatarlardan eski Duma azası Kelimullah Hasanov ve Burhan Şeref, Bolşeviklerin eski dostları gibi yer almışlar ve bize karşı bir savcı vaziyetine geçmişlerdi. Fakat aradan ancak beş gün geçmişti. 3 Şubat akşamı bizi tevkif ettiler. Hapsedenler Tatar askerleri imiş, bunlar bize Sovyetler adına sahte tevkif müzekkeresi göstermişler. Hapishaneye geldiğimizde, hapishane müdürü: "Bunların hapse alınması için bize emir gelmemiştir, o hâlde şimdilik muvakkat olarak burada alıkoyalım," dediler ve bizi bırakmalarına dair ısrarımıza kulak asmadılar. Sonradan anlaşıldı ki bu hapislere dair "Şehirde bulunan Müslüman Askerî Komitesi'nin ısrarı üzerine ve onlar tarafından tevkif edilecek Başkurtların Sovyet hapishanesinde alıkonulmasına müsaade ediliyor" şeklin-

Levent Şahverdi Arşivi

de olmuş imiş. Orenburg Vilâyet Sovyet Komitesi bu şekilde aldığı kararı 4/18 Şubat Orenburg "İzvestiya"sında ilân etti. Allaberdi Cafer, Seyit Miras, hepsi sekiz kişi hapsolunmuştuk. Aradan bir-iki gün geçince beni sorguya çektiler. Fakat ithamname dosyasında ancak Kamil Kerimov ve İbrahim Bekçentayev adlı iki Tatar aydınının Orenburg'da Bolşevik Kozakların neşrettiği "Kazaçya Pravda" gazetesinde "Başkurt Kontrrevolüsyonerleri" unvaniyle bizi monarşist ve arazi sahipleri, mürteci kapitalist olarak gösterip yazdığı iki makale olduğu görüldü. Baştan sonuna kadar yalan olduğu oradaki Bolşeviklerce de malûm olan bu yazıdan bir şey çıkmadı. Bununla beraber oradaki Bolşevik memurları insanı kurşuna dizmeğe o kadar alışmışlardı ki kâtibe olan çirkin bir kadın komisere müracaat ederek: "Kstenke çtoli yego" yani "duvara mı dayatılacak" diye sordu. Komiser de gayet vakarla "Pogodi" yani "dur bekle" dedi ve beni tekrar hapishaneye iade etti. Derken bizim işler çatallaştı. Çünkü halk arasında bizim hapsedilmemiz dolayısıyla büyük bir heyecan başlamıştı. Baymak'taki askerlerimiz de Rus altın madenlerini işgalle 300 kilo kadar gümüş ve 136 kilo kadar altın ve pek çok miktarda da erzak ve cephane almış ve Moskova'ya bizi kurtarma ricasiyle telgraf çekmiş. Orsk'daki Ruslar kurmakta olduğumuz alayı mutlaka yok etmek kararını vermişlerdi. Baranov adlı komiser Baymak'taki Başkurt askerî heyetini güya görüşmek için muteber adamlarının aracılığı ile dostane bir mektupla davet etmiş. Vaki olan görüşme yeri etrafında gizlemiş oldukları kızıl askerlerle anî olarak heyet azasından gelenler tevkif edilmiş ve o akşam üstü de bunları kurşuna dizmişler. Bunda bizim en değerli subaylarımızdan Umran Magazov, Abdullah İdilbayev böyle alçakça öldürülmüş idiler. Bunu müteakip her taraftan kızıl askerler Baymak'a gönderilmiş, alay komutanı Emir Qaramış, muharrir ve şair Habibullah Abidov, ihtiyatla görüşme yerine gitmemişlermiş. Bunlar askerlerini toplayıp kendilerini yok etmek için gelen Ruslara taarruz etmişler, onlardan bir kaçını öldürmüş ve Kızıl Rusları da Orski'ye kaçırmışlar. Fakat Ruslar daha büyük kuvvetle gelince bizimkiler hapiste bulunan hükûmet azalarını öldürürler mülâhazasiyle askerleri dağıtmış ve kendileri az bir kısım askerle Bürcen ulusunun dağlık arazisinde gizlenmişler. Biz hapishane memurlarını ya hediye ile satın almıştık, yahut onlar kalben bize mütemayil idiler. Hulâsa, ben dışarıdan muntazaman haber alır, aynı zamanda şifre ile dışarıya haber yollardım. Bu aralık Emir Qaramış'ın dağlarda gönüllü topladığı ve Orenburg'a hücum için Kozaklarla birleşmek teşebbüsünde bulundukları haberi geldi. Bir gün beni diğer arkadaşlarımla beraber bulunduğumuz geniş odalardan ayırarak mutena bir odaya koydular. Ben hapishanede eski Nogay destanlarını tanzim ve 1915'de Petersburg'da yazmaya başladığım "Nogayların Tarihi" adlı eserimi ikmal etmekle meşgul oluyordum. Bir gün Muhammed Tahirov namında bir Tatar genci geldi. Bana yiyecek, yazı kâğıdı ve bir kol saati getirmişti. Bu, evvelce Kazan'da benim talebem olmuş, fakat komüniz-

Levent Şahverdi Arşivi

me intisap etmiş ve Kazan'daki "Müslüman Askerî Şûrası" (Voşuro) bunu Başkurdistan hükûmetini ortadan kaldırmak hususunda Orenburg'daki Sovyetlerle beraberce çalışmağa memur etmiş. Hapishaneye benim odama gelerek bu zat "Üstadım, biz sizi ancak korkutmak ve muhtariyet fikrinizden vazgeçirmek için hapsetmiştik, fakat şimdi iş büyüdü, sizi kurtarmağa çalışıyoruz, kurtaramıyoruz. Şimdi siz, Sovyetlerin düşmanı oldunuz, çünkü dağlarda Başkurtlardan gönüllü kıt'aları kurulmuş, bunun için sizi rehin tutuyorlar ve akibetinizden cidden korkuyorum" dedi ve ağladı. Sonradan Rahimov adında birisi "Başkurdistan Cumhuriyetinin Kuruluş Tarihi" namiyle neşrettiği büyük rusça eserde "Tatar Askerleri Şûrası"nın Orenburg'daki Sovyetlerle hakkımızdaki temaslarını yazmış olduğundan Muhammed Tahirov'un sözleri hakikaten samimi imiş. Ben de ne olursa olsun diyerek "Nogayların Tarihi" kitabını yazmaya devam ettim. Halk içinde baş gösteren heyecandan bizim için bir hayır gelmiyeceğini Başkurt büyüklerine haber verdimse de heyecanlar durmadı. Her yerden "mahpusları kurtarınız!" diyerek Moskova'ya ve Orenburg vilâyet Komitesine telgraflar, hatta hususî delegasyonlar gönderildi. Bu vaziyette bizim halimiz gün geçtikçe tehlikeli olmaya başladı.

Bir gün (ihtimal 27 Mart olacak) Orenburg Vilâyet Komitesi reisi, Zwilling'in geleceğini hapishane muhafızı bana haber verdi. Yanımdaki kitapları yatağımın altına koymayı tavsiye etti. Çünkü bütün kalemleri ve kitapları elimden almaları için emir gelmişmiş. Zwilling geldi ve hapishanede yattığım yerden Başkurdistan'daki dağlarda gönüllü kıt'aları teşkil etmekte olduğumu, bir hafta zarfında silâhlarını teslim etmek hususunda bu kıt'alara emir göndermem gerektiği, teslim vaki olmazsa idam edileceğimizi söyledi. Ben de: "Hapishaneden gönderilen emrin ne kıymeti olacak" dedim. "Evvelâ beni çıkarınız, sonra göndeririz," dedim. O da "siz bilirsiniz" dedi, çıkıp gitti. Bundan sonra rejim çok sertleşti. Benim evrakımı, kitap ve kâğıtlarımı da elimden aldılar. Her 10-15 dakikada birisi gelip kapının dar penceresinden bakıyordu.

899 **Hapisten Kaçışımız**

Nisan 3-4 gecesi birden patırdı başladı. Orenburg'a Kozaklar taarruz etmiş, bu işe Emir Qaramış'ın gönderdiği Başkurt askerleri de katılmış. Sabaha kadar hapishanenin kapısını zorlayıp mahpus Kozakları ve Başkurtları çıkarmışlar. Fakat ayrı odada bulunan ve dışarıda anahtarı bulunmıyan benim daireme girememişler. Çok gürültü ettiler, bağırdılar. Başkurtça sözler de kulağıma geldi. Ama ben iç odada olduğum gibi, dairenin dışından demir kapı da ağır kilitlerle kapatılmış hâlde idi. Onlar da kapıyı sökemeden ve beni alamadan çekilmişler. Onlar gittikten hemen sonra hapishane müdürü onlara vermek istemediği anahtarı alıp kapıyı açarak bana geldi: "Şimdi sen de çık git, fakat nasıl kur-

Levent Şahverdi Arşivi

tulduğunu kimseye söyleme" dedi. Sonradan anlaşıldı ki hapishane müdürü, gelen Başkurt askerlerine "anahtarını bana vermediler, açmak imkânsız" demiş, onlar da: "bu anahtarı bulup Validov'u çıkarmazsan, gelir seni öldürürüz" demişler. Filhakika müdür, askerler gidince anahtarı tedarik etmiş ve beni hapis edildiğim mutena odadan çıkarmış. Bunu bana dört ay sonra, Orenburg Sovyetlerden kurtulunca, gördüğümde müdür kendisi anlattı.

Nisan ayının başı olmasına rağmen üzerimde hapse girdiğim zamanki kış elbiseleri, ayağımda da keçeden mamûl çizmeler vardı. Karlar erimekte olduğundan bu çizmelerle su içinde gezilmezdi. Benim üstbaşımdan hapishane kaçağı olduğum, biraz dikkat edilince derhal anlaşılırdı. Gidiyordum. Her tarafımdan kurşunlar geçiyordu. Elbisemden de geçti. Her taraf top ateşleri içinde idi, bazı evler yanıyordu. Sokaklarda birçok cesetler yatıyordu. Bunların arasından atlıyarak geçiyordum. Derken biri: "stoy" yani "dur" dedi ve yanıma yaklaştı. "Sen tevkif edildin" dedi ve bir dar sokağa götürdü. Bu bir kızıl Es-Er'di. Benimle hiç konuşmuyor, fazla bir şey göstermiyordu. Daha uzaklara gittik. Yolda giderken "korkma" dedi. Sonra beni Sakmar nehri demiryolu köprüsü yanında tenha bir yerdeki eve götürdü. Orada arkadaşlarımdan ve benden evvel hapisten kaçmış olan Seyit Miras'ı gördüm. Meğer ki bu ev Tatarların maruf muharrirlerinden Cemaleddin Velidî'nin ailesinin oturduğu evmiş ve gelen kızıl asker de onun akrabası imiş. Arkadaşlarımız beni kurtarmak için iki kişi daha göndermişler. Fakat onlar beni bulamamışlar. Bu genç beni bulup eve getirmiş. Muharrir Cemaleddin Velidî de Tatarların "topraklı muhtariyetçi"lerindendi. Tatarların kültür hayatı tarihine dair rusça olarak neşrettiği eserinden Türk kavimlerinin yakın zaman tarihi ile uğraşan Avrupa müsteşriklerince de istifade edilmektedir. Kendisi ile oturup konuşmaya hiçbir zaman fırsat bulamadığım bu kıymetli zat bu defa da evinde, belki de Orenburg'da yoktu.

Aynı günlerde Taşkent'ten gelmiş olan bir arkadaşımı da şu sıkışık sırada gördüm. Nalivkin'in yerli Türklerden birinin bahçesinde gizlendiği yerden Rus mezarlığına gidip kendisini öldürmüş olduğunu, Mustafa Çokayoğlu ve diğer Khoqand millî hükûmeti azalarının Kazakistan'a kaçtıklarını ve başka birçok hâdiseleri bu zattan öğrenmiş olduk. Türkistan'a hemen dönecek olan bu zat da bizim çete harbine başlıyacağımız haberini götürecek oldu. Bu konuşmalar oldu amma, yemek yemeğe de vakit bulamadık; bir genç arkadaşı demiryolu ile Ufa'ya göndermeleri ve arkadaşlarımıza Nisanın yedi ve sekizinde orada toplanmaları gerektiğini haber vermelerini söyledim. Her nasılsa, bir atlı kızak bulup şehirden kaçmak yolunu tuttuk, kızak da bulundu. Sokaklardan geçerken hâlâ üzerimizden top mermileri geçiyordu. Sokaklar cesetlerle dolu idi. Fakat tüfek ateşi kesilmişti, demek Kozaklar ve onlarla gelen Başkurtlar şehrin bu kısımlarından çekilmişlerdi. Bizi kurtar-

Levent Şahverdi Arşivi

maya gelenleri beni kurtaramadıklarından dolayı çok üzülmüşlerdi. Ben Kargalı kasabasına gelince onlardan birisini buldum, reisleri olan Emir Qaramış'a "kurtuldum, Ufa'ya gelsin" diye haber gönderebildim. Burada da hiç durmadan atlı kızağı değiştirerek Toq nehri üzerindeki Ömer adlı Başkurt köyüne geldim. Orada, tanıdıklarımızdan birinde misafir kaldım. O akşam uyudum. Hâlâ berhayat olabileceğini umduğum bu zatın himmetiyle ve onun güzel atlarıyle bir gün zarfında dolambaçlı yollardan çok gizli giderek Abdulin demiryolu istasyonuna geldim. Beni getiren bu zattan ben daha istasyondan yarım kilometre yerde ayrıldım.

Ufa'ya gidiyordum. Demiryolu ile hareket edebilecek, Ufa'da bulunan arkadaşlarımızla orada birisinin hanesinde buluşarak neler yapmamız icap edeceğini kararlaştırdık. Başkurdistan millî hareketi tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden bu toplantıya biz "Üfü yıyını" (Ufa toplantısı) dedik.

§100 **Ufa Toplantıları** Üzerimde amele kıyafeti vardı. Abdulin istasyonundaki demiryolu amelesinin "Sovyet" meclisine iştirak ettim. Onlar bazı istasyonların lokomotiv istediklerini, verilmeli mi, verilmemeli mi diye konuşuyorlardı. Hulâsa tam bir anarşi devri idi. Kimse kimseyi dinlemiyordu. Belki bir kaç saat zarfında alınabilecek olan bu yolu ancak bir günde ve onu da tesadüfî yol trenlerine binerek alabildim ve 7 Nisan'da Ufa'ya geldim. Orenburg'dan trenle gelecek arkadaşlarımdan daha evvel bir mucize kabilinden kahraman subayımız Emir Qaramış da o akşam Ufa'ya gelmiş. Benim ona Kargalı'dan "Kurtuldum, Ufa'ya gel" diye haber vermek üzere gönderdiğim Başkurt genci, Emir'i Muraptal köyünde bulmuş ve o da hemen Tokçuran'dan benim yolumla Ufa'ya hareket ederek gelmiş. Halbuki yalnız kendisi değil, yanında ordu için Baymak'ta tedarik olunan altınlardan bir kısmı da vardı.

Yine Ufa'ya geldiğimiz gün Stalin'den beni Moskova'ya davet etmek üzere aldığı emirle Orenburg'a gitmekte olan Salah Atnagulov ismindeki Başkurt aydınının tamamiyle tesadüf eseri olarak, Ufa'ya gelmiş olduğunu öğrendik. Tatar komünistleri rehberi Mollanur Vahidov'dan bana mektup varmış. Meğer ki Komünist Partisi Müslüman muhtar devletleri kurmak fikriyle teşebbüse geçmiş ve Stalin beni Orenburg'da hapishaneden çıkararak Moskova'ya getirtmek için emir vermiş. Kendisine tam itimadım olmadığı hâlde Salah ile görüştüm. Meğer ne iltifatlar, neler vadedilmemişi Ben red cevabı vermeden kendi aramızdaki müzakerelere devam ettik. Konuşmalarda şu kararlara geldik: "Sovyetlerin siyaseti yalandan ibarettir. Merkezdekiler arasında belki iyileri olabilir, amma vilâyetlerinde bizimle birlikte iş görecekler şöven Rus milliyetçisi ve hain unsurdur. Diktatörlük onların eline veriliyor. Moskova'dan emir gelinceye kadar onlar işi bitirmiş oluyorlar. İtaat arzeden telgraflarımıza rağmen Baymak'ta facialar yarattılar. Stalin'in

Levent Şahverdi Arşivi

kurtarıp Moskova'ya getirteceği mahpus Başkurtlar 4 Nisan'da idam edeceklerdi. İyi ki kurtulduk. Şimdi onlara gitmiyoruz. Dağlarda çete teşkilâtı vücude getireceğiz. 15 Mayıs'ta Kazakistan (Alaş Orda) mümessilleri ile görüşeceğiz. Şimdi Semipalat'a adam göndererek, 15-20 Mayıs'ta Qustanay'da muharrir Abdullah İsmeti'nin babasının evine gelmelerini isteyeceğiz. Mollacan Halikoğlu, Troytsk'a ve oradan Qustanay'a gidip bizi bekliyecek. Qustanay'da Kazaklarla mutabık kalırsak Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan vaziyetini Japonya vasıtasiyle dünyaya bildiririz. Bunun için Gulja'ya ve Uzak Doğu'da Vladivostok'a mümessiller göndereceğiz. Bizim çetecilik merkezimiz şimdilik Tamıyan Qatay'da Ahmet köyü ve civarında olacak. Emir'in maiyetinden iki asker iki yoldan trenle hareket edip Tamyan'da teşkilât işlerine memur edilen Yolaman Molla'ya haber ve şapirograflar götürecekler. Emir Qaramış'la ben 9 Nisan'da Ufa'dan ayrılacağız ve Qatay yoluyla Ahmet köyüne geleceğiz. İşte 7-8 Nisanda iki günde konuşarak aldığımız kat'î kararlar bunlardı. Ben, Salah Atnagulov'u bir daha gördüm. "Şimdilik Moskova'ya gidemiyeceğim. Vaziyetlerimiz böyle hapisten kaçma şeklini aldı. Moskova'ya inanıyorsam da mahallî komünistlerle anlaşabileceğimize inanmıyorum" dedim ve bizden sonra Orenburg'dan gelenlerin getirdiği vilâyet komiserinin matbu bir ilânını önüne koydum. Burada deniliyor ki: "Validov bizim kıymetli arkadaşımız Zwilling'in cesedi üzerinden atlıyarak hapishaneden kaçtı. O mutlak yakalanacak". Salah'a bunu gösterdikten sonra "Moskova'da bulunan ve Sovyetler'e inanıp iş gören arkadaşlara muvaffakiyetler dilerim" dedim. Fakat ne yapacağımızı, nereye gideceğimizi ona elbette söylemedim.

1101 **Qatay İlinde Başımıza Gelenler**

Arkadaşımızdan birini trenle Semipalat tarafına, tâyin olunan iki askeri de Miyes ve Beloretski'ye gönderdikten sonra, biz de Emir'le birlikte 9 Nisan akşamı hâlâ erimemiş olan karlar üzerinde kızakla hareket ettik ve geçende zikrettiğim Yilim Karan köyüne ve oradan Mirzakay köyüne geldik. Her tarafta kar eriyordu. Ekseriya geceleri yol aldık. Geçen 1917 senesinin Eylül'ünde evinde misafir bulunduğumuzu zikrettiğim Cemaleddin Bayişev'i, Mecid Gafuri'yi gördük ve Sabir Hazret Hasanoğlu'na geldik. O da bize dağ Başkurtlarının elbiselerini bulup getirdi ve atlar temin ederek bizi Qatay Başkurtları Ulusunda bulunan Şamov maden ocağına gönderdi. Biz de oradan Tamyan-Tüngevir Kantonluğunda hedefimiz olan Ahmet köyüne gidecektik. Fakat Khudayberdi köyüne belki 10 kilometre kaldığı zaman atlarımız bir nehrin üzerinde erimiş buzlardan geçemedi. Bizi getiren adamı, atları ile beraber geri gönderdik. Emir'in ve benim belimizdeki altınları orman içine girerek bellerimize adamakıllı bağladık. Çok şey değildi amma ilk çete teşkili ve Japonlara mümessil göndermek için lâzımdı. Emir, benim gençlik arkadaşımdı. Yukarıda bizden ancak yedi kilometrede bulunan Makar kö-

Levent Şahverdi Arşivi

yündendi. Bunlar Başkurtların eski eşrafından ve 19. yüzyılın ilk yarısında maruf Başkurt subaylarından Yusuf Mayor Karamışev'in ahfadındandılar. Qaramışoğulları fevkalâde cesur ve çok idealist gençlerdi. Muhtar ve Gani isminde subay biraderleri vardı. Yine, sivil işlerimizde sadakatla çalışan biraderi Gerey Karamışev vardı. Kendi kamburdu. Emir, Başkurtların millî musikisi olan "quray" ismindeki neyi çalmakta çok mahirdi. Bu gittiğimiz ormanda "quray" kamışı, lâtincesiyle "heraclium sibiricum" çoktu. Emir her yerde bunları kesip alır, üstten dört, alttan bir olması gereken beş deliğini deler ve çalardı. Altaylarda ve Ural'da bulunan bu kamışı ben Avrupa ve Türkiye ormanlarında bulamadım. Yalnız bazı müzelerde nebatat bahçelerinde vardır. Batan karlar bizi müthiş yoruyordu. Çok ıslanmıştık. Elinde baltası bulunan bir Başkurt'a rastladık. Ağaç kesmek için gidiyormuş. Köy uzak mı? dedik. "Şu tepenin arkasında, yakın" ya (mınav tübenin arqahında yap yagın) dedi. Fakat saatlarca gittik ise de tepeye bir türlü çıkamadık. Tarihte kıtaları kolayca aşmaya alışmış olan Türk kavimlerinde mesafe daima yakın gösterilir. Bir Kazan Tatarı, kendisine 'mınav Çügeçek' yani şu Çügeçek şehri diye Çin sınırındaki bu şehri çene atma işareti ile gösteren Kazak Türkü hakkında: "mınav Çügeçek" diyen Kazağın sakalının altında üç ay gittim," demiş. Bu âdet Anadolu Selçuk Türkleri zamanında da böyle imiş. Celâleddin Rumî "Türkün, kendisinden, menzil uzak mı? diye soran yolcuya: 'işbu' (şuracıkta) diye cevap vermesinin manası nedir bilir misiniz? Onun manası: Tanrı sana kuvvet ve cesaret versin, çok uzaktır"[3] demektedir. Biz o adamı gördükten ancak üç-dört saat sonra yükseğe çıkabildik ve köyü uzaktan gördük. Köye gelinceye kadar tam farıdık, nihayet köye geldik.

Orada muallimlik eden bir zatın karısı benim annemin kardeşinin kızı idi. Onlarda kaldık. Fakat bu köye çok yakın bulunan Şamov maden ocağı komünist komiserliğine mensup bir polis bizi görmüş ve şüpheli adamlar, diye bizi haber vermiş. Komiser de onları bize getir demiş. Polis bizi komisere götürecekti. Biz, yemek yiyelim gideriz, dedik. O arada belimizdeki altınları ve kâğıt paraları o muallimin karısı olan kardeşime teslim ettik. Çünkü bizi arayıp bu altınları bulurlarsa işimiz berbattı. Biraz sonra bir polis daha geldi. Evvelkisi Başkurt iken, bu gelen Rus'tu. Bizi alıp komiserliğe götürdüler. Sorguya çektiler. Verilecek cevapları daha evvelden kararlaştırmıştık. "Bu mevsimde erimiş karlara bata çıka orman yollarında ne arıyorsunuz? Hapishane kaçağı mısınız?" diye sordu. Biz atlarla geldiğimizi söyledik, fakat köye yakın yerde atlar nehri geçemediğinden yayan geldik, dedik. Hulâsa her şey iyi gitti, bizi göz hapsi altında bulundurarak evin yukarı katına koydular.

(3) Çün Türk "işbu" güyed merd-i revânde-râ
"İşbu-i Türk" çist ki nezdik-i menzili
Tanrı-ı-tu celâdet u quvvet dehed tu-râ

Levent Şahverdi Arşivi

Burada da hayret edilecek bir tesadüf oldu. Bizi elinde tüfekle muhafaza eden fabrika muhafızı meğer ki bizim köyümüzden Temirali isminde birisi imiş. O beni ve Emir'i kapıdan girer girmez tanımış. Fakat Ruslara bir şey söylememiş. Bu Temirali at hırsızı idi. Köyde yaşıyamadığından bu Qatay tarafına gitmiş olduğunu biliyordum. Burada kızıl polis mesleğine girmiş ve onu şimdi bize muhafız yapmışlar. Bana, "komiser sizi kurtarır, eğer kurtarmazsa ben sizi buradan kaçırırım" dedi. Biraz sonra öteki köyden bir Başkurt geldi. Muallimin ve daha bir iki kişinin, biz kurtulursak götürmek için atlar hazırlayıp getirdiklerini yavaşça anlattı ve: "Sizin buraya düşmeniz, göklerin yere yıkılması gibi bir şey oldu. Bu ne acaib hal? Komiser sizi kurtarmazsa bir evi ateşe vereceğiz, barut da var, sizi kaçıracağız, emin ol," dedi.

Fakat biraz sonra komiser bizi bir daha çağırdı, "serbestsiniz, gidebilirsiniz," dedi. Rusça bildiğimizi aslâ hissettirmedik. Kendisi, biraz Başkurtça biliyordu. Biz fabrika binasından çıktık. Atların bulunduğu tarafa götürdüler, güya Khudayberdi köyüne geri dönecekmişiz gibi hareket ettiler. Ama yolda rotayı başka tarafa çevirdiler. Geceleyin karlı yol buz tutmuştu. İlkönce yavaş gittiler. Muallim de bize emanetlerimizi verdi. Sonra bir iki kişi ile beraber mehtapta orman içinden koşarak gittik ve hiçbir yere uğramadık. Sabahleyin biz Sermen köyde Ak-Edil (rusça Belaya) nehrine gelmiştik. Düz yerlerde bu kadar eridiği hâlde burada yüksek dağlar arasında karlar sertti. Nehrin üzerinde buz vardı. Buzların delinme tehlikesi vardı. Atlarımızı bizi getiren iki şahsa vererek buz üzerinden nehrin karşı tarafına yaya olarak geçtik. Şıgay köyüne geldik ve uyuduk. Biz uyurken sabahleyin nehrin üzerindeki buzlar da açılmış. Öğleden sonra karşı tarafa kızıl askerler gelmiş, fakat nehrin buzları eridiğinden bizim bulunduğumuz tarafa çıkamamışlar. Aradan bir kaç ay geçtikten sonra öğrendik ki Şamov'daki polis komiserliği, şüpheli iki şahıs filân tarafa gitmiş diye Uzen maden fabrikasına telefon etmiş. Fakat onlar bizi yakalayamadılar. Akşama doğru biz Ahmet köyüne geldik.

§102

Tamyan'da Faaliyet ve Çete Teşkilâtı

Bizim Ufa'dan iki yolla gönderdiğimiz neferler, matlûp olan yere, hâlâ hayatta olabileceğini düşünerek ancak müstear ismiyle Yolaman Molla diye zikredeceğimiz zata gelmişler ve eşyayı teslim etmişler. Molla bu köyde akrabası bulunduğundan burada kendi evinde gibiydi. Biz duyulacak olursak, kızılların baskısının bilhassa Kaşirinler yani Verkhniuralsk tarafından geleceğini düşünmüş ve komşu köylerde tanıdığı birçok köylüleri murakıp tayin etmiş. Düşmanın hareketi köyden köye tenha yollardan haber verilecek ve bize kadar gelecek, biz de kenara çekilecekmişiz. Teksir makinası ormandaki "alaçık" (kulübe) de yerleştirilmiş. Rusça yazıları yazmak için buradan uzak bulunmayan Kanton idaresine geceleyin gidip yazı makinesinde mumlu kâğıtları yazıp getiriyorduk. Türkçelerini Arap

Levent Şahverdi Arşivi

harfleriyle elle yazıyorduk. Evrak deposu camiin çatı katı idi. Her şeyden evvel birçok "hitap-nameler" bastık. Orada iken Doğu Rusya İslâmlarının ahvalini tasvir ederek yabancı memleketlere göndereceğimiz yazıları rusça olarak yazdık. Buraya öteden beri bazı arkadaşlarımız da gelip giderlerdi. Yine burada duyduk, ki bizi Şamov komiserliğine götüren Başkurt polisi, meseleyi anlamış ve başını yumruklamış. Ben bilmedim, ben ona hizmet edeceğim, diyormuş. Filhakika bu polis ve öteki Temirali sonradan bizim çetelerimize yazıldılar ve çok güzel hizmet ettiler. Başkurt halkı çok birlikti. Ağızlarından çıt çıkmazdı. Bir gün çok erken bir haber geldi. Yirmi beş kadar kızıl asker bu tarafa geliyormuş, filân köyde gecelemişler. Emir Qaramış ise teşkilât işi ile meşgul olmak üzere başka bir yere gitmişti. Oturduğumuz evin sahibi ve Yolaman Molla bana "şu istikamete yayan gidin, orada bir katran kazanı vardır, orada birisi çalışıyor. Orada kalın, Ruslar gidince at gönderir, aldırırız" dediler. Bu yıl kış da çok uzun sürmüştü. Çok gittim, kar yağıyordu, her taraf bembeyazdı. Karın yağması yüzünden izlerim kayboluyordu. Ben o katran kazanını buldum, meğer ki orada birisi çalışıyormuş. Yazın katran istihsal etmek için yağlı çam kök ve damarları ve kayın ağacı tozu topluyormuş. Bana "şu karşıdaki sık ormanda dur, seni kimse görmez, ben de böyle ormanlarda çok gizlendim" dedi. Meğer ki bu zat beni hapishaneden kaçmış bir kaçak eşkıya zannetmiş. Kendisi de eskiden eşkıyalık yapmış, giyaben mahkûm olmuş ve uzun zaman ormanlarda, dağlarda kalmış. O, arasıra derin nefes alıyor ve "bu yapraklı ormanlar kimleri bağrında gizlememiş ve kimlerin canını kurtarmamış" mealinde bir eşkıya şarkısı söylüyordu. Ne ise, öğleye doğru birisi geldi, beni buldu, "Kızıllar gittiler" dedi.

Ahmet köyüne komşu bir köyün, beni görmek için gelen imamının atını da getirmişti. Bunu gören öteki adam benim eşkıyadan olmadığımı anladı. Beni götürecek adam da ona bir şeyler söyledi. Köye geldim ve o zaman anladım ki Kızılların bizden haberi yokmuş. Kantonluk idaresinde polis müdürü, sonradan Başkurdistan hükûmet reisi olan Musa Murtazin gelmişti. Emir de onunla beraber gitmişti. Şimdi Emir de yanımda olmadığından canım sıkılıyordu. Yolda, üzerine yağan kara dayanamayıp kırılarak düşen bir çam ağacı dalı omuzumu yaralamış ve kanatmıştı. Yolaman Molla bir şişi ateşte kızdırıp, yaralanan yere bastı ve üzerine yanmış keçe parçası koydu. "Dağlamak" denilen ve tarihlerde zikri geçen bu tedavi usulü hâlâ unutulmamış. Yolaman Molla "acır amma ne yapalım, yarayı bir günde iyileştirir" dedi. Ben de: "Zarar yok, madem ki bu yola girmişiz, dayanacağız" dedim ve Hoca Hafız'ın "Eğer hac niyeti ile Arabistan çöllerine ayak basmışsan mugaylan dikenleri ayağına batarsa aldırış etme"[4] mealindeki şiirini naklet-

(4) Der beyâbân ger zi şavq-i ka'be khâhi zed qadem
Serzenişhâ ger küned khâr-i mughailân gam ma-khor (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

tim. Meğer ki Sakmar nehri boyunda Buhara kültürünü yaşatan Mollakay Abdullah İşan medresesinde okumuş olan Yolaman Molla Hoca Hafız'ı pek güzel biliyormuş. Hemen irticalen şiirin: "Kaybolup gitmiş olan Yusuf, Ken'ana dönüp gelecektir, gam yeme, kaygı kulübesi bir gün gülistan olacaktır, gam yeme. Gerçi yollar tehlikelidir ve gidilecek yerin neresi olduğu da belli değildir, fakat emellerinin sınırı olmayan insanlar işlek yola muhtaç değillerdir. Gam yeme"[5] mealinde olan devamını okuyuverdi. "Hoca Hafız'dan fal açılır, bu falı kendin açtın, cevabını da Hoca Hafız verdi, bu işlerde bu hakikat var," dedi. Yolaman Molla ile kucaklaştık. Sabahleyin benim yaram iyileşmişti. Molla, benim göze batacak derecede uzamakta olan saçlarımı tıraş etti, fakat adî demirden yapılmış olduğunu sandığım ustura o kadar berbat idi ki sanki her kılı birbir yoluyordu. Saçlarımı traş etmek, yaramı dağlamaktan daha ağır oluyordu. Molla da artık dayan, dedi ve az bildiği rusçadan: "hey Kazak, sabret, ataman olursun"[6] meselini nakletti. O kadar hoş bir adamdı ki bu Mollanın elinden gelmiyen iş yoktu. Şapirografı da o işletiyordu. Hanımı çok güzel yemek pişirirdi. Mamafih Molla bu zavallı kadını ikide bir döğerdi, fakat onu okşamasını da bilirdi. Goethe'nin "Ben becerikli adamın kim olduğunu pek iyi bilirim; o evvelâ kadını döğer, sonra onun saçlarını kendi eli ile tarar" şeklindeki şiiri[7] bizim Yolaman Molla için söylenmiş gibiydi. Kadın yemek getirirken gözlerinin yaşlı olduğu zaman olurdu, fakat Molla'dan aslâ şikâyet etmezdi. Hulâsa, kadını da Molla'nın kendisi gibiydi. Molla burada bizim bir emniyet müdürümüz gibi idi. Her tarafta teşkilâtı ve adamları vardı, fakat kendisi görünüşte çok mütevazi idi. Benim küçüklükten nişanlım Nefise, buraya yakın Abcelil köyünde idi. Molla "istersen gidip gelelim," dedi. "Babası Hacı Mehmet Molla beni görürse sevincini gizliyemez, halk bir şey sezinir, şüphelenir," dedim. O da, "Hakkın var, sizin buralarda bulunduğunuzu şimdilik kimse bilmiyor, böyle kalsın," dedi. Hulâsa biz Yolaman Molla'nın mükemmel teşkilâtı ve ihtiyatlı tedbirleri sayesinde burada bütün Tamyan, Tüngevir, Karagay, Kıpçak ve Bürcen uluslarında müteaddit çete nüvelerini kurduk. Biraz da mübalâğacı olan Emir'e göre artık 57 ufak çetemiz varmış. Yolaman Molla'nın teksir ettiği ve etrafa dağıttığı evrak sayısızdı. Kâğıt da kâfi miktarda getirmiştik. Ben burada Nisan sonlarına kadar takriben iki hafta kaldım. Yalan Kantonu Başkurtlarını teşkilâtlandırıp Mayısın 15'inde Qustanay'da bulunmam lâzımdı. Emir Qaramış'ı bu taraflarda çete teşkilâtiyle uğraşmak üzere bırakıp kendim Çilebi taraflarına hareket ettim, ihtiyaten Molla bana, iyi

(5) Yûsuf-i güm-geşte bâz âyed be Kan'ân gam ma-khor
Külbe-i ahzân şeved rûzi gülistan gam ma-khor
Gerçi menzil pes khatarnâk est u maqsad nâpedid
Hiç râhi nist ki ânrâ nist-u pâyân gam ma-khor (φ)

(6) Terpi Kazak atamanom budeş

(7) Den echten Mann kenne ich ihn ganz genau,
Er prügelt erst, dann kämmt er seine Frau

Levent Şahverdi Arşivi

koşan, gösterişi olmayan bir at verdi, üstümde de Tüngevir Başkurtlarının tam bir köylü elbisesi vardı.

§103 **Tüngatar ve Yalan Uluslarındaki Faaliyet**

O aralık buraya Başkurt aydınlarından Talha Rasulev gelmişti. Onu dışarı memleketlere göndere-cektik. Bir gün kayın biraderim olacak olan bu Talha Rasulev ile Çilebi ve Yalan üzerinden Qustanay şehrine gitmek üzere onun ulusu olan Tüngatar'a gittik. Tülek köyünde Adilşah isminde münevver bir altın madeni sahibine geldik. Qustanay'da Kazaklarla kararlaştırırsak Talha, Japonya'ya veyahut onların Uzak Doğu'daki Misyonlarına gidecekti. Ahmet köyünde yazdığımız yazıları da aldık. Adilşah çok cömert ve hayır seven bir zattı. Bu yüzden köylüler ve fakir fukara kendisini çok severdi. Millî hareketimiz ciddi malî yardımlarda bulunuyordu. Milletimizi herhangi bir devlet nezdinde ve cemiyetlerde şerefle temsil edebilecek aklı, dirayeti, temkini vardı. Rusça da iyi bilirdi. Bazı şeyler okumuştu. Dış münasebetler için epeyi altın para verdi. Seyahatimize atlar tahsis etti. Burada ve Talha'nın köyü olan Tüngatar köyünde bir-iki gün kaldık. "Tüngatar" (tün-qatar), gece nöbetçiliği yapan asker demektir. Yani eski hanlar zamanında bunların vazifesi bu imiş. Eski eşraftandılar. Meşhur Şeyh Zeynullah İşan bu köydendi. Buradan daha başka değerli askerler ve âlimler çıkmıştı. Talha'nın babası ve mezkûr şeyhin biraderi olan İsa Ahund, Rus-Japon harbinde Mançurya'da Rus ordularındaki Müslüman askerlerinin umumî askerî ahundu olmuştu. 1905'de harp bitince babamla beraber bu köye gelerek kendisini ziyaret etmiştik. Biraz içerdi. Dil altına da enfiye kor çekerdi. Bu enfiye ağzında iken namaz kılarsa şeriata uymadığını bildiği hâlde, namazda imamlık yaparken secdede enfiyesini tükürdüğünü görünce, babama "namaz ne oldu?" diye sormuştum. "Elbette namaz, namaz değildir," demiş ve namazını yenilemişti. Bunu Ahund'un kendisine söyleyince hiç şaşırmamış, "evet, bazen ben abdestsiz de namaz kılarım ama Allah nezdinde bunun için ancak ben mesulüm, sizin ibadetiniz makbuldür. Mademki oğlun benim kusurumu görmüş, elbette namazı yenilemelisiniz," dedi. Böylece gülüştülerdi. Bunları elbette babamın mahrem dostu olduğundan söylemişti. Babamın bu gibi hususlarda mezhebi genişti, akrabamız olan Ehil Molla da çok bal içerdi, keyf halinde namazda imamlık ederdi, babam bir şey demezdi. İsa Ahund, beni de çok severdi. Şimdi o ölmüştü. Onu hatırlayıp kabrinde tazimle içimden bir Fatiha okudum. Talha bu Tamyan Qatay Kantonluğunun vâlisi idi. İyi atlar getirtti ve köyün batısında çok uzak mesafede bulunan Uytaş dağlarındaki yaylalarına gittik. Birden ısınmış olan bu havalarda öldürürcesine at koşusu yaptık. Havalar hakikaten birden ısınmıştı. Daha erken olmasına rağmen köyün küçük gölünde Talha ve biraderleri ile birlikte kaç defa yüzdük. Sağda solda kızıl Rus devriyelerinin

Levent Şahverdi Arşivi

dolaştığını işittirdik. Fakat milletimiz müttefik ve mazbut olduğundan biz burada kendimizi tam emniyette hissediyor ve hiçbir şey yokmuş gibi serbest hareket ediyor, at koşuları ile meşgul oluyorduk.

Talha'yı bir gün sonra beni takip etmek ve Yalan'da Musa Kelimulla Hadisoğlu'nun evinde buluşmak üzere köyünde bırakıp, onun verdiği bir genç le birlikte Çubarköl ve Toktıbay ismindeki Başkurt Kozaklarının köylerinde de Atciter adlı Mişer Türk köylerinde bazı bildiklerimi de görerek dört günde Musa Kelim Hadisoğlunun köyüne geldim. Köyün ismi zannederim İlyas'tı.

Burada çok tuhaf bir hâdise oldu. Evin kapısında ve avlusunda birçok atlı araba ve eyerli atlar bağlı duruyordu. Musa Kelim bir araba ile benim geldiğimi pencereden görünce hemen karşıma çıktı ve istifini hiç bozmadan ve el verip görüşmeden "Evde çok misafir var, arada muhaliflerden de var, şimdi içeri girmesen de olmaz, yemekteler" dedi. Ben ona: "Beni kapıya yakın bir yerde oturtursun, Kubaguş köyünden birisi dersin" dedim. O da, istediğimi yaptı. Üstümde Tüngevir uruğu Başkurtlarının elbisesi vardı; gözlük falan da bu gizli seyahatlerimde taşımazdım. Yalnız, nereden geldin tarzında basit sualler sordular, ben de cevap verdim. Yemekten sonra namaz vakti geldi. Hepimiz cemaatle namaz kıldık. Bundan sonra herkes dağıldı. Yalnız beni tanıyanlar kaldı. Adamlar kapıdan uzaklaşınca, beni tanıyanlar birden kahkaha ile gülüştüler ve çok sevindiler. Beni kucaklayıp okşadılar. Musa Kelim'in ihtiyar annesi bile geldi ve başımı okşadı. Bana da: "şimdi kimse bir şey duymadı, burada bir kaç gün kal" dediler. Musa Kelim, buranın çok faal, çok muteber bir cemaat hadimi idi. Kooperatif işlerini iyi bilirdi, rusça da bilirdi, gazete ve mecmualar okurdu, yani kültürü, bilgisi iyi idi. Kongrelerimize iştirak etmişti. Çok uzak olmayan Tanrıkul köyünde bu vilâyetin Kanton başlığı (vâlisi) olan ordu subayı ştabs kapitan Alincan Tagan'ı (Resim N. 8) çağırmak için bir atlı gönderdik. Bu Tagan, sonradan Dr. Tagan, 1948 senesinde Hamburg Üniversitesi'nde türkçe lektörlüğü vazifesinde vefat edinceye kadar bana hep mesai arkadaşlığı edecektir. Rus dili muallimliği tahsilinden sonra Çar ordusuna intisapla subay olmuş ve kurmay yüzbaşı (kapitan) rütbesine yükselmişti. Kongrelerimize iştirak etmiş, bu vilâyetin vâlisi, sonra millî ordumuzun Üçüncü Alayımızın ve İkinci Tümenimizin kumandanı olmuş, hareketlerimizin muvaffakiyetsizliğe uğramasından sonra Mançurya'ya giderek orada faaliyette bulunup Japonya'ya geçmiş, orada japonca öğrenmiş, dostlar kazanmış, oradaki Macar sefiri tarafından Macaristan'a gönderilerek Debrezen Ziraat ve Budapeşte'de İktisat Fakültelerini ikmâl ederek iktisat doktoru olmuş. Sovyetlerin maliyesine Başkurtların etnografyasına dair macarca ve fransızca birçok makale ve eserler neşretmiş, Budapeşte'de Etnografya Müzesinde doğu şubesinin müdürü (custos)u olup bu müzeye bilhassa Türkiye'den çok eserler toplayıp

Levent Şahverdi Arşivi

getirmiş. Güney Türkiye aşiretlerine dair geniş tetkikatta bulunmuştur. Fotoğrafçılıkta ve fotostat, film işlerinde çok mahir olmakla Türk kavimleri hayatına ve tiplerine ve Türk maddî medeniyetine ait binlerce resim toplamıştı. Benimle birlikte Avrupa'da ve İsviçre Alplerinde çok gezmiş, nihayet 1944'de Kızıllar Macaristan'a girince, Almanya'ya çekilmiş, Hamburg'da dostum, Prof. Schaade'nin mesai odalarına sığınmıştı. İşte bu arkadaş Musa Kelim'in bahçe kapısından Lermontov'un "İsmail Bey" adlı eserinden bana dokunacak şu parçaları okuyarak yavaşça içeri giriyor:

- Bırakın bir daha şu mavi bozkırlarda-Kara yallı atımın üzerinde koşayım-Bırakın şu hayat ve hürriyete-Biraz daha yakından bakayım-Ölmüş sayılan bu kalbimde-Bir daha ilham eserleri görünmüştür-İşte bu ilham, kasvet, sıkıntı ve aşk harabelerini-âteşin şiirler sahasına çeviriyor-(8)

İşte o şimdi beni kucaklayıp sıkıyor ve kalın bıyıklarını yanaklarıma bastırarak sevgi ve saygı ile öpüyor. Ancak hapisten dağlara kaçtığımı duymuş olan bu samimi arkadaşlarım beni bu güzel köylerinde çok vakit alıkoymak istiyorlar. Ben de onlara Mayısın 15'inde Qustanay'da bulunmam gerektiğini söyledim. Ne güzel ve ne tatlı sohbetlerimiz oldu! Kararlarımıza göre Alimcan Tagan burada çete teşkiline başlıyacaktı. Meğer o bu işe başlamış bile! Bana, "Qustanay toplantı gününüz yaklaştığına göre burada eğlenmeyin, hemen yarın gidin, dönüşte istediğiniz kadar kalın," dediler. Sabahleyin Musa Kelim'in atları ve arabasiyle hareket ederken "Aman dikkat et, yolunda Minhac var, onun köyüne uğramayın, Zeki'yi şu tabanca ile öldüreceğim, diyormuş, yanına tabanca al" diye Musa Kelim'in çok iyi bir tabancasını verdiler. Bu Minhac evvelce Çar'ın askerliğinde bir memuriyette bulunmuş bir köylü zengini idi. Kurbanaliyevlerle birlikte monarşist Rus muhitiyle anlaşmış ve Başkurdistan muhtariyet hareketinin can düşmanı kesilmişti. Geçen seneki büyük kongremize muhtariyet düşmanı olarak iştirak etmişti. Şimdi de Kızıllarla birleşmiş, köyüne mütecaviz Rus köy komünistlerini çağırıp getirmiş ve onlarla birlikte Alimcan Tagan'ı evinde basıp öldürmek, muhtariyet kantonluğu merkezini yok etmek istemiş, fakat bunu haber alan Alimcan, telgraf memuru olan biraderi Şemseddin ile birlikte önceden hücum ihtimaline hazırlanarak evlerinin bir tarafını tuğladan küçük bir istihkâm haline getirmişler. Ani olarak yapılan taarruz esnasında kendilerini karısı ve çocukları ile birlikte bu istihkâma dayanarak müdafaa etmiş, ötekilerin bir kaçını yaralayıp kaçırmışlar. Bunun için bunlar beni Troytski'ye giderken Minhac'ın köyünden uzak, biraz dolambaçlı yollardan göndereceklerini bildirdiler.

---

(8) Dayte raz po stniyu polyu * Proskakat na çerno-grivom kone
Dayte raz na jizn i volyu * Posmotret poblije mne
Opyat yavilos vdohnoveniye * Duşe bezpizornoy moyey
İ prevraşçayet v pesnopeniye * Tosku, razvalinu strastey

Levent Şahverdi Arşivi

§104 **Qustanay Toplantısı** Talha galiba hemen yola çıkmamıştı, ben burada iki gün kaldım, o hâlâ gelmemişti. Tagan'a, "Talha bugün yarın gelirse arkamdan Troytski'ye gönderiniz, yarın da gelmezse beni burada beklesin, Japonya Misyonu nezdinde Kazaklar için de mümessil olabileceğinden Qustanay'a gelerek Kazaklarla görüşmesini istiyordum," dedim. Troytsk'dan Tüngevir Başkurtlarından Muhammed Halife isminde birisinin evine indim. Bu zat Şeyh Zeynullah'ın halifesi idi. Küçüklüğümde bu şehre geldiğimizde babamla onun evinde misafir kalmıştık. Elbiseme bakarak beni kendi memleketinin Başkurt'u zannettiğinden iyi kabul etti. Bahçe içindeki hademe ve misafir odasında kalacağımı söyledi. Fakat biraz sonra gelerek benimle konuşup kim olduğumu anlayınca birden korktu. Yakalanıp öldürülmem gerektiğine dair rusça ilânlar yayıldığını söyledi ve "Uy nehri sahilinde filân bir 'halife' yani şeyh'in halifesi var, ona gidin, orada kalın, bana her türlü komiser filân geliyor, bizde kalamazsın," dedi. Fakat beni oraya gönderdiğine de çok üzüldüğü hissediliyordu. Ben de masasına eski bir Köroğlu destanımızda Tülek isminde çok korkak bir bozkır Donkişotunun ağzından söylenen şiirleri yazıp gittim. Biraz sonra kendisi de öteki halifenin evine gelerek tekrar itizar etti. Arkadaşım sonradan bizde Başkurdistan hükûmet azası ve Moskova'da mümessilimiz olan Mollacan Halikoğlu beni bu halifenin evinde buldu. Qustanay'a onunla beraber gidecektik. Kendisine haber gönderilmişti. Asleı Tatarlardan olan bu zat Başkurdistan'ın otonomi hareketinin esas direklerinden biri olmuştur. Biz 1923'te memleket dışına kaçtıktan sonra o memlekette kalarak Sovyetlerin elinde çok çekti ve nihayet 1937'de idam edildi. Bizim, yani "Zwilling'in cesedi üzerinden atlayıp hapishaneden kaçanların yakalanıp öldürülmemiz" hakkında Orenburg vilâyet komiserliğinin duvarlara yapıştırttığı ilânını kendim de okudum. Bununla beraber bu taraflarda beni bu kıyafetle kimsenin tanıyamıyacağına inandığım için Mollacan'la birlikte trenle, fakat ayrı ayrı vagonlarda Qustanay'a gittik ve muharrir arkadaşım Abdullah İsmeti'nin ailesinin evinde kaldık. Kazaklardan iki zat bizden bir gün evvel gelmişlerdi. Biz bir günde konuşmalarımızı tamamladık. Alınan kararlar Japonya'ya ve harice davalarımızı bildirmenin yolları idi. Kazakları yani Alaş Orda hükûmeti Gulja ve Çügeçek tarafından hariçle temas edecek, biz de Japonya'ya adam gönderecektik. Taşkent ve Ferğane tarafları ile çete harbi için anlaşmak hususları tesbit edildi. Bu "Qustanay toplantısı" meselesi 4 Nisan'da hapisten kaçtığımız saatte Taşkent'ten gelen zat ile görüşmemiz neticesinde bir kaç dakikada kararlaştırılmıştı. Orenburg'dan olduğu gibi Ufa'dan da Semipalat'a adam gönderilmişti. İşte onlar da tam gününde Qustanay'a gelmişlerdi. Fikirler bir olunca meseleler hakkında uzun uzadıya görüşmeğe lüzum kalmıyor. Bu kararlar alınınca biz hemen Troytski'ye hareket ettik. Mollacan Troytski'de kaldı. Ben ise Musa Kelim'in beni hâlâ Troytski'de beklemekte olan atlarıyle Yalan Kantonluğu'na gittim. Tehlikeli yerleri gece-

Levent Şahverdi Arşivi

leyin geçtik. Bu defa Kantonluğun merkezi olan Tanrıkul kasabasında Alimcan Tagan'ın evine geldik. Talha Rasulev de buraya gelmişti. Musa Kelim de oraya geldi. Talha'ya evrakları, altın ve kâğıt paraları verip daha o gün yahut ertesi gün demiryoluna, Çümlek istasyonuna gönderdik. Eğer Vladivostok'taki Japon mümessilleri ile konuşmak bir netice vermezse Japonya'ya geçmek, onlar vasıtasiyle Doğu Rusya İslâmlarının feci vaziyetini dünyaya bildirmekle tavzif ettik.

8105

Çekoslovak İsyanı ve Başkurt Hükûmetinin Yeniden Kurulması

Derken o akşam 27 Mayıs'ta büyük hâdise zuhur etti. Çelyabinsk'te Çekoslavak lejyonları Sovyetler'e karşı isyan ederek bu şehirle Omsk arasındaki demir yolu istasyonlarını bir gecede idareleri altına almışlar. Bunlar Cihan Harbinde Avusturya ordusundan ayrılarak Rus tarafına geçmiş ordulardı. Müsellâh olarak memleketlerine döneceklerdi. Çar hükûmeti onları Ural ve Batı Sibirya taraflarındaki demiryollarında, askerî tren katarlarına yerleştirmişti. Bolşevik ihtilâli olup Rusya Almanlarla anlaşınca vatan davası yüzünden Bolşeviklere düşman kesilmişler ve onları ortadan kaldırmak için isyan etmişler. Bunların isyan haberi bize Çelyabinsk tarafından geldiği gibi Çümlek istasyonundan geri dönmüş olan Talha tarafından da getirildi. Bu bizim için artık Bolşevizmin ortadan kalkması demekti. Bu yüzden biz çetelerimizle birlikte onlara iltihak ederek millî ordu kuracağız, Bolşevikleri memleketimizden koğup çıkaracağız diye düşündük. Buna çok inandığımızdan, bugün bizim için bir bayram günü oldu. Akşam üstü onu tes'it ettik. Taganların mahir bir qurayçı (neyzen)ları varmış, onu getirdiler. Kımız da, acı bal da vardı. Başkurt millî danslarının ustaları olan Talha ve Musa Kelim ve Alimcan Tagan bir bir kalkıp mütemadiyen dans ettiler. Ben de onlardan geri kalmadım, kendi nöbetimi başkasına bırakmadım. [Mevlevileri yazan Fransız C. Huart'ın] "scene des quatre derviches tournons" dediği ve bir kaç saat sürmüş olan bu hadise bitince biraz uyuduk ve sabah erkenden ben Çelyabinsk'e hareket ettim[10]. Talha'ya yoluna devam etmesini emrettik. Doktor Tagan da kendi çete işiyle meşgul olarak üç gün sonra Çelyabinsk'e gelecek oldu. Ben ancak Atciter adlı Mişer köyündeki dostlarımızla atlarımızı değiştirerek 125 kilometrelik mesafeyi bir günde alıp 29 Mayıs sabahı Çelyabinsk istasyonunda Çekoslovaklar'ın karargâhına vasıl oldum.

Haritaya bakılacak olursa benim 4 Nisan'dan bugüne kadar geçen yedi haftada Orenburg'da Ufa'ya, sonra dağlara, sonra buralara kadar yaptığım seyahatimin 2000 kilometre kadar bir yol olduğu, bunun ancak 500 kilometresinin trenle, kalanının hep at üzerinde yapılmış olduğu görülecektir. Fakat bütün bu yolların zahmeti duyulmuyordu bile. Bütün bu hâdiseler o kadar kısa bir zaman içinde cereyan etmişti ki! Büyük inkılâplar zamanın-

Levent Şahverdi Arşivi

da iki üç yerde çete teşkilâtı vücuda getirdik. Ufa ve Qustanay konferanslarını yaptık ve geçirdik, şimdi de Çekoslavaklar'ın kıyamına katılıyoruz. Çelyabinsk'te Çekoslovakların karargâhı istasyonda bir kaç vagondan ibaretti. Etrafı hep asker dolu olan trenlerle muhattı. Hareketin başkanı ve lejyon reisi olan Bogdan Pavlo'nun yanına girdim. Orenburg'da Bolşeviklerin hapsinden kaçan Başkurdistan hükûmet azasıyım diye kendimi tanıttım. Üzerimde gayet tuhaf köylü Başkurt elbisesi ve sakalım olmasına rağmen o bana tereddütsüz inandı. Az sonra bunun başka arkadaşları geldi, bunlar da Dr. Pateydel ve Dr. Hirs imiş. Bogdan Pavlo onları da bana tanıttı, İhtilâl Komitesi azaları imişler. Ben onlara da kendimi tanıttım, hemen Başkurt ordusu kurmaya hazır olduğumuzu, Bürcen, Tüngevir, Qatay ve Yalan Kantonluklarında çetelerimizin olduğunu anlattım, mühimmat istedim. Bunlar da her ihtiyacımızı temin edeceklerini ve hükûmetimizin karargâhı olarak şehrin ortasında bir ev ayıracaklarını söylediler. Ben bunların bana hiç tereddütsüz inanmalarına, hatta hemen ev ayırmalarına hayret ettim. Fakat bu tarihten yedi sene sonra ben bunların istiklâl kesbetmiş olan Çekoslovak memleketine geldiğimde, Dr. Pateydel'i Parlıman Reisi, Bogdan Pavlo'yu da Parlıman azası ve İç İşleri Bakanı olarak gördüm. Kendilerinde misafir idik. Meğer ki bunlar 1914 harbi başlamadan evvel dahi Çek milliyetçi sosyalistlerinden olmuşlar. Bu vakit ben bunlara 1918'de Çelyabinsk istasyonunda kendilerini ilk gördüğümde neden bana karşı birden böyle itimat gösterdiklerini, eskiden bildikleri bir şahıs gibi davrandıklarını sordum. Dr. Pateydel dedi ki: "O gün siz gelmeden bir kaç saat önce bir Başkurt gelmişti, reisimiz Validov hapisten kaçmış, şimdi dağlarda çete teşkil ediyormuş, o sizi gelir bulur, dedi; biraz sonra da siz geldiniz, aydınların rusçası ile konuşan ve üzerinde kaçak kıyafeti olan elbette Validov olacaktı. Bu yüzden hiç tereddüt etmedik," dediler. Bogdan Pavlo dedi ki "onun parlıyan gözleri, azimli hareketleri ve cevvaliyeti Validov'un kendisi olduğunda hiç şüphe bırakmıyordu."

Ben bunlardan ayrılıp bize tahsis ettikleri evi bir Çek subayı maiyetinde gidip gördüm, anahtarları aldım. Bir taraftan telgraf, telefon veya atlı göndererek ötede beride gizlenmiş olan arkaşlarını toplamakla, diğer taraftan ikinci gün akşamı bize gelip yetişen yüzbaşı Alimcan Tagan ve teğmen Arif Muhammedyarov'la, Leh Müslümanlarından elyevm yakınlarda Ankara'da vefat eden İsmail Muhliya ve Tatarlardan Osman Terigulov ismindeki subaylarla birlikte seferberlik hazırlıklarına başladık. 1 Haziran'da Çelyabinsk vilâyetindeki bazı Başkurt nahiyelerine Başkurt hükûmeti namına kısmî seferberlik ilân ederek emirnameler bastırıp gönderdik. Her taraftan gönüllü de gelmeye başladı, bunları silâhlandırıp Rus ordusu kumandanı General Xanjin'in de müsaadesiyle bir mühimmat deposuna sahip olduk.

Levent Şahverdi Arşivi

§106 **Minhac'ın Ölümü**

Derken bu aralık yine bir hâdise zuhur etti. Millî hükûmetin Yalan Kantonluğu idaresine Kızıllarla birlikte baskın yapan monarşist Minhac bir çarpışma esnasında maktûl düştü, beni öldürecek olan tabancasını da bana getirdiler. Tagan'ın çetesine mensup Arif Muhammedyar ismindeki genç subay ile Haris Sisenbayoğlu ismindeki asker Çilebi hâdisesinden haber alır almaz tüfeklerini omuzlarına alıp atlarına binerek Tenrikul'da Yalan Kanton merkezine koşarken bir köyün Başkurtları Minhac ile bir kızıl Rus'un o saatte bir araba ile kaçarak Çümlek istasyonuna gitmekte olduklarını ve arkalarından yetişebileceklerini söylemişler. Bunlar da arkadaşlarından bazılarını da haberdar ederek arkalarından koşmuşlar, ötekiler de tüfek ve tabanca ile bunlara ateş ederek kaçmağa devam ederlerken atlardan birine kurşun isabet ederek yaralanınca bir duvar arkasına gizlenerek bu iki askere ateş etmeğe devam etmişler. Fakat her ikisi de bu mücadele neticesinde maktûl düşmüşler. Millî muhtariyetimiz namına kendi milletimiz içinden verdiğimiz bir kurban, işte bu Minhac olmuştur. Belki bu hâdiseyi haber alan Kurbanaliyevler de, Başkurdistan hükûmetinin şakası olmıyacak diye seferberlik aleyhinde yapacakları tahrikâtı hemen kesmişler, aksak ve ihtiyar Ubeydullah İşan ve Kurbanaliyev'in kendisi de deri tulumlar içinde kımız ve başka hediyelerle Çelyabinsk'e gelerek beni gördü. Af diledi. Subay olan oğlu Harun'u hizmetimize vereceğini söyledi. Bununla Başkurdistan dahilinde aleyhimizde mukabele imkânları bu Minhac'ın müsademede ölmesi dolayısıyla kapanmış oldu. Bu bizim için büyük bir muvaffaakiyetti. Çünkü bunlar, aynı zamanda Kurbanalioğullarının ceddi olan Çardaklı Abdülhakim Hazret zamanından Troytsklı Şeyh Zeynullah arasındaki eski bir adavete dayanıyordu. Abdülhakim Hazret bizim tarafımızdaki İsterlibaş İşanlarına bağlı idiler. Her iki zümrenin pek çok müritleri vardı. Ruslar bundan istifade edebilirlerdi, işte bunun yolu kesilmiş oldu.

§107 **Başkurdistan Hükûmetinin ve Millî Ordumuzun Yeniden Kurulması**

Başkurdistan millî hükûmetini yeniden kurduğumuzu da (7 Haziran) ilk seferberliği ilân ederken halkımıza bir fermanla bildirdik. Fakat elde ne para, ne de ayrı daireler için binalar vardı. Biz hükûmet üyeleri de askerî elbiseler giydik. Hükûmet de adı geçen mühimmat deposunda kuruluyordu. Fakat yatak için ayırdığımız odalarda karyola ve yatak takımı olmadığı gibi dairelere tahsis ettiğimiz odalarda da ne masa, ne sandalya vardı. Hükûmet azaları kaputlarımıza sarılarak çizmelerimizi çıkarmadan yerde yatıyorduk. Ayrı bakanlıkların daireleri, evrak, alayların kalem daireleri birer sandık içinde idiler. Bu hal benim ve arkadaşlarımın nikbinliğine aslâ tesir etmiyordu. Fakat burada bir istisnaî vakıayı anlatacağım.

Levent Şahverdi Arşivi

§108 **Niyaz Maksudov** Ak-Edil nehri boyunda Kırmıskalı isminde bir köyün medrese sahibi imamı olan Velid Ahund Maksudoğlu'nun Niyaz ismindeki oğlu tahsil için Türkiye'ye giderek Beyrut Amerikan Kolejinde tahsil etmişti. Anneannem tarafından akrabamız olan Niyaz Maksudi ingilizce öğrenmiş ve Amerikan kültür çevresine girmiş, Arap dili bilgisini ilerletmiş olmasından pek memnundu. Daima bunu bildiren mektuplar yazardı. Bu da bana Beyrut'a giderek Amerikan Kolejine girmek fikrini vermişti. Fakat ben çok uzun süren düşüncelerden sonra tahsilimi Rusya'da yapmayı tercih etmiştim. İşte bu Niyaz Maksudi inkılâp olunca Rusya'ya dönmüştü. Hemen şu Çekoslavak isyanı arifesinde kendisiyle Troytsk'da görüşmüş ve Urallarda ve Kazakistan'da bir Müslüman devleti kurmak yolundaki teşebbüslerimizi kendisine anlatarak ingilizce bilen ve dünyadan haberdar bir aydın sıfatiyle haricî siyaset işinde bizimle işbirliği yapmasını teklif etmiştim. Şimdi (5 Haziran) bu zat Sibirya'daki Amerikan delegasyonunun yardımı ile Omsk'a gitmek üzere Çelyabinsk'e gelmişti. Kendisine Troytsk'da söylediklerimi tekrarladım. Bizim mütevazi dairelerimize ve daire sandıklarına bir baktı. "Bu işlere benim aklım ermez, ben Amerika'ya gideceğim" dedi, hanımı ile birlikte Doğu Sibirya'ya doğru hareket etti. New York'ta senelerce kapıcılık, sonra da imamlık yapmış, nihayet kendisini Amerikalılar 1954'de Münih'te kurdukları "Rusya'yı Öğrenme Enstitüsü"ne müşavir olarak göndermişler. İstanbul'daki dostu ve hemşehrisi Ahmet Emir Hana yazdığı bir mektubunda bize ait şu cümleler vardı: "Daha yatakları bile yoktu, yerde oturup yemek yiyorlardı. Ben Çelyabinsk'den ayrıldıktan sonra Velidi ve arkadaşlarının, işi muvakkafiyetle ilerlettiklerini öğrendim, tekrar Çelyabinsk'e gelmek istedim, fakat Amerikalılar Rusya'nın doğusundaki Müslümanları teşkilâtlandırmak fikrine aslâ yanaşmıyorlardı. Velidi'nin bir subayı Omsk'da beni görerek onun davetini bir daha haber verdi. Ben gitmedim. Ben Rusya İslâmlarından bir iş çıkacağına inanmıyordum. Bu bir iman meselesidir, bende o yok. Belki de Tatarların çoğu o zaman öyle idi". Sonra ben Münih'e geldiğimde onunla çok konuştum. Hep Beyaz-Ruslarla konuşurdu ve kendisine "Maksudi" demeyip "Maksudov" dememizi istiyordu. Âlim bir zattı, 1957'de Amerika'ya gittiğimde ailesini gördüm ve oğullarına aslâ vatan fikri vermemiş olduğunu müşahede ederek vaktiyle Beyrut'a gitmemiş olduğum için doğrusu sevindim.

§109 **İlk Kuruluş Alayları** Çelyabinsk'de yoksulluk içinde başardığımız bu çalışmalar, imanlı arkadaşlarımıza gün geçtikçe yükselen bir heyecan veriyordu. Herkes gece gündüz çalışıyordu. Az sonra hükûmet dairelerine ve askerî idare müesseselerine de düzen verdik. Halktan vergi toplama işine de hemen başladık ve bunda da muvaffak olduk.

Kısmî seferberlik tam muvaffakiyetle geçirildi. Şimdilik ancak iki ulus (volost)dan iki kur'a asker çağırmıştık. Bu kur'aların askerleri tam olarak

Levent Şahverdi Arşivi

geldiler. Gizli Bolşevik ajanları asker arasında propaganda yapmak için çok çabalıyorlardı, bizim askerler de onları yakaladıkları yerde öldürüyorlardı. Bu yüzden bu komünist Ruslar Başkurt askerî kışlalarına artık yanaşamaz oldular.

Kendi subaylarımız azdı, bir kaç Rus subayını da Başkurt ordusuna aldık. İkinci piyade tümenini teşkil etmeğe başladık. Bazı adamlar "Sizin daha tek bir taburunuz bile olmadığından tek bir alay kurmakla iktifa etmeniz gerekirdi, halbuki siz bir tümen kurmanın plâniyle meşgulsünüz" demişlerdi. Ben de onlara: "Biz yalnız tek tümen değil, iki piyade tümeni ve iki tugay ve müstakil teknik kıt'alar kuracağız" dedim. Benim bu dediklerim çok geçmeden tahakkuk etti. Az sonra yüksek rütbeli subaylarımız da olmuştu. Fakat onlar da Sovyetler idaresinde bulunan Batı Başkurdistan'da kalmışlardı. Alimcan Tagan ve Terigulov Zlataust mıntıkası Başkurtlarından Üçüncü Piyade Alayını teşkil etmekle meşgul oldular. Bizim Çeklerin verdiğinden başka mühimmatımız yoktu. Seferber edilen grupları biz İkinci Piyade Alayının teşkilinde kullandık. Birinci Piyade Alayını Tamyan Kantonluğunda kurmakla Emir Qaramış ve Musa Murtazin tavzif edilmişlerdi. İkinci Alaya Güney Başkurdistan Tatarlarından olan bir subayı, Haris Toymakayev'i, kumandan tayin ettik. Ötede beride sığınıp kalmış Başkurdistan hükûmet azalarını telgrafla çağırdık ve bunlardan bir çoğu geldi. Millî hükûmeti kurduk. Seyit Miras muvakkat hükûmet reisi, Abdullah Edhem, Abdülhak Abidov, Seyitkerey Magazov, Mollacan Halikov ve ben hükûmet azaları olduk. Ben Harbiye Nezaretinin idaresini üzerime aldım. Zikri geçen Arif Muhammedyarov'u da kendime yaver olarak intihap ettim. Temmuzda biz Başkurt subaylarından Ahmet Biyişev'in idaresinde milis teşkiline başladık. Milis teşkilâtı, memleket dahilinde Bolşevik kıt'a (otryad)larını takip edecek ve polis işini görecekti. Bu teşkilât kendi vazîfesini muvaffakiyetle yaptı. Bolşeviklerin her yerde bırakmış oldukları gizli "hücre" (yaçeyka)leri temelinden söküp attı.

§110 Askerî Hareketler

Alay teşkiline başladığımızın üzerinden daha bir hafta geçmemişti. Biz, kurulan her iki taburu Yekaterinburg hattı üzerinde Argayaş Kantonluğunda Bolşevikleri takip etmekte olan Çeklere yardıma gönderdik. Bu kıt'aların harekâtına dair ilk raporları aldığımızın ferdasında ben yanıma Seyitkerey Magazov'u alarak bir Çek subayı tarafından idare olunan otomobille Çelyabinsk'den hareket ettim. Çok şiddetli savaşlar Küyeş denilen bir yerde cereyan etmekte idi. Burası arkadaşım Abdülkadir İnan'ın köyünden sekiz kilometre mesafede idi. Ben ve Seyitkerey elimize aldığımız tüfeklerle bu savaşlara katıldık. Nihayet Bolşevikler buralarını bırakıp Yekaterinburg istikametinde Tübük istasyonuna çe-

Levent Şahverdi Arşivi

kıldılar. Bizim kıt'alarımızın eline çok silâh ve mühimmat geçti. Mamafih onlardan arkaları kesilmiş olan bir kısmı Küyeş yanındaki gölün etrafındaki kamışlıklarda kalarak mukabeleye devam edip karanlık basıncaya kadar buralarda barınacaklarını sandılar. Fakat onlardan kimse kurtulamadı, öldüler. Bu seferde Çeklerin Başkurtlarla silâh arkadaşlıklarına dair çok güzel hâtıraları Josef Urba isminde bir Çek subayı, Çek lejyonlarının resmî gazetesi olan "Narodni Osvobozeni" gazetesinde makaleler halinde neşretmiş. 1929'da Prag'da bulunduğum vakit bunu bana okuyup tercüme ettiler. Küyeş'teki bu savaşla benim hayatımda bir yeni safha, askerlik hayatı safhaları başlamış oldu.

Bu savaşlarda Kızıllardan Maksim isminde yaman bir Rus Bolşeviği de ölmüş bulundu. Bu insan kanına susamış birisi imiş. Başkurt köylerini basmış, evleri yağma etmişti. Bunun ölümünü öğrenince ben bir manga askeri onun köyüne gönderip evini muhafaza altına almalarını emrettim. Sabah olunca bu köye giderek evini arayıp Başkurt köylerinden yağma ettiği eşyaları bulduk. Burada müteaddit kürkler, halılar, gümüşten ve mücevheratla işlenmiş eğer takımı, murassa muskalar, kemerler, Başkurt kadınlarının altın ve gümüş ziynet eşyaları bulundu. Komşu köylerin kâhyalarını çağırarak yağma edilen malı ve eşyayı bunlara teslim ve sahiplerine iade eylemelerini emrettim. Bunu gören köylüler kendilerini çok mes'ut saydılar. Ben de mes'uttum. Çünkü bununla Başkurtların 17. yüzyıldan beri Ruslar tarafından yağma edilmekte olan haklarını iade etmeğe başlamış olduğumuz kanaatında idik. Ne bileyim ki kaç sene sonra milletimizin bütün emlâkiyle beraber bütün arazisi de kolhozlaştırma ve "bakır toprakların benimsenmesi" tedbirleriyle tamamiyle elinden alınacakmış.

Küyeş'teki savaşların tekmil Rusya çapında ehemmiyeti haiz olduğunu ancak sonradan 1920'de komünist kodamanlarından Preobrajenskiy'den öğrendim. Bu adam Çar Nikolay'ı öldürme hâdisesinin baş kahramanlarındandı. O "Nikolay'ın hemen o günlerde öldürülmesinde siz Çek ve Başkurtların Yekaterinburg üzerine yürümeniz sebep oldu" dedi. Hakikaten o savaş günü Yekaterinburg bizden 90 kilometre uzakta idi. Çekler o şehre doğru yürümek fikrinde idiler. Gerçi biz Başkurt kıt'alarını Yekaterinburg'a göndermek fikrinde değildik, fakat Kızıllar Başkurtların da bu şehre doğru yürümekte olduğunu zannetmişler. Her hâlde Preobrajenskiy'nin dediğine göre Başkurtların Çeklerle birleşerek onların Yekaterinburg'u kurtarma hareketine katıldıklarını duyunca bu şehirde hapiste olan Çar'ın işini hemen bitirmeyi kararlaştırmışlar. Küyeş savaşından ben Çelyabinsk'e döndüm. 1 Temmuz'da Çekler ve Başkurtlar Turgayak istasyonunda Kızılları müthiş bir hezimete uğrattılar. Ben ve yüzbaşı Tagan, geceleyin hemen buraya geldik. Burada birçok mühimmat elimize geçti. Bunlar, kurulmakta olan Birinci ve Üçüncü Piyade Alayları için ayrıldı.

Levent Şahverdi Arşivi

§111 **Kaşirinlerle Mücadele** Bu aralık Orenburg Kozaklarından Nikolay ve İvan Kaşirin isminde iki birader bolşevik şöhret kazanmıştı. Bunlar Çeklerin isyanına aldırış etmeyip Nikolay Orenburg'u, İvan da Verkhniuralsk'ı ve Edilbaşı (Beloretsk) demir ve diğer maden fabrikalarını ellerinde bulunduracaklar ve sıkışınca da Kazakistan üzerinden Taşkent'teki Bolşeviklerin yanına gideceklerdi. 8 Temmuz'da Zlataust, Kızıllardan temizlenince Alimcan Tagan, Abdullah Gambarov ve Osman Terigulov'u orada Üçüncü Alayı kurmaya gönderdim. Az sonra kendim de oraya geldim. İvan Kaşirin ve Blüxer, Başkurtların bu harekete ciddi olarak katılmakta olduklarını görünce bütün Kızıl kuvvetleri Edilbaşı'nda (Beloretsk'de) topladılar. Fakat bizim subaylarımızdan Emir Qaramış da bu çevrede mevcut partizanlarımızı toplayıp Birinci Piyade ve İkinci Süvari Alayı kurmaya başlayınca Kazakistan'da da çeteler teşkil edilmeye başlanmış olduğunu haber almış olduklarından Taşkent'e doğru çekilmek fikrinden vazgeçerek buradan ayrıldılar, İsterlitamak civarına doğru hareket ettiler. Benim doğduğum köyden yedi kilometre uzaktaki Makar köyüne gelerek orasını karargâh ittihaz ettiler. Bunlar Güney Ural Başkurt köylerinde müthiş mezalim yapıyorlar, hatta arabalarını, arı kovanlarını kırıp aldıkları balla yağlıyorlardı. Fakat Başkurtların Sovyet aleyhtarı Kozaklarla birleştiğini görünce zulümleri arttı.

Kaşirinler Edilbaşı (Beloretsk) fabrikalarından ayrılınca subaylarımız Emir Karamışev ve Murtazin kendi teşkilâtiyle, Birinci Piyade ve İkinci Süvari Alayları teşkil işini hızlandırdılar. Temmuz 3'te ben bir kamyonla Miyes istasyonundan Edilbaşı'na hareket ettim. Emir, iki katlı bir binada yerleşmişti. O akşam komşu binanın aşağı katında bir toplantı vardı. Yanımızdaki binanın yukarı katında da bir patırdı çıktı. Hepimiz oraya çıktık. Meğer ki Verkhniuralsk'daki Sovyet aleyhtarı Kozakların reisi Annenkov[11], Kızılların Sermen köyünde bıraktıkları bazı mühimmatı almak için subayların idaresinde kamyonlar göndermiş. Sarhoş hâlde olan bu subay ve arkadaşı, kamyonun üstünden evin üst katındaki açık pencereden içeriye atlayıp benim yatacağım odaya girmişler. Muhafız bölüğünden bu yukarı odalarda bulunan askerlerimiz bu Rusları kızıl askerler zannederek yakalamış, silâhlarını alıp döğe döğe karanlık odaya kapamışlar. Emir Qaramış, sabaha doğru bunlara yollarına devam müsaadesi verecekti, fakat o bu müsaadeyi vermeden evvel gidecekleri yola bir süvari müfrezesi göndererek yollarını kesmek için tedbir aldı. Bu şekilde onları karanlıkta bastırıp kamyonlarındaki mühimmatı aldı. Onlar da kızıl partizanlarmış gibi hareket etmişler ve bütün mühimmatı bu beyaz Kozakların ellerinden alıp kendilerini koyuvermişler. Bu iş öyle güzel yapılmıştı ki bu subay bir kaç ay sonra dahi bu mühimmatı ellerinden kızıl partizanlar aldı zannediyordu. Bu gibi yollarla Miyes, Beloretsk, Üzen, Kagı ve Evjen maden fabrikalarından atılan Kızıllardan bizim kıt'alarımızın eline çok miktarda silâh geçti ve alaylarımızın demiryo-

Levent Şahverdi Arşivi

lundan uzakta bulunanları da güzel silâhlandı. Tamyan Qatay ve Bürcen Kantonluklarında Birinci Süvari alayının teşkili halkın büyük heyecanıyle çabuk başarıldı. Bu alayın kumandanlarından İsmail Şeripov ileride zikredilecek hâtıralarında "Her yerde 18-60 yaşlarındaki Başkurtlar alaylara kayıtlarını göz yaşları içinde istiyorlardı" demiştir.

Bu doğrudur. Bu alayı teşkil eden Musa Murtazin Tamyan uruğu Başkurtlarından bir teğmendi. Sonra ayrı fırka kumandanı olup, miralay derecesine yükseldi. 1920'de Başkurdistan Cumhurreisi oldu ve Kızıl Kurmay mektebini bitirdi. O münasebetle Başkurt ordusu tarihini yazıp 1926'da neşretti. Sonra onu Bolşevikler idam ettiler. Murtazin bu kitabında Birinci Alayın teşkili tarihini mufassal olarak yazmıştır.

Ben bu aralarda henüz alaya iltihak etmeyen bir çeteyi ziyaret maksadiyle yanımda bir bölük süvari kıt'ası bulunduğu hâlde Tüngevir'e geldim. Müstakbel kayın pederim olan Hacı Mehmet Molla Yakşımbetoğlu'na ailesini ve nişanlım Nefise'yi alıp Abceli köyünün batısında bizim askerle geçeceğimiz yere gelemezler mi diye mektup göndermiştim. Bulunduğumuz Şıgay köyüne adam göndererek Abcelil'in hemen o günlerde kızıl Kozaklar tarafından işgal edilmiş olmasından dolayı gelemiyeceklerini bildirdiler. Bu münasebetle teessürümü belirtmek üzere Nefise'ye eski şairlerimizin şu mealdeki parçasını yazıp göndermiştim:

"Ben ki sizi görmek ümidiyle sevinmiştim ve bu yolla gam ve hasretten yavaş yavaş kurtulmaya başlamıştım. Sizin taraftan gelen meltem rüzgârı gül ıtrından azıcık bir koku getirince; benim de işim bülbül gibi feryad ederek ötmekten ibaret olmuştur"(9). Ben evlenmek için Abcelil'e ancak bir sene sonra gelebildim. Şıgay köyünden yanımdaki bölükle Çelyabinsk'e hareket ettim. Ahun köyünün Tatarları Başkurdistan muhtariyeti fikrini benimseyerek Verkhniuralsk'daki Kızıl Ruslar tarafını tuttuklarından kendilerinden bir kötülük gelmesinden sakındık, köylerine uğramadık, fakat İmangul Tatarları bizim gelmekte olduğumuzu haber alınca muhteşem bir istikbal yaptılar. Bu komşu köyler, o cümleden Ahun köyü Tatarlarından da birçok adam gelmişti. Bu köydeki tezahürat halkımızda istikbal aşkının[12] çok taze olduğunu gösteriyordu. Oradan Çubarköl mıntıkasındaki "Kozak-Başkurtlar"a geldik. Bunlar Orenburg Kozak askerî kıt'alarına dahil olduklarından aralarında Kaşirinciler bulunabilir zannetmiştik, fakat bunlar da kendi kıt'alarının icap ederse Başkurt millî ordusuna katılabileceğini bildirdiler ve bize çok izaz ve ikramda bulundular. Böylece biz Şıgay'dan 200 kilometre uzakta bulunan Çelyabinsk'e köylerde gösterilen tezahürat içinde heye-

(9) Min min u vasl ümidinden şad bulgan
Bir bir gam u enduhden âzâd bulgan
Az az gına bergen sayın gül atarı nesim
Bülbül dek işim nâle u feryad bulgan

Levent Şahverdi Arşivi

canlanarak iki buçuk günde döndük. Çubarköl Başkurtlarından 90'lık Hüsameddin İstanbul'da o günlerin hâtıralarını anlatıp bitiremezdi. Turgayak istasyonunda da ele geçen silâhları Zlataust'da Üçüncü Piyade Alayının teşkilinde, Tamyan Qatay'da, Kaşirinlerden kalan mühimmatı Emir Qaramış'ın dahiyane tedbirleriyle ele geçirip Birinci Piyade Alayı'nın teşkilinde kullanmış. Kaşirinlerin batıya kaçması, Tipter Uçalı Tatarlarının ve Çubarköl Başkurt Kozaklarının bize iltihakı, bize bütün Doğu Başkurdistan'ı iki haftada kazandırmıştı. Bu işler Tagan, Qaramış, Murtazin ve İsmail Şeripov gibi subaylarımızın fedakârlık ve ustalıkları sayesinde elde edildi. Ben de bunları bir beyanname şeklinde bastırıp Sovyet idaresinde bulunan Batı Başkurdistan ahalisine bildirdim. Bu beyannameler de eski zamanın tâbiriyle "Fetihname"lerdi.

Çelyabinsk'e dönüşümüzden iki-üç gün sonra Tüngatar Başkurtlarından mümessiller gelerek Kaşirinlerin korku içinde batıya kaçmakta olduklarını haber verdiler. Bu gelenler bana, başkurtçası "tırız" olan ve kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir zarf içinde çilekten yapılmış "qaq" denilen pestil getirdiler. Arada beze sarılmış şu "yır" yani şarkı da vardı:

Güzel kızcağız çilek topluyor • sepetçiğini bileğine almış • çilekleri topluyarak pestil yapıyor • sevdiği dostuna hediye etmek için(10).

§112

Batı Sibirya ve Alaş Orda Hükûmetleri ile Temaslarımız

2 Temmuz'da subaylarımızdan ve hükûmetimiz azalarından Abdülhak Abidov'u o aralık Omsk'da kurulmuş olan "Batı Sibirya Demokrat Hükûmeti"nin reisi olan Miralay Grişin Almazov'a göndermiştik. Biz ondan, kurmakta olduğumuz piyade ve süvari alayları için mühimmat, para ve diğer yardımlar istiyorduk. Sovyetler benim Grişin Almazov'a yazdığım mektupları neşretmiştir. Bunda ben idare usulü hakkında: "Başkurdistan'ın idaresi demokratik olacaktır, yalnız komitesiz demokrasi (bezkomitetnaya demokratiya) olacaktır," demiş idim. Bundan maksat, fazla uzun istişarelere yol vermiyen merkezileştirilmiş demokrasi demekti. Yani istediğimiz iş, zamanımızın tabiriyle "guided democracy" idi. Sovyet tarihçileri "Kızıl Arşiv" de benim yazılarımı neşrederken bu sözümle "sovyetsiz demokrasi" demiş olacağımı zannetmişler. Bir kaç gün sonra ben hükûmetimizin azasından Seyitkerey Magazov'la birlikte bizzat Omsk'a geldim. Yolda trenimizde geceleyin ikinci mevki vagonlarda gizlenmiş olan silâhlar ve bombalar patladı. Biz de trenden uzaklaşarak bunları seyrettik. Bizi Omsk'dan gönderilen bir tren gelip aldı. Grişin Almazov'u hemen o gün gördük, o bizim bütün taleplerimizi, Başkurt alaylarının stratejik bakımdan Sibirya hükûmeti Başkumandanlığına tâbi olmak şartiyle ka-

(10) Matur qıdhıqas yilek yıya • Silekeyin ilip şol bilekke • Yilekter yıyıb qaqtar quya • Yen hüygen de dosthuna bülekke

Levent Şahverdi Arşivi

bul etti. Geçen bir ay zarfında ordu teşkili yolundaki faaliyetimden hoşlanan General bunu tasvir ve takdir eden bir ferman neşretti ve bana Batı Sibirya hükûmeti tarafından miralaylık rütbesi vermek istedi. Ben de "askerî bir mektep görmüş ve rütbeleri haketmiş birisi olmadığından böyle bir rütbeyi kendime yakıştıramam," dedim. Bu teklifi kabul etmemde çok ısrar eden arkadaşım Seyitkerey Magaz, buradan Semipalatinsk'de Kazakistan'da millî hükûmeti olan Alaş Orda'ya gidecek ve 18-21 Temmuz'da orada toplanması tarafımızdan teklif olunan bir kongreye iştirak edecekti. Onlarla müzakere edilecek maddeleri ve imza edilecek mukavele taslağını Omsk'ta yazdık. Alaş Orda'ya geldiğinde Alihan Bükeyhan ve Khoqand otonom Türkistan hükûmetinin sabık reisi Mehmetcan Tınışbayev hep orada toplu hâlde imişler. İşte bu Alaş Orda, Khoqand muhtariyeti ve Başkurdistan arasında toplanan ilk kongre olmuştur. Burada 12 maddeden ibaret müzakere mevzuları arasında o zaman Ukrayna'yı işgal eden ve Astarkhan vilâyeti Kazak büyükleriyle temas temin etmek istedikleri işitilen Almanlara yanaşmamak, fakat Rusyanın müttefiki olan Japonların Sibirya'da ve Gulja'daki mümessilleri ile temasta bulunmak, millî mücadelemizi Rusya hududu çerçevesine münhasır bırakmak hususlarını yazmıştık. Bu fikirler Alaş Orda'ca da kabul edildi. Aradan iki sene geçtikten sonra (1920) de Astarkhan Kazaklarından Muhammedcan Tungaçin adlı bir münevverin evrakı meyanında bizim Alaş Orda hükûmetiyle birlikte aldığımız 12 maddelik mukarreratın bir nüshası Sovyetlerin eline geçmiş bulundu. Bu yazılarda bizim millî mücadeleyi Rusya çerçevesinde bırakmak hususundaki kararlarımızın Sovyetler tarafından hakkımızda müsbet not verilmesine sebep olduğunu, yani bunların da Çarın memurları gibi, hakiki Rus milliyetçileri olduğunu bizzat Çiçerin'den öğrendim. Kazak şivesinde çok güzel şiirler yazmasını bilen Seyitkerey Magaz, Kazakistan merkezinde çok hürmet görmüş "Alaş-Orda" adlı gazetelerinde hakkımda ve Başkurtların hareketleri hakkında sitayişkârane makaleler ve bir şiir yazmıştır. Türkçe olarak yazılan ve imzalanan mukaveleyi o beraberinde Çelyabinsk'e getirdi.

8113

Orenburg'a Taşınmaları ve Güney Ural'ın Kızıllardan Temizlenmesi

Kızıllar 6 Temmuz'da Ufa'yı ve 8 Temmuz'da Orenburg'u tahliye mecburiyetinde kaldılar. Bu son şehir Orenburg Kozaklarının rehberi olan Ataman Dutov'un eline geçmişti. Başkurdistan hükûmeti ve Çelyabi'de kurulmuş Başkurt askerî kıt'aları hemen Çelyabinsk'den trenlerle Orenburg'a taşındı. Biz Başkurtların eski millî mülkü olan Kervan-saray binasında ve parkında yerleştik. Kazakistan hükûmetinin batı kısmı mümessili Seyitazim Kıdırbayev idi. O eski Turğay vâliliği binasında yerleşmişti. Böylece Orenburg'da üç hükûmet vardı: Kozakların hükûmeti, Başkurdistan hükûmeti ve Batı Kazakistan mümessilliği. Şehrin idaresi Kozakların elinde idi. Biz Başkurdistan'ın her tarafında he-

Levent Şahverdi Arşivi

men sivil idare müesseselerini kurduk. Harbiye mektebini açtık. Kendimiz Orenburg'a taşınırken Çelyabi'de kalacak münevverlere de Fethülkadir Süleyman ve Taqi İsmeti rehberliğinde oranın maarif ve neşriyat işleri idaresini temin ettik. Fethülkadir bugün Ankara'da yaşamakta olan arkadaşım Prof. Abdülkadir İnan'dır. O, burada yayınlanmakta olan "Başkurt" gazetesinin baş muharriri idi. Bu gazetenin neşrine biz gittikten sonra da devam edildi. Biz Samara'da kurulmuş olan Rusya Kurucular Meclisi Hükûmeti (Komuç) ile temas ettik. Çelyabi'den getirdiğimiz alayları üçe taksim ederek bir kısmı Taşkent ile Orenburg arasında hâlâ Kızıllar elinde bulunan Aktyubinsk (Aq-tübe)ye, diğeri Orsk cephelerine ve üçüncü kısmı Güney Ural'ın tasfiyesi işine tahsis edildi. Bunlar Kaşirinleri tasfiye ettiler. Beloretsk'deki Birinci Piyade ve İkinci Süvari alayları da kara yoluyla Orenburg'a celp olundular. Onlar da güney Ural Rus fabrika ve kasabalarındaki Kızılları tasfiye ettiler.

8114 **Bir Daha Kaşirinlerle Karşılaşma**

Blüxer ve İvan Kaşirin bizim köyümüzün (Küzen) yanında Makar'da iken Orenburg'dan kaçan biraderi Nikolay, kendi kıt'alarıyle oraya geldi. 8 Temmuz'da bizim köyümüz ve Makar yanında şiddetli harpler oldu. Makar Emir Qaramış'ın köyü idi. O ve biraderleri ve benim akrabamdan Bayişev, Kaşirinlere karşı savaşan Başkurt kıt'alarına kumanda ettiler. Köyümüzden beş kilometre uzaktaki Petrovsk ismindeki Rus köyünde 11-12 Ağustos'ta şiddetli harpler oldu. Ben 9 Ağustos akşamı Orenburg'dan bir otomobille hareket edip yanımdaki üç muhafızla Meleviz mevkiine, oradan da İkinci Alaydan getirilen atlarla kendi köyümüze kadar gelip sabahleyin bu savaşlara iştirak ettim. Kızıllar kaçıyorlardı. Ben ve bir subayımız askerle kıt'alarımızdan ayrılarak Yigen nehri köprüsünden, Kaşirin biraderlerinin kaçmasını Yükeli denilen yerden seyrettik. Perişan bir hâlde kaçmakta olan Kaşirinleri dürbünle görüyorduk. Fakat ateş edersek onlar bize gelecek olduklarından ses çıkarmadık. Sonra askerlerimiz de yetişti. Bunlar mühimmatlarının çoğunu bırakarak köprüden atlarıyle ve yaya olarak kaçtılar. Aradan iki sene geçtikten sonra biz Sovyetlerle sulh akdederek Moskova'ya geldiğimizde Nikolay Kaşirin'i gördüm. Bu kadar savaştığımız bu zat fena bir adam değilmiş. Yigen'den kaçtığını seyrettiğimi anlatınca gönül ferahlığı ile dinledi. Mağlûp olan Kızıllar Orta Ural'da Krasnoufimsk ve Perm taraflarına gidiyorlardı. Ağırlıklarını bırakıyorlardı, kıt'alarımız onları adım adım takip ederek telefat verdiriyorlardı. Bilhassa Bayişev ve arkadaşları Cilim ve Sim nehirleri üzerinde onların dümdarlarını kestikleri 15-18 Ağustos'ta Alimcan Tagan ve Abdullah Gambarov Üçüncü Başkurt Alayı ile bu Kaşirinleri Ufa'nın doğusunda İglino istasyonu yanında İrnikşe denilen yerde üç gün harp edip müthiş bozguna uğrattılar. Fakat Bolşevikler, kendilerinin,

Levent Şahverdi Arşivi

burada muhakkak olan ölümden zor kurtulmalarını "Urallarda Vatandaş Savaşları" adlı neşriyatlarında Üçüncü Başkurt Alayının mağlûbiyeti gibi anlatmışlardır.

§115 **Emir Qaramış'ın Vefatı**

Kızılları doğu Ural'dan koğup çıkarmakta en faal rol oynayan İkinci Süvari Alay kumandanı Emir Qaramış bu sefer esnasında vefat etti. Bu, ordumuz için büyük bir kayıptı. Bu kayıp dolayısıyla Başkurdistan'daki şairlerimiz birçok mersiyeler yazdılar. Bunlar arasında Şeyhzade Babiç'in:

Bugün bize ne oldu, duygularımız neye perişan oldu?

Perişan olmanın manası, bir dev er ölmüştür. Kaybedip üzüldüğümüz er kim idi. Emir isimli er idi(11).

mısraları ile başlıyan mersiyesinin son zamanlarda dahi halk arasında söylenmekte olduğunu 1943'de Almanlara esir olan Başkurt askerlerinden öğrendim. Emir benden bir kaç yaş küçüktü, fakat onu çok küçüklüğümden tanıdım, çünkü babası babamın dostu idi. Başkurdistan hükûmeti kendisine münasip bir mezar yaptırmak, üzerine kitâbe koydurmakla biraderi Gerey Karamışev'i vazifelendirdi.

§116 **Samara Hükûmeti ve Başkurdistan**

Güney Ural'ı Kızıllardan temizleme işinde süvari alayında tabur kumandanı olan İsmail Şeripov isminde bir subayımız Vrangel ordusunda bulunurken 1921'de onlarla birlikte İstanbul'a gelmiş ve 1924'de Ankara'da Millî Müdafaa Vekili Recep Peker'e Başkurt ordusunun Kızıllar'a karşı ve millî istiklâl için mücadelesinin tarihini harita ve krokilerle birlikte yazıp çok mufassal bir rapor şeklinde takdim etmiştir. Bunu ben ancak sonradan okuyabildim. Çok güzel bir eser olmuş. Çar taraftarı olan Dutov'la aramız pek iyi değildi. O, Batı Sibirya'daki mürteci Rus generalleriyle ve Çelyabinsk'de bizden hiç memnun olmıyan General Xanjin ile birlikte bize karşı iş görüyordu. Biz ise onun hiç sevmediği Sosyalistlerle işbirliği halinde ve Samara "Kurucular Meclisi Hükûmeti" (Komitet Uçreditelnogo Sobraniya- kısaltma ile "Komuç") ile beraberdik. Dutov, ekseriyeti Es-Er (Sosyal Revolusyoner)lerden müteşekkil olan bu Samara hükûmetini Rusya hükûmeti olarak tanımıyordu. Biz ise bunu böyle tanırdık. Samara hükûmeti bize ordumuzun beslenmesi için para ve mühimmat veriyordu. Hatta Kazakistan hükûmetinin askerî kıt'alarına verdiklerini de Başkurdistan "Askerî Şûrası" vasıtasiyle verirdi ki ben bu şûranın reisi idim. Ural Kazakları reisi Ataman

(11) Bugün bizge ne bolgan * Köñlibiz nege taralgan?
Taralganniñ manesi * Bir ayavlı er ölgen
Ayavlı er kim ini * Emir digen er ini

Levent Şahverdi Arşivi

Tolstov, bilhassa Ataman Kargin bizimle beraberdi. Yani Samara hükûmetini destekliyorlardı. Bu hükûmet kurulunca benim ve Ataman Tolstov'un Samara hükûmeti Harbiye Nazırı General Galkin'le teati etmiş olduğumuz dostane telgrafları şimdi Sovyetler neşretmişlerdir. Biz de hükûmetimiz azalarından Mollacan Halikov'u hükûmet nezdinde mümessilimiz olmak üzere Samara'ya gönderdik.

§117 **Orenburg'daki Teşkilât İşleri**

Orenburg'a gelir gelmez sivil teşkilât işleriyle meşgul olduk. Bu işlerle hükûmet reisi avukat Yunus Bikbov ve Prof. Kolayev meşgul oldular. 1917 Aralık ayında toplanmış olan Üçüncü Başkurdistan Umumî Kurultayı 22 kişilik bir Önparlıman (Predparlıman) intihap etmişti. Bunu ancak Orenburg'da toplayabildik. Bunlar bilhassa adlî işlere, ziraat ve orman idaresi işlerine dair kanunlar vaz' ettiler. İşlerimiz öyle bir karşılıklı güven içinde yürüyordu ki, bana "Önparlıman" toplantılarına gidip münakaşalara katılmak lüzumu kalmıyordu. Ben hep dahilî ve askerî işlerle meşgul oluyordum, bana, "sen çalış, kalanını biz yaparız," diyorlardı. Ne candan, ne candan bir itimattı.

Khoqand'da kurulmuş ve Sovyetler tarafından Şubatta dağıtılmış olan Türkistan Millî Hükûmeti azalarından Ubeydullah Hocayev, şair Abdülhamit Süleyman (Çolpan), sonradan Buhara Harbiye Nazırı olan Abdülhamit Arifov ve Taşkent münevverlerinden Mir Muhsin, bazı Khiyvalı ve Buharalılar benim yanımda idiler. Abdülhamit Arifov hariciye dairesinde çalıştı. Bu zat ve şair Abdülhamit Süleyman benim sekreterlerimdendi.

Samara hükûmeti, Ural Kozakları ve Kazakistan ile birlikte muvakkafiyetle kurduğumuz ilk teşkilât, istihbarat teşkilâtı idi. Bunun faaliyet merkezleri Uralsk (Teke), Astarkhan vilâyetinde Khan Orda'sı, Guryev (Üyşük), Batı Sibirya'da Omsk, Sovyet idaresi altında bulunan Orsk, Aq-tübe ve Taşkent gibi yerlere mümessiller göndererek tez elden bu teşkilâtı kurduk. Müdür Arifov'du.

Millî şairlerimizden Seyitkerey Magaz, Şeyhzade Babiç, Özbek şairi Abdülhamit Süleyman, Kazaklardan genç muharrir Berimcan ve bir münevver Kazak kızı bu yerlerde gizli şubeler kurarak Orenburg'daki merkezimize çok kıymetli malûmat gelmesini temin etmişlerdi. Bunların bilhassa Kazak kızının, şair Şeyhzade Babiç'in bu yoldaki faaliyetleri romana mevzu teşkil edecek derecede enteresandır. Meselâ Sovyetlerin Kazakistan'da Sovyet hükûmeti kurmağa memur ettikleri Cangeldin bu kıza tam inanmış ve Moskova'daki vaziyeti anlatmıştı. Yine Başkurtların geçen yüzyılda yaşıyan bir tarihçisi M. Ümitbayev (1841-1907)'in oğlu Ali Ahmet Ümitbayev, Azerbaycan'dan ve orada Türkiye'nin faaliyetinden haber göndermek üzere Guryev-Petrovsk tarikiyle Bakû'ye ve onun diğer bir arkadaşı Türkmenistan'a gön-

Levent Şahverdi Arşivi

derilmişti. Bu vasıtalarla biz 11 Temmuz'da Aşkabad'da Es-Er'lerin isyanından, İngiliz askerlerinin Türkmenistan'a ve Bakû'ye çıkarıldığından, bir kısım İngilizlerin hatta Fort Aleksandrovsk'a çıktığından, Türkiye ordusunun Azerbaycan'a girdiğinden haberdar olmuş, Bükey Orda ile Uralsk ve Guryev arasında temasları teşkilâtlandıran münevver Kazak kızının yardımı ile Buhara ve Khiyva'daki vaziyeti de öğrenmiştik. Halbuki General Dutov'un istihbarat işleri çok zayıf kurulmuştu. Sonradan Londra Üniversitesi'nde, farsça profesörü olan müsteşrik Vladimir Minorsky o zaman İran'da Rusya'nın konsolosu vazifesinde bulunduğu yerden ayrılarak Buhara yoluyla Orenburg'a gelmişti. Görüştükse de bana bir "inorodets" (gayri Rus) sıfatiyle hiçbir haber söylemedi. Fakat onun vermediği malûmatı Dutov'un muavini olan General Akulinin bana bütün teferruatiyle anlatmıştı. Kazakistan yoluyla Taşkent'ten mütemadiyen haberler geliyordu. Hulâsa o zaman Orenburg'da bizim istihbarat merkezimiz, doğuda Semipalatinsk ile batıda Astarkhan, güneyde Buhara ile kuzeyde Omsk, Ufa ve Kazan arasında uzanan sahada cereyan eden hâdiseler hakkında iyi haber alıyordu. Aq-tübe'deki Kızıllar kalkarsa Taşkent'tekilerinin de yanıp külleri göklere uçacaktı. Türkiyeli esir subaylardan Ömer Bey ile Buharalı Abdülhamit Arifov ve başka birisini üç yoldan Taşkent'te ve Ferğane'deki Basmacılara, Alaş Orda'ya ve Buhara'ya göndererek temas temin etmiştik.

§118 **Buhara ve Khiyva ile Temaslarımız**

Temmuz ayı sonunda bir hâdise oldu, 1920'de Buhara inkılâbından sonra, orasının İnkılâp hükûmetinde Merkez Şûrası reisi olacak olan Osman Hoca ile yine bu hükûmetin İcra Komitesi reisi olacak olan Feyzullah Hoca, Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanıp Bolşevik casusu olarak suçlandırılmış ve Orenburg hapishanesine kapatılmıştı. Bunlar da kendilerini şahsen bildiğimi Dutov hükûmetine bildirmişler, bu hükûmet de bir müddet sonra bunu bana bildirdi. Ben de onları hapisten çıkartıp Kervan-saray'a aldım. Eskiden de Moskova'da ticarethaneleri olan bu iki zat Buhara'nın zenginlerinden tüccar ve genç Buhara rehberlerindendiler. Bunlardan da Buhara ahvali hakkında kâfi derecede malûmat aldık. Her ikisi Moskova'ya varmak umudiyle o zaman Kızıllardan kurtarılmış olan Kazan'a gittiler. Bu iki zatla konuşmalarımızın neticesi olarak ben kendi köyümüze yakın Sayran köyünden Abdullah İlyasov'u ve daha bir iki zatı Buhara'ya Emir hükûmetine murahhas olarak göndermeğe karar verdim. Buhara askerlerinin Aral gölü (Qazalı) ve Aq-meçit (Perovski) arasındaki demir yolunu kesip o mıntıkadaki istasyonları işgal eylemesini teklif ettik ve gerekirse Aq-tübe cephesinden subaylar gönderebileceğimizi bildirdik. Emir bizim mümessilimizi bizzat kabul etmeyip Kuşbeği'si (yani başveziri) ile görüştürmekle iktifa etti ve kendisinin

Levent Şahverdi Arşivi

Moskova'da vaziyete kim hâkim ise onu Rusya'nın meşru hükûmeti olarak tanımakta olduğunu, Rusya ile yapmış olduğu muahedelerine sadık kalacağını ve kıyam hareketlerine iştirak etmeyeceğini bildirdi. Abdullah İlyasov maharetle vazifesini ifa etti ve dönüp geldi. Neticesi hiç idi. Yani Buhara Emiri kendisinin hiçliğini bize bildirmiş oldu. Ben de o zaman kimin yazmış olduğunu bilmediğim şu farsça şiiri Emir'in hiçliğini ifade ederek Mahmud Hoca Behbudî'ye yazdığım mektupta nakletmiştim. "Feleğin elinde dolaşan bu insanlar yularsız gezen öküz ve eşeklerdir. Eşeği süren adam ölmüş gitmiş, fakat bu eşekler eşeklikleri ve cehaletleri yüzünden hâlâ yüklerini sırtlarında bulundurmaktadırlar"[12]. Emir pek az bir kuvvetle, hatta Qızıl Qum Kazak kabilelerini teşvik ederek demir yolunu pekâlâ kesebilirdi, yapmadı, yapamadı ve iki sene sonra bunun cezasını çekti. Bizim ordularımız Orenburg Kozak subaylarından Miralay Maxin'in[13] kumandasında idi. Bu çok değerli bir zattı ve benim şahsen dostumdu. Aq-tübe'yi alırsak hemen Taşkent'e yürüyecektik. Fakat bu şehir Taşkent'ten ve Hazar Denizi yoluyla Astarkhan'dan (yani Moskova'dan) mühimmat yardımı aldığından bir türlü ele geçirilemedi. Kazaklardan da Amangeldi İmanov isminde bir sergerde, tanassur edip bir aralık papaz olmuş olan Kazak münevveri Cangeldin, keza Aday Kazak uruğu reisi Tevbeniyaz, Aq-tübe'ye bu yardımların gelmesini temin ediyorlardı. Bu yardımın da Khiyva Hanı tarafından kestirilmesi, eğer orada gözü açık bir hükûmet bulunsa idi işten bile değildi. Biz Başkurt münevverlerinden Hürmetullah İdilbayev'i ve Orenburg Tatarlarından Zakir isminde bir tüccarı Khiyva'ya göndererek Handan Ural vilâyeti mıntıkasına nezaret temin eylemesini rica ettik.

Kazakistan (Alaş Orda)nın batı kısmı "Batı Alaş Orda" ismiyle ayrı bir idareye bağlanmıştı. Bunun merkezi Cimbiti'de idi. Bunların başında benim çok yakın dostlarım ve fikirdeşlerim olan avukat Cihanşah Dostmuhammedov ile Dr. Halil Dostmuhammedov bulunuyordu. Onları da bu teşebbüsümüzden haberdar ederek kendi taraflarından da Khiyva'ya adam göndermelerini teklif ettik. Hürmetullah bu işi yaptı, fakat çok korkak bir şahsiyet olan Khiyva Hanı İsfendiyar Hanı bizzat görse dahi pratik bir netice elde edemedi. Çünkü dahilde Han Cüneyd idaresindeki Türkmenlerin yarattığı rahatsızlık bu ülkeyi felce uğratmıştı. Hürmetullah Qoñrat şehri merkez olmak üzere buralarda bir taraftan Khiyva Hanı ile, öte taraftan Han Cüneyd'le temasta bulunarak bazı işler gördü, fakat Hanın idaresizliği yüzünden bir netice elde edemedi. Yegâne yaptığı iş bize malûmat göndermekten ibaret kaldı. Bu esnada bir kaç defa ismi geçen Hürmetullah hukuk okuyordu, Rus edebiyatını, Turgenev, Belinskiy, Gertsen[14], Çaadayev gibilerin eserlerini çok okumuştu. Hatta o Alman materyalisti Ludwig Bücher'in ba-

(12) Anhâ ki be zir-i felek devvâr end • Gâvân u kharân u bi dum u efsâr end
Kharbende bemurd u reft u inhâ zi khari • Az bi-khaberi henûz zir-i bâr end

Levent Şahverdi Arşivi

zı eserlerini bize rusça tercümesinden okumuştu. Bu cihetten biz Turgenev'in eserlerindeki bir tipe benzeterek ona Bazarov derdik. Slavcı (Slavofil) idealistleri sevmezdi. O bu okumaları neticesinde kendisine has bir ahlâk telâkkisi de uydurmuştu. Başkurt halkı 18. yüzyılda Deli Petro ve kızı Yelizaveta'ya karşı isyanları zamanından beri Khiyva ile siyasî temaslarda bulunmamıştı. Biz ne Buhara'dan, ne de Khiyva'dan bir şey ummamıştık. Millî vazifemiz sanarak onlara müracaat ettik. Bu yüzden Hürmetullah gibi değerli bir aydınımızı mümessil olarak bu tarafa gönderdik. Bu teşebbüslerimizde muvaffakiyetsizlik bizde hiçbir hayal kırıklığı doğurmadı.

8119

Monarşistlerin Başkurt Ordusunda Fesat Çıkarma Teşebbüsleri

Orenburg Kozakları arasında müfrit sağcı, mutedil ve solcu sıfatiyle üç zümre belirmişti. Biz mutedillerle beraberdik. Biz Başkurtlar ise tamamiyle yekcephe ve mütesanittik. General Dutov ve Çelyabi'deki General Xanjin umumîyetle Başkurt hükûmetini sevmediklerinden araya fesat sokmak istiyorlardı. Başkurt ordusu Çelyabi'den Orenburg'a taşındıktan sonra her türlü ciddi mesnetten mahrum kalan General Xanjin, o tarafta Rus monarşistleriyle işbirliği yapan Barın-Tabın uruğundan Midyak köyünün zengini, ismi bir kaç defa zikrolunan imam Abdülhay Kurbanaliyev ile anlaşmışlardı. Bunlar Taşkent cephesindeki Başkurt kıt'alarının ekseriyetini Argayaş Kantonluğu Başkurtlarından toplanmış olmasından istifadeye kalkıştılar ve gizlice gönderdikleri ajanları vasıtasiyle bu askerlerimizi "Zeki Velidi sizi Taşkent ve Türkistan taraflarına göndermek istiyor Siz ona itaat etmeyin. Sizi kendi memleketinize ve Batı Sibirya'ya getiririz" diye kışkırtıyorlardı. Ağustos ayında Orenburg'da Kervan-saray parkında Başkurt askerlerinin geçit merasimi yapıldı. Argayaş askerleri arasındaki Kurbanali propagandasının yürürlükte olduğundan haberdar olduğum için resmi geçitte onlara arkalarda yer verilmesini emrettim. Fakat merasim esnasında onların bulunduğu sıranın hizasına geldiğimde bunlardan 23 kişi kadar olan azgınları önlerindeki safları yararak süngüleriyle bana hücum etmeğe kalkıştılar. Diğer askerler hemen onların silâhlarını ellerinden aldılar. Birinci Piyade Alayının askerleri bunları hemen öldüreceklerdi. Ben durdurdum, hepsini tevkif ettirdikten sonra resmigeçidi devam ettirdim. Tevkif olunanlar sorgularında Abdülhay Kurbanaliyev'in ifsatlarını, o sene Mayıs ayında bizim subaylarımız tarafından öldürülmüş olan dostu Minhac'ın intikamını almak ve kendilerini Türkistan Cephesinden alıp Batı Sibirya cephesine nakletmek istediğini ve Orenburg'da Tatar mürtecilerinin rehberi olan monarşist Veli Molla Hüseyinovlarla görüşmüş ve kendi nahiyesi olan Muhammedkul çevresinden gelen askerleri çağırıp bizzat talimat vermiş olduğunu, Orenburg Tatar zenginlerinden Gani Bay Hüseyinov'un oğullarının da bu komplodan haberdar olduk-

Levent Şahverdi Arşivi

larını bir bir anlattılar. Ben bu 23 askeri affettim ve onlar bundan sonra başka cephedeki askerî kıt'alarımızda çok uslu ve sadıkâne hizmet ettiler. Sonra öğrendik ki Sovyetler bu resmi geçitteki hâdiseyi duyunca bunu muhayyelerinde büyüterek Başkurt ordusunda Sovyetler lehine ve Velidov aleyhine isyan çıkmış şeklinde gazetelerinde aksettirmişler. Halbuki bu Argayaş askerleri Sovyetlerin en büyük düşmanı ve Çar taraftarı Kurbanalicilerdi. Bu hâdiseden sonra Abdülhay'ın babası Ubeydullah İşan'a bir subayla mektup göndererek Abdülhay'ı insafa davet etmesini rica ettim. O da bu tarihten üç ay evvel Çelyabi'ye gelerek bir defa anlatıldığı gibi Abdülhay'a söz dinletemiyeceğini, diğer oğlu Harun'u benim hizmetime verdiğini ve sadakatle hizmet edeceğini bildirdi. Gerçekten de bu iki biraderden Harun millî orduda sonuna kadar kahramanca mücadele ederken savaşların birinde şehit düştü. Abdülhay ise bizim düşmanımız olan Amiral Kolçak'ın kucağına atılarak monarşist Ataman Semenov'un maiyetinde Uzak Doğu'ya çekildi ve ömrünü Japonya'da geçirdi. Orada Tokyo'da İslâm Cemiyetinin imamı olup camii bina ettirdi, mektep açıp onun müdürü oldu. Matbaa açıp türkçe faydalı millî neşriyat yaptı. Kendisi gibi Japonya'ya çekildikten sonra Avrupa'ya Macaristan'a gelen Üçüncü Başkurt Piyade Alayı kumandanı Miralay Alimcan Tagan'a, bana okutulmak üzere mektup yazarak eski hatâlarından bahs etti. Her hâlde Abdülhay'ın hareketleri bütün Başkurt millî hareketinde yegâne menfî hareket olmuştur. Bugün ailesi, Tokyo'da, bir kızı Amerika'da, diğer bir kızı da Türkiye'de olup hepsi rusça ve ingilizce tahsil ederek yetişmişlerdir. Abdülhay'ı Ruslar Tenzin'de esir alarak Rusya'ya götürdüler. Memleketimizin hiçbir yerinde, Kurbanaliler hareketine benzer bir hareket olmadı. Onun entrikasına âlet olan 23 nefer de bundan sonra fedakârane hizmette bulundular.

8120

Millî Ordudaki Çalışmaların Cazip Tarafları

Orsk şehrinin kuşatılması sırasında bizim Kazakistan'la temasımız genişledi. Onlardan hukukçu Azimbek Berimcanov gelerek Turğay vilâyetinde millî Kazak ordusunun teşkili yolunda yardımımızı istedi. Biz ona subaylarımızdan Abdülhak Abidov'u ve daha başkalarını gönderdik. Bunlar Turğay şehrinde çok iyi çalıştılar ve Kazak millî kıt'alarını teşkil ettiler. Kazak kıt'alarının mühimmatını Başkurt Harp İdaresi (Başkirskoye Voyskovoye Upravleniye)'ne veriyordu. Samara hükûmeti tarafından Kazak teşkilâtları için verilen silâhlar da bize gönderiliyordu. Biz, Başkurt ve Kazak askerî kıt'alarını ayrı fırka ve fırkaları tek bir "Başkurt-Kazak Kolordusu (Korpus)" yapmak istiyorduk ve bu iş için Çar ordusunda yükselen subaylarımızdan General İşbulatov'u ordu kumandanlığına tayin edecektik. Bu general de Samara'ya benimle beraber gelirdi. Samara hükûmeti azalarından Vedeniyapin ile münasebetim çok dostane idi. Asker teçhizatı teda-

Levent Şahverdi Arşivi

riki işleri için ben bir kaç defa Samara'ya gittim. Vedeniyapin ve Harbiye Nazırı General Galkin, bu kolordu teşkili işinde bize müzaheret ediyorlardı. Ben ve General İşbulatov ve Samara hükûmeti orduları mensubu subaylara tahsis edilen otele inerdik.

Bir gün kapıdaki askerler Kazan Tatarlarının maruf tiyatro sanatkârı Abdullah Qariyev'i Başkurt ordusuna hakaret ediyor diye yakalayıp getirdiler. Beni burada subaylarla birlikte üniformalı görür görmez "Sen askerî kumandan olmuş ve adam öldürmeyi sanat edinmişsin. Seferberlik ilân ediyormuşsun. Allah aşkına bunu bırak, bunu Ruslara bırak" dedi. Onun bu sözleri hiç de şaka değildi. Ordu kumandanımız olan General İşbulatov da orada hazır idi. O bu sözleri bizzat kendi işlerine tecavüz telâkki etti. Son derece hiddetlenerek şahsen tanımadığı Abdullah Qariyev'e "Sen Vaisovlardan mısın?" diye sordu. Vaisovlar Kazanlıların askerî hizmete muhalefet eden bir zümresidir ki şimdi Fransızlardan Mme Chantal Quelquejay bunların tarihini neşretmiştir. Qariyev "Hayır değilim" dedi. Kendisi de Tatarlardan veya Tatar-Başkurt karışık bir aileden gelme bir zat olan general dedi ki: "O hâlde sen Vaisist değil, pasifistsin. Kazanlılar ve Çuvaşlar yüzyıllardan beri Rus idaresinde kaldıklarından askerî idare işlerine, tamamiyle Ruslara ait iş diye bakarlar. Bu yüzden bizim ekseriyetimiz müstakil millî ordu ülke ve toprak otonomisi fikrine muhaliftirler ve ancak dine ve maarife münhasır bir millî idare fikrine sarılmışlardır. Eğer sizi ordu hizmetine almış olsa idik orada da aynı propagandayı yapacak tıynette olduğunuzdan ben sizi hemen hapse tıkardım" dedi. Ben, Qariyev'e "Böyle akılsızca sözler söylemeyin, serbestsin" dedim. Qariyev çıktıktan sonra General bana dedi ki: "Millî ve müstakil kolordunun teşkiline fiilhakika askerlik ruhunu muhafaza eden Başkurt ve Kazak kabileleri arasında başlamamız gayet yerindedir. Onlarda bu muzır ve dağıtıcı fikirler yoktur." Bu hâdiseden bir ay sonra Ufa'da tertip olunan "Rusya Devlet Şûrası" sırasında Miralay Biglov ve diğer Tatar subayları millî kolordu teşkiline muhalif olduklarında General İşbulatov "Benim Samara'da dediklerim işte bu idi. İşte Kazanlılar da prensip itibariyle hiç itiraz edilmemesi icap eden esas millî meselelerde ikilik vardır. Bunlar bizi doğrudan doğruya deli sayıyorlar" dedi. Başkurdistan millî otonomisi hareketi hakikatte Başkurt ve Tatarların müşterek işi idi. Orduya Tatarlar nüfus sayılarına göre ve candan iştirak ediyorlardı. Subayları da onlardandı ve gönüllü olarak orduya intisap etmişlerdi. Maarif erkânı, idarî müesseselerin memurları keza. Fakat aralarında, devlet siyaseti, iktisadiyat artık Rusların işidir, biz ancak millî, dinî meselelerle uğraşalım diyen Abdullah Qariyev gibi zevat muhakkak bir pasifist azınlığı temsil ediyorlardı, fakat o, Tatarların istikbale nazarlarında birlik yok, diyenler için kâfî idi.

Ben daha bekârdım. Askerlik işi beni cidden kendisine çekiyordu. Kervan-saray'da askerlere ayrılan dairelerde yatıp kalkardım. Bana bundan

Levent Şahverdi Arşivi

sonra artık bütün hayatımda asker olacakmışım gibi geliyordu. Askerlerimiz beni çok severlerdi. Muhafız taburumuzu, tanıdığım Başkurt ailelerinden ve dostlarımın evlâtlarından teşkil etmiştim. Kumandanları Abdürreşit Bekbavoğlu'dü. Kendisi Xavalin mıntıkası Mişerlerindendi. Bunun hanımı Litva Tatarlarından idi. Başkurdistan'da bulunan kocasına gelememişti. Güzel bir oğlu vardı. Lisede okuyordu. Muhacerette iken 1929'da Vilno'ya geldiğimde bu hanımı ve oğlunu gördüm. O da bana Bekbavoğlu'nun kendisine Başkurt ordusunu tasvir eden rusça mektuplarını gösterdi. Bunlarda onun ve umumiyetle Başkurt askerlerinin bana candan merbut olduklarını belirterek yazdıklarını okurken gözlerimden yaşlar geldi. İşte o zamanki askerlik hayatımızı Rusya'dan ayrıldıktan sonra adı geçen İsmail Şerif'in ve bu Bekbavoğlu'nun yazdıkları hâtıralardan, bir de Birinci Başkurt Piyade Tümeni kumandanı Rus Miralay Yemelyanov'un muavini Demidov tarafından yazılan heyecanlı hatıralardan ve Orenburg Kozak büyüklerinden General Akulinin'in Orenburg'taki Kozak kuvvetleri ve Başkurt ordusu Sovyetler tarafından dağıtıldıktan sonra yazdığı hâtıralardan öğrendim. General Akulinin, general Dutov'un muavini idi, 1919'da Orenburg Kozakları dağıldığı zaman Dutov doğuda Çin hududuna Sinkiang'a, Akulinin ise Ural-Kozakları ile birlikte batıda Ukrayna'ya çekilmişlerdi. Akulinin Orenburg Kozaklarının Sovyetler'e karşı savaşları tarihine ait 1947'de Şanghai'da neşrettiği eserinde ve muhacir Kozak mecmualarında bizden sitayişle bahsetmiş ve demiştir ki "Orenburg Kozakları arasında kendi hudutları dışında harp etmemek propagandası tesirini gösterdi; böyle propaganda Başkurt ordusunda da yapıldı ise de onlarda tesiri olmadı. Umumiyetle Başkurtlar kendilerinin iyi asker olduklarını ispat ettiler. Onlar inkılâplara rağmen kanlarında mevcut ananevî disiplini muhafaza etmişler, büyüklerine itaat ediyorlardı."

Orenburg'da biz ordu işleri kadar maarif işleriyle de meşgul olduk. Muallim mektepleri, hemşire, telgraf, telefon kursları, Harbiye Mektebi ve askerî kurslar açtık. Başkurtlardan subay ve çavuş kim varsa bu işlere alındı. O cümleden Çar ordusunda çalışan Başkurt subaylarından Miralay Akçulpanov, Hasan Ahmerov, Alimcan Tagan çok fedakârane çalıştılar. Tatarlardan General İşbulatov, Miralay Bekmeyev, Terigulov biraderler ve İlyas Alkin, Yanbuhtin, Çanişev, Süyündükov, ordumuza iltihak edip cansiperâne çalıştılar. Bu Tatar mirzalarından ordumuza mensup olanları sonra Buhara'ya, bazıları da bizimle beraber nihayet Türkiye'ye geldiler. Fransız Leon Cahun'un "Türklerde, ordu daima umum millet arasında millî tesanüdü meydana getirmeye sebep olmuştur" şeklinde yazdıkları bu hareketlerde tamamiyle tahakkuk etmişti. Evvelce bize cidden muhalif olan Tatar muharriri Fatih Kerimi adı geçen Muallim Mekteplerinde vazife aldı. Hatta çok muhalif olduğunu zikrettiğim eski Devlet Duması azası İbniyemin Ahtya-

Levent Şahverdi Arşivi

mov dahi bizde vazife aldı. Tatarların büyük âlimi Rizaeddin Fahreddin'in oğulları matbaa ve gazetelerimizde çalıştılar. Onun büyük oğlu Abdurrahman Fahreddinov "Başkurdistan" gazetesinde başmuharrir idi. Ordumuzda subay olarak çalışan Ruslar ve bazı Lehliler de Başkurdistan otonomi hareketini cidden benimsiyor ve samimi olarak bu işe yardım ediyorlardı. Bunlardan adı geçen Miralay Yemelyanov ve kurmay reisi muavini Miralay Fedorov[15] ve Lehlilerden ordumuzda daha 1917'de çalışan Miralay Britz ayrıca zikre şayandır. Ağustos ortalarında (1918) Ufa'ya gidip Üçüncü Alayımızı teftiş ettim. Orada "Ağaç Kışla" denilen kışlada Başkurt ordusuna katılmayıp Rus kıt'alarında hizmet eden Tatar askerlerini de çağırarak söylediğim uzun bir nutkun Ufa Müslümanları üzerinde çok müsbet tesiri oldu. Herkes o vakit bizimle idi. Bunu, bu toplantıda ve bugün İstanbul'da muhacir olarak yaşıyan Başkurt ve Tatarların 40 yıl önce söylenen bu nutuktaki bazı sözleri bana harfiyen nakledebilmeleri göstermektedir. Rusların bizi müzaheret eden zümrelerinin maddî ve manevî yardımları bizim için mühim olduğundan onlarla iyi geçindik. Rus milleti içinde müfrit şövenlik ancak Bolşeviklerin hâkimiyeti devrinde taammüm etti. Daha önce öyle değildi. Ruslardan, Gayrirus milletlerle, onların haklarını tanıyarak beraberce yaşamak arzusunda olan zümreler üzerinde bizim müsamahalı siyasetimiz güzel intibalar bıraktı. Bunun bir misali: 1924 senesi başında arkadaşım Abdülkadir İnan'la birlikte Paris'ten Berlin'e giderken Brüksel'de kitap ve eşyalarımızı başka bir trene aktarmakla meşgul oluyorduk. Bir demiryolu memuru gelerek "Gospodin Validov" diye hitap etti. Meğer ki bizim askerî idarede çalışmış, sonra Denikin ordusunda bulunmuş ve nihayet Belçika'ya düşmüş olan Demidov'muş. Eşyalarımızı bizzat taşıyarak yerleştirdi. Eski zamanı hatırlayıp ağladı ve kucaklayıp kucaklayıp ağladı. Yüzbaşı rütbesindeki arkadaşı Çeremişev benimle senelerce haberleşip durdu, doğum günlerimde hediyeler gönderdi ve hâtıralarını yazdı. Bizim bu zaman başlıca düşmanımız komünizm ve millî istiklâle karşı münafıklıktı. Bu yüzden ordumuzun içine Bolşevik ajanları kat'iyen giremediler.

§121 **Samara ve Ufa Müşavereleri**

30 Ağustos-7 Eylül'de Başkurdistan, Kazakistan ve sabık Türkistan hükûmetleri arasında Orenburg ve Samara'da çok ciddî müzakereler cereyan etti. Bu da Başkurdistan, Alaş Orda ve mülga Khoqand hükûmeti arasında toplanan ikinci kongre sayıldı (ilk toplantı Temmuz ayında Semipalat'ta olmuştu). Burada Alaş Orda'dan Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursunov, Mir Yakub Dulat ve daha birçok azalar, Khoqand hükûmetinden reis Mehmetcan Tınışbayev ve hariciye vekili Mustafa Çokay, Ubeydullah Hocayev ve daha birçok zevat iştirak ettiler. Burada da hükûmetlerden "Güney-doğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu" kurulması, Başkurt ve Kazak ordularının bir kolordu-

Levent Şahverdi Arşivi

da toplanması, Sibirya, Samara hükûmetleri, Ural ve Orenburg Kozakları ile bir "Doğu Rusya İttifakı" esasında bir geniş federasyon vücude getirmek yolunda Rus teşkilâtlarına teklif yapılması hususunda kararlar kabul edildi. Biz buradaki müzakerelerden sonra Başkurdistan hükûmeti emrinde bulunan vagonlarla Ufa'da 8 Eylülde başlanacak olan "Rusya Devlet Danışma Kongresi" (Rossiyskoye Gosudarstvennoye Soveşçaniye) toplantılarına iştirak etmek için gittik. Ufa'da hepimiz "Sibir (Sibirskoy Gostinitse)" otelinde kaldık. Rusların Es-Er, SD, KD ve saire partilerinin mümessillerinin, o sene Rusya'nın doğusunda teşekkül eden hükûmetlerin mümessilleri ile generallerinin iştirak ettiği bu kongrede biz çoğu meselelerde Es-Er'ler ve Samara hükûmeti ile beraber hareket ettik. Rus inkılâp tarihine ait eserlerde yer tutan bu kongrede General Boldyrev'in idaresinde koalisyon hükûmeti kurulmuştu, fakat bu rejimi nihayet Amiral Kolçak yıktı. Zaten sağcı partiler ve monarşist generaller daha kongrenin devamında kendilerinin diktatörlük emellerini izhar etmekten ve demokrasi fikrini açıkça küçümsemekten ve onunla alay etmekten çekinmemişlerdi. Bu kongre esnasında biz kendi meselelerimizle, yani Müslüman Türklerin işleriyle meşgul olduk. Aynı Sibir otelinde Tatarların münevverleriyle birlikte toplantılar yapıldı. Onlardan muharrir Ayaz İshaki, Miralay (eski Duma azası) Ekrem Beglov ve subaylardan İskender İşmuhammedov otonomi ve müstakil kolordu kurmak işlerine şiddetle muhalif olup Rusya Müslümanlarının din ve maarif işleriyle meşgul olmak üzere kurulmuş olan idarelerinin yaşatılmasını ve Sibirya Harbiye Nezaretinde Müslüman kıt'alarının dinî işlerine bakan yeni bir müessese sıfatiyle bir "Asya Şubesi"nin kurulmasını Tatar, Başkurt, Kazak ve Orta Asya Müslüman kıt'alarının bu "Asya Şubesi"ne tâbi kılınmasını istemekle iktifa ediyorlardı.

Ben Doğu Türk kavimleri mukadderatına ait fikir ve mütalâalarımı Rus inkılâbının ilk senelerinde en bariz ve en mufassal olarak 8 Eylül akşamı bu "Sibir" otelinde yapılan müzakereler esnasında ve 9 Eylül'de Başkurt alayı subaylarıyla davetli Tatar subaylarına hitaben Ağaç Kışla'da söylediğim nutukta anlattım. Bunda benim üzerimde, o gün Türkistan'ın ve Volga sahası Müslüman münevverlerinin, isimlerini şimdi zikrettiğim güzide şahsiyetlerinin bu davayı bilfiil tahakkuk ettirebileceklerine dair inançları müessir olmuştur. 1917 Mayıs'ında Moskova Kongresi ve o sene yaz ve sonbaharında Taşkent ve Orenburg'da, Ufa ve Kazan'da Doğu Türk Kavimleri Kongreleri toplandığı sıralarda münevverler arasında çok tereddütler ve fikir karışıklığı hâkim olmuştu. Şimdi ise Alihan Bükeyhan'ı çevirenler Kazak münevverleri ve Tatarların ekseriyeti otonomi ve millî ordu taraftarı olmuşlar, müteredditlerle muhalifler küçük ekaliyyet olarak kalmışlardı.

En enteresan musahebe imparatoriçe Katerina'nın emriyle kurulmuş olan "Sobraniya" yani "Müslüman Ruhanî Meclisi"nin binası dahilinde Yu-

Levent Şahverdi Arşivi

suf Akçura Beyin iştirakiyle oldu. Yusuf Akçura aslen Simbir vilâyeti fabrikatör Akçurinler neslinden İstanbul'da ve Paris'te siyasî ilimler tahsil edip 1905-1907 ihtilâli esnasında Kazan ve Petersburg'da geniş siyasî faaliyetlerde bulunan, sonra Türkiye Üniversitelerinde son çağ siyasî tarihi profesörlüğü yapan ve Atatürk'ün güvendiği bir ilim ve fikir adamı idi. Sonra Türk Tarihi Cemiyetine riyaset etti. Kendisi Millet Meclisi azası idi. Bu zat 1917 inkılâp hareketlerine de iştirak etmek istemiş, fakat ancak 1918'de Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti mümessili sıfatiyle ve Moskova'dan Ufa'ya gelip eski dostu Müfti Alimcan Barudi'nin bu "Ruhanî Meclis"deki ikametgâhında misafir olmuştu. Alihan Bükeyhan, Mehmetcan Tınışbay, Mustafa Çokay ve ben, Samara'da "Güney-Doğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu" kuruluşu meseleleri hususunda Yusuf Akçura ile konuştuk ve fransızcaya vakıf bir şahsiyet sıfatiyle kendisinden, kurulması mutasavver federatif Müslüman millî hükûmetinde hariciye işleriyle meşgul olmayı kabul etmesini rica ettik. 12 Eylül'de "Sobraniya" binasında vaki olan bu musahebede Akçura kendisinin Türkiye tebaası olması dolayısıyla bizim siyasî hareketimizde resmî vazife almasının imkânsız olduğunu söyledi. Kurulması mutasavver memleketin ismi hakkında konuşmalarda bu zat bunun isminin "Şark Türkleri Federasyonu" olması gerektiği fikrini ileri sürdü. Alihan da Ruslar bizim millî hareketimize alışıncaya kadar hareketimize Pantürkizm damgası yapıştırılmasına yol açacak isimlerden sakınmak zarurî olduğunu, zamanla o ismin de kabul olunacağını, şimdilik "Şarkî Rusya Müslümanları Federasyonu" ismi ile iktifa etmenin kâfi geleceğini söyledi. Yusuf Akçura sonradan İstanbul'da görüştüğümüzde bu Ufa konuşmalarını hoşça hatırlardı. Biz, gelen Türkistan, Kazakistan ve Kazanlı misafirlerimizi kımız meclisi tertip ederek uğurladık. Bu kımızı Dim nehri havzasında Kandıraköl'den getirtmiştik. Burası Başkurtların en güzel cins yılkılarının yetiştiği yerdir ki efsaneye göre Zayatülek[16] isminde bir yiğit Suvsulu isminde bir su kızına âşık olmuş ve bu yılkılar bu kıza çeyiz olarak verilmiş ve gölden çıkmış. Bunların kımızları bilhassa güzel olurmuş. Ufa'dan ayrıldığımız zevattan bir çoğu, o cümleden Alihan Bükeyhan ile bu tarihten sonra artık hiç görüşemedik. Ben "Devlet Danışma Kongresi"nin sona ermesini beklemeden Ufa'dan ayrıldım. Dutov ile aynı tren ve vagonda seyahat ettikse de Ufa konuşmalarında aramız epeyi açılmıştı, bu yüzden yolda hiç görüşmedik.

Biz Rusya ölçüsünde Sosyalistlerle işbirliği yapmakta olduğumuzu hemen her hareketimizde gösterdik. O aralık milliyet ve sosyalizm esaslarına göre "Erk Sosyalist Partisi" kurmakta idik. Plânlarımıza göre bu Parti Doğu Türklerinin tekmiline şamil olacaktı, Kazak aydınlarının "Alihan'ın solunda olanlar", Özbeklerden de Nizam Hoca, şair Çolpan, Buharalı Abdülhamit Arifov bu partinin kurucuları idiler. Bu gurubu temsil eden zevatın teşebbüsüyle Başkurdistan hükûmeti arazi meselelerini tanzim eden bir kanun

Levent Şahverdi Arşivi

çıkardı. Bu kanun sosyalizm esasına bağlı idi. Ziraat vekilimiz Halil Emirov'la birlikte vücuda getirdiğimiz bir eserdi. Hükûmetçe "Önparlıman"da etraflıca müzakere edildikten sonra 20 Eylül'de ilân edildi. Bu kanun şimdi Sovyet Başkurdistan tarihlerinde de zikredilmektedir.

8122 **Orsk'ın İşgali** Bu arada generallerin ve Rus partilerinin çekişmelerine rağmen cephelerde bazı ilerlemeler olmuştur. 27 Eylül'de Orsk Kızıllardan alındı. Onlar bütün mühimmatlarını Orsk'da ve yollarda bırakıp Aq-tübe'ye kaçtılar. Orsk'ı işgal eden Başkurt kıt'alarının başında Süleyman Sultanaliyev ve Mir Seyit Sultanaliyev isminde iki Tatar hukuk talebesi bulunuyordu. Şehirde Kızılların elinde mahsur bulunan ve kurtarılan milliyetçi münevverler Başkurt kıt'alarını bayraklarla istikbal ettiler. O cümleden Gülsüm Muzafferova, Safiye Muzafferova isminde üniversiteli kız talebeler de bize iltihâk etti. Başkurt alaylarında bir erkek subay gibi hizmet eden Gülsüm, sonra Almanya'ya gelip tahsil etti. Oradan Türkiye'ye gelip subay evlâd yetiştirdikten sonra New York'a gidip yerleşmişti. Şimdi de vefat etmiş olduğunu öğrendik. Bu Gülsüm ve Kazaklardan Akkağıt gibi münevver kızlar Doğu Türkleri arasında yetişen tam yeni tip insanlardı. Orsk işgal olununca Başkurdistan ile Kazakistan arasında beraberce çalışmalar daha sıklaştı. Kızıllar Başkurdistan'daki millî harekete iltihak eden milliyetçi Tatar münevverlerinden Abdullah Sarukin'i 50 kadar muhafızı ile birlikte pusuya düşürüp öldürmüşlerdi. Orsk'daki münevverleri (şimdi Sovyet tarihçilerinin bunları küçümseyerek adlandırdıklarına göre "Tatar Es-Er'leri") onlara misilleme olarak Sovyet Tatar zimamdarlarından Nurimanov, Şefiyev ve Sahi isimlerindekilerini maiyetleriyle beraber ele geçirerek öldürdüler ve bize geldiler. Şair Şeyhzade Babiç bu hâdiseleri şiirlerinde canlandırdı. Bu hâdiseler o güne kadar münasebetleri soğuk olan Tatar münevverlerinin toptan bizim tarafımıza dönmelerine sebep oldu. Biz iç Rusya'da Ruslar arasında azınlık olarak kalmakta olan Tatar köylerine Başkurdistan'ın doğu kısımlarına göç etmeleri hususunda teşviklerde bulunmak üzere propagandacılar göndermiş ve yazılar dağıtmıştık. Buna her taraftan icabet sesleri geldi. Bugurusian sancağından yüzlerce Tatar aileleri Başkurdistan'a göç ettiler. Bütün bunlarla Başkurdistan muhtariyet hareketi artık yalnız Başkurtların hareketi olmaktan çıkmış, aynı zamanda Tatarların da millî hareketi olmuştu. Resmî gazetemiz hem Başkurtların, hem de Tatarların anlayacağı bir orta dille yazılıyordu. Orsk işgalinin Tatarların Başkurt ve Kazak millî ordu teşkilâtına içten gelen bir ilgi ve iltihakına vesile olduğunu ciddi olarak takdir eden zat da General İşbulatov'du. O bundan böyle adı geçen Abdullah Qariyev, Ayaz İshaki, Ekrem Beglov gibi Tatar unitaristlerinin yıkıcı propagandalarına, bilhassa orduda, katiyen yol verilmeyeceğini ilân etti. Hele bu generalin çok milliyetçi olan karısının Tatar unitaristleri ile münakaşalarını dinlemek çok hoş oluyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurdistan millî hareketi bizim ülkemizde çalışan Tatar münevverleri tarafından öyle candan benimsenmişti ki bunlardan Şeyhullah Alkin isminde bir münevver biz 1920'de Başkurdistan'dan ayrıldıktan sonra Sovyetlerle mücadele hareketlerine cidden iştirak etmiş ve âciz kalınca nihayet Başkurdistan hürriyet mücadele anıtı olan Kervan-saray camiinde kendini asmak suretiyle intihar etmiştir. Bu Başkurdistan'da yüz göstermiş olan büyük ızdırapların ifadesi idi. Buradaki Türk aydınlarının bir kısmı memlekette kalacak, diğer bir kısmı bizimle birlikte Türkistan'daki kıyam hareketlerine katılmak üzere doğu'ya hareket edecekti. Bu iş böyle oldu. Fakat memlekette kalacak olan aydınların çoğuna bu meseleyi açıkça söylemek imkânsızdı. Bu bir facia idi. Şeyhullah Alkin de bunlardandı. Mamafih ona İsterlitamak'tan Türkistan'a hareket edecek olanlardan Haris İglikov "Biz gidiyoruz, sen kalacaksın, senin ismin gidecekler listesinde yoktur, sen Mirza Bulatov'la beraber bulun" demiş. O da "Ne için bunları bana Zeki Ağay kendisi haber vermedi" diye ağlamış. Süleyman Mirza Bulatov, Sovyetler Başkurdistan Müslümanlarının canına kıyacak olursa canımla cevap veririm diyenlerden biri idi. Fakat Mirza Bulatov'un isyan hareketi muvaffakiyetsizliğe uğrayınca arkadaşı Şeyhullah Alkin kendi canına kıymış ve bunu da milleti ve dini için ölmüş olduğunu ifade etmek üzere Kervan-saray mescidinde yapmıştır. Şeyhullah Alkin, Ufa yanındaki Tümen Tatar mirzaları neslindendir. Alkin "Alqa-oğlu" demektir ve bu kabile Mahmud Kaşgarî'de de zikredilmiştir. Yani eskiden beri maruf bir kabiledir. On sekizinci yüzyıl Ruslara karşı Başkurtlar tarafından yapılan kıyam hareketlerinde de yiğitçe davranan bu Ufa Tümen Tatarlarından Khudayarov ismindeki bir genç subay 1921 senesinde Süyündükov ismindeki subayın kafilesi ile birlikte Basmacı hareketine katılmak üzere Buhara'ya gelmiş, Şehrisebz'deki Sovyet garnizonunda hizmet ederken arkadaşları bizimle birleşmek üzere Şehrisebz'den ayrılmışlar. Fakat Khudayarov o günlerde çok hasta olduğundan askerî hastahaneye yatırılmış. İşte o da bu hastahanede iken arkadaşlarıma katılamadım diye kendi kendine kıymıştı. Bu Khudayarov Tal Kışlak ismindeki yerde Basmacılar yanında bulunduğum vakit Süyündükov tarafından bir kaç defa haber almak üzere bana gönderilmişti. Son derece temiz idealist ve pek de güzel bir gençti.

§123 **Üçüncü Alayın Vaziyeti**

Orsk alınmakla beraber Kızıllar diğer cephelerde beyaz generallerle Demokrat Partiler arasındaki ayrılıklardan istifade hususunda gecikmediler. Neticede Kazan tekrar onların eline geçti. Onları Aq-tübe'den çıkarmak mümkün olmadı. Samara-Zlataust hattının kuzeyinde Kızılların faaliyeti artmaya başladı. Bu da bizim Üçüncü Alayımız için çok ağır geldi. Bu alay Orenburg'a taşınacak ve Aqtübe cephesine gelecekti. Bu olsa idi, Taşkent'e yol açılacaktı, bu olmadı. Alayımız adı geçen Samara-Zlataust demiryolu hattından ayrılmadı. Devlet

Levent Şahverdi Arşivi

Danışması toplandığı günlerde Ufa'da bu alaydan 900 kişiden ibaret iki taburumuz vardı. Şehirde, vaziyete alayımız hâkimdi. Bunlardan Miralay Terigulov'un ve muavini Harun Kurbanali'nin kumandalarında bulunan Birinci Taburu Samara hükûmetinin talebi üzerine o günlerde ilerlemeye başlayan Kızıllar'a karşı Sızran'a gönderdik. Çünkü asıl Rus kıt'aları adamakıllı gevşemişti. Samara hükûmeti onlara güvenemiyor, yegâne dayanılacak kuvvet Başkurt ordusu idi. Fakat onun da Samara cephesinde tek bu taburu vardı. Nihayet bu tabur da Miralay Kappel'in kumandasındaki Rus kıt'aları Çeklerle birlikte Sızran'ı, sonra Volga'nın Samara yanındaki Zülfü köprüsünün muhafazasını terkedince Harun'un idaresinde kayıklara binerek, tekbir ala ala Zülfü'nün sol sahiline çekildi. Köprünün sağ tarafının muhafazası Başkurt taburuna verildi. 7 Ekim'de Başkurtlar Çeklerle birlikte Samara'yı terkettiler. Bundan sonra alay bizzat miralay Tagan'ın kumandasında ve Miralay Kappel ve kıt'aları ile birlikte Bügülme hattını muhafaza edip, burada Türkgeldi adlı köyde Kızıllarla çok şiddetli savaşlarda bulundu. Kızılların hizmetinde bulunan Macarlar ve Çuvaşlar kahramanca savaştılar. Gerek Samara'da ve gerekse bu cephede Beyaz Ruslar çok gevşek idi. Sibirya'dan getirilen bir miktar Fransız askeri de iki topla bu savaşa katıldı. Bunlar Başkurtları Kızıllarla barıştırmak için uğraştılar. Bunu ne maksatla yaptıklarını bugün bile anlayamadım. Sibirya'daki Fransız kuvvetleri kumandanı General Janin'in[17] hâtıratında da kendisinden gelen bu canıyane hareket izah edilmiş değildir. Fransızın mantığı ancak o kadarmış ki Ruslara "Siz aynı Rus milleti olduğunuz hâlde biriniz beyaz, diğeriniz kızıl oluyor ve döğüşüyorsunuz, barışınız" teklifinde bulunmuş. Başkurt alayı yedi gün süren bir savaşta bu Macar ve Çuvaşları tamamen kesti. Üçüncü alayda iki kayakçı müfrezesi vardı. Bunlar Kızılları takipte çok yararlılık gösterdiler. 1920 senesi Temmuzunun ilk günlerinde Moskova'dan Türkistan'a kaçarken Penza şehrine geldiğimiz gün şehrin resmî gazetesinde (Penzenskaya Pravda) bir Kızıl subayın bu savaşlara ait hâtıraları neşrolunmuştu. Bu hatırlarda bu zat "Biz Kızıllar Bügülme cephesinde Katiyan dağının kayakçı Başkurtlarından yediğimiz dayağı hiçbir zaman unutamayız" diye yazıyordu. Bu savaşta öldürülen Kızıl subayının eşyaları arasında kumandan Tagan, Başkurt kadınlarının mücevheratı ile birlikte bir de gümüş kabzalı ve altın işlemeli müzeyyen eski bir kılıç bulmuş, bu eşyayı bana göndermişti. Ben de onları müstakbel Başkurt Etnografî Müzesi için toplamakta olduğumuz eşya arasında, muhafaza olunmak üzere hazineye verdim. Çok parlak bir zaferle biten bu savaşın sonuna doğru Moskova'dan gönderilen Kızıl Amele Taburları karşısında Fransızlarla Kappel'in kıt'aları çekildi. Bu vaziyette bizim Üçüncü Alay da Ufa'ya, sonra Ufa'nın doğusuna çekilmeğe mecbur kaldı. Halbuki bu alay bu savaşlarda hiçbir yerde mağlûp olmamıştı. Tagan raporunda "Fransızların işi sembolik olsa da yardım değil, Kızıllardan nasıl kaçmak gerektiğini Kappel Rus kıt'alarına göstermek oldu, ma-

Levent Şahverdi Arşivi

demki bizi Kızıllarla barıştırmak istiyorlar, o hâlde niye buraya gelmişler?" diye yazmıştı.

Üçüncü Alayın ric'ati hâdisesi şahsen benim için kütüphanemin zayî olması gibi esefli bir netice verdi. Bu kütüphane bu alayın eşyasiyle birlikte Ufa'dan Orenburg'a 17 sandık içinde nakloluyordu. Bunlar Kineli istasyonunda iken bu istasyonu Kızıllar işgal ettiler. Gerçi bu kitaplar sonradan tekrar Çeklerin eline geçmişti. Fakat Sibirya'da tekrar Kızılların eline geçince İrkutsk Üniversitesi'ne verilmiştir. Bu kütüphanede ayrı itina ile toplanan türkçe gazete koleksiyonları, bilhassa 1883'ten başlayarak Kırım'da çıkan "Tercüman" gazetesinin koleksiyonu vardı. Orta Asya'da toplandığım farsça el yazma tarih kaynaklarından bazıları Sovyetlerle sulh akdettikten sonra bana iade olunmuştu. Tekmil matbu eserler ve arşivim kayboldu. Mamafih mühim bir kısmının hâlâ İrkutsk Üniversitesi Kütüphanesinde bulunduğunu 1954'te Cambridge'de toplanan Müsteşrikler Kongresine gelmiş olan Rus bilginlerinden öğrendim.

8124 **İşlerin Bozulması** Samara ve Ufa'nın Sovyetler eline geçmesiyle vaziyetin Sovyetler lehine değişmesi Başkurdistan hükûmetini bazı cezrî tedbirler almaya sevketti. 17 Kasım'da Kurban Bayramı dolayısıyla "Önparlıman" (Predparlıman) azaları toplanıp meseleyi müzakere ederek hükûmetin sivil idare müesseselerini, neşriyatı ve matbaaları Orenburg'dan doğu Başkurdistan'daki Times kasabasına nakletmek kararını kabul ettiler. Bu iş süratle yapıldı. Bütün müesseseler, hatta neşriyat ve matbaaları dahi Times'e naklettik. Ben, Sovyetlerle mücadeleyi sonuna kadar devam ettirmek, Aq-tübe cephesindeki Kızılları ortadan kaldırıp, Kazakistan'da kurulmakta olan askerî teşkilâtla birlikte Türkistan'da Kızıllar'a karşı ayaklanan yerli kuvvetlerle birleşmek fikrini ileri sürüyordum. Fakat Aq-tübe cephesinin sertliğini muhafaza eylemesi, Ural vilâyeti Kazakları arasında Kızıl ajan Cangeldin'in entrikalarına aldananların çoğalması, Batı Sibirya'da generallerin, diktatör rejimi yerleştirme teşebbüslerinin o zaman Sibirya'da nüfuz sahibi olan müttefik (Fransız, İngiliz ve Amerika) kuvvetleri tarafından desteklenmesi karşısında maneviyatı kırabilecek propogandalar başladı. Gerçi "Rusya Kurucular Meclisi"ne, yani demokrasi fikrine inanç hâlâ kuvvetli idi; fakat müttefiklerin kötü müdahalesinin kötü tesiri çok büyük ve yıkıcı idi. Fransız, İngiliz, Amerikan ve Japon askerî mümessilleri Vladivostok'tan Omsk'a gelmişti. Müttefiklerin başında bulunan generaller Sibirya'daki Rus generallerini desteklediler. Bunların içinde en aksisi Yedisu Kozaklarının reisi olan İvanov-Rinov'du. 1916 senesinde çarlığa karşı isyanlarda Kırgız ve Kazakları kesen bir insafsız tirandı. Kolçak'ın diktatörlüğüne müncer olan temayülleri Ufa Devlet Danışmasında bilhassa bu monarşist İvanov-Rinov temsil etmişti. Bizden, yani doğu Türk mümessillerinden kim-

Levent Şahverdi Arşivi

se gidip onun elini sıkmamıştı. Fransız generali Janin'in Fransa'da neşrettiği hâtıralarında ve Amerika mümessili General Graves'in maiyetleri (B.M. Unterberger ve S.G. Kindall) tarafından "1918-20 Sibirya Expedisyonu" mevzuuna ait neşrolunan eserlerde anlattığı gibi bu heyetler geldikleri zaman ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Onlara muayyen bir faaliyet plânı verilmemişti. Bu yüzden bu faaliyet 1948-49'da Çin'deki Amerikalıların Çin millî hükûmeti aleyhine dönen faaliyetleri gibi netice itibariyle muzır olmuştur.

Bu misyonların yardımiyle Amiral Kolçak 18 Kasım'da kendisini "Rusya'nın Yüksek Müdürü" (Verxovnıy Pravitel) yani diktatör ilân edince bütün işler alt-üst oldu. O, ilk iş olarak Komuç'a karşı harekete geçti. 21 Kasımda Kazakistan Başkurdistan hükûmetlerini lâğv ve Başkurt-Kazak kolordusunu da feshettiğine dair kararını ilân etti. General Dutov Kolçak'ın sağ kolu idi. O da onun emirlerini tedricen tatbika ve bize mühimmat verilmesini kısmaya başladı. Diktatör Kolçak'ın anî ve cezrî tedbirleri, bizden Samara-Zlataust demiryolu hattı üzerindeki Rus kıt'alariyle ayrılmış olan Üçüncü Alaya karşı hemen tatbik edilmeğe başladı. O aralık gelen Kurban Bayramı dolayısıyla Üçüncü Alayla telgrafla tebrikleştik. Bundan sonra Kolçak bu alayla bizim rabıtamızı kesti. Bir kısmı Levze isminde Rus kasabasında Tagan'ın idaresinde, diğer kısmı Satkinsk fabrikasında Harun Kurbanaliyev'in idaresinde bırakılarak, Kolçak'ın silâhtan tecrit edilmek emrine itaat etmeyip iki hafta müsellâh mukabelede bulundular. Kolçak onlara erzak vermedi ve köylerine dağılma emrini verdi. Tagan ve Harun Kurbanali kış ayları olup kalın kar yağmış olmasa idi, hiçbirimiz bu emre itaat etmez, esas Başkurt ordularına iltihak ederdik, diye raporlar gönderdiler. Kolçak'ın Kızıllar'a karşı bu kadar kahramanca savaşan Üçüncü Başkurt Alayına böyle muamelede bulunması, diğer Başkurt alayları bu generalin eline geçecek olursa onlara nasıl davranacağını göstermişti. Biz de bunu ordumuza emir (prikaz) şeklinde bildirdik. Kolordumuzun kumandanı General İşbulatov "Bu nazik zamanda kumandanın inisiyatif sahibi olması lâzım, kendimde bu istidadı göremiyorum, ordunun kumandası Velidov'a verilmeli" diye hükûmete istida verdi. Hükûmet de 22 Kasım'da ordu kumanda vazifesine beni tayin etti. Bu vaziyet karşısında bir taraftan demokrasinin, Kurucular Meclisi teşkilâtlarının (Komuç) Batı Sibirya'da Urallarda galebesi ve Aq-tübe cephesinin ortadan kalkması ümidiyle Kızıllarla ciddi mücadeleye devam etmek; diğer taraftan da bu cephenin inhilâli ihtimaline karşı Sovyetlerle anlaşma yollarını aramak icabediyordu. Demokrasinin zaferi için bizce yapılacak yegâne iş Orenburg ve Ural Kozakları arasında demokrasi fikrine sadık tabakalarla anlaşarak General Dutov'u bertaraf etmek olacaktı. Bu iş yapılırsa Kurucular Meclisi Hükûmeti (Komuç) tekrar ihya edilir, Kızıllar tekrar Volga'nın ötesine atılabilirdi. İyi teşkil edilen istihbaratımız sayesinde Kızılların doğu cephesindeki vaziyetlerinin çok zayıf olduğunu biliyor-

Levent Şahverdi Arşivi

duk. Fakat Beyaz generaller, araları bozuk olmakla beraber, "Komuç"a ve bize karşı birlik olduklarından işlerin bozulacağı mukarrer idi. Bu durumda Sovyetlerle müzakere işine hiç tereddütsüz hemen başlamak lâzımdı. Biz hükûmet azasından Mollacan Halikov'la Gerey Karamışev'i Moskova'ya gitmek üzere cepheden geçirdik. Mollacan'ın eline, vaktiyle iyi görüştüğüm muharrir Maksim Gorki ile sanatkâr Gr. Şalyapin'e kendisini tanıtan mektuplar verdim. Mollacan Sovyetlerle müzakereyi bu iki zat vasıtasiyle yapacaktı. Fakat Mollacan ve Gerey, Moskova'ya gidemeyip, benim mektupları başkasının eliyle göndererek yoldan geri döndüler. Orenburg Kozak generalleri Kızıllar galip gelecek olurlarsa kendilerine sadık Kozak kıt'aları başında Kazakistan yoluyla Çin hududuna kadar çekilmeyi kararlaştırmışlardı, biz ise memleketimizdeki halkı yerinden kımıldatmak yahut onu terkedip gitmek fikrinde değildik. Ne görürsek halkımızla beraber görelim diye düşündük ve böyle karar verdik.

8125 **Nazikleşen Vaziyette Alınan Tedbirler**

Bununla beraber Alaş Orda ile birlikte Aq-tübe cephesini kırıp Türkistan kuvvetleriyle birleşmek yolundaki uğraşmalarımızı hiç de gevşetmedik. Turğay mıntıkasında bizden Abdülhak Abidov ile Kazaklardan Azimbek Berimcanov cansiperane çalışıyorlardı. Alaş Orda ile temaslarımızda demiryolundan istifade zorlaştığından ancak atla yapılıyordu. Halbuki hâdiseler müthiş bir süratle ilerliyordu. Samara ve Aq-tübe Kızılları, Dutov ve Kolçak gibi dört düşman arasında kalmıştık. Bu nazik devrede aramızda itimada şayan olmıyan bazı elemanlardan sakınmak icabediyordu. Vaktiyle millî cephede çalıştıktan sonra Moskova'ya gidip komünist olmadıkları hâlde Stalin ve Mollanur Vahidovlarla çalışan Başkurt münevverlerinden Salah Atnagulov ve Şerif Manatov Orta Volga havzası Kızıllardan kurtulduktan sonra bize gelerek tekrar millî cephede çalışmağa talip olmuşlardı. Biz onlara siyasi sahada değil, maarif sahasında iş vermiştik. Şimdi bu nazik zamanda bu gibi unsurları aramızdan uzaklaştırdık. Salah Atnagulov'u biz Sovyetlerle anlaşmak mecburiyetinde kalabiliriz diye zemin yoklamak için Moskova'ya gönderdik. Gittikten sonra da bu zat bizim işimizle değil, kendi işiyle meşgul olmuş. Şerif Manatov'u ise bir miktar para verip Azerbaycan'la temas temini için Guryev ve Petrovsk yoluyla Bakû'ya gönderdik. Sonra oradan Türkiye'ye geçmiş. O hâlde 1911-12 senesinde Balkan Harbinde gönüllü olarak Türkiye'ye gelmiş olduğundan Türkiye türkçesini iyi biliyordu. Fakat Azerbaycan'dan Türkiye'ye geçmesi bahis mevzuu olmamıştı. Kolçak tarafından dağıtılan Kurucular Meclisi ve Komuç azaları da Başkurdistan'a geliyorlardı. O cümleden sonradan Türkistan'ı Avrupa'da temsil eden Mustafa Çokayoğlu ile Türkistan Es-Er'lerin rehberi Vadim Çaykin benim yanımda idiler. Bir gün eski Kerenskiy hükûmetinin ziraat vekili ve Rusya Es-

Levent Şahverdi Arşivi

Er'lerinin rehberi ve nazariyatçısı Viktor Çernov ve Samara Komuç hükûmetinin hariciye vekili Vedeniyapin ve daha birçok Es-Er büyükleri ben İsterlitamak taraflarında cephe teftiş ederken Yekaterinburg tarafından kızaklarla geldiler. Onları yolda Qızılmeşit'te iyi misafir ettim. Beraberce Orenburg'a getirdim. Onlar Moskova'ya ve icap ederse Avrupa'ya gideceklerdi. Biraz sonra ben onları en iyi atlarımla, iyi muhafızların maiyetinde Uralsk'a gönderdim. Dutov'un eline geçerlerse mutlaka öldürülürlerdi. Onlar Bükey Orda yolu ile Astarkhan'a gittiler. Sonra bunlar Sovyet Rusya'da bir müddet gizli yaşadılar. Onları ben 4 ay sonra Moskova'da gördüm. Sonra ben Çernov'u bir kaç defa Paris'te ve Prag'da gördüm. O, "Delo Naroda" gazetesinin başmuharriri iken çok hürmet ettiğim bir zattı. Başkurdistan'a geldiğinde o benim için "Şeyh" idi. Prag'da "Constructive Socializm" ismindeki büyük eserini yayınladıktan sonra ben ondan soğudum. Çünkü eserde büyük bir ittirat (consequence) yoktu. Tezatlar vardı. Çernov ve yoldaşları üzerinde Başkurdistan hükûmet teşkilâtı ve ordumuzun intizamı büyük bir intiba bırakmıştı. Çünkü her taraf çöküntü içinde bulunduğu hâlde ancak bizde bir salâbet ve intizam hâkim bulunuyordu. Bunları Çernov sonra Avrupa'daki neşriyatında da bazı vesilelerle zikretmiştir. Bunlar Orenburg'a geldikleri zaman bizim demokrasiyi kurtarma yolundaki teşebbüslerimiz ilerlemişti. Ben 6 ve 25 Kasım'da iki defa Aq-tübe cephesindeki Başkurt kıt'alarını teftiş ettim. Askerlerin maneviyatı mükemmel idi. Bu cephede kumandan Miralay Maxin'di; Orenburg Kozaklarının demokrat mümessili ve diktatör taslağı general Dutov'un aleyhtarı idi. Yine bunlardan Ataman Kargin ve Ural Kozaklarının mümessilleri vardı. Aq-tübe cephesinde Dutov'a karşı alınacak tedbirler tesbit olundu. Bunlar da Başkurdistan'da benden, Kazakistan'ın Seyitazim Kıdırbayev'den ve Orenburg Kozaklarından Ataman Kargin'den müteşekkil bir müşterek hükûmet kurmak ve başkumandanlığına Miralay Maxin'i tayin etmek olacaktı. İlk içtimaımız 1-2 Aralık gecesi Orenburg'da Kervan-saray'da olacaktı. Şehrin Başkurt alayları bulunan kısmında Dutov'un hükmü olmadığından içtima huzur içinde cereyan etti. Bu toplantıda hazır bulunan Mustafa Çokayoğlu ile Vadim Çaykin üç ülkenin (Kazakistan, Başkurdistan ve Kozakların) müttehit hükûmetinde çalışmak üzere vazifeler aldılar. Fakat Dutov tarafından ordumuza sokulmuş bulunan Çelyabi şehri tüccar Tatarlarından Ahmet Ali isminde bir üsteğmen Dutov'u hemen o saatlarda haberdar ettiğinden, bu general bir zırhlıya binerek şehrin dışında kendisine sadık Kozak kıt'asına kaçabildi, ve kendisine tâbi kıt'alarla cadde ve sokaklarda vaziyet aldı. Maxin kan dökülmesine razı olmadı. Böylece bu ay içinde kurulmuş olan bu plânlar birkaç saat içinde suya düştü. Yeni kurulan hükûmette harici işler idaresini iltizam etmiş olan Çokayoğlu zaten dış memleketlere gitmek niyetinde idi. Onu ve karısını Bakû'ya gitmek üzere Guryev'e gönderdik. Biz bütün

Levent Şahverdi Arşivi

gece Orenburg şehrindeki kıt'aları, idaremiz altında bulunan demiryolu istasyonu etrafında toplayıp bütün mevcut trenleri ve marşandiz vagonlarını alarak 2 Aralık öğle vaktine kadar Orenburg'dan ayrıldık ve Sakmarsk ile Orsk arasındaki istasyonlarda yerleştik. Orenburg'la Ufa arasındaki 400 kilometrelik cepheyi ancak Başkurt ordusu tutuyordu. Yarmolayevka denilen yerde Orenburg vilâyet eşrafı reisi Schott isminde aslen Alman olan bir büyük çiftçinin malikânelerini karargâh ittihaz ettik.

8126 **Yermolayevka'da Toplantılar ve Alınan Kararlar**

Başkurdistan'ın Aralık ayının ilk yarısında biz Yermolayevka'da bulunurken cereyan eden cephe değiştirilmesinde âmil olan üç hâdiseyi zikretmeliyim:

1) Taşkent'te Türkiyeli esir subaylardan Kâzım Bey, Hindistanlı ahrardan İngiliz düşmanı Mevlevî Bereketullah ile çalışıyorlardı. Onların esas düşmanı İngiliz olduğundan Taşkent ve civarındaki Müslümanları Sovyetler'e karşı isyan hareketlerine (Osipov hareketine) iştirakten alıkoymuşlardı. Onlar Başkurdistan hükûmetine de Sovyetlerle anlaşmak tavsiyesinde bulunarak mektup yazmışlardı. Yermolayevka'da iken bizim Taşkent'e göndermiş olduğumuz mümessillerimizle birlikte Özbeklerden tanıdığımız birisi Kâzım Bey ile Bereketullah'ın yeni bir mektubunu getirdi. Bunlar orada Türkiye ordularının Bakû'yü işgal ettiklerinden Hazar denizinin şarkına Türkistan'a geçeceklerinden, İngilizlerin Aşkabad'dan çekileceklerinden, Afganlıların İngilizlerle harp halinde olduklarından, bunların Sovyetlerden silâh almak mecburiyetinde bulunduklarından bu vaziyette Sovyetlerle uğraşmanın Türkiye'ye, Afganistan'a, ve Hint ahrarı hareketlerine karşı bir hareket olacağını söylüyorlardı. Bu sefer bunların mektuplarına Türkistan'ın bazı maruf münevverleri, Taşkent'te yaşıyan bazı Azerbaycan münevverleri de aynı mealde mektuplar eklemiş bulunuyorlardı. Daha sonraları Avrupa'da vefat etmiş olan Bereketullah biz Sovyetlerle sulh akdedince Moskova'dan İsterlitamak'a gelerek bizde misafir oldu. Kâzım Bey ise Türkiye'ye döndü. Biz de onunla birlikte 1926-28 senelerinde İstanbul'da "Yeni Türkistan" mecmuasını çıkardık. O kendi hâtıralarını İstanbul gazetelerinde neşretti. Yakın senelerde burada vefat etti. Bunların Türkiye ve Kafkasya, Hindistan ve Afganistan'a ait mufassal haberleri bizim için büyük bir yenilik oldu. Sovyetlerle anlaşma işinde bazı arkadaşlarımız üzerinde tesir etti.

2) İkinci hâdise General Kolçak'ın ve Fransız Generali Janin'in Dutov'a gönderdikleri yazıların tarafımızdan okunmuş olmasıdır. O zaman Orenburg'la Omsk ve Çelyabinsk arasında münasebet, Ufa şehri Kızılların elinde olduğundan, Başkurdistan yoluyla yapılıyordu. Evvelce Başkurdistan ordusunda çalışmış olan Miralay Yemelyanov birkaç müttefik subayı ile birlikte Çelyabinski'den kızaklar üzerinde Orenburg'a gitmekte idiler. Bunlar,

Levent Şahverdi Arşivi

kar fırtınası yüzünden kızaklar geç kaldı, bahanesiyle geceleyin tarafımızdan bastırıldı ve evrak okunduktan sonra çantalarıyle birlikte kendilerine iade olundu. Bu evrakı okumak için geceleyin 80 kilometre mesafe katederek Tavlıqay adlı köye kadar geldik ve okuduk. Bunda Başkurdistan ve Kazakistan ordularını ortadan kaldırmak, beni ve başka Başkurt liderlerini ele geçirmek ve askerî mahkemeye (Voyenno-Polevoy Sud) vermek için kat'î talimat vardı. Bir de bu yazılardan birinde "Müslüman hareketleri", yani Başkurdistan, Alaş Orda ve Türkistan otonomi hareketleri aleyhinde fikirler yazılmıştı. Almanlar o aralık daha Ukrayna'dan ayrılmış değildi. Sibirya'daki müttefikler Ukrayna'daki Almanlarla Kafkasya'ya girmiş olan Alman ve Türk kuvvetlerinin Hazar Denizi doğusundaki Müslüman kavimleri üzerinde tesir yapabilmeleri ihtimalini düşünerek Doğu Türklerinden sakınıyorlardı. Kâzım Bey ve Mevlevî Bereketullah'ın Taşkent'teki faaliyetleri ve propagandaları da onlarca malûmdu. Her hâlde Batı Sibirya'da müttefik mümessilleri Kazakistan ve Başkurdistan'daki millî Müslüman ordu teşekküllerine karşı ciddî tedbirler alınmasını istediler. Tavlıqay gece baskını neticesinde öğrendiklerimiz bu idi.

Ben Qızılmeşit mahalline geldiğimde Orenburg'da ordu telgrafı başında bulunan General Dutov'un benimle konuşmak istediğini bildirdiler. General gayet nazik ve dostane sözlerle beni avlamaya çalışıyordu. Beni ve hükûmet reisimiz olan Yunus Bikbov'u "nazik vaziyetleri müzakere için" Orenburg'a veyahut başka münasip bir yere çağırıyordu. O, güya tarafınızdan kendisine karşı alınan 1 Aralık tertiplerinden haberi yokmuş gibi davranıyordu. Ben de ona: "Ne konuşuyorsun, utanmaz herif, kimi ele geçirmeyi düşünüyorsun; kimi aldatıyorsun?" dedikten sonra rusça maruf küfür cümlesiyle ["Bodo"] telgraf müzakeresini kestim.

3) Üçüncü hâdise Kazakistan'ın öbür ucunda Alaş Orda'dan haberler ve mümessiller gelmesi idi. Kazaklardan Azımbek Berimcanov, muharrir Muhtar Avezov ve daha bazıları ile birlikte Yermolayevka'ya geldiler. Bunlar da Kolçak'ın ve müttefiklerin millî hükûmet ve askerî teşekküllere karşı aldıkları menfî vaziyet karşısında Sovyetlerle anlaşma lüzumunu bildiriyorlardı. Azımbek sonradan Almanya'ya gelip orada tahsil gördü. Memleketine dönünce Sovyetler tarafından öldürüldü. Muhtar Avezov, sonradan 60 yaşını doldurması dolayısıyla Sovyet edebiyatında muazzam jübilesi yapılan Kazak muharriri ve Kazakistan Ulûm Akademisi azası oldu. O da 1961'de vefat etti. Ben bunlar gelince Yermolayevka'da Schott'un salonlarında Başkurt alayının subaylarını toplayıp büyük bir ziyafet tertip ettim. Bu ziyafet, cumhuriyetimiz kurulduktan sonra tertip olunan en büyük askerî ziyafetti. Bunda herkes samimî olarak konuşuyordu. Ben Orenburg'da Sibirya'daki vaziyeti, Kolçak'ın plânlarını anlatarak bir nutuk söyledim. Kızılların cephesi buradan ancak 40 kilometre olduğu hâlde subayların ve askerlerin maneviyatı

Levent Şahverdi Arşivi

çok mükemmeldi. Millî şarkılar söylendi, oyunlar oynandı. Çiftlik sahibinin, biz buraları terk edince Kızıllara kalacak olan hayvanları bugün çok çok kesilmiş; bodrumlarındaki, bira, şarap, şampanya, yıllık salamiler, peynir ve saire askere bol bol sunulmuştu. Bu toplantıda bulunan Birinci Piyade Alay subaylarından İsmail Şeripov Türkiye'ye geldikten sonra Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Peker Bey'e Başkurdistan'daki hareketler hakkında verdiği mufassal raporda -ki bundan bahsetmiştik- Yermolayevka şenlikleri hakkında çok canlı tasvirler yazmıştır.

Kolçak'ın diktatörlüğü teessüs edip işler vahim bir akibete doğru gidiyorsa da Rusya'da hâlâ iyimser kalan insanlar da yok değildi. Yekaterinburg'da Kolçak tarafından dağıtılan "Kurucular Meclisi Hükûmeti" (Komuç) reisi Avksentyev'in maiyetinden Kondratyev isminde bir subay bu hükûmetle bizim aramızda bir irtibat subayı işini görürdü. Kendisini bir aralık bizim ordumuzda Kapitan Tagan'ın yanında İkinci Piyade Tugayının teşkilât işlerinde çalışmak üzere "Emir subayı" olarak tayin etmiştik. Bu, ihtimal, bazı Es-Er'ler muhitinden gelmişti. "Kolçak diktatoryası uzun sürmez, yine iş bize kalır, Sovyetlerle müzakere hususunda acele etmeyin" dedi. Ben bu zata çok itimat ediyordum. Bize, millî ordumuza Komuç'tan silâh tedariki hususunda çok yardım etmişti. Şimdi de Samara (Komuç) hükûmetine ait olan ve henüz Sovyetlerin eline geçmemiş "Usulka" fabrikasında saklanmış silâhların elimize geçmesine yardım etti. Bunun getirdiği teklifi ordu ve hükûmet erkânına arzettim. Fakat herkes Kolçak'ın bir gün yıkılacağını düşünerek harbe devam etmenin manasızlığına, Rus milletinin maneviyatının bozulduğuna ve yarım tedbirlerle islâhının imkânsızlığına işaret etti Kondratyev selâmlarımızı alıp Kolçak'tan gizlenmiş olan Komuç azaları yanına gitti.

Levent Şahverdi Arşivi

IV

SOVYETLERLE ON BEŞ AY İŞBİRLİĞİ (1919-1920)

8127 **Sovyetlerle Barış Kararları ve Savaşlara Devam**

Kazakistan mümessilleriyle yaptığımız gizli oturumlarda Sovyetlerle anlaşma ile ilgili herşeyi konuştuk ve tesbit ettik. Orenburg, Kızılların eline geçecek olursa Kazak hükûmeti mümessilleriyle bu şehirde buluşmak ve Moskova'ya beraberce gitmek kararları bile alındı. Alaş Orda'ya tarafımızdan Yurmatı Kanton Reisi Abdullah İlyas'ı gönderdik, Taşkent'teki gizli mümessilimiz vasıtasiyle Türkistan teşkilâtlarına haber erişdirmek üzere Abdülhamit Arifov'u gönderdik. Bu zat sonradan Buhara hükûmetinin Harbiye vekili oldu. 15 Aralık'ta hükûmet azasından Mollacan Halikov'u Hayreddin Saidov'u, o zaman Sovyetlerin Ufa şehrini idare etmekte olan komitesine resmî yazı ile gönderdik. Bunlarla müzakere işinde Sovyet kumandanlığı hiç acele etmedi. 23 Ocak 1919'da müttefiklerin Bolşevikleri tanıdıklarını, Rusya'nın iç işlerine karışmıyacaklarını ve İstanbul adalarında 15 Şubat'ta Sovyetlerle konuşmaya hazır bulunduklarını bildiren haberler geldi. Bu iş bizde büyük bir heyecan doğurdu. Biz müzakereleri hızlandırmak için tekrar bir mümessil gönderdik. 1 Ocak'ta Ufa Sovyeti ile olan müzakerelerde Mollacan Halikov'un okuduğu ve benim imzamı taşıyan Başkurt barış şartları son yıllarda, Sovyet matbuatında yayınlanmıştır. Bu şartlar dahilî ve iktisadî işlerde tam muhtariyet, ordunun Sovyet kumandasına tâbi olduğu hâlde, dahilde muhtar olmasından ve komünizmin mecburî olmamasından ibaretti. Ufa Sovyetleri reisi olan mutaassıp komünist Yeltsin bu şartları kabule yanaşmadı ve Kızıl Ordu kumandanlığı Başkurt kıt'alarından çok korktuğu hâlde Lenin ve Stalin bunların kabulünü talep ederek telefonla emirler vermişler, onlarca ancak Başkurtların beyazlara karşı savaşa iştiraki kabul etmeleri kâfi imiş. Yine Sovyet matbuatında (Sovyet müverrihi Tipeyev'in Başkurdistan tarihinde) 23 Ocak'ta müttefiklerin Sovyetleri tanımış olmaları dolayısıyla Başkurdistan "Askerî İdaresi" başkanınca (yani benim tarafımdan) 11 Şubat tarihiyle neşrolunan ve ordu erkânına gönderilen gizli ferman neşrolunmuştur. Bunda ezcümle şöyle denilmiştir: "Bunlar (müttefikler) Kızıllarla savaşı durduruyorlar. Bu hâlde artık herkes

Levent Şahverdi Arşivi

kendi başının çaresine bakacak. Bunlar şimdi ne para verecek, ne silâh. Kolçak, Dutov ve Denikin de Prens adalarına mümessil göndermişler. Bu vaziyet karşısında Başkurdistan hükûmeti, hükûmet reisi muavini Doktor Kulayev, Abdürreşit Bekbavov, Hayreddin Saidov, Karlıgaçov, Mollacan Halikov, Sovyetlerin Beşinci Ordusu kumandanı ile sulh müzakeresi yapmak üzere gönderildiler". Sovyetlerle müzakere 22 Kasım'da başladı ise de, Başkurt ordusundaki disiplin ve hükûmet azaları arasındaki sıkı tesanüd neticesinde bu tedbirler Kozak ve Çekoslovak çevrelerinde ancak bir şüphe uyandırmış, ellerine hiçbir vesika geçmemişti. Biz de 16 Ocak'ta Çeklerden silâh ve mühimmat yardımı isteyip teğmen Çanişev ve Hidayet Sadiyev'i gönderdik. Onlar da Kolçak ve Dutov'un mümanaatına bakmadan silâh ve mühimmat gönderdiler. 1, 2, 4, ve 6. Alaylar Sovyetler'e ilk iltihak edecek kıt'alardı. Yalnız bizden Zlataust tarafından ayrılmış olan 3. Alay Kolçak tarafında kalacaktı.

Böyle hazırlıklara rağmen, bizim 22 Kasım'da mümessil göndermemiz ile 18 Şubat'ta Sovyetler tarafına geçmemiz arasında geçen 3 ay zarfında bazen Kızıllar'a büyük zayiat verdiren savaşlar yaptık. Bu savaşlara ben bizzat iştirak ettim. 15 Aralık'ta biz ordu karargâhımızı Yermolayevka'dan Kananikolsk fabrikalarına naklettik ve Sovyetler tarafına geçinceye kadar oradan ayrılmadık. Qızılmeşit yanında Yoldıbay köyünde, gece baskınında Sovyetlerin bir süvari alayı tam olarak ezildi. Kızılların ölümden kurtulanları geceliklerıyle karda ve yalınayak kaçtılar. Ben bizzat Yermolayevka ile kendi köyüm Küzen, Salih ve Makar mıntıkalarındaki savaşlara iştirak ettim. Bir defasında şimdi petrol kaynağı olan İşimbay'da Kızıllarla harp eden Musa Murtazin'in Birinci Süvari Alayına gelirken Salih köyü yanında sol elimden ve sağ budumdan hafif yaralandım. Bu küçük yaralara rağmen at üzerinden inmedim. Pusuda oturduğu yerden ateş eden Kızıl askerlerini bizimkiler hemen bulup öldürdüler. Burada Petrovsk adlı Rus köyünde (10-12 Aralık 1918) ve Ahmer mevkiinde (15 Ocak 1919) büyük savaşlar oldu. Bu iki savaşı kazanmıştık, fakat ne Orenburg'dan, ne de Çeklerden mühimmat tedarik etmek artık mümkün olmadığından çok müşkül vaziyette kalmıştık. Orenburg ile Ufa arasındaki tekmil cepheyi ancak biz tutuyorduk. Yermolayevka ile İsterlitamak arasında 190 km.lik sahayı 700 kadar asker tutuyordu. Derken Kızılların 5. Kızıl Ordusu Ocak ortasında yalnız İsterlitamak-Ahmer şose yoluna birkaç alay asker sevkedebildi. Biz de Ahmer'den Makar'a çekildik. 24 Ocak'ta kendi köyümde idim. İhtiyar babamı, annemi Kızıllara bırakmak icabediyordu. Küçüklüğümden beri Allah'a ibadet edip büyüdüğüm camiimize gidip kimseye duyurmadan ağladım. Çünkü birkaç saat sonra Kızıllar gelecek, bu eski camii de kirleteceklerdi. Köyümü belki bundan sonra artık hiç görmiyecektim.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizden yedi kilometre uzakta Makar köyü hükûmetimizin ve ordumuzun diğer mühim erkânının, Qaramışoğulları ailesinin köyü idi. Orada dereler içindeki mevzilerde Kızılları tepeleyip kaçırdık ve 25 kilometre uzakta Ahmer köyüne kadar yalın kılıç takip ettik. Burası benim gençlik arkadaşım ve şimdi bir tabur kumandanı olan Şahibek Özbekov'un köyü idi. Kazan Tatarlarının ileri gelen cemaat hâdimi İlyas Alkin Erkân-ı Harp reisi muavini idi. O da buralardaki savaşlarda cansiperâne ve nefer gibi savaştı. Böylece biz güneyde Qızılmeşit, kuzeyde bizim köyümüz, Makar ve daha kuzeyde Cilimkaran köyleri arasındaki birkaç yüz kilometrelik cepheyi Şubat'ın 18'ine kadar müdafaa ettik. Burada Qızılmeşit, Makar mıntıkasındaki güney Ural dağları küçüklüğümden beri adım adım öğrenip bildiğim sahalar olduğundan stratejik bakımdan işimize gelen yerlerden tam manasıyle istifade ettik. O zaman maiyetimde bulunan şair Seyitkerey Magaz birçok antibolşevik Rus köylerinin muzahereti ile yapılan bu harpleri bir destan mahiyetinde tavsif etmişti. Aliekber köyünde çok yaşlı Ethem Molla demişti: "Küçüklüğünde bu dağların birinden diğerine arı kovanları (suluq) ve yılkı için koşardın; şimdi de Kızılları takip ederek koşuyorsun."

Bu savaşlar arasında 1919 Şubat ayı başında Kulguna köyünde iken Kazakistan'dan isimlerini unuttuğum iki mümessil geldi. Bunlardan birinin şair Magcan olduğunu zannederim. Çünkü nasılsa bize bir aralık gelmişti; o "Ural" ismiyle Başkurtların Rus istilâsına karşı mücadelelerini tavsif etmiştir. Turgay'da Ahmet Baytursun'dan mektuplar getiren bu iki zat Sovyetler tarafına geçişin aynı günlerde olmasına dair evvelce alınan kararın tatbikatı hakkında konuştular. Bunlara göre, bu sefer ancak Batı Kazakistan hükûmetinin geçişi bahis mevzuudur. Doğu Kazakistan, Kolçak'ın generali Belov'a boyun eğmek mecburiyetindendir. Ben Ahmet Baytursun'a ve Alihan Bükeyhan'a mektuplar yazdım. Münderacatını unutmuş olduğum bu mektuplar sonradan Alaş Orda'nın arşivinde Sovyetlerin eline geçmiş ve onlar tarafından neşredilmiştir. Bu mektupla ben ezcümle şunları yazmıştım: "Biz bu günlerde Sovyetler tarafına geçmek hazırlığındayız. Yalnız mümessillerimizle gönderdiğimiz şartların kabulüne dair onlardan haber bekliyoruz. Fakat bilmelisiniz ki Sovyetler tarafına geçmek bir mecburiyet neticesidir. Kolçak bize bu kadar düşman olunca başka çıkar yol kalmamıştır. Millî davalarımız hakkında beraberce kararlaştırdığımız hususlara ve Alaş Orda hükûmetiyle yapılan muahedelere sadık kalıyoruz. Siz de biliyorsunuz ki Sovyetlerle sulh yapmakla beraber onlara tam itimat olunamaz, sözlerine kat'iyen güvenilmez. Bu yüzden belki bir gün yine onlardan ayrılmak, tekrar mücadeleyi devam ettirmek icap edebilir[1]". Bu mümessillere biz Sovyetlerle müzakere için Ahmet Baytursun'un gelmesi yolunda evvelce bildirilen temennimizi bildirdik. Sovyetler tarafına geçişin 18 Şubat'ta olacağı-

(1) Raimov, Obrazovaniye Başkirskoy Sovetskoy Respubliki, S. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

nı, Batı Kazakistan rehberlerine ağızdan bildirilmek üzere şair Seyitkerey Magazda bunlarla birlikte Turğay'a gönderildi. 18 Şubat'ta biz Sovyetlere geçeceğimiz zaman dönüp Kananikolski'ye geldik. Bununla Sovyetlere geçiş hususunda Kazakistan ile işbirliği tam olarak tertiplendi. Bu çok mühimdi. Çünkü ordu teşkilâtı zayıf olan Kazaklar kendi başlarına geçerlerse sadece öldürülebileceklerini düşünüyorlardı. Biz de, Başkurt ve Kazaklar aynı zamanda Moskova'ya gidecek olurlarsa müzakerede kuvvetli olacağımıza inanıyorduk. Şair Magcan'ın şiirlerinde ezcümle şöyle denilmiştir: "Uzun Ural dağı sen doğu ile batı arasında sınır olduğun gibi, aydınlığın oğullarıyle (Türklerle) karanlığın oğulları (Ruslar) arasında da sınır teşkil ediyorsun. Senin öte yanın gök gözlü cinler yuvası olduğu gibi, beri yanın da Türkün Sarı Dalası (Bozkırlar)dır. Ural gibi, atalarımızın mekân tuttuğu ülkeye, atalarımızın bu aziz kabirlerine, ağzını kıl basmış yabancılar sahip olmuşlardır. Oradaki erlere kıyıcılık yapmaktadırlar. Bizi terbiye edip büyüten babamızsın sen azametli Ural. Boynunu ağabeyine (Kazakistan'a) çevir. Türkün bütün kahraman oğulları! Birleşerek burasını düşmana çiğnetmeyiniz. Düşmanın yolunu kesiniz ve atlarınızın dizginlerine sarılarak burasını müdafaa ediniz"(2).

Bizi burada bir de, Sovyetlere iltihak etmeden evvel muntazam bir siyasî teşekkül halini almak, Komünist Partisi yanında müstakil bu millî Sosyalist Parti olarak yaşamak meselesi meşgul ediyordu. Bunun nazariyatiyle bilhassa İlyas Alkin meşguldü. Biz "Erk Sosyalist Partisi" kuruyorduk. O, Rusya Komünist Partisi ile muvazi ve müstakil bir teşekkül olacaktı. Bu kararımızdan Kazak rehberlerini de haberdar ederek onlara da içtimaî ve iktisadî bakımdan sosyalist olmayan "Alaş Orda"nın yerine bir Kazak Sosyalist Partisi kurmalarını teklif ettik. Programımız hazırdı. Bunun bir nüshasını gelen Kazaklara da verdik. Sonradan (1926'da) bu program Prag'da teksir şeklinde basılmıştır. İlyas Alkin her vakit sözü uzatan birisi olduğundan programın nazariyatına ait yazılarını müzakereye vakit müsait olmadı. Tarafımdan yazılmış kısa şekli kabul edildi. 1919-20'de Başkurdistan'da TZKVKP (yani Rusya Komünist Parti Merkezi) mümessili olan Samoylov bu partiden bahsetmiş, fakat türkçe "Erk" kelimesinin rusçası olan "Volya" kelimesini yanlış olarak "Volna" şeklinde yazmıştır.

Biz bu parti programı meseleleriyle meşgul olurken hâdisat kendiliğinden hızla gelişmekte idi. Kozaklar Orenburg'u 21 Ocak'ta tahliye ettiler ve Orsk da Kızılların eline geçti. Biz artık her taraftan kuşatılmak üzere idik.

(2) Uzun Ural Kün men Tün çek arası • Bir cagı Kün, bir cagı Tün balası
Argı cagı kök közdi cin uyası • Bergi cagı Türüktün Sar Dalası
Ural day ata meken cerlerine • Qasıyatta atanın görlerine
Avzı tüktü çet elder tye bolup • Körsetip tur qasındı erlerine
Atamız, bizdi östirgen qayran Ural • Moynun bur tungucına, bermen
Qoslıp batır Türk balaları • Taptatpa, colın kesip tizginge Ural

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak cephelerde sertliğimiz değişmediğinden bize ufak kuvvetlerle hücum edemiyorlardı. Bizim için bu aralık en fenası Üçüncü Başkurt Alayı'nın Koppel kumandasındaki Rus kıt'alarının ötesinde Ufa-Zlataust demiryolu hattının şimalinde kalmış olmaları idi. Onlardan ancak ayrı şahıslar sivil kıyafetle haber getiriyorlardı. Ben alay kumandanı Binbaşı Tagan'a bu alayı dağıtıp köylerine göndermek emrini verdim.

§128 **Sovyetler Cephesine Geçişimiz** Siyasetleri ve programları halkımızca iyice malûm olduğu gibi bu hususta teşviklerle de aşılanmış olan bütün Başkurt ordusunu ve hükûmet memurlarını anî olarak Sovyetler tarafına çevirmek kolay bir iş değildi. Sırlarımızın düşmanlara geçmemesi için askerden de gizli tutulan Sovyetlerle anlaşma kararının tatbiki da anî olmak icabediyordu. Meselâ bir gün zarfında orduya bildirilsin ve geçilsin. General Akulin, hâtıralarında Orenburg Kozakları için böyle bir anî cephe değiştirmenin imkânsız olduğunu, yalnız Başkurtlarda bu işin hükûmetimize, bilhassa şahsıma karşı ordu ve milletimiz tarafından beslenen itimat sayesinde mükemmel bir şekilde yapıldığını yazmıştır. Mamafih Ufa'da müzakerelerin bir aydan fazla bir zamandan beri uzaması endişe uyandırıyordu. 8 Şubat'ta Kananikolsk'ta Başkurdistan hükûmeti ve ordu erkânı fevkalâde bir toplantı yapıp Başkurdistan hükûmet reisi Kulayev'i ve Mollacan Halikov'u ve yaverim Abdürreşit Bekbavov'u doğrudan doğruya Moskova'ya göndermeğe karar verdi. Kızıllarla çarpışma artık durmuştu. Delegeler manasız gidip geliyorlardı. Ufa'daki müzakerelerin uzamasının sebeplerini ancak sonradan öğrenebildik. Lenin ve Stalin kendilerinin doğu siyasetleri bakımından bizim cephe değiştirmemizde kolaylık göstermek hususunda Beşinci Kızıl Ordu Kumandanlığına ve Ufa Vilâyet Komitesine emirler göndermişler, fakat Beşinci Kızıl Ordu Kumandanlarının Başkurt ordusundan endişe etmesi, Ufa sivil idare ve parti başkanlarının taassubu ve Tatar komünistlerinden her türlü millî muhtariyet düşmanı Şamigulov zümresinin kayıtsız şartsız silâhtan tecridi ve Başkurdistan hükûmet azalarının idamı hususunda fazla ısrarları yüzünden, Lenin ve Stalin'in emirleri tatbikata geçememiş. Buna ait vesikalar sonra Sovyetler tarafından neşredildiği gibi, 1923'te Komünist Parti Kongresinde Stalin'in "Ne için Velidov'u o zaman kurşuna dizmediniz?" diye Şamigulov'a cevapları da Stalin'in külliyatında (V.304) yayınlanmıştır. Ufa'da savsaklayan bu müzakereleri çabuk bitirmek için Komünist Merkez Komitesi Moskova'dan Müslüman Komünist Partisi'nin reisi meşhur Mir Seyit Sultanaliyev'i Ufa'ya göndermiş, o da Ufa'da vilâyet Sovyeti ile münakaşa edip meselenin hallini Simbirsk'de bulunan Doğu Cephesi Karargâhına ve Moskova'ya bıraktırmış ve aynı zamanda kendisinin güvendiği Alimcan Eminov isminde bir Tatar komünistini bizim murahhaslarımızdan birisi ile birlikte bize göndermişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Sultanaliyev gibi milliyetçi olan bu zatın 9 Ocak'ta bize getirdiği haber şu idi: "Müzakereler bitmeden geçmesinler. Acele etmesinler, şayet beklemek imkânı yoksa, Beşinci Orduya değil, karargâhı Orenburg'da bulunan Birinci Kızıl Orduya geçsinler". Sultanaliyev'in bu dostane tavsiyelerini Komünist Parti Merkezi duymuş ki sonradan 1937'de muhakeme ve idam olunurken "Zeki Validov'a böyle tavsiyelerde bulunmuş mu idin?" sorusuna "Evet" cevabını verdi. Alimcan Eminov da Kananikolsk'da bizim karargâhımızda iken konuşmasında "bazı mutaassıp parti adamlarına rağmen Kızıl Ordu kumandanları Başkurtlara bir muharip millet sıfatiyle büyük ehemmiyet veriyorlar, acele etmeyiniz," dedi. Bir de bizim ordudaki Başkurt ve Tatar subaylariyle başbaşa konuşmuş. Sonradan kendisiyle Moskova'da görüştüğümde o buhranlı günlerde bu subaylarda gördüğü idealizm ve iç güvenin kendisi üzerinde çok müsbet tesir uyandırdığını ve bunları Ufa'ya döndükten sonra Sovyet zimamdarlarına anlattığını hikâye etti. Yani o zamanlarda cehpenin Kızıl ve Beyaz taraflarındaki Tatar ve Başkurt milliyetçileri arasında hemen hemen aynı fikirler hâkimdi. 11 Şubat'ta Kananikolsk'ta hükûmet ve ordu erkânı ikinci fevkalâde toplantısını yaptı. Bunda müttefiklerin Rusya'da birbirleriyle savaşan Kızıl-Beyaz kuvvetlerin, Bolşevik Denikin, Kolçak, Dutov, Ukraynalılar ve Kafkasyalıların hepsini Rusya Birliği namına birleşmeğe ve İstanbul'da Adalar'da toplanıp görüşmeğe davet eden 23 Ocak tarihli ilânı, Kolçak'ın bize karşı aldığı düşmanca tedbirler, Sovyetlerin mülâyim teklifleri, muhtariyetimizi, millî ordumuzu muhafaza hususundaki vaitleri konuşuldu ve giriş tarihi, 18 Şubat sabah saat 10 olarak kabul edildi. Biz de bunu Sovyet murahhası Alimcan Eminov ve onunla birlikte gelecek olan mümessilimiz vasıtasiyle Birinci ve Beşinci Kızıl Ordu Kumandanlarına bildirdik. Bizim için bu işi bir haftadan yani 18 Şubat'tan daha geçe bırakmak imkânsızdı. Gerçi bizde inzibat mükemmeldi, askerî sırlarımız, düşmana Kolçaklara geçmiyordu. Fakat onlar nasılsa bunu duyuyorlardı. Biz Sovyetler tarafına geçmeden onlar harekete geçebilirlerdi. Biz geleceğimizi ordunun önsaflarında bulunanlarına iki gün evvel, arkadaklere de bir gün evvel bildirdik. Ordu bu kararı sükûnetle karşıladı. Subayları topladım. "Geçmek istemiyenler varsa zorlamıyacağım," dedim. Böylelerine, bir aylık maaşlarını, at ve mühimmat vererek onları istedikleri Beyaz generallere göndereceğim, dedim. Çok sevdiğim arkadaşlarımdan Şahibek Özbekov, Gani Karamışev, İsmail Şeripov ve daha başkaları müsaade aldılar ve gittiler. Bunların bazıları Kızıllarla mücadelede intikam hissiyle hareket ederek onlarla artık hiçbir şekilde temas edemiyecek hâlde gitmişlerdi. Meselâ ordu içinde fesat çıkarmak için gönderilen Kızıl Rus casusları uzak bir yerde mahbus idiler. Onlardan bize çok zarar gelebilirdi. Onları Yüzbaşı Özbekov bir akşam Yayık nehri üstündeki buzları delerek bu buzların altına göndermişti. Bu işi kendi bildiği gibi yaptığı için muahaze edilmişti. Şahi-

Levent Şahverdi Arşivi

bek benim gençlik arkadaşımdı. Çok güzel, çok zeki ve çok cesur bir zat olduğu hâlde fazla dik kafalı idi. İyi yetişmiş bir subay olduğundan kendisinin harbiye nazırı olacağını ummuştum. İnat etti, bunu da reddetti. Kalben küçük olmak üzere yaratılmıştı. Onu büyütmek için uğraşmak beyhude idi. Bizden ayrılırken kendisine mücevherat da verdim. Ayrıldıktan sonra Ural Kozakları ve Dağıstan yoluyla Ukrayna'ya gitmiş. Vrangel ordusunda çalışmış, nihayet Kırım'daki savaşlarda ölmüştür. Sonra İstanbul'a gelen arkadaşı İsmail Şeripov'a kendisinin inat edip bizden ayrıldığına çok esef ettiğini söylemiş ve çok defalar ağlamış.

18 Şubat sabahı bu cepheyi değiştirmeyi bilfiil tahakkuk ettirmek icap edince bu işde hiçbir kıt'ayı ileri sürmek mümkün olmıyacaktı. Çünkü bu iş o kıt'ayı sadece ateşe atmak demek gibi telâkki olunuyordu. Bu vaziyet karşısında bu geçişe bizzat kendim başlamam icap etti. Ve ben de Ahmetcan isminde çok sevdiğim bir emirberimi ve iki küçük zabiti alarak on kişi ile sabah saat onda Birinci Sovyet Ordusu cephesine yanaştım ve geleceğimi alay kumandanına bildirdim. Sovyet subayları geldiler. Ben geçince Birinci Piyade Alayımızın birinci taburu geçti. Bu iş tamam olduktan sonra alay kumandanının yanına gelerek Orenburg'da bulunan Sovyet Birinci Ordusu kumandanlığı ile telgrafla görüştüm. O da sabahleyin Orenburg'da hazır bulunmamı teklif etti. 19 Şubat öğleden sonra Orenburg'a gelerek Birinci Kızıl Ordu Kumandanı Gay ile görüştüm. Bu bir Ermeni çetecisi idi. Kumandan bana alayların geçiş işine bizzat nezaret etmek üzere bazı subayları ile birlikte cepheye gitmemi teklif etti. Ben de gittim. 20 Şubat'ta alaylar kendi gözümün önünde geçtiler.

Benim binmiş olduğum iki at koşulmuş kızakla bir kenara çekildik. Kıt'alar geçerken kendimi ağlamaktan güç zaptederek onları selâmladım. Askerler ağlıyordu. Onlar geçince yanımda emirberim Ahmetcan'ın göğsüne başımı koyup hüngür hüngür ağladım. 18-19 gecesi de ağlamıştım. Böyle gözyaşı döktüğüm hayatımda belki iki-üç defa olmuştur. Bunda hep inandığımız demokrasi ve hürriyet fikrine veda edip şahsî, millî ve maşerî irademizi meçhul maksatlar uğrunda kullanmak üzere Tabolin ve Kolesovların emrine feda etmek, bu kadar döğüştüğümüz düşmanın ayağına gitmek, milletimizin istikbalinin karanlığı, sevdiğim askerlerimizin başına gelmesi muhtemel felâket gözümün önüne geliyordu. Sovyetlerin doğu siyasetleri bakımından hayatımıza kıymıyacaklarından emindim. Fakat milletimizin hürriyet emellerini demokrasi yoluyla tahakkuk ettireceğimize karşı hasıl olan imanı yenmek, onu bizzat bertaraf etmek benim için insanı intihara götüren hâdiselerden daha çok ağır bir işti. Birinci ve İkinci Piyade Alaylarımız geçtikten sonra ben ve Erkân-ı Harp reis muavinimiz İlyas Alkın, Moskova'ya gitmek üzere Orenburg'a hareket ettik; 4. 5. 6. piyade ve 2. süvari alayları, teknik kıt'alar, biz oradan ayrıldıktan sonra geçtiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Millî şairimiz Şeyhzade Babiç de bu teknik kıt'alarla birlikte cepheyi geçmiş, askerin karanlık istikbal korkusuyla titrediğini ve bu hâdisenin Başkurtların tarihî hayatının en feci hâdisesi olduğunu, bu münasebetle yazdığı şiirinde, tasvir etmişti. Onun fikrince eğer bu cephe değiştirme hâdisesinin başında Zeki Velidi kendisi bulunmasa idi, bütün ordu tek bir insan gibi intihar etmiş olurdu, demişti. Bu şiirleri ben ancak arşivlerimizi getiren Şeyhzade'nin ve arkadaşlarının Kızıllar tarafından öldürülmesi hâdisesinden beş ay sonra öğrenebildim. Kendisi kızıl dünyaya geçmeden bunu şiirinde evvelden öleceğini bilmiş gibi yazmıştı. Çünkü şiiri ile birlikte bana veda ederek göz yaşları ile yazdığı mektubu da "sen verirsin" diye Times kasabasında kalan arkadaşına verip bırakmıştı. Mektubunda ise o, Kızıllardan çok bizi cephe değiştirmek mecburiyetin de bırakan Kolçak'a ve Dutov'a lânet ediyordu.

§129 **Moskova'ya Seyahat**

İlyas Alkin'le Orenburg'a geldiğimizde Birinci Ordu Kumandanı Gay bizi hemen o akşam gelmiş olan Kazakistan mümessilleriyle görüştürdü. Beraberce Moskova'ya gidebileceğimizi ve emirimize bir vagon vereceğini söyledi. Bir kaç kişiden ibaret olan Kazakistan (Alaş Orda) mümessillerinin başında meşhur Kazak muharriri Ahmet Baytursun ile Karaldioğlu (Karaldin) bulunuyordu. Kumandan Gay, Orenburg'a aynı günlerde gelişiniz bir söz birliği ile mi oldu diye sorduğunda "evet" cevabını verdik ve bu barışın yalnız Başkurtları değil, hepimizi toptan ilgilendiren bir iş olduğunu anlattık. Kızıl kumandan ve subaylar bize karşı hiç hürmetsizlik göstermediler. Her hâlde Moskova'dan bu yolda talimat almışlardı. O zaman Bolşeviklerin gizli polis (GPU) ve casusluk işleri daha inkişaf etmiş değildi. Kendi aramızda ve Kazaklarla ne konuştuğumuzu dinleyen veya Orenburg'da kimlere gittiğimizi takip eden bir kimse yoktu. Her hâlde bunların bize nazarları Rus Kozak subaylarından teslim olanlara olan nazarından farklı idi. Bizi, Moskova'da Metropol oteline indirdiler. İlk olarak Stalin ve Trotskiy ile görüştüm. Stalin "Pravda"nın 2 Mart nüshasında bizim Sovyetler tarafına geçmemiz dolayısıyla "Doğu'da yapacak işlerimiz" mevzuu üzerine makale yazmış, kendi tabiriyle "Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik gibi Ortaçağı ve muhtelif medeniyetleri temsil eden 30 milyon kadar insan kitlesinin Sovyetlere iltihakiyle bütün İslâm âlemi ve Doğu hakkında düşünülmesi gereken meselelerden söz etmişti; bu makale, külliyatında basılmıştır. Bununla biz Moskova'da mevkiimizin sağlam olduğunu gördük. Stalin'in kendisiyle "Millî İşler Komiserliği"nde görüştüğümüzde bu mevzuu daha geniş şekilde izah etti. O kendisinin bana karşı güya derin itimadı olduğunu ve Beyazlar tarafında ancak muvakkaten, yanlışlıkla bulunan bir inkılâpçı [olarak] tanıdığını, keşke 1918'de davet ettikleri zaman gelmiş olsa imişim daha iyi olmuş olacağını anlattı.

Levent Şahverdi Arşivi

Onunla hemen her gün görüştük. Çok vakit Doğu'da tanıdığım nüfuzlu şahsiyetler ve onlarla dostluk münasebetim hakkında konuşturmak istiyordu. Ben de bunları ne maksatla sorduğunu anladığımı aslâ hissettirmiyordum. Moskova sokaklarında kışın çok kar toplanmıştı. Otomobille geçilmiyordu, motosikletle gidiyordu. Bir gün motosikletin arkasındaki sepetlere oturarak beraberce gidiyorduk; yaz gelmişti, sokaklarda, erimekte olan tepeler kadar yüksek kar yığınlarından motosikletten inip yaya gitmek icap etti. O, bu tepeleri göstererek "Bizim Sovyet tepeleri" (naşi sovyetskiye gory) diye kendileriyle alay ediyordu. Bir gün yine bu motosikletle beni başka bir yere götürüyordu. Yüksek evlerin yukarı katından kâğıda sarılmış bir şey yere atıldı "bunları geceleyin atarlardı, şimdi bir Halk Komiseri ve Doğu'nun muhterem bir mümessili geçiyor diye şereflendirdiler de gündüz attılar" diye şaka etti. Meğer kışın kaloriferler ve abdesthaneler bozulunca, pislikleri gazete kâğıtlarına sarıp dışarıya atıyorlarmış. Bir de Stalin, kendi maiyetinde çalışan Tatarlar ve Kafkasyalılardan alay ederek bahsederdi. Bana, Ermeni ve Gürcülerde görülen doğu tarzında komplimanlar yapardı. Burada "Doğu'nun muhterem bir mümessili" bir "Halk Komiseri" ile birlikte diyerek, söylediği kompliman, bilhassa dikkatimi çekmiş ve bir tiksinti uyandırmıştı. Hulâsa Stalin, beni mutlaka kazanmak istiyordu. Ben dostum Ahmet Baytursun'a bunu anlatırken "Bu işler bizim Kolçak cephesi için olduğu kadar daha uzak plânlar için de yapılmış olabilir" dedim. Bir gün Ordjonikidze[1] ve Kamenev ile tanıştırdı. Ben Kamenev'i daha samimi buldum. Stalin, bir gün beni Amele Teşkilâtı reisi Pyatakov'la görüştürdü. Meğer maksadı milliyet meselelerinde kendi aralarındaki görüş farklarından beni haberdar etmekmiş. Trotskiy ile konuşmalarımız daima asker meselesine dair ve kısa oldu. Lenin'le görüştüreceklerdi. Fakat Sultanaliyev onun bir suikast hâdisesi geçirdikten sonra parti dışı insanlarla görüşmekte çok ihtiyatlı olduğunu söyledi.

Bu arada Komintern'in Moskova'da İkinci Kongresi (Mart 2-6) inikat etmekte idi. Lenin hakikaten çok meşguldü. Dış memleketlerden çok delegeler gelmişti. Fakat Stalin, bana bir gün telefon ederek, "Sizi Lenin görecek, yanına bir-iki arkadaş da alabilirsin," dedi. Ben de hükûmet reisimiz Doktor Kulayev'i beraber aldım. O, hemen o günlerde Simbirsk'de Doğu Cephesi Kumandanlığında yapılan barış konuşmalarından gelmişti. Kulayev daha çocukken Rus misyonerleri eline geçerek, onlar tarafından Hristiyan muhitine alıştırılmış ve tanassur etmiş bir Başkurt'tu. Asıl ismi Mehmet Ali idi. Biz ona Mehmet Ali Ağa diye hitap ederdik. Kendisi de, böyle hitap edilmesini istiyordu. Fakat resmî evrakı Mstislav Kulayev diye imza ederdi. Kazan Üniversitesi'nde tıp tahsil etmişti. İyi bir doktordu. Bu hâdiselerden sonra da siyasetten ayrılarak Kazan'a gidip ora üniversitesinde profesörlük yaptı. İhtimal hâlâ berhayattır. Namuslu bir zat idi. Artık Müslüman değilse de

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurtluğuna ve Türklüğüne çok sadıktı. Rusların zalim tabiatına ve hayasızlıklarına karşı hassastı. Sibirya Türk kavimlerine ait Rus neşriyatını okumuştu. Lenin'in huzuruna beraber gittik. Üstümüzü ararlar mı, yanımızda silâh falan olmasına bakarlar mı diye düşünmüştük. Öyle kontrol olmadı. Lenin masasının arkasında oturduğu koltuktan kalkıp elini verdi. Masanın Lenin'e bakan tarafında kâğıt ve saire konulan gözler vardı. Lenin konuşurken bu tahta etajer onun ellerini kapatıyordu. İşittiği doğulu isimleri not ediyordu. Fakat ben bu tahtanın altında tabancası da var diye düşündüm. Doktor Kulayev'e: "Arkadaşımızın ismi Ahmet Zeki olduğu hâlde sizinki neden Mstislav?" dedi. Kulayev, "Ben Hristiyan Başkurt'um" dedi. Lenin, "Din değiştirmeniz yüzünden halkınızla aranız açılmadı mı?" dedi. "Keşki din değiştirmekle uğraşmasanız ve dinlerin hiçbirine mensup olmasanız daha iyi olmaz mıydı?" dedi. Kulayev de bir şey diyemedi. Doğrusu mahcup oldu. Lenin o günlerde Rusya Komünist Partisinin Dokuzuncu Kongresinin toplanmakta, öte yandan dünyanın diğer memleketlerindeki komünist partilerinin kongresi akdedilmekte olduğunu, Başkurtların, Sovyetler tarafına geçmelerinin bu kongrelere milliyet ve Doğu meselesini bahis konusu etmeğe vesile verdiğini ve gelecekte iyice işbirliği yapmak ümidinde olduğunu söyledi ve bana hitap ederek, "Bende Türkistan ve Hindistan meselelerine ait bir yazı var, bunu okuyun, ben sizi çağırırım, bunu müzakere edelim," dedi. Biz Lenin'den iyi bir intiba ile ayrıldık. Fakat bu görüşmemizden belki bir-iki gün sonra (19 Mart) Parti Kongresinde Lenin milliyet meselesini ele alarak Buxarin'le münakaşa ederken, "Taktik mülâhazalarla burjuva milliyetçilerle de anlaşmalar akdetmek icap ettiğini, Finlandiya'da ameleleri kesen, ismi (Svinhavud) 'Domuzbaşlı' demek olan bir burjuva milliyetçi ile yüzüne gülüp, mukaveleler imza etmek icap etmedi mi? Dün de Başkurt hükûmeti ile de böyle yapmak icap etmedi mi?" diye sorduktan sonra dedi ki: "Buxarin Komünist Partisi programında 'milletlerin hukuku bahis mevzuu olamaz, Proletaryayı milletlere ayırmak olmaz. İndus, Buşmen ve Hotantolar gibi kavimler için hukuk bahis mevzuu olmaz' diyor. Fakat Buxarin, küçük bir noktayı unutmuş. Bu da Başkurtlardır. Rusya'da ne Buşmen, ne de Hotantolar vardır. Bunlardan otonomi takip eden kimse de yok. Fakat Başkurt, Kırgız ve başka bir sıra kavimler vardır ki onlara karşı biz nazik davranmak mecburiyetindeyiz. Onların istedikleri millî hakları tanımak mecburiyeti vardır. Belki onlarda da bir gün teşkilâtı olgun proletaryat yetişir. Belki onlar da bizim yaptığımız gibi inkılâbı, kendi ülkelerinde yaparlar. Ama şimdi ne varsa onunla idare etmek mecburiyetindeyiz. Kırgız ve Sart gibi hâlâ imamların nüfuzu altında bulunan kavimlere biz bu imamları bir kenara atınız, diye içişlerine karışamayız. Onlarda bu inkılâbı kendiliklerinden yapacak şartlar yaratmak, onları buna hazırlamak mecburiyetindeyiz". Lenin'in bu sözleri sonradan küllîyatı meyanında ingilizce, fransızca ve almanca dillerinde de intişar etti. Bu noktadan biz, Lenin ve arka-

Levent Şahverdi Arşivi

daşlarının bizimle sulh mukavelesi yapmalarını muvakkat bir iş, bunların bizi görünürde arkadaş saymakla beraber bir gün Özbeklerdeki imamlar, mollalar, Finlandiyadaki kapitalist burjuvalar gibi ortadan kaldırılacak unsur telâkki ettiklerini, yani komünist partisi mensupları yetiştirip nihayet iradeyi onlara vermek kararında olduklarını, daha o gün öğrenmiş olduk. Fakat bu nutuktan, bu fikri öğrendiğimizi kimseye söylemedik. Stalin beni, Ahmet Baytursun'u Moskova'da amele esnaf teşkilâtı reisi Pyatakov ile tekrar görüştürürken "Sizin Doğu Amele Teşkilâtının (Profsoyuz) nasıl kurulabileceğini konuşunuz" demişti. Fakat maksadı Buxarin ve Pyatakov'un milliyet ve küçük milletlerin hukuku meselelerinde kendilerinden farklı ve menfî düşündüklerini bize göstererek, kendisini ve Lenin'i, bu küçük milletlerin hâmileri olarak tanıtmak olduğunu, ben pekâlâ anladım. Biz Pyatakov'a Yerli Amele Teşkilâtı (Profsoyuz) hususunda 1917'de Taşkent'deki faaliyetlerimizden bahsettik. O da "Amele teşkilâtında milliyet esas olamaz, ancak tek bir Profsoyuz olur," deyince milliyet meselesi üzerinde münakaşa başladı. "Yahudilerin, Bund'una neden itiraz etmiyorsunuz," dedim. Bu münakaşa neticesinde bu adamlar, bizde gerçekten menfî bir intiba bıraktılar. Bizce Lenin ve Stalin onlara nisbetle müsbet insanlardı. Ufa'da bizim müzakerelerimizde anlayışa engel olan Yeltsin de bu nevi mutaassıp komünistlerdendi. Mart'ın 23'ünde Başkurdistan'ın, muhtar Cumhuriyeti olacağına dört alaydan müteşekkil süvarî ve üç alaydan müteşekkil piyade tümeninden ibaret müstakil Başkurt ordusu kurulup bunların Kızıl Ordu Başkumandanlığına tâbi olacağına dair 16 maddelik ve iktisadî idareye dair dört maddelik muahede Lenin, Stalin, Vladimirskiy, Yenukidze, Dr. Kulayev, ben, Bekbavov ve Abdullah Edhemovlar tarafından imzalanıp Sovyet resmî gazetelerinde ilân olundu. Bu muahedenin tarafımızdan yazılan taslağında Harbî Umumî dolayısıyla Rusya'nın batı vilâyetlerinden alınıp muvakkaten Başkurdistan'da yerleştirilmiş olan göçmenlerin seçimlere iştirak hakları olmayacağına dair bir madde vardı. Lenin ve Stalin bu maddeyi çıkarmak hususunda çok ısrar ettiler ve Stalin bu madde hakkında benimle başbaşa güya gizli olarak konuşurken, bu göçmenleri anayasa yerini tutacak olan bu muahedeye sokmaya hacet yok, onları, sadece kesersiniz, bitti gitti (Vyrejte ix) dedi. Ben onun bu sözünü işitir işitmez irkildim ve Stalin'in muhakkak büyük bir provakatör olduğu kanaatine o gün vardım. Ona dedim ki: "Yoldaş Yosif Vissarionoviç, bu adamları kesmek nerede, onların sadece burunları kanasa dahi Ufa ve Orenburg'daki Yeltsinler Başkurtlar Hristiyanları öldürüyorlar diye kıyamet koparırlar, en iyisi o göçmenlere hiç dokunmıyalım ve zaten dokunamayız. Yalnız, muahedede de bir madde ile onların umumî seçimlere katılma hakları olmıyan, ülkemizde geçici olarak oturan göçmenler olduğunu tasrih edelim," dedim. "Çünkü sayıları onbinlere varan bu göçmen aileleri bizde nüfus nisbetini bozar ve seçimler aleyhimizde netice verir". Fakat Stalin buna yanaşmadı. O maddenin zaruri ol-

Levent Şahverdi Arşivi

duğunu, bizim delege arkadaşlarımız da anlıyamıyorlardı. "Niye ısrar edelim," dediler ve madde çıkarıldı. Stalin'in bu muahede imzalandıktan sonra Başkurdistan'daki Rus ve Lehistan göçmenlerine kendilerini Başkurtlar hukuktan mahrum etmek istedikleri hâlde ancak Sovyet hükûmeti onların hukukunu koruduğunu telkin edeceği bence şüphesiz idi ve öyle de oldu. Bir sene sonra Stalin onlara gizlice silâh dağıttı.

§130 **Doğu Cephesinde Vaziyetin Karışması**

Bu arada Başkurdisan'da bazı çok esef edilecek hâdiseler cereyan etti. 21 Şubat'ta Times'te Başkurdistan Genel Kongresi toplanarak, Sovyet usulünde yeni bir "İnkılâp Komitesi (Revkom)" intihap olundu. Buna ben ve İlyas Alkin dahil olmak üzere hep komünist olmıyan milliyetçi Başkurt ve Tatarlar girmişti. Bu arada Kolçak, Troytsk şehrine "Orenburg vilâyeti Kozaklarının Kongresi"ne gelmiş. Burada Kozaklar, kendisine Başkurdistan hükûmetinin feshi ve ordusunun lâğvı hakkında manasız emir vermekle bütün cepheyi harap ettiğini Kolçak'ın yüzüne vurmuşlar. O Başkurt meselesinde hatâ ettiğini itiraf ederek bunu tamir edeceğini vadetmiş, Başkurdistan hükûmetinin yeniden kurulmasına ve ordunun ihyasına müsaade edip bir hitap-name neşretmiş. Bunları o zaman Kolçak'ın memleketi Sibirya'da yapılan neşriyattan ve Musa Murtazin'den öğrendim. Kolçak'ın bu sözlerine gerici Abdülhay Kurbanaliyev gibilerden başka kimse inanmadı. Böyle bir Kolçak taraftarı hükûmet de bulunmadığından kurulamadı.

Fakat o arada Sovyetler tarafına geçmiş olan Başkurt ordusu ile Beşinci Kızıl Ordu arasında çıkan ihtilâf doğu tarafında bulunan bazı kıt'alarımızın geriden Kolçak tarafına geçmelerine sebep oldu. Birinci Kızıl Ordu'nun kumandanı bir Ermeni çetecisi ve Müslüman düşmanı idi. Bizim ordunun teslim olduğu Qızılmeşit mıntıkasını işgal etmekte olan Beşinci Kızıl Ordu'nun Yirminci Tümeninin kumandanı da çok mutaassıp bir Rus idi, buna tâbi Üçüncü Tugayın kumandanı Zelenkov[2] ise bir hayduttu. Bunlar Başkurt kıt'alarının silâhtan tecrit edilmemiş olması yüzünden rahat uyuyamıyorlardı. Onun için Qızılmeşit'te bulunan Başkurt ordusu kumandanlığından hemen harbe başlanacağı tehditleriyle Birinci ve Dördüncü alaylarımızın silâhlarının kısmen teslim edilmesini talep etmişler. Ben Moskova'da ve hükûmetten uzakta idim. Times'te bulunduğumda kumandanlık bu alayların bir kısmını silâhsızlandırmayı kabul etmiş ve bu askerler İsterlitamak şehrine gönderilmişler.

Başkurtların silâhtan tecridi, Kızıl Ruslara, Başkurt köylerini yağma etmeye yol açtı. Bunlar birçok Başkurt ve Tatar münevverini yakalayıp öldürdüler. Bunların başında millî şairimiz Şeyhzade Babiç ile muharrirlerimizden Abdülhay Erkebay gelmektedir. Times'teki hükûmet, Kolçak ordusunun taarruzlarından sakınarak İsterlitamak'a çekiliyordu. Şeyhzade ve ar-

Levent Şahverdi Arşivi

kadaşları o zaman çok mükemmel bir müessese olan zengin matbaamızı ve hükûmet arşivini naklediyorlardı. Bunları Kızıllar Calayır demir fabrikasında basıp yakalayarak vahşice öldürdüler. Şeyhzade çok sevilen bir millî şairdi. Tatarca ve Başkurtça çok güzel şiirleri ve matbu eserleri vardı. Bilhassa 1917'de başlanan inkılâp devri millî hareketimizi eserlerinde canlandırmıştı. Daima bitirmemiş olduğu destan mahiyetinde eserleri vardı. Hepsi yok oldu gitti. Abdülhay Erkebay Salcıyut kabilesindendi, çok güzel şiirler yazmıştı. Başkurdistan millî hareketi, bu iki şairin ve Seyitkerey Magaz'ın kalemiyle edebî eserlerde ve şiir mecmualarında canlandırılmıştı. Fakat bunların çoğu basılmamıştır. Hepsi Sovyetler tarafından imha edildi gitti.

Bu esef edilecek hâdiseleri haber alınca Kolçak'a bitişik sınırları müdafaa etmekte olan Birinci Süvari Alayımız tereddütsüz Kolçak tarafına geçmiş. Birinci Süvari Alayının Kumandanı olan Musa Murtazin, çok cesur, fakat fazla ateşli idi. Kendisi Doğu Başkurdistan'daki beyaz Kozak kıt'alarını Abdülcelil mıntıkasından üç defa koğup çıkarmış, tepelemiş, her defasında da buralarının muhafazasını Kızılların Smolensk alayına havale etmiş ise de, bunlar hiçbir defasında Kozaklara mukavemet göstermemişler, çekilmişler ve çekilirken de Başkurt köylerini yağma etmişlerdir. Murtazin Çızılmeşit'te Birinci ve Dördüncü Piyade Alaylarımızın kısmen silâhtan tecrit edildiğini ve yağma hâdiselerini duyunca hemen silâhı Kızıllar'a karşı çevirmiş, Kolçak'ın Belov ordusuna iltihak etmiş ve Kızıl Smolensk alayını müthiş bozguna uğratmıştır. Sovyet ordularının bu vaziyette Ural (Yayık) nehri üzerinde dayanamıyacaklarını görerek, Sovyet Başkumandanlığı Üçüncü Kızıl Tugaya ve Smolensk Alayına Ural dağlarının batısına çekilmek emrini verdi. Onlar büyük bir telâş içinde çekildiler. Birçok yerde mühimmatları Murtazin'in eline geçti.

Ordumuzun mühim bir kısmının Beyazlar tarafına geçmiş olmaları haberi benim için olduğu gibi o aralık Moskova'da bulunan diğer arkadaşlarımız için de beklenmiyen bir olaydı. Beni Metropol oteli kapısında bir askerî otomobil bekliyormuş. "Kremlin'e gideceğiz" dediler. Meğer beni, Lenin çağırtmış. Stalin de orada idi. Az sonra Trotskiy de geldi. Vaziyeti ona da anlattılar. Benim hiç haberim yoktu. Ben "Orada kumandanlarınız serseri haydutlar veya muteassıp şovenler. Ermeni Taşnak eşkıyası Gay'ın ise, Müslümanlardan intikam almaktan başka fikri yok. Elbette askerlerimizi silâhtan tecride kalkışmışlardır. Bu işler düzelir, telâşa mahal yok. Benim de bizzat orada bulunmam lâzım" dedim. Onlar da bunu muvafık gördüler. Abdürreşit Bekbavov ve Abdullah Edhemov'la beraber Samara'ya geldik. Meğer ki Başkurdistan hükûmeti Mart ortasında Times kasabasını terketmiş, Yeti Uruğ Kantonluğunda Muraq köyünde gelip yerleşmiş, sonra Orenburg'un 90 km. kuzeyinde Muraptal köyüne taşınmış. Hükûmet, yanında bulunan muhafız kıt'aların silâhlarını vermemiş, salâbet göstermiş. Bunla-

Levent Şahverdi Arşivi

rı, ancak Buzavlıq mahalline geldikten sonra öğrendik. Orada iken Murtazin'in akrabalarından birisi de Murtazin'in maruzatını şifahi olarak getirdi. Bir taraftan Amiral Kolçak siyasetine müsbet istikamet vermek gerektiği kanısına gelmiş, yukarıda da zikrettiğim gibi Troytsk şehrinde Kozaklar Kongresi esnasında Doğu Başkurtlarının muteber adamlarını oraya davet ederek kendisinin Başkurdistan Cumhuriyetine ve ordusuna karşı yanlış hareket etmiş olduğunu itiraf etmiş bunu "temelinden tamir" edeceğini vadetmiş, diğer taraftan Kızıllar da siyasetlerini menfi tarafa çevirip Başkurtları toptan düşman sayarak halkı yağma etmeğe, Başkurt askerî kıt'alarını azınlık oldukları yerlerde silâhsızlandırmaya başlamışlar. Birçok yerlerde gelişi güzel adam öldürmüşler. Calayır'da şairlerimizin öldürülmesi hâdisesi hâdisesi bardağı taşırmış, Murtazin ve arkadaşları hemen Beyazlarla konuşarak cephe değiştirmek kararını vermişler. Buradan Muraptal kasabasında yerleşmiş olan Başkurdistan hükûmetine bir emirsubayı göndererek hükûmetten Başkurdistan'da Kızıl Ordu tarafından ne yağma edilmişse hepsinin listesini tertip ettirmelerini istedim. Hükûmet bu listeyi muvaffakiyetle yaptırdı. Nerede ne kadar mal alınmış, yağma edilmiş, yakılmış varsa hepsinin köy muhtarlıklarının imza ve mühürleriyle tasdik edilerek bu kadar az bir zamanda yapılabilmesi hükûmetimizin halkımız nazarındaki nüfuz ve itibarının şahidi idi. Kızılların vaziyeti kötü idi ve çekiliyorlardı.

131 **Frunze ile Görüşmelerim**

Samara'da ben Kızılların merkezi Simbirsk'de bulunan Doğu Cephesinin güney batı Kolunun Kumandanı Frunze ile görüştüm. Vaziyeti vahim olduğundan o, benimle ilgilendi. Yemekleri beraber yedik. Birinci Kızıl Ordu yıpranmıştı. Ural Kazakları, Buzavlıq (Buzolok)'a hücum ediyorlardı. Birinci Kızıl Ordu, Orenburg'u terkedip Samara'ya çekilmek için müsaade istiyordu. Bizim Muraptal'daki Başkurdistan hükûmeti de Kolçak ordusunun eline geçmemek için daha emin bir yere, Samara'ya çekilmek istiyordu. Frunze telâş içinde idi. Çekilmek veya çekilmemek hususunda müteredditti. Ben, ona çekilmemek tavsiyesinde bulundum. Kolçak'ın Volga havzasını tekrar istilâ edecek kuvveti yoktu. O tarafa geçmiş olan Murtazin'e gizlice adam gönderdim. "O, Kolçak tarafına ancak sizin Kızıl Ordunun Kumandanlarının hamakati yüzünden geçti, siz de Gay, Zelenko gibi haydutları değiştirin," dedim ve "Türkistan Cephesi" kurulursa Başkurt ordusunu bu cepheye almasını teklif ettim. O, bunu memnuniyetle yapacak oldu. Fakat onun büyük bir derdi varmış. Tekmil Kızıl Ordunun Başkumandanı olan Latysh [yani Latviyalı—İ.T.] Vatsetis[3] ve Trotskiy güney batı Kolunun karargâhını Volga'nın batısına çekmeyi teklif ediyorlarmış. Biz Başkurdistan hükûmetini ve ordumuzun mevcudunu Samara'ya yahut Sızran'a çekip, bunun az bir tensikıyle doğudaki harekâta iştirak etmesini arzu ediyorduk. Trotskiy ile Vatsetis ise bize inanmıyorlardı. Onlar, hükûmetimizin daha batıda Moskova'ya Saransk şehrine

Levent Şahverdi Arşivi

çekilmesini emretmişler. Epey münakaşalar oldu, nihayet biz bu emre boyun eğmek mecburiyetinde kaldık. Moskova beni Samara'nın doğusuna göndermeyi, Frunze'ye emrediyordu. Halbuki Frunze bana inanmıştı. Nisan sonlarında ben tekrar Buzolok'a geldim. Hükûmetimiz buraya yakın Totsk (Toq) kasabasına taşınmıştı. Ben Frunze ile istişare ederek İkinci ve Beşinci Kızıl Ordu tümen ve tugay kumandanlıkları nezdinde bir taraftan Başkurtları himaye etmek, diğer taraftan silâhsızlandırmak bahanesiyle evlerine dağılmış olan askerlerimizi toplayıp Saransk'da hükûmete göndermek üzere bir "Başkurdistan Mümessiller Heyeti" (Sovet Upolnomoçennyx) teşkil ettim. Kendim yürek acısıyle Volga'nın batısına çekilen hükûmetimizle birlikte Saransk'a geldim. Oradan Moskova'ya gittim. Stalin'i gördüm. Bu zatın birkaç hafta evvelki gururu kalmamıştı. Başkurdistan hükûmetinin Kızıl Ordu tarafından yağma edilmiş servet ve mallara ait tertip ettiği listeleri ve feci neticelerini bildiren, ileride de bu eserde bahsedeceğimiz raporu bizzat Lenin'e teslim ettim. Ordu mevcudunun tensiki için gereken mühimmatı alıp Mayıs ayı başlarında Saransk'a gönderdim.

8132 **Saransk'taki Hayatımız** Bugün Mari Cumhuriyetinin merkezi olan Saransk'da biz, çok yıpranmış olan ordumuzun tensikiyle uğraştık. Ordu mevcudu olan Birinci ve İkinci Piyade, Birinci ve İkinci Süvari Alaylarının tensiki normal bir şekilde devam etti. Toplantılar, eğlenceler, düğünler oldu (Resim No.9). Ekli olan resimde, bugün yüksek tahsil görmüş çocuklariyle birlikte Ankara'da yaşamakta olan İsmail Muhliya (No. 23) ile Afife hanımın (No. 22) nikâhı dolayısıyla bir içtima oldu. Bu resimde 2, 3, 10, 11, 17, 24, 28, 29, 31, 32, 35, 36 ile işaret edilenler bundan sonra da hükûmette ve ordumuzda mühim işlerin başında bulunan şahsiyetlerdir. Ben Saransk'dan sık sık Moskova'ya gidip Trotskiy ile, bazen Samara'ya giderek Frunze ile askerî işleri görüşürdüm. Miralay Hasan Ahmerov'u Belebey sancağında seferberlik yapmakla tavzif etmiştim. Bu işe kendim bizzat nezaret ettim. Kulayev hükûmet reisliğinden istifa etmişti, Haris Yumagulov'u reis intihap ettik. Ben ise harbiye vekili olarak kaldım. Yumagulov, Kemelik Başkurtlarındandı. Ziraat mühendisliği tahsil etmiş ateşli bir gençti. O ve ağabeysi Cihangir Yumagulov, Başkurdistan otonomi hareketini başlangıçtan beri tam bir şevkle destekliyen münevverlerdendi. Biz, Başkurt ve Tatarların edebî dili bir olması icap ettiğine kani olduğumuz ve neşriyatımızı müşterek bir dilde yaptığımız hâlde, Haris Yumagulov Başkurt dilini, edebî dil yapmak fikrinde idi. 1917'de ilk Başkurt Kongresinde, Orenburg'da yapılan nümayişler esnasında Yumagul, arkadaşları tarafından işlenen başkurtça yazılı bayraklarla ortaya çıktı. Biz 1918 Nisanında Sovyetlerle alenî mücadeleye girdiğimizde onlar Sovyetler tarafında kalmışlardı. Haris o aralık Komünist Partisine de yazılmıştı. Stalin onu bize Saranski'ye merkez komitesinin mümessili olarak gönderdi. Saransk'a gelince

Levent Şahverdi Arşivi

Haris, bize "Moskova beni kendi evime elçi olarak gönderdi" diye şaka etmişti. Çünkü o, milliyetçilikte bizim bütün diğer arkadaşlarımızın ön safında geliyordu. Merkez Komitesi, bir de Haris ile birlikte Zaretskiy isminde bir Rus komünistini de bizi komünizme "irşad" etmek için göndermişti. Mayısın sonlarında Moskova'da bulunduğum vakit ben ordu mevcudumuzu Frunze'nin emrinde Doğu cephesinde bulundurmak için, Lenin, Stalin, Mme. Stasova, Trotskiy ve Vatsetis ile çok defa görüştüm. Fakat bu hususta fazla ısrar ettikçe şüphelerini uyandırdığımı hissettim. Frunze'nin Başkurt ordusunu, Türkistan Cephesine vermek hususunda Lenin'e gönderdiği 16 Haziran tarihli telgraf, Lenin'in bunu kabul edip 23 Haziran tarihiyle ordumuzu Doğu Cephesine verdiğine dair emri Sovyet arşiv neşriyatında intişar etti. Nihayet Vatsetis bu emri iptal ettirdi. Bu arada hariciye komiseri Çiçerin ve maarif komiseri Lunaçarskiy ve iktisat komiseri (İktisat Şûrası Reisi) Rykovlarla yakından tanıştım. Ben bu üç zatı ve Frunze'yi beraberce çalışılabilecek insanlar olarak tanıdım. Lenin ve Stalin, millî meselelere karşı alâkaları dolayısıyla bize yakın idiyseler de, bu meseleye bakışları ve milliyetçilere karşı güvenleri şarta bağlı idi. Trotskiy, Vatsetis, Kamenev ve Buxarin gibi tipler bizce enternasyonalist komünistlerdi. Ben üç aylık temasımda bu zevatı doğru teşhis etmiş olduğumu sonradan gördüm. Stalin 1919 Martının ikinci günü neşrettiği makalesinde Doğu Türk kavimlerini iptidaî kavimler, Ortaçağın bakiyesi olarak tanıtmıştı. Müslüman kavimler hakkındaki fikri, Ermeni ve Gürcülerde gördüğümüzden farklı değildi. Kendisini Doğu meselelerinin bilgini sayardı. Lenin, Doğu'yu bilmediğini itiraf eder ve bu hususta diğerlerinin tesiri altında kalırdı. Bizimle münasebeti, günü gününe uymazdı.

§133 **Lenin'in Türkistan'a Telsiz Emri**

Bir gün Lenin beni telefona çağırdı. Evvelce Orta Asya meselelerine ait bana tetkik etmek için vermiş olduğunu zikrettiğim bir yazı hakkında konuşmak üzere gelmemi istedi. Ben bu yazıya ait mütalâalarımı yazılı olarak hazırlamıştım. Bunları dikkatle ve sesli okudu. Verdiği yazı, Hindistan ahrarından ismi yukarıda geçen Mevlevi Bereketullah ile Taşkent'te yaşıyan Yusupov isminde bir Tatar komünistinin, Orta Asya münasebetlerine dair müşterek yazdıkları yazı idi. Onlar bu yazıda Kur'an'ın komünizme müsait olduğunu, Müslüman kavimlere Kur'an'ın komünistlik bakımından tefsiri ile yanaşmak faydalı olacağını ve Orta Asya'da kurulması gereken bir İslâm devletine Afganistan'ın ve doğu İran'ın ve Doğu Türkistan'ın ilhakı lâzım geldiğini, Hindistan'la sıkı münasebet tesisi ve Orta Asya İslâm kavimlerinin yardımı ile İngilizleri Hindistan'dan ihrac etmek mümkün olacağına dair tezlerini ileri sürmüşlerdi. Ben bunların saçma ve hayal taraflarını çıkardım. Kur'an'la, komünizmin münasebeti olmadığını, bu yolla Müslüman milletleri celbetmenin imkânsızlığı, Orta Asya'da bir İslâm devleti kurmak

Levent Şahverdi Arşivi

lâzım ise de, bahane ile Afganistan'a veya doğu İran'a girmenin ancak menfî neticeleri olacağını, Hindistan'ın kurtuluşunun bu iki zat tarafından ileri sürülen askerî kuvvetlerle halledilecek kadar basit olmadığını yazdıktan sonra, Orta Asya'da yapılacak işlerin ancak Çar zamanında teessüs eden Rus emperyalizmini bertaraf edip onun yerine dinden ziyade milliyet fikrini ileri sürerek muvaffakiyetle yürütülebileceğini izah ettim. Ben bu yazıda Rus emperiyalizmi fikrine karşı ilk yapılacak işler olarak, Taşkent şehrindeki Rus istilâ kuvvetleri kumandanı general Kaufmann'ın ve Yedisu'da Çu havzasında Belovodsk denen yerde yapılan heykellerin, ortadan kaldırılmasını 1916 isyanı sonunda Rus muhacirleri için yerlilerin elinden alınan arazinin eski sahiplerine iade edilmesini, devlet müesseselerinde yerli ahaliyi ve Rus muhacirlerini temsilde nüfus nisbetine riayet edilmesi gerektiğini ve yerlilerden askerî kıt'alar teşkil etmekle işe başlanması lüzumunu, mufassalca anlatmıştım. Bir de pratik tedbirler olarak üç Müslüman ve iki Rus azadan müteşekkil bir "Türkistan Fevkalâde Komisyonu" kurup bu işin yürütülmesini ona havale etmek, yerlileri demiryolu, posta telgraf ve sanayi işlerine almak hususlarını ilâve ettim. Yazı, topu topu 11 maddelik talepler şeklinde yazılmıştı. Bütün bunlar Lenin'in çok hoşuna gitti. O, ötekilerin tekliflerini filhakika saçma ve benimkileri pratik, işe yarar (delovoy) buldu. Yusupov'un gelecekte ortaya çıkacak bütün ihtilâfların demokratik yollarla halledileceğine dair yazdığı fazla teferruata kaçan sözlerini Lenin "Kurucular Meclisi Saçmaları" (uçreditovskaya beliberda) diye alayla karşıladı. Yani parlamentarizme nazarı çok müstehziyane idi. Eline kalemini aldı, cümleleri beraberce tertib ettik, diktatördü, ama müstebit değildi. Adı geçen heykellerin yıkılması teklifini de ihtiva eden bazı tedbirleri 12 Temmuz'da Taşkent'deki Sovyet idarelerine radyo vasıtasiyle bildirdi. Telsizle verilen bu emirleri neşreden Taşkent resmî Sovyet gazetesinde temsili devlet müesseselerinde nüfus nisbetine riayet, yerli ahaliye iyi muamele edileceği ve bu tedbirlerin infazı için merkezde (Moskova'da) "Türkistan Fevkalâde Heyeti" (Türk Komisiya) kurulacağına dair haber de vardı. Türkistan'da Rus komünistlerini telâşa düşüren bu radyo emirleri hakkında Taşkent Sovyet hükûmetinin o günlerde Moskova'da bulunan azası Tabolin bunu, bu mukarrerat Parti Merkez Komitesinin kendi tedbirleri olmaktan ziyade Zeki Velidi ile Hintli Bereketullah'ın Lenin'e tesir ederek gönderttikleri bir radyo emri şeklinde tefsir etmiş ve onun bu izahlarını ihtiva eden telgrafı Taşkent'deki rusça "İzvestiye" ve türkçe "İştirakiyun" gazetesinde neşrolunmuştu. Bu tedbirlerden bir kısmı tatbik edildi. O cümleden Kaufmann heykelinin yıkıldığını zannederim. Fakat Ufa ve Orenburg'da olduğu gibi Taşkent mahallî Rus komünistleri devlet müesseselerine memur alırken ayrı milletlerin nüfus adedi tenasübüne riayet etmediler ve diğer maddeleri tatbike yanaşmadılar. Zikri geçen "Türk Komisiya" ya da Müslümanlardan Turar Rıskulov, Özbek Nizam Hocayev ve Tatarlardan Mir Seyit Sultanaliyev'in tayini tarafımdan

Levent Şahverdi Arşivi

teklif olunmuş ve Lenin tarafından kabul edilmişse de Taşkent Rus komünistleri bu kararları da bozdurdular. Bir görüşmemizde Lenin çok samimi olarak şu sözleri söyledi: "Görüyorsunuz ki radyo vasıtasiyle bildirilen emrin tatbikatında güçlük çekilmektedir. Siz bana söyleyip bu emri yazdırdınız ama, orada sizden yani yerlilerden bu emrin tatbikatında çalışacak adamlarınız yokmuş. Rus emperyalizmini bizzat Rusların eliyle bertaraf ettirmek ve bu işlerin infazında Müslüman askerlerine dayanarak Ruslara işleri cebren kabul ettirmek de imkânsız. Yoldaş Tabolin, Türkistan'da Komünizmi temsil eden arkadaşlarımızdandır. Fakat Sovyet rejiminin memleketinizdeki Rus kolonizatörlerine dayanmadan tahakkuk ettirileceğine ne Tabolin'in, ne de başkasının aklı ermiyor. Şimdilik "Türk Komisiya'yı kuralım, gitsinler çalışsınlar, her hâlde bu iş tedricî surette kuvveden fiile çıkarılacaktır". Lenin'in bu sözlerinin manası şu idi: Bana çıkarttırdığınız emri infaz etmek için Müslümanlardan ordu teşkil edip, oradaki Rus proletaryatını mı ezmeliyim? Bizim maksadımız size bir müstakil devlet kurup vermek değil, Sovyet rejiminin tahakkukudur. Sosyalizm gayesine uygun aydın zümresi ve ihtilâlci yerli askerî kıt'alar yetiştirirseniz bu iş tahakkuk eder, bu da zaman ister.

8134 **"Erk" Sosyalist Partisi Meselesi**

Biz Sarenski'de komünistlerle işbirliği yapacak Erk Partisi hakkında etraflıca konuşmak, program üzerindeki çalışmaları tamamlamak, aynı zamanda bu hususta merkezle müzakerelerde bulunmak imkânına maliktik. Moskova'da ben bu hususta Komünist Parti Politbürosunda Jaroslovski ve Mme. Stasova ile çok konuştum. Bu iki zat Komünist Parti ve onun "Müslüman Komünistleri Merkezi" ile müvazi olarak, bizim Erk Partimiz tipinde millî sosyalist ve komünist partileri kurulmasını tasvip ediyorlardı. Saranski'ye gönderdikleri Zaretskiy'i de bu meseleyi öğrenmekle vazifelendirmişlerdi. Bu programımızda, iktisadî hayatı tamamiyle millileştirmeyi, millî hukuk meselesinde tam serbestiyi kabul etmiş bulunduğundan Zaretskiy'e bu Parti Komünist Parti'den daha radikal ve daha sol görünmüştü. Zaretskiy'nin, bizi iktisadiyatta burjuva nazariyeleriyle hiçbir surette bağlanmıyan, iktisadî programı komünizme çok yakın bir parti mensupları göstererek, bu Parti resmen kurulmalı ve komünizme dahil olmalı, diye rapor yazmış olduğunu, sonradan öğrendik.

Ben Haziran sonunda bir-iki gün Moskova'da bulunduğumda tekrar Lenin'i gördüm. O, bizim partimizden hiç bahis açmadı. Hissediyordum ki o, Stalin, Trotskiy, Kamenev bize program bakımından ne kadar müsait olsalar da ayrı millî parti kurmaya yol vermiyeceklerdi. Yaroslavskiy ve Stasova ancak bizi oyalıyorlardı.

Bu ziyaretlerimde Lenin bana bir büyük Fiat otomobili verdi. Bunun verilmesine dair emrini sade bir kâğıt üzerine, mavi kurşun kalemle yazmıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu otomobiller, vaktiyle Türkistan Vâlii Umumîliği yaptıktan sonra, Alman-Rus cephesinde, Hindenburg'a mağlûp olan General Samsonov'a[4] ait imiş. Gerçi o zaman Moskova'da benzin bulmak çok zordu. Bununla beraber bana benzin de verdiler ve biz, otomobili Saranski'ye, sonra Başkurdistan'a getirdik. Ağır ve çok benzin yakan bu büyük Fiat, pratik işlerde pek kullanılmıyorsa da Lenin'in bunu bana hediye etmesi bazı Bolşevikler nazarında itibarımı arttırdı. Fakat ne çare ki bu zâhirî iltifat ve itimatlardan bir netice çıkmadı.

§135 **Kıt'alarımızın Türkistan Yerine Ukrayna'ya Sevki**

Bizim talihsizliğimiz o idi ki, Lenin 9 Temmuz'da Doğu cephesini tali bir iş sayıp "Her şey Denikin'e karşı" düsturunu ilân etti. Vatsetis ve Trotskiy'nin fikirlerine uyarak bizim artık tensik edilmiş olan alaylarımızı Samara ve Türkistan Cephesine göndermeye razı olmayıp ancak "çok kısa müddet için" diyerek Ukrayna cephesinde Denikin'e karşı harp eden 14. Kızıl Ordunun yardımına göndermek üzere bana kat'î emir verdi. Saransk'da ancak iki tabur ve bazı teknik kıt'aları alıkoyarak, kısm-ı küllisini Harkov cephesine gönderdik. Bizim kıt'alarımız geldiğinde 14 üncü Kızıl Ordu, tamamiyle bozulmuş, bu cepheyi idare eden "Müdafaa Şûrası (Ştab Soveta Oborony)" reisi ve bütün erkânıyle Denikin tarafına geçmiş olduğundan, bizimkiler de Harkov'dan çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Ben cepheye geldiğimde kıt'alarımız yazar Gogol'ün eserlerinde, çok adı geçen Mirgorod şehri yanında Denikin'in orduları ile çarpışıyorlardı. Askerlerimiz vagonlara mobilye koymuşlar ve her vagonda birkaç kız da bulunduruyorlardı. Ben bu möbleleri toplatıp yaktırdım. Kızları da şehirlerine ve köylerine gönderdim. Böyle işlerin askerlik disiplinine aykırı olduğuna dair bir emir neşrettim. Trotskiy bu emirleri okumuş ve aynı nizamı Rus kıt'alarına da tatbik etmek istemiştir. Fakat Vatsetis, Rus kıt'alarını böyle bir sıkı ahlâkî disipline tâbi kılmanın imkânsızlığını bildirince bu fikrinden vazgeçmiştir. Bunu Trotskiy bana kendisi anlattı. Her hâlde Trotskiy, bizim kıt'alarımızın iç inzibatına karşı büyük bir hayranlık duymakta idi. Bizim kıt'alarımızda iç nizamı temin eden alay "politkomi"larının yani siyasî Komiserlerinin evvelce "alay imamları" olduğunu biliyordu. "O hâlde intizamı temin etmek için bize de (alay papazları) getirmek mi lâzım?" diye kahkaha ile güldü. Çünkü Genelkurmayları Beyazlar tarafına geçmiş olan Kızıl Ordu'da disiplin namına bir şey kalmamıştı.

Burada alaylarımızın elinde harpte iğtinam olunan pek çok eşya, bilhassa hastahane teçhizatı, milletimizde hiç bulunmıyan ve Avrupa'dan getirilmiş, bir çoğu Alman ordusundan kalan ilâçlar ve tıbbî âlet ve daha hiç açılmamış tonlarca matbaa kâğıdı ve saire vardı. Bunları İsterlitamak'a eriştirmek üzere Ufa'ya yakın Şafran istasyonuna iki tren ile gönderdim. Buraya

Levent Şahverdi Arşivi

askerî teçhizat da gönderildi. Biz Saransk'da ancak sivil idare dairelerini bulunduruyorduk. "Başkurdistan Mümessiller Heyeti" ve diğer faal teşkilâtımız ise Doğu Cephesinde Frunze kuvvetlerinin ön saflarında bulunuyordu. Ben 5 Haziran'da, Miralay Hasan Ahmerov'u Belebey sancağına göndererek seferberlik ilân ettim. Halk tereddütsüz davete icabet etti. Ahmerov derhal Üçüncü ve Dördüncü Piyade ve Üçüncü Süvari Başkurt alaylarının teşkiline başladı. Bunlara, Frunze bol miktarda mühimmat vermişti. Ukrayna'dan göndermiş olduğum mühimmatın bir kısmını da, bunlara verdik. Bu yeni teşekkül eden kıt'alar mutlaka Türkistan Cephesinde kalacaktı. Bizim fikrimiz hep eskisi gibi Kazaklarla birlikte Orenburg'a yerleşmekti. Fakat Sovyet hükûmeti, Lenin'in ve Stalin'in emperyalist arkadaşlarının fikirlerine uyarak Başkurtlarla Kazakları, araya bir Rus Orenburg vilâyeti sokmak suretiyle ayırdı. Kazaklar için bir Sovyet muhtar hükûmeti kurarak, merkezlerini Aq-tübe'de, bizimkini de İsterlitamak'da olmak üzere, birbirinden uzak yerlerde kurdurmak kararını kabul ettiler. Buna karşı bizzat Lenin'e gidip protesto ettimse de, kararlarından caymadılar, hatta Lenin beni okşayarak "şimdilik böyle olsun da, sonra görüşürüz" dedi.

§136 **Tekrar Başkurdistan'da Faaliyet**

Haziran ortasına doğru Kolçak ordusu her tarafta bozguna uğramaya başladı. 9 Haziran'da Ufa tekrar Kızılların eline geçince Frunze'nin muvaffakatiyle ben Saransk'daki hükûmetimizin muhtelif vekâletlerden birer mümessil ve bir muhafız süvari bölüğü alarak Samara'ya geldim. Burada (13 Haziran) Frunze'nin yanında komünist kodamanlarından Rykov ile Rudzutak'ı gördüm. Bunlar Başkurt ordusunun, Frunze kumandasında, Türkistan Cephesinde bulunmasını Türkistan'da bir millî orduya dayanan muhtar hükûmetin teşkil edilmesi fikrini hoş karşılıyorlardı. Rykov bana, Stalin'in Orenburg'da bir İslâm merkezi meydana gelmesine katiyen yanaşmadığını, kendisi ve Frunze'nin ise bunda hiçbir mahzur görmediklerini anlattı. Ben, onlarla birçok güzel şeyler konuştum. Birkaç defa beraber yemek yedik. Keşke Sovyetler'de her iş, bunların elinde olsa, ne güzel olacaktır, diyordum. Biz, Lenin iyi, Stalin iblis diyorduk. Fakat Lenin'in, kendi maiyetinde Frunze, Rudzutak gibi gerçekten insan olanlar bulunduğu hâlde Parti dizginlerini onlara vermeyip Stalin'in eline vermesi, onun, kendisinde de bu iblislikten bir hisse oduğunu göstermez mi?

Samara'dan Belebey'e ve oradan da İsterlitamak'a hareket ettim. Ben burada hemen hemen yalnızdım. Bir yere gitmek icap ederse, süvari kıt'alarıyle gitmek icap ediyordu. Çünkü Rus köylerinde Kolçak ve Kozakların ajanları bulunabilirdi. Köyüme kadar gidip babamı, annemi, kardeşlerimi ve akrabalarımı gördüm. Köyümüz birkaç defa elden ele geçmişse de, kitaplarıma ve eşyama dokunmamışlar, anne ve babama eziyet etmemişler. Kızıllar

Levent Şahverdi Arşivi

gidince, Murtazin tugayının askerleri, onları muhafaza etmişler. Ben İsterlitamak'ta bir seferî hükûmet kurup, Kolçak'tan kurtulan yerlerde derhal idarî müesseseler vücude getirdim. Bir küçük subay mektebi bile açtım. Bunun idaresine değerli subaylarımızdan Qatay uruğundan Kadı Nizameddinoğlu'nu memur ettim. Sonra da bu mektep büyük Harbiye Mektebi şeklinde gelişecektir. Derken hükûmet de kadrosunun bir kısmı ile Ağustos 23'te Saranski'den İsterlitamak'a geldi. Burada Murtazin'den de, tekrar Kızıllar tarafına geçip, Başkurt ordusuna iltihak etmek ve affedilmek istediğini bildiren mümessili ve akrabaları geldi.

Vaktiyle 1917'de Başkurdistan millî hareketine başladığımız zaman bize yardım eden il adamları İsterlitamak'a geldiler. Ne oldu? Ne olacak? Nereye gidiyoruz? diye sordular. Ben Başkurdistan'ın Kolçak'tan kurtulan uluslarının ileri gelenlerini istişareye çağırdım, samimi konuşmalar oldu. Ben de "Kızıllarla anlaşmaktan başka çaremiz yoktu. Memleketi Sibirya'ya, Çin'e götüremezdik, şimdi sabretmek icap eder. Kızıllarla birlikte Orenburg'a yerleşmeğe ve ordumuzu Türkistan Cephesine götürmeye müsaade etmediler. Buna elbette üzülüyoruz, fakat Rusya'da inkişafı muhakkak olan bir rejime uymaktan başka yol yoktur. Çünkü Rus milleti Bolşevizm'i kendi sırtında tecrübe etmek yoluna girmiştir. Onu bu yoldan çevirebilecek tek kuvvet Es-Er'ler ve Meclisi Müessesan fikri idi. O fikir yıkıldı. Çarlık taraftarı olan hiçbir general artık Rus milletini tatmin edemez. Biz de onlarla beraber yürüyemiyeceğimizi, yeniden maceralara atılmanın imkânsızlığını ve faydasızlığını gördük ve Sovyetlerle anlaştık. Mademki şimdi Sovyet şartlarına uymaktan başka yol yoktur, memuriyetlere, kooperatiflere, memleketin iktisadî ve kültürel müesseselerine gireceksiniz, ta ki ülkemizin idaresi, bilfiil elimizde kalsın. En büyük noksanımız cehalettir. Onu bertaraf etmeye çalışacağız" dedim. Bu beyanat, keza babamın ve dayımın da iştirak ettiği konuşmada söylenenler ilimizde yayıldı. Her tarafta harfiyen tatbik edilmeye başlandı. Yirmi beş-otuz kişiden ibaret olan ve hususî konuşmalar şeklinde sabahtan akşama kadar devam eden bu toplantı zahirde küçük bir şey idiyse de ehemmiyeti büyüktü. Bunu Frunze'ye yazı ile belirttim ve Batı Başkurdistan'da sekiz yerde "asayişin temini" için yerleştirilmiş olan kızıl garnizonların kaldırılmasını istedim. Bu da yapıldı, onların çekildiği yerlere Başkurtlardan seçilen "milis" müfrezeleri gönderdim.

Burada zikredilmeğe değer küçük bir olay: Memleketimizde 1904'den beri tanıdığım ve bu hâtıralarda ismi geçen Abdurrahman Hakberdin isminde Kargalı'dan bir Tatar muharrir vardı. Babamın da dostu idi. Şakir Remeyev'in altın ocaklarında "kontrolör" olarak çalışırdı. "Kütüphane-i İçtihad" ismiyle küçük risaleler serisi çıkarmıştı. Ekserisi osmanlıcadan yahut rusçadan alınmış malûmatı ihtiva ederdi. Arapçadan ve farsçadan anlardı. Eskiden sosyalist fikirli olduğunu bilirdim. Fakat o eskiden komünistmiş. İş-

Levent Şahverdi Arşivi

te bu zat veyahut onun şimdi ismini unuttuğum arkadaşı bizim bu İsterlitamak toplantısına gelen zevattan bazısını görüp neler görüşüldü diye "malûmat" almış ve bunları "İşte Validov memleketindeki burjuva zenginleri toplayıp onlarla gizli konuşmalar yapıyor" diye araya bazı yalan da karıştırıp "Doğu Cephesi" gizli hizmetler kısmına beni fena surette jurnal etmiş. Frunze'nin muavini General Avksentyevskyi bundan bir kopya çıkartıp bir dostluk gösterisi olmak üzere bana göndermiş ve kenarına da "Hakberdin" için hiç de şerefli olmayan "Merzavets" gibi kelimeler yazmış. Sonradan işittim: Avksentyevskiy[5] bu zatı yahut onun adına çalışan arkadaşını çağırıp haşlamış ve hakkımda demiş ki: "Validov birkaç kişi ile konuşup bu memlekette asayişi temin etti, bizi garnizonlar bulundurmak işinden kurtardı, sen ise ancak memleketinizde huzursuzluk yaratmayı, başımıza yeniden belâ çıkarmayı düşünürsün, def ol" diyerek huzurundan koğmuş. İki ay sonra onun bulunduğu Kargalı köyünden geçeceğimi duyunca "beni öldürür" diyerek bir tarafa kaçmış. Ben de kendisine şöyle bir yazı bıraktım: "Öldürür demişsin, buna hacet yok, sen kendi kendini öldürmüşsün. Kervansaray camiinin yıktırılmasını tavsiye etmişsin. Allahın mescidlerinde onun ismini zikretmeyi meneden ve onları tahrip etme yolunda uğraşan insanlardan daha zalim bir insan bulunur mu?[3] İyi ki sözüne[6] ehemmiyet vermemişler, yüzün kara, sana diyeceğim ancak budur."

8137

Başkurtlarda Milli Muhtariyet İdealinin Salâbeti

Bu arada Üçüncü Alaydan Kolçak'a tâbi olmadıkları gibi, Kızıllara da başvurmayı kabul etmeyen ve Qatay ili ormanlarında kalarak, Başkurdistan hükûmetini bekliyen bir grup asker yanıma gelmek için izin istedi. Bunları hürmetle kabul edip İşey köyünde kendilerine bir dana kestirdim. Karınlarını doyurup onları bağrıma bastım. İlk defa bunlardan öğrendim ki Kolçak, Üçüncü Alayın Binbaşısı Tagan'ın maiyetinde bulunanlar, Levze köyünde Beyaz Rus alayları tarafından muhasara edilip iki hafta süren çarpışmalardan sonra 17 Mart'ta teslim olmuşlar. Binbaşı Tagan, başka bir köyde olan bunlara, kar kış da olsa, Zeki Velidi'ye gidin, diye emir vermiş. Tagan'ın arkadaşı Harun Kurbanali, "Ural-Altay süvari bölüğü" adıyla bir bölük kurmuş, çok yiğitlikler göstermiş. Fakat 7 Nisan 1920'de Beklemiş istasyonunda Kızıllarla çarpışırken şehit düşmüş. Yanındaki askerleri de Qatay ulusu ormanlarında gizlenmişler. Binbaşı Tagan ve Yoldibayev ismindeki diğer subay Kolçak tarafından Doğu Sibirya'ya gönderilmişler ve bunlar da yanlarındaki on neferi bize iltihak etmek üzere sevketmişler. Bunlar da ormanlarda gizlenmiş ve kendileri gibi kaçak vaziyette olan bazı arkadaşlarını bulmuşlar. İşte askerlerden öğrendiklerim bunlardı.

---

(3) Kur'an: femen azlamu mimmen mana'a mesâcid allahi an yüdhkere fihâ ismühü ve sa'â fi kharabihâ

Levent Şahverdi Arşivi

Sonradan Avrupa'ya geldikten sonra öğrendim ki Binbaşı Tagan, Üçüncü Alayın subay ve neferlerinden bir grup ile Uzak Doğu'ya gelmiş, orada epey zaman faaliyette bulunduktan sonra Tokyo'daki Macar sefirinin yardımiyle Macaristan'a gelmiş. Sonradan (1924) de biz onunla Almanya'da ve Macaristan'da görüşeceğiz. Çok cesur bir asker olan Yoldibayev ise Japonların yardımiyle Başkurt ve Tatarlardan 200 kadar asker toplayıp onların hizmetinde bulunarak Mançurya'daki Honhoz eşkiyasını temizlemekte çok iş görmüş, şimdi ise köyünde kendilerine ziyafet verdiğim şu askerlerin, Qatay ilçesi ormanlarında bu kadar zaman Beyaz ve Kızıl Ruslara verilmeden ve Murtazin'e de iltihak etmeden mevcudiyetlerini, hükûmet tarafından temsil olunan millî istiklâl fikirlerini, bu kadar ısrarla müdafaa eylemeleri çok takdire şayan bir işti. Ben bunun birkaç misalini gördüğüm için, şimdi de inanıyorum ki Ruslar Doğu Türkleri azasında millî hisleri tamamiyle silmek hususundaki gayretlerinde bundan sonra da muvaffak olamıyacaklardır.

§138 **Beyazlarda Kalan Alaylarımızın Bize Tekrar İltihakı**

Ağustosun 12'sinde ben, Murtazin'in tugayını kendi tarafımıza geçirmek için Doğu Cephesinin ötesine yani ta Kolçak ordusu içine hareket ettim. Yanımda yakın arkadaşlarımdan Tahir İmekov vardı ki "İmek" ismindeki aşirettendi. Kendi köyümüzden ayrılıp Nügüş nehrindeki Taşkisüv köyünde, babamın eski dostu Bergüli Hacı denilen zatın evinde misafir olduk. Etraftaki Başkurtlar hemen buraya toplanıp bizim gelmemize sevindiklerinden koyunlar kesip hazırlamışlar. Kımız da çoktu. Burada bir gece kalıp istirahat ettik. Bu aylarda yegâne istirahatim bu oldu. Yoksa hep Orenburg, Samara, Saranski, Moskova ve Ukrayna cephesi arasında dolaşıyordum. Çok vakit bir lokomotife takılan iki-üç vagonla gidiyordum. Biktaş'tan Times kasabasına gelerek eski dostumuz Ebubekir Molla Hüseyinov'a misafir oldum. Burada Birinci Kızıl Ordudan Murtazin'e giderken bana refakat etmek üzere Orenburg'dan gönderilmiş olan Broydo geldi. Bu bir Yahudi Sosyalist Bund Partisi üyesi ve muharririydi. Başka Siyonist Sosyalistti. Evvelce 1917'de Taşkent'te beraber bulunmuştuk. Bundan sonra da Khiyva'ya gidip orasını karıştıracak ve millî işler Komiserliğine Stalin'e müşavir bile olacaktır ve bu bir fitne başı olduğu için bunun gönderilmek istendiğini bilseydim, Frunze'den, yahut Birinci Ordudan bunun yerine başka birisini göndermelerini rica etmiş olurdum. Benim yanımda ancak 120 atlıdan mürekkep bir süvari bölüğü bulunuyordu. Murtazin'in tugayını, Yayık nehri ve Kızıl (Kızılsky) kasabası doğusunda Nogaybek adlı hristiyan Tatar köylerinde bulduk. Tugayın askerleri çok güzel yiğitlerden ve gönüllülerden teşekkül etmişti. Fakat topları için mermileri yoktu. Üstleri başları yırtık pırtıktı. Ben bunları toplayıp Başkurdistan hükûmetinin ilân ettiği affı bildirdim. Herkes sevindi. Bu Nogaybekler Çarlık zamanında

Levent Şahverdi Arşivi

zorla Hristiyan yapılan Tatarlardır. Kiliselerinde Tatarca ibadet ederler, fakat evlerinde bazı Müslüman duaları okur ve kendilerini gizlice Müslüman sayarlardı. Bunlara "Artık hürriyettir, dini gizlemenin manası yoktur, ya açıkça Hristiyan, yahut açıkça Müslüman olmalısınız" dedim. Fakat onlar hâlâ bu inkılâplara inanmıyorlar, kiliseden vazgeçmiyorlardı. Murtazin'in askerleri bizim bulunduğumuz köydeki kiliseyi yaktılar. Fakat kilise yanarken ağlıyan kadınlar görüldü. Yani bunlar belki 200 sene süren bu zoraki Hristiyanlık zamanında bu yeni dinlerine ve yahut iki dinli olmak âdetine epeyi alışmışlar. Bundan sonra da bunlar bizim muhtariyet hareketlerimize iştirak etmediler, millî hisleri silinmişti.

Murtazin'in tugayını 25 Ağustos'ta Yayık nehri batısına geçirdik. Burada bunları Samara-Taşkent hattı üzerindeki Novosergiyevsk adlı yerde yeni baştan silâhlandırıp donatmak üzere gönderdim. Broydo onlarla beraber gitti. Türkistan Cephesi Frunze'ye ve maiyetine bu Murtazin tugayını Başkurdistan hükûmetine tâbi ordudan ayrı beslemek fikrini telkin etmiş ve benimsetmiştir. Bu olay, beni ve Başkurdistan hükûmetini Sovyetlerin bizi Orenburg'a yerleşmeğe müsaade etmemeleri hâdisesinden sonra, onların niyetlerinin bozuk olduğunu açıkça gösteren ikinci bir hâdise olmuştur. Bu perişan alaylara yeni askerler kattık. Bir atlı tugay oldu. Bunların silâhlandırılıp donatılması tamamlandıktan sonra onları Vatsetis, Ukrayna cephesine nakletti.

8139 **İzdivacım** Ben dönüşümde Ağustos sonlarında Ebcelil (Abdülcelil) köyüne gelerek Hacı Muhammed Hacı adlı imamın kızı Nefise ile evlendim. Bunlar, Başkurtların Tüngevir kabilesindendi. Hacı Muhammed Hacı babamın yakın dostu idi. Kızın annesi, Troytsk'da maruf Şeyh Zeynullah'ın kızı idi. Bu kızı ben de küçüklüğümde görüp sevmiştim ve mektuplaşmıştım. Beni onunla evlendirme işi 1904'de konuşulmuştu, bu bir nevi nişanlanma idi. Fakat araya birçok büyük hâdiseler karıştığından nikâh geç kalmıştı. Burada düğün yaptık. Havalar da çok güzeldi. Fakat tam gerdek akşamı, Magnitogorsk'u muhafaza eden askerlerimizden beş süvari gece yarısı paldır küldür gelip beni kaldırarak bir telgraf verdiler. Moskova'da bulunan Trotskiy beni kendisiyle telgraf başında konuşmak üzere, Magnitogorsk'a çağırıyordu. Hemen gittim. Bugün yarım milyondan fazla bir Sovyet endüstri şehri olan Magnitogorsk o zaman daha hiçbir sanayi eseri bulunmıyan, ahalisi belki 100 evden öteye geçmiyen bir Rus Kozak köyü idi. Ebcelil'den belki 25 km. uzakta olan bu köye at üzerinde koşarak geldik. Mesele o kadar mühimmiş ki, Tugay daha uyumamıştı. Ben gelince o da hemen telgraf başına geldi. Belebey'de teşkil etmekte olduğumuz Üçüncü ve Dördüncü Piyade ve Üçüncü Süvari Alaylarını Leningrad üzerine yürümekte olan General Yurdeniç'e karşı göndermemi talep ve rica

Levent Şahverdi Arşivi

ediyordu. Ben bunların talim ve teçhizinin daha hiç tamamlanmamış olduğunu söyleyip şimdilik ancak iki taburunu bir iki haftada hazırlamak için Miralay Ahmerov'a emir vereceğimi vadettim. Aynı gece Miralayı Belebey'de telgraf başına çağırıp vaziyeti anlattım. O da iki taburun bile hazır olmadığını söyledi. Ben bunu, sabah olunca tekrar telgraf başına gelen Trotskiy'e bildirdim. Bu Başkurt kıt'alarının Yudeniç'e karşı savaşlara katılmasının başlangıcı oldu. Ben daha hemen hiç uyumamıştım. Ebcelil'e döndüm. Evlendiğim kızı, Avziano-Petrovsk yanında bir Başkurt köyüne götürdüm. Zifafımız orada yapıldı. Burada yakında telgraf bulunmadığından Trotskiy veya Lenin beni arayıp bulamazlardı. Bir-iki gün burada kaldıktan sonra gelini arkamdan gelmek üzere bir manga askerle bıraktım. İsterlitamak'a geldiğimde filhakika beni bu defa Lenin'in aradığını söylediler. Ben telgraf başına geldikten az sonra Lenin aynı teraneyi tekrarladı. Mutlaka bir piyade ve bir süvari alayı gönderin diye talep etti. Bizim inkılâplara sadakatimizin bununla ölçüleceğini de ilâve etti. Ben yine talim görmiyen askeri nasıl göndereyim diye dayattım. İşi savsaklamak istiyordum. Maksadım Sovyet tarihçilerinin dediği gibi sabotaj değil, yeni alınan, talim görmiyen askeri harcanmaktan korumaktı. Lenin ve Trotskiy'nin maksatları ise "Başkurtlar geldi" diye yaygara koparıp bizi propaganda için kullanmaktı. Bunu Trotskiy telgrafla konuştuğumuzda açıkça söylemişti. Fakat Leningrad'a asker göndermezsek Ukrayna'da bulunan askerlerimizin başına belâ çıkarabilirlerdi. Bizim tarihimizi yazan Raimov "Validov askerlerini Yudeniç'e karşı göndermeğe muhalifti" diye yazmıştır. Bu doğru değildir. Mademki biz Sovyet hükûmetiyle muahede akdetmişizdir, o hâlde vecibemizi ifadan istinkâf etmek hatırımdan geçmezdi. Zaten Rusya'da Çarlık rejiminin geri gelmesine katiyen ve bütün gücümüzle karşı koymaya kararlı idik.

Lenin'in külliyatında (cilt 35) neşrolunan 5 Eylül tarihli uzun nasihatlar ve öfkeli sözlerle dolu telgrafı karşısında yapılabilecek bir iş kalmamıştı. O, bu telgrafta, Başkurt ordusunun ancak bir kısmını istemişti. Biz bu iki alayı fazla acele etmeden hazırlayıp tabur tabur ve bölük bölük Leningrad'a gönderdik.

8140

Sahib İbn Abbad'ın Düğünde Okunan Bir Şiiri

Benden dört-beş gün sonra, evlendiğim kız (Nefise) ve maiyeti İsterlitamak'a geldiler. Biz burada Hâdi Mahdum Nogayev isminde bir zenginin tarafımızdan millileştirilen evinde yerleştik. Babamın üstadı ve şeyhi ve aslı Nogay oğullarından Kemal İşan'ın oğlu olan ev sahibi keyif ehli Hâdi Mahdum ölmüştü. Karısına ve çocuklarına büyük evlerinin bir bölümünde kalmalarına müsaade ettik. Zenginin hanımı bize memnuniyetle hizmet etti. Bu arada arkadaşlarım Talha Rasul ve Fethülkadir İnan, Doğu Başkurdistan'dan geldiler. Bunlar içkiye düşkün idiler. Yeni evlendiğim ha-

Levent Şahverdi Arşivi

nımın amcası olan Talha, bodrumda ev sahibinden kalan sayısız şarap şişeleri arasında saadetini bulmuştu. Oradan bana şişelerin üzerindeki etiketlere yazıp şiirler gönderiyordu. Fethülkadir (şimdi Ankara'da Profesör olan Abdülkadir İnan) ise sarhoşluktan oturduğu sokağı ve evi kaybettiği için bir akşam sokakta yatıp uyumuştu. O, bu zamanda tarihî kahraman Salavat hakkında bir piyes yazmakla meşguldü. Otomobille Belebey'e giderek askerleri gönderip İsterlitamak'a dönüp gelince, babamı, annemi ve kardeşlerimi, dayım Habib Neccar'ı, hanımını ve çocuklarını çağırıp, evlenmenin, bizim tarafta yapılması gereken merasimini yaptık. Dayım bana daha 1911'de din ve İslâmiyete ait yazmış olduğum ve hikâyesini daha önce anlattığım yazıyı kendi evrakı arasında bulup getirmişti. Dayım: "Din ve İslâmiyet hakkında bu liberal fikirlerin belki şimdi işine yarar" dedi. Ben de ona: "O zaman namaz kılmamak ayıptı, şimdi namaz kılmak ayıptır" dedim. Biz burada dinin ve İslâmiyetin mukadderatı ve istikbali hususunda çok konuştuk. Babam, annem, dayım ve hanımlar benim evlenmeden çok memnun ve mes'uttular. Çünkü gelin, onların büyük bir aziz saydıkları şeyhlerinin torunu idi. Akşam yemekte dayıma, bir kadeh beyaz şarap sundum. Evin eski sahibi olan Hâdi Mahdum evinin bodrum katındaki şarap mahzeninde en iyi şaraplar, hatta şampanya bulundurmuş. Dayıma sunduğum şarap, en iyi bir şaraptı. Dayım, içeceğim diyerek, hatta içiyormuş gibi görünerek kadehi eline aldı. Gerçi dayımın Kazan'da tedrisatla meşgul iken Sadri ve Abbas adlarındaki arkadaşlarıyle içki içtiklerini, bunun o zaman halk şarkılarına mevzu teşkil etmiş olduğunu duymuştum. Bundan, bu hâtıralarda bile bahsettim. Dayımın şimdi düğünümde az da olsa şarap içer görünmesi beni çok sevindiren bir sürpriz oldu. "Hani beni sigara içtiğim için tokatlamıştınız" dedim. O da "Tütün içersem, sen de beni tokatla, fakat bu kadar berrak bir kadeh içinde, bu kadar berrak olan şarabı içmemek yazık olur" dedi. Bana küçüklüğümde okuttuğu şu arapça şiiri söyledi: "Bardak ve şarap her ikisi berrak olmakla, birbiriyle karıştırılıyorlar, bu yüzden kafalarımız da öyle karıştı ki, bilmiyorum ortada şarap var da kadeh mi yok, yahut kadeh var da şarap mı yok"[4]. Dayımın cidden yerinde okuduğu bu şiir çok hoşuma gitti. Sahib ibn Abbad, 10. yüzyıl Arap edibi ve Abbasi veziri idi. Liberal fikirleri ve cemiyette yiğitçe ve şen davranışlarıyle maruf olmuştur. Şiirinde şarabın tesiriyle zihinlerin karıştığına dair sözleri, bizim meclisimizin hâli idi. Hiç mutat olmıyan bir şekilde, dayımın ve babamın bu mecliste Sahib ibn Abbad'ın şiirini söyleyip iştirak etmiş olmaları, beni candan sevindirmişti. Mecliste hazır bulunan Başkurt ve Tatar komünistlerine şiiri tercüme ettim ve Sahib ibn Abbad'ın şerefine bir daha kadeh kaldırdık. Ben dedim ki: "Sovyet rejiminin işte bu faydası da vardır ki, şeyhle müridi,

(4) Raqqa az-zucacu ve raqqatti'l-khamru • Ve taşâbahâ fa- taşâkala al-amru• Fakaannamâ khamrun ve la qadahun • Va kaannama qadahun va la khamru.

Levent Şahverdi Arşivi

üstadla talebesi arasında senelerce sürüp giden riya perdesini yırttı. İkisi beraberce şarap içebiliyorlar". Gülüştüler. Fakat babamın ve komünist Rahmetullah'ın bana ertesi gün anlattıklarına göre, dayım şarabı içmemiş, ben dışarya çıktığımda şarabı başka kadehe aktarmış. Ben, dayımın Sahib İbn Abdad'dan nakillerine karşılık olarak, Arap şairi Mütenebbi'nin şaraba ait bazı şiirlerini okudum. Dayım da bana vaktiyle Arap edebiyatını öğretmiş olmasından dolayı çok mes'uttu. Ben de ona "Benim ilmî araştırmalarım Rus muhitine münhasır kaldı. Arap edebiyatını öğretmiş olmanızdan size bir faydam dokunmadı," dedim. O da: "Hayır, sen ilk Türkistan seyahatinden bana Zamakhşarî'nin arapça divanını ve Taftazani ile Seyyid Şerif Curcan'ın münakaşalarına ait Risale'yi getirdin. Benim için, bunlardan büyük ve daha kıymetli hediye olur mu? Ben seni yetiştirmiş olmakla iftihar ederim," dedi. Bu son "Risale" Temür'ün kendi zamanındaki iki büyük âlimi Kur'an'daki, "Bakara" sûresi başında bulunan "ûlâike 'alâ hüden min Rabbihim"[5] âyeti üzerinde münakaşa ettirdiğine dair yazılmış arapça bir eserdi. O eserde Arap retoriğinin en ince meselelerine ve felsefeye temas edilmişti. İsterlitamak'daki bu tatlı sohbetler dayımla son görüşmem olmuştur. Ben daha ertesi sabah bir tabur askerle Şafran'a hareket ettim. Bununla beraber bu sohbetler hiçbir zaman hatırımdan çıkmadı. Bazan onu başkalarına hikâye ederdim. Bir defa Barthold'a 1926'da İstanbul'da Samatya'daki ikametgâhında verdiğim bir şaraplı yemekte anlatıp onu coşturdum. Çünkü bu şiir Alman müsteşrik şairi Rückert tarafından almancaya manzum olarak tercüme edilmiş ve Barthold Arap edebiyatının bu ender nümunesinin Ural Başkurt mollaları arasında bilinmiş olacağını hiç tasavvur etmemiş imiş. Bir de Barthold ilâve ederek "dayınızın şiir anlayışı her hâlde bizim batılıların anlayışına yakınmış," dedi.

Diğer bir defa İsterlitamak düğününden 37 sene sonra 1956'da Almanya'da Rhein nehri sahilindeki bir muhteşem lokantada, başlarında Danimarkalı Prof. Grønbech bulunan türkologlara verilen bir ziyafette elime çok şeffaf Mosel şarabı alarak bu hikâyeyi anlatmıştım. O mecliste bulunan Fransız âlimi Prof. J. Deny, Sahib ibn Abbad'ın şiirinin, Fransız arabiyatçısı De Sacy tarafından, nazmen yapılmış olan mükemmel bir tercümesini okudu. Dayım bu sohbetlerde çok samimi idi. Ben ona başka vakit sorsam cevap vermiyeceği soruları da sordum, o da memnuniyetle cevap verdi. Dedim ki, "Sizin arkadaşlarınız Abbas ve Sadri ile hovardalık yaptığınız Kazanlılar arasında adeta bir destana mevzuu teşkil etmiş, Ahmedsani'nin dediğine göre size ait şiirleri İstanbul'daki Tatarlar hâlâ biliyorlarmış. Neden böyle bir destana mevzu oldunuz, gerçekten sefahat hayatınız Kazanlılarca ölçü dışına fazla taşmış gibi mi göründü?"

(5) Yani "Bunlar, Rab'larının gösterdiği hidayet yolundadırlar".

Levent Şahverdi Arşivi

Dayım "Aslâ, ara sıra eğlenirdik, fakat başkalarınınkine nisbeten çok normal ölçüde idi. Bunda Mercanî'nin düşmanları olan mollalar araya girip üstadımızdan öç almak için bizi rezil etmek yolunu tuttular. Mercanî eserlerinde, 'İslâmiyet felsefe ve hikmeti aslâ inkâr etmez, fen'e gelince onların hepsi hayırlıdır' der(6). Biz üçümüz de en büyük hakîmane ve terakkiperver söz telâkki ettiğimiz bu sözlere müstakil şerhler yazdık, bunları arapça yazmıştık, işte bunu o düşmanlar 'küfür' olarak tanıdılar, buna dair diğer mollalarla açık münakaşalar, hatta yumruklaşma olmuştu," dedi. Ben İstanbul'a gelince Ahmetsanî ve İstanbul'daki diğer aydın Kazanlılardan bunu tetkik ettim. Ve şarkının bestesini dahi Kazanlı Mirzalardan Terigul Ömer Beyin kızı İffet hanımdan elde ettim (Resim N.14). Dayım 25.6.1925'te vefat etmiş, babam onun hayatına dair Çağatay şivesinde güzel bir eser yazmıştır. Bana yazdığı mektubunda "Merhum Yurmatı ilinde bir evliya gibi hürmet görürdü. Cenazesine her taraftan o kadar halk toplanmıştı, ki son senelerde, bilhassa Sovyet devrinde bu kadar kalabalık bir cenaze merasimi görülmemişti" diye yazmıştı. Merhumun hayatının birçok enteresan tarafları vardır, bir gün elbette bir tetkik konusu olacaktır. Oğlu ve kızı Rus mekteplerinde yüksek tahsil görmüş ve bugün mevki sahipleri imişler.

Hulâsa 1919 sonbaharında, benim düğünümde âlim dayımın çok yerinde nakletmiş olduğu bir arapça şiir, sonradan bu kadar zevkle hatırlanmıştır. Bu düğüne Ukrayna'daki ordu kumandanlarımız ve Petrograd'dan Musa Carullah tebrik telgrafları göndermişlerdi.

8141

Orenburg'a Dönmek İçin Teşebbüsler

İsterlitamak'ta hükûmetimiz bütün idarî müesseseleri kurmuş, mektepler açmış. Benim Ukrayna'dan gönderdiğim ilâçlarla hastahaneler teçhiz edilmiş ve açılmıştı. Geniş bir faaliyet vardı. Fakat biz, hep Orenburg'a dönmek için teşebbüslerde bulunuyorduk. Ukrayna cephesindeki ordumuzu Başkurdistan'a göndermeyi ve Türkistan Cephesine ilhakını da benim ısrarım ve Frunze'nin müdahalesiyle Moskova kabul etmişti. Onları Eylül'ün ilk günlerinde trenle Başkurdistan'a yollayacakken Trotskiy-Vatsetis, Petrograd cephesine gönderdiler. Yalnız Murtazin tugayını yine Ukrayna'da alıkoydular. Murtazin'i bizden soğutmak ve diğer Başkurt kıt'alarından ayrı tutmak için çok çalışıyorlardı, bunu da Murtazin ıstırapla müşahede ediyordu. Keza o güne kadar daima birlik olup gelen Başkurt münevverleri arasına da bazılarını Komünist Partisine kaydedip nifak sokmaya bütün gayretleriyle çalışıyorlardı.

Aq-tübe şehri tekrar Kızılların eline geçince Sovyet hükûmeti Reisi M. Kalenin, Doğu cephesi meselelerini müzakere için, Orenburg'da 19-21 Eylül'de

(6) Al-İslâm la-yükadhdhib-u al-hikmete va'l-fann-u khayrun küllühu.

Levent Şahverdi Arşivi

bir içtima akdetti. Bunda Frunze, meşhur muharrir Safarov, Orenburg ve Ufa vilâyet komünist liderleri vardı. Ben de davet edildim. Lenin tarafından verilen Fiat otomobiline binerek İsterlitamak'tan, Orenburg'a hareket ettim. Fakat benzin karışık ve kötü, arabanın iç lâstikleri çok yamalı olduğundan bozulursa yolda kalmıyalım ve yolumuza devam edebilelim diye atların bizi takip etmesini emrettim. Araba yolda birkaç defa bozuldu. Egzos borusunu dolduran bozuk benzin top sesi gibi sesler çıkarıyordu. İç lâstikler patlayınca tamir ediyorduk. Başkurtlar "bu otonomiya niye yürümüyor?" diye soruyorlardı. Otomobil ile otonomiyi karıştırıyorlardı. Nihayet Orenburg'a geldik. Burada Safarovlar, bir "Doğu Propaganda Treni" teçhiz etmişlerdi. İçinde Arap harfli matbaası da vardı. Hindistan'dan gelen mümessiller de vardı. Bunlar bu konuşmalarda söz aldılar. İsimlerini unuttuğum bu zevat Validov'la Lenin arasında Hintli Mevlevi Bereketullah'ın projesi dolayısıyla müzakereler olduğunu, Lenin ile konuşmalarında bunun zikri geçtiğini anlattılar. Birisi bunların ingilizce sözlerini rusçaya tercüme ediyordu. Meğer onlar, Orenburg'daki içtimaa katılan zatın Lenin'le Asya meseleleri üzerinde konuşan Validov'la aynı şahsiyet olduğunu bilmiyorlarmış. Bu Hint ahrarı, meğer Nehru'nun yakın arkadaşları imişler, onu da ben bilmedim, fakat 1964 senesi başında Delhi'de bulunduğum ve Nehru ile görüştüğüm vakit artık hayatta ve Delhi'de bulunmıyan bu zatın, Rusya'da gördüklerinden ve benden bahsetmiş olduğunu işittim. Bu Hintliler, Kalenin'in yanında konuşmalarda, Başkurt ordusunun ve diğer doğu kavimlerinden (Özbek, Kazak ve Türkmenlerden) millî askerî kıt'alar kurulmasının lüzumlu olduğunu söylediler. Fakat Orenburg Komünist Fırkası Reisi Akolov ve zikri geçen Broydo, bu fikirlere ve orada serdettiğim mütalâalara muarız çıktılar. Bunlar tam Rus emperyalistleri idiler. 26 Ekim'de Frunze beni ve başka Kazak ve Başkurt münevverlerini tekrar Orenburg'a çağırıp Türkistan meselelerini müzakere etti. Her iki hükûmetin, Orenburg'da bulunması icap ettiği fikrini söyledi. O günlerde de bizzat kendisi Türkistan mevzuuna dair güzel makaleler neşretti. Bunlar sonradan onun hâtıratında neşredilmiştir. Bunlar hep güzel şeylerdi. Fakat bütün bunlar Moskova'da bozuluyor ve bunları bozmak için Orenburg ve Ufa komünistleri cidden çalışıyorlardı.

8142 **Rıza Kadı, Zakir Remey** Bu gelişimde, Doğu Türklerinin meşhur âlimi Rizaeddin Fahreddin ve bu Türklerin büyük şairi Zakir Remeyev ile iki defa görüştüm. Rizaeddin (Rıza) Kadı, bizim teşebbüslerimiz için duacı olduğunu, oğullarının bizde çalışmaları gerektiğini söyledi. Rıza Kadı kapıdan çıkarken başımı tuttu, gözleri yaşla dolu idi. Bu da, ne olacağız endişesinin yaşları idi. Bir âlim ve milletimizin bir filozofu olan Kadı'ya "Aydınlık yolunu, alevlenmiş olan bu hayatın içine atılarak

Levent Şahverdi Arşivi

arayacağız, bundan belki gelecek nesil istifade eder, yeter ki biz, milletimizde erkeklik duygusunun ölmemesini temin edelim. Bu duygu ölmezse, şüphe yok ki bir gün biz de hür millet oluruz" dedim. Her hâlde bu karışık günlerde dahi zengin kütüphanesinde çalışabilen Rıza Hazretin, yüzyılları temsil eden huzur ve feragati, gözü yaşarmasına rağmen, bende çok iyi intiba bıraktı. Ayrıldıktan sonra dahi, onun tatlı sözleri üzerinde düşündüm. Rıza Kadı 1926'da Mekke Kongresine giderken İstanbul'a uğradığında Orenburg'daki görüşmelerimizi hasretle hatırladı, yukarıda zikrettiğim sözlerimi bana ve mecliste bulunanlara naklederek bizi sevindirdi. Mütevazi bir evde yaşıyan eski milyoner şair Zakir Remeyev'i de bu sefer yahut bu yazın Orenburg'a ikinci defa geldiğimde gördüm. Bu zat Çağatay şairi Alişir Nevaî'nin meftunu idi. Kendisine 12 sene önce Nevaî'den naklettiğim şiirlere nazire yazmış olduğunu şifahen anlattı. Fakat hasta ve divanda başını dayadığı yastık ona yakışmaz bir hâlde idi. Servetlerini kaybetmekten fazla müteessir olmadığını, fakat milletimizin mukadderatı hususunda büyük endişe duyduğunu söyledi. Orsk şehrinde yaşıyormuş. Veda edip kapısından çıkarken Alişir Nevaî'nin şu mealdeki parçasını hatırladım: "Ölümden daha ağır olan hayatımı mı diyeceksin, yanma ve iç çekmelerin uğursuzluğu yüzünden gözlerimden (akan) yaşımı mı diyeceksin? Yoksa taş üstüne koyduğun garip başımı mı diyeceksin, yahut da gam u gussa ile dolu başımın altındaki taşımı mı diyeceksin?"[7] Zaten dayanağı eski yastığı da bir taş gibiydi. Rıza Kadı'ya bir miktar kâğıt ve altın para bıraktım ve icap ederse kendisine yardımda bulunacağımı söyledim.

8143 **Türkiyeli Esirler** İsterlitamak'a döndüğümde Türkiyeli esirler meselesi karşıma çıktı. Sibirya taraflarından gelip Ufa ile Samara arasında toplanan bu esirler vatanlarına gitmek için yol bulmamı rica ettiler. Ben de Trotskiy'den 120 askere vagon verilmesi hususunda emir alarak bunların bir kısmını Astarkhan'a, diğer kısımlarını da Taşkent'e gönderdim. Fakat bu trenler için lokomotifleri, normal marşandiz ve askerî trenlerden zorla almıştım. Bu husus Trotskiy ve Lenin ile telgraf başında münakaşalara sebep oldu. Onlar bu hareketimi bir nevi "eşkıyalık" saydılar. Bunda da Frunze bana hak verdi. Bu zatın bana karşı gösterdiği bu nevi itimat ve dostluk, bende sonradan Sovyetlerde bu tip insanlar, Rykov ve emsali zevat iş başında bulunup da verilen söze, yazılan muahedelere riayet hususlarına itina edilmiş olsa idi, Sovyetlerden ayrılıp, onlara karşı isyan yoluna sapmamış olurdum fikrini uyandırdı. Pravda gazetesi muharririne

(7) Ölmekten sa'b-raq ma'aşımnı mı de •
Hasret şum'iden közemdegi yaşımnı mı de, •
Taş üstündeki garip başımnı mı de •
Munluğ başım astıdagı taşımnı mı de.

Levent Şahverdi Arşivi

benimle konuştuğunda biz doğululariarla münasebetlerinde bu hususa riayet etmeleri lüzumunu söylemiştim. Fakat Broydo'nun aslı yazma halinde elimize geçen ve bazı yerleri yakınlarda Sovyetler tarafından neşrolunan raporu, Moskova'da Stalin için, Başkurdistan'a komşu Rus vilâyet komünist teşkilâtı, Frunze ve arkadaşlarının teşebbüslerinden daha mühimdi. Broydo bu raporunda şöyle demiştir: "Orenburg Doğu Rusya İslâmları arasında bir birleşme noktası olmuştur. Validov'u buraya yanaştırmamalı. Murtazin'i ona karşı çıkarmalı. Kazaklarla Başkurtların aralarını açmak yolunu takip etmeli. Neplyuyev[7] böyle yapmıştı, o hakikaten büyük bir siyasî adam olmuştur. Validov'u diğer Türk kavimlerinden tecrit etmeli". Broydo'nun burada zikrettiği Neplyuyev 18 inci yüzyıl Büyük Petro'nun ve kızı Yelizaveta'nın, Orenburg'da oturup doğuyu idare eden meşhur vâlisi ve İstanbul'da memleketi için büyük başarılar gösteren Rus diplomatı idi.

8144 Başkiropomoşç Bu entrikalar daha kötü bir şekilde "Başkurtlara Yardım" (Başkiropomoşç) işinde tecelli etti. Kızıl Ordu tarafından yağma ve talan edilen malların daha Mayıs ayında Lenin'e sunmuş olduğumuz listesini Sovyet Vekiller Heyeti 6 Ekim'de tetkik etti ve bu iş için avans olarak 150 milyon ruble vermeyi ve daha da verileceğine dair bir karar kabul etti. Lenin ve Stalin bu kararı kendilerinin bize karşı gösterdikleri emsalsiz bir lûtufları gibi tasvir ederek telgraf gönderdiler. Bu işi Sovyetlerce yapılan bir iş olarak göstermek ve bu vasıta ile Başkurtların kalbini kazanmak için Lenin kendisinin en yakın arkadaşlarından bazılarını bu yardımın Başkurtlara taksiminde nezaret etmek üzere İsterlitamak'a gönderdi. Az sonra görüldü ki bunu "Başkurtları içerden bozmak", aralarında "Fukara Komiteleri" ve "komünist hücreleri" yaratmak için vermişler. Stalin de aynı zamanda Başkurdistan'da yaşıyan ve bizce "Batılı muvakkat muhacirler" diye adlandırılan Batı Rusya ve Baltık harb muhacirleri arasında propaganda ile meşgul olan gizli ajanlarını göndermişti. Bunlar, bize sırf Komünist Parti teşkilâtını vücude getirmek için Komünist Merkez Bürosu tarafından gönderilen Samoylov ismindeki birisinin eline verilmişti. Lenin ve Stalin'in eski samimi arkadaşlarından olan bu zat sonradan (1933) "1917-1920 senelerinde, Küçük Başkurdistan" unvanı altında hâtıralarını neşrettiğinden faaliyetleri kendileri tarafından ibret verici bir şekilde izah edilmiştir. Memleketimizde alınan bu uğursuz Sovyet tedbirleri yüzünden huzursuzluklar çıkacağını bildiğim hâlde ben Petrograd cephesine gönderilen askerî kıt'alarımıza nezaret etmek için oraya hareket ettim. Bütün mesuliyetli işler "Revkom" yani İnkılâp Komitesi reisi Haris Yumagulov'un üzerine kaldı. İsterlitamak'tan ayrılacağım gün, Türkiyeli esirlerin bir kısmını, Taşkent tarafına sevk etmiş olmam dolayısıyla, Orenburg Sovyetleri reisi Akulov'un bu işi bir Pantürkizm telâkki ederek Parti merkezine yazdığı jurnal

Levent Şahverdi Arşivi

hakkında malûmat aldım ve buna çok canım sıkıldı. Zaten Başkurtlara yardım işinin almakta olduğu istikamet beni çok üzüyordu. Demek Sovyetler iyilik perdesi altında her ne iş yaparlarsa bunun arkasında en büyük kötülük gizlenmiş oluyor.

8145 **Petrograd'da Faaliyetimiz** Ordumuza yardım olmak üzere bir kaç tren erzak götürmüştüm. Petersburg (Leningrad) açtı. Herkes trenlere içi et ve yağla dolu olduğundan, büyük bir iştahla bakıyorlardı. Eski dostum Prof. Samoyloviç'in karısı ve oğlu başka bir vilâyetten bir çuval patates getirdiklerinden yakalanmışlar, Nikolayevsk garı bodrumuna atılmışlar, onları çıkarttım, et ve yağ verdim. Daha başka ünlü müsteşriklerden Barthold, arabiyatçı Kraçkovskiy ve Mongolist Vladimirtsov, İraniyatçı Rosenberg ve daha başkalarına et, yağ, şeker verdim. Bunun için bu âlimler bana ömürlerinin sonuna kadar minnettar kaldılar. Bunu Barthold 1926'da İstanbul'da bulunduğu zaman açıkça söylüyordu. Geldiğim akşam, Lenin'in eski arkadaşı ve Komintern'in reisi Zinovyev çağırdı. O da zaten bizim ikamet ettiğimiz Astorya otelinde oturuyordu. Zinovyev'in yanında Sovyet kumandanları da vardı. Başkurt alaylarının gelmesi hâdisesini büyüterek propaganda için kullanmışlar. Ben bunlara Başkurdistan'ın ihtiyaçlarından bahsettim ve Leningrad'da bol bulunan ilmî tesis malzemesinin bir kısmını bize ayırmaları gerektiğini söyledim. Ukrayna cephesinde yaptığım gibi, tıbbî techizat, bazı klinikler, matbaa ve yazı makinaları, otel tesisatı, demir inşaat makinaları istedim. Ne istersen al, dediler. Biz Başkurdistan'dan askerlerimize erzak getiren trenleri hep bu gibi eşya ile doldurup geri gönderiyorduk. Bir de birkaç ihtisas kütüphanesi gönderdik. İsterlitamak'ta bir yüksek mektep ve tıbbiye mektebi açmak için profesörler kadrosu ve bir istatistik idaresi için de bir kadro tertip ettik. Şehirde açlık hüküm sürdüğünden bize gelmek isteyen o kadar çok âlim ve mütehassıs vardı ki! Askerlerimizin Petrogradlılar üzerinde bıraktığı güzel intibadan en çok memnun olan Petrograd camiinin imamı Musa Carullah Efendi idi. O "Petersburg amele ve komünist şehridir. Bunlar Yudeniç'i sizin alaylarınız gelmese dahi kolayca buradan defedeceklerdi. Fakat bu müsbet intiba çok iyi bir fırsattır. Bundan istifade edin" diyordu. Tanıdığı Rus münevver tabip ve profesörlerini almamızda ve bazı laboratuvarları göndermemizde vasıta oldu. Zinovyev ile birkaç defa görüştüm. Kendi aralarında bilhassa Stalin'le ihtilâf ve rekabetleri vardı. Bunları anlatır ve beni kendi taraflarına kazanmak isterdi. Buradaki Kızıl askerler Astorya otelinde kuş tüyünden yapılmış yatakları söküp kumaş yapar, yünlerini caddelere uçurur, banyo ve tuvaletleri, kıymetli ayna ve kandilleri kırarlardı. Bizim muhafız Başkurt kıt'ası ise bunlarla mukayese edilirse çok terbiyeli ve disiplinli idi. Bununla beraber Graf Rumyantsev'in sarayında kalan askerlerimiz, orasını benim müsa-

Levent Şahverdi Arşivi

ademle yağma etmişlerdi. Bu sarayın bir kısmında Çar zamanında Japon sefareti bulunmuş ve Rusya'dan ayrılırken eşyalarını burada bırakmıştı. Bunlar arasında hediye olarak takdim edilmek üzere Japonya'dan gönderilmiş müzeyyen eşya, gümüş kalem, ince işlenmiş hâtıra defterleri, resim albümleri vardı. Bunları, ben subaylarımıza dağıtmıştım. Askerler sarayda mevcut serveti kendilerine mal ederken, benimle birlikte Petrograd'a gelmiş olan eşim Nefise'ye, Graf'ın karısının gardrobundan sefarete ait eşya, vizon mantolar ve kıymetli elbiseler getirirlerdi.

Biz bunlardan hiçbir şey, bir iğne bile almadık. Zinovyev bunları sonradan beni öğerek bahsetmiş. Bir kaç ay sonra, Japon hükûmeti Sovyetlerden tazminat istemiş, Lenin de bunu bizden almak istemişti. Fakat biz vermeyince, Lenin "o eşya artık kurdun karnında" demiş.

Ukrayna cephesindeki alaylarımızdan iki piyade ve iki süvari alayı, 16-17 Eylül'de Trotskiy'nin emriyle Pskov cephesine ve Petrograd'a gönderildi. Belebey'den Miralay Hasan Ahmerov idaresinde 15 Eylül'de gönderilen askerlerden üç piyade alayı teşkil ediliyordu. On bir bin kişiden ibaretti. Bunların içinde savaşçı olanlar ancak 6233 kişiydi. Kalanları ikmal kıt'alarını teşkil ediyorlardı. Savaşlara hiç girmediler. Bütün bu kuvvetleri daha ziyade bir propaganda vasıtası olarak sokaklarda gezdiriyorlardı. Mamafih Başkurtlar, Kızıllar arasında savaşçı bir kavim olarak tanındığından askerlerimize sempati gösteriyor ve yahut onları kıskanıyorlardı. Aynı zamanda Yudeniç ordularında da "Vahşi Başkurtlar" (Dikiye Başkiry)'a fazla kıymet verilmiş olduğunu Amerika'da Stanford "Hoover Harp Kütüphanesi"ne alınan arşivlerini tetkik ederken öğrendim. Başkurtlara burada ayrı harp sahası (boyevoy uçastok) verilmişti ve ayrı grup teşkil ettiler. Karargâh Petrograd'dan 15 km. mesafede Pulkov Rasathanesi'nde idi. Bizim geldiğimiz günlerde (20 Ekim) Üçüncü Atlı ve Üçüncü Piyade Alaylarımız Tsarskoye Selo yanında, Yudeniç kıt'alarıyle şiddetli çarpışmalarda bulundu. Bütün gün süren bu savaşta 70 kadar yaralı ve kayıp verdik. Bir kaç asker ölmüştü. Bir subay yaralandı. İki gün sonra Kulma köyü yanında yine çok şiddetli savaşlar oldu. O gün 100 kadar yaralı verdik. Ölen olmadı. 24-31 Ekim'de de savaşlara devam edildi. Fakat bizden hiçbir zayiat olmadı. Başkurt grubu, bu cephede işi sona erdiğinden, Petrograd'daki kışlalara çekildi. İlk gün yapılan savaşlardaki yetmiş yaralı ve kayıptan bazıları Yudeniç askerlerince esir edilmiş. Sonra, onlar da oradan kaçıp kıt'alarına Petrograd'a dönüp geldiler. Ben yaralıları hastahanede ziyaret edip hepsine memleketten getirilen erzak ve hediyeleri verdim. 16 Kasım'da Yamburg Kızıllar eline geçtikten sonra, Yudeniç'in işi bitti. Başkurt askerlerinin Türkistan Cephesine gitmeleri gerekirken oraya gitmelerine müsaade edilmedi. Bir kısmını Novgorod vilâyetinde "Muravyev Kışlaları"na gönderdiler. Bu savaşların tarihi, Başkurt grubunun siyasî komiseri Hidayet Sadiyev ve grubun kumandanı Ali-

Levent Şahverdi Arşivi

şev tarafından "Başkurt İnkılâbının Tarihi" ismiyle bir eser halinde yazılmış ve fakat bugün hâlâ elimde bulunan bu eser basılmamıştır. O, bu eserinde 11.000 Başkurt askerinin Yudeniç'e dehşet verdiği gibi, Petrograd'ın, Sovyet aleyhtarı unsurları arasında da bir sempati ve bunların bir gün silâhlarını Sovyetler'e karşı çevirebileceklerine ve Çarlığı geri getireceklerine dair ümit uyandırmış olduğunu, diğer taraftan zayiat hemen hiç olmadığı hâlde grubun harekâtındaki katiyet ve mertlik Petrograd cephesinin esas kuvveti olan VII. Kızıl Ordu muhitinde kıskançlık doğurduğunu, bu yüzden grubu hemen Novgorod vilâyetine sevkettiklerini yazmıştır. Arkadaşım muharrir Fethülkadir Süleyman (Abdülkadir İnan) bu seferde hep yanımdaydı. Petrograd umumî kütüphanesi "Saltıkov Kütüphanesi" ve "İlimler Akademisi Kütüphanesi"nden birçok tarihî eserler ödünç aldık. Bir çoklarından fotokopiler [yani fotoğraflarını—İ.T.] çıkarttık. Bu zamanlarda yaverim İbrahim İshakov yanımda bulunuyordu ki sonra beraberce Türkistan'da bulunduk.

§146 **Tekrar İsterlitamak ve Tekrar Moskova**

15 Kasım'da biz Petrograd'dan ayrıldık ve 17 Kasım'da İsterlitamak'a döndük. Bizi büyük "ganimet" trenleri takip etti. 17 Kasım 1917'de Başkurdistan muhtariyeti ilân edilmişti. Bayramı kutladık. O gün evde çok içildi. O aralık İsterlitamak'a gelmiş olan babam, bu cümbüşü görünce "estağfirullah" diyerek çekilip gitmiş. Sabahleyin geldi. Bana Attâr'ın "Tezkire-i Evliya" kitabında yazılmış olan bir hikâyeyi anlattı. Halife Ömer'le Abdurrahman ibn 'Avf Müslümanlardan içki içenlerin meclisine tesadüfen girmişler. Ömer bunu görmüş ve günahlı insanları tecessüs etmek kötüdür, görmemiş gibi gidelim demiş ve gitmişler. Babam bizi mahcup etmek istemediğinden akşam içeri girip bizi selâmlamamış. Ben ise "Baba, ben ise ancak Hazreti Ömer zamanındaki haya ve mahcubiyetin bizlerde hâlâ mevcut olduğunu zannettiğinden dolayı mahcubiyet duyarım. Yoksa bu bizde kalmamıştır" dedim.

Ben, İsterlitamak'da çok kalmadım. 5-9 Aralık'ta Moskova'da toplanacak olan VII. Sovyetler Kongresi'ne gittik. Ben dönmeden birkaç gün evvel (8-11 Kasım) Başkurdistan'ın ilk Komünist Parti Kongresi toplanmış. Yumagulov başta olmak üzere Başkurt komünistleri Ruslarla çarpışmışlar. Başkurdistan'da ekseriyeti Rus olan 700 kadar komünist vardı. Onlar kendilerini bu memleketin hakiki sahipleri, bizi, yani partisiz milliyetçileri de muvakkat idareciler olarak görüyorlardı. Moskova Sovyet Kongresine de hükûmetimizi temsil etmek ve aynı tarihte toplanacak olan Komünist Partisi Kongresine katılmak üzere seçilenler arasında arkadaşım muharrir Abdülkadir İnan da vardı. Moskova'ya Kazakistan'dan Ahmet Baytursun ve Bükey Orda'dan Tungaçin gelmişlerdi ve bunlar eski arkadaşlarımdı. Parti konferansı gibi

Levent Şahverdi Arşivi

Sovyetler Kongresinde de "mazlum milletler"e ait kararlar alınacağından bize nutuklar söylememiz teklif olundu. Kazakistan delegesi kendileri namına da benim söylememin kâfi geleceğini, Stalin'e anlattılar. Kazanlılar adına Seyitgaliyev beyanatta bulunacağını söyledi. Biz (Kazak, Özbek ve Başkurtlar) toplanarak hepimiz adına tarafımdan okunacak beyanatı tesbit ettik. Söylediklerimizi 1957'de Amerika'da Stanford Üniversitesi'ndeki Hoover Harp Müzesinde mahfuz rusça "Yedinci Umum Rusya Sovyet Kongresi Stenografik Zabıtları"nda (s.17-18) okudum. Meali şudur: "Cihan inkılâbı fikrine sadıkız. Başkurt, Kazak (Kırgız) ve Türkistanlılar Müslüman olmakla beraber taassuptan uzağız. Mekke ve Medine bugün İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Fakat Doğu Türk kavimlerinin kültürü, İslâm ve İran kültürünün aynı demek olmadığından Mekke ve Medine'de cereyan eden hâdiseler bizde büyük heyecan uyandırmıyor; biz Rus Proletaryası ile komşu olarak kendi işlerimizle meşgul olacağız". Nutukta Hicaz'da İngilizler meselesine temas etmeyi tavsiye eden zat, Stalin'in arkadaşı olan Gürcü komünisti Eliava idi. Biz ise bu mevzuda Sovyetlerin dış politikasına yarıyacak şekilde "Dünya İslâmları ile birlikte biz Doğu Rusya Müslümanları da İngilizleri tel'in ederiz" mealinde söz söylemekten uzak durduk. Bizim beyanatımızdan nedense memnun olmıyan Kazan komünistleri namına Seyitgaliyev (s. 15-17) İngilizlerin Mekke ve Medine'yi işgal ettiğini, Otpazarı denilen yere Abdürreşit İbrahim'in Kazan'a gelip heyecanla anlattığından bahsetti ve İngilizler'i suçlandırmaya çalıştı. Kongreden sonra Eliava beni ve Ahmet Baytursun'u çağırarak nutkumuzda suya sabuna dokunmamış olmamızı hoş karşıladığını anlattı. "Bu bir diplomatik nutuk oldu," dedi. Fakat Stalin hakkımızda: "Güya kendilerinin ayrı siyasetleri varmış" demiş, yani beğenmemiş, bunu sonra Sultangaliyev bize anlattı. O ise, Seyitgaliyev'den farklı olarak bizim fikirlerimize mütemayildi.

Bu kongre fevkalâde kalabalıktı. Menşevikler henüz o zaman komünistlerle alâkalarını kesmemişlerdi. Martov, Lieber ve Dan gibi Yahudi rehberleri bu kongreye iştirak ettiler. Lenin, onları Çar Locasına koyarak alay etmişti. Bunlar arasında ve bir kısım Es-Er'lerde bu aralık komünistlerle birleşmek temayülü kuvvetli idi. O cümleden biri de eski "Samara Komuç Hükûmeti" Dış İşleri Nazırı Vedenyapin'di. Bu zat beni gördü. Maneviyatı çok bozuktu. Çünkü komünistler kendilerine teslim olan insanlara bundan sonra ancak kendileri için bir faydalı iş görüp göremiyeceği bakımından kıymet verirler. Meselâ Lenin kendisinin Doğu siyaseti bakımından bize istikbalin adamları nazariyle bakar ve öyle kıymet verirdi. Vedenyapin ne kadar değerli bir insan olsa da, ona "onun işi tamam" nazariyle bakmış ve zebunkeşlik etmişti. Üzüntüsü bu yüzdendi. Ben kendisine "Samara, Ufa ve Orenburg'da iken sizi metin bir insan zannetmiştim, meğer ki hâdiseler sizi bükmüş, fazla aldırış etmemeli idiniz" dedim. Sonra bu muhterem zatın kendi

Levent Şahverdi Arşivi

canına kıymış olduğunu işittim. Burada bize misafir olan Es-Er reisleri Çernov ve başkaları ile görüştüm.

§147 **Şalyapin ile Görüşmem**

Biz bu toplantıda, kongrenin tümünün hazır bulunduğu büyük konseri dinledik. Burada Şalyapin, Rusların "Dubinuşka" şarkısını söyledi. Belki iki bin kişiden fazla olan ve hepsi aynı koroyu söyleyen dinleyicilerin yanında Şalyapin'in söylediği şarkının kelimeleri ve onun sesi bütün kuvvetiyle işitiliyordu. Bu koroya Lenin de, hatta Menşevikler bile katılıyordu. Konser bitince, sahne arkasındaki bir odada Şalyapin'in yanına girdim. Eskiden herkes onun fevkalâde gururundan şikâyet ederdi. Bana karşı hiç de öyle davranmadı. Bu sefer bilâkis çok mülâyim idi. 1918 senesi sonlarında Sovyetlerle sulh akdetme işinde tanıdıklarım sıfatiyle, Maksim Gorki ile Şalyapin'i vasıta etmiştim. Şalyapin beni görür görmez "Mektup yazdınız ama faydam olamazdı, bundan sonra da böyle hareketlerde bulunacak olursan, lütfen bana mektup yazma" diye şaka ederek, kahkaha ile güldü. Yani beni, bir daha isyan edebilecek tıynette bir adam olarak tanıyordu. Fakat bu şakayı orada başka bir yabancı olmadığından söylemişti. "Şaka ediyorum, zannedersem artık uslu olacaksınız. Fakat bunlara (yani Bolşeviklere) dayanmak o kadar zor ki" dedi. Nasıl ki sonra Rusya'dan çıktı ve bir daha dönmedi, onu 1935'de Avusturya'da Kitzbühl'de gördüm. Şalyapin ile ilk defa 1915'de Mustamiyaki'de Maksim Gorki'nin yanında tanışmıştık. Fakat opera artisti olarak kendisini 1910'dan beri çok dinledim. Ona bayılırdım, bilhassa Çar Boris Godunov rolünde onu heyecanla alkışlardım.

§148 **Lenin'le Görüşmeler**

Bu kongre sonunda Lenin, beni çağırdı. Meğer ki Hindistan ahrarından Mahendra Pratap[8] isminde birisinin yazıları hakkında konuşacakmış. Bu zat da Güney ve Orta Asya meselelerini gayrimüslim Hintliler bakımından tahlil ederek Sovyetlerin bu sahada neler yapmaları gerektiğini yazmış. Bu yazıdan bana Trotskiy de bahsetmişti. Bunlar, yani Hintlilerden Mahendra Pratap ve arkadaşları İngiliz boyunduruğundan kurtulma hareketlerinde Hindularla İslâmlar'ın birlikte hareket etmeleri yolunda azamî gayret sarfediyorlardı. Lenin'le görüşmemden bir iki ay önce bu zat beni Moskova'daki Başkurdistan mümessilliğinde arayıp bulmuş ve birçok mesele üzerinde konuşmuştu. Ben de ona ve diğer Hintlilere Hindistan kurtuluşunda Hindû ve Müslüman birliği lâzım olduğu gibi, Sovyetlerin Orta Asya İslâmlarının siyasî haklarını tanımaları yolunda tavsiyede bulunarak, bunun Hindistan azatlık hareketi bakımından ehemmiyetine dikkatlerini çekmelerini teklif etmiştim. Mahendra Pratap'ın uzun yazısında bizzat şu mesele üzerinde durulmuştu: O, Türkistan'da bir Hint Yuva'sı kurulmasını da teklif etmişti. Yazısında benim ismim

Levent Şahverdi Arşivi

de geçiyordu. Lenin'in bu Orta ve Güney Asya meselelerine dair bir iki raporu bana okumam için vermesinin sebebinin, gelecekte bu işten nasıl istifade edebileceğini öğrenmek olduğunu düşünüyordum. Konuşurken Lenin'e dedim ki: "Afganlılar Quetta'dan Kandahar üzerinden Rus hududundaki Kuşka'ya kadar demiryolu yapmak imtiyazını İngilizlere vereceklermiş. Bunda Rusya bakımından mahzur yok mu? Her hâlde Afganistan'da bu demiryolunun geçeceği mıntıkalar, siyasî ve kültürel bakımdan İngiliz ve Hint tesirine girecek," dedim. Lenin irticalen ve tereddütsüz "Girse ne olacak, onlar, oraya kapitalizmi sokacaklar, fakat bu yolla Afganistan'da demiryolu proletaryası vücude gelecektir. Proletaryat da nasıl olsa bizim olacak, kapitalistler kendileri lokomotiflerine kömür taşımazlar," dedi. Lenin'in bu kadar realist ve optimist olması çok hoşuma gitti. Aynı görüşmemizde Lenin beni imtihan edercesine Marksizme ait neşriyatı ne derece talib etmiş olduğuma dair sorular sordu. Ben de ona Ulyanov isminde birisinin geçen 19ncu yüzyıl ortalarında Kazan vilâyeti Rus olmayan kavimlerin ve Çuvaşların etnografyasına ait neşrettiği bir eseri gösterdim. Bu eserden, bu müellifin tatarca, çuvaşça bildiği anlaşılıyordu. Ben, Lenin'den, bu müellif Ulyanov yoksa sizin akrabanız mı? Yoksa sizin aslınızda Tatarlık veya Çuvaşlık mı var? diye sordum. Lenin de kendisinin menşei meselesi ile hiç meşgul olmadığını ve kitabın müellifini araştıracağını, çünkü kendi neslinden bir zatın böyle bir ilmî eser neşretmiş olduğunu hiç işitmediğini söyledi. Çok samimî ve tatlı geçen bu sohbetlerimizde Lenin benim ne gibi ilmî mevzularla, bilhassa etnografya ile meşgul olduğumu öğrenmiş oldu. "Ben maalesef bu mevzularla hiç meşgul olmadım, beni ancak iktisadî meseleler ilgilendirdi" dedi. Cumhuriyetimizin mukadderatına ait meseleleri ortaya attım. "Bu hususta Kalenin ve Rykov idaresinde kurulan Kırgız-Başkurt Komisyonunda istişareleriniz olacak, orada halledersiniz" dedi. Kendi fikrini söylemekten kaçındı. Kararları müsbet olsaydı söylerdi. Evvelce öyle yapıyordu. Demek lehimizde değil, diye düşündüm. Uzun süren bu musahabeden üzülerek ayrıldım. Kapıdan çıkarken "Partiye girerseniz iyi edersiniz, sizinle Parti çerçevesi içinde çalışmayı isterdim" dedi. Ben onun "isterdim," (jelal by) cümlesinde samimiyet var mı? diye düşündüm. Her hâlde o, bugün benimle çeşitli mevzular üzerinde tekellüfsüz konuştu. Ben Lenin'in "Akına Karşı" adlı maruf eserinin, keza "Materializm i Empirio Kritits1zm" ismiyle daha 1909'da İlyin imzasiyle neşrettiği eserinin bazı noktaları hakkında izahat istedim. Bu son eseri hakkında, "Onu ne zaman okudunuz?" dedi. 1915'de Ufa'da okuduğumu söyledim. "Demek Çar zamanında bu nevi eserlerin yasak ve gizli olduğu zaman okudunuz?" dedi. "İlyin'in ben olduğumu biliyor muydunuz?" dedi. Ben "Tsyurupa[9] söylemişti" dedim. En yakın arkadaşlarından Tsyurupa'yı daha 1915'de tanımış olmam dikkatini çekti. "Yoksa siz Partiye girmişmiydiniz?" dedi. Ben de "hayır, yalnız Tsyu-

Levent Şahverdi Arşivi

rupa'yı tanırım, o bana itimat ederdi, böyle yasak neşriyatı verirdi" dedim. Lenin "bu kitap şimdi epeyi eskimiştir; bununla beraber bu kitap sizin dine bakışınızı değiştirmemiştir, sanırım" dedi. Ben de "hayır, bence cihan sosyal inkılâbı yolunda çalışmak için, kâinatın tesadüf eseri olduğuna inanmak şart olmasa gerek, ben kâinatın bir şuur mahsulü olduğuna kanîim" dedim. Lenin, "bizim birçok eski arkadaşlarımız bu fikirdedir, bu, Parti azası olmaya mâni değildir. Samimi konuşmalarınız hoşuma gidiyor" dedi. Bütün bunları masası yanında kalktıktan sonra ayak üzerinde konuştuk. Görüldü ki bunlar beni Parti azası yapmayı kestirmişler.

§149 **Başkurdistan'la Kazakistan'ın Birleştirilmesi Davaları**

Bu konuşmadan bir-iki gün sonra Stalin bana Lenin'in sözünü Kazak muharriri Ahmet Baytursunov'un yanında tekrarladı ve dedi ki: "Her ikiniz de milliyetçi olduğunuz hâlde sizi cihan içtimaî inkılâbı idesini, belki bizden biraz farklı olsa da, benimseyebilecek şahsiyetler olarak tanıyoruz. Her ikinizin memleketinde bugün Parti hayatı başlamaktadır. Sizi, bunun içinde görmek istiyoruz. Fırka dışı grup ve şahsiyetler teşkilât şeklini almayınca hâdiseler onları geride bırakır. Ben sizin her ikinizi komünist olmadığınız hâlde aza olarak görmek ve beraber çalışmak isterim. Zaten malûmunuz ya, fırka içindeki Rus ve diğer milletlere mensup azalar arasında emsaliniz yani milliyetçiler çoktur". Biz de "arkadaşlarımızla konuşur cevap veririz," dedik. Bu tekliflerin bizi Parti disiplinine tâbi kılıp, serbestimizi elden almak için yapıldığını biliyorduk. Aramızda konuştuk. Biz, evvelce "Erk Sosyalist Parti"sini Komintern'e, müstakil aza olarak kabul ettirmek için uğraşmıştık. Şimdi Erk'te, Kazakların "Üçcüz", Özbeklerin "Tüde", sosyalist partilerinin bir "Güney Doğu Yerli Komünist Partileri Birliği" olarak birleşip Komintern'e müstakil aza olarak kabul olunmamızı teklif ettik. Stalin "bu işler kolay" dedi. Ama partimizin Komintern'de müstakil aza olmasını kabul etmediler. Neticede biz de doğrudan doğruya Komünist Partisi azaları olduk. Yalnız Sultangaliyev idaresindeki "Doğu Komünist Merkezi" dine ve İslâmiyete karşı açıkça propagandayı ciddi olarak yaptığı hâlde, Stalin "Türkistan, Kazak ve Başkurt komünist"lerine bu işi teklif etmemeyi emrediyordu.

Kalenin ve Rykov idaresinde kurulan "Kırgız (Kazak)-Başkurt Komisyonu" Aralık ayının son günlerinde yapılan iki toplantıdan ibaret oldu. Bu Komisyon Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan arasında müşterek meseleleri ve aralarında ne gibi işbirliği yapılacağını, Orenburg'un müşterek başkent olmasını, millî ordu meselelerini konuşacaktı. Kremlin'de toplanan ve bizim mukadderatımızı tayin eden, Sovyetlerle münasebetimiz meselelerini halletmiş olan bu Komisyonda Kalenin'in ve Rykov'un, Orenburg ve Ufa Komünist Parti merkezleri şeflerinden (o cümleden Yeltsin) başka, Başkurdis-

Levent Şahverdi Arşivi

tan'dan ben, Fethülkadir Süleyman (Prof. Abdülkadir İnan) yaverim Abdürreşit Bekbavov, Kazakistan'dan Ahmet Baytursun, Türkistan Rus komünistlerinden Korostilov[10], Muhammedcan, Hüseyin Kincin, Abdülhakim Bükeyhanov, Tungaçin, Özbekistan'dan Aralbayoğlu Otarbay, İbrahimoğlu Hüseyin iştirak ettiler. Birinci oturumda biz galip geldik. İkinci oturuma Rus azalar, Komünist Parti merkezi namına bu konuşmalara Moskova'daki Tatar komünistlerden Seyitgaliyev, Borundukov ve Şamil Osmanoviları davet ettiklerini bildirdiler. Gerçi Kazakistan ve Özbek mümessilleri bu komisyonun ancak Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan mümessillerini ve bu ülkedeki Rus muhacirleriyle ihtilâflı meseleleri müzakereye tahsis edilmiş olduğunu ve Tatarlarda böyle bir mesele mevcut olmadığını söyleyip itiraz ettilerse de kâr etmedi. Tatar komünistleri, zaten davet edilmişler. Az sonra meclise sokuldular, bunu yapan Stalin'di.

Burada müzakere edilecek meselelerin bir kısmı biraz daha başka gündem maddeleri olarak daha 8-11 Kasım 1919 İsterlitamak'ta toplanmış olan Birinci Başkurdistan Komünist Partisi toplantısında ve 22-24 Kasım'da Moskova'da toplanan Komünist Partisi'ne dahil, "Müslüman (yahut Doğu) Kavimleri Komünist Teşkilâtı İkinci Kongresi"nde, VIInci Sovyetler Kongresi esnasında müzakere edilmişti. Mesele bir taraftan Lenin'in adı geçen Doğu Komünistleri İkinci Kongresinde "Doğu Kavimleri"nin istiklâl haklarını bahis mevzu eden uzun nutkunda (Lenin'in eserleri, Külliyat cilt 30, sayfa 130-141) VIInci Sovyet Kongresinde (5 Aralık) "Mazlum Milletler Hakkında" ismiyle çıkarılan karar ve deklarasyonda Doğu Rusya Müslüman Kavimlerinin hakları şatafatlı ibarelerle tanındığı ve Sovyetlerin garantisi altına alındığı ilân olunduğu hâlde, bir taraftan Kazakistan hükûmeti (Revkom, yani İnkılâp Komitesi) ni Ekim ayı başında, Aq-tübe işgal edilince, bu şehre, Başkurdistan hükûmetini de İsterlitamak'a atarak iki arada Orenburg merkez olmak üzere bir Rus vilâyeti vücude getirmek siyaseti fiilen tatbik olunmağa başlamıştı. Gerek Başkurdistan'da, gerek Kazakistan'da bizim millî askerî teşkilâtımızdan ayrı olarak Rus muhacirlerini silâhlandırmak siyaseti de süratle tatbik olunmağa başlandı. Sovyet tarihçisi Raimov (s. 361) da buna "Partinin Validov'u tecrit eyleme (izolyatsia Validova) ve halk kitlelerini burjuva milliyetçilerden ayırmak siyaseti" diyor. Bu yolda mücadelede Kalenin, Komisyonda "Tatar-Başkurt Birliği" tezini ele almaları kendilerine telkin olunan Tatar komünistlerinden Seyitgaliyev'e "Başkurdistan'ın ve Kazakistan'ın bir merkezde birleşmesi gayritabii izdivaç (Neyestestvennoe Sovokupleniye) olur" şeklinde söylettiler. Zikri geçen Broydo ve Pestkovskiy tipinde adamların Büyük Petro ve Yelizaveta zamanlarında Neplyuyev'in Kazaklarla Başkurtların arasını açmak yolundaki tedbirlerini canlandırmak hususunda ellerinden geleni yaptılar. Bunların yazılarını Stalin'e gösterdiğimde güya bunları istihkar ediyormuş gibi "çepuxa (yani "saçma"),

Levent Şahverdi Arşivi

bunların ne kıymeti var," dedi. Diğer taraftan, Başkurdistan'ın ve Kazakistan'ın idaresini Orenburg'da birleştirmeye yol vermedikleri gibi, "Tatar-Başkurt" tezini de reddederek Tatarlar ayrı, Başkurtlar ayrı olmak tezini aynı Tatar komünistlerine, Seyitgaliyev'e söylettiler. Kalenin Komisyonunda Rykov, bize müsait davrandıysa da sözü geçmedi. Kazakistan için Aq-tübe'de Başkurdistan için İsterlitamak'ta yerleşmek kararı kabul edildi. Böylelikle bu komisyon Doğu Türklerinin birleşme meselesini Rusluk lehine halletmiş oldu.

Fakat bu meselede Tatar komünistlerinin hepsi aynı fikirde değildiler. Mir Seyit Sultangaliyev adı geçen üç arkadaşından ayrı fikirde olduğunu Kalenin'e yazılı olarak bildirmişti. Bunun sebebi de şu idi: Komisyonun toplanmasından evvel Ufa ve Orenburg vilâyeti Komünist Parti reisleri Akulov ve Yeltsin, Sultangaliyev'i görerek, Orenburg'da Başkurt-Kazak idarelerinin birleştirilmesi aleyhine rey vermelerini istemiş ve bu münasebetle "Orenburg ve Rus vilâyeti" ve "Ural Rus vilâyeti" kurulmak yani Başkurdistan ile Bükey Orda'yı, asıl Kazakistan'dan iki Rus vilâyetiyle ayırmak şartiyle Tatar-Başkurt tasavvurunu tutacaklarını söylemişler. Bundan Sultangaliyev, Kalenin idaresinde toplanmakta olan Komisyonun gayesi Edil-Ural Müslümanlarını Orta Asya İslâmlığından iki Rus vilâyeti ihdasiyle ebediyen ayırmak olduğunu anlamıştır. Fakat Sultangaliyev, Rusların ve TSIKA'nın (yani merkez komitenin) fikri bozuk olduğunu kendi arkadaşlarına (Seyitgaliyev, Şamil Osmanov ve Burundukov)'a anlatmaktan çekinmiş. Bunları Sultangaliyev bana, Kalenin Komisyonunun toplanmasından beş ay sonra anlattı. Zaten Sultangaliyev, daha 1919 Kasım ayında "Doğu Komünistleri İkinci Kongresi"nde dahi Tatar-Başkurt Cumhuriyetini, Küçük Başkurdistan'dan geri kalan Tatar ve Başkurtların Cumhuriyeti olarak teşkil etmeyi teklif etmişti. Yani Sultangaliyev "Küçük Başkurdistan"ın Orenburg'da kurulacak Kazak-Başkurt müşterek idaresine girmesi fikrini kabul etmişti. Son senelerde Fransızlardan M. A. Bennigsen ve Mme. Quelquejay'ın çok etraflı ve ciddi neşriyatı sayesinde, Batı âleminde geniş mikyasta tanınmakta olan "Sultangaliyev Harekâtı (Sultangaliyevşçina)"nın kahramanı Mir Seyit Sultanaliyev 1929'da ve onun yakın arkadaşları 1937'de idam edilirken, Pravda ve Izvestiya gazetelerinde Sultangaliyev'e "dış memleketlerde olup emperyalistlere ajanlık eden Zeki Validov ile temasta bulunmak suçları isnad olundu", diye yazmışlardı. Hakikatte ise Sultanaliyev ile benim aramda ben Rusya'dan ayrıldıktan sonra hiçbir temas olmamıştır, fakat aynı Sovyet gazetelerinin Sultangaliyev ile Validov'u birlikte bir "millî ideoloji ve programı" kurdular mealindeki ithamları ise doğrudur ve bu ideoloji birliği bu Kalenin Komisyonunda Tatar ve Başkurtlarla Kazakistan'ı Yayık nehri boyunca Hazar Denizine kadar uzanan iki Rus vilâyeti ile fiilen ve nihaî olarak ayırmak siyasetinin kabul olunması dolayısıyla husule gelmişti. O güne kadar Sul-

Levent Şahverdi Arşivi

tangaliyev ancak "Tatar-Başkurt" meselesini ele alıyordu. Bu hâdiseden sonra Küçük Başkurdistan'ın Kazaklarla birleşmesi gerektiği fikrini kabul etmişti. Benim Sultangaliyev'den farkım şu idi ki; ben Volga doğusundaki Doğu Türkleri meselesiyle meşgul olduğum hâlde, Sultangaliyev Kafkasya ve Kırım Türkleri meselesiyle meşgul oluyor ve onların arasında bir bağlılık kurmak istiyordu. Fakat bu bağlılığın neden ibaret olacağını vazih olarak anlatamıyordu. Bu ise ancak, eski Çar zamanında "Devlet Duması" etrafında kurulan "Müslüman Fraksiyonu Bürosu", "Rusya Müslüman Kongreleri", "Tercüman" gazetesi zamanından kalan "Rusya Müslümanlarının Exteritoryal Birliği" intibaından ibaretti. Ben öteki Tatar komünistleri ile de, bu Komisyon toplantılarından sonra kardeşçe görüşüp "Tatar-Başkurt Birliği"nin iktisadî ve hayatî esasları hakkında fikirlerini öğrenmek istedim, fakat bu hususta kat'î fikirleri olmadığı anlaşıldı. Onlar Moskova yanındaki Kasım Tatarlarını dahi bu Cumhuriyete sokmak istiyorlardı. Bu hususta Sultangaliyev de ötekilerinden farklı vazih bir fikre malik değildi. Sultangaliyev'in bizden diğer bir farkı: Komünizme bizim gibi bir zaruret icabı değil, bizzat buna inanarak intisap etmiş ve samimi olarak din aleyhtarı kesilmiş olması idi. Komisyonun Rus azaları, Başkurdistan ve Kazakistan'da Rus muhacirleri meselesinin müzakeresine hiç yanaşmadılar. Bununla "Kalenin Komisyonu" Sovyetlerin zahirde gösterdikleri Çar zamanındaki milliyetçi ve müstemlekeci Rus siyaseti takip edip bu cumhuriyetleri yok edeceklerini ortaya çıkardı. Raimov (s. 301) bu müzakereleri şu şekilde hulâsa etmiştir: "Validov Parti teşkilâtı çerçevesinde mücadeleyi kaybettiyse de bunu devam ettirmekten vazgeçmedi. O Moskova'daki Müslüman komünistleri İkinci Kongresinde Başkurt Komünist Partisini temsil eden azalara şu telgrafı göndermişti: 'Sovyet hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunarak Orenburg da Kırgız-Başkurt müşterek hükûmeti vücude getirilmesi yolunda ısrar etmelisiniz'. O, Başkurt cumhuriyetini Kırgız (Kazakistan) cumhuriyetiyle birleştirmeyi teklif ediyordu. Bu ise Başkurdistan'daki burjuva milliyetçi Validovçuların, Kazakistan burjuva milliyetçileri, Alaş Orda ile birleşmesi demek olacaktı. Validov, daha o zaman Doğu'daki İngiliz emperyalizminin ajanlarıyle temasa geçmiş ve daha 1917 Şubat inkılâbı günlerinde Orta Asya burjuva cumhuriyetlerinin federasyonu mefkûresini ortaya atmıştı, şimdi 1919'da Validov, Başkurdistan ile Kazakistan burjuvazisini askerî kuvvetle birleştirerek kardeş dedikleri Türkiye'nin yardımı şeklinde İngiliz emperyalizmine dayanarak, inkılâpçı Rusya'dan ayrılmak için uğraşıyor". Raimov'a göre, benim Enver Paşa ile Türkistan'da işbirliği yapmam da, tâ o zaman kararlaştırılmış ve Enver Paşa da güya o zaman Rusya'ya gelmişmiş. Bugünkü Rusya'da tarih işte böyle tahriflerle dolu olarak yazılır, yoksa Enver Paşanın, o zaman Rusya'da bulunmadığını, benim İngiliz emperyalizmi ile ilgim olmadığını Sovyet tarihçisi de pekâlâ biliyor.

Levent Şahverdi Arşivi

"Kırgız-Başkurt Komisyonu"nun kararı hakkında Raimov: "Bu komisyonda Validovçuların, Başkurdistan'ı, inkılâpçı Rusya'dan ayırmak fikri tam olarak tezahür etti ve bu Komisyon azalarının ekseriyeti TSIKA (Komünist Parti Merkez Komitesi) iradesine uygun olarak Başkurdistan'ın Kazakistan'la ve herhangi bir ülke ile birleşme projelerini kat'î olarak reddetmekle beraber, Başkurt kavmine müstakil bir devlet olarak, kendi başına yaşama imkânını bahşetti" demiştir.

§150 **Buhara Meselesi** Moskova'da bulunduğum günlerde Trotskiy ve Parti sekreterlerinden Mme. Stasova, benimle konuşarak Buhara Hanlığını ortadan kaldırmak işinde Başkurt kuvvetleriyle yardım edip edemiyeceğimizi ve bunun şartlarını sordular. Ben onlara "Emir'in ortadan kaldırılması zaruridir, yalnız şu şartla ki Buhara'nın muhtar yarı müstakil siyasî vaziyeti muhafaza olunup, millî Buhara ordusuna dayanan bir millî demokrat hükûmet kurulmalıdır," dedim. Bu hususlarda o aralık Moskova'da bulunan Buhara ahrarından Mirza Abdülkadir ve babası Mirza Muhiddin ile birkaç defa görüştüm. Onlara da bu teklifi ancak benim anlattığım şartlar dahilinde kabul etmek gerektiğini söyledim. Halbuki onlar ancak Emir'e karşı bir kin hissiyle hareket ediyorlardı. Ruslara hiçbir şart koşmamak fikrinde idiler.

Moskova'da bu arada içimde neler yandığını ancak bir ben, bir de Allah bilirdi. Kimseye birşey söylemiyordum. Bir taraftan Stasova ile Buhara meselesinde güya samimi konuşuyormuşuz gibi hareket ediyordum, diğer taraftan Türkistan'da mevcut kıyam hareketlerini desteklemenin nasıl mümkün olacağını düşünüyordum. Kendisiyle daha bir ay evvel tatlı tatlı konuştuğum Lenin bana Kalenin Komisyonundan sonra, artık müraalliğin bir piri görünüyordu. Stasova bana, "Buhara meselesi hususunda Lenin'le görüşmelisiniz," dedi. Ben de "pekâlâ" dedim. Görüştük. Görüşme kısa sürdü Buhara hakkında Politbüroya söylediklerimi tekrarlamakla iktifa ettim Kalenin Komisyonu hakkında Ufa ve Orenburg Rus arkadaşlarımızın gayreti sayesinde bu iş bir traji-komedi oldu, "bunu yola koyacak olanlar da sizsiniz," diyerek kabahatı vilâyet komünist komitelerine atmakla iktifa ettim. Bu konuşmalar Lenin'le ilk samimiyetsiz konuşma olmuştu. Bende ona karşı evvelce beslediğim hürmetten eser kalmamıştı. O, bana tetkike verdiği evrak hususunda "bir konuşalım" diye elini uzattı. Bazen akşamları Rus arkadaşlarımla içkili meclisler olurdu. Yakın tanıdığım, komünist arkadaşlarının "Kalenin Komisyonu" dolayısıyla kalbimde için için yanan şeylerden haberleri yoktu. Ben de ağzımdan söz kaçmasın diye içmez ve dişimi sıkardım. Güya birşey olmamış, yalnız Yeltsin ve Akulovlarla anlaşamıyormuşuz gibi göründüm.

Levent Şahverdi Arşivi

8151 **Tekrar Ayaklanma Düşünceleri** Bu aralık Afganistan'ın Hariciye Vekili Muhammed Veli Han ile onun muavini sonradan Maarif Vekili, Türkiye ve Hicaz'da Büyükelçi Feyz Muhammed Han Moskova'ya gelmişlerdi. Ben bunlarla birkaç defa görüştüm. Şereflerine verilen bazı ziyafetlerde de bulundum. Fakat Hariciye Komiseri Çiçerin beni bu Afgan meseleleriyle fazla ilgilenmiye davet edince, askerî işleri bahane ederek çekindim. Çünkü Kalenin Komisyonunun neticeleri, beni artık Rus hariciye ve umumî siyaset işleriyle ilgilendirmiyecek derecede bir hayal kırıklığına uğratmıştı. Lenin beni Hintli Mahendra Pratap'ın raporlarını ve Afganistan'da İngilizler meselesi hakkındaki raporları tetkike memur etmişti. Bunlar için onunla görüşecektim. Fakat öteki komisyonun aldığı kararlardan sonra Lenin'e gitmeyi artık fuzulî saydım. Zikri geçen raporlara ait fikirlerimi yazılı olarak kendisine gönderip Moskova'dan Petrograd'a gittim, orada askerî işlerimizi tasviye ettikten sonra iki-üç tren askerle ve arkadaşlarımla birlikte Şubat ortalarında memlekete doğru hareket ettim. Benim için Moskova artık bir yalancılık, dolandırıcılık, sahtekârlık muhiti idi. Afganlı dostlarımızı Moskova garında teşyi ederken, Feyz Muhammed Hanla, kendilerinin emrine verilen vagonda görüştüm. Verilen vaadlere fazla bel bağlamalarının caiz olmıyacağını kendisine farsça olarak ihsas ettim.

Fakat memlekete dönüş seyahatimiz uzun sürdü. Halbuki Rusya'da tam bir enflasyon hâkim idi. Bana devlet ve ordu masrafları için Moskova'dan verilen kâğıt para tam bir vagon dolduracak kadar çoktu. Onlar da İsterlitamak'a gelinceye kadar kıymetlerinden epey kaybedeceklerdi. Seyahatimizin uzun sürmesi kışın çok sert olup fasılasız kar fırtınaları devam etmesinden ileri geliyordu. Moskova ile Samara arasında, Rozayevka istasyonunda, trenimiz kardan, fırtınadan durdu. Burada, tam bir hafta kaldık. Askerler, vagon tekerleklerine işeyip yemek sularını döktükleri için trenimiz buz tutmuş olduğundan hiç hareket edemez bir hale gelmişti. Köylerden kazmalar, kürekler getirerek trenleri yerinden oynatmak yolundaki çalışmalarımız hiçbir netice vermedi. Benim bu zamanki faaliyetimin tarihini 500 sahifelik bir eser şeklinde yazan Sovyet müverrihi Raimov'un uydurmalarında hakikatin hissesi vardır. Meselâ o, "Validov biraz sonra Türkistan'da Basmacı isyan hareketinin başına geçti. O bu işi daha bu 'Kırgız-Başkurt Komisyonu (yani Kalenin Komisyonu)' zamanında kararlaştırmıştı" diyor. Ben Moskova'dan ayrılırken yakın subaylarımdan üçüne Türkistan davasını açmıştım. Bunlardan yaverim İbrahim İshakov'a Masalskiy'nin "Türkistan Ülkesi" adlı eserini verip onu iyice öğrenmesini tavsiye ettim. "Niye?" dedi. "Belki biraz sonra oralara gideceğiz," dediğimde o da "bunu yapalım" dedi. İşte 1920'de Şubat ayı ortalarında Rozayevka'da kararlaştırdığımız bu idi.

Levent Şahverdi Arşivi

1152 **Trotskiy ile Konuşmalar** Derken Samara tarafına gitmekte olan Trotskiy de hususî treniyle Rozayevka'ya geldi. O da kar yüzünden gidemedi ve üç gün burada kaldı. Sonra Mareşal olan Budennıy[11] de burada idi ve bana geldi. Rozayevka'da mecburî kalışımız benim için Trotskiy'i ve fikirlerini öğrenmek bakımından iyi bir fırsat oldu. Onun vagonu Çar'ın vagonlarından biri idi. Radyolar işliyor ve radyo ile her tarafa emirler gönderiyordu. Müteaddit defalar görüştük. Trotskiy burada hem askerî işlere bakıyor, hem de eserlerinden birini yazıyordu. Bu zat filhakika çok enerjik ve çok teşkilâtçı bir zattı. Bana "Kırgız-Başkurt Komisyonu"nun kararlarını tasvip etmediğini ve Rykov'la hemfikir olduğunu, benden bilhassa Doğu ülkeleri işlerinde istifade etmeleri ve bana karşı samimi olmaları gerektiğini Lenin'e söylediğini, fakat Stalin'in Başkurtları Kırgızlardan ve Türkistan'dan ayırma fikrinde ısrar ettiğini anlattı. Kendisinin Stalin'den hiç de memnun olmadığını ve aralarındaki mücadeleyi de anlattı. Zaten bu hususları bana Petrograd'da Zinovyev de sık sık anlatmıştı. Ben kendisine yaz aylarında Saranski'de tensik edilen askerlerimizi Frunze'nin idaresinde Türkistan Cephesine vermeyip Ukrayna'ya göndermesiyle büyük bir hatâ yaptığını söyledim. Dedi ki: "Bu bir zaruretti, her şeyi Denikin'e karşı sürmekte Lenin'le hemfikirdim, fakat sizin askerleri oradan Türkistan Cephesine göndermeyi kabul etmiştim ve bunu size şahsen de söylemiştim. Emir bile vermiş olmama rağmen bunları Türkistan Cephesine göndermemekte ısrar eden Stalin olmuştur. Petrograd cephesinde işiniz bittikten sonra ordunuzu Frunze'ye vermeyi vadettim. Fakat Lenin, Stalin'in tesirindedir. Stalin ise Türkistan'da Başkurt askerleri gibi disiplinli ve dinamik Müslüman askerleri bulundurmanın en azılı düşmanıdır". Bir de Stalin'in cihan sosyalist inkılâbı fikrini Rusya emperyalizmi ve Rus millî gayeleriyle birleştirmek fikrinde olduğunu söyledi. "Bu yüzden askerleriniz Novgorod Murayev kışlalarına gönderildi," dedi. Yani alenen Stalin aleyhinde idi. Beni de muhakkak kazanmaya çalışıyordu. Kendisiyle bu sohbetlerimde inkılâptan evvel Avrupa'daki hayatı, Plexanov ve sair inkılâpçılarla çalışmaları hakkında çok malûmat aldım. Hulâsa Trotskiy'nin Rozayevka'da kar yüzünden üç gün kalması bu zatla yakından tanışmama vesile oldu. Bunu o 1927'de İstanbul'a sürüldüğü zaman Büyükada'da oturduğu yalı yandığında gönderdiğim teselli telgrafına cevap olarak yazdığı mektubunda güzelce hatırlamıştı. Trotskiy'e bu fırsattan istifade ederek Başkurt ordusunun tensikine dair projeler verdim. O da bunları kabul etti. 5 Nisan'da bir askerî ferman çıkararak ordumuzun üç alaydan ibaret bir piyade tugayı, dört alaydan ibaret süvarî tümeni, hepsi 40 bin kişilik bir kuvvet olacağını, piyade tugayında bir de 12 toplu bir topçu bölüğü, iki toplu Haubisch top bataryası, bir muhabere bölüğü, bir istihkâm bölüğü, süvarî tümen işini de dört toplu süvarî topçu bölüğü halinde teşkiline fiilen başlandığını, bunları muntazaman ikmal için İsterlitamak'ta bir piyade yedek alayı ve bir yedek süvarî alayı bu-

Levent Şahverdi Arşivi

lunacağını, bunların tensikının Başkurt Cumhuriyeti harp komisarı olan bana havale edildiğini resmî gazetelerde ilân etti. O uçak ve milis teşkilâtı için de silâh vermişti. Nisanda askerimizin sayısı 27 bin olmuştu. Otomobil ve saire nakil vasıtalarını da bize pek bol verdi ve bana şahsen dedi ki: "Ben size tam olarak güvenirim ve elimden gelen her yardımı yaparım. Çalışan insanlara yardım etmek benim için bir zevktir". Stalin ordumuza mermi verdirmiyordu, Trotskiy onu da bol miktarda verdi.

8153 **Senek İsyanı** Ukrayna'da Lehistan hudutlarında Sovyetlerin vaziyetlerinin müşkil bir safhaya girdiğini, Nisanda Lehlilerin Batı Ukrayna'yı ve Kiev'i işgalini duyunca Urallarda Sovyetlerin mal ve emlâk müsadere sisteminden muzdarip olan köylüler arasında isyan hareketleri başgösterdi. Başkurdistan'ın bir muhtar ülke sıfatiyle kendi iktisadiyatına hâkim olması, millî orduya ve millî meclise dayanarak ahaliyi kızıl eşkıyanın tecavüzünden koruyabilmesi, vaktiyle aleyhinde bilhassa Tatarlar arasında çok propaganda yapılmış olan otonominin gözle görülen müsbet neticesi olmuştu. Ufa, Belebey ve Minzele mıntıkalarında silâhsız Tatar köylüleri ellerinde "senek" denilen ağaç veya demir çatalları (ki bunlar harmanda saman toplamaya kullanılır) olduğu hâlde, daha 1920 Ocak ayında dağınık şekilde isyan hareketlerine başladılar, ve bu harekete "Senek İsyanı" denildi. Bunlar matbaalarda "Zeki Velidi'nin ordusu komünizmi imha etmek için harekete geçmiş, bize yardıma geliyor" diye kâğıtlar bastırıp dağıtmışlar. Ben Petrograd ve Moskova'da iken Başkurdistan merkezinde "İnkılâp Komitesi" (Revkom) Başkurdistan için müstakil bir ülke sıfatiyle bir Dış İşleri Komiserliği kurmuş ve buna yabancı dillere vakıf olan Rakay isminde birisini komisar tayin etmişti. Bu da Türkistan ve Kazakistan için de müşterek bir dış işleri idaresi olacaktı. Bu zat Moskova'dan Başkurdistan'a posta telgraf işlerini teşkilâtlandırmak için gönderilen bir komünistti. Kendisi doğuluları, hele Kazak ve Başkurtları sever, Kazak türkçesini ve Avrupa dilerinden bazılarını bilirdi. Meşhur Orta Asya tetkikçisi Ryçkov'un torunlarındandı. Biz de Türkistan'da doğmuş olan Rusları Türkistanlı sayardık. Pişpek'te doğmuş bir Romen olan Frunze'yi Türkistan Orduları Başkumandanı olarak görmek istediğimiz gibi, bizim bazı arkadaşlarımız da Rakay'ı Türkistan'ın Hariciye Vekili görmek istiyorlardı. Yani bunda bir zarar mülâhaza etmiyorlardı. Bu fikri taşıyanların başında Başkurdistan Hükûmeti başkanı Haris Yumagulov gelmekte idi. Müstakil Türkistan'ın gelecekte dahi Rusya ile münasebetleri muhafaza edeceğine inanan bu milliyetçi komünist, Rus komünistlerinin emperyalist siyasetlerinin düşmanı idi. Ben Moskova'da iken aralarında birçok çarpışmalar olmuştu. Neticede Yumagulov Başkurdistan Komünist Partisi Merkez Komitesi azalarını hapsetmişti. Diğer taraftan Stalin ben daha Moskova'da iken Başkurdistan'daki Rus muhacir köylülerine gizlice silâh göndermişti. Bunlara mesnet olmak üzere Türkistan

Levent Şahverdi Arşivi

Cephesi vasıtasiyle Başkurdistan'ın muhtelif yerlerinde "Mustahkem mıntıka (ukreplennıy rayon)"lar tesis etmek emrini vermişti. Başkurdistan hükûmeti buna yol vermeyip, bu müstahkem mıntıkaların kurulmuş olanlarını derhal dağıttı. Orenburg'dan "Cephe Kumandanlığı"ndan bu "müstahkem mıntıka"ların müdafaası için gönderilmiş olan Rus askerlerini geri çevirdi.

Bir de ileride bahsedeceğimiz "Başkurtlara Yardım Komitesi"nin entrikalarına karşı ciddi mücadele vardı. Başkurdistan'da olup biten bu gibi işler Ural'ın bize komşu mıntıkalarında güya bizde Moskova'ya karşı isyan hareketi başlamış gibi tefsir ediliyordu. Kendisi içtimaî ve iktisadî meselelerde koyu komünist olan Yumagulov'un partideki Rus arkadaşlarına karşı fazla cezrî tedbirlere tevessül etmesi aşırı bir işti. Ben bunları tasvip etmedim. Halbuki Ruslar Yumagulov'un arkasında benim bulunduğuma inanırlardı. Filhahikaka bu günlerde benim Başkurdistan'ın komşu Rus vilâyetlerinde de nüfuzum büyüktü. Benim tek işaretimle bütün Ural vilâyetleri geniş bir kıyam hareketine geçebilirlerdi. Fakat ben böyle bir kıyam hareketinin ancak Türkistan merkez olmak üzere bütün doğu Rusya'da toplu bir şekilde yapılırsa muvaffak olabileceğini düşünüyordum. Ortada ordıların teşkiline müsait bir vaziyet olmazsa, Sovyetler'e karşı kıyama, Sovyet aleyhtarı küçük hareketleri tutmak gibi maceralara aslâ taraftar değildim. Ben Moskova'dan dönerken istasyonlarda halkın beni görmek için toplanacağını haber verdiler. Filhakika güzergâhlardaki köylerde her yerde kazlar pişirilmiş, bol miktarda içki hazırlanmıştı, yolda Tatar köylerinde kıyamet gibi feryad ediyorlardı. "Bizi Başkurdistan'a ilhak et, bizi kurtar, hepimizi al, asker yap, oğullarımızı al asker yap" diyorlar ve evlerine ziyafete çağırıyorlardı. Halbuki Belebey mıntıkasına ait olan bu Tatar köyleri 1919 Haziranı'nda ilk ilân ettiğimiz seferberliğe icabet etmemişlerdi. 24 Şubat'ta İsterlitamak'a gelince Belebey ve Ufa mıntıkalarındaki tekmil nahiyelerin mümessilleri gelerek Başkurdistan'a ilhak edilmelerini istediler. Biz bunları, isyandan fayda yok diye sükûnete davet ettik. Müteaddit Rus köylerinden dahi mümessiller gelerek Başkurdistan'a ilhaklarını istediler. Biz bunları zorla hükûmet konağından ve benim oturduğum ev tarafından uzaklaştırıyorduk. Burada Rıslarla bazı meraklı temaslar oluyordu. İsterlitamak'ta daha inkılâpdan önce tanıdığım bir papaz vardı. Benim Ahd-ı Atik ve Cedid'den haberdar olmam dolayısıyla tanışmıştık. Sovyetler devrinde kendisini hiç görmemiştim. Bir gün bu zat bana bir rusça "Bible" den Psalm (Zebur)un 72nci kısmında dört âyetini makinede yazılmış hâlde gönderdi. Bunda denilmişti ki: "O (hükümdar) âciz ahaliye adalet gösterip; fukarayı belâlardan kurtarsın, zalimleri parça parça kılıp ezsin". Yani papaz beni doğrudan doğruya isyana teşvik ediyordu. Sovyet aleyhtarı Ruslardan bazı başkaları da temasa talip olmuşlardı. Fakat ben temastan çekiniyordum. Sosyal Demokratlardan şimdi ko-

Levent Şahverdi Arşivi

münist geçinen Timofey Sedelnikov isminde bir Sibiryalı Rus muharriri vardı. Evime gelip, bir isyan hareketi olacak olursa muvaffak olacağını ve Sovyetlerin birçok şartları kabule mecbur edilebileceğini söyledi. Sonra merdivenden düşüp beli mi, ayağı mı kırıldı.

8154 **Trotskiy'nin Hâtıraları**

Trotskiy bizimle Ufa'da konuştuğu zaman "Senek isyanı" üzerinde de tetkikatta bulunmuş. Buna dair evrakı Mexico'da öldürülmesinden sonra dağılmış, bir kısmı da Hollanda'da Utrecht şehrindeki "Rus Üniversitesi" eline geçmiştir. Bu evrakı tetkik etmekte olan Prof. J. Meijer'in bana yazdığına göre bu arşivde benimle bu "Senek İsyanı" zamanında yaptığı temaslarına dair vesikalar, ezcümle tarafımdan kendisine gönderilen telgraflar varmış. 2.3.1920 tarihli yazısında Trotskiy demiş ki "İsterlitamak meselesini hallettikten ve Yumagulov'u Moskova'ya gönderdikten sonra vaziyet biraz yumuşamıştı. Fakat Validov, Moskova'dan İsterlitamak'a dönüp gelince bir daha karıştı. Validov, Mart'ta toplanacağı ilân olunan Komünist Parti Kongresinin o tarihte toplanmasını talep etmektedir." Trotskiy Parti sekreteri Krestinskiy'e gönderdiği mektubunda diyor ki: "Dün Validov'la doğrudan doğruya telgraf başında konuşurken bu Müslüman köylülerin isyanında Başkurt ordusunun vaziyetinin ne olacağını açıklamasını istedim, Validov bu hâdiseye bir tek Başkurtun katılmıyacağını katiyetle söyledi." Tarafımdan gönderilen telgrafların birinde Trotskiy'yi İsterlitamak'a davet etmiş imişim. Prof. Meijer Trotskiy'nin arşivinin kendi ellerine geçen kısımlarını neşr edecekmiş. "Trotskiy'nin evrakı" Amsterdam "Milletlerarası İçtimaî Tarih Enstitüsü" tarafından ele geçirilmiş, şimdi cilt cilt yayınlanıyor. Bu Enstitünün o zaman müdürü olan Prof. Postomus 1951'de İstanbul'da toplanan Müsteşrikler Kongresine başkanlık ettiğimde bana gelerek "Trotskiy'nin evrakı arasında sizden bahseden vesikalar var, bunları neşredeceğiz, acaba siz de hâtıralarınızı yazmaz mısınız, yazarsanız Brill Şirketi bunlara memnuniyetle yayınlardı" demişti. İşte Trotskiy'nin hâtıralarında benimle ilgili evrakın bulunması, benim hâtıralarımın da Postomus'un istediği gibi Brill Şirketi tarafından yayınlanmasına sebep oldu.

8155 **Erkebay ve Kondratyev'in Bu Hâdiselere Dair Yazıları**

Öte yandan bir aralık Yekaterinburg'da "Rusya Kurucular (Müessesan) Meclisi" (Komuç) hükûmeti ile aramızda irtibat subayı işini görmüş olan Kondratyev ve onunla birlikte Sibirya'da gizlenmiş Erkebayev adlı astsubaylar geldiler. Kondratyev bizim davalarımızı kabul eden bir Rus arkadaşımdı, Es-Er, yani Sosyal-Revolusyoner'di. Vaktiyle İkinci Piyade Tugayının teşkilinde bir aralık Binbaşı Tagan ve bu Erkebayev ile birlikte çalışmıştı. Bundan daha önce de bahsetmiştim. Kondratyev, bana o günlerde her yerde baş göstermiş olan hareketlerin başına geçecek olursam Es-Er'le-

Levent Şahverdi Arşivi

rin Sovyetlerle anlaşmaya razı olmıyan bazı zümrelerini iltihak edeceklerini söyledi. Ben ona Uralların, bilhassa Başkurtların yeni bir kıyam hareketine tahammül edecek takatı kalmadığını, böyle bir kıyamın imkânsız ve manasız olduğunu anlattım. Erkebayev'e ise Sovyetlerin beni Urallarda bırakmıyacaklarını, Moskova'ya alacaklarını ve oradan da Türkistan'a gideceğimi bile söylemişim. Kondratyev ile Erkebayev'e, yol parası ve masrafları için para vererek onları Uzak Doğu'da Binbaşı Tagan'la birleşmek üzere göndermiştim. Her ikisi bizden ayrılınca Sibirya'ya ve oradan Mançurya'ya geçmiş, oradan da Japonya'da bulunan İkinci Tugay kumandanı binbaşı Tagan'a mufassal mektuplar yazarak benim kendilerine söylediklerimi haber vermişler. Bunlardan en mühimi Erkebayev'in Tagan'a Harbin şehrinden yazmış olduğu başkurtça mektuplarıdır, bunları Binbaşı Tagan kendisinin hâtıralarına almış ve rusça olarak kaleme aldığı, fakat neşretmediği "Uzak Doğuda Başkurtlar" unvanlı eserine de kısmen dercetmiştir. 1925 Mayıs'ında Almanya'dan Budapeşte'ye geldiğimizde Binbaşı Tagan, Erkebayev'in çok enteresan olan mektuplarını bana verdi. Erkebayev İsterlitamak'ta benimle 1920 senesi Mart ayı sonlarında bir kaç defa konuştuğunu söylemiş ve intibalarını ve benim kendisine söylediklerimi şu şekilde anlatmıştır:

"Dünya, bolşevizmi bir cihanşümul tehlike olarak tanımıyor. Müttefikler Sibirya-Ural ve Ukrayna'daki büyük antibolşevik hareketleri batırdılar. Beyaz generallerle şimdi hiçbir aklı başında insan işbirliği yapamaz. Rusya dahilinde Bolşevizme karşı demokrasiyi ayakta tutacak Meclis-i Müessesan fikri ve Es-Er partisi vardı. Bunlar dağıldı. Doğu Rusya Müslüman kavimlerini bir millî ideal etrafında toplamak mümkün, fakat bunlara muzaheret edecek hiçbir devlet olmadığı gibi, bunlarda bizim Başkurtlar gibi askerliği bilenler az ve Rus milleti de bugün dağınık, perişan durumda olan fikirlerini birleştirme imkânlarından mahrumdurlar. Böyle bir vaziyette herhangi bir isyan hareketi başta muvaffak olsa bile sonunda felâketleri mucip bir maceradan ibaret olur, kalır. Bizim Bolşeviklerle çalışamıyacağımız tahakkuk etmiştir. Fakat ben arkadaşlarımla Türkistan'a giderek orada çoktan başlamış olan isyan hareketine yardım etmeği tercih ederim. Gerçi Rusya dışından hiçbir yardım ihtimali yoktur. Müttefikler Orta Asya'da bir Müslüman devleti kurulmasındansa, orada Bolşevizmin hâkim kalmasını tercih ediyorlar. Böyle iken yine Moskova'da kalıp Sovyet emellerine hizmet etmekten veya ipe çekilmektense bütün gayretimi çoktan başlanmış olan bu isyan hareketlerini tanzime ve ona bir ideoloji aşılamaya sarfederim. Sen, Binbaşı Tagan'ı ve arkadaşlarını bul. Onlar yolunu bulurlarsa Türkistan'da bize katılsınlar, yahut orada kalıp Japonları millî hareketimiz için kazanmağa çalışsınlar. Şayet Türkistan'da hareketlerimiz müsbet netice vermezse beraberce dış memleketlere çıkarız. Davalarımızı dışarıda güderiz.

Levent Şahverdi Arşivi

Erkebayev, Çelyabinsk devrinde benim en çok güvendiğim bir subay ve bir aralık yaverim olduğundan kendisine Tagan'a erişdirilmek üzere her şeyi olduğu gibi söylemişdim. Tagan da bunları Japonya'dan Budapeşte'ye gelirken beraberinde getirmiş. Kondratyev'in Harbin'den Tokyo'daki Tagan'a gönderdiği mektuplarda 1920 senesi hareketlerinin teferruatına dair çok kıymetli malûmat bulunuyor ki, bir eser şeklinde neşredilmeğe değer. Uraller'da ve Sibirya'da mevcut aktif unsurların bana inanarak söyledikleri sözleri dikkatle dinlemek ve konuşmalarda bulunmakla beraber, ben Moskova Sovyet hükûmetine sadakatimi isbat etmek için uğraştım ve şüpheyi mucip hiçbir harekette veya konuşmada bulunmadım. Hükûmet reisimiz Haris Yumagulov Moskova'ya çağırılınca "Revkom" beni hükûmet reisi seçti (25 Şubat 1920). Gerçi fiiliyatta bu her vakit böyle idi. Fakat ben hükûmet reisliğini resmen üzerime almak istemiyor, daima Harbiye Nazırı olarak kalıyordum. Bütün iktidarın orduda toplanması hususunda itina ediyordum (Resim No. 10, 11).

8156 **Başkurdistan İlk Komünist Kongresi**

Ben Petrograd cephesinde iken Rusya Komünist Parti Genel Merkezi tarafından gönderilmiş olan bir heyet Başkurdistan'ın ilk Komünist Kongresini 8-11 Kasım 1919'da İsterlitamak'ta toplamış. Ben o vakit Partiye dahil olmadığımdan Başkentimizde olsaydım dahi kongreye iştirak edememiş, bu hususta ancak komünist arkadaşlarımız vasıtasiyle malûmat almış olabilirdim. Petrograd cephesinden döndükten sonra bana anlatılanlara göre bu kongreye kahir ekseriyeti Ruslardan ve "geçici harp muhacirleri"nden ibaret olmak üzere 700 üyeyi temsil eden vilâyet şubelerinin delegeleri katılmıştır. Moskova mümessilleri olan Sergeev-Artem[12] ile Samoylov'un sayıları pek az olan Başkurt komünistlerinin hazır bulunduğu oturumlardan başka, onların bulunduru adığı oturumlarda Rus delegeleri ile başka şeyler konuşmuş olduklarını da duyduk; fakat bunların mahiyetinin ne olduğunu o zaman tam olarak tesbit etmek kabil olmadı. Şimdi Sovyet tarihçisi R. Raimov'un "Başkurt Sovyet Cumhuriyetinin Teşekkülü" unvaniyle 1952'de neşrettiği 520 sahifelik eserinde (s.297-302) bu kongreye dair "Devlet Oktober İnkılâbı Merkez Arşivi"nde (Fund. 1320) saklı olan vesikalar, zabıtlar kısmen yayınlanmıştır. Şimdi görüyoruz ki bu kongrenin gündemine umumî teşkilât konularından başka "Doğu Meseleleri", "Tatar-Başkurt Meselesi" ve "Müslüman Komünistler İkinci Kongresi" meseleleri de konmuş ve bunlar etraflıca konuşulmuştur. Burada bilhassa Validov başta olmak üzere Başkurt rehberlerinin Başkurdistan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyetlerini Orenburg şehri merkez olmak üzere, birleştirmek için uğraşmalarına karşı koymayı, Tatarların Türkistan'la değil, Rus Avrupası ile bağlı olduğunu, Başkurdistan'ı Tatarlarla yani Kazan'la birleştirmek gerek-

Levent Şahverdi Arşivi

tiğini ileri sürerek bu ülkenin Kazakistan ve Türkistan'la birleşmesi işini baltalamayı karar altına almışlardır. Bu münasebetle R. Raimov yine o "Oktober Arşivi" materyallerinden alarak diyor ki: "Validov'un fikri Orta Asya burjuva Cumhuriyetlerini bir federasyon şeklinde birleştirmek ve inkılâpçı Rusya'dan ayırmaktı. O bu yolda uğraşıyor, biz işte buna Kalenin idaresinde 1919 Aralık ayında toplanacak olan Başkurt-Kırgız (Kazak) komisyonunda karşı koymalıyız". Yani bizim Moskova'da iştirak ettiğimiz "Kalenin Komisyonu"nda neler konuşulması ve ne gibi kararlar alınması gerektiği hususları daha bu komisyonun toplanmasından bir ay evvel İsterlitamak'ta toplanan Komünist Kongresinde tesbit edilmiş. Eski bir komünist sıfatiyle iştirak eden hükûmet reisimiz Haris Yumagulov'un bu kongrede böyle kararların alındığından haberi bile olmamış ve onların ancak kongreye iştirak eden bir Lehli komünistten az çok öğrenmiştir. Ben daha Petrograd'da iken bazı Tatar aydınlarının bu "Başkurdistan Komünist Partisinin Birinci Kongresi"nde Moskova mümessillerinin iğvalarına kapıldıkları, bunların "Kalenin Komisyonu"nda ve "Müslüman Komünistlerinin İkinci Kongresi"nde bu tezi müdafaa etmelerini isteyip Moskova'ya delege gönderdiklerini haber alarak çok üzülmüştüm. Az sonra bu işler yukarıda anlattığım gibi birer gerçek oldu.

8157

Rus Uşağı Olan Müslüman Komünistler

Ben, Moskova ve Petrograd'da iken başkentimizde İnkılâp Komitesi ile Ruslar arasında çıkan ve nihayet hükûmet reisi Yumagulov'un Moskova'ya çağırılmasını intac eden hâdiseler sırasında bu Yumagulov tarafından tevkif edilen Rus uşağı "Müslüman Komünistler"in başında Şamigulov ve İsmailov isminde iki şahıs bulunmakta idi. Şamigulov'u Ruslar (yani Samoylov'un reisliğinde bulunan Komünist Parti Merkezi) "Başkurdistan'daki Başkurt kıt'aları siyasî komisarı" olarak tayin etmişler, bu yüzden Yumagulov onları tevkif ettirmişti. Ben gelince onları hapisten çıkardım. Bunlar hakkında Sovyet neşriyatında "Validov'un şahsî düşmanları" diye yazıyorlardı. Halbuki benim onlarla hiçbir şahsî hesabım olmamıştır. Her ikisi de kariyerlerini "Ruslardan çok rusçu" görünmek suretiyle sağlamak istediklerinden her türlü millî otonomi hareketine düşman kesilmişler ve bu hareketleri bastırmak için bütün gayretleriyle çalışmışlar, bizi idam etmeğe ve bize karşı suikast tertibine teşvik etmişlerdir. Hapisten çıkarılınca ben bunların her ikisini de evime çağırıp hasbihâlde bulundum:

Sual-Siz kendinizi "sol komünist" sayıyorsunuz. Acaba herhangi bir içtimaî ve iktisadî program maddesinde biz size nisbeten daha sağda ve daha muhafazakâr bir vaziyette miyiz? Bunlar hangi maddelerdir?

Cevap-Biz içtimaî ve iktisadî meselelerde sizi kendimize nisbetle muhafazakâr saymıyoruz, biz sizden ancak millî meselelerde ayrılıyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Sual-Bu farklar nelerdir? Bu farkların sağlık veya sollukla ne münasebeti var?

Cevap- Biz herhangi bir otonomiye muhalifiz. Bunları proletarya birliği bakımından zararlı buluyoruz.

Sual-Yani Rus ve Tatar proletaryasının birliği bakımından muzır buluyorsunuz. Otonomi olunca bu milletlere mensup proletarya millet bakımından birbirinden ayrılmış olacaklar öyle mi?

Cevap-Evet.

Sual-Parti azaları dinsiz oldukları için din farkının hükmü yoktur, madem ki Tatar proletaryasının Ruslarla bir olmasını istiyorsunuz, o hâlde neden kendinizi Müslüman tesmiye ediyorsunuz? Doğrudan doğruya Rus teşkilâtında çalışsanız daha iyi olmaz mı?

Cevap-Parti bizi nereye tayin ederse biz orada çalışırız.

Sual-O hâlde siz bizim aramızda Rus emperyalizminin mümessilleri sıfatiyle bulunuyorsunuz. En iyisi Moskova'ya gidiniz, orada çalışınız, sizin milli otonomiye muhalefetinizin sağlık ve sollukla münasebeti yoktur. Aramızda fark şudur: Siz Rus yoldaşlarımıza, bize nisbeten daha çok sadıksınız, doğrusu onların uşaklarısınız.

§158 **Dört Panislâmistin İsterlitamak'ta Misafir Kalmaları**

Mart ayı başında çok kar yağan fırtınalı günlerden birinde birisi bizim evin kapısına gelerek Moskova'dan geldim, demiş. Meğer ki memleketimize, Türkiye'de ve İslâm âleminde maruf Reşit Kadı, diğer ismiyle Abdürreşit İbrahim gelmiş. Kızak içinde keçeye sarılmış daha iki yoldaşı varmış: Hindistanlı Mevlevî Bereketullah ile Mevlevi Abdülber. İkisini de eve aldık. Bu Hintliler soğuktan ölecek dereceye gelmişlerdi. Birkaç gün bizde misafir kaldılar. Hint ahrarı ve aynı zamanda Panislâmistlerdi. Onların sosyalizm filânla ilgileri olmadığı hâlde, İslâm âlemini Batı emperyalistlerinden kurtarmak için komünistlerle işbirliği yapmayı düşünüyorlardı. Ural dağlarında bir İslâm devleti kurulmuş olmasından hoşlanıyor, bunun da tekmil Türkistan ölçüsünde kurulacak bir büyük İslâm devletinin nüvesini teşkil edeceğini sanıyorlardı. Bereketullah, Lenin'le görüşmüş, o da ona benimle görüşmesini tavsiye etmiş. Bunlar bu "büyük İslâm devletinin nüvesi"nin ne hâlde olduğundan habersiz idiler. Her şeyi açık söylemek de olmuyordu. Mamafih ben dedim ki "Bu fikir bir hayaldir. İslâmiyeti ve Kur'an'ı komünizmle birleştirmek ise sadece bir günahtır. Siz mâdemki Sovyetlerle konuşuyorsunuz, bunu din ile karıştırmayın. Bir sivil siyasî ihtilâl hareketi olarak gelişmesini istediğinizi anlatınız" dedim. Onlarla sohbet etmeleri için Reşit Kadı'nın çok yakın dostu olan babamı ve dayım Habib Neccar'ı çağırıp getirttim. Aynı zamanda mı, yahut biraz sonra mı,

Levent Şahverdi Arşivi

Kazan Türklerinin büyük din âlimi Musa Carullah da bize geldi. Bu zatla 1929 ve 1948'de İstanbul'da da buluştuk. Onu Başkurdistan'ın Adliye Vekâletine müşavir aza tayin etmiştik. O da, bizim hükûmet azalarının ve müsteşarlarının parasız seyahat etme hakları gibi kolaylıklardan istifade ederek epeyi tuz ticareti yapmış. Çünkü Bolşevikler devrinde seyir ve nakliyat işlerinin intizamsızlığı yüzünden memleketin muhtelif taraflarında tuz bulunmuyordu. Bu ana kadar Müslüman tüccarlarının kendisine verdikleri yardımla ve kitaplarının satışından gelen para ile geçinen bu zatın, tüccarların yardımı ve kitap satışı yolları kesilince geçinme şartları güçleşmişti. Ben, Reşit ve Musa Efendilere ve Bereketullah'a imkân bulurlarsa İslâm memleketlerine gitmelerini, fakat komünizmi İslâmiyetle bağdaştırıp Sovyetlerden nakdî yardım alma yoluna girmemelerini tavsiye ettim. Bu tavsiyelerin çok yerinde olduğunu her üçü Rusya'dan ayrıldıktan sonra minnetle hatırlamışlardır. Abdürreşit Kadı ve Mevlevi Abdülber İstanbul'da tekrar evime geldiler. Reşit Kadı nihayet Japonya'da Tokyo camii imamı iken 31.08.1944'te, 94 yaşında, Abdülber de İzmir'de vefat ettiler. Musa Carullah da Kaşgar yolu ile Hindistan'a ve sonra Japonya'ya gidip 1948'de İstanbul'a gelişinde altı ay benim evimde misafir kaldı. Kahire'ye gidip orada 25.10.1949'da 74 yaşında vefat etti. Mevlevi Bereketullah ise Fransa'da vefat etmiştir. Bu üç zat Başkurdistan millî hükûmeti misafiri olup, hürmet görmüşler, bizi de her yerde hayırla yadetmişlerdir. Mevlevi Bereketullah Hindistan "Kongre" partisi azalarına o cümleden Mevlâna Ebulkelâm Azad'a, İsterlitamak'ta bizde misafir kaldıklarından ve tavsiyelerde bulunduğumdan bahsederek mektup yazmış. Bunları, Ebulkelâm Azad 1950'de Hindistan maarif nazırı iken İstanbul'u ziyaretleri esnasında İstanbul Üniversitesi Rektörü Kâzım İsmail Bey huzurunda anlattı. Reşit Kadı Rusya İslâmlarının ve Başkurtların eski mücadeleleri tarihinden ve benden İsterlitamak'ta misafirim olmalarından medh ve sena ile bahsedip bir türkçe risale yazmış ve 1930'da İstanbul'da ikameti sırasında bana sunmuştu. Ben İsterlitamak'ta bu üç zatı bir hafta misafir ettikten sonra hükûmet kızaklarıyle en yakın demiryolu istasyonu olan Şafran'a gönderdim.

Bu aralık Kazakistan'ın doğusunda Alaş Orda hükûmeti dağılmıştı. Bunlardan Mir Azim Kıdırbayev ile Muhtar Avezov, Mart ayında Başkurdistan'a geldiler. Muahharen Profesör ve Kazakistan İlimler Akademisi azası olup 27.7.961'de vefat eden Muhtar Avezov 1918 senesi sonlarında bize geldiği zamanki haline nisbetle çok bedbin bir hâlde idi. Zikri geçen Erkebayev'e Uzak Doğu'ya gideceği vakit söylediklerimin bir çoğunu ben Muhtar Avezov'a da söylemiştim. O sakin ve pasif bir zat olduğu hâlde mücadeleyi Türkistan'da devam ettirmeğe cidden taraftardı, fakat burada her şeyiniz var, refah içindesiniz, bunları nasıl bırakıp gidersiniz, demişti. 1959'da Sovyet heyetiyle birlikte New York'a geldiğinde oradaki Kazak muhacirlerinden bi-

Levent Şahverdi Arşivi

rine bu ziyaretinden bahsederek "o karanlıkta bir fecr-i şimalî hâtırasını bırakan bir devirdi" demiştir.

Başkurdistan Başkentinde Moskova Misafirleri

İsterlitamak'a geldiğimizde Başkurdistan hükûmeti ile başında Lenin'in en yakın arkadaşlarından Sergeev Artem, Preobrajenskiy ve Samoylov'un bulunduğu "Başkurt Komünist Partisi" arasında çekişmeler had safhasında bulunuyordu. Ben gerçi Komünist Merkez Komitesi tarafından bu partiye aza olarak kabul olunmuştum, fakat bunu bildiren bir kâğıt ve "parti azalık belgesi" bana verilmemişti. Ben resmen komünistlerin parti toplantılarına iştirak etmedim. Yalnız Moskova'nın İsterlitamak'taki mümessilleri beni resmen komünist sayıyorlardı. Bu cihetten benimle istişare etmekten çekinmiyorlardı. Yumagulov eskiden parti azası olduğundan, hareketini takbih eden Komünist Parti Merkez Komitesi onu Moskova'ya çağırmıştı. Samoylov neşrettiği o zamana ait hâtıralarında "Biz Başkurt liderleri arasında en olgun ve akıllısının Validov olduğunu bildirdik, onun Yumagulov hareketlerine iç münasebeti ne olursa olsun, onları açıkça tasvip etmez, diye inanıyorduk, fakat yanıldık. O gelir gelmez Yumagulov'un hareketlerinin yerinde olduğunu söyledi. Başkurdistan Komünist Partisinin İkinci Kongresini toplamağa müsaade etmedi ve Yumagulov tarafından tevkif edilen komünistleri toptan serbest bırakmadı" demiştir. Bu doğrudur. Preobrajenskiy iyi nişancı ve avcı idi. Benim hakkımda da avcıdır diye duymuş. "Bir gün beraber ava gidelim," dedi. Sırası gelmedi. Fakat bir gün yemeğe çağırmıştım. Yakın arkadaşım Tahir İmekoğlu "Bunun ne fazileti var, niye çağırırsın" dedi. "Polit-büro azası ve sekreterlerindendir. Ondan öğrenilecek birçok şeyler var" dedim. Ama "içme" dedi. Gerçekten Preobrajenskiy Bolşevik kodamanları arasında Buxarin kadar münevver ve zeki birisi idi. Her sözünden bir Sovyet düşmanlığı arayan çekistlerden değildi. Arkadaşı Buxarin ve Krestinskiy ile birlikte "Komünizm Alfabesi" kitabını yazdılar. Yemeğe ismini unuttuğum bir arkadaşı ile geldi. Hemen Marks'la Bakunin arasındaki çekişmeler yalnız ideolojiye mi, rekabete mi, yoksa karşılıklı adavete mi dayanıyordu sorusunu ortaya koydum. Çok etraflı ve temelli olarak izah etti. Kendi mezhebinin tarihini çok iyi exakt biliyordu. Arada bir de Lenin'in "Materializm ve Empereo Kritisizm" ismindeki eserinin bazı noktalarına itiraz etmiştim. "Siz bunları yoksa Çernov'un kitabında mı okudunuz?" dedi. Ben "Hayır kendi fikrim" deyince, "Öyleyse bu itirazların mühim. Siz onları Lenin'in kendisine yazın yahut söyleyin. O gençliğinde yazdığı bu kitabında bazen saçmalamış. Fakat bu hususlarda münakaşadan hoşlanır" dedi. Daha birçok meseleler konuştuk. Yanındaki arkadaşı hemen içkiye başladı. Arka arkaya atıyordu. Bana da kendisini takip eylememi ısrarla teklif ediyordu ve iskambil attı. Ben de 20 yaşımdan

Levent Şahverdi Arşivi

beri hiç kumar oynamadığımı, içkide de sarhoş olmaktan hiç hoşlanmadığımı söyledim. Preobrajenskiy, "sarhoş olmayınca içki niye yarar" dedi. Ben de "bu gibi hususlarda vasiyetlerine değer verdiğim bir üstazım var, fakat bin yıl önce yaşamış" dedim. "Şimdiki Khiyva'dan çıkmış matematisyen al-Biruni" dedim. "Ne demiş?" dedi, ben de: 'Akıllı adam ancak ruhunu tatmin eden ve ebedî kalan işlerden lezzet alır; gafil insanlar ise sarhoşlukla kumar arasında evrilip çevrilmekten başka bir şeyden haz almazlar'[8] demiş" dedim. "Matematisyen olup ne yapmış?" dedi, ben de: "Hattıustuvada arz küresinin kaç bin kilometrelik bir çevre teşkil ettiğini ilk defa tesbit eden bir dahidir, onu Edward Sachau'dan öğrenebilirsiniz," dedim. Ömer Hayyam'dan sordu. "O da büyük bir matematisyendi" dedim. Preobrajenskiy ateizme candan bağlanmış birisi idi. "Komünist Alfabesi"nde buna bütün ilimlerin ana kaynağı nazariyle baktığını ifade etmişti. Bir gün bu mevzuu üzerinde konuşurken "Bütün bu metafizik iddialar hakkında bu kadar kati sözler söylemek caiz midir, yoldaş Preobrajenskiy siz doğrusu bir papaz olmalıydınız, komünizm yoluna yanlış girmişsiniz," demiştim. Bunu sonradan arkadaşları Lenin'e hikâye etmişler. O da "Validov bunu iyi keşfetmiş demiş." Preobrajenskiy gerçekten kültürlü bir adam idi. Mayıs ayında Moskova'da görüştüğümüzde "al-Birunî'den ne haber?" dedi. Ona ait söylediklerim hatırında kalmış imiş. "Vaktim olsaydı ben onun hayatını öğrenirdim, böylelerine bayılırım" dedi. Belki o arada Sachau'ın yazılarına da göz atmıştır.

Bir aralık Artem'u da yemeğe çağırmıştım. O tam manasiyle bir çekistti. Şimdi Ukrayna'da, Ural'da ve Sibirya'da birkaç sanayi sahasına ismini vermiş olan bu zat cihan komünizminin müfrit nazariyecilerinden ve tatbikatcılarından biri idi. Komünizmin çabuk tahakkukuna engel olan eski neslin toptan imhasına taraftardı. On bin münevveri birkaç günde yok etsek ne zararı var, yeni nesli komünizm ruhunda yetiştiririz. Komünizm ruhunda yetişecek nesli biz kuluçkalardaki civcivler gibi yetiştiririz," diyordu. O aslında Ukraynalı idi. Fakat Ukrayna milliyetçiliğinden nefret ederdi. Ona göre Rus dili tekmil Asya'da yayılması mukadder olan bir dildi. O müstakbel insanların rusça ile muvazi ingilizce okuyup yazacağına kani idi. Onca bütün konuşma dilleri geçici bir hayat yaşıyorlardı.

Artem'la Çernyşevskiy ve Plexanov'un eserleri hakkında çok konuşurdum. O, böyle konuşmalardan hoşlanırdı. Köyde ailemizin basit hayatını da öğrenmişti. O kendi maceralarını anlatmaktan zevk duyardı. Yüksek Teknik mektebini bitirir bitirmez sosyalist olmuş, Lenin'le çok erken tanışmış, Paris'e İsviçre'ye kaçmış, Ukrayna'da ve Urallar'da ameleler arasında gizli teşkilâtlarda çalışırken kaç defa yakalanıp Sibirya'ya sürülmüş, oradan Ko-

(8) Al-'âqil-u lâ-yatalazzezu illâ bi-'l umûri al-nafsâniyeti al-bâqiye;
Va'l gafil-u la yalizzuhu illa-'l-taqâllub-u beyn'l-khamri va-'l-khumâri.

Levent Şahverdi Arşivi

re'ye, Çin'e ve nihayet Avusturya'ya kaçmış, oralarda sekiz sene kalıp amele arasında propaganda ve teşkilâtla uğraşmış, ihtilâl gazeteleri neşretmiş. Bu kadar seyahatlerine rağmen onun Doğu'daki bilhassa İslâm âlemindeki fikir hayatına dair hiçbir bilgisi yoktu. O komünizmin Güney Doğu Asya'da Budizmle bağdaşarak cihana hâkim olacağına inanıyordu. İslâma düşmandı. Bu meseleleri 2.1.1966'da "Yeni İstanbul" gazetesinde Vietnam meselesi dolayısıyla yazmıştım. 1966 yılında Viyana'da Beynelmilel Tarih Kongresine gelen Rus âlimlerinden birisi bu yazının Moskova'da eline geçen tercümesini okuduğunu söylemişti.

Artem, ancak insan camialarının iradelerini mahvederek onları bir robot haline getirmek, komünizmi en kaba vasıtalarla tahakkuk ettirmek lüzumuna inanmıştı. Onca sosyalizmi tahakkuk ettirmek için küçük milletlerin dağınık iradeleri yerine büyük milletlerin emperyalist emellerini kullanmak daha pratik bir iş olacaktı. Ona göre gaye için vasıtalar tamamiyle mübahtı. Hulâsa o cihan komünizminin bir meczup misyoneri idi. Pek çok hususlarda Lenin'in bir aynası idi. Bu fikirleri o Lenin'den almıştı. Onunla konuşmak, onu konuşturmak, Lenin'in plân ve felsefelerinin künhünü öğrenmek bakımından çok mühimdi. Ben, Lenin'in, onun eserleriyle birlikte Artem gibi müritlerinden daha iyi öğrenileceğini düşünüyordum.

Bizde en çok kalan Samoylov'un, komünist doktrineri olmaktan başka bir fazileti ve kendisine has fikirleri yoktu. Mamafih o, kendisinin Başkurdistan'da bulunduğu zamanı bir hâtıra şeklinde neşrederek canlandıran tek Rus'tur. Bu Ruslar bana Leninizmi ve Lenin'in istikbale ait fikirlerini yakından öğrenmek için çok kıymetli kaynak olmuştur. Aralarında bir de namuslu şahsiyet olarak tanıdığım aslen Lehli olan yaşlı Voytsexovskiy[13] ile Siromiatnikov[14] vardı. Bunlar Artem'dan tamamiyle ayrı ve normal insanlardı. Siromiatnikov'un da Başkurdistan'daki faaliyetine dair meraklı makaleler neşretmiş olduğunu sonradan öğrendim. Başkurdistan'da müsbet siyaset takip etmek taraftarı olan komünist Ruslar da vardı. Bunlardan biri de Mostovenko olmuştur. Bu zat da Samoylov gibi Başkurdistan'daki faaliyetlerine dair "Proletarskaya Revolutsiya" dergisinde (1928) makaleler yazmıştır. Ona göre Samoylov çok taraf tutarak hareket ediyordu. Şamigulov, Tatarların "Kazan otoritesi"ni yaşatmak için partiye giren şovenleriyle Rusların Başkurt düşmanı olanlarına dayanarak hareket etmiş, halbuki komünist parti sekreteri Krestinskiy gibi Mostovenko'nun kendisi de Başkurdistan'da milletleri milletlere karşı kışkırtarak tahrik siyaseti tatbikine katiyen muhalif olmuşlar. Bu zatın dediğine göre, Stalin'in 1918'de geçici olarak ileri sürmüş olduğu "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti" teşebbüslerini Samoylov sırf provokasyon maksadiyle ileri sürmüştür. Mostovenko yine diyor ki "Validov Sovyet Asyası'ndaki kavimlerle ve onların hükûmetleriyle federasyon esasında birleşerek büyük bir devlet kurmak yolunda gayret sarfederken

Levent Şahverdi Arşivi

muhakkak ki onun gözü Rusya'nın dışına dayanmaktı. O arkadaşlarına nisbeten çok geniş fikirlere malikti. Ezcümle uzaklardaki Türkiye ile anlaşarak hareket etmeği göz önünde bulundurmuştur. Bizim (yani Sovyetlerin) Başkurdistan'da müstahkem mevkilere, komşu vilâyet Ruslarına ve Tatarlar arasında Başkurtlara muhalif unsurlara dayanmak siyasetimiz hatalı idi. Krestinskiy gibi Lobov[15] da bu fikirde idi".

Biz Başkurdistan'dan ayrıldıktan sonra Mostovenko 8.11.1920 tarihiyle Komünist Parti Merkezine bir mufassal rapor da yazmış. Ben bu gibi makaleler yazan Mostovenko'yu şahsen gördüğümü hatırlamıyorum, fakat Voytsexovskiy bu şiddetli mücadele zamanında İsterlitamak'a geldiğinde kendi Rus komünistleri ile konuşurken bu provokasyon siyasetini "namussuzluk siyaseti" (neçestnaya politika) diye adlandırmış olduğunu işitmiştim. Bu zatın boğazı delikti, konuşurken boğazına bir lâstik tıkıyordu. Her hâlde bu zat ve Mostovenko komünistlerin temiz fedaileri idiler. Artem, Preobrajenskiy, şimdi adı geçen Mostovenko ve Voytsexovskiy aynı gayeye inanmış olmakla beraber karakterlerinde ve taktiklerinde çok bariz farklar bulunan insanlardı. Fakat onların gayelerine inançlarının safiyeti ve kuvveti, emperyalist arkadaşlarının karakter ve düşüncelerinde mümdemiç şeytanî hususiyetler karşısında kayboluyordu. Aynı gayeye bağlılıkları, inkılâp namına öldürdükleri yüz binlerce insana karşı mesuliyetlerinin çok büyük olduğunu anlamakta mutabakatlarını sağlıyordu.

§160 **"Başkurtlar'a Yardım" ve Müstahkem Mevkiler**

"Başkiropomoşç" ismiyle maruf olan ve yukarıda da zikri geçen bu uğursuz "yardım" Sovyetlerin bize karşı tatbik ettikleri samimiyetsiz, hilekâr siyasetlerinin en mükemmel bir tezahürü idi. 1919 senesinin ilk dört ayında Başkurdistan'ın bilhassa orta ve güney kantonlarında Kızıl Ordu müthiş talan yapmıştı. Buralarda 5377 hane tamamen tahrip edilmiş, 50.000 kadar insanın bütün yiyeceği elinden alınarak açlığa mahkûm edilmiş, 13.354 at, 6.242 sığır, 20 bin koyun, 100 bin "pud" hububat, 20 bin pud et ve yağ, 400 bin pud hayvan yemi, ot ve hububat yağma edilmiş, bunların yanında yağma edilen elbiseler, halı, kilim, keçe, yorgan, ayakkabı, kadın ziynetleri listesini Başkurdistan hükûmeti tam olarak tesbit etmiş ve ben de bunu bizzat Lenin'in eline vermiştim. Lenin de bunun için 6 Ekim'de "Sovyet hükûmetinin harpte Kızıl Ordu'dan zarar gören Başkurtlar'a yardımı" diye avans olarak 150 milyon ruble tahsisat verilmesine dair karar çıkartmıştı. Fakat bu yardımı onlar Başkurdistan hükûmeti eliyle değil, hususî surette tayin ettikleri bir "Başkurtlar'a Yardım Komitesi" eliyle dağıtacak oldular. Bunlara da verilen "yardım" karşılığı olarak "Fukara Komiteleri" ve "komünist hücreleri" kurmak için mufassal emir ve talimat vermişlerdi. Bu işleri yürütmek için bidayette Dudnik isminde birisini, sonra (14 Ara-

Levent Şahverdi Arşivi

lık'ta) adı geçen Artem'u gönderdiler. Bunlar, istedikleri "Fukara Komiteleri"ni mahallî Rus komünist komiteleri ile birlikte hızla kuruyorlardı. Yeni kurulmuş Başkurdistan "Ülke Komünist Partisi" de onlara yardım etmek mecburiyetinde idi. Yukarda anlattığımız gibi Stalin'in gayretiyle Başkurdistan'ın tâbi bulunduğu "Türkistan Cephesi" (Türkfront) Başkurdistan'da güya "umumî emniyeti temin maksadiyle" müstahkem mevkiler kurmağa başlamıştı. Bu iş için Orenburg'dan bir kısım Rus askerlerinin başında Spirin isminde birisi gönderilmişse de ben Moskova'dan döndükten sonra bunları geri çevirdik. Buna rağmen Moskova Başkurdistan topraklarında "Müstahkem Mevkiler Kumandanlığı" kurma çabalarını arttırmıştı. Stalin'den talimat almakta olan Orenburg Komünist Partisi Türkistan Cephesine dahil olan Başkurt kıt'alarını da bu müstahkem mevkiler kumandanlığına tâbi kılmak için uğraşıyordu. Biz ise kıt'alarımızın ülkemizde bir "Rus müstahkem mevkii"ne değil, doğrudan doğruya Türkistan Cephesinin kendisine tâbi olmasını, türlü bahanelerle ülkemizin iç işlerine müdahale edilmemesini istedik. 7-9 Mart'ta Başkurdistan Ülke Komünist Partisi'nin İkinci Kongresi toplandı. Buna ben de, hâlâ fırka azalık bölgesine malik olmadığım hâlde, iştirak ettim. Buradaki Rus delegeleri ve Moskova mümessilleri "Başkurtlara yardım" ve "Müstahkem Mevkiler" meselesine dört elle sarıldılar. İlk Cihan Harbi esnasında Batı Rusya'dan getirilen "geçici muhacirler"in çoğu Güneydoğu Başkurdistan'da Üsergen mıntıkasına, oradaki Rus köylerine yerleştirilmişlerdi. Stalin ve Orenburg vilâyet Sovyet hükûmeti onların hâmisi kesilmişlerdi. Onların yardımıyle bu muhacirler doğrudan doğruya Başkurtların toprak ve mülklerine tecavüz etmeğe başlamışlardı. Bunları "Fukara Komiteleri", "Müstahkem Mevki" destekleyecekti. Başkurdistan hükûmeti bu tedbirleri vaktinde öğrenip önledi.

§161 **Büyük Cidal Sırasında Bir İlmi Konuşma**

Yukarıda söylediğim "dört Panislâmist"in ziyaretinin hemen akabinde Hindistan ahrarından ve Panislâmistlerden Şeyh Said Arabî Pencabî isminde bir zat İsterlitamak'a geldi. Moskova mümessilleri ile mücadelemizin çok kızışmış olduğu günlerde kendisini evimde misafir ettim. Moskova'da Hariciye Vekili Çiçerin'den de bir mektup getirtmişti. Bu zat aslında Pencap vilâyetinden olduğu hâlde Birmanya'da yaşamış, Birinci Cihan Harbi zamanında İstanbul'da bir gazete neşretmiştir. Kendisini Moskova'da görmüştüm. Celâleddin Rumî ve Şems-i Tebrizî'nin âşıkıydı. Ben ona Şems-i Tebrizî'nin Sır Derya havzasında bir Türk Yesevi şeyhi olarak hatırlandığını, kendisine türkçe şiir ve "hikmet"ler nisbet edildiğinden ve Başkurdistan'da o zaman artık merhum olan Mollagul isimndeki dervişin bu şiirleri bilmiş olduğundan bahsetmiştim. O buna hayret etmişti. Çünkü bu zat Şems-i Tebrizî'yi bir İranlı olarak tanıyormuş. Rumî ve Tebrizî'nin eserlerini bütün se-

Levent Şahverdi Arşivi

yahatlerinde yanında taşır ve Kur'an gibi okurmuş. Rumî ve Şems-i Tebrizî meselesi şundan ibaret: Celâleddin Rumî aslen Balkhli olup anne tarafından Kıpçak Hanlarına bağlı idi (Büyük babası bu hanlardan birinin kızıyla evlenmişti). Bu Kıpçak Hanları şimdiki Afganistan Türkistan'ında Murğab havzası ile Tacikistan'da Vahş nehri havzasında yaşıyorlardı. Khorezmşah, annesi ile bozuşunca ona yakın olan ordu emirleri onun düşmanı olan Çingiz Hanla mektuplaşmış ve anlaşmışlar. Bu meseleler yüzünden Kıpçak Han ve beyleri ile anne tarafından akraba olan Balkhli seyyidlerden Bahaeddin ve oğlu Celâleddin açıkça Çingiz tarafını tutup Khorezmşahlar memleketinden ayrılmışlar, Bağdad ve Hicaz taraflarında dolaştıktan sonra Anadolu'daki Konya Selçuklarına gelmişlerdir. Celâleddin orada Tebriz'den gelen ve "Yazer" aşiretine mensup, Şemseddin isminde bir Türk "döner dervişi" ile tasavvuf konusunda dost oldu ve ondan aldığı ilhamların tesiriyle bu Şems'e nisbet ederek söylediği şiirleri sayesinde meşhur oldu. Celâleddin bu döner dervişi, Kıpçak, hatta Kıpçakların "divane şahı" tesmiye etmiş ve ona Kıpçak şivesinde söylenen şiirler atfetmiştir. Celâleddin'in oğlu Sultan Veled de Kıpçak ve Oğuz şiveleriyle karışık yazdığı bir şiirinde Şemseddin ağzından "ben Yazırım" diye söylenen sözü nakletmiştir. Temürlüler zamanında Semerkandlı Devletşah da Şems-i Tebrizî'yi "Yazer" Türklerinden biri olarak tanıtmıştır. Ben Moskova'daki görüşmelerimizde Şeyh Said'e işte bu hususları ve Şems'in türkçe şiirlerini Başkurdistan'da Mollagul isminde bir dervişin bilmiş olduğunu ve babamın da bu dervişten işittiği bu şiirleri bilmekte olduğunu anlatmıştım. Şeyh bu şiirler nerededir, bulalım, dedi; türkçe de iyi bilen Şeyh Said bu mesele hakkında soruşturmak ve Mollagul'un yazılarını bulmak için Başkurdistan'a geleceğini söylemişti. İşte şimdi gelmiş ve ilk işi Mollagul hakkında bilgi edinmek olmuştu. Ben babamı getirtip Şeyh ile tanıştırdım. Babam ona epeyi yardım etti. Mollagul'un hâl tercümesini ve ağızdan söylediği şiirlerini, Şems-i Tebrizî'de nakillerin bulduğu kadar yazıp aldı. Çok karışık bir zaman olduğundan ben ona fazla yardım edemedim.

Şeyh Said, İsterlitamak'ta bir müddet kalıp köyümüzde babamı da ziyaret ettikten ve Mollagul'un akrabası ile de görüştükten sonra Moskova'ya döndü. Sonra bugün İsterlitamak'da sağ olan Hindistanlı Zafer Hasan Beyle İstanbul'a gelmiş. Ben de kendisi ile burada bir daha görüştüm. Sonra Mısır'a gittiğini ve 1950 sularında orada vefat etmiş olduğunu işittim. Şeyh Said'in aslen Sır Derya Kazağı olarak kaydettiği Mollagul hakkında memleketimizde topladığı malûmatı kendisinden alıp istinsah etmediğime her vakit acınırım.

Sovyet hükûmeti misafiri olduğu için kendisini bizdeki Sovyet mümessilleri de uğurladılar; fakat Şeyh Said'in benim Arap ve İran edebiyatına ve tarihe vukufumdan takdirle bahsettiğini dinleyen Artem "Validov bu Ural ta-

Levent Şahverdi Arşivi

rafları için fazla iri bir figür" demiştir ve Moskova mümessillerinin bilhassa Artem'un Moskova'da çalıştırmak için beni Başkurdistan'dan kaldırmak gerektiğine dair raporlar yazmalarına, Hintli Mahendra Pratap, Mevlevî Bereketullah ve Şeyh Said gibilerin beni Şark'ın umumî meseleleri üzerinde çalıştırılması gereken bir şahsiyet olarak tavsif eylemelerinin de tesiri olmuştur.

§162 **Moskova Mümessillerinin Desiseleri**

Memleketimizde "geçici muhacirler"e ve köylü Ruslara dayanarak Artem ve arkadaşlarının yaptıkları desiseler devam etti. Biz de bunlarla ciddi olarak mücadele ettik. Dokuz kişiden ibaret olduğundan onlara "Dokuzlar" (Devyatki) deniliyordu. Bunlar Başkurdistan hükûmeti ile konuşarak müsaade almaya lüzum bile görmeden 9 Mart'ta İsterlitamak'ta "Fakirler Komiteleri" (Komitety Bednoty) ismiyle kurdukları komünist teşkilâtlarının kongresini topladılar. Biz de Başkurtlara yardım işini siyaset ile karıştırmayın diye kongrenin gündemini değiştirmelerini ve halka yardımı, gelen paranın Kızıl Ordudan zarar gören Başkurtlara hemen dağıtılmasını talep ettik. Onlar bunu kabul etmeyince kongreye müdahale ettik. Bu hâdiseler Sovyet tarihçileri tarafından bir "tahrik" olarak tasvir edilmiştir. Bunlardan Şamsun Tipeyev "Başkurdistan'da Millî Hareketler Tarihinin Ana Hatları" ismiyle 1929'da neşredilen eserinde ezcümle şunları yazmaktadır:

> "Başkurdistan İnkılâp Komitesi ile anlaşarak iş yapmak imkânları ortadan kalktı. Başında Artem bulunan Dokuzlu Moskova heyeti Üsergen vilâyetinde komünist parti kongresi toplattılar. Başkurdistan hükûmetinin müsaadesi olmadan davet edilen bu kongreyi de hükûmet gayrikanunî ilân etti. Üsergen Kongresi meselesini yerinde teftiş etmek için Başkurdistan hükûmetinden iki Validovçu ve 'Dokuzlular' yani Moskova mümessillerinden yoldaş İvanov olmak üzere üç kişilik bir heyet gönderdi. Fakat Validov öyle bir katiyetle ve hızla hareket etti ki (Moskova Parti Mümessili) yoldaş İvanov iki gün gecikerek Üsergen'e geldiği vakit her iş bitmişti. Gelen iki Validovçu gelir gelmez kongreyi ve Üsergen Komünist Parti teşkilâtını hemen dağıttılar. Parti azalarını parti üyelik vesikalarını ellerinden aldılar, azalardan, imkân bulanlar hudut haricine (Rus Orenburg vilâyetine) kaçtılar, bazıları da Validovçular tarafından hapse atıldılar. Şöyle ki yoldaş İvanov geldiğinde bu vilâyetteki komünist teşkilâtından bir şey kalmamıştı. İvanov da yapacak bir işi kalmadığından geri döndü".

Tarafımızdan alınan cezrî tedbirlere rağmen Artem, "Orenburg Sovyet Hükûmeti"ni ve Başkurdistan'da yaşamakta olan geçici muhacirleri kandırarak onların eliyle ötede beride gizli komünist teşkilâtı kurdu. Yani Artem ve maiyeti Başkurdistan hükûmetinin müsadesiyle kurulan "Resmî Komü-

Levent Şahverdi Arşivi

nist Partisi" ile müvazi olarak, bu hükûmet aleyhinde çalışacak olan gizli komünist teşkilâtı kurdular. Bu iş, içeriye gizlice silâh sokan Rus muhacirleri ile çarpışmaya ve ellerindeki silâhlarının müsaderesine sebep oldu. Spirin açıkça değilse de, gizli mukavemet ve tahrikler tertip etti. 10 Mart gecesi bizzat İsterlitamak şehrinde benim oturduğum evin arkasında silâhlar patladı. Pencereler kırıldı. Muhafızlar mukabele edip mütecavizleri kaçırdılar. Ama bunların nasıl ve nereden geldikleri ertesi günkü aramalar neticesinde dahi aydınlanamadı. Çünkü onlar Başkurdistan Komünist Partisine dahil Rusların siyasî murakabe maksadiyle yerleştirdikleri komşu evlerden sızmışlar ve oradan da kaçmışlardı.

Mesele bizzat Lenin'e arzedildi. Sovyet hükûmeti Trotskiy ile Frunze'yi bu işleri tetkike memur etti. Frunze, Spirin'i Başkurdistan'da bulunduğu yerden geri çağırıp yerine bizim Birinci Başkurt Süvari Tugay kumandanı miralay Ahlov'u tayin etti. Bu Ahlov şimali Kafkasya'nın Patlabaşı Nogaylarından idi. Kahraman bir subaydı. Müstahkem Mevkiler Kumandanlığı'na tayin etmekle Frunze bana müstahkem mevkiler kurmaktan maksadın Başkurdistan'ın iç işlerine müdahale etmek olmadığını bilfiil göstermek istediğini bildiren bir telgraf gönderdi. Başkurt halkına da bir hitapname neşretti (Bu yazılar ve telgraf Frunze'nin hâtıralarında neşredilmiştir). Trotskiy ise Moskova'dan hususî bir trenle acele Ufa'ya gönderildi. Başkurdistan hükûmetinden dört kişi, İsterlitamak'taki Moskova parti mümessillerinden dört kişi (o cümleden Artem ve Preobrajenskiy) Ufa'ya davet olunduk. Ufa vilâyet Sovyet reisi Yeltsin de davet olundu. Trotskiy her iki tarafı isticvap etti. Bu konuşmalarda Artem ne kadar fanatik ve düşmanca konuştu ise Preobrajenskiy o nisbette mülâyimdi. O beni kıracak hiçbir ifadede bulunmadı. Neticede 20 maddeden ibaret bir kararname kabul edildi. Bu kararlar da umumiyetle lehimizde idi. Zabıtnamenin 16. maddesinde "Başkurdistan'ın, büyük komünist federasyonu içinde bir komünist cumhuriyeti şeklini alması için çalışılacak" denmekle beraber 14. maddesinde "bu ülke ve askerleri Türkistan Cephesi dahilinde kalacak" kaydı kabul edildi. On birinci maddede "Tatar gazetelerinde ve Başkurdistan'a komşu vilâyetlerin (Orenburg ve Ufa) gazete ve neşriyatında Başkurdistan muhtariyetine karşı, burasını irtica merkezi göstererek yapılmakta olan kampanyanın katiyen caiz olmayan bir iş" olduğu belirtilmiş ve "bu işler mutlaka durdurulmalı" denilmiştir. Filhakika, Orenburg ve Ufa'da çıkan Tatar gazeteleri de Ruslarınki gibi çok aleyhimizde idi. Bunlardan Şamigulov ve İsmailov isminde iki kişiyi Ruslar kendi mümessilleri sıfatiyle Başkurdistan Ülke Komünist Partisi'ne göndermişlerdi. Onlar da ülkenin bütün işlerini bozmak için Ruslardan fazla çalışıyorlardı. Başkurdistan hükûmeti onları tevkif etmek ve geri alınmalarını Moskova'dan talep etmek mecburiyetinde kalmıştı. Halbuki Tatarlardan yukarıda ismi geçen Kaspranskiy ve Rahmetullin isminde iki eski komünist tamamiyle millî düşüncede olup muhtariyet uğrunda çalıştılar.

Levent Şahverdi Arşivi

8163 **Müftü Alimcan Barudi ile Görüşme**

Ufa'da bulunduğum sırada orada "İç-Rusya ve Sibirya İslâmlarının dinî müftüsü" ismini muhafaza eden Alimcan Barudi benimle görüşmeğe talip oldu. Görüştük. "Başkurdistan muhtariyeti tarihte hakkı olan şerefli yerini bulmuştur. Tatarlar arasında ekseriyet şimdi sizi tutuyor. Bununla birlikte bir kısmı hâlâ size düşman. Bunu izale etmeğe çalışacağım" dedi. Ben de: "Çalışın, ama bunu iki sene önce yapmalı idiniz. Görüyorsunuz şimdi bütün Ufa vilâyeti Tatarları bize asker olmak ve cumhuriyetimize katılmak istiyor. Fakat vaktiyle bize güya Müslümanlık namına muhalefet eden rehberler şimdi Ruslarla işbirliği yapmak üzere Komünist Partisindedirler. Onlar bizi dinlemezler," dedim. O da, "evet doğru, buna çare yoktur, işte sizi görmeğe gelmekte size belki zarar getiririm diye korkuyorum," dedi. Ben de "hakkınız var," dedim. Alimcan Hazret idare ettiği müftülüğü büsbütün yıktırmamak için ne gibi çarelere başvurması gerektiğini sordu. "O günlerde Ufa'da bulunan Trotskiy'i görmekte fayda olmaz mı?" dedi. "Kabul etmezse üzülürsünüz, sizin için en iyisi hiç ses çıkarmamaktır," dedim. Müftülük binasının tamire muhtaç olduğunu söyledi. Ben de Buhara'da tahsil etmiş olmakla farsça güzel bilen Müftü Efendiye lâtife yoluyla Şeyh Sa'di'nin şu mealdeki mısraını söyledim: "Mal sahibi evinin eyvanını süslemenin peşinde, halbuki ev temelinden yıkılmak üzeredir"[9]. Fakat ümitsiz olmayınız, İslâmiyet bir gün Sovyetlere gerekecektir. Müftülüğünüzü tamamiyle yıkmak yoluna gitmezler" dedim. Preobrajenskiy, Trotskiy ile birlikte Moskova'ya döndü.

Ben dönüşte demiryolu üzerinde bulunan askerî kıt'alarımızın işiyle meşgul oldum. Devleken istasyonunda bulunurken maiyetimde bulunan Tatar komünistlerinden Kaspranskiy ve Rahmetullin kendilerince çok mühim sayılan bir hâdiseyi anlattılar. İnkılâp aleyhtarlarından (kontr-revolyutsioner) Abdullah Battal bu istasyonda imiş, onu yakalamalıymışız. Ben de onu bana getirmelerini söyledim. Bugün seksenini geçmiş, İstanbul'da bir çok eserlerin sahibi bir muharrir sıfatiyle yaşamakta ve Kazan Türklerinin kültür hayatına ait güzel eserler yazıp neşretmekte olan bu zat (şimdiki soyadıyla Taymas) bizim memleketimizde inkılâp hareketlerinin diğer bir cephesini temsil etmekte idi. Tatar münevverlerinin ekseriyetinin muhtariyet hareketlerine muhalif bulundukları 1917-1918 senelerinde, Abdullah Battal ve edebiyat tarihçisi Cemaleddin Velidi ve başka bir çokları "topraklı muhtariyet" taraftarı olarak mücadele ettiler, gazete çıkardılar. Fakat Ufa şehri Kızılların eline geçtiği zaman bunlar orada kalmayıp Kolçak'ın idaresinde bulunan Kızılyar(Petropavlovsk)'a taşındıklarından komünistlerce "Kolçakçı" sayılmışlardır. Şimdi de Sibirya Sovyetlerin eline geçince ailesinin bulunduğu Kazan'a dönmekte imiş. Burada onunla epeyi sohbet ettik.

(9) Khoca der piş-i naqş-i eyvân-est • Khâne ez pes-u bend veyrân-est

Levent Şahverdi Arşivi

Öteki Tatar komünistlerin elinden kurtarıp yoluna serbestçe devam etmesini temin ettim. Tatar komünistleri Rus üstadlarına yaranmak için kendi muhitlerinden farklı fikir cereyanlarını yaşatmış olan zevatı yakalayıp onlara vermeyi âdet edinmişlerdi. Moskova'da "Kalenin Komisyonu" zamanında ve sonra vaki olan uzun münakaşalara şahit olan bu iki zata dedim ki: "Kendi ırkdaşınızı takip ederek Rus arkadaşlara yaranmaktan fayda olmayacağını gözlerinizle gördünüz. Bir gün bu takibat sizin de, bizim de başımıza toptan gelecek olursa o zaman teessüf edilecek işleri yapmamalıyız". Bu onlar için büyük bir ders oldu. Zaten Moskova'daki "Kalenin Komisyonu"ndaki mücadeleler bu iki Tatar komünistine çok fena tesir etmişti.

Trotskiy ile Ufa'da yapılan konferanstan sonra Artem ve Samoylov vazifeleri olan fesat işlerini devam ettirmek için İsterlitamak'a döndüler. 15-20 Mart'ta Artem Üsergen mıntıkasında bir Rus köyünde bu mıntıka kongresini toplayıp kararlar çıkarttı. Burada Artem, "Zeki Validov devlet işlerinde Başkurt dilini kullanmıyor, işte biz size Başkurtçayı kullandıracağız," diye 19 Mart'ta böyle bir karar çıkartmışlar. Bu, Moskova'dan Stalin tarafından verilen bu talimatın neticesiydi. Biz, hakikaten Başkurdistan'dan ayrılıncaya kadar resmî gazetelerimizi Tatarlarla Başkurtların anlayacağı müşterek bir dilde neşrediyorduk. Artem, Gubeydullin isminde bir Başkurt komünistine "Başkurt dilinde" hitapnameler yazdırmış. Ben ise onun teşkil ettiği mıntıka "İnkılâp Komitesi"ni dağıtıp azalarını tevkif ettirdim. Taşlı ve Arxangelsk fabrikası Rus komünist teşkilâtlarının menfî çalışmaları hududunu aşmıştı. Bunlar hakkında Samoylov "bunları Validov tevkif ettirip, elleri kelepçeli olarak bazılarını iki süvarî arasında koşturarak hapishaneye getirtti" demektedir. Bu güne kadar hep askerî ve yarı askerî kıyafette gezerdim (Resim N.12). Moskovada tanıdığım bir terzi bana sivil elbise yaptı, (Resim N.13) bunu da Samoylov beğenmedi ve güya bir dostmuş gibi, "bu kıyafetinizi tenkit etmeye müsaade eder misiniz?" dedi. Ben de "edin, fakat zarar yok, terzimiz komünisttir" diye şaka ettim.

0164

"Başkurtlar'a Yardım"ın Nisan Kongresi

Nisan'ın ilk haftasında Artem ve diğer "Merkez (yani Moskova) mümessilleri" "Başkurtlar'a Yardım" teşkilâtının kongresini bu defa bizden müsaade alarak davet ettiler. Halkımıza yardım şlarını taşıyan bu teşkilâtın maksadı ve çalışmalarının ne olduğu malûmumuz olduğu hâlde engel olmadık. Fakat Kongre esnasında Rusların muhtariyetimiz aleyhinde aşırı hitabelerde bulunduklarını bu kongreye katılan Başkurtlar gelip anlatarak şikâyet edince Başkurdistan hükûmeti bunun böyle devamına mâni oldu. Bu hususu Samoylov hâtıralarında (s. 24-25) şöyle anlatmaktadır: "Ufa toplantısında Trotskiy'nin kendilerini tutmasından cesaret alan Validov azıttı. Kendilerinin komünizme aykırı, sırf milliyet açısından aldığı kararlarını tat-

Levent Şahverdi Arşivi

bik etmekte çok pervasız hareket ettiğinden, biz Merkez (Moskova) mümessillerine burada çalışmak adeta imkânsız bir şekil aldı. Bu, bilhassa, Nisan başında toplanan Başkurtlar'a Yardım Teşkilâtı Kongresinde görüldü. Başkurt liderleri bu yardım teşkilâtı vasıtasiyle Başkurt Partisinin Moskova ve komünist nüfuzu altına alınmasına karşı son derece hassas ve düşmanca bir vaziyet almıştı. Bu kongrede Moskova'yı Artem, Saxarov[16], Daugel-Dauge[17] ve ben (yani Samoylov) temsil ediyorduk. Burada Artem tarafından söylenen nutkun sonunda bu toplantıya Başkurdistan hükûmeti azaları Validov, Tuhfetullin, İlyas Alkin ve daha birisi girdiler ve riyaset etmekte olan yoldaş Artem'dan söz almağa lüzum görmeyip birbiri arkasından Başkurt dilinde nutuklar söylemeğe başladılar. Artem böyle nutuklar için reisten söz almaları icap ettiğini söyleyince Zeki Validov ona "svoloç" (yani alçak serseri) diyecek kadar ağır tâbirler kullanarak cevap verdi. Artem son derece hiddetlendi ise de Validov'la münakaşaya girmekten çekinmek mecburiyetinde kaldı. Bunlar nutuklarında bize, Başkurt halkının, onların muhtariyetini elinden almak isteyen düşmanları diyor ve şarkîları, Çar zamanında olduğu gibi, esir hâlde bulundurmak istediğimizi söyliyorlar. Bu vaziyet karşısında Artem çalışmalarına devam edemedi, hastalandı. O da ben de yani (Samoylov) bizi Başkurdistan'dan Moskova'ya geri çağırmalarını rica eden birer telgraf çektik". Artem o hastalıktan iyileşemeden ölmüştür.

Bu "Başkurtlar'a Yardım Kongresi" hâdiselerini, adı geçen Sovyet tarihçisi Ş. Tipeyev, eserinde (s. 72) tafsilâtiyle anlatmıştır: Benim Artem'a "svoloç" dediğimi ve Çarlık devrindeki sömürgeciliği ve esareti tekrar diriltmek istiyorsunuz diye suçlandırdığımı, fakat Artem'un bir söz söyleyemediğini, toplantıda temayüller (nastroyeniye) in birden değiştiğini zikretmiştir.

Bütün bu mücadelenin neticesinde Parti teşkilâtı Moskova'nın isteğine uygun olarak yapıldıysa da asıl mücadele halkımızın derin takdirine mazhar oldu. Hele Üsergen'den Spirin'e tâbi Rus askerlerini ülkemizi tahliyeye mecbur edişimiz, onların yerine Müslüman Ahlov'un tayini, Moskova'dan gelen 150 milyonun, Başkurdistan hükûmetinin teşebbüsü ile elde edildiğinin herkese malûm olması ve bu yardımın kısmen de olsa Başkurtlara verilmesi hükûmetin itibarını yükseltti. Ülkemizle sınırdaş bulunan Rus vilâyetlerinde ve bilhassa Tatarlarla meskûn sahalarda Başkurdistan'a iltihak etmek lehine yapılan hareketler, lehimize söylenen sözler ve imamların propagandası, bir ülkenin iç idare hususunda muhtar olmasının ne kadar faydalı olduğunu göstermiştir. Bu gerçekler iki sene önce muhtariyet aleyhinde bulunan unsur tarafından açıkça söyleniyordu. 1948 senesinde Ankara'da bulunduğum vakit Kâzım Karabekir Paşa evinde bir kahvesini içersem kendisini çok sevindireceğimi bildirmişti. Gittim, çok konuştuk. Meğer ki Paşanın elinde 1919-1920 kış aylarını Orenburg şehrinde geçirmiş olan Sami isminde bir Türkiyeli esirin hâtıraları varmış. Bu zat ülkemizin muhtar

Levent Şahverdi Arşivi

ve kendi askerine dayanan bir Türk ülkesi sıfatiyle ayakta durmasının Turğay ve Orenburg vilâyetleri Müslümanları arasında ne gibi ümitler yaşatmakta olduğunu tasvir etmiştir. Bir de Başkurt halk şairlerinden Bürcen Nogayları uruğundan Ali Ahmet isminde birisinin mânileri ve "quray" (ney) de çaldığı millî havaları fonografa almak için çağırtmıştım. Bu zat daha 1895'de Rus musiki mütehassıslarından Rybakov'a böyle havaları çalmış ve mânileri söylemişti, bu Rus da bunların 1897'de Rus İlimler Akademisi yayınları arasında "Ural Müslümanlarının Musikisi ve Şarkıları" isimli büyükçe eserinde neşretmişti. Ben bu zatı küçüklüğümde dahi birkaç defa köyünde ziyaret ederek dinlemiştim. Kendisinin dişlerini yaptırmış ve fonografa şarkılarını aldırması için mükâfat olarak askerî elbise ve bir kılıç vermiştim. Buna çok sevinmişti. Bu zat bizden dönüşünde Spirin'in askerlerinin Başkurdistan topraklarını terketmekte olduklarını gözleriyle görmüş ve bunu kaside şeklinde (beyit) söylemiştir. Şimdi maalesef elimde bulunmıyan bu kasideden muallim Ahmet Ziya Özkaynak'ın elinde şu parçalar kalmıştır:

Karanlıkta yol yanıltacak olursa • bizi doğru yola çıkarır bu yiğit • yuvarlak memleketimiz düşmanın taarruzuna uğrayacak olursa • onu bu vartadan kurtarır bu yiğit[10].

O zamanki şairimiz Fethülkadir Süleyman (Abdülkadir İnan) da hakkımda bazı şarkılar çıkarmıştı ve bunlar bestelenmişti. Dr. Tagan ve Prof. Jansky Viyana'da neşrettiler (Resim N. 15). O zaman cereyan etmiş olan mücadeleleri şiirle canlandıranlardan birisi de Güneydoğu Başkurdistan'daki Bayık ismindeki Tatar köyünde yetişen bir şair kız idi. Bunun "Spirin Otryad'ı"[18] (taburu) ünvaniyle yazdığı hicviyesi hâdiseleri kavrayış ve şiiriyet bakımından çok üstün idi. Maalesef şiirleri dış memleketlere çıkarılamadı. Bu Bayık köyünün eski sekenesi tarihçi Ötemiş Hacı'nın "Mangıt köyleri" dediği yerli Tatarlardan olup, Kazan'dan hicret eden diğer Tatarlardan farklı olarak geçen asırlardaki Başkurt ayaklanma hareketlerine her vakit candan iştirak etmişler, aralarından değerli âlimler çıkmıştır. Bizim Başkurdistan muhtariyet hareketlerinde önde gelen arkadaşlarımızdan Abdullah Edhemoğlu bu Bayık Tatarlarındandır.

§165 **Anahtar Meselesi ve Lenin** Sovyet hükûmeti Başkurdistan hükûmetinin İsterlitamak'ta yerleşmesini kabul ettiği hâlde öteyandan bu şehri RSFSR (Avrupaî Rusî) hududunda bırakıp bizi Sovyet toprağında misafir vaziyetinde tutmak istiyordu. Şehir bilfiil Başkurdistan hükûmetinin idaresinde idiyse de bunda Rusya'ya ait bazı binalar

(10) Qarangıla tünde yul yadh hañ
Tabıp ta gına sıgar bıl yeğit
Tügerektey ildi yav bath ha,
Alıp ta gına sıgar bıl yeğit

Levent Şahverdi Arşivi

bulunmakta idi. Onlarda Rus muhafız memurları bulunuyordu. O cümleden biri eskiden Kuznetsov isminde bir zengine ait olan bir hububat silosu idi. Ufa vilâyet Sovyet hükûmeti "Başkurdistan hükûmeti, Rus muhafızlarını çıkartıp anahtarlarını ellerinden alarak burasını işgal ettirmiş" diyerek Sovyet hükûmet şûrasına telgrafla haber vermiş. Nisan ayının ortalarında bir akşam, "Yoldaş Lenin sizi telgraf başına çağırıyor," dediler. Leningrad'a asker gönderme meselesi hakkındaki konuşmamızdan sonra da Stalin ve Trotskiy telgraf başına çağırmışlardı; Lenin ise bu konuşmadan sonra hiç çağırmamıştı. Elbette mühim bir mesele vardır, dedim. Meğer ki anahtarlar meselesi imiş. Lenin hemen: "Yoldaş Validov, Ufa vilâyetine ait silonun anahtarlarını zorla alarak binayı işgal etmişsiniz. Bu anahtarları ve binayı hemen iade etmelisiniz" dedi. Ben de "Sayın Vladimir İlyiç bu anahtarlar bende yok, hükûmetimizde de yok, onlar ancak sizin muhayyilenizde vardır. Size komşumuz olan Rus şovenleri bir şeyler fısıldıyorlar, siz de onları bir hakikat olarak kabul ediyorsunuz. Başkurdistan üzerinde uydurulan ve size haber verilen bütün şayialar bu nevidendir. Çar zamanından kalan emperyalizmin gittikçe büyüdüğünü, küçük bir Başkurdistan'ın mevcudiyetinin komşularımızın uykusunu kaçırmakla kalmayıp onları cinnet derecesine getirdiğini ve sizin de bunlara inandığınızı görmekten dolayı cidden üzgünüm" dedim. Lenin "sahi mi söylüyorsunuz? Hakikaten bu binalar tarafınızdan işgal edilmiş değil mi?" Ben de "hayır" dedim. Lenin "o hâlde ben bu meseleyi tetkik ettirir ve neticesini size bildirdim" dedi. 15-20 gün sonra ben Moskova'ya gidip Lenin'i gördüğümde bu hâdiseden dolayı, üzüldüğünü söyledi. Fakat tekmil Ural ülkesiyle beraber Başkurdistan'ın mukadderatını provokatör olduklarını pek iyi bildikleri bu şoven Kızıl Rusların elinde bulundurmaktan başka düşündüğü yoktu. Ben de "Ne kadar teessür duysanız da onlara bize nisbeten daha fazla inanıyorsunuz. Bunu önlemek bizim elimizde değildir. Çünkü Rus arkadaşlarımız arasında büyük sosyalist Rusya binasını yaparken, bunda ancak Rus milletinin, çimento işini görebileceği fikri hâkimdir. Bizim gibi şarklılara karşı itimadın bu büyük Rusya camiasının dağılmasının baş sebebi olacağına inanılıyor. Bunu bize yoldaş Artem ve Yeltsin belki yüz defa söylemiş ve fikirlerini gizlemeğe hiç ihtiyaç hissetmemişlerdir. Siz beni ancak 13 aydır tanıyorsunuz, halbuki bütün hayatınız onlarla geçmiştir" dedim.

8166 **Başkurdistan'dan Ayrılışımız**

28 Nisan'da Stalin beni telgraf başına çağırdı ve "Yoldaş Validov, Başkurt ordusuna ait birkaç mühim meselenin müzakeresi için hemen Moskova'ya gelmelisiniz. Samoylov da sizinle beraber gelecek" dedi. Ben bunun beni Başkurdistan'dan ayırmak için alınan bir tedbir olduğunu hemen anladım. Hükûmeti toplayıp meseleyi müzakere ettik. Bir çok arkadaşlar bu emre itaat etme-

Levent Şahverdi Arşivi

yin ve meseleyi Frunze'ye anlatın tavsiyesinde bulundular. Ben, "Bu işlerde Frunze'nin Parti Merkezinden ayrı bir siyaseti olamaz. Bunda fayda yok. İtaat edeceğiz, sonra çaresini düşünürüz. Ben ailemi alıp gideceğim" dedim. Stalin beni Komünist Parti azası sıfatiyle yani Parti Merkezi namına çağırıyordu. Fakat bana daha Parti Azalık vesikası vermedikleri gibi 1929'da "Başkurdistan İnkılâp Tarihi"ni neşreden Tipeyev dahi (s. 74) Başkurdistan Ülke Komünist Komitesi'nin siyasî sekreteri olan Kaspranskiy'den bahsederken "Partiye ait bütün evrakı daha Parti azası olmıyan Zeki Velidov'a veriyordu" diye yazmıştır. Yani onlar beni Parti (Obkom) toplantılarına çağırıyorlar, fakat hakikatte beni Parti azası saymıyorlardı. Ben de bunu pek iyi biliyordum. En yakın arkadaşlarıma, "Moskova'da alıkonursam Türkistan'a gidip kıyam hareketlerine katılacağımızı söyleyin" dedim, bazı gereken tedbirleri de aldık. Bütün hazırlık işlerini biz gidince Başkurdistan'da kalıp hükûmete siyaset edecek olan Allahberdi Caferov idare edecek oldu. Bu işleri iki günde bitirip 30 Nisan'da Moskova'ya hareket ettim. Gelir gelmez Stalin'i gördüm. Yanında Kamenev de vardı. Meğer ki Başkurdistan ve ordumuz meselelerini incelemek için Stalin, Trotskiy ve Kamenev'den ibaret üçlü bir komisyon kurulmuş. Stalin "Bir müddet burada merkezde kalmanız icap ediyor" dedi. Ben de: "Ben bunun böyle olduğunu anlıyarak geldim" dedim. Otomobili mümessilliğimize gönderip sokakta yayan gidiyordum, tesadüfen yukarıda zikri geçmiş olan boğazı delik Lehli komünisti gördüm. Bunun isminin Voytsexovskiy olduğunu zannederim. Bu zat bana hiç unutmıyacağım bazı şeyler söyledi: "Sizi Partiye aldık demeleri yalnız Parti disiplinine tâbi etmek, hürriyetinizi elinizden almak içindir. Şimdi Parti sizin için bir kundaktır, biz komünistlerin büyük şans kaynağı Parti disiplinidir. Fakat bu yolla insanın iradesini mahvetmemiz bir çok hürriyet aşığı kimseler için talihsizliğin kaynağı olmaktadır. Bence siz kendisinden Moskova'da değil Şark'ta memleketinizde istifade edilecek bir şahsiyetsiniz. Ben, memleketinizde bulunurken hareketlerinizi tam bir sempati ile takip ettim, ve sizden çapınızla mütenasip bir surette tam olarak istifade etmek gerektiği hakkında bazı arkadaşlarımızla birlikte Parti Merkezine teklifte bulunduk. Fakat sözlerimizi dinletemedik" dedi. 1917 Kasımında Başkurdistan otonomisini ilân edip ilk Başkurt alayını teşkil ederken candan yardım edip Rusların takibatına maruz kalan kaptan Britz ve altı arkadaşı Lehli idiler. Lehlilerin Rustan gayrı milletlerin otonomi hareketlerine sempatisini daha 19. asır ortasında Başkurt kıt'alarının kumandanı ve Orenburg valisi olan General Tsiyolkovskiy dahi bariz olarak göstermişti. Başkurtlar için "Kervan-saray" ismiyle bir millî bina ve onun Orta Asya usulünde yapılan camii Tsiyolkovskiy'nin sempatisi sayesinde vücuda gelmişti.

Moskova'ya geldiğimden iki gün sonra Lenin'i gördüm. Stalin'in söylediklerini tekrarladı. Yukarıda yazdığım anahtar meselesini anlattı ve dedi ki: "Ben sizi yalnız küçük bir ülke ölçüsünde değil, tekmil Rusya ölçüsünde bi-

Levent Şahverdi Arşivi

zimle beraber çalışabilecek bir şahsiyet olarak tanıyorum, ülkenizin işini başka arkadaşlarınız da yaparlar, siz de ara sıra gidersiniz, şimdilik burada merkezde çalışmağa alışınız" dedi. Ben de sözlerin bir dalkavukluk eseri olduğunu biliyordum, fakat o sözlere inanmış gibi göründüm. Lenin beni Ukrayna cephesinde kurulmakta olan Müslüman kıt'aları teşkilâtı işiyle ve Moskova'da Müslüman Sovyet Cumhuriyetlerinin anayasalarını hazırlama işleriyle meşgul olmak üzere vazifelendirmekte olduklarını ve "Milletler İşi Komisarlığı Azası" olarak tayin ettiklerini, yanımda yine evvelki gibi muhafız kumandanın bulunacağını bir lûtufmuş gibi anlattı. Emrime otomobiller de verilmişti. Yani vaziyetimin zahirî tarafını değiştirmediler. Lenin, Başkurdistan Sovyet Kongresini benim iştirakim olmadan yapacaklarını söyledi, bana Şark kavimleri arasında çalışma için bir plân hazırlamayı ve Komintern'in bu yoldaki çalışmalarına ciddi olarak iştirak etmeyi teklif etti. Stalin'le ikinci bir defa konuştum. Bu konuşmalar güya çok "mahrem" idi. O, hep Trotskiy'den şikâyet etti. Beni Moskova'da alıkoymak Trotskiy'nin düzeniymiş. Güya Trotskiy ve Dzerjinskiy[19] benim şark vilâyetlerinde nüfuzumun artmasından korkmuşlarmış.

8167 **Lenin'in Ahlâk Anlayışı** Başkurdistan meselelerini inceleyen komisyona beni de istişare için çağırıyorlardı. Mayıs'ta bu komisyon beş maddelik bir karar kabul etti. Bu da Kalenin ve Lenin'in imzaları ile Sovyet hükûmetinin kararı olarak resmen ilân olundu. Bunda ülkemiz adlî, maarif, ziraat gibi hususlarda muhtar, fakat harici siyaset, iktisat ve maliye, posta ve telgraf ve yol işleri hususunda RSFSR'e tâbi bir ülke hukukunu haiz bir vilâyet olarak kalmıştı. Ordumuzu idare hususunda "Türkistan askerî mıntıkası"na değil, "Volga askerî mıntıkası"na tâbi kılındı. Komisyon azasından Kamenev, muhtariyeti bu derece hiçe çevirmek fikrinde olmamış, o bana ülkemize Ufa şehri ile beraber bir çok Rus mıntıkalarını ilhak etmek fikri mevcut olduğunu, fakat onun şimdilik talik edildiğini söyledi. Bu kararın ilânının ferdasında bir daha Lenin'i gördüm. "1919 Martında ilk mukavelemiz aramızda sözleşilmişti. Hepimiz imzalamıştık. Bunda şarklı mazlum bir milletin hakları tam değilse bile tanınmıştı. Şimdi 14 ay geçti, onlar da havaya uçtu" dedim. Lenin: "Siz neden böyle ahlâkî nazariyelerden bahsediyorsunuz? Nasıl inkılâpçısınız? Nasıl böyle muahedelere saplanırsınız? Sizinle akdolunan muahede hiç kimseyi bir şeye bağlamıyan, sadece bir kâğıt parçasından ibarettir". Ben: "Biz size insanlık münasebetlerinin işte böyle kâğıt parçalarına riayet esasına dayandığına inanıyorduk" dedim. Lenin dedi ki: "O hâlde yanılmışsınız. Siz bizim muhitimizde daha çok şeyler öğreneceksiniz. Ben cidden ve samimi olarak isterim ki siz bizimle tekmil Rusya ve cihan ölçüsündeki işlerde işbirliği yapasınız. Vaktiyle geçici zaruretler icabı yazılıp imzalanmış bir kâğıt üzerinde müna-

Levent Şahverdi Arşivi

kaşa etmek size yakışmaz. Siz görürsünüz, önümüzde daha çok mühim işler var." Bu sözlerden beni kendi mesai arkadaşları meyanında görmek istediğini ve Rusya mikyasında çalıştırmak hususundaki arzusunun samimi olabileceğini zannettim. Çıkarken bana birçok kâğıtlar verdi, "Bunları okuyun, bunlar hakkında konuşuruz, fakat fikirlerinizi yazılı olarak vermelisiniz" dedi.

Metropol otelinde yüksek Sovyet adamlariyle muhtelif mevzular üzerinde konuşurduk. O zamanlar, insanları ve Parti azalarını Sovyet memurlarının arkadan takip etmek işi fazla gelişmemişti. Bir çok hususlar serbest konuşulabiliyordu. Bir ara Ukrayna Sovyet hükûmeti reisi Petrovskiy'e millî cumhuriyetlerin anayasa taslaklarını ve Lenin ile konuşmalarımın intibalarını anlatıyordum, şaka kabilinden sordum: "Mademki Lenin için gaye uğurunda bütün vasıtalar mübahtır, o hâlde kendisine bu akşam annenle nikâhlanırsan yarın cihan inkılâbı olacaktır denilse acaba bunu yapar mı idi?" Petrovskiy hiç tereddütsüz dedi ki: "Elbette yapardı. Lenin bu gibi işlere ancak taktik noktasından bakar, meselâ o acaba halk arasında şayia çıkıp halkın efkârını bizden çevirmez mi diye düşünür. Yoksa bu gibi meselelere bakışı din açısından olmadığı gibi ahlâk ve gelenek ile hudutlanmış değildir. Onda ahlâk, proletaryanın sınıf mücadelesi ihtiyaçlarına tâbi kalıyor. Biz komünistlerin birçok müttefikleri geçicidir. Bunların bir kısmı Lenin banknotlara sahte imza atarken ayrıldılar. Önce muahedelerin, ancak zaruret oldukları nisbette hükümleri vardır. Mamafih ben bu gibi hususlarda Lenin kadar pervasız olamıyorum". Ben: "Lenin enternasyonalistlik fikrinde sonuna kadar samimi mi? Yoksa onun efkârında da Rus millî fikirlerinden bazıları müessir mi?" [diye sorduğumda cevaben—İ.T.] Petrovskiy: "Lenin komünizmi cihan mikyasında tahakkuk ettirmek gayesine doğru yürürken samimi olarak milliyet dışında (vnenatsionalniy)dir, fakat, tarihî, coğrafî ve iktisâdî manasiyle büyük Rusya'da yaşıyan kavimlere karşı onun enternasyonalden bahsetmesi sadece bir sahtekârlıktan ibarettir. O bu hususta Velikorus'dur. O komünizmi küçük milletlere dayanmaktansa Rus ve İngiliz, Çin gibi büyük milletlere ve onların emperyalist ananelerine dayanarak tahakkuk ettirmeyi daha kısa bir yol olarak tanır" [dedi—İ.T.]. Başka birisinin bulunmadığı bir gün Petrovskiy ile başbaşa konuşurken ona şu suali sordum: "Grigoriy Andreyeviç, siz 25 seneden beri Partide bulunmuş, arkadaşlık etmişsiniz. Lenin Velikorus millî menfaatlarını müdafaa ediyor mu? Yoksa onun meselâ şark ülkelerinde bazı şoven Rusları tutması sırf bir taktik midir? Neden azınlık komünistleri için küçük burjuva tabirini kullanıyor?" Petrovskiy'nin cevabı şu oldu: "Lenin Velikorus menfaatlerini Büyük Petro'dan daha geniş ölçüde müdafaa ediyor, fakat o Velikorus milletini kapitalizmden azat etmek şartiyle büyük bir sosyalist camiada ve diğer milletlere ülkü olacağı ümidiyle tutar, onun menafiini ona tâbi milletlere üstün

Levent Şahverdi Arşivi

görür, yani o Velikorus'çu olmadığı hâlde Velikorus siyaset güder. İşte biz Ukrayna milliyetçileri de Ukrayna meselesinde Ukrayna milliyetçilerinden farklı düşündüğümüz hâlde Lenin'le her vakit çarpışıyoruz. Lenin Rus mahkûmu olan kavimler hakkında başka türlü düşünemez. Bu öyle bir hal ki biz bunu onun yüzüne karşı söylemekten bazen çekiniyoruz. Lenin 'Akına Karşı' adlı yazılarında küçük milletlerin sonsuz bir müdafii kesilmişti. Fakat nazariyat devri şimdi çoktan geçmiştir. Şimdi o da bir çok Velikorus arkadaşları gibi sizin gibi küçük milletlere mensup inkılâpçıları ve Parti azalarını küçük burjuva telâkki ediyor. Velikorus tezini kayıtsız şartsız kabul edinceye kadar onlara haklı veya haksız 'küçük burjuva' lâkabı takılacaktır. Mademki umumî düşmanımız kapitalizm ve kapitalist emperyalizmdir, o hâlde Velikorus komünistleri ile küçük milletlere mensup Parti azaları arasında karşılıklı aldatma devam edecektir. Bunu böyle kabul etmek ve bununla barışmak lâzım".

Lenin'in en yakın ve en samimî arkadaşlarından biri olan Petrovskiy'nin ağzından işittiğim bu sözleri Doğu Türk menşeli arkadaşlarımdan inandıklarımdan birine söylemiştim. Zannedersem bu arkadaşım Turar Rıskulov'du. O da bunu Bükey Orda'daki komünist arkadaşlarından birisine mektupla bildirmiş. Petrovskiy'nin bana bu sözleri her hâlde Lenin'le kendi arasında bir çekişme vaki olması dolayısıyla söylemiş olduğunu zannettim. O günlerde Türkiye'den Dr. Fuat Sabit isminde birisi gelmişti. Bu zat eski türkçülerden olduğu hâlde komünizme çok mütemayildi. Hatta onun bu temayülü çok içten geliyor gibi idi. Türkiye'de tahsil eden Tatar münevverlerinden birisi belki de Astarkhanlı Necip Asrî Bey de bunu görmüş ve tarafımdan yazıldığını zannettiği bir mektubu da kazakçadan Türkiye türkçesine çevirerek Dr. Fuat'a vermişti. O da Ankara'ya dönünce bu yazıyı Mustafa Kemal Paşaya vermiş. O zaman Rusya Türkleri ile Türkiyeliler arasında münasebetler çok canlı idi. Şöylece Moskova'da Metropol otelindeki konuşmalara ait arkadaşlarıma söylediklerimin notlar halinde Türkiye'ye kadar gelmiş, ilgi ile istifade edilmiş olduğunu öğrenince hayret ettim. Bana Lenin'in ahlâk prensiplerini ve Rus milliyetçiliğine münasebetlerini en iyi anlatan zat bu Grigoriy Petrovskiy olmuştur. Tabii ki o kendisi gibi benim de halkımız Velikoruslardan ne çekerse çeksin Lenin'e sadık kalacağımıza inanarak bu sözleri söylemişti. Fakat onun, ben Moskova'dan ayrılıp Sovyetlere karşı harekete geçtikten sonra da hakkımdaki müsbet fikirlerini değiştirmemiş olduğunu yine onun gibi bir dostum olan Rudzutak, arkadaşım Turar Rıskulov'a söylemiştir. Lenin'in ahlâkî anlayışını ve muahedelere ne gözle baktığını 1924 Aralık ayında Berlin'de toplanan "Sol Sosyalistleri Kongresi"nde (bunda şimdiki İtalya sol sosyalistlerinin reisi Nenni de vardı) okuduğum tebliğde anlamıştım ki, Alman ve Rus sol sosyalist neşriyatında "Znamiya Borbi" No. 9-10, 1925; "Klassenkampf," 14.1.1925'de yayınlan-

Levent Şahverdi Arşivi

mıştır. Bu kongrede ve basılan makalelerde ben "Biz Asyalılar Lenin'in değersiz saydığı bu gibi kâğıt parçalarına riayet etmeğe alışmışız, biz evvelce Lenin'in Taşkent'teki Kolesov, Orenburg'daki Zwilling'lerden ve merkezdeki Artem'lerden farklı bir şahsiyet biliyorduk. Şimdi ise bunlarla Lenin arasında hiçbir fark olmadığı tahakkuk etti" demişimdir. Başkurdistan'da Komünist Partisine yazılan bazı münevverler bu 19 Mayıs kararı dolayısıyla Partiden istifa etmişler, Samoylov sebebini sorduğunda bunlar: "Muahedeleri hiçe sayıp 19 Mayıs kararını çıkaran Partiye aza olamam" demişler ve bunu Samoylov eserinde zikretmiştir.

§168 **Gizli Teşkilât İşi** Daha 1919 Martında Moskova'da III. Enternasyonal (Komintern) kurulduğu vakit Başkurdistan hükûmet Merkezi olan Times'te bu Enternasyonal'e müstakil bir üye olarak girmek üzere bir "Şark Sosyalist Partisi" kurmak yolunda çalışılmıştı. Aynı günlerde Kazak aydınları arasında da, Taşkent'te de bu yolda müvazi çalışmalar olmuştu. Bu senenin martında Komünist Partisinin "Başkurdistan Ülke Komitesi" kurulurken Türkistan'da sosyalizm hareketini Rusya Komünist Partisine tâbi kılmayıp "Şark Sosyalizmi" olarak III. Enternasyonal'e tâbi kılmak yolunda tekrar teşebbüse geçildi. Başkurdistan'da çalışan Tatar münevverlerinden İlyas Alkin ve arkadaşları 12 maddeden ibaret bir program da tertip ettiler. Fakat TSKRKP[20] bu tasavvurları kabaca reddetti. Bu arada Moskova'da Özbek ve Kazaklardan salâhiyetli zevat Nizamhocayev, Turar Rıskulov, Ahmet Baytursun ve başkaları bulunuyordu. TSKP'nin[21] "Müslüman Milletler Komünist Merkezi" ölmek üzere idi. Resmen müstakil bir "Şark Sosyalist Partisi" kurulmasına müsaade edilmeyince bu teşkilâtı gizli olarak yaşatmak ve bu yolla Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan'da, Buhara, Khiyva Ülke Komünist Partileri teşkilâtını elde tutmak kararını kabul ettik. Zaten biz Başkurdistan'da Başkurt millî teşkilâtından 14 kişinin Türkistan'a gidip çalışmasına karar vermiştik. Moskova'da bu tasavvurlar genişletildi. Sovyetlerle çalışacak gruplardan bir kısmının Türkistan'daki "Cedid"lerden mürekkep olması bunların sosyalizm ile alâkası olmaması, öteki kısmının ise samimi olarak sosyalizm fikrini benimsemiş olması itibariyle bu iki grubun müstakil iki parti olarak programlarının ve aralarında işbirliği platformasının işletilmesine karar verildi. Her iki programın ve işbirliği platformasının anahtarları tesbit edildi. Taşkent'ten ve Kazakistan'dan bazı arkadaşları çağırdık. Sovyet hükûmeti Başkurdistan mümessilliği için şehrin orta yerinde bir eski zenginin konağını vermişti. Orası bütün konuşmalarımızın merkezi oldu.

§169 **Türkiyelilerle Temaslarımız** Mayıs sonlarında Türkiye ricalinden Cemal ve Halil Paşalar, Hacı Sami ve daha birkaç

Levent Şahverdi Arşivi

İttihat ve Terakki rehberleri geldiler. Bu münasebetle bizde Türkiyelilerle hasbıhal sohbetleri canlandı. Buna başlıca Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'dan bize gönderilen bir telgraf sebep oldu. Bu telgraf "Orenburg Hükûmeti İslâmiyesi Reisi" sıfatiyle bana Orenburg'dan İsterlitamak'a ve oradan da Moskova'ya gönderilmişti. Bu telgrafta kardeşlik hisleri izhar edilmiş ve münasebet tesisi tavsiye olunmuştu. Bu telgraf yaşıyan ve mücadele halinde olan yeni Türkiye'den vasıtasız gelen ilk haber olmuştu. "Orenburg Hükûmeti İslâmiyesi", yani Başkurdistan'ın ismi her tarafa yayılmışsa da o şimdi muhtar bir memleket sıfatiyle son nefeslerini yaşıyordu. Nasıl ki cenubi Kafkasya'daki Azerbaycan millî hükûmetinin başına da böyle bir hal gelmişti. Halil Paşa, Rusya ile "vasıtasız temasın" tesisinin Azerbaycan'ın ortadan kalkmasını icap ettirdiğini söylüyordu. Cemal Paşa bir taraftan Anadolu'daki harekâta katılmak, ona yardım etmek, diğer taraftan da Sovyetlerin yardımı ile Afganistan yoluyle Hindistan'da İngilizlere karşı faaliyette bulunmak tasavvurlarını anlatıyordu. Türk ricalinin fikri, bize çok karışık, Sovyetlerin durumunu anlayamıyan insanların hayalleri gibi geldi. Bilhassa Cemal Paşa ve Bedri Beylerin, Dr. A. Legendre isminde bir Fransız'ın "Quo Vadis Europe?" unvaniyle o günlerde Paris'te neşrettiği eserinde yazılan hayal mahsulü boş şeylerine saplanmış olmaları hayretimizi mucip oldu. Bu Fransız, Soyvetleri tamamiyle küçümsüyor, Rusya'da Sovyetler devrinin Avrupalılar için bir rahat nefes alma devri yaratmakta olduğunu, Sovyetlerle işbirliği yapmak icap ettiğini, asıl tehlikenin Soyvet mahkûmu Türklerin Orta Asya kavimlerinin hareketlerinde aranması gerektiğini yazıyordu. Cemal Paşa ise bundan "İşte Garplılar bizde böyle büyük potensiyel kuvvet buluyorlar. Bunlardan, Sovyetlerin yardımıyle müttefikler aleyhine istifade etmek gerekiyor" diyordu. Cemal Paşa Çiçerin'in şeytaniyetine aldanarak Sovyetlerin kendisine tekmil Orta Asya kavimlerini müttefikler aleyhine ordular kurmakla tavzif edeceklerine ve Rusya'da mevcut Türk ve harp esirlerinden bu yolda geniş mikyasta istifade imkânları vereceklerine inanıyordu. Halbuki Sovyetler Orta Asya kavimlerinden Dr. Legendre'ın verdiği manadan başka bir mana ile korkuyorlar ve Orta Asya'nın herhangi bir vesile ile bilhassa Türkiyeliler tarafından teşkilâtlandırılmasından müttefiklerden korktuklarından daha fazla korkuyorlardı. Ben bilakis Orta Asya'da Sovyetlerle mücadele eden kuvvetleri teşkilâtlandırmak için gitmek fikrinde olduğumu Cemal ve Halil Paşalara söylemiştim. Cemal Paşa, "Aman bunu yapmayın, biz hepimiz Sovyetlerle bir olalım, hatta isyan halinde olan Türkistanlıları dahi Sovyetlerin yardımiyle kuracağım orduya alalım" diyordu. Ben bu tasavvurlarının, sonunda büyük bir hayal kırıklığından başka bir netice vermiyeceğini, isyan hareketleri ise istenilen neticeyi vermediği takdirde dahi Türkistanlıları Rusların boyunduruğuna karşı mücadeleye alıştıracağını, zaten esas düşmanımızın bünyemizin uyuşukluğu, askerlikten uzak kalmış olmamız ve Ruslara ısınmaya başlamış olmamız olduğunu söyledim.

Levent Şahverdi Arşivi

Biz, Başkurdistan mümessilliğinde Türk ricaline büyük ziyafetler verdik. Fakat burada biz yeni bir şey keşfettik. Türk ricali içki müptelâsı imiş. Bizim mümessillikte envai içki dolu idi. Eski bir Rus zenginin konağı olan bu evin mahzeninde çeşitli şarap ve envai içkiler vardı. Bir ziyafet falan olmazsa bizim aramızdan kimse bu mahzenin içindeki içkilerden istifade etmezdi ve buna lüzum görmezdi. Hele bu konakta çalışan arkadaşlarımız arasında mutat yemeklerde içki içen kimse yoktu ve bunu aslâ âdet edinmemiştik. Halbuki Cemal ve Halil Paşalar tam sarhoş oluncaya kadar içtiler, yaverlerinden Muhiddin Bey ve başkaları zil zurna sarhoş oldular. Boyuna da içki istiyorlardı. Halil Paşa bu işe ziyafetin ertesi günü de gelerek devam etmek istedi. Fakat İttihad ve Terakkinin kodamanları Rusya'daki Türk aydınlarından farklı olarak müstakil bir devletin ricali ve müstakil bir ordunun kumandanları sıfatiyle konuştuklarından bu gerçekle göğsümüzü kabartıyorlardı.

Başkurdistan mümessilliğinde verdiğimiz ziyafette ben, o aralık Sovyetler'e ilhak edilmiş olması dolayısıyla Bakû'de bir Müslüman Milletleri Şark Kongresi toplamak fikrini ortaya attım. Misafirlerimiz olan paşaların burada Rus mahkûmu olan Müslümanların muhtelif zümreleriyle konuşma fırsatı bulacaklarını söyledim. Stalin'e ve Parti sekreterlerine meseleyi anlattım. O aralık gelmiş olan bazı Azerbaycanlılarla ve "Müslüman Komünistler"i ile konuştuk. Az sonra (Eylûl'de) Rusya'ya gelmiş olan Enver Paşanın da iştirakiyle toplanmış olan bu kongrenin plânları üzerinde çalışmalar oldu.

Bu konuşmalarda Cemal Paşa benim türkçeme dikkat ediyordu. Onun türkçesini birkaç aydından başka kimse anlıyamadığı hâlde, benim konuştuğum türkçeyi, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Azerbaycanlı hepsi anlıyordu. Cemal Paşa: "Herkesin anlıyabildiği bu dil ayrı bir şive midir?" diye sordu. Ben de "Hayır Paşam, bu lehçeleri bildiğim için konuşmalarımda hepsinin anlıyabileceği şive ile konuşuyorum" dedim.

1170 **Ukrayna Cephesine Gidiş**

Parti Merkezi, Kızıl Ordu'nun iradesini bilfiil Stalin'in eline vermekle Trotskiy'nin "Harp İnkılâp Şûrası" reisliği ancak uydurma bir şekle sokulmuş bulunuyordu. Trotskiy bana telefon ederek cenup cephesinde Stalin'in maiyetine ve "Müslüman Kıt'alar Teşkili Başkanlığı"na tayin olunduğumu haber verdi ve hemen hareket etmem gerektiğini söyledi. Ben bazı sebepler göstererek hareketimi talik etmeğe çalıştım. Aynı saatte Lenin telefon etti ve kat'î bir lisanla aynı sözleri tekrarladı. Kurşun kalemle hususî mahiyette yazdığı bir mektupla bu telefon konuşmasını teyit etti. Ben de kendi emrimde bulunan vagonlara bir lokomotif taktırarak maiyetimde bulunan Başkurt bölüğü ile hemen o gün cenubî Ukrayna'ya hareket ettim. Stalin'i Kırım'a yakın Kremençuk'da buldum. Stalin kendi otomobiline alarak beni şehir etrafında kışla-

Levent Şahverdi Arşivi

ların bulunduğu tarafta gezdirdi. Vazifemin ne olduğunu anlattı. Başkurt ve Tatarlardan başka şimalî Kafkasya İslâmlarından kıt'alar teşkil edeceklermiş ve ben de bu gibi kıt'aları teşkil işine çok geniş salâhiyetle Başkumandanın maiyetine tayin edilmişim. O gün Harkov'a hareket edecekmişiz. Bizim vagonlarımızı Stalin'in trenine taktılar. Stalin beni Çarın içi tamamiyle yumuşak deri ile kaplı muhteşem vagonuna çağırdı. Gürcü şarabı yanında kızartılmış piliçler yedik. O çok mülâyimdi. Canevime giriyordu. Güya kendisi de bir şarklı sıfatiyle, biz şarklılar için, küçük mazlum milletler için yaşıyormuş. Bütün kabahati küçük milletleri sevmiyen Yahudi enternasyonalist diye vasıflandırdığı Trotskiy'e atıyordu. O kendisinin bir Gürcü muharririnin oğlu olarak bir millî muhitte yetişmiş bulunduğunu ve bizi iyi anladığını söylüyordu. O Rusları şovenizmle itham ederek sövüp sayıyordu. Lenin'in yaptığı gibi Stalin de bana Rusya mikyasında iş yapmamı, ufak bir kavmin idaresi işiyle fazla meşgul olmamamı, bu milletlerin haklarını tedricen kazanacaklarını söylüyordu. Fakat bu sözlerinin samimî olmadığını, baba ve annesi ve gençlik muhiti hakkında öğrendiklerime uymayan sözlerinin benim için uydurulmuş sözler olduğunun farkında olduğumu hiç ihsas etmedim.

Harkov'a geldiğimizin ikinci günü rahatsızlandım. Erkân-ı Harbiye dairesinde Stalin'le görüşüp Müslüman kıt'aları teşkil işine başlamamı bir aya talik eylemesini, şimdilik Astarkhan vilâyetine gidip istirahat etmek için izin vermesini rica ettim. Reddetti. "Vazifeni yapmalısın" diye Parti adına emretti. Ben de "Parti azalığına almanız işte ancak bu gibi emirleri tebliğ etmek içindi" dedim. Yalanlarını yüzüne vurdum. Cephedeki vaziyet nazikliğini daha kaybetmemişti. Her şeye tahammül etti. "Hepimiz böyle asabî olduk" dedi. Astarkhan seyahati için müsaade vermediyse de trenime lokomotif verilmesine mâni olmadı. Yanımdaki müfreze ile birlikte Moskova'ya döndüm. Rahatsızlandığımı Lenin'e ve Trotskiy'e haber verdim. Taşkent'ten ve Kazakistan'dan çağırdığımız arkadaşlarımız gelmiş bulunuyorlardı. Lenin ve Stalin'le konuştuklarımızı onlara bir bir anlattım. Anlaşıldı ki her tarafta vaziyet aynı imiş, yani çok gergin imiş.

8171

Lenin'in Milliyet ve Müstemleke Meselesine Dair Tezleri Üzerinde Münakaşa

Cenup cephesinden dönüşümden birkaç gün sonra Lenin'in sekreteri telefon ederek "Vladimir İlyiç sizinle görüşmek istiyor" dedi. Tayin ettikleri saatte gittim. Lenin'in yanında madam Stasova vardı. Lenin o günlerde Moskova'da toplanmakta olan "Kominter'in II. Kongresi" için "milliyet ve sömürgecilik meselelerine ait tezler" hazırladığını, buna dair mütalâamı acele istediğini, bunu yazılı olarak vermemi ve cevabımı okuyunca ayrıca konuşacağını söyledi. Lenin'in külliyatında neşrolunmuş olan bu tezler 12 maddeden

Levent Şahverdi Arşivi

ibaretti. Biz bu tezleri Türkistanlı arkadaşlarımla birlikte okuduk. Ben bunların bazı yerlerini, bilhassa 5inci, 11inci ve 12 nci maddelerini tadil ederek bir iki maddeye ilâveler yaptım. Burada "küçük burjuva", tabirinin vazih bir şekilde tayinini, müstemlekeler ve kapitalizm kaldırıldıktan sonra da sömürgeci millet ploteryasının "rehberliği"nin "yardım" şeklinde devam edeceğini anlatan ibarelerin tadilini istedim. İki gün sonra fikirlerimi müstakil bir tez şeklinde yazıp verdim.

Lenin bundan evvelki görüşmemizde birçok kâğıtlar vermişti, onlar da milliyet ve sömürgecilik meseleleriyle ilgili imiş. Onları da tetkik ettim. On iki maddelik projesine benim hatırım için o "nabroski" yani "taslaklar" kelimesini ilâve etti. Sonra yazılarımı madde madde okuyup münakaşa etti. Fakat fikirlerimizi kabule yanaşmadı. Müstemlekelerde ancak Rus proletaryası mümessillerine itimat edeceklerini, bize de yalnız onların "rehberliği"ne karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceğini ve bu itimatsızlığın sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp cihanda sosyalizm tahakkuk ettikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini Avrupalı (İngiliz, Fransız, Belçika ve saire) metropol amelesinin "rehberliği" altında bulundurmak istediklerini ve bütün bunların Lenin'in kendi fikri olduğunu, umumîyetle şark milletlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şarklı işçiye itimat edilmediğini üstü kapalı sözlerle bizzat Lenin'in kendi ağzından işitmiş oldum.

Bu da bize Sovyetlerle ciddi ve alenî mücadeleye girişmemizin zaruri olduğunu anlatmış oldu. O günlerde Taşkent'te Rıskulov, Nizam Hocayev ve arkadaşları da "Türk Komisya"dan ve "Tur-TSK"ten yani Türkistan İcrâ Komitesinden uzaklaştırılmışlardı. Onların yerlerine "Enternasyonalist" diye adlandırdıkları başka şahısları tayin etmişler. Ahmet Baytursun ve ben 29 Haziran'da Moskova'dan ayrılmağa karar verdik. Stalin'in vermediği müsadeyi Parti Merkezi sekreterlerinden olan Krestinskiy ile Preobrajenskiy vasıtasiyle elde ettim. Astarkhan vilâyetinde istirahat edecek oldum. Preobrajenskiy beni Başkurdistan'da beraberce geçirdiğimiz günleri, avcılıkları hatırlıyarak dost görüyordu. Kendi evine götürdü. Çarı öldürdükleri zaman onun eşyasından ancak ikisini aldığını söyledi. Biri bir altın kupa imiş ki, onu kendi oğluna vermiş, öteki de üzeri altınla işlenmiş bir av tüfeği imiş ki onu da bana hediye ediyordu. Ben kendisine çok teşekkür ettim.

O günlerde İttihat ve Terakki'den Dr. Nazım Bey yahut Bedri Bey geldi. "Hususî konuşacağımız sözler var," dedi. Meğer ki bu zat benim Türkistan'a gitmem ve isyân hareketlerine katılmam meselesi hususunda Cemal Paşanın düşündüklerinden başka fikirdeymiş; dedi ki: "Belki de sizin fikriniz doğrudur. Siz kendi bildiğiniz gibi ve arkadaşlarınızın fikirlerine göre hareket edin. Doğrusu biz Rusya'yı iyi tanımıyoruz. Hariciyede bize bir gün söyledikleri, ikinci günküne uymuyor". Ben de "Zaten yalana tahammülüm

Levent Şahverdi Arşivi

yok. Eğer bir gün hayırlı neticeleri olacağını belirten bir delil olsaydı bu yalanlara daha da tahammül ederdim. Fakat öyle bir müsbet netice vereceğine en zayıf delil bile yok. Böyle işler tevekkülle olur. Ben ordu götürecek değilim ki, inadım yüzünden askerlerimin telef olmaları ihtimali karşısında mesul olmaktan korkayım. Koltuğumda nihayet kendi başım var. Arkadaşlarım ise zaten fedakârdırlar. Ben dur dersem dahi onlar durmazlar" dedim. Otomobille şehir dışında bize yazlık olarak tahsis etmek istedikleri bir "daça"yı yani sayfiyeyi görmeğe gidiyordum. Sufi Allahyar'dan hatırımda kalan şu parçayı hep tekrarlar ve Moskova etrafındaki bu muhteşem "daça"lardan ne çıkar derdim:

Tevekkül genciden ey yüz öğürgen

Buyurganga muhaliftir bu yörgen

Yani: Ey tevekkül hazinesinden yüzünü çevirmiş olan kimse, zaten bu yürüyüşlerin Tanrının buyruğuna aykırıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

V

TÜRKİSTAN'DA MÜCADELELER

§172 **Moskova-Bakû Ashabad Yolunda**

29 Haziran 1908'de babamı bırakıp uzak şehirlere tahsile gitmiştim. Şimdi 29 Haziran 1920'de Lenin'i bırakıp aleni isyan bayrağı kaldırarak Türkistan'ın dağ ve çöllerine çekiliyordum. Belki de muvaffak olamazsak Avrupa'ya gideceğim. Belki bundan sonra hiç Moskova'yı görmiyeceğim. Başkurdistan'dan da 14 arkadaş aynı günde ayrılarak Türkistan ve Kazakistan'da plânlaştırılan yerlere gideceklerdi. Onlara bu haber, biraz sonra anlatacağım iki mektupla bildirildi. Bir kısım arkadaşlar o cümleden ben Kazakistan'ı ve Türkistan'ı dolaştıktan ve teşkilâtlandırdıktan sonra Kasım ayında Khorezm'in Qoñrat şehrinde, diğerlerimiz Özbekistan'da ve Basmacılar arasında, hatta Kaşgar'a kadar gidip araştırmalarda ve teşkilât işlerinde bulunduktan sonra 1921 senesinin başında Buhara'ya gelecekler, hepimiz orada toplanacaktık. Fakat Buhara Emirliğinin o zamana kadar yaşayıp yaşamıyacağını bilemiyorduk. Ben şahsen Moskova'dan Astarkhan, Bakû yoluyla Ashabad'a gittikten sonra "Bakû Şark Kavimleri Kongresi"ne gidip oradan tekrar Batı Kazakistan'a gelecek, Üstyurt üzerinden Khorezm'e, oradan da Buhara'ya geçecektim. Bütün bu işler sene sonuna kadar tam planlara göre yapıldı.

Hanımım Nefise'yi Samar-Volga vapuruyla gitmek üzere bir askerimle yollamıştım. Saritsin'de buluşacaktık. Yanımda muhafız müfreze, Kazaklardan Ahmet Baytursun ve daha bazı Kazak ve Başkurt aydınları Saratov üzerinden hareket ettik. Bükey Orda hududunda Botkül[1] yanında 30 Haziran sabahı bizi iki atlı bir Kazak bekleyecekti. Sabah erken onları gördüğümüz yerde treni durdurduk. Yanımda bazı eserlerim, bir asker ve tüfeklerimiz vardı. Bunları atlara yüklettik. Vaziyetten tamamen haberdar olan yaverim Arif Muhammedyarov'a, kalan eşyayı ve el arşivini İsterlitamak'ta hükûmete ve kurmaya başlamış olduğumuz merkezi müze ve kütüphaneye teslim etmek üzere verdim. Çar'ın hazinesinden çıkan av tüfeğini de Moskova'da Preobrajenskiy'e gönderilmek üzere yavere verdim. Preobrajenskiy'e de "Bu kıymetli hediyeniz en iyisi sizin elinizde dursun, bir daha görüşebilirsek sizden isterim" diye bir mektup yazdım. Ben de arkadaşlarım gibi Kızıl er kıyafetinde idim.

Levent Şahverdi Arşivi

Trendeki askerlere bir şey söylememiştim. Orada veda ettim. Herkes, Ahmet Baytursun bile, hep ağlaştık. Vatanı bir daha görmemek ihtimali vardı. Muvaffak olamazsak dış memleketlere gitmeyi kararlaştırmıştık. Tren, bizim eşya ve evrak ile Başkurdistan'a gidecek. Onlar, biz atlarımıza binip gözden kayboluncaya kadar bekleyecekler, sonra hareket edecekler. Biz "Aral Sor" gölü, yani şark istikametinde koştuk. Bosquncak kumlarına girince atlarımızın izleri kayboluyordu. Oradan güneş doğduğu vakit batı istikametinde, Tsarev Sariniyev istikametinde hep köylerden uzak bozkırlardan gittik. Ben bu yolumuzda Altın Orda'nın paytahtı olan "Yeni Saray" şehri harabelerini görecektim. Gayrimeskûn, küçük, yıkık bir evde yemeklerimizi pişirip yedik ve geceledik. Sabahleyin Saray harabelerine uğradık. Fakat tetkikatta bulunacak, kitabeleri arayacak vaktimiz yoktu. Volga'ya doğru sürdük. Saritsın karşısında atlarımızla Kazak gençlerini bıraktık. Biz de karşıya, çıkıp Samar'dan gelecek vapuru bekledik. Vapur üç saat rötarla gelecek olduğundan şehri gezdim. Sonradan Stalingrad ismi ile tanınan bu şehrin, Hazarlar Çağı ismi "Sarıg Sın"dı, Ruslar bu ismi "Saritsın" telâffuz ederlerdi. Şehir tamamen metrûk bir kasabayı andırıyordu. Caddelerinde ot bitmişti. Bu şehrin bir gün İkinci Cihan Harbinin bir dönüm noktasını teşkil edeceğini tabii ki tasavvur edemezdim. Vapur geldiğinde hanım ile yanındaki askeri güvertede bekler bulduk. Biz de (hepimiz dört kişi) Astarkhan'a doğru hareket ettik. Kendimizi gizlemek için hepimiz üçüncü mevkide gittik. Astarkhan'a gelince burada fazla eğlenmedik. Moskova'dan ayrılışımdan iki üç hafta önce "inaq"larımdan (inandığım maiyet ve arkadaşlarımdan) birisini Astarkhan'a Abdurrahman Molla'ya eline ancak "bu inaqtır" sözünden ibaret bir tavsiye yazısı ile gönderip meseleyi kendisine şifahî anlatmak için göndermiş ve cevabını da almıştım. Molla limanı kenarında "Soqur Nogay" diye tanınan birisine inmemizi ve oradan Buzan'da Guzeyir isminde bir dostuna götürülebileceğimi haber vermişti. Akşam eşim ile Haris Sisenbay'ı Soqur Nogay'da bırakıp Mollanın gönderdiği birisi ile Kızılyar (Krasnıy Yar)a ve oradan da motorla Guzeyir'e gittim. Molla kendisi bu Buzan'da not ettiği halk şarkılarını bir risale şeklinde neşr etmişti. Guzeyir'in bazı "ozan"ları bulup getireceğini haber vermişti.

8173 Neneke-Can "Buzan" Edil nehri deltasının bir koludur, tarihlerde ve hatta Hazar Hakanı Yusuf'un mektubunda zikrolunan bu nehir benim cedlerimin Kuban seferlerine katılmalarına ait rivayetlerde "Kemelik" nehri ile birlikte zikredilir. Şimdi bunu aramanın sebebi başka idi. Rus yazarlarından Yevgeniy Markov isminde birisinin daha geçen asrın sonlarında "Kırım Eskizleri" (Oçerki Kryma) unvaniyle neşr ettiği hâtıralarında Çıfıt-Kala yanında, kale dibinde Neneke-Can isminde bir Altın Orda prensesinin aşk maceralarının yadigârı olarak rekz olunan bir mermer kitabeden bahs etmiş, bunun fotoğrafını da ilâve etmişti. Bu kız güya Toktamış Hanın kızı imiş, bir Yahudi'yi sevmiş, evlenmeyince kendisini kayadan atmış. Ekli

Levent Şahverdi Arşivi

olan kitabe resminden bu hâdisenin hicrî 740, milâdî 1340'da cereyan ettiği belirtilmişti. Kırımlı İsmail Lemanov Neneke-Can ismindeki bu prensese ait şarkıları Kırım ve Astarkhan (Kundrav) Nogayları biliyorlar demişti. Bu hususta Abdurrahman Molla'ya da yazmıştım, [fakat cevap alamamıştım. Kendisine] gönderilen askere "Gitsin, kendisi arasın, Krasnıy Yar'dan motor tutup Guzeyir Nogay'ın evine gitsin, ben her şeyi hazırlarım" demiş. Ben de hiç durmadan oraya hareket ettim. Guzeyir'in evinde iki misafiri vardı, biri Balıkçı ismindeki kasabanın Nogay-Kazak karışık bir tüccarı, diğeri de Bükey Orda'nın "Yaña Qazan" [Yeni Kazan] denilen kasabasından gelen dostu imiş. Mollanın talimatı icabı bana burada bal şarabı da hazırlamışlardı. Kımız, "sör" denilen bir nevi et, "qazı" ve "qarta" gibi bozkırın lezzetli yemekleri, her türlü hamur yemekleri hazırlanmıştı. Yeni Kazan'dan Arifullah güzel şarkılar söyledi. Ezcümle orada söylenen tam orijinal Tatar şarkılarından şu mısra[lar] hatırında kalmış:

Aq kiletnıñ kilesin • ile bilmi ilestñ

Şafaq batmay qartlar yatmay • kile bilmi kilestñ

yani: sevdiği kızın yanına karanlıkta gelmek icap ederken erken gelmiş olmasından dolayı tevbih mahiyetinde "yazlık ak evin kapı kancasının nasıl takılması gerektiğini bilmeden takıyorsun, karanlık olmadan ihtiyarlar daha yatmadan nasıl gelmek icap ettiğini bilmeden geliyorsun" şeklinde bir şarkı ile karşılanıyor. Türk şiir vezninin "aliterasyon", "akrostiş" ve iç kafiye denilen inceliklerini içinde bulunduran bu şiirler benim için çok cazip eserlerdi. Kazan Türklerinin halk şarkı ve musikileri Altay Tatarları, Moğollar, hatta kısmen Çinlilerin musikisinin aynıdır. Bu bakımdan Kazan musikisi pek eski ananelerini zamanımıza kadar getirmiştir. İhtimal ki bunlar Altın Orda zamanında Kazan tarafında yerleşen "Alçı Tatar" gibi [uzak doğu] kabilelerinden kalmıştır. Meclisimizde çalgı yoktu, yalnız şarkılar söylendi, geç vakit Guzeyir birisini getirdi, o Neneke-Can'dan ancak bir iki beytini bilirmiş. Fakat bu beyitlerin Neneke-Can'a ait olduğunu belirten bir söz veya isim yoktu; Kundrav Nogaylarının diğer halk şarkılarından farksızdı. Başkurtların "Teftilev" denilen şarkı ve havalarına benzerliği vardı. Üstelik ben nota okuma yazmasını bilmediğimden bunları kayıt da edemedim. Balıkçılı arkadaş, Nogay şarkılarından şu mealdeki parçayı nakletti:

Dostum evine dostları gelmişti. Aralarında müşterek dertleşecek işleri vardı. Yarım akçalık paraya ne gibi bal verirler, yarım akçaya satın alınan bal da dostları doyurmaz. Argamçı ile bağlı bulunan boz atımı getirin, onu satıp bal yapıp içelim. Bu balın mumunu çırag yapalım. Evimize misafirler gelince karanlıkta bu mumları yakalım. Bizi evimizde iken gözetleyen düşmanlar, bunlar bal içiyorlar diye gitsinler[1].

(1) Dos üyine dos tüşken • Dostlarga avır namıs iş tüşken •Yarmaqçaga barsañtag bal bermes • Yarmaqçaga kelgen balga dos toymas • Keltirseniz menñ şol bavda arqanlı bozımnı • Biz anı balga satıp içeyik • Dos kelgende tünde turup yagarga • Balavuzın anınñ çıraq etsinler • Ol künde bizni barlap kelgen köp yaman • Mınavlar bal içeyken dep kitsinler.

Levent Şahverdi Arşivi

Nogay halk rivayetleri bizi coşturdu. Zaten bu son şiir İran'ın maruf şairi Hoca Hafız'ın "Cömertliğin kıtlığı zamanıdır, fakat yüz suyu (namus) satılamaz. Şarabı ve gülü üzerindeki hırkanı satarak tedarik etmelisin"(2) meâlindeki şiirini hatırlatıyordu. Balıkçılı arkadaş ise Karagaç Nogayları arasında hâlâ iyi bilinen "İstirek Mirza" ve oğlu Ertargın Mirza (Tanrıkul Mirza)'ya ait çok güzel fakat benim başka yerde işitmediğim şiirleri okudu. Bu meclis eski Altın Orda Nogay Mirzalar zamanını yaşattı.

Bu Buzan sohbetlerinden altı sene geçmişti, İstanbul'da Arkeoloji Müzesi kütüphanesinin yazma eserler kısmında (N. 1619) Altın Orda'nın Saray şehrinde 740/1340 senesinde yazılan bir mecmuada bu "Neneke-Can" şarkısının notasını buldum. Bu notanın fotoğrafını Tahran'da Şah'ın topladığı "İran Tarihi Kongresi"nde İran musiki tarihi ile uğraşan İranlı bilginlere de gösterdim, fakat hâlâ okunamadı. Neneke-Can bestelerinin Osmanlılara kadar gelmiş olması Sarayda gelişmiş olan millî Türk kültürünün ne kadar kuvvetli olduğunu gösteren bir vesikadır. Zaten İstanbul'un kültür hazinelerinde neler yok ki. Biz bütün gece uyumadık, sabah erken Astarkhan'a hareket ettim.

8174 **Deniz Yoluyla Bakû'ya** Astarkhan'dan Bakû'ya büyük vapurlar deltadaki mecraların darlığı ve sığlığı yüzünden işlemiyor. Derinliği 12 fut olan bir liman var, ona Ruslar "Dvenadtsat Futov" diyorlar. Soqur Nogay'ın evinde daha bir gece kaldıktan sonra küçük bir vapurla bu "On iki Fut"a geldik.

5-6 Temmuz'da Bakû'ya geldik. Burada Tatar muharrirlerinden Hâdi Atlasi ve Abdullah Battal ile buluştuk. Hâdi Atlasi evvelce Duma azası olan bir muharrir ve müverrihdi. "Sibirya Tarihi", "Kazan Tarihi", "Süyünbike" gibi eserler bastırmıştı. Bolşeviklerden kaçarak Bakû'ya gelmiş, fakat o gelince Bolşevikler burasını işgal etmişler. Azerbaycanlılardan tanıdığımız büyükler ya dış memleketlere gitmişler, yahut da firar halindeydiler. Yalnız Mümtaz Süleyman ile gizlice görüştüm. Ben Bakû'da Türkiyeli komünist Mustafa Suphi'nin evinde kaldım. Onu Moskova'dan tanıyordum. O komünist ise de Rusların Şark siyasetini beğenmiyordu, bilhassa harp esiri olan Türkiyelilerden bazılarını "hakiki komünist" sayıp, kendisini kenara bırakmak istemelerinden dolayı Stalin ve arkadaşlarına küskündü. Bana Bakû'da ikametim müddetince evinde kalmamı teklif eden de kendisi idi. O bizi Azerbaycanlı Emin Efendizade ve Kırımlı Veli İbrahim'e havale etti. Ben onunla çok konuştum. Türkistan'da yapmak istediklerimiz hakkında ona bazı şeyler söyledim. Çünkü Ruslara söylemeyeceğinden emindim. Sovyet Gizli Polisinin beni Azerbaycan'da değil Kazakistan'da arayacağını bildiğim için Ba-

(2) Şiht-ı cûd-est • âb-ı rûy-i khod nemibâyad furukht •
Bâde u gül ez bahây-i khırqa mi bâyed kharid. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

kû'da epeyi serbest dolaştım. Eski eserleri, hanlarını, saraylarını, camı ve medreseleri ziyaret ettim. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra vapurla Türkmenistan sahilinde Qızılsu (Krasnovodsk)ya ve oradan da Temmuz sonlarında Ashabad'a geldik. Tekelerden Berdi-Hacıoğulları'nın evinde kaldık. Bize refakat eden neferlerden birini Semerkand'a gönderip hamile olan hanımımın doğum yapmasını bekledim. O da bir oğlan doğurdu, ismini Irıs Mehmet koydum. "Irıs" baht demektir. Bu Sibirya ve Başkurdistan'ın hanı Küçüm Hanın evlâdından Başkurtlara hanlık etmiş olan torunu Küçük Sultan'ın Buşay Sultan ismindeki oğlunun oğlu olan Irıs Mehmet Hanın ismi idi. Bu zat Türkiye'ye gidip gelen ve 1709'da Dağıstan'da Terek Kalesinde Ruslar tarafından esir edilerek öldürülen Murad Sultan'ın da biraderi idi. Küçümlülerin büyük beyleri olan Aldar ve Orakay, Sultan idam edildikten sonra bu Irıs Mehmet'i Han ilân ederek bütün Orta Volga sahalarını Ruslardan kurtarmış, Kazan'a 38 kilometre kadar yere gelmiş, şehri işgal edecek bir vaziyet almışlardı. Ben de ilk çocuğuma ne ad vereyim derken bu kahramanın adı hatırıma gelmiş ve onu vermiştim. Neferlerimizden birisi Taşkent'teki arkadaşlarımızla muhabereyi temin ediyordu. Tekmil Ağustos ayını Ashabad ve Merv civarında Türkmenler arasında geçirdim. Kendim Eylül'de Bakû'da toplanacak olan "Şark Kavimleri Kongresi"ne gidecektim. Hanımı da bir neferin refakatinde sonbaharda buluşacağımız Khorezm'e gönderdim.

§175

Ashabad'da Geçirdiğimiz Günler

Berdi Hacı'nın oğlu eski dostum avukat Qaqacan ile "Türkmenistan" gazetesini çıkardık. Bunun ilk nüshası baştan sonuna kadar tarafımdan yazıldı. Bu arada Çeka memurlarının beni her tarafta aradıklarını öğrendik. Moskova beni Bükey Orda'dan Uralsk taraflarına kaçmış zannetmiş. Fakat Kazaklar onu vermezler, diye burada takibattan vazgeçmişler. Taşkent, Semerkand ve Ashabad mıntıkasında aramaya başlamışlar. Moskova'dan Hariciye memurlarından Ostrovskiy isminde birisini bu arama işiyle vazifelendirmişler. Ben Qaqacan'ın evinin içinde otururken bu Rus Qaqacan'la bahçede konuştu. Benden bahsetti. Güya buralarda bulunursa benimle Bakû Kongresi mevzuunda konuşacakmış. Stalin Bakû'ya gelmiş, Emin Resulzade'yi maiyetine almış, beni de yanına almak istiyormuş. Yanımda gelen iki nefer Salcıyut kabilesinden Haris Seksenbay ve Bürcen kabilesinden Ahmetcan Adnabay idi. Bu Salcıyut ve Bürcenler bizim millî istiklâl ve millî irade fikrimize son derece sadık insanlardı. Yaverim Arif Muhammedyarov ve sekreterlerimizden şair Abdülhay Erkebayev hep bu Salcıyutlardandılar. Bürcen kabilesinden de altın gibi yiğitlerimiz vardı. Bu Ahmetcan 1919 Şubat'ında Sovyetler tarafına geçmeğe mecbur olduğumuzda benimle beraber çıkan ve başımı göğsüne koyup ikimizin beraberce ağladığımızı zikrettiğim Ahmetcan'dır. Ben onu çağırmamıştım. Kendisi beni ara-

Levent Şahverdi Arşivi

yıp gelmişti. Bunun gibi nice nice yiğitlerimiz vardı. Bunlar benim ordumda eski dostum İbrahim Kaçkınbay'ın yerini tutan gençlerdi. Benim kudretim orduda bana candan bağlı er ve çavuşların bol bulunmasıydı.

Berdi Hacı ve oğlu Qaqacan bana, hanımıma ve bu iki gence dört Türkmen atı vermişti. Ashabad'da, şehrin kenarında bir Ermeni kadının evinde kalıyorduk. Bazen çöl istikametinde dolaşıp geliyorduk. Bakû'ya gidemezsem dördümüz çöl yoluyla Khiyva'ya atlar üzerinde gitmeyi düşünüyorduk. Kasım ayında muhakkak Qoñrat'ta bulunmalıydık. Khiyva'da idare genç Khiyvalıların ve Rusların eline geçmişse de bu ülkenin kuzey kısmında ve Qoñrat'ta Türkmen Han Cüneyd hakimdi. Seksen yaşında olan Han Cüneyd 1873'de Ruslar Khiyva'yı işgal ettikleri zaman dahi Khiyva Hanının bir askeri imiş. O Ruslarla musalâhayı kabul etmemiş ve hiçbir zaman Ruslara tâbi olmamış bir kahramandı. Ben daha Moskova'da iken bir müddet Ashabad'da kalarak Türkistan'da mevcut millî kuvvetleri organize etmekle meşgul olmak, sonra Bakû'da "Şark Milletleri Kongresi"ne gitmek, sonra Astarkhan ve Batı Kazakistan yolu ile Han Cüneyd'in elinde bulunan Kuzey Khorezm'e, oradan Khiyva'ya ve sonra Buhara ve Semerkand'e geçmek için plânlar kurmuştum.

Başkurdistan'da neler yapılacağını Moskova'daki arkadaşlarımızla birlikte tesbit etmiştik. Başkurdistan hükûmet ricalinden 14 kişi muhtelif yollardan Türkistan'a gidecekler, bir kısmı ordu için at satın alacaklardı. Bunların yapacakları iş hakkında Moskova'dan iki mektup gönderildi. Bunlardan biri Rusların eline geçecek, Moskova'yı şaşırtacak bir mektup idi. Bu mektup gerçekten Rusların eline geçti. Başkurtça yazılan ve yanlışlarla dolu rusça tercümesi Samoylov'un hâtıratında ve Tipeyev'in tarihinde neşrolunan bu mektupta ben Sovyet hükûmetinin Doğu Türk kavimlerine münasebetinin aldatıcı olduğunu, bunların hiçbirisinin diğeriyle birleşmesine yol vermiyeceklerini, her yerde idareyi Rusların eline alacaklarını, millî orduyu lâğv edeceklerini, buna rağmen açıkça mücadeleye girişmeyip resmî sıfatla memlekette çalışacak Başkurt aydınlarına ülkede maarifin neşri ve ülkenin iktisadî idaresini elde bulundurmak ve gelişmek yolunda çalışmaları gerektiğini, Türkistan ve Kazakistan'a gidecek arkadaşların Doğu milletleri uyanıncaya kadar o ülkelerde halk arasında çalışmaları icap ettiğini, Sovyet kongrelerine iştirak ederek mücadele edilmesini, Asya ve Doğu Komünist Partisi kurmak icap ettiğini, bu yolda çalışmaların lüzumunu, bizim gibi gizli çalışanların ancak pek mahdut olacağını, münevverlerin hep açık ve resmî çalışmalara sadık kalmaları gerektiğini, bu yolla Moskova'yı haklarımızın kabulüne icbar edeceğimizi yazmıştım. Fakat diğer bir mektup Karl Marks'ın Kapital'inin kesilmiyen yeni bir nüshasının içine şifre ile yazılmıştı.

Orada 14'lerden kimin nereye gideceği ve neler yapacağı mufassalan belirtilmişti. Arkadaşım Fethulkadir Süleyman (Abdülkadir İnan) Kazakis-

Levent Şahverdi Arşivi

tan'ın "Arqa" denilen kısmında Ahmet İşan'ın yanına gidip Kazak münevverleriyle birlikte gizli çalışmaları teşkilâtlandırıp Khorezm'e, oradan Qoñrat'a, oraya gelmezse Semerkand'daki arkadaşlarımızın yanına geleceği, İlderhan Mutin (maliye vekili)'nin Kırgızlardan İbrahim Canızakov'la birlikte Ferğane'de Şirmemet ve Aman Pehlivan adlı Basmacı reislerine gidip Semerkand'e gelecekleri ve bizi orada bekleyecekleri, bizzat benim Türkistan ile Khorezm'i teşkilâtlandırmakla meşgul olduğum yazılmıştı. Bu son mektup Rusların eline geçmedi. Ona göre de hareket edildi. Başkurdistan'da arkadaşlarımızdan Allahberdi Caferoğlu idaresinde bir hükûmet kuruldu. Biraz sonra (25-30 Temmuz'da) Birinci Başkurdistan Sovyet Kongresi yarısından biraz fazlası %54 gayri müslim olmak üzere toplanıp "Halk ve Sovyet düşmanları" sıfatiyle bize sövüp saydılar. Sonra Moskova, "Başkurdistan'ı daha büyütmek ve zengin yerleri ona ilhak eylemek" gibi bir yalanla Ufa merkez olmak üzere ahalinin ekseriyetinin Rus olduğu yerlere bağladı.

Samoylov da yazılarında bizim Başkurdistan'dan ayrılmamız hâdisesini karanlık olarak tarif etmekte, fakat hakkımda Başkurdistan'dan ayrılma hâdisesinde şahsi menfaat düşünmemiş olduğumu, elimde hükûmet altınları olduğu hâlde bunları almamış ve hazinede bırakmış olduğumu "düşman ise de ahlâken temiz bir düşman" olduğumu kaydetmiştir. Diğer bazı arkadaşların da karakteristiğini vermiştir. Başkurdistan'ın resmî hazinesinde ne varsa ona dokunmadıksa da daha evvel (Mayıs başında) beni Moskova'ya çağıracakları anlaşıldığı vakit elimde mevcut elmasları bilhassa Paşkov ve Schott ismindeki Rus zadegân emlâkinden toplanmış altın paraları Taşkent'e ve at satın almak için kâğıt paraları daha önceden Kazakistan'a göndermiş bulunuyorduk. Yani Başkurdistan'dan ayrılacak olan zevatın, bu yollarında aç kalmamaları temin edilmişti.

Ben Türkistan'da ve Khorezm'de yapılacak işler için Ashabad'da Türkmen aydınlarından göze pek çarpmayacak olan üç kişiden ibaret bir hücre vücude getirip bunların Semerkand, Khoqand ve Taşkent ile temas yollarını temin ettim.

§176 **Bakû Kongresi** Bakû'da 1-5 Eylûl'de toplanan "Bakû Şark Milletleri Kongresi" başta Moskova'da Başkurdistan mümessilliğinde Cemal ve Halil Paşaların huzurunda tarafımdan ortaya atılmışsa da, bu iş Stalin'in "Millî İşler Komiserliği" ve "Müslüman Komünistleri Merkezi" tarafından düzenlendi. İşin başına ve kongre başkanlığına Zinovyev ile K. Radek getirildiler. Ben artık kaçacaktım. Bununla birlikte Sovyetler benim oraya geleceğimi muhakkak sayarak, yakalamak için tedbir almışlardı. Gizli polisin, beni Bakû, Astarkhan, Derbend, Krasnovodsk'ta ve başka yerlerde yakalamak için 300'e yakın insanı memur ettiğini bana haber verdiler. Bunların çoğu beni şahsen tanıyan memurlarmış. Kazakistan ve Özbekis-

Levent Şahverdi Arşivi

tan'dan gelecek delegelerin kimler olduğu ve bunların hususî bir trenle sefer edecekleri de haber verilmişti. Ben bu treni 29 Ağustos'ta Ashabad'ın batısında ehemmiyetsiz bir istasyon olan Bami'de karşıladım. Bir marşandiz treninden atlayıp girdiğim vagonda Turar Rıskulov'u, İbrahim Canızakov'u buldum. Bunlarla Bakû'de nasıl görüşeceğimizi ve nasıl çalışacağımızı, Krasnovodsk'dan önceki Cebel istasyonuna kadar konuşup tesbit ettik. Burada Turar bana enteresan bir yazı verdi. Biz Moskova'dan ayrıldıktan sonra toplanan Komintern Kongresinde Rus Hariciyesinin ve Komintern'in Yakın Şark mütehassıslarından Pavloviç, Yakın Şark ve Orta Asya'da çalışacak olan arkadaşlarına verilmek üzere teksir edilmiş bir yazı vermiş, fakat bunu Müslüman komünistlere vermemiş. Mamafih Turar gibi benim de tanıdığım bir Lehli komünist bunun bir kopyasını Turar'a gizlice vermiş. Sonra 1923'de Tatar aydınlarından Osman Tokumbet bunu Berlin'e getirebilmiş. Bu yazıda, Yakın Şark'ın Arap, Türk, İranlı ve Afganlı gibi milletlerde kapitalizm ve sınıf farkı inkişaf etmemiş olduğundan bunun yerini tutacak olan diğer hususları, mezhep ve tarikat ihtilâflarını yaşatmak, onların Sovyet Rusya İslâmları arasından kaldırıldığı hâlde, komşu Müslüman ülkelerinde devam ve inkişaf ettirilmeleri gerektiği, şahsi entrika, tüccarlar ve şeyhler arasında rekabet ve geçimsizliklerden istifade etmenin lüzumu belirtilmiş, bu milletlerin dilleri, imlâları istikrarlı olmadığından aralarında kuvvetli edebî dillerin husule gelmemesi yolunda bu istikrarsızlıktan istifade edilmesi lüzumu, halka yanaşma hareketinin mevcut dillerin parçalanmasını zaruri olarak doğuracağı, bunlardan istifadenin ehemmiyeti, bu milletlerde kültür işçileri ve fikir adamları pek ince bir tabaka teşkil etmekte olduklarından bunları bölmenin ve kırmanın kolay olacağı izah edilmişti. Dostum Turar bana Bakû Kongresinde istifade edilmek üzere daha birkaç mühim vesika verdi ve bunları teksir ettirmemi rica etti. Ben de bu yazıları bana Bakû'de vermesini rica ettim. Ben Türkmenistan'da Türkmen kıyafetiyle geziyordum, bu yüzden Turar'ın diğer arkadaşları beni sade bir Türkmen sanarak hakkımda ilgi göstermediler.

Ben bu Cebel istasyonunda kimsenin görmediği bir yerde indim. O gün gidecek vapurun hareket etmesinden sonra Krasnovodsk şehrinin kenarlarında dolaşıp limana geldiğimde bir askerî vapurun harekete hazır olduğunu gördüm. Meğer ki "Azerbaycan mümesili" sıfatiyle Türkiye'ye gidecek olan yoldaş Abilov'u ve maiyetini Taşkent'ten Bakû'ya geçirmek için tahsis olunan vapurmuş. Yanaştım ve muhafız askerlerden birisine acaba beni alır mısınız? diye sordum. Buyur dedi. Girdim. Hepsi Türkmen olan askerlerin bulunduğu dairede yere serilmiş bir hasır gösterdiler. Pek iyi tanımadığım yoldaş Abilov ve maiyeti yukarı katta imişler. Benim bulunduğum aşağı katta 40 kadar Türkmen süvarisi ve atları vardı. Bunlar için koyunlar da almışlardı. Bunlar millî Türkmen kıyafetleriyle Ankara'da sefaret muhafızı

Levent Şahverdi Arşivi

olacaklarmış. Vapur akşama doğru hareket etti. Biraz gidince müthiş fırtına başladı. Gece yarısına doğru bu fırtına o kadar kuvvetlendi ki, böylesini hayatımda hiç görmemiştim. Vapur bazen dik duruyor gibi görünüyordu. Atlar vapurun bodrumuna indirildi. Koyunlar kalmıştı. Bunları ve ot bağlarının çoğunu dalgalar götürdü. Türkmen askerler çok karpuz almışlarmış. Kendilerini müthiş deniz tuttu. Karpuzlar da istif edildikleri yerden dağıldılar, vapurun bizim bulunduğumuz katın salonunda futbol maçlarında olduğu gibi koşuyorlar, duvarlara çarpıp patlıyorlar veya Türkmenlerin üstüne atlıyorlardı. Türkmenler de bana "dut, dut" diye bağırıyorlardı. Ben bunların yarılmıyanlarını bir bir yakalayıp bir büyük sandık içine doldurdum. Bana deniz dokunmaz. Fakat vapurda tayfa da dahil deniz tutmıyan pek az kişi kaldı. Gece yarısı olunca mutfakta ve yemek odasında çalışan bir kadın geldi, bana dedi ki: "Yukarıda bu kadar yemek hazırlamışlardı. Yiyen kimse yok, hepsi hasta, çık orada yemek ye". Ben de çıktım. Sefir hazretleri için şaraplar, kızartılmış piliçler, envai çeşit meyveler, Khorezm veya Çarcuy kavunları hazırlanmış. Ben bunlardan yiyip karnımı doyurduktan sonra gidip bana verilen minderde yatıp uyudum. Sabah erken uyandım. Fırtına durmuştu. Bana gece yarısı yemek teklif eden hademe kadınla epeyi konuşmuştum. Vapur Bakû'ya geldikten sonra yoldaş Abilov'a verilmek üzere bu kadına bir mektup vermeyi düşündüm. Bunda şunları yazdım: "Kıymettar yoldaş Abilov vapurunuzda misafiriniz oldum. Siz fırtına dolayısıyla sofraya yanaşamadınızsa da ben lezzetli yemeklerden istifade ettim. Çektiğiniz bu mükellef ziyafet için teşekkürler ederim. Size büyük muvaffakiyetler dilerim. Başkurdistan hükûmeti reisi ve TSIK azası Zeki Validov". Vapur askerî limana yanaştı. Ben mektubu o dakikada hademe kadına verdim. Vapurdan çıktım ve kayboldum. Meğer kadın mektubu Abilov'a vermiş ve o da sonra bu olayı Türkistan mümessili Turar Rıskulov'a anlatmış. Güya beni görse dahi hükûmete teslim etmiyecekmiş. Rıskulov da onun bu sözünü kendisi için bir yoklama tecrübesi telâkki etmiş.

Bakû'da ben doğrudan doğruya "Türk Komünist Partisi Merkezi"ne gittim. Mustafa Suphi'yi gördüm. Parti merkezi binasında Partinin azası olan Azerbaycanlı Emin Efendizade'ye ve sonradan Kırım Cumhurreisi olan Veli İbrahimov'a verilmiş dairede onların misafiri olarak kalacağımı söyledi. "Hiç de korkmayın," dedi. Emin Efendizade aslen Bakûlu olup 1917'de Müsavat Partisi tarafından Türkistan'a gönderilmişti. Orada kendisiyle görüşmüştüm. Sonra Türkiye'ye geldi ve Tatarlardan olan hanımı ile birlikte hâlâ Türkiye'de yaşadığını zannederim. Sovyetler benim bir Komünist Parti Merkezinde yerleşeceğimi hiç zannetmediklerinden burası benim için sağlam bir kale idi. Burada Türkistan mümessillerinden aslen Kırgız olan İbrahim Canızakov ile hergün görüşür, Kongre müzakerelerinde söyliyecekleri sözleri ve teklif olunacak kararları konuşurduk. Tarafımdan kaleme alınan karar-

Levent Şahverdi Arşivi

nameler Canızakov veya Başkurt mümessili Halikov tarafından teklif olunuyordu. Bir gün mecliste riyaset eden Karl Radek "Yoldaş Canızakov, belki cebinizde hazır rezolvasyon vardır, okuyun" dedikten sonra bu zat, "bu kararnameyi dışarıda hazırlayıp geldiğimi duydular" diye ihtiyatlı olarak yanıma gelmez oldu. Rıskulov ve eski yaverim Abdürreşit Bekbavoğlu ve Edhemov geliyorlardı. Bunlar vasıtasiyle ben "Şark Milletleri Kongresi"ne bilfiil ve aktif olarak iştirak etmiş oldum. Bu Kongre'ye o aralık Moskova'ya gelmiş olan Enver Paşa, Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler de iştirak ettiler. Fakat ben onlarla görüşmedim. Onlar benim bulunduğum yere gelmezlerdi. Ben de onlara gidersem yakalanırdım. Mamafih Enver Paşa, benim Bakû'da bulunduğumu bilmiş, benimle vasıta ile haberleşmişti. O da Cemal Paşa gibi benim Sovyetlerden gizlenmiş olmamı fuzuli bulmuştu.

Bakû Kongresi bizim Moskova'da aldığımız mukarreratı yeniden ve etraflıca müzakere edip Buhara'da yerleşmek hususunda amelî tedbirler almamıza vesile oldu. Beni Astarkhan'da beklemekte olan arkadaşlarım Haris Yumagulov, kayın biraderim Talha Rasulov ile birlikte Guryev-Üst Yurt üzerinden Khorezm'e gidecektim. Kongre kapanır kapanmaz hareket ettik. Beni liman ve istasyonlarda gizli polis ajanları beklemekte olduklarından Bakû'dan Songait istasyonuna kadar faytonla hareket ettim ve orada bir trenle Mollacan Halikov ve yaverim Abdürreşit Bekbavoğlu tarafından tutulan kompartımanda Petrovsk'a gittim. Onlar bana TSIK yani o güne kadar azası bulunduğum "Rusya Merkezî İcra Komitesi" azası bileti hazırlamışlardı. Bu suretle rahatça Petrovsk'a geldim. Kendileri TSIK azaları olan bu iki arkadaşımla da son defa olarak bu trende veda ettim ve onları hayatımda artık görmedim. Onlar Başkurdistan'a döndüler ve ellerinden geldiği kadar halkımıza faydalı olmağa çalıştılar. Fakat 1937 tasfiyesinde onlardan kimsenin kalmadığını, 1943 senesinde, harp esirlerinden öğrendim.

§177

RKP Merkez Komitesine 12 Eylül 1920 Tarihi ile Yazmış Olduğum Mektup

Petrovsk şehrinde Zahid Efendi isminde kendisini gıyaben tanıdığım bir imam vardı. Onun evinde kalıp, Lenin, Stalin, Trotskiy ve Rykov adına dört nüsha olarak yazdığım 12 Eylül 1920 tarihli maruf mektubumu gönderdim. Bunun nüshaları Bakû Kongresine gelen arkadaşlarım vasıtasiyle başka arkadaşlarıma da dağıtılmıştı. Bunun bir nüshasını Osman Tukumbetov ismindeki hemşehrimiz 1923'de Berlin'e getirmiş, sonra bana verdi. O zaman Lenin ve Stalin'e kimsenin söylemeğe cesaret edemeyeceği birçok mütalâaları ihtiva eden bu mektubun hülasasında, ki benim Türkistan Tarihi kitabımda (s. 403-407) neşredilmiştir, deniliyor ki: "TSKRKP (Rusya Komünist Parti Merkezi)nın tatbika başladığı siyasetten anlaşılıyor ki, siz de Artem ve arkadaşları gibi, hakiki millî Rus şovenlerinin fikrini Doğu milletlerine ait siyasetinizin esası

Levent Şahverdi Arşivi

olarak kabul etmişsiniz. Gerçi yoldaş Trotskiy Ufa'da bu meseleleri tetkik ederken bu zevatın harekâtının bir provokasyon silsilesinden ibaret olduğunu anlamıştı. Şüphe yok ki o meseleyi TSK'ya da bu şekilde anlatmıştır, fakat yine Rus emperyalizm siyaseti hâkim kaldı. Türk Komisya'nın başında bulunan yoldaş Frunze ve Kuybyşev[2] de Trotskiy gibi TSK tarafından tatbik olunan siyasetin riyakâr ve aldatıcı bir siyaset olduğunu Riskulov ve ben iş başından ayrıldıktan sonra akdolunan celselerde açıkça söylemiştir. Parti azası olan arkadaşlarımızdan eski ananevi Rus emperyalizmini maskeli bir surette idare ettirmek isteyenler Türkistan ahalisinde sınıf farkını sun'î surette alevlendirerek, Riskulov, Validov gibi yerli milliyetçileri, yerli işçi sınıfının düşmanı sıfatiyle ortaya çıkaracaklarını, yerli münevverler arasında "oktyabırcı" tesmiye ettikleri Rus emperyalizmine sadık bendeler yaratacaklarını ve bizi onlara ezdireceklerini aynı Türk Komisya celselerinde açıkça söylemişlerdir. Fakat bilmelisiniz ki biz rençber yerlilerin sun'i sınıf düşmanı olamayız ve umumî istihzalara bizi hedef yapmak işine boyun eğemeyiz. Size gereken kurbanları bulursunuz. Fakat o kurbanlar biz olamayız. Bakü'da Doğu Kavimleri Kongresi, Türkistanlıların hukukuna yapılan tecavüzün yalnız mahallî Rus komünistlerinin işi olmayıp bu siyasetin TSK'nın kendi siyaseti olduğunu bu kongreye iştirak eden hemşehrilerimize vazıh olarak göstermiştir. TSK'nın mümessilleri olan Zinovyev ve Radek'in Kongreye iştirak eden Doğululara karşı reva gördükleri muamele 1917 senesi inkılâbı başlarında toplanan köylü (krestiyan) kongrelerinde cahil sürü telâkki ettikleri köylüler karşısına çıkan komiserlerin muamelesi idi. Delegelerin memleketlerinden hazırlayıp getirdikleri tebliğleri okumayı bağırıp çağırarak men etmekle kalmadılar, Kızıl muhafız askerlerinin yardımına başvurarak onları susturdular ve ancak Moskova'dan kendilerine verilip gönderilen kararnameleri kabule mecbur ettiler. Doğu milletleri meselesini yalnız bir arazi hukuku, bir köylü meselesi telâkki etmek TSK'nin yanlış yola sapmış olduğunu gösteren başlıca olaydır. TSK bu Doğu köylüleri arasında sun'î surette yaşatılmak istenen sun'î sınıf farkını ancak terörle yaşatabilecektir. Yoldaş Lenin'in Komintern Kongresinde müstemleke meselesine dair okuyacağı tezler dolayısıyla yazdığımız mülâhazalarınızda da, Doğu'da içtimaî inkılâbın sadece sun'i tabakalaşma (rassloyeniye) ile vücude gelecek bir keyfiyet olmadığını, bunu daha mudil bir mesele olduğunu izah etmiştik. Mademki Doğuda Avrupalıların kapitalist ve işçi sınıfları beraberce müstemleke sahibi olarak hareket edeceklerdir, o hâlde Doğudaki köylü ve işçi de kendisini zengin Doğulu ile birleşmek mecburiyetinde görecektir. Siz yerliler arasında tabakalaşma husule gelmediğini görünce bunda aydınları kabahatlı bulacaksınız ve onların da bir kısmını "sınıf düşmanı küçük burjuva milliyetçi", diğerini de "sol oktyabırcı" yapacaksınız, ve her defasında bu "sol oktyabırcı"ları "sınıf düşmanı" safına çıkararak imha edip onun yerine

Levent Şahverdi Arşivi

yeni bir "sol oktyabırcı" uyduracaksınız. Böylece nihayet okur-yazarsız, yalnız eşeği ile öküzünü ve bel küreğini bilen yerli köylü ile başbaşa kalacaksınız. Yerli aydına karşı itimatsızlığı, umumî Türkistan ölçüsünde değiştirebileceğinizi zannetmiyorum. Hiç olmazsa bu yerli aydınlara şimdi Emirin kaçmasından sonra açılan Sovyet-Buhara sahasında burasının imarı ve iskânı yolunda çalışmak imkânını bahşediniz". Aynı Petrovsk'dan TSKP'nin kâtipleri ve Politbüro azaları olan Krestinskiy ile Preobrajenskiy'ye aynı tarihte şu mektubu yazdım: "Gerçi sosyalizm ve milliyet prensiplerinin bağdaşması, sosyalizmin büyük milletlerin şekli değişen tahakkümü esnasında tahakkuk ettirilebilmesi meselelerinde fikirlerimiz ayrıdır, fakat şerefli olmak isteyen bir insan sıfatiyle siz ikiniz ve daha birçok Parti erkânı ile iyi dostane münasebet kurarken samimî idim. Ben, Sovyetler ve Komünizm aleyhine mücadele yoluna geçerken sizi aldatmadım. Aldattıklarım Stalin gibi beni aldatan devlet ricalidir. Samimiyetsiz, maskeli diktatörün insanın şahsiyet ve iradesiyle oynamasından şikâyet eden arkadaşlar, Parti içinde başgösterecek müthiş terörden haber veriyorlar. Onlar gibi belki bir gün sizin de başlarınızın uçmasından korkarım. Ben kafamı ne zaman uçuracaklar diye bekleyip oturamadım. Ölsem de açık mücalede ölmeliyim."

Benim bu mektuplarım tesirsiz kalmadı. Stalin her türlü vaadlerle beni tekrar Moskova'ya getirmek için birçok çarelere başvurdu. O cümleden Tatar münevverlerinden Osman Tukumbetov'u benim bulunduğum zannolunan yerlere Ashabad, Buhara ve Semerkand'a gönderdi. Fakat ben bu zatla görüşmekten çekindim. Turar Riskolov'un bana 1922'de söylediğine göre Lenin de o zaman Türkistan hükûmet başkanı tayin ettiği Rudzutak'a "fazla itimatsızlık gösterilmemiş olsa idi Validov Türkistan dağlarına çıkmış olmazdı" demiş. Lenin'in 1933'te neşrettiği "Milliyet ve Müstemleke Meselelerine Dair" adlı eserinde (s. 122) şu sözleri yazmıştır: "Başkurtlar Velikoruslara inanmıyorlar, Velikoruslar onlara nisbeten daha kültürlü olduklarından ve kendi kültürlerini Başkurtları yağma için kullandıklarından bu böyle olmuş, Başkurtların nazarında Velikorus demek ezici zalim ve dolandırıcı (ugnetatel i moşennik) demektir". Daha 1915'de Ufa'dan tanıdığım Krestinskiy de 1937'de Preobrajenskiy ile birlikte işkenceler altında rezil itiraflarda bulundurularak idam edildiler. Ben Krestinskiy'i 1924'te Sovyetlerin Berlin sefiri iken gördüm. O kendisine Petrovsk'dan gönderdiğim mektubu hatırlayıp "demek ki siz ipin düğümünü (petlya) benimle Preobrajenskiy'nin boynuna attınız da kendiniz kurtuldunuz" diye gülmüştü. Tabii ki o zaman kendisinin 13 sene sonra asılacağını henüz tasavvur etmiyordu. Fakat onun bana Rusya dışında tabiyet değiştirmeyip Sovyet tebaası olarak kalmamı tavsiye eylemesine karşı "acaba tekrar Rusya'ya dönmemi mi tavsiye ediyorsunuz?" dediğimde "hayır, dışarıda kalın, fakat Sovyet tebaalığını değiştirmeyin" demişti.

Levent Şahverdi Arşivi

§178 **Dağıstan'dan Khorezm'e** Petrovsk'da birkaç gün kaldıktan sonra Volga munsabında "On iki Fut"a gidecek bir küçük vapura bindim. Daha Bakû'den bir askeri Astarkhan'a göndererek Khorezm seyahatini beraberce yapacak arkadaşlarım Talha Rasul ile Haris Yumagulov'u "On iki Fut" iskelesine çağırmıştım. Tesadüfen onlar da aynı gün gelmişler. Yelkenli balıkçı gemisi ile Guryev'e hareket ettik. Burada balıkçı mahallinde kurutulmuş tuzlu (vobla) balıklarının sivri evler gibi duran yığınları yanıyordu. Her tarafa müthiş koku saçıyordu. Biz, Rusların "Jilaya Kosa" dedikleri Qañbaqtı ismindeki yere geldiğimizde ters rüzgâr yüzünden gemimiz sahile hiç yanaşamadı. Rüzgâr çok sığ olan denizi güneye götürmüş, kayığımız sahilden iki kilometre açıkta durdu. Yemeğimiz ve suyumuz da az idi. Tam bir gece ve gündüz burada kaldık.17 Eylül'de Qañbaqtı'ya çıktık. Bu yer balıkçı köyü ve Dossor (Dost şur) petrollerinin iskelesi idi. Burada Kazaklara misafir olduk. Kendimizi Kazanlı tacirler gibi gösterdik. Fakat onlar bize, "Tatara benzemiyorsunuz, İstek yani Başkurt olsanız gerek," dediler. Tavırlarımızdan Tatar olmadığımızı kat'î olarak tayin ediyorlardı. Bir yaşlısı "Başkurtlar çok büyük askerlere maliktirler, onlardan Zeki Validi isminde birisi çıkmış, o gelip bizim Qañbaqtı'yı alacakmış..." Biz bu sözü işitince biraz kuşkulandık. Fakat sonra malûm oldu ki birşey sezip söylememişler. Aday ismindeki aşirete koyun satın almak için gitmekte olduğumuzu söyleyip Üstyurt'ta Sam denilen yere kadar deve ve at kiraladık. Bir de yolda yemek için birkaç koyun kesip bunları tuzlayıp tulumlara doldurduk. Bir de koyunların kanından "böce" dedikleri sucuklar yaptırdık. Cim nehrinin doğu sahilinden yolumuza devam ettik. Üstyurt yaylasına çıkmadan evvel Kandıralı denilen yerde Kazakların "as" dedikleri matem toplantılarına rastladık. Bunların çok Sovyet taraftarı olan reisleri gelmesin diye korktuk. Ama gelmedi. Buralarda soğuklar başladığından Kazaklardan kürkler almıştık. Bunlar müthiş bitli imiş. Biz Bolşeviklerden kaçmıştık, şimdi ise bit hücumlarına uğradık. Buradan Cavındı ismindeki bir nehir üzerinde Çıñ denilen Üstyurt yüksekliklerine çıktık. Üç gün seyahatten sonra Sam adlı yere geldik. Bundan üç sene sonra İran'da Meşhed'e geldiğimizde ben orada milâdî 921 senesinde Khorezm'den geçip Volga Bulgarlarına gelen Arap seyyahı İbn Fadlan'ın seyahatnamesini bulduğumda bizim Khorezm'e geliş yolumuzun bundan tam bin sene evvel İbn Fadlan'ın Khorezm'den Bulgar'a giden yoluna tam tamına uyduğunu görerek hayret ettim. Bu, "Cavındı" nehri İbn Fadlan'da "Yagındı" şeklinde, "Cim" nehri ise aynı isimle "Cim" şeklinde zikredilmiştir. Şam-Şam mevkii de Khorezmşahlar tarihinde zikredilir. Arap coğrafya âlimi Yâqût Hamavî bunu "Mangışlaq'ın Şem"i ismi altında zikreder. Burasını Khorezmşah Atsız'ın işgal etmesi dolayısıyla söylenen bir arapça şiir parçasını da nakletmektedir. O zaman burada Khorezmşahların bina ettirdiği kuvvetli bir hudut kalesi olmuştur. Burada bir mescit ve bir imam vardı. Bu imam bize deve eti pişirdi. Biz ise bit içinde kıvra-

Levent Şahverdi Arşivi

nıyorduk. O güne kadar yanımda dürbin ve bazı askerî elbiseler bulunduruyordum. Kitaplardan da imparator Bâbur Mirza'nın hâturatı, Marks'ın Kapital'i ve daha birkaç kitap bulunduruyordum. Bütün bunları bu imama bıraktım. Yanıma yalnız tabancamı aldım. Gözlüğümü devamlı olarak kullanmıyordum. Yalnız iyi göremediğimde kullanır, sonra da cebime kordum. Bundan sonra Kazaklardan Aday kabilesi arasında seyahat ettik. Bir gün çöl ortasında kumlar arasında kurulan bir yığın eski, kara çadırlar arasına gelip konakladık. İhtiyar bir Aday bizi koyun keserek ağırladı. Bunlar daha Sovyet inkılâbının ne olduğunun hiç de farkında değillerdi. Çarın parasının artık muteber olmadığını biliyor, fakat Sovyet parası da kabul etmiyorlardı. Onlar ancak "kerenke" dedikleri Kerenskiy hükûmetinin parasını kullanıyorlardı. İhtiyar bize İngiltere, Japonya ve Çin'in siyasetlerinden bahsetti. Ona dünya havâdisi, şifahi haberler olarak iki üç ay geç geldiği hâlde gayet doğru muhakeme yürütüyordu. O Bolşevizmi, Çar döndükten sonra mütemadiyen votka içmekte olduğunu zannettiği Rus milletinin sarhoşluk tezahürleri gibi anlıyordu. Bizim kervanımız çok kalabalıktı. Kazaklar Khorezm'de Qoñrat'a pazara gidiyorlardı. Katılıp gitmekte olduğumuz kervana kimin rehberlik ettiği belli değildi. Kervan gece yürür, sabaha doğru dururdu. Durduğumuz yerlerde seksevül ve bayalış isminde step ağaçlarını yakıp ısınır ve gömleklerimizi ateşe tutup içindeki binlerce biti dökerdik. Ateşte ısınınca yüzlerce bitin gömlekten ateşe düştüğünü öğrenmiş olmak bizim için yeni bir keşif olmuştu. Bir gün eski bir kale ve istihkâm bakiyesi olan Bilevti denilen yere geldik. Meğer ki burada iki büyük Aday kabilesi arasında "barımta" denilen mal yağmaları ile karışıklı rehinler elde etmek suretiyle devam ettirilen iç kavgada ihtilâfları halletmek için hâkimler huzuruna gelmişler, fakat hakimler taraf tuttuğundan mesele bir türlü hal yolunu bulamıyormuş. Biz gelir gelmez, her iki tarafın rehberleri yanıma geldiler "Sizi bize Allah gönderdi, bize hâkim ol (beylik et)" dediler. Ben kabul etmedim. "Davanızı bilmiyorum. Nasıl halledeyim?" dedim. Onlar dediler ki: "İşte bilmeyişiniz bizim için iyi, bizim beylerimiz herşeyi iyi bildikleri için hükümleri iki tarafın hiçbirisi tarafından kabul olunmuyor." Ben de "Edige de buralarda beylik etmiş ya" dedim. Bu söz onların hoşuna gitti. "İşte hakiki biy sensin" dediler. Edige 15. yüzyılda Altın Orda'yı idare eden büyük bir siyasî ve kumandandı ki Altın Orda'dan kaçıp Khorezm'e ve Semerkand'a giderken bir yerde benim gibi "bize hâkim ol" diyen halkın ricasına uyarak bir devenin kime ait olacağına dair hakemlik etmiş ve bu âdil bir hüküm olarak Edige Bey destanlarında söylenir ve Kazaklarda da "Edige'nin devesi" meşhurdur. Bu hikâyeyi bildiğimden dolayı bunlar sevindiler. Ben de davayı öğrendim. Daha kazanda yemek pişerken "eğer hakimliğime cidden razı iseniz yapayım" dedim. Onlar da bunu kabul ettiler. Ben senelerdir süren ve iki büyük kabileyi birbirlerine düşüren bu davayı âdilâne haletmeye çalıştım. Yağma edilen malların iadesine hükmettim. Bunlar belki kabul ettik

Levent Şahverdi Arşivi

derler ama, biz gittikten sonra malları iade etmeyip tekrar savaşa ve döğüşmelere başlarlar zannettim. Sonra biz yolumuza devam ettik. Aradan dört ay geçtikten sonra Aq-tübe'den Buhara'ya Kazak mümessilleri geldiler ve benim Adaylar arasında yaptığım biyliğin mükemmel netice vermiş ve malların tamamiyle iade edilmiş olduğunu söylediler. Adayları pek iyi bilen Alihan Bükeyhan "Kazak arasında kan-irin akan büyük bir yarayı sardın" diye beni bir mektupla tebrik etti. Ekim ayının 20sinde biz 10. yüzyıl Arap coğrafya âlimlerinin "Khorezm dağları" diye tesmiye ettikleri Çıñ yüksekliklerinden Khorezm tarafındaki inişine gelip Khorezm ovasına indik. Bir gün sonra Khorezm'in ilk şehri olan Qoñrat şehrinin şehir surlarına yaklaştık. Bizi burada evvelce ismini zikrettiğim Başkurt aydını Hürmetullah İdilbayev şehir kapısı dışında karşıladı.

§179 **Qoñrat Şehrinde Birkaç Gün**

Qoñrat Khiyva Hanlığının bir vilâyet merkezi olan şehridir. O belki birkaç yüz evden ibaret küçük bir şehir ise de haritalarda meselâ Almanya'da Hamburg, İngiltere'de Manchester, Çin'de Şanghay gibi şehirleri belirten alâmetlerle gösterilmiştir. "Qongrat", Çingiz Hanın oğulları ile birlikte batıya gelen bir Tatar aşiretinin ismidir. Aslı türkçe "Konurlar" karşılığı olan moğolca sözün cem' şeklidir. Qoñratların bakiyeleri Kazak ve Özbeklerde muhtelif yerlerde yaşamaktadır. Şimdi bu şehir de Altın Orda Hanları zamanından Rus istilâsına kadar bu ülkeyi fasılalarla idare eden Qoñgrat kabilesi beyleri tarafından kurulmuş yeni bir şehirdir. Şehir, Türk tarihinde 10. yüzyıl Arap coğrafya eserlerinde bugün bu şehrin kuzey-batısında bulunan Baqırgan köyünün adıyle "Baqırgan" tesmiye edilmiş, 12. yüzyılda yaşayan Türk mutasavvıfı "Şeyh Hakîm Ata Baqırgan"ın türbesi burada bulunmaktadır. Türklere türkçe manzum tasavvuf ve din eserleri bırakmış olan Hakîm Ata ile başlıca Rus âlimi Zaleman ve Türkiye'de Prof. Fuat Köprülü meşgul olmuşlardır. Onun Kazan'da 1857'den başlayıp mükerreren basılan "Baqırgan" isimli kitabı tam bir asır boyunca ilk mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ben de küçüklüğümde türkçe din dersi kitabı olarak onu okumuş ve ezberlemiştim. Qoñrat şehrine yaklaşırken kervanımız bu şeyhin mensup olduğu Baqırgan köyünde belki bir saat kadar kaldı. Ben bundan istifade ederek şeyhin mezarını görmeğe gittim ve evlâdından olan ihtiyar türbedarın kitabına Hakîm Ata'dan hatırımda kalan şu iki parçayı yazdım:

Sultan bergen hil'atni hiç kimseden almadı

Sübhan iman hil'atın berip qayta alır mı?

Yani: bir hükümdarın hediye olarak verdiği hilati hiç kimseden geri almamışken Tanrı iman hil'atını kullarına hediye olarak verdikten sonra gelir alır mı?

Levent Şahverdi Arşivi

Arslan minip yılarlar, yılanni qamcı qılarlar

Başın kerpiçge qoyup tizin qoçqan dervişler

Yani: "Hakiki dervişler arslanı binek hayvan olarak ve yılanları kamçı olarak kullanacak kadar kerametler yapabildikleri hâlde gururlanmazlar; başlarını kerpiç duvara koyarak ve dizlerini kolları ile kucaklayıp (yani murakabe vaziyetinde) Tanrıya niyaz ederler". Şeyhin ahfadından İbniyemin isminde birisinin münevver bir zat olup Genç Khiyvalılar harekâtına katılmış olduğunu biliyordum. Fakat o burada yoktu.

8180 **Eski Arkadaşım Hürmetullah İdilbayev**

Qoñrat'a biz tam vadolunan günlerde Ekim ayı sonlarında geldiğimizde Başkurdistan'dan bu Hürmetullah'dan başka birisi daha gelmişti. Yalnız bazı arkadaşlarımızın Khiyva'ya gelmiş olduklarını öğrendik. Bizim geleceğimiz günler yaklaştıkça Hürmetullah hemen hergün şehir kapısından çıkarak gelen kervanlarla bizim gelmemizi bekliyormuş. Bizi görünce sevincinden ağlamaya başladı. Ben dedim ki: "Herşeyden evvel bizi bitlerden kurtarın." O dedi ki: "Herşeyden evvel, bu vilâyeti Han Cüneyd namına idare eden Baba Bek ismindeki Özbek Beyini ziyaret etmeli ve selâmlamalısınız. Ben ona sizleri, hemşehrilerim geliyor diye haber verdim". Biz bir çayhaneye girerek arasına kuru kara üzüm sıkıştırılmış taze yağlı pide ile çay içtik. Bunlar bizim Qañbaqtı'dan beri gördüğümüz büyük nimetlerdi. Sonra Baba Bek'e gittik. O, vilâyet binasının yüksek sofasında bir hasırın üstündeki minderin üzerine oturmuştu. Bize "hoş geldiniz" dedi. Çay takdim etti. Rusya ahvalini soruşturdu. Kısa cevaplar verdik. Fakat kendimizi siyasî şahsiyetler gibi göstermedik. Yalnız, Han Cüneyd'i görmeği çok arzu ettiğimizi bildirdik. O da "Han kumlardadır. Onu ancak Ürgenc'e giderseniz görürsünüz" dedi. Ben de, "Ben oraya giderim, yalnız sizden bir mektup rica ederim" dedim. O da, "veririz" dedi.

Sonra bu Hürmetullah ile onun Orenburglu Tatar arkadaşı Zakir, bizi, bizim için tuttukları bir eve getirdiler. Hemen pazardan çamaşırlar, frenk gömlekleri ve Khiyva çapanları aldık ve hamama gittik. Burada biz saçlarımızı da ustura ile traş ettirdik, vücudumuzdaki bütün kılları hamamda temizledik, bu bitler bazan et arasına ve koltuk altındaki kıllar arasına bile girmişti. Elbette bundan kurtulmak için başka çare de yoktu. Hamamda üzerimizden çıkardığımız elbiseleri, deri ceketi, kâmilen hamam külhanında yaktık. Buradaki halk da nerede ise ateş üzerine atılıp elbiseleri alacaklardı. Biz bırakmadık. Bizlere de, bite kızıp kürk yakılır mı? diye söyleniyorlardı. Fakat bu hamam ve değiştirmiş olduğumuz elbiseler sayesinde biz yepyeni insanlar olmuştuk. Yatıp tam 20 saat uyuduk.

Qoñrat'ta bizim yapacağımız pek çok iş yoktu. Burada arkadaşımız Haris Yumagulov bu seyahat zahmetlerine katlanamıyacağını söyleyip Kaza-

Levent Şahverdi Arşivi

kistan'da veya gizlice Başkurdistan'da çalışmak üzere kendisinin Sır Derya havzasına girmesine müsaade istedi. Filhakika onun sefer meşakkatlerine hiç dayanamadığını görmüştük. Biz de ona Çimbay'a geldikten sonra orada bizden ayrılır ve Sır Derya istikametinde gidersin dedik. Talha Rasul'un ise Çimbay'a gitmeyip Qoñrat'ta kalmasını ve Amu Derya'nın sol sahilini takip etmesi gerektiğini düşündük ve üçümüze üç at satın aldık. Qoñrat halkı tamamiyle Türk ise de burada eski Khorezm kültürünün bakiyeleri hâkimdi. Bunlar şato şeklinde yapılmış ve yüksek kalın duvarlarla diğerinden ayrılmış evlerde yaşıyorlardı. Sulama işleri, pazar hayatı tam eski kitaplarda tavsif olunan eski Khorezm usulündedir. Bir küçük teferruat hatırımdan hiç çıkmaz: 13. yüzyılda Khorezm'i görüp tavsif etmiş olan Arap âlimi Yâqût Hamavî "Khorezmlilerin caddeleri pislikle doludur, çünkü apdestlerini sokakta bozarlar" demiştir. Bizim oturduğumuz evin sahibi olan kadın bizim abdest için ahıra girdiğimizi duyarsa çileden çıkar, "ahırımı pislemeyiniz, ahırım evim gibidir, apdest bozmak için sokak bitmemiş" diye bağırırdı. Hakikaten ahırları nisbeten temiz, ama sokaklar elbiselerini, uzun çapanlarını çıkarıp baştan aşağı örtünerek hacetlerini yapan insanların pislikleri ile dolu idi. Arkadaşımız Hürmetullah ile Tatar Zakir burada ticaret de yapıyor ve para kazanıyorlarmış. Hürmetullah buradan ayrılacağımız günün akşamında bizi yerli bir "şato"ya götürdü. Kadını da yanımızda idi. Bizi şatoda orta yaşlı bir kadın misafir etti. Çeşitli yerli yemekler yapmışlardı. Çok güzel ve lezzetli yemeklerdi. Bulanık fakat Bordeaux şarabı tadını veren üzüm şarabı da verdiler. İki genç kız kâse sunarken galiba dışarıdan işitilmesin diyerek alçak sesle şarkılar söylüyorlardı. Dünya milletleri hayatına ait çok kitap okumuş olan Hürmetullah bana "İşte bu da Japon geişalarının Khorezm'deki bir nümunesidir" dedi. Refikasını da beraber götürmesi güya bu haneye gelmemize "ailece bir ziyaret" şeklini vermek içinmiş. Fakat onun karısı kimin günahını örtebilecekmiş. Bu karı eskiden çok cömertliği ile ve Hürmetullah kendisi de büyük toleransıyle maruf idiler. Halbuki Hürmetullah bizim kadın düşkünü olan "müftümüz" Seyit Miras'ı memleketimizi o zamana kadar hiç bulunmıyan fuhşa sevketmekle itham ederdi. Bu münasebetle ben Times'te iken arkadaşlar meclisinde şu lâtifeyi nakletmiştim. Onuncu yüzyılda ordusunda büyük rütbe sahibi olup Bizans hudutları muhafızlığı yapmış olan İbn Qayıglıq tam Rum hududunu geçeceklerinde yapılan pasaport ve muayene muamelesinde çok şiddet gösterirmiş. Arap şairi Mütenebbi, bu pasaport ve muayene muamelesinin uzamasından usanmış ve şöyle bir kıt'a yazmıştı: "İbn Qayıglıq (İslâm ve Bizans) yolunu şiddetle muhafaza ediyor, halbuki (muhafazası icap eden) en büyük yol onun karısının bacakları arasından geçiyor"[3]. Kadın ve içkiye çok düşkün olan ka-

(3) Yahmâ 'bnu Qaygolug at-taziqâ
Va 'irsuhu mâbayna fakhdhayha at-tariq al-a'zamu.

Levent Şahverdi Arşivi

yın biraderim Talha Rasul biz gittikten sonra belki bu Qoñrat Geişa'sından [bol bol] istifade etmiştir.

Ben Vali Bala Bek'i bir daha gördüm, ve Han Cüneyd'e verilmek üzere bir mektup aldım. Bunu eve getirerek elbiselerin astarı arasına diktim. Diğer arkadaşlarımızın gelmesini Qoñrat'ta bekliyecek olan Hürmetullah'a talimatlar verdik. Biz kılavuz alarak Haris'le beraber Çimbay'a doğru yola çıktık. Hürmetullah epeyi mesafeye kadar gelerek bizi teşyi etti. Ben ona isterse iki ay sonra Buhara'ya gelmesini teklif ettim. O da "en iyisi ben burada millî hareketimizin bir nöbetçisi mevkiinde bulunayım, günahım da çok, burada Hoca Baqırgan'ın yanında öleyim" dedi. Yani bir zaman eski Rus münevverleri tipinde nihilist olan Hürmetullah zamanla artık bir mu'tekit Müslüman olmuştu. Belki onun ahlâk telâkkileri de değişecektir. Ayrılırken bir çocuk gibi ağladı. Kendisini bundan sonra artık görmedim. Hürmetullah ihtiyar olmasına rağmen bize Başkurdistan hürriyet hareketinin başlangıcında çok yardımı dokunan babası tercüman Sefer Ali Qart'ın tam bir kopyası idi. Ben de at üzerinde giderken hep Sefer Ali ile Hürmetullah'ı ve hareketimizin bidayetinde Başkurt millî ordusu kurmaya başlayan, Kızıllar tarafından Baymak'ta hainane öldürülen biraderi subay Abdullah İdilbayev'i hatırlıyordum. Qoñrat'tan belki 80 kilometre kadar uzakta olan Çimbay'a giden yol hep Amu Derya deltasının bataklıklarından geçiyordu. Atlarımız çok yerde küçük kayıklara bindirilerek kanal ve göllerden geçiriliyordu. Eski İslâm coğrafyacılarının zikrettiği gibi burada yabani domuz çoktu. Çimbay'da yeni usul bir mektep vardı. Bu mektebin hocalarından olan bir Tatar muallimînin yanında kaldık. Burada frengi hastalığı çoktu. Muallimînin dediğine göre çocukların çoğu frengili anne babadan doğmuştu. Biz o akşam yemekleri dehşet içinde yedik. Muahharen Karakalpak Sovyet Cumhuriyeti kurulduğunda buranın ahalisi olan Karakalpak münevverleri hep bu hastalıkla mücadele ettiler. Çok tabip yetiştirdiler ve bu hastalıkla tam manasıyle mücadele ettiler ve onu yendiler. Ama 1920'de biz geçtiğimizde vaziyet feci idi.

8181 **Haris'le Ayrılışımız**

Haris Yumagul burada benden ayrıldı. Mücadele ve mücahede zahmetlerine katlanamıyacağına dair sözleri beni ondan aslâ soğutmadı. Sonra o Sovyetlerin eline geçti. Yahut kendisi teslim oldu. Hayatı Moskova'da hapislerde geçti. Sonra tekrar af edilerek Partiye bile alındı. Sonra tekrar çıkarıldı dediler. Hulâsa Haris'i de bundan sonra artık görmedim. Fazla ateşli bir gençti. Fakat icap ederse Rusya haricinde yeni bir hayat yaşayacağımıza dair sözlerimi, gördüğü terbiyesi neticesi, anlıyamıyordu. Bu yüzden çekti. Yoksa o benden daha gençti ve Türkistan'daki mücadelede ve hariçte muhakkak ki çok faydalı olacaktı. Kılavuziyle ata binip benden ayrıldıktan sonra, 10-15 dakika geçmeden

Levent Şahverdi Arşivi

tekrar tekrar af diledi. Ben de "Allah yolunu açık etsin, sağ ol ve bize duacı ol" dedim. Bizden ayrılıp memlekete dönen aydınlardan Haris İglikov ve şair Seyitkerey Magazovları Bolşevikler sadece evlerinin kapılarını çalıp kapıya gelince öldürüp gittiler. Haris ise eski bir komünist olduğundan onu ayakta süründürdüler, akibeti belli olmadı. Yalnız Sovyetlerin "İnkılâpçı Şark" dergisinde kendisine karşı hakaretlerde bulunan Samoylov, Mostovenko ve şairenin yazılarını, Haris'in onlara cevaplarını göz yaşları dökerek okudum, sonra yazılarını da basmamışlar diye işittim.

Çimbay'da Karakalpaklar arasında Nureddin isminde bir halk şairi bulunduğunu biliyordum. Onu görmek için bir-iki gün kaldım. Eski Türk destanlarını, bilhassa bunların Karakalpak ve Kazak rivayetlerini çok iyi bilen bu ihtiyarı daha evvelce müsteşrik Belyayev[3] görüp bazı destan parçaları yazıp almıştı. Ben de bu zatı gördüm. Bilhassa Edige, Toktamış ve Temür destanlarını pek iyi ve ezberden biliyordu. Çok notlar aldım. Bunlar arasında Altın Orda kahramanı Edige Beyin Khorezm'de Temür'ün valisi olan dostu Şahmelik Beyle olan müşaveresi vardı ki başka hiçbir yerde görülmemişti. Bu destanları çok iyi bilen Dobruca Nogaylarından bir tanesini 1925'de Köstence'de gördüm ki bunun adı da tesadüf eseri olarak yine Nureddin idi. Fakat Karakalpak Nureddin Akın ise Kıpçak muhitinde gördüğüm destancıların en büyüğü ve en kudretlisi idi. O Temür ve Edige destanına başka hiçbir destancıdan naklolunmıyan Khorezm'e ait kısımlarını heyecanla anlatıyordu. Şahruh'un Khorezm valisi Emir Şahmelik Bilgivut ile oğlu Nureddin'e mağlûp olduktan sonra eski dostum diye Khorezm'de Şahmelik'e sığınmak istediğinde aralarında cereyan eden müşavereyi nakletti. Kendisine "anda" "dostum Semelik" diye hitap eden Edige'nin şiirlerinin cevaplarında Şahmelik Temür devrini iki neslin hayatının altın devri olarak tasvir etmekte, kendisini "*Ben büyük iyem (yani efendim) Temür için buzlar üstünde ateş yakıp buzmay bulan (yani bütün bir erkek geyiği) pişirip takdim etmiş birisiyim, * onun ciğerinin başı * gözlerinin elâ cevher taşı idim, * fakat Edige ağam sen çok büyük bir figürsün, * küçük Beşkala (Khorezm) kıtasına sığamazsın, en iyisi yine oğlunu bulup barışın, * o senin kucağına sığar*[4]."

Qoñrat ile Çimbay arasındaki sahada ve Nüküs yolunda eskiden yerleşip kalan Başkurt uruğları vardı. Bunlara Başkurt yahut İstek deniliyor. Uruğları Manqanay, Qayıpnazar, Qara Terençi ve Qalmurtaylı'dır. Karakalpaklar da Başkurtlar gibi "Tübe"lere (yani idarî taksimata) bölünür ve halk toplantılarına da Başkurtlardaki gibi "cıyın" denilir.

---

(4) Buz üstüne ot yaqqan * Buzmay bulan pistrgen * İyem Bıy Temirdiñ közinde * Borlı alatasıydım * Köz üstünde qaşıydım * Yav körgende men özim * Sayıpquran Bıy Temir'diñ * Cüreginiñ başıydım * Azamat ersin Edigem * Beşqalaya sıyar cayıñ yoq * Nurad'mıñ men kelişip * Onu qucağıña alsana.

Levent Şahverdi Arşivi

Ben, Nureddin'in köyüne giderken bu Başkurtları da görüp konuştum. Kendi ifadelerine göre bunlar buraya yedi-sekiz "buvın" yani batın evvel gelmişler. Demek 1700 senelerinde, ihtimal Kayıb Han zamanında gelip yerleşmişler, fakat diğer bir kısımları daha eski imiş. Ötekiler bunlara iltihak etmişler. Bunlar Qoñrat Beyleri zamanında mühim siyasî hareketlerde bulunmuşlar.

§182 **Kühne Ürgenc'te Türkmen Basmacıları**

Çimbay Khiyva'ya değil Törtkül (Petroaleksandrovsk)'deki Amu Derya şubesi denilen Rus idaresine tabidir. Buraya Sır Derya havzasında Qazalı'dan Kızıl askerler gelmekte olduğuna dair bir şayia çıkması neticesinde iki gün sonra bir kılavuz alıp buradan ayrıldım. 2 Kasım'da Nüküs şehrine geldim. Bugün Karakalpak Cumhuriyetinin kültür merkezi ve geniş tayyare meydanı olan bu şehir o zaman küçücük bir kasabadan ibaretti. Geceyi geçtikten sonra buraya çok yakın ve Amu Derya'nın batısında kâin Khojaili kasabasına geldim. Burası eski Araplarda Ardakhuşmiten ismiyle maruf ve mamur bir Khorezm kasabası idi. Buradaki çiftlikler 10. yüzyılda Bağdat halifesinin veziri olan İbn al-Furat adlı zengine aitti. İbn Fadlan geldiğinde bunun çiftliklerindeki müdür bir Hristiyandı. Fakat halife burasının varidatını kendisi tarafından Volga Bulgar Kralına gönderilen elçilik emrine vermiş ve Bulgar Kıralının isteği veçhile mektepler açmak ve askerî istihkâmlar bina etmek için tahsis etmişti. Her hâlde burası o zaman Volga'daki bir devletin bazı mübrem ihtiyaçlarını kapatacak kadar geniş bir varidata malikti. Ben burada bugün dikkate şayan hiçbir eski eser görmedim, ve o gün akşam eski Khorezm payitahtı enkazından ibaret olan Kühne Ürgenc'e yani "eski Ürgenc"e geldim.

Ürgenc'in khorezmcesi Gurganc idi, arapça Curcaniye denilirdi. Ben geldiğimde Han Cüneyd burada yoktu. Ona ait dairede de bir Türkmen Beği ve birkaç asker vardı. Kimsiniz diye sormadılar, çay sundular. Türkmen Beği "ne işle meşgulsunuz" dedi. Tüccarım, Qoñrat'tan geliyorum dedim. Bala Bek'in mektubunu verdim. Mirzasına okuttu, sonra bana iade etti. Han belki yarın gelir dediler. Benimle hiçbir türlü alâkadar olmadılar. Ben de eski şehrin harabesini 12. yüzyıla ait minareyi, 14. yüzyıl Qoñrat beyinin zevcesi Türebek Hatun'un hâlâ ihtişamını muhafaza eden türbesini, Şeyh Necmeddin Kübra'nın ve başkalarının mezarlarını ziyaret ettim. Yanımda kimse yoktu, okuyabildiğim kitabelerden notlar aldım. Şeyh Necmeddin, Çingiz ordusu Khorezm'i işgal ederken, bu şehrin müdafaasına bilfiil silâhla iştirak etmiş ve bir Moğol okuyla maktul düşmüştür. Ölürken bir taraftan kelime-i şehadet okumuş, diğer taraftan Moğol askerinin kakülünü eline almış ki can verince de bunu elinden alamamışlar ve saçları kesip Moğol askerini ancak öylece kurtarmışlar. Bu hâdiseyi Celâleddin'i Rumî, Şeyh Nec-

Levent Şahverdi Arşivi

meddin'e tahsis ettiği bir şiirinde güzel bir şekilde aksettirmişler[5]. Şeyhin güzel rübailerinden şu beyti türbesinin duvarında bir yere yazdım (meali): *Aşkın şebneminden ölmüş adamın toprağı gül oldu • Bu yüzden dünyada yüz türlü fitne ve kavgalar hasıl oldu • Aşk, neşterinin ucunu ruhun damarına dokundurmuşlardı • Bir damla kan sıçradı ki ona da gönül ismini verdiler*[6] ve altına ismimi yazdım. Bundan 25 sene sonra burasını çok etraflı tetkik eden Rus arkeologu Prof. Tolstov geldiğinde acaba benim duvara sabit kalemle yazdıklarım daha duruyor muydu? Türbedarlık eden bir ihtiyar Özbek yazdıklarımın manasını sordu. İzah ettim. O da bana hürmet gösterdi. Zaten nerede ise pişmiş olan pilavından yedirdi. O aralık Han Cüneyd'in mümessili olan Türkmen Beğinin adamı gelip Han buradan bir ağaç yerde (takriben 5 kilometrelik) filân zenginin evinde bulunuyor, isterseniz gidiniz dedi. Ben de kılavuzumu burada bırakarak Türkmen beği tarafından verilen iki askerin refakatinde köye gittim. Bu tamamiyle münferit ve viran bir şato idi. Etrafı hep asker dolu idi. Beni getiren askerler vasıtasiyle Bala Bek'in mektubunu içeriye gönderdim. Biraz sonra içeriye aldılar. Meğer Han Cüneyd daha gelmemiş, beni kabul eden onun maiyetinden Anna Bala isminde bir bey imiş. Bana "ne istiyorsunuz" dedi. Ben de "mahrem sözlerim var" dedim. Yanında dört-beş kişi vardı. "Bu adamlar mahremdir," söyle dedi. Ben de kim olduğumu, ne için geldiğimi, Buhara'ya gitmekte olduğumu Rusya'nın hâkimiyetini hiç kabul etmeyen devlet adamını görmeği arzu ettiğimi, sonradan haberler gönderebileceğimizi söyledim. "Khiyva'ya gideceksiniz, Cedidler (yani Rusların yardımiyle iş başına gelen Özbek münevverleri) sizi öldürmez mi?" dedi. Ben de "Hayır, onlardan birkaçını tanırım. Size karşı Müslüman askerleri göndermemelerini rica edeceğim" dedim. "Sözünüzü kabul ederlerse bunu bize bildiriniz. Taşavuz'da filân köyde filân haneye on tane tüfek ve fişekler bıraksınlar, o zaman sözünüzü kabul etmiş olduklarını anlarım" dedi. Umumî dünya vaziyetini sordu. Anlaşıldı ki birçok şeyler biliyormuş. Bakû Kongresini anlattım. Meğer Han Cüneyd bu kongreden haberdarmış. Hatta oraya adam bile göndermek istemiş. Fakat buna yol bulamamış. Yanında iki saat kadar kaldım. Birlikte yemek yedik. Yemek esnasında Türkmen Beği ve Niyaz Bakşi isminde diğer bir Türkmen Beği "İngiltere'nin siyaseti nedir, Türkiye'nin vaziyeti nasıldır" diye sordular. Bütün dertlerinin silâh ve mermi olduğunu, Ferğane ve diğer ülkelerdeki Basmacılar ve reisleriyle temas tesis ettiklerini söyledi. Ben de gizli seyahat etmekte olduğumdan kim olduğumun duyurulmamasını rica ettim.

Böylece ben Han Cüneyd'i bundan sonra da görmedim. Ürgenc'te onun bir oğlunu görmüştüm. Han Cüneyd İran ve Afganistan'a sığınarak Herat

(5) Be yeki dest mey-i khalis-i imân nûşend • Be yeki diğer perçem-i kâfir girend.

(6) Ez şebnem-i işq khâk-i Adem gül şud • Sad fitne u şer' der cihân hâsil şud • Ser nişter-i işq ber reg-i rûh zede-end • Yek qatra furû cekid u nâmeş dil şud.

Levent Şahverdi Arşivi

yanında Teymene ismindeki köyde vefat etmiş. İkinci defa Herat'a geldiğimde vaktiyle Ürgenc'te gördüğüm oğlunu göreceğimi sanmıştım, o da vefat etmişti, torununu gördüm.

Ben Anna Bala Bek'e vedâ edip bu beyin verdiği iki üç muhafızla birlikte Kühne Ürgenc'e döndüm. Oradan da sabahleyin benimle beraber gelen kılavuzla birlikte Khojaili yoluyla Nüküs'e döndüm. Nüküs'e yakın bir köylünün evinde geceyi geçirip bu kılavuza parasını verdim, başka bir kılavuzla Khocaköl adlı yerde ve ikinci günü de Biy Pazarı adlı yerde geceyi geçirdim. Büyükçe olan bu son kasabada kaldığım handa bir adam beni tanıyor gibi göründü. Bundan çok kuşkulandım. Çünkü burası Törtkül'de oturan Rus mümessiline ve garnizonuna tâbi idi. Fakat şüphem tahakkuk etmedi. Bu zat ticaret maksadı ile evvelce Orenburg'a, Nijni Novgorod ve Moskova'ya gitmiş. Ben gözlüklerimin camlarını ancak pek zaruret olan hallerde kullanmak üzere elbisemin yakasına sokuşturmuştum. Üzerimde tamamiyle Khiyva elbisesi vardı. Konuşurken Kazak şivesiyle konuşurdum. Bu zat benim kıyafetime ve kazakça konuşmama rağmen dilimde şive farkını görerek bana "Tatar karışık Kazak olacağınızı zannediyorum," dedi. Ben de aslımızın Orenburglu olduğunu, Kazakistan'da yaşamakta olduğumuzu, ticaretle meşgul olduğumu söyleyip yakayı kurtardım. Mamafih buralarda gördüğüm bazı âsâr-ı atika ile meşgul olmaktan sakındım. Nüküs'den aldığım kılavuza burada hesabını görüp izin verdim. İkinci günü hiç kılavuzsuz Khorezm'in Amu Derya'nın doğusundaki kısmının eski paytahtı olan Kât şehrinin harabeleri bulunan şimdiki Şappas Veli (Şeyh Abbas Veli) adlı kasabaya geldim. Khorezm'in eski Afrig sülâlesinin, Abu Nasır ibn İraq ve al-Biruni gibi büyük âlimlerinin yaşamış olduğu bu şehrin topraktan yapılma kale duvarları hâlâ eski ihtişamını göstererek yükseliyordu. Burada beni takip eden olmadığından ve yalnız da olduğumdan çok dolaştım. Birçok kitabeler ve mezar taşları gördüm. Fakat fotoğraf makinem olmadığından bu gördüklerimi sonradan okunmak için tesbit edemedim.

8183 **Kât Şehri Harabeleri**

1017 senesinde Gazneli Mahmud burasını işgal ederken buranın meşhur âlimi prens Abu Nasır ibn İraq, onun tekmil ordusunu şu Kât'ın yanında bulunan çiftliğinde misafir etmiş ve konaklatmıştı; bugün ise Şabbas Veli (Şeyh Abbas Veli) küçük bir kasabadır. Mamafih Abbasi halifesi Memun'un Bağdat'a çinko kutularda getirttiği meşhur "Khorezm kavunu" hâlâ var. Ben bu kavunlardan doya doya yedim. Bunlara şimdi "Şeyh Abbas (Şabbas) kavunu" denilmektedir.

Ağustos 11'de Cuma namazına gittim. Küçük boylu bir vaiz çok güzel sözler söyledi. Farsça ve arapça hadisler ve şiirler naklederek bunları tercüme ve izah ediyordu. Bir hafta sonra Muhammed Peygamber'in doğum günü olacağından ona hazırlanmayı tavsiye ediyordu. Dedi ki: "Allah korkusu,

Levent Şahverdi Arşivi

Allah'ın hidayeti, Peygamber'e ve dört arkadaşına karşı hürmet ve sevgi olmaz ise insanları içlerinde gizli ve dışarıdan gelen azdırıcı, kudurtucu kuvvetler yollarından saptırırlar, ve türkçe olarak "Desteğir olmaz iseñ ey Rabbimiz, azdırır nefsiyle şeytan bizleri" diye başlıyan şiirle bu manada Khorezm'in büyük şeyhi Necmeddin Kübra'ya nisbet edilen bir farsça şiir söyledi ve bir de Khorezmli bir âlime nisbet ettiği şu mealde arapça şiiri naki ve sonra türkçe izah etti: "Peygamber'e ve dört sahabesine karşı sevgimiz ve itikadımız vardır. Şayet biz bir gün bu sevgiden ve dinden ayrılacak olursak Ciz tırnak denilen Gulyabani bizi ıssız çöllerde yolumuzdan saptırır ve helâk eder(7). Halkı bu güzel vaazlariyle coşturuyordu. Bu zat bu vaazında nefs ve şeytanın insanı içinden iğva ederek azdırmasını, köylüleri aldatıp çöllere getirip koltuk altlarına bakır tırnaklarını batırıp, öldürüp yediğine inandıkları bu "Ciz tırnaq" denilen "Gulyabani"yi basit özbekçe ile o kadar usta tavsif ediyor ve canlandırıyordu ki hayret ettim. Söylediği şiirlerden hatırımda kalanlarını namazdan sonra defterime kaydettim. Vaizi görmek istedim. Camiye yakın bir bakkalda, "Bu vaiz nerede? Görmek istiyorum" dediğimde "O bir Hızır gibidir bir yerde durmaz, köylerde kalır, bilmem nereye gitmiştir," dedi ve anladım ki bana adresini bildirmek istemedi. Hükûmete haber veririm mi zannetti? Zamanlar geçti gördüm ki bu arapça şiir Khorezm'in büyük âlimi Ali bin al-'İmrânî'ye aitmiş. Görülüyor ki Khorezm devleti kültürünün izleri hâlâ yaşıyor. Bu vaiz bunları elbette bir üstaddan öğrenmiştir. İhtimal kendisi de bunları başka talebelerine öğretiyordu. Fakat Khorezm halkını din ve imandan ayıracak kuvvetin Törtkül'de yerleşmekte olan Rus komünistleri olacağından onun daha haberi yoktu. Ben Khiyva'ya geldikten sonra hükûmet reisi olan Hoca Niyaz'a bu vâizden ve onun vaazından bahsettim ve eski Khorezm kültürünün bu kıymetli bakiyelerine dikkat etmelerini ve bakmalarını tavsiye ettim. Fakat 1921 senesi Martı'nda Genç Khiyvalıların hükûmet azaları kaçarak Buhara'ya geldiklerinde Khorezm'e dahil olmayıp Rus idaresinde bulunan "Amu Derya şubesi" mıntıkasında hayatta olan din âlimlerine bakmış ve yardım etmiş olduklarını, fakat bu yardımın onlara felâket getirdiğini, Törtkül'deki komünistler bundan haber alarak, bu imam ve vaizler arasında Khiyva hükûmetinin dikkatini çekmiş olanlarını, tevkif ettiklerini ve bazılarını öldürdüklerini anlattı. Ben de zavallıları Hoca Niyaz Hacı'ya söylemekle onlara fenalık etmiş oldum diye çok üzüldüm.

Ben Şah Abbas Veli'de iki gün kaldım. Törtkül'deki Rus garnizonu yakın ise de Şah Abbas Veli'ye onlardan kimse gelmedi. Geceyi öteki bakkalın evinde geçirdim, ve 13 Ağustos sabahleyin bir beygirli kılavuz tutup Khiyva'ya doğru hareket ettim.

---

(7) Mahabbatı lahunu • Dini ve mu'taqadi
Fa in uza'anhumu • Gâlileit-ni 'al-ghûl-u.

Levent Şahverdi Arşivi

Amu Derya'yı kayıklarla geçip öğleden sonra Khiyva'ya geldim. Ashabad'dan göndermiş olduğum ailemi arayıp bulmalı idim. Öğretmen olduğundan burada da kendisine iş vermişlerdir diye aradım. Hiç zahmetsiz buldum. Gerçekten hanımımı öğretmen tayin etmişler. Meğer Başkurdistan'dan buraya kaçıp gelen subayımız Osman Terigulov'u Khorezm'in Harbiye Nazırı muavini olarak tayin etmişler. Ben hükûmet azalarından eski dostlarım olan Molla Bekcan ile Sultan Murad'ı gördüm. Bunlardan birincisi Maarif Vekili, diğeri hükûmet reis muavini imişler. Benim gelmem bu dostlarım için büyük hâdise oldu. Mamafih ben seyahatimin gizliliğini muhafazada da çok itina ettim. Kendi evimizde kimseyi kabul etmedim ve dışarılara da pek çıkmadım. Bir gün (10 Kasım) Genç Khiyvalılar hükûmeti azaları hükûmet reisi olan Pehlivan Niyaz Hacı'nın Han Sarayındaki dairesinde bana ziyafet verdiler. Buraya pek güvenmedikleri bazı adamlarını, o cümleden Rus adamı telâkki ettikleri Harbiye Nazırı Hasanov adlı Kazanlıyı çağırmamışlardı. Çok güzel sohbetler oldu. Pehlivan Niyaz Hacı bana "Niye Moskova'da kalmadınız" diye sordu. "Kalsaydınız umumî işlerimizde nasılsa faydanız dokunurdu" dedi. Ben de "Eğer millete Moskova'da oturup faydalı olmak mümkün olsaydı böyle bozkırlara ve dağlara çekilmek yolunu tutmamış olurdum" diye, meseleyi anlattım. Khiyva'da olduğum günlerde ne hususlarda faydalı olabileceğim konuşuldu ve bir plân kuruldu. Burada en çok bir buçuk ay kalabilecektim. Aralık ayı sonunda Buhara'da bulunmam Bakü'da kararlaştırılmıştı.

§184 **Khiyva'da Türkiyeliler, Taşkentliler ve Başkurtlar**

Khiyva'da çok çalıştım. Bilhassa benim 1917'den beri askerî teşkilâtta en yakın arkadaşım, bazen yaverim olan Osman Terigulov'un Harbiye Nazırı muavini bulunması mühim idi. Burada Han Cüneyd'in muavini olan beye 10 tane tüfek ile fişekleri tayin ettirdiği yere hemen gönderdiler. Ben Khiyva'da iken zikri geçen Türkmen Beği ile temas da temin edildi. Khiyva'da bulunduğum sıralarda sabahleyin erken saatlarda eski eserleri, medreseleri, cami ve tekkeleri ziyaret ediyordum. Khiyva'da Türkiyeli esir zabitlerden birkaç kişi vardı. Pehlivan Niyaz hükûmeti onları Taşkent'ten getirerek bir Harbiye Mektebi açmıştı. Başlarında Üsküdarlı Rıdvan Bey ve Hüseyin Bey bulunuyordu. Bunlar bizim Başkurt ordusundan Osman Terigulov ve Hüseyin Alikeyevlerle beraber çalışıyorlardı. Mekteplerinde 100 kadar Özbek talebe vardı. Fakat aleyhlerinde müthiş entrika çevriliyordu. Moskova mümessili olan Safanov onları buradan uzaklaştırmak ve mektebi kapatmak istiyordu. Rusya'dan vatanlarına dönen bu zevattan sonradan İstanbul'da çok hürmet gördüm. Bir de Özbeklerden Mirşerepov ve Ferğaneli Kırgızov adlı milliyetçi subaylar vardı. Bütün bu zevat ve Molla Bekcan Khiyva'da muasır medeniyetin inkişafı uğrunda büyük fe-

Levent Şahverdi Arşivi

dakârlıkla çalışıyorlardı. Eğer Ruslar engel olmasaydılar bunlar "Genç Khiyvalı" hükûmetine pek çok iyi işler yapacaklardı. Ben de Khiyva, demiryolundan uzak ve kenarda bir ülke olduğundan Türkistan'ın diğer taraflarında genişlemekte olan Basmacı hareketlerine aktif olarak katılmayıp muslihane çalışmalarda bulunmalarını, yalnız Rusların bu gibi uysal hareketlere bile yol vermeyip cezrî tedbirlere geçecekleri anlaşılırsa harekete geçmeleri, yakayı ele vermemeleri tavsiyesinde bulunuyor ve onlara Buhara'ya gelmelerini tavsiye ediyordum. Bazen de Khiyva Hanlarından kalan hazinedeki yazma eserleri tetkik ediyordum. Bu hazinede mamafih beklenen kıymetli eserler çıkmadı, mühim olan tarihi eserler, Qoñrat Beyleri Khiyva Hanlığı zamanına ait arşiv materyali idi. Bunların tanzimini tavsiye ettim. Maarif Vekili olan Molla Bekcan İstanbul'da tahsil görmüş bir gençti. Hükûmetteki dairesinden çıkınca medresedeki hücresine gelirdi. Orada kendi eliyle pilav pişirirdi ve konuşurduk. Bazen eserler yazıyordu. Bunlardan Khorezm Özbek musikisi tarihine dair eseri ve daha başka eserleri yayınlandı. Genç Khiyva hükûmeti dağıldıktan sonra Buhara'ya yanımıza geldi. Fakat resmî yoldan ayrılmadı. Komünist olup kaldı, nihayet 1937 tasfiyelerinde Taşkent'te idam edildi. Cumhurreisi olan Pehlivan Niyaz Hacı ile de çok defalar görüştüm. Bir gün bana sordu: "Ruslar bizi gittikçe fazla sıkıştırıyorlar ve hiçbir hususta itimat edilecek gibi değiller, şahsen bana ne tavsiye edersiniz?" Ben de dedim ki: "Oturduğun Han Sarayı sana bir gün hapishane olabilir. Muhasara olunursan Rusların eline geçmemek için saray duvarına bitişik binalardan birine kendine gizli yol açtır." Pehlivan Niyaz: "Yalnız bu mu?" Ben de: "Yalnız bu değil, ama herşeyden evvel bu. Önce canını Ruslardan kurtarırsın, sonra ne yapacağını düşünürsün. Şimdilik Ruslarla çalışın ve millete faydalı olmaya bakın. Ruslara isyan eden Türkmen ve Özbeklerle çok ihtiyatlı olmak şartiyle temasta bulunun, ihtimal bir gün onlara muhtaç olursun," dedim. Pehlivan Niyaz da Genç Khiyva hükûmeti dağılınca Ruslardan kaçtı.

Refikam Nefise Aşkabad'dan buraya çocuğu ile geldiğinde Başkurdistan'dan kaçıp gelen Osman Terigulov'u bulmuş, Molla Bekcan onu öğretmen tayin etmiş, kendisine iyi bakmışlar. Üç aylık oğlum Iris'a bakmak için bir Kazak kadını tutmuşlar. O da çok bitli bir kadındı. "Elbiselerini değiştir, yoksa bitin çocuğa geçiyor" deyince de müthiş kızıyordu. "Pislik kaynağı bit değil sineklerdir. Biz Kazaklar bir yer pislendi ve sinek çoğaldı mı başka yere göçeriz, siz ise aynı yerde kalıyorsunuz. Sinek her yerde dolar, onlar evvelâ pisliklere, sonra da yemeklerinize konar. Ne için bitin, pirenin pisliğinden bahsedersiniz" derdi. Fakat çocuğumuza çok güzel kazakça ninniler söylerdi. Çocuk da bunları işitir işitmez uyurdu. İşte bu ninnilerin hatırı için kadıncağızın pisliklerine tahammül ettik, fakat sonra o da yavaş yavaş temizliğe alıştı. Temiz elbiseler giymeğe başladı.

Levent Şahverdi Arşivi

§185 **Khiveden Ayrılmam** Khiyva'da iken Taşkent ve Buhara'dan ve Kazakistan'dan bazı arkadaşlarımız yeni haberler getirdiler. Buhara'daki 1921 senesi Ocak ayı başına tayin olunan kongreye geç kalmamak zaruretinden bahsettiler. Ben de öyle hareket ettim. Yollar çok tehlikeli idi. Çünkü Çarcuy yolu Rus askerlerinin yolu idi. Halbuki bütün bu yolun geçtiği mıntıkalar Türkmen Basmacılarının elinde idi. Muhafız kuvvet almak bunlarla harp etmek demekti. Khiyva'da umum halkın hürmet ettiği en büyük evliyaları Pehlivan Ata'dır. Türbesi de çok iyi muhafaza olunmuş ve mamurdur. O demiş ki: "Madem ki yolcusun yola bakmalısın, kendini korku ve endişeden kenarda tutmalısın[8]". Ben de öyle yaptım. Yanımda hiçbir muhafız kuvvet bulundurmadan yola çıktım.

Harbiye Nezareti vasıtasıyle Khiyva askerî mıntıkalarından birisinden Kızıl asker vesikası, elbiseleri ve tüfeği aldım. Çarcuy yolundaki ikinci istasyon olan Sadıver adlı Türkmen köyünde Mahmud isminde bir adamı, beni çöl yoluyla Çarcuy'a götürmek üzere kiraladım. Hanımım ve çocuğunu ve emirberim Haris Sisenbay ve Ahmetcan, Buhara'ya gitmeleri imkânı açılıncaya ve ilkbahar'a kadar burada kalacaklardı. 19 Aralık'ta Khiyva'dan hareket ettim. Bir gece Hazaresp şehrinde, ikinci gece kılavuz Türkmen'in Sadver'deki evinde geceledik. Biz buradan sonra ancak tek olan yoldan Kızıl Rusların eline geçmemek için Qaraqum Çölüne giderek biraz dolambaçlı yoldan yedi günde Çarcuy'a gelecektik. Türkmen dedi ki: "Kendin Kızıl serbaz (asker)sın, elinde tüfeğin var, seni Basmacılar öldürür. Senin yüzünden beni de öldürürler. Ben gidemem, başka bir kılavuz al." Ben de: "Ben Basmacılardan korkmam, ancak Rus'tan korkarım." Nihayet bu adam biraz fazla ücret verilmek şartiyle razı oldu. Çöl içinde yol yürümesini, çok iyi biliyordu. İlk gece bir terkedilmiş Türkmen alaçığında (tahta, topraktan yayla evlerinde) uyuduk. Hava çok soğuktu. Nasılsa bin belâ geceyi geçirdik. Sabah çayımızı içip yola devam ettik. Seyyar kumlardan gidiyorduk. Hiçbir yol eseri yoktu. Gittiğimiz yoldaki izler birkaç dakika sonra kayboluyordu. Bir yerde kum yığınlarından hasıl olan geçici bir tepe üzerinde bir geyik gördüm. Gözlük camlarımı elbisem arasından çıkarıp baktım. Arada epey mesafe olduğundan geyik bizden kaçmıyordu. Tüfekle ateş ettim, muhakkak isabet etti. Kumlar arasında, öteberide kar alanları bulunuyordu. Geyiğe doğru yürümek istedim. Kılavuzum Mahmud: "Aman gitmeyin, katiyyen gitmeyin, yolu kaybedersin, atım da gider, vurduğunu zannettiğin geyik muhakkak peridir. Onlar insana geyik şeklinde görünerek çöl içerisine çeker ve nihayet helâk ederler" dedi. Ben de hiç ona bakmadan yürüdüm. Türkmen hep gitme gitme diye bağırıyordu. Onun için benden daha mühim olanı altımdaki atı idi. Ben geyiği vurduğum tepeye geldim. Meğer geyik vurulmuş, kar üzerinde kanlar vardı. Geyik de oradan çok uzağa gidemeden düşmüş-

(8) Ger merd-i rehi be-râh bâyed bûd * U zi khavf-i herâs be-kanâr bâyed bûd.

Levent Şahverdi Arşivi

tü. Türkmen'i çağırdım. Geyiği burada keselim dedim. Türkmen geldi ve daha canlı olan geyiği kesti. Bunun iki budunu heybesine koydu. Kalanını yerde bıraktı. "Ne ise peri değilmiş, iyi 'mergen' (nişancı) imişsin. Akşam bir yerde ateş yakar, kebap yeriz" dedi. Böylece akşama kadar gittik.

§186 **Türkmen Basmacılarda Misafirlik**

Birden kumlar arasında Türkmen çadırı göründü. Mahmud dedi ki: "Bu "Çarva" (yani hayvan besleyen insan) ve "dayhan" (dihqan, köylü) değil, bu Kalkaman (yani Basmacı) olacak. İstersen çadıra doğru gitmeyelim. Başka yolu takip edelim" dedi. Vakit çok geçti. Ben de: "Allah'a tevekkül, ne olursa olsun, şu çadıra gidelim" dedim ve gittik. Çadırın yanında eğerli iki at vardı. Çadıra gelince selâm verdik, fakat atlarımızdan inmedik. Meğer bu Basmacılardan birisiymiş. Her ikisi de tüfeklerini birden ellerine aldılar, ondan önce bu tüfeklere dayanıp duruyorlardı. Bu iki kişinin yaşlı olanı "niye geldiniz? nereye gidiyorsunuz?" dedi. Ben de kim olduğumu, nereye gitmekte olduğumu, Han Cüneyd'in karargahında bulunduğumu, Buhara'ya gitmekte olduğumu, Basmacıların silâh arkadaşlarım olduğunu, yolda Ruslara rastlarsam kendimi Kızıl asker göstermek için Kızıl asker kıyafeti giymiş olduğumu söyledim. Birden inanmadı. "İnanmazsanız size misafir olamayız, yolumuza devam etmemize müsaade edin," dedim. Benim tüfeğim eğerimin başında idi. Kılavuz Mahmud da onlarla konuştu. Nihayet iki kişinin yaşlı olanı dedi ki: "Pek alâ, ben dediğine inanıyorum. Bize misafir olun. Birşeyimiz yok ama ateşimiz var," dedi. Biz de attan indik. Bu iki kişiden küçüğünün gözleri benim tüfeğimde ve belimdeki tabancamda idi. Ne ise konuşa konuşa bu iki Basmacı bize alıştılar. Bilhassa Qoñrat'ta ve Kühne Ürgenc'te Han Cüneyd'in adamları ile konuşmalarımıza ait hikâyelerime inandılar ve ateş yanında oturup Rusya ve dünya ahvalinden konuşurken bu inancın gittikçe arttığı hissini verdi. Ben tüfeğimi dizimin altına aldım. Çay içtikten sonra yaşlı olan zat gencine hitaben "Git oğlum toklu (bir yaşında koyun) getir, misafire keselim" dedi. Halbuki bu çadıra gelirken hiçbir hayvan filân görülmemişti. Biraz sonra öteki genç bir büyük kabak getirdi. Yaşlı Basmacı kabağı dizleri arasına aldı ve sivri tarafından ucunu bismillah diyerek kesti. "İşte biz Kalkamanların bir misafire kesebilecek koyunu budur" dedi. Gülüştük. Biz de heybelerimizdeki geyik butlarını çıkardık. Onları kebap yaptık. Yemekten sonra da biz bunlarla çok konuştuk. Hep dışarıdan seksevül odunları toplayıp getirir ve yakarlardı. Hulâsa biz biribirimize alıştık. Hiç korkmadan elbetteki üstümüzdeki elbiselerle ve tüfeklerimiz de başımızın altında olarak yatıp uyuduk.

Sabahleyin, külde pişirilmiş ve çok sert ekmekleri vardı, onunla ve çayla kahvaltı ettik. Neticede Anna Murad ismindeki bu Kalkaman (Basmacı) bize Han Cüneyd ve diğer Türkmen Basmacıları ile temaslarımızda vasıta

Levent Şahverdi Arşivi

olacak oldu. Filhakika vasıtacılık rolünü pek güzel ifa etti. Hatta sekiz ay sonra (1921 Ağustos'unda) Türkiye'den gelen Üsküdar Şeyhi Şeyh Ata'yı ve adamını bu Anna Murad, Taşavuz'dan alıp Qaraqum Çölünden Han Cüneyd'in huzuruna götürdü.

8187 **Çarcuy'daki Macera**

Buradan biz Anna Murad'ın yardımı ile çölde onun adamlarına uğrayarak geçtik. Çarcuy'a bir gün kalınca Dinev adlı yerde ben Türkmen Mahmud'a hesaplarını verdim ve Çaycuy'a, başka bir kılavuzla, Khiyva'dan seyahatımızın onuncu gününde geldim. Bu kılavuza da hesabını verince eldeki tüfekle Kızıllar arasında yalnız başıma kaldım. Atımı sattım. Buradan Buhara'ya gitmek için yegâne yol Amu Derya'yı demiryolu köprüsünden ve trenle geçmekti. Bunun için de bir Kızıl asker elbisesi içinde olmama rağmen çıkarken "propusk" (laisser passe) almak lâzımdı. İşte bu yüzden burada bir macera başımdan geçti:

Khiyva'da bana Harbiye Nezareti vasıtasiyle verilen hüviyet cüzdanına iyi bakmamıştım. Zaten ona lüzum olmamıştı. İsmimin Abdülhamit ve soyadımın Süleymanov olarak yazıldığını hatırlıyordum. Çeka'ya hüviyet cüzdanını gösterip propusk isteyince komiser rusça olarak "ismin ne?" dedi. "Babanın adı ne?" dediler. "Süleymanov" dedim. "Hayır Süleymanov soyadındır, babanın adı ne?" dediler. Bilemedim, yine "Süleyman" dedim. Çeka'da birden bana karşı bir şüphe uyandı. "Bu cüzdan senin cüzdanın değil" dediler. Ben kendimi rusça bilmeyen bir Khiyvalı gibi gösterdim. Komiser de orada bulunan birisine hitaben "git tercümanı getir" dedi. Tercümana gittiler. Vaziyetim çok fena oldu ama ben istifimi bozmadım. Az sonra uzun boylu bir Azerbaycanlı tercüman içeri girdi. Onu gördüğüm vakit masa üstüne konulan hüviyet cüzdanında baba adının Halmurad yazıldığını uzaktan gördüm. Tercüman yeni baştan sormaya başladı.

- Adın ne?
- Abdülhamit.
- Babanın adı ne?
- Halmurad.
- Soyadın?
- Süleymanov.

"Şimdi böyle cevap veriyorsun, ama demin ne için baba adını söyleyemedin?" dediler.

Ben de: Anlıyamadım. Soyadımı soruyorlar zannettim. Sonra diğer sualler başladı.

- Nerelisin?
- Khojay'lıyım.

Levent Şahverdi Arşivi

- Baban ne yapıyor?

- Çayhanecidir.

- Daha ne yapar?

- Bahçesi var.

- Askerliğe ne zaman girdin? Doğum tarihin ne?

Bunu Milad yılı ile değil, hayvan yılı ile cevap verdim.

- Parti azası mısın?

Ben de bozuk rusça ile:

- "Hayır, ben yalnız (soçuvstvuyvşçiy) namzedim" dedim. Komiserler gülüştüler. Onun Parti ile ne işi olabilir?

- Buhara'ya ne için gidiyorsun?

- Orada bir halam var, ona gidiyorum.

Neticede bana propusk verdiler. Verirken komiser, "Bu kâğıdı aldığına 12 gün olmuş bu kadar yıpratmışsın, böyle yaparsan bundan birşey kalmaz, bunu iyice bir kâğıt veyahut beze sar" dedi ve kendisi sarıp verdi. Ben de böylece "propusk" alıp elimde tüfeğim olduğu hâlde Buhara'nın Kâgân istasyonuna geldim. Oradan banliyö trenine binmedim, yayan olarak gidip yolda bir fayton tutup Buhara'ya çok işlek olan büyük Çarşi kapısından değil, Mezar kapısından girdim.

§188 **Buhara'da İlk Günler**

Doğruca Mirza Abdülvahit isminde bir tanıdığımın evine gittim. Bu da 1920 senesinin son günü 31 Aralık Cumartesi günü idi. Mirza Abdülvahit Buhara'nın tacikçe ve türkçe eserler yazan iki dilli (bilingual) münevver şair ve ediplerindendi. Tercümeihali Sadreddin Ayni'nin "Tacik Edebiyatı Tarihi"nde geçer. Çok korkak bir adamdı. Bundan üç sene sonra genç Buhara hükûmetinin Avrupa'ya gönderdiği talebelerin başında Almanya'ya gelmişti. Benim Afganistan, Hindistan yoluyla Paris'e geldiğimi duyunca maalesef sizinle görüşemiyeceğim diyerek mektup yazmış ve Rusya'ya dönmüştü. Bana Buhara'da ne için bu zatın evini adres olarak verdiklerini anlamadım. Fakat bu evde çok kalamıyacağımı gördüm.

Bu hissimi ona duyurmadan, ikamet yerimin büyük caddeden uzakta, kenarda bulunmasını istiyorum, dedim. Orada Buhara Merkez Komutanlığında bulunan subaylarım Sultanoğlu ve kuzenim Bayış ve Harbiye Nazırı Arif, az sonra Feyzullah Hoca geldiler. Hakimoğlu Muhiddin Mahdum isminde bir arkadaşlarının evinde ve bağlarında yerleştirilecekmişim. Oraya gittik. Burası evin arka tarafında, bahçenin müştemilâtı idi. Tamamen tacikleşmiş olan bu Hakimoğlu ailesi aslen Şehrisebz'in Kineges uruğu beyleri neslinden geliyormuş. Buhara'da Abdülhamit Arif Milli Müdafaa Vekilli-

Levent Şahverdi Arşivi

ğinde ve Başkurtlardan Sultanov isminde bir subay GPU'ye komiser tayin edilmiş olduklarından vaziyetimiz sağlamdı. Millî Kütüphane Müdürü olarak da benim akrabamdan Bayışev isminde diğer bir subayımız tayin edilmiş olduğundan oradan da bol bol istifade edebiliyordum. Bu kütüphanede 30.000 kadar yazma eser vardı. Boş vakit bulunca istediklerimi eve getirtip tetkik edebiliyordum. Buhara'da hükûmet kurulmuştu. Fakat ancak birkaç ay sonra muayyen bir şekil alabildi. "İnkılâp Komitesi" namiyle tayin olunan zevat arasından bir kısmı "Merkez Komite" (TSKA) ismini taşıyordu. Bunun reisi Mirza Abdülkadir'di. Diğer kısmı "İcra Komitesi" (İspolkom) olup reisi Feyzullah Hoca idi. Maarif Vekili Arif Yoldaş, Maliye Osman Hoca, Harbiye Abdülhamit Arif, Hariciye Haşim Şaik, Dahiliye Muin Can, Adliye Mirza Abdurrahim. Biraz sonra Osman Hoca TSKA Merkez Komitesi reisi oldu. Harice, Afganistan'a Şerif Hoca isminde birisi tayin edilmişti. Afganistan'dan Abdurresul Han Buhara'da elçi idi. Bunlardan bugün İstanbul'da yaşamakta olan Osman Hoca (Hocayev) Ferğane'nin Oş şehri Atahoca hocaları neslinden bir tüccarın oğlu olup Buhara'da medrese tahsili yaptıktan sonra 1910 yılında İstanbul'da gelmiş, orada Buharalı gençler için "Talim ve Terbiye Evi" tesis etmiş, döndükten sonra Buhara'da Kırım'daki "Gasprinskiy mektebi" tipinde "Usul-i Cedid Mektebi" açmış, gazete çıkarmış bir zattı. Ben Buhara'ya geldiğim günlerde o Şarkî Buhara hükûmetinin muhtar vekili oldu.

Osman Hoca, Feyzullah Hoca gibi bu inkılâbın tam mihrak şahsiyeti idi. Buhara Emiri başkentinden koğulduktan sonra en mühim mesele maliye işleri, diğeri de Emir'in takibi idi. İstanbul'a geldikten sonra Buhara hazinesinin Sovyetler tarafından müsadere edilerek Moskova'ya gönderilmesi esnasında, bunun mühim bir kısmının genç Buhara hükûmeti tarafından o zaman ihtiyaç içinde bulunan T.B.M.M. Hükûmeti emrine verildiği haberi doğrudur, ve bütün mali işleri o zaman Osman Hoca ile muavini Nasır Mahdum'un elinde olmuştur. Başkentini terkeden Emir, biz geldiğimizde Baysun taraflarında idi ve onu takip eden Komitenin reisi olarak Osman Hoca "Şarkî Buhara Muhtar Heyeti"nin reisi tayin olunmuştu.

Feyzullah Hoca (Hocayev) Buhara'nın "Kasım Şeyh" denilen hocaları neslinden zengin, milyoner bir ailesine mensuptu. Hususî olarak rusça da öğrenmiş idi. İki kadınından birisi Rus idi. Vaktiyle ticaret maksadiyle Almanya'ya da gitmiş ve orada biraz almanca da öğrenmişti. Mirza Abdülkadir Muhiddinov "Mirza" (kâtip) lâkabı taşıyan memurlar ailesine mensuptu. Bunlar da milyonerlerdendi. Abdülkadir de rusça okur ve konuşurdu. İhtimal aralarında en münevveri bu zattı. Osman Hoca, Feyzullah ve Abdülkadir'in Moskova ile ticaretleri vardı. O yolla Ruslarla temas tesis etmişlerdi. Bu yüzden bunların aile isimleri sonunda "ov" eki yer bulmuştu. Abdülhamit Arif Buhara'nın Kâkhistuvan köyünden bir Özbek çocuğu idi. Medrese

Levent Şahverdi Arşivi

tahsili filân görmemiş, Tatarlar arasında dolaşmış, az çok rusça tahsil görmüştü. Orenburg'da Başkurdistan hükûmetinde benim yanımda kâtiplik vazifesinde bulunmuştu. Sonra bizim tarafımızdan Taşkent'e gönderilmişti. Tatarlara ve Başkurtlara pek yakın bir gençti. Aralarında idare müesseselerini modern bir şekilde kavrıyabilen bu Arif'ti. Hariciye Vekili olan Haşim Şaik Buhara'nın dönmelerindendi. İstanbul Darülmuallimînde tahsil görmüştü. Farsça şiir söylerdi. Buhara'nın son zaman şairlerinin tezkeresini yazmıştı. Sonradan Afganistan Elçiliğine tayin olundu. Türk muhibbi idi. Rusça veyahut başka bir ecnebi dil bilmezdi. Maarif Vekili Qari Yoldaş, Kerki şehrinde yerleşmiş Kıyıkçı Türkmenlerindendi. Bu Türkmen de dahil bütün bu vekiller farsça konuşurlardı. Yalnız Arif'in farsça iyi konuşmadığını hatırlıyorum. Farisî edebiyatından bahsetmekten hoşlanırlardı. Biz buraya geldiğimizde Taşkent Türklerinden Münevver Qari, Sadullah Hocayev, Abdülkadir Quşbegiyev, Semerkand'dan Ekabir Şahmansurov ve diğer Taşkentli ve Semerkandlı ve Ferğaneli Özbek münevverleri bulunuyordu. Bunların çoğu devlet idare müesseselerinde yerleşmişlerdi. Tatarlardan da birkaç zat vardı. Buharalıların, Tatarlar, Başkurt ve Kazaklarla konuşmaları türkçe oluyordu. Bu zevatın Türk ve Tacığı istisnasız Türkiye'ye bağlı idi. Türkiye'yi bilhassa Azerbaycan edebiyatı ve mektepleri vasıtasiyle öğrenmişlerdi. Menşe' itibariyle Tacik olan Mirza Abdülkadir ile Ekabir Şahmansurov İran ahrarının Berlin'de neşrettiği mecmuları okurlardı. Fakat siyasî düşünceleri ancak Türkçülük esasında idi. Bir akşam Mirza Abdülkadir 1917'de Ferğane'de Khoqand'da Aşur Ali Zahirî ile birlikte neşrettiğimiz "Yurd" mecmuasında Türk manevî kültürünün zenginliği mevzuuna, bilhassa destanlara ait neşrettiğim makalede Alişir Nevaî'nin *"Türk başına miğfer giyerse • Susen de şeşperlerini kaldırır • ve lâle gülünün yaprakları da Bağrı Kara (dovadak) kuşları gibi havaya uçar gider"* mealindeki şiirini[9] nakletmekle münevver Türkistanlıları çoşturmuş olduğumu söyledi. Bu meclis bana Buhara Cedid gençliğinin aslen Tacik olanların dahi Türkistan Türk ruhunu pek iyi benimsemiş olduklarını göstermişti.

Aralarında geçimsizlikler vardı. Bilhassa Feyzullah ile Abdülkadir'in arası iki rakip milyoner ailesinden miras kalmış adavet, iktidarla karışınca, hâd safhaya girmişti. Bundan Ruslar istifade ediyorlardı. Bu "Cedid" Buharalıların hepsi Buhara Emirini atmak yolunda Ruslarla tam işbirliği yapmışlardı. Fakat yine istisnasız hepsi Rus müstevliliğine muhalif idiler. Bu hususta tesanüdleri takdire şayandı. Akşamları evlerine ziyafetlere çağırırlar, fakat bunların dahili geçimsizlikleri yüzünden hakkımda Ruslara birşey söyliyebilecekleri hatırımdan bile geçmezdi. Kendi aralarında içki düşkünü olanları da vardı. Fakat bana verilen ziyafetlerde aslâ içki içilmezdi, bu gibi hallere ayık olmak icap ettiğini ve benim böyle istediğimi hepsi müdriktiler.

(9) Ger Türk kiyerse başga cevşen • Şeşper kütarir başga sevsen
Lâle varaqını berib sabaga, • Bağrı qara dek uçar havaga.

Levent Şahverdi Arşivi

8189 **Buhara'da Teşkilât İşi** Başlıca işimiz Emir'e karşı mücadele maksadiyle ve o bahane ile Buhara millî ordusu kurmak, Khiyva, Türkmenistan ve Kazakistan'dan vekiller getirerek bir "Türkistan Millî Birliği (TMB)" tesis etmekti. İşe hazırlık olarak Haziran ayı sonunda Başkurdistan'dan Kazakistan'ın her tarafına, Gulja'da Japonlar'a ve Ferğane'deki maruf Basmacı reislerine tarafımızdan gönderilmiş olan zevat ve Kazak münevverleri hep birer birer geldiler. Kazakistan'dan gelen Başkurt aydınları arasında Seyitkerey Magazov vardı. Bunlar bütün merkezî Kazakistan'ı taramışlar, dostlarımızla temas tesis etmişlerdi. Yine Ferğane Basmacılarından Şir Mehmet Beğ yanında bulunan İlderhan Mutin ve Haris İglikov ve Rahmankul Qorbaşı yanında bulunan Mustafa Şakulov geldiler. Bu Mustafa, Millî Birliğin Taşkent Komitesi reisi Sadrettin Han ile birlikte bir müddet Rahmankul yanında kaldıktan sonra gizlice Taşkent'e dönüp, Tatar aydınlarından Arif Kerimi ile birlikte Gulja'da bulunan Japonya mümessillerine gitmek niyetiyle yola çıkmış, fakat Evliya Ata civarında Rusların eline düşmüş ve hapsedilmişlerdi. Özbek ve Kazak milliyetçileri müdahale ederek bunları nasılsa hapisten kurtardılar. Mustafa Şahkuli ile Arif Kerimi Buhara'ya geldiler. Bunlar Rus üniversitelerinde tahsil görmüş zevattı. Evvelce Başkurdistan'da memuriyetlerde bulunmuşlardı. Kazak "Alaş Orda Komitesi" ile Türkmen münevverlerini de Buhara'ya çağırmıştık. Onların gelmesini beklerken biz Buhara'nın kuzeyinde şehir dışında Khargoş adlı köyde Emirci bir zenginin hükûmetçe müsadere edilen çiftliğinde kaldık. Bizim Başkurdistan ordu teşkilâtından Evhadi İşmurzin, benim yaverim İbrahim İshakov ve diğer birçok subaylarımız, Miralay Heybetullah Süyündükov maiyetleriyle birlikte gelerek hepsi Buhara askerî teşkilâtında idârî vazifeler aldılar. Qarşi, Şehrisebz, Nur, Guzar, Kermine askerî teşkilâtları (yani merkez kumandanlıklar) bunların elinde idi. Bunları hep Arif tayin ediyordu. Maksadımız Rusların resmî ve kanunî yollarla millî ordu teşkiline yol vermedikleri veya kurulmasına başlanan teşkilâtı yıkmak istedikleri takdirde Basmacılarla birleşerek toptan kıyam etmekti. Fakat bunun için Basmacılar arasında millî emelleri, onlara anlatmak yolunda geniş mikyasta propagandada bulunmak zarureti vardı. Bu işi Taşkentli ve Ferğaneli arkadaşlarımız muvaffakiyetle yapıyorlardı.

Arifov, Buhara'da Türkiyeli esir subayları, bir askerî mektep tesis etmekte vazifelendirmişti. Onların bazıları Ali Rıza Bey başta olmak üzere jandarma teşkilâtiyle de uğraşıyorlardı. Fakat onların çalışma yerleri malûm olup resmî yaşadıklarından ve Rus casusları tarafından bütün hareketleri ve temasları takip edilmekte olduğundan biz bunlarla ancak bilvasıta temas ediyorduk. Şubat içinde Türkmenlerden Avukat Qaqacan Berdiyev, Kazaklar'dan Alaş Orda mümessili olan Hayreddin Balgınbayev, Muhtar Avezov ve Dinşe ile hâlâ yaşamakta olduklarını zannettiğim iki zat geldiler. Buharalılar ve Özbeklerle çalışmak kolay değildi. Çünkü Buharalı ve Taşkentliler arasın-

Levent Şahverdi Arşivi

da anlaşmazlıklar olduğu gibi, Özbekler arasında Rus mekteplerinde tahsil etmiş aydınlara bilhassa Kazaklara karşı toptan, "misyoner" nazariyle bakan çok nüfuzlu bir grup vardı. Biz Buharalı, Özbek, Türkmen ve Kazak mümessilleri Khargoş'ta bizim karargâhımızda ve Emir'in Sitare-i Mah-i Hassa sarayının bir köşesinde toplanarak kurulmakta olan Millî Birliğin programı üzerinde konuştuk. Khiyva'da Ruslar tarafından dağıtılmış olan millî hükûmet azalarından bazıları gizlice Buhara'ya geldiler. Bunlarla da konuşmalarımız oldu, fakat bu konuşmaların çok uzun sürmesinden, Kazaklar genç Buharalıların fazla çekingenliklerinden usanmışlardı. Nihayet konuşmalar neticesinde Özbekistan'da, biri sosyalist olmıyan ve dine müstenit "Cedidler Fırkası", diğeri sosyalist "Erk Fırkası", üçüncüsü Kazakların "Alaş Orda Fırkası" birleşerek tarafımdan teklif olunan şu yedi maddeden ibaret bir "müşterek platforma" kabul ettik: 1) İstiklâl, 2) Demokratik Cumhuriyet, 3) Millî ordu, 4) İktisadî idarenin, demiryolu inşaatının ve kanallar tesisinin Türkistan istiklâli gayesine uygun olması, 5) Maarifin tam olarak asrileştirilmesi ve Batı medeniyetiyle Rus vasıtacılığından başka yolla tanışma imkânlarının bulunması, 6) Milliyet meselesinin, mekteplerden ve memleketin tabiî servetinden istifadenin memlekette yaşayan milletler arasında nüfuz nisbeti esasında halli, 7) Dinde tam hürriyet, din işlerini dünya işlerine karıştırmamak. Kazakların Dinşe'yi mümessil olarak bıraktıktan sonra memleketlerine dönmelerini müteakip, Cedid ve Erk Partilerinin ayrı ayrı programları tesbit edildi. Bu üç iş bizim Buhara'da toplanmamızın esas başarısı idi. Umumiyetle memleketi biri liberal, diğeri sosyalist olmak üzere iki parti sistemi ile ve bunların birleştikleri müşterek programla idare etmek prensibi kabul edilmişti. Bundan herkes memnundu. Seyitkerey Magazov yedi maddelik müşterek programı manzum olarak izah etmişti. Bu bir şaheserdi.

§190 **Oğlum Iris'in Ölümü**

Ben Buhara'ya gittikten sonra da Khiyva'da kalmış olan refikam Nefise, küçük oğlum Iris ile birlikte Haziran'da Buhara'ya geldi. Fakat bu sene Buhara etrafında müthiş bir malarya (sıtma) hâkim idi. Bunun neticesinde oğlumu kaybettim. Onu da Abdullah Han zamanında yaşamış ve 1583 yılında vefat eden şair Muşfiqî'nin mezarına defnettik. Burada üst üste defnedilmiş tabutlar şeklinde yükselen mezarların baş tarafları açılarak cesed oraya sokulur, sonra onu çakallar gelip yerler. Oğlumu bundan korumak için, Muşfiqî'nin açılan mezarını tuğlalarla ve harçla sağlam bir şekilde tamir ettirdim. Harç üzerine de Muşfiqî'nin şu mealdeki parçasını "Oğlum Iris'in hâtırasına" diye yazdım:

Senin derdinden kalbimiz feryat ediyor, güya kayboldun da arıyoruz • yüzümüzü hasretinden akan kanlı su ile yıkıyoruz[10].

(10) Der gamat dil râ figân u custa mi güyem-i mâ
Çilire az khûnâb-i hasret şusta mi güyem-i mâ. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

Türkmenistan'da, doktor veya ebe getirtmenin mümkün olmadığı şartlar içinde Irıs'ın doğumunda kendim ebelik etmiştim. Ateş gibi yanan gözleri vardı. Buhara'da eski bir dostum olan Nazar Toqsaba onun için fallar bakar, onu görmek için gelirdi. Sade bir Özbek olan Toqsaba bana "Kızımı al da bana böyle bir çocuk hediye edin," dedi. Ben bu gurbette bir tek kadını barındırmak güç dediğimde, "Kızıma da çocuğa da biz bakarız, sen ancak töl ver" diye kahkahalarla gülerdi. Nefise de onun şakasını ciddiye alır ve "Al şonun kızını, ben de bir baybiçe (hatun) olayım, derdime de ortak olur" derdi. Nazar Toqsaba ne ilâçlar getirmedi; Irıs'ı kurtaramadık, kendi kucağımda öldü. Ona benden çok Molla Nazar ağladı. Ben de duygulu insanları severim, bu hâdiseden sonra Molla Nazar'a dostluk bağım bir kat daha arttı. Kendim de denenmiş oldum, meğer ki çocuğa çok düşkünmüşüm. Muşfiqî'nin şiirini söyler ağlardım. Nefise ise "Allah büyük, biz daha genciz, inşallah çocuklarımız olur ağlama der," beni teskin ederdi.

8191 **Halmurad "Serf" Değil** Khargoş'ta oturduğumuz evin bağına bakan köylü Halmet[4] veya Halmurad ile oğlum Irıs'ın defnindeki yardımı dolayısıyla, eyice tanışmıştım. Bu tipik bir Buhara köylüsü, "Khallukhan" yani "Qarlıqlar" ismini taşıyan köylerin birindendi. Karluklar vaktiyle Buhara'da en büyük nüfuza sahip bir zümre idi. O kendisini Özbek saymaz sadece Türk sayardı. Ben onda eski patronuna karşı sınıf hissi olup olmadığını yoklamak üzere dedim ki "beyiniz Emirin çok zalim bir memuru imiş, şimdi kaçmış, bunun bağlarını siz köylüler kendi aranızda bölüşmeyi düşünmüyor musunuz?" "Maazallah bu onun mülküdür, döner gelirse yine Hejeyin (patron), biz onun hademesi oluruz." Dedim ki "Ne emir ve ne de beyleri artık dönüp gelmiyeceklerdir, yer onu işletenin mülküdür. Şimdi kime mal olacak?" Dedi ki "belki 'mülk' (yeni devletin malı) olur, fakat biz değiliz. Belki hükûmet bize verir. Zalim idi, doğru fakat cezasını kıyamette Allah verir, belki bağların bazı kısmını başkasından gasp ederek almıştır, onun da cezasını Allah verir. Ben onun yerini gasb edersem, benimkini de başkası gasb eder." Ben Halmurad'la kaç defa konuştum, aklı fikri yerinde. Dedim ki "Beyiniz karınıza veya kızınıza tecavüz ederse ne yapardınız?" Dedi ki, "Emir var, kadı var, yoksa biz onu öldürürdük. Biz onun hademesi, nevkeriyiz; onun kölesi veya lolu (çingane) değiliz. Öyle bir iş olursa ben onu bırakır, kendi köyüme giderdim." Bu zat aslâ Avrupa feodallarının köylüleri gibi "serf" değildir. O dünyanın [başka][5] bir yerinde beyin "Just primae noctis", yani serfin evlenen kızı yanında ilk geceyi geçirmek hakkı olmuş olacağını düşünemez. O kendisini eski babaları zamanında olduğu gibi beyinin "nevker"i yani askeri sayıyor, yani o da kendi tebaası olursa yine küçük [veya büyük] mikyasta bir "bey" olacak. O buna inanıyor. İnkılâplar gelmiş, onda onun işi yok, o eski beyinin hizmetinde rahatça bir "Müs-

Levent Şahverdi Arşivi

lüman" olarak yaşamak istiyor. Taşkent taraflarında, Rusya'da zenginlerin arazisi ellerinden alınmış, halka dağıtılmış, onda onun işi yok. O diyor ki Emir ve Bey belki gelmezler, fakat ben onların sağlıkla dönmeleri için dua ederim. [Ben onun hakkında şöyle düşünürdüm:] "Temiz, şeffaf kar sularının varlığından haberi olmıyan ördekler, yıllar geçer gagalarını tuzlu bulanık sularda tutarlar"[11]. O refahın ancak Buhara'nın bağımsızlığı ile temin edilebileceğine kani olarak kalır, umum siyasetten anlardı ve bizi de istiklâl uğrunda uğraşanlar sıfatiyle takdir ederdi. [Emir hakkında, bize az mikyasta olsa dahi milli istiklâl temin etmişti, şimdi o gitti der ve istikbali karanlık görerek ağlardı.]

§192 **Şair Çolpan ve Prof. Samoyloviç**

Khargoş'ta iken her iki günde bir Buhara'da bana ayrılan haneme uğrardım. Şair Çolpan (Abdülhamit Süleyman) hep buraya gelir, beni görmek isterdi. Fakat şair bir zat olduğundan ağzından bir söz kaçırır diye kendisini kabul etmez, burada değildir diye cevap verdirirdim. Kendisi buna biraz içerliyordu. Bir gün "Ah şu şairliğim beni hiffet ve muvazenesizlik töhmeti altında bırakmasaydı sizi görürdüm" mealinde bir şiir yazıp bırakmış. Gelince kabul ettim. Dedi ki: "Eski dostun Prof. Samoyloviç seni görmek istiyor, bu onun sırf bir dostluk arzusu olamaz mı?" Ben de "İşte senden kaçtığım bu yüzdendi, ağzından söz kaçırabilirsin. Samoyloviç dostumdur, fakat Sovyetler dostlarını ve aile efradını takip ederek yakalarlar. Samoyloviç'in bugün Sovyet casusu olmadığını nereden bilebiliriz?" dedim. 1925 yılında ben Almanya'dan Ankara'ya gelmemden az sonra Prof. Samoyloviç de Ankara'ya geldi. Elbette onu kendi hükûmeti göndermişti. "Memlekete dönün," dedi. Ben de ona Buhara'daki hâdiseyi anlattım ve "Benim için artık dönüş yoktur. Ben artık Türkiye tebaasıyım. Sovyetlerin en büyük mahareti en yakın dostlarını, hatta aile efradını casus yapmaları ve onları düşmanlarına erişebilmek için vasıta kılmalarıdır. Siz böylesiniz demiyorum. Fakat Sovyet rejiminin gizli polis sisteminde elde ettikleri iş; casusluğu dostlar ve aile içine sokmaları ve araya şair Çolpan gibi safdil ve masum insanları vasıta yapabilmeleridir. Bu benim için umumi bir prensiptir. Bu sayede Türkistan'da hiçbir Sovyet ajanı yanıma sokulamadı. Keşki bütün batı milletleri, Sovyetlerin bu casusluk sistemlerini anlamış olsalardı ne güzel olurdu" dedim. Filhakika bana 1923 yılında Türkistan'dan İran'a geçinceye kadar ancak kendi teşkilâtım, askerlerim ve maiyetim gelebildi. Yabancı ve şüpheli hiç kimse yanaşamadı. Samoyloviç Buhara'da birkaç gün kaldı. Beni her türlü dostlarım vasıtasiyle görmeğe çalıştı. O şüphe yok ki hükûmetinin hizmetinde idi. Fakat fedakârlıklarına rağmen Kızıl zimamdarları kandıramadı, sonra Sovyetler onu da yok ettiler.

(11) Murgân ki khaber nedârend zi âb-i zulâl * Minqâr der âb-i şûr darend heme sâl.

Levent Şahverdi Arşivi

8193 **Şeyh Ata** Bu aralık İstanbul'da Üsküdar Özbek tekkesinin şeyhi Şeyh Ata, Khiyva'ya seyahatinden dönüşünde Buhara'ya uğradı. O kurnazca hareket ederek Han Cüneyd'le temas tesis edebilmiş, bir de benim 1920'de Qaraqum Çöllerinde görüp görüştüğüm Anna Mahmud'la, Ürgenc'te görüştüğüm Anna Bala ile görüşebilmiş, o da bu zat, o zaman bana "Cedidlerin hüsn-i niyetleri varsa ismini söylediği bir köye fişekleriyle beraber 10 tane tüfek bırakırlar" demişti. O tüfekler söylenen yere götürülüp bırakılmış o da bunları almış, hakkımda "bu zat muhakkak doğru adammış, onu göremediği ve misafir edemediği için Hanımız (yani Han Cüneyd) çok üzüldü" demiştir. Hulâsa Şeyh Ata bize o taraflardan epeyi taze malûmat getirdi.

8194 **Tip Olarak Feyzullah ve Molla Bekcan** Ben bir tarihçi sıfatıyla kendimi Khorezm ve Buhara aydınlarının 1920'de kurdukları millî cumhuriyetleri, en iyi günlerinde görmüş olmakla bahtiyar sayıyorum. Halk nazarında itibarları vardı; onlardan bir şeyler umuyorlardı. Her ikisi ipek kumaşlar üzerine bastırarak paralar çıkarmışlardı. Hanların altınlarını Ruslar götürmüştü, hazineler boştu. Böyle olduğu hâlde bu kumaş paralarının Kerenskiy ve Sovyet paralarından farklı olan sâbit kıymetleri vardı. Fakat orada da, muahharen bugün Türkiye'de görmekte olduğumuz gibi solculukta bir necat yolu bulmak umudu vardı. Rus'un her istediğini yapmak ve bunu yapanlarla dostluk münâsebetinde bulunarak Sovyetler'e yanaşmak, zihniyet itibariyle aynı olan rakip zümreleri ezmek için en kısa yol sayılıyordu. Bunlardan Feyzullah Hoca ve arkadaşları çok zengin milyonerlerdi. Ruslar, kendisini yine milyoner olan rakiplerine tercih ettiklerini gösteriyorlardı. Bunda aldandığını görerek vicdan azabı çeken Feyzullah, birçok aziz arkadaşlarının başını yedikten sonra asıldı.

Khiyva'da bu tip aydınların biri Molla Bekcan'dır. O, fakir bir idealist muallimdi. Her ne sol ise, ondan hoşlanırdı. Rusça bilmediğinden RKP'deki Rus solcularının kimler olduğunu ve fikirlerini bilmiyordu. 1918 yaz aylarında Orenburg'da, bizim hükûmetle konuşmaya gelmişti. Yol bulabilirse buradan Moskova'ya gidecekti. Kendisini bir "enternasyonalist" olarak göstermekten çekinmiyordu ve bu sâyede de Moskova'da muvaffak olacağına inanıyordu. Bütün maksadı Khiyva Hanlığını yıkmak ve Sovyetlerin yardımıyla Genç Khiyvalılarla Sovyetlerin bir müşterek hükûmetini kurmaktı. Bizim, Sovyet rejiminin ülkelerimize tatbik edilemiyeceğini halka bildirerek neşrettiğimiz I. numaralı ferman'ı, "Prikaz No. 1" ona okuttum. İşte Sovyetlerle işbirliği yaptıktan sonra dönüp gelen milliyetçi Başkurt komünisti Salah Atanagolov buradadır diye onunla konuşturdum. Sonra dedi ki "Ne olacak, siz bu rejime inanmıyorsunuz. Bir defa Khiyva'da tecrübe edelim. Ora-

Levent Şahverdi Arşivi

sının şartları başkadır. Ben bir edebiyat ve tarih muallimiyim. Sovyetler devrinde de yapacağım iş budur". Ben dedim ki "Sovyetler'e göre millî bir Türk tarih ve edebiyatı yoktur. Onlar ancak bizim büyük milletimizin en parlak devri olarak Rus işgali devrini anlatacaklar. Size siyasî meydanlarda işte yegâne necat yolunuz Sovyetlerdir diye nutuklar söyletecekler; sonra onları, kalbinde milliyetçilik var diye öldürüp çöplüğe atacaklardır. Khiyva Hanı İsfendiyar Hanı yerinden atıp Rus karışmıyan bir millî aydınlar hükûmeti kurabilirseniz pekâlâ. Fakat Sovyet yardımıyla değil". Ona Moskova'ya gitmek imkânı olmadı; ihtimâl benim sözüm tesir etmiştir, geri döndü. Bu defa 1920 senesi sonunda Khiyva'dan ayrılmamdan üç gün önce, Cumhurreisi sarayının iç odalarında, üç kişi arasında çok samimî konuşmalar oldu. Hoca Niyaz, Rusların bu cumhuriyeti çok yaşatmıyacaklarına kani idi. Molla Bekcan da Rusların istediği solculukların hepsini kabul edip cumhuriyetin ömrünü uzatabileceğini zannediyordu. Ben de ona "Rus olmayanlardan istenen solculuk, asıl Rus solculuğundan farklıdır. Rus sol komünistleri sosyal reformlarda en pervasız olan müfritlerdir. Gayrirus olan sol-komünistlerden istenen solculuk ise Rus mahkûmu milletleri yutarak en kısa zamanda Rusları nufûs, iktisat ve kültür sahasında dünyaya tamamiyle hâkim bir kudret haline getirmek yolundaki idealleri kati olarak benimsemek; bunu her solcu Gayrirus aydınına kendi idesi olarak kabul ettirmek ve kendi milletine ise bunu böyle kabul ederek, millî fikirleri temelinden yok edip ancak ekmeği ide yaptırmaktır. Solcu isen, kendi milletinin eninde sonunda dil ve kültür itibariyle Rus olacağına inanacaksın" dedim. Hoca Niyaz "Bekcan'ın solculuğundan da hayır gelmiyecek olunca ne yapalım?" dedi. Ben de "Ruslar ancak silâhla karşı koyma kudretinizin hâlâ mevcud olduğunu görünceye kadar sizi adam sayarlar. Özbeklerinizden Han Cüneyd'in kıt'alarına katılanları bu işten men etmeyin. Bazı gençlerimiz Han Cüneyd gibi çöl yoluyla İran'a gidip gelmeye ve oradan Khorezm'in sesini dünyaya işittirmeye çalışmalıdırlar. Biz bu yoldayız; Molla Bekcan dostum da bu yolu tutsun. Ondan başka da maarif vekilliği yapacak adamlarımız var. Ruslar Türkistan isyân hareketlerine karşı geniş mikyasta uçak ve telsiz tatbik edecekler. Qaraqum'da mukabil hareketin yaşaması için çalışmalısınız. Yapacağınız yegâne iş, mücâdeleyi memleket içinde ve dışında yaşatılacak bir şekle sokmak, buna eleman hazırlamakdır" dedim.

Ruslar Khiyva hükûmetini dağıttıktan sonra Molla Bekcan'a "sen solcu idin, gel berâber çalışalım" dememişler; hapishânelerde döğülmüş ve çok işkenceler görmüş, sonra da onu idam etmişler. Kırım'ın maruf yazar ve şairi Şevki Bektöre, Türkistan ve Sibirya hapishâne ve kamplarını çok zaman boyladıktan sonra kurtulup İstanbul'a gelebilmişti. O ve diğer bir arkadaşı hapishânelerde bu genç Khiyva "sol-sosyalistlerini" bu cümleden Molla Bekcan'ı görmüşler. Bu zat bizim Khiyva'daki görüşmelerimizi anlatır, dış

Levent Şahverdi Arşivi

memleketlere çıkıp Türkistan istiklâli arzusunda faydalı olamadığını anlatıp hep ağlarmış.

8195 **"Erk" Partisinin ve "Cedid"lerin Programları**

Erk Partisinin evvelce 27 maddeden ibaret olan programı da Buhara'daki müzakereler sonunda şu dokuz madde halinde kısaltıldı:

1) İktisadî sahada: Yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millîleştirilmesi, köy hayatının kollektivize edilmesi, büyük kanallar inşaasının, sosyalizmin tatbiki için esas alınması.

2) Endüstrisi inkişaf eden medenî memleketlerde mevcut amele müesseselerinin Türkistan'ın yerli [amele][6] teşkilâtına plânlı olarak tatbiki, Türkistan'ın rençber dihqanının teşkilât hukuku bakımından amele telâkki edilmesi.

3) Türkistan'ın müstemlekecilerin elinden kurtularak kendi kendisini idare eylemesi. Bu, ülkede tabakalaşma imkânlarının ve rençber sınıfının kendi hukuku için mücadele edecek seviyeye yükselmesinin ilk ve esas şartıdır.

4) Hür Türkistan'da idare usulü, rençber sınıfın ve yenileşme taraftarlarının engelsiz faaliyetlerini temin eden demokrat sistemi olacaktır. Türkistan'ın parlamentosu, vilâyet ve şehir meclisi idareleri doğrudan umum halk tarafından seçilerek kurulur.

5) Memleketin idaresi ve burada sosyalizm tatbikatının temini millî ordu teşkili ile kabil olur.

6) Türkistan'da milliyet ve ekalliyet meseleleri nüfus sayısına göre nisbet dairesinde idare edilir.

7) Maarif sahasında işler yerli halkın memleket idaresini bizzat elinde bulundurmasını, tekmil asrî devlet müesseselerini, asrî nakil vasıtalarını, demiryolu, posta ve telgraf, ziraat ve sanayi müesseselerini millî hükûmetin eline almasını temin edecek ve kültür sahasında, yabancıların, (yani Rusların) tesirinden kurtulacak ve kuvvetli yerli millî kültüre malik olacak bir şekilde organize edilmeli. İş mektebi, meslek mektepleri açmak ve umumî talimin tatbiki maarifin esas umdelerinden olur.

8) Din işleri, dünya ve devlet işlerinden tamamen ayrı tutulur.

9) Türkistan sosyalistler Tüde'si ancak mazlum sınıflar gibi mahkûm milletlerin hukuku için mücadele prensibini de kendine esas umde edinen bir enterasyonele girebilir.

Bu programın mufassal şekli benim "Türk İli Tarihi" kitabımın 411-414 sahifelerinde basılmış ve Türkistan'da sosyalizmin gayesi ve tatbikatı meselelerine dair nazariyeleri ihtiva eden mukaddimesi, biz Rusya'dan ayrıldıktan sonra Prag'da rusça olarak neşredilmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Cedid Terakkiperverler Partisi programı 19 maddeden ibadetti; hulâsası şudur:

1) Millî harsa malik müstakil millet olarak yaşamak hayatın esasıdır. Bu bütün milletlerin idealidir. Maksadımız Türkistan'ın müstakil ve hükûmetinin de millî olmasıdır. Milliyet dil, din, an'ane, edebiyat ve âdât birliğine dayanır.

2) Hür Türkistan'da devletin şekli ve idaresi cumhuriyet olup, hâkimiyet menbaı demokrasi usullerine uygun seçilen millet meclisi, vilâyet ve şehirlerde de vilâyet ve şehir meclisleri (zemstovo)dir.

3) Merkezî hükûmet azaları, millet meclisinin tasvibi ile Cumhurreisi tarafından, vilâyetlerde valiler, merkezî hükûmet tarafından tayin edilir. Vilâyet ve şehir idare meclisi reisleri de kendi meclisleri tarafından seçilir. Millet meclisi, Cumhurreisi seçimleri ve vilâyet meclislerinin seçim usulleri müstakil Türkistan'ın ilk kurultayı tarafından tesbit edilir

4) Türkistan'da Türk olmayan ekalliyetler de medenî hukuklarından istifade eder. Türk unsuru Türkistan medeniyetini kuvvetli yaşatmak uğrunda mütesanit bir şekilde çalışmalıdırlar.

5) Türkistan millî hükûmeti, Türkistan millî askerine dayanır, askerlik mecburidir.

6) Dahili asayişi muhafaza için vilâyet idareleri, yerli polis teşkilâtı vücude getirirler ve bu teşkilât memleketin millî müdafaa teşkilâtına bağlı olur.

7) Memlekette vicdan hürriyeti tam olur. Dinî ayinlerin hür surette icrası devletin himayesiyle temin edilir. Memlekette ecnebi misyonerliklere müsaade edilmez.

8) Matbuat ve neşriyat hürriyeti ve hürriyet-i şahsiye devletin kanun-ı esasisi ile temin edilir.

9) Memleketin esas vergisi kazançla mütenasip olur. Mirastan da o nisbette vergi alınır. Türkistan'da eski zamanlardan kalan ortaçağ vergileri lâğvedilir.

10) Toprak meselesinde esas, su ve toprağın ve yerin altında ve üstündeki madenlerin ve ormanların devlet mülkü olmasıdır. Toprak dihqanlarına (köylü zürra') hususî mülk olarak verilir.

11) Hususî şahıslar yekdiğerleriyle su ve toprak mübayaası yapamazlar. Bu gibi muamele ancak devlet eliyle yapılır. Toprağın temellük hukuku mahalli şartlara göre kanunla tesbit edilir.

12) Türkistan'ın azatlığı ancak iktisadî istiklâl mahiyetinde olabilir. Bunun için de Türkistan diğer komşu devlet ile iktisadî münasebetlerin asrî bir şekilde ihya edilmesine ve inkişafına çalışır.

Levent Şahverdi Arşivi

13) Türkistan'ın toprak meselesinin esası şudur, buna binaen milletin bütün kuvveti sulama ile umranı genişletmeye sarfedilir. Su idaresi işini ehemmiyetle tanzim etmeğe çalışılır.

14) Türkistan'da bilhassa Kazak, Kırgız, Türkmen illerinde en mühim mesele göçebe kavimlerin yerleşik hayata geçmesidir. Bu mesele büyük nehirler üzerinde yeni sulama sahaları açmakla temin edilir. Türkistan'a Türk ırkından ve Müslümanlardan başka muhacir getirilemez.

15) Türkistan'da işçi meselesinin halli bu memlekette millî sanayiinin inkişaf ettirilmesine bağlıdır. Amelenin çalışma şartları, iş saatı, küçüklerin ve kadınların gücü, sigorta ve başka meseleler, ileri memleketlerdeki usullerle tanzim edilir.

16) Adliye meselesinde müstakil ve herkese müsavi adalet, mezhep ve din farkına bakmadan asrî kanunların kabulü ve tatbikiyle temin olunur.

17) Maarif hususunda umumî, meccanî iptidaî talimin tatbikine çalışır. Memleketin kendi tebaaları devlet menfaatına aykırı olmamak şartiyle hususî mektepler, tesis edebilirler.

18) Türkistan'da bilhassa meslek mekteplerinin teminine, Avrupa'ya talebe göndermeğe ehemmiyet verilir.

19) Kadim bir medeniyet ocağı olan Türkistan'da asırlardan beri toplanıp gelen medeniyet eserlerinin muhafazasına ve bunların da millî medeniyetin yükselmesine hizmet edecek şekle sokulmasına çalışılır.

Şunu da istitraden ilâve etmek icap eder ki, istikbalde Türkistan'ı biri radikal millî, diğeri sosyalist olmak üzere iki parti sistemi ile idare etme fikri hiçbir dış tesirle ortaya çıkmamış, mahallî şartlar ve 1921 senesinde Türkistan kavim ve kabilelerini temsil eden aydınlarla ve iş adamları ile müzakereler bu iki ve Alaş Orda ile üç Parti sistemini getirmiştir.

İngiltere ve Amerika'daki iki partili sistemden bu mesele üzerinde konuşan Türkistanlıların hemen hemen hiç haberi yoktu.

§196

"Türkistan Milli Birliği"nin Kurulması ve Onun İlk Kongresi

Biz Parti programlarını ve "Müşterek Platforma"yı tertip ettik, fakat müşterek komiteyi bir türlü kuramıyorduk. Bunun sebebi Buharalılarla Taşkentliler arasında bir nevi rekabet, aynı zamanda Buharalılarla Taşkentlilerin Kazaklar'a karşı gösterdiği güvensizlik idi. Bu yüzden kimse Umumî Komite'nin Reisliğine getirilecek şahsı kabul etmiyordu. Buharalılar kendi aralarında bu vazifeyi yapabilecek bir şahsiyet bulunmadığına kanidiler. Bilhassa bunların bir taraftan Abdülkadir Muhiddinov, diğer taraftan Feyzullah Hoca gruplarından hiçbirisi diğerinin Umumî Komite riyasetine namzetliğini işitmek bile istemiyordu. Biz Başkurtlar, Taşkentli Münevver Qari'yi reis seçmeyi teklif ediyor-

Levent Şahverdi Arşivi

duk. Fakat Buharalılar bunu kabul etmiyorlardı. Diğer taraftan, Komite Reisi olan Icap ederse meydanda gezmeyi bırakarak gizli hayata geçmeyi kabul etmeli idi. Münevver Qari ise her ne şartla olursa olsun resmî kalmak azminde idi. Taciklerin önderlerinden olan Sadreddin Ayni'yi reisliğe teklif ettik, fakat o da gizli çalışmayı reddederek resmî kalmak istiyordu. Bu zatı isteyenler zaten azdı.

Temmuz'da Ankara Büyük Millet Meclisi azası İsmail Suphi Soysallıoğlu Buhara'ya gelmişti. O resmen güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk mebusu olarak seyahat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hatta Khiyva'ya bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti. Bu zat Buhara'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirleriyle rakip Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Müşterek Komite'nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, tarafların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek Komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmiş. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez Komite'nin diğer azaları da orada intihap edildi. Bununla ben Ağustos 2'de TMB, yani Müşterek Komite'nin Reisi sıfatiyle faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yani Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun, Kazak Alaş Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdurresul Hanın Türkistan için bir millî mücadele merkezi kurulmasında kat'î ve nihaî tesirleri oldu. Bunu çok iyi takdir eden Mirza Abdülkadir bana güzel yazıları olan kalın ipek seccade ve yine kitabeleri olan bir altın saat hediye etti.

Osman Hoca Şirabâd'dan bir mektup gönderip beni cemiyetin riyaset mevkiinde görmekten çok mes'ut olduğunu bildirdi. Osman Hoca, Ruslara karşı silâhlı kıyam hareketlerine sempatisini hiç tereddüt etmeden belirtti ve bunu mektubunda da yazmıştı. "Şarkî Buhara Muhtar Vekili" idi. 2-5 Ağustos'ta "Millî Birlik Kongresi" toplandı. Bu Moskova'daki toplantılardan beri yapılan beşinci Kongre idi. Cemiyete "Orta Asya Millî Avamî Müslüman Cemiyetleri İttihadı" ismi verildi. Cemiyet azalarından bir Tacik arkadaşımız tarafından bu cemiyetin merkez komitesi için bir mühür yaptırılmıştı. Hâlâ elimde bulunan bu mühürde "Orta" kelimesi "Otar" yazılmıştı, gülüştük öyle kaldı. Cemiyetin nizamnamesinin umumî taslağı hemen o toplantılarda kabul olundu. Eylül ayında Semerkand'da yeni bir kongre toplamak ve Basmacı zümreleri ile hemen temasa geçmek, onlara siyasî müşavirler göndermek kararı verildi. Daha Haziranda Şarkî Buhara Basmacılarına gönderilmiş olan Mustafa Şahkuli'nin yanına iki yardımcı gönderildi. Bunlar Külâb taraflarındaki Basmacıların reisi Devletmend

Levent Şahverdi Arşivi

yanında kalarak Cemiyeti temsil ettiler ve Laqay kabilesinin müfrit Emirci olan reisleriyle de temas tesis ettiler.

8197 **Cemal ve Halil Paşalar** Bizim ilk işimiz Türkiye'nin büyüklerinden Cemal ve Halil Paşaların Türkistan meselesiyle ciddi meşgul olmaları idi. Bu surette Türkistan meseleleri ile meşgul olacaklarını bildirmeleri üzerine aldığımız kararlar oldu. Cemal Paşa daha bir sene önce Taşkent ve Buhara üzerinden geçerek Kâbil'e gitmişti. Halil Paşa ile Hacı Sami Bey de Taşkent'e gelmişlerdi. Kaşgar taraflarına geçmek istiyorlardı. Bunların Orta Asya meselesine münasebetleri sırf Türkiye'nin menafi bakımındandı. Onların fikri Türkistan işini Türkiye'ye yardım bakımından yürütmek, Batıda müttefiklere karşı kaybedilen savaşı Orta Asya'da devam ettirmekti. Cemal Paşa, Afganistan'ın yardımıyle Hindistan'da isyan çıkaracağını ve Türkistan'da isyan halinde olan Türkleri de Sovyetlerin yardımıyle kendi İslâm ordusuna alabileceğini zannederek ciddi hareketlerde bulunuyordu. Kendi maiyetinden Ragıp Bey isminde bir subayını Qari Kâmil ismindeki bir Ferğanelıyı, Basmacı reislerine verilecek mektuplarla Buhara'ya göndermişti. Ben bu zevatla görüştüm. Ragıp Bey, Cemal Paşanın fikirlerini şifahî olarak anlattı. Bunlar tamamiyle hayalî fikirlerdi. Biz ise Türkistan davasına ancak Türkistan mikyasında yapılacak bir iş nazariyle bakıyorduk. Bunun Türkiye'deki harekâtla, Hindistan'da İngiliz hâkimiyetini yıkmak fikriyle karıştırılmasına muhaliftik. Cemal Paşadan gelen zevat, Ferğane'deki bazı Basmacı reisleriyle Rusların müsaadesiyle görüşebildilerse de Ruslar onlara aslâ inanmadılar ve Taşkent'te tevkif ettiler. Biraz sonra serbest bırakıp Kâbil'e gitmelerine müsaade ettilerse de Buhara'ya uğramalarına izin vermediler. Ben Cemal Paşanın fikirlerinin bir hayal olduğunu kendisine ihsas etmekten ve onu kırmaktan sakınıyordum. Ragıp Bey ve Qari Kâmil Kâbil'e gönderildikten az sonra Ferğane Basmacılarını temsil eden birisi (zannedersem ismi Semi Qari idi) Buhara'ya gelerek Qari Kâmil'in Basmacılarla temasından sonra orada Cemal Paşa hakkında tam bir menfi fikir hasıl olduğunu kendisine Basmacılığı İngilizlere karşı Hindistan sınırlarına çekip, Türkistan'ı tam olarak Ruslara bırakmak niyeti isnad olunduğunu büyük bir esefle anlattı. Ragıp Bey ve Qari Kâmil ile Taşkent ve Khoqand'da konuşan Özbek ve Kazak aydınlarından bir kaçı o aralık Buhara'ya gelmişlerdi. Onlar "Cemal Paşa meğer ne yapacağını bilmiyen bir maceraperestmiş, hangi Basmacı Hindistan'da İngilizlere karşı savaş için gider," dediler. Hulâsa bizimkilerde hasıl olan intiba Shakespeare'in Kral Lear için söylediği "Ben öylesine büyük işler yapmak istiyorum ki dünyayı sarssın, fakat bu işlerin ne olabileceğini kendim de bilmiyorum" mısralarını[12] hatırlatıyordu. Paşanın itibarını sarsan bu hareketlerden dolayı çok

(12) I will do such things * what they are, [yet] I know not,
But they shall be * the terrors of the earth.

Levent Şahverdi Arşivi

üzüldük. Çünkü Türkiye büyükleri hakkında halkımızda güveni kıracak bir hareketin sadır olmasını hiç istemiyorduk. Biz de "Paşa Ön ve Orta Asya işlerini toptan gören bir zattır, biz ise ancak mahallî işlerimizi biliriz" diyerek onun ortaya attığı sözleri tevil ediyorduk ve bunları Paşanın bilmesini de istemiyorduk. Basmacı reisleri tarafından Cemal Paşaya "siz bizi Ruslar'a teslim etmemelisiniz" mealindeki acı lisanla yazılan mektupları da Kâbil'e göndermeyip, Cemal Paşaya da, Ruslara inanmamış ve mücadele halinde olan Basmacılar arasında "terki muhasamat" fikirlerini hatırlatan mektuplar yazmaktan sakınması gerektiğini ve Türkistan işleri ile "Türkistan Millî Birliği"nin meşgul olmakta olduğunu, Basmacılarla temaslarını bu yolla yapması icap ettiğini bildirdik. 25.7.1921 tarihiyle Buhara hariciye kuryesi vasıtasiyle Kâbil'e, Cemal Paşaya benim imzamla ve Cemiyet namına gönderilen mektubun kopyesini kendimiz 1923'te Kâbil'e geldikten sonra elde etmiştik. Bu mektubun bazı kısımları benim "Türkistan Tarihi" kitabımda (s. 430-431) basılmıştır. Bunda ezcümle şöyle denilmişti: "Maksadımız Rusları bizim metalibimizi kabule mecbur edecek yolları bulmak, millî cemiyetimizi kuvvetlendirmek ve mücahid teşkilâtına asrî, millî, siyasî ruh vermek. Aralarında girip çalışarak, Emir taraftarlarını ve mutaassıpları Basmacılara tesir edemiyecek şekilde uzaklaştırmak, onların yerine Millî Birlik Cemiyetine sadık ve faydalı şahsiyetleri tayin etmek ve bu Basmacı teşkilâtını genç münevver istiklâlcilerin askeri, onların muntazam çeteleri haline sokmaktır. Eğer Ruslar Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan'da askerî ve iktisadî işleri yerli Müslümanlara vermeğe razı olurlar, Buhara ve Khiyva'nın tam istiklâlini kabul ederlerse, onlarla sulh akdedip tekrar münasebet kurmaya hazırız; aksi takdirde Sovyetler'e karşı dahilden ve hariçten taarruzlara başlanacağı günlerde, kat'î surette ciddi bir askerî ve siyasî kuvvet sıfatiyle meydana atılmağa hazırlanmaktayız. Türkistan'ın her üç (doğu, güney ve batı) mıntıkasına Taşkent'i her hususta merkez edineceğiz. Şimdi Doğu Buhara'da Sovyet sistemi esasında millî hükûmet kurup resmî asker teşkiline, komşularımız olan Afganistan, Çin ve İran ile samimi münasebet tesisine ehemmiyet veriyoruz. Sizden ricamız, Orta Asya'daki siyasetimizi, koca Türkistan'ın mukadderatını, İslâm âleminin halâsı için tertip olunan plânlara kurban etmemek esasına göre ayarlamanızdır. Türkistan'a ait bütün teşebbüslerinizi ancak bizim Türkistan Millî Komite Merkezi vasıtasiyle yapınız ve bu Cemiyeti bir tarafta bırakarak, Basmacılarla ve millî cidale iştirak eden diğer zümrelerimizle temas etmemeniz, umumî menfaatınız iktizasındadır. Elyevm Doğu Buhara'da bulunan Buhara Emirine hiç kimse tarafından bir nevi müzaheret falan olmaması lâzımdır. Böyle bir müzaheret Cemiyetimize karşı düşmanca hareket telâkki edilecektir. Bir defa daha hatırlatalım ki Bolşeviklerin, müstemlekeleri Avrupa kapitalist devletleri elinden kurtarmak hakkında söylemekte oldukları sözlerine ve yazılarına samimi olarak sadık kalacaklarını tasavvur etsek bile, Türkistan kendi mukadderatını, kapitalizmle sosyalizmin akibeti şimdilik meçhul olan mücadelelerine

Levent Şahverdi Arşivi

bağlayamaz. Türkistan'a ait siyaset, işte bu esaslara göre tâyin edilmelidir." Cemal Paşanın mümessillerini hapisten kurtarıp Kâbil'e gönderdiklerinde bunlara Buhara'ya uğramak müsaadesi vermediklerinden Buhara'daki Afgan elçisi Abdurresul Hana Ağustos 10'da tekrar bir mektup gönderdik. Ruslarla devam ettirdiği muhaberelerinden hiçbir netice çıkmadığını bildirerek Türkistan davasını Rusların Afganistan ve Hindistan siyasetleriyle karıştırmamasını rica ettik. Kâbil'e geldikten sonra elimize geçen bu mektupta ezcümle şu sözler vardı: "Sizin Hindistan'a kurtarmak için Türkistan Basmacılarını İslâm ordunuza almak hususundaki fikirlerinizi bir daha gözden geçirmelisiniz. Çünkü Basmacılar Türkistan dışında hiçbir harekete iştirak etmezler, zira ancak mahallî zaruretler yüzünden dağa çıkmış insanlardır. Bizim Sovyetleri Buhara'da millî ordu kurmaya razı etmeyi düşünmemiz de, elbette bir hayaldir, fakat o bizim gizli siyasî faaliyete geçmiş olanlarımız için böyledir; Feyzullah Hoca, Sadullah Hoca ve Münevver Qarî gibiler bunda muvaffak olacaklarına inanıyorlar, hakları da var. Mektuplarınızda onların imanlarını kıracak veyahut onların sizi küçümsemelerine sebep olacak sözler yazmazsanız daha iyi olur."

§198 **Semerkand'a Taşınmak**

Ben isyan haraketleriyle yakından temas etmek, Eylülde toplanacak kongrenin hazırlıklarını görmek üzere 5 Ağustos'ta tek başına bir at ile Kermine yoluyla Semarkand'a hareket ettim. Hanımım ve Haris Sisenbayev ismindeki emirber askerim demiryolu ile gittiler. Kıyafetim tamamiyle Özbek köylüsü kıyafetinde idi. Mamafih Rus askerleri bulunan yerlere uğramıyordum. Qorgan adlı yeri geçince orada yolda bulunduklarını öğrendiğim Rus müfrezesinden kaçınarak akşam üzeri Ayabâd adlı yerde Kümüşata denilen türbeye gelip çok fakirane geçinen şeyhin odasında geceledim. Atıma yem getirdi, bana yemek hazırladı. Bu "talqan" denilen fukara yemeği idi. Üzerime örtecek bir temiz yorgan veremediğini söyleyip itizar etti. Türbenin penceresinde bir menakıp kitabı (yani evliyaların hayatlarını anlatan kitap) vardı. Ona şu mealde bir farsça şiir yazdım. "Burada sararmış yüz vardır ve burada ancak yırtık elbise satılır, ipek ve dibânın pazarı başka yerdedir"[13] Şeyh: "Kitaba ne yazdın?" dedi. Eline alıp kendisinin de bildiği şiiri okuyunca gözünden yaşlar aktı. Kendisiyle gece yarısına kadar pek çok konuştuk. Meğer dünyadan tamamiyle haberdar bir adammış. Oralarda çetesi bulunan Qarakul Beğ'le tanışırmış. Sabahleyin beni namaza kaldırdı. Beraberce namaz kıldık. Süt getirerek "şirçay" denilen ve içine yağ, tuz ve süt konulan çayı verdi. Onunla ahbap olmuştuk. Aradan bir sene geçince biz bu Qarakul Beğ'le birlikte Ruslara karşı harp ettiğimizde tekrar bu ihtiyarın tekkesine uğradık. Meğer bu zat benim kendisinde bir gece kaldığımı Qarakul Beğ'e söylemiş. "Kim bi-

(13) İncâ rıkh-ı zerd u câme-i jende kharend • Bâzârçe-i harir u dibâ diger est.

Levent Şahverdi Arşivi

lir belki de Hızır idi" demiş. Qarakul Beğ şeyhi görünce "işte Hızır'ını getirdim" diyerek, beni takdim etti. Bir gece daha bu şeyhin yanında kaldım.

Bizim Hanım (Nefise), Cemiyetimizin Kadı Haydar ismindeki bir münevver azasının bağına inmiş, ben de oraya geldim.

§199 **Kurban Bayramı** Burada birkaç gün kaldıktan sonra Kadı Haydar Bey bağını görüşmeler ve toplantılar için tahsis ederek kendimize Mescid-i Hızır denilen yerde bir ev tuttuk. Kadı Haydar çok mükemmel bir insandı. Semerkandlıların çoğu Türk ise de ekseri farsça konuşurlar. Kadı Haydar'ın bahçesi çok büyük ve meyva bakımından çok zengin idi. Yalnız 40 çeşit elma ağacı vardı. Üzüm de bu kadar mütenevvi idi. Yani çok itina ile bakılan eski bir bağdı. Kendisinin Ruslardan tanıdıkları vardı. Bizi evinin arka tarafında yerleştirmişti. Burada Ashabad'da Ostrovskiy isimli Rus ile olduğu gibi bir vak'a oldu. Eskiden çok iyi tanıdığım ve yakın dostum Prof. Vyatkin gelmiş. Aramızda bir tahta duvar vardı. Kadı ile konuştuklarını dinliyor, fakat kendimi ona göstermiyordum. Söz arasında benim de Buhara taraflarında bulunduğuma dair şaiya var diye söyledi. Hulâsa bir çıt çıkarmadım. Orada biraz oturduktan sonra gitti. Bu zat iyi bir tarihçi idi. Bilhassa Temür'ün ve Semerkand vilâyetinin tarihini çok iyi bilirdi. Kütüphanesinde birçok yazma kaynaklar bulunurdu. En mühim eseri "Semerkand Vilâyeti Topografisi" idi. Bu eserinde Semerkand Vilâyetinin içinde birçok eski tarihî şehirlerin yerlerini, vakıf vesikalarına göre tesbit etmişti. Prof. Vyatkin ile sonradan Türkistan Vâlii Umumiliği yapmış olması dolayısıyla zikrettiğim Nalivkin'i 1913 yılında tanımıştım ve her vakit mektuplaşmıştım. Bana türlü tarihî meselelere ait yazdığı mektuplar bir kitap şeklini almıştı. Daha sonra bu zat üniversitede Tarih Profesörü oldu. Şimdi de belki ölmüştür. Kendisiyle görüşmediğimden dolayı çok üzüldüm ve bunu iki sene sonra İran'a geçtiğimizde kendisine gönderdiğim bir mektupla bildirdim.

Biz Mescid-i Hızır'daki eve taşındıktan sonra arkadaşlarla ancak Kadı Haydar'ın bahçesinde görüşürdük. Kendi ikamet yerimizi Kadı Haydar'dan ve Molla Arif ve Murad Hoca ismindeki üç kişiden başka kimseye bildirmiyorduk. Yanımızda üç atımız vardı. Onlara bakar, onlarla şehir etrafında ve eski tarihî yerlerde ve bağlarda çok gezerdim. Gizli hayat bana Buhara ile Semerkand şehrinin topografisini pek etraflı bir surette öğrenmek fırsatını bahşetti. Hele Afrasyab ve Şah-ı Zinde adlı tarihi âbidelerin tam yanında yaşadığımızdan oradaki kitabelerin çoğunu okumuştum.

§200 **Haris Sisenbay** Bu arada yanımdaki emirber askerim Haris Sisenbay sıtmadan iyileşemeden vefat etti. 1918 yılından beri yanımdan hiç ayrılmıyan bu genç Salciyut uruğundandı. Çok zeki ve çok da

Levent Şahverdi Arşivi

samimî idi. İmkân bulursam ve dış memleketlere gitmek icap ederse onu da beraber götürmeyi ve oralarda tahsilini temin etmeyi düşünüyordum. Bunu kendisine de söylemiştim. Rus şehir mektebini bitirmiş olduğundan kendisine rusça imlâ ettiğim yazıları makinada yazabiliyordu; dikkatli idi. Başımızdan geçen hâdiseleri türkçe olarak yazıp şişeler içine koyarak Semerkand'da tesbit ettiğimiz bir yerde toprağa gömmeyi de bu Haris yapıyordu. Haris Sisenbay benim yanımda âdeta eskiden kaybetmiş olduğum İbrahim Kaçkınbay'ın yerini tutuyordu. Yani kendisine içten bir dostluk hissiyle bağlı idim. Onun yerini tutacak başka birisi de yoktu. Arkadaşı olan Ahmetcan'a memlekete gitmek için izin vermiştim. Ağlaya, ağlaya gitti. Haris bunu görünce, "yoksa beni de bir gün memlekete gönderecekmisin" diye isyan etti. "Gönderecek olursan ben kendimi öldürürüm," dedi. Bir gün icap ederse İran'a veya Afganistan'a geçebileceğimize dair konuşmalarımızı dinlemişti. "Dışarıya gidecek olursan ben de giderim," derdi. "Bana da o dilleri öğret" demişti. Şöylece o Buhara ve Semerkand'da iken farsça öğrenmeye başladı. Boş vakıtlarında kitaplar da okuyordu. Bana "Sen bir Sultan Mahmud olsaydın, ben de Ayaz olmak isterdim" derdi. Buhara'da gizli yaşadığımızda en küçük emrimi selâm vaziyetinde karşılardı. Yani askerlikten çok hoşlanırdı. Ben de ona, bunu artık yapma, böyle yaparsan benim göründüğümden başka birisi olacağıma başkalarının dikkatini çekmiş olursun demiştim, bırakmıştı. Fakat kimse görmediği zaman gelir "selâm" vaziyetinde dururdu. Bana karşı hiçbir çekingenliği yoktu, bazen bana sert söylerdi. Bazen de kendisine Orta Asya Türk halk romanındaki "Kemen" der, ben de ona "Bozyeğit" derdim. Ölünce kendisini, "Mescid-i Hızır" yanındaki mezarlığa gömdük. Üzerine taş koydurdum ve Bozyeğit kıssasından şu mealdeki beyti yazdırdım: *Nazîri olmıyan bir insandı • benim gam u gussamı ortaklaşırdı • Bozyeğit dediklerimde • canım ciğerimsin der idi • Ey zalim felek • şerefsizlere karşı şefkatin çok • dertli olanlara iltifatın yok • dostu yoldaşından çekip alıyorsun • babasından, anasından ayırıyorsun • ne kadar alsan da doyman yok*[14] Başkurdistan muhtariyetinin düşmanı ve Çarlığın uşağı olan Minhac'ı 1918'de eliyle öldüren ve tabancasını alıp bana getiren bu Haris'ti. Bu tabanca Semerkand'da iken dahi yanımda bulunurdu. Küçükçe vücutlu olan Haris Sisenbay emsalsiz bir kahramandı, ölümüyle beni ve hanımımı çok ağlattı.

§201 **TMB Altıncı Kongresi** Sisenbay ölünce bütün iş benimle refikam Nefise'ye kaldı. Cemiyet işlerinde en çok fedakârlık gösteren Kırgız Türekul Canızakoğlu ve Endicânlı Özbek olan Sultan idi. Bu

(14) Özi yalgız bir idi • Meniñ gamim yer idi • Bozyegitsiñ degende • Lebbey taqsır, canımsıñ, yüreğimsiñ der idi • Hay hay dünya! hay dünya! • Ayavıñ kop zorluga • Sıylavıñ yoq zarlıga • Yoldaşından qayınb • Ata anadan ayınb • Alıp alıp toyguñ yoq.

Levent Şahverdi Arşivi

genç o zaman Semerkand valisi olan Kazak münevveri Sırgaziyev'in maiyetinde bir zattı. Bunların gayretiyle 5-7 Eylül'de "Türkistan Millî Birliği"nin kongresi yapıldı. Azalar Kadı Haydar'ın bahçesine türlü kapılardan girmişlerdi. Bir gün de Matrid mahallesinde bir bağda toplandık. Bu Matrid toplantısında Kazaklardan Dinşe (Resim N.16) vardı. Bu Dinşe de sıtmaya tutulmuştu. Müthiş hasta idi. Bazen şuurunu kaybettiği hâlde, kongreye o halinde iştirak etti. Bana hitap ederek "yanıyorum, ateş içindeyim bana Şumburun'dan bir kova su getir" dedi. Şumburun Balkaş gölünün kuzeyinde Betpaq Dala çöllerinde kendi kabilesinin istifade ettiği derin bir kuyu imiş. Suyu da buz gibi imiş. İşte şuurunu kaybettiği zamanda bana hitaben bu kuyudan su alıp getir demiş. Sonra iyileşti. Fakat Şumburun'dan bir su içmeden tam düzelemem diye vatanına gitti. O bir şair ve artistti. Kendisinin bir seyyar trupu vardı. Türlü yere gidip tiyatro oynardı. Soysallıoğlu İsmail Suphi Bey Türkistan seyahatinde, Qızılmeşit'te Dinşe'nin tiyatrosunu seyretmiş ve trupunun büyük bir resmini de İstanbul'a getirmiş. Semerkand'da devam eden kongre esnasında Kaşgar'dan Kudretullah geldi. Bunlar Kudretullah, İnayetullah, Nimetullah ve Fıtratullah biz Türkistan'a giderken ailelerini alıp Kaşgar'a gitmişlerdi. Oradaki millî istiklâl hareketlerine katılacaklardı. Şimdi kendi vaziyetlerinden haber vermek ve talimat almak için bunlardan birisi gelmiş. Çok güzel haberler getirdi ve gitti. Resimlerini de getirmişti (Resim N.17). Küçüklüğümden beri tanıdığım ailenin fedakârane faaliyeti ve sıhhatte bulunmaları bizi çok sevindirdi. Bunların babaları Sultan Gerey Hazret babamın eski dostu idi. Başkurdistan muhtariyet hareketinde de fedakârane çalıştı. Oğulları ve gelinleri Doğu-Türkistan'da çalışıyorlar. Kudretullah'ın iki oğlu ve bir kızı sonradan tahsil için Tibet, Hindistan yoluyla Türkiye'ye geldiler. Atatürk onlarla candan ilgilendi. İki dostun torunları şimdi İstanbul'da birleşmiş oldular (Resim N.18). Bunlardan Enver Altay şimdi ileri gelen bir yüksek mühendistir.

Semerkand Kongresi toplantılarında 24 maddeden ibaret olan Cemiyet nizamnamesi ve bir de Türkistan bayrağı kabul olundu. Bayrağı hazırlıyan komisyonda ben, Münevver Qarı ve Canızakoğlu, daha bir kaç kişi vardık. Bu Semerkand Kongresinde millî bayrağın esası XI. yüzyıl Türk âlimi Mahmud Kaşgarî'nin eserinde Selçuklular ve Karahanlılar zamanında millî bayrak şekli olarak gösterilen al rengi, Temür ve oğulları zamanında yazılan yazma eserlerde gördüğümüz minyatürlere dayanarak tesbit etmiştik. Şimdi bu renkteki Türk bayrağının tam bir orijinal şeklini Temürlü Şahruh zamanında 1449'da yazılan ve İstanbul'da Topkapı sarayında N. 781 numarada mahfuz yazma Hayır Hatun "Hamse" sinde (vrk. 230 b) görüyoruz. Bayrağa beş kırmızı, dört beyaz olmak üzere dokuz boy verilmiş ve kenarına da mavi şerid konulmuştu. Biz bu bayrağın kabul olunduğu günü (6 Eylül) bir millî bayram yapacak olmuştuk. Her hâlde Türkistan'ın müteaddit mıntıka-

Levent Şahverdi Arşivi

larında Rusya'ya karşı kıyam halinde bulunan milletimiz için tek bir istiklâl bayrağı o gün kabul olunmuş oldu. Bayrak için çağatayca tacikçe şiirler de yazılmıştı. Bunlardan şimdi elimde birşey bulunmuyor. Yine bu kongrede her Basmacı reisi maiyetine birer siyasî müşavir göndermeğe karar verilip Semerkand vilâyetinin "Baş Qorbaşı"sı olan çeteler reisi Nayman uruğundan Açılbay'ın yanına Özbek münevverlerinden Qarî olan Kâmil isminde bir nüfuzlu münevver zat tâyin olundu. Bu kongre Türkistan'da toplanan kongrelerin en semerelisi ve en samimisi idi. Buhara'da olduğu gibi Feyzullah Hoca ile Abdülkadir'in sinsi mücadeleleri burada olmadı.

§202 **Başkurdistan Hâdiseleri** Bu kongreden sonra ben, o aralık Başkurdistan'da çok açlık hüküm sürdüğünden, oraya erzak göndermek yolunda Buhara hükûmetiyle temas ettim. Birkaç vagon erzak gönderildi. Zaten Başkurdistan'dan erzak almak için mümessiller gelmişti. Başkurdistan'da Süleyman Mirza Bulatov isminde bir genç isyan etmişti. Ona bu isyanın hemen bir müsbet neticesi olmıyacağını söyliyerek Sovyetlere teslim olması gerektiğini bildirdik. O da teslim oldu. Lenin'in arkadaşlarından o zaman Başkurdistan'da mümessil bulunan Mostovenko ise matbu hâtıralarında Mirza Bulatov'un isyanının barışla bitmesini kendi maharetinin neticesi olarak göstermiştir. Bu arada bizim Başkurt askerlerinden[ve sivil ahaliden biz buradan ayrıldıktan sonra Kaşgar'a hareket eden ailelerden] iki mümessil gel[erek onların faydalı çalışmalarından malûmat verdiler ve talimat istediler. Bunların büyük babaları Sultan Gerey babamın dostu idi. Resimlerini de göndermişlerdi.][7]

§203

ENVER PAŞA TÜRKİSTAN'DA

Eylül ve Ekim aylarında bize Buhara'daki Türkiyeli subaylardan Ali Rıza vasıtasiyle, o zaman Moskova'da bulunan Enver Paşadan birkaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. "Liva-i İslâm" ve başka isimlerde olan ve Berlin'de neşrolunan bu mecmualarda Enver Paşa ve arkadaşları "İslâm âleminin birliği" namına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine propaganda da bulunuyordu. Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayatî hesapları ile Türkistan'ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından, Enver Paşanın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu. Türkistan'daki kıyam hareketlerine katılabileceği haberi de gelmişti. Biz gizli siyasî faaliyette bulunmakla beraber bu mücadelede Sovyet müesseselerinde ve Komünist Partisinde resmen çalışan arkadaşlarımızla tam bir anlayış içinde hareket ediyorduk. Bunun için Türkistan'da bizim mücadelemiz Rusya'nın iç meselesi olarak kalmalı, resmî yaşıyan arkadaşlarımız Türkistan Müslümanlarından kurulmuş resmî kızıl millî ordu nüve-

Levent Şahverdi Arşivi

lerini büyütmek, Sovyet müesseselerinde ve Partide Müslüman münevverlerinin saflarını genişletmek, dış memleketlerle temas edilirse bunu katiyyen açığa vurmamak azminde idiler.

Bu yüzden Başkurdistan'dan gelmiş bir batalyon Başkurt millî kıt'asını, hemen Basmacılar safına çıkarmam mümkündü. Fakat Turar Rıskulov gibi kimseler bunların (bunlar resmen hükûmet işlerinde çalışan kimselerdi) Basmacılara iltihak etmeyip Sovyetlerin resmî ordusuna dahil millî kıt'alar olarak kalmasını, böyle kıt'alar çoğalıp, Basmacılardan da bu millî orduya iltihakları matlup olanlarını resmileştirmek mümkün olursa, o vakit bizim gibi gizli cemiyet faaliyetlerinde olanların da Buhara veya Doğu Buhara'da resmen faaliyete geçmesi gerekeceğini bildiriyorlardı. Çok gözetlenen Turar Rıskulov'u göremiyorduk. Fakat hükûmet ve Parti erkânından başkalarıyle Semerkand'da veya diğer yerlerde sık sık görüşüyordum. Turar'ın haberlerini bana Taşkent'teki Başkurt askerlerinden bazı neferler ve Dinşe'nin arkadaşları getirirlerdi. Aynı zamanda Türkistan'da Sosyal Revolusyoner ve Ukraynalıların millî teşkilâtları ile de temasımız yerinde idi. Enver Paşa da işe karışır ve alenen Sovyet aleyhtarı bir cephe alacak olursa, bunlar da müttefik devletlerden yardım alamıyacaklarından Türkistan'daki kıyam hareketleri hem içerideki yani hükûmet dairelerindeki arkadaşlarımızdan ve hem de dışarıdan tamamiyle tecrit edilmiş olacaktı. Ortaya atılan şiarlar büyüdüğü hâlde, eldeki vesait şimdiye kadar mevcut olana nisbetle pek de küçük olacaktı. Bana Enver Paşanın Türkistan'a gelmek fikrinde olduğunu bildirdiler. Biz de vaziyeti komitemizde müzakere ettik. Buraya gelmeyip kenardan bize yardım etse daha iyi olur diye cevap verdik.

Bu arada Buhara'da Rusların siyaseti bizim için çok müsait bir şekil almış oldu. Mirza Abdülkadir ve Feyzullah Hoca grupları arasında devam eden mücadelede o güne kadar güya her iki tarafı tutuyor gibi görünen Ruslar, 27 Eylül'de Feyzullah Hoca tarafını tuttuklarını resmen açıkladılar. Çünkü Feyzullah Hoca Ruslarla daha sıkı münasebette idi. Bizim Buhara'nın muhtelif şehirlerinde Harbiye Nazırı Arifov'un eliyle kurduğumuz garnizon teşkilâtının Basmacılara iltihakı imkânını, yani onların ne maksatla kurulmuş olduklarını Feyzullah biliyordu. Hatta Arifov'la konuşmasında "Garnizonlarımızın hakiki kumandanı Zeki Velidi'dir" dediğini duymuştum. Bizim garnizonlarımıza Kermine'de eski yaverim İbrahim İshakov'un rehberliğinde kurduğumuz askerî mektepte okuyan talebelerin bizzat İbrahim'in kendisinin, hatta Harbiye Nazırı Arif'in Sovyetler safını yani resmî hayatı bırakıp Basmacılara iltihak etmeleri icap ediyordu. Mirza Abdülkadir'in dayandığı polis müdürü Mirza Muhiddin, Feyzullah'ın hakiki düşmanı olduğundan hemen Basmacılarla temasa geçerek kendi polisleriyle onlara iltihak etti. Yani hâdiseler kendiliğinden gelişiyor ve biz onlar karşısında hazırlıksız bir vaziyette kalıyorduk. Mirza Muhiddin "Ben Basmacılara ilti-

Levent Şahverdi Arşivi

hak ediyorum, ama nerede bulunmalıyım ve ne yapmalıyım?" diye adam göndererek cemiyetimize müracaat etti.

8204 **Enver Paşanın Buhara'ya Gelişi ve Onunla Görüşmem**

Derken bir gün Enver Paşanın bazı arkadaşlarıyle Buhara'ya gelmiş olduğuna dair haber, ikinci gün Enver Paşanın kendisinden "Ben Buhara'dayım, hemen buraya gelmenizi rica ediyorum" diye küçük bir mektup geldi (Resim N.19). Buhara'ya 20 Aralık'ta gelmiş imiş. Ben de hiç durmadan atıma bindim ve tek başıma Buhara'ya gittim. 23'nde ben Buhara'dan bana bildirdikleri yere, şehrin dışında, Afganistan Sefarethanesine geldim. Sefir sonradan çok yakın dostum olan kendisiyle Kâbil'de ve nihayet Berlin'de çok görüştüğüm Abdurresul Handı. "Geldiğinizi bildirerek Paşaya şimdi haber gönderdim" dedi. Aradan bir saat bile geçmeden Paşa geldi. Yanında yaveri Muhiddin Bey vardı. Enver Paşayı hayatımda ilk defa görüyordum. Sivil giyinmişti. Halbuki ben onu resimlerde hep askerî kıyafette görmüştüm. Koltuğa oturur oturmaz, Cemal Paşa Kâbil'den gelmiş Dr. Nazım'ı da Çarcuy demiryolu istasyonuna gönderip Cemal Paşayı karşılatmış ise de, Rusların Cemal'in Buhara'da trenden inmesine ve kendisiyle görüşmesine müsaade etmediklerini, Taşkent'te de tutmayıp hemen Moskova'ya göndermiş olduklarını söyledi ve bu hâdiseye çok üzüldüğünü ilâve etti. Sonra kendi meselelerini konuştuk. Rusların onları ancak kötü şekilde istismar etmek siyasetini güdecekleri hakkında Cemal Paşaya yazdıklarımda haklı olduğumu söyledi. Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. Ben öyle karar verdim, şöyle yapacağım diye bir iddiası yoktu. Doğrusu şaşkındı. "Buhara'daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları, siz gelince Basmacılara iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yoldur. Diğer bir yol da buradan Afganistan'a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmezler, ama size bu işi yapmak kolaydır. Burdalıq denen yerden kolaylıkla geçirebiliriz, orada teşkilâtımız sağlamdır" dedim. Paşa Basmacılara geçmesini neden muvafık görmediğimi sordu. Ben de, "Evvelâ bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var. Siz karışınca ve Cemal Paşanın yaptığı gibi Hindistan Ahrar hareketi ile bağlanınca bu bir milletlerarası mesele şeklini alır. Sovyetler bu hususta samimi olmadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Halbuki Müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazariyle bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânını bulacağımızı düşünüyorduk. Siz bu harekete katılınca bu imkânlar ortadan büsbütün kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir hâlde milletlerarası bir şekil almış olur. Beyaz Rus

Levent Şahverdi Arşivi

zümreleri toptan bizden kaçar, cemiyetimizin alenen Basmacılar hareketine iltihak etmesi icap edecek, resmen iş başında bulunan arkadaşlarımızın ya Basmacılara kaçmaları veyahut bizimle münasebetlerini hemen kesip fiilen Sovyet tarafını tutmaları icap edecek. Sovyet cephesinde ve partide çalışmakta olan yüzlerce arkadaşımız bize bugüne kadar Rusya'nın bir iç meselesiyle uğraşıyoruz, diye bakıyorlar ve bize yardım ediyorlardı. Onlar dış memleketlerle anlaşmaları macera sayıyor, teminatı olmadığı için de ona yanaşmıyorlar. Bilhassa İngilizler'in 1918 yılında Türkmenistan'a girdikleri hâlde, yerli halkı tutmayıp Beyaz Rusları tutmuş olmaları çok fena bir intiba bırakmıştı. Hele 1918 sonlarında Sibirya'ya gelen Fransız ve Amerikan kuvvetlerinin Başkurdistan ve Kazakistan hükûmetlerine karşı tam menfî vaziyet alarak bunların Başkurt ve Kazak hükûmetine ve onların, teşkil ederek dayanmakta oldukları millî ordularına karşı tam düşmanca vaziyet almış olmaları ve hatta hükûmet azalarını ve subaylarımızı askerî cephe mahkemelerine vererek öldürtmek istemeleri, hiçbir yerde unutulmuş değildir."

"İngilizler o zaman kendilerine iltihak etmiş ve beraberce çalışmış olan Türkmenleri bile giderken öylece bırakıp gitmişlerdi. Şimdi biz istiklâl davası yüzünden dünya ile temas etmeğe başlarsak Parti merkezinde çalışan arkadaşlarımızın pek çoğu bize karşı vaziyet alacaklardır. İkincisi Sovyetler şimdi Lehistan cephesinde kuvvetlenmektedirler. O meseleyi tavizlerle çabuk halledlerlerse bütün kuvvetlerini buraya sevkedebilirler. Bu sene Türkistan'da mahsul az. Hiçbir vadi dört-beş binden fazla askeri barındıramaz. Halbuki Afganistan'a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok faydalı olur. Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara Emirliği meselesidir. O gitmiştir, onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O cedidliğe ve size düşmandır. Burada kendisine sadık çeteleri vardır. Onlar size karşı hareket edecekler. Halbuki her şeyden evvel Emirin çetelerine iltihak etmek mecburiyetindesiniz. Siz Afganistan'a geçerseniz belki Buhara Emiri ile görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder. Belki Afganistan vasıtasiyle dış memleketlerden ve İran'dan yardım temin etme yolunu ararsınız. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur, instrüktör'ler gönderirsiniz. Biz de burada kendi siyasetimize devam ederiz. Emirin de tam itimadını ve müzaheretini temin ettikten sonra belki İngilizlerle da anlaşabilirdiniz. O vakit Türkistan'a gelir ve harekâtı bilfiil idare edersiniz. Bizim Cemiyetimize tâbi bütün kuvvetler sizin hizmetinizde bulunur. Yoksa arkası sağlam olmayan işe karışmaktan ekseriyet sakınır. Halbuki Sovyetler, bizim talebettiğimiz 'millî kızıl orduya dayanan Millî Türkistan Sovyet hükûmeti' umdesini hemen kabul edip arkadaşlarımızı kolayca aldatabilirler. Sizin hareketinizi Panislâmizm ve Pantürkizm olarak tanıtacaklardır. Halbuki bunlar bizde burada popüler değildir. Diğer taraftan siz cihan harbinde Rus mil-

Levent Şahverdi Arşivi

letinin büyük bir hasmı olarak sivrildiniz. Beyaz Rus zümreleri bunu hiç unutmazlar. Sizin bu işe açıkça karışmanız Türkistan'da Beyaz ve Kızıl Rusların birleşmesine sebep olabilir. Afganistan'a geçerseniz bize Beyaz Ruslarla ve antisovyet gruplarla temas imkânları da açık kalır. Cemal Paşa bir seneden beri Afganistan'da bulundu. Sizi şimdi Buhara'da soruşturmaları dolayısıyla anladığınız hakikati ona atlatmağa muvaffak olamadık. Afganistan'da Hindistan işleriyle meşgul olmamak şartıyla yapacağınız işler muhakkak semereli olacaktır," dedim.

Enver Paşa "Arkadaşlarınız İslâm milletlerinin ve Türklerin vahdetini neden istemiyorlar?" dedi. Ben de ona: "Türkistan'da avam ancak Osmanlı halifesini bilir. O da Türkiye Sultanıdır. Türkiye Türklerinin türkçe konuştuğunun farkında değildir. Münevverler bunu bilir ama, kültür birliğimizden habersizdirler. Diğer taraftan Ruslar Panislâmizm ile Pantürkizmi o kadar menfur birşey olarak gösteriyorlar ki Ruslarla iş gören insanlar bu mefkûrelerden uzak durmak lüzumunu hissediyorlar. Hiç unutulmamak icap eden diğer bir husus ta bura Türk halkının ancak kendi dertleriyle meşgul olmaları, Türk siyasi vahdeti meselelerini hiç işitmemiş olmalarıdır. Bu fikri hacılar bile bilmez. Bilen varsa İstanbul'da tahsil görüp gelen birkaç talebeden ve "Türk Yurdu" okuyucularından ibarettir, başka hiç kimse yoktur. Burada herkes Türkistancıdır. Hazar Denizinin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malûmatı olan adamlar Türkiye ile Türkistan'ın müşterek siyasi davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetin ancak İslâmiyet ve Türk kültürü esasında inkişâf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak 'kuvveti varsa Türk gelsin, bizi alsın' der; Panislâmizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Rusların bu işin mümkün olmasına inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Rusların kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa Türklerin vahdetini istemiyen münevver ortada yoktur. Hayal peşinden koşup Rus'u boşuna kızdırmıyalım, der. Yahut da sadece gafildir." Enver Paşa benim bütün konuştuklarımı dikkatle dinledi. Sonra dedi ki: "Sizin gösterdiğiniz iki yoldan yani buradaki kıyam hareketlerinin başına geçmek veya Afganistan'a geçmekten başka daha bir yol var. O da geri Moskova'ya dönüp oradan Sultan'ın yanına gitmek." "Sultan" diye Berlin'de bulunan hanımını kasdediyordu. "Türkistan işlerine karışmamak," dedi. Ben de: "Bu sizin bileceğiniz iş, yalnız, burada benim konuştuklarımın tesiriyle hareket etmeyin. Ben tamamiyle hususi fikirlerimi söyledim. Siz başkalarını da dinleyin. Bana, siz Paşayı geri çevirmişsiniz demesinler. Mademki bir defa Buhara'ya kadar gelmişsiniz, bundan Türkistan istiklâl mücadelesi için faydası dokunacak şekilde istifade etmemiz lâzım. Berlin'de de Talât Paşanın başına gelenin sizin başınıza gelmiyeceğini kim temin edebilir?" dedim. Afganistan elçisi Abdur-

Levent Şahverdi Arşivi

resul Han tevazu ile bizzat çay getirip ikram ediyordu. Paşa'ya karşı hürmeti çok büyüktü. Bizim konuşmalarımıza bir kelime bile karışmadı, bizi tamamiyle kendi başımıza bıraktı. Akşam yemeğini de orada yedik. Paşa gidince ben de o akşam orada kaldım. Akşam üstü Paşanın Basmacı harekâtına iştirakinin mahzurlarını 14 madde halinde yazdım. Bu hususları ciddi olarak düşünmeden onun bir karar almamasını istiyordum.

§205 **Enver Paşa ile Müteakip Görüşmelerim**

Sabahleyin Buhara'da evvelce oturduğumuz Hakimbayların evine gittim. Akşam üstü Buhara Hariciye Vekili Haşim Şaik'ın evine gittim. Paşa yanında yaveri Muhdiddin ve Hacı Sami olduğu hâlde oraya geldi. Askeri pantalon giymişti ve ayaklarında tabanı kalın lâstikli Alman çizmesi vardı. On dört maddelik yazımı okuduğunu ve mesele üzerinde düşünmekte olduğunu, Türkistan Basmacılarının vaziyeti hakkında gerçek olarak ne varsa onu öğrenmek istediğini söyledi. Ben de bu hususta bildiklerimi, muhtelif Basmacı gruplarının sayılarını, reisleri ve karakterleri hakkında bildiklerimi ve öğrendiklerimi söyledim. Orada öğrendim ki Buhara'da nüfuz sahibi olan bazı münevverler ve bilhassa Mirza Abdülkadir ve Semerkandlı dostu Ekabirşah, Paşanın mutlaka Türkistan kıyam hareketlerinin başına geçmesini istemişler. Ben buna karşı "Mirza Abdülkadir, Feyzullah Hoca ile mücadelede mağlup olmuş, Ruslar da şimdi Feyzullah tarafını tercih etmiş olduklarından, ve kendi adamlarından bazıları da Basmacılara iltihak etmiş olduğundan elbette böyle diyecektir. Mirza Abdülkadir'e bakmayıp başkalariyle konuşsanız, daha iyi olur," dedim. Bir de Hacı Sami, Paşanın Afganistan'a gitmesinin ömür zayi etmek olacağını ve Amanullah'a güvenmenin de bir hata olacağını söyledi. Bu zat kendisinin 1916 yılı Yedisu isyanındaki rolünü büyüterek konuşuyor ve "işte bendeniz bir sade Türk olduğum hâlde koca Kırgızistan'ı ayağa kaldırdım. Sizin (yani Enver Paşanın) şöhret ve itibariyle Türkistan'da ne kıyametler koparırız" diyordu. Ben de o dakikada bunu tashih ederek "1916 yılı kıyamı propaganda ile değil, Çar'ın yerli halkı harp işlerine almak hakkındaki 25 Haziran fermanı neticesinde umumî galeyan şeklinde meydana çıkmıştı. Zatıâlinizin ve arkadaşlarınızın ancak kıyamın nihayetine doğru Kırgızların Çin'e geçeceği zaman Karakol kasabası civarında Şabdan Batıroğulları'na iltihak ettiğini işittik. Ben Paşaya bütün vaziyeti bütün çıplaklığıyle arzettim ve ediyordum. Onu yanlış harekete sevketmekten muhakkak ki kaçınırım" dedim. Bununla Hacı Sami'nin sözlerindeki mübalâğaya Paşanın dikkatini çekmek istedim. Hacı Sami bundan münfail oldu. Ben, bu akşam Paşa gittikten sonra Rus casusları takip eder diye bu evden çıkmadan orada uyudum. Paşa ile her görüşmede ancak onların bileceği bir eve Paşadan evvel gelir ve o akşam orada kalırdım. Bu suretle Paşa ile dört gece konuştum.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu akşam Haşim Şaik'la çok konuştuk. O tam bir tereddüt içinde idi. Meseleyi bir çoklarına ve Feyzullah'a anlatmaktan da korkuyordu. "Feyzullah'ı ben de göreceğim, fakat hakikati söyliyemem," dedim. Derken geç vakit Hacı Sami bir daha Haşim Şaik'e geldi ve benimle ayrıca konuşacağı bir mesele olduğunu söyledi. Hacı dedi ki "Paşanın Sultan'ın yanına gitmesine katiyen razı olmayın, onu orada (Berlin'de) öldürürler, Paşanın buraya gelişi büyük bir fırsattır. Bu hareketlerden bir netice çıkar veya çıkmaz, fakat Enver Paşanın bu işe karışması ile bu iş cihanşumûl bir ehemmiyet kesbeder, Türkistan bu nesilde kurtulmazsa Paşayı ve sizi şiar edinecek olan müstakbel bir nesil bu vatanı kurtarır. Paşa sizin sözlerinize çok ehemmiyet veriyor, zinhar ona Almanya'ya geri gitmesinin caiz olmadığını söyleyin" dedi. Ben de bu hususta söz verdim ve "Ben Paşanın Türkistan'da yapacak işlerinde muvaffak olması için başta Afganistan'a gitmesi gerektiğini ileri sürüyorum, siz de buna muhalefet etmeyin, mübalâğalı sözler söylemeyin" dedim.

Üçüncü akşam konuştuğumuzda, Paşaya Hacı Sami'nin tesir etmekte olduğunu gördüm. Paşa bana "Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistan'da çalışmamı istemiyormuşsunuz?" dedi. Ben de "Maazallah Türkistan'da sizin gibi büyük binlerce fedaiye iş var. Bu memleketi ancak fedailer kurtarır. Milletlerarası vaziyet şimdi milletlerin hürriyeti istikametinde inkişaf edecek, müstemlekeler ortadan kalkacak, Türkistan da bir gün kurtulacaktır. Fakat memleketimizin bugünkü vaziyeti bakımından söz söyledim. Fikir ve mütalâamı sordunuz. Ben de bildiğimi ve anladığımı, fazla veya eksik olmadan arzetmek mecburiyetindeyim" dedim. Dördüncü görüşmemizde Paşa Afganistan'a geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslara müracaat edecek, onlar yardım etmezlerse bizim yardımımızla kendisi gidecek oldu. Ben de ona haritalar tedarik ettim. Cemiyetimizin Çarcuy ve Burdalıq şubelerinden Türkmenleri getirip Paşaya Burdalıq-Sakarkuduk-Andkhoy yoluyla Afganistan'a geçmeleri için yardım etmelerini, refakat etmelerini, Kerki mıntıkasında faaliyette bulunan Türkmen Basmacılarına Paşayı tanıtmalarını söyledim. Çarcuy'a gidip Türkmenlerin yardımını temin işini gayet süratle yaptık. Bu da Paşanın hoşuna gitti.

27 Ekim'de Paşa, Kâgân'da Rus konsolos Yurinev'le görüşmüş, Cemal Paşanın Afganistan'a ne zaman döneceğini sormuş, konsolos da "Cemal'e yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgul olduğunuzu pek iyi biliyoruz" demiş. Paşa bunu doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş. O Rusların kendisini de, Cemal Paşayı da öldüreceklerini düşünüyordu. Onun Basmacılar arasına girdikten sonra geri Rusya'ya dönmek ve sonra da Berlin'e gitmek gibi garip fikirleri vardı. Ben de bir defa Basmacılar arasına girdikten sonra geri Rusya'ya dönemezsiniz, böyle fikirlerin aklınızdan geçtiğini bile kimseye söylemezseniz iyi edersiniz" dedim.

Levent Şahverdi Arşivi

Buhara'dan ayrılıp Semerkand'a gitmek üzereydim. Paşa ile yine biraz görüştüm. İşleri sürüncemede bıraktığını, Doğu Buhara'ya geçeceğini, orada Basmacılarla münevverleri toplayıp bir kongre tertip edeceğini söyledi. Bana da kendi kararını, Khiyva'ya, Kazakistan'a, Ferğane ve Türkmenlere Cemiyetimiz namına bildirmemi, onların da Doğu Buhara Kongresine, gelmelerini temin eylememi teklif etti. Ben kongreye mümessiller gelmesini temin etmenin imkânsızlığını, Afganistan'a geçmesinin münasip olacağını bir daha hatırlattım. Bu itirazlardan hoşlanmadı. Ben ertesi günü de yola çıkamadım. Çünkü Paşa bir daha görüşeceğini bildirmişti. Mirza Muhiddin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç kişiyi çağırdık. Paşa bize belki de Basmacılara geçeceğini anlattı. "Mamafih daha birkaç gün var. Senin dediklerini de hâlâ düşünüyorum, eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalıq yolundaki hazırlığı da bırakmıyalım," dedi. Gözlerinden yaş akıyordu. Bu haliyle mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibi idi; daha evvelce de gördüğümüz Alman malı çizmesini de giymişti. Çok samimi olarak konuştu ve fikirlerini açıkça söyledi. Afganistan'a geçerse belki Türkistan milli mücadelesine artık katılamıyacağını düşünüyordu. Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususundaki kararı kat'iydi. Kafkasya'da General Khalilov'un kendi tertibatına dahil olduğunu anlattı. "Siz Türkistanlılar hazırlıksızsınız, ama yakında da hazır olacak değilsiniz." Rusla rla mücadele için her ne yapmak lâzımsa onu yapmanın zarurî olduğunu anlattı; şimdi kendisini Türklerin anavatanında hissettiğini, bura Türklerini mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi. Bu zatın çok büyük bir idealist olduğunu, hatta hayatla ve vak'alarla pek hesaplaşmadığını ve Türkistan'ın coğrafya ve istatistiğine dair Avrupa ve Rus neşriyatını okumamış olduğunu, o günlerde gördüm. Şüphe yok ki bu zat Türkistan'da yapacağı işlerini ancak burada Buhara'da bulunduğu günlerde tasarlamıştı, bunda da en çok kendisine Cemal Paşa ile görüşme imkânının verilmemiş olması ve Konsolos Yurinev'in savurduğu tehditler muhakkak müessir olmuştur.

§206

Sitare-i Mah-i Hassa'da Feyzullah ile Görüşmem

Ben sabahleyin Buhara'dan ayrılacaktım. Feyzullah Hoca'dan at istemiştim. O da sabah saat 9'da Emirin Sitare-i Mah-i Hassa Sarayına gelmemi isteyip haber gönderdi. Bu Emir'in yeni saraylarından biridir. Ben oraya geldikten az sonra Feyzullah Hoca Saraya geldi. Maliye Vekili Nasır Hakimoğlu'nun bana tahsis etmiş olduğu iki atı beğenmedim. Yanıma yoldaş veya kılavuz almıyacağımı, tek başıma gideceğimi, atın fazla göze çarpacak cinsten olmaması lâzım geldiğini, fakat iyi yörük olması gerektiğini söyledim. Emir'in ahırında kalan biri beyaz diğeri siyah iki at getirdiler. Beyazı biraz küçük ise de çok iyi koşarmış ve rahvanmış, karası da rahvan ise de biraz göze çarpan tiplerdendi. Ben beyazı tercih ettim, "siyah atı, Arifov, Semerkand'a trenle göndersin," dedim.

Levent Şahverdi Arşivi

At meselesini hallettikten sonra Feyzullah beni içeriye aldı. İşte orada Türkistan'da kat'î kararlar almama sebep olan konuşmalarımız oldu. Feyzullah Hoca "Enver Paşa burada ne yapıyor? Seninle konuştuklarını işitmek istiyorum," dedi. Ben de "Afganistan'a gitmek veya Berlin'e dönmek fikirleri arasında müteredditim," dedim. Feyzullah Hoca: "Moskova'da iken Stalin tekrar senin ismini andı. Martta gördüğümde ateş püskürüyordu. Şimdi ise dönersen yine eskisi gibi hürmetle kabul edeceklerini söyledi. Sen bilirsin" dedi. Ben de: "Benim için artık dönmek yok. Belki de dış memleketlere gideceğim." O, "Enver de sen de Basmacılara geçecek olursanız biz açık mücadele edeceğiz. Size mensup olan şüpheli adamları işten çıkaracağız. Arifov'u harbiyeden atmamı Ruslar zaten çoktan istiyorlar, bunları bilmiş ol. Yani belki bundan sonra seninle görüşemiyeceğiz. Muhakkak ki sert hareket edeceğiz. Mamafih Sultanov yerinde kalır. Onun vasıtasiyle muhabere yolu açıktır" dedi ve ağladı. O elbette Enver Paşanın Basmacılara geçmek işini ciddi olarak düşündüğünü duymuş, benim de bunu kendisine söylemekten çekindiğimi görünce, aramızda derin bir uçurumun hasıl olduğunu, artık eski dostlarına ve arkadaşlarına karşı Ruslarla birlikte amansız savaşacağını düşünerek dehşet içinde kalıyordu. Ağlaması da bundandı her hâldc. Onun ağladığını görünce benim gözlerim de çaresiz yaşardı.

Ben oradan ayrılarak evvelce yaşadığımız Khargoş köyü bahçesine geldim. Burada üç Başkurt neferini bırakmıştım. Bunlarla Sultanov'un bilgisi altında burada üzümden pekmez kaynatılan kazanın çukuruna (ocak) külliyetli miktarda da dinamit gömmüştük. Bahçenin içindeki binada da epeyi silâh vardı. Arifov'u şehirden çağırttım, o da gecikmeden geldi. Silâhları ve üç askeri ona teslim ettim. Burada sıtmaya tutulmuş olan bu neferleri icap ederse Semerkand'a gönderecek oldular. Bunlar çok sevdiğim askerlerdi. Beni arayıp Başkurdistan'dan buraya kadar gelmişlerdi. O akşam orada kaldım, bu askerlerle çok dertleştik ve ağlaştık. Çünkü onları bir daha görmemek ihtimali vardı. Arifov beyaz atın göze çarpacağı ihtimalini düşünerek başka bir at verdi ve bu beyaz atı da Semerkand'a başka birisiyle veyahut trenle gönderecek oldu. Yeni verdikleri at da siyahtı. Hiç gösterişli değildi. Ama kuvvetli ve iyi koşan bir attı. 8 Kasım'da Ucduvan yoluyla Semerkand'a gitmek üzere atıma bindiğimde benden hiç ayrılmak istemeyen askerlerimle kucaklaşıp ağlaştık. Çünkü Mirza Abdülkadir'in polisleri ile Basmacılara iltihak etmiş olması dolayısıyla, her tarafa Rus müfrezeleri dağıtılmıştı. Onların eline geçmemek için Zerefşan nehrinin şimaline doğru koştum. Fakat yolda Vabkend karşısında bir yere geldiğimde benim Zerefşan nehrini geçeceğim Ucduvan köprüsünün Rus askerleri tarafından muhafaza altına alınmış olduğunu duydum. Geri gitmek de olmuyordu. Çünkü Kermine'ye giden yolları da Rus askerleri tutmuşlardı. Suların, yağmurlar sebebiyle fazla yüksek olduğu günler idi. Ucduvan köprüsünden birkaç ki-

Levent Şahverdi Arşivi

lometre aşağıda atımı Zerefşan nehrine salıverdim. At filhakika kuvvetli imiş. Belki yarım kilometre kadar akıntıya vererek beni karşı yakada bir kumsal yere çıkardı. Elbette bu yaptığım büyük bir delilikti. Bir Özbeğin bağına girerek üstümü başımı ve heybemi kuruttum. Yemek verdiler. Ev sahibi "Başına bir belâ mı geldi, neden kendini coşan deryaya attın?" dedi. Ben de "Vabkend'e gitmek için Ucduvan köprüsüne kadar gidip yürümek istemedim, meğer ki derya bu kadar kudurmuş imiş" dedim. Ancak öğleden sonra yoluma devam edebildim. Burası Buhara münevverlerinin ileri gelenlerinden sonradan Tacikistan İlimler Akademisi reisi olan Sadreddin Ayni'nin vatanı idi. O burada idi, fakat ona uğramadım. Nakşbend meşayihinin büyüklerinden Abdulkhaliq de bu kasabadan neşet etmişti. Bu kasabadan daha birçok âlimler çıkmıştı. Eski eserlere bakmanın zamanı değildi, doğru Kalkan Ata ismindeki yere koştum. O akşam orada kaldım. Oradan İslâmdan önceki "Soğd"[8]un merkezlerinden olan Aferinkent'e geldim. Ancak iki günde Semerkand'a gelebildim. Birkaç gün sonra Feyzullah'ın verdiği beyaz ve kara atlar da arkadaşım tarafından trenle Semerkand'a getirildi. Buhara Emirinin sarayından çıkmış olan bu beyaz ve siyah atları bundan sonra da şuraya buraya giderken kullanır, ama savaşlarda kullanmazdım. Khargoş'taki Başkurt neferlerinden biri Semerkand'a gelmişti. Onu bu atlara bakmakla vazifelendirerek Semerkand'da bırakırdım. Belki bir işime yararlar diyordum. Sonradan onlar birkaç defa benim hayatımı kurtardılar. Bu seyahatimde Buhara'da görüştüğüm zevattan Enver Paşa, Hacı Sami, Feyzullah Hoca, Abdülhamit Arifov, Sultanov ve ötekilerden hiçbirisini ve Buhara şehrini bir daha görmedim. Sonradan hep düşündüm ki, 8 Kasım günü hakikaten ağlanacak bir günmüş. O gün benim hayatımda büyük bir dönüm noktası olmuştur, benim Rus idaresindeki vatanımda kalmayıp dış memleketlere gideceğim de o gün belli olmuştur.

§207 **Enver Paşanın Basmacılara İltihakı**

Buhara'dan ayrıldığımdan on gün sonra Enver Paşadan Buhara'dan trenle gönderilen adama ezberletilen bir şifahi haber geldi. "Şarki Buhara'ya geçmeğe karar verdim. Kazanırsak gazi, kazanmazsak şehit olacağız. Burdalık Türkmenleri artık bizi beklemesinler", diyordu. Paşanın bu hâdiselerden sağ kalıp İstanbul'a dönüp gelen yaveri Muhiddin Bey, İstanbul'da "Vakit" gazetesinde hâtıralarını neşretti. Gazetenin 25.11.1923 tarihli nüshasında ezcümle şunları yazmıştır: "Paşa Buhara'dan ayrılırken şu sözleri söyledi: 'Türkistan için mücadele lâzım. Zaten hak olan ölümden korkarsan, köpek gibi yaşamağı ihtiyar edersin. Hem geçmişimizin, hem de geleceklerimizin lânetlerine mustahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeyi göze alırsak, bizden sonrakilerin, hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz." Buna ilâve olarak Muhiddin Bey "Paşa, Semerkand merkez olmak üzere bir Türkistan devleti kurmayı tasarlamıştı," demiştir. Aynı Muhiddin

Levent Şahverdi Arşivi

Bey, aynı gazetede (27.11.1923) benim Paşa ile konuşmalarım ve faaliyetim hakkında çok güzel şeyler yazmış. Bunları Türkiye'ye geldikten sonra okudum. O diyor ki: "Şarkta Türk intibahının büyük kuvvetle tecelli ettiği simalardan biri Zeki Velidi'dir. Türk-Tatar tarihi telif eden bu zatın ilmi ne kadar geniş bir ufka dayanıyorsa, ameli de o nisbette ilmine uygun bir hulûs ve samimiyet arzeder. Zeki Velidi Rus inkılâbından çok ümitlenmişti, bunun Türk âlemi için bir feyz ve felah mukaddemesi olacağına kani olmuş, fakat umduğunu bulamamıştı. Zeki Velidi, Enver Paşa ile temastan ve Bolşevik manevralarına vakıf olduktan sonra bir daha savaşmayı[9] kârı akıl buldu ve öyle de yaptı. Biz ilk defa olarak kendisi ile bu savaşmanın ilk merhalelerinde ve Halil Paşa ile geldiğimiz zaman Moskova'da buluşmuştuk. İkinci defa olarak da 23 günlük müddet-i ikametimiz esnasında Buhara'da görüyorduk. Zeki Velidi türlü kılık kıyafeti altında Şark hareketini uykudan uyandırmak için köşe bucak bırakmıyor, bir veli sıfat ve imanıyla dolaşıyordu. Zeki Velidi burada Enver Paşa ile görüştü ve mesaisinin bütün semerelerinden ve eşkâlinden Paşayı haberdar etti ve tekrar Türkmen cihetlerine doğru uzandı gitti."

Muhiddin Bey dönüşünde hükûmete Enver Paşanın maceralarına ait uzun bir rapor yazmış. Onun bir nüshasını da Türkistan'da seyahat etmiş olan Mehmet Kâzım Beye vermiş. Orada da benden sitayişle bahsetmiş. "Kâşki Paşa, Zeki Velidi Beyin dediğine uyarak Afganistan'a geçmiş olsa imiş, ne güzel işler yapabilecekmiş, dinlemedi, Hacı Sami'ye uydu" demiş. Hacı Sami ise 1923'de bu hâdiselerde muvaffakiyetsizliğe uğrayıp Afganistan'a döndüğünde Kabil'deki Türkiye sefirî Fahreddin Paşaya "Zeki Velidi Türkistan'daki siyasî vaziyeti karanlık gösterdi" diye yazmış. Bunu, Fahreddin Paşayı Çengelköyündeki yalısında gördüğümde bizzat kendisi anlattı. Enver Paşa 11 Kasım tarihiyle Osman Hoca'ya yazdığı mektubunda kendisinin Basmacılarla görüştükten sonra Afganistan'a geçmek fikrinde olduğunu belirtmiştir. Yani benim fikrimi tam olarak bırakmış değilmiş.

Enver Paşanın Basmacılara iltihakı haberini alır almaz, Millî Birlik Komitesi azaları Semerkand'ın şimalinde Kân-i Gül adlı yerde toplanarak hepimiz Paşanın hareketine müzahir olmağa, her tarafta Cemiyet namına çalışan ve gizlenen azaların Basmacılara iltihak etmesine ve Paşanın Şarkî Buhara'da toplamak istediği kongreye gitmeğe karar verdik. Gideceklerin başında ben, Semerkandlı şair Naci, ve Türkiyeli subaylardan Sabir Bey vardı. Kararlarımızı Paşa'ya bildirmek üzere bir adam gönderdik. Aynı zat yolda Cebbar Bek ismindeki Basmacıya bizim geleceğimizi de haber verecekti. Aradan 10 gün bile geçmemişti, Semerkand vilâyet idaresinde çalışan arkadaşlarımızdan Paşanın Şarkî Buhara'da Basmacılarla temaslarına, fakat onlar tarafından şüphe ile karşılandığına dair haberler aldık.

Levent Şahverdi Arşivi

§208 **Basmacılar Safına Katılmamız ve Kızıllarla İlk Müsademe**

Bu vaziyette bizim Şarkî Buhara Basmacılarına gitmemiz bir zaruret şeklini aldı. Bana Şehrisebz vilâyetinde Cebbar Qorbaşı yanında kalarak işi oradan idare etmek tavsiye edildi. 20 Kasım'da ben, Naci ve Sabir Bey Semerkand yanında Bahrin (Barın) adlı bir köyde Semerkand Basmacılardan Behram Bek'in yanına geldik. Bu benim Basmacı kamplarına ilk gelişimdi. Buhara'dan getirdiğim atları Semerkand'da Hanımın yanında bıraktım. Behram Bek bana bir kısrak verdi. Sabah buradan Şehrisebz vilâyetine hareket edecek olduk, o akşam Semerkand'a gelen Cemiyet azalarımızla birlikte Behram Bek'in misafiri olduk. Semerkand vilâyetinde başlıca üç Basmacı gurubu vardı: Behram'ın, Açıl Bek'in ve Kette Korğan taraflarında Qarakul Bek'in grupları. Behram Bek aslında Tacik'ti. Özbeklerin âdetince Tacik'ten bek olmıyorsa da o kendisine bu lâkabı almıştı. Semerkand ve etrafında tacikçe konuşan köyler de çoğunlukla sonradan farslaşmış unsurlardı. Meselâ Barın Köyü aslında bir Moğol kabilesi idi ki Behram Bek bunlardandı. Bu cihetten Semerkand civarında Türk-Tacik münafereti yoktur. Tacik olanları da özbekçe bilirler. Behram Bek'in siyasetten haberi vardı. Açıl Bek ise Semerkand'ın şarkında bir köydendi. Nayman aşiretindendi. İri yapılı heybetli bir zattı. Onu henüz bu defa göremedik. Fakat Behram Bek'in yanındaki toplantıya o da adamlarını göndermişti. Her iki Qorbaşı'nın belki üçer yüz kadar yiğiti vardı. 21 Kasım Pazartesi günü sabahleyin Behram Bek tarafından bize refakat etmek üzere verilen 25 kadar yiğitle birlikte biz şose yolunu takiben Semerkand'ın cenubunda Taht-ı Karaca adlı dağlara çıkıyorduk. Kar yağıyordu, kuvvetli tipi vardı. Dağın Şehrisebz tarafını aşan geçidine geldiğimizde benim bindiğim semiz kısrak yorulmuştu. Başka yedek at da olmadığından nasıl giderim diye düşünmeğe başlamıştım. Birden karşımıza Ruslar çıkıverdiler. Kar tipisinde onlar da bizi görmemişlerdi. Birbirimize aralaşıp kaldık. Kızıl kumandan da önden gidiyormuş. Bizden de takımımızın başı Küçük Behram, Sabir Efendi ve ben önden gidiyorduk. Kılıç kılıca çarpıştık. Bizim aramıza girmiş olan Kızıl kumandanın başı ihtimal Sabir efendinin kılıcı ile yaralandı. Kızıl kumandan da bana hücum etmişti. Fakat kılıcı ile benim yorulmuş kısrağımın başını yaralamaktan fazla bir iş yapamadan kendisini uçuruma attı. Diğer Kızıllarla tüfekle savaşmağa başladık. Onlar kumandanlarını bırakıp geri kaçtılar. Uçuruma yuvarlanan Kızıl kumandana bizimkiler yukarıdan kurşun sıkıyorlardı. Ben yorulmuş ve başından yaralı olan kısrağımı yedeğe alınız diyerek yiğitlere verip Kızıl kumandanın atına bindim. Küçük fakat çok güzel ve ateş gibi bir hayvandı. Kaçan Kızıllardan bir iki tanesi vurulmuştu. Bizden yaralanan da olmadı. Kızıllar atlarındaki yüklerini de atıp gitmişlerdi. Epeyi fişek elimize geçti. Akşama doğru Şehrisebz şehrinin şarkında Karasu adlı köye geldik. Kumandandan bana miras kalan atın üzerinde bu kumandanın heybesi ve yanına bağlanmış kı-

Levent Şahverdi Arşivi

lıcı da kalmıştı. Meğer bu heybede kumandanın bütün vesikaları, hususî mektupları, diğer kumandanlar tarafından ailelerine, dostlarına yazılan mektuplar varmış. Bunlar Enver Paşanın gitmiş olduğu Şirabâd mıntıkasındaki Kızıl kıt'alara mensup imişler. Oradaki vak'alar hakkında rapor vermek üzere bunlar Semerkand'a gönderilmişlermiş. Bu raporları okuyup Enver Paşanın ve Türk subaylarının hareketleri, Rus askerlerinin miktarı, teçhizatı hakkında tam malûmat aldık. Bu bize Allah tarafından lütfedilmiş büyük bir ihsan idi. Biz bu malûmatı almak için Enver Paşanın yanına bile gitsek yine alamazdık.

8209 **Birdhevn-i Khutteli** Aradan belki de bir ay geçtikten sonra öğrendik ki, bu kumandandan bana miras kalan atı o, Kûlab'da iken yeni evlenmiş olan bir güveyden gasbederek almış imiş. Atı, tarihlerde yazılan ve de şair Farrukhî'nin ve başkalarının şiirlerinde ve Marco Polo seyahatnamesinde "Khuttal Atları-Asb-i Khutteli" diye nevi tavsif olunan cins atlardanmış. Bunlar küçük ve çok kuvvetli, dayanıklı atlardır. Taşlar arasında keklik yakalamak için koşar, yolun sağ ve soluna koşmakla başka atların, meselâ 40 kilometre olarak geçtiği mesafeyi 100 e çıkarır, yorulmaz, fakat başı çok serttir. Karasu'da gece uyumayıp bütün bu ganimet yazıları ve mektupları okudum. Bunlara en çok sevinen yüzbaşı Sabir Efendi idi.

8210 **Şair Raci** Ben bu işlerle meşgul olurken arkadaşım olan Raci bir köşede oturmuş hep of, of diyerek hastalandığını söylüyordu. Kendisine, ertesi sabah "Kitab" şehrindeki akrabalarına gitmesine müsaade etmemizi rica ederek yalvardı. Anlaşıldı ki, yoldaki hâdiseden bu Tacik şairi çok korkmuş, artık yola devam edecek hali kalmamıştı. Bana ise "ancak bir gün istirahat edeceğim, sonra Cebbar Qorbaşı'da size iltihak ederim" diyordu. Bunların hepsi yalanmış. Ben de, "Pekâlâ bu kadar korkmuşsan bir-iki gün istirahat et" dedim, çünkü bundan hayır yoktu. Bu Raci artık çoktan ölmüş olacak. Ölmemişse bile bizden kaçtığı, benim hâtıralarımda ismi geçtiği için, Bolşevikler ona bir ceza vermezler. Fahrettin Raci, Semerkand şairi Vasli ile Mahmud Hoca Behbudî'nin genç dostlarındandı. Daha benim doğum yıllarımda vefat etmiş olan babası Mirza Nureddin Hâdi de şairdi. Onun farsça yazdığı şiirlerini Raci daha 1913'te Semerkand'da neşretmişti. Mirza Hadi'nin farsçadan türkçeye manzum olarak tercüme ettiği Hint masalları da vardı. Hulâsa, nutuklarında çok cesur olup, herkese akıl öğretirdi. Arkadaşımız Raci, Kızıllarla ancak 15 dakika kadar süren savaşa dayanamıyarak hastalandı ve bizden kaçtı. Cebbar Qorbaşı'nın yanına da gitmedi. Kendisi korkaklığın bir şaheseri olarak alay mevzuu oldu. Zararı yok. Bir aralık bir daha bize gelecek, yahut getirilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

§211 **Cebbar Qorbaşı** 23 Kasım'da biz Guzar vilâyetinde Tal Kışlak adlı köyde Cebbar Qorbaşı'ya geldik. Bu zat çok cesur bir Özbek sergerdesi idi. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Şarkî Buhara'nın Laqay (İlâqî) ismindeki Özbek aşireti sergerdesi İbrahim Beyden birkaç mümessil geldi. Bunlar her taraftaki Özbek Basmacılarını Emir namına İbrahim Bey etrafında toplamak için propaganda yapacaklarmış. Onlar bizi tanımıyorlardı. Kendisine Enver Paşa ismini veren birisinin, Laqay İbrahim tarafından esir tutulmakta olduğunu söylediler. Onlarla olan görüşmelerimi aralarında 1914 senesinde yaylalarında bulunduğum vakit beni tanıyan birisi çıktığını yukarıda 1914 senesi hâdiseleri dolayısıyla anlatmıştım. Paşanın esareti bizim için bir rezaletti. Bu Laqaylar, buradan Buhara civarında faaliyette bulunan Basmacı reislerinden Molla Kahhar ismindeki zata gideceklerdi. Ben onlara bu taraflarda dolaşmaktansa, İbrahim Laqay'ın elinde esir bulunan Paşayı kurtarmak yolunda çalışmaları için çarçabuk geri dönmelerini ve İbrahim Laqay'ı bu hususta ikna etmeleri tavsiye ettim. Molla Kahhar'la yapılacak işi biz yaparız dedim. Onlar da memleketlerine döndüler.

Semerkand tarafından buraya gelirken benim maksadım, Guzar-Şehrisebz-Qarşi şehirleri arasında hükümranlık eden Cebbar Bek'in yanında bulunarak bu şehirlerde merkez kumandanı ve maiyeti sıfatiyle Harbiye Nazırı Abdülhamit Arifoğlu vasıtasiyle tayin ettirdiğim subaylarla temasta bulunmaktı. [Diğer bir maksadımız da—İ.T.] Enver Paşa Rusları Şarkî Buhara'dan kovup çıkarmağa başlarsa, zikri geçen üç şehirdeki subayların elindeki garnizonlarla Paşaya iltihak edip şarka gelmekte olan Rusların yolunu kesmek, esir almak, silâhlarını ve mühimmatını da ele geçirmekti. Buradan Nur Ata taraflarıyla ve oradan da Khiyva ile temas temin etmek idi. Zaten Şehrisebz'deki garnizon başkanı olan Başkurt ordusu subayı Süyündükov ile hemen temas temin etmiştim. Qarşi'daki askerler de onun nüfuzu altında idi. Paşanın yanında 30 kadar Türkiyeli subay ile Şehrisebz-Qarşi mıntıkasında benim adamlarımla Buhara'nın bu kısımlarını hemen ele geçirebilecektik. Şarkî Buhara'da hükûmet başında Buhara Cumhurreisi Osman Hoca bulunuyordu. Buhara'da topladığımız dinamitlerle Amu Derya-Zerefşan köprüsü havaya uçurulacaktı. Buhara hükûmeti tamamiyle bize iltihak edecekti. Fakat Buhara Emirinin adamları ve enerjik insanlar olan Laqayların böyle tamamiyle aksi istikamette Ruslara yardım eden hareketlerde bulunarak Paşayı esir etmeleriyle bütün bu plânlar suya düşmüş oldu. Yanımdaki Sabir Efendi, Paşa esir edilmiş olduğundan artık burada kalmak istemiyordu. Semerkand'daki Basmacılara dönmek istiyordu. Cebbar'ın teşkilâtı zayıftı. Şehrisebz'deki garnizon subaylarının Basmacılarla temasları, Ruslar tarafından duyulmuş olduğundan, onlar Basmacılara hemen geçmek istiyorlardı. Süyündük kendi arkadaşlarını Çim Qorğan denilen yere gönderiyor, ben onlarla bu köyde konuşup geri Şehrizebz'e gönderiyordum. Onlara vaziyeti anlattım. Zaten Paşanın esir vaziyetinde olduğunu onlar

Levent Şahverdi Arşivi

Rus kaynaklardan öğreniyorlardı. Ben onlara ne olursa olsun sabretmelerini, vakti gelince haber vereceğimizi bildiriyordum. Bazen yanımda hiç kimse olmadığı hâlde tek başıma öteki doru ata binerek Qarşi'ye giderdim. Orada Ömer Hoca isminde bir zat vardı. Aslen Başkurdistan'dan Devletşah İşan ailesinden idiler. Taşkent, Semerkand, Buhara'dan adamlar oraya gelir ve benimle görüşürlerdi. Böylece temas tesis ederdik. Enver Paşa ile birleşecek olan Osman Hoca ve Ali Rıza Beylerin Düşembe'deki işleri bozulduktan sonra onlardan Danyal Beğ, Taşkentli Abdurresul, Buharalı gençlerden Abdullah Recebi, birkaç kişi ile birlikte Baysun'dan buraya gelip Cebbar Bek'le birleştiler. Danyal Bey Dağıstanlı bir beydi. Azerbaycan ordusunda da hizmet etmiş, sonra Buhara'ya gelerek Türkiyeli subaylarla birlikte Buhara ordusu kurma yolunda uğraşmış, gayretkeş bir zattı. Buhara hükûmeti hizmetine girmiş olan Abdurresul, Taşkentli bir genç olmakla beraber erkek çocuklar yüzünden arkadaşlarıyle kavga etmekten başka bir iş yapmıyordu. Abdullah Recebi Buhara'nın şimâlindeki sünnetçi hocalarından idi. Namuslu bir zattı. Sonradan Enver Paşanın maiyetinde bulundu. Türkiye'ye geldikten sonra 1945'te "Türkistan Millî Hareketleri" ismiyle kendi hâtıralarını neşretti. Çok korkaktı. Ruslar bizi Tal Kışlak ve diğer yerlerde gelip topa tutarlardı. Cebbar'ın da köyü harap olmuş diye meydana çıkıp dere tepe savaşırdı. Abdullah Recebi benim yanımdan ayrılmazdı. Rusların mermileri çok kötü olduğundan, yumuşak toprağa düşünce patlamazdı. Abdullah Recebi de savaşa çıkarken yumuşak toprak arardı. Fakat eline silâh almaz ve ateş etmezdi. Tamamiyle bir medrese talebesi ve molla idi. Bir de Buhara Emiri'nin yüksek memurlarından Evliyakul Toqsaba isminde bir Özbek Beyi vardı. Galiba Qavçın aşiretindendi. Hiç itimat telkin etmiyordu. Sovyetlerden memnun olmıyan insanlar gelip giderlerdi. Toqsaba'nın onlarla konuşmaları tek cepheli değildi. Mamafih Cebbar ve Danyal Beylere tâbi yiğitler eşkiya nevinden değil, çoğu hali vakti yerinde kimselerin evlâtları idiler. Ben bazen bunlardan kimisinin yakın ve uzak köylerdeki evlerine giderdim. Bilhassa Temür tarihinde isimleri geçen köyleri ve Qarlıqları arar, ona ait rivayetleri toplardım. Sonra Rus Erkân-ı Harbiyesinin dvuxverstnaya dedikleri deum (inch) de iki kilometrelik büyük haritalarını tashih ederdim.

8212 **Sıtma ve Şamanizm** Burada ben müthiş bir sıtmaya tutulmuştum. Bu bende Buhara'dan beri vardı. Hükûmet azasından Abdülhamit Arifov kinin getirmişti. O da kulaklarıma kötü tesir ediyordu. Bir gün dediler ki: "Yakında Aq-car ismindeki köyde çok tecrübeli bir bakhşı, yani şaman var. Ona tedavi ettirelim." Ben de çarnaçar razı oldum. Bakhşıya haber verdiler. Köyüne gittik. Meğerki bunlar Qarlıqlardanmış. O bir gün hazırlığını görecekmiş. İkinci günü akşam gittik. Bir Özbek çadırı içinde büyük bir ateş yakılmıştı. Kapkara sakallı 40 yaşlarında görünen sağlam yapılı bakhşı normal bir insan sıfatiyle çay içip konuştuktan sonra

Levent Şahverdi Arşivi

arkadaşlarıyle bir daire yaptı. Elinde düngur denilen davulu çalarak şamani şarkılarını söyleyip dönmeğe başladı. Başkaları da dönüyorlardı. Bu merasim uzun sürünce bakhşı bana geldi. "Sen bize inanmıyorsun, ruhlar gelmiyor. Okumayı tatil edelim," dedi. Ben de, "Aman tatil etme, ben inanırım," dedim. Yine bir müddet döndüler. Çaldılar, şarkı söylediler. Nihayet bunlardan biri vecde geldi. Ağızlarından beyaz köpükler çıktı ve kendisini kaybetti. Onu bir kenara çıkarıp yatırdılar. Böylece birkaç kişi vecde geldikten sonra nihayet bakhşının kendisi de vecde geldi. Orada hazır bir demir kürek vardı. Onu yanan ateşe koymuşlardı. Bir ağaç sap sokarak bakhşı küreği kaldırdı. Ağaç saplar yanmaya başladı. Ağzına su alıp küreğe püskürdü. Ateşten sıçrayan su tanecikleri yüzüme geliyor ve beni yakıyordu. "Korkma korkma, iyidir," dediler. Nihayet o bakhşı ateşte yanan bu demir küreği dişleriyle ağzına aldı. Birkaç defa etrafımda bu şekilde dolaştı, tekrar ateşe attı. Bu arada bakhşıya her taraftan sualler soruluyordu. Benim iyi olacağımı söyledi. Emirin muvaffak olup olmıyacağını sordular. Ona müsbet cevap vermedi. Daha bazı siyasî sualler sordular. Nihayet o kendine geldi. Bana da "Artık iyileşeceksin, ilâç filân almayın," dedi. Ağzına yanmış küreği aldığı hâlde siyah bıyıkları yanmamıştı. Ateşin sahte olmadığını da sıçrayıp yüzüme kadar gelen su damlacıklarından biliyorum. İşte bu suretle hayatımda ilk defa olarak hakiki bir şaman ayinini görmüş oldum. Gerçi küçüklüğümde de böyle bir hastalığımı bizde "bağuçı" denilen bakhşı tedavi etmişti. Fakat o ayin yapmamıştı ve böyle kerametler de göstermemişti. Bundan sonra kinin almadım ve sıtmayı hissetmedim. Bu zat dolandırıcı olmayıp hakiki bakhşı sayılıyormuş. Hiçbir ücret veyahut hediye kabul etmedi. Bu şamanî ayinlerini yaptırmam burada yaşıyan Özbeklerin bana karşı münasebetlerinde daha samimi olmalarına sebep oldu. Bu muhitte Özbekler bana çok hürmet ederler ve molla diye konuşurlardı. Cebbar Bek bir gün Özbek eşrafında 40'a yakın zevatı beni tanıtmak üzere çağırmıştı. Bunlar Emirin taraftarı değillerdi. Onlarla çok güzel sohbetler yaptık. Böylece Cebbar'ın yanında bir aydan fazla zaman kaldım.

§213 **28 Aralık Kararlarının Tahakkuku, Başkurdistan Subayları**

Cemiyetimizin merkez komitesi 28 Aralıkta Guzar şehrinde toplanacak olmuştu. Ben Cebbar Bek'den tek bir adam alıp oraya, yani konuşma yerimize gittim. Burada daha 1914 senesinden beri tanıştığım Mustafa Çavçın isminde biri vardı. Onun evinde kaldım. Meğer ki Buhara'dan gelen arkadaşlarımız Paşanın Buhara'da iken Khiva'ya Han Cüneyd'e gönderdiği adamlar da oralarda vazifelerini yapıp gelmişlermiş. Bunlar Paşanın başına gelen felâketi Buhara'da öğrenerek çok müteessir ve meyus olmuşlar; mamafih ben onları teskin ettim. Paşanın yakında kurtulacağını umduğumdan onları oraya gönderdim. Üç ay sonra herakâtın genişleyeceğini bildirdim. Rus subayından ganimet aldığım Cildiköl

Levent Şahverdi Arşivi

atını da, sahibi olan gence iade edilmesini temin etsin diye Paşaya gönderdim.

Guzar'daki toplantıda Cemiyet merkezimiz en ciddi kararları kabul etti. Bu arada Enver Paşaya kolaylık yapılsın diye Buhara'daki Afganistan elçisi vasıtasiyle Kâbil'e müracaat edilmişti. Bu iş hızlandırılacak, Buhara, Kermine, Şehrisebz, Qarşi taraflarındaki nizamî askerler ve ayrı cemiyet azaları takriben üç ay sonra 23 Mart'ta her tarafta Basmacılara geçecekler. O zamana kadar Basmacılar bunları kabule hazırlanacak oldu.

Guzar içtimaımızdan birkaç gün sonra Buhara Emirinin Laqaylara emri ve Afgan hükûmetinin tavassutu ile Enver Paşanın Laqaylara esir vaziyetinden kurtulduğuna dair haberler ve Paşadan mektuplar geldi. Az sonra Paşa kendi maiyetinden yüzbaşı Halil Beyi bana gönderdi. O Şarkî Buhara işini kendisi yapacağı kanaatında idi. Bana Zerefşan havzasındaki hareketleri idare etmeyi tavsiye ediyordu. Semerkand'daki atlarımı askerleriyle Kette Korğan mıntıkasında dolaşan Qarakul Bek'e göndermelerini istedim. Kendim de o tarafa gittim. Şehrisebz'deki binbaşı Süyündük'le aramızda rabıta temin eden binbaşı Khudayarov'la görüşme yerimiz olan Çim-Qorgan köyünde görüşüp kararlarımızı söyledim ve Khudayarov'un bize refakat etmesini temin eylemesini istedim. Bir hafta sonra biz Khudayarov ve Cebbar Bek'in ve Qavçın aşiretinden bir Özbek yiğiti ile Kaspi denilen yerde buluşup Kette Korğan mıntıkasındaki Basmacı reisi Qarakul Bek'e gittik. Bununla benim 23 Mart için hazırlık hareketlerim başlamış oldu.

Biz burada dağlar arasında Saray adlı köyden Qarakul Bek'in de bir yiğiti refakatinde Nur Ata, Ukhum, Fariş ve Quytaş ismindeki yerlere gidip Molla Hemrahkul adında bir Tacik münevverinin idaresinde Quytaş'ın şimal mıntıkasında kurulacak olan süvarî fırkasının nüvesini kurmuş olduk. Böylece biz Ocak ve Şubat aylarında Nur Ata ile Cızaq, Semerkand, Kette Korğan ve Guzar arasında birkaç defa hep at üzerinde dolaştık. Yorulan atlarımı yine Semerkand'da hanımımın yanında bırakıp tekrar Cebbar Bek'e geldim. Bu zat iyi adamdı. Maiyetindeki Abdurresul ve Evliyakul Toqbey'e inanmıyordum. Süyündük'ün askerleri Rus askerî üniformalı olacaklarından buradaki cahil halkın bunlardan şüphe edeceğini düşünüyordum. Bu cihetten Qarakul Bek'e geçmelerini temin ettim. 23 Mart'ta bunlar ve Buhara'dan Harbiye Nazırı Abdülhamit Arifov kıyamcılara iltihak ettiler. Fakat vakit vakit gelerek bana refakat eden binbaşı Hüdayarov malaryadan hastalandı. Kâsân denilen yerde tedavi edilecekti, fakat arkadaşlarının kıyam hareketine iştirak edemediğinden Rusların kendisini yakalayacağını düşünüp intihar etti. Hüdayarov idealist, kahraman ve son derece temiz bir gençti. Onun ölümü Arifov ve benim için olduğu kadar diğer arkadaşlar için de çok büyük bir kayıptı. Abdülhamit bizim yanımızda kalmayıp Enver Paşanın yanına gitti. O aralık Başkurdistan'dan yedek alay subaylarından

Levent Şahverdi Arşivi

Heybetullah Yanbuhtin gelip bize iltihak etti. Memleket ahvalini öğrenmiş olduk. Süyündük ve arkadaşlarıyle birlikte Qarşi çölünde Özbekler arasında epeyi dolaştık. Bu aylarda Özbekler karakül kuzuları kestiklerinden heryerde et pek çoktu. Köy köy ziyafete çağrılıyorduk. Buradan hepimiz toplu olarak Qarakul Bek'e gittik. Hepimiz bir arada bulunmakla mes'uttuk. Artık Buhara ülkesinde Ruslarla çarpışacaktık. Bir gün sabahleyin çok erken Qarakul Bek'in Saray mıntıkasındaki dağlar arasında bulunan karargâhına Ruslar ânî olarak taarruz ettiler. Epeyi savaş oldu. Beyaz atım hafif yaralandı. Heybemdeki haritalara ve dürbüne fişek isabet etti, kendime birşey olmadı. Bu hercümerc arasında eski arkadaşım Abdülkadir İnan ve başka arkadaşlar Kazakistan'dan Semerkand'a oradan da Qarakul Bek'in yanına geldiler. Abdülkadir (Fethülkadir) 1920'de Başkurdistan'dan kaçtıktan sonra Kazakistan'da, bilhassa Arqa denilen Orta Kazakistan'da dolaşmış ve hep cemiyetimizin işini görmüştü. Şimdi onun benim yanıma gelmesi benim için bir destek oldu. Yanımda Süyündük ile arkadaşları, Kermine Askerî Mektebinden yaverim İbrahim İshak vardı. O da askerî mektebin talebeleriyle Nur Ata'ya gelecek, hepimiz Nur Ata ile Cızaq arasındaki mıntıkada Okhum-Fariş adlı köylerde teşkilâtımızı kuracaktık. Enver Paşanın harekâtı normal inkişaf ederse Zerefşan havzasında Açıl ve Qarakul Bek'lerle birlikte bütün bu sahayı ele geçirecektik. Rusların Qarakul Bek'e karşı yaptıkları taarruzlarda hazır bulunarak askerlerimiz Özbeklerin sevgi ve itimadını kazanmışlardı. Ben de bunları burada bırakıp Câm denilen mıntıka yoluyla Semerkand vilâyetindeki çetelere, Açıl Bek'e gittim.

§214 **Enver Paşanın Mümessilleri**

Semerkand'a gelince Enver Paşa tarafından iki-üç adam geldi. Bunlar Paşadan bana ve Cemiyetimize uzun bir mektup getirmişlerdi. Paşa Kazakistan kıyam hareketine katılmak için bu iki zatı o taraflara göndermeyi, yanlarına asker vermeyi emrediyordu. Fakat o aralık gelen Abdülkadir İnan'dan ve Kazakistan mümessillerinden Kazakistan'da isyan hareketi yaşatmanın imkânsızlığını öğrenmiştik. Bu yüzden bunlar devamlı olarak, yahut Paşadan dönmelerine ait bir emir gelinceye kadar benim ve Açıl Bek'in yanında kalacaklarını bildirdiler. Bu sırada Zerefşan havzasında benim beş karargâhım vardı. Biri Semerkand'da Matrid mahallesindeki evimiz, diğeri Semerkand'ın şimalinde Cambay ve daha şimalde Bidene ve daha garpte Yar-Qorgan ve Quytaş ismindeki yerlerde idi. Kendimiz ve ailem bunların birinde bulunuyorduk. Benimle görüşmek isteyenleri ise Açıl Bek'in yahut Qarakul Bek'in yanına çağırırdık. Bu arada Cızaq ile Nur Ata arasındaki Özbekleri teşkilâtlandırmak üzere Sıntaş ve Muqri adlı yerlerde Taciklerden Hemrahkul ismindeki birisinin idaresinde yeni bir çete teşkilâtı vücude getirdik. Kermine ve Buhara'daki askerî mektep Nur Ata'ya gelerek bu Hemrahkul ile işbirliği ya-

Levent Şahverdi Arşivi

pacaklardı. Semerkand vilâyeti tamamiyle cemiyete tâbi çetelerin elinde idi. Ruslar köylere çıkamıyor, idareleri demiryolu hattının dışına geçemiyordu. Enver Paşa, Baysun ve Termiz taraflarını eline geçirirse Nur Ata ile Cızaq arasındaki dağlar mesnet olmak üzere Zerefşan havzasındaki Rusların yolları kesilecekti. Buhara hükûmeti hizmetine girmiş olan eski Başkurdistan Harbiye Nazırı Evhadi İşmurzin de gelip bu hareketlere katıldı. Abdülkadir İnan ise ben başka yerlere gittiğim vakit, Qarakul Bek'in arkadaşı Tañatar Bek'in yanında kalırdı. Bu Tañatar işlerimiz bozulduktan sonra Afganistan'a ve orada mühim ticaret işlerinin başına geçmiştir. Bununla beraber geçenlerden birini bu sene İngiltere'de iken gördüm. Kendisi karakül ticareti yapıyordu. Böylece bu Basmacı harekâtı Türkistanlıları dünyanın her tarafına atmış ve zamanla bunlar ehemmiyetli işlerin başına geçmişler. Bunu görerek sevindim.

8215 **Semerkand Taraflarında İşlerin Bozulması**

Bu arada Perşembe, Çilek ve Yañа-Qorgan mıntıkalarına çıkış yapan Kızıl kuvvetlerle birçok savaşlar oldu. Bu savaşlarda arkadaşım Abdülkadir, Evhadi ve Paşa'dan gelen zevat beraber bulunduk. Fakat bu güzel teşebbüsler üç mühim hâdise yüzünden bozuldu.

1) Evvelâ Emirciler Enver Paşaya karşı vaziyet almakla o birbuçuk ay muattal kaldı. Bu arada Ruslar Şarkî Buhara'ya askerî kıt'alarını gönderebildiler. O Baysun'u, ve Şirabâd'ı alamadı.

2) İkinci hâdise şu idi: Buhara civarındaki Emirci mutaassıp Basmacılar kendilerine yardım etmek üzere Başkurdistan'dan gelmiş olan subayları hile ile ve zalimce öldürdüler. Bu işte Kasbi hocalarından Emirin kişisi aynı zamanda Sovyet ajanı Nureddin Agalık'ın rolü büyüktü. Şehrisebz'den Mart ayı başında çıkıp Qarakul Bek'e iltihak etmiş olan Heybetullah Süyündükov ve arkadaşı 8 Nisan'da Qarneb denilen yerde Molla Mustaq isminde bir Emirci Basmacı tarafından öldürüldüler. Bizim Cemiyet adına verdiğimiz emre uyarak Buhara Harbiye Mektebi talebesinden 40 kişi kadar subayımız İbrahim İshak'la Basmacılara iltihak edip Nur Ata mıntıkasına giderken Molla Kahhar adındaki Emirci Basmacının taarruzuna uğradı. Bir kısmı ve üç Başkurt öldürülüp, bir kısmı esir edildi. Sonra bu esir edilenler de toptan kesildiler. Cehalet ve taassubun milletimizin en büyük düşmanı olduğunu bundan daha bariz gösteren bir misal olamaz. Allah bir daha bunun emsalini milletimize göstermesin. Bütün bunlar kardeşlik namına ziyafete çağırılıp silâhlarını bir tarafa koymak teklifi ile basılıp öldürüldüler. Heybetullah'ın 12 arkadaşı Ufa yanındaki Kargalı, İslâmköl, Taşlıköl, Bözdek ismindeki eski tarihlerde dahi "Tümen Tatarları" denilen taifedendi. Hepsi Rus Askerî Mekteplerinde okumuşlar.

Levent Şahverdi Arşivi

"Tümen" kelimesi Hanlar zamanında tümen yani divizyon taksimatına mensup askerî zümrenin ismidir. 17-18. yüzyıl bunlar Başkurt isyanlarında da hep bu hareketlere iştirak etmişlerdi. Ölenler: Yeni Kargalı'dan Heybetullah Süyündükov albay, İsmail Süyündükov yüzbaşı, Osman Süyündükov yüzbaşı, İlyas Açiyev yüzbaşı, İzzettin Yenikeyev yüzbaşı, İsmail Yenikeyev yüzbaşı, Taşlıköl'den Selâhaddin Sakayev, Osman Mamliyev kâtip, İslâmköl'den Yahyin, Bözdek'den İlyas Mamliyev binbaşı. Bunlar Başkurt yedek alayına mensup subaylardı. Sırf Türkistan'ın istiklâli üzerinde çalışmak için Buhara ordusuna intisab etmişlerdi. Binbaşı İbrahim İshakov ve maiyetinden üç Başkurt İsterlitamak civarından idiler, kahraman ve münevver gençlerdi. [İbrahim] 1917-20 arasında hep yanımda yaver olmuştu. Başkurdistan'dan gelenlerden ancak İbrahim Süyündük, İslâmgerey Açiyev, Eyyüp Sakayev, binbaşı Hüdayarov, yüzbaşı Heybetullah Yanbuhtin, Ahmet Varis, Evhadi İşmurzin benim yanımda olduklarından sağ kaldılar. Bunlardan üç kişi Türkiye'ye kadar geldi ve ikisi hayattadır. Kendi evlâdım gibi olan, can ve gönülden millî idealine bağlı fedakâr gençlerdi. Askerlerimizin aldatılıp silâhları ellerinden alındıktan sonra kardeş bildikleri Basmacılar tarafından böyle feci bir surette öldürülmüş olması, Türkistan'a yardıma gelmiş olan birçok subaylarımızı bu işten soğuttu. Artık bizimle gelenlerden hiçbirisi silâhını yanından ayırmaz oldu.

3) Üçüncü mühim hâdise; Soyvet-Lehistan harbinin Ruslar lehine dönmesi ve Rusların külliyeti miktarda askerî Türkistan mıntıkalarına sevk etmek imkânını elde etmiş olmaları oldu. Molla Kahhar ve Molla Mustaq, Kermine ile Qarşi arasındaki sahada geziniyorlardı. Orada barınamıyacaklarını görerek Nur Ata mıntıkasına taşınmışlardı. Bu felâketten pek geç haberdar olduk. Yanımda Abdülkadir İnan ve bazı başka arkadaşlarımız ve Sıntaş'taki Hemrahkul'un askerleri de beraber olduğu hâlde 2 Mayıs'ta Nur Ata'ya geldik. Katil olan Molla Kahhar ve Molla Mustaq orada idiler. Güya bilmemişler de özür diliyorlardı. Geniş bir sahada yüzlerce kişi yemek yedik. Orada bunlara dedim ki "Milletimizin felâketinin baş sebebi işte bu cehalet ve taassuptur. Öldürdüğünüz insanlar size silâh kullanmasını, bomba kullanmasını öğretecek, demiryollarına dinamit koyacak, aramızda muvasala yolları kuracaklar, teksir makinaları, el matbaası ve radyo işleteceklerdi. Şimdi sizin elinizden ne iş gelir" herkes başını eğmiş dinliyordu. Fakat fazla söylersem belki bize de bir felâket gelir diye ve aralarından sağ bıraktıkları Eyyüp ile İslâmgerey'i (Resim N.21) yanımıza alıp maiyetimizle birlikte yanlarından ayrıldık. Ukhum adlı yerde Türkistan istiklâli için mücadele etmekte olduğumuzu bildirerek duvarlara bazı yazılar yazdık. 9 Mayıs'ta Semerkand'a döndük.

Levent Şahverdi Arşivi

§216 **AZERBAYCANLI PANİSLÂMİST AHUND YUSUF**

Enver Paşadan birkaç kişi mektupla geldiler. Bunlar Paşanın maiyetinden Osman Çavuş ile Azerbaycanlı din âlimi ve mütefekkir Ahund Yusuf Talipzade ve Şarkî Buhara Kazaklarının büyüklerinden Bürküt Eşikağabaşı idi. "Eşikağası" hükümdarın kapı ağalarının başı demektir. Zamanla eski ehemmiyetini kaybederek Buhara sivil memuriyetler hiyerarşisinde yer almıştır. Bunun mensup olduğu Kazak kabilesine Külâb yahut Cildiköl Kazakları denilmektedir. Uruğunun muteber bir başkanı olan Bürküt Ağayı Enver Paşa kendisi, Kazakistan Kazaklarına vaktiyle Buhara'da iken benden almış olduğu adreslere mufassal mektuplarla göndermiş bulunuyordu. Üç kişilik heyetin başkanı Ahund Yusuf Talipzade idi. Ona da Enver Paşanın imzasını ve mührünü taşıyan bir menşurla, Semerkand, Buhara, Khiyva ve Kazakistan taraflarında isyan hareketlerini tanzim eylemek işleri verilmişti. Ahund kendisini Enver Paşanın Şimal ve Garp vilâyetlerinde geniş salâhiyetlerle iş görecek bir "fevkalâde komisarı" olarak tanıtıyordu. Fakat Türkiye'nin büyük devlet adamı olması bakımından Enver Paşanın hakiki mümessili aslen Erzurumlu veyahut Trabzonlu olan iri yapılı bir efe tipindeki Osman Çavuş idi. Ahund Talipzade buralarını bilfiil idare etmekte olan Türkistan Milli Birliği Cemiyetinin her hususta kendisine yardım etmesi gerektiğini belirtmişti. Şimdi yapılacak iki iş vardı: 1- Bunların şimal vilâyetlerine seyahatlerini temin ederek yanlarına Cemiyetten yardımcı mümessiller almak, 2- Bunların şimal vilâyetlerine seyahatlerini sağlama bağlamak için yanlarına Cemiyetten yardımcı mümessiller vermek, bu seyahati yaptıktan sonra Talipzade'nin iştirakiyle Semerkand ve Buhara taraflarındaki Basmacıların bir toplantısını ve resmigeçidini yapmak ve bunlara Enver Paşanın mesajını okumaktı. Ahund Talipzade bu işleri gayet kolay telâkki ediyordu. Ben kendisine Kazakistan seyahatinin çok müşkül olduğunu, orada Kıpçak kabilesi reislerinden Kiyki Batır ve Amancur Bahadır'a, Paşanın mektuplarını ve hediyelerini verebilmek ve oradan "Arqa" mıntıkasındaki kuvvetleri bulup organize etmek için en az iki üç ay sürecek çok tehlikeli bir teşebbüsü üzerine alması icap edeceğini söyledim. İhtimal aynı atlarla ve yanlarındaki hediyelerle yapmasını tasavvur ettikleri bu seyahati türlü kıyafetlere girerek gizli bir şekilde yapmak icap edecektir. Ben, Ahund'a Sır Derya şimalinde demiryolu mıntıkası kâmilen Sovyet ordusu murakabesi altında bulunmaktadır, dediğimde, benim bu seyahate pek taraftar olmadığımı zannetti. Halbuki kendisinin bu işe girişebilmesi için daha birçok mâniler vardı. Madeni ve kauçuk dişleri kırılmış olduğundan, yemek yiyemiyordu. Bunun için gizlice Semerkand'da kalarak Beyaz Rus diş tabiplerine dişlerini yaptırması icap ediyordu. Ahund ise orada yakalanmaktan korkuyor, sadece bir diş tabibini makinalariyle birlikte çalıp köyde yaptırmamızı

Levent Şahverdi Arşivi

emrediyordu. Biz nasılsa köye bir doktor getirerek baktırdık. Fakat şehre gitmeden diş köprülerini yaptıramıyacağını görünce, "Artık Kazakistan'a dişsiz gideceğim" dedi. Çünkü burada da Kızıl Rus askerleriyle savaş neticesinde hep bir yerden diğerine taşınmak icap ediyordu. Onun istediği huzur hiç bulunamıyordu. Ben o zaman Rostovsovo istasyonu yanında eski adı Kharteng olan "İsmail Ata" köyü etrafında bağlar arasında yaşıyordum. Meşhur İslâm âlimi İsmail Buharî'nin mezarı burada idi. Talipzade boş vakitlerimde benim ne işlerle meşgul olduğuma dikkat ediyordu. Göze çarpacak başlıca üç isim vardı: 1- Moskova ve Leningrad'da Komintern'in faaliyetini dikkatle takip ediyor, Moskova'da kalan ordu mensuplarımız bana bu sahada yapılmakta olan neşriyatı gazete ve mecmualarda çıkan enteresan makale kupürlerini gönderiyorlardı. Ben komünizmin nazariyesini ve tarihini öğrenmek yolunda Moskova'da başladığım işleri devam ettiriyordum. Bilhassa Marksizmi evvelce benim bilmediğim Friedrich Engels'in fikirleriyle müvazi olarak öğrenmek işini mühim görüyordum. 2- On birinci yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan ve İstanbul'da basılan üç ciltlik eserle meşgul oluyordum. Bunu Buharalı dostum Haşim Şaik, Azerbaycan'dan getirmiş ve bana hediye etmişti. 3.üncü olarak Celâleddin Rumî Mesnevi'sinin Sultan Mecid zamanında basılan bir cep nüshasını -Semerkandlı dostum Kadı Haydar "canın sıkıldığında okursun" diye vermişti- arasıra okuyordum.

Ahund Yusuf Talipzade Azerbaycan'ın fikir hayatında mühim yer alan bir mütefekkir ve yazardı. Onun türkçe eserleri ve liberal fikirleri ihtiva eden kısa Kur'an tefsiri vardı. Rusça pek az biliyordu. Fakat arapça ve farsçası çok mükemmeldi. O kelimenin tam manasiyle bir Panislâmist ve Pantürkist idi. Bu bakımdan Enver Paşaya fazla bağlı, hatta onun müridi gibi idi. Onun hareketlerini tenkit etmeyi hiç beğenmezdi. Bazı konuşmalarda benim ağzımı yokluyor gibi idi. Bir gün bana dedi ki: "Celâleddin Rumî güzel, fakat İmam Buharî'nin mezarı yanında rusça kitaplarla uğraşman yerinde midir?" Ben de: "Rusya ile ve komünizmle mücadele halinde olduğumuz için, bunların siyasetlerini ve nazariyelerini gerek ben, gerek Moskova'da, Taşkent'de ve Semerkand'da oturan arkadaşlarımız tam ciddiyetle öğreniyoruz. Başka çaremiz yoktur," dedim. O aralık Taşkent'ten bize gizlice gelmiş olan bazı gençlere de Talipzade "Bolşevizmin günü sayılıdır, onların neşriyatı ile fazlaca uğraşmaya inşallah lüzum kalmaz, "dedi. Bir gün, Bürküt Ağabaşı tenha bir zamanda yanıma girdi. "Bizim reisimiz olan Ahund'a herşeyi söylemeyin, bunları Paşaya kendi istediği şekilde aksettirir ve aranızı bozabilir," dedi. Eşikağabaşının bu sözüne cidden minnettar kaldım, konuşurken de dikkatli bulunmak mecburiyetini hissettim. Bir gün Bidene köyünde idik. Buradaki askerlerin başı olan Açıl Bek'in hürmet ettiği bazı din adamları geldi. Ahund bir şii teologu idi. Bu mezvularda konuşmaktan hoşlanır-

Levent Şahverdi Arşivi

dı. Onlara millî harekâtı dinî bakımdan takviye etmeleri gerektiğini, İslâmın siyasetinden malûmat vermeleri icap ettiğini söyledi ve kendileri namaz kılarken hazır bulunanların namaza gelmelerini imâ edercesine sağına soluna bakındı. Fakat Açıl Bek'in maiyetinde ancak bazıları namaz kılar ve kılmıyanlara namaz vakti geldi filân diye birşey söylemezlerdi. Bu hâdiseden sonra Ahund'a dedim ki: "Semerkand vilâyeti Özbeklerinde hâlâ Temür zamanındaki anane hâkimdir. Beğler dinî ve askerî meselelerde bazen çok hürmet ettikleri din âlimleri ve şeyhleri ile katiyyen istişare etmezler. Hoca ve şeyhler de onlardan bunu talep etmeyi hiç düşünmezler. Beğler haftada bir defa Cuma namazına giderler. Canımız isterse ben de ve maiyetimdeki Başkurt subayları da namaza gideriz. Gitmezsek kimse bize namaza gelin demez. Bunun için siz Açıl Bek'in ve Semerkand Beylerinin maiyetinde bulunurken bu hususa dikkat buyurursanız daha iyi olur." Türklerin ve diğer Müslüman milletlerin İslâmiyet esasında siyaseten birleşmelerini umde edinen Ahund Yusuf Talipzade benim bu sözlerimden hoşlanmadı. Yine bir gün aynı köyde dostum Qari Kamil, kımız getirmişti. Kımız da çokça idi. Köroğlu ve Yusuf Ahmet destanları bu sohbetlerin ruhu idi. Akşamüstü Özbeklerden bir neyzen güzel ney çaldı. Ben bu münasebetle Celâleddin Rumi'nin "Neyin içine aşk ateşi, meyin içine de aşkın coşkunluğu düşmüştür"[15] şiirini okumuştum. Farsça güzel bilen Qari Kâmil ve diğer arkadaşlar çok hoşlanarak bu mısraı özbekçe olarak tekrarladılar. Ahundumuz dedi ki: "Ney var ama, ortada mey yok"; ben de: "Bizim bu memlekette yaz aylarında kımız içilir. Aydın bir İslâm âlimi olduğunuz hâlde kımızla iktifa etmeyip meyi hatırlamanız bu muhite pek uymaz, çünkü biz meyi kımıza tercih etmeyiz." Ahund dedi ki: "Siz şarap içmez misiniz?" Ben de "Ne için içmem, bizi bırakın, fakat siz Enver Paşanın mümessili olduğunuzdan, yaylalarda kımızı bırakıp meye geçmenizi belki yakıştırmıyanlar olur." Qari Kâmil de: "Biz sizi bir din âlimi, müfessir biliyoruz" dedi ve Ahund'a şarap verdirmedi.

Birkaç gün sonra Ahund'umuzu Semerkand vilâyeti Kazaklarından bir iki zatı kılavuz ve üç askeri terfik ederek Bürküt Ağa ve Osman Çavuşla birlikte Sır Derya taraflarına Cemiyetimize mensup Kazak beylerine gönderdik.

8217 **Muhiddin Mahdum'a Nasıl Aldanacaktık**

Enver Paşanın mümessilleri Kazakistan'a hareket etmeden önce Semerkand vilâyetindeki Basmacı rehberlerini bir araya toplayıp bu mümessillerle konuşturmak istedik. Fakat o aralık Ruslarla yapılan bir çarpışmada, beraber bulunan Ahund, "bu toplantı sonradan da yapılabilir, geç kalırsak Ruslar bizim Kazakistan seyahatımıza engel olabilirler," dedi. O günlerde Zerefşan vilâyeti Basmacılarının başka grupları yanında kalmış olan

(15) Âteş-i işq-est kender ney futâd • Cûşeş-i işq est kender mey futâd.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurt ordusu mensupları Evhadi İşmurzin, Heybetullah Yanbuhtin, İslâm Açiyev, İbrahim Süyündük, Eyyüp Saqay-Gerey, Ahmet Varis, yanıma geldiler. Bununla hepimiz Açıl Bek yanında toplanmış olduk. Minhac ve Şahveli ismindeki Başkurtlar da Taşkent'le aramızda rabıta işini görüyorlardı. Böylece biz, ötekiler öldürüldükten sonra on kişi olduk. Bu sayı yüzlere çıkarılabilirdi. Fakat onları nasıl barındırdık? Bu cihetten gelmek isteyenlere gelmemelerini tavsiye ediyor ve geri bırakıyorduk.

Fakat bu mesele böyle kolay halledilemiyordu. Semerkandlı Ekabir Malıdum ile Buharalı Mirza Abdülkadir'in yanımızda (yani TMB merkezinde) bulunan mümessili Semerkand ve Buhara mıntıkasındaki isyan hareketlerini Basmacılığın iç gelişmesi halinde bırakmaya aslâ razı değillerdi. Her iki zat Buhara polis müdürü Muhiddin Mahdum'un işinin bozulmakta olmasından muzdarip idiler. Sovyet ordusunda benim nüfuzum altında bulunan bazı Başkurt kıt'alarının hemen açıkça Basmacı hareketine iltihakını gerçekleştirip Zerefşan havzasında benim idaremde bir muntazam askerî kıt'a vücude getirerek, şehri (Semerkand'ı) zaptetmeye zorluyorlardı. Zerefşan vilâyetindeki hareket ciddî bir şekil alamadığı takdirde Muhiddin Mahdum'un Sovyetler'e teslim olacağını söylüyorlardı. Sovyet ordusunda benimle temasta bulunan Başkurt askerlerinden iki kişi Semerkand'a gelerek Kadı Haydar'ın bağına bitişik ve tarafımdan kiralanmış olan evde benimle ve Evhadi İşmurzin'le görüştüler. Bunlar, ben bizzat karşılarsam, 250 kadar askerle Ferğane'de ve Uratübe civarında Basmacılara geçmeye hazır olduklarını bildirdiler. Evhadi, bunlara Basmacıların cehaletini ve Süyündük ve arkadaşlarının bu yüzden öldürülmüş olduklarını, Sovyet-Lehistan seferinde savaşların Ruslar lehine geliştiğini, Türkistan'a külliyetli ordular sevkedebileceklerini söyleyip daha bir müddet sabreylemelerinin münasip olacağını anlattı. Semerkandlılardan Ekabir Mahdum ve arkadaşları bu askerlerin hemen kıyama katılmalarının temini ve benim Khalbuta Bek yanına gidip bu askerleri karşılamam gerektiğini ileri sürdüler. Gelen iki asker, kendileri gibi kıt'adaki arkadaşlarının da bize geçmek hususunda azimli olduklarını söyledilerse de, Evhadi gibi ben de daha 15-20 gün beklemeleri gerektiğini, Enver Paşa Guzara doğru yürüyecek olursa kendilerine haber göndereceğimizi söyleyip, kıt'alarına dönmelerini emrettik. Semerkandlılardan Kadı Haydar'la arkadaşları, Muhiddin Mahdum'un sağlam ayakkabı olmadığını, bizim düşüncelerimizin basiretli olduğunu söyleyip bizi tasvip ettiler. Kadı Haydar bu münasebetle Mevlâna Celâleddin Rumî'nin şecaat sahibi bir kumandanın ihtiyatını takdir eden şiirini[16] naklederek beni övdü, Ekâbir ve arkadaşlarını susturdu. Bu konuşmalardan daha 15 gün bile geçmemişti ki, bizim işler bozulmaya yol tuttu. Maiyetinde askerî talim görmüş nizamî

(16) Ne gumâni burde-i tu zin neşât • Hazm-ra megzâr u mikün ihtiyât
Vâcibest u câizest u mustahil • İn vasat-râ gir der hazm ey dakhil. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

polisler bulunan ve bize son damla kanına kadar dövüşeceğine yemin eden Muhiddin Mahdum'a bizimkiler, bilhassa o zatı tanıyan Evhadi kıymet veriyorlardı, o da az sonra Sovyetler tarafına geçince arkadaşlarımın maneviyatı üzerine kötü tesir yaptı. Hâdiseler bu şekilde inkişaf etmeye başlayınca, Evhadi "sivil adamların hele Taciklerin askerî meselelere karışmaları hiç caiz değil; biz mevcut kuvvetlerimizle Kızıllar'a karşı bir iki güzel savaş vermeliyiz. Muvaffak olmazsak Paşayı da alıp Afganistan'a geçeriz," diyordu. Çünkü o da Semerkand Basmacılarına Buharalılardan fazla itimat etmenin, onlarla birlikte ciddi savaşlara girmenin mümkün olmadığını görüyordu.

8218 **Semerkand Basmacıları** Bugünlerde Zerefşan havzasında bizzat Millî Cemiyete tâbi olarak teşkil eden çeteler vardı:

1) Açıl Bek: Nayman Özbeklerinin Qostamgalı şubesinden 38 yaşında gayet cesur, hüsn-i ahlâk sahibi, vakur, ağırbaşlı ve tedbirli bir zattı. Rusya ve dünya siyasetini gazetelerden takip edebiliyordu. Yanında yeğeni ateşli genç Devran Açıl vardı.

2) Behram Bek: Semerkand yanındaki Dihnev köyünün Tacikleşen Moğol-Barın uruğundan idi. Rusçayı okuyup yazacak kadar bilirdi. Açıl Bekle ikisi birlikte Buhara Emirinin amcası Seyyid Ekrem Töre yanında Guzar'da bir müddet hizmet etmişler. Her ikisi çetelerini Cemiyetin emriyle teşkil ettiler. Açıl Bek'in 1500 askeri ve yanında Cemiyet tarafından vekil olarak Semerkand vilâyetinin parlak aydınlarından Cemiyet Merkez Komitesi Azası Qari Kamil bulunuyor. Açıl Bek'in yanında Semerkand vilâyeti Karakalpaklarından Açıl Toqsaba ve Çilek kasabası ülemâsı neslinden Kette Mahdum, Küçük Mahdum isminde nüfuzlu gençler bulunuyordu. Behram Bek'in yanında da Semerkand yanındaki Pest-Kışlak'dan Hemrahkul Bek isminde birisi yardımcısı idi. Bu da Açıl Bek gibi namuslu ve kahramandı, tahsili de vardı. Semerkand Cedidlerinden Müslim Şekûri'nin talebesi idi. Sonra İstanbul'a gelmişti, şimdi Afganistan'dadır. Behram'ın yanında Semerkand aydınlarından Hemrahkul Bek, Abdülhalim, Qari Mehmet ve Azerbaycanlı Esat Bey bulunuyordu. Behram Bek'in Tacikler arasında itibarı vardı.

3) Semerkand'ın garbında Kette Korğan, sancağında Qarakul Bek isminde âvamdan bir sergerde 500 kadar kişi ile Zerefşan cenubundaki dağlık mıntıkalara hâkimdi. Bunlar Qarlıq aşiretindendi. Buhara'dan gelen münevverlerin çoğu ona iltihak ediyorlardı. Ona tâbi Câm mıntıkasında Akbaş Bek isminde birisi, Saray kabilesini temsil ediyordu. Yanında 100 kadar adamı vardı. Yiğit tabiatlı ve hüsn-i ahlâk sahibi bir zattı. Bunlar da Behram Bek'e tâbi idiler.

Bir de Ürgüt Taciklerinden Hacı Abdülkadir vardı; rusça bilirdi ve Sovyetlerin hizmetinde bulunmuş, açık fikirli bir zattı. Arkadaşı Muallim Şekû-

Levent Şahverdi Arşivi

rı ile birlikte Ürgüt'te gizli bir çete kurup oradaki Rus garnizonunu basarak silâhlarını alıp dağa çıkmışlardı. Eski Fars ve Türk edebiyatına vakıftı. Fakat hareketlerinde müstereddit olduğundan, pek sevilmezlerdi.

Açıl Bek'in çetelerine dahil olmak üzere Cızaq sancağında Mamur Niyazi Bek ve Turab Bek isminde iki münevver Basmacı vardı. Bunlar Semerkand'da rusça orta derecede tahsil görmüş, Komünist Partisine girmiş ve polis müdürlüğü yapmış gençlerdi. Her ikisi 1916 kıyamından çok zarar gören Özbek uruğlarından idiler. Mamur Bek Qır-sadaq uruğundandı, sonra Türkiye'ye gelerek beraberce neşrettiğimiz "Yeni Türkistan" mecmuasında çalıştı. Demiryolu inşaat memuriyetinde bulundu ve 1929'da Kütahya Tavşanlı'sında vefat etti.

Turab Bek ise eski Özbek eşrafındandı. 200 kadar askeri vardı. Semerkand'la Ferğane arasındaki dağlık mıntıkalar onların elinde idi. İran'a sığınmıştı, fakat Bolşevikler onu Meşhed'den kaçırıp uzun süren işkencelerden sonra Taşkent'te idam ettiler. Bunun bana Horasan'dan yazdığı pek çok mektuplar vardır ki, Türkistan millî mücadele tarihinin kıymetli hâtıralarını teşkil ederler.

Bir de Cızaq'ın Nur Ata tarafı dağlık mıntıkalarında yaşayan Taciklerden Molla Hemrahkul vardı. Qoytaş adlı yeri merkez edinmişti. Şiirden anlayan münevver bir zattı. Bu zat, Cemiyet reisi olmam sıfatiyle benim emrimde idi. Qızıl Qum üzerinde Sır Derya ve Khiyva taraflariyle muhaberat onun maiyetinde bulunan bir adamımızın eliyle idare edildi. Onun vasıtasiyle Khiyva'ya mektup beş günde gider, beş gün sonra da cevap gelirdi. Bu iş güzel organize edilmişti. Buna tâbi olarak bir de Okhum mıntıkası Taciklerinden Molla Mehmet Yaşar, Aktepe Özbeklerinden Molla Karakul vardı. Bunlar bu mıntıkaların muteber adamları idi. Bu Molla Karakul, tarihten anlardı. Qoytaş dağlarında Hemrahkul'un oturduğu dağ arası meralara eski Türk destanlarından alarak "Ergenequn" derdi. Yorulan atları buraya getirip bırakır ve baktırırdık. Ben buraya birkaç defa gidip geldim. Buralardaki Özbekler eski bozkır ananelerine çok sadık ve şiveleri de temiz özbekçedir. Kadınları kaçmaz. Bildikleri halk edebiyatı bâkir hâlde duruyor, kimse gelip de onları toplayıp neşretmemiş, nasıl ki bu hâdiselerden sonra Taşkent Maarif Müdüriyeti burada yaşayan destan bilgilerinden Ergeş Cumanbulbul'u bulup ağzından birçok destan yazdırmış ve bazılarını neşretmişti.

Semerkand vilâyetini besleyen Zerefşan nehrinin Maça dağlarındaki Taciklerin reisi Esrar Han ve Hamid Bek, Sengzar havzası Özbeklerinin Abdülmecid Bek isimli beyleri Açıl Bek'e tâbi bulunuyorlardı.

Semerkand ve Ferğane arasında Uratepe mıntıkasındaki dağlar Khalbuta Bek isminde bir sergerdenin elinde idi. Bunun 500 kadar askeri vardı. Harikulâde cesur ve Rus düşmanı bir vatanperverdi. Askeri ve ahali kendisini çok severdi. Yanında Mustafakul isminde çok akıllı ve tedbirli, dünya-

Levent Şahverdi Arşivi

dan haberdar müşaviri vardı, malî işlerine o bakardı. Galiba "Yüz" kabilesindendiler.

Ruslar, Basmacılara toptan eşkıya, hırsız derlerdi. Fakat Semerkand vilâyetinde Basmacıların esas rehberi hep vatanperver, fedakâr, dünyadan haberdar insanlardı.

9219 Çilek Savaşları Bütün bu çetelerin işi Sovyet kıt'alarını vilâyete çıkarmamak, çıkanlarını basıp silâh ve mühimmatlarını almaktı. Bu savaşlardan maada vilâyetin muhtelif taraflarında toplantılar yapıp halkı isyan hareketi etrafında birleştirmek. Şarkî Buhara'da inkişaflar olursa Semerkand vilâyetinde demiryollarını sökmek için hazırlık görmekti. Haziran içinde Yar-Qorgan, Yaña-Qorgan ve Çarşamba adlı yerlerde mühimce savaşlar oldu. Bir aralık Qala-i Ziyaeddin'de bir savaş oldu. Burası eskiden Araplar zamanında Debusiye ismiyle maruf bir yerdi. Savaş esnasında ben de maiyetimle birlikte mezarlıkta yer almıştık. Kûfî hatlariyle yazılmış taşları okuyordum. Arkadaşım Abdülkadir (Fethulkadir) "oq tiydi" diye bağırdı. Fakat baktık, meğer ki dikenlerden yaralanmış. Bu sonraları meşhur bir hikâye mevzuu oldu. Abdülkadir, eşim Nefise'yi buradan Sır Derya havzasına, "Türkistan" (Yesi) şehrine götürdü. Onlar bizden bir haber alıncaya kadar oralarda kalacaklardı. Bir aralık Semerkand şimalinde Cambay adlı yerde idik. Sovyetler Açıl Bek'le barış konuşması yapmak için Semerkand ulemasını göndermişlerdi. Onlar "Bolşevikler bize, gidiniz ve görüşünüz dedikten sonra biz de geldik ne yapacağınızı kendiniz bilirsiniz" dediler. Mamafih aralarında Sovyetlerle pek fazla ihtilâtlı olan bir imamı Açıl Bek az kaldı öldürüyordu. Aralarında Kadı İsa ve İşan Hoca isminde Semerkand'ın büyük uleması vardı. Bizimle bazı dinî mevzular üzerinde konuşup namazda Basmacılara imamet etmek istediler, kimse yanaşmadı. Bunları Semerkand valisi olan Kazak Şirazıyev göndermişti. Aynı kanaldan Rus ordu kumandanları bir subayı Açıl Bek ile konuşturmak istediklerini bildirdiler. Açıl Bek bana; "İstersen sen konuş," dedi. Benim gitmemi Semerkandlı komite üyeleri tehlikeli buldular. Görüşme Çilek ve Gümüşkend köyleri arasında olacaktı. İki taraftan beşer kişi gelecekti. Mahdumlar denilen münevver Basmacılar burasının etrafını ihtiyat tedbiri olmak üzere saracaklar, fakat Ruslar tecavüz etmezlerse onlara dokunmıyacaklardı. Açıl ve Behram Bekler zümresinden rusça bilen Abdülhalim'i ve daha birisini verdiler. Asıl konuşacaklar Mahdumlardı. Ben şahsen Rus subayı ile konuşmıyacak, rusça bilmeyen birisi gibi hareket edecektim. Öyle de oldu. Subay, savaşı bırakıp Sovyetlerle anlaşmayı tavsiye etti. Konuşma neticesiz kaldı. Burası tarihte Temür'le Emir Hüseyin'in nümayendelerinin barış için konuştuğu yerdi. Konuşmalar o zaman da neticesiz kalmıştı. Bu konuşma her hâlde Rusların bir denemesi idi. Ruslar böyle konuşmalardan bir netice çıkmayacağını vazıh olarak gördüler.

Levent Şahverdi Arşivi

§220 **Yaryaylak Yaylalarındaki Toplantılar**

Enver Paşadan gelmiş olan Ahund Yusuf, Osman Çavuş ve Bürküt Ağa Kazakistan'da aşağı Sır Derya'ya kadar gitmişler, fakat her tarafta Rus askeri bulunduğundan bir iş yapmadan, hatta Kiyki Batır ve emsali Kazak Basmacılarına Paşa tarafından gönderilen kılıç ve menşurları da kendilerine veremeden geri dönüp geldiler. Ahund Yusuf da bana hitaben: "Siz elbette bu memleketi bize nisbeten daha iyi tanıyorsunuz, işte döndük, orada yapılacak bir iş yok" dedi. Lehistan cephesinde vaziyet Rusların lehine döndüğü ve Enver Paşaya da Afganistan'a geçmekten başka çare kalmadığı takdirde ne yapacağımızı, burada mevcut Başkurt askerlerinin Çarşamba adlı bir köy yanındaki savaşlarından sonra konuştuk. Evhadi İşmurzin başta olmak üzere Başkurtların, Mamur ve Turab Bek'lerin Maça tarafına gelmeleri, oradan Enver Paşaya geçmeleri, benim için de cenubî Türkmenistan'da karargâh kurmam, icap ederse İran'a geçmem ve hepimizin Afganistan'da birleşmemiz, fakat her şeyden evvel Taşkent'te toplanacak kongreye iştirak etmem kararlaştırıldı.

Qari Kâmil ve Açıl Bek'lerle konuşarak Ahund Yusuf ve Osman Çavuş'un, Paşanın yanına dönmelerinden evvel Ağustos başında Sengzar'da Semerkand vilâyeti Basmacılarını, hatta Uratepe'deki Khalbuta Bek'i çağırıp dağ aralarındaki yaylalarda nefes almayı da kararlaştırdık. Temmuz ayı sonlarında Semerkand vilâyetinin şark kısmındaki çetelerin bir kısmını Bagdan adlı yerde toplamaya, sonra hepimiz Sengzar nehri başlarında Afşin, Temür ve Bâbur'un tarihlerinde çok zikri geçen Yaryaylak adlı yere gelmeğe çağırdık. Buralarda Türkistan Maça dağlarının karlı tepeleri altındaki alpin meralarında, "tandır dolmaları" yaptılar. Yeri kazıp tandır işini görecek birkaç derin ve kabre benzer çukurlar yaptılar, duvarlarına taşlar koyup içinde çok ateş yaktılar ve bu tandırlara kesilmiş koyunlar ve bir at koyup karınlarına pirinç, soğan, biber ve saire doldurup diktikten sonra, ateşten kızarmış bu tandırlara koydular, sonra bunların üstlerini yapraklarla örtüp toprağa gömdüler. Biz çok lezzetli olan bu yemekleri ancak ikinci gün öğlede yedik. Bu tandır kebaplarını yediğimiz gün ben ve Ahund Yusuf ve Evhadi, üçümüz bir iki Özbekle beraber atlarımıza binerek karşımızda yakın görünen karlı tepelerden gelen suların teşkil ettiği bir şelâleyi ziyaret ettik. Akşam üstü güneş bu şelâleye envai çeşit renkler veriyordu. Tabiatın bu güzelliği bende şamanî ecdadımızın dağlara ve nehirlere ibadet etmelerinin ve kurban kesmelerinin manasının ne olduğunu anlatıyordu. Başımı hayranlıkla yere koydum. Ahund Yusuf: "Şayet ibadet ediyorsan müşrik oldun" dedi. Tandır başında kalan askerlerden daha bir kaçı geldi.

Bu akşam hayatımda hiç unutamadığım bir vakit geçirdik. Semerkand'dan şair Vasli, Taşkent'den ihtimal bugün daha hayatta olan bir muharrir vardı. Semerkand Basmacılarından büyüklerin hepsi burada idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurdistan'dan gelen arkadaşlarımın hepsi yanımda idi. Kaşgar'dan gelen Hakim Töre isminde bir ihtiyarın Şarkî Buhara'da söylendiği rivayet olunan şiirleri okunurken bunlar dağlarda güzel akisler yapıyordu.

Yagılarga kul bulub • Kalmadı armanımız

Erk üçün bulsin feda ey • Malımız hem canımız

Başımızda sayebân • Turgay bulub imanımız

Bu vatannı lâlezâr etkey • Tökülgen kanımız

Halkımızdaki istiklâl aşkı bu anda birbirimize karşı duyduğumuz samimi bağlantılar, askerlerin kendilerine güvenleri, tabiatın zenginliği ve buraların tarihlerde okuduğumuz şanlı mazisi gönüllerimizi doldurmuştu.

§221

Milli Kültür Meselelerine Dair Gece Sohbetleri

Yaryaylak'taki gezmelerin üçüncü gününde Ömer Hacı ismindeki zengin bir Özbeğin çadırlarında misafir olduk. Ömer Hacı, Kazak ve Kırgız, Başkurt ve Özbek gibi yarı göçebe Türklerin içinde görülen aynı tıp irsî zenginlerin biri idi. Buradaki halk Ömer Hacı'ya karşı derin hürmet besliyorlardı. Elindeki serveti çok sayıdaki hayvan sürülerinden ibaretti. Kımızı, yemeği halk içindi. İnsanlara aklı ile, ihsanı ile yardım etmekten hoşlanan bir baba imiş. Kışlağındaki emlâkinin çoğunu Sovyet hükûmetinin elinden kurtaracağı zanniyle buralara, dağlara getirmiş. Ömer Hacı, bize, babalarından kalma birçok eski eserleri, kadîm halıları, babalarının merasim elbiselerini, eğer takımlarını, çok muhterem ve maruf bir hanım olduğu söylenen büyük annesinden kalan kadın elbiselerini ve ziynetlerini, aynı hanımın sandıklarında bulunan resimli yazma eserleri, müzeyyen Kur'an ve "Evrad" yazmalarını, Hafız ve Nevaî divanlarını bir bir gösterdi. "Millî mevcudiyetimizi temsil eden kıyamcılar devamlı bir hükûmet kuramıyorlar. Siz giderseniz arkanızdan Kızıllar gelir, beni öldürürler, fakat bütün bu hazinemizi yağma edip yok edeceklerdir, bunun için üzülüyorum," diyerek ağlardı. Bu kitaplar arasında XVInci asrın ilk yarısında yaşayan meşhur Özbek hükümdarı Ubeydullah Hanın türkçe, farsça ve arapça olmak üzere üç dilde yazdığı şiirlerin mecmuası ve "Eyyuha l'-veled", yani "ey çocuğum" ünvanıyle oğlu için yazdığı vasiyetnamesi vardı. Bu müzeyyen nüsha Ubeyd Hanın kendi zamanında yazılmıştı ve Ömer Hacı'nın, tarih kitaplarında ismi geçen büyük babasına nisbet edilen notlarını da ihtiva ediyordu. Burada bulunan Qari Kâmil bu yazma Kur'anların Ömer Hacı'nın ecdadına ait olmayıp başkaları tarafından bu aileye emanet bırakılmış olduğunu söyledi. Her hâlde Sengzar nehri başlarında yaylada oturan bu Özbek ailesi XVI ncı asrın ilk yarısından zamanımıza kadar dört asırdan beri birçok kıymetli eseri kaybetmeden muhafaza etmişler. Fakat benim

Levent Şahverdi Arşivi

kendi ailemde dahi iki üç yüz senelik eserler Sovyet ordusunun 1920'deki talan ve taracları arasında zayi olup gittiği gibi, bu eserler de yok olup gideceklerdi. Ömer Hacı'nın elindeki eserler arasında bir kemer vardı, altın ve gümüşle tezyin edilmişti. Üzerinde şimdi hatırlayamadığım yazılar vardı. Fakat bu altın ve gümüş ziynetlerin dikilmiş olduğu kayışı hâlâ tazeliğini muhafaza etmişti ve üzerine tazyikle yazılmış bazı farisî şiirler vardı. Bugün Avrupa'da böyle bir "press" usulüyle deri üzerine her türlü tezyinat yapılabilir. Ama birkaç asır evvel Özbekler bunu nasıl yapabilmişlerdi. Bu deri üzerinde yapılan sanat şaheserdi. Eğer Kızıl Ruslar bu hazineyi yağma edecek olurlarsa, ilk işleri bu müzeyyen kemerin altın ve gümüş ziynetlerini kesip almak ve bu güzelim deri sanat eserini çöplüğe atmak olacaktır. Ömer Hacı "Bu kıymetli eşyanın zayi olmaması için bir çare bulunuz," derdi. Ahund Yusuf Talipzade, "Bunların arasında en mühim olanlarını bana verin, ben Paşanın yanına götüreyim, oradan belki Afganistan'a çıkarırız," dedi. Ömer Hacı ise "Ben bu eşyayı taksim etmeğe razı değilim, hepsi bir arada bulunmalıdır. Paşanın yanına gidinceye kadar Rus işgal mıntıkalarından geçeksiniz. Rusların eline geçmiyeceğini kim temin edebilir? Emniyette değilsiniz ki," dedi. Beklere, yani Basmacılara gelince bunlar eğerlerine bağlanmış olan "qurjin", yani heybeleri yere düşerse onu bile atını durdurup almaya vakitleri olmuyor diyerek oradaki beyleri güldürdü. Ben orada çok tuhaf görünen bir teklifte bulundum. Dedim ki: "Bu hazineyi Semerkand'daki müzeye götürüp vermelisiniz." Ahund Yusuf dedi ki: "Rusların zorla almaları ihtimaline karşı, bu malı kendi elinizle onlara götürüp vermek akıl kârı mıdır?" Ben de cevap olarak: "Büyük şehirlerdeki resmî kütüphane ve müzeler, rejimlerin değişmesine rağmen, mevcudiyetlerini muhafaza ederler. Bu müzeler eğer bizim gayelerimiz tahakkuk ederse, yine bir gün milletimizin malı olacaktır." Açıl Bek "Milletimizin elindeki evlerde mevcud hazineyi müzeye götürüp vermek, başladığımız mücadelenin istikbaline inanmamak, demek olacaktır," dedi. Ben de "o hâlde bu hazineyi Ömer Hacı kendi evinde tutmayıp başka bir yerde saklamaya çalışsın," dedim. Ömer Hacı ise, "Hazineyi Semerkand müzesine vermek millî hareketlere zarar verecek ise, o hâlde bu hareketlerin temeli yoktur." Mamafih hazineyi kendi evinden uzak meçhul bir yere götürebileceğini, fakat bunun ciddî bir çare olmadığını, müzeye teslim etmenin belki en iyi çare olacağını söyledi. Bu konuşmalardan bir ay sonra, Sengzar nehri havzasını kâmilen işgal etmiş olan Kızıl Ordunun, Ömer Hacı'nın evlerinden ve ailesinden hiçbir eser bırakmadığını Semerkand'da TMB Kongresi zamanında haber aldık. Fakat kıymetli eserlerinden hiç olmazsa bazılarını müzeye intikal ettirip ettirmediğini öğrenemedim. Bu Ömer Hacı'nın elindeki eserler, Türkistan'daki Özbek eşraf aileleri, "bekzadeler" elinde çok kıymetli hazineler olduğunu gösteren bir delil oldu.

Levent Şahverdi Arşivi

Biz Ömer Hacı'nın evinde o akşam hemen hemen hiç uyumadık. Geceyi Ahund Yusuf Talipzade ve şair Vasli ile edebî mevzular, bilhassa Mevlâna'nın Mesnevi'si üzerinde münakaşalarla geçirdik. Bu münakaşaları, bundan birkaç hafta sonra yokluk âlemine kavuşacağını henüz hiç aklından geçirmeyen beyaz sakallı, nur yüzlü, halim tabiatlı Ömer Hacı da diz çöküp oturduğu hâlde dinlemiş ve candan iştirak etmişti. Doğrusu ben Celâleddin Rûmî'ye ağır bir surette çatmış, ve bununla Ahund Yusuf'un çok hassas bir noktasına basmıştım. Mevlâna çok mecazlı, sufiyane ve felsefî fikirler yazmış. Bunları anlamak için, dinî edebiyata, hatta Yahudi an'anelerine, Peygamber kıssalarına, Harut-Marut, Balam-Bagur kıssalarına, Arap edebiyatına derinden vukuflu olmak şart olduğundan, benim gibi bunları bilmiyen ve Peygamber kıssalarını okumayanlar için anlaşılması kolay değildi. Beyazıt Bistami, Mansur Hallac ve İbrahim Edhem'in vesâyâsını, sofîlerin hâl tercümelerini, ve Kur'an âyetlerini ve hâdisleri Arap ve Acem folklorunu bilmek, hele İblis şeytanın entrikalarından haberdar olmak muhakkak lâzımdı. Mevlâna Celâleddin Rûmî kendisince çok iyi bilinen bu hikâyelerin ancak bazı noktalarına[10] istitraden temas ediyor. Zikredilen sofîler kimlerdir, hâdisenin tümü neden ibarettir, birkaç kelimesini naklettiği âyet veyahut hâdisin baş veya son tarafları nelerdir, bunlar ne münasebetle söylenmişlerdir, onları biz bilmeyiz. Sonra bir hikâyenin sonuna gelmeden, ikincisine, sonra üçüncüsüne geçiyor. Bunların arasındaki bağlılıklar da çok vakit tasavvuf kültürüne bağlıdır. Ben bu münakaşalarda Rûmî'nin anlattığı hikâyelerden biri üzerinde durdum. Hikâye şu: XI. ve XII. asırda Buhara'yı Sadr Cihan isminde bir ulema sülâlesi idare etmiş. Şehri Tibet Dalay Lama'sı veya Roma Papa'sı gibi teokratik bir şekilde idare eden bu "Sadr Cihan"lar âlim adamlarmış ki, Orta Asya ve Ön Asya İslâmlarına İslâmların hukuk ve teolojisini öğreten ana kitaplar bırakmışlardır. Bu Sadr Cihan'lardan daha çok genç olan birisi, pek de güzelmiş. Şehrin "Şahne"si, yani merkez kumandanı, aynı zamanda mühendisi olan büyük memuru parlak Sadr Cihan'a âşık olmuş. Dedikodular çıkmış. Şahne, bunun tavşanın arslana âşık olması ve aşkı yüzünden onun boynuna sarılması gibi tehlikeli bir iş olduğunu anlayınca, Sadr kendisini öldürür korkusuyla Buhara'dan ayrılmış ve 12 sene kadar bir zaman Horasan ve Irak'ın şehir ve köylerinde serseriyane dolaşmış, fakat sevdiği Sadr Cihan'ı hiçbir vakit hatırından çıkaramamış, nihayet ne olursa olsun, onu bir görüp öleyim diye Buhara'ya hareket etmiş. Meğer ki Sadr Cihan da Şahne'yi için için seviyor, ve gelirse affederim diyormuş. Fakat Buhara'ya gelince kendisini Sadr Cihan'a takdim ederek affını isteyinceye kadar birçok hâdise ve manialarla karşılaşır. Dostları onu korkutuyorlar. Rûmî onun bu arada geçirdiği ıstırapları, her taraftan topladığı başka başka hikâyelerle süsleyip, Şahne ile Sadr Cihan arasındaki hâdiselerden bin beyti geçen bir roman yapmış, bütün bu macerayı teferruatiyle bilen Buhara halkı, Rûmî'nin tabiriyle "ihtiyarlar, kadınlar ve çocuk-

Levent Şahverdi Arşivi

lar, hepsi" âşıkın tarafını tutuyor, ve Sadr Cihan'ın buna karşı vaziyet almasını bir insanın diğer bir insana karşı sevgi hissi beslemesini men'etmek gibi zalimce bir hareket olarak telâkki ediyormuş. Rûmî de bu hususta onlarla beraber. O hikâyenin son kısımlarını çok dramatik bir şekilde tavsif etmiş, ve Buharalıları, bu aşk hâdisesinden dolayı geçirdikleri heyecan dolayısıyla övmüş. Fakat bu hikâye, konusunun Buhara'da daha onuncu asırlarda maruf olan erkek sevgisi, tezahürü olduğunu bildiğim için bende ancak nefret uyandırdı. Rûmî aynı hikâye içinde bir gencin bir kıza âşık olup yedi sene ona kavuşamadığı hikâyesini de anlatmış. Fakat o hikâye Rûmî'nin bir erkeğin diğer erkeği sevmesinin tasvirinde gösterdiği[11] heyecanı arz etmiyor. Türkistan daima iki kültürün mücadelesine sahne olmuştur. XII. asır İslâm âleminin büyük tarihçisi ve mütefekkiri İbn Qayyum al-Cavzî erkek sevgisinin Bağdat'da daha İslâmiyetin ilk asırlarında büyük bir içtimaî hastalık şeklini almış olduğunu uzun uzadıya anlatmıştır. O VIII. asırda yükselen ve dört İslâm mezhebinden birinin kurucusu olan İmam Mâlik ibn Anas'ten hadîs dinlemekte olan talebeleri arasında henüz sakalı çıkmamış olan delikanlıların bulunmasını katiyetle menettiğini, kendisinden müsaade almadan aralarına girenler olursa onları kırbaçla cezalandırdığı zikretmiştir. Hele güzel giyinen, süslü eşraf çocuklarını bu meclislere katiyen yanaştırmamıştır. Çünkü bunlar, bu gibi güzel gençler, araya karışınca büyük üstaddan hadîs dinleyen Bağdadlıları çileden çıkarıyorlarmış. Hatta Mâlik'den az sonra gelen diğer bir hadîs âliminin bir tek güzel ve cazip gencin yetmiş kadar cazibeli güzel kızdan daha fazla "fitne-engiz" olduğuna dair rivayetini aynı İbn Qayyum zikretmiştir. Bu heyecan aslâ platonik hislerin neticesi değildi.

Alişir Nevaî de şiirlerinde yüzüne pudra (ıñg) süren uzun saçları örülü, mahbupların gerdanı (sokağı)nı okşamağa, dudağını, hatta icap ederse ayağını öpmeğe hazır olduğunu bildirdiği güzel "ra'na yiğitler"den, bunların milleti "fitneye duçar eden "khat" ve "ghubar"larından bahseder. Fakat bütün hayatında bekâr kalan Alişir için bunlar bir estetik meselesi olmuştur. Herat'ın o zamanki diğer bir edibi (Kemâleddin Hüseyin) bütün meşayih ve evliyaları dahi erkek sevgisine müptelâ sapık insanlar gösterip "Mecâlis al-Uşşâq" gibi kitaplar yazdılar. Safaviler devrinde ise gençler kadın gibi süslenmiş bir şekilde ve zamanımızda hiç de uygun görülmiyecek bir tarzda tersim edilmişlerdir. "Mahmut ve Ayaz" ve "Köroğlu Ayvaz" gibi normal sevgi mevzularını dahi bazı 17-18. asır şairleri cinsî hisleri tahrik eden romanlar şekline çevirmişlerdir. Bu vaziyette biz ortaçağda büyük hamleler yaşatan "güzel insan kültü"nü bir sanat mevzuu olarak tekrar ihya edemeyiz. Rûmî, Alişir Nevaî gibi büyüklerimizin eserlerindeki bu gibi hikâye ve gazelleri sadece kenarda bırakıp ancak zamanımız ahlâk ve sanat telâkkilerine uygun eserleri temiz türkçeye çevirerek neşretmekle yetinmeliyiz. İstikbali

Levent Şahverdi Arşivi

olan türkçe, Kazak türkçesidir. Arap ve Fars kelime ve idiyomlarını benimsemiş çağatayca, Osmanlı edebiyatındaki "divan" devrinin dili gibi kenara atılacaktır. Ferğaneli Mirşeref münevver bir subaydı. Buna dedi ki, "Siz yoksa Mevlâna, Cami ve Nevaî gibileri ahlâksız insanlar mı sayıyorsunuz?" Dedim ki: "Maazallah. Yalnız onların yaşattıkları devirlerinin ruhu bize artık uyamaz. O devir İran edebiyatında 'güzele tapmak' devri idi. Bu minyatürcülükte de öyle idi. Zamanımızda da bir sinema güzeli ortaya çıkarsa, 'bomba gibi patladı' derler. O zamanda da öyle idi. Herat ediplerinden Şihabeddin Devletabâdî, kendi zamanındaki bir hâdiseyi anlatırken: 'Semerkand vilâyetinde Mirza Hemdem isminde bir güzel huruc kıldı, Sultan Hüseyin Baykara onun güzelliğine dair söylenen rivayetlerin tesiri ile ona âşüfte oldu, Molla Câmî ise sırf bu güzeli görmek için Semerkande gitti.' [diyor.] Olabilir. Fakat bizde kadın açıkça sahneye çıkınca kadın rolünde erkek bulundurmaya ihtiyaç kalmıyacak. Umumiyetle ortaçağ zevki kalkıyor."

Aynı zat, yani Mirşeref, ertesi gün bana dedi ki: "Siz Mevlâna'dan, Nevaî'den, Allahyar'dan bazı şiirler naklederken bunlar muasır mütefekkirlerin sözleri gibi geliyor, halbuki biz onları mezara gömmüştük, ve ancak geriliğe çeken şahsiyetler olarak tanırdık. Bu nasıl böyle?" Ben dedim ki: "Sufî Allahyar küçük ve tek taraflı bir adamdır. Onun hakkında dediğin doğrudur, mamafih onun şiirlerinde de ismini ebedileştiren parçalar vardır. Yalnız bunları ötekilerinden ayırmasını bilmeli. Türklerden çıkan büyük mütefekkirlerden, Mevlâna-yı Rûmî, al-Biruni ve Nevaî büyük kültürlü ve çok taraflı insanlardır. Yerine göre söz söylemesini bilmişler. Nevaî muhakkak ki bir sarhoş değildi. Kendi benzeri Ömer Hayyam gibi o da içki için neler söylememiş. Al-Biruni, 'kendisinin kâinatın[12] merkezi olduğuna inanan insan semaların yer küresi etrafında döndüğüne inanırlardı,' derken muhakkak ki yerin hareketini biliyordu. Eski Yunan ve Hint âlimlerinden buna [yani yer küresinin dönüşüne] dair sözler nakletmekle iktifa etmiş. Kendi muasırları arasında dedikoduya yol vermemek için, 'Bu bir fizik meselesidir, ben riyaziyatçıyım' diye cevaptan kaçınmış. Yani aynı zamanda bir diplomattı. Celâleddin Rûmî de çok şeyler biliyor. Onun için 'Vahy'in yeri ruhun kulağıdır: Vahiy nedir ki, hissin derin gizlenmiş yerinden söylemek demektir.'[17] yani Tanrı doğrudan doğruya Peygamberin derin hislerine hitap ederek ona fikirleri söyletiyor; halbuki o Vahy'i tamamiyle umumun anladığı gibi Cebrail vasıtasiyle yapılan bir iş gibi anlatıyor, Cebrail'i terlemiş Peygambere kanaatlarını yelpaze yaparak serinletiyor gibi anlatıyor. Kültürü yüksek olan insan, telâkkisi girift olan işler hakkında kendi düşüncelerini muhitini ürkütmiyecek şekilde sözler kullanarak o muhit içinde yaşamayı, ona faydalı olmayı düşünürler. Halbuki meselâ siz, âvamın akidelerine karşı lüzumsuz yere asabi vaziyet alıp bunları kendinizden bezdiriyorsunuz. Rûmî

(17) Pes mahal-i vahy-i gerded güş-i cân • Vahy çe bûd? goftan az hiss-i nihân. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

demiş ki: 'Ben Kur'an'dan ancak iliğini (mağhız) alırım, kemikleri köpeklere atarım'[18], fakat Rûmî bizleri bu 'ilik'le beslemiyor, 'kemik'leri teşkil eden rivayetler, efsaneler, hikâyeleri anlatmakla onları da kendisine mal ediniyor."

Birkaç gün sonra Semerkand'a geldiğimde Mirşeref'in bu sohbetleri arkadaşlarına da anlatmış olduğunu gördüm. Biz bu sözleri unutulmasın diye Buhara'nın Kâbil elçisi Mirza Rahmetullah'a gönderdik. Ben onları bir sene sonra Kabil'e geldiğimde Mirza Rahmetullah'ın yerine geçen Haşim Şaik'tan aldım. "Gerçekten hür Türkistan'da çok güzel şeyler konuşabilecekmişiz," dedim.

Semerkand Basmacılığı esnasında birçok faydalı işler yapıldı. Ezcümle yanımdaki Evhadi İşmurzin ve Khiyva'da çalışan Osman Terigulov ile yine orada bulunan Taşkentli bir Özbek Mirşeref askerî talimatnameleri özbekçeye tercüme ediyorlardı. Kazaklardan iki[13] hukukçu, müstakbel Türkistan'ın anayasası üzerinde çalışıyordu.

§222

Mustafa Çokayoğlu'na Yazılan Mektup

Buhara aydınlarından Molla Rahmetullah isminde bir şair ve muharrir, Buhara mümessili olarak Kâbil'e gönderilmişti. Onun maiyetinden birisi, bize o aralık Kâbil'de bulunan eski Buhara Harbiye Nâzırı Abdülhamit Arifov'dan ve diğerlerinden çok enteresan mektuplar getirdi. Abdülhamit, kendisinin Hindistan ve Çitral seyahatinden ve dünya siyasî vaziyetinden anlatıyordu. Bir de eski Khoqand Millî Hükûmeti Reislerinden Çokayoğlu Mustafa ile mektuplaştığını, onun Paris'te bulunduğunu ve yazdıklarını anlatmıştı. Bunlar bizim için hürriyet dünyasından gelen birer ışıktı. Bunları okuduktan sonra ben de Ahund Yusuf ile gönderilmek üzere Abdülhamid'e ve onun vasıtasıyle Paris'e Çokayoğlu'na mektuplar yazmıştım. Gerçi Ahund Yusuf, kendisi Afgan hududuna ancak Enver Paşa ölüp vaziyet karıştıktan sonra gelmiş ise de mektupları Kâbil'e gönderebilmiş. Ben 1922 Temmuz 27 tarihinde yazılan bu mektubu 1923 senesi Aralık ayında Paris'e geldikten sonra Mustafa Çokayoğlu'ndan alıp okumuştum. Bu mektupla ben, o aralık Semerkand vilâyetinde cereyan eden hâdiseleri ve Moskova'dan aldığım haberleri yazmışım. O mektuptan bu hâtıralarıma nakledilmesi gereken noktalar şunlardır:

"Sovyet hükûmeti Lehistan'da harbi kendi lehine sona erdirirse, Müslümanlara karşı yeni bir kültür siyaseti tatbik edecek görünüyor. Bunu üç gün evvel Moskova'dan Semerkand'a gelen bir arkadaşımdan gayet mevsuk yerden öğrendim. Kazaklardan Ali Han Bükeyhan, Ahmet Baytursun, Nezir Turekulov; Başkurtlardan Abdullah İsmeti, Salah Atnagulov, Manatov, Azerbaycanlılardan Mehmet Ağa Şahtahtinskiy, Ali Ejder Sa'idzade, Celil

(18) Men zi Qur'ân bergüzidem maghz-i râ * Ustukhan-ra pış-i segân andâhtem.

Levent Şahverdi Arşivi

Mehmet Kulizade; Türkiyeli komünistlerden Ahmet Cevat, Nazım Hikmet; Tatarlardan Sultan Aliyev, Nevşirvan Yavuşev, hepsini Moskova'ya çağırmışlar. Bunların her birini kendi kabileleri kültürüne ve komünizm teşekküllerine dair büyük büyük eserler yazmak veya tercüme etmekle vazifelendirmişler. Moskova'da bir 'Şark Üniversitesi' kurulmuş. Svanidze[14] ile Broydo bunun başında bulunuyorlar. Broydo şimdi Stalin'in yardımcısı olmuş. 1917 Nisan ve Haziran aylarında bu herifi kendine dost görüp onu Khiyva'ya vali olarak göndermeğe sebep olmanın ne kadar yanlış olduğunun artık farkında olsan gerek. Bu Broydo ve Prof. Polivanov Azerbaycanlı ihtiyar rusçu Şahtahtinskiy'i ve Türkiyeli Ahmet Cevat'ı yanına alarak bütün Türk dillerine ayrı ayrı Lâtin veya Rus alfabesi tatbik edip bizi birbirimizden tamamen ayırmak siyasetini takip ediyormuş. Nezir Turekulov ve karısı Hanife Turekulova Lâtin hurufatı kabul olunursa, Türk kavimleri için müşterek alfabe olsun, diyormuş. Fakat Broydo ve Polivanov her kabileye fonetik usuliyle ayrı dil yaratmak siyasetini güdüyorlarmış. Lâtin hurufatı elbette Rus hurufatına geçmek için bir intikal vasıtası olarak kullanılacak. Dağıstan'da şimdiden Osetin ve Çerkez dilleri için Kyrill Rus harfleri tatbik edilmeğe başlanmış. Altay Tatarları, Finler ve Yakutlar için de Lâtin hurufatı bahis mevzuu değilmiş. Bu fikirleri ileri sürenler Broydo ile Polivanov imiş. Qublandı ve sairleyi Arab hurufatiyle basıyorlar, birkaç sene sonra Lâtin harfleri ile basacaklar. Sonra tabiî Rus olacak, Şark Üniversitesi'nde yetiştirilmek üzere şimdiden Khiyva, Buhara, Ashabad, Khoqand ve Taşkent'ten gençleri toplayıp Moskova'ya götürüyorlarmış. Sen Sovyetlerin bu yeni kültür siyasetlerini orada makaleler yazıp dünyaya tanıtmalısın. Demek bizi harp cephelerinde mağlûp edince işi kültür cephesine çevirecekler. Taşkent'de bu sene Şubat ayında Nezir Turekulov ve Hadi Feyzi idaresinde 'İnqılab' isminde bir ciddi mecmua çıkmaya başladı. Şimdiye kadar beş sayı çıktı. Bu Safarov'un teşebbüsüdür. Türkistan aydınlarını kazanmak ve bunların eliyle Sovyet siyaseti aleyhdarlarını ezmek istiyorlar. Bu mecmuada Semerkandlı Hacı Muin, Abdülhamid Çolpan, Sadreddin Aynî, Polat Saliyev, Abdurrahman Sadi ve başkaları yazıyorlar. Nezir aynı zamanda Derviş ismiyle de yazıyor. Nezir "Türkistan Türklerinin müşterek kültürünü Sovyet usuliyle ihya etmek"den bahsediyor. Derviş ismiyle bizim gibi Basmacılara iltihak etmiş aydınları çürütmek için İbrahim Canızakov'u ele almış, kendisi aslen Çingiz Han neslinden gelen dostun Sencer İsfendiyarov, Alaş Orda'cıların ve Validov'un siyasetlerini çürütüp yazıyor. Abdurrahman Sadi müşterek Türk dilinden bahsedip yazıyor ama Profesör Polivanov, hemen onun karşısına çıkıp bu iş ilmî değildir, Pantürkizmdir diye aynı mecmuada makale yazıyor. Sovyet Rusya ile Türkiye arasında 16 Mart 1921, tarihli muahedeyi ve Yusuf Akçura'nın 20 Aralık 1921'de Ankara'da kendisini Rusya ve Lehistan dostu gösterip söylediği nutku naklederken Nezir Turekulov 'İslâm alemi kültürü' mevzularına da temas ederek Sovyetleri Şarklılara uy-

Levent Şahverdi Arşivi

gun siyaset kullanan bir devlet göstermeğe çalışıyorlar. Fakat Pavloviç, Broydo ve Polivanov gibiler Moskova'da türkçe neşriyatı Azerbaycan şivesinde yapmamak için çalışıyorlar, bir de yerli milliyetçilere Taşkent'te özbekçe, Kazak, Türkmen ve Tatar şivelerinde yazılar yazıp müşterek dil ve kültür vücuda getirmek yolundaki tecrübelerine bütün kuvvetleriyle karşı koyuyorlar. Polivanov Latin hurufatı kabul olununca her şiveyi bu hurufatta tesbit (zafirsizovat) edilince, bunları birleştirme ümitlerinin temamiyle kesileceğini yazıyor. İşte Sovyetlerin müstakbel siyasetinin esas temeli budur. Bunu şimdiden not edip koymalısın".

§223 **Kurban Bayramı Günleri** Biz 4-5 Ağustos'ta Kurban bayramını Bidene'de Qari Kamil'in akrabaları arasında geçirdik. Camide meddahlar doğrudan doğruya Ruslar aleyhine söylüyorlardı. Çünkü Rusların birkaç gün sonra buralara külliyetli miktarda asker sevkedebilecekleri hatır ve hayalden geçmiyordu. Görünüşte her iş Basmacıların elinde idi. Fakat benim düşünceli olmam yüzünden Qari Kamil üzülüyordu. Biz Semerkand'a yakın Cambay köyüne gelmiştik. Buraya Semerkand ve Taşkent'ten birkaç tanıdığımız geldi. Güya yakında iktidar Müslümanlara geçecek diye düşünüldüğünden bize gelip gitmekten korkmuyorlardı. Cambay yanında Beylerimizin birisi askerlerine "köpkeri" oyunu tertip etmişti. Askerler öyle muntazam oynadılar ki mahsus "köpkeri" talimi görmüş intibaını veriyorlardı. Semerkand'da tanıştığımız âlim bir Arap vardı. O da Cambay'a gelmişti. Askerleri medh ederek arapça şiirler söyledi. Ezcümle Peygamberin maiyetindeki askerleri medhederek söylenen beyitleri Basmacılara atfederek okudu ve tercüme ettirdi. Şu mealdeki beyit hoşuma gitmişti: "Onlar (yani askerler) atlar üzerinde kayalarda bitmiş çalılar gibi yapışmış duruyorlar. Bu, eyerlerinin kayışları sağlam bağlandığından değil, savaşta iradelerinin kudretli olmasındandır"[19]. Bazıları türkçe çok güzel şiirler söylediler. Akşama kadar eğlenildi. Bidene ve Cambay'da askerlerimizi görmeğe gelenler arasında bir Dağıstanlı da vardı. Hulâsa bu bayramdaki muntazam askerî yürüyüşler ve serbest konuşmalar, okunan şiirler herkesin göğsünü kabartmıştı. Bidene köyünde kaldığımızda Rusya'nın Sovyet idaresi altında yeniden kalkınması karşısında, Türkistan'ın, Türk kavimlerinin ve İslâmların mukadderatının ne olacağına dair tahminlerimi uzun uzadıya yazmıştım. 23 Temmuz 1922 tarihini taşıyan bu yazıyı ben Türkiye'ye ve kısaltarak[15] İran ve Afganistan'ın devlet adamlarına gönderecektim. Sonradan İran'a getirdiğim bu yazıyı Meşhed'deki Türkiye şehbenderliği vasıtasiyle Ankara'ya gönderdim. "Şarkta içtimaî inkılâp veya irticaın istikbali ve Şark inkılâpçı aydınının vazifeleri" ünvanını taşıyan bu yazımdan ileri-

(19) Kaannahum bi zuhur-i'l-khayil-i nabt-u ruba
Min şiddat-i'l-hazm-i la min şiddat-i'l-huzum-i.

Levent Şahverdi Arşivi

de bahsedeceğim. Ben bu yazıyı Enver Paşaya göndermek fikrinde değildim. Bu yüzden bu arada yanımda bulunan Ahund Yusuf Talipzade'ye göstermedim. Şimdi bu yazı Türkiye Cumhuriyeti Harciye Vekâleti Arşivinde bulunuyor. Ahund Yusuf ve arkadaşları bizden gönderilen bazı adamlarla birlikte Maça ve Qarateğin yoluyla Enver Paşanın yanına gittiler. Fakat onlar geldiği vakit Paşa şehit olmuş bulunuyordu. Ahund Yusuf şii olması dolayısıyla aynı mezhepten olan Şuğnan Tacikleri arasında barınmış ve Enver Paşanın yerine geçen Hacı Sami'nin yanında kalmıştır. Nihayet Paşanın ölümü, ve Rusların gittikçe şiddetlenen takibatı ve Basmacıların bozulması karşısında maneviyatı bozulmuş, bir kadın yüzünden Taşkentli arkadaşı Abdurresul'ü öldürmüş, nihayet Afganistan'a geçmek niyetiyle Penç nehrine atılmış ve boğulmuştur. Allah rahmet eyleye.

Sengzar (türkçesi "Taşlık") nehri boyunda ve Cambay'da geçirilen güzel toplantılar Açıl Bek'in kendisine rakip saydığı diğer Özbek sergerdesi Abdülmecit Beyi boğdurup öldürtmesiyle gayet fena bir intiba ile sona erdi. Halbuki Açıl Bek ve Zerefşan havzasındaki diğer beyler, Cemiyete mensup olan hiçbir şahsı, Millî Birlik Cemiyetinin Semerkand vilâyeti komite azalarının fikirlerini almadan idam cezasına çarptırmayacaktı. Buna en çok üzülen de benimle Qari Kamil'di. Çünkü Açıl Bek'in başına birşey gelirse yerine geçebilecek olan da bu zattı. Kendisi Sengzar Özbeklerindendi. Sengzar'da iken buradan Oratepe'nin millî kıt'alarının başbuğu olan Khalbuta Bek'e gitmek, onunla işbirliği yollarını tesbit etmek hususları kararlaştırılmıştı. Biz de Mamur Bek ve Turab Bek ile bir gece Zamin mıntıkasına giderek bu işi yaptık. Görüştük, askerlerle toplu bir hâlde tekrar Bidene mıntıkasına geldik.

8224 **Ahund Yusuf'un Bir Marifeti**

Ahund Yusuf ile birlikte bize gelmiş olan Şarkî Buhara Kazakları mümessili Bürküt Eşikağabaşı Beyin bana, Ahund'a pek fazla inanmak caiz olmadığını, ona her şeyi söylemem doğru olmıyacağını, Enver Paşaya yanlış haberler yetiştirebileceğini mahremane söylediğini yukarıda zikretmiştim. Bürküt Eşikağabaşı'nın dediklerinin çok yerinde ve samimi bir ihtar olduğu, bu zat ile Ahund Yusuf'un 6-7 Ağustos'ta Şarkî Buhara'ya hareket etmelerinden sonra anlaşıldı. Onların gitmesinden bir-iki gün sonra Baysun yoluyla Enver Paşadan Temmuzun son haftasında yazılmış bir mektup gelmişti. Bunun yanında arkadaşım Mustafa Şahkuli'den de bir mektup vardı. Bu mektuplar beni epeyi üzdü. Sebebi şu: Enver Paşa, Ahund Yusuf ve Bürküt Eşikağabaşı ile gönderdiği 28 Nisan tarihli mektubunda vaziyette fenalık olursa ve Ruslar Lehistan cephesinde tam olarak ezilmeyip Türkistan'a asker sevketmek imkânını elde ederlerse, Millî Birlik Komitesi Semerkand ve Ferğane vilâyetlerindeki Basmacılara kendi başlarına Sovyetlerle sulh müzakereleri yapmaları için hazırlık görmelidir, demiş, fakat Buhara hanlığı mıntıka-

Levent Şahverdi Arşivi

sına gelince, icap ederse orası için kendisinin Ruslarla konuşacağını belirtmişti. Görülüyordu ki Paşa Rus kuvvetinin arttığı zaman Basmacılar cephesinde hasıl olabilecek zayıflıkların tekmil Cemiyetin ve kumandanlığın zayıflığı telâkki olunmaması için tedbirler alıyordu. Bir de bu mektupta yazılmıyan bazı şeyleri Osman Çavuş'a ağızdan söylemişti. O Sovyetlerin garp cephesindeki vaziyetlerini tesbit etmek işini bizden istiyordu. Onların ne kadar asker sevkedebileceklerini, öğrenmek mümkün olup olmadığını sormuştu. Bizim gerçi Moskova'da, Taşkent'te istihbarat teşkilâtımız fena değildi. Fakat Rusların ne zaman, ne kadar asker sevkedebileceklerini öğrenebilmek imkân haricinde bir işti. 11 Mayıs'ta Semerkand'da komitemiz toplandı. Bu meseleyi müzakere ettik. Ferğane'de vaziyet kötü idi. Zaten bazı Basmacılar Ruslarla müzakereye başlamışlar, Körşirmet ve kardeşi Nurmuhammed ise savaşı durdurup Afganistan'a gitmeyi düşünmekte idiler. Fakat Lehistan cephesinde vaziyet âni olarak değişir ve Ruslar fazla miktarda asker sevketmeye başlarlarsa, Semerkand vilâyeti için Sovyetlerle müzakereye başlamalıyız diye karar verdik. Açıl Bek ve Behram Bek gibi kumandanlar da bu fikirde idiler. Bürküt Eşikağabaşı ile Ahund Yusuf ve Osman Çavuş, Kazakistan'a hareket etmeden evvel, vaziyetin çok aleyhte inkişaf ettiğini görünce, Komiteyi Bidene'de toplayıp bazı kararlar aldık. Moskova ve Taşkent'te hükûmette bulunan bazı aydınlar vasıtasiyle müzakereye girişmeye prensip olarak karar verildi. Bu mecliste Ahund Yusuf kendisi de vardı. Hemen müzakerelere başlanması kararı da alınmış değildi. Fakat Ahund Yusuf, Zeki Velidi'nin ve [Cemiyet] Merkez Komitesinin Enver Paşayı bir tarafa bırakarak müstakil sulh yapmak istediklerini Paşaya mektupla bildirmiş. Bu bir jurnalcılıktı. Bürküt Eşikağabaşı da onun bu gibi işleri yapabileceğini anladığından bizi ikaz etmiş imiş. Paşa mektubunda bu hususu kapalı geçmiş, fakat Osman Hoca ve Mustafa Şahkuli, Paşaya bu mealde bir jurnal yapılmış olduğunu görmüşlerdir. Ahund Yusuf'un bu jurnalcılığının menfî tesir ettiğini Mustafa Şahkuli, Türkiye'ye geldikten sonra tafsilâtiyle anlattı. Acaba Paşa bu meşhur teologun alelâde bir şakşakçı olduğunu anlamıyor mu idi? Ahund Yusuf'un bizim memleketimizin görüşlerine uymıyan daha birçok hareketleri oldu.

225

Oratepe Maça Yolu ile Enver Paşaya Gitmek İstiyoruz

Ahund Yusuf ve arkadaşlarının hareketinden bir veya iki gün geçmişti. Moskova'da istihbarat işine bakan ve Taşkent'te hükûmette bulunan arkadaşlarımızdan Rusya'nın Lehistan'la olan harbinde muvaffak olması neticesinde Türkistan ihtilâl hareketlerini bastırmak için büyük miktarda ve muhtelif tiplerde tümenler göndereceğini, tümen başlarına tayin olunan Sovyet subaylarının bir kısım askerlerinin artık Semerkand mıntıkasına gelmiş olacağını bildirdiler. Biz de bu haberleri

Levent Şahverdi Arşivi

ve bizimi başlıca Oratepe ve Maça taraflarında toplanacağımızı ve icap ederse Belcuvan ve Qarateğin yolu ile Paşanın yanına geleceğimizi ve yine icabında Afganistan'a geçebileceğimizi, Ferğane Basmacıları arasında bozgunluk alâmetleri görülmekte olduğunu Maça yoluyla Enver Paşaya tafsilâtiyle bildirdik. Haberleri aldığımızın ikinci günü yine evvelce kararlaştırdığımız Oratepe yoluna çıkmak üzere idik. Sabahleyin Kızıl askerlerden iki kıt'anın Rabat adlı yerde Sengzar ovasına çıkmış, ve geçtikleri yollara askerî telefon telleri sermiş olduklarını haber verdiler. Bunlar her hâlde Semerkand Basmacılarının bu mıntıkada bulunduklarını bilerek çıkmışlardı. Biz geceyi küçücük Özbek köyünde geçirdik. Meğer bunun adı "Yenge Kent" imiş. Burası Abbasiler zamanında İslâm ordularının kumandanı sıfatiyle orta Anadoluyu fetheden Afşin'in cedlerinin köyü idi. Gece yarısı Rusların Sengzar boyuna büyük askerî kıt'alar göndermiş olduklarına dair haber geldi.

8226 **Davul Savaşları** Biz Sengzar havzasından ayrıldığımız günün akşamı Ruslar oraya gelmişler ve bizim Zamin taraflarına hareket etmiş olduğumuzdan haber alarak sabahleyin Davul mıntıkasına doğru yürümüşler. Biz onların Davul'a hareket edeceklerini öğrenmiş olduğumuzdan daha erken vaziyet alabildik ve Rusların geçecekleri derenin her iki tarafında tepeler ve kayalıklar arasında yerleşerek bunların yolunu kesmek için tertibat almış bulunduk. Çok şiddetli çarpışmalar oldu. Kızıllar yan dere ve kayalıkların Basmacılar tarafından tutulmuş ve önleri de kesilmiş olduğunu görünce askerlerimizin bulunduğu dere ve kayaların daha yukarılarına tırmanarak bizi ürkütmek ve buradan çıkartmak istediler. Fakat onların çıkmak mecburiyetinde kaldığı kaya ve tepeler çok uzak olduğundan mermileri bize kadar gelmiyordu. Ben kendi maiyetim ve bazı Özbek askerleriyle birlikte atlarımızı derelere bırakıp Kızılların kuşatmakta olduğu derenin sağ tarafında tarlalar arasında yer aldım. Çünkü önleri kesilmiş olan Kızıllar dereden çıkabilirlerse bu taraftan çıkacaklardı. Öğleden sonraki savaşlarda Kızıllar yüksek tepeleri bırakarak bütün kuvvetleriyle bizim tarafımıza atılmak istediler. Başta kumandalar veren bir Kızıl subay atıyla tepenin üstüne çıktı. Kızıllar gelişi güzel ateş etmeye başladılar. Biz de atlarımızı derenin çukurlarına yerleştirmiş olduğumuz yerde bırakıp Kızılların daha yakınına geldik. Onlar bizi görmiyorlardı, biz onlara epeyi yaklaşmıştık ve binmiş oldukları atları üzerinden bir bir düşürüyorduk. Maiyetimden bugün Kütahya'da Azot fabrikasında çalışmakta olan İslâm ile yakın yıllarda orada vefat eden arkadaşı Eyyüp, güya beni kendi vücutlarını siper ederek korumak niyetiyle tarla arasında Ruslara daha yakın yere gelmişlerdi. Ben de onlara "size isabet eden Rus fişeği bana da gelecek, boşuna yukarıma çıkmayın, ölsek beraber öleceğiz," diye fısıldıyordum. Bu arada at üzerinde kumanda etmekte olan Kızıl subay bizim kurşunlarımızla atından yuvarlandı. Askerleri de kaçtı. Mitralyözlerini de bırakıp gittiler. Fakat bizim mitral-

Levent Şahverdi Arşivi

yözle uğraşmaya vaktimiz olmadı. Kızıl askerler hemen iki eşekle gelerek kumandanlarının cesedini almakla meşgul oldukları bir sırada, biz de fırsattan istifade ederek dere içerisinde bulunan atlarımızın yanına gidip atladık ve sağ tarafta bulunan tepelere, Rusların gözü önünde hızla tırmandık. Geri kalan Basmacı kıt'alarına buraya gelerek Kızılların önlerini daha ileride ve bizim bulunduğumuz derenin ağzında kesmelerini emrettik. Bu savaşta coşan Evhadi burada atiyle koşup bizzat emirler veriyordu. Terlemiş demirkıratı üzerinde tepeden tepeye koşuyordu. Kızıllar bizim yer değiştirmemizden istifade ederek kuvvetlerini kumandanlarının öldüğü tepeye çıkarabildiler ve bizi sıkı mitraliyöz ateşine tuttular. Fakat kızmış olan mitraliyöz ve tüfeklerinden çıkan kurşunlar, bize kadar gelemiyordu. Ben de derenin ağzına yolu kesmek için gidecek olan askerlere: "Korkmayınız, Kızıl kurşunları bize kadar gelmiyecektir. Hemen derenin ağzını tutunuz" diyordum. Hulâsa biz az olduğumuz hâlde arkadan yetişen Basmacıların derenin ağzına kadar inebilmeleri neticesinde, Kızıllar arabalarını zaten yol bulunmıyan bu bizim derelerimize indiremediler. Yine Davul deresinde çarpışmaya devam ederek yollarını açmaya çalıştılar. Bu yüzden çok zayiat verdiler ve bizim Basmacılara epeyi ganimet bıraktılar.

Biz bu hâdisede muvaffak olmuş isek de Zamin ve Oratepe taraflarına külliyetli miktarda Sovyet askeri gelmiş olduğunu öğrendiğimizden Oratepe seferinden vazgeçtik. Zaten alınan ganimetlerden ve elimize geçen vesikalardan anlaşılıyordu ki bu askerler ve silâhları Sovyetlerin garp cephesinden getirilmişlerdi. Demek vaziyet ciddi idi. Buradan biz Sengzar havzasında Beş Koruk adlı bir yerde bir-iki gün dinledikten sonra Usmet denilen yere geldik. O gün Taşkent'te çıkan Sovyet gazeteleri geldi. Bunlar bizim Davul'daki savaşlarımızdan bahsediyor ve küfrediyorlardı. Meğer o savaşta tepe üzerinde kumanda ederken maktul düşen Kızıl kumandan onların mühim şahsiyetlerinden birisi imiş.

§227

Usmet ve Semerkand Konuşmaları

Davul savaşında epeyi ganimet elde eden bizler bir yaylaya çıkıp geceledik. Orada yapılan müşaverede bütün kudretimizle Uratepe, Yaryaylak, Usmet mıntıkasından başlayıp Semerkand-Şehrisebz'in doğusundaki dağlık sahaları ve Maça'yı elde bulundurmak kararını aldık. Maçalıların reisi Ahmet Hana ve onun vasıtasiyle Enver Paşaya süratli vasıtalarla mektuplar gönderip Rusların her tarafta başlıyan taarruzlarını ve bu vaziyet karşısında aldığımız kararları bildirdik. Sonradan öğrendiğimize göre bu mektuplar süratle hem Maçalılara, hem de Paşaya yetişmiş. Sabahleyin biz Türkistan silsilesinin batı yanında bulunan otu suyu bol Usmet nahiyesinde geldik. Buraya gelir gelmez Zerefşan Basmacılarının mühim şahsiyetlerini toplayıp daha geniş ölçüde istişarelerde bulunduk. Geceleyin süratle koşarak Semerkand'a gidip Ab-i Rahmet nehri kenarında Uluğ Bek'in rasat-

Levent Şahverdi Arşivi

hanesi bulunan yere yakın [Behbudî ile birlikte öldürülen Mehmet Kul'a ait] bir bağda şehirdeki Cemiyet Merkez Komitesi azalarıyle vaziyeti müzakere ettik. Buraya Taşkent ve Ferğane'dan de bazı arkadaşlarımız gelmiş bulunuyordu. Bu konuşmalarda biz hayatı tehlikede olan ve askerî kıt'alara refakat edemeyen arkadaşların Enver Paşa yanına hareket etmelerini, bununla beraber Semerkand vilâyetindeki müdafaayı sonuna kadar devam ettirmeyi kararlaştırdık. Khalbuta Bek'ten de adamlar gelmişti. O ise her ne olursa kendi vilâyetinden ayrılmamak fikrinde idi. Ruslar Basmacıların Kurban bayramı dolayısıyla dağılmış olmalarından istifade ederek, onların müteaddit toplulukları üzerinde tecavüzde bulundular. Bunu müteakip dağınık kıt'alar 10 Ağustos'ta tekrar Usmet'te toplandık.

8228 **Usmet Savaşları** Semerkand'da alınan kararlar mucibince Basmacılara yardımları ve bunun Ruslarca sezilmiş olması dolayısıyla hayatları tehlikede olan münevver arkadaşlar bir bir veya grup halinde Basmacılara iltihak ettiler. Bunların başlarında, Semerkand polis müdürü Abdullah Tölebayev ile muavini Abdüşşekür Hakimbayoğlu, [yine Semerkand münevverlerinden][16] Qarî Mahmud ve Azerbaycanlı Esat Efendiler vardı. Bunların geldiği gün, hâdiseli geçti. Ruslar karargâhımızın bulunduğu Usmet'e saldırdılar. Fakat püskürtüldüler. Usmet eski Arap coğrafya kitaplarında Usmend adıyla zikredilen eski bir kültür merkezidir. Buradan âlimler çıkmış, medreseler yaşatılmış, son derece zengin, ziraatı ve bahçe mahsulü bol bir yerdir. Bazen 1500 m. yükseklikte olan bahçeleri bütün Zerefşan vadisine nazır bulunmaktadır. 11 Ağustos'ta biz hepimiz kasabada iken Ruslar âni olarak saldırdılar. Polis Müdürü Tölebayev ve arkadaşları bizzat Rusların üzerine yürüdüler. Fakat bu muharebede Tölebayev çok ağır surette yaralandı. Atı üzerinden daha düşmemişti. Arkadaşları tutuyordu. Yanına sımsıkı yaklaşmış olduğumu görünce "Tut beni" dedi. Geldim, tuttum, yanındakiler de tuttular. Akadaşlarından birisinin cesedinin Rusların yanında kaldığını ve Abdüşşekür'ün da onu bırakıp gittiğini şikâyet yollu söyledi. Ben de Abdüşşekür'e, "arkadaşını neden bırakıp geldin, hemen git" diyerek kamçı ile omuzlarına müteaddit defa vurmuştum. Hulâsa Abdüşşekür kalkıp arkadaşlarıyle ölüyü aramaya gitti ve çok geçmeden genç polisi getirdiler. Ölüm yatağında yatan Tölebay akraba ve dostu olan bu genci görünce yeniden fırladı. "Onun ölüsü Rusların elinde kalmadı ya, şimdi rahat ölebilirim, biz gidiyoruz, milletimiz sağ olsun," dedi, birkaç dakika sonra şehadet getire getire can verdi. Abdüşşekür sonra İran yoluyle Hacı Sami ile birlikte Türkiye'ye geldi. Ticaretle meşgul olurdu, fabrika da kurmuştu. Bazen şaka olarak "Bana vurduğun kamçının acısını hâlâ sırtımda duyuyorum," derdi. O savaşları özler ve "Keşki beni Usmet'te döğdüğün zaman Ruslara hücum ederek şehit olmuş olsaydım daha iyi olurdu" derdi. 1944'te Eskişehir'de vefat etti. Allah rahmet eyleye. Usmet muharebesi çok şiddetli

Levent Şahverdi Arşivi

bir savaş olmakla birçok arkadaşlarımızın ölümüne sebep olması dolayısıyla dillerde destan olmuştur. Kızıl Rus alayı mı, yahut taburları mı kasabayı muhasara ederken kendileri iki dere içinde kuşatılmış hâlde kaldılar. Her hâlde plânsız olarak hareket etmişlerdi. Basmacı kıt'aları tarafından muhasara edildiler. Arkadaşım Qarı Kâmil, Evhadi, Azerbaycanlı Esat Efendi ve diğer maiyetimizle deredeki Rusların çıkmalarına mâni olduğumuzda Kızıl askerler atlarını derede bırakarak yarlara tırmanıp tarla sahalarına geliyor ve kesilmiş biçilmiş buğday yığınlarının içine kaçıyorlardı. Açıl Bek, Qarı Kâmil ve Evhadi mâni olmayalım gizlensinler diye askerleri bağların ağaçları arasına aldılar. Ruslar hayret edilecek bir şekilde hep böyle gizlendiler, sonra üzerlerine atlı askerler gönderilerek hepsi yok edildi, ancak bir kaç kişi kurtuldu. Bu hâdisenin sonradan destanlar mahiyetinde söylendiğini duydum. Abdüşşekür'ün dostu bir Alman madamı vardı, fabrika işinde şeriklerdi. Bu madam Usmet hâdiselerini Abdüşşekür'den öğrenerek bir hikâye şeklinde yazmıştı. Enterasan şekilde yazılmıştı. Bastırıp bastırmadığını öğrenemedim.

§229 **Usmet'te Alınan Kararlar**

Davul savaşları, oradan bir gecede Usmet'e ve oradan Semerkand'a, oradan tekrar Usmet'e aynı atlar üzerinde gelmek ve Usmet'teki savaşlar neticesinde kendimiz gibi atlarımız da çok yorgun düşmüştü. O savaş akşamını Usmet'te geçirdik. Şehitlere Kur'an hatmettiler. Sabahleyin askerleri köyde bırakarak çete reisleri ve Açıl Bek'le beraber çok yüksek bir yerde bulunan bir bağa geldik. Orada müzakereler yaptık ve şu âcil kararları aldık: 1- Ben üç arkadaşımla birlikte Rus safları arasından gizlice geçecek o aralık Taşkent'e toplanmakta olan Millî Birlik Kongresine gideceğim. 2- Cızaq ve Zamin polis müdürleri olup millî hareketlere yardımları duyulunca Basmacılara iltihak etmiş olan Turab Bek, Mamur Bek ve Evhadi İşmurzin başta olmak üzere Başkurt ve Tatar subayları, Maça yoluyla Şarkî Buhara'da Enver Paşanın yanına gidecekler. Açıl Bek ve ona tâbi olan Basmacılar Semerkand'in şimalindeki sahaları tahliye ederek bunun cenup mıntıkalarına Şehrisebz ve Guzar taraflarına gidecekler. Buhara ve Nur Ata taraflarında bulunan kıt'aları da tedricen oraya çekecekler. 3- Daha sonraları ne yapılacağı Taşkent Kongresinin kararları ve Enver Paşa ile müzakereden sonra tesbit edilecek. Yukarı bağlardaki toplantılar bittiğinde üzerimize karanlık istikbalin düşünceleri çökmüş bulunuyordu. Askerler ve atları dinlenmişti. Alınan kararlara göre dağılacaktık. Maiyeti korkutmamak için yalnız Evhadi'ye "Sizi Khalbuta'nın yanına gidip bulamazsam belki Afganistan'da görüşürüz" dedim. Açıl Bek, Qarı Kamil ve diğerleri ve maiyetim birbirimizi kucaklayıp vedalaştık, gözlerimizde biriken yaşları tutamıyarak ağladık ve ayrıldık. Çünkü bir daha görüşüp görüşmiyeceğimiz malûm değildi.

Levent Şahverdi Arşivi

§230

Benimle birlikte iki kişi Taşkent'e gideceklerdi. Biri Başkurdistanlı yaşlı binbaşı Minhac, millî muhtariyetin tahakkuku yolunda samimiyetli ve fedakârca çalışmış, akraba ve oğullarını gönüllü olarak askerliğe vermiş, kendisinin mensup olduğu Üsergen mıntıkasında idarî vazifelerde bulunmuştu. Belki faidem olur ümidiyle bu sene başında Semerkand'a gelmişti. Ben ona memlekete dönmesi gerektiği yolunda telkinlerde bulunmuştum. Hiç ayrılmak istemiyor, ölsek beraber ölelim diyordu. İkinci arkadaşım Moskova Askerî Mektebini ikmal etmiş olan milliyetçi bir Kazak subayı idi. Buna Kalkaman diye takma ad vermiştik. Çok zeki ve şair ruhlu bir gençti. Bu millî harekete katılmak üzere kendisinin mensup bulunduğu Akmola vilâyetinden birkaç milliyetçi genci kendi atlarıyle Taşkent'e kadar getirmiş, ve onları benim Ablıq köyündeki bahçemde işçi olarak çalışacaksınız diye bırakmış, kendisi Semerkand'a gelmiş ve Cambay köyünde beni beklerken, tifo hastalığına tutulmuş, sonra iyileşmiş, nekahat devrinde idi. Şimdi benimle beraber Taşkent'e gidecekti. Kalkaman'ın yanında iki tane pek mükemmel tabanca ve kâfî miktarda kurşunları vardı. Onların birisini Minhac'a verdirdim. Fişek kuşağını da onun beline taktırdım. Benim de hem tabancam hem de tüfeğim vardı. Bunları tekrar belime taktım. Tabancalara da kurşunların yerleştirilmesini iki arkadaşa söyledim. Burada ancak benim boz atımla Kazak subayına ayırdığımız kara at vardı. Açıl Bek buradan ayrılırken maiyetinde Mustaq isminde birisine, atını Minhac'a vererek kendisini yaya olarak takip etmesini emretmişti. Bu Mustaq'ı hiç sevmezdim. Hain tabiatlı bir insan telâkki ederdim. Açıl Bek hareket ettikten sonra bu şahıs yanında diğer arkadaşlarıyle birlikte kaldılar. Arkadaşının atına beraberce binerek gideceğini söylüyor, fakat kendi atını hâlâ bize teslim etmiyordu. Bu vaziyeti görünce ben ve arkadaşlarım bu herifin kötü niyeti olabilir diyerek iki atımızla daha yukarı bir yere çekildik, tüfek ve tabancalarımızı tetikte bulundurarak "atı getir" diye bağırdık. Fakat güneş batmak üzere olduğu hâlde atı getirmedi. Yanımdaki Kazak subayı hasta olduğu hâlde "Tüfeğini bana ver, onu vurayım" dedi. Ben de "Böyle bir tehlikeli sefere adam öldürerek çıkmak olmaz" dedim. Ben "Bu işleri Türkün kanına kıymadan yapmayı isterim, bu böyle kalsın" dedim. Adama da uzaktan seslendim: "O hâlde atınızı beklemiyeceğiz, gözümüzden uzaklaşın, karşımızdaki yolu takip ediniz, sağa sola sapmayınız, saparsanız ölürsünüz" dedim. Hemen ikisi de atlarına binerek ve görünen patikayı takip ederek aşağıya doğru inmeye başladılar. Bir aralık patikanın sağına sapmakta olduklarını görünce ben hemen tüfeğimi alıp yollarındaki kaya parçasına ateş ettim. "Yoldan ayrılmayınız" diye bağırdım. Onlar da derhal yola geldiler ve hızla aşağıya doğru koştular. Bizden sonra epey müddet Cızaq-Sengzar taraflarında çetesi ile yaşamış olan Mamur Niyazi Bek Afganistan-İran yolu ile İstanbula geldikten sonra bize bu Mustaq'ın beni ve Qari Kâmili öldürmekle vazifelendiril-

Levent Şahverdi Arşivi

miş olduğunu, bunlardan daha mühim olanı diğer bir Sovyet ajanının o gece bizi takibe konulmuş, tepelerde bize yetişmek için uğraştığı sırada benim Aq-tav'da yol bulamayıp kırat üzerinde güya ovaya dönmüş olduğum hatta ak atımı uzaktan görmüş zanniyle karanlıkta bizim izimizi bulamıyacağını da düşünerek geri dönmüş ve Usmet yanında bir köylü evine gidip uyumak isterken kan kusup ölmüş olduğunu, fakat Mustaq'ın vazifesine devam ederek nihayet Qarı Kâmil'i namaz esnasında öldürebildiğini anlattı.

Biz ise Mustaq ve arkadaşından uzaklaştıktan sonra coğrafya kitaplarında "Türkistan Sıra Dağları" tesmiye olunan ve bir yüzü ile Maça'ya bakan Aq-tav dağlarının en batı köşesi olan Köktepe adlı yere doğru gittik. Burası fevkalâde bir yerdi. Güneş batmak üzere idi. Grup vakti bütün ihtişamı ile gözümüzün önünde seriliyordu. Aşağıda da Zerefşan nehrinden ayrılan kol ve kanallar muhtelif renklerle gözlerimizi kamaştırıyordu. Eskiden "Nami" ismiyle tanınan bu nehrin İslâm devrinde "Zerefşan" yani "altın saçan" şeklindeki ismi her hâlde nehrin grup zamanlarında dağlarda aldığı bu harika haline bakarak verilmiş olabilir. Ben de diyorum ki: "Eğer bu istiklâl savaşları olmasaydı, ben Türkistan dağlarının Sengzar nehrinin başındaki şelâle ve cumudiyelerini ve şimdi görmekte olduğumuz bu harikulâde manzarayı görebilir miydim?" Arapların Türkistan fatihi Qutayba bin Müslim, istilâ ettikten sonra bu ülkeye, bilhassa Semerkand vilâyetine âşık olmuş ve "Semerkand vilâyetinin yeşilliği gökyüzünü, akan nehirleri gökteki saman yollarını, onun şato (qasr)ları da yıldızları hatırlatır?"[20] demiştir. Tifo hastası olan Kalkaman da bu manzaraya hayran kaldı. Fakat o atının üzerinde zor duruyordu. Manzarayı şiirleri ile tasvir edecek hali yoktu. Patikaları takip ederek karlar arasından yolumuza devam ettik. Gece yarısı saat 24'te yol bitti. Sağımızda Maça tarafına giden uçurum gözüküyordu. Mehtap sayesinde her tarafı görmek mümkündü. Maça, aşağıda akan Zerefşan'ın başlarındaki Falgar dağları seslenirseniz aksiseda gelecek gibi yakın gözüküyordu. Halbuki arada kaç gün sürecek mesafe vardı. Bütün bu dağların ön tepeleri karla örtülmüştü. Fakat insanı üşütecek kadar soğuk yoktu. İki atımız da artık yol yoktur diyorlarmış gibi bize bakıp durdular. Karanlıkta atla kar üzerinde yürümek son derece tehlikeli idi. Biz manialara (kar) uğramadan Sengzar'a ineceğimizi düşünmüştük. Halbuki şimdi yolumuz kapandı. Her iki atı dağın biraz daha yayık olan şimal tarafındaki karlara koyduk. Dizlerine kadar kar içinde idiler. Onları bağlıyacak bir ağaç veya kaya yoktu. Arkadaşlarıma dedim ki: "Atlar burada kalsın, biz sol tarafımızda görünen bir taşa inelim ve ona yaslanarak uyuyalım". Böyle de yaptık. Heybelerimizi alıp taşlara dayanarak Özbek askerlerinin söyledikleri:

*Bu tağlarda kim yatqan u * Asker balalar yatqan*

*Bağırına taş batıp * İli için can atqan*

(20) Samarqand kaanna hudhratuhâ al-sama'u va kaanna anhâruhâ al-macarrâtu ve kaanna qusuruhâ al-kavâkibu.

Levent Şahverdi Arşivi

şarkısını söyliye söyliye taşları kucaklayıp uyuduk. Tan yeri ağarmıştı. Atlarımız kişnedi. Onlar bize kalk emrini veriyorlardı. Kalktık. Atlarımız gibi her üçümüz de açtık. Fakat görüp doyulmaz manzaralar vardı. Daha ancak şafakla kızarmış olan doğuda Batı Alay ve Qarateğin dağları, güney doğusunda Maça'yı kuşatan dağ silsileleri, hepsi ebedî karlarla örtülü hâlde güya bir günde gidilecek gibi yakın görülüyorlardı. Halbuki onlara varabilmek için bir hafta veya on gün gerekiyordu.

8231 **Maça Dağlarından Qızıl Qum yoluyla Taşkent'e**

Taşkent'te toplanacak gizli kongreye Qızıl Qum çöllerini geçerek gidecek olan bizler bu aç halimizle üç kişiye iki atla nasıl gideceğiz? Fakat gittik ve hem de nasıl! Bu hâdiseyi tasvir etmek üzere kalemimi elime alırken Saltıkov-Şçedrin'in[17] "Eski Zamanlar" nam eserine başlarken hatırladığı şu vecizeyi ben de hatırladım: "Hikâye taze olmakla beraber ona ancak güçlükle inanılıyor" (svejo predaniye, a veritsia s trudom). Yapacağımız seyahatin içinde yahut dışında olanlar hakkında ancak ben fikir yürütebiliyordum, iki arkadaşımın bunu düşünecek halleri yoktu. İhtiyar Minhac da rahatsız olduğundan Kalkaman gibi o da benim yedek atıma binmek mecburiyetinde kaldı. Allah bana bir iman ve ideal vermiş ama bunun ağırlığını benden çok başkalarına yükletiyor: Her ikisi hasta, "Biz bu karlı dağlardan bu uçurumlardan nasıl ovaya inebiliriz, müsaade et biz tabancalarımızı kafalarımıza sıkalım da sen iki atı nöbetle kullanarak Taşkent'e gidebilirsin," dedi. Ben de, "hayır ne göreceksek beraber göreceğiz"dedim. Karlar arasında asırlarca işlenmiş olduğu görülen bir yol vardı. Muhakkak ki eski Karluklar hâkimiyeti zamanında kullanılan bir yoldu. Fakat bu yol dağın sırtını tâkibederek Alay dağlarına doğru gidiyordu. Ama kar sınırının biraz aşağısına indiğimiz hâlde bizi aşağıya Sengzar nehri havzasına götürecek hiçbir yolun bulunmadığını gördük. Ben arkadaşlarımıza dedim ki: "Siz her ikiniz at üzerinde ininiz. Ben yayan olarak aşağıya kadar giderek yol arayayım, geliniz diye el sallayıncaya kadar şimdi durduğunuz yerden ayrılmayınız. Yoksa beni taş yağmuruna tutmuş olursunuz." Böylece ben daha güneş çıkmadan aşağıya doğru hareket ettim. Onları uzaktan görüyordum. Aşağıda derelerde kar vardı. Hiç yol yoktu, ama çok aşağıda koyunların ot arayıp çıktıkları yollar vardı. Uzaktan görünüyordu. Derken birdenbire üzerime taşlar gelmeye başladı. Taşlar biri diğerini sürükliyerek aşağıya doğru korkunç bir şekilde yuvarlanıyordu. Ben de orada bir çeşmeye benzeyen kayanın altında gizlendim. Binlerce taş üzerimden uçuyordu. Belki bir saate yakın bir zaman geçtikten sonra at nallarının seslerine benzeyen sesler gelmeye başladı. Bu sesler yavaş yavaş yaklaştı, onlar tam yaklaşınca ben yerimden kalktım. Meğer benim her iki arkadaşım ağlıyorlarmış. Ben de "Allaha bin şükür, dünkü savaşta ölmedik, gece yarısı karlarla

Levent Şahverdi Arşivi

uçuruma gitmedik ve donup kalmadık, şimdi de şu küçük kaya parçası yüzünden ben sağlam kaldım" dedim. Meğer benim arkadaşlarım aşağıya geliniz diye el sallıyor gibi görmüşler ve harekete geçmişler, dolayısıyla taşlar da harekete geçmiş. Burada, her iki arkadaşımı atlarından indirmemem gerekiyor. Çünkü Kalkaman atından inerse bindirmesi Minhac'la benim için çok zor olacaktı. Bunların önüne geçmeyip beraberce yüzlerce zikzak yapıp sağ selâmet dereye ve üzerindeki kar köprüsüne geldik. Biz biliyorduk ki dağlardaki karlar kuvvetli olur ve köprü işini de görür. Fakat geldikten sonra gördük ki atlarımız bu kardan köprülerin üzerine aslâ çıkmıyorlar. Aşağıda akan dereye biz yayan kolay ineriz, fakat atları oraya indirmek imkânsız. Derenin en müsait olan yeri üç buçuk metre kadar derinlikte idi. Atları bu yükseklikten aşağıya sıçratabilsek onların ayaklarının kırılacağını muhakkak sayıyorduk. Birisi beyaz, diğeri kara olan bu iki at Buhara Emirinin sarayından gelmişlerdi. Göze çarpan güzellikleriyle değil, sahiplerine karşı bağlılık ve dirayetleriyle insanı kendilerine bağlıyorlardı. Bir yerde bırakırsam beyaz at hemen kuyruğunu sallayıp kişneye kişneye yanıma koşup gelirdi. Üçümüz de aşağıya indikten sonra her iki atın kendilerini yardan aşağıya atmak istediklerini, fakat karar veremediklerini görüyorduk. Her iki atın, yukarı çıkarak eğerlerini çıkardım ve dizginlerine uzun bir yular bağlıyarak aşağıda taşlardan temizlediğimiz düz ve kumlu bir sahaya sıçratmaya çalıştık. Beyaz at kendisini sırt üstü attı bir şey olmadı. Sevincinden kişnedi. Yukarıya tekrar çıkıp siyah atın yularını bağladım. O da sıçradı. Sağ yan başı biraz zedelendi. Atlar da biz de memnunduk. Derenin öteki tarafına geçtikten sonra biraz daha aşağıya inmiştik. Saat 12'yi bulmuştu. Yedi saat yol aldığımız hâlde derenin ötesinde berisinde kar köprüleri vardı. Burada sürüden kalmış bir hasta koyuna rastladık. Bu ilk rastladığımız canlı mahlûktu. Kesip pişirmek istedikse de odun namına birşey yoktu. Ben koyunu tuttum ve her ikisi hasta koyunun sütünü çocuk gibi emdiler. Kayalar arasında su yanında atlara ot vardı. Böyle biraz istirahat ettikten sonra yolumuza devam ettik. Atlarımız iki hastayı götürdükleri için bana hiçbir dakika bunlardan istifade etmek olmadı. Bilâkis derelerin içersinde koyunların geçtiği yol, ya sağda veya solda kayalarla kesilmiş olduğundan bütün gün yol aramak işi bana düştü Çünkü koyun ve keçilerin geçtiği köprüler atları kaldıramıyordu. Sonra bu köprüler kardan olduklarından yumuşamış ve zayıf görünüyorlardı. Hatta bir defasında bir köprü beni bile kaldıramadı. Dere içine düştüm. Buradan kurtulmak için bir daha çok yukarılara çıkmak ve çok dolambaçlı yollardan atlarla iki hastayı tekrar bu derelere getirmek icap etti. Akşama doğru ilk defa olarak bir inek gördük. Ufak ağaçlar da görünmeye başladı. Kayalar arasında inip çıkıp yol ararken çizmelerimin ökçeleri de çıktı. Kalkaman'ın çizmelerini giydim. On dört saat yol yürümüştük. Hâlâ insan yüzü görmemiştik. Bu ineği sağarak gerek ben, gerek

Levent Şahverdi Arşivi

hastalar biraz süt içerek gıda aldık. Karanlıkta gece saat onda ilk kulübeye geldik. Bu kulübede bizim çok iyi tanıdığımız muteber bir şahsiyetin ihtiyar annesi oturuyormuş. Yanında kimsesi yoktu. Bize bulgur, yoğurt ve külde pişirilmiş ekmek verdi. Bizim takip etmekte olduğumuz derenin iki tarafında vaki Beknazar adlı köyün her iki kısmına bu sabah Rus askerleri gelmiş. Elimizdeki tek tüfek ve üç tabancayı ihtiyar kadına göstererek kayalar arasında sağlam bir yere sakladık. Kızıllar tarafından görülerek aranacak olursak şüphe uyandıracak her şeyi yok ettik. Ancak çerçevesinden çıkarılmış olan gözlüğümün iki camını eyer keçesinin arasına delerek yerleştirdim. Gece saat 11'de buradan hareket ettik. Ağustos ayının on üçüncü günü gece yarısı karşımıza çıkan bir Özbek bize "dur" dedi. Durduk. O da geldi. Hemen bizi tanıdı. Burada teşkil edilmiş çetenin askerlerindenmiş. Birkaç gün evvel Sengzar'da Yaryaylak'taki gezmelerde beraber bulunmuşuz. Buraya Kızıl askerlerin çok bitkin bir hâlde geldiklerini bize anlattı. Hemen de uyumaya yattıklarını ve köylülerden yollara bakmak üzere muhafızlar tayin ettiklerini, kendisinin de bunlardan biri olduğunu ve "işte kuvvetin varsa hepsini birden yakalamak mümkün" dedi. Ben de: "Maksadımız artık savaş değil, nasıl olursa derenin ötesindeki köylere geçerek biraz istirahat etmek gerek, Göktepe'den geliyoruz" dedim. Hayret etti: "Oradan buraya at üzerinde adam geldiğini görmedim" dedi. "Biz atlarımızla dereyi takip ederek Baş Qoruq tarafına geçersek atların ayak seslerinden Kızıllar uyanır. Biz atları size bırakalım, yayan geçelim. Belki başka atlar tedarik ederiz" dedim. "Bu köyü geçtikten sonra derede bir bügüt yani yarım bend var, orada bekleyiniz, belki atlarınızı getiririm" dedi. "Burada daha bir arkadaşım var, belki o da yardım eder, şayet Kızıllar bu atlar kimindir diyecek olurlarsa, sahipsizdir, böyle bulduk deriz. O vakit de müsadere ederler" dedi. Fakat biz bügüt'ün yanına geldikten sonra çok beklemedik ve o adam arkadaşı ile birlikte atları getirdi. Teşekkür ettik, kucaklaştık, ağlaştık ve ayrıldık. Yolumuzu takip ederek sabaha karşı Yavaş köyüne geldik. Burada bir tanıdığımızın kapısını çaldık. Macerayı anlattık. O da "Ben koyun keseceğim, yemek pişinceye kadar biraz uyuyun, çünkü gündüzün kalamazsınız, yukarıda gördüğünüz köylerin hepsine Kızıl askerler dolmuş" dedi. Atlarımıza da baktılar. Yemek hazır olunca da bizi kaldırdılar. İşte 11 Ağustos akşamından sonra ilk defa muntazam yemek yememiz bu oldu. Az sonra "haber geldi, Kızılların bir kısmı köyümüze geleceklermiş. Sizin evimizde kaldığınızı kimse görmemiş olmalı. Kim vardı diye sıkıştırırlar ve sizi de takip ederler" dedi. Kendisi, kadınlar ve erkek kardeşleri bizim atların bulunduğu ahırın nehir tarafındaki duvarını yıkarak nehrin deresine inmemizi mümkün kıldılar. Bize bol et, yemek ve atlarımıza arpa verdiler. Yine bunlardan gözlerimiz yaşararak ayrıldık. Bu tarafta bulunan Özbeklerin Türkistan istiklâli fikrine karşı sonsuz sadakatleri ve her hususta kendilerine güvenilebileceği görül-

Levent Şahverdi Arşivi

dü. Gerçi biz bir gün evvel sabah şafakla beraber Akdağın Göktepe zirvesinden inmeğe başlarkan ne buraya Rusların gelmiş olabileceğini, ne de yakından tanıdığımız bir kimsenin annesinin kulübesine rasgeleceğimizi, ve ne de onlardan bir ikisinin Kızılların muhafızı sıfatiyle bizi karşılayacağını hiç tasavvur etmemiştik. Yavaş'taki tanıdığımız aileden ayrılırken tüfek ve tabancalarımızı yukarıda büyük annenin yanında bıraktığımızı söyledik. O da bize kendi tabancasını kurşunlarıyle birlikte verdi. Ben dedim ki: "Biz şimdi Taşkent'e gidiyoruz, yanımızda tabanca taşıyamayız". Böylece tatlı bir şekilde ayrıldık.

Biz hep derenin içindeki patikayı takip ederek gittik. Hiçbir yerde yarın üstüne. Ruslar görmesin diye, çıkmadık. Taşkent'ten Semerkand'a giden demiryolunu Yaña-Qorgan istasyonunun cenubundan geçtik. İhtiyar Minhac oradan yayan istasyona gidecek, trene binip Semerkand'daki dostlarımıza tehlikeli yerleri sağlıkla geçtiğimize dair haber götürecek, sonra Taşkent'e gelecekti. Kendisiyle orada görüşecektik. Minhac gözümüzden uzaklaştıktan sonra, yine bir dereyi bulduk. Yavaş'ta bize verilmiş olan yemekleri kendimiz, arpayı da atlarımız yedikten sonra azıcık istirahat ettik. Bir saat kadar uyuduk. Ondan sonra Muqri köyüne doğru hareket ettik. Akşam güneş batmasına az kalmıştı. Biri ihtiyar, diğeri genç iki kişi merkeplerine binmişler, geliyorlardı. Genç olanı ihtiyarın kulağına bir şey fısıldadı. İhtiyar dedi ki: "Yol ola". Biz de Muqri veya Cumapazar adlı köylerin birinde kalacağımızı söyledik. İhtiyar dedi ki: "Bilirsiniz ki Molla Mustaq binbaşı size ihanet etmiştir. Yanında Kızıl askerler var. Sizi yakalar, onlara verir. Siz nereye gidiyorsanız başka yol gösterelim". Taşkent'e gidiyoruz demedik. "Qızıl Qum'da tanıdığımız Kazaklar var, onlara gidiyoruz" dedim. O aralık yanımdaki Kalkaman sancılardan inliyordu. "İşte bunlara gidiyorun," dedim. Meğer yanındaki delikanlı Quytaş'taki Molla Hemrahkul'un maiyetinde askerlik etmiş imiş. Bu çete dağılınca evlerine gelmişler. Genç eşeğinden indi, elime sarıldı, öptü. Üzengimi, hatta çizmemi bile öpüyordu. "Efendi" dedi, buralarda hep böyle hitap ediyorlardı, "şu karşımdaki çamlık ve çınarlıkta iki mezarlık var. Oraya kadar bu yolu takip edin" diyerek bir yol gösterdi. Yavaş gidin diye tenbih etmeyi de ihmal etmedi. "Oralarını geçtikten sonra küçük bir tepe gelir, atlarınızı alabildiğine koşturursunuz. Kimse duymaz. Artık kurtulmuş sayılırsınız. Ondan sonra Qızıl Qum başlar. Allah yolunuzu açık etsin, hayırlı yollar," dedi. Yanımdaki Kalkaman çok hasta idi. Her yerde bana "Beni şurada öldürüp git, bana artık azap verme" derdi. Yalnız şu mezarlıklardan geçinceye kadar atının üstünde yuvarlanmasın diye Allahtan yardım istiyordum. Delikanlının dediği küçük tepeye gelince fısıldar gibi "Ağay, senin arkanda Tanrı bunca yardımcı imiş, bunları yolda gördük. Şimdi de bu iki delikanlıya Hızır demeyelim de ne diyelim" dedi. Bundan sonra atlarımıza biraz hız vermek istedik. Gece yarısından sonra

Levent Şahverdi Arşivi

14 Ağustos'un ikindi saatı idi. Kalkaman dayanamadı, attan yuvarlandı. Onu bir daha atına bindirmek benim için imkânsızdı. "Beni bıçakla! Ezgi yolunda beni kurban edip çala git". Yani, hayır işleri yolunda beni kurban edip git, diyordu. Onun bu sözü Kazaklarda maruf olan Çora Batır Destanı'ndan alınmıştı. Atları kişenledikten sonra otlamaya bıraktım. Kişenlemek atların ayaklarını birbirine bağlamaktır. Belki Kalkaman sabaha doğru iyileşir diye ümit ediyordum. Başını dizime koydu ve öyle uyudu. Bende bir taşa yaslanarak uyudum. Şimal tarafından zayıf serin bir rüzgâr esiyordu. Sabahleyin saat altıda uyandım. Kalkaman'ın hali biraz daha iyice idi. Uyuduğumuz bu tepeden çok uzaklarda görünen Kazak çadırlarından birinin sakfını yeni doğmakta olan güneş parlatıyordu. Bu Kalkaman'ın üzerinde iyi tesir etti. "Ata binebilir misin?" dedim. "Taşın üstüne çıkarayım, atın üzerine yatırayım," dedim. O da "Koltuğumdan, ayaklarımdan atın üzerine bağlayın" dedi. Ben de böyle yaptım. Görünen Kazak çadırlarına doğru hareket ettik. Atın üzerinde muvazeneyi muhafaza edemiyordu. Fakat bir yerde yine tutamadım, atın altına düştü. İpleri çözdüm. Bir müddet burada bekledik. Sonra ben kendisine "çadırlara kadar gideyim, belki orada sana yardım edecek adamlar buluruz," dedim. Kalkaman böylece orada kaldı, ben de atın dizginini ve ipini ayağına bağladım. Kazakların köyüne belki üçdört kilometre kalmıştı. Onların yanına kadar gidip, "Hastam var, gelemiyor, atından yuvarlandı, getiremiyorum, yardım edin" dedim. Bir iki adam hemen atlandılar ve yardıma koştular. Kalkaman'ın yanına geldikten sonra onu atın üzerine çıkardılar, iki atlı iki yanından tutarak çadıra kadar getirdiler. İlk güneşte parlıyan meğer ki evin sakfına konmuş bir leğenmiş. Hemen o eve geldik. Kazaklar umumîyetle çok misafirperverdiler. Vaktin çok erken olmasına rağmen, (biz belki birbuçuk saatte dönüp gelmişizdir) bizim için koyun kesilmiş ve kazan ateşe konmuştu. Genç gelinler hasta için kaygılanıp duruyorlardı. Zengin bir aile olmamakla beraber kımızları da varmış. Hastaya onu içirdik. Et pişince ağaçtan yapılmış bir bardakla kendisine biraz çorba verildi. Bu çorbayı içince hemen gözleri açıldı. Yemeğin sonuna doğru "artık bende hastalık kalmadı, ben iyileştim," dedi. Tarihçi Reşideddin'in Türkler hastalıklarını sefer zahmetleri arasında geçiriyorlar, güya bu zahmetler onlar için bir ilâçmış dediğinin manasını o gün anladım. Bu geldiğimiz yer Qızıl Qum'un "Tuz-Kânı" ismindeki tuzlu gölünün şarkında vaki bir kuyu başı idi. Ayın 11'inde Usmet'ten dağa çıkmamızdan, ikinci günü dağdan inmemizden, üçüncü günü Sengzar'ı geçip Qızıl Qum'a gelmemizden bu yana biz en ağır şartlar içinde 200 kilometreden çok yol geçmiştik. Bu genç bu zahmet ve meşakkatli yollarda ölmedi, nihayet Kaşkır Kuyu, Tilek denilen bu yerde hastalıktan kurtuldu.

Öğleden sonra gideriz diye düşünmüştük. Fakat bir haber çıkageldi. Burasının da dahil bulunduğu nahiye (Volos)un başı olan Bulıs yani nahiye

Levent Şahverdi Arşivi

müdürü 12 kadar askerle buraya gelecekmiş. Bize gülüşerek dediler ki "Qaranlıq tüşse temir qazıqqa qarap giteberin. Erten Mirza şölünü bulursınız." Yani karanlık basınca yıldızlara (Kutup Yıldızına) bakarak yolunuza devam edin, ertesi günü Mirza çölünü bulursunuz, dediler. Yolda iki üç saat gittikten sonra tek bir evli Kazak ailesine geleceğimizi ve orada istirahat edeceğimizi söylediler. Gerçi biz bunlara kendimizin kim olduğumuzu söylemedik. Fakat onlar katiyetle biliyorlardı ki biz, Kızıl Ruslarla mücadeleden sonra soluğu "Qızıl Qum Kazağı"nda alan "iki Mirza" idik. Yani münevver, siyasî, millet için yürüyen adamlardık. Bunlar bizim atlarımızın her tarafını bile muayene ettiler, fakat isimlerimizi sormadılar. Kalkaman hayret edilecek bir zindelik gösterdi. Adamların yardımı ile olsa da ata bindi ve karanlık başlarken o Kazakların tarif ettikleri tek çadırı uzaktan gördük. Burada zaten yolsuz gidiyorduk. O tarafa yöneldik. Her iki at rahvan idi. Hava serinleyince onlar kendilerini koyuverdiler. Kalkaman da şevkinden canlandı. Uzaktan görünen çadıra çabucak geldik. Orada iki saat kadar istirahat ettik. Bunlar da bize çok iyi baktılar. Güneşte kızdırılmış, tuzlanmış "qaq" denilen pastırmaya benzeyen etten ekmekli çorba yaptılar. Afiyetle yedik. Bundan sonra yıldızlardan aldığımız istikameti hiç değiştirmeden çöl içersinden gittik. Ne kurt ve ne de kuş vardı. Arasıra karşımıza çıkan seksevül ve yantak denilen çalılar, yolumuza mâni olacak kadar sık ve yüksek değildi. Fakat sabaha doğru atlarımızda artık takat kalmamış, bitmişlerdi. Buna rağmen son gayretleriyle koşuyorlardı. Sabah şafakla beraber 15 Ağustos'ta bir han harabesine geldik. Burada atlarımıza su verdik. Kendimiz de içtik. Yola devam ederek güneş çıktığı zaman biz artık Mirza çölü adlı kasabada idik. Geldiğimiz gün burasının pazarı imiş. Kasabanın dışında gayet basit kerpiçten yapılmış bir evin yanındaki Kazak çadırının yanına geldik. Bunların bahçesi de varmış. Kavun ikram ettiler. Çay içtik. Uzun zamandan beri içmediğimiz cigarayı da burada bulduk. Kazaklar enfiye kullanırlar. Fakat ev sahibinin oğlu cigara kullanıyormuş. Yani tütünü varmış, onu gazete kâğıdına sarıp içiyormuş. Biz de bunu öyle büyük bir lezzetle içtik ki Kalkaman bunun tesiriyle baygınlık geçirdi. Hastalığı yenilendi mi diye çok korkmuştum. Yarım saat sonra herşey düzeldi. Atlarımıza yem verdik. Pazarda halk toplanıncaya kadar istirahat ettik. Üstümüzdeki elbiseler Özbek köylü elbisesi idi. Pazar arasında pervasızca dolaştık. Sigaralar satın aldık. Bizi tanıyan kimse yoktu. Taşkent'e doğru yolumuza devam etmek üzere misafir bulunduğumuz Kazak'ın evine gittik. Meğer onlar da yemek hazırlamışlar. Yedik. Öğle vakti buradan ayrıldık. Burada demiryolu katarlarının geçmekte olduğu köprüden pek uzak bulunmıyan at arabası geçidi yerine geldik. Burası kalabalık olduğundan biraz beklemek icap etti. Fakat kimse birşey sormadı. Geçidi geçtikten sonra dört-beş km'de Çinaz kasabasında tanıdığımız bir ailenin yanına geldik. Artık bu evde bir oh!... çektik. "Rica ederiz, atlarımıza bakın, bir bardak çaydan başka da birşey istemiyoruz, bizi lütfen kal-

Levent Şahverdi Arşivi

dırmayın," dedik. Böylece biz bu emin muhitte serin bir bahçe içinde sabah sekize kadar belki 15-16 saat uyuduk. Sabahleyin kalktığımızda yemek hazırlamışlardı. Kendi atlarımızın bizi artık götüremiyeceğini ve bunların yorgunluğu göze çarparak uzak yerlerden geldiğimizin anlaşılacağı söylendi. Bize yeni atlar verdiler ve bizim kendi beyaz ve siyah atlarımızı arkamızdan göndereceklerini söylediler. Yeni atlar da çok iyi cins atlardı. Belki 70 km kadar olan mesafeyi hep hızla geçerek ikindi namazı sıralarında Taşkent'e girdik. Bizim burada karargâhımız malûmdu. Şehrin tam ortasında Kazakistan Pedagoji Enstitüsünün binası. Bu bina Çarlık zamanında Cimnazium'dı. Etrafı park. Atlarımızla Enstitünün bahçesine girdik. Muallim Azimbek Berimcan karşıladı, ki birkaç sene sonra Berlin'de görüşeceğiz. Zaten ona geliyorduk. Atlarımızı şehir dışında kalacağımız bir bağa götürdüler. O akşam eski Türkistan reisicumhuru yani eski Khoqand Muhtar Millî Hükûmetinin Reisi Muhammedcan Ağa Tınışbayev'i gördük. Pek yorgun olduğumuzu bilhassa Çinaz ile Taşkent arasında çok sıcak havada yorulduğumuzu, uyumamız gerektiğini, hâdiseleri sabah anlatacağımızı, gelen mektupları da yarın okuyacağımızı söyledik. Böylece biz bir daha ama bu defa Taşkent şehrinin tam ortasında hükûmet daireleri arasında rahat rahat uyku çektik. Bu defa da onbeş-onaltı saat uyumuş olabiliriz. Semerkand'ın Usmet'inden Maça dağları Qızıl Qum yoluyle Taşkent'e geliş tarih kitaplarında okumadığım bir hâdisedir. O, benim başımı Sovyet ajanının elinden kurtardığı gibi, Özbek halkının millî istiklâl fikrine sımsıkı bağlılığını da gösterdi.

TAŞKENT KONGRESİ

TÜRKİSTAN DAVASI DÜNYA MESELELERİ ARASINDA YER TUTMALI

8232 **Taşkent'te Gizli Hayat**

Sabahleyin kalkıp bir faytonla Ivanov bağına geldik. Beni orada bekliyorlarmış. Temmuz ve Ağustos aylarını arkadaşım Abdülkadir ile birlikte Türkistan şehrindeki dostlarımızın yanında geçirmiş olan eşim Nefise de buraya gelmişti. Bize Taşkent ve etrafında dört yerde gizli ikamet yeri hazırlanmıştı. Biri içinde bulunduğumuz bağ. İkincisi Taşkent'in Beş Ağaç mahallesinde kiralanan bir hane. Üçüncüsü Keles mevkiinde Kazaklardan Abdurrahman Binbaşı isminde birisinin hanesi; dördüncüsü Ablıq'taki kendi bahçemiz. Gündüzleri Keles'de bulunup, toplantıları Beş Ağaç'taki evde ve bu Ivanov bağında yapmayı kararlaştırdık. Bana akşam gelir gelmez iki mühim haber söylemek istemişler, yalnız söylersek uyuyamaz diye söylememişler. Bu haberlerin birisi, Enver Paşanın bir-iki gün evvel Külâb tarafında Rus Kızıl askerleri tarafından öldürülmüş olması, diğeri de aynı günlerde Semerkand vilâyetinin teşkilât reisi olan Qarî Kamil'in öldürülmesi ve kafasının Ruslara

Levent Şahverdi Arşivi

teslim edilmesi. "Enver Paşanın ölümüne inanıyor musunuz," dediler. Cevap olarak dedim ki: "Basmacıların, kalesi, istihkâmı yok. Bazen insan aynı günde birkaç defa ölümü atlatmış oluyor. Qari Kamil'in öldürülmesine gelince bunu beş altı gün evvel Usmet tepelerinde birbirimizden ayrıldığımız zaman gitmeden kalan ve bize vermesi icap eden atı da vermeyen hain Mustaq yapmış. Çünkü Qari Kamil o gün ihtiyatsızlıkla yanına muhafızlar da almadan ailesinin yanına gitmiş imiş. Hain Mustaq da bu fırsattan istifade ederek namazdayken uzaktan tüfekle vurmuş ve sonra kafasını Cızaq'a getirmiş. Oradan da o günlerde Taşkent'e yapılmakta olan Komünist Kongresinde teşhir edilmek üzere Taşkent'e göndermişler." Gençler büyük heyecan içinde idiler. Ne olursa olsun hain Mustaq'ı nerede bulurlarsa orada yakalayıp vurmayı kararlaştırdılar. Zannederim ki bu hain adam çok yaşıyamamış. Bolşeviklerin muhafazasına rağmen onu yok etmişler. Qari Kamil'e yazık oldu. Semerkand vilâyetinin en fedakâr, münevver ve samimi bir mücahidi idi. Ailem çok vakit onların yanında kalırdı. Qari Kamil Türkistan kültür ve maarif mücadelesinde Taşkent'te Münevver Qari ne ise Semerkand'da da o idi. Birkaç gün Yaryaylak'taki toplantılarda gençliği coşturarak şiirler yazmış ve onları güzel sesle okumuştu.

Bu aralık Kazakistan'ın Balkaş gölü mıntıkasında kabilelerden 30-40 kadar adam, vaktiyle bizimle birlikte Buhara'da bulunan Dinşe'nin himmetiyle Betpaq Dala denilen çöllerde askeri talimatı almışlar. Nihayet Semerkand'a bize ve Enver Paşaya iltihak etmek üzere güya at ticâreti yapmak için gelmiş gibi Taşkent'e gelmişler. Hepsi ateş gibi çocuklardı. Bunlar tam bozkır çocukları idiler. Ekseriyeti hayatlarında bir defa olsun elma, armut, şeftali ve kavun gibi meyvalar yememişlerdi. Diğer taraftan Kalkaman'ın getirdiği ve Ablıq'ta bizim bağımızda bıraktığı Kazak gençleri vardı. Bir şair ve tiyatrocu olan Dinşe kendisi de buraya gelip gitmiş. Daha gelecek olanları alıp getirecekmiş. Şimdi Enver Paşa ölmüş, o heyecanlı gençler ne yapacaklar? Geri memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalacaklar. Bunlar ve Kalkaman'ın yiğitleri ve Taşkent'te teşkilâtlı hâlde bulunan genç Özbekler, Enver Paşanın ölüm haberine katiyen inanmıyorlardı ve inanmak da istemiyorlardı. Gerek batı ve gerekse Bolşevik matbuatı Basmacılık hareketine ait yazılan yazılarda, Haziran-Ağustos aylarında, Türkistan'ın her tarafında münevverlerin ölüm-kalım mücadelesine karar vermiş olduklarına ait birşey yazmazlar. Çünkü bilmiyorlar. Şayet Enver Paşa bir Kızıl kurşunla öldürülmüş olmasa ve Sovyet orduları garp cephesinde muvafakiyet kazanıp askerlerini Türkistan'a sevk edebilmeselerdi, bu Ağustos ayının sonlarında Taşkent ile Ashabad arasındaki demiryolları her yerde kesilecek, Khiyva, Buhara ve Ferğane'deki Sovyet ordusunda hizmet etmekte olan birçok Müslüman, Basmacılar tarafına geçmiş olacaktı. Bu bakımdan Enver Paşanın hareketi sadece küçümsenecek bir olay değildi. Bürküt Eşikağabaşı, Ahund Yusuf ve Osman Çavuşların cenubi Kazakistan'da Büken Tav mekline ka-

Levent Şahverdi Arşivi

dar gidip Kazaklarla görüşmeleri Paşanın bizzat Semerkand'dan bizim cemiyetimizin Khiyva'ya, Han Cüneyd'e gönderilen teşvikçilerin tesirleri tam yerinde idi.

Cemiyetimiz Ağustosun beşinde Semerkand'da toplandığı vakit 20 Eylül sıralarında biz Taşkent'te gizlice Türkistan Kongresi toplamayı kararlaştırmıştık. O vakit daha çok ümitli bir zamandı. Kongrede teşkilât ve hareketlerin plânlaştırılması konuşulacaktı. Şimdi ise biz Semerkand vilâyetindeki çete teşkilâtlarını, Rusların getirdiği büyük kuvvetler tarafından ezilmemek için öteye beriye dağıtarak Taşkent'e gelmiş bulunuyorduk. Bunun üzerine de daha tamamiyle inanıp bitirmediğimiz Enver Paşanın şehadeti meselesi çıkmıştı. Bu vaziyette kongrede millî mücadele hareketi, tam bir hezimete uğradığı takdirde ne yapacağımız konuşulacaktı. Kongre Eylül ayının onsekiz-yirmilerinde üç gün toplanacaktı. Fakat Türkistan'ın maruf siyasî şahsiyetleri, Ali Han Bükeyhan, Turar Rıskulov, Ahmet Baytursun, Mehmetcan Tınışbay, Özbeklerden Münevver Qarî, Buhara'dan Hakimzadeler, Mirza Abdülkadir Muhiddin, Türkmenlerden avukat Qaqacan Berdiyev ve diğerleri Sovyetlerin devamlı murakabeleri altında bulunduklarından bu kongreye gelemiyeceklerdi. Büyük topluluk halinde bir araya gelmek de mümkün olmadığından kongre on-onbeş kişiyi geçmemek üzere toplanacaktı. Mamafih alınan tedbirler sayesinde kongre gününe isimlerini zikrettiğimiz eski siyasî münevverlerin yerlerini tutacak nüfuz sahibi, en aktif genç zevatın ve fazla takip edilmedikleri malûm olan bazı eski münevverlerin gelmesi temin edildi. Hükûmet dairelerinde, gizli poliste çalışan Millî Cemiyet azaları kongrenin emniyet içersinde toplanmasını temin ettiler. Ben Semerkand Sovyet hükûmetinde çalışan arkadaşlarım vasıtasıyle kendimin ve maiyetimin o vilâyette dolaşmakta olduğuna dair haberler yaydırıyordum. Taşkent ve etrafında yaşamakta olduğum haberi Ruslara kadar hiç gitmedi.

§233 **Beyaz Atın Ölümü**

Çinaz'ta bırakmış olduğumuz beyaz ve siyah atları bizi kurtardıkları için "adak" etmiştik. Yani onlara artık binilmeyecekti. Keles mevkiine getirildikten sonra her ikisi de hastalandılar. Beyaz atın sırtını eyer yüzmüştü. Eyerin yüzdüğü yere köpeğin katmış pisliğini un gibi yapıp koymak Kazaklar arasında çok faydalı görüldüğünden onlar bunu toplayıp getirirlerdi. Bir defasında hanımla beraber gezerken bu kurumuş köpek pisliğinden bir parçayı bulup mendilime koydum. Hanım bir aralık dedi ki: "Bir bakarsın sen bütün Türkistan'ı kurtarmak davasiyle geniş memleketimizin her tarafına koşuyor ve milleti arkandan sürüklüyorsun. Bir bakıyorsun bir atın sırtındaki yarasını sağaltmak[18] için otlar arasından köpek pisliğini mendiline alıp cebine koyuyorsun. Bunda büyük bir tezat yok mu?" Ben de: "Tezat yok. Sevdiğim boz at beni kurtardı. Madem ki burada baytar bulmak güç, onun için bu kadar bir iş yap-

Levent Şahverdi Arşivi

mak yerindedir. Sevdiğim milletime ise canımı veririm. Beni yaşatan sevgidir." Birkaç gün sonra aynı atın ön ayaklarının tırnakları sanki ayaktan silkip çıkarılmış bir lâstik gibi koptu çıktı. Demek ki Akdağ'dan Qızıl Qum'a, Qızıl Qum'dan Çınaz'a kadar bizi getirirken bu atlar tamamen bitmiş imiş. Tırnakları kopunca yere yattı. Gözlerinden yaşlar akıyordu. Demek ızdırabı büyüktü. Kazaklara hayvanı hemen kesmelerini söyledim. "Öteki siyah atı da gözümden uzak bir yere götürünüz. Düzelirse iyi, olmazsa onu da kesersiniz," dedim. Beyaz atın kemiklerini Keles köyünün Seng kenarında bir yere gömdük. Bu atı bana 1921 yılında Buhara'dan ayrılırken Sitare-i Mah-i Hassa (sarayında) son görüştüğümüzde Feyzullah Hoca vermişti. Ufak yapılı olmakla beraber gözleri daima parıl parıldı ve çok canlı idi. İlk bindiğim gün beni taşkın halinde olan Zerefşan nehrinden yüzerek geçip Ucduvan köprüsü başını tutan Rus askerlerinin eline düşmekten kurtarmıştı. Belki de bu hâdiseyi hâtıralarımın yukarı kısmında yazmışımdır. Fırsat gelirse üzerine bir yazılı taş konulmasını rica ederek Abdürrahman Binbaşı'ya şu mealde bir "şiir" yazıp verdim:

"Maça'nın kuşuçmaz Akdağı'nın ebedî karları arasında sivrilen taşları yastık, ak bulutları yorgan edinip uyutup sahibini bekleyen, düşmanlara kan kusturan yüğrüğüm • Tan şafağı sökmeden sıçan geçmez yollardan karları köprü edinip bütün gün koşup, sıçrayıp gece yarısı Sengzar Suyuna getiren, düşman Rus'un muhasara hatlarını yarıp can kurtaran yüğrüğüm • Sabahleyin Yavaş'a gelip gece yarısında Qızıl Qum'un Tilek tepesine getiren, Qızıl Qum'dan Darıya (Sır Derya) sahar vaktinda Çınaz'a sağ selâmet getiren yüğrüğüm • kıyamet olmadan olur mu. İşte bu kıyamet günleri geldiğinde kuyruğunu sallıyarak ve yelenî oynatarak bana gelip ulaşsana sevgili yüğrüğüm."(21)

Keles'in Beşalaca bağları arasından geçen bir yolla tek başıma şehre geldim. İyi bir rahvan at vermişlerdi. Hemen her gece bir yerde ziyafet olur, toplanırdık. Orenburg'dan, Semipalat'dan, Akmola'dan, Khiyva'dan gelen arkadaşlar eksik olmazdı. Hep konuşmalar merhum Enver Paşanın ölümü üzerinde olurdu. Fakat onun ölümü hakkında buradaki Basmacı reislerinden daha tam bir malûmat gelmemişti.

8234 **7 nci Türkistan Milli Kongresi**

Kongremiz 18 Eylül'de toplandı. Onaltı kdar aza bulunduğunu hatırlıyorum.

(21) Quş uçmagan Maça'nın kümüş başlı Aqtav'ınıñ • Meñgilik qarı üstünde • Uçlanıp çıqqan qrataşlı • Qucaqlap yatqan iyeñni • Aq buluttu yurgan gip • Tün qatırıp beklegen • Duşmanıña qan qusturgan yüyrügim • Tañatarda sıçqan ötmes yollardan • Qar küpirden sekirtip • Tün kün yürüp seherde • Señızar Suga keltirgen • Yarıp qamavın Urıs'nıñ • Can qutqargan yüyrügüm • Çaş vaqtında Yavaş'tan alıp yiyeñni • Aqşam üstü Qızılqumda Tilek-ke • Qızılqumdan tün kün qoşıp • Seherçilep Darya üttp Çınasqa • Sav keltirgen yüyrügüm • Qıyamet bolmay hiç qalmas • Qıyamet künler kelgende • Quyruğuñ yplıñ uynatıp • Yetip kelse iyeña yüyrügüm.

Levent Şahverdi Arşivi

Bilhassa Kazak aydınları iyi temsil edilmişti. Üç gece, üç ayrı yerde toplandık. Alınan kararlar hep samimi hava içinde alındı. Teşkilât evvelce Buhara'da iken alınan "Orta Asya Müslüman Millî Avamî Cemiyetlerinin Federasyonu" yerine sadece "Türkistan Millî Birliği" adını aldı. Kazakistan'da "Alaş Orda" ismi yerine "Şimali Türkistan" ismini kullanılması kabul olundu. Devlet idaresi teşkilât işinde ve millî kültür işlerinde ayrı uruğların üstünlük davalarını ortadan kaldıracak, aralarında eşitlik ve kardeşlik esaslarını temin edecek federasyon prensibinin tatbikini, Türkistan davasını artık Rusya'nın iç meselesi olmaktan çıkarıp milletler arasında bir dava şekline sokmak yoluna gidilmesi, Türkistan Millî davasını Rusya'nın dışında temsil eylemek lüzumu, alınan kararlardandır. Bu toplantı benim Türkistan'da kalmayıp, İran, Afganistan ve Hindistan yoluyla Avrupa'ya gitmemi, Türkistan Millî Birliği merkezini Çokayoğlu Mustafa'nın da celbi ile dışarıda kurmamız gerektiğini kabul etti. Bana bunu ifade eden bir vesika da verdiler ki kongre başkanı tarafından imzalanmıştı. Fakat bu vesikayı yabancı bir dilde yazacak kimse aramızda bulunmadığından Rus dilinde ve türkçe, bir kumaş parçası üzerine yazıldı. Refikamı da beraber götürecektim. Bunları demiryolu ile Aşkabad'da tanıdığımız bir ailenin yanına gönderdim. Kongrenin son gününde Şarkî Buhara vaziyetini belirten bir mektup da geldi. Bunda Enver Paşanın şehadetinden sonra arkadaşlarından Hacı Sami'nin ve Dağıstanlı Danyal Beyin iş başına geçecekleri anlatılmıştı. Bu kongreden sonra ben Taşkent ve etrafında tam bir ay kadar kaldım. Bu arada bir genç yiğit, gözlüksüz olarak resmimi çıkartıp Başkurdistan'a götürdü. İhtiyar Minhac da bunun bir nüshasını ve Kaşgar tarafına geçmelerini tavsiye eden mektubumu Kırgızların baş mücahidi Parpı Beke'ye Ferğane Özgend dağlarına götürüp ondan da at üzerinde alınan resmimi ve selâmlarını getirip Başkurdistan'a döndü. Sonra biz bu Parpı Hacı ile Türkiye'de buluştuk. O Khoten, Tibet ve Hindistan yoluyla gelmişti. Hayatı akıllı bir kahramanın destanıdır. Yine bir Başkurt ve Kazak, Ferğane şimalindeki Kırgız sergerdelerine gidip geldiler.

8235 **Evhadi İşmurzin'in Esir Düşmesi**

Biz daha Taşkent'te iken hükûmet dairelerinde çalışan arkadaşlarımız vasıtasiyle bizi çok çok üzen diğer bir hâdiseyi öğrenmiş olduk. Bu arkadaşım Evhadi'nin Kızıl Ordu tarafından esir edilmiş olmasıdır. Bu hâdiseye dair başka hiçbir yerden malûmat alamadıksa da bunun doğru olacağına inandık. Bir sene sonra biz Kâbil'de iken Evhadi'nin Moskova'da idam edildiğini öğrendiysek de asıl hâdise hakkında ancak 1925'de Türkiye'ye geldikten yani üç sene sonra Evhadi'nin maiyetinde bulunan arkadaşlarından bilgi alabildik.

Evhadi ve maiyeti benden 11 Ağustos'ta Usmet'te vedalaşıp ayrıldıktan sonra Mamur ve Turab Bek'lerle birlikte Zamin ve Uratepe dağlarında Kızıl

Levent Şahverdi Arşivi

Ordu kıt'aları ile savaşa savaşa bir müddet geçirmişler. Arkadaşı Heybetullah'ın anlattığına göre Evhadi, Zamin demiryolu istasyonunun 10 kilometre cenubunda Kuru Güldürevük adlı yayla yerlerinde Ruslarla çarpışma esnasında esir düşmüştür. Evhadi bugünlerde çok bedbin görünmüş. Yine Heybetullah'ın anlattığına göre bir akşam dağlarda bir yayladan bir alaçıkta kalıyorlarmış. Hava çok yağmurlu ve sisli imiş. Önce heybesinde bulunan konyağı getirerek arkadaşlarıyle içmiş. Orada Puşkin'in şu şiirini söylüyormuş: "Kasırga ve sis gökleri kapatıyor. Karla karışık sert rüzgâr üstü alt ediyor. Oturduğumuz çadır da karanlık ve gussa-aver. Bardak nerede, getir biz az şarap içelim. Belki gönlümüz biraz ferahlar."(22)

Kendisi bu dağlarda çok vakit geçirmeyip Maça yoluyla Enver Paşanın yanına ve orada da kalmayıp Afganistan'a geçmek niyetinde imiş. Maçalıların reisi Esrar Han askeriyle gelmiş. Zamin'e taarruz etmişler, sonra Kuru Güldürevük'e çekilmişler. Evhadi bu savaşta da çok yiğitlik göstermiş, fakat tam Ruslarla karşılaşacakları bir sırada atı bir taştan kayarak devrilmiş, hemen o anda Kızıl askerler yetişmiş. Evhadi tabancasıyle bunların bir kaçını öldürmüş, fakat Kızıllar onu yakalamışlar. İkinci günü vaki olan savaşta Rus kıt'asının kumandanı olan miralay da öldürülmüş. Eyerindeki çantasını [bizimkiler aldıklarında içinde Evhadi'nin saatini, kullandığı haritasını][19] ve dürbününü bulmuşlar ve bu da sağ kalan ve bugün Türkiye'de bulunan İslâm'ın (İslâmgerey) (Resim N. 21) eline geçmiştir. Kaçan Kızıl askerlerin birisinin altında Evhadi'nin demirkıratını da görmüşler. İşte bizim Başkurdistan'ın değerli Harbiye Nazırı bu şekilde esir edilip dövüle dövüle Zamin'e ve oradan Taşkent'e, ve oradan da Moskova'ya götürülmüş. Fakat hükûmette vazifeli arkadaşlarımız bu hâdiseye ait hiçbir tafsilât alamadılar.

§236 **Taşkent'te Son Gece** 22 Ekim'de Taşkent'ten ayrılıp Türkmenistan'a gidecektim. 21 akşamı arkadaşlarım bir daha toplanalım, dediler. İran'a geçmeden birkaç ay daha Türkistan M. B.in şubeleriyle uğraşmamı münasip gördüler. Herkes bu toplantının cemiyetimizin belki son umumi toplantısı olacağını düşünüyordu.

Herkes çok samimi idi. Artık birbirimizi göremeyiz diye ağlaşanlar da oldu. Bu toplantıda ancak var olacağımıza inanç ve hulûs-ı niyet, birbirimize karşı deruni kardeşlik ruhu hakimdi. Bu toplantıdan geç vakit ayrıldıktan sonra geceyi Kırgız ve Kazakların mümtaz aydınlarından birinin evinde geçirerek sabahleyin hareket edecek olmuştum. Bu zat Petersburg'da tahsil etmişti. Hanımı da kendisiyle beraber tahsil eden bir Müslümandı. Hayatta olmaları yüzünden isimlerini vermediğim bu iki zat Petersburg'da benim yakın dostlarımdandı; biz evlerine geldiğimizde hanım daha gelmemişti. Öğle yeme-

(22) Burya mgıloyu nebo kroyet • Vixri snejniye krutya • Naşa vetkaya laçujka • İ neçalna i temna • [Vyıyem sgorya] gde je krujka • Serdtsu budet veseley[25].

Levent Şahverdi Arşivi

ğinden kalmış yemekleri varmış. Bey bunları ısıttı, yedik. Ben tam Kazak usulünde giyinmiştim. Gözlüğüm de, zaten bütün bu seferlerde cebimde taşıdığım ve ancak zaruret olduğu vakit gözüme takdığım iki cam parçasından ibaretti. Sakal ve bıyığım da Kazaklar usulünde kesilmişti. Bey beni köşede koltuğa oturttu. "Hanım seni katiyyen tanımamalıdır, konuşurken ancak kazakça konuşmalısın" dedi. Biraz sonra hanım geldi. Rusça olarak kocasına köyden kimin gelirse sofrana alıyorsun, hatta kendi sandalyene oturtuyorsun diye söylenmeğe başladı. Ben hiçbir şey duymuyor, anlamıyor gibi oturuyor, hem dünyadan haberdar bir adam değilmişim gibi alelâde basit şeyler konuşuyordum. Biraz sonra bey kadınının protestolarına bakmadan salon işini gören odadaki divanın üzerine battaniye ve yastıklar koyarak orada yatmamı bana işaret etti. Onlar da bitişik yatak odasında yattılar. Fakat iki odayı ayıran duvarın yukarısı açıktı. Hanım hep rusça olarak, beni eve alıkoymasına, divanda yatırmasına, battaniye ve beyaz yastıklar vermesine kızarak beye uyumaya yol vermiyordu. Hep "pitli Kazağın" diyordu. Beyefendi de "malçı, malçı" yani "sus sus!" demekden başka birşey demiyordu. Sabahleyin kendim kalkıp gidecek olmuştum. Kalktıktan sonra bir kâğıt üzerine rusça olarak mektup yazdım. "Azizim X Hanım. Beyinizi benim için fazla taciz etmeyin. Eski Petersburg hâtıralarımızı açıkça görüşemediğimiz için üzüldüm. İşte böyle şartlar altında geziyoruz. Bu mektubu yok edin", diyerek imzaladım. Mektubu zarf içine koyduktan sonra yemek masası üzerine bırakıp ben de yoluma devam ettim. Aradan bir sene bile geçmemişti, ben Hindistan, Fransa yoluyla Almanya'ya gelmiştim. Meğer ki ev sahibi beyin yakınlarından biri o zaman Türkistan Sovyet hükûmeti tarafından tahsil için Almanya'ya gönderilen talebeler arasında Berlin'e gelmiş. O anlattı. X Hanım, sabahleyin masanın üzerinde benim mektubu görüp okuyunca saçlarını yoluyor, ve içini çeke çeke ağlıyormuş ve kocasına "Niye onu benden gizledin, beni rezil ettin, bir gün tekrar gelirse onu ne yüzle görürüm" diyormuş.

8237 **Taşkent'e Veda**

Beş Ağaç'taki evimizde beni Çinaz kasabasına kadar teşyi edecek olan bir genç bekliyormuş. Bu bir Özbek genci idi. Taşkent, Semerkand gibi şehirlerde trene binmem doğru olmadığından bir iki istasyon ileride marşandize binip gidebiliyordum. Yalnız Çinaz istasyonu ile Mirza çölü arasında tren Sır Derya ve Çarcuy yanında Amu Derya'yı geçerken bütün yolcuların vesikalarının teftiş edildiğini öğrendiğim için, Çinaz'a kadar atla gidip, nehri salla geçtikten sonra Mirza çölünde trene binecek olmuştum. Bu işi de böyle yaptım.

O gün Nogay Qorgan'da hasta arkadaşım Ferit'i ziyaret edip akşam geceyi Kavunçı'da Hoca Makbuloğlu Ömer'de geçirdik. 24 Ekim'de Khavas istasyonuna gelerek geç vakit trene bindik. Çünkü trende ancak geceleri gidebiliyordum. Semerkand'dan bir istasyon evvel indim. Orada atlar hazırdı. Arkadaşım Şahveli ile buradan Semerkand'a geldik.

Levent Şahverdi Arşivi

§238 **Semerkand'a Veda** Semerkand'da dört gün kaldım. Taşkent'te benim dış memleketlere gitmem kararlaştırılınca dışarıda yapacağım neşriyat için, şahıs isimleri yazılmaksızın muntazam hâtıra tutmaya başladım. Bu şehirde dört gün kaldım. Her akşam dostlarımdan birinin evinde ziyafet ve tatlı sohbetler oldu. Paykabak Kapısı civarındaki arkadaşımın evindeki toplantıda Taşkent'te konuşulan mesele ve kararlar bir daha ele alındı. Benim bir dış memlekete gitmem hakkındaki kararı demiryolu ile gelen arkadaşlarımız diğerlerine bildirmişlerdi.

Semerkandlılar eskiden olduğu gibi bugün dahi gerçekten yiğit ve samimi insanlardır. Rusların başkumandanı general Kamenev burada olduğu hâlde toplantılarımız korkusuz ve birbirimize karşı itimat havası içinde geçiyordu. Buna sebep Semerkand vilâyet idaresinde güvenilir insanların bulunması idi. Paykabak Dervazesi yanındaki bağdaki toplantı, bende gerçekten unutulmaz dostluk hâtıraları bıraktı, ve onlar da unutulmıyacak dostluk hâtıralarının benim kalbimde yaşamasını istemişlermiş. Kadı Haydar benim için işlettiği bir Semerkand "doppu"su ve bir ipek "çapan" getirmişti. Birisi Semerkand'ın en iyi "müselles"inden bir kaç şişe getirmişti. Bunları ben bundan sonra aramızda rabıta işini görecek Başkurt genci Şahveli vasıtasiyle Türkmenistan'a gönderecektim. En yakın arkadaşım olan Murad Hoca İşan ise diğer arkadaşlariyle görüşerek itina ile hazırladıkları bir "demet" takdim etti. Buna "Yiğitlik ve hazın güldestesi" sözü yazılmıştı. Ortada masa filân yoktu, sadece yerde oturuyorduk. Bir arkadaş oturduğu yerde şu yazısını okudu ki Buhara'daki Afgan kuryesi eliyle Kâbil'de Haşim Şaik'a gönderilmişti. Burada bazı yerlerini eliyle çıkararak naklediyorum: "Mütevazi güldesteyi küçümsemeyin, bu ne kadar suda tutulsa dahi solacaktır, fakat yeter ki o senin kalbinde solmadan yaşasın ve bizim size karşı beslediğimiz sonsuz sevgiyi daima hatırlatsın. Üzerine yiğitlik ve hazm güldestesi diye yazdık. Bu sizin kendi sözünüzdür. Türkistan her vilâyetinde isyan bayrağı kaldırtmıştı. Fakat siz gizli millî mücadeleye atanan Cemiyetin faaliyet merkezi olarak ne için bizim şehir ve vilâyetimizi seçtiniz? Bunun sebebini bundan evvelki Kurban Bayramı akşamı Ab-ı Rahmette yapılan toplantıda anlattınız ve bizi size minnettar bırakan sözler söylediniz. Dediniz ki 'eski Arap âlimi Muqaddasi Semerkandlılar hakkında Maveraünnehir'in diğer vilâyetleri ahalisinden farklı olmak üzere 'yiğit ve hazm sahibi insanlar' demişti, bakalım şimdi de öyle misiniz?' dediniz. Zannederim Semerkand vilâyeti ahalisi sizi hayal kırıklığına duçar edecek bir harekette bulunmadılar. Siz bize 1921 Ağustos'unun 9'unda Salı günü geldiniz ve dört gün sonra gelen Kurban Bayramı günleri mühim kararlar kabul ederek bir ay sonra Altıncı Kongreyi tertib edip Türkistan'ın millî bayrağını ve cemiyet nizamnamesini kabul ettik. Hepimize vazifeler verdiniz ve biz de o gün Semerkand'a gelişinizden bugüne (23 Ekim) kadar geçen 14 ay 15 gün zarfında Türkistan Millî Birliği Cemiyetinin başkanı sıfatiyle bu vilâyette ancak sizi âmir ta-

Levent Şahverdi Arşivi

nıdık ve emirlerinizin ifasında kusur göstermemek için gayret ettik. Siz, yani Cemiyet, gelmeden önce bu vilâyette muntazam mücahit grupları yerine ancak biri biriyle çarpışan, her türlü millî idealden mahrum, olsa olsa mollaların nüfuzunda bulunan küçük Basmacı zümreleri vardı. Cemiyet onlara bütün Türkistan Basmacılarına nümune olacak bir iç intizam ve disiplin verdi. Yiğitlik ve hazm bizde eskiden mevcutmuş; şimdi biz onları sizde görüyoruz. Siz Ürgüt dağlarında Hacı Abdülkadir'in yanında iken Buhara'ya gelen Enver Paşa sizi oraya çağırdı ve siz iki günde at üzerinde Buhara'ya gelip onunla görüşüp Türkistan istiklâli uğrunda mücadele işine Türkiye büyüklerinin katılması meselesini hallettiniz. Guzar'daki Cebbar nerede, Kette Korğan'da Karakul, Uratepe'deki Khalbuta nerede, Buhara'daki Molla Kahhar nerede, siz onlara at üzerinde koşa koşa hatta Battal Gazi gibi düşman safları arasından geçerek, bir merkeze, Cemiyete itaat prensibini kabul ettirdiniz. Molla Kahhar'ın adamları sizin Başkurdistan'dan getirdiğiniz arkadaşlarınızı haince öldürdüler. Siz ona bakmadan Nur Ata'ya onların yanına giderek sağ kalan arkadaşlarınızı kurtardınız ve kiyasetli davranarak bu Basmacıları da bir daha Cemiyete kazandırdınız. Yoksa onlar o sırada Cemiyetten ayrılmış, tekrar 'Emirci' olmuşlardı ve pekâlâ sizi de orada öldürebilirlerdi. Siz Semerkand'a gelince bir müddet şehrin tam ortasında Uluğ Bek Medresesi'nde bir odayı kendinize 'mülâkat yeri' olarak kullandınız, bu bir 'yiğitlik'ti, halbuki Gur-i Emir'e (yani Temür'ün mezarına) gitmiyordunuz, çünkü orada devamlı olarak bekliyenlerin bulunacağını biliyordunuz, bu bir 'pukhtelik' (hazm) idi. Muhiddin Mahdum'a yardım için bazı arkadaşlarımız sizin Taşkent, Ferğane taraflarında bulunan Başkurt ve Kazak askerlerini Basmacılara iltihak ettirmenizi taleb ederek bugün mahcup vaziyete düştüler. Şimdi bu 'Mahdum' Ruslara teslim oldu, gayri resmî hayata çıkarlarsa askerleriniz ne vaziyette kalacaklardı. Buna da siz kızmadınız, bizi idare ettirdiniz. İşte biz buna 'pukhtelik' ve 'hazm' diyoruz. Peygamberimizin ve İslâm büyüklerinin rehber, qa'id, kumanda mevkiinde bulunanlar için en sevdikleri vasıf bu idi. Şimdi Enver Paşa ölmüş görünüyor. Siz milleti bu yüzden telâşa düşürmemek için [uğraşıyorsunuz. İnşallah muvaffak olursunuz ve bu millete istikbal için][20] sağlam yollar gösterir ve kurtuluşumuz için dış memleketlerin ve milletlerin yardımlarını temin edersiniz. Zamakhşerinin methettiği hazm[23] dış memleketlerde de muvaffakiyetlerimiz için rehine olsun." Ben de dedim ki: "Kaşki bana atılganlığımı (azm'i) tatbik etme imkânları gelmiş olsa idi, daha da bahtiyar olurdum."

Gerçekten ben bu savaşlar dolayısıyla Semerkand şehir ve vilâyet halkını cidden yakından öğrenmiş ve onlara kalben bağlanmış oldum. İnsan, İşan Murad Hoca gibi arkadaşlarını nasıl unutur? Kadı Haydar dedi ki "Biz-

(23) Zemakhşeri: Al-hazm cavdat al-ra'yi fi'l-khadhar, ya'vi alayhi mu'azzamu asâsi qaidat-i'l-arifin fi mücahadatihim bi'l-nafs-i'l-ammara ve mu'azzamu maka'id-i'l-hurub. Al-Hazm huva dabt'u'l-insan-i umurahu bi'l-itqani ve akhdihi bi'l-thiqati.

Levent Şahverdi Arşivi

den bir Burhaneddin Sagırçı çıkmış. Bağdat, Hindistan, sonra Çin memleketlerinde bu millet için uğraşmış, inşaallah siz de onun gibi olursunuz, size muvaffakiyetler dileriz. Sagırçı öldükten sonra cesedinin burada gömülmesi ile halkımızın bir azizi olmuştur; size ise yakın zamanda dönüp gelmeniz için daima duacı olacağız," dedi.

§239 **Sisenbay** Semerkand'da gizli olarak kaldığım günlerde bu şehrin mezarlıklarına getirilip gömülen şehitlerin mezarlarını bazen ziyaret ettim. Bunlar arasında arkadaşım Haris Sisenbay'ın Mescid-i Hızır yanındaki kabri vardı. Bu savaş meydanında değil, şehirde sıtmadan ölmüştü.

Ben hayatımda kaybettiğim İbrahim Kaçkınbay, Alimcan Tagan ve Haris Sisenbay gibi sadık arkadaşlarımın mezarlarını ziyaret ederken kendimi büyük bir vazife ifa etmiş gibi hissederdim. Ben köye geldiğim sıralarda genç-ken kaybettiğim sevgili kardeşim Aynülhayat'ın kabrini, 1919 kışında cenubi Ural'da şiddetli şavaşlar arasında, Kaçkınbay'ın karla örtülü mezarını, 1954 kışında Dr. Tagan'ın Hamburg'daki mezarını bularak bildiğim ayetleri okuyup ruhlarına bağışlamıştım. Şimdi Haris'in mezarında da bu vazifemi yaptım. Çünkü onları kıyamet günü gelse de bir gün görsem, derdim. İnsanın bir daha dirileceğine inanmıyan dinlerin mensupları dostlarını nasıl hatırlarlar. Benim Çinli talebemin buna dair izahatı, beni kandıramadı. Haris için dünya hayatı gerçekten güya bir saniyelik geçici epizotdu. 1922 Mayısının 6 sında başını dizlerime koyarak ağlamış ve eşimle ikimize "ölürsem kıyamette görüşürüz ama beni her vakit hatırlayın, bir kaç ayet okuyup ruhumu şad edin" demiş ve kucağımda can vermişti. Tıpkı Buhara'da malarya'ya tutulup elimde can veren oğlum "Iris Mehmet" gibi. Zaten çok yakın gördüklerinin mezarları üzerine diz çökerek ruhlarına ayetler okumak, arada bir bağlılığın hâlâ devam ettiğine inanmak kadar tatlı ne var? Haris benim tekmil irtibat işlerimi idare etti. Atlarıma baktı, elime para namına ne geçerse o idare etti. Buhara'da Khargoş'tan getirdiğim iki arkadaşı gibi bizim gizli silâh depomuzu idare etti. Bir defa Başkurdistan'a, iki defa Khiva'ya, kaç defa Buhara'ya gidip şifahi mesajlarımı yerine eriştirdi. Milletinin hürriyetini görmek veya o yolda ölmekten başka ideali yoktu. Rusçası iyi idi. Buhara ve Semerkand'da Farsça öğrenmişti. Ben dış memleketlere gidersem beraber gelmek istiyordu. Fevkalâde zeki, namuslu, son derece de cesur ve tedbirli olduğundan kendisinden devlet idaresi işlerinde istifade edeceğimizi düşünürdüm. Boş vakitlerinde Mirkhond tarihini okurdu. Eşime karşı son derece nazik olduğu hâlde bana karşı bazen kaba hareket ettiğinden ızdırap çekerdi. Mensup olduğu Salciyut beylerinin Çingiz Hana karşı kabalık gösterdiklerinden çok cezalar çekmiş olduklarına dair rivayetleri tarihte okuyunca "belki de bu aksilik bizde irsîdir," demişti. İki arkadaşıma izin verip Başkurdistan'a göndermiştim. Haris benden ayrı bir yerde vazife

Levent Şahverdi Arşivi

görmek istemedi. Bugün Türkiye'de yanımda olsaydı, muhakkak ilim yolunda başarılı işler yapmış olurdu. Tarih bilen, Bâbur tipinde şair asker olmayı ideal edinmişti. Altaylıların iç kafiyeli (alliterative) şiir tekniğini kendisine öğretmiştim. Temür'ün "Kökgümbez" denilen türbesini ziyaretten aldığı ilhamları belirterek yazdığı güzel bir eseri vardı ki ancak bazı mısraları yadımda kalmıştır:

Kök kümbezkin kürüldetip • Ürkütme bizni Biy Temir

Qaraqaş taşıñ qımıldatıp • Qorqutma bizni Biy Temir.

Yani Türbe kubbesinin gürültü şeklinde aküstiğini işittirerek bizi ürkütme Bey Temir. "Qaraqaş" taşından yapılmış mezar kitabe taşını kımıldatıyormuşsun gibi hareket edip korkutma bizi Bey Temir. "Qaraqaş", Khoten vilâyetinden getirilmiş sert nifrit taşıdır. Bunları Barthold'dan okumuştu. Kazak ve Nogay destanlarına meftundu. Onları taklit ederek çok güzel parçalar yazmıştı. Yaşamış olsa ne iyi olacaktı.

Semerkand'da geçirdiğim bu dört gün beni bu şehre ve oradaki dostlarıma daha da sıkı bağlamıştı.

8240 **Daha Bir Defa Türkmenistan'a** Arkadaşım Şahveli trenle Aşkabad'a hareket etti. Ben ise Semerkand'da trene binemediğimden Utarcı istasyonuna kadar atla gidip marşandizle Amu Derya sahiline kadar geldim. Orada Fârâb Dört-Kuyu istasyonunda trenden inerek tanıdığım Türkmenlere gidip üç gün orada kalarak istirahat ettim. İki sene önce şair Seyitkerey Magaz'la buraya gelip misafir olmuştuk. Bunlar beni kayıklarıyle Çarcuy tarafına geçirdiler. Buradan yine marşandizle Merv'e geldim. Burada eski dostum Berdioğlu Qaqacan'da birkaç gün kalıp 18 Kasım'da at üzerinde Aşkabad'a geldim. Şahveli ben gelince ev tutmuştu. Semerkand'da arkadaşlarımla yaptığım sohbetlerden o da son derecede hoşlanmıştı. Konuşanları, şahıs isimleri tasrih etmeden, not etmişti. O da Başkurt ordu mensuplarının bu kıyam hareketlerine katılmakla iyi yaptıklarına kanmıştı. 1 Aralık'ta eşim Nefise de bir Kazak genci ile birlikte "Türkistan" şehrinden geldi. O ve Şahveli birlikte trenle, ben ise yine ihtiyatlı davranarak atla "Yeni Merv" civarında Türkmen dostumuz olan Kadı Mahmud'un köyüne geldik. Aşkabad'da ikamet için şehrin dış mahallesinde, dışarıdan gelen gidenle görüşmek için ayrı bir daire tutmuştuk. Yeni Merv'de de böyle yaptık. Çünkü fasılalarla bu iki şehirde yaşıyacaktık. Arkadaşım Fethulkadir de 8 Aralık'ta Aşkabad'a gelmiş. O İran, Afganistan, Hindistan, Avrupa ve Türkiye seyahatlerini benimle birlikte yapacaktır. Şahveli'yi Semerkand'a gönderdik. O da birkaç gün sonra okur-yazar iki Özbek genci ile birlikte Yeni Merv'e geldi. Taşkent, Semerkand ve Buhara ile temaslarımızı temin ediyorlardı. Bazen Orenburg'dan da gelip giden oluyordu. O şekilde biz buradan İran'a çıkıncaya kadar dört ay kaldık. Türkmen teşkilâtı bize

Levent Şahverdi Arşivi

burada da atlar veriyordu. İstediğimiz yere gidip misafir kalabiliyorduk. Bu arada Mahmud Kaşgarî'nin eseri üzerinde çalıştım ve Türkistan'ın yakın zaman tarihini yazdım. Rus GPU dairelerinde çalışan arkadaşlarımız vasıtasıyle, ben kendimi hep Semerkand etrafında kalmış, Enver Paşanın vefatından sonra Şarkî Buhara'ya geçmiş olarak gösteriyordum. Taşkent'te olduğu gibi biz Ashabad'da da rahat yaşadık. Rusların hiç haberi yoktu. Türkmenler'den de ancak pek mahdut şahsiyetler bizi tanıyorlardı. Enver Paşanın şehadetinden sonra yerine geçmiş olan Hacı Sami ve Danyal Beyler Cemiyetimiz TMB merkezine Paşanın şehadeti hâdisesine dair uzun raporlar yazıp bir adamları ile göndermişlerdi. Aradan bir buçuk ay geçtikten sonra Enver Paşanın şehadeti hâdisesine dair aldığımız ilk rapor bu idi.

8241 **Enver Paşanın Şehadeti**

Paşanın şehadeti günlerinde yanında bulunanlardan bir kısmı 17 Ağustos'ta Basmacılardan Fuzayıl Mahdum'un yanında toplanarak bana Taşkent'e mektupla adam göndermiş ve harekâtın başına geçmemi rica etmişler. Bu mektup Taşkent Kongresinin cereyan ettiği günlerde gelmişti. Fakat o mektupta Paşanın şehadeti hâdisesine dair fazla tafsilât verilmemişti. Hacı Sami de o aralık Afganistan'da imiş. Nihayet o gelmiş ve adı geçen uzun raporu yazmış. Onun yazısı, samimi hislerini ifade eden gerçek bir şiir gibi idi. Bir de Enver Paşanın maiyetinde bulunan eski Başkurt hükûmeti mensuplarından Mustafa Şahkuli ile Heybetullah Yanbuhtin'den de mektuplar gelmişti. En büyük tafsilâtı Mustafa Şahkuli vermişti. Paşa Kurban Bayramı günü, 4 Ağustos Cuma günü Ruslarla Belcuvan'dan yedi-sekiz km. mesafede bulunan Çeken köyünde yapılan savaşta şehit düşmüştür. Anlaşıldı, Rusların kendileri dahi bu şehadet hâdisesinin teferruatı hakkında vazıh bir malûmata sahip değillermiş. Ruslar arasında Enver Paşayı ben öldürdüm diyen bir kaç adam çıktı. O meyanda Sovyet Çeka Subayı Ağabekov'un yaptığı neşriyat da var. Bunu Gustav Krist isminde bir Avusturalyalı harb esiri "Along Through the Forbidden Land" ismindeki eserinde Ağabekov'un kendisinden işitmiş, mevsuk habermiş gibi yazmıştı. Bundan sonra Yugoslavyalı Mahmud Muftiç ve C. Howard Ellis "The Islamic Review"nun 1962 Mart ve Aralık nüshalarında bahis mevzuu ettiler. Bunlar tam uydurma şeylerdir. Paşa Rus askerlerinin birinin kurşunu ile ölmüş ama, kimin kurşunu olduğu o zaman malûm olmamış, Enver Paşa merhumu küçültmek isteyenler onun Çeken'de ölümü meselesine dair birçok manasız yazılar yazmışlar ve yazıyorlar. Bununla Türkistanlıları küçültmek istiyorlar. Güya Paşa harp taktiğini hiç bilmeyen bir divane imiş. Türkistanlılar hiçbir surette güvenilebilecek bir kuvvet değillermiş. Halbuki bu bir çete harbidir. Yukarıda da dediğim gibi, Paşanın ve hepimizin de hayatımız her vakit tehlikeye maruzdu. Selçuklar zamanındaki Haçlı ordularına karşı savaşlarda da çok vakit vaziyet bu şekilde idi. Sonradan Müneccim Başı tarihinde aynı Enver Paşanın Çe-

Levent Şahverdi Arşivi

ken'deki şehadet hâdisesinin bir benzerini okudum. 1210'da Selçuk Sultanı II. Kılıçaslan'ın oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Haçlılarla savaşta şehit düşmesi aynı Enver Paşanın şehadeti gibi olmuştur. Gıyaseddin Keyhüsrev mağlûp olan küffar kıt'alarını takip, esliha ve mühimmatlarını yağma ederken yalnız kaldığında onu hiç tanımayan bir Frenk haçlı vurmuş ve sultanın üstü soyulup tamamiyle çıplak bırakılmıştır. Enver Paşa bana demişti: "Talât Paşa merhum gibi Berlin sokaklarında bir Ermeni kurşunundan ölmek istemem. Canımın Türk milletinin halâsı yolunda feda olması gerekir. Gazi olamazsak şehidiz." O muhakkak bir idealistti ve Türkistan toprağında oranın istiklâli için ölmek fikrinde elbette ki samimi idi. İstediğini elde etmiştir ve ismi Türkistan tarihiyle ebediyete karışmıştır. Kâşki dünya baştan başa ancak muvaffak olacağını bildiği zaman savaşa atılacak olan akıllı zevattan ibaret olsa idi, o vakit dünyada hiçbir muharip karşısında mağlûp olacak bir deli muharip çıkmazdı. Cemal Paşa merhumun vaziyeti başka idi. 1921'de Buhara'da iken Kâbil'den gönderdiği mektuplariyle Basmacıları Sovyetlerle anlaşmaya dâvet ederek bütün bunları Afganistan'a celbedip İngilizleri Hindistan'dan çıkartacağını düşündüğü vakit Basmacılar arasında Cemal Paşaya karşı hayalperest, maceracı fikri hasıl olmuştu. Cemal Paşanın da bir idealist olduğunda hiç şüphe yoktur. Fakat Enver Paşa halis bir idealistti. Onun Buhara'da iken bana: "Muvaffak olmazsak hiç olmazsa cesedimi burada bırakmakla Türklüğün istikbaline hizmet etmiş olurum" demesi onun samimi sözü idi. O ne yapmak istediğini biliyordu. Afganistan'a geçmeyi sadece "macera" sayıyor, katiyyen o yola girmek fikrinde olmadığını söylüyordu. Zaten Efdaleddin Hana söyledikleri de bu demekti. Paşanın maiyetinden olup onun şehadeti saatlarında yanında bulunan birçok arkadaşlarım, sonradan Türkiye'ye geldiler. Hepsinin, bilhassa Mustafa Şakuli'nin ve Mirza Nefes Türkmen'in ifadeleri şudur: Kurgan tepeyi Paşa tarafından idare eden Türkmen Abdurrahman, Rusların Amu Derya sahilinde Külâb'a külliyetli askerler göndererek onun Afganistan'a çekilme yolunu kesmek için hareket halinde olduklarını Bayramdan birkaç gün evvel haber verdi. Afgan kralı Amanullah, Paşaya muhafız olmak üzere Efdaleddin isminde bir subay idaresinde üç yüz kadar asker göndermişti. Bunlar Baysun seferinde de beraber bulundular. Paşa buradan ricatinde Belcuvan'la Külâb arasında Gevrekli denen yere geldiğinde Amanullah Handan bir mektup daha geldi. Bu mektupla da Paşayı Afganistan'a ısrarla dâvet ediyor, "Sana milletimizin kucağı, devletimizin kapısı açık" diyordu. Gevrekli'deki kıt'anın kumandanı Danyal Bey idi. Burada Afganlıların kumandanı Efdal Hanı çağırdı. "Sizin burada vazifeniz bitmiştir, memleketinize dönünüz" dedi ve hemen Amanullah Hana bir mektup yazarak "Ben mutlaka burada kalacağım. Ölürsem ırkdaşlarımın memleketinde üstümü örtecek toprak bulunur. Buradan ayrılmak büyük hata olur. Askerlerinize de izin verdim." dedi. Zaten Amanullah Han, Paşayı daha Laqay'ların nezareti altında

Levent Şahverdi Arşivi

bulunduğu zaman dahi Hanabâd'da, onun Nurullah isminde bir akrabasını göndererek Afganistan'a çağırmıştı. O zaman da cevabı aynı idi. Paşa, Çeken'de Ruslarla çok cesurca savaştı. Fakat kaçmakta olan Ruslardan birisinin kurşunuyla şehit oldu. Askeri dağıldı ama, Danyal ve Faruk Beyler, bütün kuvvetleri hemen topladılar ve Rusları kuşattılar, onların Çeken'e kadar ilerlemiş olan taburunu tam olarak imha ettiler. Rusların, Paşanın öldüğüne dair haber aldıkları hâlde bunun nasıl olduğunu bidayette bilmemeleri bu yüzdendir. Bunların fikrince Rusların kendileri dahi Paşanın kimin kurşunu ile öldürüldüğünün ve ölenin kim olduğunun farkında olmamışlar. Paşanın bugün Türkiye'de yaşamakta olan maiyetinden Mirza Muhiddin ile Mirza Nefes Türkmen, ölen subayın Paşa olduğunu pek iyi bilmiyen yerli Tacikler, onun elbisesini çıkarmışlar ve sarıklarını çıkararak kefen yapıp cesedini sarmışlar. Rus ajanlarının eline geçen elbise ve bazı yazıların bu Taciklerin elinden sonradan onlara geçmiş olacağı zannedilir.

Ashabad'da Hacı Sami'nin mektubu ile birlikte Türk subaylarından ve Basmacı reislerinden gelen mektuplarda ezcümle İsmail Hakkı, Nafi Bey, Halil Bey, Hasan Bey ve emsalinin imzaları vardı. Heybetullah'ın yazdığı mektupta 11 Ağustos'ta Usmet savaşından sonra Maça yoluyla Belcuvan'a kadar seyahatlerinin mufassal bir raporu vardı. O cümleden Maça'ya gitmeden evvelki savaşların birinde Evhadi İşmurzin'in Ruslar tarafından kuşatılıp esir edildiği, başka zayiat olmadığı bildirilmişti. Heybetullah, Evhadi'nin ölümünü mufassal olarak anlatmıştı. Bu münâsebetle bu arkadaşımı bir daha yad edelim. Evhadi benim eski dostumdu, millî hareketin başından beri hep benimle beraber bulunan arkadaşımdı. Kadını bir Rus'tu, hep onu düşünürdü, ben de kendisine seni bu düşünce bir felâkete götürür, bırak diyordum.

8242 **Merv'den Gelen Misafirlerimiz** Bu mektuplar geldiği vakit arkadaşım Abdülkadir de, Şahveli ile birlikte Taşkent'e gitmiş olduklarından hanımla yalnızdık. Khiyvalı Atabay ve Kurban, Türkmenlerden Kadı Mahmud ismindeki dostlarım Merv'den geldiler, teskin ettiler. Kadı Mahmud bize gidelim dedi. Nefise gitmek istemedi. Kadı beni köyüne götürdü. Kadı'nın kendi yaptığı güzel şarabını doya doya içtik. Türkmenlerden bir neyzen de vardı, güzel şeyler çaldı, bizi eğlendirdi. Celâleddin Rumî'yi çok iyi bilen Kadı onun şiirlerini okuyordu, ben de bunları hemen nazmen türkçeye (çağataycaya) çeviriyordum. Bunlar Kadı'yı coşturuyordu. Mecliste bulunan bir arkadaşı konuşmalarında pinti ve kalleş diye vasıflandırdıkları diğer bir arkadaşlarına her hangi bir hareketinden dolayı söğüp sayıyorlardı. Kadı bu münâsebetle Baqa'î isminde Balkhlı bir şairin "Sefil herif sana Karun'un servetini vereceğim derse dahi isteme, yarın öbürgün vereceğim şeklindeki yalan vadlerini bekleyerek kendini üzmenin

Levent Şahverdi Arşivi

acısına değmez" mealindeki güzel şiirini de kolay olduğu için türkçeleştirmiştim[24]. Bundan o kadar hoşlandılar ki şairlikten hiç nasibi olmıyan ben de kendimi o gün güya şair olmuşum gibi hissettim. Gece yarısında Kadı beni ve Kurban'ı Ashabad'da evimize (Tebrizli Hüseyin Kasımoğlu'nun evine) getirdi, at üstünde sallana sallana hep Türkmen şarkıları söyledi. Kadı Mahmud tarihle de meşgul olan meraklı bir zattı. Merv civarında da tarlaları vardı. 1920'de Türkmenistan'da ilk defa gizlendiğimde beni oraya da götürmüş ve Temürle Emir Hüseyin'in 1362'de Oyrat emirleri ile çekişmelerinin cereyan ettiği Mahmudi mevkiini göstermişti.

Yolda bir köye indik. Meğer ki burası Han Cüneyd askerlerinin uğradığı yermiş. Bir kaç saat onlarla hoş vakit geçirdik. Üniforma kabilinden güzel kıyafetleri vardı. Biz de bunlara Ashabad'dan fotoğrafçı göndererek resimlerini çıkarttık, onlara gönderdik ve kendi resimlerimizi de çıkarttık (Resim N.23).

1243 **Rudzutak'a Mektubum**

Ayın yirmisinde Taşkent'ten bir mektupçu daha geldi. Turar Rıskulov arkadaşımızdan bir haber getirmişti. Velidov Parti Merkezi kararıyle affedilmiş, isterse hemen gelip Rudzutak'la görüşebilir, fakat onun son senelerdeki faaliyetinden ancak "nerede olduğu bilinmiyen yoldaş Velidov" şeklinde bahs edildiğini gözönünde tutsun demişti. Rudzutak bana hitaben yazdığı hususî mektubunda "geri dönmek istemediğiniz takdirde istediğiniz memlekete gitmenizi kolaylaştırmayı uhdeme alıyorum" demişti. Bu zamanda Türkistan'ın Vâlii Umumisi demek olan Rudzutak'ın bu daveti manidardı. Ona hemen şu mealde cevap verdim: "9. Parti Kongresi esnasında Profsoyuzlar (Sendikalar) meselesi üzerinde konuşurken ben size ve yoldaş Tomskiy'e kendimin, Sovyet devletinde partiye dahil olmayıp sendikalara yazılan amelenin iradesi ve çalışma serbestisi ellerinden alınmamasını, bunlara ordudaki nefer muamelesi yapılmamasını candan istiyorum derken elimi iki elinizle sıkmıştınız. Fakat ne çıktı? Bu kongreden üç ay sonra Komintern'in 2. Kongresi için 'Milliyet ve müstemlekecilik meselelerine dair' 12 maddelik tezlerini 'fikirlerimi beyan etmek için' veren Lenin, cihan inkılâbı tahakkuk ettikten sonra dahi metropol proletaryasının müstemleke proletaryası üzerinde hâkimiyeti tezini bu kongreden geçirdi, benim yazılarımın ancak 'fikrimi öğrenmek için' istendiği anlaşıldı. Trotskiy ile Buxarin'in 'çalışma cephesi' tezine güya 'çalışan insanlar arasında fikir ve irade serbestisi olur' fikrini müdafaa eder gö-

(24) Kharidâr-i cihân bûden • Be sevdâyeş ne-mi-erzed • Musakhkhar kerden-i âlem • Be gavgayeş ne-mi-erzed • Mekhâh ez süfle ger khod genc-i Qârûn-râ dihed betu • Ke o be-va'de-i imruzi ferdâyeş ne-mi-erzed • = Cihan-nı satın alganıñ sevdasıga arzımas • Âlemni teskhir qilganıñ • Gavgasıga arzımas • Sefil eğer Qarun'nun qaznasın berey dese de • Sorma bugün erte degen vadesige arzımas.

Levent Şahverdi Arşivi

rünen Lenin hemen öteki tezi kabul ederek çalışan insanların irade hakkını red ve inkâr yoluna saptı. Bu hâlde yalnız Stalin'e değil, Lenin'in kendisine de hiçbir türlü güvenmek olmıyacağını ve Rusya'da sosyalizmin Rus emperyalist ananesine doğru yuvarlanmakta olduğunu, Trotskiy de dahil hepimiz müşahede ettik. Şimdi ben kime inanıp geri dönebilirim, siz kendinizden emin misiniz ki size güveneyim? İçtimai mevzularda ihtilâfımız olmadığını, fakat benim inkılâpçılar arasında karşılıklı güven ve samimiyet olması gerektiğine inanan birisi olduğumu biliyorsunuz. Sizin gibi samimiyetlerine inandığım insanlar bile kime güvenebiliyorlar? Ben Müslüman âleminde şayi "bir defa yılanın kendisini soktuğu deliğe bir mü'min parmağını ikinci defa sokmaz" vecizesinin doğruluğuna kanîim. Ben gayri resmîlik şeraitinde olsam dahi hürriyet ve hür nefes almak hakkındaki kararıma sadık kalacağım. Size, Tomskiy, Frunze ve Rykov gibi beni dost gören ve bana güvenen yoldaşlara sağlıklar dilerim."

§244 **Lenin'e Yazdığım Mektup** Aynı 20 Şubat tarihiyle Lenin namına gönderilen mektup:

"Pek muhterem Vladimir İlyiç,

Hastalığınız dolayısıyla bu mektup size okutulmamış ve işittirilmemiş olabilir, fakat ben onun suretlerini başka bazı arkadaşlarıma da göndermiş olduğumdan artık tarihe girmiş bir vesikadır. Yoldaş Stalin, Yoldaş Rudzutak vasıtasiyle benim tekrar Partiye dönebileceğimi, yani TSK'ya 1920 Bakû'dan yazdığım mektupla bildirmiş olduğum Moskova aleyhindeki teşebbüslerimi, isyan hareketlerine katıldığımı işitmemişe geleceklermiş. Fakat 20 Mart 1919 tarihiyle sizin, Stalin'in, benim ve arkadaşlarımın imzalarıyle neşrolunan muahede 14 ay sonra 19 Mayıs 1920 tarihiyle yalnız sizin ve Stalin'in imzalarınızla öteki muahedeyi fesh eden fermanınızın önünde kim size inanıp gelebilir? Bu son ve tek taraflı fermanınızı size bizzat protesto ettiğim vakit 20 Mart 1919 muahedesini 'kâğıt parçası' (kloçok bumagi) diye vasıflandırmıştınız. Halbuki bu muahedede Başkurdistan'ın ayrı ordusu olacağı, bunun Sovyet Başkumandanlığı'na vasıtasız tâbi olacağı ilân edilmişti. Şimdi 19.5.1920 fermanınızla Başkurt ordusunu bu haklardan mahrum ederek, Volga ötesi Kolordusuna tâbi kılıp ayrı kıt'alara taksimini de ona bırakmışsınız. Nitekim öyle de oldu ve bugün Başkurt ordusu fiilen yoktur. Bir de aynı fermanda 'Ufa vilâyetini Başkurdistan'a ilhak' şeklinde aldatıcı tabirle ifade ettiğiniz hâdise 'Başkurdistan'ı Ufa vilâyetine ilhak' demek idi. O hâlde Sovyet hükûmetinin 'Rusya Müslümanlarına' 20.11.1917 tarihiyle isterlerse Rusya'dan ayrılmaya kadar (do otdelenya ot Rossiyi) istiklâl hakkı da 20 Mayıs 1920 tarihli fermanınızla temelinden yok edilmiştir. Bundan sonra güney-doğu Rusya'da Başkurt, Kazak ve Türkistanlıların mağlûp edilmesiyle ve benim yarınki tarihten itibaren Sovyet Rusya'dan ay-

Levent Şahverdi Arşivi

rılmamla Güney-Doğu Rusya İslâmları tarihinde yeni bir devir açılmaktadır: bu da, İslâmların hak ve hukuklarını Rusyanın iç mücadeleleriyle hâl etme tecrübeleri yerine beynelmilel mücadeleler safhasına geçmiş olmasıdır. Benim işim bu davaların tarihini ve mahiyetini dünyaya tanıtmak olacaktır. Artık bizim ezilmemizin sınırları ancak Velikorus milletinin keyfi ile tesbit edilebilir[21]."

"Velikorus milleti şimdi yalnız içtimaî ve iktisadî değil, kültür sahasında da kendi mahkûmu olan kavim ve milletlere karşı tatbik edeceği siyasetini kesin olarak tesbit etmiş bulunmaktadır. Geçen sene kurduğunuz 'Şark Üniversitesi' bu siyaseti fiilen işliyen bir merkez mahiyetini taşır[22]. TSK çevresinde Velikoruslardan müteşekkil bir şark işleri mütehassısları belirmiştir. TSK Sovyet tebaası Şark milletlerinden bazı zevatı getirip, onları kendi yanındaki 'Şark mütehassısları'na gereken materyalı hazırlayıp vermekle vazifelendirmiştir. Bazı kitap ve broşürler de neşrettiler. Fakat onlara yaptırılan mevzular ancak Velikoruslarınız tarafından verilmekte, bu Gayrirus aydınlar kendi ülkeleri için tertip edilen anayasaların bazı maddeleri üzerinden müzakerelere alınmamaktadırlar."

"Şark Üniversitesi'nin ve TSK Şark İşleri mütehassıslarının bugün meşgul oldukları büyük iş, ayrı kavimlerin mahallî telaffuzlara göre 'fonetik' esasta alfabe ve edebî dillerini vücuda getirme işidir. Bu işin prensiplerini tesbitte de Gayrirus komünistlerin ancak istişarî rolleri varmış. Şark Üniversitesi mensupları tarafından çıkarılmakta olan 'Kızıl Şark' (Rus harfleri ile 'Gızıl Şarg') dergisinin son sayısında Dağıstanlı Ömer Aliyev isminde birisi tarafından Şimalî Kafkasya Türk dilleri için Rus (Kyril) alfabesi alınırsa bunun sonunun Hristiyanlık olacağı, bu yüzden onlar için de Azerbaycan'da tatbik edilecek olan Lâtin alfabesi almak gerektiği, fakat bu alfabe ve edebî dil meselelerinin Ruslar tarafından değil, ancak millî siyasî hürriyet esasına kurulmuş muhtar ülkelerin muhtar hükûmetleri yardımıyla yerli bilginler tarafından yapılmaları şarttır denilmiş imiş. Bu gibi yazılar ve Azerbaycanlıların Türk-Müslüman kavimlerinin komünist aydınlarını 'Kızıl Şark' dergisi ve tek edebî dil etrafında toplamak istemeleri Velikorus bilginlerini sinirlendirmekte imiş. Özbek ve Kazak aydınlarının da hazır bulunduğu bir musahabede Lâtin esasında tek alfabe tezini müdafaa eden Azerbaycanlı Şahtahtinskiy ve Celâl Guliyev'e cevap veren Prof. Polivanov ve diğer Ruslar Lâtin alfabesi kabul olunsa dahi sonunda yerini Kyril'a terk edeceğini, sayısı kırka çıkan Türk lehçelerinden her biri için ayrı alfabe yapılacağını söylemişler, Şahtahtinskiy de gayelerinin istikrarlı bir edebî dili yaşatmamak olduğunu ifade etmiştir. Artık anlaşılmıştır ki siz Velikorus arkadaşlar hangi bir milletin dili ve imlâsı ile uğraşmaya başladınız mı tam Rus oluncaya kadar o milletin yakasını bırakmıyacaksınız. 'Akına Karşı' ve saire eserlerinizdeki milletlerin hakları ideal bir şekilde ellerine verileceğine dair

Levent Şahverdi Arşivi

sözlerinizle şimdiki siyasetiniz arasındaki ayrılığı görürken şaşmamak kabil olmuyor. 1919 yazın biz ordumuzun tensiki işiyle Saranski'de bulunurken gönderdiğiniz mümessiliniz yoldaş Zaretskiy, bize mahkûm milletlerin istiklâlleri, onların millî hükûmetlerini millî ordular kurmakla sağlama bağlamak meselelerini, tarihte ilk defa olarak ancak Sovyet hükûmetinin müsbet bir şekilde halletmekte olduğunu bir ay zarfında kaç konferans vererek halkımıza anlatmıya çalışmıştı. Ben de "Pravda"da bu telkinlere uygun bir yazı neşretmiştim. Ondan bugüne kadar dört sene bile geçmedi, siyasetlerinizin tamamiyle aksi istikamette gelişeceği tahakkuk etti. RKP belki milletleri kurtaracağına dair sözlerini bundan sonra da Asya ve Afrikanın Rusya'dan uzak ülkelerinde söylemeye devam edebilir. Fakat gerçek şudur ki, Gregori Safarov gibi hakikat-sever insanların Türkistan'a gidip Çarın burada sürdüğü sömürgecilik siyasetini teşrih edip makaleler neşretmesine karşı sinirlenen Velikoruslarınız yerli komünistlerden de küçük milletleri balinalara yem olan balıklar diye tavsif ederler, hatta bunu kendi akideleri imiş gibi söyletmekten hoşlanırlar. Yoldaş Artem bizde iken yerli komünistlerimizden bazılarına müstakil ülkeler olarak yaşayacaklarına inandığını söylediği Çin ve Hindistan'dan başka bütün Ön Asya'da Sovyet (Rus) kültürünün rakipsiz hakim olacağını anlatmış ve buna engel olmak isteyen mahalli dil ve kültürler üzerinde durmaya değmez, bu dillerden ancak komünizmi yayma işinde faydalanılır demiştir. Bu ve emsali sözler başka yerlerde de tekrarlanmış. Fakat onlar yalnız Rusya hududunda kalmamıştır. Hiç şüphe yoktur ki bu böyle gidecektir ve neticede kendi iradelerine sahip olarak yaşamak isteyen fakat mahkûmunuz kalan her milletin bir numaralı düşmanı Sovyet Rusya olacaktır."

"Size bu hususu 'Sömürgecilik ve milletler meselesi' mevzuuna dair tezlerinizi beraberce tetkik ettiğimiz zaman biraz söylemiştim. Sonra bu tezlerinizi 'Kommunistiçeskiy Internatsional'da (N. 11) bir daha okudum. Siz Proletarya diktatoryası dünya çapında tahakkuk ettikten sonra dahi geri kalmış milletlere o ülkelerde sosyalist rejimini tesis etmekte (orada hâkim milletler de dahil olduğu hâlde) 'ileri gelen (peredovoy) milletlerin' aktif yardımlarda bulunmaları şart olduğunu ileri sürdünüz. Bu ise Hindistan'da İngiliz, Türkistan'da Rus, Afrika'da Fransa ve Belçika amele teşkilâtının bu ülkelerde kolonyal siyasetlerini idame ettirmeleri demektir. 1915 senesinde Ufa'da sizin arkadaşlarınızla konuştuklarımda kuracağınız sosyalist rejiminde, insanların iradelerini yok etmek esasında bir terör rejimi vücuda getirebileceği hiçbir zaman bahis konusu olmamıştı. Şimdi ne oldu? İnkılâpların gayesi bu mu idi? Size Profsoyuzlar (sendikalar) münakaşasında bu suali tevcih ederken Pyatakov haklıydı. O inkılâpları alın teri ve kan dökerek yaşatmış olan amele teşkilâtının iradesini elinden almayınız dediler. Roza Lüksemburg dahi, sosyalizm, emperyalist ananelerin esiri olan büyük

Levent Şahverdi Arşivi

milletlerin emellerine hizmet eden yolu tutarsa ondan hayır olmıyacağını söylemiş. Rusya'da sosyalizm emperyalist ananelerinin esiri derecesine inmemiş olsaydı, onun mahkûm milletler için alfabe ve konuşma lehçelerinden uydurulacak yeni edebî diller meseleleriyle ne gibi alış verişi olabilirdi?"

"Sağ olursanız, belki yapılan hataların tamirini bizzat kendiniz yapardınız.

Sizden tek bir isteğim var: hamileliği dolayısıyla yarın beni İran yolunda takip edemiyecek olan eşim Nefise'nin bana katılmak üzere Almanya'ya gelmesine müsaadelerinizi rica ederim. / Ahmed Zeki Validov."

Rudzutak ve Lenin adlarına yazılan bu mektupları hususî ellerden gönderdim. Biz İran'da iken Meşhed'e gelen Sadullah Hoca Tursunhocayev'in bu mektuplardan haberi vardı. Lenin'e olan mektup eski yaverim ve TSK azası Abdürreşid Bekbav eliyle sunulmuştur.

8245 **Bazı Arkadaşlarıma Yazılan Veda Mektupları**

İki gün sonra İran'a geçecek olduğumuzdan Başkurt aydınlarından bir veya ikisine götürülmek üzere bir mektup yazdım. Şaveli'nin çizmesinin katlarına diktiğimiz bu mektubun selâmetle geldiğini, bir çokları tarafından okunup, "meşhur mektup" ismini aldığını 1943'te Almanlar tarafına geçen hemşehrilerimden öğrendim ve ferahladım. Mektupların birer nüshasını diğer bazı mühim evrakla birlikte biz İran'a geçtikten sonra Mehmetabâd'a getirmek üzere bir Türkmen tüccarına vermiştim. Arkadaşlarıma gönderdiğim mektubun metni şudur:

"Milletimizin hak ve hürriyeti yolunda elimden geldiği kadar çalıştım. Hareketimiz Başkurdistan'da olduğu gibi Türkistan'da da sayısız vatandaşı heyecana getirdi. Birçok Türkiyelileri, Dağıstan ve Azerbaycanlıları, hatta Afganlıları, nihayet Enver Paşayı bu işe celbetti. Yazık ki Lehistan savaşı Moskova'nın lehine bitti. Şayet bu savaş daha birkaç ay devam etmiş olsaydı Enver Paşa, Baysun Guzar'dan, Semerkand Vilâyeti Basmacıları da Cizaq-Nur Ata'dan gelip Semerkand'ı ve Buhara'yı alabilirdi. Demiryolunun müteaddit yerlerinde dinamit hazırlanmıştı, Ağustos ayında bu yol Kızılarvad ve Sır Derya taraflarında Kızıl Orduya kapanacaktı. Yazık ki Moskova mühim kuvvetlerini buraya sevk etmek imkânını buldu. Ben vaziyetin Ağustos ayında tamamiyle aleyhimize dönmüş olmasına rağmen bu mücadeleyi devam ettirmek, bütün Şehrisebz ve Semerkand tarafı Basmacılarını, Başkurt, Tatar ve Kazak subaylarını Ağustos sonunda Baysun mıntıkasına gönderip Enver Paşa ile birleşmelerini sağlamak yolunda uğraşıyordum. Fakat hâdiseler birden aleyhimize döndü. Enver Paşa savaşta şehit oldu. Tam bu zamanda (Eylül'de) Taşkent'te gizli toplanan Türkistan Millî Birliği Kongresi beni bu davayı dış memleketlerde devam ettirmek, onun tarihini yazıp dünyaya tanıtmak, bunu milletler arası bir dava şeklinde organize etmekle vazifelendirdi. Avrupa'da yahut Türkiye'de kalıp çalışacağım. Fakat hakika-

Levent Şahverdi Arşivi

te gözleri geniş açmak gerekir: Bu hareketin bu safhası, yani Sovyetlere karşı mahallî isyan hareketleri, isyan yolu ile Sovyetleri tavizlere (ustupka) mecbur etmek tecrübeleri [bir] netice vermemektedir. Artık milletimiz kurdun pençesine düşmüş koyun halindedir.

Fakat bu meselenin yeniden başlanacak olan yeni bir safhası vardır: O da bu yolda mücadeleyi organize etmektir. [Bu hususta milletimizin iman ve ümitleri Taşkent Kongresinde beyaz mendile yazılıp imzalanıp beline bağlanan vesikada açıkça belirtilmiştir. Zaten][23] Rusya'da Sovyet hâkimiyeti meselesi, şimdi iç mücadeleler sona erdikten sonra artık devletler arası bir mesele olmuştur. Onunla bundan sonra büyük devletler meşgul olacaktır. O bir gün büyük devletler meselesi olmaktan da çıkıp bütün dünya meselesi olacaktır. Sovyetlerin milletleri ve müstemlekeleri kurtaracağız sözlerinin yalanlığı, zahmetkeşlerin hak ve hukuku meselesi olması gereken sosyalizmi, bir egoist milletin emperyalist idesine hizmet eden bir hareket şekline sokmuştur. Bunu, bugünlerde Lenin'e ve beni affettiklerini bildiren Stalin ve arkadaşlarına ulaştırılmak üzere onların Taşkent'teki umumî valisi Rudzutak'a iki mektup yazıp bildirdim. Onların şimdiden sonra takip edecekleri siyasetin programı yalnız Rus mahkûmu değil, Rusya'ya Avrupa ve Asya kıtalarında komşu olan ülkelerde Rus'un dil ve kültür hâkimiyetini temin etmektir. Uğurunda dünya milletlerini çalıştırdıkları cihan sosyalizmi ancak bu maksada ermek için bir vasıtadır. Dünyayı Rus yapmak da olacak iş değil. Yalnız bu hakikatleri dünyanın anlaması çabuk olamıyor. Çünkü Rus'lara tâbi olmıyan müstakil milletlere Rus meselesinin hakiki emperyalist mahiyetini anlatmak güçtür. Hatta Genç Khiyvalılar bile bunu kendi hükûmetlerinin külü Ruslar tarafından göğe uçurulmadan dört ay evvel anlıyamıyorlardı. Yoksa hakikatı anlamak için her milletin evvelâ bir defa Rus mahkûmiyetinde olması şarttır. Her hâlde memleketimizde kıyam ve isyanlara yol verilmemeli. Süleyman Mirza Bulatov hareketi gibi hareketler bugün milletimize ancak zarar verir. Bu hususu ben kendisine Buhara'da iken haber vermiştim. İyi ki fazla zayiat olmadı.

Şimdi elinizden geldiği kadar ehemmiyet vereceğiniz meseleler şunlardır: 1) Gençliğin tahsili, ilim ve teknik mütehassıslarının yetişmesi yolunda çalışmak. 2) İş bilir adamların samimi olarak özel ticaretten feragat edip kooperatiflere girerek sosyalizm aparatında geçinmeye ve millete o yolla hizmet etmeğe alışmalarını bir vazife olarak ele almak. Bunu 1919 Ağustos'unda İsterlitamak'taki toplantıda da söylemiştim. 3) Din ve dilimizin muhafazasına gayret sarf etmek. En kötü ameliyat, bu iki esas, yani din ve millî dil üzerinde yapılacaktır. Bu yolda hiçbir organizasyon yaşatmak mümkün olmıyacağına, ancak Sovyetler tarafından tayin olunup onların emeline hizmet edecek müesseselerin bırakılacağına göre din ve dilin muhafazası yolundaki mesai meşru yollarla ve gizlice devam ettirilmek icap edecektir. 4)

Levent Şahverdi Arşivi

Bu davanın ikinci safhasına, Türkistan davasının milletlerarası bir mesele olacağına inanarak hazırlanmak, Edil ve Ural mıntıkası Türkleri için ancak Türkistan'a katılarak hareket etmenin lüzumuna inanmak lâzımdır. Bu yolda 1917'den beri daima uğraşmış olduğumuz çocuklarımıza evde telkin yapılmalıdır. Hür dünya milletleri birleşerek Bolşevizmin yayılmasını durduramazlarsa Asya milletlerinin çoğu Sovyet olurlarsa dahi komünizm millî ihtirasları en çok körükliyen bir mezhep olduğu için kendi aralarında savaşacaklardır. Biz dünya kıtaları arasında hava münasebetlerinin, ticareti de içine alarak gelişeceği bir devirde yaşadığımızdan eski Garp-Şark ticaret yollarını Rusya'nın kendi inhisarında tutabilmesi imkânsız olacaktır. Rusların Türk kavimlerini yutması bir asırdan önce tamamlanamaz. Çünkü bu iş Kafkasya, Ukrayna gibi ülkelerin ruslaştırılmasının muvaffakiyetle sona ermesine bağlıdır. Halbuki Rus'un ruslaştırma siyasetinin kurbanı olacak milletler hareketsiz kalmıyacak, Ruslar ilerlediği gibi onlar da ilerliyecekler. Burada istikbal için bazı düşüncelerimi yazacağım, kehanet saymayın: Rus emperyalizmi ve cihan inkılâbı zorlamaları sebebiyle yirminci asrın bundan sonraki devirleri çok büyük ve bütün milletlerin mukadderatı ile bağlı hâdiselere gebe olacaktır. Rus iştihasının sınırı olmadığından o büyük hâdiseleri kendisi kovalıyacaktır. İşte bu gelmeleri mukadder olan büyük hâdiseler bize yeniden dirilme imkânı verecektir. Müslümanların kalabalık bulunduğu Türkistan gibi ülkeler bundan istifade edecekler, böyle zamanlar Yahudilerin İsrail devleti dirileceğine inandıkları gibi inanarak bu fikri genç nesle telkin etmek lâzımdır. Biz dışarıda çalışacağız, fakat umarım ki bizim neslimiz o halâs günlerini görmeden ölüp bitmiyeceklerdir. Biz Başkurdistan'da millî hareketi kanunî yollardan yaşattık, kongrelerin kararı ile ve muntazam millî ordu kurarak, açık mücadele ile yaşattık, millî matbuatta, mekteplerde fikrimizi açık telkin ettik; Türkistan'da ise bu hareket bir galeyan ve kıyam şeklinde biz gelmeden evvel başlamıştı, ekseri Basmacılar mutaassıp mollaların nüfuzunda idi, biz bu harekete millî fikir, ideal aşıladık, nihayet bu işe Türkiye'nin büyük ve tarihi şahsiyeti kendi subaylarıyle katıldı. Bu hâdise bir kaç senede, hatta bir iki nesilde unutulup gidecek bir iş değildir. Türk milleti istiklâl fikrine bağlı olduğundan istiklâl devirlerine dair Canibek Han, Temür, Edige, Küçüm ve oğulları Kayıb Han ve Ablay Han gibilere ait hâtıraları daima canlı kalmaktadır. Hatta tarihimizin eski devirlerinde Gayritürk çoğunluğu içinde dilini unutmuş, yahut unutacak hadde gelmiş olan zümrelerimiz dahi fırsat gelince hemen ayağa kalkmış ve yeniden devletler kurmuşlardır. Bunlardan tarihte Tuyuhun, Şato ve Tavgaç gibi Çinliler arasında; Karluk ve Kalaç gibi Hintliler arasında; Arpatlar gibi Fin-Ugurlar arasında; Oğuzlar, Agaçeriler ve Akkoyunlular gibi İran, Arap ve Kürtler arasında canlı azınlıklar halinde mevcudiyetlerini muhafaza edip, sonra devletler kuran zümrelerimizin tarihi bize ibret olacak mahiyettedir. Bunları romanlar şeklinde yazdırmak ve neşretmek isterdim. Ergenekon ef-

Levent Şahverdi Arşivi

sanesi bir kahraman Türk camiasının öldü bitti dedikten sonra dirilmesini anlatır. Biz şimdi Rus çevresinde tarihi hayatımızın en tehlikeli bir devrini yaşatmakta isek de bu yüzden aslâ yılmamalıyız. Ben şahsen uzakları düşündüğüm için muvafakiyetsizlik saatlerinde hiçbir zaman hayal kırıklığına uğramadım. Zikri geçen kavimler hürriyet için vatanlarını terk etmişler, fakat o hürriyete yine kavuşmuşlar. Bizim milletimiz ayrık kökü gibidir, toprak aslında bir tek parçası kalırsa yine dirilip bütün bahçeyi istilâ eder. 1917-1922 seneleri gibi bize kalkınma fırsatı veren hallerde hareketsiz kalsaydık bize tekrar başka fırsatlardan istifade etmek güç olurdu, halbuki biz kısa sürdüyse dahi bu fırsattan istifa ettik. Halbuki bizim yaptıklarımız Küçük Sultan, oğlu Murad Sultan, Buşay Sultan, onun oğlu Irıs Mehmet Sultan, Sultan Gerey (Karasakal), Batırşa, Salavat, Ablay ve Kine Sarı hâdiselerinden daha büyük hâtıralar yaşatacaktır. Bu mücadele dolayısıyla söylenen şiirler, beyitler unutturulmamalıdır. Elbette düşman bizi unutturmak için azamî gayret sarf edecektir. Rusya'da yapılamıyan neşriyat dışarıda yapılır, Rusya sınırlarını daima kapalı tutamaz, hürriyet ve millî irade fikirlerini aşılıyan neşriyatı bizimkiler içeride okuyamazlarsa, dışarıda okuyup gelirler. Yalnız şimdilik çıkarsız görünen vaziyet, terrör, milleti ümitsizliğe götürmesin. İman ve istiklâl aşkı bize her vakit kurtuluş yollarını gösterir ve kılavuzluk ederler."

Khoqandlı Aşur Ali Zahiri'ye ve Kazaklardan Sırkbay Akay'a yazdıklarımda daha şu cümleler vardı:

"O (yani Rus) bize dilimizi, dinimizi, 'Yurt'da yazılarımızla gençliği heyecanlandırdığımız 'millî ruhanî servet' (destan)larımızı unutturmak için çalışacaktır. Fakat biz reformlaştırılan İslâmiyet fikrimize sadık kalmalıyız. Benim bugün bir garip duygum var:Galiba Türk milletinin en büyük ızdıraplarını temsil ediyorum, galiba ben ve Basmacılara katılan arkadaşlarımız milletimizin bu devre için son hamlelerini yaşattık. Kim bilir belki sen, Yunus Can Hacı artık birbirimizi göremeyiz. Fakat milletimiz dünya mikyasında bir kalkınmayı beklemek mecburiyetindedir. İşte size son sözüm: Bu mücadele tarihini hatırlardan silmek yolundaki tedbirlere azamî gayretlerle karşı koymanızdır. İki gün sonra dış memleketlere gideceğiz, [sizin şahsınızda milletimle kucaklaşıp veda ediyorum, Allah tekrar bizim görüşmemizi][24], olmazsa çocuklarımızın görüşmelerini nasib etsin."

Yine Başkurdistanlı birisine şu sözler yazıldı:

"Bugün yalnız bir işe seviniyorum, o da şu: Bizim Süyündükovlar Şehrisebz'de İbrahim İshakov'un Kermine ile Nur Ata'da garnizon kumandanları iken, Basmacılara tabur tabur olarak katılmak istediler. Taşkent yanındaki Troytsk Kazarmalarındaki taburlarımız da illa bize iltihak etmek için çırpındı. Ben onları teskin ettim. Acele etmeyiniz dedim. Şimdi memleketimizi ben ve Fethülkadir değil, alaylarımız terk etmek mecburiyetinde kalırsa, onları

Levent Şahverdi Arşivi

İran yahut Afganistan'da barındırmak en büyük derdimiz olurdu. Zaten Özbek ve Türkmenlerden bu harekete iştirak edenler hep dışarı çıkıyorlar. Ben onların isimleri maruf olmıyanlarının gizlenerek memlekette kalmalarını tavsiye ediyordum. Bu mealde buradan, yani Ashabad'dan mektuplar yazdım. Sizin için en iyisi, şartlara uyup memlekette kalmak ve halk içinde din ve dilimiz, millî varlığımız yolunda için için mücadele etmektir. Memleketten kaçmak ancak bir can kurtarmak yahut diplomatik çalışmalar işi demektir. Memlekette kalamıyanlar Türkistan'a ve Şarkî Türkistan'a gelip yerleşmelidir. İmkân bulundukça tahsil için gençleri Türkiye'ye ve Avrupa memleketlerine göndermeye çalışmalısınız."

Levent Şahverdi Arşivi

VI

İRAN HORASAN'INDA
Yedi Hafta

1246 **İran'a Geçiş** Refikam Nefise'nin doğum zamanı yakın olduğundan o memlekette kalıyordu. 21 Şubatta Anna Mehmet isminde-ki bir Türkmen'in kılavuzluğu ile İran'ın Meşhed şehrine doğru yola çıktık. Seng-i Sulaq'a iki gün evvel Anna Mehmet'in diğer arkadaşı ile bazı yazılarımızı göndermiştik. Aşkabad'dan beş km. kadar yolu Abdülkadir'le birlikte göze çarpmamak için yayan gittik. Eşyalarımız ve atlarımız bizi orada bekliyecekti. Hava çok açık, mehtaplı idi. Anau harabelerine geldik, camiin taçındaki ayetler ve şiirler üzerlerine ay ışığı düştüğünden mükemmel okunuyordu. Milâddan birçok asır önceki medeniyeti bağrında saklamış olan Anau'u, (içimden) "kim bilir Türkistan'ı son defa seyrediyorumdur" diyerek mehtapta dolaştım. O akşam Kavdanlı köyünde kaldık. Sabahleyin Gendi Çeşme köyünden geçerek İran toprağında Seng-i Sulaq yani Deliktaş'a geldik. Seng-i Sulaq ahalisi tamamen Türktür. Kurban Mehmet isminde birisinde misafir kaldık. Hudut muhafızı bizi Mehmetabâd'taki kumandanlarından emir gelinceye kadar üç gün bekletti. Aşkabad'dan çıkışımızdan iki gün önce gönderdiğimiz yazıları da oradan aldım. Kurban Mehmet ve İranlı muhafızlar çok misafirperverlik gösterdiler.

Müsaade geldikten sonra da iki gün burada kaldık. Bunlardan Nadirşah ve oğlu Rıza Kulu hakkında rivayetler dinledik. Nadir Şah'ın doğduğu Şiglen köyü buraya yakındır. Bu isim "Şigilân" şeklinde de yazıldığından Çigil kabile isminin çoğul şekli olacak. Bunlar buraya Sultan Sencer ve Karahanlılar devrinde gelmiş olacaklar. Yine bir hâtıra anlattılar: Bu taraflardaki Türkmenler Quçân, Bucnurd ve Meşhed taraflarını yağma ederken Teşiktaş ve Şiglen'deki Türklere hiç dokunmazlar, onları Türklerin eşrafı sayarlarmış. Bu Türkmenlerden kaçan İranlı (Tat)lar ve Kürdler atları üzerinde dikenli çalılıktan geçerken elbiseleri bu dikenlere takılırmış. Bunlar da arkaya bakmaktan korktuklarından ve kendilerini Türkmen yakaladı zannederek "hay köpeoğlu dutma" diye bağırır ve ağlarlarmış.

Nadir Şah vezirlerinin iğvası neticesinde oğlunun gözüne mil çekip kör edince Nadir'in söylediği türkçe şiirleri naklettiler. Onlar bu hâdiseyi bir

Levent Şahverdi Arşivi

destan mahiyetinde anlatıyorlar. Nadir, oğlu hakkında yapılan bu isnatların yalan olduğunu öğrenince vezirlerini ve diğer suçluları Quçân'da idamı etmiş, sonra da ölülerden bir tepe yaptırmış, bu tepenin üstüne çıkınca İmam Rıza'nın Meşhed'deki mezarını görmüş ve artık oldu, kimse öldürülmesin demiş, fakat öldürülenlerin mensupları gene bir fırsat bulup Nadir Şah'ı öldürmüşler. Nadir kendisi buraya yakın Şiglen köyünden Efşarlı eşraflarındanmış. Bunlar Sünni'dirler. Anlattıklarına göre bu civarda her tepe ve derenin bir tarihi ve hikâyesi varmış. Birisinin elinde İstanbul gazetelerinden birisinin eski bir nüshasını gördük. Burada yazılan haberleri çok eskimiş olmasına rağmen lezzetle dinlediler ve bizim Ruslar'a karşı Türkistan'da yaptığımız savaşları bize anlattırarak merakla dinlediler. Bilhassa Enver Paşanın akıbeti hakkında verdiğimiz malûmat onlar için şaşırtıcı idi. Bunlar Türkmenlerin yani Nadir Şah'ın İran'da hâkimiyetini sona erdiren sülâle olarak Kacarları tanırlar ve onları farslaşmış Türkler diye bilirler ve farsça söyliyen Tahranlılara da Kacar derler. Kacarların ilk hükûmdarı olan Ağa Muhammed Handan çok müştekidirler ve onu "Aqdaşı Şah" tesmiye ederler. Yani onu Nadir'in beygirlerine bakan "Akhtaçı" bilirler. Kendi beylerine bilhassa Zeberdest Hana karşı hürmetleri büyüktür. Akıdelerince İran'da ve belki de cihanda iyiliğe doğru istikamet verecek olan Türkmen hâkimiyeti ve Türkmen Devleti, Nadir'in kışlağı olan Şiglen'de kurulacakmış. Bunların inandıklarına göre Nadir Şah aslâ şii değildi, apaçık sünnî idi.

8247 **Abbas Kulihan'ın Misafiriyiz**

Şubat 28'de Mehmedabâd'a geldik. Halkı Türktü, farsçayı ancak tüccârlar bilir. Buradaki kumandan Abbas Kulihan isminde bir Azerbaycanlı imiş. Mehmedabâd'a tâbi yüzaltı köy varmış ki hepsi Türk imiş. Meşhed'den müsaade gelinceye kadar dokuz gün burada kaldık. Bize Abbas Kulihan birçok tarih kitapları ve Mirza Mülkem'in külliyatını, Taqi Han Sipehr'in "Nasîkh al-tavârikh" ismindeki büyük eserini verdi. Kendisinin de okumuş olduğu bu eserler üzerinde benimle konuşmaktan hoşlanıyordu. Meşhed'deki Şark Ordusu Kumandanı Mir-Penç'ten ve Tahran'da Harbiye Nazırı, iki sene sonra İran Şahı olan Rıza Handan hoş geldiniz mealinde iki telgraf geldi. Bize Seng-i Sulaq'tan beri yoldaşlık eden Türkmen Kurban Mehmet, "Abbas Kulihan size çok hürmet gösterdi, ona bir şey vermek münâsip olurdu" dediğinde "Rüşvet verirsek bu hürmetin para mukabilinde yapıldığı anlaşılmaz mı? Biz bu hürmetin bize karşı samimiyetle ve isteyerek yapıldığına kanîiz" dedim. Kurban Mehmet de "O hâlde müsaade edin bu tatlı sözlerinizi ona söyleyeyim" dedi. Abbas Kulihan da ona "Aman, aman niye böyle şey söyledin" demiş. Hulâsa 8 Mart'ta Mehmedabâd'dan hareket edip, ikinci günü Quçân'a geldik.

Levent Şahverdi Arşivi

§248 **İmam Gazzali'nin Vatanında** Yolda Allahüekber dağının geçidinde buranın tarihlerde de okuduğumuz şiddetli rüzgârına maruz kaldık. Atlarımızdan indik ve yoldaki taşlara yapıştık. 11 Mart Pazar günü meşhur Tus şehri harabelerine geldik. İmam Gazzalî ve Firdevsî'nin mezarlarını ziyaret ettik. Mezarları üzerindeki harap binalara türbe denilemez. O kadar mütevazi idiler, eserlerini okuduğum ve haklarında çok söz işittiğim bu iki büyük zatın memleketlerinde az takdir olunduklarını anlamak için bu mezarlara bakmak kâfî idi.

§249 **Meşhed** 12 Mart'ta Meşhed'e gelip, Lâgali sarayına indik. Hemen o gün buranın eski sanat âbidelerini İmam Rıza ve Harun Reşid'in türbelerini ve Gevherşad camiini ve Alişir Nevaî tarafından yapıldığı hâlde yaldızlı kubbesi Nadir Şah tarafından yapılmış olması dolayısıyla şimdi bu şahın ismini taşıyan camii görüp birçok kitabelerini yazıp aldık. Akşama doğru Şark Orduları Başkumandanı Mir-Penç Hüseyin Hanı ve Horasan valisi olan şimdi ismini unuttuğum zatı ve hariciye mümessilini gördük. Kacar prenslerinden olan Hüseyin Han ve sivil vali çok hürmet gösterdiler ve bize Meşhed'de görülecek olan tarihî eserleri ve kütüphaneleri göstermelerini kendi memurlarına emrettiler. Ayın 14 ünde Kurban Mehmet bize veda ederek ve birçok mektup alarak memleketine gitti. O gün Meşhed kitapçılarından pek çok kitap aldım ve bunları Kâbil'e götürmek için ayrı bir at satın almak icap etti. O gün Afgan konsolosu Serdar Abdülâziz Han ile tanıştık. Kâbil'e gideceğimizi söyleyince, refakatimize beş-on asker vereceğini, emniyetimizin Afganistan hükûmetince temin edildiğine inanmamız gerektiğini söyledi. Bu zata ve Vâlii Umumîyeye birkaç defa yemeğe çağrıldık. Valinin refikası bir Rus idi. Kendisi de rusça iyi konuşuyordu. Sohbetlerimizin rusça cereyan etmesinden bu madam çok memnundu.

Bu madam kıyafetimi değiştirmem gerekeceğini hatırlatmıştı. İran biçiminde yeni elbiseler yaptırdık ve eski İran kıyafetiyle de hâtıra olsun diye resimler çektirdik.

§250 **Hakimov** Meşhed'deki Sovyet Konsolosu Kerim Hakimov Tatar idi. Kendisini ve eşi Hatice'yi Rusya'da aramızda vaki olan mücadeleler dolayısıyla çok iyi tanırdım. Her ikisinden fenalıktan başka bir şey beklemiyordum. Hakimov benim Meşhed'de olduğumu öğrenir öğrenmez Lâgali Sarayına bir adamını gönderip görüşmek istediğini bildirdi. Görüştük, bana Meşhed'deki kütüphanelerden istifade konusunda her türlü yardımda bulunacağını söyledi. Taşkent'ten Sadullah Hoca Tursunhocayev isminde bir Özbek aydınının iki gün sonra geleceğini söyledi.

Levent Şahverdi Arşivi

8251 **Türkmen Cebbarberdi** Derken 17 Mart'ta Şehzade Hüseyin Han denilen otelimsi bir yere taşınmıştık. Cebbarberdi isminde bir Türkmen gelerek İngilizler 1918'de Türkmenistan'da bulundukları vakit bunlar vasıtasiyle Türkmenistan istiklâlini elde etmek fikri ile kendileriyle işbirliği ettiğini, Rusların diğer arkadaşlarını öldürdükleri gibi kendisini de yok edeceklerini bildiğinden İran'a sığındığını söyledi. Bu zat da İngiliz Konsolosundan kendisi ile görüşmem hususunda bir teklif ile gelmişti. Ben de "Hindistan yolu ile Avrupa'ya gitmek fikrimiz var, bu cihetten Konsolos ile görüşmeyi çok arzu ederdim, fakat Kâbil'deki Sovyet Rusya mümessilliği ile ailem hakkında görüşülecek işlerimiz var." Bu sebepten Hindistan üzerinden Avrupa seyahatine fiilen başlamadan evvel hiçbir İngiliz siyasî adamı ile görüşemiyeceğimi söyledim. Cebbar Ağa bize hemen hergün gelirdi. Her sözü İngiliz şeflerine bildireceğini düşünerek İngiliz siyasetini tenkit mahiyetinde kendisine bir kelime söylemedik.

8252 **Rıza Hanla Muhabere** İran'ın Horasan Ordu Kumandanı vasıtasiyle ve hariciye mümessilini de haberdar ederek o zaman bu memleketi fiilen idare etmekte olan Harbiye Nazırı Rıza Hana, biri şahsımızı ve yapmak niyetinde olduğumuz işleri bildiren bir mektup, diğeri İran'ın Türkiye ve Afganistan ile komünist istilâsı karşısında işbirliği lüzumundan bahseden bir muhtıra olmak üzere 19 Mart tarihi ile farsça olarak iki yazı gönderdim. Birinci yazıda kendimin 1917 inkılâbından sonra Başkurdistan'da ve Türkistan'daki çalışmalarımız, komünistlerin Rus olmayan ferdlerin ve milletlerin mal ve rızklarını Ruslarınkinden ayırdıklarını ve nihayet iradelerini küçük bir azınlığı temsil eden hükûmet ve partilerinin inhisarı altına almak yolundaki amansız hareketlerine karşı mücadelelerimizi, 1920'den sonra bu mücadelelerimizi idare eden millî teşkilâtın gizli çalıştığını ve kıyam hareketlerini idare ettiklerini anlattım. Maksadımızın Meşhed'den Kâbil'e ve oradan Şarkî Buhara'da Hacı Sami Beyin idaresinde Sovyetlerle mücadele halinde bulunan çetelere gitmek, tekrar Kâbil'e gelmek ve oradan Avrupa'ya geçmek ve bir sene sonra tekrar şark'a dönmek olduğunu anlattım. Benim bir tarihçi olup Türkistan tarihine dair türkçe ve rusça eserler neşrettiğimi, arkadaşım Abdülkadir Cılkıbay'ın (sonraki İnan'ın) da bir muharrir olduğunu, siyasî faaliyetimizle beraber ilmî işlerimizi de devam ettirdiğimizi söyleyip Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesinden istifade eylememize müsaadelerini rica ettim. Rapor mahiyetinde olan ikinci yazı "İslâm Devleti İran'ın Hükûmeti huzuruna" unvanı ile yazılmıştı. Bu yazıda Türkistan'ın ve Volga-Ural tarafları Müslümanlarının 1917-22 seneleri içinde cereyan eden mücadele hâdiseleri istatistik malûmat ile izah edilmiştir. Çar zamanında Türkistan'ın beş vilâyetinde 8.084.700 olan nüfusun 1922'de

Levent Şahverdi Arşivi

5.029.512 ye indiğini, mal ve servetin ziyanını anlattım ve "Bolşeviklerin Rus mahkûmu olan Müslüman âlemine karşı tatbik etmekte oldukları siyasetleri bunların diğer İslâm ülkelerini ele geçirecekleri vakit takip edecekleri siyasetin nümunesidir"(1) diyerek onların İran hakkındaki düşüncelerini, Prof. Krjijanovskiy'nin kuzey İran'dan çıkıp Rusya'ya akan bütün nehir sistemlerini ergeç Rusyanın kendi eline almak olduğunu arz ve Surits'in Sovyet hâkimiyet sınırlarını Kâbil'e ve Acem körfezine getirmeden Rusya İslâmları meselelerini de tam olarak halletmek mümkün olmıyacağına dair Taşkent'te parti toplantısında söylediklerini naklettim. İran, Türkiye ve Afganistan'ın Rusya İslâmları meseleleri ile kendi hususî meseleleri gibi ilgilenmeleri gerektiğini, bu yapılacak olursa batılı devletlerin de bu Rusya İslâmları meselesine ehemmiyet vereceklerini anlattım. Rusya şarkındaki Müslüman kavimlerinin millî ve demokratik teşekküllerinin 1921 senesi Ağustosunda bir tek "Orta Asya Müslüman Millî ve Avamî Cemiyetlerinin Merkezi" (kısa olarak "Türkistan Millî Birliği") teşkilâtında birleştiğini, bunun 1921'de Buhara'da akdolunan kongrelerinde ittifak ile seçilen reisi bulunduğumu ve her ikimizin bugün o cemiyeti temsil ettiğimizi ve bu cemiyetin Tahran'da ve Meşhed'de mümessilleri bulunması gerektiğini, İran hükûmetinin Bakû'da olduğu gibi Taşkent'te de resmî konsolosluk bulundurmasının lüzumunu, Türkistan Millî Cemiyetinin İran, Afganistan ve Türkiye'ye Müslümanlarının vaziyetinden haberdar edecek materyalleri göndereceğini, bu üç İslâm devletinden ayaklanmalarda amelî yardım beklenmeyip, fikren anlaşma ve ilgilenme husule gelmesini istediğimizi, Rusya İslâmları arasında bundan böyle hiçbir millî mektep bulunmıyacağından Meşhed'de Türkistanlılar için tedrisatı türkçe ve farsça olan bir ilk mektep ve ziraat mektebi tesis edilmesinin çok yerinde olacağını bir bir anlattım. Bununla beraber Sovyetlerin sünnî-şi'î ihtilâflarını azamî derecede tahrik etmek istediklerini izahtan sonra Türkistan'daki Şiilere bilhassa Buhara'da "Mirbaba" ve Semerkand'da "Şu'le-i İnqılâb" gazetesini neşretmekte olan Seyid Ali Rıza'nın Cızaq'ta Abdülcebbarov'un Sovyetler lehine çalışan teşkilâtlarını her türlü vasıta ile insafa davet etmek yerinde olurdu, çünkü onların bilhassa zatıâlinize karşı hürmetleri vardır, dedik.

Bununla beraber bu mektupta Türkiye, İran ve Afganistan arasında telsizle muhabere teşkilâtının vücuda getirilmesinin çok yerinde olacağını, memleketlerinden ayrılan Türkistanlı mücahidlerden bir kısmının İran'ın, Afganistan'ın şimal kısımlarında ticaretle meşgul olmak niyetleri olduğunu, bunlardan İran'a ancak fayda geleceğini izah ettim.

---

(1) Siyâseti ke Bolşevikhâ der Rusye nisbet be Müslümânân tatbiq u ta'qib mi kunend numûne-i siyâseti est ke be hayâl-i bâtıl-i işân der heme Âlem-i İslâm tatbiq u ta'qib khahend kerd.

Levent Şahverdi Arşivi

8253 **Türkiye Şehbenderinin Meşhed'e Gelişi**

17 Mart günü akşamı Ankara'da Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni kurulan hükûmetin konsolosu (şehbenderi) sıfatiyle Sami Bey, Tahsin ve Feridun Beylerin geldiğini öğrendik. Sahrayı-Kebir seyyahı ismiyle de maruf olan Sami Bey eski Jön Türklerden ve Enver Paşanın yakınlarından biri olduğu için benim Meşhed'de bulunduğumu duyar duymaz Azerbaycanlı Hacı Kazım Rızayev'ın evine gelmemi isteyip haber gönderdi.

Akşam yemeğini de orada yemek üzere saat altıdan gece yarısından sonra ikiye kadar tam sekiz saat Sami Bey ve arkadaşları ile görüştüm. Sami Beyin tavsiyesine uyarak o gün Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Köprülü Fuat Beylere Türkistan vaziyetini bildirerek ve Gazi Mustafa Kemal Paşaya da tazimatımı arzeylemeleri ricası ile kısa mektuplar yazdım, çünkü ikinci günü sabahleyin Tahran'a kurye gidecekti. Şehbenderlik zikri geçen Rızayev'ın evinde yerleşti, Sami Beyle beraber Şehbenderlik azaları sıfatiyle Feridun ve Tahsin (Baç) Beyler Rızayevlerde kalıyorlardı. Sonradan İstanbul'da birçok gazetelerde muharrirlik etmesi, Türkistan hâdiseleri ve Enver Paşaya dair hâtıralarını neşreylemesi dolayısıyla çok görüştüğümüz bu Feridun Bey (Kandemir) o zaman Sarıkamış'ta bazı fikir arkadaşlariyle birlikte neşretmekte olduğu "Varlık" gazetesinin tam kolleksiyonunu getirmişti. Bu gazete ve beraberlerinde getirdikleri diğer eserler ve mecmualar benim için pek merakla takip etmekte olduğum Türk İnkılâbı tarihini ve Ön Asya'daki vaziyeti öğrenmek için çok kıymetli bir kaynak oldu. Bunları Abdülkadir ve ben baştan sonuna kadar okuduk.

Tahsin Bey ise Meşhed'e gelmeden önce Türkiye'nin Moskova Elçiliği sekreteri olmuş imiş, bu yüzden beni giyaben iyi tanırmış. Sonradan Atatürk'ün manevî kızı Sabiha ile evlenerek Atatürk maiyetine girmiştir.

16 Nisan Pazartesi günü şehbenderliğin bulunduğu binanın üzerine Türk bayrağı çekme merasimi oldu. Bunu Tahsin Bey ve ben her ikimiz evin damına çıkarak çektik. Bu benim için en zevkli bir hâdise olmuştu, çünkü aynı tarzda şehbenderliklerin Herat ve Balkh'teki Afgan hükûmetinin rızasiyle açılabileceklerini Sami Bey bana anlatmıştı.

8254 **Sadullah Hoca**

Ayın yirmisinde Hakimov'un söylediği gibi Taşkent'ten gelen Sadullah Hoca Tursunhocayev ile görüştüm. Hakimov bu görüşmenin kendi konsoloshanesinde yapılmasını arzu ettiği hâlde ben Tursunhocayev ile görüşmemi yalnız olarak Rızayevlerin evinde, Türkiye Konsoloshanesine gelmesi şeklinde yapılmasını istedim. O da muvafakat etti. Sadullah Hoca Taşkent'in kendilerini Peygamber evlâdından sayan "Hoca" ailelerinden zengin birisine mensup idi. Moskova'da ticarethaneleri vardı. "Politik mülâhaza ile" komünist partisine girmişti, bu partinin, beş vakit namazını hiç bırakmayan Müslüman azalarındandı. Rusça bildiği

Levent Şahverdi Arşivi

için yerliler ile Rus hükûmeti arasında öteden beri aracılık yapardı. Türkistan Sovyet hükûmetinin de mühim bir azası idi. Bu sefer kendisini Sovyet hükûmeti, İran'la Rusya arasında başları İran topraklarında olup Türkmenistan'a akan nehirlerden istifade hususunun tanzimi meselesi hakkında konuşmak üzere göndermişti. Fakat Sadullah Hoca, Hakimov'un benim Meşhed'de bulunduğumu bildiren telgrafımı aldıktan sonra benimle görüşmek için gönderilmiş olduğunu ve ihtilâflı sular meselesi hakkında hiçbir mütehassısın kendisiyle beraber gönderilmediğini ve eline hiçbir evrak ve vesaikin verilmediğini söyledi. Türkistan hükûmetinin başında bulunan Rudzutak ile Turar Rıskulov'tan, bir müddet seyahat ettikten sonra dönüp gelmemi teklif eden mektuplar da getirmişti. Ben kat'î olarak demokrasi dünyasında kalacağımı ve Sovyetlere artık hiç dönmiyeceğimi ve bu hususu Lenin'e ve Rudzutak'a 19 Şubat tarihinde Aşkabad'dan yazdığım mektuplarımda kesin olarak bildirdiğimi söyledim. Meşhed'de iki haftadan fazla kaldı. Son olarak kendisiyle 7 Nisanda yine Türkiye Konsoloshanesinde görüştüm. Bunu da kendisi istemişti. Sadullah Hoca dedi ki: "Daha Basmacı hareketi devam ediyor. Hacı Sami ve diğerleri hâlâ faaliyette. Sovyet hükûmeti senin Afganistan'a gidip oradan isyan hareketlerini tanzim etmeye çalışacağını düşünüyor. Diğer taraftan Meşhed'e Türkiye tarafından konsolos gönderileceğini biliyorlardı. Şimdi bu Konsolosun buraya muvasalat edeceği günlerde senin Rusya'dan buraya gelmen, memlekette iken Türkiye ile sıkı muhaberede bulunduğun Meşhed ve Mezarı-Şerif'te konsolosluklar açılmasını Türkiye'den istemiş olmanın neticesi olduğu kanaatını katileştirmiştir. Senin Ankara-Meşhed, Mezarı-Şerif arasında telsiz telgraf kurdurmak için teşebbüs etmekte olduğunu da duymuşlar. Biz Cemiyet azaları ise (Sadullah'ın kendisi "Türkistan Millî Birlik Cemiyeti" azaları ile temasta idi) senin hakkında ayrı dileklerimiz var. Biz senin sağlığını, memleket için dışarıdan faydalı işler görmeni, dışarıda olduğun hâlde Sovyetlerle münasebeti hemen kesmemeni istiyoruz, suikasda maruz kalmayasın diye korkuyoruz" dedi ve Hakimov'la görüşmemi tavsiye etti. Rusya'ya hiç dönmiyeceğim hakkında kendisine söylediklerimi Hakimov'a ve Taşkent'te Ruslara daha söylemediğini ilâve etti. Ashabad'dan Lenin'e yazdığım mektubun bir nüshasını da kendisine verdim.

8255

Teymurîlerin Eline Geçmemek İçin Alınan Tedbirler

Türkmen Cebbar Ağa, bizim Afganistan'a giden yolumuz üzerinde yaşıyan Teymurî Hezarelerinin beyi olan Samsâm al-Devle'nin Ruslara satılmış, babası Şuca al-Mülk'ün ise İngiliz taraftarı olduğunu, Sovyetlerin beni kolayca Afganistan'a geçirmiyeceklerini, yakalayıp Ruslar'a teslim edeceklerini, bu yüzden Kâbil'e Duzdab-Hindistan yoluyla gidersek daha iyi olacağını söyledi. Sonradan Sovyetlerin Cidde'de

Levent Şahverdi Arşivi

sefiri olan bu Kerim Hakimov'un bana karşı böyle bir iş yapabileceğini kendim de düşünüyordum. İkinci günü Türk Şehbenderliğinde Hakimov'la görüştüm. O bana Afganistan'a gidecek misiniz, size yardımda bulunmak isterdim, dedi. Yani Afganistan'a geçerken aşiretlerin her türlü tecavüzünden korumak için tedbirler alabileceğini güya kardeşçe söyledi. Ben de "Teşekkür ederim, burada daha bir iki ay kalmak fikrindeyim, çok kıymetli tarih kaynakları buldum, onları okuyup istifade etmeliyim. Gitmemiz yaklaşınca size haber veririm," dedim. Bu konuşmalardan Sami Beyi haberdar etmiştim, beni muhafaza etmek hususunda ehemmiyet vermelerini buranın askerî vâlisine söylemesini de rica ettim. O bunu söylemiş ve Afgan sefiri Abdülaziz Hana da Afganistan'a kadar da muhafızlar vermesini rica etmiş. İran Hariciye mümessili (Kârgüzar) beni çağırarak oturduğumuz oteli bırakarak Hacı Seyid Haşim isminde birisinin hususî evinde ikamet etmemiz gerektiğini söyledi. Afgan sefiri ise hareket gününü kimseye bildirmememizi, atlarımızı şehir dışında kendilerine ait olan bir handa bekletmemizi, oraya gidip gelmememizi, bir adam tayin eylememizi, Meşhed'den on kadar adam ile hareket edeceğimizi söyledi. Abdülhalik Konısbay isminde bir Kazak asker kaçağını yanımıza seyis olarak aldık. Gideceğimiz güne kadar atlarımıza o baktı.

§256 **Mühim Eserlerin Keşfi** Bu şekilde biz Meşhed'de 13 Mart'tan 20 Nisan'a kadar beş hafta kaldık, çok iyi vakit geçirdik. Temürlüler ve Nadir Şah zamanına ait eserleri öğrenirken Sani al-Devlet'in Meşhed'in ve etrafının eski eserlerine dair yazıp neşretmiş olduğu iki ciltlik eseri bana rehber oldu. Bu yolda yaptığım en mühim iş Meşhed'in merkez mâbedi olan Ravda Kütüphanesini baştan sonuna kadar tetkik edebilmiş olmamdır. Bu hususta Şehbender Sami Beyin yardımından istifade ettim. Burada keşfettiğim mühim eserleri bu tarihten bir sene sonra Paris'e geldiğimizde Fransız "Asya Cemiyeti"nde verdiğim bir tebliğde belirtmiştim. Bu eserlerin başında milâdî dokuzunca ve onuncu asrın ilk yarısında yaşamış olan İbn al-Faqih isimdeki meşhur Arap coğrafyacısının eseri ve ona eklenmiş olan İbn Fadlan ve Abu Dulaf isimdeki iki seyyahın eserleri gelir. Bu iki seyyahın eserlerinin parçaları dağınık olarak Arap coğrafyacısı Yâqût Hamavî'nin büyük eserinde nakledilmiş olduğundan Avrupalılarca kısmen malûmdu. Fakat başka bazı eserlerde bulunup da Yâqût'un öteki eserinde bulunmıyan bazı nakillerden bu iki seyyahın seyahatnamelerinin esas şeklinin daha mufassal olduğu bilinmekte idi. İşte benim keşfettiğim bu Meşhed nüshası her iki seyahatnamenin ve İbn al-Faqih kitabının bize kadar gelmemiş olduğu zannolunan o mufassal şeklinden ibaretti. Eseri keşfettiğimin ikinci gününde şehbender Sami Beyi de bu kütüphaneye götürerek bu eserlerden lâyıkıyla istifade etmek üzere Seyid Haşim'in hususî evine gö-

Levent Şahverdi Arşivi

türebilmem için kütüphane müdürünün müsaadesini aldım. Yanımda fotoğraf makinası bulunmadığından eseri gece gündüz çalışıp istinsah etmem icap etti. Bu eseri bulduğum vakit sevincimin sonu yoktu. Çünkü küçüklüğümde bir acaip rüya görmüştüm. Güya Çar Nikolay bir kaç kişiyi etrafına toplamış, bunlar meyanında bana hitap ederek "Şu altın levhalar sana hediyemdir" demiş ve bu levhalar Bulgar ve Başkurtlar tarihine ait bir Arapça esermiş. Babam o vakit "belki sen Bulgar ve Başkurtlar tarihine ait mühim bir eser bulacaksın" demişti. Şimdi babamın o sözleri hatırıma geldi. Sonra ben bu İbn Fadlan seyahatnamesini Viyana Üniversitesi'nde Doktora tezi olarak işledim ve Alman Şark Cemiyeti tarafından neşredilince bu cemiyetin ve daha bir kaç Avrupa İlim Cemiyetlerinin fahri azası oldum. Abu Dulaf'ın seyahatnamesini de Prof. Minorsky neşretti. Bu buluşlar dolayısıyla hâtıra defterime şu sözler yazmışım:

"İbn al-Faqih ve İbn Fadlan galiba benim hayatımda yeni istikamet verecektir."

Bu gerçekten de böyle oldu. Şimdi İbn Fadlan'a ait kitabın ikinci tab'ı da çıkmıştır.

§257 **Tahran'dan Gelen Cevap** Meşhed'de vaktimizin çoğunu Türkiye'yi Rusya İslâmlarının vaziyetine dair tenvir etmek maksadiyle topladığım malûmatın tanzimi ve aynı zamanda "Şark'ta içtimaî inkılâp ve irtica karşısında Şark inkılâpçı aydınlarının vazifeleri" ünvaniyle 23 Temmuz 1922 tarihinde Semerkand vilâyeti Bidene köyünde yazılmış olan yirmi altı sahifelik muhtıranın müteaddit nüshalarını hazırlamak ile geçti. Evvelce bir hulâsası Kâbil yoluyla Ankara'ya ve Paris'te Mustafa Çokayoğlu'na gönderilmiş olan bu eser nihayet Nisan 15'te sona erdi. Bu arada Tahran'dan sabırsızlıkla beklediğimiz cevap da geldi. Rıza Han yazılarımızda arzolunan meselelerin müzakeresi için bizi Tahran'a davet ediyordu. Tahran'daki "Asr-i Bistum" yani "20. asır" ismiyle intişar etmekte olan ve hükûmete yakın gazetede hakkımızda yani Abdülkadir ile benim Türkistan'dan İran'a gelmiş ve İran hükûmetiyle temasa geçmiş olduğumuza dair bir yazı çıkmıştı. Buna çok sevindik, çünkü Tahran'dan bana daha Mehmedabâd'da iken "Hoş geldiniz, kolaylık gösterilecektir" mealinde gelen telgraftan Rıza Hanın çevresinde beni yakından tanıyan ve temsil ettiğimiz davayı anlıyan birisinin bulunacağını hissetmiştim. 1921 senesinde Meşhed'de İran'ın Horasan valisi bulunan aslen Tebrizli Seyyid Hasan Taqizade 1922'de İran'ı temsilen Moskova'da bulunmuştu. Bu telgrafların ve "Asr-i Bistum"daki yazımın ve gönderdiğimiz maruzata karşı gösterilen yakın ilginin baş kaynağı, bu Taqizade ve onun çevresi olmuş imiş. Bir sene sonra Berlin'de şahsen tanıştığım bu muhterem zat İran hükûmet azası Londra'da İran Büyükelçisi, İran Senatosu başkanı oldu; şimdi "sadr-i eşraf-i İran" ol-

Levent Şahverdi Arşivi

muştur; sağdır, Allah onu aramızdan eksik etmesin. Tahran'a teşekkürle bir mektup yazarak bu sefer Kâbil'e gitmem zarurî olduğunu, Avrupa seyahatından sonra tekrar şarka dönebilirsem Tahran'a gitmek niyetinde olduğumu bildirdim.

8258 **Türkiye'ye Gönderilen Raporlar** 15 Nisan'da Türkiye hariciyesi için yazdığım yazı şehbender Sami Beyin tavsiyesi mucibince epeyi uzun oldu. Bu yazının birer nüshasını Yusuf Akçura, Rauf (Orbay), Ağaoğlu Ahmet ve İsmail Suphi beylere de gönderdim. Bu uzun mektuba Enver Paşanın Türkistan'daki faaliyetine dair bir rapor ve bir de zikri geçen "Şark'ta içtimaî inkılâp" unvanlı muhtıranın bir nüshası eklendi. Bu yazıda da, İran hükûmetine yazıldığı gibi, Rusya İslâmları davasının Türkiye, İran, Afganistan üçlüsünün aynı derecede ilgilenmeleri gereken meseleler olduğu izah edilmişti.

Bu raporda İran ve Afgan hükûmetlerine yazdığım meseleler üç devletin komünistlere karşı takip edecekleri siyasetin telifi lüzumundan bahsedildikten maada Enver Paşanın Orta Asya Türklüğü için ölmesinin Türkiye ve Türklük tarihinde mühim hâdise olması, Türkiye'de Sarıkamış hâdiselerini yazan Şerif Bey gibilerin Enver Paşa aleyhindeki fikirlerinin üzücü bir şey olduğu, Muhtar Beyin Moskova elçiliğinde eski diplomatlık yolunu takip etmesinin hatalı olduğu, müdahalenin, çok realist olan Sovyet siyasileri arasında ancak istihza ile karşılandığı, bu yollarla şimdiki Rusya'da hiç kimsenin kandırılamayacağı yazılmıştı.

Osmanlıcaya benzetilmeğe uğraşılan Orta Asya Türk şiveleri karışımı bir dilde yazılmış olan bu raporun Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından dikkatle okunduğunu, 1930 senesinde Atatürk'ün kendi ağzından öğrendim. Bugün Türkiye Hariciye Arşivinde mahfuz kalan bu yazılar hakkında Ahmet Hikmet Müftüoğlu 1927 senesinde İstanbul Üniversitesi Türk tarihi hocası sıfatiyle litograf olarak neşrolunan derslerimi kendisine takdim ettiğimde bana şu sözleri yazmıştı: "Bu derslerinizin dili artık buranın türkçesi, kolay ve lezzetle okunuyor. Fakat ben sizin Orta Asya şivesi ile Meşhed'den yazmış olduğunuz raporları da bütün okuma müşkilâtına rağmen kemal-i dikkat ile okumuştum. Orada hadisatı tam sadakat ve samimiyet ile önümüze sermiş ve Türkiye'nin istikbâli için de kıymetli düşüncelerinizi yazmıştınız. Eğer siz hayatınızda hiçbir eser yazmayıp, bize ancak o Meşhed'den yazılmış olan raporları miras bırakmış olsaydınız, bunlar memleketimizde hâtıralarınızı edebileştirmek için kâfî gelirdi. Fakat o yazılar Türk tarihinin en son safhalarını ihtiva etmektedir. Şimdi taş basma olarak neşrettiğiniz derslerinizde ise Türk tarihinin en eski devirlerini tasvir etmiş ve bunda Türkiye kütüphanelerinde mevcut olan eserlerden istifade etmişsiniz. Allah size, memleketimizde uzun zaman kalıp tarihimizin bu en eski devirleri ile en yeni devirleri arasında kalan 2000 senelik boşluğu doldurmanızı nasib etsin."

Levent Şahverdi Arşivi

"Şark'ta içtimaî inkılâp veya irtica ihtimalleri karşısında şarklı ihtilâlci aydınların vazifeleri" başlıklı muhtırada ise dünyada kapitalizm ve komünizmin mücadelesi, bunun istikbâli ve şark'ta yetişmekte olan sosyalist, umumîyetle içtimaî adalet ve reform taraftarlarının, komünizmin Marks zamanındaki ve zamanımızda Trotskiy tipindeki zevat tarafından temsil olunan safiyetini kaybedip, emperyalist milletin elinde yeni bir tip sömürgeye âlet olduğu bir zamanda ne yapabilecekleri düşünülmüştür. Esas akide olarak sosyalizmin artık hiç mağlûp olmıyacağı ileri sürülmüştür. Fakat Rusya ve Almanya gibi milletlerin Birinci Cihan harbinde ve ondan sonraki iç savaşlarda uğradıkları felâketler neticesinde sosyalizmin yanlış bir rota alması, zayıf ve sömürülmüş milletlerin, müstevli komünist-sosyalistlerin elinde çok müşkil vaziyete düşürüleceği tasvir edilmiş, bununla beraber yarı müstemleke vaziyetinde olan Asya ülkelerinin büyük emperyalist devletlerinin sömürge siyasetlerine âlet olmamaları icap ettiği de belirtilmiştir.

Harpten ve iç savaştan yıpranmış çıkan Rus aydınları kendi milletlerinin ayakta duran kapitalist milletlerle rekabet ederek kaybedileni telâfi edemiyeceklerini, bu yüzden ancak bu sefaletin bütün dünyaya yayılması ve Rus milletinin bu işte rehberliği yolu ile yalnız aynı hizaya gelmekle kalmayıp, daha ilerilere geçebilecekleri, bunun için Rusya'nın bütün kuvvet ve servetini ve iradesini bu diktatör rejim elinde toplaması lüzumu kanısında bulunuyorlar.

Almanya'daki talanın devamı garpte iktisadî buhranı artırır, bundan bolşevizm istifade eder. İkinci ve Üçüncü Enternasyonal ikinci plâna çekilince Avrupa'da tahakküm fikri Almanlar için de bir millî umde halini alır. Fakat emperyalist bir milletin elinde kalan sosyalizm, yani komünizm zayıf ve sömürülen Şark, bilhassa Asya ve Afrika muhitlerini kendi lehine kazanmak, her türlü yalan vaadler ile elde etmek için çalışacak ise de, Avrupa'nın şehir, Asya'nın köy, Batı'nın fabrikası, Asya ve Afrika'nın ham eşya sahaları olarak kalacaklar ve cihan sosyalizminin gerçekleşmesinden sonra da bunun sömürge ülkelerinden ancak zorla getirileceği, yerli ve Afrikalı proletaryanın zayıf, dağınık ve cahil kalacağı, dolayısıyla memleketlerinde sosyalizmi gerçekleştirmek fikri ile tahakküm edecek olan, Batı proletaryasına karşı milliyetçi, orta ve küçük burjuva ile birleşeceği kanısındadırlar. Bu cihetten bugün Rusya'nın şarklı müstemlekelerinde türemekte veya türetilmekte olan yerli sosyalist ve komünistlerin hiçbir zaman Garplı proletaryanın itimadını kazanamıyacağı, bunlara kendi memleketlerinde sosyalizmi müstakilen gerçekleştirmeğe ve onun istikrar kesbetmesine yol verilmiyeceği, hepsinin ancak maşa olarak kullanılacağı ve her yeni teşekkülün üzerine yeni 'inkılâpçı'nın, çıkarılacağı, millî olan her Şarklı sosyalist teşkilâtın bir yenisi ile değiştirileceği, eskisinin yok edileceği muhakkaktır. Garp proletaryası dünya sosyal inkılâbı gerçekleştikten sonra da ham madde ülkelerinde

Levent Şahverdi Arşivi

hakim ve Şarklıların daima mahkûm kalacakları kanısında oldukları için, şimdiki Sovyet Rusya'da cihan tarihine, isterse bunun siyasî, iktisadî ve içtimaî cephelerinin tarihi olsun, Avrupa merkez olarak alınmakta ve Şark ülkelerinden ancak istitrad yoluyla bahsedilmektedir. Lenin'in Üçüncü Enternasyonalin 1920'de Moskova'da toplanan kongresine kabul ettirdiği 'milliyetçilik ve müstemlekecilik meselelerine dair tezler' ünvanlı tebliği bütün bu siyasetin esasını teşkil eder.

Şarklı inkılâpçı aydınların bu müşkil vaziyette milliyetçi şarklılarla birlikte hareket ederken memleketlerinin kurtuluş namına komünist olmıyan Garplı milletlerin yardımlarından istifade etmekle onlarla birleşecekleri kaçınılmaz bir haldir. Bu vaziyette dahi Şarklı inkılâpçı sosyalistler memleketlerinde Batılı emperyalistlerin tutacakları irtica unsurlarına karşı mücadelede sebatla devam etmeleri ve bütün kuvvetlerini orta sınıfın kuvvetlenmesi yoluna harcamaları gerekecektir. Yani Şarklı inkılâpçı sosyalistler Rus emperyalist komünizme karşı mücadele ederken, kendi memleketlerinde yine inkılâp tarafını tutmalıdırlar. Çünkü Şarklılar vaktinde tedbirler alırlarsa Batılı proletaryanın esiri olmak tehlikesini atlatabilirler. Şarkta da el emeği ile geçinen sınıfın istikbali büyüktür, çünkü tekniğin üzerini örten kapitalist devri maskeleri yırtılmıştır. Evlâdımızı, teknik öğrenmek için Avrupa'ya göndermeliyiz, fakat iktisadi, siyaseti, kendilerinden korunmak mecburiyetinde olduğumuz Bolşeviklerden öğrenmeliyiz. Bilhassa fırsattan istifade, istihbarat işleri hususunda onlardan öğrenilecek birçok şeyler vardır.

Bu muhtıra 1922 Temmuz'unda Sovyetlerin Lehistan cephesinde elde ettikleri yarı muvaffakiyet neticesinde ordularını Kamenev ve Budennıy idaresinde Türkistan'a sevkedebildikleri, savaşların çok çetin safhaya girdiği günlerde bizimle işbirliği eden Müslüman komünistlere şapiyografla teksir edilerek dağıtılmıştı ve dağınık fikirleri toplamak ve karanlık meseleleri aydınlatmak bakımından çok faydalı olmuş ve tab edilmesi ümidiyle bir nüshası Kâbil'deki Buhara mümessili Haşim Şaik'a gönderilmişti.

Biz Rusya'dan ayrıldıktan sonra Meşhed'de ve Kâbil'de elden bir kaç nüsha yazıp Orta Asya türkçesi olmasına rağmen İran, Afganistan ve Türkiye hükûmetlerinden maada Şark'ın sosyalist olmayan liberal aydınlarından şu zevata göndermiştik: İstanbul'da Azerbaycanlı Emin Resulzade, Berlin'de Buhara gençleri mümessili Mirza Abdülvahit, Kazaklardan Azimbek, Tatarlardan Fuat Toktar, Paris'te İslâmbey Khudayarhanov, Ali Merdan Topçıbaşı, Mustafa Çokayev, Lahor'da şair Muhammed İkbal, Tahran'da Seyyid Hasan Taqizade. Emin Resulzade bu yazıyı, İstanbul'a geldikten sonra neşre başladığı "Yeni Kafkasya" dergisinde (N. 16.18.19) ihtisarla neşretti, fakat ingilizce veyahut rusçaya tercüme edilerek neşredilemediğinden, geniş bir tepki yaratamadı. Fakat Türkiye'de husule getirdiği tesir mühim olmuştur.

Meşhed'de yapılan diğer bir işim Ravda'yı, Gevherşad Camiini ve Alişir Nevaî tarafından yaptırılmış, sonradan Nadir Şah Camii ismini almış olan

Levent Şahverdi Arşivi

Camii sanat tarihi bakımından o zaman anlıyabildiğim kadar tetkik ve kitabelerini istinsah etmek oldu. Bunları Türkiye'ye geldikten sonra İslâm Ansiklopedisinde ve diğer yerlerde çıkan yazılarımda neşrettim.

259 **Meşhed'deki Azerbaycanlılar** Meşhed'de birçok Azerbaycanlı vardı. Bunlardan Hacı Kazım Rizayev, Mirza İbrahim Tagiyev, şair Esadullah Zavarzade ve Mecid Efendiyev, Eczacı Gulam Kolsuz, Gulam Rıza ile sık sık görüştük. Bunlar bana hususî ellerde bulunan yazma eserleri görüp öğrenmekte yardım ettiler. Türk tarihinin âşıkı olan Eczacı Gulam Özbek hükûmdarı Ubeydullah Han zamanında onun veziri Qaraçın uruğunun Qavçın şubesinden Emir Qanber Ali bin Köpek Quşçi için farsçadan türkçeye tercüme edilen "Kelile ve Dimne" kitabını getirdi. Bu eserin mukaddemesinden Ubeydullah Han zamanında farsça yerine türkçeye fazla ehemmiyet verildiği anlaşılmıştır. Bundan başka birçok nadir farsça ve türkçe şiir mecmuaları getirip onlardan istifademi temin ettiler. Bu Azerbaycanlılar hep milliyetçi ve münevver zevattı. Çoğu Kafkasya Azerbaycan'ından idi. Rusya Türkleri arasında istiklâl davasında pişdar olan Azerbaycanlılardan Mehmet Hasan Baharlı'nın "Azerbaycan" ismiyle bu cumhuriyetin coğrafya tarih ve etnografyasını bir araya toplayıp yazdığı eserinin 1921'de Bakû'de neşredilmiş olduğunu Semerkand'da iken işitmiştim. İşte bu eseri bana Kolsuz Gulam getirip verdi. Çünkü Başkurdistan ve Türkistan muhtar Cumhuriyetlerinin bu şekilde coğrafyası ve istatistiğine ait eserleri ben de hazırlamıştım ve yalnız Başkurdistan'a ait olanının ayrı kantonluklara ait kısımlarını ve büyük haritasını 1920'de neşredebilmiştik.

Bu Azerbaycanlılar arasında Karakoyunlu uruğuna mensup birisi Azerbaycan ve Türk tarihi yazmakla meşguldu. Bu zatla 1956'da Tahran'da bir daha görüştüm. Yüksek tahsil gören oğulları da var. 5 Nisan'da aslen Bayat aşiretinden olan birisinde misafir olduk. O bize Irak Türkleri tarihine ait eserleri getirdi. Bir kısmı Dr. Fahreddin Şevket'in matbu ve daha diğer bazılarının el yazma eserleri, bunlardan öğrendim ki şiî "Kızılbaş" taifelerinin başında gelen "Bayat"lar Temürlenk geldiğinde Diyarbakır taraflarında yaşamışlar, onlara Bayavut da denilmiş, sonra Temür onlardan mühim kısmını Bağdad tarafında kendi askerî kuvvetleri sıfatiyle yerleştirmiş. Safaviler ise 17. asırda bunları Mazenderan, Rey ve Horasan taraflarında kendisinin askerî destekleri sıfatiyle yerleştirmiştir. Asıllarında Hulâgu ile gelmişlermiş. Demek bunlar kendilerini bir Moğol aşireti sayan "Bayavut"lardandı. Bir ziyafette Esadullah Zavarzade kendisinin şiirlerini okudu. Güzel şiirlerdi. Bu zat ve arkadaşları bana tarihe ait birçok sorular sormuşlar, verdiğim cevaplar hâtıratımda epey yer tutuyor. Ezcümle "Çingiz Hanın menşei nedir ve Ruslar biz Azerbaycanlılara neden Tatar diyorlar?" sorularına şu cevabı vermiştim: Çingiz Han, Prof. Barthold'un tesbit ettiği gibi Kara Tatarlardandır. Çin kaynaklarına göre Çingiz'in ecdadı Çin seddinin batı kısımları civa-

Levent Şahverdi Arşivi

rında yaşamışlardır. Kendilerine Kara Tatar ve aynı zamanda Şato demişler. Diğer isimleri de Çümük olmuştur. Bunlar Batı Türkistan'dan şarka gitmişler. Çingiz'in ecdadı kendilerini Göktürklerle aynı asıldan Ergenekon'dan çıkan kabilelerden saymışlar. Sonra bunlar Sedd-i Çin mıntıkasından belki iç savaşlar neticesinde şarka gidip Kerülen ve Onon nehri boylarında yaşıyan Moğol kabileleri üzerinde hâkimiyet kurup zamanla onların dillerini almışlar. Nasıl ki Macar kralları da asılları Türk olduğu hâlde sonra Macar "Ugur" dilini almışlar. Mamafih Çingiz'in zuhuru esnasında bu Kara Tatarlar'ın Kansu'dakileri türkçe konuşmuşlar. Çingiz Hanın oğulları zamanında batıya gelen Kara Tatarların Tuna havzasında ve Anadolu'da yaşayanları kâmilen türkçe konuşuyorlardı. Azerbaycan'a İç Asya'dan gelen kabilelere mensup olduklarından olsa gerek. Şeki, Noha taraflarını idare eden Arlatlar bir Tatar kavmi idi. Nasıl ki Volga havzasındaki Bulgarlar da kendi aralarında Alçı Tatar denilen Tatar kabilesi karışmış olmak dolayısıyla "Kazan Tatarı", Kırım Türk kabileleri de "Kırım Tatarları" ismini almışlardır."

8260 **Meşhed'den Herat'a**

Nihayet Nisan 20. gece yarısı Meşhed'den çıkıp atlarımızın bulunduğu saraya geldik ve Ruslar'a haber gitmesin diye gayet hızla 70 km. gidip Asadabâd denilen yerde kaymakamın misafiri olduk. Afganlılar da yanımızda idi. Sabahleyin arkamızdan Türkmen kıyafetinde ve en iyi Türkmen atları üzerinde mükemmel silâhlı bir adam Turuk denilen yerde bizi geçip gitti. Burada Teymurîlerin hem Ruslara ve hem İngilizlere satılmış olan reisi Şuca al-Mülk'ün bir adamı olacağını zannettik. Hızla koşup giden bu adam muhakkak ki bizim geldiğimizi Teymurîlere bildirdi. Biz Hayrabad'da heyecanlı bir vaziyette uyuduk. İkinci günü Türbet-i Câm'a gelerek oranın kaymakamı olan Şevket al-Devle'yi gördük. Zaten bizim buradan geçeceğimizi Meşhed valisi haber vermiş imiş. Sabahleyin bu zat bize kendi yanından iki askeri terfik etti. Şayet "Teymurîlerden size tecâvüzde bulunacaklarına dair bir emare görürseniz hemen geri dönünüz," dedi. Hakikaten Türbet-i Câm'dan beş km. gitmemiştik, silâhlı Teymurî süvarileri arkamızdan gelip yetiştiler. Beş on haneden ibaret olan bir köye gelince "biz eşyalarımızı kaymakam yanında unutmuşuz, onu almağa gideceğiz" dedik ve Afganlı ve İranlı muhafızlar ile Türbet'e döndük. O gece orada kaldık. İkinci gün kaymakam bir kaç er daha vererek gönderdi. Bunların muhafazası altında biz 24 Nisan'da Afgan hudut kalesi olan Kâfir Kaleye geldik.

Hudut kumandanı Kolonel Muhammed Emin'in yanında bir müddet Şarkî Buhara'da Basmacılar yanında bulunan Kel Fehmi isminde bir Türk subayını gördük. Türkiye'ye dönmekte olan bu subaydan Hacı Sami'nin faaliyeti hakkında yeni haberler aldık. Aynı Hacı Sami de benim Kâbil'e geleceğime dair haberi işitmiş. Nisanın 26 sında Saray Çerkhe yanında bir Türkmen Yomut köyüne uğradık ve o gün Herat'a geldik.

Levent Şahverdi Arşivi

VII

AFGANİSTAN'DA
Beş Ay

8261 **Herat'ta Temürlû Devri Âsârı**

Kâbil hükûmetinin hariciye memuru bizi Çarbağ adlı bir binada misafir etti. Biz istesek Kâbil'e hemen hareket edebilirmişiz. Fakat Türk tarihinin çok şevketli bir zamanında payitaht olan bu şehirde ayakta kalan eserleri görmek maksadı ile tam beş hafta burada kaldık. Gerek vali, gerek kendisinin Selçuklilerden geldiğini öğrendiğimiz yerli âlim Selâhaddin Selçukî bize bu şehri ve çevresini öğrenmekte cidden yardımda bulundular. Ben hergün surla çevrilmiş olan eski Herat'ın dışarısında bulunan Temürlü devri Herat'ının hemen bütün eserlerini gözden geçirdim. Bir de eski ve Temürlü devri plânını aldım. Burada Temürlü devri eserlerinin çok ihmal edilmiş olduğunu belirtmek için tek şu noktaya işaret etmek kâfi gelir ki 15 nci asır son yarısının kültür hayatının başında gelen ve bu şehrin imarında çok büyük rol oynamış olan büyük Türk şairi Alişir Nevaî'nin mezarının yerini bilen kimse yoktu. Yalnız bu Alişir kendisinin "Vaqfiye" ismindeki eserinde bugün dahi yerleri belli olan medrese ve camileri ile imarethanesinin birbirlerinden kaç zira (arşın) mesafede bulundukları açıkça kaydolunmuş ve diğer kaynaklarda Alişir'in bu binalar arasında yapılan türbede gömüldüğü de tasrih edilmiş olduğundan bunun yerini tesbit etmek benim için kolay oldu. Metre ile her tarafını ölçüp bulduğum noktada bir mezar taşı vardı. Fakat buradaki bağlara nezaret eden zatın anlattığına göre bu taş sonradan başka yerden getirilmiş ve burası Heratlılar tarafından "Şah-ı Gariban" tesmiye olunmakta imiş. Eskiden burada mum yakmak âdeti de var imiş, sonra taşlarını götürmüşler. Bu şekilde Alişir Nevaî'nin Heratlılar nazarında "Gariplerin Padişahı" olarak tanındığını öğrenmiş ve mezarı tesbit etmiş oldum. Bir de asıl Temür ahfadının payitahtı olan bu şehrin beş km. kuzeyinde Gazirgâh ismindeki çok mamur mezarları ve Alişir'in Ebul Velid ismindeki köyde yaptırdığı binaları defalarca ziyaret edip taşlarından bir çoklarını yazıp aldım. Burada beş hafta zarfında yaptığım arkeoloji tetkikatımın neticeleri ve tertip ettiğim plân sonradan İstanbul'da neşrolunmakta olan İslâm Ansiklopedisinde "Herat" maddesini teşkil eden makale olarak neşr edildi.

Levent Şahverdi Arşivi

§262 **Herat'ta Yazma Eserler** Burada, yani Herat'ta Temürlüler zamanında müteaddit kütüphaneler bulunmuş, bunların zenginliğini bilhassa Abdurrahman Câmi, Mirkhond'un, Khondemir'in ve Muiniddin Esfezarî'nin eserlerine kaynak olan sayısız kitaplarından istifade edilen tarihi kaynaklar gösterilmektedir. Fakat bütün burada hiç olmazsa Meşhed'de olduğu kadar bir umumi kütüphane bulunmamaktadır. Burada neşrolunmakta olan "İttifak-ı İslâm" gazetesinin ismini zikrettiğimiz muharriri Salahattin Selçuki ve müsteşar Beşir Ahmed Hanın yardımları ile bazı hususi ellerde ve Herat Camii Kebir'ine mülhak bazı binalarda Gazirgâh'ta, köşede bucakta mahfuz kalan bazı eserleri gördüm. Herat'ın mezarlarına ait "Vesilet al-sefa'ât" ismindeki bir eserden başka tarihe ait eserler görülmediği hâlde İslâm hukukuna ait yazmaların birisinde 13 ncü asrın başında Çingiz istilâsı neticesinde yerini türkçeye terkederek ortadan kaybolan bir orijinal Şarkî İran dili "khorezmce"nin bakiyelerini keşfettim. Bu da Meşhed'de bulunan İbn Fadlan kadar mühim bir keşif oldu. Çünkü bu dilden hiçbir eser kalmamıştır. Khorezm'de yazılan ve Khorezm dilinin cümlelerini ihtiva eden bir fıkıh kitabının daha mükemmel nüshalarını İstanbul'da bularak Almanya'da 1927'de "Islamica" mecmuasında ve bu dilde Khorezm'de yazılan lûgat kitabını 1951'de İstanbul Üniversitesi yayınları meyanında neşrederek 22. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi'ne ithaf ettim. Bu dil bakiyelerinin diğer eserlerde bulunanlarının üzerinde bugün Amerika'da California Üniversitesi'nde Profesör olan İranîyatçı Alman bilgini W. Henning ve başkaları ile birlikte çalıştık. Sonra bu dil üzerinde Rusya'da birçok âlim çalıştı.

§263 **Herat'ta Rus Kuryeleri** Biz Herat'ta iken aynı Çarbağ sarayına iki Rus kuryesi gelip kondular. Bunlar bir fırsatını bulup bizimle konuşmak istiyorlardı. Bize seyislik eden Abdülhalik ile ayrıca konuşarak bize dair bazı malûmat elde etmek ve Kâbil'e ne zaman hareket edeceğimizi öğrenmek istiyorlardı. Bunu ben Herat valisine anlattım ve bizi başka yere nakletmesini rica ettim. Böyle de yaptılar. Fakat bunların bir kurye sıfatı ile Kâbil'den istedikleri vakit hareket edebildikleri hâlde herhangi bir bahane bulup bizim Herat'tan ayrılmamıza kadar bu şehirde kalmak istediklerini, buradaki Afgan hariciye memuru da anlamış. Neticede biz atlarımızı satmış gibi hareket ederek onları başka yere naklettik. Vali ve hariciye memuru bize Kâbil'e kadar refakat etmek üzere birkaç asker tayin ettiklerini bildirdiler.

§264 **Hezarecat** Nihayet biz 28 Mayıs'ta Hezarecat yolu ile Kâbil'e hareket ettik. 30 Mayıs'ta Kerrukh ismindeki köye geldiğimiz vakit son Ferğane hükûmdarı Hüdayar Hanın burada öldüğünü bildiğimden mezarını arayıp bulmağa çalıştım, fakat yanımızdaki askerler durmak istemediler.

Levent Şahverdi Arşivi

Buna çok üzülmüştüm. Afganistan'ı ikinci defa ziyaretimde burasını ayrıca tetkik etmek imkânını buldum. Hanın, başvezirin ve şeyhülislâmın türbeleri güzel yapılmış ve güzel kitabelerle süslenmiştir. Bütün bu kitabeleri istinsah etmeye muvaffak oldum. Ben 1913'te Ferğane'da tetkikatta bulunurken Hüdayar Hanın o zaman hayatta olan saray memurlarından topladığım malûmatı, "Hüdayar Hanın son Günleri" isminde bir eser şeklinde 1914'te neşretmiştim. Hüdayar Hanın oğul ve torunlarından onun Kerrukh'taki muhteşem türbesini ziyaret eden hiç kimseyi görmedim.

4 Eylül'de biz Afganistan ve Hindistan tarihinde büyük rol oynayan Gurluların memleketine girdik. Son zamanlarda Japon âlimi Enoki'nin ve bizzat benim yaptığımız araştırmalar neticesinde asıllarının Türk ve Eftalitlerden olduğu anlaşılan bu kavim ile bu yolda bir türlü temas temin etmek mümkün olmadı. Özbek hükûmdarı Şaybaq Han Gur vilâyetini işgal ederken buralarda taş üzerine bir kitabe yazdırmış ve bunu bir İngiliz subayı görmüş, fakat yerlilerden soruşturduğumuzda buna dair bir malûmat elde edemedik. 5 Haziran'da buralarda birçok türkçe coğrafî isimleri kaydettik, Taşbulak mevkiini geçtikten sonra eski Gur hükûmdarlarının esas paytahtı olan Ahengeran-Firuzkoh mevkiine geldik. Burada birçok harabe binalar var, fakat yanımızda Afgan askerleri harabeleri görmek için yoldaki handan ayrılacak olursak Gurlular'ın taarruzuna uğrayabiliriz ve bunun için Kâbil'den ayrı müsaade alıp fazla sayıda muhafız ile gelmek lâzım dediler. Kahvede yerli Gurlular'la görüştüğümüz vakit Mirkhond'un tarihini iyi bilen birisi ile konuştum. Onun anlattığına göre Ahengeran eski Firuzkoh şehrinin iç kalesinin ismidir. Burada Şahname'deki efsanevî demirci Kâve'nin tezgâhı bulunduğuna dair hikâyeler anlattılar. On iki bin evden ibaret olan Gur vilâyetinde asıl Gur'lular 7500 ev teşkil ediyormuş. Herat'dan bu yol üzerinde ne bir kervan ne de bir yolcuya rastlamamıştık. Ahengeran'dan Bedgâh ismindeki yere geldiğimizde eski dostumuz Ali Rıza Bey'e rastladık. Rusya'da harp esiri olan Ali Rıza Bey Buhara'da genç Buharalıların tesis ettikleri Askerî Harbiye mektebinin müdürü idi. Maiyetinde hanımı Kazan Türklerinin meşhur ulemasından Ubeydullah Bubi'nin kızı olan Meryem Hanım, bazı Basmacılar, Batı Sibirya'dan Ahmet Canbak ismindeki bir Tümen Tatarı, yani kendisinin askerleri bulunuyordu. Enver Paşanın bindiği Sultan isimli kara atını da yedek götürüyorlardı. Dağ ortasında durup bir müddet beraberce kaldık. Türkistan'daki yeni hâdiseleri ve Kâbil muhitini bize anlattılar. Bunlar İran yolu ile Türkiye'ye dönüyorlardı. Sonra Türkiye'de müteaddit defalar görüştük. Kendisi ve hanımı Ankara'da kendilerine Fevzi Paşa tarafından verilen bir binada ikamet edip orada vefat ettiler. Ali Rıza Bey Buhara'dan Enver Paşa ile ayrılıp bütün macerada onun ile beraber bulunmuş Türk subayı idi. (Resim N. 20) Buralarda artık İranileşmiş olan Moğol, Bisuut Moğolları, Bayat ve Katagan Türk bakiyeleri dağlar arasında yaşıyor-

Levent Şahverdi Arşivi

lar imiş. Bir ikisini gördük. Bu şiî Hezâreler Hindistan sınırlarından yayla için gelen Süleyman-Khel Afganlılar ile yayla meselesi yüzünden savaş halinde idiler. Bu Hezareler'den bir hacı ve iki oğlu Ali Rıza'ya refakat etmişlerdi. Şimdi bize yoldaşlık ettiler. Bunlar çok Türk muhibbi insanlardı.

14 Haziran'da Ak Ziyaret ismindeki bir istasyondan çıkıp Lersek adlı yere geldiğimiz vakit Şarkî Buhara'da Enver Paşa hâdisesine iştirak etmiş olan Türk subaylarından Halil Bey ile gene Enver Paşanın maiyetinden Ferğaneli Mirza Muhiddin ve arkadaşlarına rastladık. Onlar da İran yolu ile Türkiye'ye gitmekte idiler. Burada Bisuut Moğol Hezareleri arasında birkaç saat kaldık. Onlar kendilerine Türk diyorlar, "Biz Türküz, bizi Çağatay buraya getirdi" dediler. Yani Çingiz'in oğlu Çağatay Han getirdi, dediler ve Afganlıların kendilerine karşı kötü muamelelerinden şikâyet ettiler. Bu Bisuutlar bir kaç batın evvel türkçe konuşurlarmış. Derbişli isminde bir ihtiyar bize hatırladığı bazı türkçe kelimeleri söyledi, ki çağatayca idi. "Gazan" yerine "Gazgan" gibi. Bunlar İsentimur, Devletbay, Derbişli, Qaptasu ismindeki kollara ayrılıyorlar, 12 bin hane imişler. Kazakistan Türkleri gibi bunlar da kendilerini bir sahabeden, Sa'd Vaqqas'tan türemiş addederler.

8265 **Rus Kuryeleri ile Varış**

Biz Herat'a hareket ederken orada olan Rus kuryeleri 17 Haziran'da Carkul denilen yerde arkamızdan gelip yetiştiler. Bunların birisi Rus, diğeri Karapet isminde bir Ermeni idi. Yanlarında gene iki üç Rus askeri vardı. Ellerinde uzun tabancaları, haritalar vardı. Bizimle doğrudan doğruya rusça konuşmaya başladılar. Akşam onlarla aynı sarayda kaldık. Ermeni ise Enver ve Cemal Paşaların akibetlerinden haberdar olarak konuşuyordu. Her ikisi bilmemiş gibi görünmekle beraber konuşmalarından benim kim olduğumu pek iyi bildiklerini çok iyi ifade ediyorlardı. Sabahleyin Abdülkadir ve Abdülhalik yolda bu Ruslardan nasıl ayrılabileceğimizi düşündük. "Ben bunun yolunu bulurum, siz her vakit bana bakarak gidiniz. Tek işaretle bir şey konuşmadan benim dediğimi yaparsınız" dedim. Yanımızdaki Afganlı askerlere de yolda bu Ruslar'dan ayrılmamız gerektiğini anlattım. Carkul mevkiinden ayrılıp bir geçidi geçtikten sonra Gazne tarafına akan nehri takiben yolumuza devam ettik. Cürleyiş denilen bir yeri geçtikten sonra nehrin çok derin olan deresini takibeden yol pek darlaşmıştı. Karşı taraftan bir dağ yamacından bir koyun sürüsünün gelmekte olduğunu gördüm. Bunları görünce Ruslara "şimdi yarış edelim" dedim. Abdülkadir ile Abdülhalik'in atları benimki kadar iyi olmadığı için biraz ileri gitmelerini söyledim. Benim arkamda Afganlı iki asker ve onların arkasında da Ruslar vardı. Rusça olarak hadi koşalım diye son hızla hareket ettim. O arada karşımızdan gelen koyun sürüsü ve eşek kervanı da tam yaklaşmıştı. Abdülkadir ile Abdülhalik'in o kervanı geçtiğini görünce yolun sol tarafında taşlıklar ve koyunlar arasından son hızla ko-

Levent Şahverdi Arşivi

şarak geçtim. Bizi tâkibeden iki Rus kuryesi de atlarına hız vermişlerdi. Fakat benim gibi taşlar arasından geçmesini bilmeyip koyun sürüsü ve eşekler arasına düştüler ve bir kaç koyun ve eşeği dereye attıkları gibi kendileri de atlariyle dereye yuvarlandılar, eşeklerin üzerindeki buğday, arpa gibi şeyler de döküldü. Her iki Rus ölmemekle beraber, derenin ta aşağılarında atlarının ayakları altında kaldılar. Ben de onlara rusça olarak "vy bolşe ne poymaete Validova", yani siz artık Validov'u hiç yakalıyamazsınız boşuna Herat'tan buraya zahmet buyurdunuz, deyip atıma kamçıyı vurdum. Afganlılarla beraber hızla hareket ettik. Yolda geceleyin Heştru menziline gelip azıcık kaldıktan sonra yolumuza devam ettik ve 18 Haziran saat on birde Kâbil'e geldik.

Bizi eski Maliye Nezareti denilen binaya indirdiler. Aradan üç gün geçtikten sonra Sovyet sefaretinde çalışmakta olan bir Özbek beni görerek Rusların akibetini anlattı. Onlar Validov bizi tuzağa düşürdü, koşu teklif ederek bizi uçuruma attı, sonra koştu gitti, demişler. Zavallı Rusların elbiseleri tamamen yırtılmış, bütün kan içinde, yaralı olarak sefarete geldiklerini söyledi. Gene Kâbil'de öğrendiğimize göre bu Ermeni Karapet Tiflis'te Cemal Paşayı öldürenlerden birisi imiş.

8266 **Kâbil** Şehre gelir gelmez Buhara sefiri Haşim Şaik ve sabık Buhara hükûmet reisi Osman Hoca ve arkadaşlarını arayıp bulduk ve o gün Afgan hariciye vekâletine ve Türk Sefaretine gidip görüştük. Sefir Fahri Paşa beni mücahit diye kucaklayıp kaldırdı ve öptü. 22 Haziran'da Hariciye Nazırı Veli Muhammed Han ve Maarif Vekili Feyz Muhammed Han ile görüştük. Bunlarla ben 1919'da Moskova'yı ziyaret ettikleri zaman görüşmüştüm. Onlara ziyafet vermiştik ve İslâm âleminin mukadderatına dair benim odamda konuşmuştuk. Hariciyede yemeğe alıkoydular ve Kâbil'de istediğim kadar ve istersem daimî olarak kalabileceğimi söylediler. Veli Muhammed Han ayrıca bana Afganistan'da ilmî hayatı canlandırmak hususunda kendilerine yardım etmemi, projeler tertip etmemi teklif etti.

8267 **Fahreddin Paşa** Bu ayın 23ünde Fahri Paşa sefarethanede ziyafet verdi, ezcümle dedi ki, "Ben Medine'de kumandan iken, İslâm milletleri anlaşamadıkları için ağlıyordum. Kâbil'e geldikten sonra da gazetecilere anlattım. Memleketinize gözümdeki yaşları yıkamak ve acıyan gözlerimi dindirmek için geldim demiştim. Fakat ne yazık ki bu gözler hâlâ yaşlıdır. Sen bir tarihçisin, defterine yazıp koy: 'Fahri Paşa İslâm milletleri birleşemiyecek, ittihad-ı İslâm tahakkuk etmiyecektir diyor diye yazın'" dedi. Ben de ona karşılık dedim ki: "Sizin Medine'de tasarladığınız ve Kâbil'de de devam ettirmeyi düşündüğünüz ittihad-ı İslâm fikri zaten esassızdı. İslâm milletleri arasında birlik, yalnız dinî hisler esasında değil, iktisadî menfaat-

Levent Şahverdi Arşivi

lar esasında kurulmalıdır, din esasındaki birleştirmeden daha mühim olan amil Avrupalılardan öğrenmekte olduğumuz milliyet fikridir. Fakat bunu da taassub esasına dayandırmak doğru olmaz. Bu husus bilhassa şoven milliyetçi olan İranlıları kuşkulandırır. Onlara bu fikri Firdevsî aşılamış, fakat gururları hastalıklıdır. Onu Afganlılara da aşılamak isterler. Bizim için en mühim olan iş, dünyada bugün mücadele halinde olan içtimaî inkılâp ile irtica hareketlerini öğrenmek, bu mücadelelerde rotamızı tayin etmektir. Her milletin hukukuna ihtiram, tecavüzlere karşı koyma, Türk milletinin bundan sonraki siyasetinde de esas umde olmalıdır. Bunları bir sene evvel Semerkand'da iken mufassal olarak yazıp buradaki Buhara elçisi Haşim Şaik'e göndermiştim. Bir gözden geçirmemizi tavsiye ederim," dedim. Avrupa'da biraz dolaştıktan sonra Türkiye'ye icap ederse tekrar Kâbil'e gelmek niyetinde olduğumu söyledim.

24 Haziran'da Fahri Paşa yaverleri, serkâtibi, tabibi ve müşaviri Vasfî Bey de beraber olduğu hâlde bize iade-i ziyaret ettiler. Türk devlet adamının bu hareketi büyük bir kadirşinaslıktı. Çünkü beni bir mücahit olarak tanıyorlardı. İki gün sonra Fahreddin Paşayı bir daha gördük. Fakat biraz tuhaf şartlar altında: Bizim oturduğumuz sarayın yanından akan nehrin ötesinde gece yarısı yangın çıktı. Abdülhalik beni kaldırdı. Abdülkadir'le üçümüz saray içinde mevcut kovaları alıp yangına gittik. Su alıp evin damına çıktığımızda karşı tarafta yine su çıkarıp ateşi söndürme ile meşgul olan Paşamızı gördük. Biri Ön Asyadan, diğeri Orta Asya'dan gelen Türkler Afganistan'da yangın söndürülüyorlar, "Maşallah Paşam" dedim. Halbuki Afganlıların itfaiyeye benzer söndürme ekipleri daha gelmemişti. Paşa'ya ve bize aşağıdan su veriyorlardı. Paşa "İşte nerede bir hâdise varsa Türk de orada hazır" dedi, gülüştük. Sonra itfaiye ekibi de geldi, ateş söndürüldü.

§268 **Hacı Sami'nin Türkistan'dan Ayrılışı**

Sabahleyin Osman Hoca Hacı Sami'nin Şarkî Buhara'dan ayrılıp Afganistan'ın Hânâbad şehrine gelmiş olduğunu haber verdi. Biz Paşa ile konuşarak Enver Paşanın maiyetinden irtibat subayı olan İsmail Hakkı beyin Hânâbad'a, Hacı Sami'nin yanına gönderip haber almasını rica ettik. Hacı Sami dizinden yaralı imiş. 25.6.1923, Hacıdan mektup da geldi. Kendisinin ata binmekte çok zorluk çektiğini, tedavi için Türkiye'ye gitmek niyetinde olduğunu bildiriyordu. Ben de Osman Hoca ile birlikte 30 Haziran'da imzalayıp kendisinin kuzey Afganistan (Hânâbad)dan ayrılmamasını, bu meseleye dair fikirlerimizi İsmail Hakkı biraderimize ağızdan söyleyeceğimizi, bu hususta Afgan hükûmeti ile konuşmakta olduğumuzu söyleyip, "Siz bir ihtilâlcisiniz, müşkül saatlarda, hayal kırıklığına uğramıyacağınıza eminiz. Bizler hem şu mukaddes istiklâl gayesi yolunda elimizden geldiği kadar uğraşacağız. İmanımızla hep bu yolumuza devam edelim," [dedim.]

Levent Şahverdi Arşivi

Bir-iki gün sonra Hacı Sami ile birlikte memleketi terkeden Turab Bek, Mamur Bek, Sadrettin Han, Mustafa Şakuli, Arif Kerimi ve Turab Bek'in yanında bıraktığım Başkurt ordusu askerleri Eyyüp, İslâm, Vâris, Heybetullah, İbrahim ve Türkmen aydını Ahmet Nafizlerden, yeni Türk subaylarından Sabri Efendi, Nafi Efendi, Yusuf Ziya Efendi ve başkalarından ayrı ayrı mektuplar geldi. Bunlar ne yapacaklarını bilmiyorlar, ne yapalım, nereye gidelim, nasıl geçiniriz diye soruyorlardı.

Bugün tarihimizin en büyük ve en feci hâdiseleri cereyan etmekte idi. Çünkü Orta Asya Türklüğü tarihte hiçbir zaman mukadderatını düşmana bu şekilde kayıtsız şartsız olarak teslim etmiş değildi. Şimdi o bir koyun sürüsü gibi olacak. Rus ona istediği bütün siyasetini tatbik edecek. Kimse bir şey diyemiyecek, kimseye şikâyet edemiyecek, ciddî bir kıyam hareketi de yakın senelerde yaşatılamıyacak.

Abdülkadir ile benim planlarımız da değişecek. Çünkü biz Hacı Sami hareketinin böyle çabuk çözüleceğini düşünmemiştik. Biz Aşkabad'da kurduğumuz planlara göre İran yolu ile Kâbil'e, oradan Şarkî Buhara'da Hacı Sami'nin yanına gidecek, sonra icap ederse ailemizi de alarak Kâbil'e dönecektik. Şimdi Hacı Sami, Basmacılığın o günkü rehberi, memleketinizden ayrılınca iş değişmiş oldu.

Afganistan hükûmeti bütün bu Basmacı rehberlerinin Kâbil'e gelmelerini pek istemiyordu, hepsinin toptan İran'a, oradan Türkiye'ye geçmeleri de bu istiklâl hareketinin tam olarak kapanması demek oluyordu. Bunu ise biz istemiyorduk.

8269 **Gelecek Faaliyetlerimiz İçin Aldığımız Kararlar**

26-28 Haziran'da Türkistan Millî Birliği reisi sıfatı ile, Osman Hoca, Haşim Şaik, Mirza Üsameddin ve başkalarını davet ederek ne yapacağımız hakkında etraflıca konuşmamız ve bazı kararlar almamız gerektiğini anlattım. Üç gün konuştuk. Bütün mukadderatımız üç gün süren bu toplantıda şimdiye kadar sürep giden istikametini almıştır. Alınan kararlara göre yapılacak işler şunlardı:

1) Hacı Sami ve arkadaşlarının Türkistan'ı terketmiş olmaları dolayısıyla TMB'ni hariçte temsil eden komitenin yeniden teşkilâtlanması ve kuvvetlendirilmesi, Kâbil'de, Türkiye'de ve Fransa'da çalışılacak işlerin koordinasyonu.

2) TMB'nin ideolojisinin ana hatlarının tesbiti ve bir mecmua neşri ve alınan karar Zeki Velidi, TMB'nin, Türkistan'ın iç ve dışındaki teşkilâtın umumî reisi olduğuna göre Abdülhamit Arifoğlu'nun Kâbil'deki şubenin reisi, Osman Hoca'nın Türkiye'de, Mustafa Çokayoğlu'nun Avrupa'da mümessil olmaları, Haşim Şaik'in Afgan hükûmeti muvafakat ettiği takdirde Japonya'ya gönderilmesi, benim de Türkistan Millî Birliği merkezini Paris'te

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Çokayev'le konuşarak Berlin'de, yahut İstanbul işgal altından kurtulursa orada yaşamam, ilim ile ve Türkistan millî mücadele tarihini yazmakla meşgul olmam ve bunu neşretmem, ecnebi dillerde neşriyatla bu ülkenin davasını dünyaya tanıtma işleriyle meşgul olmam. Abdülkadir'in benimle beraber bulunması, onun resmen yahut gizlice Rusya'ya gidip tekrar Berlin'e yahut İstanbul'a gelmesi, benim bir sene sonra tekrar Kâbil'e gelmem, Osman Hoca ve Abdülkadir'le birlikte İstanbul'da Türkistan'a ait bir mecmua neşretmemiz, karar altına alındı. Sadreddin Han ile Turab Bek'in Meşhed'de kalmaları ve İran hükûmetine kendilerini Türkistan Cemiyeti mümessilleri sıfatiyle tanıtmaları. Mustafa Şakuli ve Arif Kerimi'nin Afgan hükûmeti kabul ettiği takdirde Kâbil'e gelmeleri ve Arifov ile birlikte çalışmaları, Hacı Sami'nin yanındaki diğer arkadaşlarımızın bu zat ile beraber bulunmaları, o Türkiye'ye giderse veyahut oraya gidemeyip İran'da kalırsa yanında bulunmaları, Kâbil'den ayrılınca her şeyden evvel Osman Hoca, Abdülkadir ve benim İngiliz hükûmetinden müsaade alarak Hindistan'a geçmemiz ve Peşaver'de Sadreddin Hanı Turab Bek'i ve o vakit Çitral'da bulunan Abdülhamit Arif'i çağırarak onların faaliyet planlarını yakından tesbit etmek de alınan karardandı.

İşte alınan kararlar bunlardı. Bu kararları İsmail Hakkı'nın eliyle Hacı Sami'ye de bildirdik. Bu kararların bir kısmı maddî imkânsızlık ve Hindistan'daki İngiliz hükûmetinin mümaneatı yüzünden gerçekleştirilemedi ise de umumî hattı tahakkuk ettirilebildi. Osman Hoca ile Mirza İsameddin'in Buhara hükûmetinden kalan bir miktar paraları vardı, onlar 10 Ağustos'ta Hindistan'a hareket ettiler. Ben ve Abdülkadir Avrupa seyahati niyetinde olduğumuzu bildirerek Afgan hükûmetinden maddî yardım istedik ve Başvekil Muhammed Veli Han bize bu yardımı yapacağını kat'î olarak söyledi. Sonra ben İngilizleri tanıyan Osman Hoca'nın vasıtası ile Kâbil'deki İngiliz mümessilliğine müracaatta bulunarak Hindistan yolu ile Avrupa'ya gitmemize müsaade istedik ve Peşaver'de arkadaşlarımızla görüşeceğimize dair tasavvurlarımızı da bildirdik. İngiliz mümessilliği iyi karşıladı ve bunu Simla'deki İngiliz Hint hükûmetine yazacağını söyledi. Biz bu sefer daha Ankara hükûmetinin İstanbul'da yerleşmekte olduğunu öğrenememiş olduğumuzdan İstanbul'a uğramak için Fahri Paşadan vize istemedik. Bu bir hata idi.

1 Temmuz'da, Osman Hoca, Haşim Şaik ve Mirza Üssam Tağman'a[1] giderek Hariciye Vekili Muhammed Veli Hanı görüp yapılacak işlerimiz hakkındaki plânlarımızı bildirdik.

1270

Afganistan Hükûmetine Yazdığımız Yazılar

Muhammed Veli Han bana hitap ederek "Âlâ Hazret" yani Kıral Amanullah Hana arzedilmek üzere Türkistan'a ait tasavvurlarımızı ve Afganistan'ın Maarif işlerine dair düşündüklerimi rapor halinde yazıp kendilerine vermemi rica etti. Afganistan'a gelen biz dört kişi Kâbil'de kalarak

Levent Şahverdi Arşivi

maarif işleri hususunda Afgan hükûmeti ile işbirliği yapsak çok memnun olacaklarını da bildirdi.

Ben bu raporları birkaç gün zarfında hazırladım. Osman Hoca ve Haşim Şaiklerin yardımı ile bunları farsçaya tercüme ettik. 17 Temmuz'da Abdülkadir ile birlikte Tağman'a giderek Hariciye vezir muavini dostumuz Feyz Muhammed Hanı görerek ona teslim ettik. Bu yazılar çok müsbet karşılandı. Amanullah Hana Türkistan-Afganistan münasebetleri hakkında yazdığım rapor beş büyük sahife tutmakta idi. Bu yazımın hulâsası şudur:

Afganistan'ın istikbâlinin bugün Rus mahkûmu olan Türkistan Müslümanlarının mukadderatı ile yakın bağlılığı malûm ise de, 1917 yılı Rus inkılâbından sonraki hâdiseler dolayısıyla bunun almakta olduğu istikamet dikkatle öğrenilmeğe ve izah edilmeğe muhtaçtır. Afganistan'ın istiklâli bugüne kadar Rus ve İngiliz rekabeti esasına dayanmakta idi; fakat bir gün o rekabet ortadan kalkacak olursa, Afganistan'ın tek başına kalması ihtimalini gözönüne alırsak, emperyalist Rusya ile münasebetiniz aceba ne şekil alacaktır? Rusya'nın emeli ancak işgaldir. Buna hazırlık olarak şimdiden birçok tedbirler almaktadırlar:

1) Evvelâ Ruslar Afganistan'da milliyet ihtilâfı yaratmak istiyorlar. Müfrit Afgan milliyetçiliğini tutacaklardır. Size sefîr olarak gelen bir Rus'un "Biz Ruslar ancak Rus milleti olarak ve kendi milliyetçiliğimize dayanarak memleketimizi büyüttük ve yaşatıyoruz. Siz de memleketinizi ancak kendi Afgan unsuruna dayanarak, diğer unsurları buna temessül etmeye mecbur ederek yaşatabilirsiniz" demiş olması işte bu siyasetin bir tecellisidir. Fakat Hezareler arasında konuştukları başkadır. Teymurî Hezarelerinin Behrîz hâkimi olan önderleri Samsâm al-Saltana'yı elde etmişlerdir. Meşhed'den Kâbil'e gelirken Ruslara teslim edilmiş olmaktan ancak konsolosunuz olan Abdülaziz Hanın ve İran hükûmetinin beraberce aldıkları tedbir ve refakatimize Afganlı ve İranlı asker vermeleri sayesinde kurtulabildik. Horasan'ın ve Afganistan'ın Türk unsuru ile meskûn olan kuzey kısımlarını işgal edebilmek için Özbek ve Türkmen komünistlerine, "Sizin milletinizin yarısı Afganistan'da ve İran'da kalmış, o ülkelerin sizin ülkeleriniz ile birleştirilmesi bir millî meselenizdir" demek istiyorlar. "Voyennaya Mysl"in 1919 yılının üçüncü ve dördüncü sayfalarında hariciyeniz için okunacak bazı şeyler vardır.

2) Afganistan'ın kuzey kısımlarının işgali bazen Sovyet iktisadî siyaseti meselesi olarak ortaya konulur. Aralık 1922 yılı Taşkent Komünist Partisi Merkezinde, Epstein, Mixailov ve Surits ismindeki komünist önderlerinin Müslüman komünistler huzurunda çekinmeden söyledikleri lafları bana haber verdiler. Afganlılar "Kuzey Afganistan'da Türk (Özbek, Türkmen) unsurlarının çoğalmasını hiç istemiyorlar. Onlar Ruslardan korktukları kadar Türk unsurundan da korkarlar, fakat bu ülkeyi Kâbil'e kadar işgal etmek ve orada idarenin başına eski Buhara Emiri gibi cahil bir kukla hükûmet ge-

Levent Şahverdi Arşivi

çirerek idare etmek Türkistan'ın iktisadî inkişafı için şarttır" demişler. Yani bir taraftan kendi idarelerindeki Türklerin Afganlılara karşı düşmanlık hissi beslemelerini temin etmek, diğer taraftan umum Rusya'nın iktisadî siyaseti dolayısıyla kuzey Afganistan'ı işgal etmek yolundaki düşüncelerini güya Türkistan'ın refah ve gelişmesi için düşünülmüş bir fikir gibi gösteriyorlar. Bu bakımdan Zat-ı Devletiniz hakkında bazı Rus gazetelerinde "Afganistan'ın Büyük Petrosu" sözünü yazmış olmaları sahtekârlıktan ibarettir. Bir zaman Ruslar Heri-rud nehri ile Amu Derya'nın sol kollarını teşkil eden bütün nehirlerini kendi nüfuz sahalarına geçirmek gayesi ile size bir "su antlaşması" teklifleri ile geleceklerdir. Taşkent'te neşrolunmakta olan "Türkistan İktisadiyatı" ve diğer benzer mecmualarda bu mevzua ait yazılan yazıları, yine Amu Derya nehrinden sizin hududunuzdan başlayıp bir kanal açmak ve bunu Merv üzerinden Hazar Denizine akıtmak, Qaraqum Çöllerini sulamak hususundaki planları, dikkate değer. Horasan'ın ve Afganistan'ın kuzey kısımlarından akan nehirleri Rus kontrolüne almak hakkındaki düşünceleri, Prof. Rosenkampf ve Krjijanovskiy'nin Rusya'nın güney sahalarını imar işinde, kaynakları Afganistan'da ve İran'da olan nehirleri Rus planları içine almış olmaları memleketinizin mukadderatı bakımından öğrenilmesi gereken şeylerdir.

Aceba bu gibi planlara karşı Türkistan'ın mukadderatı ile de bağlı ne gibi çarelere tevessül edilebilir? Bu hususta düşündüklerimi arzedeyim:

1) Hindistan bir gün istiklâl kesbeder, Orta Asya'da Rus ve İngiliz rekabeti ortadan kalkarsa, Ruslarla tek başınıza kalmak yerine önemli üçüncü bir rakip unsuru meydana getirmeğe çalışmak en mühim bir iş olurdu. Afganistan'ın ve Türkistan'ın cihan iktisadî dengesinde Ortaçağdaki yerlerini kaybetmiş olmaları, onaltıncı asrın başında Avrupa-Asya ticaretinin güney deniz yollarına kaymış olması sebebiyle olmuştur. Bugün bu Orta Asya'dan geçen yolu ihya etmek için çare aranmalı, meselâ Amerika ve Japonya ile bu hususta Türkistan ve Afganistan üzerinden Çin'den İran'a demiryolu ve otomobil yolları geçirmek hususunda müzakere etmek yerinde olurdu. Yani bu zengin milletleri Orta Asya'ya sokmak, bu işlerin onlar için de kârlı olduğunu kendilerine ve Ön Asya kavimlerine anlatmak, bu maksatla Japonya, Amerika ve Çin'e mümessiller göndermek, bunlara Türkistan mümessillerini de katmak yerinde olurdu.

İhtimal Amerika ve Japonya Orta Asya meseleleri yüzünden İngiltere ve Rusya ile çekişmek istemezler. Maalesef hâl-i hazırda Mançurya yüzünden ihtilâflıdırlar. Fakat ben uzak istikbali düşünüyorum, çünkü onların Mançurya üzerinde çekişmektense Uzak Doğu ile Ön Asya'yı Orta Asya üzerinden geçen tarihî "İpek Yolu" esasında iktisaden bağlamak gibi büyük işlerle uğraşmayı bir gün kendileri için daha kârlı görerek bu hususta Çin ve Rus'un muhalefetini geri bırakmak yoluna girmeleri pek mümkündür.

Levent Şahverdi Arşivi

2) Üçüncü bir kuvveti araya sokmak mümkün olmaz. Ruslar ve İngilizler yine de yerlerinde kalırlarsa, Afganistan devleti bir tampon devleti olarak yaşıyamaz. O vakit iki kuvvetin birini tercih etmek icap eder. O hâlde İngiltere tarafını tercih etmek zarureti hasıl olacaktır. Çünkü Ruslar Amu Derya'dan Hazar Denizine büyük kanal açarlarsa bütün bu kanal ve yukarı Amu Derya kolları üzerinde kısa bir zaman içersinde milyonlarla Rus muhaciri yerleştirebileceklerdir. Nasıl ki Çar zamanında İran'ın Cürcan ve Astarabad mıntıkalarında başladıkları ve 1917 inkılâbı dolayısıyla durdurdukları Rus muhacirleri iskânı işini şimdi tekrar yenilemek kararındadırlar. Böyle bir vaziyetin inkişafında Afganistan İngiltere ile veya onun yerine geçecek müstakil Hindistan ile işbirliği yapmak mecburiyetinde kalacaktır. Bizim İngilizler ile hiçbir münâsebetimiz olmadı. Çünkü Orta Asya'da Afganistan'ın yanında ikinci bir yeni İslâm devleti kurulmasını katiyyen istemezler. Fakat onların Hindistan'da hâkimiyetleri Hindistan millî hareketi karşısında devam edemez. Oradaki yaşayışlarını muvakkat telâkki ettikleri içindir ki Amerika, Yeni Zelanda, Avustralya'da İngilizleri yerleştirmeleri gibi bir işi Hindistan'da yapamamışlardır. İngilizler Hindistan'dan ayrılıncaya kadar ancak oportunist bir siyaset kullanacaklardır. Bu cihetten Çin yolu ile Orta Asya'ya üçüncü bir kuvvet gelmediği takdirde İngiltere ve onun yerine geçecek olan Hindistan ile anlaşarak hareket etmeyi düşünmek yerinde olur. Bu bakımdan Quetta'yı Herat üzerinde Kuşka'ya bağlıyan bir demiryolu yapmak hususunda İngiltere ile anlaşırsanız yerinde bir hareket olurdu. Bu, Afganistan'ın ve Horasan'la İran'ın iktisatça hızla yükselmelerine sebep olurdu. Umumîyetle Afganistan'a nakliyat tekniği sokmanız zarurîdir. Yoksa en küçük çelik işlerinde Hindistan'a Peşaver ve Quetta'ye bağlı kalırsınız.

3) Orta Asya İslâmlarının tesanüdünü bir Panislâmizm hareketi şeklinde dine bağlamaktan bir netice çıkmaz, çünkü iktisada bağlanmıyan, yalnız dogmaya dayanan birlikler sözde kalır. Fakat Türkiye, İran ve Afganistan, üçü birlik olarak Rusya'nın karışısında iktisadî ve medenî esaslarda bağlanırsa bu tam bir realist hareket olur. Fikrimce Afganistan ve İran iktisatça gelişme siyasetini bilhassa Rusya'ya bitişik olan kuzey kısımlarında tatbik etmelidirler. Türkiye'den İran'a ve kuzey İran'ı boylıyarak Hazar ötesindeki Kızılarvad Rus demiryolu istasyonuna uzanan bir demiryolu, Hindistan'dan Herat üzerinden Kuşka'ya demiryolu ve otomobil yolları yapılması, bu üçlü birliğin umumî ideali olmalıdır. O vakit Tebriz, Rey, Tus, Herat ve Balkh, Gazne eski İslâm kültürünün esas merkezliği vasfını tekrar kazanırlar. Bu hususta her üç devlete düşündüklerimi birer beyanname şeklinde yazıp verdim. Yazdıklarımda tam samimî olduğumdan birinize yazdığımı diğerinden gizliyecek hiçbir noktam yoktu. Yalnız Rusların sistematik bir şekilde teşvik ettikleri millî şovenizmden kat'î olarak sakınmak lâzımdır. İşte o vakit İslâmiyet de bu üç millet için faydalı bir unsur olur. Bu üç mem-

Levent Şahverdi Arşivi

leketin her birinde bu kavimlerin hakları tanınmalı, Afganistan'da Özbek, Türkmen ve Tacikler için kendi dillerinde mektepler açmalı, onlara askerî hizmetlerde vazife görmekte Afganlılardan farklı muamele yapılmamalı. Bu hususta Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün "Siyasetname"sinin 24-25-26 fasılları nazarı itibare alınmalıdır.

4) Rusya'nın doğu siyasetinde bir inkılâp beklemek hatadır. Sovyetlerin Çarlıktan miras aldıkları siyaset aynı istikamette gelişecek ve Marksizm esasında perçinleşecektir. Bu hususta "Şarkta İçtimaî İnkılâp" ismiyle geçen sene (1922) Semerkand'da iken bir yazı yazmıştım ve Haşim Şaik Beye göndermiştim. Şimdi bundan bir nüshayı Muhammed Veli Hana verdim. Biz memleketimizde milliyetçi olan komünist aydınlara dayandığımızdan bu risaleyi onlar için yazmıştım. Müsbet tesiri olmuştur. Bu eserde inkılâpçı ve aydın bir şahsiyet olmanız dolayısıyla sizin gibi bir hükümdarın dikkat etmesi gereken bazı noktalara temas edilmiştir. Bizim esas düşmanımız "Rus komünist-emperyalizmi" ve kendi bünyemizdeki çürütücü "irtica"dır.

5) Üç İslâm devleti arasında telsiz münâsebeti kurmak ve istihbaratı birleştirmek zamanı gelmiştir. Rusların ve İngilizlerin kuvvetli istihbaratları vardır."

5 Temmuz 1923, Kâbil'de bu yazıya ilâve olarak Hariciye Veziri Muhammed Veli Hana tarafımdan şu küçük mektup yazıldı:

"Zatı devletinize şifahen söylediklerimi arzu ettiğiniz üzere yazılı olarak Alâ-Hazret'e sunmak üzere hazırladım. Fakat yine de üzerinde bir hafta kadar düşündüm, işte sunuyorum. Size ayrıca ilâve edilecek birkaç sözüm var. Çünkü yazdığım sözlerin "Alâ-Hazret"e fazla akıl öğretme intibaı vermesinden korkuyorum. Ben bu Amerika ve Japonya'yı Orta Asya'ya celbetme meselesine çok ehemmiyet veriyorum. Daha 1918'de Japon ve Amerika askerî kuvvetleri Çarlık rejiminin yıkılması neticesinde dağınık kalan Sibirya'ya geldiğinde Amerika ve Japon askerî kumandanlarına Talha Rasul arkadaşımı ve millî komitemizin Taşkent şubesi Gulja'da açılan Japon mümessilliğine Mustafa Şakuli ve Sadrettin Hoca ismindeki arkadaşları göndermiştik. Şimdi de Hükûmet-i Âliyeniz tensib buyuracak olurlarsa Haşim Şaik'i bu yolda çalışmak için Japonya'ya göndermek istiyoruz. Bir aydan beri Kâbil'de bulunduğum müddet zarfında memleketinizde Rus siyasetini tanıma yolunda ne yapılmış olduğunu öğrenmeye çalıştım. Emir Habibullah'ın vefatından sonra neşrolunan bütün gazete ve mecmualarınızı gözden geçirdim. Hariciyenizde tavsiye ettiğiniz şahıslarla da konuştum, fakat aldığım intiba çok can sıkıcıdır. Moskova'daki Elçiliğiniz ve Taşkent konsolosluğunuz tarafından bazı gazete küpürleri gönderilmiş. Halbuki bu gibi makaleleri ihtiva eden gazeteler ve mecmualar tam olarak getirtilmeli ve Hariciye kütüphanesinde koleksiyon teşkil etmelidir. Tiflis'te neşrolunmakta olan "Zarya Vostoka"da mühimdir. Beş seneden beri Rus muhacirleri Avru-

Levent Şahverdi Arşivi

pa'da neşriyat yapmakta ve Avrupa milletleri Rusya'ya ait yaptıkları araştırmaları kitaplar ve mecmualar şeklinde neşretmektedirler. Bunları getirmeyi tavsiye ederim. Şimdi Hacı Sami Şarkî Buhara'dan ayrılırken maiyetinde gelenler arasında isimlerini zikrettiğim Mustafa Şakuli, Arif Kerimi ve Sadrettin Han da bulunmaktadırlar. Mustafa Şakuli ve Arif Kerimi Rus üniversitelerini bitiren milliyetçi Tatarlardandır. Mustafa biraz fransızca da bilir. Bunları yanınıza alsanız, size Rus neşriyatını takip hususunda faydalı olabilirler. İyi farsça bilen Sadrettin Han ise Taşkent'in aydın bir âlimidir. O ve Buharalı Abdülhamit Arifov size Türkistan'da yapılan bütün neşriyatı takipte yardım edebilirler. Memleketinizde şahsıma karşı gösterilen itina ve hürmetten dolayı Alâ Hazret'e ve Zat-ı Alinize çok müteşekkirim. Rusya'daki görüşmelerimizin Zat-ı Aliniz, Feyz Muhammed ve Serdar Abdurresul Han üzerinde bırakmış olduğu müsbet intibaın, bundan sonra da aramızdaki rabıtanın rehinesi olacağına kanaatım var.

Mektubun sonunda bir daha tekrarlamalıyım ki Türkistan ve Afganistan'ın mukadderat davaları yarı tedbirlerle halledilecek şeylerden değildir. Japonya ve Amerika ile konuşma meselesini ciddiye almalı, ilk defada ehemmiyet vermezlerse bu meseleyi tekrar ve tekrar ortaya koymalı. Benim bildiğim bu kadar. Derin saygı ve kardeşlik selâmlarıyle."

Ahmet Zeki Velidi 15.VII.1923

8271 **Tuhaf Bir Tesadüf** Hâtıralarımın bu kısımlarını sevgili oğlum Sübidey ile ve kış sporları dolayısıyla Uludağ'da bulunurken geceleri yazıyorduk. 4 Şubat 1966 tarihli İstanbul gazetelerinde şu haberi okuduk: Ön Asyadan Orta Asya yoluyla Uzak Doğu'ya kadar uzanan eski "İpek Yolu" üzerinde araştırmalarda bulunmak üzere bir Japon ilim heyeti İstanbul'a gelecektir. Japon ilim heyeti araştırmalarına 9 Şubatta İstanbul'dan başlayacaktır. Heyet Ankara üzerinden Kayseri, Halep, Beyrut, Şam, Hemedan, Tahran, Afganistan'ı takiben yol boyundaki tarihi kalıntıları, örf ve âdetleri, ticaret şartlarını inceleyerek Japonya'ya dönecektir. Japonya'nın tanınmış yazarlarından K. Fukada'nın başkanlığındaki heyette Tokyo Üniversitesi öğretim üyelerinden K. Nagassawa, Aichi Üniversitesi'nden S. Suzuki, Hagasuisa P. Company'den K. Fujiwara ile Japonya'nın ve dünyanın en çok satan gazetesi "Asahi Shimbun" yazarlarından M. Takagi ve yine aynı gazetenin televizyon uzmanı M. Yoshikawa bulunmaktadır.

Ben de geçen 1965 yılı Mart ayında Tahran'da toplanan RCD Kongresi'nde Türkiye-İran ve Afganistan'ın muasır kalkınmalarının bu eski İpek Yolu'nun tekrar ihya edilmesine bağlı olduğunu belirterek bir tebliğ yapmış, ve bunu "Türk Yurdu" dergisi Mayıs 1965, 4. Cilt, sayı 5'te neşretmiştim. İngilizcesi RCD'nin Tahran'da çıkan "Bulletin"in 1. sayısında yayınlandı; fakat Afganistan RCD'de yoktu.

Levent Şahverdi Arşivi

8272 **Maarif İşleri Hususunda Tavsiyelerim ve Amanullah Hanın Cevabı**

Maarif ve ilmî teşkilât hususunda 15 Temmuz tarihi ile verdiğim ayrı raporda:

1) O zaman Kâbil'de çalışmakta olan Fransız Arkeoloji ekspedisyonu ile muvazi olarak Afganistan'ın kendi ilim ve arkeolojik cemiyetinin ve bir de Afgan millî kütüphanesinin kurulmasını teklif ederken kendim bu yolda çalışma emeli ile Rusya'da İran ve Afganistan'ın tarihi coğrafyasına dair rusça eserleri getirdiğim hâlde, İslâm âleminin coğrafyasına dair Arap âlimleri tarafından yazılmış ve Avrupa'da basılmış eserleri yanıma almamıştım. Bunların artık Kâbil Merkez Kütüphane'sinde mevcut olacağını düşünmüştüm, fakat Kâbil'e geldikten sonra Avrupa şarkiyatçılarının neşriyatları şöyle dursun, bir merkez kütüphanenin bile bulunmadığını ve saraya ait yazma ve bazı matbu eserleri Kâbil merkez komutanlığında üstü iyice örtülmemiş ve yağmur sızan bir odada istif edilmiş hâlde gördüğümü ve ondan duyduğum üzüntüleri arz ettim. Gerek bu ilmî cemiyette, gerekse kütüphanede çalışacak Afganlılar yetiştirmek için hemen bir kurs açılmasını teklif ettim.

2) Beş fakülteden ibaret bir üniversitenin kurulması. Bunun için dışarıdan ve Türkiye'den âlimler dâvet etmek ve Kâbil'de bir üniversite öğretim kadrosu yetiştiren yüksek kurs tesis etmek. 1- Hukuk ve siyaset 2- İktisadiyat ve Ticaret 3- Tabiiyat ve riyaziyat 4- Dil ve Tarih 5- Tıp ve teşrih'ten ibaret olmasını teklif ettiğimiz beş fakülteye dair tasavvurlarımız epeyi uzun idi. Şahsen kendimin ilmî cemiyet, kütüphane ve üniversite teşkili yolunda Kâbil'de bulunsam da bulunmasam da elimden gelen yardımı yapacağımı, bilhassa kitapların tedariki yolunda yardım edeceğimi vadettim.

Bu teklifler o kadar yerinde görüldü ki Maarif Vezirliği'ni idare eden Feyz Muhammed Han 19 Temmuz'da Hükûmdar Amanullah Hanın sarayında Maarif Encümeni Meclisini topladı. Buraya Afganlılardan Mevlâna Abdulvasi, Maarif Nezareti memurları, Mekteb-i Harbiye ve Emaniyenin muallimleri, Puştû cemiyetinin reisi Abdurrahman, Londra sefiri Abdülhadi Han ve Feyz Muhammed Hanın kendisinden maada Fransız Arkeolojik Expedisyon'u reisi Mösyö Fucher ve onun maiyetini teşkil eden dört Fransız âlimi ve bir Alman Profesörü, Türkiye Sefaretinden Vasfi Menteş Bey, Buhara Elçisi Haşim Şaik ve ben çağrılmıştık. Meclisi riyaset eden Feyz Muhammed Han kendi tarafından yazılmış olan raporu okuduktan sonra bu işe bir Rüştiye Mektebi tesisi ile başlamak yerinde olacağını anlattı. Bu mektep için Maarif Nezareti memurları ve zikri geçen iki mektebin muallimleri tarafından tertip olunan program tetkik olundu. Fakat Feyz Muhammed Han böyle bir mektebi yaşatmak için gereken kitap ve muallimlerin bulunmadığını, halbuki dersleri Tacik çocuklarına dahi Puştû (yani Afgan) dilinde tedris etmek fikrini taşıdıklarını samimiyetle ve üzülerek anlattı. Ben de bu orta okullarda derslerin Afganlara afganca, Taciklere farsça, Özbek ve Türkmen-

Levent Şahverdi Arşivi

lere türkçe okutulması yerinde olurdu dedim. Onlar kendileri ise bunu istemiyorlardı. 21 Temmuzda tekrar Tağman'a giderek beni görmek isteyen Feyz Muhammed Han ile görüştüm. Burada o çok samimi idi. Memleketinin çok geri kaldığını, halbuki hayallerinin çok geniş olduğunu, kendisinin Maarif Vekilliği'ni idare edeceğini, benim kendisine muavinlik yapmamı teklif etti. O gün Veli Muhammed Han ile Hariciye Köşkünde bulgur yemeği yedik. Bunlar Rusya'daki seyahatlerinden ve bize ait hâturalardan bahsettiler. Feyz Muhammed Han Rus Erkân-ı Harp reisi muavini olan generalle Taşkent'te çok konuştuklarını ve bu zatın Feyz Muhammed Hanın hâtıra defterine rusça olarak "yakın dostum Feyz Muhammed Hanla Kâbil'de görüşmeyi temenni ederim" diye yazdığı cümleyi gösterdi. Halbuki Afgan delegasyonu ile Rus Erkân-ı Harbi arasında onların Afganistan'ı ziyaret etmelerine dair hiçbir söz konuşulmamış imiş. Onlar generalin bu sözünü bir küstahlık, orasını işgal ederek görüşürüz gibi tevil etmişler.

23 Temmuz 1923, kendime ve Abdülkadir'e Buhara sefaretinden Hindistan'a ve Avrupa'ya gitmek için pasaport aldım. Pasaporta yapıştırılan resimlerimiz o kadar çirkin idi ki bunu nasıl başka memleketlere göstereceğiz diye düşündük. Bununla biz istiklâli sözde mevcut gerçekte ise yok olan "Buhara Halk Cumhuriyeti"nin tebaası olmuştuk.

25 Temmuz 1923'te Kurban Bayramı oldu. Hükûmdar Emir Amanullah Han imam olup namazdan sonra minberde hutbe söyledi. Farsça konuştu, sözleri arasında "Müslümanlığa gelince haddi zatında onun hiç kusuru yoktur; ne gibi eksiklikler varsa bu bizim Müslümanlığımızdan gelmektedir"[1] şiirini nakletti. Bu şiiri zaten büyük babası Abdürrahman Han da zikretmiştir. Sonra türkçe konuştu ve siyaset sahasında, "Ben yalnız Afgan milleti için çalışmıyorum. Türk, İran'ın ve mümessilleri aramızda bulunan Türkistanlıların hepsinin refahı için Allah'a dua ederim" diyerek benim yazıp vermiş olduğum uzun rapora da ismimi zikretmiyerek güzelce cevap vermiş oldu.

8273 **Haşim Şaik ve Küçük Parmağım**

29 Temmuz Hanabâd'daki arkadaşlarımızdan, Hacı Sami'den, birçok mektup aldık. Bunları, oraya gönderilmiş olan İsmail Hakkı Bey getirdi. Afgan hükûmeti bunların Kâbil'e gelmesine müsaade etmediğinden Hacı Sami 35 kişiden ibaret maiyeti ile Türkiye'ye gitmek üzere Herat yolu ile Meşhed'e hareket etmişler. Bilhassa Sadrettin Han ile Mustafa Şakuli'nin mektupları çok acı idi. En çok üzülen Haşim Şaik oldu. Haşim Buhara'nın dönmelerindendir, fakat Buhara muhitinde erimiş ve Türkçülüğü de benimsemiş şair bir arkadaş idi. Son zamanlarda Buhara'da yetişen şairlerin "tezkeresini" yazmıştı. Kendisi-

(1) İslâm be dhât-i khod ne dâred 'aybi
Her aybi ke hest der müslümâni-i mâ-st.

Levent Şahverdi Arşivi

nin de bir divanı vardı. Buharalı gençlerle Türkiye'ye gitmiş, orada Darülmuallimin'de tahsil etmişti. 1918 senesinde çok karışık bir zamanda Bakû yolu ile memleketine dönerken yanında "Millî Tetebbular Mecmuası" ve Mahmud Kaşgarî'nin "Divân-ı Lügât al-Türk" ve "Dede Korkut" gibi umum Türkistan münevverleri için büyük bir keşif mahiyetinde olan eserleri Buhara'ya getirmişti. Muallim mektebinde fransızca da öğrendim dediği için olsa gerek, kendisini 1920'de kurulan Buhara hükûmetinin Hariciye Veziri yapmışlardı. Fakat son derece korkak ve vehimli bir adam olduğundan Hariciye vasıtası ile öğrenilen hâdiseler onu üzerdi. Nihayet işlerin karışacağını görünce vezirlik yerine, elçiliği ihtiyar ederek soluğu Kâbil'de aldı. Şimdi Hacı Sami ve arkadaşları memleketi terk edince artık ne yapacağız diye büsbütün şaşırdı. O gün Veli Muhammed Hanın yanına gitmiştik. Sadrettin Hanı Kâbil'e getirmedikleri için Hariciye Vezirine infialini göz yaşları ile anlattı. Yolda hep kendisini öldüreceğini söylüyordu. Evine geldikten sonra fena rüyalardan bahsetti, Feyzullah'ı da görmüş imiş. Nihayet odasına girip ağlayıp yatağa yatmış. Yanına girip teskin ettim. Meğer ki tabancası kurulu imiş. Almak istedim, vermedi. Osman Hoca ve Hacı İsameddin de yanında idi. Tabancayı elinden almak istedim, vermedi. Derken tabanca patlayıp namlusu ucunda bulunan küçük parmağım harpten sonra ikinci defa olarak parçalandı. Hemen Türkiyeli Doktor Münir Beyi çağırıp getirdik. İsmail Hakkı Bey her tarafa koşup giderdi. O gün Ferğane mücahitlerinin başı olan Şir Mehmet (Körşirmet) maiyetiyle birlikte Hanabâd'dan Kâbil'e gelmiş imiş. Benim yaralanmam haberini duyunca Kâbil'e gelmesinin uğursuz olduğunu söyleyip ağlamış. Parmağımın kopmuş olan yarısı, kalan kısmına bağlanmış ise de Doktor hastahaneye götürdü. Bayıltarak dağılmış kemik parçalarını çıkardılar ve diktiler. Bu parmak bana çok eziyet veriyordu, çünkü aynı parmak bütün bu mücadelelerde ikinci defa yaralanmış oldu. Ben 1918 senesinden beri silâhlı mücadelelerde bulunduğumdan beş senedir çok defa ateş içinde kaldım. Fakat hayatımı tehlikeye sokan yara almadım. Bir defasında Ural dağlarında Sovyet mitralyözü altımdaki heybeyi ve içinde haritaları delik deşik etti, atım da öldü, fakat ben ancak baldırımdan hafif yaralandım. Başka bir ata bindim, yaralı hâlde savaşa devam ettik. Bir de Kana ismindeki yerde savaşta şu zavallı küçük parmağım yaralanmış idi. Böylece bu uzun mücadeleyi biz iki küçük parmak yarası ile geçirdik. Fakat arkadaşım Haşim Şaik kendisi için yaralanmış olmam dolayısıyla bana karşı çok minnettar oldu ve ölümden kurtulduğu için de memnundu. Üç gün sonra Haşim Şaik'i tekrar evinde gördüm. Bu defa Hacı Hüsameddin'in de anlattığına göre daima içiyormuş ve bir daha intihar edeceğim diyormuş. Ben dostu olduğum için kendisine her şeyi söylerdim. Hiç alınmazdı. Bu defa kendisine, sen "Baqiyet-i Âl-i Musâ ve Hârun" yani "Musa ve Harun neslinden kalan bir bakiyesin, nerede cesaret bulup da kendini öldüreceksin, boşuna benim parmağımı koparttın. Sen bu rakıyı on gün evvel içmeğe başlamış olsa idin parmağım sağlam kalmış olur-

Levent Şahverdi Arşivi

du" dediğim vakit elimi tuttu ve öptü. Bizler Afganistan'dan ayrıldıktan sonra da o Kâbil'de kaldı, Japonya'ya da gidemedi. Maarif Vekâletinde müsteşar ve üniversitede profesör oldu. Nihayet Türkistan'a ait geniş bir kütüphane bırakarak 1961'de Kâbil'de vefat etti.

§274 **Şirmemet Bek** Ferğane'de doğmuş 1915 senesinde Çar hükûmeti tarafından cephe hizmetlerinde bulunmak üzere seferber edilenler ile birlikte Lehistan cephesine gitmiş, 1917 senesinde dönüp geldiği vakit Bolşeviklerin Ferğane'de yaptıkları mezalime tahammül edemeyip arkadaşlarıyle birlikte isyan bayrağı açmış ve senelerce Ruslarla mücadele etmişler. Hikâyesi uzundur; bunları benim için hâtıralar şeklinde yazdırıp göndermişti.

Ferğane'de savaşı devam ettirmek imkânsız hale geldikten sonra Enver Paşanın yanına gelmek ve Afganistan'a geçmek niyeti ile memleketinden ayrılmış. Afgan hükûmeti onun biraderi Nur Mehmet'i ve diğer maiyetini bizim bulunduğumuz sarayda yerleştirdi. Ben daha 1920 senesinde Başkurdistan hükûmetinden İlderhan Mutin isminde bir Başkurt aydınını Şir Mehmet'in yanında bulunmak üzere Ferğane'ye göndermiştim. Onun yanında rusça sekreterlik ve askerî işlerde az çok muallimlik etmiş. Ben ilk gördüğümde Şir Mehmet hemen "sen bana İlderhan'ı gönderip çok iyi etmiştin, şimdi Kabil'de beraber bulunmamız nasip imiş" dedi. Kendisi okur, yazar olmamakla beraber hamiyetli adamdı. Rehberi ve Erkân-ı Harbi "rumalaq" denilen yuvarlak faltaşları idi. Afgan hükûmeti kendisine Rus sefaretine gidip memleketine dönmek için izin isteyin dediği için bir iki defa Rus sefaretine gitti ve Afganlılar beni Rus'a gönderip rezil ettiler diye ağlardı. Afganistan'dan ayrılırken o da maiyeti ile Kâbil'de kaldı. Sonra nihayet II. Cihan Harbinde biraderi Nur Muhammed Bek bir kaç sene hapiste yattı, şimdi her ikisi Türkiye'dedir. Kâbil'de iken kendisini bir defa Fahri Paşanın yanına götürdüm. Paşa da ikinci gün bizim sarayımıza gelerek Şir Mehmet ile bize iadei ziyaret etti. Şir Mehmet, Paşa gittikten sonra "İşte insanla insan arasındaki fark olduğu gibi millet ile millet arasındaki fark böyle olurmuş. Türkiye'yi temsil eden büyük bir Paşanın beni ziyarete gelmesi benim bu mücadelelerin sonunda elde ettiğim en kıymetli mükâfattır. Yoksa Afganlıların beni Rus sefaretine göndermelerinden dolayı kendimi cehennemin en aşağı tabakasına atılmış telâkki ettim. Ben Rusya'dan geldim, Ruslara yalvarmak için Kâbil'e gelmeğe lüzum yoktu. İşte Paşa benim yaramı yıkadı" dedi.

§275 **Kâbil'de Yaptığım Diğer İşler** Kâbil'de yapılan diğer mühim iş sefaret erkânı tarafından getirilmiş olan Türk matbuatını, o cümleden "Yeni Mecmua" koleksiyonunu, Ziya Gökalp'in eserlerini, Fuat Köprülü'nün yazılarını, Türk mütefekkirlerinin Osmanlıcılık, Türk-

Levent Şahverdi Arşivi

çülük ve İslâmcılığa ait münâkaşaları "Tüzukât"ını, keza Afganlıların neşriyatını tetkik etmiş oldum. Bununla beraber 3 Temmuz'dan başlıyarak işim Kâbil'in merkez komutanlığında gayrimuntazam bir surette toplanmış olan el yazmalarını tetkik etmek, şehrin etrafında bilhassa Bâbur Mirza ve oğullarına ait âbideleri ve Begrem harabelerini ziyaret edip üzerlerindeki kitabeleri ve şiirleri dikkatle defterime geçirmiş olmak oldu. Yazma eserler arasında en mühimi tarihçi Reşiddeddin'in kendi zamanında yazılan mükemmel minyatürlü "Câmi' al-Tavârîkh" kitabı, Temür'un "Tüzükât"ının müteaddit rivayetlerini ihtiva eden nüshaları 14-16. asır Türkistan'ın iktisadî tarihine ait çok kıymettar vesikaları ihtiva eden, sonra maalesef zayi olan "Câmi al-Vathâiq" adlı büyük eser, Kaşgar ve Keşmir tarihlerine ait eserler ve son asır Afgan hükümdarlarının vesikaları oldu. Bir de burada ben İngiliz sefaretine giderken Hindistanlı Ahmedilerin mümessilleriyle görüştüm. Bunlar kendi mezheplerine ait bütün matbu eserleri verdiler ve Fazıl Kerim ismindeki Ahmedî doktor biz Hindistan'a geçtikten sonra Ahmedilerin merkezi olan Qadiyan kasabasını mutlak ziyaret etmemizi isteyip bunun masrafını da verecek oldu ve kendilerinin aslen Bâburlü Mirzalardan geldiğini ilave etti[2]. Benim Afganlılar arasında Veli Muhammed Han ve Feyz Muhammed Handan başka en yakın gördüğüm ve çok vakit kendileri ile her işte danıştığım iki zat vardı. Bunlardan biri Londra sefiri olan Abdülhadi Han, ikincisi Afganistan'ın Buhara elçisi olan Serdar Abdurresul Han idi. Bunlardan Abdurresul Han ile 1924-25 senesinde Berlin'de de beraber bulunduk. Çok Müslüman, fakat açık ve realist fikirli şair bir zat olan Abdurresul Han, benim için bir kaside yazmış ve kendi evine çağırdığı dostları huzurunda okumuştu. O mecliste şaka kabilinden İngiliz sefarethanesindeki, Doktor Fazıl Kerim'in beni Qadiyan'a dâvet ederek yol masraflarını vermek istediğini söylediğinde "alayım mı?" dedim. "Elbette al, domuzdan bir kıldır" [vereceği para da İngiliz parasıdır, fakat Qadiyan'a gitme][3] dedi. Bu şekilde mecliste bulunan Afganlıları güldürmüştü. Kâbil'de bunun gibi birkaç tatlı sohbetler oldu.

Ben onlara, az bir mesafede olsa dahi demiryolu inşaaının faydalı olacağından, Afganistan'a nakliyat tekniği ve sanayii sokmanın ve oto yolunun zaruretinden bahsederdim.

§276 **Hariciye Veziri ile Son Görüşmem**

20 Eylül 1923 Perşembe günü Hariciye Veziri Muhammed Veli Han ile son defa görüştüm. Bu defa bize Paris'e kadar Avrupa seyahatini de temin ederek maddi yardımda bulundular. Muhammed Veli Han aslen Afganlı değil, Pamir'in Dervaz Beyliğindendi. Dilleri farsçanın ayrı bir şivesidir. Fakat çok vakit kendilerini güya Büyük İskender'den geliyorlarmış gibi gösteren bu Tacik beyleri hakikatte Türklerin Karluk aşiretinden geliyorlar. Arap kaynaklarında bunu sarih olarak belirten kayıtlar vardır. Muhammed Veli Han

Levent Şahverdi Arşivi

kendilerinin menşelerine ve eski tarihlerine dair bir araştırma yapmamı rica etti. Ben de "Kâbil'e ikinci defa gelirsem bu meselelerle ve tarihleri ile meşgul olurum inşallah" dedim. O da, "Ben de işte bu sebeple, bir de ilim ve maarif teşkilâtına dair yaptığınız tekliflerin ve tavsiyelerin tahakkuku bakımından sizin Avrupa'da işiniz biter bitmez tekrar buraya gelmenizi istiyor, bunu candan temenni ediyorum, ve Âlâ Hazret (yani Emir) de bunu istiyor" dedi. Veli Muhammed Han Avrupa seyahatimiz için bir kaç gün evvel üç bin rupiye vermişti, bu defa Âlâ Hazret namına bir o kadar daha verdi. Biz Mart ayında Aşkabad'dan İran'a çıkarken Türkistan Millî Birliği kasasında 950 ruble mukabili Buhara tenkesi almıştık, ondan sonraki masraflarımız hep Afgan hükûmeti tarafından verildi. Şimdi Muhammed Veli Han Avrupa'da muhtaç kalırsak Paris sefiri Mahmud Tarzî'ye müracaat etmemizi tavsiye etti. Yani Afganistan hükûmeti bizi bu seyahatimiz esnasında kendi evlâdı gibi saydı. Bununla bizi kendisine derinden minnettar etti.

Ve Muhammed Han "Size tam Afganlı nazariyle bakıyoruz. Seyahatiniz mutlak kısa bir zaman sürsün. Buraya geleceğinize dair bana söz verin. Ben de sizin Âlâ Hazret'in, en yüksek memurları sırasında alacağınızı şimdiden haber vereyim. Yazınızdaki samimiyet ve münderecat dolgunluğu hoşuna gitmiştir." dedi. Ben de "Beni böylece ailenize kabul etmiş olmanızdan ve Âlâ Hazret'in iltifatından dolayı müteşekkir ve minnettarım. Buraya gelmek, bir üniversite, ilmî kütüphane ve ilimler cemiyeti kurmak benim için en şerefli bir iş olurdu. Fakat mutlak gelirim diye söz vermem. Zira daha önümüzde Türkiye var. Her üç İslâm devletine diyeceğim Hoca Hafız'ın şu sözüdür:

> 'Biz buraya haşmet ve mansıb için gelmedik. Belki vatanımızda başımıza gelen kötü hâdiseler yüzünden sığınarak geldik'(2).

Veda ederken elini öpmek istedim. Kucaklıyarak öptü. Böylece güzel ayrıldık.

O gün 20.IX.1923 öğleden sonra aynı programda Maarif Nezaretinde "Encümen-i Maarif" yani maarifin ilmî komisyonunun oturumuna davet edilmiştim. Kâbil'de tesis edilmesi düşünülen "Darülmuallimin"in programı görüşüldü. Orada okunan programda bu müesseseye lise, hatta kısmen üniversite vazifeleri yükletilmişti. Benim teklifim üzerine bu mektepte ancak iki iş aranması karar altına alındı:

1) İlk mektepte okunan bilgilerin genişletilmesi.

2) İlk mektepte öğretme metodu, pedagoji.

Feyz Muhammed Han da "iyi oldu ki bu meseleyi sayenizde pratik bir sahaya getirebildik" dedi. Bu meclis sonunda Afganlı arkadaşlarımla vedalaştım, çünkü iki gün sonra gidecektik.

---

(2) Má be incá ne berâyi haşmet u câh âmede im
Ez bed hâdise be incâ penâh âmede im. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

8277 **Hacı Sami'ye Mektubum** Hacı Sami Hanabâd'dan Meşhed'e hareket ederken yazdığı mektubunda çok bedbindi. Kendisi yaralı olup fiilî olarak bu işe devam edemediği hâlde hareketin devam etmesini istiyordu. Ona Meşhed şehbenderliği vasıtasiyle 22.IX tarihiyle yazdığım mektupta ezcümle şunları söylemişim: "Bana ve Fahreddin Paşa hazretlerine yazdığınız son mektubunuzda Buharalıların bilhassa Laqayların menfi hareketlerinden şikâyet etmişsiniz. 1921 kışında Buhara'da Enver Paşayı bu harekete mutlaka katılması yolunda çok teşvik ettiğiniz vakit fazla nikbin olduğunuz için, 'bu işlere hissiyat karıştırmamalı, realist düşünmeliyiz' demiştim. Bugün yazdığınız mektupta fazla bedbin olmanız dolayısıyla aynı sözleri tekrarlamak mecburiyetindeyim. Basmacılık altı sene devam etti. Bunların muvaffakiyet nisbeti Rusya'nın diğer cephelerde savaşla meşgul olduğu zamanlardaki durumlariyle şimdiki gibi Rusya'nın kuvvetli ve dişli düşmanlardan eli boş olduğu günlerdeki durumları dolayısıyla farklı olacaktır. Bu hususu bu sene Şubat ayında Aşkabad'dan Maça yoluyla gönderdiğim mektupta da yazmıştım. Şimdi Rusların size tâbi olmayan Basmacılara mülâyim siyaset kullanıp size tâbi Laqaylara ve Qarlıqlara karşı fazla şiddet kullanacakları, bizim düşmanlarımız siz Basmacılar değil, Sami Paşaya uyanlardır diyerek, ahaliyi sizden tecrit etmeğe çalışacakları tabiidir demiştim. Siz yaralarınız iyileşinceye kadar Afganistan'da yahut İran'da kalıp yine fırsat beklerseniz ve bu işten vazgeçmezseniz iyi olurdu. Dışarıdaki mücahitler tarafından teşvik edilmedikçe bu hareket yaşayamaz. Umumîyetle siz ve merhum Paşa bu hareketi hemen bir muvaffakiyete bağlayacağınıza inandınız. Ben ise Paşa'ya, 'Bizim nesil belki muvaffak olmayabilir, bunu bile bile kıyam hareketini devam ettirmeliyiz, çünkü Orta Asya meselesi bir gün cihanşumul meselelerin birisi olacaktır. O gün bizim bugün yaptığımız mücadele bir temel teşkil eder' demiştim. Enver Paşa merhumun Türkistan için ölmesi istiklâl ruhunu canlandırdı ve sizin hareketiniz bu yolda yeni bir hamle oldu."

"Bu Hindistan için de böyledir. Sipahi isyanı ve Pipu Sultan hareketleri Hindistan kurtuluş hareketlerinin temelini teşkil eder. Halbuki Pipu Sultanının hareketi muvaffakiyetsizliğe uğradığı vakit kendi tebaası onu öldürmek istemişlerdi. Burada Ali Şevket Beyin anlattığına göre Türkiye istiklâl savaşında kardeşiniz Eşref Bey ile Mustafa Kemal'in araları açılmış olduğundan onun sizi Türkiye'ye sokmıyabileceğini söylüyor. En iyisi Orta Asya'da kalın. Siz de giderseniz Türkistan halkı 'Halife Sultan'ın adamları da uğraşıp baktılar, muvaffak olamadılar, gittiler' diyecekler. Halbuki Meşhed'de Şehbender Sami Beyin anlattığına göre Türkiye'de Şerif Bey isminde birisi Enver Paşanın ve sizin aleyhinizde kötü bir eser yazmış. Sizi oralarda pek barındırmazlar. Sizin için Türkistan davasından ayrılmak günah olur. Afganistan hükûmeti sizin devamlı olarak Hânâbad'da kalmanıza müsaade etmiyecek. Meşhed Şehbenderliğinde bir vazife verilmesinin mümkün olup

Levent Şahverdi Arşivi

olmıyacağını bilmem. Ali Rıza Beye de oralarda kalmasını tavsiye etmiştim. Fakat Ruslar sizin Horasan'da kalmanıza imkân vermezler, zannederim. Fikrimce siz de Ali Rıza Bey de, İran'dan ayrılmayıp Tahran merkez olmak üzere Horasan ve Afgan Türkistan sahasında ticaret teşkilâtı vücude getirmeğe çalışsanız olmaz mı? Abdülhamid, Turab Bek ve Mamur Bekler de bu işte sizinle beraber bulunur ve maişetlerini kazanırlardı. Bizim Başkurtlarımız da bu işlerinizde geçinebilirlerdi. Bununla siz İran ve Afganistan'ın şimalinde Türkistanlı muhacir silsilesini sefalete düşmekten kurtarır ve onlarda istiklâl ruhunu yaşatabilirsiniz. Ben, Fethulkadir ve Osman Hoca bu mücadeleyi ilmi sahada canlandırmak uğrunda çalışacağız. Ben bu hareketin tarihini yazıyorum, elimde materyal çok. Bunları bir yerde oturup yazıp türkçe olarak neşretmek ve sonra ingilizcesini neşr için çalışmak peşindeyim. Siz Türkistan mücadelesine karışan herkesi palas pandıras Türkiye'ye götürürseniz sizi oraya sokmazlarsa, onları perişan hâlde bırakırsınız, teşkilâtımız da kaybolur gider. Türkistan davasının uzun vadeli bir iş olduğunu bilmeli ve ona göre hareket etmeliyiz. Osman Hoca ile Mirza İsameddin geçen ayın onunda Hindistan yolu ile İstanbul'a hareket ettiler. Haşim Şalik Bey de belki Japonya'ya gidecektir. Ben de Fethülkadir iki gün sonra Peşaver'e hareket edeceğiz, oradan da inşallah ya Paris ya Berlin. Derin saygı ve selâmlarımla.

22 Eylül 1923, Cumartesi

8278 **Abdülhalik Konısbay** Bizim Kâbil'den ayrılışımızın yaklaşması dolayısıyla en çok ızdırap duyan kimse seyisimiz olan Abdülhalik olmuştur. O kendisini bir çöl ortasında bırakılıyor gibi hissediyor ve ara sıra ağlıyor. Bize Meşhed'den beri refakat eden bu Abdülhalik'a samimiliği ve sadakati dolayısıyla o kadar alışmış idik ki onu bırakıp gitmek bizim için de güç oldu. Fakat üçüncü bir şahsın yol masrafını temin etmek imkânı olmadı. Afganlılara alışamıyacağını düşündüğü için ona yolunu bulup Türkiye'ye gitmesini tavsiye ettik ve sefarethaneye müracaat ederek Paşadan ve sefaret imamı Ali Şevket Efendiden ricada bulunduk. Onlar da bunu kabul ettiler. Abdülhalik Sır Derya havzasında Teren Özbek istasyonu etrafında yaşıyan Tabın uruğu Kazaklarındandır. Kendisini Sovyetler orada ilân ettikleri mevzii seferberlikte Kızıl Orduya almışlar. İlk mektepte rusça okumuş olup bu dili oldukça iyi bildiğinden türlü vazifelerde bulunmuş ve komünist partisine de aza olmuş. Sonra İran hududundaki Kızıl Ordu kıt'asının kumandanı kendisine hakaret edince kıt'ayı terkederek İran'a kaçmış, Meşhed'e gelerek bir medresede çalışmış. Orada şiî mezhebine girmiş, sonra bir zengin İranlı bunu kendi ev işlerinde çalıştırmak üzere almış. Fakat güzelce ve Türk tipinde olan Abdülhalik'e o adam aşk ilân etmeye başlamış. Ara sıra kendisine şiir bile yazarmış. Abdülhalik anlamadığı bu şiirler yüzünden aceme hakaret edermiş. Bir akşam patronu Abdülhalik'in

Levent Şahverdi Arşivi

yanına yalınayak girmiş ve âşıklık cilvelerini göstermeğe başlayınca bizim Kazağımız onu adam akıllı dövmüş ve elbiselerini alıp bu evden çıkmış. Artık İran'ı bırakıp başka bir memlekete gitmek sevdasına düştüğü ve Rusya'ya dönmekten çok korktuğu bir zamanda biz bunun yardımına yetişmişiz. Kâbil'den ayrılacağımız gün Ali Şevket Beyi görerek Abdülhalik'i kendi hizmetine almasını rica ettik, o da kabul etti.

Ali Şevket Efendiyi ben iyi tanırdım. Fransızca ve farsçadan başka urducayı da öğrenmiş olan Ali Şevket Bey felsefî eserler, bilhassa Hint felsefesi üzerinde çalışıyordu. Onunla İslâm aleminin mukadderatına dair çok konuştuk. Fakat Afganlı dostum Serdar Abdurresul Han bir gün bana "benim uzaktan müşahedeme göre bu Ali Şevket Bahaîlerle sıkı münasebettedir" demişti. Halbuki o kendisini bir İslâm reformatör namzedi gösteriyordu. Fikrince İslâm âleminde istikbâlde İslâmiyetten ancak batı medeniyetine aykırı olmayan, hurafattan arınmış ve ilme uygun olan cihetleri kalacak, cin, şeytan ve melekler hakkındaki fikirler değişecek, bunlara tabiat kanunlarına uygun tezahürler olarak bakacaklar. Lâkin hayat tam batılı olduğu hâlde İslâmiyet sadece bir dinî akide olarak mükemmel surette yaşamağa devam edecek. İhtimal camilere musiki gelecek. Ali Şevket Beyle bu konular üzerinde müteaddit defalar devam eden ve aynı zamanda bu mevzular üzerinde çok konuşmasını seven Afganlı dostlarımız ile yaptığımız sohbetler neticesinde "İslâmiyet ve onun istikbali" hakkında yirmi sahife tutan bir risale yazmıştım. Fakat bugüne kadar neşredemedim. Abdülhalik da bizim Ali Şevket Beyle bu hususta konuşmalarımızı çok dinliyordu. Lâkin atlarımızı sattıktan sonra kendi başına kalmış ve türlü adamlarla konuşmaktan başka işi kalmamıştı. Farsça da bildiği için Afganlılar ve Ahmediler ile yaptığımız konuşmalara yerli yersiz karışırdı. Biz Kâbil'den gideceğimiz gün Abdülhalik'ı ve lüzumsuz eşyalarımızı Ali Şevket Beye gönderdik. 1925 Haziranında Avrupa'da iki sene dolaşıp İstanbul'a geldiğimizde bu Abdülhalik bizi hemen arayıp buldu (Resim N.22). Ali Şevket Efendi onu İstanbul'a getirmiş, bu gence dinî ve felsefî mevzular üzerine dersler vermiş ve nihayet kendisinin Bahaî olduğunu açıkça itiraf edip Abdülhalik'i de bu mezhebe sokmuş. Onların neşriyatını okumuş ve mezhebi eyice benimsemiş. Fakat zamanla Abdülhalik, Ali Şevket Beyin çok mürai ve münafık bir insan olduğunu ve Bahailiğin de din olmayıp yine Ali Şevket Beyden öğrendiği Masonluk gibi bir şey olduğunu anlamış. Nihayet Ali Şevket Beye "Mademki sen böyle Bahailiğin üstadlarından birisi idin, o hâlde nasıl kendini vatanının sefaretini İslâmiyet sahasındaki mütehassısı ve imamı gösterdin. O hâlde sen başka birisi için vatanın aleyhine çalışan bir casustun. Kime casustun? Bahailerin bir devleti yok. Onların casusu olamazsın!" demiş, böyle çarpışmışlar. Sonra demiş ki: "Al Bahaîliğini senin olsun. Kendi Kazaklarım hangi dinde ise ben bundan sonra o dindeyim. Sünnî ve Hanefiyim", diyerek ondan ayrılmış. Biz Şişhanede ev tuttuk, Abdülhalik benim yanımda çalıştı. O

Levent Şahverdi Arşivi

varken ben rahattım. Yemeğimi pişirir, elbiseme bakar, her işimi mükemmel görür. matbaa işlerimi o yapardı. Kütüphaneme dolaplar yaptırır, hulâsa işimi mükemmel idare ederdi. Bütün çalışmalarımda her türlü rahatımı sağlıyan Abdülhalik bazen coşar "İcap ederse senin için ölürüm, çıkmadı ki bir harp, çoktan ölmüş olurdum" derdi. Bunda zavallının hakkı vardı. Çünkü Türkistan istiklâli için vatana dönüp savaşmak istiyordu. O da şimdi imkânsızdı. Bunu belirten kazakça şarkılar söylerdi. Birisine uşaklık etmekten ise hiç hoşlanmazdı. Bunu belirten şarkıları da eksik değildi.

Bir gün Kırımlı Cafer Seyid Ahmed ile Yusuf Akçura Bey gelmişti. Konuşuyorduk "İşte Arab Taberî Türklerde kölelik olmadığını söylemiş. İşte Moğolistan'a seyahat eden Papa'nın mümessili Plano Carpini, Fransız Kralının mümessili Rubruquis böyle demiş. İşte 18. asırda seyyah Pallas Kazak ve Başkurtlar hakkında böyle demiş" derken ben de Abdülhalik'in hademelik aleyhindeki sözlerinden bahsettim, bu fikirlerden hoşlandılar. Hulâsa, Abdülhalik bizim muhitimizde kendisini çok mes'ut sayardı. Yegâne gayesi İslâmiyeti Kazaklar şeklinde anladığı için Hacca gitmekti. Fakat maalesef kansere yakalandı. Bu ayrı bir tip insandı. Kaç dine girip çıkmış, komünist de olmuş, fakat Kazakların din, örf ve âdetlerine son derece sadık kalmıştı. Görülüyor ki Kazakların din ve örfleri komünizm, şiilik ve Bahailikten daha sağlam ayrı bir medeniyettir.

Zannederim Orta Asya Türkünü Ruslaştırma yolunda Ruslar ne kadar şiddetli siyaset tâkip ederlerse etsinler bunlar millî karakter bakımından gene babalarının yolunda kalacaklardır. Seciyesinin bariz niteliği bakımından Abdülhalik Orta Asyaya ait bir karakter romanının mükemmel mevzuunu teşkil ederdi.

§279 **Merasim ve Buhara Emiri**

5 Ağustos'ta hükûmdarın ve hükûmetin yazlık karargâhı olan Tağman'da Afganistan'ın istiklâl bayramı oldu. Hava çok güzeldi. Abdurrahman Hana düşmanlarını dize getirmekte büyük yararlık gösteren ve dolayısıyla "Fatih" ismini alan ihtiyar fil, merasimin merkezini teşkil ediyordu. İhtiyar Fatih merasim meydanını dolaşırken hükûmdar Amanullah Hanın karşısına gelince bir insan gibi ihtiram tavrı alarak sağa döndü ve hortumunu onun önüne uzatarak yere koydu, dizleri üstüne çöktü. Bu arada gözünden de yaşlar aktı. Bunu gören herkes fil böyle ağlarken Amanullah'ın dedesi büyük Emir Abdurrahman Hanı hatırlıyor, dediler. Her hâlde çok heyecan verici sahne idi. Buhara Emiri Alim Han da maiyeti ile bu merasim meydanının bir tarafında yer almıştı. Hepsi tam Buhara hükûmdar üniformasiyle gelmişlerdi. Arkadaşım Abdülkadir bana "Türkistan'ın son hükûmdarıdır, sen de gidip Emir'e bir selâm ver" dedi. Ben de: "1918'de kendisine gönderdiğim elçimiz Abdullah İlyas'a 'Moskova'da kim otururwhile muahede ile bağlandığımız Rus hükûmda-

Levent Şahverdi Arşivi

rı odur. Onlar bozsa da ben bu muahedeye sadık kalacağım' diye Sovyetleri Çar'ın halefi ve kendisinin metbu tanıyan ve bizi âsi sayan ve Enver Paşaya Laqayları saldırtan kimsenin elini sıkmam. Zaten bütün bu Mangıt sülâlesinden Prens Abdulmelik'ten başka el verilecek kimse çıkmamıştır. Azıcık akılları olsa Hakim Quşbeği'ye uyarlardı. Bu sülâlenin yegâne devlet adamı bu olmuştur. Sadreddin Aynî bu merasimde bulunmuş olsaydı elini Emir'e verir miydi?

Ben onun hakkında bir farsça şiir parçası yazıp gönderdiğimi söylemiştim. Orada zikr edilen "eşekçi" Çardı, "eşek" te Emir.

Sadreddin Aynî'nin "İnkılâbımızın ateş konusunda zalimlerin dünyası çer çöpler gibi yandı gitti. Dünya yandı demeyin, yabani ot azaldı, cihan temiz oldu de"[3] şiirini naklettim, gerçi bu bir çıban idi. Yerine gelen Rus Bolşevikleri bir kanserdirler, fakat hakikatte o kanseri memleketine getiren de Emirin kendisi oldu. Bu gibi Emirleri Kur'an "Allah bir eli harab etmek isterse oraya kontrol dışı cebabirenin (despot, rusça kulak'ların) keyfine bırakır, onlar da harap edilmeyi hakkettirirler" demiş[4]. İşte bunun en bariz misali bu adamdır. Bizi istemediği gibi Enver'i dahi istemedi, ona ne diye el uzatırım dedim.

8280 **Abdurresul Hanın Ziyafeti** Biz tam hareket edeceğimiz gün sabahleyin Abdurresul Handan, Kabil'den ayrılmadan önce kendisiyle görüşmemi bildiren mektup geldi. Öğleden evvel gittim. Yemekte kimse yoktu. Çok yemek hazırlatmıştı. Yemekten sonra diğer iki dostu da geldi. Buhara'da inkılâp zamanında, Enver Paşanın geldiği günlerde Türkistan'da Afganistan'ı temsil etmek şerefine nail olduğundan dolayı, kendisini çok mes'ut hissettiğini, fakat benim bu hareketlerin müsbet neticesini görmeden memleketten ayrılmamdan da o nisbette kederli olduğunu anlattı. "Sizi devamlı olarak Afganistan'da görmek istiyorum. Mevlâna Rumî'nin "vatan yolunda üzerine aldığın vazifeye devam ederek, milletine iyilik yaparsan, ümmetin nezdinde bir peygamber derecesine yükselirsin"[5] şiirini ve başka bazı şiirleri, hâtıra defterime yazdı ve Kâbil'de siyaset ve maarif yolunda konuştuklarınız, bilhassa Darülmuallimin hakkında yazdıklarınız devlet erkânının hoşuna gitmiştir. Veli Muhammed Han gibi ben de sizin buraya dönüp gelmenizi rica ederim" dedi. Han misafirlerine beni tanıttı. Dedi ki, "Ben Buharaya elçi olarak geldiğimde Buharalıların arası çok bozuktu. Bundan Ruslar istifade ediyorlardı. Ben çok bedbindim. Fakat Zeki

(3) Ez akhgeri inqilâb-i mâ sûkht • Dûnyâ-i sitemgerân çu khâşâk:
Bihude megûy sûkht âlem • Be gûy ke khâr kem şud u cihân pâk

(4) Va idhâ aradnâ en nühlike qaryeten emernâ müterfihâ fe feseqû fiha fa haqqa aleyh'a al-qavl-u fe demmerâhân tedmîrâ

(5) Megri ? kûn der râh-i nikû khidhmeti • Tâ nubuvvet yâbi ender ummeti.

Levent Şahverdi Arşivi

Bek ve Kazakistan Müslümanları geldiler. Buharalıların aralarını bulup müşterek Millî Birlik Cemiyeti kurdular. Türkiye mümessillerinin teklifi üzerine Zeki Bek reis seçildi. Bütün Semerkand vilâyeti ayaklandı. Orada ittifak vardı. Zeki Bek Semerkand ve Buhara vilâyetlerinin bütün köylerini ve Basmacıları gezdi, iyi işler yaptı." dedi.

Hanın misafirlerinden birisi beni gıyaben iyi tanıdığını, hakkımda çok şeyler işittiğini anlattı. Bu zat Afganistan'da demokratik bir rejim kurulmasına taraftarmış. Dedi ki: "Siz Çarı da, Kerenskiy rejimini de, Sovyetleri de içlerinde bulunarak öğrenmiş birisiniz. Neden orada demokrasi muvaffak olamadı? Sovyetler ortadan kalkarsa, Türkistan'da demokrasi olabilir mi? Acaba Afganistan'da demokrasi tatbik edilebilir mi ve ne şekilde?"

Ben dedim: "Demokrasinin tek bir reçetesi yoktur. Onun gayesi milletlere ve camialara kendi iradelerini maniasız hayata tatbik etmek imkânını vermektir. O türlü millette türlücedir, fakat bir esas şartı vardır: Millet ve camia içinde mes'uliyeti ortaklaşabilmek ve ona göre hareket edebilmek ananesi hâkim olmalıdır. İngiliz ve Amerikalılarda, İsveç ve Norveçte bu böyledir. Bir parti iş başına gelir, diğerleri ona yardım eder. Rusya'da ise bu yoktur. İbn Rustah'nın anlattığına göre bunlarda daha onuncu asırda içtimaî güven yokmuş, hatta abdest bozmaya giderken silâhlarını kından çıkarıp tecavüze karşı hazır bulunmak zarureti varmış. Yoksa bir birlerini hemen öldürürlermiş. İşte 1917'de güzel demokrat partileri kurdular, derken Bolşevik partisi çıktı, ben ekseriyetin kararına razı değilim dedi, bütün diğer partileri yok etti ve tarihte misli görülmiyen bir diktatörlük rejimi kurdu. Onuncu asırda seyahat eden İbn Fadlan, Khorezm'in batısında yaşıyan Oğuzlar'da işlerde istişare usulü mevcut olduğu hâlde aralarından en rezil olan birisi kalkıyor, ekseriyetçe alınan kararları yok ediyor(6); Bulgarlarda ise Padişahlarının hükmü caridir demiş ve bu millet içinde rahat yaşanabildiğini belirtmiştir. Devlet işinde mesuliyet ortaklığı yalnız medeni seviye meselesi de değil, terbiye ve itiyat meselesidir. Benim mensup olduğum Başkurtlar medeni seviye bakımından Ruslara nisbeten aşağıdırlar, fakat devlet işlerine gelince müşterek mesuliyet hissi hakimdir, orada tam bir demokratik rejim tatbik edilebilir. Kazak Türkmenlerde de böyle olabilir. Buharalıların medeni seviyesi yüksektir. Fakat ancak müstebit emire itaat etmeğe alışmışlar, vaktiyle Başkurtlarda görülen eşkıya çeteleri arasındaki tesanüd, ya da parti ile hâkimiyet[4] Buharalılarda hiç olmamıştır. Kazak, Başkurt ve Özbeklerde bağımsız oldukları vakit mera, iska (sulama), maden işletme, ulaştırma işlerinde sosyalizm tatbik olunabilir; fakat iradeyi, şahsî teşebbüsü yok eden umumî sosyalizm aslâ. Afganistan'a gelince burasını siz bilirsiniz. Ancak çok kötü ve komşuları için ancak fenalık ve içten fesad

(6) Ve emruhum şura beynehum, gayra annahum mata ittifaqu ala şey'in ca'a erdheluhum ve akhassuhum. fa nuqada ma qad acma'u alayhi.

Levent Şahverdi Arşivi

istiyen Sovyet Rusya'ya komşu olduğunuzdan sizde partiler kurulacak ve hükûmeti tenkit eden hür matbuat zuhur edecek olursa satın alınabilirler. Hür radyo da olamaz. Ameleyi millî esasta nasıl teşkil edersiniz? 1918-1919'da Azerbaycan'da kurulan millî amele sendikaları, sizde de kurulabilir mi? Karahanlılar zamanında Karluk ve Oğuz fitneleri dolayısıyla şair Am'aq'ın 'Bir padişahın on senelik zulmü, avamın iki gün süren fitnesine tercih edilir'[7] dediği günler gelebilir. Afganistan için belki en iyisi meşrutiyet olur. Fakat bunu da ancak siz bilirsiniz."

Misafir olan zat sözlerimin çoğunu not etti: Namaz vakti gelince Abdurresul Han beni imam yapmak istedi. Ben de, "ben hiçbir vakit kimseye imamet etmedim, namazın dualarını dahi eyi bilmem," dedim. Namazdan sonra benim için güzel bir dua etti. Ve "yolda işinize yarar" diyerek elime bir kaç altın sıkıştırdı.

Bu şekilde Afganistan'dan güzel bir şekilde teşyi edilmiş oldum. Abdurresul Han Alman dostu idi. 1924 kışında oğlunu mektebe vermek için Berlin'e gelmişti. Yine güzel sohbetlerde bulunduk. Umumîyetle Afganlar hamiyetli insanlardır. Rus tehlikesini müdriktirler, onlarla savaşanları takdir ederler.

(7) Deh sâl cevr u zulm-i mulûk • Beh ez du rûze-i şarr-i 'âm u fitne u gavgast.

Levent Şahverdi Arşivi

VIII

HİNDİSTAN – TÜRKİYE

§281 **Peşaver** 24 9.1923 Pazartesi günü Kâbil'den otomobil ile Hindistan yoluna çıktık. Bizi göz yaşları ile ve çok ağlıyarak teşyi eden kimse seyisimiz olan Abdülhalik Konısbay idi. Otomobil ile Celâlabâd üzerinden meşhur Hayber geçidine geldik. Bu da Orta Asya'daki Cungar geçidi gibi Türklerin Türkili dışına taşdıkları zamanlarda birçok defalar geçtikleri geçitlerdendi. Türk fatihlere "Hoş Geldin" diye yol veren bir geçitti. Şimdi İngiliz hudut ve gümrük memurlarının yanımızdaki eşyamızı, yazılarımızı Rusya'da Bolşeviklerin yaptığı gibi inceleyeceklerini düşünüyorduk. Kendimce gizli saydığımız evrakı Fahri Paşaya "siz getirirsiniz" diye bırakmıştım. Nasıl ki yirmi sene sonra harp esnasında Berlin'de Adlon otelinde Nazilerin misafiri iken eşyalarımın ve yazılarımın ben bulunmadığım vakit bavullarda ve çekmecelerde tetkik edildiğini duyunca bütün evrakımı o zaman Berlin Sefirimiz olan Saffet Arıkan Beye "bunları İstanbul'a sen getir" diye bırakmıştım. Zaten her iki büyükelçimiz bu evrakımı olduğu gibi getirdiler ve işte Fahri Paşanın getirdiği evrak sayesinde bu hâtıraları yazıyorum. Hulâsa 25 Eylül'ünden 1 Kasım'a kadar beş hafta Abdülkadir ve ben Hindistan'da kaldık. Hindistan iki müstakil devlet şeklini aldıktan sonra ben Pakistan'ı üç defa ve Hindistan'ı 1964'te bir defa ziyaret ettim. Bir ay zarfında Nehru'nun ve Hindistan hükûmetinin misafiri sıfatiyle bu memleketin başlıca kültür merkezlerini gördüm. Her iki memleketin ilim ve siyaset adamları ile samimi sohbetlerde bulundum. Kütüphanelerinde mahfuz bulunan kıymetli tarihî eserleri tetkik ederek Türk kültür tarihi için mühim kaynaklar keşfettim. Fakat 1923'te ziyaret ettiğim Hindistan bambaşka idi. Burasının sahibi olan İngiliz hükûmeti bize ancak çok sıkı şartlar altında seyahat imkânını bahşetmişti. Afganlı ve Hintli dostlarımızın bize Kâbil'de verdikleri adreslere göre ziyaret yapmak imkânı yoktu. Mamafih Hayber geçidine geldikten sonra bavullarımızı açmak isterken gümrük memurları bunda neler var? diye sorduklarında "elbise, kitap ve evrak" dedik. "Başka gösterecek şeyiniz var mı?" dediğinde "bir tabanca var" dedik. Gösterelim mi dediğimizde "hayır, şayet iki kamyon tabanca getirseniz bakardık. Hoş gel-

Levent Şahverdi Arşivi

diniz, yolunuza devam ediniz" dediler. Görülüyor ki müstemleke ise de Hindistan, Rus idaresindeki Türkistan'dan tamamiyle farklı idi. Peşaver'de ismi "D" harfiyle başlayan büyük bir otele indik. Ben hayatımda Hindistan'a gelirim diye hiç düşünmemiştim, işte buraya da gelmiş olduk.

Sabahleyin bizi vali çağırtmıştı. Bana "Sizin Hindistan'da seyahatinizin şartları hususunda Simla'dan talimat bekliyoruz. Birkaç gün burada kalacaksınız" dedi. Bizden bir buçuk ay evvel Kâbil'den buraya gelmiş olan Osman Hoca ve Çıtral'dan buraya gelecek olan Abdülhamit Arifov ve Meşhed'den buraya gelecek olan Sadrettin Han, Turab Bek ve Mustafa Şakuli neredediler ve onlarla nasıl görüşebiliriz? Biz onlarla toplanıp kendi memleket meselelerimizi konuşacaktık. Bunu size Kâbil elçiliğimiz vasıtasiyle bildirmiştik" dediğimiz vakit vali, "Ben onların adreslerini bilmem. Size burada toplanmaya da müsaade etmem. Umumîyetle biz kendi memleketimizde de sosyalistleri iş başına getirmiş bulunuyoruz. Amele Partisi hükûmet reisi Mr. Mc Donald şimdi Sovyetlerle iyi dostluk münasebetleri kurmak azmindedir. Biz Hindistan'ı Sovyetler'e karşı herhangi bir siyasî hareketin üssü yapamayız. Bunu bilesiniz" dedi. Onun çok âmirane söylediği bu sözler yüzünden kafam attı. Elinde bulunan yazılara bakarak sualler sormaya başladı. Fakat ben "Ben de bir büyük milletin şerefli mümessiliyim. Bana arkanızı dönüp ayağınızı masaya uzatıp sırtınız ile konuşuyorsunuz. Ben suallerinize cevap veremem. İsterseniz bizi Afganistan'a geri gönderirsiniz" dedim. O da "siz bilirsiniz" dedi. Farsça konuşuyordu. Ben de "Hüda hafızı şüma" dedim. Çıktık, otele gittik. Son derecede neş'em kaçmıştı. Arkamızdan casusları tâkip ediyordu. Bir yerde yemek yemek istedik. Bir sivil polis gelerek, "sizi yemeğiniz otelde bekliyor" dedi. Ben de "Sizin ısmarladığınız yemeği ben yemem. Ekmeğimizi pazardan alıp yiyeceğiz. Otelde pansiyon kalmıyoruz" dedim. Hulâsa vaziyet çok kötü idi. O saatte Buharalılardan birisini gördüm. Biraz konuştuk. Habibürrahman Bulgarî ismindeki bir Tatar imamı ile tanıştırdı. O da evine çağırdı. Ben de bunun, yani Buharalının bizi tâkip eden hafiyelerden birisi olacağını zannettim ve evine gittik. Bu adam kendisini Buhara Emirinin hizmetinde olan birisi olarak gösterdi. Yanında bulunan Beyaz Rus gazetelerini ariyet olarak verdi. Sonra Buhara Emirinin hizmetinde bulunan Mirbedelov ismindeki bir zata götürdü. Bu zatı Buhara Emirinin tercümanı sıfatiyle daha 1914 senesinden beri tanıyordum. O da muhakkak Buhara Emirinden çok İngilizlerin hizmetinde idi. Bu zat bana bizim 1917 inkılâbı başlangıçlarında beraberce çalıştığımız hukukçu Başkurt Şahlahmedov'un Türkistan'da Sovyet hâkimiyeti yerleşince Sibirya yoluyla Mançurya'ya gitmiş olduğunu, kendisiyle haberleştiğini, kendisine benim Kâbil'e geldiğimi haber vermiş olmasiyle bazı haberler yolladığını söyleyip, bana gönderdiği mektubunu verdi. Bu benim için bir sürprizdi. Çünkü Şahlahmedov 1917'de Türkistan kongreleri esnasında muhtariyet aley-

Levent Şahverdi Arşivi

hinde bulunarak benimle en ciddi savaşan birisi idi. Şimdi o benim haklı olduğumu itiraf ve mazeret beyan ederek bu mektubu yazmış; diğer taraftan Şahiahmedov vasıtasiyle Kolçak devrinde 1919'da Uzak Doğu'ya giden Başkurt askerlerini, subayları ile, bilhassa Miralay Alimcan Tagan ile temas tesisi için yol açılmış bulunuyordu. Fakat İngilizler 1918'de ve 1919 başında Sibirya'da yaptıkları gibi Başkurdistan ve Türkistan millî teşekküllerinin kendi aralarında ve dış dünya ile temasta bulunmalarını hiç istemediklerinden yazdığım mektupları Peşaver'de İngiliz postasına vermeyip Bombay'a geldikten sonra Uzak Doğu'ya gitmekte olan İtalyan vapuruna vererek postaladım. İngiliz siyasetinin Rusya mahkûmu Müslümanların Beyaz yahut Kızıl Rus kontrolü altında bulunmalarını kendi siyasetleri bakımından candan istediğini Mirbedelov, Gerey Toqsaba gibi Buhara Emirinin adamları da pek iyi biliyorlardı.

Haydar Hoca Mirbedelov'un Semerkand'da yaşıyan Özbek generali Mirbedelov ile ilgisi yoktur. "Hoca" lâkabı Peygamber evlâdına itlak olunur, fakat bizim Haydar Hoca bu ismi kendisine bir "Seyyidlik" şerefi vermek için benimsemiştir. Çünkü aslında kendisi, bir Kazanlı tüccarın oğludur. 1913'de Buhara'da bulunduğum vakit bana kendi ailesinin tarihini de vermiştir. O zaman "Buhara-i Şerif" ismiyle tacikçe (bazen özbekçe) gazete çıkarıyordu. Şimdi o beni eski bir dostu sıfatiyle pek dostane karşıladı. Emirin malî işlerine nezaret ettiği hâlde ondan çok müşteki idi. Bana Hindistan'da "liberalce" yazılmış bazı eserler, ezcümle bu ülkenin Müslüman filozof şairi Muhammed İkbal'in o arada yayınlanan "Şarkının Mesajları" (Peyâm-i Maşriqî) adlı eserini verdi. Bu büyük şair ve mütefekkirin birçok şiirlerini daha Buhara'da iken Mirza Abdülkadir ve Ekabirşah ismindeki arkadaşlarımızdan öğrenmiştim, fakat onlar matbu olmayıp el yazması parçalar halinde idi.

§282 **Haşim Şaik ve Abulfadl'ın Bir Şiiri**

Haşim Şaik İstanbul'a kadar gidip tahsil görmüş, Buhara'da olduğu gibi Afganistan'da yeniliğe hizmet etmiş olmakla beraber şahsiyeti silik bir zattı. Türk'ü görürse Türk, Acem'i görürse İranlı gibi konuşur. Uzak Doğu'ya gidecekti. Fakat biz Kâbil'den ayrılmadan bir gün evvel Hariciye Vekiline gidip "Eğer ben burada 'qûtı lâyemût' bulursam, Türkistan istiklâli davası peşinden koşmam" demiş. Bunu bana Feyz Muhammed Han söyledi. Buna çok kızdım ve hareketimizden evvel Ekber Şahın münşisi Abulfadl-ı Allâmi'nin şu mealdeki şiirini defterine yazıp gittim:

Dünyadan habersiz olanların kendilerinden de haberleri yoktur,
*hüner ve fazilet yerine aşağılık ayıb işleri benimserler * dimağa vasıl oldukları zaman (kafayı zehirleyen) duman olurlar (yani fikirlere karanlık verirler);*

Levent Şahverdi Arşivi

muma yanaştıkları zaman (onu söndüren) yel olurlar[1].

Burada Emire mensup Gerey Toqsaba ismindeki bir Buharalı, Haşim Şaik'ten bana gönderilen bir mektubu verdi. Zavallı bu şiir yüzünden çok çok üzülmüş, bunu 1926'da bana Ankara'ya yazdığı mektubunda bir daha belirtmişti.

8283 **Evhadi'nin İdamı**

Mirbedelov'a bize Kâbil'de verilen adreslere göre bazı yerli ilim ve fikir adamları ile görüşmek istediğimi anlattım; Bu da, "bunun için polisten izin almanız lâzım" dedi. Otele döndükten sonra polislere söyledik, baktık polisler izin vermiyorlar. Mirbedelov bana birkaç fransızca gazete ve mecmualar vermişti. Bunları ve Habibürrahman'dan aldığımız rusça gazeteleri okuyup o akşamı otelde geçirdik. Burada gazetelerden öğrendiğimiz iki mesele benim için mühimdi: Biri Milyukov'un Paris'te neşretmekte olduğu "Posledniye Novosti" gazetesinde Başkurdistan'ın sabık harbiye komiseri olan Miralay Evhadi İşmurzin'in Moskova'da muhakeme edilerek öldürülmüş olduğu ve onun "Meşhur Validov"un maiyetinde Türkistan'daki kıyam hareketine bir kumandan olarak iştirak etmiş olmasiyle suçlandırıldığı yazılmıştı. Bu benim için çok acı bir haberdi. Evhâdi benim küçüklükten tanıdığım bir Başkurt ve rusça muallîminin oğlu idi. Biraderi Süleyman gibi Evhadi de Çar'ın askerî mektebinde tahsil ederek subay çıkmışlardı. Babaları gibi bunlar da milliyetçi olarak yetişmişlerdi. Evhadi ordumuzda kumandanlık vazifelerinde bulunduktan başka ben hükûmet reisi tayin olunduğum zaman Harbiye Komisarı olmuştu. Bütün Buhara ve Semerkand taraflarındaki savaşlarda beraber bulunduk. Ben 1922 Temmuzunda Evhadi ve arkadaşlarını Şarkî Buhara'da Enver Paşanın yanına gitmek üzere Sengzar nehri başlarında bir köyde bırakıp kendim Taşkent'te gizlice toplanacak olan 7. Türkistan Kongresine iştirak etmek üzere oraya gitmiştim. İşte o vakit buralarının bütün derelerini doldurmuş olan Rus kuvvetleri Evhadi'nin de bulunduğu kıt'aları muhasara etmişler. Atı taşa sürünüp düşmüş olan Evhadi'yi Ruslar yakalayıp Taşkent'e göndermişlerdi. İşte bu Evhadi, derhal Moskova'ya gönderilmiş ve orada muhakeme edilerek öldürülmüş.

İkinci haber, İngiliz Amele Partisinin kurduğu kabinenin Sovyetlerle anlaşma ihtimaline dair olan haberdi. Bu da benim için çok yeni bir haberdi. Çünkü ben İngiltere'yi bir konservatif ve liberaller memleketi yani burjuva-kapitalist memleket bilirdim. Çok oportunist bir camia olarak tanıdığım "İngiliz Amele Partisi"nin iş başında bulunduğunu bildiren bu haber benim Rusya'da iken senelerden beri alışmış olduğum fikirleri alt üst ediyordu. Açık mücadele yerine sonradan "soğuk harp" şeklini alan vaziyetin meyda-

(1) Bihaber-i çend zi khod bihaberi • 'Ayb pesendend be cây-i hüneri
Düd şevend er be dünagi resend • Bâd şevend eger be çirâgi resend

Levent Şahverdi Arşivi

na geleceğini ve hiçbir çarpışma olmıyabileceğini düşündüm. Daha Kâbil'de iken arkadaşım Haşim Şaik'in farsçaya tercüme etmekle uğraşmakta olduğu "Şarkta İçtimaî İnkılâp" ismindeki eserimde ben İngiltere'yi ve Batı alemini Bolşevizmle hiçbir şekilde bağdaşmıyacak halis burjuva-kapitalist devletler telâkki etmiştim. Akşamüstü hâtıra defterime "Demek biz evvelce tasavvur ettiğimizden farklı olan bir Avrupa'ya gidiyoruz. Demek dünyada sosyal inkılâp ve irtica işleri yalnız silâhlı savaşla halledilecek değil, karşılıklı konuşmalar ile, uzayıp gidecek ve bir çıkmaz yola girebilecek" diye yazdım.

8284 **Sir Olaf Caroe** 27 Eylül sabahleyin vilâyetten iki memur gelerek "Siz vali ile konuşmak istememişsiniz. Belki de başka bir memur ile konuşursunuz" dediler. Ben de "sırtı yani arkası dönük konuşmazsa konuşuruz" dedim. Biraz sonra vilâyete gittik ve buyurun dediler. Bizi vilâyetin bir odasına çok zarif giyinmiş ve farsça da konuşan bir İngiliz subayına takdim ettiler. Bu da "Buyurunuz geçmiş olsun. Vali Bey özür diliyorlar. Biz İngilizlerde böyle ayak uzatıp tekellüfsüz oturmak dostlara karşı yapılır. Konuşmak istemediğimiz adamlarla nezaketle bir kaç söz söylemekle iktifa ederiz. Vali Bey ise size birçok şeyler söylemiş. Kalanını isterseniz biz devam edelim" dedi. Ben de "memnuniyetle" dedim. "Zaten sizin memleketinizde kalacak değiliz ki geçici bir misafiriz." Subay da: "Sizin gücünüze giden haber arkadaşlarınızla görüşmek imkânını vermeyişimiz sanırım. Fakat Vali Bey sebebini anlatmış. İngiltere'de büyük bir değişiklik var, mamafih biz Hindistan Kıral naibi Lord Reeding'e vaziyeti anlatıp haber verdik. Siz bir kaç gün burada kalın" dedi ve kâğıtları eline alarak benim hayatıma, faaliyetime dair topladıkları malûmatı bir bir dosyadan alıp okuyup hep "doğru mu?" diye soruyordu. O cümleden Sibirya'da Amiral Kolçak ve general Dutov ile olan mücâdelelerimizi sordu. Bir de 1919'da Pravda gazetesinde umumî siyasete temas ederek tarafımdan verilen bir beyanat hakkında ve 1920 senesi Bakû'de toplanan Şark Kongresi zamanındaki tutumum ve Buhara'daki bazı gruplar arasındaki mücadele hakkında tâkip ettiğim siyaseti sordu. Ben konuşmalardan İngiliz hükûmetinin şahsıma kıymet verip dikkatle malûmat toplamış olduğunu hayretle öğrenmiş oldum. Bununla ben Bakû'de ve Buhara'da iken yanıma gelip konuşmuş olan bazı zevatın İngiliz istihbarat servisine mensup adamlar olduğunu da keşfetmiş oldum. Peşaver'de benimle çok ilgi göstererek konuşan bu subayın kim olduğunu 1954 senesinde İstanbul Edebiyat Fakültesi tarafından altı ay için İngiltere'ye gönderildiğim vakit Sir Olaf Caroe'den öğrenmiş oldum. Meğer Sir Olaf Caroe o zaman Lord Reeding'in Hindistan kabinesinde mühim bir vazifede bulunmuş ve bizim Türkistan meseleleriyle yakından ilgilenmiş. 1953 senesinde çıkan "Soviet Empire and the Turks of Central Asia" ismindeki çok enteresan eserinde münderiç bulunan malûmatı daha o zaman toplamış. İh-

Levent Şahverdi Arşivi

timal beni isticvap eden de kendisi idi. Çünkü o vakitler Peşaver Valisi yanında memur imiş, fakat öteki subay farsça iyi biliyordu.

Peşaver'de yerlilerle serbestçe konuşmak mümkün olmadı ise de kütüphanelerine gidip beni ilgilendiren eserleri mütalâa ettim. Lord Reeding'den ancak 10 gün sonra gelen cevapta benim Hindistan'da seyahatimin İngiliz hükûmetini, tasavvur ettiğimden fazla endişelendirdiğini görerek şaşırdım. Seyahatime dair talimat 14 maddeden ibaretti ve Simla'dan tayyare ile gelmişti. Bize doğrudan doğruya Bombay'a gitmek emrediliyordu. Görüşmek için müsaadelerini istediğimiz ve o cümleden Lahor şehrinde yaşıyan şair Muhammed İkbal ve Bombay'da tarihçi Süleyman Nadvî ile görüşmek hususunda Peşaver valiliği vasıtasiyle izhar ettiğimiz arzular bir bir reddedilmişti.

Bombay'a giderken yoldan ancak Ecmir'de kalıp Çişti tarikatine dair müesseseleri gezecektik.

8285 **Çağatayların Düğünü** Yolda trenimiz Lahor'da belki yarım gün kaldı. İstasyon polis müdürlüğüne İkbal'in adresini (Derun-i Sizan Dervaza, Khane-i Nur-Alem Khan) göstererek, görüşmemize müsaadelerini istedim. Müsaade etmediler ve şehirde gezmeye de yol vermediler. Lahor'dan hareket ettiğimizde tam bir tesadüf eseri olarak bu memleketi asırlarca idare etmiş olan Çağataylardan bir düğün kafilesi ile aynı vagonlarda beraber bulunduk. Arada türkçe bilen kimse yoktu. Urduca konuşuyorlardı. Fakat farsça bilenler de vardı. Bunlarla epeyi konuştuk ve Çağatayların nerelerde yaşadıklarına dair biraz malûmat topladık. Çağataylar 1881 sayımında Delhi ve Rawalpindi mıntıkalarında 23.593, ayrıca Barlaslar ise aynı sene 12.147 kişi kalmışlardı. Bizim gördüğümüz kafile ise Çağataylarla Argunlar arasında akdolunan bir nikâha aitti. Bunların vagonları Ecmir'e geldikten sonra bizim trenden ayrıldı. Gençler trende daha eğleniyorlardı.

Lahor'la Bombay arasında yalnız Ecmir'de yarım gün kaldık. Burası "Çişti" tarikatı şeyhlerinin yatağıdır ki Ferğane'de "Çüst" kasabasından hicret etmişlerdir. Türkistan'da bunlardan 16. asırda Lutfullah Çişti maruf olmuştur. Biz burada şeyhlerin mezarlarını ziyaret edecek olduk. Tren belki hemen gider dediler. Gardan pek ayrılamadık, ancak bir iki türbe gördük.

8286 **Bombay** Bombay'da Şahcihan isminde bir otelde kaldık, müzelerini, kütüphanelerini, "Royal Asiatic Society" cemiyetini, kitap pazarlarını ziyaret ettik. Ondokuzuncu asrın başından başlayıp Bombay'da ve Rawalkishur'da neşrolunan Şark'a ait tarih kitaplarını tetkik ederek, bunların bir çoklarını satın aldık. Bu bakımdan Bombay seyahatimiz benim İstanbul'daki tedris hayatım için çok faydalı oldu. Her nereye gidersem ar-

Levent Şahverdi Arşivi

kamdan farsça konuşan hafiyeler takip ederdi. Bir vakit umumî kapalı pazar içersinde kalabalığa girip hafiyelerin gözlerinden kayboldum. Elimdeki adresi göstererek bir şoförün yardımı ile Hint Müslümanlarının hareket komitesi merkezine geldim. Afganlı Abdurresul Hanın görüşmemi tavsiye ettiği zatı odasında bulup elimdeki mektubu da verdim. Aradığım Süleyman Nadvî başka bir şehirde yaşıyormuş, onun bazı eserlerini verdiler. Uzun uzadıya da konuştuk. Benim Hindistan'da İngiltere aleyhine yapacak bir işim yoktu. Mamafih Hint "ahrarı" ve hilâfetciler ile konuşturmamak umumiyetle orta ve güney Asya Müslüman kavimleri ve ihtilâlcileri arasında temas husule gelmemesini temin etmek işine çok ehemmiyet veriyorlardı. Konuştuğum zat Dr. Anısârî bunları çok iyi bildiği için size bir şey yapmasınlar diye bana ikazda bulunarak, bulundukları binanın başka bir kapısından başka bir binaya geçmemi ve oradan bir taksiye binmemi temin ettiler. Yolda bu taksiden inerek başka bir taksi ile Şahcihan oteline geldiğim vakit arkadaşım Abdülkadir'i tam telâş içersinde, ağlayacak hâlde gördüm. Çünkü beni İngiliz polisi şehrin her tarafında aramış ve Abdülkadir'i de çok sıkıştırmışlar. Bombay'da o günlerde hapishaneden kurtarılmış olan Hint inkılâpçıları rehberleri Şevket Ali ve Mehmet Ali hapishaneden çıkarıldılar ve sokaklarda nümayişler de yapıldı. Şahcihan oteli karşısına geldikleri vakit otomobilde bulunan bu iki inkılâpçı birader bazı adamlariyle selâmlaştılar. Otel sahibi "Sizi takdim edeyim mi?" ben de "Dursun, boşuna İngilizleri rahatsız etmiyelim" dedim.

Müstakbel Kütüphanemin Temel Taşları

Bombay kitapçılarından bol bol kitap aldım, bilhassa Bâburîüler devrinin büyük âlim ve mütefekkiri Nimetullah Veli Dihlevî'nin "Huccetullah al-Bâliğa" isimli felsefî eseri, al-Biruni'nin Leipzig'de basılmış eserleri, Minhac Cuzcanî, Bayhaqî, Şerefeddin Yezdî'nin ve Hint İslâm tarihcilerinin "mutasavvıflar, ve şairler" tezkerelerinin bir çoğunu, "Bibliotheca Indica" serisinde çıkan eserleri, Vassaf, Khondemir gibi tarih kaynaklarımızı, Abdulhaq Dihlevî, ve Husrev Dihlevî'nin, prens Daraşukuh'un eserlerini aldım. O zaman daha ingilizce bilmediğim hâlde bu dili muhakkak öğreneceğim diye karar vermiş olduğumdan al-Biruni ve Cuzcanî gibi müelliflerin eserlerinin ingilizce tercümelerini, keza Elliot'un eserlerini fırsat bu fırsat diye satın aldım.

Hele ihtiyar "Melikülküttab" Mirza Muhammed Şirazî'nin dükkânında toz içinde ne buldu isem aldım. Barthold ise bunları bir türlü tedarik edemediğinden şikâyet ederdi. Hulâsa silâhlı mücadeleyi bırakıp ilmî tarihçiliğe geçerken kütüphanemin temelini Meşhed, Kâbil ve Bombay'da kurdum. Çünkü paramız vardı ve kitapları sandıklarla İstanbul'a kadar vapurda yanımızda kolay götürebilecektik. Bu kütüphanenin kuruluşunda Ferğane Basmacılarının reisi olan Körşirmet Bek dahi bir takım Mirkhond "Ravdat

Levent Şahverdi Arşivi

al-Safa" nüshası hediye etmekle iştirak etti. Hâtıralarda kitap isimleri saymak fuzuli bir iş ise de, İran, Afganistan ve Hindistan'da tedarik ettiğim eserlerin bir kısmının müstakbel ilmî hayatımın istikameti hususunda o zaman nasıl düşünmüş olduğumu gösterdikleri için zikrettim. Eserimi okuyacaklardan şimdiden özür dilerim.

9288

Bombay'da vaktimi hep şair Muhammed İkbal'in eserlerini okumakla geçirdim. Hindistan Müslümanlarının "Hilâfet Merkezi"ne gittiğimde de bana bu zatın başka şiirlerini vermişlerdi. Peşaver'de Mirbedelov'un hediye ettiği bir eserini şair İkbal Goethe'nin "Garp-Şark Divanı" ismindeki eserine cevap olarak tertip etmiştir. Almanların filozof-şairi eserinde Şarklı mütefekkirlerin fikirlerini aksettirmiştir. İkbal da eserine Goethe, Nietzsche, Hegel, Tolstoy, Karl Marks ve emsali batılı mütefekkirlerin düşüncelerini aynı maharet ve aynı kültür seviyesiyle aksettirmiştir. İkbal bütün İslâm âlemini bir kül olarak almış ve hepsinin dertlerini terennüm etmiştir.

Fakat o Buhara, Tebriz ve Konya'ya, İslâmiyetin Hindistan'da yayılan şekli bu üç şehirde yetişen üstadların ruhunu taşıdığı için, çok samimi bir sempati ile bağlı kalmıştır. O Türkiye'nin Mustafa Kemal idaresinde batılılarla savaşta kazandığı büyük zaferi öven bir şiirinde "Biz dünya Müslümanları bir ümmi rehber (Peygamber)in idaresinde cihanı, Hakkın esrarına kavuşturmuştuk, elimizde silâh (tuzak) olmadığı hâlde nice avlar elde etmiştik, şimdi ise elimizde bol silâh olduğu hâlde bu avların eline esir düştük" dedikten sonra Mustafa Kemal'e hitap ederek "atın nereye kadar gidebilirse sen oraya koş, bugüne kadar güya tedbir alıyormuşuz zanniyle kendimizi aldattık ve her şeyi kaybettik. Şimdi koş, kaybettiklerimizi geri alalım"(2) [demiştir—İ.T.].

"Mustafa" Peygamberimizin ismi olduğundan İkbal "Mustafa Kemal" için de bu ismi o mana ile kullanıyor ve onu, Peygamber'den sonra kendisinin en büyük mürşidi saydığı Mevlâna Rumî ile beraber zikrediyor, ilhamı Türkiye'den bekliyor:

"Türk fidanı Frenk yıldırımının kendisini devamlı rahatsız etmesine rağmen kök saldı ve meyve verdi; Peygamber Muhammed Mustafa, munafık düşmanı Abuleheb'in kendisini taciz eylemesi sayesinde nasıl kemale ermiş idiyse, Türklerin Mustafa'sı (yani Mustafa Kemal) da bu Frenklerle çarpışma neticesinde kemale erdi. Benim şiirimi Hint ve Acem ayarı ile ölçme, zira bu şiirin cevheri gece yarılarında akan göz yaşlarımdan geliyor. Gel, Rum

(2) Ey besâ sayd ke bi-dâm be fitrâk zedim;
Dar bagl-i tir u kemân, kuşte-i nakhcir şûdim;
Hergucân râh dihed esb berân tâz ke mâ
Bârihâ mât derin 'arsa betedbir şûdim. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

şeyhi (Celâleddin Rumî)nin küpünden bir söz şarabı getireyim ki o üzüm şarabına nisbeten daha tazedir[3]."

O vakit Bombay'da bir camiye girmiştim. Duvarına "Zinde bâd Mustafa Kemal" diye yazılmış bir levha asılı bulunduğunu gördüm. Mihrabın sol tarafında da iki rahle üzerinde Kur'an-ı Kerim ile Mesnevi bulunuyordu. Yani Hindistan Müslümanları Mustafa Kemal'i kendi millî kahramanları sayıyorlardı. İkbal'in şiirlerinde Türkistanlılara da heyecan verecek pek güzelleri vardı. Ezcümle: "Temür'ün sazı kırıldı, fakat ahengi (melodi)si yaşıyor; bir gün bu ahenk Semerkand'ın başka bir sazından yeniden sahneye çıkacaktır"[4].

İkbal Hintlidir, fakat ruhu ve kültürü itibariyle Türklere sımsıkı bağlıdır. "Gerçi Hint çocuğuyum, fakat gözümün nuru Buhara, Kâbil ve Tebriz'in pâk toprağından geliyor[5]."

İkbal, Buhara meşayihi gibi Kâbil'de de Bâbur, Humayun, Cihangir, Şeyh Feyzullah Kâbilî'ye; Tebriz meşayihine, bilhassa Şems-i Tebrizî'ye karşı derin hürmet beslediğinden bu üç şehrin toprağını gözüne nur veren "pâk toprak" (sürme) saymıştır. Hindistan kültür ve fikir hayatında en büyük inkılâpları yapanlar Gazneli Mahmud başta olmak üzere Türklerdir. İkbal Türkistan'dan yeni bir tufan kopmasını mümkün görüyor, fakat bunun da tekrar Mevlâna ve Şems-i Tebrizî hareketine inkılâp edeceğine inanıyor ve: "Semerkand toprağından tekrar bir Çingiz fırtınası, Hülâgu taşkınlığı kopacağından korkuyorum, Mutrip, Rum mürşidi (Celâleddin Rumî)nden bir gazel ve beyit getir de canım Tebriz (Şems-i Tebrizî) ateşine sarılıp yangın, alevlensin[6]" demiştir. İkbal, Türk'ü bir heyecan kaynağı, bir ateş bildiği gibi şiirlerini "Türk usulünde yazma"dan, "sofuları yoldan çıkaran Türk güzelliği" gibi, klâsik tabirleri kullanmaktan hoşlanır. İkbal'in bu kabilden şiirleri hemen hafızamda yerleşirdi. Bununla Bombay'daki günler benim için bir "İkbal günleri" olarak geçti.

Biz Rusya'da iken "Cemiyeti Akvam"ın mazlumların haklarını koruyabilecek bir otorite ve kuvvet, onlar için bir melce olacağını düşünüyorduk. İk-

(3) Nihal-i Türk zi barq-i Ferenk bâr avurd
Zuhûri Mustafevi ra behâne Bûlehebi-st
Menic ma'nii men der 'iyâr-i Hind u 'Acem
Ke asl-i in goher ez giryehâ-i nimşebi-st
Biyâ-ke men zi khum-i Pîr-i Rûm avurdem
Mey-i sukhan ke cevanter zi bâde-i 'anâi-st. (φ)

(4) Çeng-i Temuri şikest, âheng-i Temuri becâst
Ser birûn miâred ez sâz-i Semerqandi diger. (φ)

(5) Egerçe zâde-i Hindem, furûg-i çeşm-i men est
Zi khâk-i pâk-i Bukhara u Kâbil u Tebriz-est. (φ)

(6) Ez khâk-i Semerqandi tersem ke diger khized •
Âşûb-i Hülâgû-i, hengâme-i Cengizi •
Mutrib, gazel-i beyt-i ez murşid-i Rum âver, •
Tâ gûta zened der âteş-i Tebriz. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

bal ise şiirlerinde bu müesseseyi "birkaç kefen hırsızının ganimeti paylaşmak için toplandığı yer" diye yermişti. Ben Lahor'da görürsem onunla bu gibi mevzular üzerinde konuşacaktım. Türkistan'daki mücadelelerin onu heyecanlandırdığını umuyordum. Gerçekten eğer görüşebilseydik ondan Türkistan mücadelesini canlandıran şiirler de çıkabilirdi. Fakat İngilizler yol vermedi.

§289 **Türkistan-Hindistan Münasebetlerinin İstikbali**

Hindistan'da beş hafta süren seyahatım bana kendi uğraşmalarımızın diğer meselelerini yeni baştan gözden geçirmek fırsatını verdi. Burada öğrendiklerim Mısır'da 1929'da neşrettiğim "Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi" kitabımda Türkistan ve Hindistan'ın gelecekteki müşterek emellerine ait fikirlerimi (s. 668-675) yazmama temel oldu.

Biz Kâbil'deki konuşmalarımızda Amu Derya, Sır Derya, Çu ve İle nehirlerinden açılacak yeni büyük kanallarla suvarılacak Qaraqum, Qızıl Qum, Moyonkum çölleri on milyonlarca insanın iskânına yol açacağı zaman, bundan doğu İran, Afganistan ve Hindistan nüfus artığı için de istifade edilebilir, Slav ırkına mensup milyonlarca yeni muhacir dalgalarını durdurmak işinde Orta ve Güney Asya milletleri arasında işbirliği vücuda getirmek zaruridir, diyorduk. Türkistan tarihine ait adı geçen eserimde bu fikirleri de aksettirmiştim. Biz Hindistan'da iken Hindistan Kıral naibi Lord Reeding'in yanında muavin ve Hariciye işleri müdürü olan Sir Olaf Caroe benim bu eserimden geniş ölçüde istifade ederek yazdığı ve 1953'de yayınladığı "Sovyet Devleti ve Orta Asya Türkleri" (Soviet Empire and the Turks of Central Asia) ismindeki eserinde Türkistan ve Hindistan'ın müstakbel münâsebetlerine dair yazmış olduğum fikirleri de kısa olarak aksettirmişti. 1964 başında Delhi Müsteşrikler Kongresinde bulunduğum vakit Sir Olaf Caroe'un eserinde aksettirilen fikirlerimin birçok Hint büyüklerinin o cümleden Nehru'nun dikkatini çekmiş olduğunu, hatta Nehru'nun bu mütalâaları eserin türkçe aslından tam tercümesini yaptırıp okuduğunu onun yakınlarından öğrendim. Bu da bu kongrede Nehru'nun söylediği uzun nutkuna cevap vermek için hitabet kürsüsüne dâvet edilmeme vesile olmuştur. Benim cevabımdan sonra sahnede yanındakilerle birlikte ayağa kalkıp elimi sıkan Nehru "Sizi eserleriniz ve buradaki arkadaşlarınız vasıtasiyle çoktan tanıyorduk" dedi. Benim müstakbel Hindistan-Türkistan münâsebetlerine dair fikirlerimin Pakistan Müslümanları üzerindeki tesiri daha büyük olmuş. Bunu 1956 senesinde Lahor Üniversitesi'nde talebelere diploma tevzii (convocation) merasiminde Prof. Muhammad Shafi'den ve bizzat Pakistan Cumhurreisi İskender Mirza'dan işittim. Zaten Hindistanlılar Şarka ve bilhassa İslâm âlemine ait ingilizce çıkan her eseri muhakkak okurlar. 1964'de Patna şehrinde bulunduğum vakit görüştüğüm münevver Müslüman hanımla-

Levent Şahverdi Arşivi

rının dahi Olaf Caroe'un eseri vasıtasiyle fikirlerimi ilgi ile öğrenmiş olduklarını gördüm. Bunlar bana hâtıralarımın urduca neşri hususunda da ısrarla tavsiye ve tekliflerde bulundular.

Bombay'da bulunurken "Hilâfet Komitesi"nde görüştüğüm zevat ta "Enver Paşa muvaffak olsaydı iş başka olurdu, fakat onun Türkistan davasına bizzat iştirak edip orada şehit olması bu davaya bir kutsiyet vererek Hindistan Müslümanlarına tesir eden büyük bir hâdise oldu," dediler ve bizim Başkurdistan'da iken Hilâfet Komitesinin en eski ve temel azalarından olan Mevlevî Bereketullah'a başkentimizde ziyafetler verip Hindistan istiklâl davasına karşı sempati izhariyle söylenen nutukları Bereketullah'ın Paris'e geldikten sonra yazdığı eserinden ve mektuplarından öğrendiklerini söylediler. Hulâsa biz Hindistan'da kısa süren bu seyahatimizden, İngilizlerin engel olmalarına rağmen, en iyi intibalarla ayrıldık.

Hindistan'da iken ben buranın farsça yazmış olan şairlerinden bir çoklarının çok güzel şiirlerini hâtıra defterime nakletmiştim. Yazık ki bir çoklarının kime ait olduğunu kaydetmemişim. Büyük al-Birûnî'nin Hindistan'a ait eserinin Avrupa'da basılan arapça metnini kitapçı Mirza Muhammed Şirazî vasıtasiyle aratıp elde ettim. Pek aklım ermiyen mevzular olmasına rağmen bu kitabı okuyorum. Aynı Şirazî'de al-Birunî'nin "Qanun Mas'udi" adlı kitabının ilk yarısının bir yazma nüshasını okudum. Türkistan'ın bu büyük âlimi bu eserinde arzın güneş etrafında dönüşü meselesine temas etmişti.

8290 **Müstakbel İlmi Çalışmalarının Planı**

1 Kasım Perşembe günü saat 11'de Aden, Süveyş kanalı yolu ile Beyrut'a gelmek üzere Lloyd Triestino vapuru ile Bombay'dan hareket ettik. Burada tayfalar bize bol İtalyan şarabı veriyorlardı. Yemek iyi idi. Hasırla sarılmış yuvarlak şişeleri boşaltmaktan çok hoşlanan arkadaşım Fethulkadir'in (Abdülkadir) keyfi yerinde idi. O bunu günlerce nûşetti. Tayfadan, ikramlarda fazla cömertlik etmemelerini rica etmemiş olsaydım arkadaşım, Aden, Port Said ve İzmir'i geçmiş olduğumuzun farkında bile olmamış, gözlerini İstanbul limanında açmış olabilirdi. Biz İstanbul'a kadar 27 gün süren bu deniz seyahatimizi müstakbel ilmî faaliyetimizin plânlarını hazırlamakla geçirdik. Benim ilgi saham başlıca tarih, Fethulkadir'inki ise dil ve etnografya idi. Kâbil'de 26-28 Haziran toplantılarımızda aldığımız karara göre ben kendimi ilmî çalışma yoluna vakf edecek olduğumdan şimdi Bombay'dan ayrıldığım gün bunun plânlarını tertip etmeye başladım. Bu plân şimdiye kadar 43 senedir hayatımı tanzim etmekte devam ettiğinden bunu hâtıralarımda tesbit edeceğim. Benim ilmî mesai saham, Orta ve Ön Asyanın umumiyetle Rusya İslâmlığının muasır ve onun geçmişteki siyasî ve kültürel hayatı olacağına göre, şimdilik nerede oturacağım da pek belli olmadığından her yere tertip ve sıraları bozulmadan nakli kolay olacak bir seyyar kütüphane tertip

Levent Şahverdi Arşivi

ettim ve mesai sahamın da bugünkü muasır hayatımıza ait araştırmalar esas olmak üzere en zarurî olanları üzerinde çalışacağım için plânı ona göre yaptım. Kütüphane bir metre genişliğinde, iki yahut tek sıra kitapları ihtiva eden kapaklı sandıklardan ibaret olacak. Evimde bugün 100den fazla sandık-dolaplardan müteşekkil olan kütüphanemin o zaman 18 sandığı için plân kurulmuştu. Bu sandıklar sandık numarası, kitaplar da kitap numarası alacaklar. Şimdi denizde seyahatimde elde mevcut kitaplar 86 cilt ile sayıları çok olan küçük risalelerden ibaretti. İlmî mektuplaşmalar, araştırma materyalleri "folio" ve "quart" "octav" boylarda bulunmak üzere VIII, IX. ve X. dolapları teşkil edeceklerdi. VIII de muhtelif âlimlerle mektuplaşmalar, onların ufak yazıları yer tutacak. [Bunlar şimdi, 165 dosya yahut pafta teşkil ediyorlar. IX ve X'lar kendi eserlerim "Neng İzlek," yani malzemeler ve araştırmalar (rusça materialy i issledovaniye) olarak iki kısım teşkil edecekler, IX'da plana girmeyen mevzulara ayrı kaynak ve müelliflere ait evrak ve araştırmalar bulunacak. Bunlar şimdi kütüphanemde 221 cilt (fakat bazı mevzular birkaç cilt) teşkil ediyorlar. X'da ise ayrı disiplin ve devirlere ait malzeme ve araştırmalar yer alacak. Bunlar şimdi 43 sene zarfında 445 defter teşkil etmektedir. O zaman aldığımız şimdi de değiştirilmeyen kütüphane tasnifi şudur: 1. coğrafya, 2. iktisadî hayat, 3. siyasî hayat, 4. içtimaî hayat, 5. hâl tercümeleri, 6. tarihi coğrafya ve arkeoloji, 7. tarih, 8. etnoğrafya-folklor, 9. Türk dili ve edebiyatı, halk edebiyatı, 10. kaynaklar ve kütüphaneler, kataloglar, 11. Türk tarihi haricindeki mevzular: tarih metodolojisi, Çin, Hint, İran, Afganistan, Kafkasya, Rusya, Fin-Ugur kavimleri, 12. din ve İslâmiyet. Bu bölümlerde ancak tarihe tahsis edilen 7. kısım devirler, kavimler ve kültür sahalarına göre 70 kadar kola ayrılmıştır. Bütün IX ve X. bölümler ancak kendi elimle yazılmış materyaller ve tarafımdan telif olunmuş eser, makale ve etüdlerden ibarettir.][1] Kendimin yakın senelerde nerede bulunacağım belli olmadığından bütün kütüphane ve evrak İstanbul'da muhafaza edilecektir. Bu iş için İstanbul'da bir beton binada kütüphanemi kira ile yerleştirmem gerekecektir. İran ve Afganistan'da Çağatay edebiyatına ait Abdülkadir'le birlikte toplamış olduğumuz materyalleri X. dolabın 9. kısmının 11. cildi olmak üzere bu deniz seferi esnasında topladık, 1206 sayfalık bir eser oldu, bunun 78 sayfası sistematik fihristtir. Bu Bombay-İstanbul deniz seferi bana o günden bugüne kadar fasılasız 43 sene devam eden ilmî çalışmalarımı değiştirmeksizin tanzim etmek imkânını vermiştir.

8291 **Bohça Kültürü** Kütüphanem böylece seyyar olacağından nakli kolay sandıklardan ibaret olacaktır. Bu benim kafamda yerleşmiş "bohça kültürü"nden geliyor. Göçebelerin mal ve mülkü seyyardır. Bütün çamaşırlar, elbiseler bohçalara, sandıklara konur. Kitapları varsa onlar da öyle. Bohça ve sandıklar atlara, öküzlere yüklenir. Halılar, çadırın

Levent Şahverdi Arşivi

iskeleti, keçeden duvar ve sakıfları ise develerin üzerine yüklenilir. Bizim ailede yaylaya çıkma âdetinden ayrılındığından beri bir asra yakın zaman geçmiş olduğu hâlde, evde herkesin bohçaları sandıklarda saklanır. Ben ancak 70 yaşıma geldiğim vakit kütüphanemi sabit dolablara yerleştirmeğe başladım. Aslen Dobruca Nogaylarından birinin hanımı olan kaynanam ise 86 yaşında olduğu hâlde bütün eşyasını bohça ve bavullarda muhafaza eder. Güya yarın göçüp gidecekmişiz gibi. Benim batıda Prof. Paul Kahle, doğuda (Pakistan'da) Prof. Muhammad Shafi' isminde iki yaşlı dostum misafirim iken sandıklardan müteşekkil kütüphane sistemimi benimsediler. [Yine Alman profesör H. Ritter'de.][2] Demek göçebelikten kalma âdetler nesiller geçtiği hâlde kafalardan çıkmıyor ve bunları medenî insanlar kabul edebiliyorlar. Filozof Farabi'nin ve XIV. yy. Sır Derya havzasında Sığnak'ta yetişen Türk âlimi Hüsameddin'in muazzam kütüphaneleri de böyle bohça ve sandıklarla nakledilirmiş.

8292 **Zîbunnisa** Ben Meşhed, Herat, Kâbil, Peşaver ve Bombay'da tedarik ettiğim kitaplar için, ne büyük nimet, bunları elde ettim diye seviniyordum. Bunları bir bir elime alıp orasından burasından okuyordum. Bunların arasında "Divân-i Makhfî" isminde taş basma bir eser vardı. Bu da Afganistan'ın Buhara'daki eski elçisi aziz dostum Abdurresul Hanın bana çok defa şiirlerini sevgi, bazen de heyecanla okuduğu Prenses Zibunnisa'nın divanı idi. Zibunnisa Hindistan'da hükûmranlık eden Temürlüler sülâlesinin mümtaz bir simasıdır. Bunun ilim, edebiyat tasavvuf sahasında geçirdiği hayatî aşkları ve siyasî hâdiseleri büyük romanlara ve sinema senaryolarına mevzuu teşkil edecek mahiyettedir. O Bâburlülerin son büyük imparatoru Evrengzib'in (1658-1707) kızıdır. Yedi yaşında Kur'an'ı hıfzetti. Babası ona Miyabay isminde bir bilgin Özbek kadınını 1640'da muallime tayin etti. Bu kadın ona farsça ve arapça, astronomi, riyaziyat öğretti. Daha 14 yaşında iken kendi anlayışını belirterek Kur'an'a bir tefsir yazmaya başladı. Büyük babası Bâbur'un kızı Gülbeden gibi Zibunnisa da bir şair idi. En çok Ekber Mirzanın nüfuzu altında kalmış, yani dinî sahada müsamaha yolunu tutup İslâm ve Hint dini telkinlerini yaklaştırmak fikrini ileri sürmüştür. Bu yolla Hintlilerin İslâmiyeti daha çabuk kabul edeceklerine inanıyor bu düşünceleriyle amcası Prens Daraşukuh ile aynı fikirde bulunuyordu. Kur'an'dan başka kütüb-ü mukaddeseyi, Hint filozofu Bramanatra'nın, Muhiddin İbn Arabi, Celâleddin Rumi'nin eserlerini okumaktan hoşlanırmış. Taş basma olarak basılan bu divan yalnız farsça şiirlerini ihtiva eder. Halbuki Zibunnisa türkçe ve arapça şiirler de yazmış. Nasır Ali isimdeki bir şairle irticalen müşa'arede bulunmuş. Bu şiirleri Abdurresul Han zikretmişti. Bazı şiirleri amcası Daraşukuh'un divanına girmiştir. Daraşukuh gibi nakkaşlık mesleğine lâyıkıyla vakıftı. Hususî ellerde bazı re-

Levent Şahverdi Arşivi

simleri varmış, bir de kendisinin Kur'an okurken çıkarılan resmi vardır. Babası ona Delhi'deki sarayında "Arşın Tavus" isimli bir köşk yaptırmıştı. Nefis eserleri orada yazdırmış ve tezyin ettirmişti. Fakat dünya nimetleri onu tatmin etmemiştir. Her sene birçok fakiri hacca gönderir; bahçe işleriyle ve sporla meşgul olurdu. İmamî isminde bir sporcu şairi yanından ayırmazdı. Kılıç kullanmakta birinci idi. Büyük babası İmparator Cihanşah onu Daraşukuh'un oğlu Süleyman-Şukuh'la evlendirecekti. Fakat çok mutaassıp olan babası Evrengzib Daraşukuh'u ve oğlunu sevmezdi. Bu cihetten bu nikâha mâni oldu. Bununla kızının hayatını facialarla doldurdu. Onunla evlenmek isteyenler çoktu, fakat Zibunnisa evlenmek isteyenlerle bizzat konuşmak istiyordu. Bu bakımdan o Çingizlilerden Qaydu Hanın kızı Qutulun'un tam bir benzeri idi. İhtimal Zibunnisa da Qutulun'u tarihten biliyordu, yani onun hakkında malûmat sahibi idi. Safevi hükûmdarı İkinci Şah Abbas'ın oğlu Mirza Faruk şiirlerini ve resimlerini görerek Zibunnisa'ya âşık olmuştu. Onunla evlenme niyetiyle Delhi'ye geldi. Zibunnisa ile aralarında müşa'are ve münâkaşalar oldu. Fakat kendi kültürünün daha yüksek olduğunu görülünce Zibunnisa evlenmeğe yanaşmadı. Faruk Mirza da İran'a döndü. Sonra siyasî işlere ismi karıştığından isyan eden amcası Daraşukuh ile haberleştiği duyulunca babası onu Salimcar kalesine hapsetti. İşte hapsedildiği sarayda yazdığı şiirler onu meşhur kılmıştır. İsyan hareketleri yatıştırılınca babası Zibunnisa'yı tahliye etti. Bundan sonra ilimle, sanatla meşgul olarak Lahor'da yaşadı ve 1689'da hastalanarak 50 yaşında vefat etti. Zibunnisa'nın şiirleri dinî içtimalarda, sofuların toplantısında çok okunurdu ve sofular bu şiirlerden cezbeye gelirlerdi. Elimdeki divanın da ezcümle şu şiirleri hoşuma gitti: "Ben zahir itibariyle bir Leylayım, ama batın itibariyle bir Mecnunum. Yalnız haya ayağını zincirliyor, çöllere dalamıyorum[7]." "Sen güzellik âleminde bir taç sahibi (prenses)sin, bütün güzeller senin ayağını öpmeye muhtaçtırlar, bari günahsız insanların kanının dökülmesine yol verme, Haccac zulmünün çırağına yağ dökme[8]." Kendisi raks etmekten hoşlanmış "Mahrem ve yabancı huzurunda rakset, fakat raks merakı ile kendini erkeklere kaptırmamayı da bil. Avucundan muhabbet camını eksik etme. Sarhoş âşıklar arasında raksa devam et"[9]. Zibunnisa Türk hükûmdar kadınlarının merasim odalarına açık yüzle, peçesiz çıkma âdetlerinin kendisince de tatbik edilmesi gerektiğini bilmiş ve "Güzel yüzünden perdeyi padişahların ayinine uyarak indir. Ada-

(7) Gerçe men Leyla libâsem • Dil çu Mecnûn der havâ'st
Ser be sahrâ mizenem • Likin hayâ zincir-i pâ'st.

(8) Tu-i der mülk-i khûbî sâhib-i tâc • Be pâpûs-i tu khûbân cumle muhtâc
Bâ-khûn-i bigunâhân sa'y kem kün • Mekun rûşen çirag-i zulm-i Haccâc.

(9) Eğer merd-i rehi mestâne mi raqs • Be piş-i mahram u bigâne mi-raqs
Meşev ez beher dane sayd-i sayyâd • Çu murgan-i çemen bidâne mi-raqs
Medeh makhfî zi kelî-i cam muhabbet • Meyân-i âşiqân mestâne mi-raqs.

Levent Şahverdi Arşivi

let isteyip gelen tebaana hiç olmazsa didarını göster de onları tesliye et"[10] demiştir.

Zibunnisa en çok Hazret-i Peygamberi sevmiş ve Kâbe'yi ziyaret etmek onun en büyük ideali olmuştur. Fakat bir kadın (prenses) sıfatiyle istediği gibi hareket edemediğinden arzusu olamamıştır. Onun Hazret-i Peygamber için söylediği "nât" çok güzeldir. Arkadaşım Abdülkadir uyuyordu ben de Zibunnisa'nın "Nât-i Nebî"lerini okuya okuya uykuya dalmışım.

8293 **Peygamberimizin Vatanı Hicaz**

7 Kasım Çarşamba günü sabahı Hicaz'a Hadramut sahillerine gelecektik. Erken kalktım, aşağı katın güvertesinde Bombay'dan memleketlerine dönmekte olan Arap işçileri iskambil oynuyorlardı. Sabahleyin bunların birinin güzel sesle Kur'an, sonra "Nât-ı Nebî" okuması beni uyandırdı. Gençliğimde pek iyi bildiğim "Busirî Kasidesi"ne ait olan bu şiirlerde deniliyor: "Ey İslâm camiası! Sevinmeliyiz ki Allah'ın inayeti ile biz, yıkılmaz, sarsılmaz bir sütun olan bir dine dayanıyoruz. Hepimiz hayırlı baba ve hayırlı koca yerini tutan Peygamberimizin kefaleti altında bulunduğundan ne çocukları yetim, ne de kadınları dul kalacaklardır." Bu iki mısra'ı, Araplardan birkaçı daha gür sesle tekrar okudular. İmanları, Peygamberimize güvenleri o kadar kuvvetli idi. Türklerin mühim bir kısmı 16 ncı asırdan beri Rus boyunduruğu altında bulundukları hâlde İslâmiyet sayesinde milliyetlerini muhafaza edebilmişlerdi. Şimdi halleri ne olacak? Zibunnisa dahi Bâburlu sülâlesini kasd eden şiirlerinde mecusî Hindu kalabalığı içinde mahvolmadan hâkim bir unsur olarak kalabilmeleri için Peygamberimize minnettar olduklarını söylemiştir. Şimdi çok sevdiğim Peygamberimizin vatanına geliyoruz. Onyedinci asırda Hindistan yoluyla Hicaz'a gelen hacılar Hadramut dağlarını görür görmez tekbir alırlarmış. Ben de tekbir aldım. Yakın yıllarda geçirdiğim hâdiseler gözümün önünden bir sinema şeridi gibi geçiyordu. Gönlüme rikkat geldi. Namaza kalktım. Namazı hep cenuptaki Kıbleye yönelerek kılardık, şimdi o şimalde idi. Bu beni meraklandırdı. Güvertede namaz kılan Araplara uyup iki rekât sabah namazı kıldıktan sonra hâtıra defterime şu mealde bir "şiir" yazmışım:

Güneye bakarak çok tomaldık ya Rabbi,

Kuzeye bakıp sana bir defa secde edersem kâfî gelir mi?

Milletim yurdum sonsuz eziyetler çekmektedir. Sen müdahale etmezsen bu işkenceler kendiliğinden sona erer mi? Ya Rabb[11]

(10) Berefken burqa' ez husnet be âyin-i şehenşâhi
Teselli kün be didâret temâm-i dâdkhâhân râ.

(11) Künge qarap köp tonqaydıq ya Rabbim
Tünge qarap bir yüğünsem yeter mi?
Yurtum çekken bu amansız azaplar
Sen tıymasan özliginnen biter mi?

Levent Şahverdi Arşivi

Abdülkadir daha uyuyordu. Aden limanına yaklaştığımızda onu da kaldırdım. Belki üç yaşımdan beri hep ismini duyduğum Veysel Karanî'nin memleketine Yemen'e gelmiş bulunuyorduk. Muasırı olduğu, Peygamberliğine derinden inandığı Muhammed'i gidip göremediği için çektiği derunî ızdırapları Çağatay şivesinde tasvir eden şiirleri hep pazar yerinde dervişlerden işitirdim, bunların birçoğu hâlâ aklımda idi. Ama çoğunu Abdülkadir daha iyi bilirdi. Limana gelince Veysülqaranî'nin vatanına bir ayak basayım dedim. Burası artık dünya musavalat düğüm yeri olmuş, ona bu münâsebetle sahip çıkan İngiliz polisi müsaade etmedi. İngiliz hizmetindeki Arap polis memuruna "Veysülqaranî"nin köyü Yemen'in neresinde diye sordum. Bilmedi.

Okur yazarsız Peygamber'in azameti mucizeye dayanmıyor, alelâde bir insan olarak beşeriyete irşatta bulunan, giriştiği savaşlarda zaferin kendi tarafında olacağına inandığı hâlde bu gibi hususlarda kendisine gaipten hiç haber verilmediğini söyleyen kâmil bir insandır. Talim ettiği din Medine'de devlet kanunları şeklini almış ve "Müşrikler sizi öldürürlerse siz de onları toptan öldürün" emirlerini (II 491, 9.5.IX, 88.90 IV) vermiş; bununla muvazi olarak diğer taraftan İslâmiyete tam güvenin, muhitin iyi olmak istidadını bahs konusu ederek "Dinde ikrah (zorluk) yoktur" (256 II), "Sizin dininiz size, benimki bana aittir" (6 CIX) hükümlerini öğretmiştir. Tam bir dehâ eseri olan bu gibi hükümlerin birinin diğerini fesh etmediğini en iyi anlayan hükümdar da Çingizlilerden Olcayto ve Yavuz Sultan Selim olmuştur. Olcayto'nun anladığına göre "Müşriklerin hepsini öldürünüz" "Nerede bulursanız kesiniz" emri büyük savaşlarda kumandan olan devlet adamına gelmiş; "Küffarla beraber yaşayınız, dinde zorlamak yoktur" emirleri ise barış zamanının kanunlar vazıı olan Peygambere gelmiş emirlerdir. Nasıl ki Kazak ve Kırgızlarda İset ismindeki kahramanlarını medhederken:

"Düşman görürse at oynatır Iset'in,

(Sulh olup) evde otururşa peynir kaynatır Iset'in"[12] demişler.

İşte İslâmiyet Türklere bu cepheleriyle sevimli ve millî din olmuştur. Peygamber'in büyüklüğünün diğer bariz hususları ahlâk ve siyasette görülmüştür. Müsbet tarafından: muvehhitlik iman, sadakat, vefa, ülfet, şehamet, hazın, inzibat, itidal ve mürüvvet gibi prensipleri telkin etmiş; menfî tarafından da: insanları şirk, yalancılık, vefasızlık, samimiyetsizlik, korkaklık, ölçüsüzlük, hiddet ve münafıklık gibi karakterlerin fena neticelerinden misaller getirerek tahdir etmiş, korkutmuştur. Türkistan'da Müslüman Türk sülâleleri olan Karahanlılar, Çağataylılar, Temürlüler ve Özbekler devrinde "Busirî Kaside"sinin ve Hazret-i Ali'ye ait hikâyelerin çok defa tercüme edil-

(12) Yavdı körse at oynatır İset'iñ •
Üyde oltırsa qurt qaynatır İset'iñ.

Levent Şahverdi Arşivi

mesinin, çok okunup ezberlenmesinin sebebi Peygamberin bu karakterlerinin, Türklerin ruhuna çok uygun gelmesinden ileri gelmiştir. İkiliği yaşatan her ne varsa onu ortadan kaldırdıktan sonra cihanşumul devlet kurma siyaseti takip edeceğini ve buna Sasanileri yıktıktan sonra, Bizansın sırasının geleceğini bilmiş olması ve maiyetinde bu sahada dört halife ve Muaviye, Abdurrahman ibn 'Avf, Abuzer Gufarî, Halid ibn Velid gibi bariz şahsiyetler yetiştirmiş olmasıdır.

Tarihte daima hayatın içinde aktif olarak kalmış olan Türklerin Muhammed'in dininden başka yakışır bir dini olmamıştır. Ekser dinleri tecrübe ettikten sonra Türkler İslâmiyette durmuşlardır. İnanırım ki Asya'nın ortasında varlıklarını bundan sonra da İslâmiyet sağlıyacaktır. İşte bunun için Yemen sahillerine yanaştıktan Süveyş kanalından geçinceye kadar vaktim hep Peygamberin tarihine ait okuduklarımı tekrar hatırlamakla geçti. Cidde'ye geldiğimizde bir gün buralara ayrıca gelip Kâbe'yi ve Peygamberin mezarını ziyaret etmek arzusu bende uyandı.

8294 **Akdeniz Sahilleri** Port Said'de üç gün otelde kaldık. Mısır'a gidip gelmek isterdim ama paramız az ve Buhara pasaportu meselesi karışıktı. Beyrut'a geldiğimizde şehre çıktık. Tedrisat ve tetkikatının çoğunun Hristiyan misyonerliğine ait olduğunu görünce 1908-9 yıllarında burasının külliyesine gelmek için çabalarımın beyhude olduğunu öğrenerek sevindim. On beş yıl önce gelmek istediğim bu Amerikan külliyesini tetkik ettim; ders programlarını aldım, kitapçılara gittim. Arapça tarih kitapları ve Arap düşünürlerinden Emir Şekib Arslan ve Muhammed Ali Kurd gibi zevatın İslâm âleminin muasır durumuna dair Hindistan'da iken gördüğüm neşriyatını aldım. 24. XI'de İzmir'e geldiğimizde Enver Paşa merhumun enistesi Halil Paşa ile ve bizim ikinci Başkurt süvari alay komutanlarımızdan İsmail Şeripov ile görüştük. Bu subay benim çok takdir ettiğim bir komutan idi. Biz 1919 Martında Sovyetler sulh akdettiğimizde Sovyetlere inanmadıklarından Kızıllar tarafına geçmeyen ve Beyaz Ruslar tarafında kalan subaylarımızdandı. Şahibek Özbekov ve Reşit Hüseyinov'la birlikte Denikin ordusunda bulunmuşlar. Şahibek yaralanıp Kırım'da hastahanede ölmüş. Reşit ise İstanbul'da imiş. İsmail kendisi Mustafa Kemal Paşanın maiyetinde Recep Peker Beyin isteğine uyarak Başkurdistan'daki millî hareket ve Başkurt ordusu hakkında bir rapor yazıp vermiş. Bunların birer nüshasını bana verdi. Bu eserde bu hâtıralardan güzelce istifade edildi. Bir de Reşit Hüseyinov'un bana karşı çok düşmanlık göstermekte, her gördüğüne beni sosyalist ve din düşmanı olarak tarif etmekte olduğunu anlattı. Bu Reşit Orenburg'un milyoner Tatarlarından Gani Bay Hüseyinov'un oğlu idi. Çar ordusunda subay olmuşlar, biraderi Abdurrahman'la birlikte Başkurt ordusuna intisab ederek Sovyetler tarafından müsadere edilmiş olan milyonlarını da

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurt ordusu kuvvetiyle tekrar elde etmeğe çalışmışlar. Gerçekten bir kısım emlâki kendilerine iade olunmuş, fakat biz de sosyalizm yolunu takip ettiğimizden bu Reşit bize candan düşman kesilmiş ve Beyaz Rus generalleri tarafına geçmiştir. Abdurrahman ise biz 1919 Martında Sovyetlerle barış yapıp anlaştığımız vakit ordumuzdan ayrılarak doğrudan doğruya 1. Kızıl Ordu komutanına gitmiş, orada onu haps etmişler. Böyle kafileden ayrılanlar hakkında Kızıl Ordu kumandanlığı bize hiç malûmat vermezdi. Biz de Abdurrahman Hüseyinov'un akibetinin ne olduğunu öğrenemedik. Bu zengin Hüseyinovlar ailesinde Veli Molla adında milyoner bir molla vardı. Monarşist ve her türlü teceddüdün müthiş düşmanı idi. Orenburg'da uzun seneler "Din ve Maişet" ismiyle son derece gerici bir dergi neşretti. İşte bu Hüseyinovlar bizim memleketimizdeki Tatarların kapitalist olanları idi. Ganî Bey ise ileri fikirli bir zat olmuştur.

Üç gün sonra İstanbul'a geldik Liman polis müdürü bizi, vizeniz yok diye karaya çıkarmadı. Biz Ağustos ayında Kâbil'de iken İstanbul daha kurtulmamıştı. Ankara hükûmetinin Kâbil sefiri tarafından verilen vize, müttefik işgal idaresinin bizi İstanbul'a çıkarmamasına sebep olur dedik, vize almamıştık.

8295 **İstanbul Limanında** Halil Paşa İzmir'den İstanbul'a Enver Paşanın Kâbil yolu ile Türkiye'ye dönen yaveri Muhiddin Beye geldiğimizi telle bildirdiğinden bu zat bizi iskelede beklemiş, vizemiz olmadığından Ankara'ya şahsen müracaat etmemiz gerektiğini bildirdi. O Türkistan istiklâl mücadelesi tarihine dair o günlerde İstanbulda "Vakit" gazetesinde tefrika ettiği makalelerini de getirmişti. Biz de Ankara'da Hariciyeye dilekçe, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet ve Ziya Gökalp'a mektuplar gönderip Fransa'ya gitmekte olduğumuzu, bir kaç gün İstanbul'da kalmamıza müsaade edilmesini rica ettik. Liman polis müdürünün ters muamelesinden bîzar olarak, izinsiz vilâyete gidip Hariciye mümessili Dr. Adnan Adıvar'ı gördüm, bir kaç gün İstanbul'da kalmamıza müsaadelerini rica ettim. Adnan Bey "İş Ankara'ya aittir, Kâbil sefirimizin vize vermemiş olacağını düşünmüşlerdir" dedi ve vapura dönmem gerektiğini söyledi. Kendisi de benimle beraber Emniyet müdürüne geldi. Bizden evvel İstanbul'a muvasalat etmiş olan Buhara Maliye Vekili Nasır Mahdum Hakimoğlu, keza Kazaklardan Ayıt Mehmet vapurumuza yahut liman polis dairesine geldiler. Kitap dolu sandıklarımı Nasır Mahdum'a verip talimata göre dolap sandıklar yaptırmasını ve Ayıt Mehmet'e de her sandığa girecek kitaplara etiketler yapıştırıp fihrist tutmasını rica ettim. Ben Avrupa'da birbuçuk sene süren seyahatımda ele geçirdiğim bütün kitapları Nasır Mahdum'a gönderiyordum ve bunları o Ayıt Mehmet tarafından sandıklara koyup tanzim ettiriyordu. 1925 senesi yazında İstanbul'a geldiğimde 11 sandık dolaptan ibaret bir kütüphanemin vü-

Levent Şahverdi Arşivi

cuda gelmiş olduğunu görerek sevindim. İstanbul limanında dört gün geçtiği hâlde Ankara'dan cevap gelmediğinden üzülerek Fransa'ya gitmek üzere vapurla İzmir'e hareket ettik.

Orada bir kaç gün Halil Paşaya misafir olduk. Yanında Enver Paşa maiyetinden Şükrü Bey Yenibahçeli, Dr. Ali Haydar (şimdi Bursa'da Dr. Haydar Öner) Bey ve başkaları vardı. Paşa bize mükellef ziyafetler verip kendisiyle Moskova'da görüştüğümüz zamanı ve Türkistan mücadelesi günlerini hatırlattı. O arada Ankara'dan bize müsaade geldi ise de Fransız konsolosluğundan vize alınış olduğumuzdan bu şileple Marsilya'ya hareket ettik ve 20 Aralık'ta oraya vardık. Yanımızda pek kıymetli bir Buhara halısı var idiyse de Fransız gümrüğü bizim ödeyemeyeceğimiz kadar vergi istediğinden bu halıyı bizi getiren vapurun kaptanına ucuz fiyata satmak mecburiyetinde kaldık. Bu adamın Şark sanatına karşı derin ilgisi vardı. Yanımda "ney" vardı, onu vapurdaki kamaramızda çalıyordum. O kaptan, ben ustaca çalmadığım hâlde bunu severek dinlerdi. Neyin iki tane olduğunu bildiğinden birisini istedi. Hediye ettim. Çok sevindi.

Levent Şahverdi Arşivi

IX

AVRUPA'DA GEÇİRDİĞİM ON SEKİZ AY

8296 Paris ve Mahmud Tarzi İzmir'de iken Saint Germain'in bir sokağında Türkiyeli bir Yahudinin idare etmekte olduğu küçük otelin adresini almıştık, oraya indik. Marsilya'da Paris'in mufassal plânını almıştım. Şiddetli soğuk algınlığına rağmen tramvay ve otobüslerle şehrin maruf yerlerini gezdik. Evvelâ hakkında epeyi okumuş, sinemalarda görmüş olduğum Paris, bana Champs Elysee'nin hiç görmediğim genişliğinden ve intizamından başka intiba vermedi. Akşam terletici ilâç almıştım, yastığın altına kadar geçen bir ter içinde uyandım, pür sıhhattim. Ben traş olurken Yahudinin karısı kocasına rusça olarak "Bu adam yatağa işemiş mi, su mu dökmüş" dedi, otel sahibi de "İşte Asyat (yani Asyalı) böyle terlemiş ve yatağı harap etmiş, ama kendisinde dünkü hastalığından eser kalmamış, bravo" dedi.

22. XII. Biz giyinip Afgan sefarethanesine gittik. Afganistan'ın büyük edibi ve mütefekkiri olan sefir Mahmud Han Tarzî beni kucaklayıp karşıladı. Çünkü Buhara'daki Afgan elçisi, Abdurresul Han vasıtasiyle tekellüfsüz mektuplaşmalarımız olmuştu. "Üstünüzü muhakkak değiştirin, burası küffar memleketi, iyi giyinip yürüyün" dedi ve gardrobundan bir yeni elbise getirdi "Bunu Emir İnayetullah Han (yani Amanullah Handan önceki kıral) düğün münâsebetiyle benim için yaptırmıştı, biraz kısa geldi, giymedim" dedi. Ben, üzerimdeki elbisenin Meşhed'de mutat İranlı biçimi yapılmış ve ütüsüz olduğundan, otel sahibinin kadınına benden "Asyat" diye bahsettiğini söyledim, gülüştük. Mahmud Han Tarzî 1928'de İstanbul'a geldiğinde "Tarabya" oteli karşısında kayıkta bir deniz gezintisi yapmıştık. "Üstünüz çok güzel, şimdi kimse size Asyat diyemez" diye şaka etti. Gerçekten Paris'e geldiğimizde üzerimizdeki İran biçimi elbiselerimiz çok biçimsizdi.

Mahmud Han Tarzî'nin "Sirâc al-Akhbâr" ismiyle Kâbil'de neşretmekte olduğu gazetesini ben daha 1913-14 senelerinde devamlı olarak okuyordum. İnayetullah ve Amanullah Hanların kayın pederi olduğundan memleketinde nüfuzu büyüktü. Öğle yemeğine alıkoydu. İngilizlerin bizim Lahor'da Muhammed İkbal'le ve Bombay'da Muhammed Ali ve Şevket Alilerle

Levent Şahverdi Arşivi

görüşmemize müsaade etmemiş olmaları dolayısıyla küfretti. Paris'te ne kadar kalırsak ihtiyacımızı karşılayacağını, kitap satın almakta ve Almanya seyahatında yardım edeceğini söyleyip bizi sevindirdi.

§297 **Son Ferğane Hükümdarının Torunu**

Burada son Ferğane hükûmdarı Khudayar Hanın torunu İslâmbek Khudayarhanov sefaret kâtipliği ediyordu. Babası Mehmed Emin Beyle iyi tanıştığımı 1913'te Taşkent'te evlerinde misafirleri olduğumu bildiği için "seni görünce babamı görmüş gibi oldum" diye çok hürmet etti. "Cemiyeti Akvam"a müracaat edip "vatansız" pasaportu almamda, Almanya'ya vize verilmesinde ve sair işlerde yardım etti. Sefir "Afganistan sizin vatanınız değil mi? Niye vatansız cüzdanı alıyorsunuz, bizim pasaportu verelim" dediğinde, İslâmbek, "Bunların bir devlete bağlı olmayıp vatansız pasaportu almaları Türkistan namına siyasî teşebbüslerde bulunmaları için faydalıdır" dedi. O Türkistan namına yapılan teşebbüslerle candan ilgileniyordu, fakat sefaretteki resmî vazifesi onun bu işlere resmen karışmasına mâni oluyordu.

§298 **Mustafa Çokayoğlu**

Sefarethaneden Abdülkadir'le birlikte Çokayoğlu Mustafa'ya gittik. Aralarında yakın bir bağlılık olmamakla beraber İslâmbek bize şehrin dışında Nogent sur Marne denen yerde yaşamakta olan Çokayoğlu'nu bulmakta yardım etti. Bu Nogent, hakkında benim bazı şeyler okumuş olduğum bir yerdi. Çünkü 1812'de Rus ordusu Paris'e geldiğinde bu orduya dahil Başkurt kıt'aları bu Nogent'de kalmışlardı. Bir Başkurt ordu imamının Paris ve Nogent hakkında Başkurdistan'a yazdığı bir mektubu vaktiyle okumuştum. Mustafa, 1913 Ferğane seyahatimde Taşkent lisesinde ve sonra Petersburg Üniversitesi'nde tahsilde bulunduğu vakit tanıştığım eski bir arkadaşımdı. Babası Sır Derya Kıpçak uruğu Kazaklarından olup Khoqand hükûmeti hizmetinde dâdkhoh rütbesinde iken geçen asrın ortasında Rus ordusu buralarını işgal edince general Perovskiy'nin hizmetine girmiş, rusça öğrenmiş ve sonra tercümanlık etmiş bir zattı. Khoqand zamanında Özbeklerin büyüklerine, Rus devrinde ise Rus eşrafına ısınmış olan bir ailedendi. Fakat müstakil Khoqand hükûmetine tâbi Kazaklardan olmakla istiklâl devrine ait hâtıralar bunlarda daha canlı idi. Bu yüzden 1916'da Duma Fraksiyonunda ben Ufa'yı, Mustafa da Sır Derya vilâyetini temsil ederek azası olduğumuzda o Kadet olmasına rağmen, benimle hep beraber bulundu ve 1917 inkılâbında Khoqand muhtariyeti hareketine katıldı. 1918 başında Khoqand Sovyetler tarafından işgal edilince Mustafa kaçarak Taşkent'e gelip orada Kadet fırkasına mensup bir Rus subayının evinde misafir kalırken karısını kaçırıp Turğay yoluyla Yurmatı'da evimize, sonra Orenburg'a geldi. Şimdi evinde bizi misafir edecek oldu. Mariya Yakovlevna isminde olan bu kadın Times mevkiinde bizde bir

Levent Şahverdi Arşivi

müddet misafir kalmış olduğundan aramız iyi idi. Bunlar her şeyden evvel birden, "Önce bize gelip sonra Afganlılara gitseniz daha iyi olmaz mıydı?" dediler. Biz Mustafa ile üç gün konuştuk. Mustafa fakirce idi. Milyukov ve Kerenskiy'nin gazetelerinde yazdığı makalelerle geçiniyordu. Almanya'ya giderken Türkistan'dan getirdiğimiz elbiseyi Mustafa'ya bırakmıştık. O bunları satıp yedi, her hâlde bir müzeye satmıştı.

§299 **Sadri Maksudi Bey** Sadri Maksudi Bey de burada Nogent'da Mustafa'ya yakın bir caddede oturuyormuş. Ayın 24'nde Abdülkadir ve ben onlara gittik. Refikası Kâmile Hanım ve bugün Türkiye'de mühim mevkilerde bulunan kızları Adile ve Naile daha lise talebesi idiler. Bugün sağlıkla Türkiye'de evlât ve ahfadı arasında mes'ut yaşamakta olan Kâmile Hanım Sadri Bey dönünceye kadar bize memleket yemeği hazırladı. Hep Rusya ahvaline dair konuştuk. Onlar buraya Petrograd, Helsingfors yoluyla gelmişlerdi. Sadri Bey Kadet Partisi azası olduğundan onların kanalından kendisine bazı yardımlar geliyormuş. Kâmile Hanım bizim Rusya'da iken Sadri Beyle çatışmış olmamızı unutmamıştı. Hemen bana "Çırpındınız çırpındınız da çırpınmaklarla iş bitmiyor, Rusya ile mücadele oyun değildir. Bunu ağabeyiniz iyi bildiği için sizin yolunuzu takip etmedi. İşte siz de bizi takiben buralara kadar geldiniz"[1] dedi. Biraz sonra da Sadri Bey geldi. O eski hesapları hatırlar mahiyette serzenişte bulunmadı. O bize Rusya ve Türkistan ahvalini öğrenmek bakımından yeni, taze bir kaynak nazariyle bakıyordu. Akşam yemeğini de beraber yedik. Sadri Bey, "Ali Merdan Topçıbaşı ile de konuşarak bizim Avrupa'da neler yapacağımızı beraberce düşünmemiz lâzım" dedi. Biz de zaten bunu istiyorduk.

§300 **Ali Merdan Topçıbaşı** 26 Aralık. Ali Merdan Beye telefon edip şehir dışında St. Cloud adlı yerde bulunan evine gittik. Elde plân olduktan sonra Avrupanın büyük şehirlerinde istediğiniz evi bulmak için, meselâ Şark şehirlerinde olduğu gibi aranıp vakit geçirmek icap etmiyor. Sevimli Ali Merdan Bey geleceğimiz dakikayı biliyormuş gibi bizi hemen kapısında karşıladı. Kucaklaşıp görüştük. 1917 senesi Moskova'da Rusya İslâmları Kongresi ve biraz sonra Moskova'da toplanan "Rusya Devlet Kongresi" dolayısıyla kendisiyle aynı fikri müdafaa ettiğimizden birbirimize iyice ısınmıştık. Ali Merdan Beyi babam gibi ve hanımını annem gibi telâkki ederdim. İki kızı ve Petersburg'da tahsilde bulunduğu zamandan beri iyi tanıdığım oğlu Ali Ekber hazırdılar. Rusya İslâmlarının hürriyet mücadelesi tarihinde parlak yer tutmuş olan Ali Merdan Beyin ve Petersburg Üniversitesi'nde Farsça profesörü olan babası Mirza Cafer Topçıbaşı'nın hayatlarını,

(1) Tıpırçındığız tıpırçındığız da, tıpırçıngan bilen gine iş bulmi bit ul. Uns uyın tügil biyi ul, abzıyığız munı yakhşı bildi, sizniη yuluğızdan kitmedi, muna indi üzüğiz kildığız.

Levent Şahverdi Arşivi

hatta mensup oldukları Borçalı (Boruç oğlu) âşiretinin tarihini iyi öğrenmiş olduğumdan bu aile bana her cephesi ile malûmdu. Konuşmalarımız bir aile müsahabesi şeklinde ve çok tatlı idi. Evleri demiryolu hattının altında olduğundan her tren geçişi bir gürültü çıkarırdı. Fakat konuşmalarımız çok ciddi ve samimi olduğundan trenlerin geçiş sesini bile duymuyordum. Ali Merdan Bey "Ben artık ihtiyarladım, belki vatanımı bir daha görmeden öleceğim. Rusya İslâmları işini Emin Resülzade ile size bırakıyorum" diye ağladı.

Ali Merdan Beyle Avrupa'da yapacak işlerimiz hakkında danıştık. Ben Avrupa'da bulunmamdan en çok ilmî araştırmalar bakımından istifade etmek istiyorum dediğimde, "Siz daha çok gençsiniz, ilim kaçmaz, şimdi Türk ve İslâm dünyasının en kuvvetli merkezi olan bir ülkede çetin mücadelelerden gelmiş bulunuyorsunuz, başta bu işleri düşünün. Gürcüler, Ukraynalılarla görüşün. Maksudov ile de görüşeyim" dedi.

28 Aralık'ta Mustafa Beyin evinde Kafkasya'nın Lezgi Müslümanlarından Petrograd Üniversitesi Şark Fakültesi mezunu, aynı zamanda hukukcu olan İsrafil isminde bir münevver zatla görüştüm. Bu da İstanbul'dan gelmiş, bunun kadını da Mustafa Beyinki gibi koyu Kadet partili olan bir Rus'tu. Bu Kadet muhiti bende çok menfur bir intiba bırakmıştı. O akşam Milyukov'un konferansı varmış, hep beraber oraya gittik. Milyukov beni gıyaben tanırmış. Salon hıncahınç dolmuştu, hiç oturulacak yer yoktu. Milyukov bana ve Mustafa'ya kendisinin oturduğu kürsünün iki tarafında ayakta yer vermek istedi. Biz kilisede bir "altar"ın iki kenarındaki mumlar gibi papazın iki tarafında duracakmışız. Ben oraya gitmedim. Mustafa ise orada ayakta durdu ve Milyukov nutku esnasında "bizim inorodetsler" (yani bizim "başka cinslerimiz") diye ona işaret edip iltifat gösterdi. Konferans bitince ben Mustafa'ya "Bu işi yapmamalıydın, neden Milyukov'a kendin için 'inorodets' diye hitap ettiriyorsun, sen 'inorodets' değil, Türkistan'ın asıl evlâdı ve ülke sahibisin. Ruslar Türkistan'da bize nisbetle 'inorodets'dirler. Sen burada Türkistan'ı temsil ederken kendini böyle idare etmelisin" diyerek hem dostça, hem serzeniş tarzında birkaç kelime söyledim. Sadri Beyle evinde 20 ve 22 Ocakta görüştüm. Yirmidördünde yine Sadri Beyin evinde Ali Merdan Bey, oğlu Ali Ekber, Mustafa Çokay ve Abdülkadir toplandık, çok konuştuk. Ali Merdan Bey bir siyasî mecmua neşri meselesini ortaya attı. Sadri Maksudi ise bize "Cemiyeti Akvam'a hitaben bir mecmuada beyanat verin. Bu yazıyı İslâm âlemine, Rus muhacirlerine ve Avrupalılara, Orta Asya davalarını anlatacak bir surette yazın" diye teklifilerde bulundu. O akşam Mustafa'nın evinde tanassur etmiş Türkmen subayı Han Yomudskiy'nin oğlu Nikolay Nikolayeviç Xan İomudskiy isminde bir subayla geç vakitlere kadar görüştük. Hayret, bu da bir Kadet imiş. Mamafih Han Yomudskiy Hristiyan olmakla beraber Türkmen milliyetçisiydi. Zaten bu Han Yomudskiy, çok kü-

Levent Şahverdi Arşivi

çükken Rus generallerinden birisi tarafından, fakir bir çocuk olarak alınmıştı (doğrusu zorla kaçırılmıştı). Onu Hristiyan olarak terbiye etmişler. Ancak o Türkmenliğini hiç unutamamış, her aynaya bakışının ona Türkmenliğini hatırlattığını kendisi bana söylemişti. Ben onu 1913 yılından beri tanırdım. Taşkent ve Petersburg'da defalarca görüşmüştük.

§301 **Rusyalı Muhacirlerin Siyasi Teşekkülleri ile Temaslar**

Ocağın ilk haftasında ben Ukrayna reislerinden Şulgin ve Gürcülerin lideri Ramişvili ile bir kaç defa konuştum. Ramişvili, bir akşam bizi yalnız Gürcü ve Kafkaslı arkadaşlarıyle birlikte yemeğe çağırdı. Çok uzun ve etraflı surette konuştuk. Belki Paris'teki konuşmalarımızın en samimi ve faydalısı bu olmuştur. Herkes bir daha Orta Asya'da kıyam hareketlerinin yaşayıp yaşıyamıyacağını bir daha isyan çıkarılıp çıkarılamıyacağını öğrenmek istiyordu. Ben oradaki vaziyeti bütün çıplaklığıyle anlattım ve tek başına Türkistan'ın her tarafında dağınık Basmacı grupları faaliyette bulundukları hâlde bunların çok vakit geçmeden dağılacaklarını ve Türkistan Millî Komitesinin fikrinin de bu olduğunu anlattım. 12 Ocak'ta yapılan bu toplantıya Ali Merdan Topçıbaşı nasılsa çağrılmamıştı. O buna içerledi ve beni öteki Gürcü arkadaşları ile beraber kendi evine çağırarak bir daha konuşturdu.

§302 **Fransa Hâtıraları**

Bu arada ben Paris'teki ilim adamları ile temasta bulunuyordum, bilhassa Doğu Türkistan'da kazılar yapan Paul Pelliot'yu bir kaç defa ziyaret ettim. Bir defa yemeğe de çağırdı. Eşi Rus imiş. Pelliot güzel rusça konuşuyordu. Bu zat bana kendi neşriyatını hediye etti ve o aralık Paris'e gelmiş olan İngiliz arkeologu Sir Aurel Stein ile tanıştırdı. Her ikisi ölümlerine kadar beni çok yakın dost tanıdılar. Sir Aurel Stein sonradan Viyana Üniversitesi'nde tahsilde bulunduğum zaman bazen sırf benimle görüşmek için Viyana'ya gelir ve Hindistan'a giderken uğrardı ve maddi ihtiyacım olup olmadığını her vakit soruşturur ve yardım ederdi. Kendisi aslında Macar Yahudisidir, fakat Hristiyan olmuştu. Dünyada tanıdığım nazik insanlardan biri o idi. Kendisinden aldığım mektuplar sayısızdır ve kütüphanemde mahfuzdur. Srinagar'da bir evi ve kütüphanesi varmış. O beni bu kütüphanede çalıştırmayı düşünüyordu. Ona göre ben orada Orta Asya siyasî meseleleriyle de meşgul olabilecektim. Tavsiyeleri pek ciddi ve zannederim samimi idi. Çünkü Sir Aurel Stein daha sonraları ben Viyana Üniversitesi'nde tahsilde bulunduğum zaman bu şehre geldikçe dahi bu teklifini tekrarladı ve Ankara Tarih Kongresinde (1932) Atatürk'ün maiyeti ile Türklerin tarihte yayılma sebepleri meselesinde aramda vaki olan ihtilâf neticesinde Türkiye'den Avrupa'ya taşınmak mecburiyetinde kaldığımı görünce "İşte Srinagar'a gitmiş olsaydınız bu hal başınıza gelmemiş olurdu" derdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Diğeri Gabriel Ferrand idi. Bu zat Fransız Hindiçini'nde vali olmuş, arapça ve farsça biliyor. Arapların coğrafyaya ait eserlerini fransızcaya çevirmekle meşgul oluyormuş. Bu zat da beni evine çağırarak misafir etti. Meşhed'de keşfetmiş olduğum, İbn al-Faqih, İbn Fadlan ve Abu Dulaf'ın eserlerini beraberce neşretme teklifinde bulundu. İraniyatçı Prof. Gauthiot'ya Herat'ta keşf ettiğim eski Khorezm dili numunelerinden bahs etmiştim. O da illâ bunlardan bir numune verin diye ısrar etti. Halbuki ben Herat'ta aldığım notları İstanbul'daki kitaplarım arasında bırakmıştım. Prof. J. Deny ise benimle Mahmud Kaşgarî üzerinde beraberce çalışmayı tasarlamıştı. Hulâsa ben Pelliot, Ferrand, Gauthiot ve Deny'nin istediklerine uyacak olursam Paris'te kalıp Fransız muhitine katılmam gerekecekti. Fakat ben siyasî işlerim olduğundan hemen bu işe başlıyamıyacağımı, Avrupa'da biraz dolaştıktan sonra bir daha haberleşebileceğimizi söyleyip itizar ettim.

Diğer konuştuğum âlimler Paris Millî Kütüphânesinde Şark Şubesinin müdürü olan E. Blochet [ve Türk dilleri profesörü Jean Deny] idi. Monsieur Deny de beni Napoleon'un medfun bulunduğu Pantheone'un yakınında bulunan evine dâvet ederek misafir etti ve "Görün Fransızlarda ne gibi şaraplar var" diye muhtelif şişelerden içirdi ve Pantheone'u gezdirdi. Monsieur Deny ile en çok Kaşgarlı Mahmud üzerinde konuştuk. Kendisi Rusya'da doğmuş ve tahsilini orada yapmış olduğundan rusçası mükemmeldi. Ondan sonra bu zatla 1961'de ölümüne kadar dost kaldık.

Bir de Rusya'da yaşamış olan Fransız Joseph Castagne vardı. Taşkent'ten bilirdim. Orenburg'da ve Taşkent'te liselerde fransızca muallimliği yapardı. Kazakistan arkeolojisine ait eserleri vardı. "Step Arkeolojisi" unvanı ile memleketimizde neşretmiş olduğu kalınca bir eserini çok okumuştum. Bu eseri hem fransızca, hem rusça olarak iki dilde neşrettiğinden fransızca öğrenmekte bana bu eserin faydası dokunmuştu. Kendisi Başkurtları ve Kazakları çok severdi. Şimdi o Fransa'da İslâm âlemine dair yapılan neşriyatta Türkistan üzerinde makaleler neşrediyordu. Basmacılığa dair Avrupa'da o zaman ancak o bir kitap neşretmişti. Beni bir canlı kütüphane ve kaynak bildiği için her fırsatta görüp malûmat alıyordu.

Bir de Azerbaycanlılardan Sosyal Demokrat Şeyhülislâmzade Ekber ile Es-Er'lerden mühendis Abbaskuli Atamalibekov vardı. Bunlar sosyalist olmakla Ali Merdan Beyden ayrı hareket ediyorlar ve beni de Rusya dışına çıkan muhacirler arasında bir sosyalist cephe yaratmağa dâvet ediyorlardı. Ben de Avrupa'daki muhacirleri tam olarak görmeden bir tarafı tercih etmiyeceğimi ve bizim illerimizde sosyalizmin ancak Rus boyunduruğundan kurtulduktan sonra müstakil partilerin esas umdeleri olabileceğini söyledim.

Bir de Ruslardan Minorsky ve Brutskus isminde iki âlim vardı. Birincisini Rusya'dan tanırdım. Hanımı benim Petersburg'dan bildiğim türkolog profesör Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov'un kızı olduğundan yakınlık gösteri-

Levent Şahverdi Arşivi

yorlardı. Sonra bu Minorsky Londra ve Cambridge'de geniş ilmî faaliyette bulundu. Âlim, fakat dar Rus milliyetçisi idi. Brutskus ise bir Yahudi bilgini idi, Hazarların tarihi ile meşgul oluyordu.

Fakat Paris'te en çok görüşüp istifade ettiğim zat İranlı âlim Mirza Muhammed Han Qazvini olmuştur. Bu zat bilhassa Çingiz Han ve evlâdına ait tarihî kaynaklar üzerinde çalışıyordu. Evinde sonradan İran'ın başvekili olan Muhammed Furuğı ve Londra Şark Dilleri Mektebi müdürü Sir Denison Ross ile müteaddit defalar görüştüm. Bunlarla hep farsça konuşuyorduk. Çünkü daha ingilizce bilmiyordum. Bunlar müteakip temaslarımız neticesinde beni Avrupa'da birçok müsteşrikler ile tanıştırdılar. Her üç zat dünyadan ayrılmalarına kadar benim çok yakın dostlarım oldular ve maddî sıkıntı gördüğüm vakitlerde hemen yardımıma koştular. Sir Denison Ross beni, Meşhed'de keşfetmiş olduğum İbn al-Faqih'in coğrafyaya ait kitabımı neşretmek için Londra'ya dâvet ediyordu. Bu hususta Cambridge Üniversitesi'ndeki farsça profesörü E. Browne ile konuşarak beni onun tarafından da dâvet ettirmişti. Prof. Browne beni ayrıca Sir Aurel Stein'in Doğu Türkistan'dan getirdiği Türk ve İran metinleri üzerinde çalıştırmak istediğini bildiren bir mektup da gönderdi. Hulâsa ilim yolunda çalışmak için bana hem Paris'te hem Londra'da yol açılmıştı. Bütün bu temaslar yedi hafta kadar kısa bir zamanda baş döndürücü bir süratle yapıldı.

1924 senesi Ocak ayının 22 sinde beni Beyaz Ruslardan Es-Er Partisi liderlerinden Mayer bir lokantada yemeğe dâvet etti. Bu dâvet Lenin'in ölümünden evvel yapılmıştı, fakat toplantı gününde Lenin ölmüş bulunuyordu. Bunlar Lenin'den sonra ne olacak, hükûmet başına kim gelecek diye fikrimi sordular. Ben hiç tereddütsüz "Hükûmet başına Rykov gelir, fakat fiilen hükûmet işleri Partiyi elinde bulunduran Stalin'e geçer ve bu da Trotskiy ile karşılaşır," dedim. Burada Sosyal Demokratların mecmuasını çıkaran iki zat da vardı. Hepsi benim Rykov'a ait sözümü garip gördüler. Aradan bir kaç gün geçip, Rykov'ün hükûmet reisi olduğunu öğrenince "Siz Rykov'un geleceğini nereden bilmiştiniz, yoksa Lenin'in daha yakın arkadaşları vardı" dediler. Ben de "Bu bir his ve tahminden ibaretti. Benim Rusya'dan ayrılmamdan beri ancak on ay geçti, hâtıralarım tazedir, fakat Rusya'dan iki-üç sene önce ayrılanların Sovyet Rusya'ya ait tahminleri yanlış çıkıyor. İşte bir müddet sonra benimki de öyle olacak" dedim.

Burada fransızca iyi bilmediğim hâlde ilmî cemiyetlere, Asya Cemiyeti ve Fransız Coğrafya Cemiyeti toplantılarına gittim. Hemşehrimiz Sadri Maksudi Bey Asya Cemiyetinin toplantısında Oğuz ve Uygurlara dair bir tebliğ yaptı. Hürmet ettiğim hemşehrim bu konferansa bir baloya geliyor gibi smokinle gelmişti. Sol cebinden beyaz mendilin ucu görünüyordu, sağ elindeki diğer bir mendil ile yüzünü siliyordu, terliyordu. Galiba kendisini bir imtihan heyeti karşısında bulunuyormuş gibi hissediyordu. Halbuki gelenler

Levent Şahverdi Arşivi

hepsi alelâde günlük elbiseleriyle gelmişlerdi. Hazır bulunanlardan Monsieur Deny Türk dilinde R~Z harflerinin değişmesi hususunun bundan 100 sene evvel tesbit edilmiş olduğunu söyledi. Yani bu konferansın ilim için bir yenilik getirmediğini ileri sürdü, fakat bir hemşehrimizin bir yüksek Asya İlim Cemiyetinde böyle nutuk söylemesi hoşuma gitti ve konferanstan sonra Sadri Bey beni bir lokantaya yemeğe götürdüğünde kendisini tebrik ettim. Sadri Beyin Sorbonne'da profesör olduğu Tatarlar arasında söyleniyordu. 22 Ocak'ta dersine gittim. Bu konferansta ancak yedi kişi vardı, yedincisi de bendim. Meğer bu konferanslar muhacir Rusların Slavistik'e ait dersler vermek üzere ayırttıkları serbest dersler sırasına dahilmiş, yani Sorbonne'un programına dahil dersler değildi. Şubat 8'de mezkûr Asya Cemiyetinde benim "Meşhed ve Kâbil'de bulduğum yeni yazma eserler" mevzuu üzerinde konferansım oldu. Bu konferansı ben rusça olarak yazmıştım. Prof. Deny fransızcaya tercüme ederek okudu. Konferansımda o tarihten bin sene evvel Buhara, Khorezm ve Bulgar'a seyahat yapan İbn Fadlan'ın seyahatnamesi, Herat şehrinin tarihine dair eser, Temür'ün Zerefşan nehrinden çıkardığı kanallar üzerinde kurduğu iskân sahaları; Kâbil'de bulduğum minyatürlü eserler ve bugüne kadar meçhûl kalan farsça Şuara tezkereleri bahs mevzuu olduğundan Monsieur Ferrand, Pelliot, Carra de Vaux, Blochet, Benveniste, Bovvet ve saire âlimler birbiri ardından müteaddit sualler sordular. Deny bana tercümanlık yaptı. Münâkaşalar birbuçuk saat sürdü. M. Ferrand, "Arkadaşımızı suallerimizle fazla yorduk, artık kendisiyle ayrı ayrı konuşuruz" dedi ve hararetle alkışladılar. Sonradan "Journal Asiatique"de hulâsası neşredilen bu tebliğ benim Avrupa müsteşrikleri çevresine ilgi ile girmeme sebep oldu. Arkadaşım Abdülkadir ile birlikte nüshaları yalnız Paris Millî Kütüphanesinde bulunan arapça ve farsça yazma eserlerden birçok notlar aldık. Arap coğrafyacılarından Şerif İdrisî'nin orta, cenubî ve şarkî Asya'ya ait kısımları beni çoktan ilgilendiriyordu, halbuki yazmaları Paris'te idi. Bu eserin beni ilgilendiren kısımlarını baştan başa istinsah ettim. Bunlar hâlâ işime yaramaktadır. Hulâsa M. Pelliot, Deny, Ferrand, Sir Denison Ross, Blochet, Mirza Muhammed Qazvinî hakkımda gösterdikleri itimat ile benim Rusya'dan kalkıp Avrupaya gelişimin bir şarkiyatcılık seferi olmasına sebep oldular.

Biz Paris'te iken S. D. Ross, buraya iki defa geldi. Son gelişinde M.M. Muhammed Hanın evinde yemek yerken "İslâm Tarihinde gördüğümüz, hikmetli sözlerden hangileri dikkatinizi çekmişti" diye sordu. Bu da galiba bir nevi imtihandı.

Ben de en çok Peygamber, al-Birunî, İbn Miskavaykh, Celâleddin Rumî, Câmî ve Nevaî'nin hikmetli sözlerinden parçalar yazıp verdim. Bu mevzuu üzerinde belki bir eser yazacaktı. Peygamber'e nisbet edilen "İşler niyetlere bağlıdır, niyet olunca ister insanı Allaha götüren yüksek gayeler olsun, is-

Levent Şahverdi Arşivi

terse bir kadının sevgisini elde etmek gibi ufak hususî şeyler olsun, nail olacaktır". "Niyet'i kıymetlendirmekten maksat nedir," dedi. "Bundan maksat insanın iradesine kıymet vermektir. İşte Bolşevikler insanın iradesini yok ederek milyonlarca insanı kendi iradelerine zebun kılmak istedikleri için oradaki Müslümanlar onu kabul etmeyip mücadele ediyorlar" dedim. Bu çok hoşuna gitti. O bunu Londra'da çıkan "Asia" dergisinde bir makale olarak neşretmiştir. II. Cihan harbinde İstanbul'a İngiliz kültür ateşesi olarak geldiğinde hep görüştük.

10 Şubatta Kerenskiy hükûmetinin Ziraat Nazırı ve Es-Er Partisinin lideri olan Victor Çernov beni bir kahveye çağırdı. Burada Es-Er'ler vardı. Çernov benim iki gün evvel Asya Cemiyetinde verdiğim tebliğden haber almış, onun hakkında kısa ve umumî malûmat vermemi istedi ve sonunda "Fransız müsteşriklerinin sizi bizim siyasî muhitimizden alıkoyacaklarını zannediyorum" dedi. Bu meclis çok samimi idi. Umumîyetle bu gibi zevatla konuşmalarımdan Rusyalı muhacirler arasında ve bilumum Avrupa'da Sovyet Rusya hakkında ve ona karşı tatbik olunması gereken siyasete dair tebellür etmiş fikirlerin bulunmadığını anladım. Halbuki biz bu tarihten on ay evvel Rusya'da iken hür dünyanın Rusya hakkında umumî hatları belirmiş bir siyaseti olduğu kanaatında idik. Bakalım Berlin'e gideceğiz. Oradaki çevreler ile görüşeceğiz.

§303 **Paris'te Gördüğümüz Diğer İşler**

13 Şubat. Bugün Almanlardan vize aldık. O gün Ali Merdan Bey Saint Cloud'daki evine bizim Paris'te bulunmamız dolayısıyla Sadri Maksudi, Mustafa Çokay ve bir iki Azerbaycanlı arkadaşını yemeğe ve konuşmaya çağırmıştı. Burada, Avrupa'da ne yapacağımız tesbit edilecekti. Abdülkadir ve ben biraz erken gelmişiz. Bizden sonra Çokayoğlu ile Sadri Maksudi Bey geldiler. Yemekten sonraki konuşmalarımızda bu iki zat güya söz birliği etmiş gibi "biz gemilerimizi yakmak fikrinde değiliz" dediler, ve istiklâl davasını benimsemediklerini, Rusya'da da yaptıkları gibi, büyük demokratik Rusya için uğraşacaklarını, Müslümanların hukukunu bu şartlar içinde savunacaklarını söylediler. Ali Merdan Bey "Demek tam manasiyle beraber çalışamıyacağız. Bununla birlikte bu da bir fikir, zaten bu fikri Moskova Kongresinde de arkadaşlarınız müdafaa etmişti, her hâlde müşterek bir Rusya İslâmları Komitesi kurmanın zamanı gelmemiş" dedi. Çokayoğlu söylediği fikri biraz daha yumuşatmak istedi, fakat Sadri Maksudi Bey ile Ali Merdan Bey arasında bir aralık sert çatışma oldu. Bu meclis böylece bununla kapandı. Sonra vedalaşıp ayrıldık, birlikte metroda dönerken yolda ne Sadri Beyle ve ne de Mustafa ile bir kelime konuşmadık. Bizim onlardan ayrılacağımız metro istasyonuna yaklaşırken Sadri Beye hitap ederek dedim ki "Aramızda ne gibi fikir ihtilâfı olursa olsun biz dördümüz ve Ali Merdan Bey

Levent Şahverdi Arşivi

tek bir ailenin evlâdıyız. Her ikinize hürmetim büyüktür. 1906 kongrelerini topladığınız ve Duma'da bulunduğunuz zaman ben daha 16 yaşında bir mektep çocuğu idim. Sizi ancak gazetelerden tanıyordum. Siz bizim büyüklerimizsiniz, hürmet ederim, buna emin olunuz". Sadri Bey ise yere bakan gözlerini kaldırmadı ve bir kelime söylemedi. Çünkü vaktiyle "topraklı muhtariyet" (territorial otonomy) fikrini ileri sürmüş olmakla kalmayıp hâlâ o fikirde ısrar etmem onca affolunmaz bir günahtı. Müşterek kuvvetli bir mecmua çıkarmak isteği de böylece kenara atıldı.

Ben bu akşam geç vakte kadar oturup Beyaz Rus siyasî partileri, Avrupalılar ve Rusyalı Müslüman muhacir aydınları ile konuştuklarımı belirterek Kâbil, Meşhed ve İstanbul'da bulunan arkadaşlarıma mektuplar yazdım.

§304 **Berlin'deki Hayatımız**

15 Şubat. Paris'ten ayrılıp Berlin'e giderken Brüksel'de aktarma yapmak icap etti. Paris'te çok kitap almıştım ve müsteşrikler hediye olarak da vermişlerdi. Hammala vermek için Belçika paramız da yoktu. Abdülkadir ile ikimiz bin belâ taşıyorduk. Birisi rusça olarak bizi selâmladı. Meğer Üçüncü Başkurt alayında çalışan Demidov ismindeki bir Rus subayı imiş. Kucaklaşıp, öpüşüp görüştük. O, bizim eşyamızı götürmeğe yardım etti. Sovyet Rusya'dan kaçmış ve soluğu Belçika'da almış. Bolşevikler'e karşı mücadelenin milliyet farkına bakmadan aramızda böyle samimi kardeşlik hissi doğurmuş olduğunu bir defa daha gördüm. Üsteğmen Demidov ağlıyarak ayrıldı; sonra hep mektuplar yazdı.

Sabahleyin Berlin'e geldiğimizde Rusya'da öğrenmiş olduğum almancayı unutmuş olduğumu gördüm. Abdülkadir ile her ikimizin eşyalarını indirip emanete verdikten sonra tuvaleti aramakta çektiğimiz zahmet hiçbir zaman hatırımdan çıkmaz. Neyse azçok bildiğim almanca ile "şehir trenleri" istasyonuna geldik ve Rheinickendörfer Strasse istasyonuna hareket ettik. Arkadaşımız Kazak münevveri Azimbek bizi orada bekliyecekti. O da plânı iyi vermişti ve dediği saatte biz de geldik, eşyalarımızla birlikte bizim için tuttuğu odalara getirdi. Bu, Rheinickendörfer Strasse'de 102 numaralı evdi. Rusya'da alıştığımız üzere, hem paramız da olmadığından fakir bir ailenin evine inmiş bulunuyorduk. Schlickeisen ismindeki bu aile efradının hepsi işsizdi. Az miktarda işsiz tahsisatı alıyorlardı. Odamızı ısıtmak için dört-beş tane briket kömürü ancak bulabiliyorlardı. Ailenin evlenmiş olan kızları, anne, babalarını ziyaret için geldiklerinde yemeklerini beraberlerinde getiriyorlardı. Çünkü evdeki hanımın onlara bir lokma ekmek verecek hali yoktu. Bununla birlikte odalarında çok sayıda kitap vardı. Nerdeyse bütün Alman şairlerinin eserleri bulunuyordu. 1919'un sefalet günlerinde Moskova'da Rusların odunları bulunmadığından evdeki kitapları sobada yakmaları veyahut atalarından kalan eşyaları satmaları bunlarda yoktu. Okuduk-

Levent Şahverdi Arşivi

ları gazete "Vorwärts" yani Amele Partisinin gazetesi idi. Fakirliklerine rağmen bu amele mahallesinin epeyi uzakta bulunan tiyatrosuna gidiyorlardı. İlk işimiz Türkistan hükûmeti namına satın alınan talebe yurduna gitmek, Mösyö von Le Coq ve Müller tarafından idare olunan etnografya müzesini ve Prusya Devlet Kütüphanesini ve bilhassa Şark Şubesini ve sol Es-Er Partisinin şeflerini ziyaret etmek oldu. Burada açılmış olan "Şark Kulübü" ise Türkiyeliler ve Azerbaycanlılarla görüşme yerimiz oldu. Burada konferanslar vermemi teklif ettiler. Azimbek Berlin'i iyi biliyordu, bize şehri gösterdi. Başkurdistan'da ve Kazakistan'da işbirliğimizin güzel hâtıralarını anıyor ve hür dünyada görüştüğümüz için sonsuz seviniyorduk.

Bir gün hâtıralarımı yazacağımı düşündüğümden Berlin'de iken elde mevcut evrakı yoklamak ve tanzim etmek, aynı zamanda Beyaz Rusların Rusya dışında neşrettikleri matbuatı ve Sovyet basınının biz Rusya'dan ayrıldıktan (1923 Mart ayı) sonra çıkanlarını gözden geçirmekle meşgul oldum. Çünkü elde mevcut evrakı yoklarken bazı isimleri unutmakta olduğumu gördüm. Bu yüzden 1917 senesinden sonra Başkurt, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Buharalı ve Khiyvalı zevattan yüzlerce kişinin isimlerini kaydederek bunların şahsiyetlerine dair bildiklerimi hangi kabileden ve köyden olup nerede tahsil ettiklerini ve millî hareketlerde ne gibi vazifelerde bulunduklarını kısa bir surette hulâsa ederek yazdım. Bugün hemen hemen tamamiyle yok edilmiş olan bu milliyetçilerin ve subayların bende Berlin'de iken bilhassa orada mevcut talebelerden ve muharrirlerden soruşturup tesbit ettiğim kısa hâl tercümeleri o kadar mühimdir ki, vaktim olsaydı, onları ayrı bir kitap halinde neşrederdim. Bununla beraber memleketten ayrılmadan evvel birçok hâdiseleri şahıs isimleri ve hâdiselerin cereyan ettiği mahaller tasrih edilmemiş notlar vardı ki başkalarının bilhassa Rusların eline geçecek olursa istifade edilemiyecek vaziyete sokmuştum. Şimdi bütün bu yazılardaki şahıs ve yer isimlerini de hatırımda kaldığı kadar tesbit ettim. İşte bugün yazmakta olduğum bu hâtıralar o zaman Berlin'de tanzim ettiğim evraka dayanmaktadır. Talebeler vasıtasiyle Türkistan'daki matbuatı dahi elde ediyorduk. O cümleden 12-18 Haziran 1924'de Orenburg'da "Kazak, Kırgız Bilginlerinin İlk Kongresi" toplanmıştı. Bu kongreye dair gazetelerde çıkan malûmattan başka 28 Haziran tarihi ile Ahmet Baytursun tarafından Azimbek'e yazılmış bir mektup vardı. Gazetelerde çıkan bilginler listesi ve eklenen küçük mektupta Ahmet Baytursun'un "hepimizden hepinize selâmlar" cümlesi vardı. Eklenen gazete kupüründe Alihan Bükeyhanov, Nezir Turekulov, Halil Dostmuhammed, Muhtar Avezoğlu, Ahmet Baytursun, Seyfullah Sadivakkas (Seken), Kırgızlardan İşanlı Arabay vardı ve liste sonunda Mir Yakub Dulat zikredilmişti. Bu yazı bana memleketimden gelen ilk otantik selâm idi. Sonradan bunların hiçbirisi hayatta bırakılmadı. 1924 senesinin yaz aylarında Rusya'dan gelen Rus ve Müslü-

Levent Şahverdi Arşivi

man muharrirlerin çoğu ile görüştüm, konuştum. Burada Tatar aydınlarından Ayaz İshaki, Fuat Toktarov, Ömer Terigulov Tatar muharrirlerinin başında geliyordu. Bu son zat Ufa'dan kaçtıktan sonra Uzak Doğu'da kalmış, Japon muhitinde bulunup Paris'e, oradan da Berlin'e gelmişti.

8305 **Kincekey Bayarı** Burada tanıştıklarımdan biri aslen Alman olan Rus aristokratı Emanuyil Emanuyiloviç Borel idi. Wensdorf'da oturuyordu. Kendisiyle birkaç defa ve son olarak Ağustos ayında konuştum. Yanında ancak karısı vardı. Bizde "Kincekey bayarı" ismiyle maruf olan bu aile bizim köyümüzü ve komşu köyleri sömüren bir büyük çiftlik sahibi idi. Ellerinde belki kaç bin hektar yer vardı, bunların çoğunu bizim köyümüzün elinden gasbetmişti. Büyük babamın babası Velid gaspolunan arazi meselesinden dolayı Borel'in büyük babası ile daima mahkemelik olmuştur. Bunlar bu arazinin büyük bir kısmını Kindekov isminde bir Rus çiftlik sahibinden miras yoluyla almışlar. Şimdi Borel'den öğrendiğime göre bu Kindiyakovların aslı Kincek isminde Hristiyan olmuş bir mirza neslinden geliyormuş. Gerçekten bu aile bizim Başkurtlar tarafından Kincek veya Kincekov Boyarı ismiyle yadediliyorlardı. Kincek eskiden Buhara ve Kaşgar taraflarında maruf bir Türk kabilesi idi. Bu Borel ailesinin karargâhı bizden beş km. mesafede bulunan Petrovsk ismindeki Rus köyünde idi ki, bizimkiler bu köyü hâlâ Kincekey tesmiye etmektedirler. Kincekler 11. asırda Ural taraflarında da yaşamışlardır.

Şimdi Emanuyil Borel'den öğrendiğime göre bunların eline geçen bu malikâne 25.500 hektarmış. Bunun çoğu Yigen nehrinin doğusundaki ormanlardan ibaretmiş. Emanuyil'in büyük oğlu malikânenin doğu kısmında küçüklüğümden iyi tanıdığım Qalgaya adlı yerde otururmuş. Bu malikâneyi bunlar anne tarafından Kindiyakov boyarlara mensup ve onların damadı olan Timaşov bayardan almışlarmış. Kindekler gibi bu Timaşov da bir Tatar mirza ailesi idi. Timaşov imparator ikinci Aleksandr zamanında milyoner olmuş. Timaşov'un esas malikânesi Orenburg'a yakın Taşlı adlı yerdedir ki dört bin beşyüz hektarmış. Bu Timaşov'un bir kızı Orenburg eşrafının önderi (predvoditel dvorianstva) olan Graf Musin-Puşkin'in gelini olmuş. İşte bu gelinin miras hissesi olarak Kindiyakov boyarlarının yerleri de Musin-Puşkinlere geçmiş. Borel de Timaşovların bu malikânesini 1900 senesinde Musin-Puşkinlerden almış. Borel ailesi imparatoriçe II. Katerina zamanında onun emriyle Almanya'dan getirtilip Saratov (Sarıtav) vilâyetine yerleştirilen Almanlardanmış, ve asıl malikâneleri Saratov vilâyetinde imiş ve Emanuyil Emanuyiloviç Borel, Saratov Borsa reisi (predsedatel birjevogo komiteta) olmuş. Saratov vilâyetinin bütün serveti bunun elinde imiş; bizim komşumuz olan Kincekov çiftliklerinde bunlar ancak yazın kımız içmeğe ve eğlenmeğe gelirlermiş. Yanımızda Büce ve Makar köyleri arasında Maksim

Levent Şahverdi Arşivi

adlı bir dağda Portland cinsi gayet nefis çimento varmış. İşte Borel vaktiyle Rusya'nın İstanbul'da sefiri, sonra Orenburg valisi olan Graf İgnatyev'in halefleri ile birleşerek köyümüze çok yakın yerde birkaç bin amele çalıştıracak bir çimento fabrikası kuracak olmuş. Bunun için beş milyon Rus rublesi ayırmışlarmış. Bugün Türkistan'ın ziraat işlerinde kanal inşası için kullanılacak çimento buradan gidecekmiş. Bir de Borel'in malikânelerine bitişik "Yigenbaşı Boyarı" denilen bir Rus Boyarı malikânesi vardı. Onun sahibi Melnikov adında bir Rus imiş. Altı bin hektar yeri varmış, o yer tamamiyle bizim Küzen köyünün eski sakinlerinin, yani atalarımızın yeri imiş. Bununla da büyük babam Velid mahkemelerde davalı imiş, bu münasebetle Borel oraya gidip bizim arazi meselelerimizi bizzat öğrenmiş. Ecdadımızın şarki Başkurdistan'da İrendik mıntıkasındaki yayla ve kışlaları bizim köyümüzün eski sekenesinin asıl mülkü (votçinası) telâkki olunmuş. "Asabalık" (votçennik'lik) familyamız elinden alınmadığı hâlde İrendik'teki malikâne (votçina)nın elimizden alınmasının sebebi bu imiş. İşte ihtiyar Borel'den ailemize ait öğrendiklerim bundan ibarettir.

Zamanla Borellerle bizimkiler arasındaki adavet, mahkemeler hep onlar lehine karar verdiğinden, yatışmıştı. Bu Boreller bazen "molla" diye babama gelip misafir olurlardı. Köy halkımızın hayvanları Borel toprağına girerlerse, hemen alıkonup cezalandırırlardı, yalnız bizim hayvanlar girerse ceza almazlardı. Borel Boyar'a bunun sebebini sordum. O da "Sizin köyünüzün kuzeyindeki topraklar sekiz bin hektar yer büyük babam tarafından Vâlii Umumî Graf Daşkov'un damadı olması dolayısıyla büyük babalarınızdan gasbedilmiş, ve bu gasp hâdisesi ancak 1892 senesinde kanunlaşmış." Bütün bunları Borel tafsilâtiyle anlatıyordu. Bir vakit bu Borel evimize rusça bilmeyen yabancılarla gelmişti. Hepsinin atlarının yağız, semiz atlar olduğu hatırımda kalmış. Meğer bu Borel ailesi Prusya kraliyet ailesiyle de temasta imişler. Bizim komşu köyümüzden Ahmet isminde birisi her sene kısraklarını trenle Almanya'ya götürüp onlara kımız yapıyordu. Meğer bu kımız Alman kıral ailesi mensuplarının güney Almanya'daki bir çiftliğinde yapılıyormuş ve Borel'in bize getirdiği rusça bilmeyen misafirleri de Almanya'dan gelen ve eşraf ailesine mensup dostları imiş. Şimdi bizim büyük sömürücü Borel ailesi Rusya'dan kaçıp çıkmış ve Almanya'daki tanıdıkları da inkılâp neticesinde silip süpürülmüş, bu yüzden bunlar tam bir fakirlik içinde kalmışlar.

Bu arada Abdülkadir'le benim mali vaziyetimiz kötüleşmişti. Paris'ten Mahmud Tarzî yardım parasını göndermekte acele etmedi. Ötekinden berikinden borç alarak yaşıyorduk. Abdülkadir çok fedakâr bir arkadaştır. Kaldığımız evde kahvaltı yaparken bana verdiği yağın beyaz, kendisinin yediğinin de sarımtrak olduğuna dikkat ettim. Anlaşıldı ki beyaz olan tereyağı, sarımtırak olanı da eritilmiş iç yağı imiş. Bu yağ çok ucuz olduğundan Abdül-

Levent Şahverdi Arşivi

kadir bana iyisini verip kendisi de onu yermiş. Öğrendikten sonra dedim ki "Bunu artık yapma. Ne görürsek beraber görelim". Yani bizim vaziyetimiz de eski komşumuz olan Borel Boyar'ınkinden iyi değildi.

Evlerine gittiğimde Borel "bakırca" denilen bakırdan mamul bir çaydanlık içinde çay kaynatıp verdi. Eski zaman hâtıralarını anlatıp bitiremezlerdi.

§306 **Taqizade** Berlin'de iken tanıştığım diğer bir zat da İranlı aydın Seyyid Hasan Taqizade ve Azerbaycanlı Kazımzade idi. Taqizade aslen Tebriz'in ulema ailesindendir. Benden belki on-oniki yaş büyüktür. Karısı Alman'dı. Kendisi gibi bu sevimli hanım da hâlâ Tahran'da hayattadırlar. Leibniz Strasse'deki evlerinde Taqizade'nin mükemmel bir kütüphanesi vardı. Birçok kitaplar alıp istifade ettiğim bu kütüphane bugün Taqizade'nin de azası bulunduğu İran Senato kütüphanesinde bulunmaktadır. Paris'teki Mirza Muhammed Qazvinî ve Berlin'deki Taqizade beni muasır İran aydınlarıyle bağlıyan zevattı. Hâlâ ne zaman Tahran'a gitsem Seyyid Hasan Taqizade'yi ve hanımını evinde, Mirza Muhammed Hanı da Rey'deki mezarında ziyaret ederim. Bu, onunla 43 senelik dostluğumuzun başlangıcı idi. 1957-58 senelerinde her ikimiz New York'ta Columbia Üniversitesi'nde misafir profesördük. Tahran'dan Avrupa seyahatine giderken de bizim İstanbul'daki evimize teşrif ederler. Hüseyin Aqa Kazımzade Almanya'da tahsil etmiş ve orada yaşamış bir muharrirdi. "İranşehr" ismiyle bir mecmua neşrederdi. Kendisinin fazla irânperestlik yüzünden bazen tarihleri bile tahrif etmesi, efsanevî İran hükümdarlarını kendi hükümdarları sayıp İran'da hükümranlık eden Türk sülâlelerinin Azerbaycanlıları zorla türkçe konuşturdukları gibi mevzulara dair uydurmalarda bulunması dolayısıyla münâkaşalarımız olurdu. Fakat dost kalırdık. Hayatının sonuna kadar kendi neşriyatından ve mektuplarından beni mahrum etmemiştir.

§307 **Berlin'de Tanıştığımız Müsteşrikler** Berlin'de iken tanıştıklarım arasında mühim ilim adamları da vardı. Bunlardan Prof. Edward Sachau, Theodor Nöldeke, Johannes Mordmann, F.W.K. Müller, von Le Coq ve Joseph Marquart başta gelmektedir. Prusya Devlet Kütüphanesinin Şark Şubesinin Müdürü Prof. Weil, beni vaktiyle Prof. Martin Hartmann ve diğerleri tarafından Doğu Türkistan'dan getirilen ve bir çoklarının mahiyeti ne olduğu belli olmayan Şark el yazmalarının kataloğunu yazmakla vazifelendirmişti. Bunun karşılığı olarak bana her ay bir miktar para da ödüyordu. Yahudi olduğundan İsrail devleti kurulunca oraya taşındı. Ben de kendisini 1951'de İstanbul'da topladığımız XXII. Müsteşrikler Kongresine yol masraflarını verip dâvet ettim. Hulâsa Berlin'de iken bu zatın çok iyiliklerini görmüştüm. İşte zikri geçen büyük müsteşriklerle de beni o tanıştırmıştı. Prof. Sachau, al-Birunî'yi dünyaya tanıtan büyük âlimdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Yaz ayları olduğu hâlde Devlet Kütüphanesine tilki derisinden yapılmış kürk giyip gelirdi. Kendisiyle arapça konuştum. Randevu isteyip bir gün evine gittim. Şafiî mezhebi fıkhı ile uğraşıyormuş, bir eser hazırlıyormuş. Ben kendisine babamın hacca giderken İstanbul'da Fatih kütüphanesinde al-Birunî'nin kendi eliyle yazılmış ve Orta Asya Hindistan coğrafyasına ait eserini görüp bunu istinsah ederek getirdiğinden bahsettim ve al-Birunî'nin burada okuduğum ve hatırımda kalan bazı enteresan fikirlerini bu eserden naklettim, dedi ki "imkânım olsaydı hemen kalkar İstanbul'a giderdim". Bu zat al-Birunî'ye çok merbut imiş. Türkistan'da kazılarda bulunan, türkçe, uygurca, soğdca ve sair dillerde yazılmış eserlerle meşgul olan ihtiyar F.W.K. Müller'e 1923 senesinde Herat'ta bulunurken Khorezm'de yazılmış bir fıkıh kitabında gördüğüm khorezmce cümlelerden bahsettim, ve not defterimde yazılanları ona gösterdim; o da "İstanbul'a gidersen bu gibi fıkıh eserlerini arayın" dedi. Zaten bende de bu fikir vardı. Bu görüşmemizden iki sene sonra ben Khorezm İran diline dair ilk eserimi dostum Prof. Wittek'in yardımıyla Leibzig'de "Islamica" mecmuasında neşrettim. Bu münâsebetle F.W.K. Müller'le Türkiye'ye geldikten sonra müteaddit defalar mektuplaştım. O benden bilhassa kazılarda bulunan vesikalarda görülen coğrafî isimleri bilip bilmediğimi sorardı ve kendi neşriyatını da muntazaman hediye olarak gönderirdi.

Ernest von Le Coq Alman Etnografya müzesinin müdürü idi. Aslen eski Fransız inkılâpları zamanında Almanya'ya kaçıp gelen Fransız siyasî mültecileri neslindenmiş. Doğu Türkistan'da hafriyat yapmış ve getirdiği sanat, mimarî eserlerinin parçalarını ekleyip eski Uygur medeniyetinin canlı müzesini vücuda getirmiş. Uygurcaları gibi Arap harfleriyle yazılmış birçok yazma eserler de getirmiş. Kendisi türkçe biliyorduysa da konuşamıyordu. Biraz rusça konuşurdu. Benim Berlin'de kalmamı istiyor ve bu el yazmalarını tetkikinde yardım edeceğimi umuyordu. Bir defa evine götürüp müzeye konulmamış bazı eserleri de gösterdi. Bunlardan biri de Çingiz Hanın tarihine ait Uygur ve Arap harfleriyle karışık yazılmış bir tarihî risale idi.

Johannes Mordmann eskiden İstanbul'da yaşamış ve I. Dünya harbinde İstanbul Üniversitesi'nde profesörlük etmiş olduğundan türkçe çok iyi konuşur, okur ve yazardı. O da Prof. Weil gibi benim Almanya'da kalmamı ve Prusya kütüphanesinde çalışmamı çok istiyordu. Bu da Sachau ve Nöldeke gibi çok ihtiyardı. Benimle konuştuklarında Osmanlı türkçesine çağatayca karıştırarak konuşurdu. Mordmann da kendi eserlerinden bana nüshalar, bilhassa almanca İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı makalelerin ayrı basımlarını verdi. Prof. Nöldeke, Mordmann'ın aksine ufak tefek bir şeydi. Osmanlı tarihine ait metinler neşretmiş ve Sasanî İran tarihine dair büyük bir eser yayınlamıştı. Litvanyalı Dr. Yakub Şinkeviç bu Nöldeke'yi büyük Alman dehası olarak tarif ediyordu. Gerçekten bunun öyle olduğunu ancak sonrala-

Levent Şahverdi Arşivi

rı öğrendim. Ben kendisine sordum: "Sizin Muhammed Peygambere dair eserinize Prof. Mednikov'un tenkidini okumuştum. Siz Peygamberin vahyine inanıyor ve onu bir Peygamber olarak tanıyormuşsunuz, doğru mu?" "Evet aşağı yukarı öyle. Çünkü Muhammed'in hayatından 50 sene kadarını tarihî kaynaklardan öğrenebiliyoruz ve onun samimi ve doğru sözlü insan olduğundan şüphe edilemez. Diğer peygamberler için bu varid değil, meselâ İsa'nın tarihî şahsiyet olup olmadığı hâlâ münâkaşa ediliyor. Eğer diğer peygamberlere inanılıyorsa Muhammed'in Peygamber olduğuna da inanılabilir. Yalnız o kültür seviyesi aşağı olan bir muhitte zuhur etmiştir" dedi. Nöldeke Berlin'den uzakça bir yerde yaşıyormuş, diğer bir defa gelişinde bana Neşrî'nin Osmanlı tarihine ve Peygamberimizin hayatına dair neşrettiği eserlerinden birer nüsha hediye etti.

Prof. Marquart ise F.W.K. Müller'in bana anlattığına göre aslında bir katolik papazı imiş, ihtisası klâsik diller, eski İran Pehlevî dili ve süryanice imiş. 1892'de Moğolistan'da Göktürk kitâbeleri bulunduktan sonra türkçe ile meşgul olmuş ve Kıpçakların tarihine ait büyük eser neşretmiş. Prof. Weil buna benden ve Meşhed'de İbn Fadlan seyahatnamesini keşfetmiş olduğumdan bahsetmiş. O da o günlerde kuzey ülkelerine dair Arap kayıtlarını bilhassa İbn Fadlan'ın haberlerini tetkik ederek bir eser bastırmakta olduğundan, benimle muhakkak görüşmek istediğini Prof. Weil'e söylemiş. Ben de randevu alarak kendisini evinde ziyaret ettim. Benim bildiğim dillerde konuşmadığını öğrenince arkadaşım Azimbek Berimcan'la beraber gittik. O tercümanlık ediyordu. "Sizin İbn Fadlan ve İbn al-Faqih'i İran'da bulduğumuza dair haberi Paris'te Mösyö Ferrand'ın mektubundan ve Prof. Weil'den öğrendim ve çok merak ediyorum" dedi. Kendisinden bir sigara yakmama müsaade istedim. "Aman buna müsaade yok. Eğer şarap veya şnaps olsa onu ben de beraber içerim" dedi, gülüştük ve çok da konuştuk, belki sohbetimiz üç saat sürmüştür. Ben bu iki esere ait ilk raporlarımın birisinin Fransa'da, diğerinin Rus İlimler Akademisi mecmuasında çıkacağını söyleyince "Aman bunlar Rusların eline geçmesin, tahrif ederler. Geçen asır Göttwold vasıtasiyle ellerine geçen bazı doğu yazmaları Ruslar aleyhine bazı kayıtlar ihtiva etmiş olduğundan imha etmişler. İbn Fadlan'la İbn al-Faqih'in başına birşey gelmesin" dedi. Kendisine birkaç defa gittim. "Arkadaşının tercümanlığına lüzum yok. Bildiğiniz kadar almanca ile anlaşırız" dedi. Hakikaten de öyle oldu. "Doğu Avrupa ve Doğu Asya Tarihine Ait Tetkikler" ve Kumanlar'ın Tarihine Dair" [ismindeki—İ.T.] iki eserini bana hediye etti. Kendisinin o günlerde basılmakta olan "Şimal Memleketlerine ait Müslüman Haberleri" ismindeki eserinde "işte bir Başkurt böyle mühim bir kaynağı keşfetmiş" diye benden bahsetmişti. Daha çok yaşlı olmayan Marquart bende çok iyi intiba bıraktı. Bu dâhi denilecek tipteki Alman âlimlerinden biri idi. Marquart da benim Almanya'da kalarak bu Şark kaynakları üzerin-

Levent Şahverdi Arşivi

de kendisiyle beraber çalışmamı çok istediğini, kendisine Çin kaynaklarından tercümeler yapan Hollandalı bir âlim sinolog ile (sonra öğrendiğime göre bu zatın ismi, de Groot imiş) beraber çalışırsak birçok yenilikler ortaya çıkarıldığı gibi benimle çalışarak birçok meseleleri halledebileceğine inanıyordu. O benim Khorezm dilini, İbn Fadlan ve İbn al-Faqih'i keşf etmiş olmama çok önem veriyordu. Firdevsî ve Asadî-i Tusîlerin destanlarını çok iyi anladığıma kani idi. Fakat "Almanya fakirdir, parasının kıymeti yok ve kendisine sosyal demokratlar musallat olmuştur" diye onlara küfretti. Demek onları sevmiyormuş. Marquart'la İstanbul'a geldikten sonra da müteaddit defalar mektuplaştım. Yazıları çok okunaksızdı. Fakat her mektubu bir ciddi ilmî meseleyi aydınlatıyordu.

8308 **İngiliz Âlimlerinin Teklifleri**

Arapça, farsça eski ve yeni Türk şivelerinde yazılmış eserler üzerinde ciddiyetle çalışabileceğim. Paris'teki Mirza Muhammed Qazvinî tarafından Cambridge profesörü Edward Browne'a da haber verilmiş ve onlar da, yani beni gelip Paris'te gören Sir Denison Ross'la Browne birleşerek Cambridge'e getirmek istiyorlardı. Yani bu dillere ve kaynaklara vukufum, bana Avrupa'da yaşama imkânlarını bahşediyordu. Halbuki Paris'te Mösyö Gabriel Ferrand da beni aynı yolda çalışmak üzere Paris'e getirtmeği arzu ediyordu. Bununla beraber Türkistan'ın muasır hayatını öğrenmeyi kendisine meşgale edinen dostum Joseph Castagne de beni muasır İslâmlık sahasında bilhassa "Revue de Monde Musulmane" mecmuasında çalıştırmağı çok arzu ediyor ve bu hususta M. Massignon ile konuştuğunu ve bunun fiiliyata çıkarılmasının hiç de zor olmadığını yazıyordu. Fakat biz vaktiyle Kâbil'de aldığımız karar üzerine Türkiye'de yerleşmeği münâsip gördüğümüzden bu müsteşriklerle artan ve ciddileşen mektuplaşmalarımız dolayısıyla Türkiye'ye gelmemin nasıl mümkün olacağını da ciddi olarak araştırmağa başladım. Halbuki Afganistan'ın Paris elçisi olan Mahmud Han Tarzî'nin de beni Kâbil'de çalıştırmak hususunda plânları vardı ve maiyetinde bulunan İslâmbek Khudayarhanov onunla konuşarak bu işi kuvveden fiile çıkarmak yolunda cidden çalışıyordu.

8309 **Lehli Bir Zatla Konuşmalarım**

Halbuki burada Berlin'e tanışmış olduğum Lehistan telgraf ajans muhabiri Mösyö Stempovski benim için başka bir plân kurmuştu. Dedi ki:

1- Baltık devletleri ile Kafkas, Türkistan ve Ukrayna arasında Rus istilâsına ve yutma siyasetine karşı bir ittifak vücuda getirmek lâzım, bir enstitü kurarız ve mecmua çıkarırız, siz bunda çok faydalı olursunuz, sizinle görüşmelerimizden sonra ben bizzat Varşova'da bu meseleyi hükûmetimize anlattım". Bu zatla 1924 senesi Haziranının 20'sinde başlıyan konuşmala-

Levent Şahverdi Arşivi

rımız devam etti. Bunlar benim hâtıra defterimde mufassalan yazılmıştır. O bu sahadaki çalışmaları siyasî partilerle bağlamayı münâsip görmüyor, bu işi partiler üstü ilmî ve yarı ilmî "Wschodni Instytut"da merkezleştirmeyi münâsip buluyordu. Varşova'da "Konkord Kulübü" adlı bir teşekkül ile de temasta imiş. Fransa'da "İnsan Haklarını Müdâfaa Cemiyeti" ve "Quotidien" gazetesi muharrirleriyle de temasta imiş. Hulâsa bu Stempovski ile konuşmalarımız benim siyasî faaliyetim bakımından çok ümit verici idi. Mustafa Çokay da bu tasavvurlara taraftardı. Bu tasavvurlardan haber alan Beyaz Ruslardan Sokolnikov benimle görüşerek bu işi Rus olmayan "Inorodets"lere has bir teşebbüs şekline koymamızın münâsip olmıyacağını, bu şekilde hareketin eninde sonunda bizi Amerikan ve İngiliz sermayedarlarına bağlıyacağını söyledi. Bu tarihten itibaren benim Ukraynalılar ve Kafkasyalılarla da temaslarım sıklaştı. Bu mecmua Lehistan'da değil, Fransa'da ve "Prométhéus" ismiyle çıkarılacaktı. Mösyö Stempovski bu harekete Rus mahkûmu milletlerden başka Türkiye, İran ve Afganistan gibi, Rusya'nın sosyalizm maskesi altında istilâ siyaseti takip etmesine karşı savunmak mecburiyetinde kalan şark komşularının yakından ilgilenmelerini temin edecek bir yol tutulması gerektiğini söylüyordu.

2- Stempovski ile konuşmamızın ikinci safhası benim için daha hayatî olan meselelerle bağlanmıştı. O beni Almanlar'la Lehlilerin "Ufa" film şirketine yerleştirmek istiyordu. Stempovski ve bazı diğer arkadaşları bu film şirketinde Şark milletlerine ve tarihlerine çok yer vermek ve bunları dünyaya tanıtmak fikrini savunuyorlardı. Ben de bu işe dekorasyon mütehassısı sıfatiyle katılmalıymışım. Buna karşılık olarak "Ufa" film şirketi tarafından verilecek maaş çok yüksekti. Bu hususta Stempovski ile konuşan "Ufa" film şirketi mümessili, "Şark hayatından alınan filmlerin dekorasyonu hususu ilme, tarihe ve etnografya'ya dayanmadığından muvaffak olamıyor. Meselâ biz Muhammed'in, Çingiz'in, Temür'ün, Kubilay Kaan'ın, Bâbur'ün, Ekber'in sahnede böyle kıyafetli ve maiyetinin de bu gibi dekorasyon şartları içinde sahneye nasıl çıkarılmaları icap ettiğini hiç bilmiyoruz. Halbuki bu gibi mevzulara ait filmlerde istifade edilmesi gereken malzemenin müzelerde ve minyatürlü eserlerde bol bulunduğunu söylüyorsunuz. İşte biz sizden bu hususlarda istifade ederiz" dedi. Bu hakikaten çok cazip bir teklifti. Bu teklif üzerinde epeyi düşündüm. Nihayet şöyle bir cevap verdim: "Ben hayatımı bir taraftan ilimle, diğer taraftan da milletimin haklarını tekrar elde etmek yolunda mücadele ile geçirdim. Şimdi eğer film şirketi işine girersem Validov artist olmuş diyecekler ve davamızın ciddiyeti aleyhine propaganda yapacaklardır. Bu iş olmaz" dedim.

8310 **Berlin'deki Türkistanlı Talebeler**

Türkistan'da Feyzullah Hoca hükûmeti Berlin'e, 70 talebe göndermişti. Bunların içinde Kazaklardan da bu hâtıralarda çok ismi geçen Azimbek

Levent Şahverdi Arşivi

Berimcan ile Biytilev, Özbeklerden de Abdüssettar vardı. Bunlarla her vakit beraber bulunurduk. İstikbâl için ümitlerimizin çoğunu bunlara bağlamıştım. Bir de Başkurtlardan Osman Kuvatov vardı. Fakat 1917 senesi hâdiselerinde bu hâtırada ismi geçmiş olan, Osman Kuvatov bu sıralarda içki yüzünden hastalanıp memlekete dönmüştü. Babası Başkurtların tarihine ait bir eser yazmış münevver bir zattı. Kendisini siyasî mücâdelelere vakfetmeğe arzetmişti. Biz Berlin'e geldiğimiz vakit onun buradan ayrılmış olmasından dolayı çok üzüntü duyduk. Çünkü Başkurtlardan bu davayı savunacak, üniversite tahsili görmüş, üstelik iyice almanca öğrenmiş bir adamımız yoktu. 1943 senesinde Almanya'ya esirleri görmek için geldiğimde bir hemşehrisinden duydum: Osman Kuvatov Avrupa'dan geri dönmesinden dolayı çok üzülür ve ağlarmış, "beni buraya ölümden başka bir şey çağırmadı" dermiş. Zaten çok yaşamadan öldürülmüş. Başkurtlardan Avrupa'da ancak Miralay Alimcan Tagan vardı. Sibirya yolu ile Mançurya'ya gitmiş, oradaki mücâdelelere karışmış, nihayet Tokyo'daki Macaristan elçisinin yardımiyle Budapeşte'ye gelerek Debretsin Ziraat Üniversitesi'ne yazılmış, onu tamamladıktan sonra Budapeşte İktisat Üniversitesi'ne girmiş ve orada da doktorasını yapmış, az bir zamanda macarcayı mükemmel öğrenmiş ve Macaristan'da da birçok dostlar kazanmıştı. Temmuz ayında o da Berlin'e geldi, diğer arkadaşlarımızla birlikte Temmuz ayını Berlin ve etrafında gezintiler ve eğlencelerle geçirdik. Abdüssettar kendilerini ekseri tıp, ticâret ve teknik ilimlere tahsis eden Özbek talebelerinden farklı olarak kendini edebiyata vakfetmişti. almancayı güzel öğrenmişti. Farsça biliyordu. Türkistan'ın şehir ahalisinde güzellik mefhumu ayrı bir yer tutmaktadır. Bu hususta şakalaşmalar da olur. Abdüssettar da çok güzel olduğundan, kendisine bu yolda söylenen şakaları hoş karşılardı. Bilhassa farsça ve çağatayca gazellerden haz duyardı. Kendisi Prusya Devlet Kütüphanesinin şark şubesine gelip çalışırdı. Bir gün saat dört sıralarında hava kararmıştı, salon da okunmıyacak derecede karanlık olmuştu. O dakikada Abdüssettar Cebbaroğlu kapıdan girdi ve onun girdiği dakikada elektrik odayı aydınlattı. Kendisine Horasanlı bir şairin şu anlamdaki farsça şiirini yazıp çantasının üstüne koydum:

"Ey ışık veren nur, gelmekle meclisimizi bir gülbahçesine çevirdin; ayağını kapıdan atınca evi aydınlattın(2)." Zavallının çok hoşuna gitti. "Ben kapıdan girince bu mısraları irticalen mi uydurdunuz" dedi. Ben de "Hayır bu eski bir şairin eskiden hatırımda kalan bir şiiridir. Seni görünce hemen hatırıma geldi" dedim. Bundan sonra kendisiyle çok samimi arkadaşlık ettik. Benim Türkistan davasına ait bir yazımı almancaya tercüme ederek "Deutsche Rundschau" dergisinde neşretti ve bundan başka kendisi de Özbek

(2) Âmedi eş şem' meclis-râ çu gülşen sâkhti
Pây-râ ber der nihâdi khâne ruşen sâhti

Levent Şahverdi Arşivi

edebiyatı tarihine ait bir makale yazarak onu da bu mecmuada yayınladı. Tahsilini ikmâl ettikten sonra Türkiye'ye getirmek için uğraştım, fakat vize alamadık ve memlekete dönüp orada yok edildi. Türkistan tarihine ve bilhassa son istiklâl mücâdelesine ait bütün eserleri okumuş ve benim elimdeki malzemeden de istifade etmişti.

Azimbek Berimcan ise yine bu hâtırada zikri geçen Kazak münevveri idi (Resim N. 24). Berlin'de bununla geçirdiğimiz hayatı ve iyiliklerini yazarsam, bu eser uzayacaktır. Tahsilini bitirdikten sonra Türkiye'ye gelmek istedi. Buna da vize temin etmek mümkün olmadı. Akibetinin vahim olacağını düşündüğü hâlde ağlıya ağlıya memleketine döndü. O da Osman Kuvatov ve Abdüssettar gibi yokedildi gitti. Yine burada Başkurtlardan Çıntemir ve Mehmet Devletçurin isminde iki neyzen vardı ki bunlara "qurayçı" diyorlar. Her ikisi ilk cihan savaşından kalan esirlerdi. Mehmet, Tungevir'de Yoldibay köyünden dostum Sibgat'ın kardeşiymiş. Başkurt musikisini mükemmel bilirlerdi. Evimize çağırıp veyahut kendilerine gidip Başkurt millî havalarını dinlerdik. Bilhassa Mehmet Devletçurin'in Türkiye'deki Mevlevî musikisini andıran havaları bilmesi musiki tarihi için çok mühimdi. Türkiye'ye geldikten sonra bunları Türkiye'nin maruf neyzeni, Neyzen Tevfik'e ve son Mevlevî şeyhi Veled Çelebi'ye söyledim. Bu iki qurayçıyı Türkiye'ye getirmek için uğraştım. Nedense bunlar için de vize almağa muvaffak olamadım, her ikisi de Türkiye'ye gelmek aşkiyle yanarlardı. Çıntemir orada öldü. Devletçurin ise II. Cihan Harbini yine Almanya'da geçirdi. Ruslar Berlin'i işgal ettikleri sırada çok güzel olan iki kızının namuslarını korumak isterken Kızıl askerlerin süngüsü ile öldürüldü. Berlin'deki hayatımıza ait hâtıralarımda acınarak zikretmek mecburiyetinde kaldığım bu beş şahsiyet hâlâ hiç hatırımdan çıkmaz.

§311 **Doğudaki Arkadaşlarımla ve Ailemle Temaslarım**

Berlin'de iken Paris'te ve Almanya'daki temaslarımızla umumî dünya siyasî vaziyeti ve Türkistan'ın mukadderatı mevzularına dair, muhtelif şahsiyetler, âlimler, muhtelif parti liderleri ile konuşmalarımızı hulâsa ederek İran'ın Meşhed şehrinde Turab Bek Türebekoğlu'na ve Hindistan'ın Çıtral vilâyetinde kalmakta olan Abdülhamit Arifoğlu'na, Kâbil'de Haşım Şaik'a mektup ve raporlar yazıp gönderdim. Onlardan mektuplar da aldım. Turab Bek ve Abdülhamit bu yazıların bazılarını kendilerine vaktiyle bildirmiş olduğumuz kanallar vasıtasiyle memlekete ulaştırabiliyorlardı. Türkiye'de kalan arkadaşlarımızın yanına İran yoluyla vaktiyle Enver Paşanın veyahut benim maiyetimde bulunan şahsiyetler gelerek bu memlekette Türkistan millî mücahit ve kültür işçileri sayısını büyütmüşlerdi. Bunlarla bilhassa İstanbul'da bulunan Osman Hoca ve Eskişehir'de oturan Buharalı Hacı İsameddin ve Afganistan'da Gazne'de oturan Sadreddin Han ile çok

Levent Şahverdi Arşivi

mühim mevzulara temas eden mektuplaşmalarımız oluyordu. Hacı İsameddin'in ve Buhara'nın eski maliye nazırı Nasır Mahdum Hakimov'un mektupları 10 Eylül'de elime geçti ve büyük üzüntü günleri geçirmeme sebep oldu. Her ikisi sefalet içinde Türkiye'ye gelince hemen iş bulamayıp geçim sıkıntısı çekmekte olan bu yeni muhacirlerin başına gelenlerin birinci sebebi ben olduğumdan bahsediyorlardı. Bu mektuplar ve onlara tarafımdan verilen cevaplar Türkistan faciasını belirten vesikaları teşkil ederler.

Bugünlerde babamdan ve biraderim Abdürrauf'tan birçok mektuplar aldım. Babam bu sene içinde vefat etmiş olan üstadım ve dayım Habib Neccar'ın hâl tercümesine ait yazdığı risalesini göndermiş. Bununla benim gençliğimde geçirdiğim hayatı yeniden yaşamama sebep olmuştu.

Hanımım Nefise'den ve babası Hacı Mehmet Yakşimbet'ten de mektuplar gelirdi. Hanımımın 2 Kasım 1924 tarihiyle yazılan mektubuna, 27 Kasım tarihiyle yazdığım karşılıkta kendisini Almanya'ya yahut Türkiye'ye getirmek için Rus elçiliği vasıtasiyle teşebbüste bulunacağımı bildirmiş ve Nevaî ile Fuzuli'nin şiirlerinden mülhem olarak şu mealde 6 mısraı bu mektuba eklemiştim.

Ah bu felek bir dem benim fikrime göre dönseydi

Dosta kavuşmak ilâcıyla ayrılık derdini ortadan kaldırsaydı

Gurbet vadisinde ruhum hiçbir karar bulamadı

Dostum çabuk gelerek kendi visali ile beni mihman etseydi

Ruhum ayrılık ateşiyle yandı, şimdi dostumun yüzüne kavuşmak isterim

Ayrılık hastalığından dertliyim, yüzünü görmekle derman bulmak isterim[3].

Babama ve hanımın Nefise'nin babasına yazdığım mektuplarda da bu gibi şiirler yazmıştım.

8312 **TMB'nin Avrupada Toplanan İlk Kongresi**

Berlin'e gelişimizden çok geçmeden Sovyetler'in aleyhimde [yani] Rusya'dan hicret eden zevat arasında faaliyetimi önleme yolunda bazı tedbirler aldığı malûm oldu. Bu bir Başkurt'un reis olmasının Özbekler için şerefsiz olacağı hakkında bazı karanlık şahsiyetlerin söylentileri şeklinde başlanmıştı. Türkistan'da iken böyle bir propaganda tesir edemezdi. Fakat dışarıda nasılsa tesirini gösterdi. Buna Tatarlardan eski unitaristler de önayak oldular. Ben de 13.XI.1924 tarihiyle "TMB'nin Türkistan dışındaki azaları-

(3) Ah kim bir dem felek re'yimce devram etsiken
Vadi-i gurbette canım tapmadı hiç bir karar
Vasli dermaniyle deyf-u derdi hicrân etsiken
Tez kelip dostum visâli birle mihman etsiken
Yandı canım hicr ile, vasl-i ruh-i yâr isterem
Derdimend-i fırqatem derman-ı didâr isterem.

Levent Şahverdi Arşivi

na" ünvanıyle sekiz sayfalık yazı gönderip reisliğe başka birini seçmelerini teklif ettim ve 23 Kasımda Berlin'de TMB kongresinin toplanacağını ilân ettim. Buna Paris'ten Mustafa Çokay ve Budapeşte'den Alimcan Tagan geldiler. Her ikisi yemin ederek cemiyete aza oldular. Yemin ettirme işini Abdülvahap Murad ile Abdülkadir İnan yaptılar. Mustafa cemiyet programında istiklâl maddesi olduğundan girmekte epey tereddüt gösterdi. Ne ise sonra kabul etti. Bu kongre benim istifamı katiyyen kabul etmedi. Evvelce tek bir ülke olan Türkistan'ın Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan şeklinde beş cumhuriyete ayrılması karşısında mühim kararlar alındı. "Türkistan" tabiri dış neşriyatımızda kullanılmaya devam edecek, ayrı cumhuriyetlere ise meselâ, "Türkistan'ın Özbekistan kısmı" denilecekti. Bir de millî bayrağın Semerkand'da kabul olunan şeklinin muhafazasına karar verildi ve müşterek edebî dil meselesi müzakere edildi ve kararlar kabul edildi. Bu kararlar 28 Kasım tarihiyle Türkiye-Mısır-İran ve Afganistan'da bulunan hemşehrilerimize de gönderildi.

§313 **Finlandiya Müslümanları** Ekimde Ziynetullah Ahsen ile İmameddin, oranın muteber tüccarı, Finlandiya'dan Berlin'e gelmişlerdi. Alimcan İdrisi'nin evinde, sonra kaldıkları bir otelde ziyafetler verdiler. Finlandiya Müslümanlarını ancak 1917 İnkılâbının başında ziyaret etmiştim. Aralarında aydın insanlar da vardı. Yani ticaretle meşgul olurken millî kültür meseleleriyle yakından ilgilenir, buna ait orada neşriyat yaparlardı. Zengin olduklarından Rusya Müslümanları arasındaki millî hareketlere de maddî yardımda bulunuyorlardı.

Petersburg'da yaşıyan Müslüman Tatar münevverleri meşhur âlim Musa Carullah Bigi ve Petersburg imamı Lutfi İshakı bunlara gelip misafir olurlardı. Musa Carullah'ın "Uzun Günlerde Rûza (oruç)" ismindeki güzel eseri bu Finlandiya Tatarları arasında misafirken yazılmağa başlanmıştı. Şimdi bunlar Ayaz İshaki ve benim gibi Rusya İslâmları kültür hayatında rol oynamış şahsiyetlerin Berlin'e gelmiş olmaları dolayısıyla kendileriyle görüşmek isteyerek bu şehre gelmişlerdi. Bunlardan Ziynetullah Ahsen Kur'an-ı Kerim'i fînceye tercüme ettirmek ve İslâmiyeti iyi tanıtan bazı batı neşriyatını da fînceye çevirterek neşretmek, umumîyetle Finlandiyalar arasında İslâm kültürünü tanıtmak yolunda çalışmak azminde idiler. Kur'an'ı Finlandiyalı Georg Pimenov isminde batı dillerine vakıf bir lise hocasına kısmen tercüme ettirmeğe başlamıştı.

İşte bu zat bu hususlarda benimle konuşmayı arzu etmiş, birçok sualleri yazılı olarak getirmişti. Benim bu suallere cevaplarımın bir kısmı onun hoşuna gitti. Bir kısmı da benim bilmediğim mevzulara temas ettiğinden, müphem kaldı. Beni dinî meseleler üzerinde bir daha düşünmeğe mecbur eden bu konuya biraz sonra tekrar geleceğiz.

Levent Şahverdi Arşivi

8314 **Burhan Şehidi** 10 Kasın'da Burhan Şehidi isminde aydın bir Tatar tüccârı geldi. Bana sunduğu kart vizitinde almanca olarak Sinkiang eyâlet hükûmetinin mümessili S. Burchous deniliyordu. Kendisi Kazan'ın Tetiş muzâfâtında Aksu köyündenmiş. Maruf Tatar yazarlarından Burhan Şeref ve Alimcan Şereflerin kardeşlerindenmiş. 1912 senesinden beri Urumçi'da ikamet ediyormuş. Benim iyi tanıdığım Tatar müverrihi Hâdi Atlasi ile de dostluğu varmış. Kendisini son derece idealist milliyetçi ve Müslüman gösteren bu Burhan 1912'den beri Şarkî Türkistan'da Urumçi'de ticâretle ve amme işleriyle meşgul olarak yaşıyormuş. Kendisinin kartını, teksir edilen bazı tatarca yazılarını verdi. Çince bilir ve Çang-kay-şek hükûmetiyle iyi münâsebet tesis etmiş birisi imiş. Çin İslâmlığı bilhassa Şarkî Türkistan ve onun muhtariyeti hakkında düşündükleri varmış. Bunları anlattı. Bana da Şarkî Türkistan tarihine ait bir eser yazmayı tavsiye etti ve "Bunu mutlak bastırırım" dedi. Sinkiang hükûmeti tarafından Berlin'e eşya ve o cümleden matbaa satın almak için gelmiş. Ertesi günü bu zat hakkında Alimcan İdrisî'ye sordum. Çünkü o bütün Tatar aydınlarını tanırdı. Dedi ki: "Bu zat bir taraftan Çang-kay-şek'e, bir taraftan Ruslar'a çalışan bir tüccârdır." Sonradan bu zat 1935 Şarkî Türkistan hâdiselerine karışarak Çin Uygur ve Rus dillerinin bir lugat kitabını neşretti. Fakat ilgilenerek sonradan da bunun hakkında soruşturmalarım oldu. Çang-kay-şek'in parlımanında aza olmuş. Fakat daha samimi olarak Ruslar lehine çalışmış. 1949 senesi sonlarında Çang-kay-şek hükûmeti çekilerek Çin'e Kızıllar hâkim olduğu vakit birden Kızılların en güvendiği bir adam olarak ortaya çıkmış ve Mesut Beyin hükûmeti dağılıp bir çoğu Tibet ve Hindistan'a kaçtığı zaman onların Şarkî Türkistan'da kalan bir çoklarını yok edip Kızıllar'a öldürtmüş. 1940 senesinde Altay'da Burun Çoqay denilen yerde, Çin'e karşı isyan eden Altay Kazaklarının büyük rehber ve kahramanı Osman Batur'un işlerini kundaklama yolunda hem Kızıl Çinlilere, hem Ruslar'a hizmette bulunmuş. Bu Osman Batur 1957'de Kızıl Çinliler tarafından yakalanarak Urumçi'de hapsedilmiş ve bu Burhan bu kahramanı öldürmek için karar verecek bir sahte mahkeme kurarak kendisi bunun başına geçmiş ve bu Osman Batur'u idam ettirmiştir.

10 Kasım'da görüştüğüm bu Burhan dünyada gördüğüm ve tanıdığım büyük münâfıkların birisi imiş. Zaten kapımdan çıkarken tekrar görüşmek arzusunu izhar ettiğinde buna vaktimin pek olmıyacağını söylemiştim. Konuşmaları bende karanlık bir şahsiyet intibaını bıraktı. Ve bu ön sezimin tam isabetli olduğunu, zikrettiğim hâdiseler gösterdi.

1924 yılı vaktimin çoğu siyasî mevzular üzerine konuşmalarla ve "Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi" ismiyle yayınlanacak bir eserimi hazırlamakla geçti. 1925 senesinde Berlin'de ancak beş ay kaldım, fakat verim itibariyle çok zengin bir zaman olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

§315 **İnkılâpçı Sosyalistler Kongresi** Berlin'de Rus muhacirleri arasında bizimle iyi görüşenler Es-Er'lerin Çernov grubu idi. Prag'da yaşayan Çernov'la Berlin'e geldiğinde görüştük. Bütün Es-Er'ler Rus mahkûmu milletlerin istiklâl hareketini yadırgarlardı, Çernov grubu ile Sol Es-Er'ler bu hususta müsamahalı idiler. Es-Er'lerin Kerenskiy grubu tamamiyle sağa kaymış bulunuyordu. Bunlardan Steinberg ve Spiro ile daha Haziran ayında tanışmıştım. Bu Spiro Rus Karadeniz filosunda kumandan olup 1917 senesi sonunda Kırım Tatar Cumhuriyetini fesheden zat olduğunu kendisi anlattı. Breslitovsk muahedesine muhalefet etmekle Bolşeviklerden ayrılmış, tevkif edilmiş, sonra Almanya'ya kaçmış. 19 Aralık 1924'de İngiltere'de Mc Donald hükûmeti düşürülmüş ve bunda III.Komintern'in reisi Zinovyev'e isnat edilen mektup müessir bir âmil olmuştu. Birçok Rus siyasileri bunun İngiliz muhafazakârları tarafından uydurulmuş vesika olduğunu, diğerleri ise bu vesikanın Moskova tarafından uçurulan bir balon olduğunu söylerlerdi. Fakat bu Sol Es-Er'lerin rehberleri, bu vesikanın Rus muhacir sosyalistleri tarafından, İngilizlerin Mc Donald idaresinde bulunan mutedil Amele Partisinin hâkimiyeti yerine muhafazakârları tercih etmeleri yüzünden Berlin'de uydurulmuş olduğunu pek bilerek iddia ediyorlardı. Bu ise Rusya'dan kalkıp gelmiş olan bizlere büyük bir ders olmuştu. Çünkü bu, batıda Rus Bolşevizm'i ile mücâdeleyi umde edinen partiler arasında tam bir fikir kargaşalığı hâkim olduğunu gösteriyordu.

Bununla birlikte bu sol Es-Er'lerle tanışmamdan bir netice çıktı: Onlar (Steinberg) bana Berlin'de 24-25 Aralık (1924) de dünyada Rus komünizmini kendilerine rehber tanımıyan Sol Sosyalist Partilerinin bir kongresi yapılacağını haber verip buna Türkistan sosyalistleri namına iştirak etmemi tavsiye ettiler. Ben de İstanbul'dan (Mustafa Şakuli ve Mamur Niyazi'den) ve Berlin'deki arkadaşlarımız (Abdülvahap Murad, Azimbek, Abdülkadir Süleyman, Damolla Biytilev) tarafından imzalanıp yazıları Ledeburg'a, "Türkistan Millî Birliği'nin Sosyalist Kolu"nu temsil etmek üzere kongremize misafir üye sıfatiyle katılacağım diye haber verdim.

Bu kongre Berlin'de Schosseestrasse No: 121'de müteveffa Karl Liebknecht'in evinde, "Dünya Sol Sosyalistlerinin Kongresi" adiyle toplandı. Bu kongreye şu partiler iştirak etti: "Alman Sosyalistleri İttifakı (Ledeburg, Wegman, Rabold)", "Fransız Sosyalistleri İttifakı" (M. Letrange), "Rus Sol Es-Er ve Maksimalistleri partisi"(Steinberg, Spiro), "Litva Sol Halkçı Parti" (Perkinas[1]), "Belorus Sol Es-Er"(Greb ve Borovskiy), "Ukrayna Es-Er"leri (Ripetskiy ve Kurax), "İtalya Sosyalist (Maksimalist) Partisi" (Nenni ve A. Balabanova), misafir olarak da Z. Validov ve Ukrayna Sosyalisti Şapoval[2] vardılar. A. Balabanova Moskova'da tanıştığım İtalyalı kadındı. Lenin'e çok yakındı, prensip ayrılıkları yüzünden Rus Komünist Partisinden ayrılıp İtalya'ya dönmüştü. Danışma toplantısında bu

Levent Şahverdi Arşivi

bayan bana çok yakınlık gösterip Nenni ve başkalarına tanıttı. Okunan tebliğler çok güzeldi, çünkü hepsi hür dünyada söylenen hür fikirlerdi. Benim tebliğim "Bolşevizm üzerinden Sosyalizme" (Über den Bolschewismus zum Sozialismus) mevzuu üzerine idi. Sosyalizm bayrağı ile gelen Rus komünistlerinin netice itibariyle kapitalistleri geride bırakan emperyalist olduklarını, Basmacı hareketinin bir halk hareketi olduğunu, dünya Sol Sosyalistlerinin müstemleke ahalisi inkılâpçıları ile samimi işbirliği yapmaları icap ettiğini, "Üçüncü"yü geride bırakan bir "Dördüncü Enternasyonal"in kurulması şart olduğunu söyledim. Sözlerim alkışlandı. Benim bu nutkumun Sosyalist-Demokrat Menşevikler, İngiliz sağ Es-Er'ler, Fransız ve Alman sağ Sosyalistleri (İkinci Enternasyonal mensupları) tarafında alkış toplaması ihtimali yoktu. Mamafih bu Sol Sosyalistler arasında dahi Moskova komünizminden uzaklaşmaktan ciddi olarak sakınanları vardı. Yahudi "Bund"un ve Rus Sol Es-Er'lerinin bazı rehberleri Siyonizme bağlı ve sinagogu muntazam ziyaret eden dindar Yahudilerdi ki bunların bize bazen güler yüz göstermeleri kendilerinin vakitli çıkarları için yapılmış ve samimi olmayan hareketlerdi. Beni samimi bir ilgi ile dinleyenler Nenni, Balabanova, Ledeburg ve Wegman ve Şapoval idi. Bunlar sorular sorarak bu mevzuu kendileri için tavzih etmemi istediler ve bazı notlar aldılar. Karl Liebknecht'in şimdi ismini unuttuğum biraderi bu tebliği kendilerinin neşretmekte oldukları "Klassenkampf" (1925 No: 14, 21) gazetesinde ve Rus Sol Es-Er'lerinin mecmuası olan "Znamia Borby" mecmuasında (1925 sayı 9-10) takdirkâr mukaddemeleriyle neşrettiler.

Ben hayatımda muhtelif parti mensupları ile görüştüm, fakat bunlar arasında ancak kendi parti doktrinine samimi olarak inanan ve çalışmalarında consequence olacakları görülen şahsiyetleri takdir ederim.

8316 **Çokayoğlu ve Sosyalizm** 25.1.1925'te Çokayoğlu'ndan garip bir mektup aldım. Benim "Sol Sosyalistler Kongresinde" okuduğum ve "Znamia Borby" dergisinde çıkan tebliğim ve kendisine yazmış olduğum son mektubumda TMB azası olunca Milyukov'un gazetesinde makaleler yazmasının münâsip olmıyacağını yazmam onun kafasını karıştırmıştı. Benim mektubumu o "Sen artık Kadetlerle temasları kesin" manasında anlamış. Mektubunda diyor ki "Sen böyle Türkistan'ı kongrelerde bir sosyalist sıfatiyle temsil edecek olursan, ben sizin TMB'nizde aza olamam. Erk Partisi programı ile siz arkanızdan millet kütlelerini sürükleyebileceğinizi mi zannediyorsunuz?" Ona 1.2.1925 tarihiyle gönderdiğim cevap şudur:

"Sen daha Berlin'deki toplantılarımızda Sosyalistler Kongresinden okuyacağım tebliğin şimdi intişar eden rusçasını okumuş, böyle fırsatlardan istifade edip davamızı tanıtmalıyız diye tasvip etmiştin. Neden böyle döndün? Her hâlde bu tebliğ ve sana yazdığım mektup Mariya Yakovlevna (Çokay'ın

Levent Şahverdi Arşivi

eşi)'nin hoşuna gitmedi. Böyle haller geçen sene de birkaç defa olmuştu. Elekeñ (Alihan Bükeyhan) ve Aqañ (Ahmet Baytursun)nun karıları da Rus'tu. Fakat onlar eşlerini siyaset işlerine karışmamaya alıştırmışlardı. Mektupları onlara okutmazlardı. Siyasî mesele konuşulurken onlar derhal kalkar giderlerdi. Mariya Yakovlevna'yı iyi insan bilir ve senin refikan olduğu için hürmet ederim. Onun için ne istiyorsan gönderiyorum. Şimdi Türk sigaraları da gönderdim, hoşuna gideceğini umarım fakat Mariya Yakovlevna bizim TMB azası değildir. Bu yüzden bu mektubu da Ekber Ağa Şeyhülislâm vasıtasiyle gönderiyorum. Buna darılmayasın. Ben tebliği TMB mümessili olarak değil sadece ona dahil olan Erk Partisi azası sıfatiyle yaptım. Benim bu kongreye aza olarak değil sadece misafir olarak katıldığımı da biliyorsun. TMB, Türkistan'ın iki büyük partisini ve Alaş Orda'yı birleştiren "yedi maddelik platforma"nın teşkilâtıdır. Buna dahil olan bu üç parti bu yedi madde dışında, kendi programları icabına göre türlü kongrelere iştirak edebilirler. Bu partilerin Türkistan'dan ayrıldıktan sonraki mevcudiyetleri nazarîdir. Biz Erk Partisinden memleket dışında ancak 22 kişiyiz. Memlekette kalanlarla hayatî rabıtamız yok. Elbette memleketimiz istiklâl kazanırsa seçimlerde kazanacakları kuvvete göre yaşarlar ve umarım ki bize bir koalisyon olmak imkânını veren "yedi maddelik platforma" veya benzeri istikbalde işe yarar."

"Erk Partisi neden programını açık sosyalist yaptı? Buna 1917'de Khoqand'da senin gibi ve 1921'de Buhara'da Abdülkadir Muhiddinov gibilerin koyu sosyalist aleyhtarı olmakla merdikâr (işçi) tabakasının millî teşekküllerden uzaklaşıp Rus amele teşkilâtına katılmaları sebep olmuştur. Siz hükûmet reisi muavini iken Çanişevlerle münakaşalarda 'hukuk'u burjuva manasında anladığınızı fazlaca göstermişsiniz: amele sendikalarına yanaşmamışsınız. Amele ve memurların orta halli vatandaşların yaşıyacağı büyük 'kvarter (blok apartmanlar)'ın ancak hükûmet tarafından yapılması gerektiği fikrini reddederek 'İsterse Khoqand'da Potelyaxov ve Endicân'da Mirkamil Bay bütün evleri satın alıp bütün şehir halkını kendilerine kiracı yapabilirler, hukuken bu böyledir' demişsiniz, sosyalizm aleyhtarı olarak tanınmışsınız. İşte 'İşçi-Tudeh' fikri o zaman ortaya çıktı, bunu da Müslüman ameleyi Rus Sosyalist Partilerine ve sendikalarına kaçırmamak için bir millî dava olarak ileri sürmüşüz. 1917 Haziranında Semerkand'da Hamza Hakimzade'nin, benim ve Mahmud Hoca Behbudî'nin millî amele (merdikâr) sendikaları kurmak yolundaki çalışmalarımızın esası bu idi. Millî Azerbaycan'ın Sosyalist Partileri ve Müsavat Partisi 1918-19'da bu millî sendikaları daha iyi bir şekilde organize etmişlerdi."

"Sosyalizmi her milletin millî hususiyetlerini göz önünde tutarak kendi içinde kurulmuş teşkilâtlarının Rusya mikyasında vücude gelecek hür federasyonu olarak anlıyorduk. Diktatör zorbalığa katiyyen muhaliftik. RKP

Levent Şahverdi Arşivi

(Rusya Komünist Partisi) ise büyük Rusya mikyasında bir Rus emperyalist sosyalizmi gayesini takip ediyordu. Ancak, Müslümanlar için RKP'nin Moskova'daki merkezinde (kendisine yardımcı propaganda kurumu olarak) bir "Müslüman Merkezi" bulundurmağa müsaade ediyor, fakat ona da vilâyetlerde filialler kurmaya yol vermiyordu. 1919'da Türkistan'da sosyalizm artık almış yürümüştü. Sosyalist olmıyan bir siyasî parti kurulamazdı, yasaktı."

"Biz dışarı çıktıktan sonra dahi memleket içinde Millî Sosyalist Parti yoluyle tesir edeceğimizi düşünüyorduk, hâlâ bu mümkündür. Bu cemiyetten 1920 yılında Rusya şeraitine uygun olarak yazılan programını dışarıda değiştirmeğe lüzum görmedik."

"Erk Partisi halk kütlesini kazanabilir mi diyorsunuz. Milliyet ve İslâmiyet esaslarına sadık kalırsa niye kazanmasın? Yeter ki hürriyet şeraitinde yaşayabilsin. Bu hususta 1917'de Mahmud Hoca ve Hayreddin Balgımbayev ile çok konuştuk. Şimdi de Azimbek ile birlikte bu gayeye yakın Alman teşekküllerini öğreniyoruz. Burada sosyalizmi milliyetçilik ile aynı teşkilâtta barındırmak işi ikiye ayrılmış. Biri Nasyonal Sosyalistler, fakat bunların esas temeli Yahudi düşmanlığıdır. German ırkını ve paganizmi katolikliğe karşı öne sürüp, tam diktatörlük yolunu takip ediyorlar. Bizde ise Türk olmıyan Taciklerin hatırına riayet etmek yüzünden çok vakit "Türk" yerine "Müslüman" ve "Türkistanlı" tabirini kullanmak icap edecek. Yani ırk yolu bizde geçmez. İkinci yol Hristiyan Sosyalistler yoludur. İhtimal bunlardan bazı şeyler öğreniriz. Benim sosyalizmim ilmîdir. Çernyşevskiy'i, Marks'ı, Plexanov'u, Lenin'i, Gertsen'i ve Çernov'ı ciddiyetle öğrendim. Fakat ilmî sosyalizmin memleketimizin tarihini yazarken materyalist düşünüş sistemini gözönünde bulundurmaktan başka tatbik edilecek tarafı yoktur. Ama demokrasiyi esas umde edinen ve tekâmüle inanan sosyalizm milliyet ve Müslümanlık ile birleşince Türkistan'da geniş kütlelere rehberlik edebilir. Fakat Erk ancak Türkistan'a has bir partidir. Programı ve fikirleri ihraç için değildir."

"Cedidlerin programında ittirad yok. Bunların ondokuz maddelik programının taslağını ben yazmıştım. Fakat bu programın ayrı maddeleri üzerinde Cedidlerin konuşmaları aylarca sürdü. Aralarındaki münakaşalar can sıkıcı idi. Üretim, tüketim, kooperatif mevzularını içine almıyan bir burjuva milliyetçi parti programı da olamaz. Sen bu partiyi "Cedid" yerine "Radikal" tesmiye etmek istiyorsun. Fakat yine iktisadî mevzuları içine alan programın yok. Şimdilik hepimiz için en iyisi yedi maddelik "müşterek platforma"dır. Yeter ki bunun dışındaki teferruata ait ayrılıklar büyütülmesin. Reşit Saffet Beyi görmeni tavsiye ettim. Görüşmüşsün. Fakat benim Sosyalistler Kongresine katılmamı beğenmiyerek konuşmuşsun. Bir de kendinin Milyukov'u hoş gördüğünü ve gazetesinde yazılar yazdığını belirtirken Milyukov ile Menşikov arasındaki farkı tebarüz ettirmeğe çalışmışsın. Halbuki

Levent Şahverdi Arşivi

vaktiyle Talât Paşanın sekreteri olan bu zat için bunlar arasındaki farkın ehemmiyeti yoktur. Berlin'deki kongreye katılmam bu adamların bizim gibi küçük milletlerin derdlerini dinleyen sosyalistler olmaları yüzündendi. Şimdi görüyorum ki, Rosa Luxemburg da ölümünden evvel yazdığı mektuplarında RKP'nin Rus emperyalizmini benimsemesine acınmıştır. RKP'nin Rus mahkûmu milletlere istiklâl haklarını kazandıracağına ait ilânlarını şarlatanlık tesmiye etmiştir. Dünya çabuk değişiyor. Sosyalistlerin böyle küçük milletlerin sosyalistleriyle federasyon fikrinde olup müstemleke taraftarı olmıyanları ile senin de görüşmen faydalı olur. Sen bir hukukçu sıfatiyle 1917-8'de Potelyaxov'un müsadere edilen mal mülkünün kendisine iadesi için uğraşabilirdin. Şimdi ne Emir (Buhara Emiri) ne Potelyaxov ve ne de bir Mir Kamil için ağzını açamazsın. Bu yedi sene böyle tasavvur edilmez süratli değişmeler zamanı oldu. Gelecek yedi senede daha fazla değişiklik olacaktır. Bunu sosyalist olmıyan liberaller dahi ileri sürmeğe başladılar. Memleketlerde nakil ve muhabere vasıtaları millîleştirilecektir."

"Neşriyat hürriyeti milletlerin en mukaddes haklarıdır. Fakat bu matbuatı kapitalistlerin inhisarına bırakmak olmıyacaktır. Matbuatın çar zamanında olduğu gibi Sovyet devrinde de devlet ve Parti inhisarında kalmış olması en menfi bir hal olmaktadır. Demek milletler sermayenin hâkimiyet sahasını sınırlandırmak, miras yoluyle insanlar üzerindeki tahakkümü de sona erdirmek yoluna gideceklerdir. Bunları sen de yadırgamazsın. İşte bu senin 1917'de çok nefretle reddettiğin sosyalizmin kendisidir. Bu, bütün dünya meselesidir. Bunda Türkistan için ayrı gayretler sarfetmenin lüzumu yoktur. Dünya ne kabul ederse biz de onu kabul ederiz. O da: büyük devletlerin emperyalist ve diktatör sosyalizmine aldanmayan, insanların ve milletlerin irade hürriyeti hususunda hiçbir tavize yanaşmıyan, millî ve demokratlıkta samimi sosyalizm."

"Bütün bu meseleler 1920-1921 TMB merkezi Buhara ve Semerkand'da iken mufassalan konuşulmuştu. Siz o vakit memlekette bulunmadığınız için burada tafsilât verdim. Bu mektubun hulâsalarını İstanbul'da Osman Hoca'ya, Nasır Mahdum'a, Mustafa Şahkuli'ye, Meşhed'de Abdülhamit Arif ve Turab Bek'lere gönderdim. Yanlış varsa onlar size ve bana yazarlar." 1 Şubat 1925.

8317

Alman Sosyalistleri ve Kautsky ile Görüşmeler

Bu kongreye katılanlar arasında sosyalizmin geleceği müstemleke ve zayıf milletlerin hukukuna nazarlar farklı idi. Her hâlde kongreye gelenlerin çoğunun fikri benim için tatminkâr değildi. Bu yüzden ben Berlin'de mümessilleri bulunan diğer partiler ve sosyalist olmıyan çevrelerle de konuşmayı kararlaştırdım. Evvelâ Cumhurreisi Ebert'in partisi olan Alman sosyalistlerinden iki parlıman azası ve gazetelerinin başmuharriri ile görüş-

Levent Şahverdi Arşivi

tüm. Görüşmelerimiz muazzam bir bina işgal eden "Vorwärts" gazetesi idaresinde yapıldı. Bu gazete muharrirleri vasıtasıyla o zamanki Alman sosyalizminin manevî lideri olan Karl Kautsky'i arayıp buldum. Çünkü bu zatın "Tarihin Materyalist Anlamı" ismindeki büyük eseri Buxarin'in bu isimdeki eserinin temelini teşkil etmiş olduğundan kendisini çoktan giyaben tanırdım. Fikirlerini on sene sonra Hitler zamanında Viyana'da daha etraflıca öğrenme fırsatını bulduğum bu büyük âlimin 26.1.1925'de görüşmemizde Rusya'da azınlıklar meselesi hakkında fazla vukufu olmadığı anlaşıldı. Bütün bu konuşmalarda derdimi almanca anlatmak hususunda Azimbek Berimcan bana yardım etti. "Vorwärts" de bu gazetenin başyazarı Friedrich Stampfer'den, partilerinin bu vakit bir iktidar partisi olması dolayısıyla fazla mağrur olduklarını, bizim gibi küçük millet, ekalliyet meselelerine ehemmiyet vermediklerini ve müstemlekecilik peşinde koştuklarını anladım. Karl Liebknecht'in arkadaşı Wegmann misafir olarak katıldığım öteki kongrede beni bir kenara çekip konuşmuştu. Bu, Alman müstemlekelerinin iade edilmesi ile uğraşmıyacak gibi göründü. Ben de kongrenin kapanış toplantısı sonunda Alman mümessilleri ile ayrıca görüşerek "Müstemleke peşinden koşan Alman Sosyal Demokratlarından hayır yoktur; Alman milleti bu sömürücülük hırsını, İngiltere, Fransa, Belçika ve Hollanda devletlerine bırakarak kendisinin bu işten tamamiyle feragat ettiğini ve sömürülmüş milletlerin haklarına riayet prensibini tutacağını ilân ederse Şarkta büyük sempati kazanacaktır, nasıl ki 1914 senesi harbinde de Şarklıların sempatisini epeyi kazanmıştı" dedim. Wegmann bu fikrimi takviye etti, kongre bittikten sonra Starenberg'de bu münasebetle "Siz kongremize misafir sıfatiyle olsa dahi iştirak etmekle buna yeni bir çeşni verdiniz" dedi[3].

§318 **General Schleicher ile Görüşme**

Sosyalist olmıyan çevrelerin baş mümessili olan General Schleicher'le görüşmek istedim. Erkân-ı Harp reisi olan bu zatı görmem Alman subay Lemman'ın yardımiyle mümkün oldu. Lemman sosyal demokratların düşmanı idi. Derdi ki yakın arkadaşlarımdan birisi SD partisine girmiş. Lemman'la görüşmek için gelip elini uzatınca Lemman kendisine: "Elini çek, onu cebine sok" demiş. Ben Kâbil'de iken kendisine Avrupa'ya ve başta Almanya'ya gideceğimizi söylediğimde o da "Ben size tanıdığım birisinin adresini vereyim, belki işimize yarar" diye küçük bir mektup vermişti, kapalı da değildi, hakkımda "Orta Asyanın vaziyetini iyi bilir" (ausgezeichneter Kenner der zentralasiatischen Verhältnisse) diye yazmıştı. Bu zatı arayıp buldum. "Wehrmacht"da bir subaymış, o da Lemman gibi rusça bilirmiş. "Ne istiyorsunuz?" dedi. Ben de mümkün olursa General Schleicher'le birkaç dakika görüşmek isterdim dedim ve konuşmak istediğim mevzuu da anlattım. Generalin vaktini bulmak zordu, nihayet o subay vakit buldu. General ile 15

Levent Şahverdi Arşivi

dakika konuştum. "Bize Almanya'da faaliyette bulunmak için izin verebilir misiniz ve neşriyat yapmak için biraz maddi yardımda bulunabilir misiniz?" dedim. "Müsaadeye lüzum yok, istediğiniz kadar çalışın ve beni de çalışmalarınızdan haberdar edin, yalnız maddî yardım olamaz. Biz hâlâ harp ruhiyatiyle yaşıyoruz ve hakiki düşmanımızın Fransızlar olduğuna kaniiz, bu yüzden uçak ve kimya endüstrimizi Sovyetler diyarına nakletmek niyetindeyiz. Bu cihetten Rusları kıracak bir faaliyette ve yardımda bulunamıyacağız, siz bizim Kâbil'e giden subayımız Lemman'e yardımda bulunmuşsunuz, bundan dolayı size minnettarız" dedi. Generalin bu sözlerinden Kâbil'de görüştüğümüz Lemman'ın Almanya Erkân-ı Harbi hizmetinde müstear adlı bir subay olduğunu anladık. Ben de generalin Alman kimya ve uçak endüstrisini Sovyetler memleketine nakledebilecek bir gafil olduğunu görerek hayret ettim ve bunu ihtiyatlı bir şekilde kendisine söyledim.

§319 **İran Azerbaycanlıları ile Konuşmalarımız**

22 Nisan. Azerbaycanlı arkadaşım Hüseyin Kazımzade ailesi ile birlikte Berlin'de yaşamakta olan bir hemşehrisinin evine davet etmişti; oraya diğer bir İranlı da eşi ve çocuğu ile gelmişti. Yine orada bulunanlardan birisi, Ganizade, daha önce tanışmış olduğum Kasım Ganizade bir İranlı yazardı. Güzel İran yemekleri yedik. Annesi ile azerî türkçesiyle konuşan çocuk için arkadaşım Abdülkadir "maşallah güzel türkçe konuşuyor" deyince babası hemen "maalesef konuşuyor" demekle türkçeye karşı hoşnutsuzluğunu izhar etti. Ganizade ise bu hususu izah ederek Azerbaycan Türklerinin hiçbir zaman türkçe yazmayıp farsça yazdıklarını ve türkçenin zamanla ortadan kaybolacağını ve Azerbaycan'da "Türk" olmadığını iddia etti. Bu zatın Osmanlı Türklerinden "Ruşeni Bey" isminde birisine cevap olarak neşrettiği bir türkçe risalesi de vardı. Bir vakit Türkiyeli Kâzım Karabekir Paşanın askerleri İran Azerbaycanında bulundukları zaman Azerbaycanlıların semaverlerini zorla almışlarmış, bu cihetten Azerbaycanlılar Türkleri sevmezlermiş. Artık İran Azerbaycanlıları çocuklarına türkçe isimler vermeyip Cemşid, Huşeng gibi isimler veriyorlarmış. Hulâsa bu meclis çok tatsız geçti. Hüseyin Kazımzade de bir şey konuşmadı. Ev sahibi ise böyle gönüllü olarak toptan farslaşmaya taraftar değildi. Fakat öteki taraf davalarını taassupla savundu. Ben de dedim ki: "Biz Türkistanlılar, İran edebiyatını severiz, hatta buna âşıkız, fakat kültürümüzü, Türklüğü yoketmek yolunu tutarsa farsçaya karşı muhabbet ortadan kaybolur. Rusya'da Dağıstanlılardan İskender Muradbek 1882'de yazdığı bir makalesinde biz Dağıstanlılar ana dilimizi bırakıp rusçaya geçmeliyiz, demişti. Bu ancak bir istisnaî hâdise olmuş. İran'daki Türklere dillerini unutturmak, çocuklara anneleri ile türkçe konuşmalarını menetmek gibi hâl ancak Kacar monarşizmi devrinde yaşıyabilir. Sizde bir gün tam demokrasi yerleşirse, İranlı olmıyan ahalinin ana dillerinde mektep açmalarını menedemezsiniz. Menetmek ancak

Levent Şahverdi Arşivi

mutlak monarşizm veya Fars milliyetçi diktatörlüğü yaşatmakla mümkün olur."

Demek Meşhed'de görüştüğümüz "Turkân-i Farsî goyân" ile birlikte kendilerinin Türk tesmiye edilmelerini nefretle karşılayan yeni bir tip insan yetişmektedir. Bu sene Sovyetler Türk illerinde kabilelere göre "millî hudutlaştırma" (Natsionalnoye razgraniçeniye) yerleştirip "Türk" ve "Türkistan" kelimelerini ortadan kaldırınca İran'da ve Rusya'da Türklüğe karşı müttehit bir cephe yaratılmakta demektir. Biz bu tarihten on sene evvel "İbrahim Bey Seyahatnamesi" ile "Darurrahad Müslümanları" kitaplarını okurken bunlardan birinin farsça, diğerinin Kırım türkçesince yazılmış olduğunun farkında bile olmuyorduk. Şimdi ise yalnız İran Azerbaycanında değil, Rusya Türkleri arasında dahi "Türk kültür birliğini" içimizden çürütmek, Türklüğü inkâr ve tezyif etmekle vazifelendirilmiş yeni tip insanlarla karşılaşabiliriz. Hulâsa Abdülkadir ve ben bugün istikbâl için endişeli fikirlerle evimize döndük. İran'da Kacar, Buhara'da Mangıt sülâleleri Türk hükûmdar sülâlelerinin en hünersizi olmuşlardır. Mangıtlar gibi Kacarlar da tarihe karışıyorlar gibi görünüyor. Ural-Altay ailesine mensup olmakla Türklerle bağları olan Mançular Çin'i idare ederken, millî dil ve edebiyatın yaşatılmasına azamî gayret sarf etmiş olan sülâlelerin tam aksine olarak [hareket etmişlerdi—İ.T.]; Kacar sülâlesi [de, aynı şekilde—İ.T] kendisinin esas mesnedi olan Azerbaycan Türkleri arasında, Türk dili [üzerinde—İ.T.] sonradan gelme ve inkırazı mukadder ârızî bir tekâmül intıbaını yaratmak isteyen İran milliyetçilerinin fikirlerinin yayılmasına ve benimsenmesine karşı ilgisizlik göstermiştir. Bunun cezasını bu sülâle çekecektir. Fakat çocuklarının türkçe konuşmalarına teessüf eder derecede dalâlete düşenlerin güya hakikatı şimdi anlamışlar gibi gururla hareket etmelerine rağmen Azerbaycan türkçesi mânevî yönden milletinin 1912'de Mançu sülâlesi inkırazından sonra duçar olduğu akibete düşmiyecektir. Çünkü Mançu, milleti demokrasiyi düşman bilmek mecburiyetinde olan bir müstebit azınlıktı, sülâlesi yıkılınca onun mensup olduğu kavim ve dili de ölüme mahkûm oldu. Azerbaycan ise ikiye bölünmüş olmakla beraber demokrasi için kuvvetli savaşçılar yetiştiren ve istibdada karşı savaşlarında muvaffak olmakta olan bir camiadandır ve kendi hududunda azınlık değil çoğunluktur. Eskinin bir bakiyesi olan Kacar sülâlesi yok olmağa mahkûmdur, fakat kendi milletini farslaştırmayı gaye edinen İrec Mirzaların yerine kendi dili ile birlikte yaşamayı demokrasi yoluyla temin etmek isteğinde olan bir camiadır. Bir sene önce Meşhed'de görüp tanıştığım Azerbaycan camiası bana bunu telkin etti.

8320

Doğuda Kalan Arkadaşlarımla Haberleşmelerimiz

Almanya'da muhtelif milletlere mensup siyaset ve fikir adamlariyle görüşebilmenin ehemmiyetini biliyordum. Bilhassa

Levent Şahverdi Arşivi

Kautsky ve General Schleicher'le birkaç dakika konuşabilmiş olmakla artık Batıyı anlıyorum kanaatına vardım. Bu zevattan çoğunun isimlerini tasrih etmiyerek Doğuda kalan arkadaşlarıma İran'a giden bazı zevat vasıtasiyle mektuplar yazdım. Bu arkadaşlarım da Meşhed'de kalan eski Buhara harbiye nâzırı Abdülhamit Arifov ile Cızaq eşrafından Turab Bek Türebekov ve Taşkentli Sadreddin Han idi. Aslı hâlâ elimde bulunan 12.1.1925 tarihli mufassal mektubu benim 1923 senesi Mart ayında Rusya'dan ayrıldıktan sonra geçen iki senelik öğrenmelerimin hulâsasını ihtiva ediyordu. Turab Bek ve Abdülhamit Meşhed'den Tahran'a gelip Türkiye sefaretine müracaat ederek Türkiye'ye gitmek üzere vize istemişler, fakat istedikleri reddedilirken bazı kırıcı sert sözler de söylenmiştir. İranlılardan da ilgi görmiyerek aç sefil hâlde çok vakit yaya olarak geri Meşhed'e dönmüşler ve benden hür dünyanın Sovyetler'e karşı bir ciddi tedbir alıp almıyacaklarına dair Avrupa'da öğrendiklerimi bildirmemi istemişlerdi. Hiç netice alınmıyacaksa geri Türkistan'a dönmeyi düşünmekte oldukları fikrini veren mektuplarını alır almaz bahis konusu olan mufassal mektubu yazdım.

Ben Avrupa'ya geldikten sonra Meşhed, Kâbil, Peşaver ve İstanbul'da yaşamakta olan arkadaşlarıma şu tarihlerde mufassal siyasî mektuplar yazıp göndermiştim: 24.2.1924, 15.10.1924, 18.10.1924, 13.11.1924. Her biri 10-15 sayfa tutan bu mektuplar dünya ve Orta Asya vaziyetine dair hür dünyada öğrendiklerimi ve zikri geçen üç zatın Tahran, Kâbil, Gazne, Meşhed ve Quetta'da iken Türkistan ahvaline dair topladıkları malûmatın tahlilini ihtiva ediyordu. 1926 senesinde hacca giderken bir müddet İstanbul'da kalan Kazakistan müftüsü Mehdi Kadı'dan bu mektuplardan ikisinin Kazakistan merkezi olan Qızıl-Orda'ya kadar gelip ahbap arasında okunduğunu öğrendim ve sevindim. Bunlardan birisi 12.2. ve 28.2.1925 tarihli son mektubum imiş. Bu mektubun özeti şudur: "Rusya'da iken Batının her şeyi bildiğine, Sovyetlere karşı alacak muayyen tedbir plânları bulunacağına dair her vakit işittiğimiz sözler ancak komünistlerin kuruntularıymış. Burada öyle bir şey ve umumîyetle Sovyetlere dair tebellür etmiş bir fikir yoktur. Şu var ki Batıda hâdiselerin ve fikirlerin akımı Rusya'ya nisbeten daha da yavaştır. Meselâ K. Kautsky'nin Sovyetlerde ziraatte toprak inkılâbına dair 1925'te yazdıkları 1916 senesi istatistiklerine dayanmaktadır. Keza bize kapitalist dünyada sosyalist inkılâbının hızı hakkında telkin olunan fikirler de mübalâğalıdır. Buna dair fikirleri bana ilk defa Bombay'da Hilâfet Komitesi'nde anlatmışlardı. Mısır'da çıkan "al-Muqattam" gazetesinde (14.XI.1924) aynı fikirler üzerinde durulduğunu gördük. Uzak Doğu'da Harbin'de muhacir Tatarların şimdiye kadar 35 sayısı çıkmış olan 'Yırak Şark' gazetesinde Japon gazetelerinden alınan bazı makalelerde de aynı fikirler ileri sürülüyor. Yani komünist inkılâbını vücuda getirme yolundaki uğraşmalar hızını kaybetmekte ve evolüsyon fikri kuvvetlenmekte imiş. İtalya

Levent Şahverdi Arşivi

sosyalistleri Nenni ve Balabanova da konuşmalarımız esnasında, "Üçüncü Enternasyonal şimdi muazzam Rus emperyalizmi ananesi içinde erimeye mahkûmdur" dediler. İngiliz, Alman sosyalistleri "İkinci Enternasyonal"e sadık kalmakta olduklarından bu ikisinin yanında dördüncü bir Enternasyonal'i vücuda getirip propagandasını ötekiler için yapıldığı çapta yapmak için maddî imkân bulunamıyor. Lenin'den ayrılıp İtalya'ya dönmüş olan Balabanova, Rus inkılâbını sosyalizmin Rus emperyalist milliyetçiliğine kaptırmamak için çalışma lüzumu hakkında Trotskiy ile aynı fikirdeler. Balabanova bu işte Rus mahkûmu milletlerin inkılâpçı sosyalistlerle birlik olmaları lüzumu kanaatındadır. Bu hususta İkinci Enternasyonal'dan hayır yoktur. Şimdiye kadar öğrendiğimize göre dışarıdaki beyaz Rus muhacirleri Bolşeviklerin eski büyük Rusya geleneğini benimsemelerinin netice itibariyle kendi lehlerine olduğu fikrine gelmektedirler ve onların bir çoğu yavaş yavaş Rusya'ya dönerler, yahut burada ücretli ya da ücretsiz olarak Sovyetler emperyalizmine hizmet ederler. Eski "Novoye Vremya" şimdi burada Paris'te çıkıyor. Markov Vtoroy, Milyukov ve Kerenskiylerin, bugün tenkit etmekle beraber gelecekte harici siyaset bakımından Bolşevikleri tutacaklarına kaniim. Meşhur sağcı İzgoyev de 'Rul' gazetesinde yazdığı makalelerinde Sovyet dış siyasetinin Rus millî emellerine uygun bir şekilde gelişmekte olduğu fikrini savunuyor. Bu gazetenin son nüshalarında, bilhassa 25.IV.1925 tarihli nüshasında İzgoyev "Şimdi Bolşevizm ideoloji olarak kuvvetini kaybediyor. Şimdi hiç kimse ona kendi ihtiyarı ile hayatını feda etmek niyetinde değil. Fakat Sovyet Rusya'da millî his kudreti artıyor, yüzbinlerce insanı Sovyetler şimdi Rusya'nın şerefi namına her devlete karşı harekete getirebilir. Sovyetlerde ve onların hür dünyadaki taraftarları arasında, işler şimdi ideoloji heyecanı ile değil, para ile ve icbarla yürütülmektedir. Rusyanın serveti tükenmez, bu yüzden Bolşeviklerin satılık insanları ücretle kendi lehlerine çalıştırmaları da ilânihaye devam edebilir. Fakat iş bu istikameti alınca Bolşevizm faaliyeti Rusya içine münhasır kalmak mecburiyetinde kalacaktır" demiştir.

Müslüman muhacirlere gelince, bunlar da sempatilerine göre muhtelif Rus muhacir zümreleriyle işbirliği tesis etmişlerdir. Sadri Maksudi ve Mustafa Çokay eski Kadet, Milyukov zümresi ile birlik halindedirler. Ayaz İshaki, Fuat Toktarov, Ahmet Salikov, Kerenskiy ile birdirler. Bize gelince Rus muhacirlerinden Viktor Çernov grubu ile ve bazı "Sol Es-Er"lerle konuşmakla beraber müstakil kalmak, Türkiye, İran ve Afganistan çevreleri, Azerbaycanlı Resülzade ve Ali Merdan Bey ile yakın münasebette bulunmak azmindeyiz. Çernov ile Türkiyeli, Afgan ve İranlılardan Berlin'de bulunanlarla temastayız. Biz "Erk" programına sadık kaldığımızdan istiklâl fikirlerine yanaşmıyan herhangi bir partiye yanaşmaya muhalifiz. Bu cihetten ben cebrî inkılâp taraftarı olan Sol Sosyalistlerin 24.XII Kongresine ancak misafir ola-

Levent Şahverdi Arşivi

rak iştirak ettim. Lehlerle samimiyiz. Onlar "Şark Enstitüsü" kuracaklar ve Rus mahkûmu milletlerin davalarını müdafaa etmek üzere rusça ve fransızca mecmua neşrine yardım edecekler. Biz kendi davamıza Amerika'dan yardım almak mümkün olsa onu almak, hatta Meşhed'de bilhassa genç Türkistanlıların tahsili için bir Amerika ziraat mektebi açılmasını istemekteyiz. Bu hususta bazı İranlılarla konuştuk ve İran hükûmetinden de yardım isteyip proje verdik. Fakat Amerikalılardan yardım almak hakkındaki fikrimiz ancak nazaridir, fiilen onlarla hiç temasa geçmedik. Böyle bir ziraat mektebi açılabilirse Türkistanlılar arasında ingilizce ve fransızcanın yayılmasına da sebep olabilir. Fakat İngilizlerden yardım almaya katiyen yanaşmayız. Onlar Hindistan ve Orta Asya siyasetleri bakımından Lord Curzon zamanındakinden ayrı düşünmüyorlar. Amele Partisi lideri Mc Donald'ın iki senelik iktidarı zamanında fikirlerinin hiç değişmediğini Abdülhamit (Arifov) pek iyi bilir. İngilizler Orta Asya Müslüman ahrarını kendileri için muzır unsur telâkki ediyorlar. Bu yüzden bize Hindistan'da kimse ile temas etmeğe müsaade etmediler. Şayet Meşhed'de bir ziraat mektebi açtırmak mümkün olursa size de orada yerleşmek ve memleket için faydalı işlerde bulunmak mümkün olurdu. Fakat kapitalizm ve demokrasi âleminde merkezîyet olmadığından ve siyasetler de Cihan Harbinden evvelki ananelere tâbi tutulduğundan dert anlatmak zordur. Üstelik bizde Avrupa dillerini bilen kimseler de yoktur. Çokayoğlu ancak bu sene fransızcayı ciddi olarak öğrenmeye başlamıştır. İngilizce yazı yazacak bir kimsemiz maalesef yoktur. Avrupalılara ve Amerikalılara meramımızı anlatıncaya kadar Sovyetler hemen araya girerler. İranlılar üzerinde tazyik yaparlar. Yani Şarklılar korkak, Garplılar kararsız ve hareketleri zamana uymayan bir şekilde ağır, mağrur ve anlayışsızdır. Belki neşriyat hususunda bize Lehlilerin yardımı dokunabilir. Onlar bize "Türkistan" unvanıyle türkçe mecmua çıkarmaya yardım edeceklerini vadettiler. Rusya şimdilik sınırları dışına yayılacağa benzemiyor, fakat onlar köylüler gibi, kendi mahkûmları olan küçük milletleri de arazi mülkiyetinde istiklâl hakkından mahrum ederek İslâmiyeti ezip "Enternational" diye isim verdikleri müşterek Sovyet dinini terviç ettiklerinden dilimizi yoketmek uğrunda da çalışacaklardır. Her hâlde memleketimizde milliyet hareketimizi tamamiyle yoketmek hususuna azimli olarak gayret sarfedeceklerdir. Yani, komünizmi bütün cihan mikyasında tahakkuk ettiremeyince onu Rusya mikyasında gerçekleştirmek işini programlarının esası kılacaklardır. Avrupalılardan hiç kimse Rus mahkûmu milletlerin haklarını geri vermek için Sovyetlere karşı harp ilân etmiyecektir. Yani, biz, Rus komünistleriyle tek başımıza bırakılmışız. Fakat Batılıların kendilerine güvenleri var, işte bizim yegâne müttefikimiz budur. Sovyetler ise "best"i (getto) aslâ kaldıramazlar. Türkistan işlerini iyi bilen eski Taşkent gimnazyum muallimi M. Castagne'nın dediğine göre Fransızların Asya meseleleriyle uğraşanları arasında, Amerikalılar nasıl Kızıl derilileri bertaraf edip şimdiki Amerika'yı vücuda

Levent Şahverdi Arşivi

getirmişlerse Rusların da Kazak, Başkurt ve Türkmenleri yokederek Orta Asya'da bir yeni Amerika vücuda getirmek hakları vardır diyenler varmış. Fakat aynı Castagne Üçüncü Enternasyonal'in onu teşkil eden milletlerin komünistleri arasında parçalanacağına kanidir. Her hâlde biz bütün gayretimizle milletimizi bir millet ve devlet olarak yaşatmak için çalışmalıyız. Fikrimce istikbal demokratik sosyalizm prensibini kabul eden terakkiperver milliyetçiliktedir. Avrupa'da da Bolşevizme karşı mücadelede onların kendi metodu ile savaşmaktan başka çare olmadığı fikri yayılmaktadır."

İşte bir de 12.2.1925 tarihi ile Abdülhamid'e ve Turab Bek'e yazılan bir mektubum: "Siz Tahran'dan dönüşünüzde Meşhed'e yayan gelmiş iseniz de bir defa gelmiş bulunduğunuz bu hür dünyadan hiç ayrılmayın, çünkü siz Rusya'ya dönerseniz aç hâlde İran'a yaya gelmiş olduğunuz günleri arayacaksınız. Biz bu iki sene zarfında İran, Afganistan, Hindistan, Fransa ve Almanya'da pek çok zevatla dünyanın ve bilhassa Orta Asyanın mukadderatı ile ilgili zevatla görüştük. Bunların bir çoğunun isimlerini bu mektubun açılması ihtimalini düşünerek zikredemeyiz. İnanıyorum ki dünya bu kadar karanlık olmakla beraber yine bir ışık sızdıran delik kalmış. O da:

1- Komünizmin evvelce tasavvur olunduğu gibi tekmil dünyayı fethedemeyip Rus sınırlarına kapanmış ve Rus emperyalizmi ile birleşmiş ve onun içinde erimeye mahkûm bir hale gelmiş olmasıdır. Bolşevizm şimdiden sonra dünyada genişlemek için silâhtan çok para yardımıyle iş görmek zorunda kalacaktır.

2- Rus milletinin büyük emperyalist emeller peşinde açlık ve sefaletlere katlanarak cihanı komünizm yolu ile Rus'a mal edileceğine inanmış, belki de bu imanın içinde donmuş olması. Ruslar dünyanın iradesini yok edip, onu Rus idaresi karşısında dize getiremez, ve neticede geriler. Bana Finlandiyalı Prof. Nilson "Fin komünistlerinin hiçbir zaman sınıf mücadelesi şiarına aldanıp vatanlarını Rus arkadaşlarına terketmiyeceklerini" söyledi. "İnanırım ki diğer milletlerin komünistleri de son dakikada öyle olacaklar. Siz orada (Orta Asya'da), biz burada (Avrupa'da) aç kalsak dahi milletimizin iradesini ve hürriyetini tekrar elde edeceğine inanmakta devam edelim" demişti. Çin'de Wei sülâlesi zamanında Türkler dillerini terkedip Çinli olmağa mahkûm edilmişlerdi, bir fırsat geldi tekrar dillerini ve millî varlıklarını elde ettiler. Onları o zaman Buddizm felâket çukuruna getirmişti. O onları Çinlileştiriyordu. Bu defa İslâmiyet bizi kurtaran unsur olacaktır. Komünizmin müstakil bir vücut olmadığının belki Rus emperyalizmi elinde âlet olduğunun tekmil dünyaca anlaşılacağı muhakkaktır. Biz TMB azaları iki buçuk ay önce burada kongre akdettik. Türkistan'ın ortadan kaldırılıp yerine beş cumhuriyet ve bir "Türkistan Türkü" yerine beş millet vücuda getirileceğini, herbiri için ayrı gramer ve aynı lûgat kitapları yazılacak olan bu kabile edebî dilleri yaşama istidadına malik olmadığı için, yerlerini rusçaya

Levent Şahverdi Arşivi

terketmek mecburiyetinde bırakılacaklarını etraflıca konuştuk. Olabilir ki Türkiye türkçesi bizce kabul edilecek bir şekil alırsa Orta Asya türkçesi yeni bir gelişme istikameti bulur. Bugün ise siyasî varlığımızla birlikte edebî dilimiz dahi Türk tarihinde nadir görülen karanlık devre girmektedir. Her hâlde dünya milletleri hayatında "tecelli"lere inanmaktan başka çare yoktur[4].]"

"Bu dert, yani kudretlinin zayıfları yutma derdi bütün Doğu Avrupa ve Orta Asya milletlerinin başına gelen bir derttir. Buna çareyi bütün dünya milletleri beraberce arayıp bulmak mecburiyetinde kalacaklardır. Rus'un bütün komşu milletleri parça parça yapıp yutma ve vampir şeklinde büyüme istidadı Rusya'nın bütün komşularını korkutuyor, çünkü Rusya siyaseten, o olamadığı takdirde, kültür bakımından bütün komşularını yutma yolunu tutmuştur. Allah milletlerin yardımcısı olsun. Bizim öğrendiğimiz şu ki biz millî irademiz için mücadele yolunda yalnız değiliz." 12.2.1925.

8321 **Türkistan Tarihi Yazmak Meseleleri**

Benim Berlin'de iken ehemmiyetle üzerinde durduğum meselelerin biri Türkistan'ın muasır siyasî hayatının tarihini yazmak, bunu bir garp dilinde neşretmek; bir de Türkistan meselelerini aydınlatacak türkçe ve bir Batı dilinde mecmua tesis etmek, bir de bu yolda çalışacak eleman bulmaya gayret etmekti. Türkistan tarihinin yazılışı epey ilerletildi ve İstanbul'a geldikten sonra Mısır'da neşredildi. Bunu arkadaşlarımdan Prof. Eberhard ve Dr. Anhegger Almanya'da neşredilmek üzere almancaya tercüme etmişlerdi. Almancadan Mr. W. E. D. Allen kendi hesabına ingilizceye tercüme ettirdi, fakat her iki tercüme neşredilmedi, almanca tercümesinin nüshaları bende ve Mr. Allen'de, ingilizcesi de Mr. Allen'de ve Harvard Üniversite kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu ingilizceden Hindistan'daki İngiliz valilerinden Sir Olaf Caroe bir hulâsasını yaparak "Sovyet Empire and the Turks of Central Asia" adlı eserinde neşretti. Sir Olaf'ın bu eseri sayesinde benim 1924-25 senesinde Berlin'de telif ettiğim eser ve orada bahis mevzuu olan Türkistan istiklâl savaşları dünyada tanındı. Pakistan cumhur reisi İskender Mirza ile Lâhor'da (1956)[5] ve Hindistan'ın lideri Pandit Nehru (1964) ile Delhi'de, görüştüğümüzde beni ve mücadelemizi Sir Olaf'ın eserinden öğrendiklerini ve eserin tam tercümesinin neşredilmesini arzu ettiklerini söylediler.

8322 **Türkistan'a Ait Mecmua Neşri Meselesi**

Mecmua neşri meselesine gelince Alman çevrelerini bu mesele ile ilgilendirmek mümkün olmadı. Mamafih Ukraynalı sosyalistler arasında bu konuyu Rusya mahkûmu milletler için müşterek iş olarak ele almak istiyenler oldu. Sol Sosyalistler Kongresi'nde tanıştığım "Ukrayna Sosyalist

Levent Şahverdi Arşivi

Partisi" lideri Şapoval ile Exelsior otelinde müteaddit defalar görüştüm; o bu işte başlangıç olarak Rus mahkûmu milletlerin sosyalistleri bir araya gelerek "İnkılâb Sosyalizmi açısından Rusya'da milliyet meseleleri ve onların hukuku" unvaniyle bir makaleler mecmuası neşretmek ve sonra bunun fikir organı olmak üzere Çek ve Lehlilerin yardımı ile Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya için üç mecmua çıkarmak teklifinde bulundu. Ben ise tek bir müşterek mecmua çıkarmanın kâfi olacağını söyledim. Lehli Stempovski ile bu Şapoval'in de konuşmuş olduğunu zannettim. Burada Çek ve Lehlilerin düşüncelerinin ayrı olabileceğini sandım, çünkü Rus revolüsyonerleri Prag'ı kendilerine merkez edinmişlerdi. Stempovski ise Varşova'da bir "Şark Enstitüsü" kurmak hususunda benimle yaptığı konuşmalarında Çekleri hiç zikretmemişti. Bunun masraflarını Leh hükûmeti verecek gibi konuşmuştu. Şimdi Şapoval'a neşir hususunda tekliflerde bulunduğumuz mecmua ise Lehlilerin tasavvur ettiği gibi geniş mikyasta olmayıp, daha çok milli Sosyalist Partilerinin organı olacak idi. Bu mecmuanın neşri hususunu konuşmak üzere Şapoval beni kendisi gibi Sol Sosyalistler Kongresine gelmiş olan Belorus ve Litva mümessilleri ile görüştürdü. 1925 Ocak ayının birinci günü yapılan bu toplantıda bana, yaptığım teklifleri "üç gün sonra (yani 4 Ocakta) mütevaffa Karl Liebknecht'in evinde onun biraderi ve 'Klassenkampf' gazetesinin muharriri Wegmann'la görüşelim, onun sizin hakkınızda fikri iyidir, nüfuzu vardır. Lehliler ve Çekler yardım etmezse belki bütün Sol Sosyalist hareketini Fransa'da neşrini düşündüğümüz mecmua lehine kazanmak mümkün olur" dediler. Burada ben Rus mahkûmu milletlerin milli Sosyalist teşekküllerinin çıkarabileceği bu mecmua ile muvazi olarak bir de bu milletlerin Sosyalist olmıyan ve Gürcü, Ermeni gibi sosyal demokrat hareketine bağlı olan milletlerin müşterek organı olarak başka bir mecmua da çıkarılabileceğini ve ona karşı da toleransla hareket etmek gerekeceğini anlattım. İşte bu şekilde Sol Es-Er ve Rusya mahkûmu milletlerin Sol Sosyalistleriyle temaslarım bana ümit verici bir şekilde tecelli etti. Az sonra bu mecmua "Promethéus" şeklinde bir isim de kazandı. Bu ismi galiba Kafkasyalılar vermiş.

Ben bu meseleleri konuşmak üzere Mustafa Çokay'ı Paris'den Berlin'e davet ederek Stempovski'nin plânlarının tahakkuku ve bizim de onlara katılmamız gerektiğini anlattım. Elbette "Promethéus" mecmuasının neşri hususlarının başka cepheleri de olmuştur. Fakat ben bu yoldaki konuşmaları ve Mustafa Çokay'ın da bu teşkilâta girmeğe muvafakat etmesini Türkistan dışarısına çıktıktan sonra yaptığım teşebbüslerdeki ilk muvaffakiyetim saydım. Hulâsa Varşova'da bilhassa bizim meselelerimizle meşgul olacak bir "Şark Enstitüsü" kurulacak, bir de Lehlerin yardımı ile Paris'te fransızca olarak "Le Promethéus" mecmuası çıkarılacak.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu yoldaki konuşmalar, ele almış bulunduğumuz üçüncü meseleyi, Türkistan'ın istiklâli yolunda Avrupa'da çalışacak kadroyu hazırlamak meselesini de canlandırdı. Ben bu iş için en elverişli gençler olarak Kazaklardan bana tercümanlık eden Azimbek Berimcan'ın, Özbeklerden Abdülvahap M. Murad'ı, Buharalılardan Ahmet Naim'i ve Başkurtlardan Dr. Alimcan Tagan'ı gözönünde bulunduruyordum. Bu meseleleri "Zoch" pansiyonunda oturmakta olan Türkistanlı talebelerin bazılarına anlattım, ve talebeden Azimbek Berimcan'ı yahut Ahmet Naim'i, Çokayev'in yanında çalışmak üzere Paris'e göndermek ve orada Fransız ve İngiliz dillerini öğrenmelerini temin etmek tavsiyesinde bulundum. Fakat nedense Çokayoğlu bu iki genci maddi imkân sağlansa bile kendi yanına getirmeğe yanaşmadı ve sosyalist olanlarından da Kerenskiy grubuna yakın olanlardan başkalarını beğenmediğini söyledi. Zaten eskiden fikri öyle idi. Paris'te fransızca ve rusça olarak çıkarmayı tasavvur ettiğimiz Rus mahkûmu milletlerin mecmuasında candan çalışacak bir genç Osman Kuvatov olurdu. Bunu Çokayoğlu da söyledi. O da bizim Avrupa'ya gelişimizin arifesinde yine gelmek ümidiyle Rusya'ya dönmüş bulundu. Fakat Sovyetler onun geri gelmesine yol vermediler. Hulâsa Çokayoğlu'nun kendi Kazak kardeşi olan Berimcan'a karşı "isteksizlik" göstermesi yüzünden bu iş de ilerletilemedi. Abdüssettar isminde bir Özbek gencini teklif ettim. Onu da nedense beğenmedi.

8323 **Rusya İlimler Akademisi ile Münasebet**

3 Ocak. Bugün benim Meşhed'de bulduğum İbn Fadlan, İbn al-Faqih ve Abu Dulaf'ın eserlerine dair Rus İlimler Akademisi mecmuasında neşrolunan makalemin nüshaları geldi. Yirmi beş nüsha olarak gelen basımlardan birer nüshasını Paris'te M. Ferrand, Prof. Deny, Minorsky, Castagne, Mirza Muhammed Qazvini ve Sadri Maksudi'ye, İngiltere'de Prof. Browne, Denison Ross'a, Berlin'de Sachau'a, Marquart'a, İstanbul'da Fuat Köprülüzade'ye, Ankara'da Yusuf Akçura'ya gönderdim. Bir kaç gün sonra bütün bu zevattan takdirkâr mektuplar aldım. Prof. Barthold, Samoyloviç ve Kraçkovskiy bana Rus İlim Akademisi mecmualarında bu gibi makalelerimin bundan sonra da neşredilmesini Rus âlimleri minnettarlıkla karşılayacaklardır mealinde mektuplar yazdılar. Kraçkovskiy ise ayrıca al-Biruni'ye ait bir eser hazırlamamı arzu ettiklerini bildirdi. Yeniden Rusya'da ailemle mektuplaşmama ve oradaki ilmî neşriyata iştirak etmeme hiçbir engel yoktu. Fakat "Klassenkampf" ve "Znamia Borby" mecmualarında Sovyetler aleyhinde siyasî yazılarım çıkınca bu vaziyet değişti. Yalnız Barthold yine yazmakta devam etti.

8324 **Finlandiyalı Prof. Janson**

9 Ocak. Bugün Finlandiya'dan Helsingfors Teknoloji Üniversitesi'nin profesörü Janson,

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye'de yetişmiş Kazanlı aydın Hamit Zübeyir'le birlikte gelip benimle dört saat oturup konuştu. Maksadı Finleri ve Asya kavimlerini, Rusya mâkumu olan milletlerle Rusya sömürgecilik siyasetine karşı birleştirmekti. O Türkiyeli, İranlı ve Afganlıların da bu işle ilgilenmelerini elde etmek mümkün olacağı hususlarını konuştu. Finler Tokyo'da sefirleri olan Prof. Ramstedt vasıtasiyle Japonları da bu işe celbediyorlarmış. Bu iş Fin burjuva gruplarının tasavvurları imiş. "Klub der Vorpostenvölker" adında bir klüpleri de varmış. Lehistan'da senatör Siedletski'nin idaresinde bulunan ve adını Stempovski'nin ağzından ilk defa duyduğum "Clube de Concord" ile de anlaşmışlarmış. Finlandiya'daki Sosyalistler passifist olduklarından Ukraynalı Şapoval ile benim ileri sürdüğümüz millî sosyalizm fikirlerine yanaşmıyorlarmış. "Konkord Klübü" ile işbirliğinden bahsettiği için ben Prof. Janson'a Stempovski ile konuşmalarımızın bir kısmını anlattım ve "Lehistan hükûmeti bu yolda bir mecmua çıkarmayı temin edecek olursa Fin hükûmeti de buna yardım ederse iyi olur" dedim. Prof. Janson, Lehlilerin bu işte rehberlik rolünü Ukraynalılarla Gürcü ve Ermenilere vermek istediklerini beğenmediğini, bunun da Müslüman unsurun kaçırabileceğini bunlara anlattığını söyledi. Onun fikrince Asya kavimleri ve Müslüman milletleri Leh ve Fin kavimleriyle pekâlâ işbirliği yapabilirler. Fakat Ermeni ve Gürcüleri Ukrayna ve Litvanya gibi Hristiyan kavimlerle bağlı ayrı bir teşekküle ithal etmek münasip olacakmış. Diğer taraftan Gürcüler koyu sosyalist olduklarından sosyalist olmayan milliyetçi unsurlarla işbirliğine yanaşmazlar. Janson'un fikrince Macarları da içine alan "Turancılık" hareketi ise siyasetten uzak bir kültür ve etnografya meselesidir. Bu bir taraftan Finler ve diğer tarafdan Japonlarla bağlı olabilir. Ben de "Bizim siyasî hareketlerimize Macarların Türkler ve Moğollarla ırkî ve siyasî münasebetlerini konu yapan Turancılık fikrinin karıştırılmaması gerektiğini söyledim. Temelleri daha aydınlatılmayan bu nazariyeler araya karıştırıldığı takdirde İran ve Afgan gibi kavimleri Rus mahkûmu milletlerin millî hareketlerine karşı ilgilendirmek mümkün olmaz," dedim. Prof. Janson memleketine döndükten sonra da bu meseleler hakkında mektuplar yazıp tarafımdan söylenen fikirlerin "Vorpostenvölker" ve "Konkord" klübleri zimamdarları tarafından çok iyi karşılandığını Helsingfors'a ve Varşova'ya gidip konferanslar verirsem çok yerinde olacağını ve bunu maddi cihetten temin edeceklerini yazdı. O bu konuya dair almanca yazıları teksir ettirmişti.

§325 **Dr. Rıza Nur Bey** 13 Mart. Türkiye'nin sabık Maarif vekili Dr. Rıza Nur Bey Berlin'e gelmiş, "Eden" oteline inmiş, beni bir adam göndererek oteline davet etmişti. Bu zat Türk tarihi ve etnografyası ile büyük bir ilgiyle meşgul oluyormuş ve Türk tarihine ait bir kaç cildden ibaret bir eser hazırlamış. Benim Avrupa'ya gelerek muhtelif ilim ve siyaset adamlarıyle temasta bulunduğumu ve birçok âlimlerin beni Avrupa'da alı-

Levent Şahverdi Arşivi

koymak istediklerini, Paris'te Ali Merdan Bey Topçıbaşı'dan duyduğunu söyledi, ve bütün bu tasavvurları bırakıp Türkiye'ye gelmemi ve siyasî işleri başka adamlara havale ederek kendimi daha ziyade ilme ve Türk tarihi araştırmalarına vermem gerektiğini çok katı bir ifadeyle anlattı, bu hususlarda Türkiye büyüklerinden Fuat Köprülü, Akçuraoğlu Yusuf, Hamdullah Suphi, Ağaoğlu Ahmet Beylerle konuştuğunu ve mektuplaştığını söyledi ve bana da bu zevata mektuplar yazmamı teklif etti.

15 Mart'ta bu zatla başbaşa kalarak tam üç saat daha konuştuk. Avrupa'da yapmak istediğimiz işleri tafsilâtiyle anlattım. O da bunları başkalarına bırakın, bizim üniversitemizde profesör olman daha hayırlı olur, öteki arkadaşlarınızı idare ederek siyasî sahada da faydalı olabilirsiniz. Zaten o hususlarda sizinle hemfikiriz dedi, beni Türk Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa ile görüştürdü ve o günlerde Berlin'e gelecek olan Dr. Reşit Saffet ve Rauf Orbay Beylerle görüşmemi tavsiye etti. Benim Avrupa'yı bırakıp Türkiye'ye gitmek hususunda karar vermeme bu konuşmalar sebep oldu. Bunda Rıza Nur Beyin beni konuşturmıyacak şekilde keskin davranışı bana enteresan göründü. Yani bu Türkiye Türkçüleri artık beni kendi adamları olarak tanıyorlar, dedim. Birkaç gün sonra Kemaleddin Sami Paşa çağırıp Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beyin beni davet eden mektubunu verdi. Fuat Köprülü ve Yusuf Akçura Beylerden de mektuplar aldım. Yalnız Yusuf Akçura Beyin benim için kefil olduğu hâlde Abdülkadir'e kefil olmaması canımı sıktı. Rıza Nur Bey onu da yaptırdı, ve Nisan'ın 11'inde Rıza Nur'dan siz Ankara'da Maarif Vekâletinde "Telif ve Tercüme Encümeni" ne tayin edildiniz diye mektup geldi. Böylece o beni bir emrivaki karşısında bıraktı. Çünkü Prof. Browne'in İngiltere'ye dâveti de pek müsaitti ve Mirza Muhammed Qazvinî ve Mustafa Çokayoğlu benim İngiltere'ye gitmemi ısrarla teklif ediyorlardı. Kura çektim, Türkiye çıktı, bununla mesele hallolundu. Zaten Hamdullah Suphi Beyin mektubu ve Rıza Nur Beyin Telif ve Tercüme azalığı için karar çıkartmış olması ile bu mesele halledilmişti. Artık Sir Aurel Stein, Denison Ross ve Prof. E. Browne bana daha ne kadar kârlı şartlar gösterseler de adları geçen bu iki Türk Beyine ben Londra'ya gideceğim diyemezdim.

Ocak ve Şubat aylarında Berlin'de Şark klübünde verdiğim birkaç konferans ve arkadaşım Abdülkadir İnan'ın İstanbul'da Azerbaycanlıların neşretmekte olduğu "Yeni Kafkasya" mecmuasında Başkurtların muhtariyet hareketlerine dair yazdığı makale, bu şehirde bulunan Tatar aydınları ile bizim aramızda şiddetli münâkaşalar açılmasına sebep oldu.

8326 **Çingiz Hana ait Konferans**

22 ve 23 Ocak'ta fasıla ile Çingiz Hana dair mufassal konferanslar vermiştim. 1 Şubat'ta da Azerbaycan tarihine ait yazmış olduğum eseri bir konferans mahi-

Levent Şahverdi Arşivi

yetinde hulâsa ettim. 4 Şubat'ta Azerbaycan aydını Aliasgar Beyin Azerbaycan şairi Sabir hakkında verdiği konferans benim umumî Azerbaycan tarihine ait dört gün evvel verdiğim konferansın devamını teşkil etti ve her iki konferans çok canlı geçti, yalnız Kazanlı aydınlardan Ayaz İshaki ile Fuat Toktar'ın bu mevzular neden böyle Zeki Velidi'nin fikirlerini terviç için vesile yapılmıştır şeklindeki itirazları yüzünden, Türkistan'dan gelen talebeler ve başlarında Mirza Hacı Bey bulunan Azerbaycanlılar benim tarafını iltizam ettiklerinden bu münâkaşalar Kazanlıların lehine inkişaf etmedi. Azerbaycanlılardan Mehmet Efendi, Mirza Hacı Efendi ve Ali Kemal Efendilerin söyledikleri gene müstakil konferanslar mahiyetini aldı. Ayaz İshaki, bilhassa tarihi, materyalist ve iktisadî bakımdan mütalâa eylememi hücumlarına vesile yaptı. Buna da Mirza Hacı: "Bu konferanslarda hepimiz hazırdık, hâlâ hepimiz buradayız. Hiç kimse Zeki Velidi'nin nutkundan böyle mana çıkarmadı." dedi. Fuat Toktar ise Çingiz'i Türklerle Moğolların müştereken kurdukları devletin müessisi ve bu iki kavmin müşterek bir kahramanı olarak göstermeme karşı koydu ve o, onu sadece Tatar kahramanı telâkki ettiğini belirtti.

8327 **Türkistan'ın İktisadi Tarihi ve Kazanlı Unitaristler**

1 Nisan'da yine Şark Kulübünde "Türkistan'da ziraat tarihi" mevzuu üzerinde verdiğim konuştuğum Ayaz İshaki ve arkadaşları millî tarihe iktisadî mevzuları karıştırmakla beni milliyet anlayışını çığrından çıkarmakla itham etti ve Abdülkadir'in "Yeni Kafkasya" da (No. S. 12-16, 1925) yazdığı makalesini ele alarak, bunun Tatarları tahkir için yazıldığını iddia etti ve meclisi gürültülerle boğdu. Buna karşı Türkistanlı talebelerden Tülegen, Ahmet Şükrü, Salih Ulus, Ahmet Can Okay, Buharalı Afzal, Ahmet Naim ve tekmil Azerbaycanlılar Türkiyelilerden de Halil Vedat, Bekir Sıtkı ve Ekrem Karan şiddetle beni müdafaa ederek, konferansı müsbet mecraya soktular. 17 Nisan'da Alimcan İdrisî'nin oğlunun sünnet düğününde de bu meselelere Finlandiyalı tüccarı karıştırıp ve Türkiye'ye dâvet edilmiş olmam dolayısıyla Türk şehbenderi Namık Bey'e Abdülkadir'in ve benim aleyhimizde şikâyette bulundular ve Türkiye'ye gidişimize engel olmak istediler. Neticede konsolos Namık Beyin teşebbüsü ile Türkiye, Azerbaycan, Türkistanlılardan (Bekir Sıtkı, Harun, Mâlik, Halil Vedat, Türkistanlı Afzal Buharî, Azerbaycanlı İskender Ağa) müteşekkil bir komisyon kurularak, Tatarların iddiaları tetkik olundu. Müzakere esnasında Türkistanlı talebelerden dört kişi, Ayaz İshaki'nin Dağıstanlı Ahmet Salikatti ile birlikte Kerenskiy'nin "Dni" gazetesinde (22.VIII.1924 No. 542, 544 ve 560) kendilerinin çok Rus demokrasisi muhibbi olduklarını, Rusya İslâmları arasındaki bütün istiklâl ve muhtariyet hareketlerinin aleyhinde mücadele ettiklerini belirterek yazdıkları makalelerini türkçe tercümeleri de ekli olduğu

Levent Şahverdi Arşivi

hâlde bu komisyona sundular, komisyon da meseleyi lehimize halletti. Bu husus Fethülkadir (Abdülkadir) Süleyman'ın 32 sahifelik bir risalesi ile de "Yeni Kafkasya"da neşrolunan makalelerde izah edildi. Bu münâkaşalar esnasında, Ayaz İshaki bize hitap ederek büyük Rusya'ya karşı kıpırdandınız diye alay tarzında bir söz kullanmıştı. Azerbaycanlı Kemal Bey Ayaz İshaki'ye soruyor: "Siz Başkurdistan'daki muhtariyet hareketini Rus kılıçlarına karşı korken sonunda mağlûp olmasına ne için seviniyorsunuz?" İshaki cevap veremedi. Bu münâkaşalarda Tatar unitaristlerinin menfî tutumları epeyce aydınlandı. Buna da Türkiyeli iktisatcı Dr. Harun Beyin komisyonu 29 Nisan oturumunda Kazanlılara: "Siz Tatarlar ne için millî davaların iktisadî cepheleri üzerinde konuşmaktan çekiniyorsunuz, Türkistan iktisadiyatına ve ziraat tarihine tahsis edilen bir konferans neden sizi bu kadar kızdırdı?" şeklindeki sorusu sebep oldu. Ayaz İshaki: "İktisadî meseleler Rusya İslâmlığını ayırır, bize ancak kültür, din mevzuları üzerinde birleşmek gerek. Evvelce Çar zamanında bir müftülük vardı. Onun da ortadan kalkmasına işte bu Zeki Velidî'nin açtığı Başkurt muhtariyeti, Kazak - Başkurt arazi davası sebep oldu", dedi. Bidayette Kazanlıları tutar görünen Harun Bey "İktisadî programı olmıyan bir millî dava olamaz. Size Yahudilerin muhtariyeti gibi kültür muhtariyetini her rejim verir. Bunun için dış memleketlere çıkmamıza lüzum yok" dedi. Ayaz İshaki ve Fuat Toktar evvelce Kazakistan'ın da Kazan'a tâbi' olduğunu ve bugünlerde Kazan'da başlanan millî medenî muhtariyet hareketine katılabileceklerini söylediler. Toplantıya riyaset eden Harun Bey de: "Bu sizin iç meseleniz, bunda Türkiyeliler için yapılacak bir şey yok" diye bu meseleyi kapattı.

Bununla birlikte 1917 senesinde birçok Tatar münevverlerinin unitarist olarak ortaya atılmasının manasızlığı anlaşıldı. Çünkü Ayaz İshaki ve arkadaşı Ömer Terigulov Lehlilerin Varşova'da kurdukları "Şark Enstitüsü"ne intisap ederek kendilerini de istiklâl taraftarı göstermek mecburiyetinde kaldılar. Fakat onlar "unitarizm ve federalizm" meselesini eski şeklinden çıkarıp "Tatar-Başkurt kabile münazaası" şekline sokmak yolunu tuttular. Beni de bir numaralı Tatar düşmanı ilân edip Kırım, hatta Dobruca Tatarları arasında ve Türkiye'de aleyhimde propaganda yapmağa başladılar. Hepimiz Türkiye'de toplanacağınız için bu çekişmenin kötü tesirleri olacağı malûmdu. Bü yüzden Türkiye'ye gitmeden önce Yusuf Akçura Bey'le Ali Merdan Bey'e ve Paris'ten Türkiye'ye gidecek olan Sadri Maksudi Bey'e bu kötü, şeni propagandayı önlemeye çalışmalarını rica ettim. Yusuf Bey muvafakat cevabını verdi. Sadri Maksudi Bey ise 25.VI.1925'de Paris'ten yazdığı mektubunda "Rusya İslâmları meselesinde senin nazarın bana, benimki de sana kâfî derecede malûm, birbirimizi ikna etmeyi umacak derecede naif olmıyalım" diye cevap verdi. Ali Merdan Bey ise Maksudi Bey'i bizzat arayıp bulup konuştuğunu, fakat bunun umumî zararını anlatmakta muvaffak olmadığını yazdı.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu münakaşalar dolayısıyla Eskişehir'den Mustafa Şakuli tarafından Ayaz İshaki'ye, bir sureti de bana gönderilen 2.5.1925 tarihli uzun mektupta ezcümle şunlar yazılmıştı: "Rus mahkûmu Türk ellerinin, hatta Ukrayna ve Finlandiya'nın muhtariyet ve istiklâl haklarına karşı çıkmakla, şahıslarınıza ait olan bu fikirlerinizi bütün Kazan Tatarlarının fikri imiş gibi göstermeye çalışmakla, Rusya Türkleri kültür tarihinde bu kadar güzel bir mevki işgal edegelmiş olan Kazanlıları, diğer Türklerden ve istiklâl istiyen diğer Gayrirus kavimlerden[6] tecrit etmiş bulunuyorsunuz. Hemen Rus inkılâbının ilk aylarında muvakkat Rusya hükûmet reisi Knyaz Lvov'a Kazan Müslümanlarının delegeleri sıfatiyle Petrograda gidip biz Ukraynalılar gibi otonom, istiklâl istemiyoruz, Rusya tebaası olarak kalacağız diye müracaat edip bunu ve Rus gazetelerinde ve kendi gazeteniz olan "İl"de (Resim N. 5) ilân etmiş, muhtariyet istiyen Ukrayna'yı Malorus ve Xoxlandiya diye onlarca tahkir sayılan tabirler kullanarak suçlandırmak istemeniz büyük hatanız olmuştur. Halbuki Knyaz Lvov'a müracaat eden ancak siz dört kişi idiniz. Şimdi bu hareketlerinizi Türklerin vahdeti namına yapmış gibi göstermeniz, Kerenskiy'nin gazetesi 'Dni'de ise Rusya vahdeti için tarafınızdan yapılmış bir vatanperverlik jesti gibi göstermeniz karşısında şaşıp kalıyorum. Halbuki siz de, Azerbaycan ve Türkistan istiklâli davalarında bulunanlar hepiniz nihayet bizim gibi Türkiye'ye mülteci olacaksınız. Türkiye'ye geldikten sonra da kendininizi haklı göstererek neşriyatta bulunacak olursanız Knyaz Lvov'a yazdığınız dilekçenizi yüzünüze vurabilirler." Bu ve emsali yazılarla unitaristler susturulmuş oldu.

8328 **Muhtelif Konferanslar** Berlin, medeniyet âleminin en büyük beş merkezinden birisi olduğundan, muhtelif milletlerin mümessilleri ağzından tam bir hürriyet havası içinde her ülkenin siyasî ve medenî meseleleri hususunda malûmat elde edinmek mümkün oluyordu. Bize ve umumiyetle Rusya'dan gelenlere Paris ve Berlin yepyeni ve tamamiyle Rusya'dan ayrı bir âlem intibaını veriyordu. Yalnız şu Nisan ayında benim için önemli birkaç konuşma ve görüşmeler olup geçti. 2 Nisan'da Berlin Deniz İnşaatı Teknikumunda asistan olan ve yukarıda zikri geçen Dr. Harun, Türkiye iktisadiyatı temel meselelerine ve Türk Gemi İnşaatının istikbaline dair güzel bir konferans verdi. 5 Nisan, Rus siyasî muharrirlerinden Petr Savitskiy isminde birisi Rusya Müslüman mümessillerini, toplayarak "Euroasia" hareketine dair konferans verdi. Sonradan "Göçebeleri Öğrenmenin Soruları" adıyle Prag'da basılmış olan bu konferansta Doğu Avrupa Orta ve Kuzeyasya göçebelerinin hayatı "Euroasia medeniyeti" olarak tanıtıldı. Berlin'de bulunan Tatar aydınlarının çok beğendikleri bu "Euroasia" hareketini ayrı bir toplantıda bahis konusu ederek Rus emperyalizminin, şarklılara yağlandırıp ballandırılarak yutturulması yolunda yeni bir tedbir olacağını söyledim; bu da epey münâkaşalara sebep oldu.

Levent Şahverdi Arşivi

12 Nisan'da Çinli profesör ve yazarların "Siemens Oberrealschule" binasında liderleri Sun-yat-sen'i anmak üzere toplandıkları bir ihtifal olup geçti ve bu da Rusya mahkûmu milletlerin Uzak Doğu problemleri ile bağlılığı ve çinceye Lâtin alfabesinin tatbiki üzerinde konuşmalarda bulunmamıza vesile oldu. Çin ihtilâlcılarından Moskovada tanışmış olduğum birisi vardı. Dedi ki "Burada yoldaş Validov var, o Orta ve Uzak Doğu meselelerinin bilginidir. Liderimiz Sun-yat-sen hakkında bir söz söylemesini rica ederim." Ben de "Bu mevzuu az bilirim, bildiğim de Sovyet yayınlarındakine münhasırdır." Dediler ki "buyurun." "Büyük rehberiniz Sun-yat-sen'in 'Demokrasinin Esas Umdeleri' kitabından başka bir eserini okumadım. Buna bakılırsa muteveffa üstadınız demokrasiye fazla bel bağlıyan birisi idi. Ona denilecekti: diktaturyanın en ağır şeklini umde edinen Bolşeviklerle komşuluk şartlarında demokrasi onlara karşı şartlı olacaktır, yoksa ne idare makinesi, ne ordu, ne de adalet ve ne de iktisadî ve içtimaî müesseseler normal çalışabilir. Sun-yat-sen Guomindang Partisinin son iki kongresinde sola kayarak komünistleri partiye almak yoluna sapmakla bütün Çin'i en tehlikeli istikamete sevk etmiştir. Onlar partinizi içeriden patlatırlar, ya kendileri partinize sahip çıkar, yahut siz oradan ayrılmak mecburiyetinde kalırsınız. Türkistan'da Nalivkin ve arkadaşlarının akibeti malûmdur. Şayet siz partinizi onlara terk etmiyecek kadar metanet göstermezseniz, Çin temelli olarak ikiye ayrılacaktır. Denizlerden uzak, büyük devletler, orasının istiklâline Bolşevikler kadar düşman olduğu için Türkistan'da yerli ve Rus demokratlarının birleşmesine imkân olmadı."

Bu fikirleri Çinli arkadaşıma yazılı olarak verdim. Çin hakkında "Çin Tecrübesi" ünvanlı ikinci bir yazım bu toplantıdan iki sene sonra İstanbul'da yayınladığımız "Yeni Türkistan" dergisinde (1927, N. 2-3, S. 9-13) çıkmıştı, bunu Celâleddin Wang-zin-shan çinceye tercüme edip general Çang-kay-şek'e takdim ve neşretti.

Benim 1921'de Buhara'da Afganistan elçisi olan Abdurresul Han ile dostane münâsebetlerim bu hâtıralarda bahis konusu olmuştu; Enver Paşa ile Buhara'da ilk konuşmamız bunun evinde yapılmıştı. Şimdi bu Abdurresul Han oğlunu Berlin'de tahsil ettirmek üzere getirmiş, 24 Nisan gününü beraber geçirdik ve resimler çektirdik. 25 Nisan'da Rusya İslâmlarının maruf simalarından ve babamın yakın dostu olan Sibiryalı Abdürreşit İbrahim (Reşit Kadı) ile beraber bulunduk. Bu zatın isteğine uyarak 27 Nisan Çarşamba günü Rusya İslâmlarına dair meseleler üzerinde konuşmak üzere bir toplantı yapıldı.

§329 **TMB Berlin'de Toplanan İkinci Kongresi**

Reşit Kadı güzel farsça konuşuyordu. Abdurresul Han [ile birlikte latifeler söyleyip][7], 1920 kışında Millî Başkurt hükûmetinin misafiri bulunduğu günlere ait hâtıralarını anlatıp meclisimizi şenlendirdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Biz Türkiye'ye 12 Mayıs'ta hareket edecek ve 9 Mayıs'ta TMB'nin Avrupadaki ikinci kongresini toplıyacak, ona Mustafa Çokay ile Dr. Alimcan Tagan'ı da çağıracak olduk. Kongrede konuşulacak meseleleri tesbit ettik. O cümleden Rusya dışında yapacağımız neşriyatta kullanacağımız müşterek Doğu Türk edebî dili mevzuuna dair tezlerimizi beraberce okuyup kararlaştırdık. Bu toplantı 29 Nisan'da da devam etti. Güzel müsbet kararlar alındı, bari bunları tatbik etmenin imkânlarını elde edebilelim dedik.

[Fakat bu Nisan ayında yapılan işler arasında benim için ehemmiyetli olan Almanya'da Sovyetler'in Büyükelçisi Krestinskiy ile 17 Nisan'da görüşmem olmuştur[8].] Ben daha 1924 senesinin başında Berlin'e gelir gelmez Sovyet sefaretine müracaat ederek memleketimde kalan eşim Nefise'yi Berlin'e getirmek için izin istemiştim. Hanım kendisi, babası Hacı Mehmet ve babam bu yolda teşebbüslerde bulunmuşlardı, fakat Ruslar tarafından bana hiçbir cevap gelmemişti. Türkistanlı talebeleri Berlin'e getiren Alimcan İdrisî Rus sefareti ile daimi temas halinde idi. Talebe paralarını da o yoldan alıyorlardı.

8330 **Rus Sefiri Krestinskiy ile Görüşmem**

16 Nisan'da bu zat "Sizin hanımınız için olan müracaatınıza bir cevap gelmişe benziyor, sizi çağıyorlar" dedi. İşte 17 Nisan'da oraya gittim, bana sefir Krestinskiy'nin kendisi ile konuşunuz dediler, görüştük. Ben Krestinskiy'i 1912 senesinden beri tanırım. O ve sonradan Sovyet Maliye Nazırı olan Tsyurupa, Sosyal Demokrat Partisi azası idiler. Krestinskiy Yekaterinburg şehrinde, Tsyurupa ise benim yaşadığım Ufa şehrinde belediye işlerinde çalışıyorlardı. Bundan bu hâtıralarda bahsettim. Tsyurupa gibi Krestinskiy de kendilerini Sosyal Demokrat göstermekle beraber, Bolşeviklerin ileri gelen rehberlerindenmişler. Sonra Krestinskiy Komünist Partisi Merkez Komitesi (TSKP) sekreteri oldu. Stalin ile arası iyi değildi. Başkurt ordusunun dağıtılmasını ve hükûmetinin salâhiyetlerinin alınmasını Mostovenko ile birlikte tenkit etmişti. Lenin öldüğü sıralarda, o bu sekreterlik vazifesinden ayrılarak, Berlin'e elçi tayin edilmiş. Şimdi odasında kendisi ile başbaşa görüştüğümüzde, beni eski arkadaşı gibi karşıladı ve "Hanımınızı ve Başkurdistan'da kalan hususî eşya ve kitaplarınızı Berlin'e getirmek kolay mesele değildir. Evvelâ sizin Rusya'ya geri dönüp dönmeyeceğinizi bildirmeniz lâzım. Umumiyetle yabancı tâbiiyetini ihtiyar edecek olursanız, ailenizi getirtmek mümkün olmıyacak" dedi. Ben ona "İki sene evvel Türkistan'dan ayrılarak İran'a giderken, onun ve benim müşterek dostumuz olan Türkistan Vâlii Umumîsi Rudzutak'a ve Lenin'e gönderdiğim mektuplarda ne yazmışsam vaziyet o hâldedir. Benim Rusya'ya dönmem bahis mevzuu olmaz" ve "insan için iradesine sahip olmanın kıymetini anlarım, bunu hiçbir şeye feda edemem" dedim ve eski İran şairi Nizâmî'nin bu hususu belir-

Levent Şahverdi Arşivi

ten bir şiirini tercüme ettim: O da: "Hayır ben size Rusya'ya dönünüz demiyorum, yalnız Rusya ile münâsebeti kesmemenizi, eserlerinizi orada bastırmanızı, dostlarınızla temasta bulunmanızı arzu ederim. Siz Sovyet siyasetine karşı tenkidî yazılar da yazabilirsiniz, fakat aile ve eşyalarınızı getirmek için Rus tebaası olarak kalmanız şart" dedi. Ben o günlerde Türkiye sefaretinden bir muvakkat pasaport bile almıştım, artık Türkiye tebaası olacaktım. Bunu Krestinskiy'e açıkça söylememekle beraber, "Ben artık Rusya tebaası olamam, ne yapalım, hanımım gelemezse gelemez" dedim. Krestinskiy ile epeyi uzun süren sohbetimizin sonunda "Ben size her türlü iyiliği arzu ederim. Sağ olun" dedi. Ben de Stalin'e hiçbir türlü inanamadığımı ve kendisine de aynı şekilde sağlık dilediğimi söyledim. Çünkü o da Stalin'e katiyyen inanmıyordu, nasıl ki biraz zaman sonra Berlin'den Moskova'ya geri çağrılarak hapse atıldı ve arkadaşları Rykov ve Buxarin'le birlikte idam edildi. Ben Rykov gibi Krestinskiy'i de namuslu adam olarak tanıdım ve onun "vatanınla münâsebeti devam ettirsen dahi dışarıda kalmanız daha iyi olur" gibi şeyler söylemesi eski dostluk münâsebetimizin son nişanesi idi.

9 Mayıs'ta Türkistan Millî Birliğinin (TMB) Avrupa'da son toplantısını yaptık. Mustafa Çokay ve Dr. Alimcan Tagan gelmişlerdi. Merkezimiz Türkiye'de olacaktı, Mustafa Çokayoğlu da TMB'nin Avrupa mümessili olacaktı. İstanbul'da yapacağımız neşriyatımızın dili ve programı hususunda da iyi kararlar aldık, yani Kazak, Özbek, Tatar ve Başkurtlar türkçe neşriyatlarında kendi şive hususiyetlerini ve ayrı lehçe kelimelerini muhafaza etmekle beraber, etimoloji ve morfoloji hususlarında müşterek kaidelere riayet ederek yazacaklardı. Bu kongre güzel geçti. Yalnız Çokayoğlu Rus Kadetleri (Milyukov) ve sağ Es-Er'ler (Kerenskiy grubu) ile temaslarını kesmeğe razı olmadı ve istiklâl fikrine yanaşmadı, çünkü o Bolşevizme karşı mücadeleyi demokrat Rus muhacirleriyle birlikte yapmanın şart olduğuna inanıyordu. Berlin'de iken bir taraftan Finlandiyalı Müslümanlar, diğer taraftan Hintli ve İranlı Müslümanlarla temaslarımız dolayısıyla umumî İslâm meseleleri ile de arasıra meşgul olduk.

8331 **Fince Kur'an Tercümesi**

28-29 Mart Finlandiya'da Tatar tüccarı Zinetullah Ahsen hesabına Kur'an'ı Finceye tercüme etmekte olan Prof. Pimenov gelmiş. O evvelce bana yazdığı mektuplarından anlaşıldığı üzere bazı Mısırlı âlimlerle muhaberede bulunuyormuş, şimdi Zinetullah'ın fikrine uyarak Berlin'e gelmiş, İslâmiyeti iyi tanıyan şahsiyetler olarak Alimcan İdrisi ile, benimle ve Lehistan İslâmlarından Dr. Yakub Şinkeviç, İranlı âlim Taqizade ve Hindistanlı Ahmedî âlimi Prof. Sadreddin ile görüşmek istemiş. Hepsi bu anda Berlin'de bulunan bu zevatta tevcih ettiği sorular biri diğerinden farklı olmakla beraber hepsi Kur'an'ın muhtelif yerlerinden anlayamadığı ve anlamadan tercüme etmekten sakın-

Levent Şahverdi Arşivi

dığı noktalara aitti. Bana tevcih ettiği sorular 57 tane olup, ekserisi benim anlamadığım mevzulara aitti. Ben ona, "İslâm teolojisini bilmem, Kur'an tefsirlerini değil, ancak bunun tercümelerini okudum, âyetlerin nüzul sebeplerini, hâdiseleri bilmem, Kur'an'ı yalnız arapça bilen birisi sıfatiyle üstünkörü anlarım," dedim. Pimenov'un maksadı Kur'an tercümesine Hazreti Muhammed ve Kur'an hakkında bir "methal" yazmakmış. Ben ona Kur'an'ın tarihini en iyi bilen Prof. Nöldeke, Berlin'de, hâlâ berhayattır, onu görün desem, "Ben Avrupalıların, o cümleden Nöldeke ve Goldzieher gibilerin eserlerini okudum, onlardan öğrenecek bir şeyim yok, benim için yaşıyan muasır Müslüman aydınlarının fikirlerini öğrenmek mühimdir" dedi.

Soru 1 - Kur'an'daki tarihî kayıtların bazıları hâdiseleri doğru olarak aksettirdiği hâlde, bazıları belki de böyle değildir, bunun sebebi nedir? Büyük İskender (Zülkarneyn) eski Helen ilâhlarına inanan bir putperest olduğu hâlde neden Allahın emri ile iş gören bir muvahhid gibi tasvir olunmuş. Bu hikâyeyi nakletmekten maksat nedir?

Cevap: Bu benim bundan 15 sene önce ailem içinde karşılaştığım bir meseledir. Ben bu nevi ayetlerin izahında eski Mutezile mezhebi yolunu tatbik ediyorum. Yani Peygamber'e inen Kur'an arapça kelimeler olmayıp, onların ifade ettiği manadır. Bu manaları arapça izah ederken Arapların İslâmdan önceki ve Peygamberin zamanındaki ifade tarzlarını, üslûbunu ve folklorunu kullanmak icap etmiş. Meselâ 91nci sûrede ifade olunan asıl mevzu 7-10 ayetlerde söylenen şu cümlelerdir: "Allah insanda mudil mahiyeti olan nefs'i (ego'yu) yarattı, ona iyilikleri ve kötülükleri ilham etti; bu iyiliklerle kötülükleri ayıklayıp temizleyebilenler kurtuldu, bunları temizlemeden kalbinde gömen ve günah yoluna girenler ise hüsrana uğradı." Bu dört ayetin yukarısında Arap belâgat üslûbuna göre güneş, ay, gündüz, gece (yani arz) gök ve nefsi insan namına kasem etmek var ki meselâ bizim türkçemize böyle bir ifade tamamiyle yabancıdır. Bu dört ayetten sonraki ayetlerde ise, Arabistan'ın eski efsanevî kavmi Themud'ların Allahın, "nefs"i (egoizmi) zabt u rapta almamanın felâket getireceğine dair sözlerini kendilerine getiren Peygamber'in devesini öldürdüklerini anlatan bir hikâye naklolunmuştur. Bu ayetler ancak 7-10 ayetleri teyit için getirilmiştir. İskender'i Allahın seçkin kulu, tek Allaha inanan muvahhid güneşin doğduğu ve battığı ülkeleri idaresi altına alan büyük bir fatih sıfatiyle anlatırken elbette himmet ve irade sahibi bir insanın Allahın dediklerine uygun hareket ettiği takdirde ona Allahın bütün imkânları sağlayacağına (XVIII, 84) Arapları inandırmak için bir misal olarak zikretmiş; nasıl ki siz Hristiyanların İncilinde de (İsayah, XLV, 1, XLVI, 11) İskender'den iki asır önce gelen İranlı Ahemenid hükûmdarı Cyrus (Keyhüsrev) de Allahın vekili, sağ elinden tutarak Doğu memleketlerini fethe gönderdiği ve adalet icrasına memur ettiği biri sıfatiyle tanıtılmıştır. Halbuki o da Aleksandr gibi büyük bir müşrikti. Fakat onda da hi-

Levent Şahverdi Arşivi

kâyeden maksat, büyük himmet sahibi fatihlerin Allahın mümtaz mazhariyetine nail olan seçkin insanlar olduğunu belirtmektir. Yoksa Tevrat ve İncil gibi Kur'an'ın da gayesi insanlara tarih öğretmek değildir, bu ayetler de nazil oldukları kavimlere büyük hakikatler onların bildikleri hikâyet ve destanlardan misaller getirerek anlatılmıştır.

Soru 2 - Peygamberin Miracının cismanî olduğuna inanıyor musunuz?

Cevap: Osmanlıların Plevne kumandanı Osman Paşaya esaretinde İmparator ikinci Aleksandr, Muhammed semaya nasıl çıktı diye sorduğunda "Sizin İsa'nın çıktığı merdivenden çıkmış Majeste" diye cevap vermiş. Kur'an ise bu Mi'racı bir "ru'ya" olarak tesmiye etmiş, zevcesi Ayşe, Peygamberin o geceyi ailesi içinde geçirdiğini anlatmış. Muhakkak ki Peygamber, kâinatı üzerindeki murakabesini bu Mirac gecesindeki 'gece seyri' esnasında tamamlanmıştır, kâinatı toptan kapsayabildiğine dair kanaat ona o gece gelmiştir. Mirac gecesi Muhammed'in peygamberlik şuurunun ve Kâinata nüfuzunun tam tekâmül gecesidir. Bu hal Buda'nın hayatında da müşahede edilmektedir.

Soru 3 - Kur'an'ın birçok yerlerinde (II, 22, XIII, 2, XXXI, 10, XL, 64) yer küresi düz, düşek, karar[9], sema ise bunun üzerinde yedi katlı bir bina, örtülü, mahfuz bir sakf olarak tam avam anlayışına göre kosmogoni öğrettiği hâlde diğer yerlerinde (XXXVI, 40, XVII 12, XXI, 33) gece ve gündüz münavebesini yaşatan arz, güneş ve ay için muayyen bir zaman içinde devirleri sona erip kıyamet gelinceye kadar herbiri ayrı "felek" (orbit) dahilinde "yüzen" sema ecramı olarak tarif edilmiş; acaba kâinatın bu iki çeşit tavsifinde heliocentrique ve geo-centrique nazarların inikâsı var mı ve bu tezat neden ileri gelmiş olabilir?

Cevap: Bence bu tezattan bahsederek siz tam bir mühim noktaya basmışsınız. Sûre XXXVI ayet 40, Sûre XXI ayet 33'de muhakkak ki güneş, ay ve arzın ayrı felek (orbit)lerde yüzmeleri bahis mevzuudur. Çünkü "gece ve gündüz" demekle arzdan bahsedilmiş, şayet bunda ancak güneşle ayın feleklerinde yüzmeleri bahis konusu olmuş olsaydı, "hepsi" (küll), denilmez "her ikisi" (kilâhumâ) denilirdi. Diğer taraftan Kur'an'ın diğer bir yerinde (XXVII, 88) "dağları donmuş bir hâlde duruyor zannediyorsunuz, halbuki onlar bulutların geçtiği gibi süratle geçiyor (hareket ediyor)lar" denilmiştir. Bu sözün "kıyamet" için değil, daima mevcudiyetleri böyle olduğu hemen bu sözlerin devamı olarak söylenen "Allahın yaradış sanatı böyledir ki her şeyi böyle muhkem (değişmez) bir şekilde yaratıyor" denilmiştir. İşte "Vahy", yani Peygambere Allah'tan gelen söz budur, diğer ayetlerdeki sözler Arap muhitine onların anlıyacağı şekilde yapılan ifadelerden ibarettir. Peygamberin insanı, içtimaî hayatını ve kâinatı devamlı murakabe eden ve bundan ilham alan bir istisnaî yaradış olarak tanıyan "Sufî"lerde de böyle fikirler doğmuştur. Celâleddin Rumî diyor ki "Bu yıldızların ötesinde başka yıldızlar âlemi

Levent Şahverdi Arşivi

başlıyor, onlar da yanıp kül olmak veya sönmek yoktur, onlar bizce yedi kat gök diye tanınan maruf semalardan başka semalarda yüzerler. O yıldızlar Allahın nurunun sıcağından kuvvet alıyorlar, ne biri diğerine bağlı, ne de biri diğerinden ayrılır"(4). Bu gibi sözleri yüzünden Rumî'nin eserine "İkinci Kur'an" demişler. Al-Biruni "insanlar bütün kâinatın kendi etraflarında dönmekte olduğunu iddia edecek kadar egoisttirler, yerin döndüğünü eski Yunan ve Hint filozoflarından bazıları da anlamışlar, fakat ben bir fizik âlimi değilim, meselenin ispatını onlar yapar" diyerek bu yoldaki davaları isbat edeyim diyerek muhitini kendinden kaçırmak istemediği gibi, Descartes de Galileo'nin nazariyesini kabul ettiği hâlde bunu belirten eserini neşretmemeyi tercih etmiştir. Peygamber ve Celâleddin Rumî de bu dava üzerinde durmamış, halka halkın dilinde ve "onların aklına göre" hitap ederek irşatta bulunmuşlardır.

Ben Pimenov'un diğer soruları ile katiyen uğraşmadım, çünkü onlar benim bilemediğim noktalara aitti, fakat Pimenov Finlandiya'ya döndükten sonra da benimle mektuplaşmaya devam etti. 1937 yılında Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde "İslâm ilimleri fahri profesörü" olduğumda Zinetullah beni Tammerfors'a çağırdı. Pimenov'la burada birkaç defa görüştüm. O İslâmiyeti adam akıllı benimsemiş ve Peygamberimizi cidden sevmişti.

Pimenov'un Kur'an tercümesi Zinetullah Ahsen tarafından güzel bir şekilde neşredildi. Fince bilen bilginlerin anlattıklarına göre bu tercüme Kur'an'ın Avrupa dillerine yapılan tercümelerinin en iyilerindendir.

§332 **Hoca Sadreddin** Pimenov adı geçen Hindistanlı Hoca Sadreddin ile de görüşmüş ve ona benim "Mutezile" mezhebinde olduğumdan bahsetmiş. Bu zat Berlin'deki Ahmedîlerin reisi idi, bu şehrin Welmersdorf kısmında bir cami yaptırmakla meşguldu. Beni ve Lehli Müslüman aydını doktor Yakub Şinkeviç'i evine çağırdı. Mükellef bir ziyafet verdi. Başka bazı Hintliler de vardı. Hepsi güzel farsça konuşuyorlardı. Sadreddin bana "Siz Mutezile mezhebindenmişsiniz, Pimenov böyle söyledi" dedi. Ben de "Hayır ben hiçbir mezhebe mensûb değilim, sadece Müslümanım. Yalnız Kur'an'ın manası ve dili hakkında Mutezilelerin fikrini beğenirim. Nasıl ki Temürleng de kendi has imamlarını Khorezmli Mutezilelerden seçmişti ve onlara uyup namaz kılmak istemiyen, halkı isyana sevkeden Şamlıları kestirmiştir," dedim. Bana Hoca Sadreddin Ahmedîlerin almanca olarak neşrettikleri bazı v ızlarını hediye olarak verdi. Bu da bu mecliste alfabe meselesi üzerinde münâkaşa yapmamıza vesile oldu. Bu yazılarda arapça veya farsça isimler ve ıstılahlar Lâtin harfleri ile, fakat İngiliz telâffuzuna göre,

(4) Akhterânend ez varâyi akhterân • K'ihtiraq u nakhs ne buved en(d)erân • Sâirân der âsimânhây-i diğer • Gayr<ie>zin haft asimân-i muşteher • Rasikhân der tâb-i envâr-i Khudâ • Nî behem peyveste ni ezhem cudâ (Mathnavi, I). (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

meselâ "U" yerine "OO", "A" yerine "U" yazılmıştı; ingilizce bilmiyen adam bunları hiç doğru okuyamıyordu. Ben bunu Hindistan'da da görmüş olduğumdan, oralarda ne ingilizce kelime, hatta cümleleri Arap harfleri ile, ne de Arapça ve Urduca sözleri İngiliz harfleri ile yazarken bir kaideye tâbi olmayıp yalnız ingilizce telâffuza ve kendi Hind Müslümanlarının telâffuzlarına göre yazılmış olmasının istikbâl bakımından büyük bir anarşi tehlikesi ve ilim ve irfanın terakkisine büyük engel teşkil edeceğini söyledim. Hoca Sadreddin benden bu fikirlerimi izah etmemi istedi. Ben de dedim ki İslâmî isim ve ıstılahları Lâtin harfleri ile yazarken bu kelimelerin mahalli telâffuzlarına göre değil, Arap harfleri ile yazılışlarına göre, arapça "fetha", "kesre" ve "damme"yi "A", "İ" ve "U" ile, arapça "A", "İ" ve "U" harflerini de üzerlerine uzunluk işareti ile, yani müsteşriklerin yazdığı tarzda yazmamız gerektiğini ve bu hususu tesbit etmek için İslâm milletlerinin aydınlarının bir araya gelmek mecburiyetinde olduklarını söyledim ve arapça "sessiz" harflerin lâtince karşılıklarını da yazıp gösterdim. Bu mecliste bulunanlardan ancak Yakub Şinkeviç bu yazıyı lâyıkıyla bilerek müdâfaa etti. Hoca Sadreddin meseleyi tamamiyle kavramamakla beraber esas itibariyle İslâmlar arasında Batı dillerinde neşredilen eserlerde İslâmî isim ve ıstılahların lâtince ile yazılışı hususunda bir anlaşmaya varılmasının gerektiği fikrini kabul ediyordu. Orada hazır bulunan diğer Hintli Müslüman aydınları bu yazıyı sadece "Misyoner yazısı" olarak tarif ettiler ve müşterek bir transkripsiyonun lüzumu fikrini aslâ kabul etmediler. Ben bu tarihten 40 sene sonra (1965) Pakistan, Türkiye ve İran bilginlerinin "müşterek kültür mirası" meselelerini konuşmak için Tahran'da toplanan kongreye arz edip bunun zabıtlarında (Papers Read at the RCD Seminar on Common Cultural Heritage, N. I, 1965, p. 22-23) çıkan bu fikirlerimi 1925'te Berlin'de vaki olan münâkaşalardan sonra İslâm aydınlarından bir çoğuna, o cümleden Türkiye'de Adnan Adıvar, Reşit Saffet, Muallim Cevdet, Mısırlı Muhammed Mustafa, İranlılardan Mirza Muhammed Qazvinî ve saireye muhtelif münâsebetlerde anlatıp durdumsa da fiilen kabul ettiremedim. Yalnız son senelerde Karaçi'de Pakistanlı âlimler tarafından neşrolunmakta olan "İslâm Araştırmaları Mecmuası" bu fikri fiilen kabul etmiş bir durumda görünüyor. Fransız, İngiliz yahut Alman dillerinde eserler yazabilecek kadar Batı dillerine vâkıf zevatın bu sistemi prensip itibariyle kabul ettikleri hâlde, bunun tatbikatında müşkilât çekmelerinin hakiki sebeplerini anlamak da kolay değildir. Berlin'de iken Hoca Sadreddin'le müteaddit defalar görüştüm. Bunun dediğine göre Ahmediler mezhebini icad eden Gulam Ahmet aslında Bâburlu, yani Temürlü mirzalardanmış. Bu Ahmediler İngilizlere çok yakın insanlardır. Çünkü İngilizler bizim diğer Hint Müslümanları ile görüşmemize mâni oldukları hâlde Qadiyan'a kendi paraları ile göndermek istemişlerdi. Hoca Sadreddin'in yanında gördüğümüz Hintliler müthiş İngiliz aleyhtarı oldukları hâlde Sadreddin ve arkadaşları İngilizlere dokunmuyorlardı.

Levent Şahverdi Arşivi

X

AVRUPA'DAN TÜRKİYE'YE

§333 **Avrupa'dan Türkiye'ye**

12 Mayıs Salı günü Berlin'den İstanbul'a hareket ettik. Gara bizi geçirmek için Azimbek, Abdülvahap Muradoğlu ve bugün Ankara'da profesör olan İbrahim Arifhan ve İstanbul'da profesör olan Ahmetcan Okay ve yine Türkiye'ye gelip lise felsefe hocası olan Ahmet Şükrü, Buharalı Ahmet Naim, Alimcan İdrisî, Osman Tukumbet, qurayçı (neyzen) Mehmet (Başkurt), Temirbek Kazbekov ve Alman dostumuz Max gelmişlerdi. Prag ve Budapeşte'ye uğrayacağımızı orada bildiklerimize haber vermiştik. Prag'da bizi zikri geçen Ukrayna Sol Sosyalisti Şapoval ve Kalmuk muhacirlerinin reisi Balinov karşıladılar. Hemen o gece 1918 senesinde Moskova'ya karşı isyan bayrağı kaldıran Çek ordusu rehberleri Bogdan Pavlo, Dr. Pateydel ve başkaları ile "Çekoslovak lejyonlarının Merkezi"nde görüştük ve akşam yemeğini de orada yedik. Burada çok samimi sohbetler oldu. Onlar hepsi parlıman azası olmuşlar ve lejyonlular parlıman'da nüfuz sahibi imişler. Bogdan Pavlo dahiliye vekili ve muhtelif yerlerde büyükelçi olmuş. Yemek esnasında karşımda oturan tanımadığım şahsiyetle epeyi konuştum. Meğer ki bu zat sonradan Çekoslovakya mukadderatında büyük rol oynayan Dr. Beneş imiş.

Yemekten sonra koltuklarda oturduğumuz vakit Beneş'e "bizim hareketlerimize ciddi yardım edebilir misiniz?" dediğimde "Elbette ederiz, fakat bundan bir netice çıkacağı hususunda endişeliyim. Biz Çekler istiklâl kazanmış, Milletler Cemiyetine (Leage des Nations) girmiş, büyük devletler tarafından kabul edilmiş, elçi mübadelesiyle bu işleri yoluna koymuşuz, fakat siz Rusya'daki küçük milletler bu hususta geç kaldınız. Ukrayna, Gürcü ve Azerbaycan hükûmetleri, Milletler Cemiyetine, tam veyahut yarı şekilde girmiş iseler de vatanlarında olmadıklarından dışarıda kurdukları hükûmetlerin bir iş yapacakları şüphelidir. Siz Başkurtlar ve Türkistanlılar ise daha Milletler Cemiyeti'nin kapısından bile girmemişsiniz. Faaliyetinizin, birkaç fıçı mürekkep kullanılmasına münhasır kalmasından korkarım" dedi. Ben dedim ki: "Sivil şahsiyetlerden çoğu gerçi böyle düşünür, fakat ben, size de bu diplomatik münâsebetlere tamamiyle güvenmeyip askerî kuvvetlerinizin

Levent Şahverdi Arşivi

müessir olacak bir şekilde büyütülmesine ehemmiyet vermenizi tavsiye ederim. Ben Lenin'le çok konuştum. Sivil adam olarak iyi sözler söylüyordu, fakat Sovyet generali Vatsetis başta olmak üzere bir millî kuvvet teşkil etmesine son verilmesini isteyince Lenin, hükûmeti 19 Mayıs 1920 tarihiyle bir kanun neşrederek Başkurt ordusunun küçük parçalara taksim edilerek Zavolskiy Okrug'a ilhak edilmesini emrettiler. Bunun da bizim muhtariyetimizin yok edilmek demek olduğunu işte Dr. Pateydel pek iyi bilir. Biz de o gün memleketimizi bırakıp Avrupa'ya yerleşmeye karar verdik. Sizin gibi ve Lehliler gibi Rusya'nın batıda komşuları olan kavimler inşallah böyle gafil avlanmazlar. Askerî teşekküllerinin gevşetilmesine yol vermezler. Bu bilhassa sizin gibi aslen Slav olan milletlere, ırkî hislerine hitap ederek, kapana düşürülmeleri ihtimali daha da varit olduğunu hatırlatmak isterim" dedim. Burada Dr. Pateydel, "Validov'un bu sözleri tam bir hakikattir, Lejyon teşekküllerini muhaliflere karşı savunurken bunu dikkatle aklımızda tutalım" dedi.

Aradan ancak dört sene geçmiş olmasına rağmen, Başkurdistan'ı gören bu Çeklerin oralara ait birçok hâtıraları gazete tefrikaları ve hatta ayrı risaleler şeklinde neşredilmişti. Dr. Pateydel bana "istediğiniz vakit Prag'a gelin misafirimiz olursunuz ve isterseniz burada ikâmet edin, yardım ederiz" dedi. Bu dostane sözleri için teşekkür ettim ve Çek arkadaşlarımız üzerinde Bolşeviklere karşı müşterek mücadelemizin bıraktığı güzel intibaları görmekten mes'ut olduğumu söyledim. Prag'a 1927'den başlayıp birçok defalar geldim. Asyalılardan burada Kalmuklar mühimce bir kitle teşkil ediyorlardı, neşriyatları vardı. İkinci Cihan harbi neticesinde bunlar buradan Amerika'ya taşındılar. Ben buraya geldiğim sıralarda Çeklerin samimî misafirperverliklerini gördüm.

8334 **Budapeşte** 14 Mayıs'ta Budapeşte'ye geldik. Sonradan arkadaşlarım olan Türkiyeli Hüseyin Namık Orkun ve Macar Turancısı tabib Baratuşi, Prof. Györffy Istvan ve Alimcan Tagan garda bizi karşıladılar. Her şeyden evvel bize Macarların Tuna havzasına ilk muhaceretlerini tasvir eden bir "Rundschau" gösterdiler. O akşam Baratuşi'nin evinde bir ziyafet verildi. Bu zatın Turan kavimleri tarihi ve etnografyasına dair 12 ciltlik bir eseri varmış, onları bana hediye etti ve çok heyecanlı nutuklar söylediler. Ertesi günü Macar İlim Akademisi kütüphanesini ziyaret ettik. Sonra bunların meşhur profesörü Nemeth Gyula'yı ziyaret ederek üç saat görüştük. Bu da benim gibi 34 yaşında imiş. Hüseyin Namık ise Köprülüzade Fuat'a karşı ağır tenkitlerde bulundu. Burada tesadüf olarak etnografya mütehassısı Mészáros Gyula[1] ve hanımını gördük. Bu zat, ben daha 13 yaşımda iken yeni evlenmiş olduğu bu hanımı ile birlikte etnografik araştırmalarda bulunmak için Başkurdistan'a gelmiş ve bizim evimizde misafir kalmıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

Kendisinin Başkurtlara ait bir eseri çıkmış, onu bana hediye etti, makalelerinin birinde bizden ve komşu köylerimizden bahsetmişti. Hanımı bir gümüş sigara tabakası hediye etti. Birkaç sene sonra İstanbul'a gelerek Edebiyat Fakültesinde etnografya dersleri veren Mészáros, beni bir olağanüstü zekâ ve hafıza sahibi olarak anlatırken mübalâğada bulunmuş ve Budapeşte'de kendisini caddenin öteki yakasından geçerken tanıdığımı, halbuki onunla çocukken görüşmemizden sonra 12 sene geçmiş olduğunu söylemişti. Bu pek de bir profesöre yakışmıyan mübalâğa idi. Çünkü, ben onu ancak Alimcan Tagan tarafından tanıtılıp el sıkıştığımız zaman tanıdım. Ne ise onlar bize çok ikramda bulundular ve güzel şaraplar içirdiler.

Mészáros'un o zaman çıkardığı resimleri gördük. Mészáros'un bana hediye ettiği Macarca kitap "Magna Ungaria" isminde idi, içindekileri arkadaşım Dr. Tagan bir bir anlattı.

Ben Mészáros'a "Siz babamla ne vesile ile tanıştınız ve bize gelmenizin sebebi ne idi" diye sordum. Dedi ki "Askar köyünde eski Başkurt destanlarını ve rivayetlerini not ederken bana 'bunları Küzen'de Ahmetşah Molla'dan sorarsanız daha iyi olur. O bizden daha iyi bilir,' dediler ve bunlardan Hibetullah Sufî bizi size getirip babanızla tanıştırdı. Birçok rivayetleri babanızın ve köyünüzde İsam ve Safî isminde iki ihtiyarın ağzından yazdım," dedi. Yani babam ve bu ihtiyarlar eski rivayetlerin bilgini tanınmışlarmış. Bizde bu rivayetlerin bilgini büyük amcam Veli Molla Küzenov olmuştur. Onun şöhreti sayesinde babam da destan bilgini sayılmış olsa gerek. Yoksa o bu rivayetlerin bilgini değildi, ancak din âlimi idi, bununla birlikte birçok destanların şiirlerini de ezberden bilirdi.

O akşam Alimcan Tagan ve dostu Prof. Györffy Istvan bizi ve Hüseyin Namık'ı bir gün öncesinden daha güzel bir restorana götürüp Macar yemekleri yedirdi ve Tokay şarapları içirdi. Bu çok kuvvetli şarapmış. Gece yarısı saat 1'de oradan ayrılırken, üçümüz de başkurtça şarkılar söylüyorduk. Takma adı "Tuqan" olan Abdülkadir ise caddede bir iskemleye oturup sızdı. Zorla götürebildik. Dr. Tagan'ın sesi güzeldi ve hemen hemen bütün Başkurt şarkılarını bilirdi. Bizim şarkılarımızı merak eden bazı Macar kadınlarının pencerelerini açıp dinlediklerini gördüm. Ertesi gün bir daha Mészáros'a gittik. Bulgar, Hazar ve Başkurtların menşelerine dair acaip nazariyelerini anlattı ve Başkurtlar ağzından yazıp aldığı çok enteresan Oğuz destanını okudu. Prof. Nemeth Gyula ile konuşmamızda da hep ilmî mevzular üzerinde durduk. Ona Budapeşte Üniversitesi'nde Orta Asya kavimleri tarihi kürsüsü açılmasının şart olduğunu söyledim. Akşam saat 6-7 arasında parlâmento binasındaki "Turan" cemiyetine misafir olduk. Orta Asya'da yaşıyan Kincek kabilesine ve ilk Başkurtların bunlarla akrabalık münâsebetlerine dair bir konuşma yaptım. Cemiyetin reisi Prof. Paikert ve Pröhle[2] v.s. profesörler vardı. Dikkatle dinlediler ve ilk defa bir Başkurt gelerek bizim

Levent Şahverdi Arşivi

muhitimizde ilmî mevzulara ait nutuk söyledi diye övdüler. Bu akşam da gece yarısından sonra saat 2 ye kadar bir güzel Macar restoranında vakit geçirdik. Bizim Tuqan burada da sızdı.

§335 **Köstence** 18 Mayıs 1925'te Bükreş'e geldik. 19'unda Köstence'de bir lokanta ve otel aradık. Abdullah Efendi'de misafir olduk. Burada Nogayların Yedisan, Kineges, Alçın kabilelerinden aileler varmış: Ağa İslâm Ali Efendi. Adil Yusuf Ağa Köstence yanındaki Ali Ağa Köyüne adam göndererek burasının ozanı olan Nureddin ismindeki zatı [mensub olduğu Qanara köyünden] getirip bize tanıştırdılar. Bu zat Çora Batır, Edige ve Oraq Mamay gibi benim de çok iyi bildiğim destanları okudu. 1920'de Khorezm'in şimalî kısmında Karakalpaklar arasında da Nureddin isminde bir ozanı görmüştüm, o da aynı destanları bazı daha zengin teferruatı ile bana söylemişti. Her iki ozanın "Nureddin" isminde olmalarına hayret ettik. Yedisan kabilesinden Adil Yusuf Ağa bu kabilenin Kimşikli kolundanmış. Bana "alçının alevi değince Tanrının talavı desene" şeklinde bir Nogay vecizesini naklettı, ben ise bunu büyük amcam Veli Molla'dan da işitmiştim. Bunlar Yedisan, Yediskil, Çimboyluq isminde üç kabile imişler. Yedisan'ın yedi kolu şunlarmış: Kineges, Mangıt, Acıgen, Alçın, Yaltır, Dersengi ve Maşqar. Burada "Alçın'ın Alavı" demekten murad, Alçın aşiretinin Alav ismindeki beyidir ki, Tanrının belâsı sayılmış. Bunların muhitinde tarihten çok güzel lâtifeler işittik, bizim tarafımızdan da rivayetler naklederek konuştuk. Bu karşılıklı konuşmalar Budapeşte'deki Macar "Tokay" şaraplarından daha tatlı geldi.

Kendisi ayaklı bir etnografya olan arkadaşım Abdülkadir, Adil Ağaya esas kısımları Kiçiyüz Kazaklarında kalmış kuvvetli bir kabileden Alçın aşiretinden, bunların Buhara, Semerkand tarafındaki kısımlarından, Mañqıt ve Kineges'lerden bol bol malûmat verdi. Alçınların kahramanı olan Alav'ın hangi tarihte yaşadığını bilemedikse de, bu kabileye mensup büyük şahsiyetlerin bazılarından meselâ Hindistan'da imparator Evrengzib zamanında yaşıyan filozof şair Bidil'in Alçın aşiretinden olduğunu ve Semerkand Özbek sultanlarının maruf hekîm veziri oradaki üç çinili medreseden ikisinin banisi olan Yalañtuş Atalık'ın da Alçınlardan olduğunu, ben ilâve olarak zikrettim. Bunu müteakip Adil Ağa, İslâm Ali Efendi'ye hitap ederek "işte eskilerin şecere dediği adam bu" dedi. İslâm Ali ve Adil Ağa bizimle konuşmaktan o kadar memnun idiler ki, daha birkaç gün Köstence'de kalmamızı, daha görüştürecekleri adamları bulunduğunu söylediler. Hulâsa ben ve Abdülkadir bunlara ne söylediksek, onlarca da az çok malûm olan ananelere bağlandı. Çünkü "san" demek yüzbin demektir. "Yedisan" demek 700.000 nüfuslu büyük kabileler camiası demek oluyor. Bu kabile Nogayların en kuvvetli kabilesi idi. Bunların Arslan Mirza ismindeki beylerinin oğulları

Levent Şahverdi Arşivi

idaresinde bulunan kısımları daha 18. asrın başında Güneydoğu Başkurdistan'da Küçüm Hanın evlâdı ile birlikte yaşıyorlardı. Kalmuk Ayüke Hanın zamanında Kırım tarafına hicret ettiler ve oraya daha evvel gelmiş olan uruğdaşlarına katıldılar. Osmanlı devletine sadık asker olarak hizmet ettiler. Bir kısmı Khiyva tarafında kalmıştı. Güneydoğu Başkurdistan'da İrendik mıntıkasında bunlardan kalan Nogay köyleri daha vardır. İrendik ismini Adil Ağa da işitmiş. Benim Küçümoğullarının hizmetinde bulunan cedlerimin bu Yedisan Nogayları ile temasları çok olmuş.

Adil Ağa ve Nureddin'le konuştukça bizim Yurmatı Başkurtlarına gelip katılan Nogaylardan olduğumuza dair rivayetleri hatırlıyordum. Zaten Nogayların Astarkhan civarında yaşıyanları ile 1908-9 senelerinde tanıştığım zaman dahi bunu teyit edecek delillere rastlamıştım. Astarkhan'da bir evlenme meselesi çıkmıştı. Burada da Adil Ağa bana böyle tavsiyede bulundu. Bu fikir İstanbul'a gelince de aklımdan çıkmadı. Rusya'da kalan eşim Nefise'nin evlendiğine dair haber gelince, Kireşlikli Adil Ağa'nın kulağıma "bir daha gel, seni bir Nogay kızı ile evlendirelim" dediği söz hemen hatırıma geldi. Fakat ben oraya gitmedim, Adil Ağa'nın kendisi gibi Yedisan'dan olan dostu Ömer Ungar Ağa'nın Bükreş Üniversitesi'nde lorga ve Giurescu'dan tarih tahsil etmiş, onu bitirince doktora yapmak için İstanbul Üniversitesi'ne gelmiş olan kızı Nazmiye ile evlendim. Yani bu izdivaç doğrudan doğruya, öteden beri Astarkhan, Khiyva (Çimbay) ve Köstence Nogayları ile tanışmak neticesinde bende uyanan destanî hislerin tesiri ile olmuştur. Nazmiye bana tarihe ait mesaimde olduğu gibi bu hâtıraların yazılışında da tam candan ilgi ile yardım etmiştir. Bu izdivacdan doğan kızım İsenbike İstanbul Üniversitesi'nde çince ve benim yanımda tarih tahsil ettikten sonra Çin'e giderek Taiwan Üniversitesi'nde yine tarih tahsil etti, şimdi Amerika'da Harvard Üniversitesi'nde doktora çalışmaları yapıyor; oğlum Sübidey Frankfurt, Londra ve Ankara Orta-Doğu üniversitelerinde iktisadiyat tahsilini bitirdi. Şimdi Johns Hopkins Üniversitesi'nde doktorasını yapmak üzere Amerika'ya gitti. İşte 1925 senesi Mayıs ayında iki gün Köstence'de kalmam ailece oradaki Nogay ve Tatarlarla bağlanmamı intac etti. (Resim No. 25) Her iki çocuğuma bu hâtıra kitabımın son kısımlarını söyleyerek yazdırdım. İşte hayatımın yeniden aile yuvası kurup tazelenmesi bu şekilde cereyan etti.

8336 **İstanbul'da Buluşmalar** Akşam üstü bir vapura binerek İstanbul'a geldik. Meğer Berlin'de konuştuğumuz Fuat Toktar ile Dağıstanlı mühendis Hüseyin Bey aynı vapurda imişler. Eski arkadaşım Fuat, Berlin'deki münâkaşaların kuyruk acısını çekermiş, bana elini vermedi ve konuşmadı. 20 Mayıs Çarşamba günü sabah İstanbul'a geldik. Bize kefil lâzımmış. Bu mesele halledilinceye kadar biz Beyoğlu karakolun-

Levent Şahverdi Arşivi

da polis nezareti altında kaldık. Hâlâ hayatta olan dostumuz Yakub Apanay ve Mehmet Emin Resulzade, Türkistanlılardan Osman Hoca ve Meyan Büzürk kefil olarak bizi polislerin elinden kurtardılar. Elimizde muvakkat olmakla beraber Türk pasaportu ve Berlin büyükelçiliğimizin vizesi olduğu hâlde niçin bizi böyle dolaştırdıklarına şaşıyorduk. Bize kefil olanlardan Mehmet Emin Resulzade'nin Ayasofya'da Yerebatandaki adresine götürmelerini rica ettik. Refakatimize bir polis verdiler. Benimle konuşmayan Fuat da bizim üçüncümüzdü. Bizi polis yayan götürdü ve her rastladığı adama bizim hakkımızda malûmat veriyordu. "Bunlar Ermeni olsa gerek" diyordu. Nihayet Resülzadeye geldik. Bizi Sultanahmet polis karakoluna kadar gidip "bunlar Ermeni değil yahu, Müslüman" diyerek polisin elinden kurtardı. Meğer bizi dolaştırmalarının sebebi her üçümüzün başındaki şapka imiş.

İşte biz nihayet sevgili İstanbul'dayız. O gün öğleden sonra atlı tramvaya binerek Fatih Camii kütüphanesine gittim. Arkadaşlarımız bize bir otelde güzel ve temiz bir oda ayırmışlardı. Rahat rahat 12 saat uyuduk. Sabah kalkar kalkmaz Fatih, Süleymaniye, Ayasofya ve Köprülü kütüphanelerine gidip mevcudiyetlerini başkalarının eserlerinden öğrenmiş, babamdan işitmiş ve Barthold'un İstanbul seyahatine ait eserinde okumuş olduğum [yazma] eserleri, bilhassa al-Birunî'nin eserlerini, Hafız Abru'nun Temür tarihine ait kitaplarını tetkik ettim. Reşideddin'in Ayasofya'daki teolojiye ve Çin tıbbına ait eserlerini hemen keşfettim. Köprülü kütüphanesinde al-Birunî'nin Hint tarihine ve "Patencel" ismindeki eserine göz attım. Bu kitapları bir bir öğrenmeyi, onlardan istifade etmeyi bana nasip etmesini Ulu Tanrıdan niyaz ettim. Fatih Kütüphanesi'nin müdürü bu kitapları hiç kimse istemiyordu, bu kitapların bu numaralar altında bizim kütüphanemizde bulunduğunu sana kim öğretti diye sordu. Ben de matbu fihristlerinizi daha Rusya'da iken getirtmiştim, dedim. Babamla görüştüğünü de hatırladı.

Aynı gün İstanbul'da bulunan Türkistan mücalede arkadaşlarımız Cızaqlı Mamur, Semerkandlı Abdüşşekur, Türkmen Nafiz ve ben bir grup (Resim N. 26) yine Cızaqlı Mamur, Semerkandlı Hemrahkul, Buharalı Osman Hoca, Semerkandlı Devran Açıl, Abdülkadir İnan ve yine ben olmak üzere diğer bir grup (Resim N. 27) yani iki grup halinde bol bol resimler çektirdik. Türkistan'da iken bunları yaptıramıyorduk. Evvelâ kameralarımız yoktu; saniyen, alınan filimleri fotoğrafçılar polis nezareti altında olduğundan; yıkatmak imkânsızdı.

22 Mayıs 1925: Mehmet Emin Resülzade ile tam bir gece sohbet ettik. 23'nde Köprülü Fuat ve Rıza Nur Beylerle görüştüm. 26 Mayıs, Azerbaycanlılar bir çay meclisine çağırdılar. Hepsi muhabbetle dolu insanlardı. 27 Mayıs Azerbaycanlıların istiklâl günü idi. Burada bir nutuk söyledim. Başkurdistan ve Türkistan muhtariyet ve istiklâl hareketlerinin Musavat Fırkası programında yazılmasının tarihini şükranla andım. 28 Mayıs Ayasofya, Sü-

Levent Şahverdi Arşivi

leymaniye, Beyazıt Umumî, Nuruosmaniye ve Köprülü kütüphanelerini gezdim. Bu gün akşam Erenköyünde Yusuf Akçura Beyi ziyaret ettik. Taşkentli Meyan Büzürk de benimle beraberdi. Yusuf Bey hiç beklemediğim bir tarzda "Sizi Ufa'da gördüğüm vakit bir Han mı idiniz, mareşal mi idiniz? Beş-altı Basmacıdan ne iş çıkar, terakki için Rusya'ya itaat ve huzur lâzımdır" dedi. Ben de "Siz 1552 senesinde Müthiş İvan, Kazan'ı almadan evvel Kazanlılara bu sözlü söylemiş olsaydınız, çok iyi olacakmış, hiç kan dökülmiyecekmiş, terakki ve huzur tam olacakmış. O hâlde sizinle Ufa'da görüştüklerimizin neden neticesiz kaldığını şimdi anlamış oluyoruz" dedim. Konuşmamız tatsız oldu, çok kalmadan çıktım gittim. İkinci günü kendisi beni arayıp otelimize gelmişti, sözünün yanlış anlaşıldığını söyledi. Ben de "Sizin gibi bir siyasî zat, ikinci günü tevil edilmeğe muhtaç sözleri söylememeliydi. Ne ise o zamanki hayatı ben kitap şeklinde yazmışım. Bakalım ne diyeceksiniz? Ne Ruslara karşı mücadelenin, ne de mücadeleyi tavsif ederek böyle bir kitap yazmamın lüzumu yoktu mu diyeceksiniz. Büyük babanız Akçura o zaman da Çar tarafında idi. İşte Velyaminov-Zernov yazmış. Ama ben yazmadım, sizden maneviyatı kıracak sözler değil biraz okşayıcı sözler işitmeliyiz" dedim. Yusuf Bey: "Onun da günü gelir, üzülmeyin. Ben bu sözlerimi Urallar'da ve Türkistan'da yaptığınız mücadelelerin muvaffakiyetle neticelenmemesinden üzülerek söyledim. Keşki siz buraya gelmemiş ve orada işinizi devam ettirmiş olsaydınız daha iyi olurdu mülahazasiyle söyledim" dedi. Ben de "Bu sözlerinizin samimiyetine inanırım, fakat Moskova'da çıkan 'İnkılâpcı Şark' mecmuasında sizin Ankara'da Rusya tarafını tutarak söylediğiniz bir nutkunuz intişar etmişti. O niye lâzımdı?" dediğimde Yusuf Bey "o samimi bir fikir değildi, Rus elçisi geldiğinde söylenmişti, burada bazen böyle icabediyor" dedi. Ben de ona "Buna diyecek yok, yalnız böyle bir sözün Rusya İslâmları, Orta Asya Türk camiaları üzerinde ne gibi tesir edeceğini başta etraflıca düşünerek söylerseniz daha iyi olur, sizin nutkunuz ise Taşkent'deki 'İnkılâp' mecmuasında ve gazetelerde de (elbette Rusların emiri ile) bir daha yayınlandı ve tesiri kötü oldu. Biz o nutkunuz basıldığı vakit Semerkand'ın kuzeyinde Usmet adlı yerde savaşıyorduk. İşte şimdi hizmetinizde bulunan askerlerimiz Eyyüp ve İslâm da orada idiler" dedim. Fakat bu mevzu üzerinde konuşmanın tatsız olacağını düşünerek sözü hemen başka tarafa çevirdim. Bundan sonra Yusuf Beyle çok defalar görüştük, ama bu mevzua temas etmedik. 28 Mayıs. Darülfünun'da Köprülüzade'yi ve başka profesörleri görüp konuştum. O gün ve o geceyi Abdürreşit Kadı ile geçirdik.

8337 **İstanbul'da İlk Konferansım**

29 Mayıs. Darülfunun talebesinden beni giyaben tanıyan bir grup Orta Asya Türk tarihinin ana hatlarını belirterek bir konferans vermemi rica ettiler. Belki de bu konferansı Köprülü Fuat tertip etmişti. Türkiyat Enstitüsü'nde bir ko-

Levent Şahverdi Arşivi

nuşma yaptım (Resim N.31). Türkiye türkçesini daha konferanslar verecek kadar bilmiyordum. Mamafih dikkatle dinlediler ve müteaddit sorular sordular. Anlatamadığım kelimeleri Ragıp Hulusi Bey izah etti. Burada bir Çinli Müslüman talebe, Celâleddin Wang-zin-shan vardı. Üniversiteyi ikmal edince vatanına gitti, orada Guomindang Partisinin faaliyetlerine katıldı, Şarkî Türkistan millî hükûmetinde dahiliye vekili oldu. Çini Bolşevikler istilâ edince Pakistan yoluyla İstanbul'a gelip üniversitede çince tedrisatı yaptı. Evlâdı da kendi yolundadır. Muahharen İstanbul Üniversitesi'nde Asya ve Avrupa, hatta Amerikadan gelen talebeler için faydalı olmağa çalıştım (Resim N.32, 33).

§338 **Küçükyalı'da Ziyafet**

30 Mayıs. Süleymaniye ve Köprülü kütüphanelerine çalıştım. 31'nde Pazar günü Enver Paşa merhumun biraderi, Nuri Paşa beni Küçükyalı'daki "Çamlık" gazinosuna çağırdı. Ekspres treni Bostancı'ya gelinceye kadar orada kaldık. Birçok dostlar ve generaller vardı. Hepsi sivil giyinmişlerdi. Halil Paşa, Erkilet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Mürsel Paşa ve Enver Paşa ile beraber Türkistan'da bulunan subaylar vardı. Bunların arasında Haydar Taşan ve Muhiddin Bey de vardı. Caz da vardı. Anlaşıldı ki bu bana verilmiş bir ziyafetti. En heyecanlı olanları Şükrü Bağlarbaşı ve Haydar Taşan idi. Bu toplantı sırasında bahçeye dışarıdan adam sokulmadı. Bu bahçenin denizin dibindeki berrak kum sahasını görerek Emir Erkilet'le Nuri Paşaya "keşke şurada bir evim olsa" demiştim. Allah verdi. O zaman olmasa dahi 32 sene sonra burada (Küçükyalı) bir ev yapıp kütüphanemi de orada kurabildim.

§339 **Muallim Cevdet ve Ferit Bey ile Sohbetler**

Muallim Cevdet Türkiye'nin tanınmış aydınlarından biri, fransızcadan başka arapça, farsça da bilir. Türkiyat Enstitüsünde birkaç defa görüşmüştük. Fakat bu zat benimle hususî şekilde konuşacak bir işi varmış gibi beni bir kahvesini içmeğe çağırmıştı. Tayin ettiğimiz bir günde Darulmuallimine gittik. Meğer buraya İstanbul Darülfünunda farsça profesörü olan Ferit Bey de gelecekmiş. O da farsçadan başka fransızca şiir bile yazmasını bilirmiş. Umumiyetle o zaman İstanbul'da fransızca çok muteberdi. Birisini tanıttıklarında fransızcayı ne derecede bildiğine ayrıca işaret edildiğini gördüm. Cevdet Beyin kütüphanesi gerçekten zengindi. Türkiye'de basılan eserlerin çoğu edebiyat ve tarihe aitti. Rusya'da basılan eserleri de itina ile topladığı görüldü. Benim eserlerimden de rusça olanları hariç, birçoğu bulunuyordu. Cevdet Bey bana dedi ki: "Size hususî surette söyleyecek sözüm şu" diyerek "Tedrisatı İptidaiye" mecmuasını eline alarak aleyhimde yazdığı iki makalesini gösterdi ve dedi ki "bu meseleyi artık burada kurcalamayın, benim tezim artık kıymetini kaybetmiş, devlet idaresinde din ve

Levent Şahverdi Arşivi

dünya işleri ayrılmış, bu iş artık olmuş bitmiştir." Ben de "Tenbihiniz için teşekkür ederim, emin olun, ben bunlarla uğraşacak değilim, bu bir içtihad farkıdır, tarihe mal olmuş," dedim. Biraz sonra Müderris Ferit Bey geldi, onunla çok tatlı sohbetler başladı. Muallim Cevdet çok muhafazakâr olduğu hâlde Ferit Bey çok liberal fikirler ortaya atıyordu. O günlerde matbuatta alfabe meselesi pek canlanmış imiş ve Lâtin hurufatı lehine yazılar yazılmış. Bu meselede her iki arkadaşın fikri menfi imiş. Ferit Bey dedi ki: "Siz ne düşünüyorsunuz? Rusya lâtince alfabeyi kabul eder mi?" Ben bu çay meclisinde yapılan konuşmaları hâtıra defterime tafsilâtiyle yazmışım ve demişim ki "Teknik gelişmeler bizi ergeç Lâtin harflerini kabul etmeye mecbur edecektir, fakat eski alfabeyi de birden kaldırmak olmaz. Bunlar yarım, hiç olmazsa belki çeyrek asır müvazi olarak kullanılmalı. Gazete ve romanlar eski harflerle basılmalı, eski medeniyetimizle bağlılığımıza halel gelmemeli. Eski eserlerimiz neşrolunmalı. Fakat Batı medeniyetine çabuk katılmak için kat'î tek çare, alfabe değiştirmek değil, Hindistan Müslümanlarının ve Hinduların girmekte oldukları yoldur. O da İngiliz dilini ciddi ve üniversite dili olarak kabul etmektir. Fransızcanın Asya'da daha çok yayılması artık bahis konusu olamaz. İngilizce öğrenme orta okuldan başlayıp mecburî kılınırsa üniversite derslerinin bir çoğunu ingilizce okutmak mümkün olabilir, aynı zamanda kendi dillerini bilhassa Türk kavimlerine ilim dili olarak türkçeyi geliştirmek mümkün olur. Fikrimce Hindistan Müslümanları doğru yolu bulacaklar, onlar dünyanın her tarafına seyahat eder ve kongrelere iştirak ederek, Asya'nın göbeğinde eski bir medeniyetin hamisi olarak gelişmekte oldukları hâlde, bir gün Batı kültürüne malik olarak dünya kültür hayatına yaratıcı bir unsur olabilirler. Biz 50 sene bu şekilde devam edersek alfabe ve ilim dili meselelerimiz kendi kendine ve tedricen hallolunur kanaatındayım. Her hâlde Şark milletlerine bütün üniversite ders kitaplarını ve büyük ansiklopedileri şimdiki yüzde 80 arapça ve farsça olan sakat ve değiştirilmeğe mahkûm dillere çevirerek Batı seviyesine yükselmek güç olacaktır. Müslüman milletler için Garp dillerinden birisinin Üniversite ve ilim akademilerinde hâkim dil olarak benimsenmesi şarttır. Batı dillerinden ancak bir dili, meselâ ingilizceyi almalı, bu dil liselerin son senelerinde hakim yabancı dil, üniversitelerin filoloji ve felsefe mevzuları dışında tedris dili olmalı, ilim akademileri, yüksek ilim enstitülerinde mesai ve yayın ingilizce olmalı. Böyle olursa Asyanın geri kalmış milletleri çok zaman ve enerji kazanırlar, dünya ilim çevresine girerler. Almanyada görüştüğümüz Malay aydınları Güneydoğu Asya bu Budist çevresi Fransız hâkimiyetine rağmen İngiliz dilini umumî ilim dili olarak almak yolunda imişler; İslâm âlemi de aynı yola girebilir, pahalı ve beynelmilel müşterek mesai istiyen ansiklopediler Ön Asya ve Orta Asya İslâm milletleri için ortak şekilde yayınlanırsa çok güzel olur. Yarım asır zarfında kendi millî dilimiz dahi meselâ Macarlarınki gibi bir ilim dili şeklini alır".

Levent Şahverdi Arşivi

Cevdet ve Ferit Beyler bu fikirlerimi çok menfî karşıladılar. Cevdet Beyi kızdıran bu sözlerim Ferit Beyi asabileştirmedi. Ben dedim ki "Çin, Japonya ve Hindistan'da ingilizcenin ilim dili olarak yerleşmekte olması bu dilin Asya milletleri arasında yayılmakta rakipsiz kalacağı için rehinedir. Umumî ilmî dil meselesi hususunda böyle hareket edersek Rus dilini Asya'nın ilim dili yapmak ham hayali de ortadan kalkar." Ferit Bey "Sizin hilâfet ve saltanat meselesinde on sene önce 'Bilgi' mecmuasında yazdıklarınız bizde ne gibi menfî tesir bırakmış ve Cevdet Beyin size öfkeli yazı yazmasını icap ettirmişse, şimdi söylediklerimiz de kötü bir intiba verecektir. Siz böyle sözleri burada kimseye söylemeyin." Cevdet Bey de ilâve etti. "Eğer türkçe ilim dili olma hakkını başka dile bırakacaksa ben yazılarımı bundan sonra ya fransızca yahut ta arapça yazacağım" dedi. Bununla birlikte Ferit Bey "Burada Türk dilinin mevkiini ilim dili olarak bir yabancı dile terk etmekten bahsetmiyoruz. Zeki Bey Müslüman milletlerinin dillerini Garp manasiyle yüksek ilim dili yapmak ve alfabe meselelerinin halli vakit isteyeceğinden darülfununlara da Galatasaray sistemini tatbik etmek münâsip olacağından bahsediyor. Bir de ingilizce ortaokuldan başlayıp, çocukları üniversite derslerini ingilizce dinleyebilecek dereceye getirmek lüzumuna kanidir, bu gibi temel meseleleri kendi aramızda konuşmak faydalı olur, yalnız matbuata yazmamalısınız," dedi.

Ferit Bey zaten liberal fikirli bir zattı. Benden Şamanizme ait sorular sordu. Nitekim sonra soyadı olarak "Kam" yani, "Şaman" ismini aldı. Lâtin alfabesini ilmî tetkik işlerinde ve teknik ilimlerde kullanmaya başlamak hakkındaki fikirlerimi de kabul ediyordu. Elli sene kadar bir zaman zarfında eski yazı ile muvazi olarak Lâtin harflerini kullanmak hakkındaki fikirlerimi iki sene sonra "Yeni Türkistan" mecmuasında yazdım. O vakit artık alfabe inkılâbı fikri almış yürümüştü. Bir sene sonra İstanbul Üniversitesi profesörlüğüne tayin edilince ben Ferit Beyle daha çok samimi olarak görüşür oldum. Fikrimce İstanbul'a gelir gelmez tanıştığım ilim adamlarının biri Fuat Köprülü diğerleri Ferit Bey ve Beyazıt kütüphanesi Müdürü İsmail Saip Bey olmak üzere üç kişi idi. Ferit Bey farsçada, İsmail Bey arapçada nazirsiz bilginler ve bilgilerine tam olarak güvenilir âlim, samimi şahsiyet sahibi insanlardı. Çok mutaassıp ve vehimli olduğunu görünce Muallim Cevdet Beyle fazla temas etmedim.

8340 **Mustafa Şahkuli**

1 Haziran'da Ankara'ya geldim. Yolda Eskişehir garında Mustafa Şahkuli beni beklemiş.

O benimle birlikte Ankara'ya geldi. Trende bir maliye müfettişi ile beraberdik. Dünya vaziyeti, Türk dünyasının hali hakkında çok konuştuk. Fikirlerimiz öylesine bir idi, Mustafa, "Bak bu zat bizimle beraber Türkistan'daki hâdiselerin içinde bulunmuş gibi, halbuki bu zat Türkiye'den hiç

Levent Şahverdi Arşivi

ayrılmamış" dedi. Ankara'da otele indikten sonra Mustafa bana hediye etmek üzere Mezarı-Şerif'te satın aldığı çok zarif ve "ac" ağacından mamûl küçük bir kutu verdi. Güya mücevherat koymak için yapılmış imiş. İçinde incileri yok amma, her hâlde çok eski bir şey dedi. Bembeyaz olan içine Mustafa şu sözleri kendi eliyle yazmıştı: "Bizi büyük Türk dünyasiyle tanıştıran birçok seneler Türkistan millî hayatını yaşamamıza, millî istiklâl hayatına katılmamıza sebep ve bu yolda bize rehber olan büyük kardeşim Zeki Agay'a unutulmaz mücadele hayatımızın yadigârı olarak takdim ediyorum. Mustafa Şahkuli, Ankara 1341/1925." Bununla beraber o kendisinin büyük bir fotoğrafını da aynı yazılarla yazıp bana verilmek üzere hazırlamışmış (Resim N. 29, 30).

Mustafa, Kasım hanları zamanından kalan "Şahkuli Seyyidler" ismindeki eşraf ailesindendi. Tarihlerini Velyaminov-Zernov neşretmiştir. Moskova'da yüksek ticâret enstitüsünü bitirmişti. Kendisiyle 1914'te Moskova'da akrabaları fabrikatör Hasan Akçurin'in evinde tanışmıştım. Hasan Beyin yardımı ile iyi terbiye gördüler. Siyasî ilimlerle de meşgul olmuştu. Kardeşi Sare ile birlikte Leon Cahun'un Türklüğe ait bazı yazılarını tatarcaya tercüme etmişlerdi. Her ikisi 1917'de bizim muhtariyet fikirlerimize can ü gönülden katıldılar. Moskova'da toplanan "Rusya Devlet Şûrası" günlerinde, bir ziyafette bazı talebelerle birlikte unitaristlere karşı harekette bulundular. 1918'de Mustafa Rusya'dan sonra İsviçre'de yüksek tahsil görmüş olan kız kardeşi Sare Şakulova ile birlikte muhtar Başkurdistan'a gelip hükûmetin iktisadî müesseselerinde çalıştılar. 1920'de Mustafa bizimle birlikte Buhara'ya geldi ve Osman Hoca ile birlikte Şarkî Buhara'ya gidip orada Basmacılar arasında instrüktörlük yaptı, Enver Paşa gelince hemen onun yanında, sonra Hacı Sami'nin yanında çalıştı. Mustafa'nın anne tarafından Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail aileleri ile de akrabalığı vardı. Farsça da öğrenmişti. Çağatay edebiyatını çok severdi. Ahmet Yesevi'nin bütün yazma şiir mecmualarını tetkik ederek şiirlerin tam bir fihristini yazdı, fakat daha neşr olunmadı. Ankara'da indiğimiz otelin bize ayrılan tek odasında karyola yoktu, yatakları yere serdiler, Mustafa buna çok sevindi ve kendi eliyle Buhara pilâvı pişirdi. Güzel şaraplar ve Türkiye mezeleri getirmişti. Başkurdistan'da kalan annesi ile kardeşi Sare'yi özleyip şarkılar söyledi ve çok ağladı. Ben de kendisine Alişir Nevaî'nin "samimi dosturıla yalnız kalıp sohbet etmek, ağlaya ağlaya o dostuna dertlerini anlatmak ne büyük nimet" mealindeki mısra[1] ile başlanan şiirini öğretmiştim. Onu çok söyledi. Sevdiğim Mustafa'nın özleyiş ağlamalarına ben de katılmaz mıyım!

Mustafa 1918-1923 senelerinde cereyan eden istiklâl hareketlerini bir hâtıra kitabı şeklinde yazmıştı. Bir nüshası benim kütüphanemde, fotoğraf

(1) Ni nimet kim yari birle yalgız oltursa kişi
Yıglay yıglay derdini yarıga bildirse kişi.

Levent Şahverdi Arşivi

nüshası da Columbia Üniversitesi arşivinde mahfuz bulunmaktadır. Prof. E. Allworth da orada kendisi için bir kopya çıkarttı.

Türkiye'nin şehbenderi olan Sami Beyle görüştük. 2 Haziran'da da Hamdullah Beyle görüştük. Ayaz İshaki ve Fuat Toktar ve emsali zevat, buraya da Hamdullah Beye ve hükûmete aleyhimde rapor göndermişler. Hamdullah Bey "Bu işler vatanınızda olup geçen meselelere aittir. Türkiye ile ilgisi yoktur. Bundan üzülmeyin cevabını ben veririm" dedi. 4 Haziran Hamdullah Suphi Bey Türk Ocağı'nda bir toplantı tertip etti, Türkiye türkçesini iyi bilmediğimden özür dileyerek Türk kültürü mevzuuna dair bir konuşma yaptım. Türk Ocağı beni hars heyeti azası olarak seçmiş. Bu heyetin reisi Samih Rifat idi. Diğer azaları Yusuf Akçura, Fuat Köprülü, Veled Çelebi beylerdi. Toplu bir resim çıkarttık.

1341 **Türkiye Tabiyeti** Bugün benim ve Hamit Zübeyir Beyin Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine kabul edilmemiz hakkında, Cumhurreisinin ve hükûmet azalarının imzası ile resmî gazetede kanun neşredildi, şekli şudur:

Kararname

Başvekâlet kalemimahsus No: 2032

Maarif Vekâleti celilesinden mevrud 3 Haziran 1341 tarihli ve 3840-8240 numaralı tezkerede, Türk tarihi, Türk kavimleri ve Türk lisaniyatı sahalarında neşriyat, telifat ve tetebbuatta bulunmakla maruf olan ve vekâlet emrinde tavzifleri takarrur eyleyen Zeki Velidî ve Hamid Zübeyir Beylerin vuku bulan taleb ve arzularına binâen Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine kabulleri hakkında karar ittihazı teklif olunmuş ve keyfiyet icra vekilleri heyetinin 3 Haziran 1341 tarihli ictimaında lede't-tezekkür mumaileyheynin bermucibi teklif Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine kayıt ve kabulleri karargir olmuştur.

3 Haziran 1341

Türkiye Reisicumhuru

Gazi Mustafa Kemal Paşa

Başvekil	*Dahiliye Vekili*
İsmet	M. Cemil
Hariciye Vekili	*Müdafa-i Milliye Vekili*
Dr. Tevfik Rüştü	Recep Peker
Bahriye Vekil Vekili	*Adliye Vekâleti Vekili*
M. Cemil	Tevfik Rüştü

Levent Şahverdi Arşivi

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili	*Ziraat Vekili*
Dr. Refik	Mehmet Sabri
Maarif Vekili	*Maliye Vekili*
Hamdullah Suphi	Süleyman Sırrı

Bu kararnamenin çıkması ile benim Maarif Vekâleti Telif Tercüme Encümeni azalığına tayinim kanunî şekil almış oldu. Artık maaş da alıyorum. Hükûmetin bu kararnamesi Dahiliye Vekâletince Ankara Vilâyeti ve oradan Ankara mahallerinden birine yazılarak bana nüfus tezkeresi verilecekti. Meğer beni Hacı Halil Mahallesi'ne yazmışlar. Fakat mahalle muhtarı olan zat, her hâlde benden rüşvet almak ümidiyle mi, yahut başka mülâhazalarla mı, kendi mahallesine kayıt muamelesini bir türlü yapmadı ve "Mustafa Kemal Paşa Türkiye Reisicumhuru ise ben de Hacı Halil Mahallesinin reisicumhuruyum. Sırası ve keyfim gelirse kayıt muamelesini yaparım" diyordu. Hulâsa ben bu mahalleye kaydedildikten sonra o mahallede bir ev tutmam icap ettiğini zannettim ve iki odalı küçük bir ev tuttum. Evin her iki tarafında samanlar vardı. Akşam gelince aşağısına eşek bağlanmış olduğunu da gördüm, bağırıyordu.

Ankaralılar o zaman çok dar sokaklarda ve sıhhî şartlara hiç riayet olunmıyan evlerde, daima yangın tehlikesi karşısında yaşıyorlardı. Ben burasının kirasını vermiştim. Fakat burada yaşıyamadım, otelde kaldım, çünkü bekâr adama oda vermiyorlardı ve tahtakurusu pek çoktu. Şehrin aşağı kısımlarında ise sivri sinek çoktu. Yazılarımı ve kitaplarımı mahalle içerisindeki evime getirmedim. Onları Maarif Vekâletinde yerleştirdim. Umumîyetle Ankara'ya geldikten sonra en büyük derdim yazılarımı ve yazma eserlerimi tanzim etmek oldu, artık hepimiz mesaimize bir düzen verelim diyorduk.

8342 **Ankara'da Girişti̇ğimiz Bazı Teşebbüsler**

4 Haziran Osman Hoca ve Nasır Mahdum (eski Buhara Maliye Vekili) İstanbul'dan geldiler. Onların da tabiiyetle ilgili meseleleri vardı. Toplantımızda Türkistan'ı Türkiye tabiiyeti şartlarına uygun şekilde temsil etmek meselesi konuşuldu. 1926'da Paris'ten Mustafa Çokay (Resim N. 28) çağırılarak İstanbul'da TMB Kongresi yapılacak. Türkistan'ı Avrupada temsil işini Mustafa Çokay ve Mustafa Şakuli idare edecekler. Ben ve Abdülkadir, üniversite hayatına gireceğiz ve Osman Hoca ile birlikte "Yeni Türkistan" ismiyle dergi çıkaracağız. Bu dergide Türkistan'ın tarih, edebiyat, içtimaiyat ve iktisat meselelerine dair ilmî yazılar neşr edilecek. Sovyet ajanları Orta Asya'da "millî hudutlandırma" siyasetinin tatbiki dolayısıyla o güne kadar Türkistan istiklâl davasının tek bir millî mesele sıfatiyle devam ettirilmesi-

Levent Şahverdi Arşivi

ne engel olmak için ciddi teşebbüslere giriştiklerini, göz önünde bulundurarak Tatar, Başkurt ve Kazakların davalarını da aynı çerçevede bulundurmak üzere Hazar Denizi ötesindeki Türkler için icabında "Türkistan ve Doğu Türkilleri" tabiri kullanmak, toplantı ve müsamereleri bu esasta müşterek yapmak gerektiği kararı alındı. Bu konuşmaların birisi Akçuraoğlu Yusuf Beyin evinde yapıldı.

6. Haziran. Rusya'da kalan eşim Nefise'yi Türkiye'ye getirtmek için yardım istiyerek Hariciye vekâletine istida verdim. Bu münâsebetle Tevfik Rüştü ve Ahmet Hikmet Beylerle tafsilâtlı olarak konuştum. Aynı gün Maarif Vekili Hamdullah Bey'e, Türkiye'de kurulmaları zaruri olan "İlimler Akademisi", "Türkiye Arkeoloji Cemiyeti", "Türkiye Coğrafya Cemiyeti", Akademiye bağlı olmak üzere "Türk Tarih Enstitüsü", "Türk Dil Enstitüsü"nün nizamnamelerini takdim ettim. Bunlar için Göttingen'deki "Alman İlimler Cemiyeti"nin almanca nizamname ve kanunlarını verdim.

10 Haziran. Türk Ocağında beni tanıştırmak için bir toplantı tertip edilmişti, ona gittim. Aynı gün Çankaya'da Kavaklı denilen yerde Veled Çelebi Efendi'ye misafir oldum. Batı dillerini bilmediği hâlde farsçaya ve bilhassa Mevlevî edebiyatına vakıf olan bir zattı. Türk dilinin basılmış ve basılmamış lûgat kitaplarını öğrenme neticesinde "Kutadgu Bilig"i Osmanlıcaya çevirmiş. Bu hususlarda benimle Abdülkadir'le üç-dört saat kadar konuştu.

11 Haziran. Akşam s. 8.30-12 ye kadar Türk Ocağında konuşmalar oldu. Samih Rifat, Ahmet Hikmet, Hamit Zübeyir, Hasan Ferit, İzzet Ulvi gibi çok üyeler vardı. Ben Müsteşar Nâfi Atuf'un teklifi üzerine "Türkiye'de ilmî araştırmaların milletlerarası ilmî araştırmalar mecrasına girebilmesinin şartları" mevzuu üzerine hazırlamış olduğum bir risalemi okudum. Bunun bir nüshasını da Hamdullah Beye vermiştim, münâkaşa edildi ve iyi karşılandı.

O aralık Dahiliye Vekili Cemil Beyle konuştum. Bunu çok cana yakın adam buldum. "Her ne ihtiyacın olursa bana müracaat et" dedi. Bana Hamdullah Suphi Bey ve Cemil Bey gibi formaliteye fazla bakmadan arkadaşlık ve dostluk gösteren insanlar pek çok değil gibi göründü. Onun için Cemil Beyin bana yanaşıp o şekilde söylemesi tatlı geldi ve kendisini vakit vakit ziyaret ettim.

8343 **Celâl Ünsi Bey** 16 Mayıs Celâl Ünsî Bey'le görüştüm. Bu zat Azerbaycan Türklerinden olup Gaspıralı İsmail Beyden evvel Tiflis'te "Keşkûl" isminde bir türkçe gazete çıkaran zattı. Ben onu çoktan ölmüş zannediyorum. Meğer Türkiye'de yaşıyormuş. İran ve Azerî Türk edebiyatına vakıftı. Bu zat, Hulusi Bey isminde bir halı tüccarı ile tanıştırdı. Aslen Kırım Türklerindenmiş ve aşiret ismi Özbekmiş, fakat bu Özbek aşireti Türkistan'dan gelmiş değil, yerli bir kabile imiş. O da farsçaya, Kırım ve Al-

Levent Şahverdi Arşivi

tın Orda tarafında yazılmış edebî ve dinî eserlere vakıfmış. Celâl Ünsî Beyle beraber gidip bu zatla edebî mevzular üzerinde konuşurduk. Bu zat yani Hulusi Bey "Hafız Divanı"ndan fal açardı. Bir gün benim için "Divan"ın elindeki güzel yazma nüshasını açtı: "Sen Khorezm veya Khocent'e gideceksin" mısraı çıktı[2]. Celâl Ünsi Efendi "Ha, Semerkand'a gidersen Emir Temür'e selâm söyle" dedi. Başka bir gün gittiğimizde Celâl Ünsi Bey "Zeki Bey'e bir daha Hafız'ı aç, acaba beni de alıp götürmez mi" diye şaka etti. Açtı. "Türkistanlılar seni seviyor, zülfünün büklümüne Çin ve Hint harac getiriyor"[3]. İhtimal Ünsi Bey bu parçaları daha önceden Hulusi Bey'e ismarlamıştı. Nasılsa o bununla benim vatan sevgi hissimi okşamış oldu.

Celâl Ünsî Bey dedi ki: "Hoca Hafız seninle çok samimi imiş. Sana en yakın dostu gibi böyle bir tavsiyede bulunuyor. Ben 30 senedir buradayım, Hafız bana böyle bir şey söylemedi" dedi.

Celâl Bey Hulusi Bey'e hitap ederek, şimdi de benim için aç dedi. "Hasud adamlardan sakın" mealinde bir parça çıktı. Celâl Ünsi Bey bana hitap ederek dedi ki "Bu fal da meğer sana ait imiş, çünkü benim devrim geçmiştir. Bana artık kimse kıskançlık etmez." Ben dedim "Olabilir, çünkü Ali Kuşçu dahi İstanbul'a geldikten sonra Semerkand'daki arkadaşlarına yazdığı mektubunda burada kıskanç insanların çokluğundan, fakat padişahın iyiliğinden bahsetmiştir." Celâl Ünsî Bey Hariciye Vekâletinde rusça tercümanlığı ediyordu.

17 Haziran. Ben boş vakitlerimi Türkistan'ın tarihî coğrafyasına ait büyük eserimi yazmakla geçiriyorum. Fakat Ankara'da kitap ve kütüphane yoktu. O cihetten burada çok kalmayıp nasılsa İstanbul'a tayin edilmek için uğraşacak oldum, zaten Hamdullah Suphi Bey Berlin'e gönderdiği mektubunda dahi benim tarih tedrisatı ile uğraşacağımı yazmışlardı. Bunu sırası geldikçe kendisine hatırlatıyordum.

10 Haziran. Sıtmaya tutuldum. İki gündür daireye gitmedim. Hamdullah Suphi Bey müsteşar Nâfi Atuf Beyi benim halimi öğrenmek için göndermiş. Odamın müsait olmadığını gören Atuf Bey bu hususta yardım edeceğini söyledi.

8344 **Prof. Samoyloviç**

5 Temmuz. Maarif Vekâletinde bana "Sizinle Ağaoğlu Ahmet Bey Türk Yurdu idaresinde görüşmek istiyor. Biraz evel telefon etti" dediler. Meğer meşhur türkolog Samoyloviç Ankara'ya gelmiş ve benimle görüşmek istiyormuş. Ben de şimdi Vakıf Hanları bulunan yerlere yakın bir lokantada görüşebileceğimizi söyleyip saat tayin ettim.

(2) Hâfiz, çu terk-i gamze-i Türkân nemikûni
Dâni kücâst cây-i to? Kharezm ya Khucend. (φ)

(3) Do çeşm-i mest-i to âşub-i cümle-i Türkistân
Be Çin-i zulf-i to Mâçin u Hind dade kharâc. (φ)

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı gün görüştük. Bu zat Çar zamanında benim çok yakın dostum idi. Dostluğumuz 1913 senesinde Türkmen şairi Mahdumkuli'ye ait neşrettiğim bir makale dolayısıyla başlamıştı. Bu zat, 1921 senesinde Buhara'ya benimle görüşmek için gelmişti. Bunu bu hâtıralarımda anlatmıştım ve onun Buhara'ya gelişinin Komünist Partisinin emriyle yapılmış olacağını düşünerek, onunla görüşmekten çekinmiştim. Hatta Bayişev isminde benim akrabam olan (kütüphane) müdürü ile bir odada görüştüğü vakit ben de bitişik odada bulunmuş, fakat görüşmemiştim. Özbek şairi Abdülhamit Çolpan'ı vasıta edip baktığında ben bu Çolpan'la görüşmekten dahi çekinmiştim. Şimdi bu defa benimle görüştüğünde hiçbir şey olmamış gibi eski dostluklardan, bahsedip Buhara'daki hâdiseyi hiç anmadığından hemen bu gelişinin de mürettep olacağını düşündüm. Çünkü hep ilmî meselelere temas etti, ağzındaki baklayı ne zaman çıkaracak diye bekledim. Bir-iki gün sonra bir daha görüştük. Sözleri Berlin'de görüştüğüm Krestinskiy'nin sözlerine benzedi. Yani "Seni çok severiz, dış memleketlerdeki seyahatlarınızı Rusya'daki ilim arkadaşlarınla teması devam ettirerek yapın, İlimler Akademisi'nde Barthold'un yerini tutacak sensin, tâbiiyet değiştirmeyin" dedi.

Ben ailem meselesini söyledim "Benim dediğim gibi olursa o da kolay, yoksa sana aileni vermezler" dedi. Dedim ki "Kardeşim Abdurrauf bana birçok yazma eserlerimi, bilhassa Nogayların tarihine ait eserimin yazmalarını taahhüdlü olarak göndermiş, gelmedi". Dedi ki: "Bunlar hepsi siyasete tâbi". Sonra sinemaya gittik, muhtelif mevzular üzerinde konuştuk. Fakat benim Türkistan'da isyan hareketlerine rehberlik etmem hâdisesine katiyen temas etmedi. Ben de onun hakkında bu muhakkak benimle vazifeli olarak konuşuyor diye düşündüm. Bir de Ahmet Ağaoğlu'nun kendisine benim İlimler Akademisi'ne dair bir proje verdiğimi söylediğini anlatarak bunun kendisini çok yakından ilgilendirdiğini belirtti. Türkiye'de ilmin temerküz etmesini, organize bir şekilde ilerletilmesini hiç de arzu etmediği, bu işte Rus "müşavirliği"ni temin yolunda uğraşmak istediği aşikârdı. Ben de "bu basit bir muhtıra" diyerek başka mevzua geçmek istedim. Fakat o tekrar sordu. Ben de bu Maarif Vekâletine ait bir meseledir, tafsilâtından haberim yok dedim. Ben o tarihten beri Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı'na müteaddit defalar bu İlimler Akademisi meselesine dair yazılar yazdım, fakat bu işin hakiki muhaliflerinin de Ruslar'a yakın olan solcu unsurlar olduğunu "Türk Ansiklopedisi"ni çıkaran Avni Beyden öğrendim. Çünkü bu hususta onunla aynı fikirde idik. Kim bilir belki Samoyloviç casus değildi. Çünkü kendisini Bolşevikler sonradan öldürdüler. Fakat ben onunla fazla konuşmayı lüzumsuz buldum ve dedim ki "Ben artık Türkiye tebasıyım ve ben Türkistan'da isyan hareketlerinin tarihini yazdım, ne istersin ey eski dost, kıymetli Aleksandr Nikolayeviç. Rus arkadaşlarda samimiyet kalmadı. Bu aydınlara Cihan Hâkimiyeti diye bir afyon yutturmuşlar, bununla iradenizi, aranız-

Levent Şahverdi Arşivi

daki dostluk ve samimiyeti ellerinizden almışlar. Nasıl böyle beni Buhara'da takip edecek bir dereceye indiniz? Vasiliy Vladimiroviç (Barthold), İgnatiy Yulyanoviç (Kraçkovskiy) de bu işi yaparlar mı idi?" Bunu söyleyince kendisi zaten sarışın olan Samoyloviç sapsarı kesildi. "Bu buhtandır, seni Buhara'da ararken ve bu gün görüşürken kimse tarafından talimat almış değilim" dedi. Devam ettim: "1922'de Moskova'da 'Şark Üniversitesi'nde ve İlimler Akademisinin Filoloji kısmında Rusya mahkûmu Türk kavimler için Rus alfabesi ile 19 edebî dilin vücuda getirilmesi gerektiği hususunu görüşen Rus türkologları arasında siz yok mu idiniz?.. Bazı Rus arkadaşlarımız Slav dillerinde bulunmayan (q) ve (ñ) harflerini 'Türk lehçelerini rusçaya yanaşmaktan alıkoyan başlıca engel' telâkki ederek onların yok edilmesi gerektiğinden bahsetmişler. Siz orada yok mu idiniz?.. Elbette aranızda üniter bir Lâtin taraftarı olan bazı mert genç türkologlar da bulunmuştur diye işittim. Fakat Doğu Türkleri arasında edebî dil namına müşterek harekete yol verilmemesi gerektiğini, alfabelerin fonetik esasta tamamen müstakil diller kurmak fikriyle tertip edileceğini ileri sürenler, Türk kavimlerinin az bir zaman zarfında ruslaşıp ortadan kalkacaklarını söyliyenler bugün sizde revaçta. Bunları Türkistan'dan İran'a geçmeden iki gün önce gönderdiğim mektupta Lenin'e de yazmıştım. Şimdi Türkiye'deyim, burada kalacağını. Geçen defa konuştuğumuzda Ankara-Konya arasının çoraklığının ilelebed böyle kalacağını, imar edilemiyeceğini Strabon'un dahi önden görmüş olduğunu hatırladınız. Türklerin hep dışarıda fütühatla uğraşmaları yüzünden Anadolunun daima bir kel baş olarak kalacağını daha geçen asırda söyleyenler vardı. Şimdi görüyoruz ki Türkler bundan sonra gayretlerini çoraklığa mahkûm sayılan vatanlarının imar ve iskânına sarfedeceklerdir".

"Çorak Ankara'nın başkent olmasını zan ettiğiniz gibi Türkiye'nin karanlık istikbalinin sembolü değil, bilâkis onun parlak bir istikbalinin rehinesi sayıyorum. Ankara ve istikbalsiz sayılan Haymana kim bilir bir gün 8-10 milyon Türk'ü barındıran büyük bir kültür merkezi olur. Akademinizin şeyhi Prof. Krjijanovskiy ve bir arkadaşı Rusya için Orta Şarkta elektrofikasyon kaynakları arayıp hayalen Aras nehri başlarına geldikleri sırada akkömür ve maden sanayiinin müstakbel merkezleri sıfatiyle Elâzığ, Malatya ve Diyarbakır mıntıkasını zikr etmişlerdi. Bir gün bu üç şehrin her biri milyonlarca Türk endüstri amelesi merkezi olacaktır. O vakit Türk dili için Ermenilerden ve hatta Kürtlerden korkmak, yahut korkutulmak zamanı ilelebed geçmiş olacaktır. Rusya'da mahkûmunuz olan Türkler yutuluncaya kadar Rus milletinin müptelâ olduğu sonsuz ihtiras, başına belâlar çıkarabilir. O vakit, Aleksandr Nikolayeviç, biz bir daha eskisi gibi dost oluruz. Eskiden [Velikoruslar'da] da bu ihtiras eksik değildi. Mamafih bu, bana Kur'an sureleri yanında Yevgeniy Onegin'i beraberce ezberimde bulundurmama engel olmuyordu. Şimdi ise bu ihtiras Rus mahkûmu olan hiçbir millete hayat

Levent Şahverdi Arşivi

hakkı vermiyor. Sevdiğim eşimi getirtmek için Lenin'e, Krestinskiy'e müracaat ettim, onu bana işkence yapmak için kullanacaklar."

Başıma bira tesir ediyor gibi hissettim. Samoyloviç'i de rahatsız gördüm. Ayrıldık. Otele gelip bu konuşmaları defterime tam olarak yazdım. Kendisiyle bir daha görüşmedim. Bir sene sonra konferanslar vermek için İstanbul'a gelen Prof. Barthold'un karısı, "sizinle Ankara'da konuşan Aleksandr Nikolayeviç çok üzgündü, o siyasî çevrelere sokulmakla çok hata etti" dedi. Temmuz 8. Petersburg imamı Lütfi Molla İstanbul'a gelmişti, o da bir muharrir idi[3], şimdi İstanbul'da vefat ettiğini haber aldım. 9 Temmuz. Millî Müdafaa Vekili Recep Peker Beyi odasında ziyaret ettim. Bizim Türkistan mücadele arkadaşlarınızdan Mamur Niyazi ve Mustafa Şahkuli Beylerin bir münasip vazifeye tayinini rica ettim. Kabul buyurdular. Kendisi aslen Dağıstanlı imiş.

8345 **Hüseyin Gazi Dağı** 17 Temmuz. Temür'le Beyazıt'ın savaş meydanlarını öğreniyordum. Bugün Ankara'nın güney doğusunda Hüseyin Gazi isimli dağa tırmandım. Kızılhisar'dan bir köylü dedi ki, "Niye buralarda dolaşıyorsun. Birisi seni yakalar da öldürür." Ben de "Öldürürse ne yapalım. Ben Temür'le Beyazıt arasındaki savaş yerini görmek istiyorum" dedim. "Ha biraz şu tepeye çıkalım" dedi ve oradan Çubuk ovası denilen yerdeki savaş yerlerini uzaktan gösterdi. "Bunları kitaptan mı öğrendin" dedim. "Hayır, bizim köyümüz Horasan'dan gelmiş, Temür'ü severiz. Zaten Beyazıt'ı Temür'a karşı kışkırtanlar Türkler değildi, Sırplardı." "Dönüşte bize uğrayın" dedi. Ben daha yukarılara, sonra dağın zirvesine çıktım. Hava epeyi soğuktu. Taşlar arasında tezekleri toplayıp ateş yaktım. Yine çalılar getirdim, sırt çantamda birkaç çiğ patates vardı onları küle gömerek pişiriyordum, fakat elimde Başkurt usulünde yapılmış bakırdan mamul beş delikli kaval vardı. Bunu çalıyordum. Derken uzaktan adam sesleri gelmeğe başladı, az sonra başları da göründü. Meğer bunlar Avrupalılarmış. Alman, Fransız ve İsveçli mühendislermiş. Devlet Demiryolu işlerinde hizmet edermiş. Hepsi beş adamdı. Pek çok yemek, tavuk, Avrupa peynirleri, viski ve şarap getirmişler. Benim küle gömmüş olduğum patateslere bakarak "at bunları" dediler ve kendi yemeklerini yedirdiler. Patatesi küle gömmüş olmamdan dolayı, belki bir dedikoduya sebep olur diye bunlara ismimi ve hüviyetimi söylemedim ve Avrupa dilinde bir kelime de konuşmadım. Fakat iki gün sonra Millî Müdafaa Vekâletinin bekleme salonunda bunların birisi geldi, görüştük, İsveçli imiş; yanımda tanıdığım bir Avusturyalı vardı, o beni o adama tanıttı. Bundan da külde patates pişiren adamın kim olduğu anlaşıldı. Bundan sonra bu İsveçli de bu Avusturyalı gibi benimle sık görüşen bir dostum oldu. Hüseyin Gazi, Çubuk Ovası savaşlarını öğrenmek için elverişli değildi. O zaman Ömer Halis Paşanın haritaları da ortada yoktu. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

İsveçli ve bir lise tarih hocası üçümüz bir gün Esenboğa, Çatal Tepe ve Yağıbasan taraflarını, yani asıl savaş meydanlarını köylülerden at kiralayıp gezdik ve yaya olarak Keçiören'de Yusuf Akçura Beyin evine geldik. O zaman Ankara etrafında eski millî kıyafetlerini olduğu gibi muhafaza eden Nogay muhacir köyleri vardı. Peçe bilmiyen Nogay gelinleri başlarında Marco Polo'nun tavsif ettiği "bogtaq", "sevgeli" olduğu hâlde pazara "qurut peyniri" getirip satarlardı. Onların köylerini de ziyaret ettim. Tatil günlerini hep Haymana köylerinde geçirdim.

8346 **Gazi Mustafa Kemal'i Ziyaret**

31 Temmuz Perşembe Kurban Bayramı Bugün Hacı Bayram Camiine bayram namazına gittim. Türk ellerindeki Rus mezalimini düşünüyordum. Duvarda bir ipek havluya yazılmış şu şiiri gördüm:

Kâşâne-i gerdûn yıkılır bir âhe dayanmaz,

Sanma ki canlar yakanın canı da yanmaz.

Afgan sefiri Ahmet Hana bayram kutlamağa gittim. Bu duvardaki yazıyı anlattım, "Ben o yazıyı gördüm ve şu şekilde farsçaya çevirdim" diye kendisinin farsça tercümesini okudu, güzeldi. Kendi kendime dedim ki "Afgan sefirini ziyaret ettim. Mustafa Kemal Paşayı ziyaretin de vakti artık geldi, gideyim." Yanımda Haşim Nahit Bey vardı. İyi Fransızca bilirdi. Türkiye'nin gerileme ve ilerleme yollarına dair enteresan eserler neşreden birisi idi. Benimle de bu mevzu üzerinde çok defalar konuşmuştu. Dedim ki, "Gazi Mustafa Kemal'e bugün Kurban Bayramı tebrikine gidersek acaba nasıl olur?" "Çok iyi olur, yalnız meclis binasında tebrik kabul eder" dedi. Beraberce gittik, yaverine arz ettik. Az sonra kabul ettiler. Büyük iltifat gösterdiler, "Ne için ziyarette bu kadar geç kaldınız" dedi. "Hamdullah Bey kendisi getirecekti ve bir de kapınızdan girerken cebimde Türk nüfus cüzdanı olmasını bekledim" dedim. Güldü, pek iltifat gösterdi. Paşa bana "Bizde Sûzinâk denilen çok hoş bir makam var; acaba Türkistan'da da var mı?" dedi. "Buna bizde 'Bi bahçe' diyorlar galiba" dedim. Paşanın bana eskiden tanıştığı birisi gibi böyle bir soru sorması çok hoşuma gitti. Mustafa Kemal Paşa ile müteakip görüşmelerim hâtıralarımın Türkiye'de bir profesör sıfatiyle yaşadığım devreye ait kısmında olacaktır. Fakat o cildi yazmak nasip olur mu? Daha 45 yaşlarında olan Gazi Mustafa Kemal bende çok iyi bir intiba bıraktı ve onunla görüşmem ikiye ayırdığım hayatımın ikinci yarısının başlangıcını teşkil eder. Çıkarken kapıda mebuslardan Samih Rıfat Beyi gördüm. "Görüştüğünüz iyi oldu, tebrik ederim, Sûzinâk'ı sorması da manidar, çünkü Türk kültürünün hepsinin oralardan geldiğine kanî" dedi.

18 Şubat 1967

Levent Şahverdi Arşivi

SONSÖZ

(20.7.1969)

I. Hayat hikâyemi bu eserin basıldığı güne kadar getirmek niyetinde idim. Gençliğim ve 35 yaşıma kadar mücadelelerim devrini ihtiva eden bu ciltten sonra Atatürk Türkiye'sinde bir üniversite profesörü ve bir araştırıcı sıfatiyle geçen 44 yılın tarihi için de malzeme dikkatle toplanmıştı. Türkiye'de siyasî hayata karışmadığım, partilere girmediğim, şahıslara bağlanmayıp müstakil kaldığım için, bu devrin hikâyesi de asla monoton ve taraflı olmayacaktı. İlmî içtihatlarım beni sekiz sene Türkiye dışında, Avusturya ve Almanya'da kalmak mecburiyetinde bıraktı. İkinci Cihan Savaşı sırasında Sovyetler, Türkiye'nin Müslüman Türk kavimleri üzerinde nüfuzundan korktuğu için bu kavimlerin tarihi ve millî kültürleri üzerinde çalışanların başına büyük belâlar çıkardı. Kitabımın o cildi çıkarsa Türkiye'de yüksek eğitim, araştırma, umumiyetle Şark'ı muasır metodlarla öğrenme yolundaki mücadeleler de aydınlatılacaktı. Hayatımın Türkiye'de cereyan eden kısmı tam tamına yapıcıdır ve Osmanlı Devletinin asırlardan beri itina ile topladığı tarihi kaynak ve vesaiki değerlendirme işidir. Onun safhaları bir hâtırada canlandırılmaya değer. Fakat hayatımın epey uzamış olması ve yazılmış bazı mühim ilmî eserlerimin neşri iştiyaki beni hayat hikâyemin bu son kısmını yazmaktan vaz geçmeye sevk etmektedir.

II. Fakat okuyucuların elindeki şu ciltte Hazar Denizi ötesindeki ülkelerin 1925'ten sonraki devrine dair birkaç satır yazmazsam fikirlerimin ancak Rusya'dan ayrıldıktan önceki olaylara dayanmış olduğu zehabı hasıl olabilir. Halbuki ben bu ülkelerin 1925'ten sonraki hayatını da muntazamen öğrenmişimdir. Gerçekten Sovyetler Birliği büyük bir inkılâp ülkesidir. Bunu Kautsky'e dair sözlerimde de (§ 317) izah etmiştim. Hayat orada, diktatörlüğün gösteriş ve propaganda sistemleri yüzünden aksak olmakla beraber, büyük şemalara ve kesin plânlara tabi tutulduğundan, birçok hususta baş döndürücü bir suretle ilerliyor. Bugün gerçek olan birçok hadiseler yarım asır önce, yani biz Türkistan'da iken hatır ü hayalimizden bile geçmezdi. Bunu, Buhara'yı 1939 ve 1959 senelerinde iki defa ziyaret eden İngiliz Fitzroy Maclean gibi Batılılar da kaydetmektedirler. Asırlardan beri yaşayıp gelmiş olan Buhara ve Khiyva (Khorezm) 1920'de sovyetleştirildikten sonra onların eski kültürlerinin bakiyeleri yerlerini Sovyetler'inkine hızla terk etti. Buhara'da 1959'da tabii gaz keşf olunduktan sonra göğe tırmanan

Levent Şahverdi Arşivi

binalardan yeni mahalle meydana geldi, eski ve çok eski zamanlarının kültürünü bağrında besleyen büyük surlar yok edilip oto yollarına çevrildi. Burada 1963 senesine kadar 3.3 milyar M^3 gaz istihsal edilmiş, Avrupa Rusyası'ndan pek çok insan kitleleri getirilmiş ve elde edilen gazları aynı Avrupa Rusyası sanayi merkezlerine götüren 3.500 kilometre uzunluğunda borular döşenmiştir(1). Bu eserde (§ 182) küçük bir kasaba olarak zikri geçen, fakat Ergenekon destanlarına bağlı olan Nüküz, bugün Moskova ile Hindistan ve Pakistan arasındaki hava hatlarının en mühim bağlanış noktası olmuştur. Kazakistan'da eski Oğuzların yaylaları olup zamanımızda kömür ve bakır istihsal sahası olarak tanınan "Arqa"da Bayqoñur bugün Sovyetler'in uzay merkez istasyonu olmuş. 1932-3'te Kazakistan'da açlıktan 3 milyon insan ölmüş; 20 sene sonra (1953) bu ülkeden "Bâkir topraklar" diye adlandırılan 20 milyon hektar yer ayrılmış, Rus muhacirleri yerleştirilmiş ve işgal edilen "Bâkir topraklar" 1963'te 27 milyon hektara çıkmıştır(2).

Neticede Kazak-Türklerinin nüfusu %25'e inmiştir. Biz memlekette iken Başkurdistan'da daha hiç petrol istihsal edilmiyordu; şimdi ise Bakû'nünkünün dört misli fazla petrol çıkarılıyor: 1963'te Tataristan'ın Toymazı kaynakları dahil 105 milyon ton istihsal edilmiştir(3). Pamuk, demir istihsali, su enerjisi gelişmelerine dair Sovyet rakamları, yine her yerde yerli ahalinin azalması, Rus muhacirlerinin nüfusça çoğalmasını, dilin ruslaşmasını gösteren rakamlarla muvazi olarak sıralanıyor. [Yerlileri müstemlekeci muhacir çoğunluğu içinde boğmak siyaseti Doğu Türkistan'da Çin Komünistlerince de aynı usulle, belki daha cezrî bir şekilde tatbik edilmektedir. 1943 ile 1957 arasında Sinkiang'da Çinli adedi %6'dan %46'ya çıkarılmıştır. ("The Guardian", 21.6.1969); bilhassa Sinkiang'ın sanayileştirilmekte olan kuzey kısımlarında Çinli muhacirin nisbeti 1946'daki %2'den 1966'da %45'e yükseltilmiştir. ("Central Asian Review", XV, 1967, N.3, s. 255). Yani Rus ve Çin sömürgeci muhacirler at yarışı halindedir.]

Benim [hayatımın son 44 yılını zevkle geçirdiğim Türkiye ise, Türkistan]'ın[1] bu acıklı haline mukabil ülkenin ve Türk milletinin bağımsızlığını sağlayan mahiyette büyük bir kalkınma devrine girmiş bulunuyor. Bugün Türkiye'nin ordusu son asırlarda hiç görülmemiş bir kudrettedir. Türkiye'nin dünyada itibarı artmıştır. Malî kudreti de büyümüştür. Daha 1913'te Türkiye'nin mukadderatı bakımından korku ile bahs etmiş olduğum teokratizm tamamiyle bertaraf edilmiş ve geçen Nisan ayında Rawalpindi'de toplanan İslâm Milletleri arası Kongre, Türkiyenin İslâmiyeti asrîleştirmek ve teokrasiden kurtarmak işinde, bütün eksiklerine rağmen, diğer İslâm mil-

(1) Geologia Nefti i Gaza, 1963, N. 3; Neftianoye Xoziaystvo, 1964, N. 9-10; Vevedensky, Dergi, 1965, N. 39-40.

(2) Narodnoye Dvijenye za Osvoyenye Tselennyx Zemel, Kollektif eser, Moskva 1959 v, Mecit Ayapbek, "Türkili" İzmir, 1968, N. 4, s. 18-21.

(3) Ayni eserler.

Levent Şahverdi Arşivi

letlerinin aydınları için nümune haline gelmekte olduğunu göstermiştir[4]. Rus fizik bilginleri 1920'de Aras nehri başlarını Rus sularının başı telâkki ederken, Fırat ve Dicle başlarının da Ön Asya kudret kaynağı olabilmeleri için Rus "yaratıcılığı"na muhtaç olduğunu söylemişlerdi; şimdi ise oralarını milletimiz, kendi irade ve kuvvetiyle Türkiye'nin sanayileşme, imar ve enerji istihsali sahasına çevirmektedir. Köprü ve denizaltı tünelleri inşaatı Boğazların [iki yakasını birbirine bağlarken—İ.T.], daha birçok milyon Türk'ün oturduğu, Türk dili ve kültürünün hâkim olduğu [İstanbul'u—İ.T.] dünya kültür merkezlerinden birine çevirecektir.

IV. Fakat Türkiye'nin ve zengin petrol kuyuları sayesinde süratle kalkınmakta olan İran'ın inkişafı Rusya'nın Asya'yı nüfuzu altına alma yolundaki teşebbüslerinde gevşeme böyle dursun, bilâkis daha da artmakta olması bile muvazi olarak devam etmektedir. Rusya Akdeniz'e çıktı, Nil'de Mısırlılara barajlar inşa etti, Hindiçini'de komünist hakimiyetini kurmak yolunda bütün kudretiyle çalışmaktadır. Şimdi Çekoslavakya'nın işgali gösteriyor ki, onun vaktiyle Avusturya'dan ve İran Azerbaycanı'ndan çekilişi taktik hareketleri imiş. Akdeniz'de, Ön Asya'da ve Güneydoğu Asya'da nüfuz sahaları kurmak isterken Hazar ve Kara Denizleri sahasında mevkiini sağlamak, Afganistan'ı kâmilen işgal etmek kararı üzerinde hareket ediyor. Bu bakımdan benim geçen sene [İngiliz Kraliyet Orta Asya Cemiyetinin iki azası ile birlikte] şimâli Afganistan'a yaptığım seyahat, hâtıralarımın son kısmını ve özetini teşkil edebilirdi. Mezarı-Şerif'te dünyanın gidişinden haberdar olduğu görülen Buhara'nın Koñrat aşiretine mensup bir Özbek muhaciri dedi ki: "Bir çoklarımız Türkiye'ye hicret etmek için can atıyor, bazılarımız Rusya'ya dönmek istiyor, fakat ben burada kalacağım. Çünkü Rusya kendisi buraya geliyor. Herat ve Mezar üzerinden Hindistan'a büyük askerî tanklar geçecek beton yollar yapıyor, bunlar bazı yerde bir buçuk metre kalınlığındadır. O muhakkak ki Hindikuş'u geçmek ve Keşmir'de yerleşmek azmındadır. Nasıl ki Kızıl Çin Tibet'te yerleşti". Rus ilerlemesi artık yalnız Türkistan meselesi değildir, o bütün Asyalıların başına bir belâ olmaktadır. Şimdi şu satırları yazarken "Rusya'nın Asya'daki temel gayesi" mevzuu üzerine Batı'da birçok yazılar yazılmaktadır. Alman düşünürlerinin fikri şudur: Rusya'nın Asya için plânları artık bellidir. O, Keşmir meselesinde aracılık yapıp orada yerleşmek ve Güneydoğu Asya'da tam nüfuz sahibi olmak istiyor[5].

V. Rusya'nın komşu Müslüman ülkeleri Rus zorlamalarının psikolojik metodu karşısında bilgisiz bir acizlik gösteriyorlar. Seneler geçip gidiyor. Sovyetler'in istatistiğine, elde başka bir kaynak olmadığı için, inanılıyor. Neticede Ruslar umumî efkâra hakim oluyor, yerliler bilim hususunda güven-

(4) Bunu izah eden bir makale "İslâm Araştırmaları Enstitüsü Dergisi", c.IV, cüz 3-4'te yayınlanmaktadır.

(5) Frankfurter Rundschau, 24.6.1969; The German Tribune, 12.6.1969.

Levent Şahverdi Arşivi

siz oluyorlar. Seneler geçtiği hâlde Sovyet Rusya'nın komşularına, hatta tebaalarına karşı tatbik ettikleri dil, sanat, tiyatro, adalet sistemini öğrenmekte Rus'tan bağımsız olmanın yoluna gidilememektedir. İhtisas mahkemeleri bile yok. Rusya kendi tedbirlerinin muvaffakiyetle ve bunların harfiyen tatbik olunmasına, bir taraftan kendi Müslüman tebalarının olağanüstü refahına dair yaldızlı resimli yayın yaptığı hâlde, diğer taraftan bu ahalinin muhakkak erimeye ve ölüme gitmekte olduğu ve kurtarma imkânsızlığı neticesini veren istatistik "malûmat" yayınlayarak dünyayı kandırmaktadır. Kalın ciltler hâlinde ve tam ilmi neşriyat kalıbında yayınlanan bu istatistiği toptan inkâr etmek, onları öğrenmemek felâket olur. Komşu devletlerde Rus'u tutan kadro büyütülüyor, kadir-i mutlak olan Rus ise ortada yok. Meselâ Afganistan'ı iktisaden Rusya'ya bağlama yolunda muazzam tedbirler alınmaktadır. Şıbırğan'da tabii gaz istihsalini Ruslar kendi ellerine almışlar. Bu da Buhara gibi binlerce kilometre borularla Rusya'ya hatta Doğu Avrupa'ya gönderilecektir. Hindikuş, Suzâk tüneli ile delindikten sonra Büyük İskender'in Kâbil havzasından Belh'e geçiş yolu 200 kilometre kısalmıştır. Fakat Ruslar'ın Şimali Afganistan'da kuracakları gaz ve petrol kuyularının ve oto yollarının ne şekil alacağını ancak Ruslar bilir. Batılılar, yalan "informasyon"ların tesirinden kendilerini bazen çok geç olsa dahi koruyabiliyorlar. Meselâ İngiliz gazeteleri Kazakistan'ın "Bâkir topraklar"ı hususunda Sovyetlerin 1954'te verdiği "malûmat"a aldanarak bunu "Sovyetlerin ziraat sahasında dünyayı yerinden oynatacak büyük teşebbüsleri" sıfatiyle değerlendirirken[6], 15 sene sonra bu işin iflâs etmiş olduğundan bu sahaların "hayvan besleyen fakir meralar"a döndüğünden bahs ederler[7]. Bizde ise Sovyet propaganda edebiyatı hâlâ tesirini muhafaza ediyor, hâlâ o "Bâkir topraklar"dan Sovyetlerin "bereket kaynağı" olarak bahsedilir. Hakikatleri ancak Politibüroların inhisarına bırakıp, dışarıya sahte istatistikler atan Sovyet yayınlarından gerçeği çıkarabilmek artık ayrı bir sanat olmuştur. Bunu en çok bizim öğrenmemiz gerekirdi. Bu nasılsa yapılamıyor. Hakikatleri müstakil araştırmalarla meydana koyacak ilim müesseselerin kurulması yolunda âcil tedbirlerin alınması gerektiğine dair teklifler[8] tesirsiz kalıyor. İlmî mesaiyi felce uğratmak, üniversitelerde ilim ve idare kadrolarını Kızıllar'ın eline geçirmek yolundaki sinsi teşebbüsler, son yıllarda en çok önem verilen psikolojik metoda uygun olarak, fazla cür'et ve güven gösterileri ile yapılmaktadır.

VI. Mamafih Sovyetler'e komşu olan İslâm memleketlerinde bu hatıralarda bir kusur olarak bahsi geçen bazı hususlarda düzelme ve gelişme eserleri görüldüğünü de zikretmek gerekir:

---

(6) The Times, 9 the June, 1954; Dergi, 1955, N. 1, s. 16.

(7) R. Kelf-Cohen, "The Consumer in Sovietland", The Daily Telegraph, June 10, 1969.

(8) Z. V. Togan, The Organisation of the Western and Central Asian Studies (Report on Middle East) Washington, 1958.

Levent Şahverdi Arşivi

1923'te Kabil'deki konuşmalarımızda (§280) demokrasinin İslâm memleketlerinde başı boş Anglo-Amerikan usulünü harfiyen tatbik etmek şeklinde olmayıp ülkelerin millî hususiyetlerine uygun bir şekilde tatbik edilmesi gerektiği yolunda ve sosyalizm hakkında ortaya attığımız fikirlerin, aydınlarımızın umumî fikir temayüllerine uygun çıktığını görmekten memnunum. Kırkdört sene zarfında milletlerimizi ve Müslüman milletleri ayıran ısrarlı propagandalara ve para sarfedilmesine rağmen, [illegible] içinde ciddi çarpışmalar olmadı, olup geçen bazı hadiseler taraftar zümrelerin arasını fazla açmadı; bilâkis bu hadiseleri doğuran sebepler soğukkanlılıkla aranmaktadır. İran ve Afgan hükümdarları dahi taçlarını savunmak için kanlı tedbirlere baş vurmayıp, gerekirse inkılâpları halkla birlikte yapmağa hazır olduklarını tebariz ettirdiler[9].

Rusya'nın gittikçe geniş sahalara yayılmak istidadını gösteren bir bataklık manzarası arz etmesi karşısında, ona komşu olan ülkelerin topraklarını sertleştirecek tedbirler almanın, bütün dünya menfaati bakımından ehemmiyetini bahis konusu etmiştim[10]. Şimdi bu hususta geniş mikyasta maddî yardımlar yapılmaya başlamıştır. Bilhassa Pakistan tarafından ciddî olarak desteklenen tedbirler, batıdan doğuya doğru uzanan İslâmî ve RCD teşekkülleri ile gerçekleştirilecektir. Rusya, Tacik rehberi Gafurov'un eliyle tertip edip 1967'de Ann Arbor Müsteşrikler Kongresinde ve 1968'de Tahran'da toplanan İran Sanatı Kongresinde, UNESCO çevresine mensup bir Rus tarafından teksir edilerek propagandası yapılan bir antitez ortaya atmıştır. Buna göre RCD ve kuzeyden güneye doğru uzanan İslâmiyet mihveri sahasının ve İslâmiyet'in yerine [bu bölgenin—İ.T.] İran, Tacik, Afgan ve Aryanilik prensiplerini esas edinen mıntıkalara ayrılması ve kültür işlerinin buna göre düzenlenmesi gerektiği [bu antitezde—İ.T.] ileri sürülmüştü. Geçen sene Tacikistan'da bir "Kuşan Kültürü" kongresi tertip edilerek bu nazariyelerin tatbikine girişildi. Mamafih Afganlılar Sovyet rejyonları yerine İslâmî esasta kurulmuş siyasi ananelerine sadık kaldılar. Bu yüzden teşebbüsün merkezi Kâbil'de kurulamadı, Moskovaya alındı. Ruslaştırmaya ve tezvirlere karşı uyanıklık ve millî şuur Türk Sovyet Cumhuriyetlerinde 1925'lerde tasavvur olunamıyacak derecede kuvvetlenmiştir. Mahmud Kaşgarî bütün ellerin millî kahramanı olmuştur.

İran'da kalan Türkistan aydın mücahitlerine 1924'te Berlin'den gönderdiğimiz raporda (s. 320) Batı devletlerinin Sovyetler'e karşı siyasetlerinde vuzuh ve consequence olmadığından şikâyet ederken "mamafih bizim müttefikimiz Batılıların kendilerine güvenleridir; Sovyetler ise best (getto)ların-

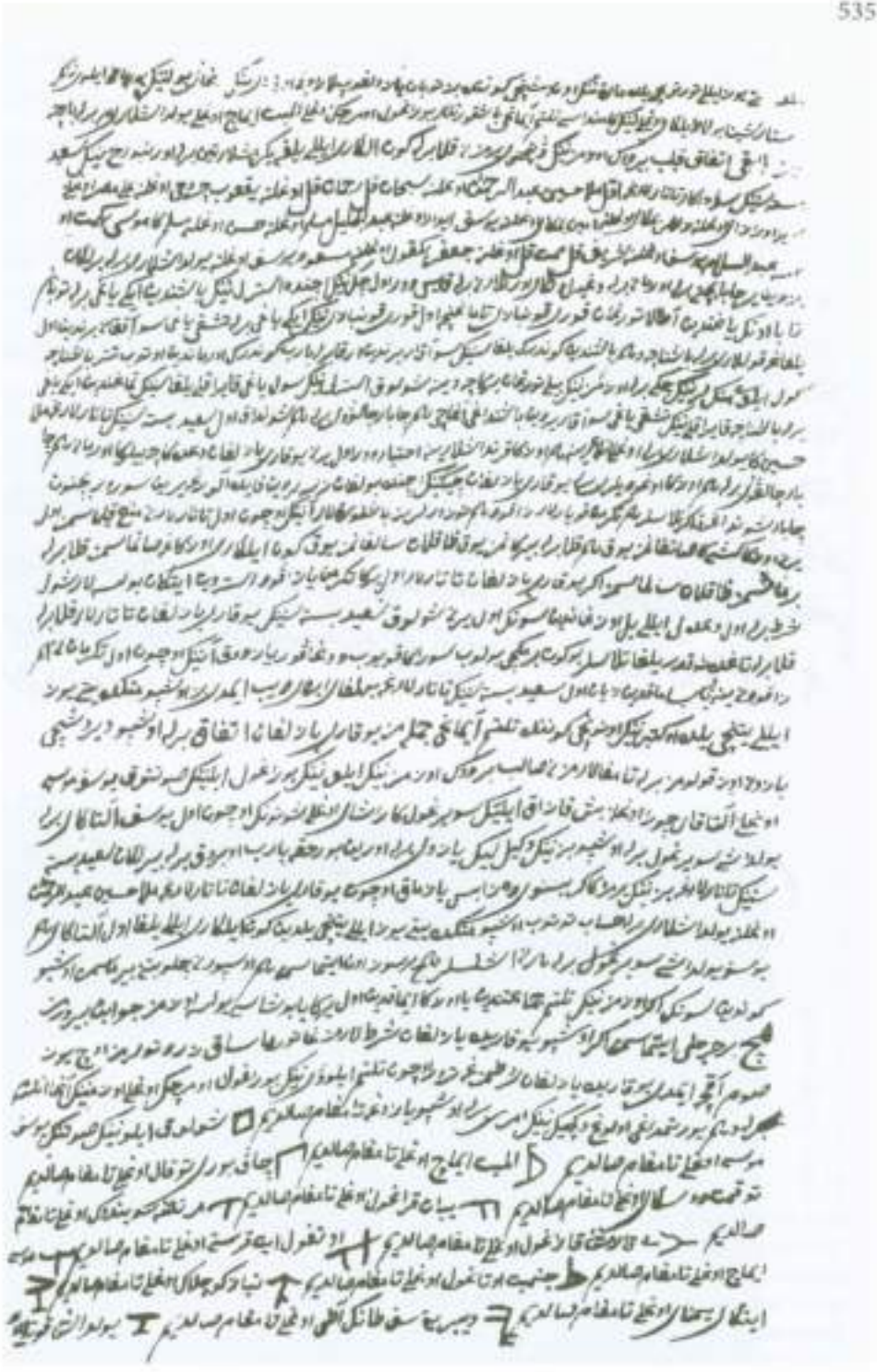
(9) Şah Muhammed Rıza, Inqilab-i Sefid, Tahran, 1968; Kıral Muhammed Zahir Şah, "Afganistan in the Past Fifty Years", (The Kabul Times) August 22, 1968.

(10) Z. V. Togan, Bugünkü Türkistan ve Yaqın Maziai, Kahire, 1928-1939, s. 652; Z. V. Togan, Die gegenwärtige Lage der Muhammedaner Russlands, Budapest, 1930, s. 14.

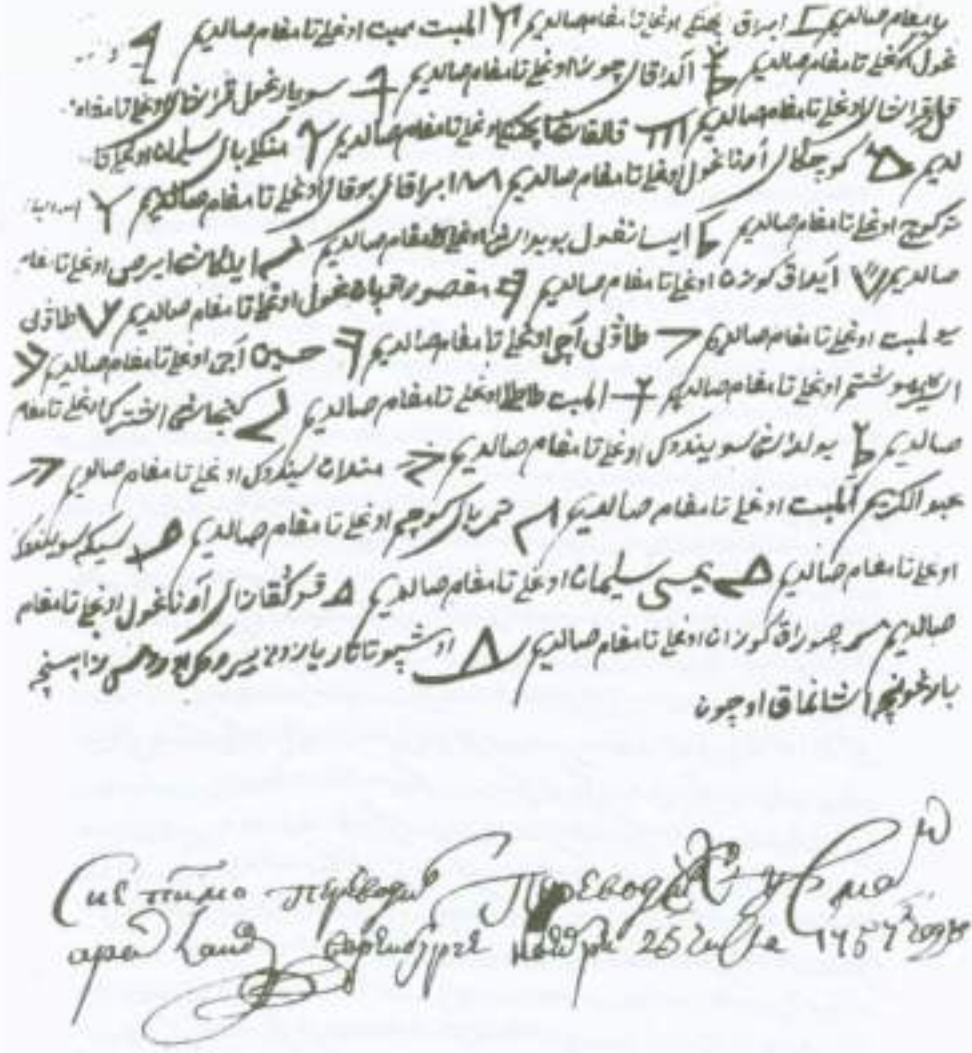
Levent Şahverdi Arşivi

dan ayrılmıyacaklardır" demiştim. Kırkdört senedir Sovyetler o getto'dan ayrılamamışlar, ayrılmağa cesaret edememişlerdir. Batı dünyası ise bu satırları yazdığım saatleri, ilmî esrar içinde değil, açıkça, yüz milyonlarca insana göstererek ileri sürmekle elde etmekte olduğu muvaffakiyetin bayramını Hür Dünya astronotlarının Ay'a ayak basmalarını [TV'de] seyrederek geçirmektedir. Birçok insanlar kâinata dalmanın dünya düzeni ve içtimaî ahlâk üzerinde müsbet tesirleri olacağına inanıyorlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Resim. N. 1 a. ve 1 b. (§1 1969-?)

İstanbul nehri başında Yurmatı uruğu Teltim aşmağı'nın müşterek arazideri bir kısmının Kargalı (Said) kasabası Tatarlarına 50 yıl müddetle kiraladıklarına dair 6 mart 1757 tarihinde Teltim aşmağının 42 beyi tarafından imzalanan mukavelenin aslıdır. Burada familyamız olan Kütem oğullarından Aydar ve Çurak Kütemoğlunun, komşu Macar Köyünden Qarmış Qarıgulloğlu'nun imzaları ve damgaları vardır. "Başkurdistan Tarihine dair Materyaller"in 4. cildinde 1956 da neşr olunmuştur. Rusça metinleri aynı "Materyaly" aynı cild. s. 157 - 159 - 170 - 178'de yayınlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N.3 (§9 1969:19)
Dayım Habib Neccar Satıoğlu (ölümü: 21 Haziran 1921)

Resim, N. 2 (§6 1969:12)
Babam Ahmetşah, annem Ümmülhayat ve biraderim Abdurrauf (1924)

Levent Şahverdi Arşivi

РУССКАЯ ВОЛЯ.

ПРОТЕСТЪ МУСУЛЬМАНЪ.

На съѣздѣ к.-д., 25 марта, делегатъ партіи изъ Оренбурга Садри Максудовъ, членъ президіума центральнаго бюро россійскихъ мусульманъ въ Петроградѣ, заявилъ, что «[illegible] мусульманское населеніе Россіи шло въ прошломъ вмѣстѣ съ партіей народной свободы и впредь будетъ итти съ ней».

Мы, нижеподписавшіеся, члены президіума центральнаго бюро россійскихъ мусульманъ, делегаты различныхъ мусульманскихъ центровъ, считаемъ своимъ долгомъ довести до свѣдѣнія русскаго общества, что заявленіе гражданина С. Н. Максудова лежитъ всецѣло на его личной отвѣтственности.

Мы утверждаемъ, что многомилліонная мусульманская демократія, лишенная урѣзанной избирательной системой голоса въ бывшихъ Гос. Думахъ, никогда не видѣла въ партіи к.-д. выразительницы своихъ политическихъ интересовъ. Мало того, мы смѣемъ думать, что въ настоящее время даже самые умѣренные слои мусульманскаго населенія, ея буржуазные и феодальные круги,—не связаны [illegible] знамя партіи к.-д., въ какія бы краски и какъ бы послѣ это партія ни перекрашивала свое знамя. [illegible] партіи к.-д. у мусульманъ Россіи въ процессѣ великой борьбы народовъ подорванъ окончательно тѣми имперіалистическими лозунгами, которые звучали въ устахъ ея вождей и въ недавнее мрачное время царскаго деспотизма и теперь, въ свѣтлые дни свободной Россіи.

Мусульмане Россіи въ массѣ своей, населяющіе окраины государства, были въ теченіе многихъ лѣтъ жертвами русскаго имперіализма и они менѣе всего склонны защищать этотъ имперіализмъ, гдѣ бы и въ чемъ бы онъ ни выражался.

Недавно опубликованное заявленіе [illegible] комитета партіи П. Н. Милюкова, министра иностранныхъ дѣлъ въ составѣ временнаго правительства, о цѣляхъ войны, вызываетъ живой протестъ среди мусульманъ. Мы беремъ на себя [illegible] смѣлость говорить о [illegible] правахъ народовъ на свободу, но заявленіе П. Н. Милюкова лишь подтверждаетъ, что партія к.-д. признаетъ одну мѣрку для народовъ Европы, другую—для народовъ Азіи, въ частности для турокъ.

Мусульмане Россіи въ [illegible] съ [illegible] русскимъ народомъ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Свободная Россія, Россія [illegible] [illegible] мусульманъ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] свободу Россіи, мусульмане не [illegible] [illegible] и [illegible] другихъ народовъ, гдѣ бы эти народы ни находились: въ Азіи или въ Африкѣ. Мы думаемъ, что [illegible] не только въ Европѣ, но и въ Азіи и Африкѣ, среди [illegible] [illegible], безъ различія ихъ [illegible], религіи, [illegible] и расы.

(Подписи:) [illegible] [illegible] бюро [illegible] мусульманъ [illegible] [illegible] (делегатъ Москвы), члены бюро: А. [illegible] (Уфа), С. [illegible] ([illegible]), С. Г. [illegible] (Уфа), К. [illegible] (Оренбургъ), А. [illegible] ([illegible]), М. [illegible] ([illegible]), М. [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]), З. Ш. [illegible] ([illegible]), Б. [illegible] ([illegible]), И. А. [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]), М. [illegible] ([illegible]), [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], секретарь бюро [illegible].

Resim, N. 4a (§73 1969:147)

Russkaya Volya gazetesinde (No.36: 28-30 Mart 1917) neşrolunan "Müslümanların Protestosu"

Levent Şahverdi Arşivi

Протестъ мусульманъ *).

На съѣздѣ к.-д. 26 марта депутатъ партіи изъ Оренбурга, Садрій Максудовъ, членъ временнаго центральнаго бюро россійскихъ мусульманъ въ Петроградѣ заявилъ, что «традиціонное мусульманское населеніе Россіи само изъ прошлаго имѣетъ съ партіей народной свободы и впредь будетъ итти съ ней».

Мы, нижеподписавшіеся члены временнаго центральнаго бюро россійскихъ мусульманъ, делегаты различныхъ мусульманскихъ центровъ, считаемъ своимъ долгомъ довести до свѣдѣнія русскаго общества, что заявленіе гражданина С. Максудова лежитъ всецѣло на его личной отвѣтственности.

Мы утверждаемъ, что многомилліонная мусульманская демократія, лишенная уродливой избирательной системой голоса въ бывшихъ Государственныхъ Думахъ, никогда не видѣла въ партіи к.-д. выразительницы своихъ политическихъ интересовъ. Мало того, мы смѣемъ думать, что въ настоящее время даже самые умѣренные слои мусульманскаго населенія, ея буржуазные и феодальные верхи, не склонны становиться подъ знамя партіи к.-д., въ какія бы краски и какъ бы тенденціозно эта партія ни перекрашивала свое знамя. Кредитъ партіи к.-д. у мусульманъ Россіи въ процессѣ великой борьбы народовъ непоправимо окончательно тѣми имперіалистическими лозунгами, которые звучатъ изъ устахъ ея вождей и въ наиболѣе мрачное время царскаго деспотизма, и теперь, въ свѣтлые дни свободной Россіи.

Мусульмане Россіи, въ жизней своей насильственно окраинъ государства, были въ теченіе многихъ лѣтъ жертвами русскаго имперіализма, и они менѣе всего готовы защищать этотъ имперіализмъ, гдѣ бы и въ чемъ бы онъ ни выражался.

Только что недавно опубликованное заявленіе отвѣтственнаго вождя партіи П. Н. Милюкова, министра иностранныхъ дѣлъ въ составѣ Временнаго Правительства, о цѣляхъ войны вызываетъ живой протестъ среди мусульманъ. Мы остерегаемся на свои смѣлость утверждать, что мусульмане Россіи не пойдутъ за лозунгомъ войны до захвата Константинополя и проливовъ. Такой лозунгъ менѣе всего говоритъ о священномъ правѣ народовъ на свободу, но ясно показываетъ, что партія к.-д. примѣняетъ одну мѣрку для народовъ Европы, другую—для народовъ Азіи, въ частности для турокъ.

Мусульмане Россіи въ братскомъ единеніи съ великимъ русскимъ народомъ лили кровь на поляхъ битвъ. Защищая общую родину, они не остановятся ни передъ какими жертвами и впредь, защищая имѣ общую свободу. Свободная Россія свободныхъ народовъ будитъ въ сердцахъ мусульманъ священный энтузіазмъ и жажду подвиговъ во имя свѣтлаго будущаго родины. Но, защищая свободу Россіи, мусульмане не хотятъ имѣть позоръ и униженіе другимъ народамъ, гдѣ бы эти народы ни находились, въ Азіи или Африкѣ. Мы думаемъ, что нашъ голосъ это именно и есть голосъ россійскаго мусульманства, которое въ вопросахъ внѣшней политики, какъ и въ вопросахъ внутренней, сложило щитъ рука объ руку съ партіями, являющимися послѣдовательными выразительницами демократическихъ идей, партіями, стремящимися водворить идею свободы не только въ Европѣ, но и въ Азіи и Африкѣ, среди всѣхъ народовъ міра, безъ различія ихъ происхожденія, религіи, цвѣта и расы.

Подписи: предсѣдатель временнаго центральнаго бюро россійскихъ мусульманъ *Ахмедъ Цаликовъ* (делегатъ Москвы); члены бюро: *А. Валидовъ* (Уфа), *С. Алкинъ* (Казань), *О. Г. Джанкуринъ* (Уфа), *К. Хасановъ* (Оренбургъ), *А. Сутюшевъ* (Ташкентъ), *М. Кадеевъ* (Троицкъ), *М. Кинчакскій* (Симферополь), *А. Сафа Алимовъ* (Крымъ), *З. Ш. Шамовъ* (Петроградъ), *В. Шарафъ* (Оренбургъ), *В. А. Хакимовъ* (Финляндія), *Г. Бодаинскій* (Крымъ), *М. Бигіевъ* (Петроградъ), пом. пред. бюро *Тамиръ Мухаммедіаровъ*, секретарь бюро *И. Теляшевъ*.

Resim, N. 4b (§73 1969:147)

Dela Naroda gazetesinde (No.12: 29 Mart 1917) neşroluran "Müslümanların Protestosu"

Levent Şahverdi Arşivi

Resim. N. 5 (§88,327 1969:175,585)

Ünitarist Ayaz İshaki'nin, Ağustos 1917'de Moskova'da, Kerenskiy'nin topladığı "Rusya Devlet Şurası" sırasında "İ" gazetesinde N. 22 ve 30'da neşrettiği muhtariyet aleyhtarı yazılarından ikisi.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N.6 (§96 1969:186) - Rusya'nın doğusunda teşkili uğrunda 1917 inkılâbı başında uğraşılan "Muhtariyeti Müslüman Ülkeleri Federasyonu" haritası. (A. Bennigsen, La Presse des Musulmans de Russie avant 1920, p. 232-3).

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 8 (§103 1969:203)
Üçüncü Piyade Başkurt alayının kurucusu ve kumandanı
Alimcan Tagan

Resim, N. 7 (§96 1969:186)
1918 Ağustos ayında Samara'da ve 1921'de Buhara'daki tesbit olunan
"Azad Türkistan haritası" (Z.V.Togan Türkistan tarihi, Kahire 1929, 343
ve 1942, s. 371'de neşr edilmiştir.)

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 9 (§132 1969:259)

Saranski'de İsmail Muhiiya ile Meryem hanım'ın düğünleri: 2- Harbiye nazın Evhadi Işmurzin (1923'te Moskova'da idam edildi). 3- Gerey Karamişev. 11- Gülsüm Muzafferova (kadın asker, Amerika'da vefat etti). 17- Süleyman Işmurzin (Harbiye mektebi müdürü). 21- Ahmet Bayış (İkinci Tümen Kumandanı). 23- İsmail Muhiiya (Başyaver). 24- Meryem Hanım Muhiiya. 30- Ömer Terigul (askeri tabip). 31- Osman Terigul. 33- Ali Töre Muhiiya (Harbiyede Başyaver). 24- Meryem Hanım Muhiiya. 30- Ömer Teregul (askeri tabip). 31- Osman Terigul Subay. 33- Ali Terigul Subay. 34- Cafer Biyiş Subay. Askeri devair mensupları, sivil hükümet erkânı hazır bulunmamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 10 (§156 1969-298-299)
Hükümet reisinin yaveri Abdürreşit Bekbavoğlu

Resim, 11 (§156 1969-298-299)
Z. V. Togan, Başkurdistan hükümet reisi.
25 Şubat 1920, İsterlitamak.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 13 (§163 1969:314)
Z. V. Togan, 1920 kışın sivil kıyafetle.

Resim, N. 12 (§163 1969:314)
Z. V. Togan, 1919-20 mutad askeri kıyafetinde.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 14 (§140 1969:274)
"Neccar Abbas köyü" Bu nota İffet Erin Hanım tarafından yapılmıştır.

Resim, N. 15 (§164 1969:316)
"Zeki Velidi köyü" Bu nota Viyana İlimler Akademisi arşivi plâklarından alınarak Alim Almat Bey tarafından yapılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 21 (§214 1969:407)
Emir taraftarı mürteci Basmacılar tarafından öldürülen Tatar ve Başkurt subay ve erlerden sağ kalan İslâmgerey Açıoğlu.

Resim, N. 16 (§201 1969:382)
Buhara ve Semerkand'da Alaş Orda'yı temsil eden Kazak şair ve sanatkârı Dinşe.

Resim, N. 18 (§201 1969:383)
Kaşgar'da çalışan Altaylı ve Buhara'da çalışan Togan ailelerinin 1920'de Başkurdistan'dan ayrıldıktan sonra İstanbul'da buluşmaları.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 19 (§204 1969-386)
Enver Paşanın Türkmenistan cephesi kumandanı miralay Ali Rıza Beye 20 Mart 1922 tarihiyle ve kendi eliyle yazdığı mektubu (sonunda imzası: Enver).

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 20 (§264 1969:489)
Enver Paşanın maiyetini teşkil eden Türkiyeli subaylardan:
1- Ali Rıza, 2) Bartınlı Muhiddin, 3) Miralay Hasan ve
4) Miralay Halil Beyler.

Resim, 22 (§378 1969:511)
1- Abdülkadir İnan 2- Özbeklerden Devran Açil,
3- Kazaklardan Abdülhalik Korusbay

Levent Şahverdi Arşivi

Resim N. 24 (§310 1969:557)
1- Z. V. Togan, 2- Azimbek Bertıncan, 3- Abdülkadir İnan, Batı Kazakistan ve Başkurdistan'da beraberce çalıştıktan sonra, 1924 de Berlin Tiergarten'inde.

Resim 23 (§242 1969:459)
1- Abdülkadir İnan, 2- Zeki Validi Togan Türkmen kıyafetinde, Ocak 1923.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim N. 25 (§335 1969.600)
1- Nazmiye Togan, 2- Sübidey Togan, 3- İsenbike Togan, 4- ve Z. V. Togan.

Resim N. 26 (§336 1969.601)
1- Mamur Niyazi, 2- Z. V. Togan, 3- Semerkand Basmacı reislerinden Semerkandli Hemrahkul Bek,
4- Buhara reisicumhuru Osman Kocaoğlu, 5- Başkurt talebe Ahmet Ziya,
6- Semerkandli Basmacı Açıl Bey'in yeğeni Devran Açıl, 7- Abdülkadir İnan ve Buharalı talebe Salih.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim N. 27 (§336 1969-601)
1- Mamur Niyazi, 2- Z. V. Togan, 3- Ferganeli Subay Temür, 4- Semerkand Emniyet müdür muavini Abdüşşekür, 5- Enver Paşanın maiyetinden Cildiköllü Türkmen Nafiz ve Semerkandli Rauf, 1925 İstanbul'da.

Resim N. 28 (§342 1969-609)
1- Çokayoğlu Mustafa, 2- Kocaoğlu Osman, 3- Z. V. Togan, 4- Abdülkadir İnan, 5- ve Mustafa Şahkuli, İstanbul'da 1926.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim N. 17 (§201 1969:383)
Başkurdistanlı Sultangerey Altay'ın Kaşgar'da çalışan evlâdı: 1- İnayetullah, 2- Rahmetullah, 3- Fıtratullah

Resim, N. 30 (§340 1969:606)
Mustafa Şaisuli'nin resminin arkasındaki ithaf yazısı

Levent Şahverdi Arşivi

Resim, N. 29 (§340 1969-606)
Mustafa Şakuli

Levent Şahverdi Arşivi

Resim N. 31 (§337 1969:602)

1- Z. V. TOGAN, 1926, İstanbul ve edebiyat Üniversitesine profesör olarak tayin olunduğu sene 35 yaşında iken. 3- Prof. Pertev Naili BORATAV, Türk folklor ilminde kızılığı tercih etti; benim Doğu Türklerinde 19. asır sonralarına kadar yaşayan "Son Çağatay edebiyatı" tarihine ait etütlerimin Unesco tarafından yayınlanan "Türk Filolojisi Temel Kitabı"nda neşrine, Sovyet siyasetlerine aykırı olduğuna dair Unesco'ya bir "rapor" yazarak, engel olmuştur. Sovyet siyaseti ise 16. asırdan başlayıp Rus hükmü altına giren Türk kavimlerinin artık Türk olmayıp her biri ayrı isimlere ayrı milletler teşkil ettiğine dair iddialara müstenit bir siyasettir. 5- Orhan Şaik GÖKYAY, Türk millî kültürü araştırmalarında metod geleneklerine sadık kalarak bu yolda kıymetli eserler neşretti. 7- Çinli Müslümanlardan Celâleddin WANG-ZİN-ŞAN Çingiz Hanı ziyaret eden iki Çinli'nin seyahatnamesini türkçeye tercüme ederek benim derslerimden mezun olduktan sonra Gucmendang (Çang-kay-şek) hakimiyeti zamanında Doğu Türkistan millî hükûmetinde iç işleri vekilliğinde bulundu, Kızılar'ın işgalinden sonra Pakistan'a geçip, sonra İstanbul Üniversitesinde Çince müteahhitliği vazifesine getirildi. 8- Nihal ATSIZ, Köprülü zamanında Türkoloji asistanı idi, bir kaç millî dergi ve müstakil eserler neşretti ve hâlâ bu yolda neşriyatına devam etmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Resim No. 32 (§337 1969-603)
1964-68 bende doktora yapan talebelerim: 1- Mançulardan Tang-chi, 2- Aydın'lı Tuncer Baykara, 3- Pakistanlı Esrareddin Ahmed, 4- Düzceli Enver Konukçu, 5- Formoza'lı Çinli Chi-huei Huang, 6- Z. V. Togan, İstanbul 1968.

Resim N. 33 (§337 1969-603)
1966 Nisan'ında bu Hatıraların yazılışı sona erdiği vakit İstanbul Üniversitesi Umumî Türk Tarihi seminer derslerine devam eden talebeler.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Baskıya Notlar

I GENÇLİĞİM :

1. tevbe (1969:15)
2. ona (1969:22)
3. Tipter Ahun köyü (1969:38), başkurtçasına göre (B: 46) düzeltildi.
4. uzak (1969:40)
5. Sunargulov (M: 40, 510, n.116; Komatsu ve Yamauchi, 1986: 10, n.23).

II 1908 - 1916 YILLARI İLK İLMÎ ÇALIŞMALARIM :

1. İlekf (1969:70) < İlekov (B:79)
2. Davidov, (1969: 82).
3. Jlobin, M: 69.
4. İgnat, (1969: 105).
5. Mel'yoranskiy, (1969: 106).
6. Feldşer, (M: 89).
7. Rizenkampf, M: 395, 580n.20.
8. O: 106

III 1916 - 1918 YILLARI SİYASÎ HAYAT :

1. Bayteryakov (M: 109).
2. Dimitroviç (1969: 142) < Dmitriyeviç (M: 110, 527n43; B: 158).
3. Guriyeviç, (1969: 142).
4. İlk baskıda (1969: 144) bu isim Çixiyedze şeklinde yazılmıştır.
5. Mallitskiy, (M: 116, 529n77)
6. Şkopskiy (1969: 160) < Şkapskiy (M: 125; 531n114).
7. İlk baskıda Broyda (1969: 163) bu isim okunuşu ile Kraviçenko şeklinde yazılmıştır. Yazılışı ise Broydo şeklindedir (B: 180).
8. Pavloviçenko, Pavliçenko (1969: 160) < Pavliyuçenko (M: 127, 532n124).
9. İlk baskıda (1969: 180) bu isim okunuşu ile Kraviçenko şeklinde yazılmıştır. Yazılışı ise Koroviçenko şeklindedir (B: 196; M: 140, 536, n167).

Levent Şahverdi Arşivi

10. Ek düzeltmelere göre düzeltildi.
11. Annikov (1969: 213) < Annenkov (M: 161, 539, n. 224).
12. O: 281, aynen; ancak burada herhalde §220 ve §245'te olduğu gibi "istiklâl aşkı" sözkonusudur.
13. Makhin (1969: 222).
14. Herzen (1969: 223) < Gertsen (M: 174; 541, n252)
15. İlk baskıda (1969: 228) bu isim okunuşu ile Feotdorov şeklinde yazılmıştır. Yazılışı ise Fedorov şeklindedir (M: 178, B: 244).
16. Zayatübek (1969: 231) < Zayatülek (M: 180; B: 230).
17. Jannen, (B: 250); Janen (M: 183).

IV SOVYETLERLE ON BEŞ AY İŞBİRLİĞİ (1919-1920) :

1. İlk baskıda (1969: 252) bu isim okunuşu ile Orjanikitze şeklinde yazılmıştır. Yazılışı ise Ordjonikidze şeklindedir (M: 197, 548, n28; B: 269).
2. Zelenko (1969: 256) < Zelenkov (B: 273; M: 200).
3. Vasetis (1969: 260) < Vatsetis (M: 202, 548n47, B: 277).
4. İlk baskıda (1969: 263) bu isim okunuşu ile Samsanov şeklinde yazılmıştır.
5. Avksentyev (1969: 267) < Avksentyevskiy (M: 209, 550 n.73; Avkentyev (B:285).
6. sözüme (1969:267)
7. Neployev (1969: 277) < Neplyuyev (M: 218, 551n98; B: 295).
8. Mahendra (M: 223, 553, n. 118)
9. Tsurupa (1969: 285) < Tsyurupa (M: 224, 554n119; B: 304).
10. Korostelev (M: 225, n.121)
11. Budyonii (1969: 292).
12. İlk baskıda (1969: 305) bu isim okunuşu ile Artium şeklinde yazılmıştır.
13. İlk baskıda (1969: 366) bu isim okunuşu ile Vaytsikovsky şeklinde yazılmıştır. Voytsexoviç (B: 326), Voytsexovskiy (M: 240), Voytsexoviç (M: 557n170).
14. Syromolotov (M: 240, 557n169).
15. 1969 metninde "Slobov" şeklinde yazılmış olan bu isim B: 326 ve M: 628'e göre "Lobov" şeklinde düzeltilmiştir.
16. Suxarev (M: 247, 559n.200)
17. Dauge (1969: 314) < Daugel-Dauge (B: 335, n.2; M: 559, n. 201).
18. İlk baskıda (1969: 316) bu isim okunuşu ile Atriadı şeklinde yazılmıştır. Yazılışı ise Otryad'ı şeklindedir.
19. Zirjenskiy (1969: 319) < Dzerjinskiy (B: 340; M: 251, 559, n. 211).
20. 1969: 323'de "merkezî" anlamına gelen rusça kelimenin ilk harfi "TS" yerine aynı anlamındaki almanca kelimenin ilk harfi olan "Z" kullanılmış.
21. ZKP, (1969: 323)

Levent Şahverdi Arşivi

V TÜRKİSTAN'DA MÜCADELELER :

1. Botakol (1969: 329) < Botkül (B: 351).
2. Kuybişev, (1969: 340).
3. Biliayev, (1969: 350).
4. O: 306>Metmurat (1969:367)
5. O: 306
6. O:307
7. O:316
8. Sogud (1969:394
9. O: 325.
10. bir parçasına (1969:419)
11. izhar ettiği
12. her şeyin
13. bir (1969:422)
14. 1969 metninde "Sunitze" şeklinde yazılmış olan bu isim B: 448 ve M: 336 ve 574 n. 127'ye göre "Svanidze" şeklinde düzeltilmiştir.
15. şeklini değiştirerek (1969: 425)
16. O: 352
17. Moskova, 1997: 345'te bu vecizenin Griboyedov'dan olduğu söylenmektedir.
18. O: 364
19. O:367
20. O:370
21. 1969: 461'e elle düzeltme.
22. 1969: 461'e elle düzeltme.
23. O: 377c
24. O: 380a
25. B. 473; M: 354'e göre tamamlandı

VII AFGANİSTAN'DA Beş Ay :

1. Afganistan Büyükelçiliğinden alınan bilgiye göre Kâbil yakınındaki bu yazlık karargah Tağman adını taşımaktadır. 1969 metninde bu isim Bağman (s. 495, 502), Bağınan (s. 495), Pagman (s. 512) şekillerinde geçmektedir.
2. 1969: 506, O: 409'a göre düzeltildi.
3. O: 409
4. O: 415b < 1969: 515 "partiyle hakimiyeti"

Levent Şahverdi Arşivi

VIII BÖLÜM HİNDİSTAN- TÜRKİYE :

1. O: 426. Burada kütüphane hakkında verilen bilgiler "şimdi" diye bahsettiği "Hâtıralar"ı yazdığı yıllara aittir.
2. O: 427

IX AVRUPA'DA GEÇİRDİĞİM ON SEKİZ AY :

1. Perkunas (M: 452).
2. Shapoval (1969: 565) < Şapoval (M: 452, 587, n.77; B: 594).
3. MT: 183-184'e göre düzeltildi.
4. O: 607.
5. O: 464; ayrıca Z. V. Togan, "Lahor'da Toplanan İlmi Kongreler," Havadis 17.1.1957 makalesinde bu görüşmeye vesile olan konferansın 28-30 Aralık 1956'da toplanmış olduğunu yazıyor.
6. MT: 195.
7. MT: 587.
8. MT: 587.
9. O: 474, aynen.

X AVRUPA'DAN TÜRKİYE'YE :

1. Mesaroş (1969: 597). Ivanics Maria'nın yardımlarıyla düzeltilmiştir.
2. Paykar (1969: 598); Prule (1969: 598). Ivanics Maria'nın yardımlarıyla düzeltilmiştir.
3. olmuştu (1969: 614)

SONSÖZ

1. Ek düzeltmelere göre düzeltildi.

DİZİN

1. Haritada bu dağların adı yanlışlıkla "Zeferşan" yazılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Dizin

Yer isimleri, ekli haritanın sol kenarındaki Romen rakamları ve alt kenarındaki harflerin kesiştiği koordinat noktaları olarak belirlenmiştir.

1917-1920 Senelerinde Küçük Başkurdistan, [Samoylov'un hatıraları], §144.

1918-20 Sibirya Expedisyonu, [B. Unterberger'in eseri], §124.

20 Senelik Hayat, [Plexanov'un eseri (Beltov takma adıyla)], §43.

Abağa, [Küçük Sultan'ın kardeşi], §1.

Abay, [19. yüzyıl Kazak şairi], §21.

Abbas, [Habib Neccar'ın arkadaşı], §10, 140.

Abbas Kulihan, [Mehmedabâd'daki kumandan], §247.

Abbaskuli Atamalibekov, [Fransa'daki Azerbaycanlılardan], §302.

Abceli, Abcelil, [X/İ], §6, 111, bk. Abdülcelil, Ebcelil.

Abdulhaq Dihlevî, [17. yüzyıl tezkire yazarı], §287.

Abdulhay al-Luknevî, [Hintli din âlimi], §14.

Abdullah Battal (Taymas), [dilci ve yazar; hayat boyu dostu], §27, 50, 79, 163, 174.

Abdullah Edhem, Abdullah Edhemov, Abdullah Edhemoğlu, [Tatarıstan Maarif Vekili], §97, 109, 129, 130, 164.

Abdullah Efendi, [Türkiyede okumuş Başkurtlardan], §54, 335.

Abdullah Gambarov, [Başkurt 3. Alayından], §111, 114.

Abdullah Han, [Özbek Hanı 16.yüzyıl], §190.

Abdullah İdilbay, Abdullah İdilbayev, [Başkurt ordusu subaylarından], §97, 98, 180, bk. İdilbayevler.

Abdullah İlyas, Abdullah İlyasov, Abdullah Kanton İlyasov, [Başkurt ordusu subaylarından, Yurmatı Kanton Reisi], §17, 118, 127, 279.

Abdullah İsmeti, [Muharrir, Qustanay'dan], §32, 33, 65, 100, 104, 222.

Abdullah Miras, [Başkurt ordusu subaylarından], §97.

Abdullah Molla, [General Abdülaziz ailesinden], §87.

Abdullah Qariyev, [Kazan tiyatro sanatçısı], §120, 122.

Abdullah Recebi, [Buharalı gençlerden], §211.

Abdullah Sarukin, [Tatar münevveri], §122.

Abdullah Tokay, [Tatar münevveri ve şairi], §32.

Abdullah Tölebayev, [Semerkand polis müdürü], §228.

Abdullin, [Ufa yolunda istasyon], §99.

Abdulmelik, [Buhara Mangıt sülalesi prensi], §279.

Abdurrahim, §188, bk. Mirza Abdurrahim.

Abdurrahman Binbaşı, [Keles'teki evin sahibi], §232.

Abdurrahman Câmi, §262, bk. Molla Câmî.

Levent Şahverdi Arşivi

Abdurrahman Hakberdin, [Tatar muharriri], §136.

Abdurrahman Han, [Afgan Emiri], §22,279.

Abdurrahman ibn 'Avf, [Halife Ömer zamanı], §146, 293.

Abdurrahman İlekov, [Astarkhanlı], §39.

Abdurrahman Menglibayev, [bir Tatar talebe], §8.

Abdurrahman Molla, [Astarkhan'da], §39, 40, 172, 173.

Abdurrahman Ömerov, ["Edil" gazetesinde], §30, 39, 40.

Abdurrahman Sadi, ["İnkılap" yazarlarından], §222.

Abdurrahman Urazayev, [Türkmenlerden], §76, 77, 80.

Abdurrahman, Abdurrahman Fahreddinov, [Rizaeddin Fahreddin oğlu], §120.

Abdurrauf, [biraderi], §24, 57.

Abdurresul Han, [Afgan elçisi], §188, 196, 197, 204, 270, 275, 278, 280, 286, 292, 296, 328, 329.

Abdürreşit (Fahreddinov), [Rizaeddin Fahreddin oğlu], §78.

Abdülalîâm, [General Abdülaziz evlâdından], §87.

Abdülaziz, [general], §76, 87, bk. Abdülaziz Devletşin, Aziz Devletşin, Devletşin.

Abdülaziz Devletşin, §87, bk. General Adülaziz, Aziz Devletşin, Devletşin.

Abdülbari, [biraderi] §38, 54, 57.

Abdülber, §158, bk. Mevlevi Abdülber.

Abdülcelil, [X/İ], §130, 139, bk. Abceli, Ebceli.

Abdülhadi Han, [Afgan Londra sefiri], §272, 275.

Abdülhak Abidov, [Başkurt hükümet azası], §109, 112, 125.

Abdülhakim Bükeyhanov, [mesai arkadaşlarından], §149.

Abdülhalik Konısbay, [Kazaklardan bir seyis], §255, 281.

Abdülhalim, [Semerkand aydınlarından], §218.

Abdülhamit Arif, Abdülhamit Arifoğlu, Arifov, [Sonradan Buhara Harbiye nazırı], §117, 121, 127, 188, 206, 211, 212, 213, 222, 269, 270, 281, 311, 316, 320.

Abdülhamit Süleyman, Abdülhamit (Çolpan), §57, 117, 192, bk. Çolpan

Abdülhay Erkebay, Abdülhay Erkebayev, [muharrir, şair, Salcıyutlardan], §130, 175.

Abdülhay Kurbanali, Abdülhay Kurbanaliyev, §84, 97, 119, 130, bk. Kurbanaliler.

Abdülkadir İnan, Abdülkadir Cılkıbay, §110, 113, 120, 140, 145, 146, 149, 164, 175, 213, 214, 215, 312, 325, 336, bk. Fethülkadir Süleyman, Tuqan.

Abdülkadir Muhiddinov, §83, 188, 196, 316, bk. Mirza Abdülkadir Muhiddinov.

Abdülkadir Quşbegiyev, [Taşkentli münevveri], §188.

Abdulkhaliq Ucduvânî, [mutasavvıf, 13. yy.], §206.

Abdüllatif Hazret, [Tamyan'da], §19.

Abdülmecit Bey, [Sengzar Özbeklerinden], §223.

Abdülvahap Murad, M. Muradi, Muradoğlu, [Avrupa'daki Özbeklerden], §312, 315, 333, 337.

Abdülvahit Mirza, §188, 258, bk. Mirza Abdülvahit.

Abdürrauf, [biraderi], §311, 344.

Abdürreşit Bekbav, Bekbavoğlu, [Başkurt muhafız alayı kumandanı], §120, 176.

Abdürreşit İbrahim, Abdürreşit Kadı İbrahimov, §33, 66, 146, 158, 328, bk. Kadı Abdürreşit İbrahim, Reşit Kadı.

Abdüssettar Cebbaroğlu, [Avrupa'daki talebelerden], §310.

Abdüşşekür Hakimbayoğlu, Semerkandlı Abdüşşekür, [Semerkand'da polis müdür muavini], §228.

Levent Şahverdi Arşivi

Ab-ı Rahmet, [Semerkand'da nehir], §227, 238.

Abidcan Çataq, Abidcan Mahmudov (Çataq), [Khoqandlı], §76, 77.

Abilov, [Azerbaycan mümessili sıfatını taşıyan yoldaş], §176.

Ablay, Ablay Han, Ablay Sultan, [Küçüm Han evlâdından, 18.yy. orta-yüz hanı], §1, 245.

Ablıq, [Taşkent civarında evinin bulunduğu yer], §83, 230, 232.

Abraha, [Yemen valisi], §47.

Abû'l Alâ al-Ma'arrî, [11. yüzyıl Arap düşünür ve şairi], §27, 28, 29, 44, 46.

Abu Bekir, [halife], §71.

Abu Bekir 'Arabî, [Endülüs'lü âlim], §71.

Abu Dulaf, [seyyah], §256, 302, 323.

Abu Leheb, [Kur'an'dan], §92.

Abulfadl-ı Allâmî, [Ekber Han'ın münşisi], §282.

Abu Nasır ibn İraq, [Khorezmli âlim], §182, 183.

Abu Said al-'Arabî, [Hintli bilgin], §47.

Abuzer Gufarî, [peygamber devrinden], §293.

abzar, [ahır], §15.

acı bal, [baldan yapılan alkollü içki], §10, 11, 20, 53, 105.

Acıgen, [Nogay boyu], §335.

Açıl Bek, Açıl Bay, [Semerkandlı Basmacı, Nayman boyundan], §208, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 228, 229, 230.

Açıl Toqsaba, [Semerkand Karakalpaklarından, Açıl Bek'in maiyetinden], §218, bk. Toqsaba

Açlık Yılları, [Tolstoy'un eseri], §18.

Adalar, [İstanbul'da], §127, 128.

Adapazarı, [Türkiye'de], §45.

Aday kabilesi, [Kiçi-yüz Kazaklarından], §178.

Adil Yusuf Ağa, [Köstence Nogaylarından], §335, bk. Kireşlikli Adil Ağa.

Adile, [Sadri Maksudi'nin kızı], §299.

Adilşah, [altınmadeni sahibi], §103.

Adilşah İşan, [General Abdülaziz Devletşin'in büyük babası], §87.

Adnan Adıvar, [Türkiyeli bilim adamı], §295, 332.

Afife, [İsmail Muhliya'nın eşi], §132.

Afrasyab, [Semerkand yakınlarınlarında harabe], §199.

Afrig sülâlesi, [Khorezm'in eski sülâlesi], §182.

Afşin, [Abbasiler devri kumandanı], §220, 225.

Afzal Buhari, [Berlin'de Türkistanlı talebelerden], §327.

agöy, [misafir evi], §7.

aguna, [yaban horozu], §53.

Ağa İslâm Ali Efendi, [Köstence Nogaylarından], §335.

Ağa Muhammed Han, [İlk Kacar hükümdarı], §246, bk. Aqdaşı Şah.

Ağaç Kışla, [Ufa yakınlarında], §120, 121.

Ağaoğlu Ahmet, §253, 258, 295, 325, 344, bk. Ahmet Ağaoğlu.

Ahd-ı Atik, Ahd-ı Atik ve Cedid, [Tevrat ve İncil], §47, 153.

Ahengeran, [Taşkent yakınlarında nehir], §83, 264.

Ahengeran-Firuzkoh mevkii, §264.

Ahlov, [miralay], §162, 164.

Ahmed Şinqiti, [Mağribli bilgin, dilci], §33.

Ahmedheki, §72, bk. Ahmet Zeki.

Ahmediler, [Sufi tarikatı], §275, 278, 332.

Ahmet, [köy, Başkurdistan'da], §21.

Ahmet Ağaoğlu, [Türkiye'de etkin olan Azerbaycanlı düşünür ve siyaset adamı], §30, 344, bk. Ağaoğlu Ahmet.

Ahmet Ali, [Çilebi tüccarlarından], §125.

Ahmet Baytursun, Ahmet Baytursunov, [Kazak münevveri, yazar], §121, 127, 129, 146, 149, 168, 171, 172, 222, 232, 304, 316, bk. Aqañ

Ahmet Biyişev, [Başkurt subayı], §109.

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Canbak, [Tümen Tatarlarından], §264.

Ahmet Cevat, [Türkiyeli komünist], §222.

Ahmet Emirhan, [gençlik arkadaşı], §45, bk. Ahmetsani.

Ahmet Han, [Maçalıların reisi], §227.

Ahmet Han, [Afgan sefiri], §346.

Ahmet Hikmet Müftüoğlu, [Türkiyeli tarihçi], §259.

Ahmet İshaki, ["Şark Kütüphanesi" sahibi], §22.

Ahmet İşan, [Arqa'da], §175.

Ahmet Mithat Efendi, [Osmanlı müverrihi], §41.

Ahmet Nafiz, [Türkmen aydını], §268.

Ahmet Salikov, Ahmet Salikatti, [Osetin müslümanlarından siyasetçi], §69, 72, 73, 74, 77, 78, 85, 86, 88, 320, 327.

Ahmet Şükrü, [felsefe hocası], §327, 333.

Ahmet Varis, [Başkurt Basmacılardan], §215, 217.

Ahmet Yesevi, [mutasavvıf], §7, 16, 62, 340.

Ahmet Zeki (V. Togan), §20, 47, 129, 270, bk. Ahmedheki, Validov, Zeki Velidi.

Ahmet Ziya Özkaynak, [Türkiye'ye gelen Başkurtlardan], §164.

Ahmetcan, [Ütçkli âlim], §6, 45, 55.

Ahmetcan Adnabay, [Bürcen Başkurtlarından], §175.

Ahmetcan Mahdum, [Buharalı münevver], §57.

Ahmetcan Okay, [Berlin'de Türkistanlı talebelerden], §333.

Ahmetsani, [Ahmetcan'ın torunu], §45, 46, 47, 48, bk. Ahmet Emirhan

Ahmetşah, [babası], §20, 87, 334.

Ahun, [bir Tipter köyü], §111.

Ahund Talipzade, Ahund Yusuf Talipzade, [Azerbaycanlı panislamist], §7, 216, 221, 223.

Ak Ziyaret, [Afganistan'da istasyon], §264.

Akbaş Bek, [Semerkand tarafında Saray kabilesinden], §218.

Akbiyik, [yayla, Başkurdistan'da], §1, 15, 46, 55.

Akçulpanov, [Başkurt ordusunda miralay], §120.

Akçuraoğlu Yusuf, §342, bk. Yusuf Akçura.

Akçurinler, [Kazan'ın büyük ailelerinden], §41, 49, 61, 121, bk. İbrahim Akçurin.

Ak-Edil (Belaya), [Edil (Volga)'in doğu kolu], §1, 16, 30, 101, 108.

Ak-gelin, §16, 23.

akhtaçı, [at bakıcısı], §246.

Akimbetov, [Semerkandlı Başkurtlardan], §57.

Akına Karşı, [Lenin'in eseri], §80, 148, 167, 244.

Akkağıt Dostcan kızı, [Kazak şairesi], §78.

Akkoyunlular, [15. yüzyıl Türkmen sülalesi], §245.

Akmola, [IX/O, vilayet, 1998 sonrası Kazakistan'ın başkenti "Astana"], §230, 233.

Akmolla, [şair], §87.

Ak-Padşa, [Rus çarına verilen ad], §58.

akrostiş, [belli bir ismin şiirin mısra başlarında gizlenmesi], §173.

Aksakov, [18-19. yüzyıl Rus muharrirlerinden], §23.

Ak-Tatar, [12-13. yy. Doğu Asya Türk boyları], §1.

Aktav, [IV/L], §230.

Aktyubinsk, [IX/H], §113, bk. Aq-tübe.

Akulinin, [general], §117, 120.

Akulov, [Orenburg komünist fırkası reisi], §144, 149, 150.

alaçık, [yazlık ev], §7, 15, 23, 26, 46, 102, 325.

Alagoyan, [köy], §3, 15, 29, 53, bk. Alagoyan Tamağı, Alagoyanbaşı.

Alagoyan, [nehir], §16.

Alagoyan Tamağı, [köy, Alagoyan suyunun nehre döküldüğü yer], §16, 53.

Levent Şahverdi Arşivi

Alagoyanbaşı, [köy, Alagoyan suyunun doğduğu yer], §16, 20, 23, 38.

Alaş Orda, [Kazakistan'da milli hareket ve fırka], §95, 100, 104, 112, 117, 118, 121, 125, 126, 127, 129, 149, 158, 189, 195, 196, 222, 234, 316.

Alaş-Orda, [Kazak gazetesi], §112.

Alatav, [Küzen köyü yakınındaki dağlardan], §5.

Alav, [Alçın beyi], §335.

Alçı Tatar, [boy adı], §173, 259.

Alçın [Nogay boylarından], §335.

Aldar, [Küçümlülerin beylerinden], §174.

Aleksandr (İskender), §47, 48, bk. İskender

Aleksandr Aleksandroviç Semenov, A. A. Semenov, §57, 61, bk. Semenov.

Aleksandr Nikolayeviç, §344, bk. Samoyloviç.

Âlem-i İslâm, [gazete], §25.

Ali Ahmet Ümitbayev, [Başkurt tarihçisi, 1841-1907], §117.

Ali al-Qari, [Heratlı teolog], §44.

Ali bin al-'İmrânî, [Khorezm âlimi], §183.

Ali Ejder Sa'idzade, [Azerbaycanlı], §222.

Ali Ekber Topçıbaşı, [Azerbaycanlı], §71.

Ali Haydar Öner, [Bursa'da doktor], §295.

Ali Kemal Efendi, [Berlin'deki Azerbaycanlılardan], §326.

Ali Kuşçu, [15. yy. âlimi], §343.

Ali Merdan Bey Topçıbaşı, [Azerbaycanlı fikir ve mücadele adamı], §78, 86, 88, 325.

Ali Muzaffer, Prof., [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi], §31.

Ali Rıza, Ali Rıza Bey, [Türkiyeli esir subay], §189, 203, 211, 264, 277.

Ali Şevket Bey, Ali Şevket Efendi, [Kâbil'de], §277, 278.

Aliasgar Bey, [Azerbaycanlı aydın], §326.

Aliasgar Çağatay, [imam ve muharrir], §30.

Aliasgar, Aliasgar Sırtlanov, [Başkurtlardan avukat], §42, 52, 66, 67, 71.

Aliekber, [komşu köylerden], §23, 53, 127.

Alihan Bükeyhan, Alihan Bükeyhanov, [Çingiz evlâdından Samara'da memur], §52, 66, 71, 72, 74, 78, 84, 91, 95, 98, 112, 121, 127, 178, 304, 316, bk. Elekeñ.

Alikerrar Molla, [amcası], §22, 55.

Alim Han, [son Buhara Emiri], §279.

Alimcan Barudi, §31, 121, 163, bk. Müfti Alimcan Barudi.

Alimcan Eminov, [Tatarlardan], §128.

Alimcan İbrahim, Alimcan İbrahimov, [Tatar muharriri], §50, 72.

Alimcan Tagan, [miralay, yakın arkadaşı], §55, 103, 105, 109, 111, 114, 119, 120, 239, 281, 310, 312, 322, 329, 330, 334, bk. Dr. Tagan, Miralay Dr. Alimcan Tagan.

Alişev, [Başkurt subayı ve müellif], §145.

Alişir Nevai, [15.yy şair ve devlet adamı], §21, 29, 44, 61, 142, 188, 221, 249, 258, 261, 340.

aliterasyon, [kelimenin başında ünsüzlerle yapılan kafiye], §173.

Alkinler, §, bk. İlyas Alkini Seyit Gerey Alkin.

alkış, [dua], §7.

Allaberdi Cafer, Allahberdi Caferoğlu, Allahberdi Caferov, [7 Mayıs 1917 Moskova Kongresine katılanlardan], §98.

Allaberdi Nogay, [atalarından], §1.

Allaguvat, [köy, Başkurdistan'da], §40.

Allaguvat Mirza, [Yedisan Nogayları beyi], §40.

Allahüekber dağı, [Türkmenistan'da], §248.

Allahyar, §7, 12, 16, 171, 221, bk. Sufi Allahyar

Allam, [molla], §4.

Allen, W.E.D., [şarkiyatçı], §321.

Allworth, E., [sovyetolog ve Özbekistan tarihi mütehassısı], §340.

Almambet, §58, bk. Elmembet Qalmuq.

Al-Munqidh min al-Dalâla, [Gazali'nin eseri], §18.

Levent Şahverdi Arşivi

Alp Bamsı Böyrek (Alpamsa), [destan kahramanı], §62.

al-Tariqat al-Muthlâ, [Mercani'nin eseri], §5, 41.

altar, [kilise mihrabı], §300.

Altay (Sagay Türkleri), [Altay bölgesi Türkleri], §44, 50.

al-Tilmidh, [St. Petersburg'da çıkan arapça gazete], §22, 33.

Altın Orda, [13.-16. yüzyıllarda], §1, 52, 54, 61, 172, 173, 178, 179, 181, 343.

Am'aq, [Karahanlılar devri şairi], §280.

Aman Pehlivan, [Basmacı reisi], §175.

Amancur Bahadır, [Kıpçak kabilesi reislerinden], §216.

Amangeldi İmanov, [Kazak sergerdesi], §118.

Amanullah, Amanullah Han, [Afgan Hanı], §204, 205, 241, 270, 272, 279, 296.

Amiral Kolçak, [Beyaz Rus lideri], §119, 121.

Amu Derya, [nehir, Aral'a dökülür], §66, 180, 182, 183, 187, 211, 237, 241, 270, 289.

Anau, [II/İ], §246.

Andkhoy, [II/L], §205.

Anısârî, Dr., [Hint müslüman ileri gelenlerinden], §286.

Ankara, §60, 96, 105, 113, 115, 132, 140, 164, 167, 176, 192, 196, 222, 223, 253, 254, 257, 264, 269, 271, 282, 294, 295, 302, 323, 325, 333, 335, 336, 340, 341, 343, 344, 345.

Ann Arbor Müsteşrikler Kongresi, §347.

Anna Bala Bey, [Türkmenlerden], §182, 193.

Anna Chilag, [ilândaki kadın], §9.

Anna Mahmud, [Türkmenlerden], §193.

Anna Mehmet, [Türkmenlerden], §246.

Anna Murad, [Türkmenlerden], §186, 187.

Annenkov, [Kozak reisi], §111.

apa, [abla], §90.

'Aqaid Nesefi, [Necmeddin Ömer al-Nesefi'nin eseri], §5.

Aqan, §316, bk. Ahmet Baytursun.

Aq-car, [Guzar yakınlarında köy], §212.

Aqdaşı Şah, §246, bk. Ağa Muhammed Han.

Aq-meçit, [IV/L, bugünkü Qızıl-Orda], §83, 118, bk. Perovsk.

Aq-tübe, 113, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 135, 141, 149, 178.

Arabayoğlu, [Kırgızlardan mücadele arkadaşı], §304.

Arabistan, §102, 331.

Aral Sor gölü, §172.

Aralbayoğlu Otarbay, [Özbekistan'dan], §149.

Aras, [Türkiye sınırında nehir], §344.

Arbakov, [riyaziyat öğretmeni], §42, 43.

Ardakhuşmiten, §182, bk. Khojaili.

Argayaş Vilayeti, Argayaş Kantonluğu, [Başkurdistan'da], §84, 97, 110, 119.

Argun, [boy adı], §285.

Arif Kerimi, [Tatar aydını], §189, 268, 269, 270.

Arif Muhammedyar, Arif Muhammedyarov, [teğmen], §105, 106, 109, 172, 175.

Arif Sayrani, [Sayran köyü münevverlerinden], §5.

Arifullah, [Kazanlı dost], §173.

Aristov, N., [etnograf, tarihçi], §43, 50.

Arkeoloji Cemiyeti (Rus), §31, 60, 64, 66.

Arlar, [boy adı], §1.

Arlar, [köy adı], §17.

Arlatlar, [boy adı], §259.

Arnavut Mustafa Koçu Bey, [Osmanlı devlet adamı], §72.

Arpatlar, [boy adı], §245.

Arqa, [Orta-kuzey Kazakistan], §213.

Arslan Mirza, [18.yüzyıl Nogay beyi], §335.

Arşın Tavus, [Zibunnisa'nın Delhi'deki köşkü], §292.

Artem, §156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 177, 244, bk. Sergeyev-Artem.

Levent Şahverdi Arşivi

Arxangelskiy, [Orenburg valisi], §95, 97.
asaba, [yurtluk], §305, bk. votçennik.
Asadabâd, [Meşhed ile Afgan sınırı arasında], §260.
Asadullayev, [Azerbaycanlı zengin], §88.
Asahi Shimbun, [Japon gazetesi], §271.
Asake, [Özbekistan'da istasyon], §92.
al-Asâr al-Baqiyya, [al-Biruni'nin eseri], §48.
asb-i Khutteli, [Khuttal atları], §209.
Ashabad, [II/H], §172, 174, 175, 176, 177, 183, 199, 222, 232, 240, 241, 242, 245, 254, bk. Aşkabad.
Askar, [Başkurdistan'da köy], §1, 334.
Asr-ı Bistum, ["20. Asır" adında Tahran gazetesi], §257.
Astarkhan, [VII/B], §1, 22, 30, 39, 40, 41, 42, 112, 117, 118, 125, 143, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 335.
Astarabad, [İran'da, II/G], §270.
Asyat, [Asyalı], §296.
Aşkabad, [II/İ], §117, 126, 184, 234, 240, 246, 254, 268, 276, 277, bk. Ashabad.
Aşmarin, [türkolog], §35, 52, 65, bk. Nikolay Aşmarin.
Aşur Ali Zahiri, [Özbek münevverlerinden], §52, 76, 188.
Atahocalar, [Ferğane'de], §188.
Ataman Dutov, §113, bk. Dutov.
Ataman Kargin, [Ural Kazaklarından], §116, 125, bk. Kargin
Atatürk, §60, 121, 201, 253, 258, 302.
Ataullah Hazret, Ataullah Molla, [Samara Melekes'te], §44.
Atciter, [Mişer köyleri], §103, 105.
atları adak etmek, [hayat kurtaran atlara artık binilmemesi], §
Attâr, Feridedin, [sufi ve şair, 13.yy.], §7, 12, 16, 27, 146.
Avksentyev, [general], §126, 136.
Avksentyevskiy, [Frunze'nin muavini], §136.
Avrupa Aydınlık Hareketlerinin Tarihi, [J. W. Draper'in eseri], §41.
Avrupa'nın Fikri İnkişafı, §43.
Avustralya, §241, 270, 345, .
Avusturya, §13, 42, 59, 61, 105, 147, 159, 345.
Avziano-Petrovsk, [Başkurdistan'da yer adı], §139.
Ayabâd, [Taşkent Semerkand arasında yer], §198.
Ayaz İshaki, [Tatar ileri gelenlerinden], §73, 74, 78, 86, 88, 121, 122, 304, 313, 320, 326, 327, 340.
Aydaq, [Küzen'in torunlarından], §1.
Aygır Ölgen, [ailenin yurtluklarından], §15, 45, 46, 48.
Ayıt Mehmet, [İstanbul'daki Kazaklardan], §295.
Ayıtbayev, [Başkurdistan hükümeti ziraat vekili], §97.
Ayneddin, [şaman], §37.
Aynülhayat, [kız kardeşi], §239.
Ayşe, [Peygamberin zevcesi], §30, 331.
Ayvaz, [destan kahramanı], §221.
Azerbaycan, §84, 96, 319, 326.
Azerbaycan Müsavat Partisi, §79.
Azimbek Berimcan, Azimbek Berimcanov, [Kazak hukukçu], §120, 125, 126, 231, 307, 310, 317, 322.
Aziz, [Makar köyünden], §17, 21, 23.
Aziz Devletşin, §80, 87, bk. Abdülaziz Devletşin.
Azize Hanım, [A. Battal Taymas'ın hanımı], §50.
Aznay, [civar köylerden], §25.
Baalbek, [Suriye'de yunanca Heliopolis], §47.
Baba Bek, [Özbek Beyi], §180.
Babanzade Naim Bey, [Türkiyeli gazeteci], §34.
Bâbur Mirza, [16. yüzyıl Hindistan-Türk hükümdarı], §42, 178, 275.
Bâburname, [Bâbur'un eseri], §54.
Bacık, [yetiştiği çevredeki köylerden], §5.
Badaninskiy, [Kırım'dan], §73.
Bagdan, [Semerkand doğusunda], §220.
Bagratlar Devri, [Ermeni sülalesi], §71.

Levent Şahverdi Arşivi

Bağıstan, [yetiştiği çevredeki köylerden], §57.
bağuçı, [şaman], §37, 212.
Bahaeddin, [Mevlâna'nın babası], §161.
Bahaeddin Nakşbend, §38, 44, bk. Nakşbendi.
Bahailer, [İran'da bir dini hareket], §278.
Bahti Gerey, §1.
Bahtiyar, [Tatar köyü], §45.
Bakara, [Kur'an suresi], §47, 140.
bakhşı, baqşı, [şaman], §37, 212.
Bakunin, [anarşist düşünür], §159.
Bakû, [Azerbaycan'ın başkenti, IV/D], §22, 42, 58, 74, 117, 125, 126, 169, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 244, 252, 259, 273, 284.
Bakû Şark Milletleri Kongresi, §176.
Bala Bek, [Türkmen], §180, 182.
Balabanova, [Moskova'da İtalyan bir hanım], §315, 320.
Balakov, [bir iskele], §30.
Balam-Bagur, [Arap edebiyatından kıssa], §221.
Balıkçı, [Hazar kenarında kasaba], §173, 178.
Balinov, [Prag'da Kalmuk muhacir], §333.
Balkan Harbi, §55, 84, 94, 125.
Balkh, [Afganistan'da, II/M], §22, 161, 242, 253, 270, bk. Mezarı-Şerif.
Bamı, [Aşkabad yolunda istasyon], §176.
Baqa'i, [Balkhli şair], §242.
Baqırgan, [Khiyva taraflarında Balakov], §179, 180.
al-barâdhin al-bikiyye, [efsanevi özellikleri olan atlar], §64, bk. birdhevn-i khutteli, Khuttal Bek atları.
Baranov, [komiser], §98.
Baratuşi-Baloug, [Macar doktor], §66.
barımta, [yağma], §178.
Barın, [Moğol boyu], §218.
Barın (Bahrin), [Semerkand taraflarında köy], §208.
Barın-Tabın uruğu, [boy], §119.
Barnavul, [X/U], §52.
Baron von Rozen, Baron Viktor von Rozen, [âlim], §43.
Barthold, V.V, [Rus âlimi], §42, 43, 52, 57, 59, 61, 65, 68, 140, 145, 239, 259, 287, 323, 336, 344.
Bosquncak, [kumluk bölge], §172.
Basmacı (harekâtı), Basmacı, Basmacılar, §83, 122, 151, 175, 184, 186, 189, 196, 197, 201, 204, 205, 208, 211, 213, 214, 215, 217, 218, 226, 228, 233, 238, 241, 254, 268, 301, 315.
Başımıza Gelenler, [Mehmet Arif Beyin eseri], §22.
Başkiropomoşç, [Başkurtlara Yardım Komitesi], §144, 160.
Baş Qoruq, [Maça taraflarında], §231.
Başkurdistan, §1, 5, 7, 16, 17, 19, 25, 30, 44, 45, 47, 55, 66, 74, 78, 79, 83 ,84, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 180, 183, 184, 188, 189, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 211, 213, 214, 215, 220, 230, 234, 235, 238, 239, 244, 245, 251, 259, 274, 281, 283, 289, 294, 298, 304, 305, 327, 330, 333, 334, 335, 336, 340.
Başkurdistan Mümessiller Heyeti, §131, 135.
Başkurdistan'da Milli Hareketler Tarihinin Ana Hatları, [Şamsun Tipeyev'in eseri], §162.
Başkurt, [gazete], §113.
Başkurt Askerî İdaresi (Başkirskoye Voyskovoye Upravlenîye), §97.
Başkurt Harp İdaresi, §120.
Başkurt Kontrrevolüsyonerleri, §98.
Başkurt Kozakları, [Başkurtlardaki Kozak birlikleri], §103, 111.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkurt Partisi, §164.
Başkurt Sovyet Cumhuriyetinin Teşekkülü, [R. Raimov'un kitabı], §156.
Başkurt Ülke Şurası, §78.
Batı Alay Dağları, [Karateğin tarafları], §230.
Batı Sibirya "Tümenleri", §1.
Batırşa, [tarihi kahraman], §245.
Battal Gazi, [efsanevi kahraman], §238.
bayalış, [step ağacı], §178.
Bayatlar, [boy adı], §259, bk. Baylar.
Bayavut, [boy adı], §259.
baybiçe, [baş hatun], §190.
Bayhaqi, [11. yüzyıl tarihçisi], §287.
Bayık, [Başkurdistan'da bir Tatar Köyü], §164.
Bayış, [kuzeni], §188.
Baylar (Bayatlar), [boy adı], §1.
Baymak, [Başkurdistan'da bölge adı], §97, 98, 100, 180.
Bayqoñur, [VII/L], §347.
Baysun, [III/M], §62, 188, 211, 214, 215, 224, 241, 245.
Bayterekov, [Duma azası], §69.
Bazarov, §118, bk. Hürmetullah.
Bedehşan, [Afganistan'da], §22.
Bedgâh, [Afganistan'da], §264.
Begrem, [Bâbur Mirza ve evlâdına ait abidelerin bulunduğu yer], §275.
Behram Bek, [Semerkand'da], §208, 218, 219, 224.
Behriz, [Afganistan'da], §270.
Bekbulat Hazret, Bekbulat Molla, İşan, [Sayram köyünden], §4, 5, 16, 17, 29, 38, 57.
Bekir Sami, [Enver Paşa maiyetinden], §176.
Bekir Sıtkı, [Berlin'deki Türkistanlılardan], §327.
Bekmeyev, [miralay], §120.
Beknazar, [Maça dağlarında köy], §231.
Bektemir, [Başkurt genci], §27.
belbav, ["bel bağı" ipek kuşak], §16.
Belcuvan, [III/N], §225, 241.
Belebey, [sancak, XI/F], §132, 135, 136, 139, 140, 145, 153.
Belinskiy, [Rus yazarı], §118.
Beloretsk, Beloretski, [XI/H], §101, 111, 113, bk. Edilbaşı
Belorus, Beloruslar, §88, 315, 322.
Belov, [Amiral Kolçak'ın generali], §127, 130.
Belovodsk, [Çu havzasında], §133.
Beltov, §43, bk. Plexanov.
Belyayev, [müsteşrik], §181.
Beneş, Dr., [Çek siyasetçisi], §333.
Bennigsen, A., [Orta Asya mütehassısı], §96, 149.
Benveniste, E., [Fransız şarkiyatçı], §302.
Berdi Hacı, [Türkmen], §76, 175.
Berdioğlu Qaqacan, §240, bk. Qaqacan Berdiyev.
Berggasse, [Viyana'da sokak], §13.
Bergüli Hacı, [baba dostu], §138.
Berlin, §86, 120, 167, 176, 177, 188, 203, 204, 205, 206, 231, 236, 241, 257, 258, 269, 275, 277, 280, 281, 302, 304, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 343, 344.
Bernheim, E., [Alman tarihçi], §42.
best, [getto], §320.
Beş Ağaç, [Taşkent mahallesi], §232.
Beşir Ahmed Han, [Heratlı muharrir], §262.
Bet-paq Dala çölleri, [VI/O], §201.
Beyân al-haq, [Kazan gazetesi], §22, 32, 33.
beyan-u bedi, [Arap belagati], §14.
Beyazıt Bistami, [Sufi], §221.
Beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesi, §59, 64.
Beyrut, §23, 28, 44, 45, 47, 108, 271, 290, 294.
Beyrut Amerikan Koleji, §45, 108.
Bi Bahçe, [musiki makamı], §184, 187, 206.

Levent Şahverdi Arşivi

Bible, [Tevrat ve İncil'in birarada bulunduğu Hristiyanların kutsal kitabı], §153.

Biçen (ot) pazarı, [Orenburg'da "biçilen" saman pazarı], §27.

Bidene, Bidene, [köy, Semerkand kuzeyinde], §214, 216, 223, 224, 257.

Bidil, [Evrengzib zamanı filozof ve şair], §335.

Biglov, §120, bk. Ekrem Beglov.

Bikbov, [münevver Başkurt ailelerinden], §84, 94, 96, 97, 117, 126, bk. Yunus Bikbov.

Biktaş, [yetiştiği çevrede yer adı], §138.

bilem qarav, [at üzerinde suluqları gözleme], §15, 37.

Bilevti harabesi, [Khorezm yolunda], §178.

Bilgi, [mecmua], §60, 339.

Binbir Hadis, [Mehmet Arif Beyin eseri], §14.

Bir Avcının Hâtıraları, [Turgenyev'in eseri], §46.

birdhevn-i khutteli, [Khuttal atları], §64, 209, bk. Khuttal Bek atları, al-barâdhin al-bikiye.

Birinci Cihan Harbi, §45, 59, 161.

Birjeviye Vedomosti, ["Borsa Haberleri," adlı Rusça gazete], §22.

al-Biruni, [11. yüzyıl âlimi], §48, 54, 159, 182, 221, 287, 289, 302, 307, 323, 336.

Bisuut Moğolları, [Moğol boyu], §264.

bişmet, [cübbe], §10, 27.

Bitire, [yetiştiği çevrede nehir], §1.

Biy Pazarı, [Khorezm'de], §182.

biye, [kısrak], §58.

biyeley, [av eldiveni], §53.

Biytilev, §310, 315, bk. Damolla Biytilev.

Bizi Tenkid Edenleri Tenkid, [Plexanov'un eseri (Beltov takma adıyla)], §43.

Blochet, E., [şarkiyatçı], §302.

Blüxer, [komünist önderlerden], §111, 114.

Bobı Töre, [Kırgızların hanı], §85.

Bogdan Pavlo, [Çekoslovak lejyon reisi], §105, 333.

Bogoroditskiy, Prof., [dilci], §50, 51.

bogtaq, [kadın başlığı], §345.

Boldyrev, [general], §121.

Bombay, [Hindistan'da], §54, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 296, 320.

Bonn (Üniversitesi), §34, 68, 331.

Borçalı (Boruç oğlu) aşireti, [Azerbaycan'da], §300.

Borel Boyar, [eski komşularından], §305.

Borel, Emanuyil Emanuyiloviç, [aslen Alman olan Rus aristokratı], §305.

Borovskiy, [Belorus sol Es-Er], §315.

Borundukov, [Tatarlardan], §149.

Bosquet, G., [Fransız bilgini], §9.

Bosquncaq, [XVIII/C], §40.

Bostancı, [İstanbul'da], §338.

Botkül, [Bükey Orda hudunda yer adı], §172.

Bovvet, [Fransız şarkiyatçı], §302.

boyar, bayar, [asilzade, zengin], §305.

boyevoy uçastok, [ayrı harp sahası], §145.

Bözdek, §215, bk. Tümen Tatarları.

Bozyeğit, §200, bk. Haris Sisenbay.

böce, [koyun kanından sucuk], §178.

Bözdek, [yetiştiği çevrede köy], §215.

Bramanatra, §292.

Brill, [yayınevi], §51, 154.

Britz, [Lehli subaylardan], §97, 120.

Britz, [Lehli miralay], §166.

Brockelmann, K., [şarkiyatçı], §51.

Browne, Edward, [şarkiyatçı], §302, 308, 323, 325.

Broydo, [Menşeviklerden], §80, 81, 82, 138, 141, 143, 149, 222.

Brutskus, [Hazar tarihi uzmanı], §302.

Brüksel, §120, 304.

Buckingham, [İngiliz sarayı], §70.

Bucnurd, [Meşhed taraflarında, II/H], §246.

Budapeşte, §103, 155, 310, 312, 333, 334, 335.

Levent Şahverdi Arşivi

Budennıy, [mareşal], §152, 258.
Bugurusian (sancağı), [bir Tatar köyü], §122.
Buhara, [III/K], §4, 5, 6, 7, 10, 12, 16, 22, 24, 34, 38, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 79, 83, 87, 94, 96, 102, 117, 118, 120, 121, 122, 127, 150, 163, 168, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 229, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 240, 241, 245, 252, 258, 260, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 288, 292, 294, 295, 296, 302, 304, 305, 311, 316, 319, 320, 322, 327, 328, 333, 335, 336, 340, 342, 344.
Buhara Halk Cumhuriyeti, §272.
Buhara Hanlığı, §61, 150, 224.
Buhara-i Şerif, [tacikçe ve özbekçe gazete], §281.
Bulatov, §122, bk. Mirza Bulatov, Süleyman Mirza Bulatov.
Bulavin, [Don Kozaklarından], §96.
Bulgar, [eski Bulgar Türkleri], §44.
Bulkov, [yer adı], §40.
Bund partisi, [Yahudilerin partisi], §138.
Burchous, S., §314, bk. Burhan Şehidi.
Burdalıq, [III/L], §314.
Burhan Molla, [Mercanî'nın oğlu, Tatar yazarı], §31.
Burhan Şehidi, [Sinkiang mümessili], §314, bk. Burchous
Burhan Şeref, [Duma azası], §95, 98, 314.
Burhaneddin Sagırçı, [Semerkand'ın evliyalarından], §238.
Burnaq Bıy, [atalarından], §1.
Burun Çoqay, [Altaylarda], §314.
Busiri Kasidesi, [Busiri'nin (1213-1296) *Kaside-i Bürde* olarak da bilinen eseri], §293.
Buşay Sultan, [Küçüm evlâdından], §174, 245.
buvın, [batın, kuşak], §181.
Buxarin, [komünist liderlerden], §129, 132, 159, 243, 317, 330.
Buzan, [Astarkhan taraflarında], §40, 172 ,173.
Buzavlıq, Buzolok, [Urallarda], §30, 130, 131, bk.
Büce, [yetiştiği muhitte köy], §5, 305.
Bügülme (hattı), [savaş hattı], §123.
bügüt, [derede yarım bend], §231.
Büken Tav, [Güney Kazakistan'da dağ], §232.
Bükey Orda, [19. yy. başında Kiçi-Cüz (Orda)'den yeni taksimat ile ayrılanlar, VII/D], §52, 95, 117, 125, 146, 149, 167, 172, 173, 175.
Büler, [Bulgar], §1.
Bürcen Başkurtları, Bürcen kabilesi, Bürcenler, [X/H], §1, 16, 18, 21, 56, 97, 98, 102, 105, 111, 175.
Bürcen Nogayları, §164.
Bürü, [yetiştiği muhitte köy, XI/G], §87.
Bürküt Eşikağabaşı (Bey), §216, 224, 232.
Büyük Oktyabr İnkılâbı, [Alimcan Barudi'nin eseri], §72.
Büyük Petro, [Deli Petro, 17-18. yüzyıl], §96, 143, 149, 167, 270.
Büyük Petro'nun Arabı, [Puşkin'in eseri], §14.
Büyükada, [İstanbul'da], §152.
C. Howard Ellis, [yazar], §241.
Cafer Seyid Ahmed, [Kırımlı liderlerden], §78, 278.
Cafer Tayyar Paşa, [Türkiyeli generallerden], §338.
Cahiz, [Arap tarihçisi, X. yy.], §34.
cahrî, [sesli zikr], §7.
Cahun, Leon, [tarihçi], §42, 43, 52, 120, 340.
Calayır, [bir demir fabrikasıve şehir adı, X/H], §130.
Calcutta, [Hindistan'da], §54.

Levent Şahverdi Arşivi

Câm, [Semerkand taraflarında], §213, 218, 260.

Cambay, [Semerkand şimalinde], §214, 219, 223, 230.

Cambridge, [İngiltere'de], §123, 302, 308.

Cambridge Müsteşrikler Kongresi, §64.

Cambridge Üniversitesi, §302, 308.

Câmi' al-Tavârikh, [Reşideddin'in büyük dünya tarihi], §275.

Cânî al-Vathâiq, [14-16. asır Türkistan iktisadi tarihine ait sonradan kaybolan eser], §275.

camiin taqı, [camiin kapısı], §246.

Cangeldin, [Kazak münevveri], §117, 118, 124.

Canibek Han, [15. yüzyıl Kazak hanı], §245.

Canızakoğlu İbrahim, Canızakov, §57, 58, 175, 176, 222, bk. İbrahim Canızakov, Türekul Canızakoğlu.

Carkul, [Afganistan'da yer ismi], §265.

Caroe, Olaf, [İngiliz diplomatı ve yazar], §284, 289, 321.

Carra de Vaux, [Fransız şarkiyatçı], §302.

Castagne, Joseph, [Fransız şarkiyatçı], §302, 308, 323.

Cavındı, [Khorezm ile Bulgar arasında nehir], §178.

Cavzî, [lügat sahibi, Arap dilcisi, 19-20. yy.], §25, 27, 221.

Cebbar Bek, Cebbar Qorbaşı, [Özbek Basmacılardan], §63, 207, 208, 210, 211, 212, 213, bk. Qorbaşı.

Cebbarberdi, Cebbar Ağa, [Türkmen], §251, 255.

Cebel, [Krasnovodsk yakınında istasyon, III/B], §176.

Cedid Terakkiperverler Partisi, §195.

Cedidler Fırkası, §189.

Celâl Bayar, [Türkiye cumhurreislerinden], §60.

Celâl Guliyev, [Azerbaycanlı], §244.

Celâl Sahir, [*Bilgi* mecmuasından], §60.

Celâl Ünsî, [Tiflis'de Türkiye'li bir aydın], §343.

Celâleddin Rumî, C. Rumî, [Mevlânâ], §7, 12, 26, 47, 101, 161, 217, 242, 288, 292, 302, 331, bk. Mevlânâ, Rumî.

Celâleddin Wang-zin-shan, [İstanbul'a yerleşen Müslüman Çinli tarihçi], §328, 337, bk. Wang-zin-shan

Celil Mehmet Kulizade, [Azerbaycanlı], §222.

Cemal (Paşa), [İttihad ve Terakki lideri], §169, 171, 176, 197, 204, 205, 241, 265.

Cemaleddin Bayiş, Cemaleddin Molla, Bayişev, [akrabası], §90, 91, 101, 114, 344.

Cemaleddin Velidi, [edebiyat tarihçisi], §163.

Cemil, [Astarkhan taraflarında köy], §39.

Cemşid, [çocuk adı], §319.

Cend, [VI/K], §83.

Cevad Ali, [19. yy. âlimi], §47.

Cevdet Paşa, [19. yy. Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi], §22.

Cevdet, Muallim M., [Türkiyeli kütüphaneci], §60, 332, 339.

Chantal Quelquejay, [sovyetolog], §120, bk. Quelquejay.

cır, [şiir, türkü], §36.

cıyın, [halk toplantısı], §181, bk. yıyın.

Cidde, [Arabistan'da], §57, 255, 293.

Cihan Tarihinin Tahlili, [Karayev'in eseri], §50.

Cihangir Yumagulov, [Kemelik Başkurtlarından], §132, bk. Yumagulovlar.

Cihanşah Dostmuhammed, Cihanşah Dostmuhammedoğlu, Dostmuhammedov, [Kazaklardan avukat], §78, 86, 98, 118.

Cildiköl, [II/N, Külâb taraflarında], §64, 213, 216.

Cildiköl Kazakları, §216.

Cilim, [nehir, XI/H], §114.

Cilimkaran, [köy, Başkurdistan'da], §127.

Cim, [Khorezm kuzeyinde nehir], §178.

Levent Şahverdi Arşivi

Cimbiti, [Batı Alaş Orda'nın merkezi], §118.
Cirence, [manzum hikaye], §1, 3.
Cız tırnak, [gulyabanî], §183.
Cizaq, [IV/M], §213, 214, 218, 229, 230, 232, 245, 252, 320, 336.
Clube de Concord, §324, bk. Konkord.
Cohn-Wiener, [sanat tarihçisi], §61.
Columbia, Columbia Üniversitesi, §306, 340.
Conflict Between Religion and Science, [J. W. Draper'in eseri], §41.
Conolly, [İngiliz subayı], §62.
consequence, [tutarlılık], §125.
Constructive Socialism, [Viktor Çernov'un eseri], §85.
Cuçi, [Çengiz Han'ın en büyük evlâdı], §61.
cumak, [yumak, baş], §24.
Cumapazar, [Muqru yakınlarında köy], §231.
Curcaniye, §182, bk. Ürgenc.
Cuzcanî, [13. yüzyıl tarihçisi], §287.
Cüneyd Han, §118, 175, 180, 182, 186, 194, 242, bk. Cüneyd Han.
Cürcan, [II/G], §270.
Cüre-Bek, [Kineges Beyi, 19. yy.], §22.
Cürleyiş, [Gazne'nin güneyinde], §265.
Cyrus, [Keyhüsrev], §331.
Çaadayev, [edebiyatçı], §118.
Çağatay Han, [Çingiz Han'ın oğlu], §264.
Çağatayca, [edebî dil, doğu Türkçesi], §16, 27, 41, 201, 221, 242, 264, 307, 310, .
Çamlık Gazinosu, [İstanbul Küçükyalı'da], §338.
Çang-kay-şek, [Milliyetçi Çin lideri], §314, 328.
Çanişev, [orduda teğmen], §120, 127.
Çanişev, [Mustafa Çokay ile ilişkisi olan], §316.
Çankaya, §60, 342.
çapan, [önü kavuşturulan üst giysi], §5, 26, 180, 238.
çapkın zikri, [bıçkı zikri], §7.
Çar Boris Godunov, §147.
Çar Nikolay, [son Rus çarı], §110, 256.
Çarbağ, [Kabil yolunda], §261, 263.
Çarcuy, [III/K], §176, 185, 204, 205, 237, 240.
Çardaklı Abdülhakim Hazret, Çardaklı Hakim, [Kurbanalilerin atası], §5, 106.
Çarşamba, [Yaña-Qorgan yakınlarında], §219, 220.
çarva, [hayvan besleyen insan], §186.
Çatal Tepe, [Ankara'da], §345.
Çaykovskiy, [inkılâpçı], §88.
Çeka, [çrezvyçaynıy "olağanüstü komite"], §178, 187.
Çeken, [Enver Paşanın öldüğü köy], §241.
çekist, [istihbaratçı], §159.
Çekoslavak Lejyonları, §105.
Çelyabi, Çelyabinsk, [XI/J], §19, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 119, 125, 126, 155, bk. Çilebi.
Çeremişev, [Rus dostlardan], §120.
Çerkez, §222.
Çernov, Viktor, [Es-Er liderlerinden], §80, 85, 86, 125, 146, 159, 302, 315, 316, 320.
Çernyşevskiy, [Rus sosyoloğu], §41, 46, 49, 159, 316.
Çıntemir, [Başkurt qurayçı], §310.
Çıñ, [Üstyurt'ta, VII/H], §178.
Çıtral, [I/O], §222, 269, 281, 311.
Çibinli, [yetiştiği muhitte köy], §87.
Çiçerin, [Hariciye komiseri], §112, 132, 151, 161, 169.
Çigil, [boy adı], §246.
Çilebi, §87, 102, 103, 106, bk. Çelyabi.
Çilek, [III/M], §215, 218, 219.
Çim Qorğan, [Şehrisebz taraflarında], §211.
Çimboyluq, [Nogay boyu], §335.
Çin, §5, 40, 48, 64, 88, 98, 101, 120, 124, 136, 159, 167, 173, 178, 179, 197, 205, 238, 239, 244, 245, 259, 270, 290, 307, 314, 319, 320, 328, 335, 336, 337, 339, 343.

Levent Şahverdi Arşivi

Çinaz, [kasaba, IV/N], §231, 232, 233, 237.

Çingiz Han, [13. yüzyıl hükümdarı], §1, 42, 161, 179, 222, 239, 259, 302, 307, 326.

Çişti tarikatı, [Sufi tarikatı], §284.

Çokan Sultan, Çokan Velihanov, Çokan Sultan Velihanov, [19. yüzyıl Çingizlilerden âlim], §44, 51, 65.

Çokayoğlu, [Kazak düşünür ve siyasetçisi], §69, 71, 72, 74, 76, 77, 81, 93, 95, 99, 125, 222, 234, 257, 269, 298, 303, 316, 320, 322, 325, 330, bk. Mustafa Çokay.

Çolpan, [Özbek şair], §57, 79, 83, 117, 121, 192, 222, 344, bk. Abdülhamit Süleyman.

Çora Batır, [destan ve destan kahramanı], §18, 231, 335.

Çu, [Balkaş gölü güneyinde havza], §133, 289.

Çubarköl, [Ural doğusunda göl], §1.

Çubarköl, [bölge], §103, 111.

Çubarköl, [nehir, VIII/N], §40.

Çubuk Ovası, [Ankara'da], §345.

Çuraq, [atalarından Küzen'in torunu], §1.

Çuras, [boy adı], §1.

Çuvaşlar, [Volga boyunda bir Türk topluluğu], §1, 120, 123, 148.

Çügeçek, [VII/U], §101, 104.

Çümlek, [yetiştiği muhitte istasyon, XI/K], §104, 105, 106.

Çüst, [kasaba], §285.

Çxyeidze, [Gürcü sosyal demokrat], §71.

D'Ohsson, [şarkiyatçı], §42.

dâdkhoh, [Khoqand hükûmetinde bir rütbe], §298.

Dağıstan, Dağıstanlılar, [V/C], §1, 3, 6, 8, 12, 16, 40, 45, 128, 174, 211, 222, 223, 234, 244, 245, 319, 327, 336, 344.

Dalay Lama, [Tibet], §221.

Damolla Biytilev, [Berlin'de Kazak talebelerden], §315, bk. Biytilev.

Dan, [Yahudi liderlerden], §146.

Dante, [13-14. yüzyıl İtalyan şairi], §94.

Danyal Beğ, [Dağıstanlı], §211.

Daraşukuh, [prens, yazar], §287, 292.

Darülfünun, [üniversite], §45, 54, 336, 339.

Darülmuallimin, [muallim mektebi], §188, 273, 276, 280.

Dauge, [Başkurtlara Yardım Komitesi Moskova temsilcisi], §164.

Davul savaşları, §229.

Davut Şeyhali, [Aliasgar Sırtlanov'un kayınbiraderi], §66.

Davydov, [felsefe hocası], §44.

dayhan, [dihqan, köylü], §186, bk. dihqan.

de Groot, [şarkiyatçı], §307.

De Sacy, [arabiyatçı], §140.

Debrezen, [Macaristan'da], §103.

Debusiye, [Qala-i Ziyaeddin yakınında], §219.

Dede Korkut, [destan], §273.

dehrî, [asi gençlik], §27.

Delhi, [Hindistan'da], §54, 141, 285, 289, 292, 321.

Deliktaş, [Türkmenistan'da], §246.

Delo Naroda, [gazete], §73, 80, 85, 125.

Demidov, [Başkurt piyade tümeninden], §120, 304.

Denikin, [general], §120, 127, 128, 135, 152, 294.

Deny, J. Prof., [Fransız türkolog], §140, 302, 323.

deputat, [mebus, milletvekili], §72.

Der Neue Orient, [Alman dergisi], §78.

Derbend, [Kafkaslar'da], §52, 66, 176.

Derbişli, [bir ihtiyar Bisuut], §264.

Dersengi, [Yedisan Nogaylarının bir kolu], §335.

ders-i âm vazifesi, [müderris, profesör], §54.

Dervaz Beyliği, [Pamir'de], §276.

Descartes, [17. yüzyıl Fransız düşünürü], §331.

Deutsche Rundschau, [almanca dergi], §310.

Levent Şahverdi Arşivi

Devleken, [yetiştiği muhitte istasyon], §19, 52, 163.

Devlet Oktober İnkılâbı Merkez Arşivi, §156.

Devletbay, [Bisuut Moğol Hezarelerinden], §264.

Devletmend, [Külâb tarafı Basmacı reisi], §196.

Devletşah, [Semerkandlı *Tezkire* sahibi], §42, 161.

Devletşah İşan, [General Abdülaziz ailesinden], §87, 211.

Devletşinler, [general], §87, bak. Abdülaziz Devletşin, Fatih Molla Devletşin.

Devran Açıl, [Basmacı], §218, 336.

Dibr al-İndi, [Şeyh Şamilin kâtibi], §3.

dihqan, [rençber, ziraatçı anlamında], §186, 195.

Dim, [Edil yakınlarında nehir, X, XI/G], §17, 52, 121.

Din ve Maişet, [Orenburg'da dergi], §294.

Dinev, [Çarcuy yakınlarında, III/K], §187.

Dinşe, [Kazak şairi], §189, 196, 201, 203, 232.

Divân-ı Lügât al-Türk, [11. yüzyıl büyük Türk lügatı], §273.

Divân-i Makhfi, [Zibunnisa'nın divanı], §292.

divizyon, [askerî birlik], §215.

Dni, [gazete], §86, 327.

Dobruca Nogayları, §181, 291.

Doğu Avrupa ve Doğu Asya Tarihine Ait Tetkikler, [Marquart'ın almanca eseri], §307.

Dokuzlar (Deviatki), [Artem ve arkadaşlarına verilen ad], §162.

Don Kazakları, [Kozaklar], §96.

doppu, [başlık, tepelik], §238.

Dorji Banzarov, [şarkiyatçı, dilci], §51.

Dorrer, [sosyal demokrat], §75.

Dossor (Dost şur), [petrol iskelesi], §178, bk. Qañbaqtı.

Dostoyevskiy, [Rus yazar], §65, 94.

Dozy, Prof., [dilci], §43.

Dörtyol, [Hatay'da], §45.

Dr. Anhaegger, [Türkiye'ye yerleşmiş Alman bilgini], §321.

Dr. Tagan, [yakın arkadaşı], §3, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 123, 124, 164, 239, 334, bak. Alimcan Tagan.

Draper, J. W., [Amerikalı düşünür], §14, 41, 43, 44, 47.

Dudnik, [Fukara Komiteleri işinde], §160.

Duma, [Çarlık rusyası Meclisi], §18, 23, 47, 52, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 77, 81, 82, 83, 88, 93, 95, 98, 120, 121, 149, 174, 282, 298, 303.

Duma Müslüman Fraksiyonu Bürosu, §83.

Dutov, [general], §98, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 284, bk. Ataman Dutov.

dümdar, [ordunun arkasını toplayan birliğin komutanı], §114.

düngur, [şaman davulu], §212.

Düşembe, [III/N], §62, 211, bk. Şuman.

Dvenadtsat Futov, §174, bk. On iki Fut.

dvuxverstnaya, [iki kilometreyi bir inç (2.5 cm) gösteren büyük ölçekli harita], §211.

Dzerjinskiy, [Bolşevik liderlerden], §166.

Ebcelil, §139, bk. Abceli, Abdülcelil.

Eberhard, [sinolog], §321.

Ebubekir Divayev, [edebiyatçı, folklorcu], §57, 58.

Ebubekir Molla Hüseyinov, [eski dost], §138.

Ebul Velid, [Herat'ta köy], §261.

Ebülgazi Han, [Khiyva Hanı, 17.yy], §22.

Ecmir, [Lahor ile Bombay arasında Çisti şeyhlerinin yatağı (Ajmer)], §284, 285.

Edhemov, §97, 129, 130, 176, bk. Abdullah Edhem.

Edige, [tarihi şahsiyet ve destan kahramanı], §1, 3, 47, 56, 178, 181, 245, 335.

Edil, [Volga], §17, 78, 245, bk. Volga.

Edil, [Astarhan gazetesi], §39.

Edilbaşı (Beloretsk), [XI/H], §111.

Levent Şahverdi Arşivi

Edilbaşı İremel Tav. [XI/İ], §40.
Efdaleddin Han. [Afgan Hanı muhafızı], §241.
Eftalitler. [Akhunlar], §62, 264.
Ehil Molla. [yaşlı bir imam], §10, 21, 103.
Ekabir Mahdum, Ekabirşah, Ekabir Şahmansurov, [Semerkandlı bir münevver], §188, 205, 217, 281.
Ekber Ağa Şeyhü-lüslâm, §316.
Ekber Mirza, Ekber Şah. [Bâbur evlâdından], §282, 292.
Ekrem Beglov. [miralay], §121, 122, bk. Biglov.
Ekrem Karan. [Berlin'de talebe], §327.
Elçiktemir. [Başkurt kabile şubesi], §18, 66.
Elekeñ, §316, bk. Alihan Bükeyhan.
Elfiye, [Arap dili gramerine ait manzum eser], §44.
Eliava, [Gürcü komünist], §146.
Elizabeth, [İngiliz Kraliçesi], §70.
Elmembet Qalmıq, [destan kahramanı], §58, bk. Almambet.
Eltsin, [Ufa komünist liderlerinden], §127, 129, 149, 150, 162, 165.
Emevi Mervan ibn Muhammed, §47.
Emevi Velid ibn Muaviye, §47.
Emeviler, [661-750 yıllarında], §39, 47.
Emin, [Çora Batır ahfadının oturduğu köy], §18.
Emin Khançi, [Mısır'da kitapçı], §51.
Emin Resulzade, Emin Efendizade, [Azerbeycanlı aydın ve siyasetçi], §174, 175, 176, 258, bk. Mehmet.
Emine Sırtlanova, [nüfuzlu bir münevver hanım], §67, 71, bk. Sırtlanovlar.
Emir Alim, [Buhara Emiri], §62.
Emir Hüseyin, [Emir Temür'ün dostu ve rakibi], §219, 242.
Emir İnayetullah Han, [Afgan kıralların-dan], §296.
Emir Nasrullah, [Buhara Emiri, 19. yüzyıl], §62.
Emir Qanber Ali bin Köpek Quşçi, [Özbek Hanının veziri, 16. yüzyıl], §259.
Emir Qaramış, Emir Karamışev, [dostu ve yaveri], §17, 97, 98, 99, 100, 102, 109, 111, 114, 115, bk. Qarmış.
Emir Şahmelik Bilgivut, [Temür devri emiri], §181.
Emir Şekib Arslan, [Arap düşünürü], §294.
Emir Temür, Temürleng, [Timur], §5, 47, 332, 343, bk. Temürlüler.
Emirhan, [Ütekli bir âlim], §6, 9, bk. Koçkaroğlu Emirhan.
emlâkdâr, [kaymakam], §63.
Endicân, [IV/O], §57, 66, 92, 201, 316.
enis, [anason], §41.
Enoki, [Japon âlimi], §264.
Enver Altay, §201, bk. Nimetullah.
Enver Paşa, [İttihad ve Terakki lideri], §63, 149, 169, 176, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 232, 233, 234, 235, 238, 240, 241, 245, 246, 253, 258, 264, 268, 274, 277, 279, 280, 283, 289, 294, 295, 311, 328, 338, 340.
Epstein, [komünistlerden], §270.
Ergenekon, [türeyiş efsanesi], §245, 259.
Ergeş Cumanbulbul, [Taşkentli destan bilgini], §218.
Erk Fırkası, Erk Sosyalist Parti, §189.
Erke, [Türklerde kült], §66.
Erkilet Paşa, [Türkiyeli generallerden], §338.
Ermenistan, §71.
Ermit, [Ütek tarafında köy], §1.
Erqaragay, [Tobul Havzasında], §1, 19.
erre, [bıçkı zikri], §7.
Ertargın Mirza, [destan kahramanı], §173.
Esad Efendi, [İstanbul'da kütüphane], §54.
Esadullah Zavarzade, [Azerbaycanlı], §259.
Asadi-i Tusi, [Gazneli devri İran şairi], §307.
Esenboğa, [Ankara'da], §345.

Levent Şahverdi Arşivi

Es-Er. [Sosyal Revolusyoner], §75, 76, 77, 80, 81, 83, 85, 86, 99, 116, 117, 121, 122, 125, 126, 136, 146, 155, 302, 304, 315, 320, 322, 330, bk. Sosyal Revolusyoner.

Eski-Saray, [harabe, VII/C], §39, 40.

Eskişehir, [Türkiye'de], §228, 311, 327, 340.

Esrar Han, [Maçalılar'ın reisi], §218, 235.

Eşref Bey, [Hacı Sami'nin kardeşi], §277.

Euroasia hareketi ve medeniyeti, [Berlin'de bir fikri akım], §328.

Evhadi İşmurzin, [Başkurt Harbiye komiseri], §189, 214, 215, 217, 220, 221, 229, 242, 283, bk. İşmurzin.

Evjen, [maden fabrikası], §111.

Evliyakul Quşbegi, [Buhara Emirinin eski başvekili], §62, 63, 64, bk. Hüseynî.

Evliyakul Toqbey, [Cebbar Bey maiyetinden], §213.

Evliyakul Toqsaba, [Buhara Emiri maiyeti], §211, bk. Toqsaba.

evolüsyon, [evrim], §320.

Evrengzib, [Hindistan Bâburlu hükümdarı], §292, 335.

exakt, [tam tamına], §159.

Experimental Fonetik, [tecrübi fonetik], §50.

Eyyüp Saqay-Gerey, Eyyüp Sakayev, [Başkurt subayı], §217.

ezgi yolu, [hayır işleri yolu], §231.

Fahreddin Şevket, [tarihçi], §259.

Fahrettin Racî, Racî, [Tacik şairi], §210.

Fahri Paşa, Fahreddin Paşa, [Türkiye sefiri], §207, 266, 267, 269, 274, 277, 281.

Falgar dağları, [Zerefşan taraflarında], §230.

Fârâb, [III/K, Otrar yakınlarında], §240.

Farabi, [feylezof], §291.

faridik, ["yorulduk"], §101.

Fariş, [Nurata taraflarında], §213.

Fatih Emirhan, [gazete sahibi], §32.

Fatih Kerimi, Fatih Kerimov, [*Vaqit* gazetesi başyazarı], §78, 95, 120.

Fatih Kütüphanesi, [İstanbul'da], §54, 307, 336.

Fatih Molla Devletşin, [Önparlıman azası], §87, bk. Devletşinler.

Fatih Muhammedyarov, [riyaziyat hocası], §33.

Fatih Murtazin, Fatih Hazret, [Samara'da *İktısat* mecmuası naşiri], §30, bk. Murtazinler.

Fatih Sultan Mehmet, [Osmanlı sultanı, 15. yüzyıl], §3, 47.

Faust, [Goethe'nin eseri], §94.

Fazıl Kerim, [Kâbil'de], §275.

Fazkan (Fazıl Han), [aile dostu], §20.

Fedorov, [Lehli miralay], §120.

Ferey Molla, [dostlarından], §46, 48.

Ferğane, [bölge, III, IV/P], §24, 52, 57, 58, 64, 65, 66, 104, 117, 175, 182, 184, 188, 189, 197, 205, 217, 218, 221, 224, 225, 227, 232, 234, 238, 264, 273, 274, 285, 287, 297, 298.

Ferğane Özgend dağları, [IV/Q], §234.

Ferit, [Nogay Qorgan'da arkadaşı], §237.

Ferit Vecdi, [Mısırlı içtimaiyatçı], §14.

Ferit Bey (Kam), [farsça profesörü], §339.

Ferrand, Gabriel, [şarkiyatçı], §302, 308.

Farrukhî, [11-12. yy şairi], §209.

Fethülkadir İnan, Fethülkadir Süleyman, §113, 140, 145, 149, 164, 213, 245, 277, 327, bk. Abdülkadir İnan.

Fettah Ahundov, [Azeri yazar], §71.

Fevzi Paşa, [Türkiyeli mareşal], §264.

Feyz Muhammed Han, [Afgan Elçisi], §151, 266, 270, 272, 275, 276, 282.

Feyzullah Hoca, [Özbek liderlerden], §118, 188, 194, 196, 197, 201, 203, 205, 206, 233, 310.

fıkıh, [İslâm hukuku], §14, 34, 46, 262, 307.

Fildşer Allam, §55, bk. Fildşerler.

Fildşerler, [Askeri tabip ailesi; "feldşer" rusça tabip yardımcısı anlamında], §55, bk. Fildşer Allam.

Filip (kral), [Makedonya kıralı], §47.

Filonenko, [Rus muallimi], §36.

Levent Şahverdi Arşivi

Fin-Ugurlar, §245.
Firdevsî, [10.yüzyıl İran şairi], §248, 267, 307.
Firûz Abadî, [Qamus sahibi], §48.
Firûz Abadî Qamûs'u, §48.
Fiterman, [Yahudi müsteşrik], §81, 82.
Fıtratullah, §201, bk. İnayetullah.
Flamaryon, [Fransız astronom], §9, 21.
Fort Aleksandrovsk, [Hazar kıyısında, IV/D], §117.
Fraehn, Ch., [şarkiyatçı], §42, 59, 65.
Fransız arkeoloji ekspedisyonu, §272.
Freer Gallery of Art, [Washington'da müze], §16.
Freud, [Avusturyalı psikoanalizin kurucusu], §13.
Friederich Engels, [19. yüzyıl Alman düşünürü], §216.
Friedrich Stampfer, [*Vorwärts* gazetesi başyazarı], §317.
Frunze, [Kızıl Ordu komutanlarından], §131, 132, 135, 136, 138, 141, 143, 152, 153, 162, 166, 177, 243.
Fuat Köprülü, [Türkiyeli âlim], §179, 272, 325, 339, 340.
Fuat Sabit, [Türkiyeli], §
Fuat Toktar, Fuat Toktarov, [Tatar yazar ve aydınlarından], §55, 56, 258, 304, 320, 326, 327, 336, 340.
Fucher, [Fransız arkeolog], §272.
Fujiwara, K., §271.
Fussilat, [Kur'an'da sure], §47.
Fuzayıl Mahdum, [Basmacı], §241.
Füyuzat, [Bakü mecmuası], §22.
G.P.U, [Bolşeviklerin gizli polis örgütü], §129, 188, 240.
Galileo, [İtalyan âlimi], §331.
Galkin, [general], §116, 120.
Gani Bay Hüseyinov, [Orenburg zenginlerinden], §119, 294.
Gani Karamışev, §128, bk. Qaramış, Karamışev.
Ganizade, Kasım, [İranlı yazar], §319.
Garp-Şark Divanı, [Goethe'nin eseri], §288.
Gaspıralı İsmail, [Kırımlı düşünür ve eğitimci], §340, 343, bk. İsmail Gasprinskiy.
Gauthiot, R., [İranlyatçı], §302.
Gay, [Kızılordu komutanlarından], §128, 129, 130, 131.
Gayret Kütüphanesi, [Khoqand'da], §66.
Gayri Rus Muallim Mektebi, [Kazan'da], §34, 42.
Gayri Rus Seminarı, [Kazan'da], §65.
Gazirgâh, [Herat yakınında], §261, 262.
Gazne, [Afganistan'da], §265, 270, 311, 320.
Gazneli Mahmud, [10. yüzyıl hükümdarı], §183, 288.
al-Gazzali, [12. yüzyıl İslâm düşünürü], §9, bk. İmam Gazzali.
Genç Khiyvalılar, §175, 179, 183, 194, 245.
Gendi Çeşme, [Seng-i Sulaq yolunda], §246.
geo-centrique, [dünya merkezli kâinat anlayışı], §331.
Georg Zeydan, [İslâm tarihçisi], §47.
Gerey Karamışev, §101, 115, 124, bk. Karamışev, Qaramış.
Gerey Toqsaba, [Buhara Emiri maiyetinden], §281, 282, bk. Toqsaba.
Gertsen, [Rus edebiyatçı], §118, 316.
Gevherşad, [Şahruh'un hanımı], §249, 258.
Gevherşad Camii, [Herat'ta], §249, 258.
Gevrekli, [Belcuvan ile Külâb arasında], §241.
Geyne, [Yalan Başkurtlarından], §1.
ghubar, [bir çeşit tüy], §221.
Gıyasuddin Keyhüsrev I., [Selçuklu hükümdarı], §241, 331.
Gicduvânî, §, bk. Abdulkhaliq.
Gilmeddin (Kaçkınbay), §53, bk. Kaçkınbaylar.
Gippius, [Ferğane valisi, müsteşrik], §66.
Giurescu, [Romen tarihçisi], §335.
globus, [küre], §21.
Gluxarev, [Kazan'da muallim], §35.

Levent Şahverdi Arşivi

Goethe, [18. yüzyıl Alman şairi], §26, 91, 102, 288.
Gogol, [19. yüzyıl Rus edebiyatçısı], §135.
Goldzieher, [müsteşrik], §51, 331.
Gottwald, [Kazan'da şarkiyatçı], §42.
Göktepe, [Türkmenistan'da], §231.
Göktürk kitâbeleri, §307.
Göttingen Üniversitesi, §34, 342.
Göztepe, [İstanbul'da], §45.
Graf, [asalet ünvanı].
Graf Daşkov, [vali-i umumi], §305.
Graf Musin-Puşkin, [Orenburg eşrafından], §305.
Graf Rumyantsev, [Rus aristokratlarından], §145, bk. Rumiyantsev.
Greb, [Belorus Es-Er], §315.
Griboyedov, Andreyeviç, [yazar], §94.
Grigoriy Andreyeviç, §167, bk. Petrovskiy.
Grişin-Almazov, [Batı Sibirya Demokrat Hükümeti reisi], §112.
Grønbech, Kaare Prof., [şarkiyatçı], §140.
Grum-Grjimaylo, [tarihçi], §43.
Gruşevskiy, Prof., [Ukraynalı tarihçi], §23.
Gryaznov, [Rus-Türk savaşı hakkında yazan], §22.
Gubeydullin, [Başkurt komünisti], §163.
Gulam Kolsuz, [Meşhed'de eczacı], §259.
Gulam Rıza, [Meşhed'de Azerbaycanlı], §259.
Gulja, [V/T], §100, 104, 112, 189, 270.
Gunib, [Şeyh Şamil'in karargahı], §3.
Guomindang Partisi, [Çin milli partisi], §328, 337.
Gurganc, [Kühne Ürgenc, V/İ], §182.
Gur-i Emir, ["Emir'in Türbesi" adıyla Timur türbesi], §238.
Gurlular, [Afgan kavmi], §264.
Guryev (Üyşük), [VII/E], §117, 125, 176, 178.
Guryeviç, [Ukraynalı], §71.
Gussam Ağa, [destan iyi bilirdi], §1.
Gustav Krist, [Avusturalyalı yazar], §241.
Guzar, [III/L], §62, 63, 189, 211, 213, 217, 218, 229, 238, 245.
Guzeyir, [Kemelik Başkurtu], §30.
Guzeyir, [Abdurrahman Molla'nın dostu], §172, 173.
Gülbeden, [Bâbur'un şaire kızı], §292.
Gülsüm Muzafferova, [Başkurt kız talebe], §122.
Gümüşkend, [köy, III/M Çilek taraflarında], §219.
Günaltay, Şemseddin (Prof.), [Türkiyeli bilim adamı], §60.
Güney-Doğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu, §121.
Güney Doğu Yerli Komünist Partileri Birliği, §149.
Gürcü, §69, 71, 72, 129, 132, 146, 170, 300, 301, 322, 324, 333.
Györffy, Istvan, [Macar etnoğrafı], §334.
Habeş, §47.
Habib Neccar, [dayısı], §6, 7, 9, 10, 19, 30, 40, 47, 91, 140, 158, 311.
Habibullah Abid, Habibullah Abidov, [Başkurt aydını], §56, 98.
Habibürrahman, Habib al-Rahman Bulgari, [Tatar imamı], §281, 283.
Haccac, [Emevi devlet adamı], §292.
Hacı Abdülkadir, [Ürgüt dağlarında Basmacı], §218, 238.
Hacı Bayram Camii, [Ankara'da], §346.
Hacı Halil Mahallesi, [Ankara'da], §341.
Hacı Hüsameddin, Hacı İsameddin, [TMB'den], §273, 311, bk. Mirza İsameddin.
Hacı Kazım Rızayev, [Meşhed'de Azerbaycanlı], §253.
Hacı Mehmet Molla Yakşimbetoğlu, Yakşimbetov, Hacı Muhammed Hacı, [kayın pederi], §23, 111, 139.
Hacı Muin, [Semerkandlı], §222.
Hoca Sadreddin Ahmedi, [İslâm âlimi], §332.
Hacı Sami Bey, [Enver Paşanın maiyetinden], §197, 252.
Hacı Seyid Haşim, [İran'da], §255.

Levent Şahverdi Arşivi

Hâdi Atlası, [tarihçi, yazar], 889, 174, 314.

Hadi Feyzi, [*İnkılâb* mecmuası naşirlerinden], 8222.

Hâdi Mahdum Nogayev, [İsterlitamak zenginlerinden], 8140.

Hadramut, [Yemen dağları], 8293.

Hafız, [İran şairi, 14. yüzyıl], 8102, 173, 276, 343, bk. Hoca Hafız.

Hafız Abru, [14. yüzyıl tarihçisi], 854, 336.

Hagasuisa P. Company, 8271.

Hakim Ata, [Baqırganlı sufi], 8179.

Hakim Töre, [Kaşgarlı], 8220.

Hakimbay, bk. Mirza Muhiddin Hakimbay.

Hakimoğlu Muhiddin Mahdum, [Feyzullah Hoca arkadaşı], 8188.

Hakimov, Kerim, [Sovyet konsolosu], 8250, 254, 255.

Hakimzade, [Semerkandlı], 879.

Halep, 8271.

Halid ibn Velid, [İslâm büyüğü ve kumandanı], 8293.

Halil Bey, [Enver Paşa maiyetinden], 863, 213, 241, 264.

Halil Dostmuhammedov, [Alaş Orda reislerinden], 8118.

Halil Emirov, [Başkurt ziraat vekili], 8121.

Halil Hasmamedov, [Duma'da Azerbaycanlı üye], 869.

Halil Paşa, [Enver Paşanın enistesi], 8169, 176, 197, 207, 294, 295, 338.

Halil Vedat, [Berlin'de Türkiyeli talebe], 8327.

Halmet (Halmurad), [Khargoş'ta], 8191.

Halmurad, [isim olarak], 8187, 191.

Hamdi Aksekili, [Türkiyeli âlim], 834.

Hamdullah Bey, Hamdullah Suphi, [Türkiyeli hatip, düşünür ve devlet adamı], 8325, 340, 341, 342, 343, 346.

Hamid Bek, [Maça taraflarında], 8218.

Hamid Şengari, [dayısının arkadaşı], 89.

Hamit Zübeyr Bey, Hamit Zübeyr, [Türkiyeli etnoğraf], 8341.

Hamza Hakimzade, [Semerkand'da mücadele arkadaşı], 8316.

Han (sülalesi), [Çin sülalesi, M.Ö 200-M.S. 200], 864.

Han Cüneyd, [Türkmen reisi], 8118, 175, 180, 182, 184, 186, 193, 194, 213, 232, 242, bk. Cüneyd Han.

Han Yeylevi, [Han Yaylası], 815.

Han Yomudskiy, [Yomut Türkmenlerinin ileri gelenlerinden], 8300.

Hânâbad, [Balkh'in doğusunda], 8268.

Hanife Turekulova, [Nezir Turekulov'un karısı], 8222.

Hannâme, [İmami'nin destanî mahiyetteki eseri], 864.

Hannan, [molla], 84.

Harbin, [Mançurya'da], 8155.

Hariri, [Maqamat sahibi], 833, 34.

Haris İglikov, [memlekete geri dönen aydınlardan], 8122, 181, 189.

Haris Sisenbay, Haris Sisenbayev, Haris Sisenbayoğlu, Haris Seksenbay, [mücadele arkadaşı, Salcıyutlardan], 8106, 172, 185, 198, 200, 239, bk. Bozyeğit.

Haris Toymakayev, [2. alay kumandanı Tatarlardan], 8109.

Haris Yumagulov, [memlekete geri dönenlerden], 8132, 144, 153, 155, 176, 176, 178, 180.

Harkov, [Ukrayna'da], 8135, 170.

Harrassowitz, [Almanya'da yayınevi], 851.

Hartmann, Martin, [şarkiyatçı], 852, 307.

Harun Bey, [Türkiyeli iktisatçı], 8327.

Harun Kurbanali, Harun Kurbanaliyev, [Miralay Terigulov'un muavini], 8123, 124, 137, bk. Kurbanali.

Harun Reşid, [Abbasi halifesi], 8249.

Harut-Marut, [Peygamber kıssalarından], 8221.

Harvard Üniversitesi, Harvard Üniversite Kütüphanesi, 8321, 335.

Hasan Ahmerov, [Başkurt ordusunda miralay], 8120, 132, 135, 145.

Levent Şahverdi Arşivi

Hasan Akçurin, [Moskova'da fabrikatör], §340.

Hasan Bek Melikov, [Azerbaycanlı münevver], §71.

Hasan Bey, [Türk subayı], §241, 340.

Hasan Ferit, [Türkiyeli doktor, aydın; "Cansever" soyadlı], §342.

Hasanov, [Khiyva'da Harbiye Nazırı], §183.

Haşim Nahit Bey, [yazar], §346.

Haşim Şalk, [Buhara'da Dahiliye nazırı], §346.

Hatay, [Türkiye'de], §45.

Hatice, [Kerim Hakimov'un zevcesi], §250.

Hayber geçidi, [Afganistan ile Pakistan arasında], §281.

Haydar Hoca Mirbedelov, [Buhara Emiri maiyetinden], §281, bk. Mirbedelov.

Haydar Mirza Sırtlanov, [Qatay Başkurtları], §66, bk. Sırtlanovlar.

Haydar Taşan, [Küçükyalı toplantısından], §338.

Haydarabad Nizamı, [Haydarabad hükümdarı], §12.

Hayır Hatun "Hamse"si, [Topkapı'da yazma eser], §201.

Haymana, [Ankara'da], §344, 345.

Hayrabâd, [Meşhed ile Afgan hududu arasında], §260.

Hayreddin Balgınbayev, [Alaş Orda mümessili], §189.

Hayreddin Saidov, [Başkurt hükümet azasından], §127.

Hayrullah Ahund Osmanov, Hayrullah Hazret, [Ufa'da İslâm bilgini], §38, 52.

Hazar Hakanı Yusuf, [Hazar hükümdarı, 10. yy.], §173.

Hazaresp, [Khiyva yakınında, IV/J], §185.

hazm, [olgunluktan gelen bir düşüncelilik], §39, 238, 293.

Hazret-i Mevlânâ, [köy], §20, 57, 62, 158, 217, 221, 272, 280, 288.

Hegel, [19. yüzyıl Alman düşünürü], §288.

hejeyin, [patron, efendi], §191.

heliocentrique, [güneş merkezli kâinat anlayışı], §331.

Helsinki, Helsingfors, [Finlandiya'da], §65, 72, 74, 299, 324.

Hemedan, [İran'da], §271.

Hemrahkul Bek, [Basmacı], §218, bk. Semerkandlı Hemrakul.

Herat, [Afganistan'da], §5, 44, 61, 182, 221, 253, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 270, 273, 292, 302, 307.

Herberstein, [Alman elçisi], §1.

Herodot, [Antik Yunan tarihçisi], §13.

Heri-rud, [Herat'da nehir], §270.

Heştru, [Herat ve Kabil arasında menzil], §265.

Heybetullah Süyündükov, [miralay], §189, 215, bk. Süyündükovlar.

Heybetullah Yanbuhtin, [Başkurt alayı subaylarından], §213, 215, 217, 241, bk. Yanbuhtin.

Hezarecat, [Kâbil yolunda yer adı], §264.

Hızır, [peygamber], §183, 198.

Hızır Bey (oğlu) Sinaneddin, [Fatih'in hocası], §47.

Hızır Molla, Hızır, [Büce köyünden], §5.

Hibetullah Sufi, [Askar köyünden], §334.

Hicaz, [Arabistan yarımadasında], §6, 17, 22, 45, 54, 146, 151, 161, 293.

al-Hicr, [Kur'an suresi], §47.

Hidayet Sadiyev, [bir siyasi komiser], §127, 145.

Hidayet Sufi, [Askar köyünden], §1.

Hidâye, [Marğinanî'nin eseri], §34, 47.

Hilâfet Komitesi, [Bombay'da], §289, 320.

Hint Yuva'sı, §148.

Hindenburg, [Alman asker ve devlet adamı], §134.

Hindistan, §4, 22, 34, 46, 65, 75, 126, 129, 133, 141, 148, 158, 169, 188, 197, 204, 222, 236, 238, 240, 241, 244, 270, 277, 281, 288, 320.

Hirs, [Çek karargahında doktor], §105.

Levent Şahverdi Arşivi

Hisan, [Maça dağları ile Bedahşan arası], §22.

Hoca Hafız, §102, 173, 276, 343, bk. Hafız.

Hoca Makbuloğlu Ömer, [Kavınçi'de oturuyor], §237.

Hoca Niyaz, [Khiyva'da], §183, 184.

Hoca Sadreddin, [Ahmedilerin reisi], §332.

Hollanda, §64.

Honhoz, [Mançurya'da], §137.

Hoover Library, [Amerika'da kütüphane ve arşiv], §69.

Hotantolar, [Afrika'da], §129.

Howorth, Henry, [tarihçi], §42, 59.

Huccetullah al-Bâliğa, [Bâburlüler devri tarihçisi Nimetullah Veli Dihlevi'nin eseri], §287.

Hulâgu, [13. yüzyıl İlhanlı hükümdarı], §259.

Humayun, [Bâbur evlâdından], §288.

Hurrem Bey, [Koçu Bey ahfadından], §72.

Huseyin al-Cisr, [Suriyeli âlim], §21.

Husrev Dihlevi, §287.

Huşeng, [çocuk adı], §319.

Hüda hafız-ı şüma, [hoşçakalın], §281.

Hürmetullah, §94, 97, 118, 180, bk. Bazarov.

Hürmetullah Edilbay, Hürmetullah İdilbayev, [Başkurt aydını], §94.

Hüseyin Alikeyev, [Başkurt ordusundan], §184.

Hüseyin Aqa Kazımzade, [Azerbaycanlı yazar], §306.

Hüseyin Bey, [Üsküdarlı], §184.

Hüseyin Kasımoğlu, [Tebrizli], §242.

Hüseyin Kıncın, [Türkistan Rus komünistlerinden], §149.

Hüseyin Namık, [türkolog, "Orkun" soyadlı], §334.

Hüseyin Ragıp Bey, [Londra büyükelçisi], §70.

Hüseyinzade Ali Bey, [Azerbaycan aydını], §52.

Hüseyniye, [Orenburg'da medrese], §27, 50.

Hüseyni, [mahlas], §34, 62, bk. Evliyakul Quşbegi.

al-Islah, [Kazan'da gazete], §32.

İbn al-Asır, [13. yüzyıl Arap tarihçisi], §22, 60.

İbn al-Faqih, [10. yüzyıl Arap coğrafyacısı], §256, 302, 307, 323.

İbn al-Furat, [15. yüzyıl İslâm tarihçisi], §182.

İbn Durayd, [Arap şairi, 10. yy.], §33.

İbn Fadlan, [10. yüzyıl Halife elçisi ve seyyah], §6, 13, 65, 178, 182, 256, 262, 280, 302, 307, 323.

İbn Haldun, [düşünür, tarih felsefecisi, 15. yüzyıl], §31, 43, 54, 60.

İbn Khallikan, [13. yüzyıl biyografı], §14, 28, 47.

İbn Miskavaykh, [11. yüzyıl Arap tarihçisi], §302.

İbn Qayığlıq, [10. yüzyıl İslâm kumandanı], §180.

İbn Qayyum al-Cavzi, [İslâm âlimi], §25, 221.

İbn Qutayba, [9. yüzyıl İslâm bilgini], §39, 42.

İbn Rustah, [10. yüzyıl Arap coğrafyacısı], §280.

İbn Taymiye, [13-14. yüzyıl İslâm düşünürü], §25.

İbniyemin, [Hakîm Ata ahfadından], §179.

İbniyemin Ahtyamov, [Ufa vilayeti mebusu], §67, 72, 120.

İbrahim Akçurin, §41, 49, 52, 61, bk. Akçuriniler.

İbrahim Arıhan, [Ankara'da profesör], §333.

İbrahim Bekçentayev, [Tatar aydını], §98.

İbrahim Canızakov, [Kırgız aydını], §58, 175, 176, 222, bk. Canızakov.

İbrahim Edhem, [İranlı sufi], §221.

İbrahim İshak, İshakov, [yaveri, binbaşı], §145, 151, 189, 203, 213, 215, 245.

Levent Şahverdi Arşivi

İbrahim Kaçkınbay, [çocukluk ve gençlik arkadaşı], 215, 20, 21, 22, 24, 28, 30, 37, 39, 52, 55, 58, 175, 200, 239, bk. Kaçkınbaylar.

İbrahim Laqay, [Laqayların lideri], 211.

İbrahim Osmanov, [Ufa'da], 54, bk. Osmanov.

İbrahim Sultan, [Başkurtların sultanı], 96.

İbrahim Süyündük, 215, 217, bk. Süyündükoviar.

İbrahim Şâtıbî, [öl. 1388 Endülüs], 71.

İbrahimoğlu Hüseyin, [Türkistan Rus komünisti], 149.

İbrani, [Ortadoğu dillerinden], 47.

İçkin, [Çilebi taraflarında yer], 87.

idiom, [deyim].

İdrisov, [Kazanlı kitapçı], 50, 66.

İfadat al-Kirâm, [Musa Carullah'ın eseri], 33.

İglino, [Ufa'nın doğusunda istasyon], 114.

İgnatiy Kraçkovskiy, İgnatiy Yulyanoviç (Kraçkovskiy), [Petersburg'da şarkiyatçı], 51, 344.

İgnatyev, Graf, [Orenburg valisi], 305.

İhyâ al-ulûm al-dîn, [Gazzali'nin "Din İlimlerini Diriltme" adlı eseri], 89.

II. Genel Türkistan Kongresi, 92.

III. Enternational İKOMUS, [Rusya Müslüman Şuraları İcra Komitesi], 92.

İktisat, [Samara'da çıkan mecmua], 30.

İlac Bayezitov (İlaceddin), [Tatar tüccarı], 25.

İlâqi, [Laqaylarla ilgili], 62, 211.

İlderhan Mutin, [Başkurt aydını ve Maliye Vekili], 84, 97, 175, 189, 274.

İle, [nehir, IV/Q], 289.

İlek, [Orenburg yanında, IX/F], 87.

İlhanlılar, [13-14. yüzyılda İran'da hakim Çingizliler], 61.

İlyas, [yetiştiği muhitte köy], 103.

İlyas Açiyev, [Başkurt yüzbaşı], 215.

İlyas Alkın, Alkaoğlu, [Duma'dan], 71, 87, 120, 127, 128, 129, 130, 164, 168, bk. Alkinler.

İlyas Mamliyev, [Binbaşı Başkurt], 215, bk. Mamliyevler.

İlyasoğlu ailesi, 17.

İmam al-Haremeyn Cüveyni, [11. yüzyıl İslâm bilgini], 46.

İmam Buhari, [İslâm âlimi, 9. yüzyıl], 216, bk. İsmail Buhari.

İmam Gazzali, 248, bk. al-Gazzali.

İmam Rıza, [Meşhed'de], 246, 249, 252.

İmam Sadık İmankuli, İmam İmankuli, [Kasımiye'de], 34.

al-İmama va'l-siyasat, [İbn Qutayba'nın eseri], 39.

İmami, [*Hannâme* yazarı], 64.

İmangul Tatarları, [Çelebinsk taraflarında, XI-G], 111.

İmek, [boy adı], 138.

inaq, [inanılan ve güvenilen kişi], 172.

İnayetullah, 201, 296, bk. Nimetullah, Kudretullah.

inch, [uzunluk birimi, 2,5 cm.], 211.

inçi (insi), [aile malından hisse], 10, 13.

İndus, [Hindistan'da], 129.

ingirbavlı, [Başkurt gömleği], 27.

iñg, [pudra], 221.

İnkılâp Komitesi (Revkom), 130.

İnkılâpçı Şark, [Sovyet dergisi], 181.

inorodets, [gayri-Rus], 117, 300, 309.

İnqılab, [Taşkent gazetesi], 222.

İnsan Haklarını Müdâfaa Cemiyeti, 309.

Introduction à l'histoire de l'Asie, [Leon Cahun'un eseri], 52.

Iorga, [Romen tarihçisi], 335.

İpek Yolu, 270, 271.

İran Tarihi Kongresi, 173.

İranşehr, [dergi], 306.

ırdın, [harman yeri], 90.

İrec Mirzalar, ["İranlı"], 319.

İrekti, [Başkurt boyu], 1.

İrem bahçesi, bağları, [Kur'an'da], 47.

İremel, [Urallar'da yayla, XI/İ], 18, 44.

İrendik, [Urallar'da], 1.

Irıs Mehmet, [oğlu], 174, 239.

Irıs Mehmet, Irıs Mehmet Han, Irıs Mehmet Sultan, [Küçüm evlâdından], 174, 245.

Levent Şahverdi Arşivi

İrkutsk Üniversitesi, §123.
İrnikşe, [Ufa'nın doğusunda bir yer], §114.
İrşad, [Bakû gazetesi], §22.
İsa, [peygamber], §47.
İsa Ahun, İsa Ahund, [Tüngatar Başkurtlarından, Zeynullah İşan'ın kardeşi], §19, 103.
İsa Kaçkınbayev, §74, bk. Kaçkınbaylar.
İsa Mirza, [Orenburg mebusu], §67, bk. Yenikeyevler.
İsaoğlu Emet, [manzum hikaye], §1, 3.
İsenbike, [kızı], §335.
İsentimur, [Bisuut hezareleri], §264.
İset, [destan kahramanı], §293.
İsfendiyar Han, [Khiyva Hanı], §118, 194.
İshak Bek, [Serasaye valisi], §62.
İshak Hazret, [Orsk'da baba dostu], §22.
İshaki, §74, bk. Lutfî İshaki.
İskender, §, bk. Aleksandr.
İskender İşmuhammedov, [subay], §121.
İskender Mirza, [Pakistan cumhurreisi], §289, 321.
İskender Muradbek, [Dağıstanlı, 19. yüzyıl], §319.
İskender-i Kebir, §47, bk. Alexandr.
İslâm Açiyev, İslâmgerey Açiyev, İslâmgerey, [silâh arkadaşı, "Altay" soyadlı], §215, 217.
İslam Araştırmaları Enstitüsü, [İstanbul Üniversitesinde], §34.
İslâm Medeniyeti Tarihi, [Lübnanlı tarihçi George Zeidan'ın eseri], §47.
İslâm Şahtahmedov, [Tatarlardan], §88.
İslâmbey Khudayarhanov, [Pariste liberal aydın], §258.
İslâmiyetin Tarihi, [Dozy'nin eseri], §43.
İslâmköl, [Tümen Tatarları köylerinden], §215.
İsmail, [doğu Ural köyü], §1.
İsmail Ata, [Buhara yakınında köy], §216, bk. Kharkeng.
İsmail Buhari, [İslâm âlimi, İmam Buharî], §216, bk. İmam Buharî.
İsmail Gasprinskiy, İsmail Bey Gaspıralı, §9, 71, bk. Gaspıralı İsmail.
İsmail Hakkı Bey, [Enver Paşanın maiyetinden], §268, 273.
İsmail Lemanov, [Kırım'dan], §69, 72, 85, 173.
İsmail Muhliya, [yaveri], §105, 132.
İsmail Saip Bey, [Türkiyeli İslâm âlimi], §339.
İsmail Soysallıoğlu, [Türkiye 1. B.M.M azası], §94, bk. Soysallıoğlu İsmail Suphi Bey.
İsmail Süyündükov, §215, bk. Süyündükovlar.
İsmail Şerif, İsmail Şeripov, [alay kumandanı], §111, 116, 120, 126, 128, 294.
İsmail Yenikeyev, [yüzbaşı], §215, bk. Yenikeyevler.
İsmailov, [Müslüman komünisti], §157, 162.
İsmet Paşa, [İnönü], §12.
İspanya, §60.
İspolkom, [icra komitesi], §188.
İsrailî rivayetler, [Yahudi rivayetleri], §47.
İstanbul, §1, 6, 10, 14, 18, 21, 22, 23, 28, 29, 34, 39, 40, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 64, 68, 73, 108, 111, 116, 120, 121, 126, 127, 128, 140, 142, 143, 145, 152, 154, 158, 161, 163, 173, 184, 188, 193, 194, 201, 204, 207, 216, 218, 230, 253, 258, 261, 262, 269, 271, 277, 278, 281, 282, 286, 287, 290, 294, 295, 296, 300, 302, 303, 305, 306, 307, 311, 315, 316, 320, 321, 323, 325, 328, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 342, 343, 344.
İstanbul Edebiyat Fakültesi, §284.
İstanbul Üniversitesi, §31, 34, 59, 158, 258, 262, 307, 335, 337, 339.
İstek, [Başkurtların diğer bir adı], §178, 181.
İsterlibaş, İsterlibaşı, [köy, X/G], §4, 87, 106.

Levent Şahverdi Arşivi

İsterlitamak, [X/G], 81, 4, 5, 8, 14, 21, 26, 46, 47, 50, 111, 122, 125, 126, 127, 130, 135, 136, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 169, 172, 215, 245.

İstirek Mirza, [şiir, destan kahramanları], 8173.

İsviçre, 884, 94, 96, 159, 340.

işan, [molla, hazret], 8

İşan Hoca, [Semerkand ulemasından], 8219.

İşbulatov, [general], 8120, 122, 124.

İşçi-Tudeh fikri, [fikri hareket], 8316.

İşey, [Qatay ili ormanlarında köy], 8137.

İşımbay, [Küzen köyü yakınlarındaki yerlerden], 8127.

İşmurzin, [Rusça muallimi ve oğlu Evhadi İşmurzin], 8, bk. Evhadi İşmurzin.

İştirakiyun, [Taşkend'te yayınlanan gazete], 8133.

İştogan, [atalarından], 81, 30.

İtalya Sosyalist (Maksimalist) Partisi, [İtalyan radikal sosyalist partisi], 8315.

İvan Kaşirin, 8111, 114, bk. Kaşirinler.

İvanov-Rinov, [Yedisu Kozaklarının reisi], 8124.

İzgoyev, ["meşhur sağcı"], 8320.

İzhar al-Haq, [Rahmetullah Dihlevi'nin eseri], 844.

ızıq, [koruyucu ruh], 890.

ızma, [kışın arı kovanlarının korunduğu ev], 815.

İzvestiya, [Rus gazetesi], 885, 98.

İzzet Ulvi, [Türk Ocağı üyesi], 8342.

İzzettin Yenikeyev, [yüzbaşı], 8215, bk. Yenikeyevler.

Janin, [Fransız generali], 8123, 124, 126.

Jansky, Prof., [Avusturyalı Türkolog, adı Herbert], 83, 55, 164.

Janson, [Finlandiyalı profesör], 8324.

Japonya, 822, 25, 100, 103, 104, 119, 145, 155, 158, 178, 189, 269, 270, 271, 273, 277, 339.

Japonya Misyonu, 8104.

Jilobin, [ev sahibi, pansiyoner], 844.

Josef Urba, [bir Çek subayı], 8110.

Jön Türkler, 828, 253.

Kaban, [Kazan'da göl], 842.

Kâbe, 847, 292, 293.

Kâbil, [Afganistan'da], 85, 22, 63, 197, 204, 213, 222, 235, 238, 241, 249, 251, 252, 255, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 302, 303, 308, 311, 318, 320.

Kâbil Merkez Kütüphanesi, 8272.

Kacarlar, [18-19. yüzyılda İran'da hakim sülale], 8246, 319.

Kaçkınbayoğlu Şemseddin Molla, 83, bk. Şemseddin Kaçkınbay.

Kaçkınbayoğulları, Kaçkınbaylar, 83, 15, 16, 17, 20, 29, 37, 53, bk. İbrahim, İsa, Şemseddin, Gilmeddin.

Kadet konstitutsionnıye demokraty Fırkası, ["anayasal" ve "demokratlar" kelimelerinin baş harflerinden meydana gelen bir isim], 872.

Kadı Abdürreşit (İbrahim), [İslâm âlimi, aktivist], 866, 158, 336, bk. Abdürreşit İbrahim.

Kadı Abdürreşit İbrahim, 8, bk. Abdürreşit İbrahim, Reşit Kadı.

Kadı Haydar, [Semerkandlı münevver], 8198, 199, 200, 216, 217, 238.

Kadı İsa, [Semerkand ulemasından], 8219.

Kadı Mahmud, [Mervli], 8240, 242.

Kadı Nizameddinoğlu, [Qatay boyundan], 8136.

Kâfi Satlık, [annesinin babası], 89.

Kâfir Kale, [Afgan hudud kalesi], 8260.

Kafkasya, 81, 3, 69, 71, 72, 84, 86, 94, 126, 149, 162, 169, 170, 205, 244, 245, 258, 259, 290, 300, 322.

Kâğan, [Buhara'da istasyon, III/L], 864, 187, 205.

Kagı, [Başkurt maden fabrikası], 8111.

Levent Şahverdi Arşivi

Kahle, P. Prof., [şarkiyatçı], 868, 291.
Kâkhistuvan, [Buhara yanında], 8188.
Kalaç, [tarihi boy], 8245.
Kalem Kitabevi, 850, bk. Qalem Kütüphanesi.
Kalinin, M., [Sovyet hükümet reisi, (Kalenin)], 8141, 148, 149, 150, 151, 156, 167.
Kalenin Komisyonu, 8149, 150, 151, 156, 163.
Kalkaman, [Basmacı], 8186, 230, 231, 232.
Kalkan Ata, [Ucduvan yanında], 8206.
Kalmuk Ayüke Han, [18. yüzyıl hükümdarı], 8335.
Kalmuk, Kalmuklar, [Batı Moğolları], 81, 58, 333.
Kamenev (S.S.), [Rus generali], 8238, 258.
Kamenev, (L.B.), [Buxarin'in yakınlarından], 8129, 132, 134, 166, 167,
Kamil Kerimov, [Tatar aydını], 898.
Kâmile Hanım, [Sadri Maksudi Beyin hanımı], 8299.
Kana, [küçük parmağının yaralandığı savaş], 8273.
Kananikolsk, Kananikolski, [Başkurt ordu karagahlarından], 8127, 128.
Kandahar, [Afganistan'da], 8148.
Kandıraköl, [Dim Nehri havzasında], 8121.
Kân-i Gül, [Semerkand yakınlarında bir bağ], 8207.
kanton reisi, [sancak beyi], 83, 17, 127.
Kanun Nazarında Milliyet Meselesi ve Tebaaların Hukuki Müsavatı, [Maksim Kovalevskiy'nin eseri], 871.
Kappel, [Rus miralay], 8123.
Kara Sakal, 81, 212, bk. Şuna, Sultan Gerey.
Karaağaç, [yayla], 816, 46.
Karaçi, [Pakistan'da], 864, 332.
Karagaç Nogayları, 8173.
Karagas, [yayla], 837.
Karagay Kıpçak, [boy adı], 818, 102.
Karahanlı Arslan Hakan, [12. yy. Karahanlı hükümdarı], 87.
Karahanlılar, [10-13. yüzyıl Türk sülâlesi], 8201, 246, 280, 293.
Karakalpaklar, [Hazar-Aral arası Türk topluluğu], 845, 181, 218, 335.
Karakoyunlu uruğu, [14-15. yüzyıl Doğu Anadolu'daki Türkmenlerden], 8259.
Karakul Bek, Molla Karakul, [Zerefşan havzasında Basmacı], 8218.
Karaldin, [Kazak (Karaldioğlu)], 8129.
Karamışev, 817, bk. Qarmış, Qaramış, Emir Qaramış, Emir Karamışev, Miftah, Yusuf.
Karamzin, [Rus tarihçisi], 842.
Kara-Nogaylar, [Nogayların bir gurubu], 840.
Karapet, [Herat'ta Rus kuryesi], 8265.
Karasu, [Semerkand taraflarında köy], 8208, 209.
Kareyev, Prof., [tarihçi], 842, 43, 50, 60.
Kargalı, [Orenburg yakınlarında köy, IX/G], 826, 99, 100, 136, 215.
Kargın, 8116, 125, bk. Ataman Kargin.
kargış, [beddua], 87.
Karkeng, 8216, bk. İsmail Ata.
Karlı Bülek, [Yayla, Küzen'e 3 km.], 81, 15.
Karlıgaçov, [Sovyetlerle müzakereye gönderilenlerden], 8127.
Karluklar, [tarihten bildiğimiz Türk topluluğu], 8191, 231, bk. Qarlıq, Khalukhan.
Kasbi, Kaspi, [Kette Kurğan yakınlarında], 8213, 215.
Kasım Damolla, [Kazanlı âlim], 833.
Kasım Şeyh, [Buharalı hocalardan], 8188.
Kasım Tatarları, [Moskova yanında Kasım Hanlığına bağlı olmuş olanlar], 8340.
Kasımiye (medresesi), [Kazan], 833, 42, 43, 44, 54.
Kaspranskiy, [Tatarlardan], 8162, 163, 166.

Levent Şahverdi Arşivi

Kastalskiy, [mühendis, ilimle meşgul], 861.

Kaşgar Seyahatnamesi, [Kuropotkin'in eseri], 822.

Kaşgarlı Mahmud, [11. yüzyıl Türk dilcisi], 8216, 302.

Kaşgar, [III/Q=KÂşğer], 822, 54, 158, 172, 197, 201, 202, 220, 234, 275, 305.

Kaşirin, Kaşirinler, [Orenburg Kozaklarından], 898, 102, 111, 113, 114, bk. Nikola, İvan.

Kaşkır Kuyu, [Usmet'ten sonra], 8231.

Katagan, [Özbek boylarından], 822.

Katanov, N. F., [Altay Sagai Türklerinden şarkiyatçı], 835, 42, 48, 50, 51, 52, 54, 57, 59, 68.

Katerina II., [Çarîçe], 8305.

Katerina kilisesi, 874.

Katiyan dağı, [yetiştiği muhitte dağ], 8123.

KÂt, [Khorezm'de, IV/J], 8182, 183.

Kaufmann, [Çarlık ordusu komutanı, 19.yy], 8133.

Kautsky, Karl, [Alman sosyalist liderlerinden], 8316, 320.

Kavdanlı, [Anau yakınında köy], 8246.

KÂve, [efsanevi kahraman], 8264.

Kavunçı, [Çinaz taraflarında], 8237.

Kay Kalesi (Kay-Gorod), ["Qay'ların şehri"], 81.

Kayıb Han, [Küçüm oğullarından], 8181, 245.

Kayseri, [Türkiye'de], 8271.

Kayyum Nasırî, [19. yy. Tatar muharriri], 855.

Kazaçya Pravda, [Bolşevik Kozakların gazetesi], 898.

Kazakistan (Calpı Qazaqistan), 819, 72, 74, 78, 79, 95, 96, 98, 99, 100, 108, 111, 112, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 129, 146, 149, 153, 156, 158, 168, 170, 171, 174, 175, 176, 180, 182, 185, 189, 197, 205, 213, 214, 216, 217, 220, 224, 232, 232, 234, 304, 312, 320, 327.

Kazakistan Pedagoji Enstitüsü, 8231.

Kazan, [XI/D], 81, 4, 5, 6, 9, 10, 13, 18, 22, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 66, 68, 71, 72, 84, 98, 117, 118, 121, 122, 129, 140, 146, 156, 163, 164, 173, 174, 179, 314, 327, 336.

Kazan Tarihi, [Hâdi Atlasi'nin eseri], 8174.

Kazan Tatarı, [Kazan'ın yerli ahalisi], 8101, 259.

Kazan Üniversitesi, 831, 40, 51, 52, 55, 57, 60, 129.

Kazan Üniversitesi Filoloji Fakültesi, 850.

Kazarma, [askeri kışla], 872, 245.

KÂzım İsmail Bey, [tıp profesörü, soyadı Gürkan], 8158.

KÂzım Karabekir Paşa, [Anadolu milli mücadele paşalarından], 8164, 319.

Kazımzade, [Azerbaycanlı], 8306, 319.

keben, [ot yığını], 821.

Kebes, [yayla], 846.

Kebir Bekir, [*Vaqıt* gazetesi muharriri], 876, 79.

Kebir Molla, [enişte], 847.

Keçiören, 8345.

Kel Fehmi, [bir Türk subayı], 8260.

Keles, [Taşkent yakınlarında], 8232, 233.

Kelimullah Hasanov, [eski Duma mebusu], 873, 95, 98.

Kemal Bay Ubaydullin, [Tatar zengini], 828.

Kemal Ümmî, [15. yy. Anadolu şairi], 816.

Kemal, Kemal İşan, [Nogayoğullarından babasının ustadı], 8140.

Kemâleddin Hüseyin, [15. yy. yazarı], 8221.

Kemaleddin Sami Paşa, [Berlin Büyükelçisi], 8325.

Kemelik, [nehir, IX/D], 840, 173.

Kemen, [roman kahramanı], 8200.

Kenges, [dergi], 877, 79.

Levent Şahverdi Arşivi

Kenneth Cragg, [İngiliz âlimi], 847.
Kent Oğuzları, [yerleşik Oğuzlar], 883.
kerenke, [Kerenskiy hükümetinin parası], 8178.
Kerenskiy, [komünist liderlerden], 869, 88, 93, 95, 280, 320, 327.
Kerey, [Kerayitlerin bir diğer adı], 81.
Kerim Hakimov, [Meşhed Sovyet Konsolosu], 8250, 255.
Kerki, [II/L], 876, 188, 205.
Kermine, [IV/L], 864, 189, 197, 203, 206, 213, 214, 215, 245.
Kerrukh, [Kabil yolunda köy], 8264.
kerte, [duvar, açık ağıl], 810, 14, 15, 20.
Kerülen, [Moğolistan'da nehir], 8259.
Kervan-saray, [Orenburg'da külliye], 884, 85, 94, 95, 97, 113, 118, 119, 120, 122, 125, 136, 166.
Keşkül, [Tiflis'de türkçe gazete], 8343.
Keşşaf Molla, Keşşaf Hazret, 87, 8, 10, 11.
Kette Korğan, Kette Korğan sancağı, [III/L], 8208, 213, 218, 238.
Kette Mahdum, [Basmacı], 8218.
Khalbuta Bek, [Uratepeli], 8217, 218, 220, 223, 229, 238.
Khalbuta Bek, [Basmacı], 8227.
Khallukhan, 8191, bk. Karluk, Qarlıq.
khamr, [mayalı içki], 824.
Khan Ordası, [VIII/C], 8117.
Khargoş, [Buhara kuzeyinde], 8189, 191, 192, 206, 239.
Kharteng, [İsmail Ata köyü], 8216.
khat, [tüy], 8221.
Khavas, [Taşkent-Semerkand arası istasyon, IV/N], 8237.
Khiyva, [IV/J, Hiyve], 85, 6, 22, 82, 94, 117, 118, 138, 159, 175, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 193, 194, 196, 197, 205, 211, 213, 216, 218, 221, 222, 232, 233, 239, 242, 245, 335.
Khiyva Ülke Kominist Partileri Teşkilâtı, 8168.
Khoçaköl, [Khojaili civarında], 8182.
Khocent, [IV/N], 8343.
Khojaili, Khojay, [V/İ], 8182, 187, bk. Ardakhuşmiten.
Khondemir, [16. yüzyıl tarihçisi], 842, 54, 262, 287.
Khoqand, [IV/O], 852, 66, 77, 83, 97, 112, 117, 175, 188, 197, 222, 298, 316.
Khorezmi, [14. yüzyıl Altın-Ordu şairi], 829.
Khorezmşah, [Harzemşah], 8161.
Khorezmşah Atsız, 8178.
Khoten, [II/S], 8234, 239.
Khudayar Han, [Khoqand Hanı], 8297.
Khudayarov, İlambek, [Tümen Tatarlarından genç bir subay], 8122, 213.
Khudayberdi, [yetiştiği muhitte köy], 8101.
Khuttal Bek atları, 864, bk. al-barâdhin al-bikiye, birdhevn-i khutteli.
Kılavuz Mahmud, [geyik olayındaki kılavuz], 8186.
Kılıçaslan II., [12. yüzyıl Anadolu Selçukluları hükümdarı], 8241.
Kılıçoğlu Mansur, [gençlik arkadaşı], 845, bk. Mansur Kılıç.
kımız ayağı, [kımız yayığı], 82.
Kıpçak, [Türk topluluklarından], 87, 18, 19, 20, 66, 102, 161, 181, 216, 298.
Kırgız, 858, 65, 124, 129, 146, 148, 149, 151, 152, 156, 169, 195, 221, 234, 236, 304.
Kırgız Başkurt Komisyonu, 8148, 149, 151, 152.
Kırım, 81, 5, 14, 22, 40, 52, 54, 69, 71, 72, 73, 96, 123, 128, 170, 173, 188, 194, 294, 327, 335, 343.
Kırım Eskizleri (Oçerki Kryma), [Yevgeniy Markov'un hatıraları], 8173.
Kırım Sarayı (Tavriçeskiy Dvorets), 872.
Kırım Tatar Cumhuriyeti, 8315.
Kırım Tatarları, [Kırım'ın yerli halkı], 8259.
Kırımlı Hacı Abdulgaffar, [Kırımlı tarihçi], 854.
Kırmıskalı, [Ak-Edil boyunda köy], 8108.
Kızcibek, [destan], 820.

Levent Şahverdi Arşivi

Kızıl (Kızılsky) kasabası, [Yayık doğusunda], §138.

Kızıl Şark, [Şark Üniversitesinden çıkan dergi], §244.

Kızılarvad, [Sırderya tarafında], §244, 270.

Kızılhisar, [Ankara'da köy], §345.

Kızılyar, [Edil (Volga) deltasında], §163, 172, bk. Krasnıy Yar.

Kızılyar, [XI/N=Qızıl-yar], §, bk. Petropavlovsk.

Kiçi Başkurdistan, [Küçük Başkurdistan], §96.

Kiçiyüz Kazakları, [Kazakların 3 "yüz"ünden küçüğü], §335.

Kiev, [Ukrayna'da], §153.

Kilim, [Selimgiray Cantürin'in köyü], §66.

Kimşikli, [Yedisan Nogaylarının bir kolu], §335.

Kincek, [boy adı], §305.

Kincekey Bayarı, [Kinceklerden aristokrat], §305.

Kindall, S. G., [Amerikalı subay, yazar], §124.

Kindekov, [Rus çiftlik sahibi], §305.

Kine Sarı, [Kazakların kahramanı], §22, 245.

Kineges, [Özbek boyu], §22, 188, 335.

Kireşlikli Adil Ağa, §335, bk. Adil Yusuf Ağa.

Kirgizov, [Fergâneli Özbeklerden], §184.

kişenlemek, [atların ayaklarını birbirine bağlamak], §231.

Kitab, [Şair Racî'nin akrabalarının köyü, III/M], §210.

Kıyıkçı Türkmenler, [Kerki'deki Türkmenler], §188.

Kıyık Batır, [Kıpçak kabile reisi], §216, 220.

Klassenkampf, [Alman sosyalist dergisi], §167, 315, 322, 323.

Klub der Vorpostenvölker, [Almanya'da bir klüp], §324.

Knyaz Koçu Bey, [Rus aristokrasisinden], §70, 72.

Knyaz Kuguşev, [Duma azası], §52.

Knyaz Lvov, [1917'de hukûmet reisi], §88, 327.

Koçkar, [Ütek şeyhlerinden], §45.

Koçkaroğlu Ahmetsanı, [dostu], §45.

Koçkaroğlu Emirhan, [dostu], §6, bk. Emirhan.

Kolayev, Prof., [Sivil teşkilatta bir Rus], §117.

Kolçanov, [Bir Kırgız general], §57.

Kolesov, [Türkistandaki Bolşeviklerden], §80, 82, 167.

kolonel, [albay].

Kolonel Muhammed Emin, [Türkmen-Afgan hududunda komutan], §260.

Kolsuz Gulam, [Meşhed'de eczacı], §259.

Kolya Şalygin, [ev sahibi oğlu], §44.

Komintern, §129, 145, 149, 166, 168, 176, 216, 243.

Kominternin II. Kongresi, §171.

Komitety Bednoty, [Fakirler Komiteleri], §162.

Kommunistiçeskiy Internatsional, [Lenin'in tezlerinin olduğu yayın], §244.

Komuç, [Rusya Kurucular Meclisi hükümeti], §113, 116, 124, 126, 155.

Konakbay, [yetiştiği muhitte köy], §26.

Kondratyev, [Komuç ile irtibat sağlayan kişi], §126, 155.

Konkord Kulübü, [Polonya'da bir klüp], §309.

konservatif, [muhafazakar], §283.

Konurlar, §179, bk. Qonrat.

Konya, [Türkiye'de], §288, 344.

Kopka, [Kazan yakınında], §45.

Kore, §159.

Kornilov, [general], §88.

Korostilov, [Türkistan Rus komünistlerinden], §149.

Koroviçenko, [general], §93.

kosmogoni, [güneş sistemi teorisi], §331.

Kovalevskiy, Maksim (Prof.), [şarkiyatçı], §23, 71.

Levent Şahverdi Arşivi

Kozak (Cossak), Kozaklar, [Don Kazakları gibi düzenlenmiş Kozak birlikleri], 884, 96.

Kozak Başkurt, [Başkurtlarda Kozak birlikleri], 8111.

Kökgümbez, [Timur'un türbesi Gûr-ı Mir'in diğer adı], 8239.

Köktaş, [Laqay beylerinin yaşadığı yer], 863, 64.

Köktepe, [Aktavların batısı], 8230.

köpçik, [at minderi], 810.

köpkeri oyunu, [oğlak oyunu], 8223.

Köprülü Fuat Bey, 852, 253, bk. Fuat Köprülü.

Köroğlu, [destan kahramanı], 8104, 216.

Körşirmet, [Basmacılardan], 8224, 273, 287.

Köstence, [Romanya'da], 8181, 335.

Köstence Nogayları, 8335.

köyme, [süslü araba], 839.

Kraçkovskiy, Ignat, [Arabiyatçı], 851, 195, 323, 344.

Kraliçe Elizabeth, [İngiliz kraliçesi II. Elizabeth], 870.

Krasnıy Yar, [Edil deltasında], 8172, 173, bk. Kızılyar.

Krasnouflmsk, [Ural'da], 8114.

Krasnovodsk, [Hazar'ın Türkmenistan sahilinde, IV/F], 8174, 176, bk. Qızılsuv.

Kreitserova Sonata, [Tolstoy'un eseri], 818.

Kremençuk, [Kırım yakınlarında], 8170.

Krestinskiy, [Politbüro azası, Rus sefiri], 8154, 159, 171, 177, 329, 330, 344.

Krjijanovskiy, Prof., [Rus bilgini], 8252, 270, 344.

Krymskiy, Prof., 843.

Kubaguş, [yetiştiği muhitte köy], 8103.

Kuban, [Kırım'ın doğusunda nehir], 81, 40, 173.

Kubilay Kaan, [13. yüzyıl, Çin'de hakim Çingiz evlâdından], 8309.

Kudretullah, [göç eden Başkurt ailesi], 8201, bk. İnayetullah, Nimetullah.

kula, [yağız (at rengi)], 836, 37.

Kulayev, [Başkurt hükümet reisi, doktor], 8128, bk. Mstislav Kulayev.

Kulbaktı, [Ural doğusunda], 84, 18.

Kulbaktı Abdulhannan Hazret, Hannan Molla, [yerli âlimlerden], 818.

Kumanlar'ın Tarihine Dair, [Marquart'ın eseri], 8307.

Kundrav Nogayları, [Astarhan taraflarında], 8173.

Kunşak, [yetiştiği muhitte köy], 84.

Kur'an'ın "sub"i, [genellikle Türkçeye çevrilen yedide biri], 861.

Kur'an-ı Kerim, 8288, 313.

Kurax, [Ukrayna Es-Er'lerinden], 8315.

Kurban Mehmet, [Seng-i sulaq ahalisinden], 8246, 247, 249.

Kurbanaliler, 8119, bk. Abdülhay, Necip, Harun, Çardaklı Abdülhakim Hazret.

Kurbanaliyevler, 884, 103, 106, bk. Kurbanaliler.

Kurkur'un halısı, [Edige Destanından], 847.

Kuropotkin, [anarşist düşünürlerden], 822, 87, 88.

Kuru Güldürevük, [Özbekistan'da], 8235.

Kuruç Köyü, [yetiştiği muhitte köy], 85.

Kuşka, [I/K], 8148, 270.

kuşlanma, [av eğlencesi], 853.

Kutadgu Bilig, [Yusuf Has Hacib'in eseri], 842, 49, 342.

Kutlukay Mirza Tevkilev, [Ufa vilayeti mebusu], 867, 72.

Qutayba bin Müslim, [Arapların Türkistan fatihi], 8230.

Qutulun, [Qaydu Han'ın kızı], 8292.

Kuvatovlar, [münevver Başkurt ailelerinden], 894, bk. Osman Kuvatov.

Kuybyşev, [TSİK üyesi], 8177.

Kuzey Kafkasya, 81, 84.

Kuznetsov, [Rus âlimi], 865, 165.

Kübeçi, [Dağıstan'da], 816.

Küçük Başkurdistan, 878, 96, 144, 149, bk. Kiçi Başkurdistan.

Levent Şahverdi Arşivi

Küçük Mahdum, [Basmacılardan], 8218.
Küçük Sultan, 81, 40, 174, 245, bk. Küsük Sultan.
Küçükov, [Çar Ordusunda Başkurt subayı], 857.
Küçükyalı, [İstanbul'da], 8338.
Küçüm Han, [16. yüzyıl Sibir Hanı], 81, 174.
Küçüm Han evlâdı, 8335, bk. Ablay Han, Sibirya Hanları.
Küdey, [Başkurt boyu], 81.
Kühne Ürgenc, [V/İ], 8182, 186.
Külâb, [II/N], 8196, 216, 232, 241.
Külbey Tügüsov, [Kazaklardan], 879.
Külerkin Yabgu, [Oğuz destanı], 847.
Külsüm, [ablalarından], 816.
Kümüşata, [Semerkand yolunda (Ayabad'da)], 8198.
kürege, [ağaç yayık, bal fıçısı], 810.
Küsi, [yetiştiği muhitte köy], 81.
Küsük Sultan, [Sibirya Hanı, 17. yy.], 81, bk. Küçük Sultan.
Kütahya, [Türkiye'de], 8218, 226.
Kütüphane-i İçtihat, [kitap dizisi], 8136.
kütüb-ü mukaddese, [Dört kutsal kitap], 8292.
Küyeş, [Abdülkadir İnan'ın köyüne yakın], 8110.
Küzen, [doğduğu köy, X/H], 81, 23, 114, 127, 305, 334.
Küzen oğulları, [mensub olduğu sülale], 81, 12, 40, 66.
Kvarter, [blok apartman].
La Presse et le Mouvement national chez les Musulmans de Russie, [A. Bennigsen'in eseri], 896.
laçin, [şahin].
Lâgali sarayı, [Meşhed'de], 8249.
Lahor, [Pakistan'da], 8258, 284, 285, 288, 289, 292, 296.
Laqay (İlaqi), Laqaylar, Laqay kabilesi, [boy adı], 862, 63, 196, 211, 213, 241, 277, 279.
Latysh, [Latviyalı], 8131.
Lavisse, E., 842.
Lavrov, [Kazan'da muallim], 865.
Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, 838.
Ledeburg, [Alman sosyalistlerinden], 8315.
Legendre, [bilim adamı], 8169.
Leh, [Polonyalı], 8105, 322, 324.
Lehistan savaşı, 8245.
Leiden, [Hollanda'da], 842.
Leipzig, [Almanya'da], 848, 287.
lektör, [okutman], 865.
Lemman, [Alman subayı], 8318.
Lenin, 849, 80, 84, 85, 96, 97, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 158, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 177, 202, 243, 244, 245, 254, 258, 302, 315, 316, 320, 330, 333, 344, bk. Vladimir İlyiç Ulyanov.
Lermontov, [Rus yazarı, 19. yy.], 816, 103.
Letrange, [Fransız sosyalistlerinden], 8315.
Lev Zimin, [şarkiyatçı], 875, 83.
Levze, [Rus kasabası], 8124, 137.
Leylibedir, [okul arkadaşı], 824, 36, 90.
Lezgi, [Kafkasya müslümanları], 8300.
Lieber, [Yahudi rehberlerden], 8146.
Liebknecht, Karl, 8315, 317, 322.
Litva, [Litvanya], 8324.
Litva Sol Halkçı Parti, 8315.
Litva Tatarları, 8120.
Liva-i İslâm, [Berlin'de çıkan bir dergi], 8203.
Lobov, [Rus siyasetçi], 8159.
Londra, 842, 59, 70, 257, 272, 302, 325, 335.
Londra Şark Dilleri Mektebi, [School of Oriental and African Studies], 8302.
Lord Curzon, 8320.
Lord Reeding, [Hindistan'da İngiliz valisi], 8284, 289.
Ludwig Bücher, [Alman materyalisti], 8118.

Levent Şahverdi Arşivi

Lunaçarskiy, [maarif komiseri], §132.
Lutfi İshaki, [Tatarlardan], §74, 313, bk. İshaki.
Luxemburg, Rosa, [Avrupalı komünist], §316.
Luzac, [Londra'da yayınevi], §42, 51.
al-Lüzûmiyyat, [Abü'l Alâ al-Ma'arri'nin eseri], §22, 27.
Lykoşin, [Semerkand valisi], §79.
M. Cemil, [Türkiye dahiliye vekili], §341.
Maclean, Fitzroy, [İngiliz araştırmacı], §347.
Maça dağları, [Semerkand taraflarında], §22, 218, 220, 231
Magcan, [Kazak şairi], §127.
Magnitogorsk, [X/İ], §139.
Mağrip, [Kuzey Afrika], §33.
Mahdumkuli, [Türkmen şairi], §344.
Mahmud b. Veli, [Kâsanlı], §64.
Mahmud Bey, [Siirt Mebusu], §60.
Mahmud Esad, [Türkiyeli düşünür], §60.
Mahmud Han Tarzî, [Afganistan'ın Paris sefiri], §296, 308.
Mahmud Hoca Behbudî, [Özbek münevveri], §52, 57, 75, 76, 77, 79, 118, 210, 316.
Mahmud Kaşgari, [Kaşgarlı Mahmud], §122, 201, 240, 273, 302.
Mahmud Muftiç, [yazar], §241.
Mahmud Vasıfî, [XVI. yy yazarı], §61.
Mahub, [köydeki ablalardan], §90.
Makar, [komşu köy], §3, 5, 8, 16, 17, 21, 101, 111, 114, 127, 305.
Makedonya, §47, 48.
Maksım, [dağ], §305.
Maksim Gorki, [yazar, düşünür], §71, 124, 147.
Maksudovlar, §108, bk. Niyaz Maksudi.
malarya, [sıtma], §190, 213, 239.
Mâlik ibn Anas, [Mâlikiliğin kurucusu], §221.
Malletskiy, Prof., [Taşkent Belediye reisi], §75, 83.
Malorus, Maloruslar, [Ukraynalılar], §88, 327.
Malûmat, [İstanbul mecmuası], §22.
Malûmat, [*Beyân al-Haq*'a ek yıllık], §33.
Mamadış, [Kazan tarafında], §45.
Mamliyevler, §71, 74, bk. İsmail, Osman, İlyas.
Mamur Bek, Mamur Niyazi Bek, [Basmacı], §218, 220, 223, 229, 230, 235, 268, 277, 315, 344.
manasçı, [Manas ozanı], §58.
Manatov, §94, 97, 222, bk. Şerif Manatov.
Manchester, [İngiltere'de], §179.
Mançurya, [Kuzeydoğu Çin Halk Cumhuriyeti], §103, 137, 155, 270, 281, 310.
Mangıt Şah Murad Bek, [Buhara hükümdarı], §60.
Mangıtlar, [boy adı], §62, 319.
Manqanay, [eski Başkurt boylarından], §181.
Mansil, [Sibirya'da Tümen taraflarında kasaba], §1, 19.
Mansırov, [Sosyal demokratlardan], §80, 82.
Mansur Hallac, [sufi], §221.
Mansur Kılıç, [gençlik arkadaşı], §45, 46, 47.
Maqamat, [Hariri'nin eseri], §34.
Marco Polo, [13. yüzyıl İtalyan seyyahı], §64, 209, 345.
Mari Cumhuriyeti, [Rusya Federasyonu], §132.
Mariya Yakovlevna, [Mustafa Çokay'ın hanımı], §298, 316.
Markov Vtoroy, [2. Markov], §320.
Marks, (Karl), [feylezof], §159, 175, 178, 258, 288, 316.
Marquart, Joseph, [şarkiyatçı], §307, 323.
Martin Hartmann, [şarkiyatçı], §52.
Martov, [Menşeviklerden], §146.
Masalskiy, [yazar], §151.
Masarik, Prof., [Çek cumhurreisi], §43.
Massignon, [şarkiyatçı], §308.
Materializm i Empirio Krititicizm, [Lenin'in kitabı], §148.

Levent Şahverdi Arşivi

Matrid, [Semerkand'de mahalle], §201, 214.
matura, [olgunluk imtihanı], §55, 57, 58, 68.
Maveraünnehir, [Amu Derya ile Sır Derya arası], §1, 54, 238.
Maxin, [Orenburg Kazaklarından miralay], §118, 125.
Mayer, [Es-Er liderlerinden], §302.
mayor, [binbaşı], §3.
Mazenderan, [İran'da], §259.
Mazepa, [Ukraynalı], §96.
Mc Donald, [İngiltere başbakanı], §281, 315, 320.
Me'mun, [Emevî halifesi], §44, 47.
Mecâlis al-Uşşâq, [Kemaleddin Hüseyin'in eseri], §221.
Mecid Efendiyev, [Azerbaycanlı], §259.
Mecid Gafuri, [şair], §17, 91, 101.
Medine, [Arabistan'da], §45, 146, 267, 293.
Mednikov, [islâmiyatçı], §307.
Mehdi, [Çora Batır ahfadının oturduğu köy], §18.
Mehdi Kadı, [Kazakistan müftüsü], §320.
Mehmedabâd, Muhammedabâd, [Türkmen sınırı], §247, 257.
Mehmet Ağa Şahtahtinskiy, [Azerbaycanlı], §222.
Mehmet Ali, §129, 286, bk. Mstislav Kulayev.
Mehmet Arif Bey, [yazar], §14, 22.
Mehmet Devletçurin, Mehmet Başkurt, [qurayçı], §310.
Mehmet Emin Resülzade, [Azerbaycanlı siyasetçi], §74, 78, 336.
Mehmet Emin Yurdakul, [şair], §45.
Mehmet Hasan Baharlı, [Azerbaycanlı yazar], §259.
Mehmet Kâfi, [dostu], §21.
Mehmet Kâzım Bey, [Türkiyeli], §207.
Mehmet Sabri, [Türkiye Ziraat Vekili], §341.
Mehmet Sadık, [Astarhan'da], §39.
Mehmetcan Tınışbayev, Muhammedcan Ağa Tınışbayev, [Kazak mühendis], §76, 77, 80, 81, 112, 121.
Meijer, J. Prof, [Troçki evrakını tetkik eden kişi], §154.
Mekke, [Arabistanda], §7, 38, 44, 45, 48, 54, 142, 146.
Melekes, [Samara vilayetinde bir kasaba, XI/D], §44, 45.
Meleviz, [yetiştiği muhitte kasaba], §25, 26, 91, 114.
Melikülküttab Mirza Muhammed Şirazî, [Bombay'da kitapçı], §287.
Melioranskiy, [şarkiyatçı], §51.
Mende, G. von, [Alman tarihçi], §78.
Menşevikler, §80, 81, 82, 146, 147, 315.
Menşevikler Kongresi, §82.
Mercanî, §5, 6, 9, 10, 34, 39, 41, 42, 43, 60, 140, bk. Şehabeddin Mercanî.
merdikâr, [amele], §316.
Merkit, [boy adı], §1.
Mervan ibn Muhammed, [Emevî halifesi], §47.
Meryem Sultan, [Ufa'da], §54.
Mészáros, Gyula, [etnografya mütehassısı], §334.
Mescid-i Hızır, [Semerkand'de semt], §199, 200, 239.
Mesim, [yetiştiği muhitte yayla], §15, 56.
Mesnevî, [Mevlânâ'nın eseri], §216, 221, 288.
Meşhed, [II/İ], §178, 218, 223, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 269, 270, 273, 277, 278, 281, 287, 291, 296, 302, 303, 307, 311, 316, 319, 320, 323.
Mevlâna, §20, 57, 62, 217, 221, 280, 288, bk. Celâleddin Rumî.
Mevlâna Abdulvasi, [Afganistan'da mariffçi], §272.
Mevlâna Ebulkelâm Azad, [Hindistan Kongre Partisi azası], §158.
Mevlevî Abdülber, [Hintli müslüman], §158.

Levent Şahverdi Arşivi

Mevlevî Bereketullah, [Hintli müslüman], 8126, 158, 161, 289.

Mexico, [Meksika'da], 8154.

Meyan Büzürk, [Türkiye'deki Türkistanlılardan], 8336.

Mezar, [Buhara'nın kapılarından biri], 8187, 248.

Mezarı-Şerif, 8254, 340, bk. Balkh.

Mısır, 86, 18, 22, 25, 28, 33, 38, 43, 45, 46, 47, 51, 161, 289, 294, 312, 320, 321.

Mısırlı Mustafa Kâmil, [gazeteci], 822.

Miftâh al-Tavârikh, [Habib Neccar'ın "Tarihlerin Anahtarı" isimli eseri], 89.

Miftah, Miftaeddin, Miftah Karamışev, [Makar'daki mektebin hocası], 88, 17.

Mihr ve Müşteri, [iki gencin aşk hikayesi], 816.

Milletlerarası İçtimai Tarih Enstitüsü, [Amsterdam'da], 8154.

Millî Birlik Cemiyeti (Komitesi), 8197, 223, 254, 280, bk. Türkistan Millî Birliği Cemiyeti.

Millî Birlik Kongresi, 8196, 229.

Millî Sosyalist ERK Partisi, 8.

Millî Tetebbular Mecmuası, [İstanbulda çıkan tarih dergisi], 8273.

Milyukov, P., [tarihçi], 841, 43, 283, 298, 300, 316, 320, 330.

Minhac, [köylü zengini], 8103.

Minhac, [subay], 8230.

Mirkialiyev, [Duma azası, Tatar], 869.

Minorsky, [şarkiyatçı], 8323, bk. Vladimir Minorsky.

Minzele, [Ufa'nın batısında], 8153.

Mir Azim Kıdırbayev, [Kazaklardan], 8158.

Mir Haydar, [Çağatay şairi], 849.

Mir Kamil, Mir Kamil Bay, [Endicanlı milyoner], 8316.

Mir Seyit Sultanaliyev, [Tatar hukuk talebesi], 8122.

Mir Seyit Sultanaliyev, [Müslüman Tatar komünist liderlerden. Yazılışına göre adı Mir Said Sultangaliyev. Yani Sultan Alioğlu], 8128, 133, 149, bk. Sultanaliyev, Sultangaliyev, Seyitgaliyev.

Mir Yakub Dulat, [Kazak münevveri], 8121, 304, bk. Yakup Dulat.

Miralay Dr. Alimcan Tagan, 855, bk. Alimcan Tagan, Dr. Tagan.

Mirbaba, [Buhara gazetesi], 8252.

Mirbedelov, [bir Özbek general], 857, 281, 283, 288, bk. Haydar Hoca Mirbedelov.

Mirgorod, [Ukrakyna'da], 8135.

Mirkhond, [15. yüyıl tarihçisi], 842, 54, 239, 262, 264, 287.

Mir-Penç, Mir-Penç Hüseyin Han, [Meşhed'de kumandan], 8247, 249.

Mirşeref, Mirşerepov, [Fergâneli Özbek], 8184, 221.

mirza, [beyzade, katip], 8188.

Mirza Abdülkadir Muhiddinov, [Buhara'da TMB aktif liderlerinden], 883, 150, 188, 196, 203, 205, 206, 217, 232, 281, bk. Abdülkadir Muhiddinov, Muhiddinov.

Mirza Abdülvahit, [Buhara münevveri], 8188, 258, bk. Abdülvahit Mirza.

Mirza Abdurrahim, [Buhara hükümetinde adliye vekili], 8188, bk. Abdurrahim.

Mirza Bulatov, [Başkurt isyancı], 8122, 202, 245, bk. Bulatov, Süleyman Mirza Bulatov.

Mirza Cafer Topçıbaşı, [Farsça profesörü], 8300.

Mirza çölü, [IV/M], 8231, 237.

Mirza Faruk, [II. Şah Abbas'ın oğlu], 8292.

Mirza Hacı Efendi, [Berlin'deki Azerbaycanlılardan], 8326.

Mirza Hemdem, [Hüseyin Baykara zamanından], 8221.

Mirza İbrahim Tagiyev, [Azerbaycanlı], 8259.

Mirza İsameddin, Üssam, [TMB'den], 8269, 277, bk. Hacı Hüsameddin.

Mirza Muhammed Qazvini, Mirza Muhammed Han Qazvini, [İranlı bilgin, tarihçi], 8302, 306, 308.

Levent Şahverdi Arşivi

Mirza Muhammed Şirazî, [kitapçı], 8287, 289.

Mirza Muhiddin, [Enver Paşa maiyetinden. Ferganeli], 8150, 203, 205, 241, 264.

Mirza Muhiddin Hakimbay, [Buhara'da, Mirza Abdülkadir'in babası], 8205.

Mirza Mülkem, [Külliyat sahibi Türkmen şairi], 8247.

Mirza Nefes Türkmen, [Enver Paşa maiyetinden], 8241.

Mirza Nureddin Hâdi, [şair F. Racî'nin babası], 8210.

Mirza Rahmetullah, [Kabil elçisi], 8221.

Mirzakay, [köy, Başkurdistan'da], 823, 91, 101.

Mişer, Mişerler, [Türk topluluğu], 81, 10, 15, 27, 90, 96, 120.

Mişkin, [kaptan], 841, 43, 49.

Mixailov, [Komünist önderlerden], 844, 270.

Miyabay, [bilgin Özbek kadını, 17. yüzyıl], 8292.

Miyes, [istasyon, Başkurdistan'da], 8111.

Miyes, [nehir, Başkurdistan'da], 840.

Mizân al-Haq, [İsveçli Pfander'in eseri], 844.

Moğol, 842, 50, 62, 208, 259, 264.

Moğol-Barın uruğu, [boy adı], 8218.

Moğolistan, 858, 278, 307.

Moldakay Abdullah Seyyidoğlu, [Fars edebiyatı ile meşgul], 855.

Molla Bekcan, [Khiyva hükümetinde], 8183, 184, 194.

Molla Câmî, [15. yy sufisi], 8221, bk. Abdurrahman Câmî.

Molla Hemrahkul, [Tacik münevveri], 8213, 218, 231.

Molla Hüsameddin, [roman kahramanı], 849.

Molla Kahhar, [Emirci Basmacı], 8211, 215, 238.

Molla Mehmet Yaşar, [Basmacı], 8218.

Molla Mustaq, [Emirci Basmacı], 8215, 231, bk. Mustaq.

Molla Rahmetullah, [Buhara aydınlarından], 8222.

Mollacan Halikov, Mollacan Halikoğlu, [hükümet azası], 8100, 104, 109, 116, 124, 127, 128, 176.

Mollagul, Mollagul Divana, [Yesevi dervişi], 86, 7, 20, 161.

Mollakay, [yetiştiği muhitte köy], 84.

Mollakay Abdullah Hazret, Mollakay Abdullah İşan, [yetiştiği çevredeki şeyhlerden], 86, 18.

Mollanur Vahidov, [Tatarlardan], 897, 100, 125.

Mordmann, Johannes, [şarkiyatçı], 8307.

Moskova, 838, 47, 74, 75, 77, 78, 83, 84, 88, 89, 98, 100, 104, 114, 117, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 141, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 183, 188, 194, 196, 203, 204, 206, 207, 216, 222, 224, 225, 230, 235, 244, 245, 254, 257, 258, 266, 270, 279, 283, 295, 300, 304, 315, 316, 330, 333, 336, 340, 344.

Mostovenko, [Başkurdistan komünistlerinden,müsbet siyaset taraftarı], 8159, 181, 202, 330.

Moşkov, 846, bk. Nikolay Moşkov.

Mstislav Kulayev, [Başkurt Mehmet Ali'nin hristiyan adı], 8129, bk. Mehmet Ali.

Muasır İslâmlığa Dair Dersler, [Kenneth Cragg'ın eseri], 847.

Muhakeme, [Neval'nin eseri], 829.

Muhalleb ibn Abi Sufra, [Arab kumandanı], 839.

Muhammad Shafi', [dostu, İslâm âlimi], 834, 289, 291.

Muhammed Abdu, [Mısırlı düşünür], 814, 60.

Muhammed Ali Kurd, [Arap düşünürü], 8294.

Muhammed Baqır, [Lahor'da], 812.

Levent Şahverdi Arşivi

Muhammed Emin al-Hüseyni, [Filistin müftüsü], 834.
Muhammed Furuğı, [İran başvekili], 8302.
Muhammed Halafullah, [19.-20. yy âlimi], 8302.
Muhammed Halife, [Troytsk'da], 8104.
Muhammed İkbal, [şair], 8258, 281, 284, 287, 296.
Muhammed Osmanov, [Nogay bilgini], 840.
Muhammed Reza Şah, [İran Şahı], 812.
Muhammed Sadık Molla, [Astarhan'da], 839.
Muhammed Tahirov, [Tatar genci], 898, bk. Tahirov.
Muhammed Veli Han, [Afganistan hariciye vekili], 8151, 269, 270, 276.
Muhammedanische Studien, [Baron Rozen'in "İslâm Tetkikleri" adlı eseri], 851.
Muhammedcan Saydaşev, [gazeteci], 833.
Muhammedcan Seydalin, [Kazak aydını], 855, bk. Seydalin.
Muhammedcan Tungaçin, [Kazak münevveri], 8112.
Muhammediye, [Yazıcıoğlu Mehmet'in eseri], 816, 57.
Mahendra Pratab, [Hint ahrarından, Raja], 8148, 151, 161.
Muhib, [büyük annesi], 855.
Muhiddin Bey, [Enver Paşa maiyetinden], 8169, 204, 207, 295.
Muhiddin Mahdum, [Enver Paşa maiyetinden], 8188, 217, 238.
Muhliya, [yaver], 897, bk. İsmail Muhliya.
Muhtar Avezov, Avezoğlu, [Kazak yazarı], 8126, 158, 189, 304.
Muin Can, [Buhara'da dahiliye vekili], 8188.
Muiniddin Esfezari, [16. yy.başı], 8262.
Mukas, [yetiştiği muhitte Nogay köyü], 81, 40.
muñglu, [içli], 853.
Muqaddasi, [10. yy. coğrafyacısı], 8238.
al-Muqattam, [Mısır'da çıkan gazete], 8320.
Muqri, [I-II/L], 8214, 231.
Murad Hoca İşan, İşan Murad Hoca, [arkadaşı], 8238.
Murad Remzi, [yazar], 85, 14, 22, 37, 39, 54.
Murad Sultan, [Küçüm evlâdından], 81, 40, 96, 174, 245.
Muraptal, [yetiştiği muhitte köy], 8100, 130, 131.
Muraq, [Yedi Uruğ kantonluğunda köy], 8130.
Muravyev Kışlaları, [Novgorod vilayetinde], 8145.
Murğab, [Afganistan'da], 8161.
Murtazinler, 8, bk. Fatih Murtazin, Musa Murtazin.
Musa, [Tatar köyü], 826.
Musa Akyiğitzade, [Türkiye'ye hicret edenlerden], 845, 49.
Musa Carullah, Musa Carullah Bigiyev, Musa Carullah Efendi, [İslâm bilgini], 822, 33, 60, 71, 73, 140, 145, 158, 313.
Musa Hacı, [Tipter Ahun köyünden], 819, 28, 30.
Musa Kelim(ulla) Hadisoğlu, [Yalan'da], 8103, 104, 105.
Musa Murtazin, [Başkurt hükümet reisi], 8102, 109, 111, 127, 130, bk. Murtazinler
Musavat Fırkası, Partisi, [Azerbaycan partisi], 8336.
Musin-Puşkin, 8305, bk. Graf Musin-Puşkin.
Mustafa Çokay, Mustafa Çokayev, Mustafa Çokayoğlu, [Kazak lideri], 857, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 92, 95, 97, 99, 121, 125, 222, 257, 258, 269, 320, 322, 325, 329, 330, 342, bk. Çokayoğlu.
Mustafa Kemal Paşa, [Atatürk], 8167, 169, 196, 253, 258, 294, 341, 346.
Mustafa Mirahor, Mustafa Çavçin, [Çavçinlerden dostu], 862.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Suphi, [Türkiyeli komünist], 8174, 176.

Mustafa Şakuli, Şahkuli, Şahkulu, Şakulov, [1915'de Petersburg'dan beri dostu], 871, 189, 196, 224, 241, 268, 269, 270, 273, 281, 315, 316, 327, 340, 342, 344.

Mustamiyaki, [St. Petersburg yanında bir sayfiye], 871, 147.

Mustaq, 8215, 230, 231, 232, bk. Molla Mustaq.

Muşfiqî, [şair öl. 1583], 8190.

Mutavval, [Teftazani'nin eseri], 814, 28.

Mutezile, [İslâm felsefecileri], 844, 47.

al-Muvâfaqât, [Musa Carullah'ın eseri], 833.

Muvakkat Türkistan İdare Heyeti, Komitesi, 877.

Müceddid-i Halidî, [Nakşbendî kolu], 84.

Müfti Alimcan Barudi, 8121, bk. Alimcan Barudi.

Mühiye, [ablalardan], 816, 36, 90.

Müller, August, [Alman profesör], 843, 304.

Müller, F. K. W., [türkolog], 8307.

Mümtaz Süleyman, [Azerbaycanlı], 8174.

Münevver Qarî, [Özbek aydını], 857, 66, 76, 77, 79, 188, 196, 197, 201, 232.

Münir Bey, [Kazan'da gazeteci], 833.

Münir Bey, Dr., [Türkiyeli], 8273.

Mürsel Paşa, [Küçükyalı toplantısından], 8338.

müselles, [Semerkand'a has içki], 8238.

Müslim Şekûri, [Semerkandlı cedid], 8218.

Müslüman Askerî Komitesi, Şûrası, [Voşuro], 898.

Müslüman Fraksiyonu, [Duma'da], 869, 72, 83, 149.

Müslüman Kıtalar Teşkili Başkanlığı, 8170.

Müslüman Şurası, 878, 80, 81, 92, 93, bk. Türkistan Müslüman Merkez Şurası.

Müstefâd al-Akhbâr, [Mercanî'nin eseri], 86.

Müstemleke Olarak Sibirya, [Yadrintsev'in eseri], 819.

Mütenebbî, [Arap şairi], 8140, 180.

Müthiş İvan, [Korkunç İvan, 16. yüzyıl], 871, 336.

Müze-i Hümayun, [İstanbul], 854.

Nât-ı Nebî, [Peygambere övgü], 8293.

nabroski, [taslaklar], 8171.

Nadir Şah, [İran Hükümdarı, Afşarlardan, 18. yüzyıl], 8246, 249, 256.

Nafi Bey, Nafi Atuf, [Enver Paşanın maiyetinden], 8241.

Nagassawa, K., [Tokyo Üniversitesi], 8271.

Nail Reşit, [Türkiyeli], 859.

Naile, [Sadri Maksudi'nin kızı], 8299.

Nakşbendî, [tarikat], 84, 7, 57, bk. Bahaeddin Nakşbend.

Nalivkin, [Ferğane valisi], 866, 77, 80, 81, 82, 93, 99, 199, 328, bk. Vladimir Petroviç.

Napoleon, [18-19. yüzyıl Fransız imparatoru], 8302.

Narbutabekov, [Hukukçu, Türkistan Müslüman Merkez Şurası], 875, 77, 79, 81.

Narodni Osvobozeni, [Çek gazetesi], 8110.

Nasikh al-tavârikh, [Taqi Han Sipehr'in eseri], 8247, bk. Taqi Han Sipehr.

Nasır Ali, [şair], 8292.

Nasır Mahdum Hakimoğlu, [Osman Hoca'nın muavini], 8295.

Nasrullah Qushegi (Emir), [Buhara Emiri'nin Başvekili], 861, 64.

Nayman, [boy], 8201, 208, 218.

Nayza, Nayza Bay, [aile dostu], 819, 22.

Nazar Toqsaba, [Buhara'da], 8190, bk. Toqsaba.

Nazım Bey, [İttihat ve Terakki'den], 8171.

Nazım Hikmet, [şair], 8222.

Nazmiye, [ikinci eşi], 8335.

Nebi Hacı, Nebioğlu Musa Hacı, [Musa köyünden], 826, 30.

Necip Asrî, Necip Asrî Bey, [Astarhanlı muharrir], 839, 167.

Levent Şahverdi Arşivi

Necip Kurbanaliyev, 872, bk. Kurbanaliyev.
Necmeddin Kübra, [13. yy mutasavvıfı], 8182, 183.
Nefise, [birinci eşi], 823, 102, 111, 139, 140, 145, 172, 184, 190, 198, 201, 219, 232, 240, 242, 244, 246, 311, 329, 335, 342.
Nehc al-Belâga, [Hz. Ali'ye atfedilen eser], 828.
Nehru, Pandit, [Hindistan], 8141, 281, 289, 321.
Nemeth, Gyula, [Macar Türkoloğu], 8334.
Neneke-Can, [destan kahramanı], 8173.
Nenni, [İtalyan sosyalistlerinden], 8167, 315, 320.
Neplyuyev, [18. yy. Orenburg valisi], 8143, 149.
Neşrî, [15. yy. Osmanlı tarihçisi], 8307.
Nevai, 812, 16, 29, 37, 44, 55, 142, 221, 302, 311, bk. Ali Şir.
nevker, [asker, hizmetli], 8191.
Nevşirvan Yavuşev, [Tatarlardan], 8222.
New York, 823, 108, 122, 158, 306.
Neyzen Tevfik, [Türkiyeli saz şairi], 8310.
Nezir Türekul, Türekulov, [Kazaklardan], 857, 79, bk. Turekulovlar.
Nietzsche, [feylezof], 894, 288.
Nijni Novgorod, [Volga boyunda şehir], 8288.
Nikolay, [çar], 8110, 256.
Nikolay, [Orenburg Kozaklarından], 8111, 114.
Nikolay (Kolya), [Şalygin], 842.
Nikolay Aşmarin, [türkolog], 835, bk. Aşmarin.
Nikolay Moşkov, [mühendis], 846, bk. Moşkov.
Nikolay Nikolayeviç Xan İomudskiy, [Han Yomudskiy'nin oğlu], 8300, 344, bk. Xan İomudskiy.
Nil, [nehir], 8347.
Nilson, [Finlandiyalı profesör], 8320.
Nimetullah, [İsterlibaş'tan], 84, 201, bk. İnayetullah, Kerimullah
Nimetullah Dihlevî, [mütefekkir, öl. 1774], 871.
Nimetullah Hacı, [Mansil'de], 819.
Nişapur, [II/İ], 846.
Niva, [Petersburg'da çıkan Rusça gazete], 822.
Niyaz Bakşi, [Türkmen beyi], 8182.
Niyaz Maksudi, Niyaz Maksudov, 823, 108, bk. Maksudovlar.
Nizam Hoca, Nizam Hocayev, [Özbeklerden], 880, 121, 133, 171.
Nizameddin, [Kuruç köyünden], 85, 136.
Nizâmî, [Genceli şair, 13. yüzyıl], 8330.
Nizamülmülk, [Selçuklu veziri], 8270.
Nogay, [Türk topluluğu], 81.
Nogay, [köy], 81, 30, 39.
Nogay Oybaktı Mirza, [tarihi şahsiyet], 85.
Nogaybekler, [Hıristiyan Tatarlar], 8138.
Nogayoğulları Medresesi, [İsterlitamak], 81, 4, 5.
Nogay Qorganlı Tahir, [Tatar], 879.
Nogay Qorgan, [yer adı], 8237.
Nogent sur Marne, [Paris sayfiyesi], 8298.
Noha, [Azerbaycan'da], 8259.
Novgorod, [Rus şehirlerinden], 8145, 182.
Novosergiyevsk, [Orenburg-Samara taraflarında], 8138.
Novoye Vremya, [Paris'te çıkan gazete], 8320.
Nöldeke, [İslâmiyatçı], 8307, 331.
Numan Kılıç, [Yumran köyünden], 845.
Nûr al-Yaqîn, [Peygamberin hayatına dair eser], 822.
Nur Ata, [IV/L], 8211, 213, 214, 215, 218, 229, 238, 245.
Nur Muhammed, [yeğen, kuzen], 815, 17, 23, 24, 90.
Nur Muhammed Bek, [Şirmehmet'in kardeşi], 8274.
Nureddin, [Edige oğlu], 856.
Nureddin, [15. yy. Emir Şahmelik Bilgüvüt oğlu], 8181.

Levent Şahverdi Arşivi

Nureddin Agalık, [Sovyet ajanı], 8215.
Nureddin Akın, [Karakalpak ozanı], 8181.
Nurfeyz Bayganin, Nurfeyz Hacı, Nurpey Hacı, [Kazak aile dostu], 819.
Nuri Müezzin, [Arlar köyünden], 817.
Nuri Paşa, Nuri Conker Paşa, [Küçükyalı toplantısından], 8338.
Nurmuhammed, [Basmacı], 8224.
Nüğüş, [nehir, İşımbay'ın güneyi], 81, 37, 53, 138.
Nüküs, [Khorezm'de, V/İ], 8181, 182.
Nüzhet al-Arvâkh, [Timurlular devri eseri], 816.
obkom, [parti], 8166.
Oğuzlar, 813, 83, 245, 280.
Okhum, [mıntıka], 8218, bk. Ukhum.
Okhum-Fariş, [Nur Ata ile Cizak arasındaki köylerden], 8213.
oktober, [ekim], 8156.
oktyabırcı, [yerli münevverler arasında Rus emperyalizmine sadık kişiler], 8177.
Olcayto, [İlhanlı hükümdarı Ölceytü, 14. yüzyıl], 8293.
Omsk, [XI/P], 8105, 108, 112, 117, 124, 126.
On iki Fut, [Astarhan yakınında 12 ayak denilen yer], 8174, 178, bk. Dvetnatsat Futov.
On Maqâma, [Cahiliye şairleri eserlerinden], 834.
Onon nehri, [Moğolistan'da], 8259.
opozisyon, [muhalefet], 897.
Orakay Sultan, [Küçüm Han'ın beylerinden], 8174.
Oraq Mamay, [destan], 8335.
Oratepe, [III/N], 8223, 225, 226.
Ordjonikidze, [komünist ileri gelenlerden], 8129.
Orenburg, [IX/G], 83, 5, 12, 22, 23, 26, 28, 29, 30, 35, 47, 50, 52, 55, 59, 67, 74, 76, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 142, 143, 144, 146, 149, 150, 153, 156, 160, 162, 164, 166, 167, 169, 180, 182, 188, 194, 233, 240, 294, 298, 302, 304, 305.
Orhun abideleri, [Moğolistan'da], 819.
Orientalisches Seminar, [Bonn Üniversitesi Şarkiyat enstitüsü], 868.
Orman Qatay, [Başkurtlardan bir grup], 81.
Orsk, Orski, [IX/İ], 822, 98, 113, 117, 120, 122, 123, 125, 127, 142.
Orta Asya, 81, 3, 14, 22, 40, 42, 57, 59, 60, 64, 66, 85, 121, 123, 133, 148, 149, 153, 155, 169, 176, 196, 197, 200, 221, 234, 252, 258, 267, 268, 270, 271, 277, 278, 281, 289, 300, 301, 302, 307, 318, 320, 334, 336, 337, 339, 342.
Orta Asya Milli Avami Müslüman Cemiyetleri İttihadı, 8196.
Orta Asya Müslüman Milli Avami Cemiyetlerinin Federasyonu, 8234.
Orta Asya Müslüman Milli ve Avami Cemiyetleri Merkezi, 8252.
Ortaasya, [Taşkent'te mecmua], 842.
Ortodoks, [Hıristiyan mezhebi], 845.
Osetin, [Kafkasya müslüman halklarından], 886, 222.
Osipov, [1919, Sovyetlere karşı isyan hareketi yürüten eski harp komiseri], 8126.
Osman Batur, [Doğu Türkistan kahramanı], 8314.
Osman Çavuş, [Enver Paşa'nın maiyetinden], 8216, 220, 224, 232.
Osman Hacı İlyasoğlu, [Arlar köyünden], 817.
Osman Hoca, [Buhara Cumhurreisi], 8118, 188, 196, 207, 211, 224, 266, 268, 269, 270, 273, 277, 281, 311, 316, 336, 340, 342.
Osman Kuvatov, [üniversite talebesi], 884, 87, 310, 322.
Osman Mamiyev, [Başkurt subaylarından], 8215, bk. Mamiyevler.

Levent Şahverdi Arşivi

Osman Paşa, [Plevne kahramanı], 8331.
Osman Süyündükov, [Başkurt subaylarından], 8215, bk. Süyündükovlar.
Osman Terigulov, [Tatar subaylardan], 8105, 111, 183, 184, 221, bk. Terigulogulları.
Osman Tukumbet, Osman Tukumbetov, [Türkiye'ye gelen hemşehrilerden], 8177, 333.
Osmanlı Devleti, 8335.
Osmanlıcılık, 8275.
Ostrovskiy, [Rusya hariciye memuru], 8175, 199.
Oş, [IV/P], 8188.
Otpazarı, [Kazan'da], 8146.
otryad, [takım], 8109, 164.
Ovsyaniko-Kulikovskiy, [tarihçi, edebiyatçı, dilci], 841, 43.
Oyıl, [Kazakistan'da yer adı], 895.
Oyrat, [14. yy. Oyrat emirleri], 8242.
Ömer Akay, [Dağıstanlı], 83.
Ömer Aliyev, [Dağıstanlı], 8244.
Ömer Hacı, [zengin bir Özbek], 817, 221.
Ömer Hacı, 83, bk. Qaramışoğulları.
Ömer Halis Paşa, [haritacı], 8345.
Ömer Hayyam, [11-12. yy. şair], 8159, 221.
Ömer Hoca, [Adilşah İşan neslinden], 887, 211.
Ömer Kırav, [Sayran köyünden], 824, 25.
Ömer Terigul, Ömer Terigulov, [yazar, Tatar subayı], 859, 66, 67, 304, 327, bk. Terigulogulları.
Ömer Ungar Ağa, [kayınpederi], 8335.
Ötegul, Öteguloğlu Abcelil Hazret, [Ütek şeyhlerinden], 86, 45.
Ötemiş Hacı, [XVI. yy tarihçisi], 8164.
Özgend, 8234.
Pallas, [18. yüzyıl seyyahı], 8278.
Pamir, [dağlar, II, III/P], 8276.
Panislâmizm, 8204, 270.
Pantheone, [Napolyon'un anıt mezarı], 8302.
Panturkism and Islam in Russia, [Zenkovskiy'nin eseri], 878.
Pantürkizm, 8121, 144, 204, 222.
Papa Pius II., 844.
Paris, 828, 49, 59, 78, 85, 96, 120, 121, 125, 159, 169, 188, 222, 256, 257, 258, 269, 276, 277, 283, 289, 296, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 320, 322, 323, 325, 327, 328, 342.
parlıman, [parlamento], 875, 81, 87, 105, 314, 317, 333.
Parpı Beke, Parpı Hacı, [Kırgız mücahidi], 8234.
Paşkov, [Rus zâdegânından], 8175.
Pateydel, [Çek lideri, Bogdan Pavlo'nun arkadaşları], 8105, 333.
Patlabaşı Nogayları, [Şimali Kafkasya], 8162.
Pavliyuçenko, [Ukraynalı gazeteci], 880, 81.
Pavloviç, [Menşevik ve şarkiyatçı], 8176, 222.
Paykabak Kapısı, Paykabak Dervazesi, [Semerkand Kapısı], 8238.
Paikert, [Budapeşte'de profesör], 8334.
Pehlivan Ata, [Türbesi Khiyva'da], 8185.
Pehlivan Niyaz Hacı, [Khiyva Cumhurreisi], 8183, 184.
Pelliot, Paul, [Fransız şarkiyatçı], 8302.
Pendname, [Attâr'ın eseri], 827.
Penzenskaya Pravda, [Penza şehri resmi gazetesi], 8123.
Perepletçikov, [tarihçi], 865.
Perkinas, [Litva Sol Halkçı Parti Lideri], 8315.
Perm, [Kama üzerinde bir şehir], 889, 95, 114.
Perovsk, Perovski, [VI/L], 883, 118, bk. Aq-meçit.
Perovskiy, [Orenburg valisi], 885.
Perşembe, [Çilek yakınlarında], 8215.
Perşin, [Amele Teşkilâtı reisi], 880.
Pest-Kışlak, [Semerkand yakınında], 8218.
Pestkovskiy, [kömünist liderlerinden], 8149.

Levent Şahverdi Arşivi

Peşaver, [Pakistan'da], §269, 270, 277, 281, 284, 288, 292, 320.
Petersburg İslâmları Hayır Cemiyeti, §74.
Petersburg Şark Fakültesi, §51.
Petersburg Umumî Kütüphanesi, §71.
Petroaleksandrovsk, §182, bk. Törtkül.
Petrograd, [St. Petersburg], §85, 86, 87, 89, 140, 141, 144, 145, 146, 151, 152, 153, 156, 157, 299, 327.
Petropavlovsk, §163, bk. Kızılyar.
Petrovsk, [Küzen'den 5 km uzaklıkta köy], §114, 117, 125, 127, 139, 176, 177, 178, 305.
Petrovskiy, [Ukrayna Sovyet Hükümeti reisi], §167, bk. Grigoriy Andreyeviç.
Peyâm-i Maşrıqî, [Şair İkbal'in "Şarklının Mesajları" adlı eseri], §281.
Pfander, [İsveçli araştırmacı], §44.
Pierce, Richard, [Amerikalı sovyetolog], §69.
pilmen, [mantı], §42.
Pimenov, Georg, [Kur'an'ı Fince'ye tercüme eden kişi], §313, 331, 332.
Pisarev, [general], §65, 70, 72.
Pişpek, [bugünkü Bişkek], §153.
Plano Carpini, [13. yüzyıl seyyahı], §278.
Plexanov, [sosyalist düşünürlerden], §43, 86, 88, 152, 159, 316, bk. Beltov.
Polat Salî, Polat Saliyev, [Taşkent'teki Nogaylardan], §57, 222.
Polivanov, Prof., [Rus bilgini], §222, 244.
Port Said, [Mısır'da], §290, 294.
Posledniye Novosti, [Paris'te çıkan gazete], §283.
Postomus, Prof., [Amsterdam'da], §154.
Potanin, Grigoriy, [etnograf], §50, 66.
Potelyaxov, [Yahudi milyoneri], §92, 316.
Pozdneyev, Prof., [etnograf], §42.
Prag, [Çek şehri], §85, 110, 125, 127, 195, 315, 322, 328, 333.
Pravda, [gazete], §98, 123, 129, 143, 149, 244, 284.
Predparlıman, [Önparlamento], §117, 124.
Prens adaları, [İstanbul'da], §127.
Preobrajenskaya Kazarma, [askerî kışla], §72.
Preobrajenskiy, [Lenin'e yakın arkadaşlarından], §110, 159, 162, 163, 171, 172, 177.
presidyum, [başkanlık divanı], §76.
prikazçik, [memur], §18.
Profsoyuz, [Doğu Amele Teşkilâtı], §129, 243, 244.
Proletarskaya Revolutsiya, [dergi], §159.
promosyon, [terfi], §68.
propusk, [geçiş izni], §187.
Protopopov, §72.
Proxorov, [Rus çiftliği], §30.
Pröhle, [Macar profesörü], §334.
Prusya Devlet Kütüphanesi, §304, 307, 310.
Psikonevroloji Enstitüsü, [St. Petersburg'da], §84.
Pskov, [harp cephesi], §145.
Ptolomey, [coğrafyacı], §9.
pud, [ağırlık birimi, 1 pud=16.38 kg], §160.
Pugaçov İhtilâli, [Puşkin'in eseri], §14.
pukhtelik, [olgunluk], §238.
Pulkov Rasathanesi, [Petrograd yakınında], §145.
Puşkin, [19. yüzyıl Rus yazarı ve şairi], §14, 20, 22, 30, 55, 86, 235, 305.
Puştû, [Peştu], §272.
putç, [darbe], §72.
Pyatakov, [Amele Teşkilatı reisi], §129, 244.
Qadiyan, [Hindistan'da Ahmedilerin merkezi], §275, 332.
Qala-i Ziyaeddin, [Eski Debusiye, Yana Qorğan yakınlarında], §219.
Qalem Kütüphanesi, §47, bk. Kalem Kitabevi.
Qalgasav, [Başkurdistan'da köy], §53, 90.
Qalgaya, [yetiştiği muhitte yer adı], §305.
Qalmurtaylı, [eski Başkurt boylarından], §181.

Levent Şahverdi Arşivi

Qalyubi, [Arap anekdotları], 89.
Qañbaqtı, [Volga-Hazar taraflarında, VII/F], 8178, 180, bk. Dossor [Dost Şur].
Qañlı, [boy adı], 81.
Qansuvar, [Küçük Sultan'ın kardeşi], 81.
Qaptasu, [Hezare kollarından], 8264.
qaq, [pestil adı], 8111, 231.
Qaqacan Berdiyev, [Türkmenlerden mücadele arkadaşı], 871, 189, 232, bk. Berdioğlu.
Qaqacan, 8175.
Qara Terençi, [Başkurt boylarından], 8181.
Qaraçın, [boy], 8259.
Qarakul Bek, [Basmacı], 8208, 213, 214, 215, 218.
Qaramış, Qaramışoğulları, 817, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109, 111, 114, 115, 127, bk. Karamışev, Emir, Miftah.
Qaraqum, [Aral'ın kuzeydoğusundaki çöl, VIII/K], 8185, 186, 193, 194, 270, 289.
Qarateğin dağları, [III/O], 8230.
qarçıga, [atmaca], 853.
Qari Kamil, [Ferğaneli], 8216, 218, 223, 229, 232.
Qarlı Bülek, [Köyü yanında yayla], 81, 15.
Qarlıq, Qarlıqlar, [Qarateğin taraflarında eski Karlukların kalıntısı], 862, 63, 64, 191, 211, 212, 218, bk. Karluk, Khallukhan.
Qarmış, Qarmış-oğulları, 83, bk. Karamışev.
Qarnab, [III/L], 8215.
Qarşı, [III/L], 861, 63, 64, 87, 187, 189, 211, 213, 215.
qart, [ağa,baba], 8180.
Qaşqa Derya, [II/M], 864.
qata, [ayakkabı], 827.
Qatay, [boy adı], 81, 5, 18, 23, 66, 100, 101.
Qatay Başkurtları, 81, 66, 101, 105, 111, 136, 137.
Qatay Hanları, [Şiban Hanlarının diğer adı], 81.
Qatay Kalesi (Katayski Ostrog), [Qatay Başkurtları bölgesinde], 81.
Qatay Kantonluğu, [X/H], 8103.
Qatay-Kıpçak, [boy adı], 866.
Qavçın, [Buhara Emiri kabilelerinden], 862, 211, 212, 213, 259.
Qay, [boy adı], 81.
Qaydu Han, [13. yüzyıl Çingizlilerden], 8292.
Qayıpnazar, [eski Başkurt boylarından], 8181.
Qaylı, [boy adı], 81.
Qazalı, [VI/J], 8118, 182.
qazı, [at etinden sucuk], 821, 24, 26, 32.
qazı ve qarta, [bozkır yemekleri], 8173.
qırgavul, [sülün], 821, 53.
qırpuvlı börk, [Başkurt kalpağı], 827.
Qır-sadaq, [Özbek boyu], 8218.
Qışqar, [Kazan taraflarında], 84.
Qızıl Qum çölleri, [Aral Gölü'nün güneyi], 8231.
Qızıl Qum Kazağı, 8231.
Qızıl-Orda, [VI/L Aq-meçit (Perovsk)], 883, 320.
Qızılsuv, [IV/F], 8, bk. Krasnovodsk.
Qızılmeşit, [X/H=Qızılmeçit], 8125, 126, 127, 130, 201.
qobayır, [halk şiirleri], 816.
qonaq, [konuk], 826.
Qoñrat, [kabile], 862, 118, 172, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 186, bk. Konurlar.
Qoñrat, [şehir, V/İ], 8118, 172, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 186.
Qorbaşı, 863, 189, 208, bk. Rahmankul Qorbaşı, Cebbar Bek.
Qorgan, [Taşkent ile Semerkand arasında], 8198.
Qostamgalı, [Nayman boyu kollarından], 8218.
Qoytaş, [Cızaq ile Nur Ata arasında], 8218.
Qublandı, [destan], 8222.

Levent Şahverdi Arşivi

Quçân. [Meşhed yakınlarında, II/İ], 8246, 247.
Quelquejay, 8120, 149, bk. Chantal Quelquejay.
Quetta. [Pakistan'da], 8148, 270, 320.
Quiguna, [yetiştiği muhitte köy], 821.
qunaiga, [iyi otlak], 810.
Quo Vadis Europa?, [A. Legendre'nin eseri], 8169.
Quotidien, [Fransız gazetesi], 8309.
qur, [yaban horozu], 853.
quray, [Başkurt neyi, heraclium sibiricum], 87, 16, 53, 101, 105, 164, 310, 333.
qurayçı, [neyzen], 8105, 310, 333.
qurdaş, [akran], 837.
qurjin, [heybe], 8221.
Qursavî, [18-19.yy. Kazanlı âlim], 85.
qurt qondı, [arı kondu], 853.
qurut, [kurutulmuş peynir], 823, 24, 345.
Qustanay, [X/K], 833, 100, 102, 103, 104, 105.
Quşbegi, [saray ünvanı], 863.
qûtı lâyemût, [açlıktan ölmemek], 8282.
Rabat, [Uratübe/tepe yakınlarında III/N], 8225.
Rabold, [Alman sosyalisti], 8315.
Radek, Karl, [Stalin'in yakınlarından], 8176, 177.
Radloff, [müsteşrik], 843, 44, 49, 50, 57, 58, 59, 65.
Radloff Derneği, 865.
Radlovsky Krujok, [Radloff Derneği], 865.
Ragıp Hulusi, [İran edebiyatçısı], 8337.
Rahimov, [Başkurt tarihçi], 898.
Rahmankul Qorbaşı, [Basmacı], 8189.
Rahmetullah, [komünist], 8140.
Rahmetullah Dihlevî, [Hintli âlim], 844.
Rahmetullin, [Eski Tatarlardan], 8162, 163.
Rakay, [Başkurdistan Revkom'undan], 8153.
Rambaud, 842.
Ramişvili, [Gürcü lideri], 8301.
Ramstedt, [müsteşrik], 865.
Rauf Orbay, [Türkiye başvekillerinden], 8325.
Ravda, [Meşhed'de türbe], 8258.
Ravdat al-Safa, [Mirkhond'un eseri], 8287.
Rawalkishur, [Hindistan'da], 8286.
Rawalpindi, [Hindistan'da], 8285.
Rawalpindi Kongresi, 834.
RCD Kongresi, 8271.
Real Gymnasium, [Viyana Üniversitesinde], 868.
Recep Peker, [Türkiyeli devlet adamı], 8116, 126, 294, 341, 344.
Rehile, [kadın adı, Rahile], 87.
Remeyev, [*Şura* mecmuası naşirlerinden], 8136, 142, bk. Şakir, Zakir.
Renan, Ernest, [tarihçi], 814.
Reşahat, [Kâşifî'nin eseri], 814.
Reşideddin, [14. yüzyıl İlhanlı tarihçisi ve veziri], 8231.
Reşit Hüseyinov, [Başkurt ordusu subayı], 8294.
Reşit Kadı, 8158, 328, 329, bk. Abdurreşit İbrahim.
Reşit Saffet, [Türkiyeli aydın, soyadı "Atabinen"], 8316, 332.
Rev-Kom, [Devrim Komitesi], 8130, 144, 149, 153, 155.
Rey, [İran'da], 85, 259, 270, 306.
Rhein, [nehir], 8140.
Rıdvan Bey, [Üsküdarlı], 8184.
Rıdvan Nafiz, [Türkiyeli tarihçi], 852.
Rızakyev, 8, bk. Hacı Kazım.
Rızayev, 8253, bk. Hacı Kazım Rızayev.
Rıza Han, [İran şahı], 8257.
Rıza Kulu, [Nadirşahoğlu], 8246.
Rıza Nur, Rıza Nur Bey, [Türkiyeli aydın ve siyaset adamı, doktor], 8325, 336.
rics (necis), [pislik], 824.
Ripetskiy, [Ukraynalı], 8315.
Rıza Kadı, 8142, bk. Rızaeddin Fahredin.
Rızaeddin Fahreddin, [Tatar âlimi], 85, 29, 33, 39, 40, 52, 78, 120, 142, bk. Rıza Kadı.

Levent Şahverdi Arşivi

Rklitskiy, [Kazan Üniversitesinde riyaziyat hocası], 842, 50, 68.
RKP, [Rusya Komünist Partisi], 8194, 244, 316.
Rodiçev, [Harbiye Nazırı], 873.
Rosenberg, [İranlıyatçı], 8145.
Rosenkampf, [sulama mühendisi profesör], 8270.
Rosenthal, Prof., [şarkiyatçı], 860.
Ross, Denison, [şarkiyatçı], 8302, 308, 323, 325.
roşça, [ağaçlık, koru], 827.
Royal Asiatic Society, [İngiliz Kraliyet Asya Cemiyeti], 8286.
Rozanov, [Bolşevik], 888.
Rozayevka, [istasyon, Moskova-Samara], 8151, 152.
RSFSR, [Avrupai Rus ve Es-Er], 8165, 167.
Rub-i mucayyeb, [yıldız kadranı], 85.
Rubruquis, [13. yüzyıl elçi ve seyyahı], 8278.
Rudzutak, [Lenin'in maiyetinden], 8136, 167, 177, 243, 244, 245, 254, 330.
Rul, [gazete], 8320.
rumalaq, [yuvarlak fal taşları], 8274.
Rumiyantsev, 8, bk. Graf Rumiyantsev.
Rumi, 87, 161, 331, bk. Mevlânâ, Celâleddin Rumi.
Rumyantsev, [Rus bilim adamı], 865.
Rumyantsev, [tarihçi], 8145.
Rus Aydınlarının Tarihi, [Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin eseri], 841.
Rus Erkân-ı Harbiyesi, 887, 211.
Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti, 855, 65.
Rus Kozakları, 866, 95, 96.
Rus Medeniyeti Tarihi, [Milyukov'un eseri], 841, 43.
Rus olmayanlar Muallim Mektebi, 835, bk. Gayri Rus Muallim Mektebi.
Rus Sol Es-Er ve Maksimalistleri Partisi, 8315.
Russkaya Volya, [gazete], 873.
Rusya, 81, 5, 14, 22, 23, 29, 33, 37, 41, 43, 45, 49, 60, 63, 65, 66, 69, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 88, 93, 94, 96, 105, 108, 110, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 136, 139, 141, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 155, 156, 158, 159, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 177, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 191, 195, 201, 203, 204, 205, 216, 218, 222, 223, 225, 234, 243, 244, 245, 250, 252, 254, 257, 258, 262, 264, 269, 270, 272, 274, 277, 278, 280, 281, 283, 288, 290, 299, 302, 303, 304, 305, 309, 312, 313, 315, 316, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 333, 335, 336, 339, 340, 342, 344.
Rusya Devlet Kongresi, 888, 300.
Rusya İslâmları Kongresi, 875, 83, 300.
Rusya Kurucular Meclisi, 879, 80, 81, 83, 88, 89, 94, 97, 113, 124.
Rusya Müslüman Birliklerinin İcra Komitesi, 883.
Rusya Müslümanları Merkez Şûrası, 878.
Rusya'da İçtimai Fikir Cereyanlarının Tarihi, [Plexanov'un eseri], 843.
Ruşeni Bey, [Türkiye'den], 8319.
Rückert, [Alman şarkıyatçı], 8140.
Rybakov, [Rus musikişinası], 83, 164.
Ryçkov, [şarkiyatçı], 8153.
Rykov, [şarkiyatçı], 8132, 136, 143, 148, 149, 152, 177, 243, 302, 330.
Sa'd Vaqqas, [sahabeden], 8264.
Sa'di, [13. yy İran şairi], 855.
saban toyı, [çiftçilik bayramı], 815.
Sabir Bey, [Türkiyeli subay], 8207, 208.
Sabir Hazret, Sabir Hazret Hasanoğlu, [Mirzakay imamı], 823, 91, 101.
Sabircan Kurmuş, [Başkurt aydını], 856.
Sablukov, [Kuran'ın Rusça tercümesini yapan], 834.
Sabri Efendi, [Türkiyeli subaylardan], 8268.
Sachau, Edward, [şarkıyatçı], 8159.
Sadık Molla, [Kazan'da], 847.

Levent Şahverdi Arşivi

Sadıver, [tren istasyonu, köy, IV/J], 8185.
Sadr Cihan, [12. yy Buhara hükümdarları], 8221.
Sadreddin Aynî, [Tacik edibi], 8188, 196, 206, 222, 279.
Sadreddin Han, [Taşkent komitesi reislerinden], 877, 269, 311, 320.
sadr-i eşraf-ı İran, 8257.
Sadrî, [Habib Neccar'ın dostu], 810.
Sadrî Maksudî, [Türkiyede de etkin Tatar aydını ve siyasetçisi], 872, 76, 77, 80, 84, 88, 89, 299, 300, 302, 303, 320, 323, 327.
Sadullah Hoca Tursunhocayev, [Taşkent münevverlerinden], 8244, 250, 254.
Safarov, (G.), [yazar], 8141.
Saffet Arıkan, [Berlin Büyükelçisi], 8281.
Safî Hazret, [Kazan'da], 831.
Safiye Muzafferova, [üniversiteli], 8122.
Safonov, [M. V.], 8 [Moskova mümessili], 8.
Sahib ibn Abbad, [10. yy. Arap edibi], 8140.
Sahip Gerey, [üniversiteli genç], 840.
Saint Cloud, [Paris semti], 8303.
Saint Germain, [Paris semti], 8296.
Sait Kargalı, [Kargalı Tatarları], 8.
Seyit Miras, Sait Mirasoğlu, [1917 Başkurt ileri gelenlerinden], 878, 84, 94, 98, 99, 109, 180.
Sakarkuduk, [Burdalık-Andkhoy arası], 8205.
Sakmar (nehir), [Orenburg yanında], 827, 99, 102.
Sakmarsk, [Orenburg-Orsk arasında], 8125.
salabaş, [ihlamur elyafı], 815.
Salah Atnagulov, [Başkurt aydını], 8100, 125, 222.
Salâhaddin Selçukî, [Heratlı âlim], 8261.
Salavat, [Başkurtların tarihî kahramanı], 8140, 245.
Salcıyut, [Başkurt boylarından], 8175, 200, 239.
saldat, [asker], 872.
Salih Ulus, [Türkistanlı talebelerden], 8327.
Salimcar, [Zibunnisa'nın hapsedildiği kale], 8292.
Saltıkov-Şçedrin, [yazar], 8231.
Sam, [Üstyurt tarafı], 8178.
Samakin, [rakı fabrikası], 897.
Samara, Samar, [X/D], 830, 44, 46, 49, 52, 53, 66, 96, 98, 113, 116, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 135, 136, 138, 143, 146, 151, 152, 172.
Samatya, [İstanbul'da], 829, 140.
Sami Bey, [eski Jön Türklerden], 8253.
Samih Rifat, [Türk Ocağı reisi], 8340, 342.
Samoylov, [komünist doktrineri], 8127, 144, 156, 157, 159, 163, 164, 166, 167, 181.
Samoyloviç, [şarkiyatçı], 865, 145, 192, 323, 344.
Samsâm al-Devle, [Hezare beyi], 8255.
Samsâm al-Saltana, [Behriz hakimi], 8270.
Samsonov, [general], 8134.
Sanî al-Devlet, [yazar, Meşhed hakkında eseri var], 8256.
Saqmagus, [Tamyan'da köy], 820.
sarana, [yabanî patates], 815.
Saransk, Saranski, [Simbirsk güney batısında], 8131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 152, 244.
Saratov (Sarıtav), [IX/B, Volga boyunda], 830, 172, 305.
Saray, [boy adı], 8218.
saray, [ambar], 810.
Saray Çerkhe, [Herat yakınlarında], 839, 40.
Sare, [kız kardeşi], 813.
Sare Şakulova, [Mustafa Şakuli'nin kızkardeşi], 8340.
Sarıg Sın, [bugünkü Volgagrad], 8172, bk. Stalingrad, Saritsın.
Sarıkamış, [Türkiye'de], 8253, 258.
Sarıkulakov, [Kazan'da Manasçı], 858.

Levent Şahverdi Arşivi

Saritsın, [Volgagrad], 8172, bk. Stalingrad, Sarıg sın.
Sarı-tula, [Ali-Şir Naval'nin diyar-ı Rum'dan dostu], 816.
Sart Hasan, [Başkurdistan'da kasaba], 85.
Sasaniler, 8293.
Satlıkoğlu Habib Neccar, 86, bk. Habib Neccar.
Satlıkoğlu Kâfi, [dedesi], 86.
Savitskiy, Petr, [Rus siyasi muharriri], 8328.
Saxarov, [Başkurtlar'a Yardım Komitesi'nde Rus temsilcisi], 8164.
Sayran, [köy, X/H], 84, 5, 17, 22, 24, 29, 38, 91, 117.
Sbornik, [derleme], 871.
Schaade, [Arabist], 8103.
Schopenhauer, [filozof], 814.
Schott, [Rus zâdegânından], 8125, 126, 175.
Sedd-i Çin, [Çin Seddi], 8259.
Sedelnikov, 8153, bk. Timofey Sedelnikov.
Sefer Ali İdilbayev, [Başkurt münevveri], 874.
Sefer Ali Kart, [Hürmetullah'ın babası], 8180.
Seignobos, [Fransız tarihçi], 842.
sekmen (çekmen), [yün kaput], 810.
seksevül, [step ağacı], 8186, 231.
Selâhaddin Sakayev, [Başkurt subayı], 8215.
Selim Ümitbayev, [yazar], 81, bk. Ümitbayev.
Selimgerey Cantürin, Selimgerey Sultan Cantürin, [Kazak sultanlarından], 852, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 83, bk.
Sultan Selimgerey Cantürin, 852, 66.
Semenov, [Kozak lideri, ataman], 8119,
Semenov, A. A., [Taşkent vali yardımcısı], 857, 61, bk. Aleksandr.
Semerkand, [III/M], 85, 22, 52, 57, 60, 61, 92, 174, 175, 177, 178, 196, 199, 200, 201, 203, 205, 206, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 245, 252, 257, 259, 267, 270, 280, 281, 283, 288, 312, 316, 335, 336, 343.
Semerkand Vilâyeti Topografisi, [Vyatkin'in eseri], 8199.
Semerkandlı Hemrakul, 8336, bk. Hemrahkul Bek.
Semi Qari, [Basmacı], 8197.
Semipalat, [Bugünkü Jetitam, IX/S], 898, 100, 101, 104, 121, 233.
Sencer İsfendiyar, Sencer İsfendiyarov, [Kazak aydını], 876, 79, 222.
senek, [ağaç veya demir çatal], 8153.
Senek İsyanı, [1920 Ocak], 8154.
Senekli-Qay, [boy adı], 81.
Seng-i Sulaq, [Deliktaş, Teşiktaş mevkii], 8246, 247.
Sengim Kıpçak, [boy adı], 87.
Sengzar "Taşlık", [Semerkand yakınında nehir], 8220, 221, 223, 230, 231, 283.
Sengzar havzası, [Semerkand yakınında mıntıka], 8218, 226.
Serasiya, [Düşembe yanında, III/M], 862.
Serdar Abdurresul Han, [Afgan Hanı], 8270, 275, 278.
Serdar Abdülâziz Han, [Afgan konsolosu], 8249.
Sergeev-Artem, [Moskova mümessili], 8156, 159, bk. Artem.
Sermen, [yetiştiği muhitte köy], 8101, 111.
sevgeli, [kadın başlığı], 8345.
Seydalin, Seydalioğlu, [Kazak muharriri], 820, bk. Muhammedcan Seydali.
Seydi Ali Reis, [16 yy. Türk denizcisi], 862.
Seyfullah Sadivakkas (Seken), [mücadele arkadaşı], 8
Seyyid Hasan Taqizade, [İranlı şarkiyatçı], 8257, 258, 306.
Seyit Miras, Mirasoğlu, [1917 dönemi mesai arkadaşı], 878, 84, 94, 98, 99, 109, 180.

Levent Şahverdi Arşivi

Seyitazım Kıdırbayev, [Kazaklardan kurultay azası], §97, 113, 125.

Seyitgaliyev, [Kazan komünisti ama Sultangaliyev'den farklı. Adı Seyit Alioğlu], §146, 149, bk. Mir Seyit Sultanaliyev.

Seyitgerey Alkin, Seyitgerey Mirza Alkin, [Kazan'dan siyasetçi], §72, 73, 87.

Seyitkerey Magaz, Seyitkerey Magazov, [Kazak şairi], §96, 109, 110, 112, 117, 127, 130, 181, 189, 240.

Seyitoğlu Abdullah, [Bürcen şeyhlerinden], §4, 16.

Seyyid Ekrem Töre, [Guzar valisi], §62, 218.

Seyyid Hasan Taqizade, §257, 258, 306, bk. Taqizade.

Seyyid Şerif Curcan, §140.

Shakespeare, §197.

Sıddık Mişer, [komşu], §10.

Sıddık Sultan, [Kazak milli kahramanı], §22.

Sıddık Töre, [milli kahraman], §22.

Sığnak, [eski Sır Derya şehirlerinden], §291.

Sıntaş, [Muqru yakınında], §214, 215.

Sır Derya, [Aral'a dökülen nehir], §3, 7, 16, 17, 66, 76, 77, 80, 83, 161, 180, 182, 216, 218, 219, 220, 233, 237, 245, 278, 289, 291, 298.

Sırgaziyev, [Kazak münevveri], §201.

Sırtlanovlar, §66, bk. Emine Sırtlanova, Haydar Mirza Sırtlanov, Aliasgar Sırtlanov.

Sızran, [X/D], §123, 131.

Sibatulla Devletgeldi, [Kazanlı doktor], §47.

Sibgat, [dostu], §310.

Sibirya, §1, 5, 19, 40, 66, 105, 108, 112, 116, 117, 119, 121, 123, 124, 126, 129, 130, 136, 137, 143, 155, 159, 163, 174, 194, 204, 264, 270, 281, 284, 310, 328.

Sibirya hanları, §, bk. Küçüm Han, Küçüm Han evlâdı, Sultan Gerey, Karasakal, Şuna, Küçük Han, Sultan Murad, Iris Mehmed.

Sibirya Tarihi, [Hâdi Atlasi'nin eseri], §1, 174.

Sibirya Tümen Tatarları, §19.

Sibirya'daki Rus Olmayan Milletlerin Vaziyeti (Polojenye inorodtsev Sibiri), [Yadrintsev'in eseri], §19.

Siedletski, [Lehistan'da senatör], §324.

Sim, [Ufa'nın güneyinde nehir, XI/H], §114.

Simbir, Simbirsk, Simbirski, [vilayet XI/D], §41, 49, 52, 61, 121, 128, 129, 131.

Simla, [31 K/77 D], §269, 281, 284.

Sinkiang, [Doğu Türkistan], §120, 314.

Sirâc al-Akhbâr, [Kâbil'de gazete], §296.

Sirkbay Akayev, [Kazak], §83.

Siromiatnikov, [Moskova misafiri], §159.

Sitare-i Mah-i Hassa Sarayı, [Buhara sarayı], §206.

sitek (çetik), [ayağa giyilen mesh], §27.

Skitler, [İskitler], §13.

Skoblev, [tarihçi], §66.

Skryplev, [Rus tarihçi], §65.

Smirnov, V., Prof. Smirnov, Vasili Dmitriyeviç, [müsteşrik], §71, 72, 302.

Smolensk, [Moskova'nın güneybatısında], §130.

Soğd, [Eski İran halklarından], §206.

sokak, [gerdan], §221.

Sol Sosyalistler Kongresi, §316, 322.

Solak, [Kemelik taraflarında], §30.

Solovyev, [Rus tarihçisi], §22, 29, 42.

Songait, [Baku yanında istasyon], §176.

Soqlı-Qay, Soqlı-Qaylı, [boy adı], §1, 2.

soqur, [kör].

Soqur Nogay, [Hazar'ın kuzeyinde], §172, 174.

Sosyal Demokrat Partisi, §44, 66, 82, 330.

Sosyal İlimlere Giriş, [Karayev'in eseri], §50.

Sosyal Revolusyoner, Sosyal Revolusyoner Partisi, §46, 115, 203, bk. Es-Er Sosyalist Parti.

Levent Şahverdi Arşivi

Sovet Upolnomoçennyx, [Başkurdistan Mümessiller Heyeti], 8131.

Soviet Empire and the Turks of Central Asia, [Sir Olaf Caroe'nin eseri], 8284, 289.

sovyet [meclis].

Soysallıoğlu İsmail Suphi Bey, 8201, bk. İsmail Soysallıoğlu.

sör, [bir nevi et], 8173.

Spirin, [Rus tabur kumandanı], 8160, 162, 164.

Spirin Otryad'ı, [Bayık köyünden bir şair kızın hicviyesi], 8164.

Spiro, [Rus sol Es-Er], 8315.

Spuler, B. Prof., [Alman tarihçi], 878.

Srinagar, [34 K/75 D], 8302.

St. Augustin, [Avrupalı feylesof], 871.

Stalin, 8100, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 143, 144, 145, 146, 149, 152, 153, 159, 160, 163, 165, 166, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 206, 222, 243, 244, 245, 302, 330, bk. Yosif Vissarionoviç.

Stalingrad, 841, 172, bk. Saritsın, Sarıg Sın.

Stanford "Hoover Harp Kütüphanesi", [kütüphane ve arşiv], 869, 145.

starşına, [nahiye müdürü, binbaşı], 87.

Stasova, [Lenin'in yardımcısı], 8132, 134, 150, 171.

Stein, Aurel, [şarkiyatçı, arkeolog], 8302, 325.

Steinberg, [Rus sol Es-Er], 8315.

Stempovski, [Lehli *sosyalist*], 8309, 322, 324.

Step Arkeolojisi, [Joseph Castagne'nin eseri], 8302.

Stepan, [Jilobin oğlu], 844.

Stessel, [general], 866.

Strabon, [Yunan coğrafyacı ve tarihçi], 8344.

Strzygowski, [Avusturyalı tarihçi], 813.

Struve, P., [Rus âlimi], 843.

Studdard, [Buhara Emirinin öldürttüğü gezgin], 862.

Sufi Allahyar, [18. yüzyıl Buhara şairi ve sufisi], 87, 12, 16, 171, 221.

suğum, [kışlık et kesimi], 821.

Sukonoye, [Kazan'da mahalle], 844.

Sultan, [maden ocakları], 829.

Sultan Gerey, [Küçüm evlâdından], 81, 4, 202, 245, bk. Şuna, Karasakal.

Sultan Gerey Hazret, [Kudretullah, İnayetullah, Nimetullah'ın babaları], 8201.

Sultan Hüseyin Baykara, [Herat'ta Timurî hükümdar], 8221.

Sultan Mecid, [Osmanlı sultanı], 8216.

Sultan Selimgerey Cantürin, 866, bk. Selimgerey Cantürin.

Sultan Sencer, [Selçuklu hükümdarı], 8246.

Sultanahmet, [İstanbul semti], 8336.

Sultanaliyev, Sultangaliyev, [Müslüman komünist], 8122, 128, 129, 133, 149, bk. Mir Seyit Sultanaliyev.

Sultanbek Hocayev, [Kazak gazeteci], 879.

Sultanbek Mamliyev, [Tatar aydını], 871, 74.

Sultanoğlu, [Başkurt subay], 8188.

Sultanovlar, [Ufa müftüsü ve oğlu], 811.

suluq, [ağaç oyuğundaki arı kovanları], 815, 21, 46, 48, 53, 127.

Sunatullah Bekbulat, [Tatar muallim], 847.

Sungur Tübe, [Astarhan yakınlarında tarihi bir yer], 839.

Sun-yat-sen, [Çin'de cumhuriyetin kurucusu], 8328.

Surat Kahvehanesi, [kozmopolit liman kahvehanesi], 846.

Surits, [Komünist önderlerden], 8252, 270.

Suriye, 829, 33, 54, 65, 87.

suvarmak, [su vermek], 8289.

Suvsulu, [Efsane kahramanı kız su perisi], 8121.

Suvun, [Başkurt boyu], 81.

Suxomlinov, [general], 857.

Suyergulov, [Başkurt eşraf ailesi], 822.

Levent Şahverdi Arşivi

Suzâk, [tünel], 8347.
Suzuki, S., [Japon bilimadamı], 8271.
Sübidey, [oğlu], 8271, 335.
Süleyman Mirza Bulatov, [Başkurt isyancı], 8122, 202, 245, bk. Bulatov, Mirza Bulatov.
Süleyman Nadvî, [Bombay'da tarihçi], 8284, 286.
Süleyman Sırrı, [Türkiye Maliye Vekili], 8341.
Süleyman Sultanaliyev, [Tatar hukuk talebesi], 8122.
Süleymaniye, [İstanbul'da kütüphane], 854, 336, 338.
Süleyman-Khel Afganlılar, [Afgan kavmi], 8264.
Süleyman-Şukuh, [Daraşukuh'un oğlu], 8292.
sürme, [pâk toprak], 8288.
Süryanî, 847.
Süveyş kanalı, [Mısır'da], 8290, 293.
Süyünbike, [Kazan melikesi], 855.
Süyünbike, [Hâdi Atlasi'nin eseri], 8174.
Süyündük, Süyündükovlar İsmail, Heybetullah, İbrahim, Osman, 8120, 122, 189, 211, 213, 215, 217, 246.
Svanidze, [Moskova Şark Üniversitesinde], 8222.
Sworakowski, [Hoover Kütüphanesi müdürü], *Önsöz XXV*.
Şabdan Batıroğulları, [Karakol kasabasında], 8205.
Şafran, [Samara yakınlarında istasyon], 844, 135.
Şahiahmedov, [hukukçu], 872, 74, 88, 281.
Şah-ı Garîban, [Ali Şir'in mezarı], 8261.
Şah-ı Zinde, [Semerkand'da mezar kompleksi], 8199.
Şahibek Özbekov, [Başkurt ordusu subaylarından], 8127, 128, 294.
Şahibek, Şahibek Özbekov, [rusça hocası], 88, 14.
Şahingirey Sultan Bükeyhan, Şahingirey Sultan Bükeyhanov, [Bükey Orda'dan Çingiz evlâdı], 852, 95.
Şahmelik Bey, [15. yy Khorezm sultanı], 8181.
Şahruh, [Temür'ün oğlu], 8181, 201.
Şahşerif Ahund Metinov, Şahşerif Metinov, [baba dostu], 823, 47, 70, 71.
Şahtahtinskiy, [Azerbaycanlı Latin alfabe taraftarlarından], 8222, 244, bk. Mehmet Ağa Şahtahtinskiy.
Şairler Tezkiresi, [Devletşah, 16. yy.], 842.
Şakir Mehmetyarov, Şakir Muhammedyarov, Şakir Muhammedyar, [federalizm aleyhtarı siyasetçi], 878, 86, 88.
Şakir Remeyev, [altın ocağı sahibi], 8136, bk. Remeyev.
Şalyapin, Gr., [opera sanatçısı], 842, 124, 147.
Şalygin, [Kazan'da pansiyon sahibi aile], 842.
Şam, 860, 65.
Şamanilik, Şamanizm, 844, 50, 339.
şamhal, [Dağıstan beyleri], 88.
Şamigulov, [Tatarlardan], 8128, 157, 159, 162.
Şamil Osmanov, [Tatarlardan], 8149.
Şamov, [maden ocağı], 8101, 102.
Şamsun Tipeyev, [Başkurdistan İnkılap tarihi yazarı], 8162, bk. Tipeyev.
Şam-Şam mevkii, [Mangışlak bölgesi], 8178.
Şanghay, 8179.
Şapoval, [Ukrayna Sosyalist Partisi lideri], 8315, 322, 324, 333.
Şaqayıq, [Taşköprüzade'nin eseri], 847.
Şark Dilleri Mektebi, 865, 72, 302.
Şark Enstitüsü, 8320, 322, 327.
Şark Kulübü, 8304, 327.
Şark Üniversitesi, 8222, 244, 344.
Şarkî Buhara, 864, 188, 196, 207, 208, 211, 213, 215, 216, 219, 220, 224, 229, 234, 240, 252, 260, 264, 268, 270, 283, 340.
şarkî Kazakistan, 898.
Şarkî Rusya Muhtar Müslüman Ülkelerinin Birliği, 896.

Levent Şahverdi Arşivi

Şarki Türkistan, §245, 314, 337.
Şarkta İçtimaî İnkılâp, [Z. V. Togan'ın yazısı (1922)], §270, 283.
Şato, [boy adı], §245, 259.
Şaveli, [hemşerilere mektup taşıyan kişi], §245.
Şayahmet, [amcası], §90.
Şaybaq Han, [16. yy Özbek hanı], §32, 264.
Şçepkin, (N. N.), § [Kadet fırkasından], §76, 77.
Şçerbina, [Rus tarihçi], §65.
Şehabeddin Mercanî, [Kazanlı İslâm âlimi], §5, 9, 31, 34, 42, 87.
Şehbender Sami Bey, §256, 277.
Şehbenderlik, [konsolosluk], §253.
Şehrisebz, [III/M], §61, 122, 188, 189, 208, 211, 213, 215, 227, 229, 245.
Şeki, [Azerbaycan'da], §259.
Şekûrî, [muallim], §218.
Şelci, [Batı Türkistan'da kasaba], §5.
Şems İci, [Temür devri âlimlerinden], §60.
Şemseddin İzek, [Başkurt Yesevi şairi], §53.
Şemseddin Kaçkınbay, Şemseddin Kaçkınbayev, §16, 55, bk. Kaçkınbayoğlu, Şemseddin Molla.
Şems-i Tebrizi, §7, 20, 161, 288.
Şendrikov, [Türkistan Ülke Komitesi Azası], §80.
Şerefeddin Yezdi, [Timurlu devri tarihçisi], §287.
Şerefüddin, [İsterlitamak'da Nogayoğullarından molla], §4.
Şerif Bey, [Türkiyeli yazar], §258, 277.
Şerif İdrisi, [Arap coğrafyacısı], §302.
Şerif Manatov, [Orenburg'da üniversite talebesi], §84, 94, 97, 125, bk. Manatov.
Şevket al-Devle, [Türbet-i Câm kaymakamı], §260.
Şevket Ali, [Hint inkılâpçı rehberlerinden], §286, 296.
Şevki Bektöre, [Kırımlı şair], §194.
Şeyh Abbas Veli, Şappas Veli, [IV/J], §182, 183.
Şeyhali, [general], §42, 52.
Şeyh Ata, [Üsküdar Özbek Tekkesi şeyhi], §186, 193.
Şeyh Bahaeddin Nakşbend, [14. yy. sufisi], §38.
Şeyh Feyzullah Kâbili, [İkbal'in ilham kaynağı], §288.
Şeyh Hakîm Ata Baqırgan, §179.
Şeyh Havend Tahur, Şeykhantavır, [Hoca Ahrar'ın ceddi], §57.
Şeyh Murad Remzi, [Mekke'de şeyh], §54.
Şeyh Sa'di, §163, bk. Sa'di.
Şeyh Said Arabi Pencabi, [Hintli panislamist], §161.
Şeyh Şamil, [Kafkas milli kahramanı], §3, 73, 84.
Şeyh Ubeydullah Ahrar, [15. yy. sufisi], §57.
Şeyh Vefa, §47.
Şeyh Zeynullah, Şeyh Zeynullah İşan, [babasının Troytsk'daki şeyhi], §9, 18, 20, 103, 104, 106, 139.
Şeyhali, [Ufalı bir aile], §42, 52.
Şeyhullah Alkin, [Başkurt-Tatar münevveri], §122.
Şeyhülislâmzade Ekber, [Azerbaycanlı sosyal demokrat], §302.
Şeyhzade Babiç, [Başkurt şairi], §96, 115, 117, 122, 128, 130.
Şıbırğan, [II/L], §347.
Şıgay, [yetiştiği muhitte köy], §101, 111.
Şihab Hazret, §6, bk. Şehabeddin Mercanî.
Şihabeddin Devletabâdi, [Heratlı edip], §221.
Şihabeddin Münşi, [Temür tarihçisi], §65.
Şîî Hezâreler, [Afganistan'daki Moğollar], §264.
Şilgen, Şigilan, [Nadir Şah'ın doğduğu köy], §246.
Şimal Memleketlerine Ait Müslüman Haberleri, [Marquart'ın almanca eseri], §307.
şimali Türkistan, §234.

Levent Şahverdi Arşivi

Şıqmamay, [yayla], 830.
Şirabâd, [Afganistan'da Enver Paşanın bulunduğu bir yer], 8208, 215.
Şirali Lapin, [Türkistan Merkez Şurasında avukat], 876, 79.
Şirazıyev, [Kazak, Semerkand valisi], 8219.
şirçay, [yağlı, tuzlu, sütlü çay], 8198.
Şirmemet Bek, Şirmehmet (Körşirmet), [Basmacı], 8175.
Şişkov, [nihilist bir Rus yazar], 838, 44.
Şkapskiy, [Türkistan Ülke Komitesi azası], 880.
şnaps, [rakı, arak], 8307.
ştabs kapitan, [kurmay yüzbaşı], 8103.
Şuca al-Mülk, [Teymuri Hezaresi], 8255, 260.
Şuğnan, [H/O], 8223.
Şu'le-i İnqılâb, [Semerkand gazetesi], 8252.
Şulgin, [Ukraynalı siyasetçi], 8301.
Şuman, 862, bk. Düşembe.
Şumburun, [kuyu], 8201.
Şuna, 81, bk. Karasakal, Sultan Gerey.
Şûra-i Ümmet, [Paris'te çıkan Jön Türk gazetesi], 828.
Şûra, [edebî mecmua], 829, 42, 55, 56.
Şükrü Bağlarbaşı, [Küçükyalı toplantısından], 8338.
Şükrü Bey Yenibahçeli, [Enver Paşa maiyetinden], 8295.
şülgen, [bir at cinsi], 816.
Taberi, [İslâm tarihçisi], 8278.
Tabın, [Başkurt boyu], 81, 119, 278.
Tabolin, [Taşkent'te Bolşevik], 880, 81, 82, 128, 133.
Tacik Edebiyatı Tarihi, [Sadrettin Ayni'nin eseri], 8188.
Taftazani, [Arap tarihçi], 828, 140.
Tağman, [Afgan hükûmetinin yazlık karargâhı], 8269, 270, 272, 279.
Tahir İmekov, İmekoğlu, [Başkurt askeri], 8138.
Tahirov, [bir Tatar], 850, 98, bk. Muhammed Tahirov.
Tahran, [İran'da], 8173, 247, 252, 253, 257, 258, 259, 271, 277, 306, 320, 332.
Tahsin (Baç) Bey, [Türkiye'nin Meşhed şehbenderi], 8253.
Taht-ı Karaca, [Semerkand güneyinde dağ], 8208.
Taiwan Üniversitesi, 8335.
Takagi M., [*Asahi Shimbun* gazetesi yazarı], 8271.
Takya-Susak, [Başkurdistan'da dağ], 816.
Tal Kışlak, [Orsk yakınında köy], 8122, 211.
Talât Paşa, [İttihad ve Terakki önderlerinden], 8204, 241, 316.
Taldı, [Guzar mıntıkasında], 863.
Talha Rasul, Talha Rasulev, [kayın biraderi], 8103, 104, 140, 176, 178, 180, 270.
Talipcan, [Taşkentli muharrir], 879.
talqan, [fukara yemeği], 8198.
Tammerfors, [Finlandiya'da], 8331.
Tamyan, [vilayet, X/H], 81, 18, 19, 101, 109, 111.
Tamyan Qatay, [boy adı], 8100, 111.
Tamyan Qatay Kantonluğu, [Başkurdistan'da], 8103, 109.
Tamyan-Tüngevir, [boy adı], 8101.
Tañatar Bek, [Basmacı], 8214.
tandır dolması, [kuzu tandır], 8220.
Tanıp, [Başkurt boyu], 81.
Tanrıkul, Tenrikul, [Yalan Kantonluğu merkezi], 8106.
Taqi Han Sipehr, 8247, bk. *Nasikh al-tavârikh*.
Taqi İsmeti, [maarif işleriyle ilgili], 8113.
taqıya, [takke], 827.
Taqizade, 8257, 258, 306, bk. Seyyid Hasan Taqizade.
taqmaq, [bir şarkı türü], 836.
taraığı, [gümüş süslü kayış], 853.
Tarançı, [Gulja'da], 865.
Tarfa ibn al-'Abd, [Arap şairi], 833.

Levent Şahverdi Arşivi

Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti, [Kazan'da], §51.
Tarihin Materyalist Anlamı, [Kautskiy'nin eseri], §317.
Tarihin Materyalist Anlayışı, [Plexanov'un eseri], §43.
Tarihte Şahsiyetin Rolü, [Plexanov'un eseri], §43.
Tarihte Usul, [Z. V. Togan'ın eseri], §42, 43.
al-Tariqat al-muthlâ, [Mercanî'nin eseri], §5, 41.
Taşavuz, [IV/İ], §182, 186.
Taş Ayak Yerminkesi, [Kazan Panayırı (10 Mayıs)], §44.
Taşbulak, [Afganistan'da], §264.
Taşbulat Bek Narbutabekov, [Özbek hukukçu], §75, 79.
Taş-büken, [Başkurdistan'da köy], §47.
Taşkent, [IV/N], §22, 34, 42, 57, 58, 61, 66, 69, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 104, 111, 113, 117, 118, 119, 121, 123, 126, 127, 129, 133, 138, 143, 144, 167, 168, 170, 171, 174, 175, 176, 184, 185, 188, 189, 191, 196, 197, 203, 204, 211, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 250, 252, 254, 270, 272, 283, 297, 298, 300, 302, 336.
Taşkisüv, [Nügüz nehrinde köy], §138.
Taşköprüzade, [16. yüzyıl Osmanlı bilim adamı], §14, 47, bk. *Şaqayıq*.
Taşlı, [fabrikası], §163, 305.
Taşlıköl, [Ufa yakınında], §215.
Tatar Askerleri Şürası, §98.
Tataristan, §5.
Tatyana, [Şalyginlerin kızı], §42.
Tavgaç, [4-6. yüzyıl sülalesi], §245.
Tavlı-Qaylar, [boy adı], §1.
Tavlıqay, [yetiştiği muhitte köy], §126.
Tavriçeskiy Dvorets, [Kırım Sarayı], §72.
tebin, [atların tepinerek kar ve buz altından çıkardıkları ot], §21.
Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası, §60.
teftilev, [bir Başkurt şarkı ve havası], §173.
teke zamanı, [koyun kesme zamanı], §15.
Telif ve Tercüme Encümeni, [Ankara'da], §325.
Teltim, [Yurmatılardan], §1.
Temirali, [hemşehrisi], §101, 102.
Temirbek Kazbekov, §333.
Temür ile Karınca, [manzum hikâye], §49.
Temür, Temürleng, [14-15. yüzyıl hükümdarı], §5, 60, 65, 140, 181, 199, 201, 219, 220, 238, 239, 242, 245, 259, 261, 275, 288, 302, 309, 332, 336, 343, 345.
Temürlüler, [15. yy., Temür evlâdı], §16, 61, 161, 256, 262, 292, 293.
Tenzin, [Başkurdistan'da yer], §119.
teokrasi, §60.
Tercüman, [Gaspıralı İsmail'in gazetesi], §9, 22, 52, 123.
Terek Kalesi, [Dağıstan'da], §174.
Teren, [Sır Derya tarafında istasyon], §278.
Terigul Ömer Bey, [Kazanlı mirza], §140.
Terigulоğulları, Terigulovlar, §, bk. Osman, Ömer Terigulov.
Termiz, [II/M], §214.
territoryal muhtariyet, [topraklı muhtariyet], §89.
Tevbeniyaz Aktübe, [Aday Kazak reisi], §118.
Tevfik Paşa, [Mısır Hidivi], §22.
Tevfik Rüştü, [Türkiye devlet adamı, soyadı "Aras"], §60, 342.
Teymene, [Herat yakınlarında], §182.
Teymuri Hezareleri, [Ürgenç'te], §255, 5270.
Tezkire-i Evliya, [Feridedin Attâr'ın evliya tezkiresi], §146.
Themudlar, [Arabistan'ın efsanevi kavmi], §331.
tırız, [kayın ağacından yapılmış tahta kap], §111.
Tibet, §5, 201, 221, 234, 314.

Levent Şahverdi Arşivi

Tiergarten, [hayvanat bahçesi].

Tiflis, [Gürcistan'da], §265, 270, 343.

Tilek, [Qızıl Qum'da yer], §231, 233.

Timaşov, [Kindyakovların damadı], §305.

Times, Timeç, [Başkurdistan'da kasaba, X/H], §1, 124, 128, 130, 138, 168, 180, 298.

Timofey Sedelnikov, [Sibiryalı Rus muharrir], §153.

Tipeyev, §98, 127, 162, 164, 166, 175, bk. Şamsun Tipeyev.

Tipter, [Osmanlıca'daki Defterlü], §1, 6, 10, 19.

Tipter Uçalı Tatarları, [Başkurdistan'da], §111.

Tirek, [Asterhan varoşu], §30.

TMB, §189, 196, 217, 240, 269, 312, 316, 320, 329, 330, bk. Türkistan Milli Birliği.

TMB Kongresi, §221, 312, 342.

Tobul, [havza, X/K], §1, 40.

Togay, [Ütek yanında köy], §1.

Tokay, Abdullah, [Kazanlı şair], §32.

Tokçuran Kantonluğu, [Başkurdistan'da], §97.

toklu, [bir yaşında koyun], §186.

Toktamış, Toktamış Han, [14. yy. Altın Orda hanı], §173, 181.

Toktamışoğlu Gerey, [İsterlitamak'da terzi], §14.

Toktıbay, [Başkurtdistan'da köy], §103.

Tokyo Üniversitesi, §271.

Tolstov, [Rus arkeolog], §182.

Tolstov, [Ural Kozakları reisi, yani ataman], §116.

Tolstoy, Leon, [yazar], §46.

Tomsk, Tomski, [Semipalatinsk kuzeyinde], §243.

Tomskiy, [komünist liderlerden], §243.

Toqız-qır, [Başkurdistan'da dağ sırtı], §24.

Toqsaba, §190, 211, 218, 281, 282, bk. Evliyakul, Açıl, Gerey, Nazar.

Totsk (Toq), [Başkurdistan'da], §131.

Toymazı, [petrol kaynakları], §347.

Törtkül, [IV/J], §182, 183, bk. Petroaleksandrovsk.

Troçki, §, bk. Trotskiy.

troitsa (trinity), [Hristiyanlıktaki üçlülük], §24.

Trotskiy, [Troçki], §129, 130, 131, 132, 134, 135, 139, 141, 143, 145, 148, 150, 152, 154, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 177, 243, 258, 302, 320.

Troytsk Kazarmaları, [Taşkent yakınında kışlalar], §245.

Troytsk, Troytski, [XI/J], §4, 17, 18, 19, 20, 21, 29, 100, 103, 104, 108, 130, 139, 245.

Tsarev Sariniyev, §172, bk. Saritsın.

Tsarskoye Selo, [Petersburg yakınında tren istasyonu], §74, 145.

Tsereteli, [Gürcü Sosyal-Demokratlarından], §71.

TSIK, TSIKA, [Rusya Merkezi İcra Komitesi], §149, 176.

Tsiyolkovskiy, [Orenburg valisi], §3, 166.

TSKP, [parti merkez komitesi], §168, 177, 330.

TSKRKP, [Rusya Komünist Parti Merkezi], §168, 177.

Tsyurupa, [Lenin'in arkadaşlarından], §148, 330.

Tudeh, [İran (Azerbaycan) komünist partisi], §316.

Tuhfetullin, [Başkurd hükümet azası], §164.

Tukhfa, [Şems al-İci'nin eseri], §60.

Tungaçin, Muhammedcan, [Bükey Orda'da], §112, 146, 149.

Tuqan, §334, bk. Abdülkadir İnan.

Turab Bek, [Basmacı], §218, 220, 223, 229, 235, 268, 269, 277, 281, 311, 316, 320.

Turan Cemiyeti, [Macaristan'da], §334.

Turancılık, §324.

Turar Ryskulov, [dostu, Türkistan temsilcisi, sonra partinin üleri gelenlerinden], §80, 133, 167, 168, 176, 203, 232, 243, 254.

Levent Şahverdi Arşivi

Turekulov, §57, 222, 304, bk. Hanife, Nezir.

Turğay (vilayeti), [VIII/K], §74, 84, 98, 120, 164, 288.

Turgayak, [Başkurdistan'da istasyon], §110, 111.

Turgenev, [19. yy. Rus edibi], §46, 118.

Turkân-ı Farsî goyân, [Fars dilli Türkler], §319.

Turkestanskiye Vedomosti, [Taşkent'te resmi gazete], §69.

Tur-TSK, [Türkistan İcrâ Komitesi], §171.

Turuk, [Meşhed ile Afgan hududu arasında], §260.

Tus, [İran'da], §248, 270.

Tuyuhun, [312-663 yıllarında Doğu Tibet sahasında yaşayan kavim], §245.

tuzemnıy, [yerli], §75.

Tuz-Kâni, [tuzlu göl, IV/M], §231.

tübe, [idari taksimat], §181.

tübek, [kaymakamlık], §95.

tübek, [atların mutad otlama yeri], §24.

Tübek Şurası, [kaza şubeleri], §84.

Tübük, [Yekaterinburg istikametinde istasyon], §110.

Tüde, [Özbek partisi], §149.

Tülegen, [Berlin'deki talebelerden], §327.

Tülek, [bozkır Donkişotu], §104.

Tülek, [yetiştiği muhitte köy], §103.

tümen, [adını tümen, "onbin"den alan askeri birlik].

Tümen Tatarları, §215, bk. Bozdek.

Tüngatar, [Başkurdistan'da köy ve boy, XI/İ], §9, 18, 19, 103, 111.

Tüngevir, Tüngevir Başkurtları, [boy], §1, 18, 101, 102, 103, 104, 111, 139.

Tünter, [Kazan taraflarında], §4.

Tüpeleng Derya, [nehir], §62.

Türbet-i Câm, [Afganistan], §260.

Türebek Hatun, [14. yy. Qonrat beyt hanımı], §182.

Türekul Canızakoğlu, [Kırgızlardan], §201, bk. Canızakoğlu İbrahim.

Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Nümuneleri, [Radloff'un eseri], §42.

Türk Ocağı, [Türkiye'de cemiyet], §94, 340, 342.

Türk Şeceresi, [Ebülgazi Han'ın eseri], §22.

Türk Yurdu, [İstanbul'da mecmua], §49, 50, 52, 57, 59, 60, 66, 204, 271, 344.

Türkçülük, §188, 275.

Türkgeldi, [Samara taraflarında köy], §123.

Türkdil (Türkistan) Tarihi, [kendi eseri], §43, 96, 177, 197, 289, 321.

Türkistan, §3, 5, 7, 22, 31, 43, 52, 54, 57, 58, 59, 61, 62, 66, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 133, 136, 140, 141, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 161, 166, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 180, 181, 184, 192, 194, 195, 196, 197, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 215, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 252, 253, 254, 257, 258, 259, 264, 269, 270, 273, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 293, 295, 297, 298, 299, 300, 301.

Türkistan (şehri), [V/M], §232.

Türkistan Amele ve Asker Sovyetleri Kongresi, §80.

Türkistan Arazi İşleri Komitesi (Pozemel'nıy Komitet), §77.

Türkistan Cephesi (Türkfront), §119, 131, 132, 135, 136, 138, 141, 145, 152, 153, 160, 162.

Türkistan Millî Birliği Cemiyeti, §216, 238, bk. Millî Birlik Cemiyeti (Komitesi).

Türkistan Milli Birliği, Cemiyeti, §189, 330, bk. *TMB Türkistan Milli Hareketleri*, [Abdullah Recebi'nin hatıraları].

Levent Şahverdi Arşivi

Türkistan Millî Partisi, §76.
Türkistan Muvakkat İdare Heyeti (Komitesi), §76.
Türkistan Müslüman Merkez Şûrası, §93.
Türkistan Sosyal-Demokrat Partisi Kongresi, §82.
Türkistan Sosyalist Partisi, §80.
Türkistan Ülke Şûrası, Komitesi (Krayevoye Soveşçantye), §77.
Türkiyat Enstitüsü, [İstanbul'da], §59, 336, 339.
Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, §121.
Türklerin Faziletleri, [al-Câhiz'in eseri], §34.
Türkmen, §64, 129, 184, 185, 186, 188, 189, 195, 204, 207, 222, 240, 241, 245, 246, 270, 300, 304.
Türkmen Nafiz, [mücadele arkadaşı], §336.
Türkmenistan, [gazete], §175.
Türk-Tatar Tarihi, [Z.V. Togan'ın eseri], §50, 207.
Tüzükât, [Timur devri tüzükleri], §275.
Ubeydullah Bubi, [Kazanlı âlim], §264.
Ubeydullah Han, [Özbek hanı, 16-17. yy.], §221, 259.
Ubeydullah Hocayev, Ubeydullah Hoca, [Taşkent'te avukat ve münevver], §66, 76, 80, 117, 121.
Ubeydullah İşan, [Başkurtlardan], §106, 119.
Ucduvan, [IV/L, tarihlerdeki Ghijduvan], §206, 233.
uçitelskaya şkola, [muallim mektebi], §22.
Ufa, [Başkurdistan'da, XI/G], §1, 11, 19, 21, 36, 38, 42, 45, 49, 52, 54, 64, 65, 66, 67, 68, 83, 89, 90, 91, 92, 95, 98, 99, 100, 102, 104, 105, 113, 114, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 135, 136, 141, 143, 146, 148, 149, 150, 153, 154, 162, 163, 164, 165, 167, 175, 177, 215, 244, 298, 304, 309, 330, 336.
Ufa Vilâyeti Müslümanları Kongresi, §89.
Ugur dili, [Macar Ugur dili], §259.
ukalsa (okalitsa), [köy etrafında çit].
ukaz, [berat], §47.
Ukhum, [Nurata yakınlarında], §213, 215, bk Okhum.
Ukrayna, §14, 23, 71, 84, 94, 95, 96, 112, 120, 126, 128, 135, 138, 139, 140, 141, 145, 152, 153, 155, 159, 166, 167, 170, 245, 301, 308, 315, 322, 324, 327, 333.
Ukrayna Es-Er'leri, §315.
Ukrayna Sosyalist Partisi, §322.
Ulema Fırkası, [Semerkand'da fırka], §79.
ulema-i rusûm, [resmî tip mollalar], §7.
Uluğ Bek, [Temür evlâdından, 15. yy], §65, 227.
Uluğ Bek Medresesi, [Semerkant'ta], §238.
Ulyanov, §148, bk. Lenin.
umartalık, [arı bahçeleri], §15.
Ümmülhayat, [annesi], §6.
Umran Magazov, [Başkurt subayı], §97, 98.
Umumi Rusya Müslümanları Kongresi, §77.
Umumi Türk Tarihine Giriş, [Z.V. Togan'ın eseri], §43, 65.
Umumi Türkistan İcra Komiteleri Ülke Kongresi, §74.
UNESCO, §347.
Uñgut, [boy], §1.
Unterberger, B. M., [General Graves'in maiyetinden, yazar], §124.
upravlyayuşçiy, [müdür], §30.
Ural Dağları, Urallar, §1, 44, 53, 127, 130.
Ural Müslümanlarının Musikisi ve Şarkıları, [Rybakov'un eseri], §164.
Ural Rus Kozakları, §95.
Uralsk, [VIII/E], §117, 125, 175.
Uran, [boy adı], §1.
Urankhay, [boy adı], §51.
Uratepe, Uratübe, [III/N], §218, 220, 227, 235, 238, bk. Oratepe.

Levent Şahverdi Arşivi

Urıs ölgen, ["Rus ölmüş" adlı yer], 81.
Urıs qırılgan, ["Rus sındığı" adlı yer], 81.
Urqiye, [ablalardan], 816.
uruğ, [boy], 82.
Urumçi, 8314.
urunduk, [sedir], 820.
Usmet, [Qarateğin yakınları], 8226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 336.
Usmet savaşı, 8241.
usqur, [uçkur], 827.
ustabike, [muallime], 87.
usul-i cedid, [yeni eğitim sistemi], 811.
Usul-i Cedid Mektebi, 8188.
utar, [orman evi], 814, 46, 48, 53.
Utarcı, [Semerkand yakınlarında istasyon], 8240.
Uy, [Troytsk yakınlarında nehir, XI/J], 8104.
Uygur, [Türk topluluklarından], 841, 61, 307.
Uytaş, [Urallarda], 8103.
Uyuyan Yedi Kişi Kıssası, 847.
Uzak Doğu, 8100, 103, 119, 137, 155, 158, 173, 270, 271, 281, 282, 304, 320, 328.
Uzun Ahmetcan, [büyük babası], 855.
Uzun Günlerde Rûza (Oruç), [Musa Carullah'ın eseri], 8313.
Über die Form der Gebundenen Rede bei den altaischen Tataren, [Radloff'un "Altay Türklerinde Şiir Vezni" adlı eseri], 850.
Üçcüz, [Kazak teşkilatı], 8149.
Üçüncü Enternasyonal, 8258, 320.
Üfü yıyını, [Ufa toplantısı], 899.
Ülfet, [St. Petersburg'da çıkan gazete], 822, 293.
Ülke Duma'sı, [Türkistan Parlamentosu], 893.
Ülke İcra Komiteleri Kongresi, 881.
Ülke Komünist Partisi, 8160, 162.
Ülke Şurası (Krayevoye Soveşçaniye), 877, 81, 92.
Ülkün, [Küzen köyü yakınındaki dağlardan], 85.
üme, [imece], 818.
Ümitbayev, M., [19. yy. Başkurt tarihçisi], 8117.
Üreñqay, [boy adı], 851, bk. Urankhay.
Ürgenc, [V/İ], 86, 180, 182, 193.
Ürgüt, 8218, 238.
Ürgüt Tacikleri, 8218.
Ürik, [Başkurdistan'da nehir], 846, 48.
Üsergen, [IX/H], 81, 97, 98, 160, 162, 163, 164, 230.
Üsergen Kongresi, 8162.
Üstyurt, [Hazar'ın doğusu], 8172, 178.
Ütek, [dayısının köyü], 81, 6, 8, 14, 16, 22, 23, 45, 47, 91.
Üyşük (Guryev), [VIII/E], 8117.
Üzen, [Başkurdistan'da], 8111.
Va'va' Dimaşqî, [10. yy. Arap şairi], 851.
Vabkend, [Özbekistan], 8206.
Vadim Çaykin, [Es-Er'lerden], 866, 75, 76, 125.
Vaflyât al-Aslâf, Muqaddimetü Vaflyât al-aslâf, [Mercani'nin eseri], 843.
Vaisovlar, [Kazanlılardan], 8120.
Vakit, [İstanbul gazetesi], 8207, 295.
Validov, [A. Zeki Velidi], 865, 85, 87, 97, 99, 100, 105, 120, 128, 136, 139, 141, 143, 149, 151, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 176, 177, 222, 244, 265, 282, 309, 315, 328, 333, bk. Ahmet Zeki, Ahemetheki.
Vambery, Prof., [Macar Türkolog ve gezgini], 852, 66.
Vaqıt, [Orenburg gazetesi ve matbaası], 822, 29, 35, 52, 59, 76, 78, 79, 95.
Varşova, [Polonya'da], 8309, 322, 324, 327.
Vasfi Menteş Bey, [Türkiye sefirlerinden], 8272.
Vasiliy Vladimiroviç (Barthold), [şarkiyatçı], 8344.
Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, [şarkiyatçı], 8302.
Vasli, [Seyitahmet Sıddıqî adında Semerkand şairi], 8210, 220.
Vassaf, [İlhanlı devri tarihçisi], 8287.

Levent Şahverdi Arşivi

Vatsetis, [Enternasyonalist komünistlerden], 8131, 132, 135, 138, 141.
Vedenyapin, [Samara Komuç hükümetinden], 8146.
Veled Çelebi, [Türk Ocağı üyelerinden], 8310, 340, 342.
Velid Ahund Maksudoğlu, [köy imamı], 8108.
Veli Molla Hakimov, [Helsinki imamı], 872.
Veli Molla Hüseyinov, [Tatar monarşisti], 8119.
Veli Molla, Veli Molla Küzenov, [büyük amcası], 81, 3, 5, 16, 19, 30, 40, 53, 55, 72, 294, 334.
Veli Muhammed Han, [Afgan Hariciye nazırı], 8266, 272, 273, 275, 276, 280.
Velid Ahund Maksudoğlu, [Kırmıskalı imamı], 8108.
Velid Bay, Velid, [büyük ceddi], 82, 3, 305.
Velikorus, 881, 167, 177, 244, 344.
Velithan Tanaçoğlu, [avukat], 878.
Velyaminov-Zernov, [tarihçi], 8340.
Verbitskiy, [araştırmacı], 844.
Verkhniuralsk, [Yukarı Ural, XI/İ], 898, 102, 111.
Verxotor, [Rus köyü], 824.
Verxovnıy Pravitel, [yüksek müdür (diktatör)], 8124.
Vesilet al-Sefa'át, [Herat mezarları rehberi], 8262.
Veysel Karani, [Veysülqaranî, peygamber zamanından], 8293.
vibrasyon, [titreşim], 850.
Vildanoğlu Hamid Molla, [baba dostu], 853.
Vildanoğlu Süleymen, [babasının öğrencisi, arkadaşı], 853.
Vilno, [bugün Litvanya'nın başkenti Vilnius], 8120.
Vlyana İlimler Akademisi, 83, 55.
Vladimir İlyiç Ulyanov, 8171, 244, bk. Lenin.
Vladimir Minorsky, [müsteşrik], 8117.
Vladimir Petroviç, 893, bk. Nalivkin.
Vladimirskiy, [Lenin'in yakını], 8129.
Vladimirtsov, [Mongolist], 8145.
Vladivostok, [Sibirya'nın doğusunda], 8100, 104, 124.
vnenatsionalnıy, [milliyet dışı], 8167.
Volga, 831, 40, 41, 44, 78, 121, 123, 124, 125, 131, 149, 167, 172, 174, 178, 182, 244, 252, 259, bk. Edil.
volos, [nahiye], 8109, 231.
von Le Coq, Ernest, [şarkiyatçı, arkeolog], 8304, 307.
Vorwärts, [dergi], 8304, 317.
votçennik, 8305, bk. asaba.
votçina, [mülk], 8305.
Voyennaya Mysl, [neşriyat], 8270.
Voytsexovskiy, [Lehli komünist], 8159, 166.
Vrangel, [Rus ordusu komutanarından], 814, 116, 128.
Vyatkin, Prof., [Rus bilgini], 861, 199.
Wang-zin-shan, 8328, 337, [aslında Wang Tseng-shan], bk. Celâleddin Wang-zin-shan.
Washington, 816.
Wegmann, [Liebknecht'in arkadaşı], 8317, 322.
Wehrmacht, [Alman ordusu], 8317.
Wei sülâlesi, [4-6. yy. Kuzey Çin'de Tavgaçlar], 8320.
Weil, [şarkiyatçı], 8307.
Welmersdorf, [Berlin'de semt], 8332.
Weltanschaung, [dünya görüşü], 822.
Wensdorf, [Berlin'de semt], 8305.
Wilhelm II., [Prusya kıralı], 887, 204.
Wittek, [şarkiyatçı], 8307.
Wschodni Instytut, [Partilerüstü ilmi enstitü], 8309.
Khalilov, [general], 8206.
Xan İomudskiy, 8300, bk. Nikolay Nikolayeviç.
Xanjin, [Rus generali], 8105, 116, 119.
Xanykov, [yazar], 862.
Xarlampoviç, [tarihçi], 850, 52.
Xavalin, [mıntıka], 8120.

Levent Şahverdi Arşivi

Xoxlandiya, §88, 327.
Xvostov, Prof., [tarihçi], §50, 51, 60.
XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi, §60, 262.
yaçeyka, [hücre], §109.
Yadrintsev, [Orhun Abideleri kaşifi], §19, 22, 27, 66.
Yafenç, [eski medeniyet merkezi], §5.
Yağıbasan, [Ankara'da köy], §345.
Yakhsay, [Dağıstan'da nehir], §40.
Yakub Çarkhi, [15. yüzyıl mutasavvıfı], §62.
Yakub Şinkeviç, [Litvanyalı], §307, 331, 332.
Yakub Apanay, [hemşerisi ve dostu], §336.
Yakup Bek, [19. yy Kaşgar hakimi], §22.
Yakup Dulat, §121, 304, bk. Mir Yakup Dulat.
Yâqût Hamavi, [13. yy Arap ansiklopedisti], §178, 180, 256.
Yalan Başkurtları, §1.
Yalan Kantonu, [Başkurdistan'da, XI/K], §102.
Yalan Qatay, [Başkurdistan'da], §1.
Yalañtuş Atalık, §335.
Yalgızqayın, [Başkurdistan'da köy], §47.
Yaltır, §335.
Yaltıran, [Başkurdistan'da yayla], §46.
Yalt-Yurt, [Tatar dergisi], §55.
Yamburg, [yer adı], §145.
Yaña Qazan, [Batı Kazakistan'da], §173, bk. Yeni Kazan.
Yaña-Qorgan, [Taşkend Semerkand arasında istasyon], §215, 219, 231.
Yanbuhtin, §120, 213, 215, 217, 241, bk. Heybetullah.
Yanırıs, [Başkurdistan'da köy], §47.
yantak, [çöl çalısı], §231.
Yapancı, [Türkistan havzasında seçkin şahsiyetler yetiştiren kasaba], §5.
Yarmolayevka, [Orenburg yakınlarında], §125, 126.
Yaroslavski, [Parti politbürosunda], §134.
Yar-Qorgan, [Yaña-Qorgan yakınlarında], §214, 219.
Yarullah Veliyev, [*Vaqıt* gazetesi muharriri], §29.
Yaruv, [Başkurdistan'da yayla], §16, 37.
Yaryaylak, [Sengzar nehri başlarında], §220, 221, 227, 231, 232.
Yasa, [salınan vergi], §60.
Yavaş (köy), [Maça-Taşkent arası], §231.
Yavuz Sultan Selim, [Osmanlı sultanı], §293.
Yayık, [Ural nehri, IX/E=Yayıq], §1, 19, 128, 130, 138, 149.
Yayıkbaşı Karaorman, [Ural nehri başlarında], §40.
Yazer, [Oğuz boyu], §161.
Yedisan, [yetmişbin], §40, 335.
Yedisan Nogayları, [Nogay boy birliğinin bir kısmı], §335.
Yediskil, [Nogay boy birliğinin diğer bir gurubu], §335.
Yedisu, [Bugünkü Kazakistan'da Balqaş gölünün güneyi, VI/R], §81.
Yedisu Kozakları, [Yedisu bölgesi Kozakları], §124.
Yekaterinburg, [55 k/70 d, bir ara Sverdlovsk idi], §110, 125, 126, 155, 330.
Yelizaveta, [Büyük Petro'nun kızı], §118, 143, 149.
Yemelyanov, [Başkurt ordusunda miralay], §120, 126.
Yemelyanov, [Rus tarihi öğretmeni], §34, 35, 52.
Yemen, §47, 293.
Yeney, [Başkurt boyu], §1.
Yeni Biste, [Kazan'ın mahallesi], §33.
Yeni İstanbul, [gazete], §159.
Yeni Kafkasya, [İstanbul'da Azerbaycanlıların neşrettiği mecmua], §258, 325, 327.
Yeni Kazan, Yaña Kazan, [Bükey Orda'da kasaba], §173.
Yeni Mecmua, [Türkiye'de çıkan dergi], §275.
Yeni Merv, [Türkmenistan], §240.

Levent Şahverdi Arşivi

Yeni Saray, [Altın Orda başkenti], 8172, 206.
Yeni Ürgenc, [Özbekistan'da], 86.
Yeni Zelanda, 8270.
Yenicami (kütüphanesi), [İstanbul'da], 860.
Yenikeyev, [Tatar generali], 857, bk. İzzeddin, İsmail.
Yenikeyevler, 8, bk. İsa Mirza, İsmail, İzzettin.
Yenukidze, [Bolşevik liderlerden], 8129.
Yesevi, 8161, bk. Ahmed Yesevi.
Yesevi tipi dervişlik, 853.
Yeti Uruğ Kantonluğu, [Başkurdistan'da], 8130.
Yevgeniy Markov, [Rus yazarı], 8173.
Yevgeniy Onegin, [Rus yazarı], 8344.
yıla, [bir cins ağaç], 815.
yılkı, [at sürüsü], 81, 15, 16, 21, 55, 121, 127.
yır, [halk usulünde şiir, türkü], 853, 111.
Yıraq Şark, [Harbin'de çıkan gazete], 8320.
yıyın, [toplantı,bayram], 815, 99, bk. cıyın.
Yigen nehri, [Başkurdistan'da nehir], 81, 114.
Yigenbaşı Boyarı, [Rus boyar malikanesi], 8305.
yilen, [cübbe], 810, 27.
Yilim Karan, [yetiştiği muhitte köy], 890, 91, 101.
yiren, [at rengi: kumral], 890.
Yolaman Molla, [Tamyan'da], 8100, 102.
Yoldıbay, [Başkurdistan'da Kızıl Mescid yanında köy], 8127.
Yoldıbay köyü, [Tüngevir'de], 8310.
Yoldıbayev, [Başkurt subayı], 8137.
Yomut, [Türkmen boyu], 8260.
Yoshikawa M., [Japon gazeteci], 8271.
Yosif Vissarionoviç, 8129, bk. Stalin.
Yudeniç, [general], 8139, 145.
Yulduz, [Kazan gazetesi], 822, 50.
Yumagoca, [Başkurdistan'da köy], 84.
Yumagulovlar, 8, bk. Cihangir Yumagulov, Haris Yumagulov.
Yumran, [Başkurdistan'da köy], 845, 48.
Yunan, 847, 58, 221, 331.
Yunus Bikbov, [Başkurt devlet reisi], 884, 94, 96, 97, 117, 126, bk. Bikbov.
Yunuscan Hacı, Yunuscan Hacı Ağaliyev, Ağalıoğlu, Ağalıqoğlu, [Özbeklerden], 852.
Yurinev, [Rus konsolosu], 8205.
Yurmatı, [Başkurt boyu], 81, 5, 127, 140, 298, 335.
Yusuf Akçura, [Asilen Kazanlı, Türkiye'de nüfuzlu fikir adamı ve bilgin], 829, 49, 50, 52, 59, 60, 121, 222, 253, 258, 278, 295, 323, 325, 327, 336, 340, 345.
Yusuf Karamışev, Yusuf Mayor Karamişev, Yusuf Mayor, 83, 5, 16, 17, 101.
Yusuf Kemal Bey, [Bakû kongresine katılanlardan], 8176.
Yusuf Ziya Efendi, [Türkiyeli subay], 8268.
Yusupov, [Taşkent'te bir Tatar], 8133.
Yükeli, [Kendi köyü yakınında bir yer], 8114.
Yürektav-Qay, [boy adı], 81.
Zafer Hasan Bey, [Hindistanlı], 8161.
Zahid Bey, Zahid Şamil, [Şamil'in torunu], 873, 84.
Zahid Efendi, [Petrovski'de imam], 8177.
Zahid Hazret Medresesi, [Kazan'da], 828.
Zakir Hüseyin, [Hintli bilgin], 834.
Zakir Kadiri, [unitaristlerden], 889.
Zakir Remey, Zakir Remeyev, Zakir Remi, [*Şura* mecmuası idarecilerinden], 829, 30, 78, 142, bk. Remeyev.
zakon, [kanun (Rus.)], 810.
Zaleman, K., [Akademi azası], 857, 61, 179.
Zamakhşarî, [İslâm âlimi], 8140.
Zaman Kütüphanesi, 854.
Zamin, [Özbekistan'da mıntıka], 8223, 226, 229, 235.

Levent Şahverdi Arşivi

Zapiski, [Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin çıkardığı dergi], §43, 59, 65.

Zaretskiy, [Rus komünisti], §132, 134, 244.

Zarya Vostoka, [Tiflis dergisi], §270.

Zavarzade, Zevvarzade, [Azerbaycanlı], §259.

Zavoljkiy Okrug, [Volga ötesi askeri bölge], §333.

Zayatülek, [efsane kahramanı], §121.

Zeberdest Han, [Türkmen beyi], §246.

Zeki Ağay, [Zeki Velidi Togan], §122.

Zeki Halfe, Zeki Halife, [üstadı], §7, 11.

Zeki Validov, Zeki Velidi, §60, 65, 72, 78, 88, 119, 128, 133, 137, 149, 153, 163, 164, 176, 203, 207, 224, 244, 269, 326.

Zelenkov, [tugay komutanı], §130.

zemlemer, [Rus ziraat mühendisleri], §20.

zemskiy naçalnik, [hükümet komiseri], §11, 47.

zemstovo, [kaymakamlık, belediye, şehir meclisi], §23, 47, 66, 75, 76, 195.

Zenkovsky, S. (Prof.), [sovyetolog], §78.

Zerefşan havzası, Zerefşan, [III/M, Buhara havzasında nehir ve aynı adı taşıyan dağlar. Harita'da yanlışlıkla "Zeferşan" yazılmıştır], §213, 214, 217, 218, 223.

Zeyneb Abdurrahmanova, [Hükümet tabibi Tatar kızı], §11, 23, 30.

Zeynullah, Zeynullah İşan, [babasının şeyhi], §4, 9, 17, 18, 20, 37, 87, 91, 103, 104, 106, 139.

Zibunnisa, [Bâburlu şaire prenses], §292, 293.

zimamdar, [idareciler, dizginleri elinde tutan kişiler.], §192, 324.

Zimin, Lev (Prof.), [dostu], §75, 77, 83.

Zinovyev, [Lenin'in yakını], §145, 152, 176, 177, 315.

Ziya Gökalp, [Türkiyeli düşünür], §253, 275, 295.

Ziyaeddin Fahri, Prof., [sosyolog, "Fındıkoğlu" soyadlı], §60.

Ziyaeddin Kemali, [Ufa'da müderris], §36.

Ziyançura, [Başkurdistan'da kasaba], §5.

Ziynetullah Ahsen, [Finlandiya müslümanı], §313.

Zlataust, [XI/İ=Zalataust], [Başkurdistan'da mıntıka], §109, 111, 123, 124, 127.

Znamia Borby, [mecmua], §315, 316, 323.

Zulkarneyn, [Kur'an'da İskendere atfedilen isim], §47.

züleyha huluv, [Güzel Züleyha], §26.

Zülfü köprüsü, [Samara yanında], §123.

Zwilling, [Bolşeviklerden], §97, 98, 100, 104, 167.

Levent Şahverdi Arşivi

§7 يا هو يا من هو جرّدَ الأمر إلاّ هو

§22 في كلّ دين أباطيلٌ يُدان بها وهل تفرّد يوماً بالهدى جبلُ

(الأبي العلاء المعرى، اللزوميات، بيروت ١٩٨٣: ٢: ١٨٧)

§24 لا تدخل الفأرة في جُحْرِها (حجرها) عُقّت المكلسة في دبرها

§28 وأفقر الناس في دنياهم ملك يدها إلى الُحلب الجزّار محتاجة

(الأبي العلاء المعرى)

§34 رعى فيها غزال الترك فيضاً فصار المسك بعدُ دم الغزال

§39 وعين الرضاء عن كل عيب كليلة كما ان عين السخط تبدى المساويا

§39 قالوا: بما نِلتَ ما نلتَ ؟ قال: بطاعة الحزم وعصيان الهوى

§40 نحب العَيْشَ بُغضا للمنايا ونحن بما هَوَيْنَا الأشقياء

يموت المرء ليس له صفيّ وقبل اليوم عز الأصفياء(الأبي العلاء المعري، اللزوميات ١: ٤٢)

§44 عجبتُ لكسرى ولشياعها وغسلَ الوجوه ببول البقر

وقول النصارى عن إله يُضام ويُظلَم حيا ولا يُنتَصر

وقوم أتوا من أقاصي البلاد إلى رمي الحجار ولثم الحجر (الأبي العلاء المعرى)

§44 أتى عيسى فبطل شرع موسى وجاء محمد بصلاة خمسِ

وقالوا: لا نبيّ بعد هذا أضلّ القوم بين غادٍ وأمسِ

(الأبي العلاء المعرى)

§44 "أيحسب الإنسان أن يُتْرَك سدى" (Kur`an, LXXV, 26)

§46 تفارق العَيْش لم تظفر بمعرفة أي المعاني لأهل الأرض مقصود

لم تصطنا العلم أخبار يجيئ بها نبيّ ولا كوكب في الأرض مرصود

(الأبي العلاء المعرى، اللزوميات ١:٢١٩)

§47 "فاصدَعْ بما تُؤْمر وأعرض عن المشركين. إنّا كفيناك المستهزئين. ولقد نعلم أنك يضيق صدرك بما يقولون. فسبّح بحمد ربك وكُنْ من الساجدين" (Kur`an, XV, 94-99)

§47 "ومَن أحسن قولاً ممّن دَعَى إلى الله وعمل صالحاً وقال: إنّني من المسلمين ولا تستوي الحسنة ولا السيئة. ادفع بالّتي هيَ أحسن. فإذا الذي بينك وبينه عداوة كأنه وليّ حميم" (Kur`an XXXI, 33-34)

§47 "إماطة الأذى عن الطريق" (Muslim, el-Câmi, kitab el-iman 58 Buhârî, el-Câmi, kitab el-hibe, 35)

§47 كلّموا الناس على قدر عقولهم" (حديث)

§64 البراذين البكتية (جمع برْذَوْن)

Levent Şahverdi Arşivi

§136 "ومَنْ أظلم ممّن منع مساجد الله أن يُذكر فيها اسمه وسعى في خرابها" (Kur'an, II, 114)

§140 رقّ الزجاج ورقت الخمر وتشابه فتشاكل الأمر
فكأنما خمر ولا قدح وكأنما قدح ولا خمر

§140 الإسلام لا يكذّب الحكمة، والدينُ خير كله

§159 العاقل لا يتلذذ إلاّ بالأمور النفسانية الباقية والغافل لا يتلذذ إلاّ بالتقلّب بين الخمر والخمار
(للبيروني)

§180 يَحْمِي ابن يظلم الطريق وعرسه ما بين فخذها الطريق الأعظم
(المتنبي، الديوان، القاهرة ١٩٤٤، ص ٢١٩)

§183 محبّتي لهم ديني ومعتقدي فإن أُنزَعَ عنهم غلائلي الغرل

§223 كأنهم بظهور الخيل نبت رُبى من شدة الحزم لا من شدة الحُزُم

§230 سمر قد كانَ خُضْرتها السماء وكان أنهارها المجرّات
وكان قصورها الكواكب

§238 "الحزم جودة الرأي في الخذر يأوي عليه معظم أساس
قاعدة العارفين في مجاهداتهم بالنفس الأمارة ومعظم مكايد الحروب
الحزم هو ضبط الإنسان أموره بالاتقان وأخذه بالثقة" (الزمخشري)

§279 "وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مُتْرَفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا"
(Kur'an, XVII, 16)

§280 "وأمرهم شورى بينهم. غير أنهم متى افترقوا على شئ جاء
أرذلهم وأخسّهم فنقض (انقض) ما قد أجمعوا عليه" (ابن خلدون)

Hazırlayan: Ramazan Şeşen

Levent Şahverdi Arşivi

ORİJİNAL METİNLERİYLE ŞİİRLER*

§20

مستی سلامت می کند، پنحان پیامت می کند
آنکو دلش را برده ای جان هم غلامت می کند
ای نیست کرده هست را بشنو سلام مست را
مستی که هر دو دوست را پابند دامت کند
ای آسمان عاشقان ای جان جان عاشقان
حسنت میان عاشقان‌نک دو ستکامت می کند
ای چاشنی هر لبی ای قبلهٔ هر مذهبی
مه پاسبانی هر شبی بر گرد بامت می کند
یک لحظه‌ات پر می دهد یک لحظه لنگر می دهد
یک لحظه صحبت میکند یک لحظه شامت می کند

پس تن نباشم جان شوم جوهر نباشم کان شوم
ای دل مترس از نام بد کو نیکنامت می کند

Küllîyât-ı Şems-i Tebrizi, s. 542
(Nüsetollah Ziyaiy Bey'in yardımlarıyla)

§ 20'de Zeki Velidi Togan tarafından formalar halindeki kendi nüshasına, kendi el yazısı ile farsça olarak yazılmıştır. Bu şiir Bediüzzaman Furûzanfer'in yayınladığı *Küllîyât-ı Şems-i Tebrizi*'de (s. 239-240), aynı şiirin iki varyantı içinde görünmektedir. Yukarıdaki mısralar iki varyantın biraraya getirilmesiyle yazıldı. Altıncı mısradaki نک kelimesi §20'de یک şeklindedir ki daha doğrudur. Onuncu mısradaki صحبت kelimesi yine §20'de صحبت şeklinde yazılmıştır. Bu da basılı nüshaya nazaran daha doğrudur.

§102

در بیابان گر ز شوق کعبه خواهی زدقدم
سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

Dîvân-ı Hâfız, No.250

* Burada orijinalleri verilen Arapça dışındaki şiirler, metin içerisinde φ işareti ile gösterilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

§102
یوسف گمگشته باز آید به کنعان غم محور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور
گر چه منزل بس خطر ناک است و مقصد بس بعید
هیچ راهی نیست کان را نیست پایان غم مخور

Divân-ı Hâfız, No.250

§173
قحط جود است آبروی خود نمی باید فروخت
باده و گل از بهای خرقه می‌باید خرید

Divân-ı Hâfız, No.250.

§190
در غمت دلرا فگان و خسته می گویم ما
چهره از خوناب حسرت شسته می گویم ما

Divân-ı Muşfiqî, fol. 6.
(Cornell Fleischer'in yardımlarıyla)

Zeki Velidi Togan "Oğlum Iris'ın Ölümü (§ 190)" başlığı altında bu şiiri ilk önce "khaste" şekliyle yazmış (*O*:305) ve çevirisini "Senin derdinden kalbimiz feryad eder, ama biz burada hastalık konuşuyoruz. Yüzümüz hasretinden kanlı sulu, biz buna yıkandı diyoruz" şeklinde vermiştir. Nitekim burada yazmadan örneği verilen bu şiirin ilk satırındaki "custe" kelimesi "khaste" şeklindedir (Oxford Bodleian Library Ms. Ouseley Add. 13; Chicago University, Center for Middle Eastern Studies, Microfilm Archive No.585, fol. 6). Ancak Zeki Velidi Togan kendi aile hayatındaki kederi dile getirmek için kullandığı bu şiiri, kendi elemine uygun bir şekilde "khaste" yerine "aranıyor" anlamındaki "custe" kelimesini kullanarak değiştirmiş görünüyor. Bu çerçevede çevirideki anlamı şu şekilde tamamlamak yerinde olur görüşündeyim: "Senin derdinden kalbimiz feryad ediyor, güya [ölmedin de] kayboldun diyoruz; yüzümüzü hasretinden akan kanlı su ile yıkıyoruz.-İ.T."]

§197
I will do such things what they are, [yet] I know not, but they shall be the terrors of the earth.

Shakespeare, *King Lear*, Act II, Scene 4.

Levent Şahverdi Arşivi

§217
آتش عشقست کاندر نّی فتاد
جوشش عشقست کاندر مَی فتاد

Mevlânâ, *The Mathnawi*, s. I-3.

§217
نه گمانی بُرده تو زین نشاط
حزمرا مگْذار می کن احتیات
واجبست و جایزست و مستحیل
این وسطرا گیر در حزم لی دخیل

Mevlânâ, *The Mathnawi*, s. III-176.

§170'de "megzâr" sözünden sonra "و" yani "ve" vardır.

§221
پس محل وحی گردد گوش جان
وحی چه بود گفتنی از حس نهان

Mevlânâ, *The Mathnawi*, s. III-176.

Zeki Velidi Togan §221'de yukarıda ikinci mısrada görünen "hiss-i nihân (حس نهان)" yerine "sırr-i nihân" yazmıştır.

§276
مابدین در نه پس حشمت و جاه آمدهایم
از بد حادثه اینجا بهپناه آمدهایم

Dîvân-ı Hâfiz, No. 359.

Yukarıda bu şiirin ilk mısra'ındaki "bedîn (بدین)" yerine Zeki Velidi Togan §276'da "be incâ" sözünü kullanmıştır. İkinci mısra "belki" ile başlamakta, yukarıda ise bunun yerine mısra içinde "înca (اینجا)" görülmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

§288
لی بسا صید که بی دام بفتراک زدیم
دربغل تیرو کمان، کشته‌ی نخچیر شدیم!
«هر کجاراه دهداسپ بران تاز که ما
بارهامات درین عرصه بتدبیر شدیم»

Külliyât-ı Muhammed İkbal, s. 241.

§288
نهال ترک زبرق فرنگ بار آورد
ظهور مصطفوی را بهانه بولهبی است
مسنج معنی من در عیار هند و اجم
که اصل این گهر از گریه‌های نیم‌شبی است
بیا که من زخم پیر روم آوردم
می سخن که جوان‌تر ز باده ی عنبی است

Külliyât-ı Muhammed İkbal, s. 251.

§288
چنگ تیموری شکست آهنگ تیموری بجاست
سر برون می آرداز ساز سمرقندی‌دگر

Külliyât-ı Muhammed İkbal, s. 244.

§288
اگرچه زاده‌ی هندم فروغ چشم من است
زخاک پاک بخارا و کابل و تبریز

Külliyât-ı Muhammed İkbal, s. 252.

§288
از خاک سمرقندی ترسم که دگر خیزد
آشوب هلاگوئی،هنگامه‌ی چنگیزی
مطرب غزلی بیتی از مرشد روم آور
تاغوطه زند جانم در آتش تبریزی

Külliyât-ı Muhammed İkbal, s. 250.

Levent Şahverdi Arşivi

§332
اختراننند از ورای اختران
که احتراق و نحس نبود اندر آن
سایران در آسمانهای دگر
غیر این هفت آسمان مشتهر
راسخان در تاب انوار خدا
نی بهم پیوسته نی از هم جدا

Mevlânâ, *The Mathnawí*, s. I-47.

Bu şiirin dördüncü mısraındaki "gayr în (غیر این)" kelimesi, §332'de "gayr ez in" şeklinde geçmektedir.

§343
دو چشم شوخ تو برهم زده خطا و حبش
به چین زلف تو ماچین و هند داده خراج

Dîvân-ı Hâfız (Qazvini-Ghani), s.244.

Elimizde bulunan Hafız divanlarında, Zeki Velidi Togan'ın yazdığı şiirin ancak farklı bir varyantına rastlamaktayız.

§343
حافظ چو ترک غامزهٔ ترکان نمی کنی
دانی کجاست جای تو خوارزم یا خجند

Dîvân-ı Hâfız, No. 173.

Levent Şahverdi Arşivi

[1890 ~ 1970]

Bu kitapta, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın hatıralarını Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin millî varlık ve kültür mücadelelerini okuyacaksınız.

YERLİ ÜRETİM

Levent Şahverdi Arşivi